મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના

ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૧.

સુધારો કરનાર—

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

સી. આઈ. ઈ.

મા. ગુજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

આઠમી આવૃત્તિ.

પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા.

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત.

સન ૧૯૨૪.

સુરત ચૌટાના પુલ ઉપર આવેલા "સુરત સિટિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

(આવૃત્તિ બીજીની.)

આ પુસ્તકની ૧લી આવૃત્તિ છપાયા પછી તેને બંધાવ્યા પહેલાં કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર મહેરબાન ચાર્ટફીલ્ડ સાહેબે મારા રિપોર્ટને માટે મોકલી. તેનાં પહેલાં ૨૨૨ પૃષ્ઠમાં ગ્રંથકર્તાના અનેક વિષયો પર લખેલા નિબંધ હતા અને બાકીનાં પાનાંમાં રામાયણ, મહાભારત અને ઇલિયડના સાર તથા આ દેશ અને બીજા દેશોના ઇતિહાસ હતા. ઘણાક નિબંધોમાં એવું લખાણ હતું કે નિશાળોમાં ચલાવી શકાય નહિ. એ બીના ડિરેક્ટર સાહેબના જાણવામાં આવ્યાથી તેટલા ભાગની છાપેલી પ્રતોનો તેમણે નાશ કરાવ્યો. કથા અને ઇતિહાસના ભાગનાં જે પાનાંમાં થોડો સુધારો કરવાની જરૂર હતી તેઓને ફરીથી છપાવી પ્રગટ કર્યો, અને બીજી આવૃત્તિને સમયે રદ કરેલા ૧લા ભાગમાંથી જે કાઢી નાખવું ઘટે તે કાઢી નાખવું, અને સુધારવું, અને ફેરવવું ઘટે તે સુધારવું અને ફેરવવું એવી આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે આ બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે. બની શક્યું ત્યાંસુધી ગ્રંથકર્તાનું લખાણ ફેરવ્યું નથી ને જ્યાં ફેરવવું પડયું છે ત્યાં ઘણું કરીને નવું લખાણ કૌંસમાં મૂક્યું છે. જ્યાં થોડો કે વધારે ભાગ મૂકી દેવો પડ્યો છે ત્યાં વિષયનું અનુસંધાન મેળવવાને કાંઈ નવાં વાક્યો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. સુધારો કરવાના કામમાં પોતાના અભિપ્રાય જણાવવાની વિનંતી ગ્રંથકર્તાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો નહિ તેથી મારે એકલાને તે કામ કરવું પડયું. બીજી આવૃત્તિને સારૂ જેઓ વધારે સુધારા કરવાની સૂચના કરશે તેમનો હું ઉપકાર માનીશ.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગુજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

નર્મગદ્ય.

૧. મંડળી મળવાથી થતા લાભ.

સભાસદ ગૃહસ્થો! આપણા લોકમા આવી રીતે મંડળી મળવાનો ચાલ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો સાભળવામા તથા જોવામા આવ્યો નથી, પણ હાલ થોડા વર્ષ થયા એ ચાલ નીકળ્યો છે તેથી સૌએ પ્રસન્ન થવાનું છે, ને હું થાઉં છું તેમા વિશેષે કરીને આ મંડળીનો સમા રંભ ચાલતો જોઈ બહુજ આનંદ માનુ છુ. માટે આ પ્રસંગે તમારી આગળ એજ વિષય ઉપર થોડુંક ભાષણ કરૂ છું તે સાભળશો.

આ ભાષણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવાની જરૂર છેઃ—

પહેલી એ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહિ તેથી શાં શા નુકસાન થયાં; બીજી વાત એ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ થાય છે, અને ત્રીજી વાત એ કે આપણા લોકે કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી અને તેમા કેવી રીતે ભાષણો કરવા.

એ ત્રણ વાત જણાવતાં પહેલાં મંડળી અથવા સભા શબ્દના અર્થ શો છે તે જાણવું જોઈએ. ચાર અથવા વધારે માણસો અનીતિના ખ્યાલ ટપ્પા ગાવા બેસે, કેફ કરવા બેસે, કોઈ તરેહનું ટાહ્યલું કરવા બેસે અને તે માણસોમા પછી થોડાક વિદ્વાન હોય તોપણ તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવારો નહિ. પણ ચાર અથવા વધારે માણસો એકઠા મળી કોઈ વિદ્યાજ્ઞાનના, અથવા લાભ થાય ને જશ મળે તેવા કામના વિચાર સભ્યતાથી કરે તો તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે.—રાજકારભારીઓની, વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થીઓની, વગેરેની મંડળી, જ્યા થોડા ઘણા જણ એકસંપ થઈ એકાદા કાર્યવિષે રૂડી રીતે ચર્ચા ચલાવતા હોય તે પ્રસંગે મંડળી-સભા-શબ્દ પ્રવર્તે છે

૧. આપણો હિંદુસ્તાન દેશ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિના પ્રકાશ જે પૂર્વે હતો તે હાલ નથી કારણ શું? આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને ઈશ્વરેચ્છા છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી જગતમાં થયાંજ કરે છે હું પણ કહું છું કે ઈશ્વરેચ્છાથી સઘળું થયા કરે છે, પણ આ રીતે કે ઈશ્વરના ઠેરવેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બને છે કોઈ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય જોઈએ; તો હિંદુસ્તાનની પડતી દશા આવવાના પણ કારણો હોવા જોઈએ ને એ કારણો ઘણા છે, પણ તેમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા દેશમા રાજવર્ગમાના ભણેલા ને પ્રજાવર્ગમાના ભણેલા એઓએ એકઠા મળી રાજનીતિસંબંધી વિચારો ચર્ચાવડે નક્કી કરવાનો ચાલ રાખેલો નહિ. જુદા જુદા પુરુષો પોતપોતાના સમયમાં પોતપોતાના યશ બતાવતા, પણ એકસંપે થતાં કાર્યના જે જશ તેના લાભ લોકને નહોતા મળતા. એકનાં અને છુટક છુટક કેટલાંકનાં બળ કરતાં જુદા જુદા સંપનાં ને પછી એકત્ર સંપનાં બળ વિશેષ હોય છે. એ સંપબળ આપણામાં નહિ, ને એ સંપબળ વધારવાનો ઘણા જણે એકઠા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહિ, તેથી આપણી દુર્દશા થઈ છે કોઈ કહે છે કે આપણી દુર્દશા શી થઈ છે તો જુઓ—આપણા રાજ્ય ગયા, આપણી સત્તા ગઈ, આપણા શૌર્ય ગયાં, આપણા માન ગયાં, ધન ગયા, ને સુખ ગયા, આપણે મૂર્ખ, કાયર, નિરુદ્યમી, વ્યસની, ને દરિદ્રી થઈ રહ્યા છીએ. આપણે એવા તો આળસુ ને વિચારશૂન્ય થઈ ગયા છીએ કે આપણને ઉદ્યમ કરવાનું ગમતુ નથી, પણ બજારે બજાર, મોહોલ્લે મોહોલ્લે ને ચકલે ચકલે ભટકી જેની તેની નિંદા કર્યા કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે. એવી આજ કાલ આપણી દશા છે, અને મંડળી મળી સંપે વિચાર કરી ઉદ્યમ કરવાનો અભ્યાસ નહિ જારી રાખીએ તો આપણી શી દશા? જે પ્રમાણે ઢોર પોતાનું પેટ ભરે છે, જે પ્રમાણે આફ્રિકાના સીદી ને ઉત્તર અમેરિકાના ઇંડિઅનો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પુરા કરીશું.

૨. આપણે વિદ્યાર્થીઓએ જે આ મંડળી કહાડી છે તેવી મંડળીઓથી બહુ લાભ છે, તો મોટા વિદ્વાનોની સભાઓમાં રાજનીતિ ને ધર્મનીતિની ચર્ચા ચાલી રહેતી

હોય, અને વેપારીઓ, કારીગરો પોતપોતાની મંડળીઓમાં પોતાના વિષયની વાત કરતા હોય તો તે મંડળીઓથી કેટલા બધા મોટા લાભ અવશ્ય થવા જોઈએ! આપણા જેવી મંડળીઓમા ભાષણો કરવાથી તથા નિબંધો વાચવાથી ને પછી ચર્ચા ચલાવેથી ભાષા સુધરે છે, મનમાની વાત સહેલથી બહાર આવી શકે છે, ચારમા નિર્ભયપણે ને વિવેકે બોલતા આવડે છે, ઘણી ઘણી વાતોની જાણ થાય છે, સમજશક્તિ વધે છે, ને નવી નવી જુક્તિઓ જડે છે, દુરાચરણ ત્યાગ કરવાનુ અને સદાચરણ આદરણ કરવાનું મન થાય છે; ને આપણે સદાચારી, ઉદ્યમી, ને પ્રતિષ્ઠિત થઈએ છીએ.

નિબંધો લખવા ને ભાષણો કરવા એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી પોતાના મનના વિચાર એક પછી એક એમ સંબંધમા તકરાર ને દાખલા સાથે અસર કરે તેવી રીતે બહાર પાડવા પડે છે, અને એને સારૂ વિદ્વાનોના મત ને તેઓની લખવાની ઢબ એ પણ જાણી લેવાની જરૂર પડે છે. એ કામનો અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ મંડળીઓ છે.

આપણા દેશમા ચાલ નહિ તેથી આપણા લોક તરત તો સારીપેઠે સમજી શકશે નહિ, પણ જે લોકોમાં મંડળી મળવાનો ચાલ ચાલ્યો આવ્યો છે તે લોકોના વિચાર, ઉદ્યમ, ને વૈભવ ઉપર જ્યારે આપણા લોક નિગ્રા રાખતા થશે, ત્યાર તેઓને ખાતરીથી સમજાશે કે મંડળીઓ મળવાના ચાલથી મોટા મોટા લાભ છે.

પ્રાચીન કાળમા ઇંગ્લાંડ દેશના લોક કેવળ જંગલી અવસ્થામા હતા:—કેટલાક જાનવરોના શિકાર કરી, કેટલાએક માછલા મારી, અને કેટલાએક વૃક્ષનાં ફળ ખાઈ જેમ તેમ ઉદરપોષણ કરતા, અને તેઓ એક બીજાથી દુર ઝુંપડી બાધી રહેતા, એવું છતા તેઓ આજ પુષ્કળ દ્રવ્યસંપત્તિને પામ્યા છે, મોટા વેપારી કહેવાય છે, અને ઘણાક દેશમા રાજ્યસત્તા ચલાવે છે. એ ફેરફાર થવાના કારણો જો કે ઘણા છે, તોપણ તે સંધામા આ તો ભળેલું જોવામા આવવાનુંજ કે તેઓએ સર્વ પ્રસંગે મંડળીમા વિચાર કર્યો છે ને સંપે કામ કર્યા છે. જે જે સાચું, સુદર, લાભકારી, ને જશાળુ તેનો તેઓએ શોધ કરી સ્વીકાર કરવા માડચો, ને એમા તેઓ દહાડે દહાડે જુની ગેરફાયદાની વાત મૂકતા ગયા, ને ફાયદાની વાત લેતા થયા કોણ નથી જાણતુ કે અંગ્રેજ લોક પ્રથમ વેપારીની કંપનિરૂપે આ દેશમાં આવ્યા ને દ્રવ્યવાન થયા ને પછી તેઓએ ધીમે ધીમે રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી લીધી. સભાસદ ગૃહસ્થો, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, ને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ એ દેશના લોક પૃથ્વી ઉપરના બીજા દેશો કરતા હાલ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ સ્થિતિમાં છે, તેનું મૂળ કારણ એ છે કે ત્યાં શહેરે શહેર, ગામે ગામ, મોહોલ્લે મોહોલ્લે, ને ચકલે ચકલે મંડળી મળવાનો ચાલ છે. અજ્ઞાન, દુઃખ, ને દુરાચરણનો નાશ થઈ સર્વ પ્રકારના સુજ્ઞાન, સુખ, ને સદાચારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, મંડળી મળી કામ કરવાનો–સંગતિથી, વિદ્યાથી ને સંપથી કામ કરવાનો ચાલ ચલાવેથી થાય છે. લોક ગાંડાના ડાહ્યા, મૂર્ખના વિદ્વાન, દરિદ્રીના ધનવાન, અને અરાજ્યના રાજ્યવાન થાય છે તે સૌ મંડળીનેજ યોગે.

યૂરોપના લોક આફ્રિકાના સીદી લોકને પકડી તેઓને વેચવા લેવાનો ધંધો કરતા. એ ગુલામો બૈરાં બાળક સુદ્ધાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કોઈ ક્યા ને કોઈ ક્યા એમ વેચાતા; એઓને પુરૂ ખાવાનું પણ મળતું નહિ, એઓની પાસે ચાબકના મારથી કામ લેવામાં આવતુ એ ગુલામીનો ધંધો અને ગુલામ ઉપર સખ્તી માનવધર્મની ને ક્રિશ્ચિયનધર્મની વિરુદ્ધ છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં આવ્યુ તે ઉપરથી તેઓએ સને ૧૭૬૦ પછી મંડળીઓ કાઢી, ને તેમાં એ વિષે નિબંધો વાચી સારી પેઠે ચર્ચા કરી–આવી રીતે કે સૌ માણસના કુદરતી હક્ક સરખા છે, માણસને માણસ વેચવાનો અને તેની શક્તિ ઉપરાંત કામ કરાવવાનો હક્ક નથી, એ કામ ઘણું નિર્દય છે, માટે એ હીણો ધંધો બંધ થવો જોઈએ. પછી એ ચર્ચા લોકમાં ચાલી, ને ઇંગ્લાંડના સત્તાધારીઓએ ધંધો ન કરવા વિષે કાયદો કર્યો એ કામમા ટામસ ક્લાર્કસન નામે પુરુષે પોતાની જિંદગી ગુજારી હતી, ને જો કે તેને પ્રથમ અણસમજુ ને સ્વાર્થીઆ લોકોની તરફથી બહુ વેઠવું પડ્યું હતુ તોપણ તેણે પોતાની અથાક મહેનતનો બદલો જોયો, ને તે આજ એક મોટો પરમાર્થી પુરુષ થઈ ગયો એમ સંધે કહેવાય છે.

સને ૧૮૦૩મા જ્યારે બોનાપાર્ટ યૂરોપના દેશોને પાયમાલ કરી ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતો તે વખત રાબર્ટ હાલ વગેરે ઘણાએક દેશહિતેચ્છુ પુરુષોએ પોતાના સ્વદેશીઓને પોતાની પાસે એકઠા કરી ભાષણોથી હિમત આપી હતી, અને સ્વતંત્રતા શી વસ્તુ છે એ સારીપેઠે સમજાવ્યું હતું, કે જેથી તેઓ બોનાપાર્ટની તરફથી જે આફતનું વાદળ ચઢી આવતુ હતુ તેને વીખેરી નાખવાને અને પહાડની પેઠે ઉભા રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

૩. હવે ત્રીજી વાત વિષે–કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થાય ને કોઈ પણ રીતનો જશ મળે (નિંદા ન થાય) તેવાં કામના ઉદ્દેશથી મંડળી–સભા કાઢવી. સંપમાં

રહી કામ કરવાને સારૂ મંડળી છે, તો જે પ્રકારે સંપ વધે, બળ વધે, તેવે પ્રકારે તે સ્થાપવી જોઈએ. અદેખા-પણું, એકલપેટાપણું, હું ડાહ્યાપણું, અપ્રમાણિકપણું, અણવિશ્વાસીપણું, અવ્યવસ્થિતપણું, નિરાશા, કાયર-પણું, અવિવેકીપણું, ઇત્યાદિ અનીતિથકી મંડળી ટકતી નથી ને શોભતી નથી માટે જેમ બને તેમ એ દુર્ગુણો મંડળીના જનોમા ન જોઈએ એ દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાય અને સદ્ગુણની તથા સંપની વૃદ્ધિ થાય તેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી જોઈએ. મંડળીઓમાં ભાષણ-વાદ કરવાની રીત આ પ્રમાણે હોવી જોઈએ કે જેઓ જે વિષય વિષે વિચાર કરવાને એકઠા થયા હોય તેઓ-માંના શક્તિમાન પુરુષોએ વારાફરતી ભાષણો કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવવા, અથવા એકનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી બીજાઓએ પણ અનુક્રમે ને વિવેકની વાણીમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવવા. ઘણી વખત જ્ઞાતિની મંડળીમા અને આપણા શાસ્ત્રીઓ સભામા વાદ કરતા ક્રોધના આવેશમાં એકબીજાને તુચ્છકારના શબ્દો કહે છે, ને વેળાએ મારામારી કરવાને પણ ઉભા થાય છે તે બહુજ ખોટું છે. તેઓનામા સભ્યતાનું કર્મ જોવામા આવતુ નથી, તેથી તેઓના એકઠા મળવાને સભા મળી છે એમ કહેવું ઘટતુ નથી; પછી ઉદ્દેશ ગમે તેટલો સારો હોય તો શુ થયું? સભામાં બોલવાનો વિવેક પણ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અભ્યાસ વધારવાને છોકરાઓએ નાનપણથીજ મંડળીઓ કહાડવાનો ને તેમાં ભાષણો કરવાનો ચાલ પાડવો જોઈએ ને વિદ્વાનોની મંડળીની રીત જોવી જોઈએ.

મંડળી મળવાનો ચાલ આપણા દેશમા નીકળવા માડ્યો છે તે આપણા ઉપર રાજ્ય કરનારા અંગ્રેજ લોકનું જોઈને ને તેઓના ઉત્તેજનથી; એઓનો આપણે ઉપકાર માનવાનો છે કે એઓ આપણને ભુંડી હાલત-માથી સારી હાલતમા આણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેઓ આપણને જે શીખવે છે તે પ્રમાણે જો આપણે ચાલીશું નહિ તો હાલ જે આપણી હાલત છે તેના કરતાં વધારે નઠારી હાલતમાં આપણે આવી પડીશું, માટે આપણે પણ મહેનત કરવા માડવી કે જેથી આપણું નામ જેવું પ્રાચીન કાળમા પ્રસિદ્ધ હતુ તેવું, રે વધારે, હાલના જમાનામા પણ થાય. ઉદ્યમ ને ધન, વિદ્યા ને જ્ઞાન, શૂરાતન ને જય, સદાચાર ને કુલીનતા, એ સર્વે મંડળીઓ કહાડ્યાથીજ વધશે કેમકે સુધારાનો મૂળ પાયો મંડળી-સંપ છે. કહેવત છે કે "જીવ જાય તે સારૂં, પણ જીવનગાળો જાય તે માઠું."—અજ્ઞાન ને નિર્ધન એવી હાલતમા રહેવું તેના કરતા મરી જવું બહેતર છે. માટે આપણે સંપ રાખવાનો અભ્યાસ જારી રાખવો કે જેથી આપણો તથા આપણા પરિવારનો જીવ પણ જાય નહિ ને જીવનગાળો પણ જાય નહિ.

---

૨. કેળવણી વિષે.

(દોહરો.)

તન-ધનબળ, મનબળવિના, અસ્થિર મિથ્યા હોય;
તન-મન-ધનબળ સ્થિર સફળ, વિદ્યાભ્યાસે હોય. ૧

બીજાં પ્રાણી શુદ્ધ સ્વભાવથીજ કર્મ કરે છે, પણ મનુષ્ય, સ્વભાવ તથા બુદ્ધિ એ બેથી કર્મ કરે છે કેટલેક પ્રસંગે સ્વભાવબળ એટલું તો વધી જાય છે કે તે બુદ્ધિના અંકુશમા ન રહેતાં આગળ ધસે છે, પણ તેથી તે બળ વાપરનારને ને બીજાઓને દુ:ખ થાય છે. માટે વહેલી મોડી થોડી ઘણી સુબુદ્ધિ નથી ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિ પશ્વાદિ પ્રાણીની સ્થિતિ કરતા વધારે ભુંડી થાય છે, અને જ્યા સ્વભાવબળ ને તે પ્રમાણે, રે વધારે, બુદ્ધિબળ હોય છે ત્યા મનુષ્યની સ્થિતિ ઉત્તમ હોય છે. માટે સમજવાનું એ કે બીજાં પ્રાણીઓમાં છે તેના કરતાં મનુષ્ય પ્રાણીમા બુદ્ધિ એ વિશેષ શક્તિ છે પ્રથમ તો સ્વાભાવિક પ્રેરણાને સ્વાભાવિક ઉદ્યોગ હોય છે, પણ પછવાડેથી બુદ્ધિ મનુષ્યના સુખની કર્તાહર્તા થઈ પડે છે. જે બુદ્ધિથી તેને નિત્ય સુખ તે સુબુદ્ધિ, ને જે બુદ્ધિથી દુ:ખ તે કુબુદ્ધિ કહેવાય છે.

અનુભવ, તે ઉપર કરેલા વિચાર, ને ઉપરથી પાછો નવો અનુભવ કરવાની યુક્તિઓ એ ત્રણ વાતથી બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે, ને એ ત્રણ વાતના અભ્યાસ જારી રાખવાથી બુદ્ધિમા વધારો થયાં કરે છે અનુભવ તે શું, વિચાર તે શું, યુક્તિઓ તે શું, એ સઘળાનુ નિયમિત રીતે જે જાણવું તે વિદ્યા, અને એ જાણવાના અભ્યાસ કર્યા કરવો તે વિદ્યાભ્યાસ કહેવાય છે. ભીલનો

છોકરો તીર મારવાનું કામ પોતાના વડીલનું જોઈ અભ્યાસે જાણે છે એ તેનો એક રીતનો વિદ્યાભ્યાસ છે, અને એ વિદ્યાભ્યાસથી ક્યારે ને ક્યાં કીયે ઉદ્દેશે તીર મારવું એ સંબંધી જે સમજ તેનામા આવે છે તે તેની બુદ્ધિ કહેવાય છે.

આ જગતમા માણસ જન્મથી તે મરણ લગી સુખની તૃષ્ણા રાખે છે, ને એને માટે તે મથે છે. પણ એ મથવું અને તેમા પાર પડવું એ તેના વિદ્યાભ્યાસ ઉપર આધાર રાખે છે; વળી જો વિદ્યાભ્યાસ હોય છે ને યોગ નથી તો ઘણે દહાડે મથતાં મથતા પણ ધાર્યો યોગ આવવાનોજ, અગર તે ન આવ્યો તોપણ કોઈ બીજો રૂડો યોગ પણ આવવાનોજ; વળી અનુભવ વિચારના સુખનો અને સદ્‌ગુણના સુખનો લહાવો પ્રાપ્ત થવાનોજ. તેમ વિદ્યાભ્યાસ સદ્‌ઉદ્દેશની સાથે મળ્યો તો પછી ખરા સુખને વિષે પૂછવુંજ શુ? સારાંશ કે વિદ્યાભ્યાસ એ સુખનું મોટું સાધન છે. રે, વિદ્યાભ્યાસ થાય છે તેવો તેટલો તે પોતાનાં ને પોતાના દેશના યશસુખમાં વધારો કરે છે.

જે જે સાધનવડે દેશની ચડતી દશા થાય છે તે તે સૌ પાછલા અનુભવથી ને નવા શોધથી જાણવા, ને તેના પાછા પ્રયોગ કરી જાણવા અને એ ઉદ્યોગ જારી રાખવા તેનું નામ દેશીજનનો વિદ્યાભ્યાસ દેશમા કોઈ સંસાર સુધરાવટનાજ ઉદ્યોગમાં લાગ્યા હોય છે, કોઈ વેપારનાજ ઉદ્યોગમાં, કોઈ હુન્નરનાજ ઉદ્યોગમા, કોઈ મનશક્તિ વધારવાના ઉદ્યમમા મથતા હોય છે, કોઈ નીતિધર્મ ને તત્વજ્ઞાનના બોધ લેવા આપવામાં ગુંથાએલા હોય છે, કોઈ રાજનીતિમા ને કોઈ જુદ્ધકળામા માહિતી મેળવતા હોય છે. એ સૌ દેશનાં સામાન્યસુખને અર્થે વિદ્યાભ્યાસ કરે છે એમ જાણવું એક કુટુંબના માણસો જુદા જુદા ધંધા કરે છે, પણ સૌની નજર ધંધાના લાભવડે (પાસે નહિ પણ એથી જે ખરેખરી સામગ્રી મળે છે તે વડે) કુટુંબના યશસુખ વધારવાની હોય છે. તેમ દેશીજનના જુદા જુદા વર્ગનો હેતુ પોતાના વિદ્યાભ્યાસવડે પોતાના દેશીજનના યશસુખ વધારવાનો છે. હવે જો કે એ સઘળા વિદ્યાભ્યાસ દેશના લાભને જરૂરના છે, તોપણ તેમા પહેલો ને સૌથી મોટો કે જેથી બીજા વિદ્યાભ્યાસો સહેલા થઈ પડે છે તે વિદ્યાભ્યાસ જ્ઞાનશક્તિ વધારવાનોજ છે, ને એટલા ઉપરથી ઘણા લોક એનેજ વિદ્યાભ્યાસ કહે છે જ્ઞાનશક્તિ વધ્યા પછી માણસ કોઈ પણ કામમા થોડી મહેનતે માહિતગાર થઈ શકે છે.

બેપારમા, સરકારી કામમા, કે હરકોઈ ઉદ્યમમા જેઓ જ્ઞાનશક્તિ કળવ્યા વગર મંડે છે તેઓ પોતાનાં કામકાજમાં ઘણે દહાડે લાયક થાય છે ને લાયક થવા છતા પણ કેટલેક પ્રસંગે તેઓ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણી પામેલા એવાઓથી હારી જાય છે. જેઓએ પ્રથમ નિશાળ—પાઠશાળામા પોતાના અભ્યાસથી જ્ઞાનશક્તિને પ્રફુલ્લિત કરી હોય છે તેઓ જો કે નવાં કામમાં કેવળ અજાણ હોય છે, તોપણ થોડા વરસમાં પેલાઓ કરતાં વધારે હોશિયાર થઈ રહે છે.

વાચતાં, લખતા, ને ગણતાં જાણવું એ જ્ઞાનશક્તિની કળી ખીલવવાને પ્રથમ સાધન છે. સાધારણ વિષયો વાચવા લખવા ને મોટા વિષયો વાંચવા લખવા એ બે જુદી જુદી વાત છે; જ્ઞાનશક્તિ કેળવાય છે તે સાધારણ વિષયના વાચવા લખવા ગણવાથી નહિ, પણ મોટા મોટા વિષયોના અભ્યાસથી. તોપણ સાધારણ વાંચવા લખવા ગણવાથી કેટલો ફાયદો છે તે જુઓ. જે હલકા દુકાનદારને તે આવડે છે તે પોતાનું કામ સહેલથી ચલાવે છે તે પોતાને, જેને નથી આવડતુ તેના કરતા, વધારે ફાયદો કરે છે જેને નથી આવડતું તેને નામાંઠામાને માટે બીજા કોઈના ઓશિઆળા થઈ રહેવું પડે છે, અથવા મહેતા રાખવા પડે છે એ મહેતાની ઉપર પાછી શેઠે ચોકશી રાખવી પડે છ; ને એમ જો ચોકશી ન રહે તો વેળાએ મહેતાની લુચ્ચાઈને લીધે શેઠને દુકાન બંધ કરવી પડે છે. કોણ ના કહેશે કે શરાફી દુકાનમાં જેને નામા ને હિસાબ આવડે છે તે નાણાનો ને માનનો પોતાને ને પોતાના શેઠને ફાયદો નથી કરતો? કોણ ના કહેશે કે જે રાજાને વાચતા લખતાં આવડે છે તે પોતાના કારભારીઓના કામની તપાસ નથી રાખતો ને પોતાના રાજ્યનું ભલું નથી કરતો ને પોતાની પ્રતિષ્ઠા નથી વધારતો? કોણ ના પાડશે કે ગુજરાત કાઠિઆવાડમા નિશાળો સ્થાપ્યા પછીના છોકરાઓની સમજ આગળ દસ વર્ષ ઉપરના છોકરાઓની સમજ કરતા વધારે નથી? આજકાલ ૧૦ વર્ષનો છોકરો હરકોઈ શંકાની પૂછપાછ કરે છે તેવું આગળ ક્યાં હતુ? આજકાલ ચોપડીઓ લોકમા વંચાય છે તેથી શુ તેઓને ફાયદો નથી? રે હલકા વર્ગના દુકાનદારો ને નવરા લોકો ક ક, ક ક કરીને ન્યુસપેપરો ખુશીથી વાંચે છે ને અહીંતહીંના સમાચારથી વાકેફ થઈ પોતપોતાના વર્ગમા તડાકા મારે છે એવું શુ આગળ હતુ? જો સહજસાજ વાચવા લખવાથી ઘણી ઘણી વાતની જાણ થાય છે ને તેઓમાં હોંસ વધતી જાય છે તો મોટા વિષય સંબધી મોટા પુરુષોના વિચાર જાણ્યાથી ઘણો ઘણો લાભ કેમ ન થાય?

જેમ શરીર, કસરતથી નીરોગી, તેજસ્વી, ચપળ

હોઈને થાક્યા વગર સહેલથી વધારે કામ કરે છે તેમ મન પણ કેળવણીથી અજ્ઞાન-વહેમ વિનાનું, પ્રકાશિત, ચપળ બનીને કંટાળ્યા વિના સહેલથી વધારે વધારે વિચાર-તર્ક ઇચ્છા કરી શકે છે, ને તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયદ્વારે વધારે વધારે કામ કરે છે. શરીરનો ને મનનો પરસ્પર સંબંધ છે, પણ તે એવી રીતે જોવામાં આવે છે કે શરીર નીરોગી ને કૌવતવાળું હોય તો મન સારી કેળવણી લઈ શકે છે, ને પાછું વ્યવહારમા શરીરદ્વારે કામ કરી બતાવે છે. શરીર રોગી હોય તો મન તેટલું કેળવાઈ શકતું નથી. મન રોગી હોય અથવા કેળવાયલું ન હોય તોપણ શરીર કૌવતવાળું ને કસાયલું હોય ખરૂં; શરીરનેજ તાજું રાખવાની કાળજીથી તથા તે શરીરબળનોજ મદ રાખેથી ને મન કેળવવાની દરકાર ન રાખેથી માણસ પશુસરખું બને છે, શરીરને નીરોગી ને કસાયલું રાખવામાં મિતાહાર ને થોડીક કસરત એટલુંજ બસ છે, પણ મન ઘણે દહાડે ને ઘણે અભ્યાસે કેળવાય છે. અર્થાત્ નિયમિત ખાવું પીવું, ખુલ્લી હવામા રહેવું ફરવુ, માફક આવે તેટલી ને તેવી તાલીમની કસરત કરવી--ચાલવું, ઘોડા પર સવારી કરવી, શિકાર કરવા, રમવું, વગેરે ઉપાયોથી શરીરને નીરોગી તથા કૌવતવાળું રાખવાનો અભ્યાસ રાખવો જરૂરી છે કે જેથી મન કેળવવું સહેલું પડે ને સારૂં કેળવાય.

મનની કેળવણી બે પ્રકારની છે. જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિ વધારવા સંબંધી એટલે સમજ જે બીડાયલી કળીરૂપે હોય છે તેને પ્રફુલ્લિત કરવાસંબંધી, અને સદ્‌ગુણ વધારવાસંબંધી એટલે કુદરતી ઉછળતા જુસ્સાઓને વિવેકથી નિયમિત-પ્રસંગ પ્રમાણે ઓછા વધતા બહાર પડે તેવા કરવાસબંધી છે.

મંડળીઓમા ચાલતી વાતો જાણવાથી, ગ્રંથો વાચીને અથવા દેશાટન કર્યેથી અનેક દેશના રાજધર્મ-નીતિ-વિદ્યા-કલાકૌશલ્ય-રીતભાતસંબંધી હકીકતો જાણવાથી, મોટા પુરુષોના ચરિત્ર જાણવાથી, વિદ્વાન પુરુષોના વિચારો જાણવાથી આપણને ઘણા ઘણા વિષયોની જાણ થાય છે, અને તેની સાથે સ્મરણ શક્તિ વધે છે. એકજ વિષય ઉપર જુદા જુદા મતો જોઈને, જુદે જુદે ઠેકાણે જુદું જુદું જોઈને ખરૂ ને સારૂં કીયુ તે નક્કી કરવા તરફ આપણી વૃત્તિ જાય છે, ને એથી તુલના-વિચાર-શક્તિ, વાદશક્તિ, પસંદ કરવાની શક્તિ,ઇત્યાદિ શક્તિઓ કામે લાગ્યાથી કેળવાય છે, ને આપણા વહેવાર કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. ગ્રંથો વાંચવાથી ને ભાષણ કરનારાઓને સાંભળવાથી નવી નવી જાણ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ કેવી રીતે વિચાર કરે છે, વિચારોને કેવી રીતે ગોઠવે છે, કેવી સ્પષ્ટ સુંદર ને અસર કરતી વાણીમા વિચાર બહાર પાડે છે તે સૌ આપણે જાણીએ છીએ, ને આપણી શક્તિમાં વધારો કરીએ છીએ. કેટલાક, કેળવાએલી બુદ્ધિ નહિ તેથી, બીજાના બોલવા પર વિશ્વાસ રાખી ઠગાય છે; કેટલાક પોતાની ટુંકી બુદ્ધિથી એક વિષય ઉપર અનેક રીતે વિચાર કરી શકતા નથી. પણ થોડા ઉપલકીઓ વિચાર કરી તે ઉપર મત બાધી તેનેજ ખરૂ છે એમ ઠોકી બેસાડે છે, તેથી તેને ને બીજાઓને બહુ બેરફાયદા થાય છે; કેટલાક પોતાનેજ પસદ પડતી વાતનો આગ્રહ રાખે છે, ને ખોટી તકરારથી સાબીત કરી બીજાઓને ભલામણ કરે છે; કેટલાક લોક તરત માને તેવા દાખલાગો આપી સમજાવી દે છે--એવે એવે પ્રસગે સાવધ રહેવાને, સામાના બોલવા ઉપર વિચાર કરવાને, સામાનું ખોટું મત તોડવાને, સામાનું ખરૂ ને સુદર મત પસંદ કરવાને કેળવાયલી બુદ્ધિનું જરૂર કામ પડે છે. મનશક્તિઓ કેળવાય છે તેમાજ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે કેળવાયા પછી કાર્ય--અનુભવ ઉપરથી નવું જ્ઞાન કેમ ન પ્રાપ્ત થાય ? નવા જ્ઞાન ઉપરથી નવો અનુભવ, નવા અનુભવ ઉપરથી પાછું નવું જ્ઞાન, એ રીતે આપણું મન કેળવાય છે ને મોટા અઘરાં અસાધ્ય કામ સહેલથી કરી શકે છે જ્યારે માણસ પોતાની મેળે પોતાની અનેક જાણનો પ્રસંગ પ્રસગપ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે, કાર્યાકાર્યની તુલના કરી શકે, લાભાલાભ સમજી શકે, યુક્તિઓ કામે લગાડી શકે, વિવેકસદ્‌ગુણથી પોતાની શક્તિ દેખડાવી શકે ત્યારે તે કેળવાયલું કહેવાય.

જેમ ઉપર લખેલી શક્તિઓ કેળવાય છે-વિચાર-તર્ક વધે છે તેમ સારી સંગતિમા રહેવાના અભ્યાસથી, સુબોધ તથા સુદૃષ્ટાંત મનમા ઠાસ્યા કરવાના અભ્યાસથી, ને તે પ્રમાણે વર્તવાનો અભ્યાસ કર્યા કર્યેથી આપણી નીતિવૃત્તિ પણ દૃઢ ને સુશોભિત થાય છે. સદ્‌ગુણના ઉપર આસક્તિ રાખવી અને દુર્ગુણના ઉપર નિરતર ધિક્કારથી જોવું એ સહજ બનતુ નથી. સંસારમાં અનેક લાલચ, લોભ ને મોહ છે તેથી ચિત્તવૃત્તિ દુરાચારમાં ફસી પડવાને તત્પર થાય છે. એ વેળા બોધ તથા દૃષ્ટાંતનું સ્મરણ તરત આડું આવતું નથી, ને કદાપિ આવે છે તોપણ તે જોસ્સા આગળ દબાઈ જાય છે; માટે ધર્મ તથા સદ્‌ગુણસંબંધી મૂળતત્ત્વ જો અભ્યાસથી મનમા સજડ ચોટ્યા હોય અને તેનેજ વળગી રહેવાનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તો પછી કુકર્મ તરફ ચિત્તનું વલણ કોઈ દહાડો થાયજ નહિ. લાલચમાં ફસાવવાના વખત ઉપર ઈશ્વરના ભયનું, પશ્ચાત્તાપના ભયનું,

અપકીર્ત્તિના ભયનું, સ્મરણ થવું ને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી કે મને પાપમાં પડતો ઉગારજે; વળી એટલું થયા છતાં પણ ફસ્યા તો પશ્ચાત્તાપ કરવો, અને પછી પાછી ચાનક રાખી મન મારી બીજી વાર લાલચમા ન ફસાવું, ને સદ્‌ગુણને વળગી રહેવાની ખંત રાખવી ;- એ પ્રમાણે અભ્યાસ થયેથી શુદ્ધ સદ્‌ગુણી થવાય છે; પણ એનેમાટે બાળપણથીજ સદ્‌ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસવી જરૂરની છે. દુઃખમાં ધીરજ, પુણ્ય પરમાર્થ કામ કરવામાં તત્પરતા, સત્યને માટે શૌર્ય ને હિંમત, સગાંસંબંધી ઉપર હેત, જનદયા, દેશભક્તિ, ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણ પણ કેળવણીથી દૃઢ થાય છે ને જગતમા પ્રસિદ્ધિ પામે છે. મહાપુરુષોના ચરિત્ર, ઇતિહાસ ને કવિતા વાંચવાની બહુ જરૂર છે. એથી મનુષ્યજાતના અનેક સ્વભાવગુણથી જાણીતા થવાય અને દુર્ગુણી પુરુષને અંતે દુઃખ થયેલાં ને સદ્‌ગુણીને જય મળેલા તે જાણવામાં આવેથી દુર્ગુણ ઉપર ધિક્કાર ને સદ્‌ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસે. મનુષ્યમાત્રમાં સદ્‌ગુણના બીજ હોય છે, પણ ઘટતી ને રૂડી કેળવણી વિના સદ્‌ગુણ, સુંદર વૃક્ષરૂપે ઊગી શોભતા નથી.

વળી કેળવણીનો ત્રીજો વિષય સુઘડતા આણવાસંબંધી છે. કયા કેટલી મર્યાદાથી ને કેટલા વિવેકથી બોલવું, પહેરવે ઓઢવે કઈ રીત રાખવી, મિત્ર શત્રુ સાથે કેવી રીતે વર્ત્તવું એ વિષયોની જાણ જરૂરની છે; તેમ તેનો પ્રસંગપરત્વે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ને તેમાં આ ઘટતું સારૂં ને તે અઘટતું નરસું છે, માટે આમજ રહેતું ને રાખવું, કરવું ને કરાવવું, એ સઘાને સારૂ પણ કેળવણીની જરૂર છે શહેરી લોકમા ગામડીઆની રીતભાત હસવા જેવી થઈ પડે છે, દરબાર ન દીઠેલુ એવાઓની રીતભાત ઉપરથી તેઓની દરબારમા ફજેતી થાય છે, વિદ્વાન થઈને ક્રોધમા અઘટિત વચન કહાડે તો તે નઠારૂ કહેવાય છે. ઘરમા યથેચ્છ ભાષણ કરનારો સભામાં પણ તેમ કરે તો સૌને નઠારૂ લાગે ને તેને પોતાને પસ્તાવો થાય, માટે વિવેક ને સુઘડતા એ રાખવા જરૂરી છે. ઉચા કુળની રીતભાત અને કુલીન તથા ભણેલા માણસોની વર્તણુક એ જોયાથી સુઘડતાની કેળવણી મળે છે સુઘડતા ઉપરથી અભણ ને ભણેલો, ગામડીઓ ને શહેરી, નીચકુળનો ને ઉંચકુળનો તરત પરખાઈ આવે છે. સુઘડતાવિના મોટાં માણસનું રૂડું શૌર્ય તે કેવળ ઘાતકીપણું થાય છે, તેનું ભણેલું તે દોઢડાહ્યાપણામા ખપે છે અને તેનો હાસ્યવિનોદ તે ભાંડભવાયાના જેવો ગણાય છે. વિવેક, સભ્યતા, નમ્રતા, મળતાવડાપણું એથી મિત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે ને સંસારીકામકાજમા વહેલું ફવાય છે. કુલમોટપ, વિદ્યા, પદવી, ઇત્યાદિને શોભાવનાર વિવેકવિચાર છે,—ઉદ્ધતાઈ નથી. જેમ જેની સુઘડતા તેમ તેનું માન ને તેના ઉપર પ્રીતિ જોવામા આવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની કેળવણી દરેક માણસને જરૂરની છે. દુનિયાદારીનો અનુભવ અને કેળવાયલી જ્ઞાનશક્તિ હોય તોજ શાસ્ત્રધારા બંધાય, યુકિત-વ્યવસ્થા થાય, ન્યાય કરાય, ગ્રંથ લખાય, ને સભામાં ભાષણ અપાય. વિદ્યાકળાની શોધ ને યંત્રાદિકથી કાર્ય થાય તે પણ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણીવડે. સંદેહ તથા મુશ્કેલીનો ખુલાસો કેળવાયલી વિચારશક્તિથી તરત થાય વળી દ્રવ્યમાન-પદવીનો લાભ અને ઉંચો આનંદ મળે. અનીતિથી દૂર રાખનાર અને નીતિથી સુખ તથા માન વધારનાર કેળવણીજ છે. એથી માણસ પોતાનો ટેક ને મોભો જાળવી શકે છે; પોતાને તેવુ બીજાને, એજ મોટો તથા રૂડો વિચાર તે પ્રમાણે પોતે વર્તે છે ને બીજા વર્તે તેવું શીખવે છે; અધીરપણે ને અકળામણમાં નઠારા કામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે તેને મન મારી અટકાવે છે અને સુખ તથા માનનો અતિ લોભ થાય છે તેને વિવેકથી હદમાં રાખે છે દુર્ગુણીની નિંદા થાય છે, અને સદ્‌ગુણીનું વેળાએ ફાવતું નથી તોપણ તેના વખાણજ થાય છે, માટે સદ્‌ગુણને મૂકવા નહિ ને ધીરજથી કામ કર્યા કરવા; તેમ આપત્તિમાં ધીટતા, સંધિ-પ્રસંગે શૌર્ય, હિંમત, સાહસ, વ્યવહારમાં પ્રમાણિકપણું, દેશભક્તિ, રાજભક્તિ, ઈશ્વરભક્તિ, પરમાર્થમતિ, ઇત્યાદિ સૌ કેળવણીથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ફુવડતાને, ઉછાછળાપણાને, છાલકાપણાને, બીકણપણાને, જગલીપણાને, આળસપણાને, ખસેડનાર અને વિવેકમર્યાદાથી વર્ત્તતા શીખવનાર અને રૂપગુણસૌંદર્ય તથા સ્થિતિ-વ્યવહારસૌંદર્ય ઉપર યોગ્ય પ્રેમ રખાવી સ્વચ્છતા તથા સુઘડતાથી સૌ પ્રસન્ન થાય ને માન આપે તેવું કરાવનાર કેળવણીજ છે.

કોઈ પણ વાતની કેળવણી એટલે તે વાતની પછવાડે શ્રમ લઈ તેને સુધારી ઉપયોગમાં આવે તેમ કરવી. ધંધામા કેળવણી લેવી એટલે ધંધો કરવાનો અભ્યાસ રાખી તેમા જાણીતા થવું પશુપક્ષીને કેળવવાં એટલે તેઓનું વિકરાળપણુ, બીકણપણુ જાય અને આપણી સાથે હળી જઈ આપણુ કહ્યું કરે તેવી હાલતમા તેમને આણવાં. મનની કેળવણી એટલે મનને વધારે કામ કરતુ, વધારે સદ્‌ગુણી, ને વધારે ડાહ્યું કરવું. ઈશ્વરે માણસનામાં જ્ઞાનશક્તિ ને ઇચ્છાશક્તિ એ બે વિશેષ મૂક્યા છે કે જેની કેળવણીથી તેણે અનેક પદાર્થોના સ્વભાવ જાણી અનેક વ્યવસ્થાથી તેઓને રૂપમાં આણી

પોતાના ઉપયોગમાં આણ્યાં છે. જમીન ખેડેથી ને તે ઉપર બીજી ક્રિયા થયેથી તેનો પાક આપણા કામમાં આવે છે. ખાણો ખોદેથી ને પછવાડેથી બીજી ક્રિયા થયેથી ધાતુ આપણા કામમા આવે છે. અવલોકનશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ એથી માણસે શુમારવિનાના શોધ કર્યા છે ને સુખસામગ્રીમાં વધારો કર્યો છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને માટે સુખસામગ્રી તૈયાર નથી કરી મૂકી, પણ એણે પોતાની બુદ્ધિથી તૈયાર કરવી એવો તેનો (ઈશ્વરનો) હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અર્થાત્ કેળવણી લેવી ને કરવી એ આપણી ફરજ છે. હીરો ખાણમાથી નીકળે છે ત્યારે તેટલો પ્રકાશ નથી આપતો, પણ ઘસાયા પછી પ્રકાશ આપે છે, અને માણસને વિષે પણ તેમજ છે. આપણું જ્ઞાન, આપણો સ્વભાવ, આપણી રીતભાત, કેળવણીથીજ પોતાનાં ખરાં તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે, અને એજ કારણથી રાનમા રહેનારો ભીલ અને નગરમા રહેનારો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી એક બીજાથી જુદા પડે છે. બંને માણસ છે, બંનેમા કુદરતીશક્તિ ને સદ્‌ગુણ છે. પણ એકમા તે કેળવાયલા નથી ને બીજાનામા તે કેળવાયલાં છે. કેળવણી એ માણસનું મોટું બળ છે, કે જેથી સિંહ, ગજ સરખાં પશુ વશ થાય છે, ને અનેક નવી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેળવણી એ મોટો પ્રકાશ છે કે જેથી ઘણી ઘણી વાતો આપણને ફાયદો કરનારી જે અજ્ઞાન-અંધારામા હોય છે તે જોવામા ને પછી ઉપયોગમાં આવે છે. કેળવણીથીજ આપણે પરસ્પરના ધર્મ સમજીએ છીએ, ઈશ્વરને ઓળખી શકીએ છીએ અને તેના અનંતશક્તિ, અપાર ડહાપણ, ને અનંત યશવિષે વિચાર કરતાં ગુમ થઈ જઈ આપણે આપણો ગર્વ મૂકીએ છીએ ને તેના ભક્ત થઈ રહીએ છીએ.

કેળવણીને માટે ખંત તથા શ્રમ અવશ્ય છે. કેટલુંક કામ સહેલથી થાય છે ને કેટલુંક ઘણે શ્રમે થાય છે, પણ જે ઘણે શ્રમે થાય છે તે ઘણું મૂલ્યવાન ને લાભકારી હોય છે. કંટાળો ન આપતાં હોંસ, શ્રમ, ધીરજ, ખંતથી કર્યાં કરીએ તો કોઈ દહાડો પણ કામ પાર પડેજ. અભ્યાસથી સંધું સહેલું થઈ પડે છે. ઉદ્યોગનું ફળ વહેલું મોડું મળે છેજ. અસાધારણ બુદ્ધિનાં મોટાં માણસો કહેવાય છે તેઓએ પણ ઘણો શ્રમ કરી ઘણાં દુઃખ વેઠી ઘણી વાર હાર ખાઈ પોતાની શક્તિઓ કેળવી હોય છે, ને તેથીજ તેઓ સંધિ મળેથી મોટી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. આળસ ને અજ્ઞાન ને વહેમ એ માણસના મોટા શત્રુ છે, તે તેને દુર્દશામાં રાખે છે; એ શત્રુને મારી કાઢનાર ઉદ્યોગ ને જ્ઞાન છે, માટે એ બેનો વધારો કરવાનો અભ્યાસ જરૂર જોઈએ.

માણસે કુદરતીજ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમા પોતાની હાલત વધારે વધારે સારી કર્યા કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે. કુદરતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાય છે. માટે આપણા મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોડાને વિવેકની લગામ ઘાલી કેળવવો જોઈએ, શરીરને કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું જોઈએ, પણ તેમ વગર વિચારે ન વાપરતા નિર્બળનું સંરક્ષણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઈએ. ધનને ક્ષણભંગુર મોજશોખમાં, ક્ષણભંગુર માનના લોભથી નાતવરા ને વરઘોડાના ખર્ચમાં ઉડાવી દેવું ન જોઈએ, પણ વૃદ્ધકાળ તથા આપત્તિકાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા બાળકની કેળવણીને માટે રાખી, વધતુ હોય તે દેશીભાઈના સુખને અર્થે પરમાર્થમા વાપરવું જોઈએ. તન-મન-ધન-બળ કેળવણીથી વધારવા; ને વ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઈએ. આપણી કુદરતી શક્તિ ને ઇચ્છા કેળવાયા પછી ઘણામા ઘણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિઓને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવવી, ઉદ્ધત જોસ્સાને વિવેકમા રાખવો, રીતભાત સુઘડ રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર ડહાપણ વધારવાં, ધર્મનીતિના મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્ત્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે "જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણાવડે, કલાકૌશલ્યવડે અને પરમાર્થબુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય તેજ પૂરી ને ખરી કેળવણી છે." બીજો કહે છે કે "સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદ્‌ગુણ એ બને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી જાય છે, તોપણ તેઓની બુદ્ધિ તથા તેઓના સદ્‌ગુણ આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે."

૩. ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ.

આ સંસારમાં મનુષ્ય માત્રનો ઉદ્દેશ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જુદા જુદા માણસને જુદા જુદા પ્રકારનું સુખ હોય છે. આપણા લોકે સંતોષમા ખરૂં ને મોટું સુખ માની લીધું છે. સંતોષ એટલે શું? લોભ ન

રાખતાં જે મળે તેમાં રાજી રહેવું એમ લોક સમજે છે, પણ જુઓ. મનુષ્યનો સ્વભાવ છે, કે તેને એકની એક સ્થિતિમાં રહેવું ગમતુ નથી. તેને નવું નવું જોવાનો ને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો લોભ હોયજ છે. તે નવા ને વધારે સુખની આશા રાખેજ છે, તો હવે તેનામા વિવેક સંતોષ ક્યાંથી રહે? જો સંતોષે રહ્યા હોત તો યૂરોપ અને અમેરિકાના લોક ઉદ્યમી, યશસ્વી, સમૃદ્ધિમાન ને તે પ્રમાણે સુખી છે તે કેમ થાત? આપણા લોક ન મળ્યાને લીધે સંતોષ ધરી બેઠા છે, માટે શું તે પેલાઓ કરતા વધારે સુખી છે? અયોધ્યાની ને હસ્તિનાપુરની શોભા કરતા હાલના પારિસ લંડનની શોભા વધારે નથી? રામ ને કૃષ્ણ એમના કાળના લોક કરતા હમણાના કાળના ઇંગ્લિશ, જર્મન, અમેરિકન, ફ્રેંચ એ વધારે સુધરેલા નથી? જો છે એમ કહેશો તો એઓ પેલા કરતાં વધારે સુખી હોવાજ જોઈએ. આપણે સુખી નથી એ વાત ખરી સંતોષનું સુખ માન્યાથી ને ચાંચલ્ય ખોયાથી આપણે જડ ને વહેમી થયા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી આપણે નવું નવું અનુભવવા માંડ્યુ છે, પણ તેથી શું આપણે તે રાજ્ય થતા પહેલા હતા તેવા સુખી નથી? નવું જાણવાની હોસથી, નવું જાણેથી ને નવી આશાથી આપણે નવી રીતનું સુખ ભોગવીએ છીએ; હવે સંતોષનું નિસ્તેજ સુખ સારૂ કે હોસ આશાનું સતેજ સુખ સારૂ? એ સતેજ સુખથી આપણે ઉદ્યમ કરીએ છીએ ને એથી ફળપ્રાપ્તિ થશે, સમૃદ્ધિ ને સુખ વધશે. પ્રકાશ સૌને ગમે, અંધારૂં ન ચાલતાનું સૌને ને જરૂર કરીને કાળાં કામ કરનારને ગમે. કોઈ કહેશે કે અસંતોષી દુર્દશામાં આવે છે ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થાય છે તો એના કરતા સંતોષી રહેવુ એ વધારે સારૂ છે દુઃખ તો અનિવાર્ય છે, સંતોષી ને અસંતોષી બંનેને છે, જેમ સંતોષીને પોતાનાં દુઃખમા અભ્યાસને લીધે થોડું દુઃખ થાય છે તેમ અસંતોષીને 'નામ તો કર્યુ, 'લહાવો તો લીધો,' 'ચડતી પડતી સૌને હોય છે,' 'સામગ્રીસુખ તો વધારે છે' એવા એવા વિચારથી દુઃખ ઓછુ લાગે છે. સંતોષી પુરુષ અસંતોષીના સહવાસથી અસંતોષી થાયજ, અસંતોષી પોતાના દુઃખમાં જખ મારીને સંતોષી થવાનોજ. એક અતિ દુઃખી કપાળે હાથ દઈ બેસી રહે છે, ને બીજો અતિ દુઃખી 'જીવતો નર ભદ્રા પામશે,' એ વિચારે પાછો ખટપટમા પડે છે ને પોતાના દુઃખને વિસારે છે ને વેળાએ પાછો હતો તેવો સુખી થાય છે. હવે સંતોષ રાખવો સારો કે અસંતોષ રાખવો સારો? વળી જુઓ—જગતમા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય, લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, સ્થિતિ લય ને ઉત્પત્તિ એમ ચક્રરૂપાંતર દર્શન થયા કરે છે. દિવસ પછી રાત ને રાત પછી દિવસ; પ્રકાશ પછી અંધારૂં, અંધારા પછી પ્રકાશ; એ પ્રમાણે ચાલ્યુંજ જાય છે. સ્વભાવ, જ્ઞાન, વિવેક, ને યોગ એથી આપણે કર્મ કર્યાં કરીએ છીએ; કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ઘડાય છે; તેમ વળી સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ કરીએ છીએ, ને એમ સ્થિતિ કર્મના પણ રૂપાંતર જોવામાં આવે છે. સંસાર એ નાટક છે ને એમા જ્યાં ત્યાં ધૂમાધૂમ થઈ રહી છે; આપણે પણ ઘૂમીએ છીએ. આપણાથી ઘૂમ્યાવિના રહેવાતુંજ નથી પ્રવૃત્તિમા રહીએ છીએ, કામકાજમાં પ્રવૃત્ત છીએ, પ્રવૃત્તિ આપણને સર્જિત છે તો પછી નિવૃત્તિ ને સંતોષથી સુખ છે એ ભણવું મિથ્યા કેમ ન થાય? રામ ઘણા જ્ઞાની હતા માટે શુ તે પ્રવૃત્તિમાં નહોતા? પ્રવૃત્તિમાં રહી પ્રપંચી રાજનીતિથી રાવણને નથી જીત્યો? રામના ગુરૂ વસિષ્ઠ તે કર્મથકી તત્વદર્શી હતા. જનકવિદેહી શુ રાજકારભાર નહોતા કરતા? ધર્મ, અર્જુન, ભીષ્મ, દ્રોણ એઓએ જુદ્ધ શામાટે કર્યાં? મારો તો આજ વિચાર કે નિવૃત્તિવિવેક સમજી સ્વભાવકર્મથી પ્રવૃત્તિ રાખવી ને ઉદ્યમ ફળના લહાવા લેવા એ સુખ ઉંચા પ્રકારનું છે, ને એ સુખ જો ઘાણી વાર રહે તેવું હોય તો એ સર્વોપરિ ને ઉત્કૃષ્ટ છે.

એકેક જણનું સુખ દેશના સર્વ જણના સુખ સાથે ઘાણો ખરો સંબંધ રાખે છે. દેશના સુખવિષે બોલતાં તેમા રહેનાર એકેક જણના સુખને વિષે પણ વિચાર બંધાય છે માટે હવે દેશના—ઘણા જણાના સામાન્ય સુખ વિષે થોડું એક.—જ્યાના લોક ઘણા કાળસુધી રાજ્ય-ધર્મ—નીતિ—સંસાર—વિદ્યા—કળા—સમૃદ્ધિ ઇ૦ના સંબંધમા ઉત્તરોત્તર વિશેષ સુખ ભોગવ્યા કરે છે તે લોક વધારે સુખી કહેવાય બ્રાહ્મણોએ ને ક્ષત્રી રાજાઓએ ઘણા કાળસુધી દેશ સુખી રહે તે વિષે કંઈ વિચાર કીધા નથી તે તો સ્વાર્થી એટલે નજ કરે તેમ અજ્ઞાન પ્રજા જે પોતાના વર્તમાન સુખથી સંતોષી રહી, જે પોતાના રાજાના ડાઠમા ને બ્રાહ્મણના તેજમા મોહિત થઈ અંજાઈ રહી, જે પોતાના જાલમ રાજાઓના જુલમ તળે અને જાતિબંધન તળે ચપાઈ રહી, તેનાથી પણ દેશને માટે જાથુનું કંઈ થયુ નહિ. સ્વદેશી અને પરદેશી શત્રુઓની સામા યુદ્ધ થયા તેમા લડવામાં ક્ષત્રી ને રજપુતવર્ગ સિવાય, બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય પ્રજાનો મોટો કોઈ વર્ગ નહોતો. રાજા ને પ્રજા બંને જ્યારે પોતપોતાનો ધર્મ પોતાના દેશપ્રતિ સમજે ને સપે વર્તે ત્યારેજ દેશની સારી સ્થિતિને સારૂ સામગ્રી થાય છે—જેમાં પાછા આવતા કાળના રાજાપ્રજા ઉમેરો કરે છે રાજ્યમાં શું થાય છે તેને વિષે પ્રજા બેદરકાર, વળી પ્રજા અભણ ને હક્ક લેવા સમજે નહિ એથી દેશની ભુંડી દશા થઈ છે. જો

રાજાઓએ પ્રજાને ઘટતા હક્ક આપી, દરબારી કામમાં (જાતિ કુળનો બાધ ન ગણતાં) દાખલ કરી હોત, એટલે પ્રજાએ સ્વતંત્ર હક્ક મેળવ્યા હોત ને રાજકાજમાં મન રાખ્યું હોત તો વારે વારે પીડનારા શત્રુ દીઠામા ન આવ્યા હોત. દેશની સમૃદ્ધિ વધી તો નહિ, પણ ઉલટી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. સંપીલા ઉદ્યમથી યશ મેળવવા, ખંતથી વ્યવસ્થા કરવી, વ્યવસ્થા કરી પાછા યશ મેળવવા, વળી વ્યવસ્થા કરી એમ ચાલ્યા કરેથી સુખસામગ્રી વધે છે ને ઘણો કાળ રહે છે. દેશી રાજા ને પ્રજા બન્ને દુર્દશામાં સરખાં છે. ભલે મુસલમાનનું રાજ્ય હતું કે પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી, ને ભલે અંગ્રેજનું રાજ્ય છે કે સર્વ પ્રજામાં દેશાભિમાનનો જોસ્સો ઉત્પન્ન થવા માડ્યો છે, ને દેશીજનના સામાન્યસુખને અર્થે ઐક્ય થવા માડ્યું છે, ને આશા છે કે દેશી રાજવર્ગ પણ પ્રજાવર્ગ સાથે સાર્વજનિક કામમાં સામીલ થશે. દેશનું સામાન્ય-સુખ ઘણી વાર રહે તેવું પ્રાપ્ત કરવું છે, એને દરેક દેશીજને ઉદ્દેશ સમજવો ને એને માટે તેણે પોતાનો ખંતી ઉદ્યોગ આરંભવો.

હવે ઉદ્યોગવિષે–ઉજ્જમ ને ઉજમાળું એ શબ્દ મંગળવાચક છે. ઉદ્યોગથી થતા લાભવિષે મારે જણાવવું એ નિરર્થક છે. સૌજ જાણે છે કે હાથ લાંબો કરીએ તો ઝાડેથી ફળ લેવાય, ને ચાલીએ તો મિત્રને મળાય. આગબોટ, આગગાડી, બલૂન, તાર, અનેક યંત્રો, ઓજાર, હથિઆર, છાપખાનાં, અનેક મકાનો, અનેક ગ્રંથો, ઇત્યાદિ સૌ ઉદ્યોગના ફળ છે. ઉદ્યોગથી વિદ્યા કળાકૌશલ્ય વધે છે. સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, સમૃદ્ધિ વધે છે ને તે પ્રમાણે સુખ ભોગવાય છે.

મુંબઈમાં તો થોડાક પણ જિલ્લામા તો લોક ઉદ્યમ-નેમાટે બૂમ પાડે છે–કહે છે કે અમે શ્રમ કરીએ પણ કોની સાથે માથું ફોડીએ? વાત ખરી છે. લોકના મોઢા-પર આજકાલ તેજ નથી, તેઓને રોજગાર નથી. યૂરોપનાં કારખાનાએ આપણા કારીગરોને રઝળતા કર્યા છે. પરદેશ સાથે વેપાર કરવાને પુંજી જોઈએ. ગામ-ગામમાં આપલેનો ધંધો પણ મોઘવારીને લીધે લાભ-કારી નથી; ખેતીવાડી કરનાર હમેશનો એક જુદો વર્ગ છે, ને પડતર ભોય ખેડવાનું માથે લેવામા દ્રવ્ય તથા માણસો જોઈએ, તેમ થોડાક લોકોએ ત્યાં જઈ વસવું જોઈએ તે આપણા લોકના વિચારથી ઉલટું. બેંકો નીકળવાથી ને શેરસટ્ટાની ખુવારીથી દેશી સરાફી મંદ થઈ છે, દેશી રાજ્યો પડી ભાંગ્યાં એટલે ત્યાંથી પણ લોકનો ઉદ્યમ બધ પડ્યો; અંગ્રેજ સરકાર તે પોતાની નોકરીમાં કેટલાકને રાખે? દુનિયામાં ઉદ્યમની ખોટ નથી, પણ આપણે ઉદ્યમ શોધી જાણતા નથી, અથવા જાણીએ છીએ તો તે રસ્તે ઘણાંક બંધનને લીધે જઈ શકતા નથી. પણ જ્યારે એ આપણી ભૂલ છે ત્યારે ઉદ્યમ નજ મળે! જો લોક નાતના જુલમની દરકાર ન રાખે, થોડા દહાડા કુટુંબસુખની દરકાર ન રાખે, પરદેશ ભટકે, ખોટા માની લીધેલા જાતકુળના ટેક મૂકી દે, વિદ્યા હુન્નર ભણે, પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગ શોધે ને કરે તો લાભ થયા વગર રહેજ નહિ. ખુશામતથી ખાવા જેટલું પેદા કરવું, ખોટી મોટાઈમા નાતવરા વરઘોડા કરી દેવાદાર થવું, દુર્દશામાં રિબાવું ને ગાલ ઉપર તમાચો મારી લાલી દેખાડવી ને સંતોષીમા ખપવું એના કરતા દેશ-કાળસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી, ટેકમા રહી પોતાને ફાવતો ઉદ્યમ કરવો ને તેનાં ફળ જોવા એ આપણો પુરુષાર્થ છે. ઉદ્યમની ખોટ નથી, પણ આપણે વહેમથી કાયર, દુ:ખના અભ્યાસે સંતોષી ને નસીબ ઉપર બેસી રહેનારા થયા છીએ સંસારનાટકમા ધામધૂમ છે, બીજા દેશના લોક પોતપોતાના વેશ રૂડી રીતે ભજવે છે ત્યારે આપણે કેમ ન ભજવવા? શું દયામણા દુખિઆરા દેખ-ડાવી ઈઝરાયા કરવું ને નિસાસા મૂકયા કરવા? દુખમાં તો છીએ, હવે દુ:ખથી શું કરવા ડરવું? બને તેટલું સાહસ કરી ખાડામાંથી કાં ન ઉપર આવવું? એ વિચારનો જોસ્સો લોકમા ઉત્પન્ન થાય ને ખંતી ઉદ્યોગ ચાલે તો આપણી–આપણા દેશની સ્થિતિ સુધર્યા વગર રહે નહિ એ નક્કી છે.

દાખલા જોયા સાંભળ્યાથી, પુસ્તકો વાચ્યાથી ને સંગતિથી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે છે, પણ પ્રથમ પોતાની હોસ જોઈએ. જેમ યૂરોપખંડના લોકોને પરસ્પર સં-ગતિના અને એકધર્મ–ભાષાના લાભ છે તેવા આપણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકને નથી. જેમ મુસલમાનો હળી ગયા હતા તેમ અંગ્રેજો હળતા નથી પણ અતડા ને અતડા રહે છે ને એથી તેઓની સંગતિ-નો પણ આપણને લાભ નથી; પણ તે માટે, શુ આપણે ઉદ્યમ ન કરવા? જો આપણે આપણા દેશનો જય કરવોજ છે તો તેને અર્થે ઉદ્યોગ, શ્રમ, દુ:ખ, સાહસ, નીડરપણું, સંપ, શૌર્ય, આદિ સદ્‌ગુણો આપણામાં પ્રથમ આવવાજ જોઈએ. થોડા દહાડા ઉપર મારા ઘરમાં એક આઠ મહિનાની જરા તરા ઘુંટણીઆ તાણતી છોકરીને બે ઓરડાની વચમાનો ઉંબર ઓળંગતી જોઈને હું બહુ પ્રસન્ન થયો હતો પ્રથમ તો તે ઉંબર પાસે ગઈ, પછી તે અદુકડી બેઠી, પછી તેણે હાથ ઉંચા કર્યા ને પછી ઉંબરનું લાકડું ઝાલ્યું, પછી મહાકષ્ટે તે ઉપર પડી, પછી તે ૬ આગળ પહોળાઈના ઉંબર ઉપર આડ-

કતરાતી પડી, પછી માથું બહાર લટકતું રાખી તેણે બે હાથ ખસેડી નીચા કર્યા ને બીજા ઓરડાની ભોય સાથે ટેકવ્યા, પછી ધીમે ધીમે પોતાનું પેટ ખસેડી ઓરડામા ઉતરી ને બેઠી ને હસી પડી. પછી એક જણે તેને પાછી પ્રથમના ઓરડામા આણી તો રડી પડી-પાછી ગઈ, આવી, પડી, પણ પેટ સાથે એક હાથ દબાઈ ગયો તેથી તે ઉંબર ઉપર પડી રહી પણ રડી નહિ. થોડી વાર પછી તેણે હાથ કહાડ્યો ને પ્રથમની તજવીજ પ્રમાણે બીજા ઓરડામા ગઈ ને અમારા સામુ જોઈ હીહી કરીને હસવા લાગી પછી થોડી વાર અમે તેની સામા જોયુ નહિ એટલે તેણે રડવા માડ્યુ ને જ્યારે તેની સામા જોયુ ત્યારે તે પાછી હસી છોકરીએ શ્રમથી જય મેળવ્યો ને તેને ખુશાલી થઈ! એ જય મેળવતા તેણે કેટલું સહન કીધું? માથુ બહાર લટકતુ જોઈ મને વિચાર આવ્યો કે સાહસમા પ્રથમ માથું બહાર પડે છેજ.

દેશમાં મોટા કોણ? રણશૂર, વિદ્યાશૂર ને ધનશૂર જ્યારે તનમનધનથી અનુકૂળ એવા પુરુષો દેશના સામાન્ય સુખને અર્થે પોતાના તનમનધનથી ઉદારતા બતાવે ત્યારેજ દેશની સમૃદ્ધિ વધે રણશૌર્યથી જશ મેળવવાને આપણી પાસે સાધન નથી. શૌર્યસમાન ઉંચો સદ્ગુણ ને મોઘું આભૂષણ એ પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે પણ પૂર્ણ લક્ષથી, ખંતી ઉદ્યોગથી ને બારીક ચાતુરીથી શુ પ્રાપ્ત નહિ થાય?

હવે વૃદ્ધિવિષે થોડું એક. અંતે મરવું છે, એ સમજ છતા પણ કોઈ મરવાની ઇચ્છા કરતુ નથી· ઉલટી વધારે જીવવાની આશા રાખે છે; બન્ધન-દુઃખમા પડ્યા પછી તેમાજ સંતોષ માની રહે એવો કોઈનો જન્મસ્વભાવ નથી, ઉલટું તેમાથી છૂટવાને તે મથન કરે છે સ્થિતિ હોય તેથી વધારે સારી કરવાને સૌ કર્મ કરે છે; વધારે વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સૌ લોભ રાખે છે. માત્ર ન ફાવેથી સતોષ ધરી બેસે છે મનુષ્યનો અનિવાર્ય સ્વભાવજ છે કે તેણે પોતાની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે સારી કર્યા કરવી, તો વસ્તુત અંતે નાશ ક્યાંથી હોય? 'અંતે સૌનો નાશ છે' એ મત, ધર્મનીતિની શિક્ષા આપવા માટે અને દુ:ખમા દિલાસો મળવામાટે નીકળ્યુ છે; પણ ઉદ્યમ ન કરવો, સ્થિતિ ન સુધારવી એને માટે નથી નીકળ્યુ. ઘણાક બન્ધન, અજ્ઞાન, દુરાચરણ, અનભ્યાસ, અનુદ્યમ, અવ્યવસ્થા એથી આપણે ધાર્યા પ્રમાણે કામમાં ફાવી શકતા નથી; પણ શું તેટલામાટે 'અંતે નાશ છે' એમ માનવું? તે માત્ર મોંએથીજ. બાકી કર્મ તો કર્યા કરવા? ચડતી પછી પડતી જોવામાં આવે છે, પણ શું પડતી પછી ચડતીનો સંભવ નથી? વારુ, પડતી થાય છે તેના પણ કારણો હોય છે, ને એ કારણો જે પ્રમાણે દૂર કર્યામાં આવે છે તે પ્રમાણે પડતી મોડી આવે છે, અથવા નથીજ આવતી અથવા પડતીમાથી પાછા ચડતીમાં અવાય છે. અંતે નાશ છે એ મત, ચડતીમા બહેકી ન જવાને માટે છે. અગર એ મત તત્વવિચારથી ખરૂં માનીએ તોપણ તે મત પ્રમાણે ને તેમાથી નીકળેલા પ્રારબ્ધવાદપ્રમાણે સંસારમાં કોઈથી વર્તાયુ હોય-જડ થઈ કોઈ ઘરમાં બેસી રહ્યુ હોય એમ નથીજ

ઉચી નીચી ભોય ઉપર ગાડીની જે ગતિ હોય છે તેના કરતા બાંધેલી સડક ઉપર વધારે હોય છે. જોગી પોતાનું આવરદા વધારી શકે છે-આપણે ઓસડથી રોગ દૂર કરી વધારે જીવીએ છીએ. પૃથ્વી ઉપર માણસજાત પોતાનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારતી જાય છે. આપણા દેશમા મહાપુરુષો હતા ને આજે નથી, પણ શુ આજે બીજા કેટલાક દેશોમાં આપણા થઈ ગયેલા મહાપુરુષો કરતા ઉંચી પદવીના મહાપુરુષો નથી? છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી, વૃદ્ધિ ક્ષય એના ચક્રરૂપાંતર થયા કરે છે, તેવિષે આપણે નથી કલ્પી શકતા કે કીયે મુકામે તે ક્રિયા અટકશે? અર્થાત્ જગતમાં વૃદ્ધિજ છે. વૃદ્ધિને અટકાવનાર અવ્યવસ્થા ને અનાચર છે; માટે વ્યવસ્થાની સાથે ઉદ્યમ કર્મ થયા કરે તો વૃદ્ધિ પણ થયા કરેજ. એ વૃદ્ધિના વિચારથી યુરોપ અમેરિકાના લોક ઉચા યશસુખ ભોગવે છે આપણે તે ભોગવતા હતા, પણ તત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોનો મર્મ ન સમજવાથી અને આપણી અનીતિથી આપણે દુર્દશામા આવ્યા ને એમાથી ઉચા સદ્ગુણવિના આપણાથી બહાર ન નીકળાયુ ને ત્યારે સંતોષ તથા પ્રારબ્ધને સાહી સુખ માની લેવા માડ્યું ને ઉદ્યમ કરવાનો સ્વભાવ છતા ઉદ્યમના સાધન તરત ન મળવાથી અનેક બન્ધન, ભય એથી કાયર થઈ નિરાતે આપણે બેઠા છીએ એ સ્થિતિમાથી પાછા નીકળવાને ઉંચા સદ્ગુણ ધારણ કરવા જોઈએ-જ્ઞાન વધ્યું, ચાંચલ્ય વધ્યુ, મોટા કામ માથે લેવામાં શૌર્ય બહાર પડયું એટલે આપણી સ્થિતિ વધારે સારી થઈ એમ નક્કી સમજવું.

૪. સંપવિષે.

જ્યારે એક ઘરના, એક નાતના, એક જાતના અથવા એક દેશના લોક, અથવા જુદા જુદા ઘરના જુદી જુદી નાતજાતના ને જુદા જુદા દેશના લોક કેટલીક વાતમાં એક વિચારના થાય છે, અને એ વિચાર પાર પાડવાને એકઠા મળી કામો કરે છે ત્યારે તે એકઠા મળવાને ઐક્ય અથવા સંપ કરીને કહે છે. સારાં અથવા નરસા કોઈ પણ કામને માટે એક વિચારના થવું તેનું નામ ઐક્ય અથવા સંપ. એમ કહેવાય છે-કે ફલાણા ઘરના સૌ સંપથી રહે છે. સંપ શબ્દ સાધારણ છે. સંપ શબ્દથી વાકેફ નહિ એવા લોક થોડાજ. નિશાળમા જતો છોકરો પણ કોઈ દહાડો ફરિઆદ કરતો આવે છે કે ફલાણા બે છોકરાએ સંપ કરીને મને વર્ગમા ઉપર આવવા દીધો નહિ. સંપ શબ્દનો અર્થ લોકના સમજ્યામાં છે તે ઠીક છે. સંપ રૂડા કામને માટે પણ હોય ને નરસાં કામને માટે પણ હોય. આ ભાષણમા સંપ રાખવો એનો અર્થ આમ લેવો કે રૂડા યોગ્ય ઉદ્દેશનેજ સારૂ સંપ રાખવો.

દુનિયામાં ઘણી ઘણી ચીજો જોઈને માણસ તેનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ તે તેને પોતાનાજ સામર્થ્ય થકી મળી શકતી નથી. તે જો પોતે બલાત્કારે એકલોજ અભિમાનના જોસમાં લેવા જાય છે તો તેમા તે ઠોકર ખાઈને પડે છે. એવું છે તેથી અગર બીજાની સહાયતા લેવી તેને ગમતી નથી તોપણ જો નથી લેતો તો ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું નથી માટે નાચારીથી પણ તેને સહાયતા લેવી પડે છે; ને એ સહાયતાજ સંપની ઉત્પત્તિ છે એમ સમજવું. એક તો સ્વાર્થસારૂ બીજાની સહાયતા જોઈએ એ ખરૂ, ને જગતનું નૂર પણ તેવુજ છે કે જેને જોઈ દેખાદેખીથી માણસને પણ તેમ કરવાનું મન થાય છે. જુઓ આકાશ, અને જુઓ કે કોટ્યાવધિ તારાઓ કેવા નિયમસર એક બીજાથી અમુક અમુક અંતરે રહેલા છે! અહો પોતાની ગતિમાં ઘાલમેલ કરીને સૃષ્ટિનો નાશ કરતા નથી. પેલા બે મોટા ગોળા સૂર્ય ને ચંદ્ર એનેજ જુઓની કે તેઓ કેવા સંપથી રહેલા છે! શું કોઈ દહાડો ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બન્ને જોડે પ્રકાશતા દીઠા? ઉનાળા વિના ચોમાસુ નહિ અને ચોમાસા વિના ઉનાળો નહિ. દુનિયા ચલાવવાને સઘળી વસ્તુઓ કેવી એક સંપથી રહેલી છે! ઝાડોમા પણ તેમજ છે.–પૃથ્વી, બીજ, પાણી, તડકો વગેરેનો સંપ, થાય છે ત્યારે તેમાથી વૃક્ષ, પછી ફૂલ ને પછી ફળ થાય છે. અર્થાત્ જગતનું નૂર સંપ છે. કોઈ પ્રાણી પછી માણસ કે જાનવર નિરંતર એકલુંજ એક ઠેકાણે રહ્યું અને તેણે એકલાંજ કામ કીધું એવું ઘણુંખરૂં તો જોવામા નહિજ આવે બીજાં પ્રાણીઓ અને ઝાડો ઈશ્વરે જે પ્રેરણા આપી છે તે વડે પોતાના કામો કર્યાં જાય છે, પણ મનુષ્યને બુદ્ધિ આપી છે કે જે બુદ્ધિના યોગે તે પોતાને જોઈતું, સૂઝે તેવી રીતે અનુકૂળ કરી લે છે. દુનિયામાં વસ્તુઓ જોઈને માણસ મોહ પામી જાય છે ને વિચાર કરે છે કે આમાથી શું લઉં, ને શુ ન લઉં, ને પછી ગભરામણમાં તે પોતાના સાથીને પૂછે છે. મહેનત કરીને લાવેલું સંભાળી રાખવાને તેને ઘણાં માણસની ઉફ જોઈએ. એ સઘળાં સાધનની અનુકૂળતા કરી લેવાને સૌને એક બીજાની ગરજ પડે છે. માણસ માણસને કામ લાગે છે. માણસ બીજી વસ્તુઓને અને બીજી વસ્તુઓ માણસને, એમ સઘળે ઠેકાણે પરસ્પર કામ લાગે છે. વનમાંથી ખસીને ગામોમાં, શહેરોમા લોકોએ રહેવા માંડયું અને ત્યા પછી પોતપોતાને રૂડી રીતે વર્ત્તવાસારૂ નાના પ્રકારના રાજ્યસંબંધી નીતિસંબંધી, સંસારસંબંધી કાયદાઓ બાંધી બંદોબસ્ત રાખ્યા અને પછી એકઠા મળીને મંડળીઓ કહાડીને વિદ્યા વેપારના કારખાનાં વધાર્યા તે સૌ સંપને જોરે. નથી તેને છે કરવામાં સંપ આદિ કારણ છે અને છે તેને નથી કરવામા અદેખાઈ ભરેલા જુદા વિચારો મૂળ કારણ છે.

સંપ ગૌરવર્ણો છે. તે બેઠી પણ મજબુત દડીને પહેલવાન છે. તે ઘણો જાડો નથી તેમ ઘણો પાતળો પણ નથી. તેની રગો કસાઈને ઉંચકાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મોઢું ગોળ ને ભરાવ છે. ડાચા બેસી ગયેલા નથી પણ મજબુત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આખ કચકડાં જેવી નિર્મળ છે ને કાળી ભમ્મર તેજસ્વી કીકી છે. તે ઘણો આરોગ્ય છે. સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે તેથી તેની ઝુમને લીધે તેની આંખ કિંચિત મિચાયલી રહે છે. જાણે કોઈ ચિત્રની ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઈ એક ઝીણી અર્થાત્ પ્રસરેલી દૃષ્ટિને એકઠી કરીને જોતો હોય તેમ તે જુએ છે. તે નીચી પણ ચાર પાસ ફરતી એવી દૃષ્ટિએ મોટો ધીર અને વિચારવાળો પુરુષ દેખાય છે. તેનું નાક મોંના પ્રમાણ કરતાં કંઈએક લાંબું છે અને તેને કાળી ને ટુંકી પણ ભરાવ મૂછ છે. તેના બન્ને હાથ એકદમ જોરમા બહાર નીકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા ઉઠો એમ દેખડાવે છે, ને તે ઝૂમને લીધે તેનું જમણું પાસું કસાતાં જોરમા લગાર અંદર ગયેલુ

અને ડાબું પાસું બહાર પડતું દેખાય છે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઊઠવાની તૈયારીએ ઉચકાઈ હોય એવી માલમ પરે છે. એ હસતા મોઢાના વીરપુરુષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહજાળમાં પડી જાય છે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરી લે છે. માથું જોઈએ તો ગોળ, મોટું, ને કંઈક આગળ પડતું. કપાળ વિશાળ ને ભવ્ય. તેનામાં પ્રૌઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેના અવયવો ઉપરથી આભાસ થાય છે.

હવે એવી રીતની જેની ઉત્પત્તિ અને એવી રીતનું જેનું સ્વરૂપ તે પરાક્રમ કર્યાવિના કેમ રહે, અને તે પરાક્રમ કંઈ નાનાસૂનાં પણ ન હોય. સંપકુસંપથી થયેલા લાભાલાભ કેટલા છે તે જોઈએ.

આમ કરીને જણવાનીમાં આવ્યો કે તેણે હસતાં હસતા મૂછ પર તાળ લેવા માંડયોજ છે ની ' હસતા હસતા આટલાસારૂ કે તેને નિરાત છેજ કે મેં જે કામ હાથમા લીધું તે પાર પડ્યા વિના રહેનાર નથી પોતાનામા પુરૂ જોર ન હોય અથવા સામા ધણીનો પરાજય કરતા ઘણી વાર થઈ ગઈ હોય તો મોઢાનો ચહેરો ફરે અને રૌદ્રરસમા જવાય. તેવું કંઈ વીર પુરુષને હોતું નથી ઘણાં માણસો એક વિચારના થયાથી તેઓનું જોર ઘણું વધી જાય છે.

ઉઘાડુંજ છે કે કાચા સૂતરનો દોરો ઝટ તૂટી જાય છે, પણ જ્યારે તે બીજા દોરાઓ જોડે એકઠો વણાઈને દોરડારૂપે થાય છે ત્યારે તે તોડી નાખવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને વળી મોટા મોટા ભારોને ખેંચી લેઈ જાય છે. એક માણસને બીજા મળે અને જો તે બન્ને પુરપુરા હોય તો તેઓનું જોર આખી દુનિયાને ભારે થઈ પડે માણસને પોતાના બળમા, પછી શરીરબળમાં, વિદ્યાબળમા, કે બુદ્ધિબળમા; વધારો થાય છે, અને વધારાને યોગે દુનિયામા ફેરફાર થઈ જાય છે સિકંદર બાદશાહ અને તેના બે ત્રણેક પ્રધાનો એઓનાં એકઠા બળે આહા કેટલુ રાજ્ય સપાદન કીધુ ! એક પુરુષ ગમે તેવો ચતુર હોય ને તેનો સબંધી તેનો વિશ્વાસઘાત કરે તો આગલાનું શું ચાલે ? બે હાથવિના તાળી પડેજ નહિ ઓછામા ઓછું બેનું મળવું થયાવિના કંઈજ કામ થાય નહિ. પછી તેમા એકનું બીજાના કરતા વધારે આગળ પડે. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે એકલાએ આખા યુરોપખંડને થથરાવી મૂકયો હતો તેમા શું તેના મસલતદારોનું અને વિશ્વાસુ લશ્કરની સહાયતાનું એકઠુ મળેલું પરાક્રમ-ઘણા લોકોનુ શરીરબળ અને મનબળ નહોતુ ? ને એ એકઠા બળના કરતા જ્યારે રૂશિઆ, પ્રુશિઆ, અને ઇગ્લાડ એ ત્રણ જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા લોકોના શરીરબળ તથા મનબળનો સંપ થયો ત્યારે બોનાપાર્ટનું કંઈજ ચાલ્યું નહિ, એ વાત પણ ખરી કે નહિ ? બે વરસ ઉપર એકલા રૂશિઆની સામે અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, અને તુર્કનો એકઠો જમાવ હતો ત્યારે રૂશિઆનું શું ચાલ્યુ ? જે વેળા કૈકેયીના વચનઉપરથી રામચંદ્ર વનવાસ નીકળ્યા તે વેળા તેની પાસે શું હતુ ? જ્યારે તેની સાથે લક્ષ્મણ અને સીતા એ થયા ત્યારે તેને કેટલી વાતથી મદદ મળી ? પોતે શત્રુ મારવા જતા ત્યારે સીતાનું સંરક્ષણ કરવાને વિશેષે અને પોતાને સહાય કરવાને લક્ષ્મણ કામ લાગતો કે નહિ, ને પછી બે ભાઈનું સુગ્રીવ હનુમાન સાથે મળવું થયું ત્યારેજ, રે ત્યારેજ રામચદ્રે રાવણને માર્યો કે પોતે એકલાએજ જઈને માર્યો ? પાચ પાંડવો પણ એકસંપે રહ્યા ને પછી તેઓએ કૃષ્ણની સહાયતાથી કૌરવોનો પરાજય કીધો એ શું ? કૌરવ પણ લડાઈમા ઘણી વાર ટકયા તે માંહોમાંહે સંપ હતો ત્યારે કેની અને પછી તેઓનો પાંડવો કરતા અંગબળમા અને બુદ્ધિબળમા ઘટાડો થયો ત્યારે તેઓ હાર્યા કની ?

રાજ્ય સુધરાવટમાં પણ રાજાનું અને પ્રધાનોનું એકદીલ હોવું જોઈએ પ્રધાનોનું અને રાજાનું એકમત ન હોય તો પ્રધાન પ્રધાનવટું કરે શું ? નવા કાયદા બને શું ? ને રાજ્યની આબાદાની થાય શું ? ઇગ્લાડમા જુદા જુદા પ્રાંતોમા મુખ્ય શહેરોના વિદ્વાન પુરુષોનું રાજકીય કામના વિચારનેસારૂ પ્રજાની તરફનું જે એકઠું મળવું થાય છે તેને પાર્લમેંટ સભા કહે છે. એ સભા પોતાના દેશીઓના દુ:ખનો વિચાર કરી તેને સરકારમાં જાહેર કરે છે. રાજાની સત્તા રૈયત ઉપર કેટલી અને રૈયતે રાજાની કેવી ને કેટલી સત્તા માનવી એનો રાત દહાડો તે વિચાર કરે છે એ સભા અને રાજા વચ્ચે જો કંઈ વાંધો પડ્યો તો તે વાત તેમની તેમ રહે છે. રાજા અને રૈયત વચ્ચે ઘણો સંપ હોવો જરૂરનો છે. રાજા કહે કંઈ ને રૈયત કરે કંઈ તો તેમા રાજા અને રૈયત બન્ને પોતાનું અકલ્યાણ કરી લે. રાજારૈયતે એક બીજાના વિચારથી નવા કાયદા કરવા; રાજાએ રૈયતની સલાહ લીધા પછી દેશમાં રૂડી વ્યવસ્થા કરવાસારૂ (પોતાની મોજશોખનેમાટે નહિ) રૈયત પાસેથી ઘટતું દ્રવ્ય માગવું; એકે કાયદા કરવા ને બીજાએ બજાવવા. રાજાએ રૈયતના હકમા સારૂ થાય તેવાં ઘણાં કામો કરી આપવા વગેરે જે બાબતોથી સલાહસપ રહે તે બાબતોની વૃદ્ધિ કરવી એથકીજ દેશની સંપત્તિ વધે છે. રાજકીય પ્રકરણમાં સંપની જરૂર અને અગત્ય ઘણી છે તે વિષે લોકને છેક અજાણ્યુ નથી. ઇતિહાસો વાચ્યા-

થકી માલમ પડે છે કે રાજ્યની સંપત્તિ અને આબાદાની વધવાને રાજાની તરફથી રહેમ નજર અને રૈયતની તરફથી રાજભક્તિ અવશ્ય જોઈએ. જો સંપ ન હોય તો તે રાજ્ય થોડા દહાડાનું સમજવું.

સાંસારિક કામમાં તો સંપની જરૂરિઆત વિષે બોલવાનું છેજ નહિ, કેમકે ડગલે ડગલે તેનુ કામ પડે છે સંસારની ઉત્પત્તિજ સંપથી છે ઉત્પત્તિ છે તો વૃદ્ધિ કાં ન હોય? ઘરમાનાં માણસોની વચમા જો કુસંપ થાય તો તેઓ ઘર વણસાડે, ખાવે પીવે હેરાન થાય અને લોકોમાં હાથે કરીને ફજેતી કરાવી લે. દેશકામની વહેંચણ કરવા સારૂ નાતજાત કરવી એ સારૂં છે; પણ અમે મોટા છીએ, અને ઉચા છીએ, પરમેશ્વરે અમને વધારે ઉચા કીધા છે, એવું અભિમાન કરવાને તથા બાપદાદાનોજ ધંધો પસંદ ન પડે તોપણ કરવાને તથા ધર્મનું બહાનું કાઢી અનીતિ ફેલાવવાને, અને ઘણી વાતોના પ્રતિબંધો પાળવામાં મોટાઈ છે એમ માનવાને નાતજાતો કરવી, અને તેની સંખ્યામા બેહદ વધારો કરવો એ સઘળી, સંપને નસાડી મૂકવાની નિશાની સમજવી. એથી કુસંપ ને કજીઆ વધ્યા વિના રહે નહિ ને પછી દેશની પડતી પણ આવ્યા વિના રહે નહિ

કુટુંબના માણસોમા સંપ રહ્યાથી પ્રીતિ વધતી જાય છે, એક બીજાને મળીને કામો થાય છે, અને કામો આરંભથકી તે અંતલગી કાંઈ વિઘ્નને જોતા નથી, પણ વહેલાં પાર પડે છે. જો સગાવહાલાંમા, દીકરાબાપને, ધણીધણીઆણીને, સાસૂવહુને, દેરાણીજેઠાણીને અને બીજાઓને બનતુ નથી, અર્થાત્ અદેખાઈએ સજ્જડ મૂળ ઘાલ્યું હોય છે, ત્યા પૈસાની, શરીરની અને બુદ્ધિની હાનિ થયા વગર રહેતી નથી. કેટલાક કુટુંબો સહજ કારણને માટે લડે છે. કકાસ વધી પડે છે, આખરે સરકારદરબારમા કજીઆ જાય છે અને એ નિમિત્તે ત્રાહીતના ઘર ભરાય છે. ચરસાચરસીથી નાણું વવરાઈ જાય છે. રાતદહાડાની કાળજીમા શરીર શોષવાય છે. કરવાનાં કામો થતા નથી.

નીતિસંબધી વાતમા પણ સંપ મુખ્ય છે. નીતિ પાળવાનો એક ઉદ્દેશ સંપ છે. વ્યભિચાર ન કરવો, ચોરી ન કરવી અને ખૂન ન કરવું વગેરે જે નીતિઓ છે તે આટલા સારૂ કે પરમેશ્વરના અપરાધી ન થઈએ, અને સંસારી કામમા ઘાલમેલ ન થઈ જાય, પણ જેવું ને જેટલુ જેને યોગ્ય તેવું ને તેટલું તેને મળે. વ્યભિચારકર્મ કીધાથી સ્ત્રીપુરૂષોને પરસ્પર દેખાતો પ્રેમચંદ્ર અસ્ત થઈ જાય છે અને કુસંપ આગમન કરે છે. ઈશ્વરના કોપ ન થાય તથા કોઈનું મન દુખાય નહિ અને સર્વે જણ એક બીજાને દુઃખકર્તા નહિ પણ સુખકર્તા સલાહથકી સ્નેહ બાધી રહે તેને માટે નીતિગ્રંથોમાં આજ્ઞા આપી છે કે સારી સ્થિતિમા રહેવા સારૂ એટલે સંપથકી રહેવા સારૂ નીતિ પાળવી અને નીતિ પાળવામાં અને પાળવા સારૂ પાછો સંપ રાખવો સંપ કારણ અને કાર્ય બે રૂપે છે. જો દુનિયામાં સંપ રહે અને સંપની વૃદ્ધિ થાય એવી સઘળા લોકો કોશીશ કરે તો તેઓ અનીતિનાં કામમાં હાથ ઘાલનાર નહિ

કેટલાએક પુરુષોએ નવા નવા ધર્મના માર્ગ ચલાવી ને લોકમા કુસંપ ઘાલ્યો છે. તે કુસંપ કહાડીને દૂર રહ્યા હોત તો સારૂ હતું કે ધીમે ધીમે તે કુસંપ નીકળી જાત પણ ઉલટા ઉત્તરોત્તર અન્ય માર્ગની નિંદા કરવામાં અને દોષ કાઢવામા અને તેથી કુસંપને વધારવાની વેતરણમા રહ્યા છે જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોથી કુસંપે દેશમાં પ્રસાર કીધો છે ત્યારે હવે બધા હિંદુઓમા એકજ રીતની ઈશ્વરપૂજા કેમ ન હોવી? સંપ હોય તો થાય. જુદા જુદા મતના લોગ એક બીજાને ધિક્કારે છે, ને એવા તો ધિક્કારે છે કે પોતાથી અન્ય માર્ગના પુસ્તકને હાથ અડકાડવાને આચકો ખાય છે; તો પછી તેમાં લખેલું શુ વાચે? એવા વહેમ કુસંપ જોઈને દેશની દાઝ જાણનારા પુરુષોને ઘણી ઘણી અકળામણ થાય છે.

વિદ્વાના કામમા સંપ રાખવો ઘણો જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે ફુલાઈ ન જવું તથા પોતાથી ઉતરતા પંડિતોને તુચ્છ ન ગણવા પંડિતોની લડાઈથી પણ કુસંપે ઘર ઘાલ્યા છે. વાદવિવાદથી પંડિતોમા ઇર્ષા વધીને વિદ્યામા વધારો થાય છે, પણ તે વાદવિવાદથી ક્રોધ અને દ્વેષના ઘરમા ઉતરવું નહિ. જે વિદ્વાનો સંપથકી કામો કરે છે તેમના પરાક્રમ અલૌકિક થાય છે. ઇગ્લાડ દેશની આટલી ચઢતી છે તેનાં કારણોમાંનું મોટું કારણ આ છે કે ત્યા વિદ્વાનોની હજારો મંડળી છે જેમાં તેઓ પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે અને એકસંપ થઈને નવાં કારખાના કહાડે છે, જે કારખાનાં થકી પોતાને અને દેશને લાભ થાય છે. જુઓ, ઇગ્લાડ દેશના વિદ્વાનોની રીત અને અહિંના વિદ્વાનોની રીત. અહિંના વિદ્વાનોની રીત આવી કે મોટાઈમા બીજાઓથી જુદું પડવું અને પોતાની મતની નવી શાળા કાઢવી. પણ એમ પયાથી દેશના લાભમા થોડા ગ્રંથ બને છે. પણ સામાસામાની ખોદણીના ગ્રંથ લખાય છે. એક વિદ્વાને બીજાનું સત્યાનાસ ન ઇચ્છવું પણ તેને આશીર્વાદ દેવો. એકને આબરૂ મળેલી જોઈ બીજાએ ખીજવાઈ ન જવું પણ પોતાને આબરૂ મળે તેમ કરવાનો સ્પર્ધાથી (અદેખાઈથી નહિ) પરિશ્રમ કરવો.

અર્થાત્ સર્વે પંડિતોએ સંપથી કામ કરવું જેટલો પંડિતોની વિદ્યા ઉપર દેશના સુધારો આધાર રાખે છે તેટલો બીજા થોડા વિષયો ઉપર તે આધાર રાખતા હશે માટે પંડિતોમાં સંપ હોવો જરૂર છે.

વેપાર બાબતમાં સંપથી થતા લાભવિષે ઘણું ઘણું બોલવું તે થોડું છે. એકલા જાતે મોટા વેપાર તો ઘણા દ્રવ્યવાળાથીજ થાય; ને તેમાં જો નુકસાન થાય તો તે તેને એકલાનેજ ભોગવવું પડે. મંડળીએ વેપાર કીધાથી ઘણા જણ પોતાનું થોડું થોડું ધન વેપારમાં નાખી શકે છે અને તેમાં જે નફો નુકસાન થાય છે તેમા નફા ઘણા ઘણીવાર થાય છે ને નુકસાન થોડા થોડીવાર થાય છે એથી ઘણા જણને થોડે પૈસે ઘણો નફો થાય છે. વારુ, મંડળીવાળાનેજ નફો થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ દેશમાં ઘણી બાહારની વસ્તુઓ જલદીથી સસ્તી કિંમતે આવે છે કોઈ સંચાનુ નવું કારખાનું કાઢવુ હોય તો તેને માટે લાખો રૂપીઆ જોઈએ, ને તે સઘળા કંઈ એકલાથી અપાય નહિ, પણ મંડળીરૂપે એક મત થયાથી ઘણું નાણું એકઠુ થાય છે ને તે વેપારમા નંખાય છે. વળી એકને ધીરનાર ન મળે, પણ મંડળીને ધીરનારા ઘણા મળી આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં મંડળીઓથીજ વેપાર ચાલે છે. વેપારીઓના સંપથી દૂર દેશના લોક જોડે સંબંધ થઈને મૈત્રી થાય છે, અને સંગતિથી પારકા દેશના લોકોના રિવાજો, તેઓની નીતિ, તેઓના ધંધા, તેઓની વિદ્યા, ચતુરાઈ વગેરે આપણા જાણ્યામા સહજ આવે છે દેશાટન કરવાથકી જે લાભો થાય છે તેમાંના ઘણા ખરા વેપારીઓની મારફતે થાય છે વેપારીઓમા સંપ ન હોય તો પરદેશના લોકો એકબીજાને આડું અવળું સમજાવીને પોતાના કામ કાઢી લે માટે માત્ર સ્વાર્થનાજ ઉપર આધાર રાખીને દેશમા કુસપ કરી પરદેશીઓને હાથ નાણું જવા દેવું નહિ. ઘણા લોકો જોડે દોસ્તી થયેથી પોતાના અઘરા કામ સહજ બની જાય છે.

એ પ્રમાણે સંપની જુદી જુદી બાબતમાં અગત્ય છે આવી રીતે સંપ હોવો જોઈએ ને આવી રીતનો નહિ એ ઉપરના લખાણથી સમજાયુ હશે, પણ હવે સંપથી થતા લાભ અને કુસંપથી થતા અલાભ સાધારણ શબ્દોમા થોડાએક બતાવુ છુ

સંપથકી રહેવાનો સ્વભાવ રાખ્યાથી અજાણ્યા માણસની પ્રીતિ બંધાય છે, પ્રીતિ બંધાઈ એટલે તેની તરફનું જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાનમા મળે છે; તેમ બીજાને પણ એ રીતે બે જ્ઞાન એકઠા થઈને (સંપ બંધાઈને) જો કોઈ નવું કામ ઊઠે છે તો તે પાર પડે છે. સંપથકી મૈત્રી ટકે છે અલબત મૈત્રી ટકવામાં ઘાનાં ઘણા વિઘ્નો આવી નડે છે, પણ ગમ ખાઈ જવાની ટેવ રાખ્યાથી અથવા સંપ રહેવાનું પસંદ કીધાથી અને તેવીજ કોશીશ કીધાથી તે વિઘ્નો પોતાની મેળે ગમે ત્યા સંતાઈ ભરાય છે. સંપે રહ્યાથકી ઉદ્યમ, નીતિ અને દ્રવ્ય વધે છે માણસને દુઃખની વેળામાં તેની બરદાસ્ત લેવાને સૌ ખુશીથી ચાલ્યાં આવે છે. સંપથકી તન મન પ્રફુલ્લિત ને બન્ને બરકત રહે છે. જ્યારે મન સ્થિર નથી હોતું ત્યારે કોઈ વાતમા પૂર્ણ ધ્યાન દેવાતું નથી. જ્યારે આકળો સ્વભાવ હોય છે ત્યારે સર્વ કામ બાવરાપણામાં થાય છે. ઈશ્વરની ઓળખાણ પણ સારી થતી નથી, કેમકે તે થવાની આગમચ ધીરજ પકડી મનની સ્વસ્થતાને ઠરી-ઠામ કરવી જોઈએ. સંપ વધ્યાથકી કજીઆ કંકાસ જણાતા નથી. ગાળાગાળી, મારામારી, ચીડીઆપણું, ગુસ્સો એ સૌ કુસંપથી થાય છે. બે વસ્તુનુ મનમાનતી રીતે મળવું ન થયું અર્થાત્ સંપ ન થયો એટલે તેઓ એક બીજાને ખાવા દોડે છે એકે સારૂ કામ કીધુ તેનું જોઈને બીજાઓએ તેના ઉપર અદેખાઈ ન કરવી, પણ બને તેટલો ઉદ્યોગ કરવો. અદેખાઈથી પોતાને વિશેષે અને થોડુંએક સામાને નુકસાન થાય છે. સંપે રહ્યાથી લાભ ઉપર લાભ થાય છે

સઘળો વિધિ કહ્યો, હવે ટુંકામાં નિષેધ કહું છું. બે ચાર અથવા વધારે શખ્સોએ એકઠા મળીને રાજ્યદ્રોહ કરવાનો મનસુબો ન કરવો. તૂત ઉઠાવીને રાજ્યમા બંડ ન જગાડવું. પોતાના સ્વાર્થસારૂ બે ચાર જણાએ સામાની આબરૂને અથવા ધનને અથવા શરીરને નુકસાન કરવાના હેતુથી સંપ બાધવો નહિ દેશમા કુસંપ વધારવાને એકસંપ થઈને ધર્મઠગોની અથવા જુગારી-ઓની પેઠે મંડળીઓ કાઢવી નહિ. જેણે કરીને અનીતિનો ફેલાવો થાય, જેણે કરીને કોઈના તનમનધનને હાનિ પહોચે, જેણે કરીને ઘરની અને દેશની આબા-દાનીને ધક્કો લાગે તેવી રીતે એકઠા થઈ સંપ બાંધીને કોઈએ કામ કરવું નહિ. સંપ કરવો તે રૂડાંજ કામને માટે આ દેહ છે તે પરોપકાર કરવાને માટે છે, ઉપદ્રવ કરવાને નથી ખૂબ સમજી રાખવું કે સંપ છે તે હિત કરવાસારૂ છે,—કોઈનું અહિત કરવાને માટે નથી.

બધા નિબંધનો સાર, સર્વે સંપ રાખવો એવો છે. સાભળનારાઓ ' આપણી પડતી શાથી થઈ છે તેનો વિચાર કરો બીજાં કારણો શોધવા સૌ ફાંફાં છે. કુસંપ એજ કારણ છે. કુસંપે રાજ્ય ગયા અને ધન ગયા. સર્વ વાતથી શ્રીમંત ટળીને દરિદ્રી થયા તે કુસંપથી.

કુસપનું જોર વધ્યુ કે કુવિચાર પેઠા હું મોટો ને તું નીચો એમ થવા માંડયુ ને સઘળી તરફથી વહેમનું જોર વધી ગયાથી રોજ ડગલે ડગલે માર ખાયાં કરીએ છીએ માટે હવે એ મારનું ભાન તમે દીલમા આણો. કુસંપ શત્રુએ પહેરાવેલી બેડીને તોડી નાખવાનું વિચારો, રે વિચારો, અને સમય સાધન પણ અનુકૂળ છે એટલે તમે શત્રુને નસાડવામાં વહેલા ફતેહ પામશો. દ્રવ્યનું જોર તો **નથી ને એ હું જાણું છું, પણ તમારા બાપદાદાની બુદ્ધિના નમુના જે પૃથ્વીમાં વેરાતા પડયા છે તે નમુના પ્રમાણે** તમારા કપાળમાંથી કહાડો. રે કુસપ સાથે લડવાનો આ છેલ્લો વખત છે. ઊઠો મૂછ ઉપર તાળ દો અને રાતદિવસ વિદ્યા ભણવા પછવાડે અને વિદ્વાન પરદેશીઓની સગતિ કરવા પછવાડે સુવિચારના ગ્રંથો, ઇતિહાસ, કાવ્યાદિ વાચવા પછવાડે અને સર્વ શાસ્ત્ર પુરાણ તથા લોકની મતિ એ રૂપી છાસ વલોવીને તેમાંથી શુદ્ધ ધર્મરૂપી માખણ કહાડવા પછવાડે, રાતદિવસ મંડો. મંડો રે ભાઈ મંડો. મારી પુરી ખાતરી છે કે તમે તમારા બાપદાદાનું નામ ડુબાવ્યું છે તેને પાછું તરાવી આણશોજ આણશો. કુસંપનો પ્રધાન જે વહેમ તેણે તો ઠેકાણે ઠેકાણે કબજ કરી લીધા છે, પણ હવે સઘળા એકસંપ થઈ જાઓ અને ઉદ્યમ આરંભો ને તે ઉદ્યમ ઘટતા રસ્તાસર કરો તમારા એકઠા મળેલાં તેજને પ્રતાપે કરીને સર્વ કુસંપ તો બળીને ખાખ થઈ જશે. સંપ સઘળે પૂજ્ય છે, માટે સપનું સેવન નિરતર કર્યા કરો નીચી મુંડી રાખીને પોતપોતાનામા સંપે રહીને રાતદિવસ ઉદ્યમની પછવાડે લાગો એટલે તમારા ધારેલાં કામમાં તમે વહેલા પાર પડશો. આમ ન વિચારો કે આપણાથી શુ બનવાનું છે ? જે બને છે તે માણસથીજ બને છે માટે હવે છેલ્લું કહું છું કે પરમેશ્વરનું નામ લેતા કે સુવિચાર ગ્રહણ કરવાના અને તે પ્રમાણે અમલમાં લાવવાના ઉદ્યોગમા વહેલા સામીલ થાઓ. સારૂ કોને નથી ગમતુ ? માટે હવે સુધરેલા પુરુષોએ હિંમતથકી બહાર પડીને લોકોને દેખડાવવું જોઈએ.

દેશી ભાઈઓ ! તમને જે જે દુઃખો વહેમથકી થયેલાં છે તે આ ઠેકાણે કહેવાઈ શકાતાં નથી. વહેમ દૂર કરવા, એ એકલા એક પુરુષનું કામ નથી એમા ઘણાના સંપની જરૂર છે માટે તમે વરઘોડા અને નાતવરા કરવામાં હજારો રૂપીઆ ખરચી નાખો છો તેના કરતા ગરીબગરબાઓને કામે લગાડવામાં કેમ નથી નાખતા ? જેમાં તમને અને તેઓને બન્નેને લાભ થાય. ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે પ્રીતિ વધવા દો અને પછી ધનબળ, ઉદ્યમબળ અને બુદ્ધિબળનો એકઠો સંપ થયો અને તે સુવિચારને મળ્યો એટલે પછી તમને તમારા મનોરથ પાર પડેલા જોવામાં લાબા દહાડા નહિ લાગે. ડાહ્યા છો, પણ અકળામણથી ગાંડા બની ગયા છો તે પાછા ડાહ્યા થાઓ અને અદેખાઈને દૂર કરી સંપથી રહેતા જાઓ. તમારા સઘળાં કામમાં સંપને મોખરે મૂકો અને પછી તમે જોશો કે થોડા દિવસમાં દેશમાં સઘળે ઠેકાણે સંપ સંપ સંપ ગાજી રહેશે અને તે ગાજવાની સાથેજ સર્વે પ્રકારની સુખસંપત્તિનો વરસાદ એકદમ તૂટી પડશે. તથાસ્તુ.

(નર્મવૃત્ત)

વિનંતિ દેશીને કરૂ, હું દાઝ દીલમાં ધરૂં,
કહું વળી ખરેખરૂં, જુઠું ન લેશ ધારરે;
કુસંપથી તુટી સહુ, ગયાં સુરાજ તો બહુ,
કહું શું દૈવવાત હું, નહિજ દુઃખ આરરે;
કુવે'મ મત્સરે કરી, દશા થઈજ આકરી,
વિના સુસંપની પડી, જશે ન રોગ ભારરે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટ્ટ લૈ વિચારરે. ૧

શરીર મંન જોરમા, કમી છતાંજ તોરમાં,
ભુંડા કુશબ્દ શોરમા, રમ્યો ઘણો અપારરે;
ઘણા હીણા કર્યા અરે, મદેથી પાપ તેં ખરે,
સુબુદ્ધિ શુદ્ધિ સો ખરે, પડયા નહી સકારરે;
ગરીબ દેશ તો થયો, સુટેક દેશીનો ગયો,
અધર્મ તે વસી રહ્યા, ઉપાય એક સારરે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તુ ઝટ્ટ લૈ વિચારરે. ૨

સુધી સભા વિષે જઈ, સુણીજ કાનને દઈ,
શિખામણો દીલે લઈ, તજે તું વેર ખારરે;
ઉમંગ અંગમાં ધરી, સુનીતિ મંનમાં ભરી,
હણે કુબુદ્ધિ જે અરિ, દીસે ઘણી હજારરે;
કરે સુઉદ્યમે વળી, વિચાર એકઠા મળી,
વધેજ કીર્તિ જે ભલી, દશો દિશે હુકારરે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટ્ટ લૈ વિચારરે ૩

તુ ઊઠ ઊઠ રે હવે, પથારીમા કયમે લવે.
સૌજાઈ તો રહ્યો તવે, હું હું કહી ખંખારરે;
પ્રવીણ રાજકાજમા, સુસભ્ય રે સમાજમા,
રહીજ લોકલાજમા, કરે સહુ સમારરે;
સમાવી દેઈ રોષને, દીલે ધરી તુ હોશને,
ભરાવવા સુકોશને, રિવાજને સુધારરે,
નસાડવા કુસપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટ્ટ લૈ વિચારરે. ૪

૫. સુખ.

સુખના વિષય અનેક છે, પણ ઘણું કરીને આપણા લોક આટલાને સુખ કહે છે. ખટપટ-શ્રમ-રોગ-બન્ધન ચિંતા-શોક-ભયથી અલગ હોવું તે સુખ; ઇચ્છા પુરી પડવી-શ્રમનો બદલો મળવો-વિજોગનો સંજોગ થવો તે સુખ; ઇચ્છાપ્રમાણે વર્ત્તવામાં-જે વાતનો છંદ તેનો ઉપભોગ કરવામાં સુખ; વહાલાને સારી સ્થિતિમાં જોવા-સાંભળવામાં, નિરાશ્રિતને દયા-ઉપકાર કરવામા ને વેરીને નુકસાન થાય તેવું ઇચ્છવામા સુખ; ઘરકુટુંબ, મિત્ર, અન્ન, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય એથી અનુકૂળ હોવું તે સુખ; લોકમા સારૂ બોલાય-માન મળે તેમાં સુખ; જીવતાં રહેવામા-ઈશ્વર ઉપર ભાવ-આસ્થા રાખવામાં સુખ, ઇત્યાદિ. કહેણીઓ પણ છે-"પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા (નીરોગી), બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ તે કોઠીએ જાર (જુવાર), ચોથું સુખ તે સજ્જન નાર." "સુવા જેવું સુખ નહિ ને મુવા જેવું દુઃખ નહિ." "સંતોષ સમાન સુખ નહિ." "નિવૃત્તિમા મોટું સુખ છે." "સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ" "જ્ઞાનમા સુખ છે." "આશા અમર છે માટે એમા પણ સુખ છે" "જેણે જેમા માન્યુ તેને તેમા સુખ," અને સંસારમા સુખ છેજ નહિ એમ પણ કેટલાક દુખીઆ કહે છે. પંચદશીના ગ્રંથમા વિષયાનંદ, આત્માનંદ, વિદ્યાનંદ, યોગાનંદ ને બ્રહ્માનંદ એમ આનંદ-સુખના પાચ વર્ગ કર્યા છે. વસિષ્ઠઋષિએ નિષ્કામ કર્મ કરવામાંજ સુખ માન્યુ છે, રામ તથા જનકે મનમા કેવળ નિવૃતિનું સુખ માની કુળધર્મપ્રમાણે ન ચાલતાનાં પ્રવૃત્તિકર્મ કર્યાં છે; શુકે કેવળ નિવૃત્તિમાજ સુખ માન્યું છે: ને કૃષ્ણે મનમા નિવૃત્તિ છતે પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ સાથે કર્મનો ભોગ કરી એનો પણ આનંદ લીધો છે. મોક્ષ એ નિત્યસુખનો બીજો શબ્દ છે

હવે જુઓ પ્રાણીમાત્ર પોતાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ આકરા તડકામાથી શીળામા જાય છે, પણ આપણે માણસ સમજીને જઈએ છીએ ને ત્યા ગયાથી આપણને જે લાગે છે તે સમજીને જઈએ છીએ, હરણ, સાપ, વગેરે ગાયનથી રીઝે છે ને આપણે પણ રીઝીએ છીએ ને આપણે જાણીએ છીએ, ઊગતા ચંદ્રને આપણે જોઈએ છીએ કે આપણને આનંદ થાય છે: કુંજની પાસેથી જતાં સુગંધી આવે છે ને આપણે ખુશ થઈએ છીએ; પણ ઉકરડાની પાસેથી જતા કંટાળીએ છીએ; ઇચ્છા પ્રમાણે સુંદર ભોજન મળેથી આપણે રાચીએ છીએ એ સ્પર્શ, શબ્દ, રૂપ, ગંધ રસના દાખલાઓથી જણાય છે કે સુખ થવામાં ચિત્તનો અને બીજા વિષયનો પ્રથમ તો સંબંધ થાય છે; એ સંબંધ ચૈતન્યસ્વભાવને અનુકૂળ અથવા ચિત્તને ગમતો થાય છે; (આપણા દેશમાં અતિ તડકો, અતિ વરસાદ, અતિ ટહાડ, અતિ પવન એનો ને આપણો સંબંધ થાય છે, પણ તે આપણને અનુકૂળ માફક આવે તેવો-ગમતો થતો નથી) અને આમ કરીને અનુકૂળ સંબંધ થયો કે તરત અંતઃકરણ પ્રફુલ્લ ને સતેજ શોભી રહે છે-પ્રસન્ન થઈ રહે છે-એ જે સ્થિતિ પ્રસન્નવૃત્તિ અંતઃકરણની તે સુખ છે દ્રવ્યનો ને આપણી ઇચ્છાનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે અથવા નથી થતો, વહાલાંના વિજોગનો અને આપણા અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થતો નથી, પણ તેના સંજોગનો અથવા સંજોગના વિચારનો અને આપણા અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે; લોકમા માન મળે એ વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે; નીતિ પાળવાથી ને પુણ્ય કર્યાથી ઈશ્વરની શિક્ષાનું ભય નથી પણ સ્વર્ગ સુખ છે એ આસ્થાવાળા વિચારના અને અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાય છે;-એ અનુકૂળ સંબંધોથી આત્માની વૃત્તિ આનંદમાં રહે છે. અનુકૂળ સંબંધ સહજ-સ્વભાવે પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. ઇચ્છા-આશા-શ્રમ-કર્મમાં ગર્ભિત રહેલો કે જયરૂપે રહ્યો હોય છે, બહારની ઇન્દ્રિય-દ્વારે થતો-થયો હોય છે અથવા મનથી-વિચારથી-તર્કથી થતો-થયો હોય છે. જે જાતનો જે પ્રકારનો ને જેટલી વારનો અનુકૂળ સંબંધ હોય છે તે જાતનું તે પ્રકારનુ ને તેટલી વારનુ સુખ, સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેના સ્વભાવ-ગુણ સ્થિતિપ્રમાણે હોય છે. બીજી રીતે જોઈએ કે સુખ તે શુ છે? કોઈ રાગી માણસ સંસાર વૈભવની-ઇચ્છાથી-અનુકૂળતાથી પોતે સુખી છે એમ સમજે છે, જાણે એજ અતિ રોગી થયો, તો પછી તેને સુખ નથી એટલે બહારની અનુકૂળતા છતા પણ તે તેના ઉપભોગને પાત્ર નથી,-તે માણસ નિશ્વાસ મૂકે છે ને પછી બીજું સુખ શોધે છે-ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે. એક બીજો રોગી છે તે જ્ઞાનના વિચારથી સંસારી વૈભવને અને પોતાની કાયાને પણ મિથ્યા સમજી વિરાગી ને ત્યાગી થવામા સુખ માને છે ને તેમ કરી ભગવદ્-ભજનમા સુખ ભોગવે છે. એક ત્રીજો રાગી સંસારમા દુઃખ પડ્યાથી સંસારથી કંટાળી વિરાગી થાય છે ને એમાં પણ સુખ પામતો નથી. પહેલાને સુખ, દુઃખ ને પરાણે માનેલું સુખ છે; બીજાને સુખ, અધિક સુખ ને અધિક સુખ છે, ત્રીજાને સુખ, દુઃખ ને અધિક દુઃખ છે. એ

દાખલાઓથી જણાય છે કે જે પ્રમાણે મન કેળવાયલું હોય છે, જેવી મનની સ્થિતિ હોય છે, તે પ્રમાણે સુખ પામે છે;–બહારની અનુકૂળતા ઉપર કંઈજ આધાર નથી. અંતઃકરણે જાણ્યું કે આજ મને સારૂં છે તો એ જાણવાની સાથેજ અંતઃકરણ રંગીલું થઈ રહે છે ને એ જે રંગવૃત્તિ માણસનાં અંતઃકરણની તે તેનું સુખ છે. ત્રીજી રીતે સુખ શું છે તે જોઈએ. કેટલાએક પુરુષો મુઆ પછી અહિં કીર્તિ થશે ને તહિં સ્વર્ગ મળશે એના વિચારથી નહિ પણ ધર્મવિચારના કેવળ આગ્રહમાંજ બન્ધન ખમે છે, પ્રાણ આપે છે; કેટલાક દેશાભિમાની બન્દીવાન થવામાં, શિરચ્છેદ થવામાં, તોપને ગોળે ઊડવામાં ભય ને દુઃખ જાણતાજ નથી. વળી કેટલાક જ્ઞાની સુખદુઃખને, રે કાયા ને મનને મિથ્યા સમજે છે, તોપણ પોતાના એક આનંદમાં હોય છે. એ દાખલાઓથી જણાય છે કે જ્યારે પુરુષોનાં અંતઃકરણ સ્નેહશૌર્યથી વજ્ર જેવાં થયાં હોય છે ત્યારે તે જખમાતાં નથી. એ અંતઃકરણો પોતાનાં કર્મ—જ્ઞાનનેજ અથવા પોતાના સતેજ અમરપણાનેજ સપ્રેમ જોય છે ને એજ તે અંતઃકરણોનો આનંદ છે.

દરેક માણસ પોતાની જિંદગીમાં ઘણાંએક ને એક ઘડીમાં પણ ઘણા સુખ ભોગવી લે છે, પણ તે બધાં સુખમાં એક સુખ (કોઈ પણ જાતનું ને કોઈ પણ પ્રકારનું) બીજાં બધા કરતા ઘણું ખરૂ જાથુ રહેલું થાય છે-હોય છે ને એ સુખ તે તેને મોટું સુખ છે. દ્રવ્યવાનને વિશેષ કરીને સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગના સુખ હોય છે. એમા પણ એક સૌથી મોટું હોય છે.––પછી તે કુછન્દસંબંધી, કે દ્રવ્યથી મારૂ બળ-મહત્વ છે એ વિચાર સંબંધી, કે દ્રવ્ય વાપરી લોકમા માન મેળવવા સંબંધી હોય. વિદ્વાનને વિશેષે કરીને વિદ્યા જ્ઞાન સમૃદ્ધિના સુખ હોય છે, પણ તેમાના એક વિષયનું સુખ તેને નિત્યનું ને મોટું હોય છે.–પછી તે વિશેષ દ્રવ્યના સંબંધમા કે માનયશના સંબંધમા કે વ્યસનાનંદના સંબંધમા હોય. અંગબળ સમૃદ્ધિવાળાનું વિશેષ મોટું સુખ કાંતો પોતાનો બાંધો તથા સુંદર વેશ લોકને દેખાડવામા, અથવા જ્યાં ત્યાં પોતાનું બળ દેખાડવામાં હોય છે. ગરીબને પોતાના અનેક સુખમાં એક સુખ મોટું હોય છે કે દિવસે ઉદ્યમ કરી રળવાનું ને રાત્રીએ કુટુંબ સ્નેહીમા વાતો કરવાનું. ઘણીવાર રહેતુ ને બીજાં બધામાં આગળ પડતુ અથવા બીજાં બધાંને આઘે ખસેડતું એવું જે સુખ તે મોટું સુખ છે

હવે ઉત્તમ-ઉંચું સુખ તે કીયું? ઉપર કહ્યું છે કે સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેની સ્થિતિ પ્રમાણે સુખ હોય છે તો જેનામાં રજોગુણ બહાર પડતો હોય તે વિશેષે સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગમાં રાચે છે; સાત્વિકગુણવાળો વિશેષે સદ્ગુણના યશમાં ને તમોગુણવાળો ઉદ્ધત બળકર્મમા રાચે છે. એ ઉપરથી સુખની ત્રણ જાત થઈ શકે છે–ઉપભોગ સમૃદ્ધિ વિષયસંબંધી થતું સુખ, વિદ્યા-વિચાર-સદ્ગુણ વિષયસંબંધથી થતું અને અવિચાર-દુરાચાર હાનિ વિષયસંબંધથી થતું સુખ. સદ્ગુણયશથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. બોધ સદ્ગુણની સાથે સમૃદ્ધિ હોય છેજ, પણ કેવળ સમૃદ્ધિસુખથી સદ્ગુણનું ખરૂં સુખ મળતું નથી. સમૃદ્ધિસુખથી તમોગુણના અવિચારનું સુખ લેવાનું મન થાય છે ને તેથી તે નાશ પામે છે. તમોગુણવાળાને થોડી વારનુંજ સુખ હોય છે. ઘણી વાર રહે તેવું (જીવતા ને મુઆ પછી પણ) સમૃદ્ધિસુખને પણ સાથે આણે તેવું, સમૃદ્ધિસુખને સાથે ન આણે તોપણ સતેજ રહે તેવું ને સર્વ લોક શ્રેષ્ઠ માને તેવું સુખ તો સદ્ગુણનું છે. ત્રણ જાતનાં સુખમાં બીજું સુખ ઉત્તમ છે, પહેલું મધ્યમ ને ત્રીજું કનિષ્ઠ. જો સમૃદ્ધિસુખને સદ્ગુણસુખમા ગણીએ તો દૈવી સુખ ને આસુરી સુખ એમ બેજ જાતનાં સુખ છે ને તેમાં દૈવી શ્રેષ્ઠ છે એ તો સૌજ કહેશે.

વળી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિચારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિમાં અહંકાર, ઇચ્છા, આશા, હોંસ, ઉદ્યમ, કર્મ, વૃદ્ધિ એ છે, અને નિવૃત્તિમાં નિરહંકાર, નિરિચ્છા, યોગપ્રબળપણું, ઈશ્વરસત્તા, સંતોષ, શાંતિ એ છે. એ બેમા કીયુ વધારે સારૂ છે? વેરાગી, જોગી, કેટલાક તત્વજ્ઞાની અને ઇચ્છા––આશા––ઉદ્યમમાં નિરાશ પામેલા તે, એ લોક નિવૃત્તિસુખને વખાણે છે ને મતાભિમાન––અનુભવવિવેકને અનુસરી પ્રવૃત્તિસુખને નિંદે છે પણ પ્રવૃત્તિસુખને નિન્દવા જોગ નથી. સંસાર એટલે પ્રવૃત્તિજ—હુંવડેજ સંસાર છે. સ્વભાવનો ધર્મ, કર્મથી વૃદ્ધિ કરવાનો છે ને એ અનાદિ છે તો એને અસત્ય કેમ કહેવાય? કર્મ કરનારાઓને ફળ મળે છેજ; અને અજ્ઞાન તથા અશક્તિ તથા અવિવેક એને લીધે કેટલાક લોક ધાર્યું કામ પાર પાડી શક્તા નથી માટે શું ઇચ્છા ને કર્મ ખોટાં? એમ હોયજ નહિ. નિવૃત્તિનાજ વિચારથી આપણા કેટલાક સદ્ગુણ તે દુર્ગુણ થઈ પડે છે. શૌર્ય-પરમાર્થ-વૃદ્ધિસૌન્દર્ય જાય છે ને બીકણપાણું, સ્વાર્થીપાણું, ને સંકોચિતપણું એ આવે છે. કેવળ નિવૃત્તિ માણસની પ્રકૃતિમાંજ નથી. નિવૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિનો વિશ્રામ છે. પ્રવૃત્તિમાં બહેકી ન જવાય અને દુઃખમાં ગભરાઈ ન જવાય તેને

સારૂ કેટલાએક નિવૃત્તિ વિચાર બહુ સારા છે-પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રવૃત્તિસુખને અભંગ રાખે છે, પણ તેટલામાટે નિવૃત્તિવિચારેજ વર્ત્યાથી ઉંચું સુખ છે એમ સંસારીને વિષે બોલવું એ તો કેવળ અસત્યજ છે.

સંસારમાં દરેક કુટુંબનો મુખી પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ વગેરેને માટે કેટલીક અનુકૂળતા કરી લેવાને માટે ઉદ્યમ કરે છે; પોત પોતાની શક્તિપ્રમાણે પોતાની સમૃદ્ધિ વધારે છે; પોતાનો વ્યવહાર ચોખ્ખો રાખે છે ને લોકમાં સારૂ કહેવડાવે છે. ઉદ્યમ કરી રળવું, સદ્ગુણ સદાચારથી રહેવું, કુટુંબ મિત્રમાં હેતે વર્ત્તવું ને ઈશ્વરસ્મરણ કરવું એ આચરણથી દરેક માણસને મોટું ને ખરૂં સુખ છે. જ્યારે કેટલાએક જણની સમૃદ્ધિ-વિદ્યાસદ્ગુણ વધારવાની ઇચ્છા વધે છે, ને જોરસા વધે છે તથા તે પ્રમાણે મોટા કર્મો થાય છે ને એ કર્મોથી મોટા ફળ નીપજે છે ત્યારે તે માણસો લોકમાં બહાર જણાઈ આવે છે ને નામાંકિત થાય છે. એ સ્થિતિથી તે પુરુષોના સુખ સતેજ થઈ પ્રકાશે છે,-પણ જ્યારે કે મોટી પ્રવૃત્તિમાં પણ સદુદ્દેશ ઉપરથી દૃષ્ટિ ખશી ગઈ ન હોય ને તમોગુણનાં કર્મ ન થયા હોય તો રૂડે ઉદ્દેશે ને રૂડે માર્ગે પ્રાપ્ત થયેલું સુખ પછી રાજાને કે રંકને, ભણેલને કે અભણેલને, શહેરીને કે ગામડીઆને--જાતમાં--પ્રકારમાં--સ્થાઈપણામા તેનું તેજ છે;--અંતર આટલોજ કે જેમ વિશેષ જાણ, વિશેષ સદ્ગુણ, વિશેષ શક્તિથી જે પ્રાપ્ત થયું હોય તે વિશેષ સારૂં - ઉત્તમ હોવુજ જોઈએ ઉત્સાહ ઉમંગથી ઉદ્યમમા સદ્ગુણ સાથે પ્રવૃત્ત રહેવુ, ચડતીમાં મદથી તથા પડતીમાં શોકથી દૂર રહેવું, ઈશ્વરસ્મરણ કરતા શક્તિ રહી છે ત્યાંસુધી કર્મમા મચ્યા રહેવુ એથી દરેક જણ ઉંચું સુખ ભોગવે છે

એકેક જણનું સ્થાયી સુખ દેશમાંના ઘણાક લોકનાં સુખ ઉપર આધાર રાખે છે અને દેશી સમસ્તનું સુખ કેટલાએકના મોટા અસાધારણ યશ ઉપર આધાર રાખે છે. એકેક જણને ઉદ્યમનું, વિદ્યા-સદ્ગુણનું, ધર્મનું, સંસારનું ઇત્યાદિ એમ ઘણાં સુખ હોય છે, પણ તેનું દેશી દાખલ સ્થાયી સુખ કે જેવડે તેનાં બીજાં સુખ રહે છે ને વધે છે તે રાજ્યસંબંધી છે રાજ્યસંબંધી સુખ હોય તો નિરાંતે ને ઉત્તેજનથી ઉદ્યમ થયાં કરે, વિદ્યા ભણવાની અનુકૂળતા વધે, ધર્મસંબંધી વિચારો કરાય, ને સંસારસમૃદ્ધિની વ્યવસ્થા થાય. જ્યા આ આવ્યા, ઓ મુઆ ઓ લૂટાયા એવું છે ત્યા શું સુખ હોય? રાજ્યસંબંધી સુખ ઘટયાં તેથી આપણાં સઘળાં સુખ નિસ્તેજ થયા. એ સુખ વધે તેને માટે જ્ઞાન કે કર્મ જોઈએ દેશ-રાજ્ય ઉપર ભક્તિ ને સંપશૌર્યબળ હોય તો બીજાં રાજ્યો આપણને સતાવી શકે નહિ; ને આપણા રાજ્ય પણ આપણને કર ભારથી ચાપી ન નાંખે, પણ જાનમાલની વ્યવસ્થા રાખી ઉત્તેજન આપ્યાં કરે આપણે ધર્મસુખ ઉપર-આ સંસારનાં સુખ કરતાં મુઆ પછીના સુખનેમાટે બહુ કાળજી રાખતા ને રાજ્યસુખવિષે નિસ્પૃહ રહેતા એજ કારણથી આપણી હીણી સ્થિતિ થઈ છે. માટે સર્વ પ્રકારના પ્રવૃત્તિસુખમાં મોટું સ્થાયી ને સર્વનું મૂળ જે રાજ્યસંબંધી સુખ તેવિષે દરેક જાણે પ્રજારૂપે વિચાર કરવો અવશ્ય છે. જગત ઉપરથી જગદીશ્વરવિષે વિચાર થાય છે તો આ સંસારસુખમા સમજ્યાવિના મુઆ પછીના સુખવિષે શું સમજી શકાય? સુખ, જ્ઞાન-સ્વતંત્રતા-સદ્ગુણમા છે: અજ્ઞાન-બન્ધન-દુર્ગુણમા નથી જ્ઞાનશક્તિ ને કર્મશક્તિ એ બે કેળવાયા વિના કોઈ પણ રીતનુ સ્થાયી સુખ નથી એ સિદ્ધાત છે

---

૬. કુળમોટપ.

વિચાર-વિવેક, વિદ્યાથી કેળવાય છે ને વધે છે. વિદ્યા શ્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્રમ, ઇચ્છા તથા અભ્યાસથી વધે છે વળી ઉંચી મોટી ઇચ્છાથી ઉંચો વિવેક ને ઉંચા વિવેકથી ઉંચું સુખ એમ પણ છે જેનો ઉંચો વિવેક, જેની ઉંચી ઇચ્છા ને જેનું ઉંચું સુખ, તે માણસ પણ સંસારમાં ઉંચું કહેવાય છે. અર્થાત્ સંસારનું ઉંચું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને ઉંચા માણસ થવું અથવા ઉંચા માણસ થઈને ઉંચું સુખ ભોગવવું.

ઉપર કહ્યુ કે ઉંચા માણસ ઉંચું સુખ ભોગવે છે ને ઉંચું માન પામે છે, પણ લોક પણ કહેશે કે કેટલાક માણસ રાજ્ય-શ્રીમંતાઈના સુખ ભોગવે છે તેઓનામા ઉંચો વિવેક ને ઉંચી ઇચ્છા તો નથી હોતી ખરી વાત; પણ એ જો નથી તો તેઓની શ્રીમંતાઈ છતાં તેઓને ઉંચું સુખ નથીજ જેણે પ્રથમ રાજ્ય મેળવી સ્થાપેલું તે પુરુષે અને જેણે પ્રથમ શ્રીમંતાઈ મેળવેલી તે પુરુષે દેશકાળ જનમંડળમા પોતાના વર્ગીઓથી તે બન્ને વાતમા પણ વિશેષપણું દર્શાવેલુંજ. વળી જે વંશજ ઉંચા નથી દેખાતા તેનામા પણ (તેમના

બાપની) અસર તો ઉંચા પ્રકારની ખરીજ. વળી જે વંશજો ઉંચા નથી તેઓને મૂળપુરૂષના જેવું માન પણ નથી-તેઓ તેટલા ઉંચા નથી. ઉજ્જડ ગામમા એરંડો પ્રધાન તેમ કેટલાક નઠારાં માણસો મુકાબલે દીપી નીકળ્યાં માટે તે શું ખરેખરાં ઉંચા છે? નથીજ. નવા રાજ્યના સ્થાપનાર ઘણું કરીને પ્રથમ ચોર લૂટારા ને નિર્દય હોય છે, ને એ તેનામાં દોષ છે તોપણ તેઓનું અંગબળ ને તેઓનું મનબળ વિશેષ હોવાથી ને પછવાડે-થી (રાજ્ય મંડાયા પછી) પ્રજાની કાળજી માથે પડેથી તેઓ પોતાના અને પ્રજાના સુખને અર્થે રૂડાંજ આચ-રણ કરે છે. ભીલ કોળી વગેરે ચોરી લૂટ કરે છે તેને કોણ માન આપે છે? પણ એવા નઠારા કર્મોમા પણ જે પોતાની હોશિયારી બતાવે છે તે વધારે ઓળખાય છે, ને વેળાએ દયાની સાથે માન પણ પામે છે કે શૌર્યાદિક ગુણ રૂડા ઉદ્દેશથી સારા કામમા વાપર્યા હોત તો સારૂ હતું. કેટલાક ચોર પોતાના મોહોલ્લામા ચોરી કર-તાજ નથી. હવે એઓ એના વર્ગી બીજાઓ કરતાં શુ વધારે સારા ન કહેવાય? અર્થાત જેના જેટલો ઉંચો વિવેક ને જેની જેટલી ઉંચી ઇચ્છા તે તેટલુ શોભે છે ને માન પામે છે.

લોક કહે છે કે અભણ્યા તથા દુર્ગુણી જન સંસારસુખ-નો લહાવો લે છે, ને ભણ્યા સદ્ગુણી દુખ પામે છે એ શું? જન ભણ્યા ને સદ્ગુણીજ છે તો તે દુખ પામ-શેજ નહિ, ને પ્રસંગોપાત વેળાએ તેઓને દુઃખ લાગ્યુ તો થોડી વાર; પછી વિવેકથી તેઓ દુઃખમા પણ સુખ માનશેજ. અગર કબૂલ કર્યુ કે અભણ્યા ને દુર્ગુણી સંસારના સુખ ભોગવે છે તો એ ઠેકાણે જાણવું કે સંસાર-સુખની સમજજ જુદી છે-ખાવું પીવું ને મઝા મારવી એટલીજ સમજ છે, પણ એને કોઈ ઉંચી જાતનું સુખ નથી કહેતા. વિવેકસાથે રહ્યું હોય છે તેજ સુખ કહે-વાય છે. શ્રમે મેળવી વિવેકે ઉપભોગ કરે તે વધારે સુખી કે હરામનું મેળવી ઉછાછળી રીતે (પછવાડે નઠારા ફળ નીપજે તેવા) ભોગ કરે તે વધારે સુખી? પાછ-લાને કોઈ ખરૂ સુખી કહેતું નથી; "આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ" એટલે જેવું આપણા આત્માને વિષે તેવું બીજાના આત્માને વિષે જાણવું એ નીતિનો જે મૂળ પાયો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચારપ્રમાણે વર્તનારા ઉંચું સુખ કેમ ન ભોગવે? ને જે દુર્ગુણી સુખ ભોગવે છે તેવા દુર્ગુણી જગત્માં સઘળાજ હોય તો માણસના સુખનું ઠેકાણું પછી ક્યા હાથ લાગવાનું? દુર્ગુણી સુખ ભોગવે છે તે થોડીવારજ અને તેના પરિણામ પણ ભુંડાં હોય છે-જે ભુંડા પરિણામોને જોઇને લોકો પાછા સદ્ગુણથી સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે.

ઉંચો માણસ પોતાના પ્રેમ શૌર્યાદિક યશથી, વિવેકી રહેણીથી અને નિર્મળાં સુખથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય છે; ને એની ઓળખમા લોકો તેના કુટુંબવર્ગને ફલાણું કુળ એવું નામ આપે છે. ઉંચા માણસની ઘર-મા ને બહાર વર્ત્તવાની રીતિ ઉંચી હોય છે ને ઉંચી સ્થિતિમાં રૂડી રીતે ઉછરેલા જે વંશજ તે કુલીન કહે-વાય છે

યશથી ઉંચી સ્થિતિ થાય છે ને ઉંચી સ્થિતિમા ઉછ-ર્યાથી ને પાછા યશ મેળવેથી ઉંચી સ્થિતિ કાયમ રહે છે. પોતપોતાના ગુણકર્મયશથી લોકમા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર કુળ બંધાયાં-તેમા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીના કુળ વિશેષ ઉંચા મનાયા. રાજ્યમા ફેરફાર થયેલી લોકની સ્થિતિ બગડી ને પૂર્વના કુળ સંકર થઈ ગયા. થોડાક બ્રાહ્મણ સિવાય સર્વ ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર એક થઈ રહ્યા આજકાલ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, રજપુત, વગેરેની સ્થિતિ પરદેશી રાજાની પ્રજારૂપે એક સરખી છે. સૌ લોક યશઉદ્યમ રહિત છે એ જ્યારે પાછા યશ મેળવશે ને પોતાની સ્થિતિ સારી કરશે ત્યારે પાછા નવા કુળ બંધાશે.

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ, કુળની સુઘટતા એ આપણામા નથી તોપણ કુળ શબ્દથી માનેલી મોટા-ઈથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી ફૂલાઈ ઘણાં બન્ધન વેઠીએ છીએ, ઘણો ખર્ચ કરીએ છીએ ને વધારે નઠારી સ્થિતિમા આવીએ છીએ ને વધારે કુળહીન થઈએ છીએ કાળસ્થિતિને અનુકૂળ નહિ એવા મમતી વિચારથી જ્યારે આપણે બાપદાદાનાજ ધધા કર્યા કરીએ, બાપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઇચ્છા તથા શક્તિ પ્ર-માણે જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળપ્રમાણે ધર્મ બદલાય છે તે વિચાર મનમાં ન આણતાં અને જે બન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ ને છતા તે બન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે ને યશવિના આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું? "ઠંઠણ પાર ને મદન ગોપાળ," "ઘરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો," "ખાવા પીવા ખેરસલ્લા ને ધીંગાણાં ભોતેરા," "મુખમે રામ બગલમેં છૂરી," કાળા કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બહાર દેખાડવું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યા વળી કુલીનતા કેવી?

દ્રવ્યથી સર્વ બહારની સમૃદ્ધિ અનુકૂળ થાય છે માટે એ ઉદ્દેશે સૌ બનતો ઉદ્યમ કરે છે, પણ એથી સ્થાયી

લાભ નથી. સ્થાયી લાભ તો યશને ઉદ્દેશે ઉદ્યમ થાય તેમાં છે. વિદ્યા–જ્ઞાન સદ્‌ગુણ પ્રાપ્ત કરી ઉદ્યમમા યશ મેળવાય તો દ્રવ્ય એની મેળેજ ચાલ્યુ આવે, પણ અંતરનાં પ્રેમ શૌર્યાદિક ગુણે માણસ કેળવાય ને ધર્મબંધન–કુળબંધન–રૂઢિબંધનથી છૂટા પડે ને ધાર્યાં યશ પ્રાપ્ત કરે તો તો કુળની સ્થાપના થાય.

પૃથ્વી ઉપર સર્વ દેશમા રાજકુળ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે; કારણ કે મૂળ પુરુષો ને વંશજો પ્રેમશૌર્યઔદાર્યથી, મોટાં તનમનબળથી ને ઉત્તમ સદ્‌ગુણથી ને મોટી શ્રીમંતાઈથી ને મોટા વિવેકથી ને સુઘટ રીતભાતથી બીજા સઘળા કરતા વિશેષ શોભી રહ્યુ હોય છે એ કુલીનતાના અંશ જે પ્રમાણે જે માણસનામાં વિશેષે હોય તે પ્રમાણે તે કુલીન કહેવાય. રાજકુળ છે ને તેનામા સદ્‌ગુણ શૌર્ય નથી તો તેની સ્થિતિ હીણી થવાની ને પછી તે કુલીન કહેવડાવે તે શા અર્થનું ? કેટલાક બ્રાહ્મણ ને રજપૂત ખેતી કરતા થયા છે. હવે એઓની કુલીનતા તે માત્ર પોતાના વર્ત્તમાન ઉદ્યોગમાજ સદ્‌ગુણ રાખે તેટલી. પૂર્વની કુલીનતા તે તો નહિજ.

બાપદાદા ગોરપદું કરતા હોય ને દીકરાની ઇચ્છા ખલાશીનુ કામ કરવાની અથવા લશ્કરમા રહેવાની હોય તો દીકરાએ ખલાશીનાં કામમાં અથવા લશ્કરમાં પોતાનું શૌર્ય બતાવવું. સોનીની ઇચ્છા મામલતદાર થવાની હોય તો તેણે મામલતદારીને માટે તૈયારી કરવી. અર્થાત્ ગમતા ફાવતાં કામમા હાથ ઘાલી તેને પાર પાડવું, અથવા પાર પાડવાને મથવું. બ્રાહ્મણ દરિદ્રી હોય તોપણ તેણે બીજો ઉદ્યોગ ન કરવો ને ભીખ માગ્યાં કરવી એવું છે ત્યાંસુધી અને જાતિબંધન છે માટે તેણે દેશાટન ન કરવું તથા પરનાતના કુલીન મિત્ર સાથે એક પંક્તિએ ભોજન ન કરવું એવું છે ત્યાંસુધી હાલના ને હવે પછીના વખતમાં આપણે હિંદુઓએ ઉંચા યશની ને કુલીન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે કુલીનતા, યશ ને સુખની સમજ છે અને તેથીજ દેશના ઉત્કર્ષ છે દેશનો ઉત્કર્ષ ધંધાના ઉત્કર્ષ વડે છે ને ધંધાનો ઉત્કર્ષ તેને ચલાવનારા પુરુષવડે છે માટે એકેક જણે પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાસારૂ ખંતથી શ્રમ કરવો. હાલમા ઘણા માણસો સરસાઈથી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પછવાડે મંડ્યા છે, પણ તેઓને બંધન બહુ નડે છે, પણ એ બંધન તોડવાને તેઓએ સત્યનો આગ્રહ, કર્મ કરી બહાર દેખાડવો જોઈએ.

---

૭. સ્વદેશાભિમાન.

પોતાનાં છોકરાંનું–કુટુંબનુ કલ્યાણ ઇચ્છવું ને કરવુ એ જેમ ઘરડાં વડીલોને સ્વાભાવિક છે, તેમ અમારા દેશમાં રૂડું કરનાર બહુ હોજો, અમને સારો રાજા મળજો, અમારા દેશનો વ્યાપાર વધજો, અમારા દેશમાં ભણેલા ઘણા થજો, અમારા દેશનો સુધારો થજો, અમારો દેશ પૃથ્વીમા એકજ કહેવાજો, અમારા દેશમા પુણ્યાત્મા અવતરજો, વગેરે પોકારો દેશદેશનાં માણસોને સ્વાભાવિક છે. પણ જે પ્રમાણે કુટુંબ અને નાતની વાતમા એ અભિમાન જણાઈ પડે છે તે રીતે દેશની બાબતમાં દેખાતુ નથી. જ્યારે સભા મધ્યે ચાલતા પ્રકરણમાં કોઈની વિદ્યા, કોઈનું ઔદાર્ય, કોઈનું આચરણ, કોઈના પૈસા, કોઈના ભુંડાં કર્મો આદિકનું વર્ણન થતું હોય, તે વેળા જે કુળના ને જે નાતના પુરુષ વિષે બોલાય તે કુળના અને તે નાતના સભામા બેઠેલા માણસોનાં દીલમાં ખુશીનો અથવા દીલગીરીનો જોસ્સો એકાએક પેદા થઈ આવે છે –હાસ ! આપણામાં પણ મોટા મોટા થઈ ગયા છે. ધન્ય છે તેઓને ! અથવા હાયરે ! આપણી નાતનું નામ ફલાણાએ બોળ્યુ છે જો ! મુઓ એ; એમ અભિમાન અથવા ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ અજાણ્યો પુરુષ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ એઓની સભામાં આવી પૂછે, નાનાફડનવીસ કોણ હતા ? તો બ્રાહ્મણના મનમાં જોસ્સો ઉત્પન્ન થઈ તે પોકારશે કે નાનાફડનવીસ તો બ્રાહ્મણ હતા. કેટલાએક કુટુંબ અને નાતના અભિમાની એવા મમતી હોય છે કે અગર કોઈ ભુંડું બોલે તો તેઓ પોતાનાથી જેમ બને તેમ કુટુંબી અને નાતીલાની આબરૂ બચાવવાને યત્ન કરે છે. એ રીતે કરવું એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુસ્તાન દેશમાં નાના પ્રકારના લોકો છે. જાતો ઘણી છે, નાતો અગણિત છે. બ્રાહ્મણો પોતાની મેળે વગર કારણે નીચ કર્મ કરતા જઈ ઉંચા એમ જણાવે છે. પોતપોતાની નાત શ્રેષ્ઠ એમ સર્વ નાતના લોક જાણે છે. નાતના દોર ઘણા છે. જેમ માર ખાધાથી ચામડું બહેર મારી જાય તેમ મુસલમાનના વારંવારના આવ્યાથી લોકો બહેર ખાઈ ગયેલા છે. ઈર્ષાએ નહિ પણ મત્સરે સજડ મૂળ ઘાલ્યું છે; અને અદેખાઈથી કલહ, કંકાસ, નીચ, ઉંચ, વગેરે કુસંપો થવા માંડ્યા છે. હવે સંપ નહિ તેણે કરીને

દેશનું સાધારણ શુભ કયાંથી જોવામા આવે? એકે એક કામ આરંભ્યું તો બીજો તોડી પાડે છે એટલે તે પાર પડતુ નથી ને પાર ન પડ્યુ એટલે તેની દેશમાં ખામી એમ થયું; અને એ રીતે સર્વની અછત થાય ત્યારે દેશાભિમાન કેમ જણાઈ આવે?

ઈર્ષા અને ખંત રાખી સર્વ નાતના ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં કુળનું, નાતનું, તથા શહેરનું ભલું કરવું અને તેની સાથે સર્વ શહેરોના માણસોને સુખપ્રાપ્તિ થાય અને છેવટે દેશમાં તવંગર ને ગરીબ, યશસુખ ભોગવે, મોટમોટા કારખાનાં નીકળે, ઉપજ ઘણી અને સુદર થાય, દેશની ઉત્તમ જણસો પરદેશમા જ્યા અછત હોય ત્યા વેચાય, વિદ્યા બહોળા લોકમાં પાણીમા નાખેલા કાંકરાથી જેમ કુંડાળા મોટા થયા જાય છે તેમ ફેલાય,–એવી એવી વાતોમા સાધન કરવાની ઉલટ લાવવી અને તેમ કરવા મંડી પડવું એનું નામ દેશાભિમાન. સ્વદેશહિતેચ્છુ કહેવડાવનારા તો ઘણાજ છે, પરંતુ કરવાની વેળા તેઓ ખૂણા શોધે છે. માત્ર એ નામ મેળવવાને ઘણાઓ મહેનત કરે છે પણ તેઓ કંઈ દેશહિતકર્તા નથી કહેવાતા. માણસ પોતાને નામ મળે તેને સારૂ વિદ્યાભ્યાસ, ધંધા, ધર્મજ્ઞાન, વગેરે સાધ્ય કરે છે, તે તેનાં કુટુંબમા, નાતમાં, શહેરમાં અને દેશમાં સારો કહેવાશે, પણ દેશનું સારૂ કરનાર એમ લગાર પણ કહેવાશે નહિ,–જ્યાંસુધી તે કુટુંબ નાતિ વગેરેનું ભરણપોષણ ને શહેરી ને પછી દેશી લોકોને હંમેશના હિતના ઉપદેશો વગેરે કર્મો કરતો નથી ત્યાસુધી તેમ દેશને પરદેશીઓના હુમલામાથી સંરક્ષવાને રાજા અને શૂરા માણસો રણસંગ્રામમાં પડે છે, તેઓજ માત્ર ખરા દેશાભિમાની છે એમ સમજવું. જે ગરીબ વિદ્વાન અરણ્યમધ્યે ઝુંપડાના ખૂણામાં બેશી લોકનું સારૂ થાય એવી વાતો અને તેનાં સાધનો, ઝાડના પાંદડા ઉપર લખી લોકમાં આપી જાય છે તે પણ ખરેખરો ને મોટો સ્વદેશાભિમાની છે એમ જાણો. માણસ સ્વાર્થવિના કંઈજ કરતુ નથી ખરૂ, પણ તેણે સ્વાર્થી છતાં લોકહિતાર્થી થવું એ દેશાભિમાનીનું કર્મ અને તેનો ધર્મ છે. માખીઓ સાધારણ એટલે સર્વને કામ લાગે તેવો મધપૂડો કરે છે તેમ માણસ માણસની બુદ્ધિ અને તેનો શ્રમ એણે કરીને જુદા જુદાં પરિણામો નીપજે છે તે દેશની પુંજી થાય છે. એ પુંજી બચાવવાને તથા એ પુંજીની મદદથી સુધારાને યોગે સહસ્રગણી અચળ ઉપયોગી અને શોભાયમાન એવી દોલત કરવાની લોકો પોતાની પાંતીનું દેણ યથાશક્તિ ઉમંગથી આપી દેશીઓનું રૂડું આચરે છે, તે સર્વ દેશાભિમાની માનવા.

હિંદુસ્થાનમાં સર્વ વિદ્યાનાં બીજ તથા અંકુરો હતાં ને એ ઉપર યુરોપીઅને ઘણો સુધારો કીધો છે. એ પ્રાચીનપણાનો ગર્વ સર્વ હિંદુઓને છે, પણ એ, તે ગર્વ રાખી ઉદ્યોગ કરતા નથી તે હર્ષયુક્ત ગર્વ ઉપજે છે કે તરતજ સમાઈ જાય છે. પરદેશીઓ આગળ પોતાનામાં પરાક્રમી થઈ ગયેલાઓની વાત ગર્વથી કહાડે છે, પણ તેઓની પોતાની વાત બીજા લોકો ગર્વથી કરે એવું તેઓનું કર્મ લેશ જોવામા આવતું નથી. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ જર્મન, અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોક એઓમાં આજકાલ સ્વદેશાભિમાન ઝળઝળ પ્રકાશી રહ્યું છે, પણ પારકી વાત આ પ્રસગે આઘી મૂકી આપણામા પ્રાચીને કેવું ને કેટલું હતું ને આજ તેના લક્ષ વસાએ ઓછું છે, તે નીચે લખેલી લીટીઓથી જણ્યામાં આવશે. હમણાનું જાણવાથી હુ દિલગીર છુ ને તમે દિલગીર થશો.

અસલ કોણ રાજા હતા? હિંદુરાજાઓજ. તે વેળા દેશની સ્થિતિ કેવી હતી? દેશ તાજો હતો, લોક સુખી હતા, ક્ષત્રી શૂરા હતા, બ્રાહ્મણો ધર્મોપદેશ અને ગ્રંથો કરતા, વૈશ્યો વ્યાપાર મોટા ચલાવતા, અને શૂદ્રો મન દઈ સેવા કરતા. પ્રથમ નવું કામ કરવાને સર્વ ઉમંગ દેખડાવે તેમ જ્યારે બ્રાહ્મણ વગેરે લોકોએ પશ્ચિમથી આવી હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય આરંભ્યુ ત્યારે એકેકું કામ પોતપોતાને માથે લઈ હોશથી તેઓ દેશનો ઉત્કર્ષ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ દેશાટન કરતા. નવા દેશની નવી વસ્તુઓ, નવા રિવાજ, વિલક્ષણ વિચારો લઈ આવી એઓથી સ્વદેશને શણગારતા. રાજા રાજનીતિમાં કુશળ થઈ રૈયતના હક્કમાં સુખ કરતા. ટુંકમાં લખું છું કે રાજા પ્રજા પરસ્પર એક બીજાનો ધર્મ જાણી વર્તતા. વિદ્વાનો પોષાતા, લોકમા સદાચાર હતા. છોકરાંની મા ભણેલી હતી. જાતિપ્રતિબંધ થોડા હતા. વિદ્વાનો, હુનરીઓ, રાજાઓ, પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો, તવંગર અને ગરીબો, પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને ઉપરાઉપરી મચ્યા રહેતાં. એ સર્વ હમણા કયાં છે! રાજા મનુને હજુ સંભારો; મહાઋષિઓના ચિરંજીવ ગ્રંથોનાં અવલોકન કરો વેદાંતશાસ્ત્ર અને કર્મમાર્ગમાં વ્યાસ અને જૈમિનિ એઓએ અતુળ બુદ્ધિ ચલાવી છે. ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ અને વૈયાકરણોએ ઘણા શ્રમ લઈ ગ્રંથો રચ્યા છે. શ્રુતિ અને તે ઉપર સાયનાચાર્યાદિકોનાં ભાષ્યો અને સ્મૃતિઓ તથા પુરાણો, હિંદુધર્મ, હિંદુભાષા, હિંદુજ્ઞાન, એઓને દિપાવે છે. સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓ થઈ ગયા તેઓના વારામાં દેશની સ્થિતિ આહા કેવી દીપતી હતી! વાલ્મીક અને વ્યાસના કરેલાં રામાયણ અને મહાભારત પશ્ચિમના

લોકો આતુરતાથી ભણે છે. ઉજ્જન નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિષ્ઠાનના શાલીવાહન એઓનાં પરદુઃખભંજન રાજ્યો કહેવાયાં. એઓની વખતમાં વિદ્યા અને હુનરોએ સારા રૂપ લીધા. ભવ્ય દેવળો વગેરે ઇમારતોના ઉમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નકશી કરવામાં સલાટોએ થોડા કિસબ જણાવ્યો નથી. જે કિસબ જોવાને યુરોપના વિદ્વાનો તડકા સહન કરી ગુફાઓમા ભમે છે ને તહિંના શિલાલેખો શ્રમ ઉકેલે છે કાવ્ય, અલંકાર, શબ્દશાસ્ત્રમા, કાલિદાસ, ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમર, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટખર્પર, વરાહમિહિર, અને વરરુચિ, એઓએ, નવરત્ન એ ઉપનામે, રાજા ભોજની કચેરી શોભાવી છે પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પોરસ, પૃથુરાજ, અને શિવાજી, વગેરે લડાઈમાં શૂરા કહેવડાવી ગયા છે. નાનાફડનવીસ, સિંધિયા, હોલકર એઓએ રાજખટપટમા હોશિયારી બતાવી છે. આ વિષય બંધ કરવાને મારૂ મન થતું નથી, પણ એટલી સૂચનાથી આપણી હમણાની અવસ્થામા કેટલી ન્યૂનતા છે તે સહજ માલમ પડશે.

શૂરપણું તો બીલકુલ નથી; લાહોરના જયપાલનુ અપ્રમાણિકપણું અને દોલતાબાદના રાજાનું બીકણપણું એથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન, સમર્થ, વિકરાળ સુલતાન મહમદ અને ખિલજીવંશજ અલ્લાઉદીન એઓને નજરે પડ્યાં ત્યારથી આપણા રાજા ધાસ્તી ખાઈ ગયા છે એચાર સિવાય કીયા રાજા મુસલમાનોની સામે રણક્ષેત્રે મજબુત પગલે ઉભા રહ્યા છે? રાજાઓએ ક્ષત્રી નામ ધરાવી જનાનાનાજ ખૂણાઓ ધરી અફીણ કસુંબાના તારમાં નામર્દાઈ કરી એ શરમની વાત થઈ છે. એક કુળ લડવા જાય તો તેનું સગું કુળ તેનીજ વિરુદ્ધમા મુસલમાનને મળીને લડે, પણ એમ ન વિચારે કે આખરે પરદેશી છે માટે તેનાથી બીતુ હતુ ને સગાનેજ મદદ કરવી યોગ્ય હતી. એકેકા પ્રાંતનો એકેકો રાજા એ રીતે ઘણાં રાજ્યો કરી માંહો માહે કુંપ ન રાખી દેશને તોડી નાખ્યો.

અરે ઓ ભાટ ચારણો! તમારી કળા ક્યા ગુમાવી નાખી છે? રાજાઓને અયોગ્ય રીતે શા વાસ્તે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દો છો? નેકીદારો' તમે રાજાઓના દુર્વિકારો અને નેકી જાણી પોકારો છો? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજાઓને ચેતાવો કે રાજા' અમે તમારા નેકીદાર કહેવાયા ને તમારી નેકી તો કંઈજ નથી, માટે બદી છોડી દો ને અમને તમારી નેકીનેજ પોકારવા દો. નહિ તો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ થવું પડશે. કવિઓ અને કારભારીઓ તમારાં ગજવાંને ન જુઓ; દેશનો ખજાનો જાય છે એમ વિચારો. રાજાઓની સુસ્તી, તેઓની નામર્દાઈ, તેઓની અવિદ્વત્તા એ ઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દુભાઈને ચાનક રાખી કુળનામ બોળ્યા છે તેને તારે. રાજાઓજ પોતાના દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘ દૃષ્ટિ દોડાવશે ત્યારેજ હિંદનુ નામ ઉચું આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ બીહો છો? ઓ રજપૂતો' 'शूरस्य मरण तृणम्.' કમ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિઓ લાવી તમારા રાજ્યને સુધારો. તમને મુસલમાનોએ, પીંડારાએ, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યાં છે ઓ હિંદુઓ' તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી, એકમત થવાનો વિચાર નથી કીધો તમે સુધારાવધારાના કામમા આગળ નથી પડ્યા તમે દેશને, રોજગારે કારખાનાઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામા પણ ધાર્યું નથી તમે અટક કેમ અટકી રહ્યા છો; દેશમાં ભાજી રોટલા મળે તે સારૂ પણ પરદેશમા લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સંતોષ કરી રહો છો પણ તમારો દેશ એ તો તમારૂ ગામ ને તમારૂ કુટુંબ રે એ છોડવાની હિમ્મત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે ચહેનમા દિવસ ગુજારો. થવાનું તે થશે, દેશમા ખાઈપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાયરના બોલ બોલીનેજ દુશ્મનોને લગાર હઠાવ્યા વિના પાછા પગલાં તમે કર્યાં છો! તમારો માણસરૂપે શો હક્ક છે? એક બીજાસાથે, સ્ત્રી બાળકસાથે, સગાં નાતીલાસાથે ચાલવાની શી નીતિ છે? સ્વતંત્રતા તે શુ છે? રાજ્યકારભાર તે શુ? વિદ્યા તે શુ? સુધારો તે શું? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક્ક છે ને શી રહેમ છે? દેશનું ભલુ તે શું ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શુ? એ વાતોમા તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો જાથુ લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજાઓમા નહોતો શિરબંદી ઘોડા સરદારોને સોંપેલા હતા ને સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહરામી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા તમારા રાજાઓને હું પુછુ છું, રૈયત ભાઈઓ! શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી? અને એમ થવાથીજ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ અંધાધુંદીમાં તમને માલમ ન પડયુ! હવે રાજાઓની વાત છોડી દો; તેઓ આજકાલ નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહીત થાઓ છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે મૂકી ભણાવો. તેઓને સદા જ્ઞાનનુંજ ખાણું આપો. મંડળી અને કુંપનીએ વેપાર કરો. તમારી

રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. વ્યસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ઘણા અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી, ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીનાં કામમા સુધારો કરવો જોઈએ યાંત્રિકબળ હસ્તબળ કરતાં ઘણુંજ વધારે છે અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કિંમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપયંત્ર ઠામઠામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ વિદ્યાનાં ફળો વિલાયતમા કેવાં થાય છે તે આહિં નામાંઠામાં ને તોલબારદાન અને ચીન વિલાયતની હુંડીઓના હિસાબ જાણ્યા અને રા૦ ૧૫૦)નું વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ પુરૂ ગુજરાતી પણ જાણતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેવભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ ભાષ્યો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉલ્લાસ આણી અવલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમા શોધ કરવાને મોટા મોટા ત્યાના પંડિતો અહોનિશ શ્રમ લે છે સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન જ્યાં સંસ્કૃતભાષાએ મોટા જય મેળવ્યા છે, ત્યા હાલ એક પણ દિવ્ય પાઠશાળા દેખાડશો ? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃતમા તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શૂર પુરુષો ક્યા બહાર પડ્યા છે ?

હમણાજ વાત સાભળી છે કે મેકોલે નામના ગ્રંથકારના ઇંગ્લાંડ દેશના ઇતિહાસના બે ગ્રંથની ૨૫૦૦૦ પ્રતો છપાઈ વીસવીસ રૂપીએ વેચાઈ ગઈ છે, ને થોડા દિવસમાં બીજી વીસ હજાર છપાવી છે તે ખપી જશે. એક બીજી ચોપડીની કોઈએ પુષ્કળ પ્રત કહાડી હતી ને બીજે અઠવાડીએ તેની પ્રત શોધી જડે નહિ એ રીતે તે વેચાઈ ગઈ. એ પ્રમાણે ત્યા વિદ્યા અને વાચવાનો શોખ છે આહિ ત્યારે ચોપડી શુ કામ આવવાની છે, એ પૈસા નાખી દેવાના છે એમ ધારીએ છીએ સોનું, રૂપું અને જવાહીર ખરીદ કરી પેટીમા રાખી મૂકવું આપણને ગમે છે. વિલાયતના કારખાના વગેરેનો કિંચિત્ છાયો માત્ર મુંબઈમા દેખીએ છીએ જુઓ આગબોટ તમારી આગળ ! જુઓ આગની ગાડી નજરે ! તમે જોઈ કાઈટ સાહેબની પવનપાવડી? જોઈ તમે અંગ્રેજી લશ્કરની કવાયત ? કેવો છે શૂરપણાનો દાખલો કે જોધપુરનો કિલ્લો લેતી વખત સત્તર વખત પાછુ હઠવું પડયું, પણ અઢારમી વેળા તેઓ જય પામ્યા. તેવુંજ કાબુલ કંધાર લેતી વખત અને તેવુંજ સેબાસ્ટપોલની લડાઈમાં. ધન્ય છે હાલની સરકારને જે રૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાય છે ! ને ત્યારે તમે ઊંઘમાથી કેમ નથી ઊઠતા ? મુસલમાની રાજ્યમા તો ચું કે ચાં પણ બોલાતુ નહિ અને હમણા મુંબઈ એસોશિએશન સરકારને લખે છે કે આવો અણઘટતો ઈન્સાફ ફલાણે ઠેકાણે થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ સરકારનો જુલમ છે; પેલો, રૈયતનો હક્ક ડુબે છે, ત્યાં ઘણી સુસ્તી ચાલે છે; અહિ સાહેબ લોકો બેપરવા ઘણા છે; વગેરે બુમો પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વીનવે છે. જિલ્લાઓના ખૂણાની વાત એ સભા ક્યાથી જાણે ? માટે એવી હિંમતના દાખલા જોઈ, ઓ રૈયત લોકો ! એસોશિએશન વગેરે સભાઓને તમારાં દુઃખથી જાણીતી કરો કે જુલમ ખસી, રહેમ ને મહેર તમારી હાલતમાં થાય અંગ્રેજ લોકો ફાનસમાંના દીવા છે. એ દીવા તમને રોશની આપે છે, પણ તે અજવાળાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તમારે હાથ છે એક છોકરાના ઉપર માખી બેઠી ત્યારે તેને હાથ ઉંચો કરી ઉરાડી મૂકવાને બદલે તેણે માખીને કહ્યું "માખી ઊડની હે કે મારૂં બોલાઉ," તેમ તમે શરીરે નબળા નથી, બુદ્ધિએ બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો, છેક નઠારી અવસ્થામાં નથી, પૈસે, ખાવે પીવે, છેક કંગાળ નથી ને તમે કેમ પોકારો છો કે "નસીબમાં હશે તે થશે" જ્યારે એકેક માણુસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઈનું ઠેકાણું છે એમ સમજી દેશને સારૂ પોતપોતાની ફરજ બજાવશે ત્યારે દેશનો જયજયકાર થશે. શું તમારી તબીઅત છે લોકો ! કે ફલાણી રસમ નઠારી છે એમ જાણો છો, તે છોડ્યાથી ધર્મબાધ નથી આવતો એવુ સમજો છો, તોપણ સંપ કરી તે કહાડી નાંખવાને મહેનત નથી લેતા ! મંડળીઓ મધ્યેના નિબંધીઓને હસી કાઢે છે; ને જ્યારે સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કહડાવે છે ત્યારે જખ મારીને કબુલ કરો છો. એમા આબરૂ આપણી ભાઈઓ ? વિચારો; પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકત્તે કાયદો પસાર થયો તે સૌના જાણ્યામા હશેજ માટે પરદેશીઓ ન જાણે અને સમાચારપત્રો નિંદા ન કરે એને સારૂ સંપ બાધી દુષ્ટ પ્રતિબંધને તોડી નાખો. પોતાનાં ઘર ને પોતાની આબરૂ એને વાસ્તે સૌ કાળજી રાખો, પણ દેશના લાભમા કંઈ ધ્યાન દોડાવવુ એવી ઇચ્છા થની તો થોડાનીજ, પણ એ સૌની થાઓ—અસ્તુ. બાળક છોકરાઓનો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમાં રાખો છો-૧૫ વર્ષનો થશે કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઈ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે ? વિદ્યારહસ્ય તે શુ જાણે ? શું બોધ કરે ને શું નામ કરે ? ૨૦ વર્ષની અંદર તો ઓછામાં ઓછાં

જે છોકરાંથી વીંટલાયલાજ હોય. શું દેશનું અભિમાન રાખી કયા અનુભવ ઉપરથી તે અર્થે કંઈ પણ કામ કરે? ઘરની જંજાળમાંથી પતે ત્યારે કે? નાખુશ છું કે જુવાન સમજેલા તેઓ પણ જાણી જોઈને ખાડામાં પડ્યા છે, પડે છે, ને પડશે, રે ન પડે! નાત જમાડી વરા, ફૂલેકાં, વરઘોડા, બહુવા, સાબેલા, સરઘસ, નાચરંગમાં ફુલાઈ ફુલાઈ પૈસો ઉરાડી દો છો તે તમને ઘટપાગે ઘણો સાલશે. એ નાણાનું અર્દ્ધ, ધર્મશાળાઓ, મુસાફરીનાં મકાનો, તરસ્યાને માટે કૂવા, વાવ, તળાવો, થાકયાને માટે ચોતરાઓ, એ સર્વ બંધાવવામાં, આધળા લૂલા વગેરે ગરીબ નિરાશ્રિતને દાન આપવામા તથા તેઓને કામે લગાડવામાં, બાળકોને સારૂ નિશાળો તથા લોકોને વાસ્તે કિતાબખાનાઓ અને દવાખાનાઓ વગેરે કારખાનાંઓ કહાડવામાં નાખ્યુ હોય, તો દેશમાં કેટલું પુણ્ય અને સુખ અને કેવી કીર્તિ સ્થિર રહે? કહ્યું છે:--

"अस्थिरं जीवित लोके अस्थिरे धनयौवने।
अस्थिराः पुत्रदाराश्च धर्मः कीर्तिर्द्वयं स्थिरम्"

પ્રાણીમાત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, જુવાનીનો, છોકરાનો, બૈરીનો, કોઈનો, ભરોસો નથી આજ છે ને કાલે નહિ; પણ ધર્મ અને કીર્ત્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં. માણુસ મરી જાય છે પણ તેનાં સુકૃતો વીસરાતાં નથી.

નાતના કરો છાડો મારા ભાઈઓ! ધર્મ કંઈ પ્રાગે નથી, ત્યારે જે ગરીબનું સગું મરી ગયુ ને તેની ઉત્તર ક્રિયા કરવાને તથા બારમું તેરમું છમાસી વર્ષી વગેરે અવસરે નાત જમાડવાને દ્રવ્ય ન છતા તે ગરીબ પાસે કરજે કહાડાવી ને ખર્ચ કરાવી તેને ઘેર જમવા જવુ એ તમને દુરસ્ત લાગે છે? એ બાપડો કેમ કર્જ વાળશે? તમે તો ખાવાના ધણી છો એવા ખાઉકટ ન થઈ દશા તરફ નિધા કરતા રહો. વરા, ઘરબારી, નાતો અને વરઘોડા તો જે દિવસે હોય તેજ દિવસોમા યાદ રહે છે, પણ દેશને અર્થે પરોપકારબુદ્ધિથી કરેલાં કામો નિરંતર અમર રહે છે. જમશેદજી જીજીભાઈને અગાઉ એની નાતિનાજ ઓળખતા ને હવે જગ ઓળખે છે, શેઠીઆઓ દ્રવ્યનાં સાર્થક કરો ઓરડા સામુ જોઈ મરવાથી કલ્યાણ નથી; દેશી લોકોનાં વૃંદમા યશરૂપી ધાણી ઉછાળવી એથી શું અધિક શોભીતું છે? બીજુ મારે કહેવું અવશ્ય છે કે મોટમોટા કેટલાએક દ્રવ્યવાન શરમાશરમી અને મોટાઈમા પારકાનેસારૂ મોટી ટીપો ભરે છે, ને પ્રત્યક્ષ જે દેશી ગરીબો તેઓને આપવાનું અને દેશ સુધારવાનુ કામ ટોલે મૂકી છાટે છે દક્ષણી બ્રાહ્મણો ગરીબ છતાં વિદ્યા પ્રસારવાને ભાષામાં ગ્રંથો કર્યાં જાય છે અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો વિદ્યાભ્યાસ કરવાને બદલે યજમાનોને ધૂતી બગાસાં ખાઈ, કૂવડ અવસ્થામાં પડી રહે છે. ઓ ભગવાન! આળસ, અજ્ઞાન, દુરાચાર, અને કૂવેડાઈ દેશમાંથી ગએલી કિયે દિવસે દેખાડીશ! ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાઅટિ પોતાનું કામ બજાવવામાં એની બહેન દક્ષિણ વર્નાક્યૂલર સોસાઅટિથી નીચે દરજ્જે પડી જાય છે ગુજરાતીઓ પૈસા અનુકૂળ છતા દક્ષણી અને પારસીઓથી સુધારાના કામમાં કેમ પછવાડે રહે છે? રાજ્યકારભારની વાતોમા તો લગારે મહોડું ઘાલતા નથી ગુજરાતમા શુદ્ધ લખતા વાંચતાં થોડાનેજ આવડે છે. રે લખવા વાંચવાના વાંધા તો પછી વિદ્યાપ્રકરણમાં એઓ પાસેથી શી આશા રાખીએ? પણ નહિ, જ્ઞાનનો જુવાળ ચડવા માંડયો છે; હવે શ્રમરૂપી વહાણને વહેતુ મૂકો કે ધારેલે મુકામે જઈ પહોંચીએ દક્ષણી અને ગુજરાતી હિંદુઓની સમસંખ્યા સરખાવીએ તો આગલા, વિદ્યાજ્ઞાનની વાતમા પચીસગણા સરસ છે એમ નક્કી જાણો રે તમે સુધારાનું નામ સાભળી આઘા જાઓ છો! સ્વધર્મ પાળીએ છીએ એમ કહો છો, પણ વાસ્તવિક જોતાં ધર્માભિમાન પણ કોઈનામા હું જોતો નથી. પ્રથમ માણસે પોતાનું રૂપ ઓળખી પરસ્પર કેમ વર્ત્તવું એ વગેરે બીજી નીતિઓ ભણવી એક પાસથી જોતાં નીતિ મુખ્ય છે; નીતિમાન થયા વિના ભક્તિમાન થવાયજ નહિ માટે કરો તો (કરવી તો ન જોઈએ) સદ્‌ગુણોનીજ બડાઈ કરો, પણ રામજનીને આટલા આપ્યા ને ઉજાણીમા આટલા ભર્યાં, આટલાને વેપારમા છેતર્યાં ને આટલા મેળવ્યા એમ બોલનારાઓની સંગ જરા પણ ઉભા ન રહો પરોપકારને મોટો ધર્મ જાણો કહ્યુ છે. –

सिद्धांत. सर्वशास्त्राणामयं य कलुष परम्।
विश्वासघातात्पुण्य च न परोपकृतेः परम्॥

સર્વશાસ્ત્રનો સિદ્ધાત એવો છે કે વિશ્વાસઘાત સરખું મોટું પાપ નથી અને પરોપકાર જેવું બીજુ મોટુ પુણ્ય નથી ગુજરાત અને એની પેલી પાસ વર્તમાન પત્રો અને વિદ્યાજ્ઞાન પ્રસાર કરનારા ગ્રંથો થોડાજ છે એ ઉપર સર્વે જાગે ધ્યાન પહોચાડવું પુસ્તકોમા વધારો કરો. વહેમો, કવિઓના અલંકારો, પુરાણોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા અને સર્વ પંથવાળામાહેના મતાઆઓની જીદ એને સૌ ધર્મ ગણો છો, પણ ખરો ધર્મ તે શુ છે તે ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતા નથી. માટે એ સર્વને તાવી કહાડી શુદ્ધ મત જે ધર્મતત્ત્વ તેની શોધમા રહો.

વહેમી અને દુઃખ દેતા ભૂત, પિશાચ, પિતૃ, વગેરેના વિચારો વિષે સાવધ રહેતા જાઓ. નાતના દોર ઓછા કરો, કવિઓના અલંકારને ખરા ન માનો; કવિઓનું લક્ષણજ છે કે નાની વાતને વિસ્તાર કરી બતાવવી કે તરત મનમાં પેસે—**નિરંકુશાઃ કવયઃ** ધીમે ધીમે નઠારી ચાલ કાઢી નાખતા જાઓ ને તેને બદલે તમારાં વિદ્યા, જ્ઞાન, અનુભવ અને બુદ્ધિ જેની સૂચના કરે તે તે વાતો સ્વીકારતા રહો. હિંમત હિમત હિમત ધરો. જેની પાસ સાધન ન હોય તેને સઘળી વાતની વાર લાગે, પણ તમારી પાસે રસાળ જમીન છે, અમૂલ્ય ખાણો છે, જે જોઈએ તે તમારી પાસેજ છે, લોકો તમને આપી જાય છે. વિદ્યા અને શ્રમ એ પણ તમારાજ હાથમાં છે, ત્યારે કહો ભાઈ શામાટે ન મંડી પડીએ ? દેખતી આંખે, કુમળી ચામડીએ અને નાજુક દીલે, દુઃખના બળાપા કેમ સહન કરીએ ? આવો, આપણે રણમાં ઉદ્યમબુદ્ધિની તરવાર ઉછાળીએ. ગરમ લોહી વહેતે મરવું બહેતર છે. શરીરને દુઃખ ન ખમવું પડે ને મુક્તિપદ પામીએ ! હે પ્રભુ ! અમે હિંદુઓ નાચાર થઈ ગયા છીએ તેની તરફ જો, સન્માર્ગે ચાલવાની બુદ્ધિ આપ, તારે વિષે અમારૂં ચિત્ત રહે એમ કર, અને હિદુસ્તાન દેશમાં દેરે દિશાઓથી હું મારા દેશને માટે પ્રાણ ખોઈશ, હું મારા સ્વદેશીનું સારૂં કરીશ, એવાં રૂડા અને શુભ વેણો નીકળે તેવો સમય જલદીથી આણ.

---

૮. રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે.

(કડખો.)

" આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત જાય;
ભાગા ખેડે બ્હાવડે, વાકુ રગ ચઢાવ. " ૧.

અર્થ—શત્રુની સામા પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાંસુધી પત રહે છે, પણ પાછું પગલું કીધું કે પત જાય છે, ને એમ છે માટે હડચા એવા જે યોદ્ધાઓ તે જ પાછા શત્રુસામા જઈ ઉભા રહે તો તેઓને રંગ ચઢાવો, એટલે તેઓને રંગ છે.

ભાઈઓ, આપણે બહુ પાછા હડચા છીએ ! ના ન કહેવાય.--ના હઠીયે ? જાણી જોઈને ભૂલ કરીએ ત્યારે પસ્તાવો શાનો ? રે જાઓ જાઓ. જાણી જોઈને તે વળી કોઈ ભૂલ કરતા હશે ? સ્વાર્થીઆ, સ્વાર્થનેમાટે જાગતો બમણું ઘારે તેની પેઠે જાણી જોઈ આંધળા થઈ રસ્તો ભૂલી જઈ ખાડામાં ન પડે વારૂ ?–ખરૂ કહો.– ઉભા રહો ઉભા રહો ; પંચોપાખ્યાનમાં બ્રાહ્મણ ને ત્રણ ઠગની વાત છે તે આહા કેવી મઝાની છે! આપણે દ્રવ્યમાનના લોભથી કેટલી ધામધૂમ કરી મેલી હતી !! ને તે ધામધૂમમાં આપણે કેટલા બધા ફાવ્યા હતા !! આહા ! વહેમજવન કેટલો નબળો પડયો હતો ! પણ રે ! તેવું ને તેવું ન ચાલ્યું !

શેનું ચાલે ? 'ઢમ ઢોલ, માહે પોલ' તે કયાંસુધી ચાલે ? વહેલું મોડું ભોપાળું નીકળ્યા વિના રહેજ નહિ. 'બાપ તેવા બેટા' એ કહેવત ખોટી નથી. વાણીઆની નજર પૈસા તરફ ને બ્રાહ્મણની નજર ખાવા તરફ;—આપણા વાણીઆ સાથીઓ સુધારો સુધારો પોકારી માન મેળવી આખરે હાલ પૈસો પૈસો જંખી રહ્યા છે; અને બ્રાહ્મણ સાથીઓ સુધારો સુધારો પોકારી ધર્માચાર્યો થવાનું ડોળ ઘાલી ઉભા હતા તે આજ કાલ જુદી જુદી ટુકડીઓમાં બેઠાબેઠા નિરાંતે રસનેંદ્રિયને લડાવ્યાં કરે છે.

એક વાર આપણો વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાખવાનો હતો ને તેને માટે તૈયારી પર આવી રહ્યા હતા; એક વાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા; એક વાર આપણે વલ્લભમતને તોડી પાડવાને ખાઈ પીને મંડયા હતા: એક વાર આપણે નવું મંદિર કાઢવાની તૈયારી કરતા હતા; એક વાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા ને વર્તમાનપત્રોમા લખતા હતા; .એક વાર આપણે ખોટે માર્ગે પૈસો મેળવવાને આહા કેવા ધિક્કારના હતા ! એક વાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા; એક વાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમજવનના ઉપર મોટો ઘસારો કરવાની તજવીજમાં ખંતે રહેતા હતા; પણ તે દહાડા કયા ગયા ? અફસોસ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ. આજકાલ આપણે કહીએ છીએ કે ભાઈઓ જેમ બને તેમ પૈસા પેદા કરો ને પછે નચિંતે મનમાન્યો સુધારો

કરીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઈને કોઈની દાઝ નથી; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ, ને ખંત નથી (એક માત્ર પૈસો કમાવાની વાતમાં તે છે ખરાં); ટૂંકામાં, આજકાલ આપણે માણસ નથી. 'સુતારનું ચિત્ત બાવળીએ ને ઊંટને મોઢે ઝાંખરાં' તેમ આપણાં ચિત્ત પૈસા તરફ ને આપણા મોઢા પર પણ મૂક્યાની શરમ છે.

પૈસો મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણું બહાનું છે. આપણામાં જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓમાંના ઘણાક કરતા નથી, કરે છે તે આડી રીતનાં કરે છે. કરશે તોપણ આડી રીતના. જુવાનીના જોશમાં જે કામ થાય તે કામ ઘડપણમાં કરવાની ઉમેદ બાંધવી તેનું નામ તે બહાનું કે નહિ? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થયો એવું ઇતિહાસમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી. નિયમ તો સર્વત્ર આજ જોવામાં આવે છે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને ઉંચી પ્રતિના સદ્ગુણો જોઈએ. પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોય તો સુધારો વહેલો પ્રસરે, ન હોય તો મોડો પ્રસરે અર્થાત્ લોકમાં વિદ્યા અને પ્રેમ શૌર્યાદિક સદ્ગુણો હોય તોજ તેઓ સુધરેલા કહેવાય. તેમાં સુધારાવાળા ઉપદેશકોમાં તો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઈએ. જે જે ઉપદેશકો થઈ ગયા છે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા; તેમાંના કેટલાક પોતાના ઉદ્યોગમાં રહીનેજ પૈસો પેદા કર્યો હતો; પણ આપણે તો, 'શીરસાટે શાવક થવું' એ કહેવત પ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈ દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ. રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે, પણ આપણે તો શૌર્ય વિના જનાની થઈ ગયા છીએ. વગર આવડતને લીધે ઉત્પન્ન થતી ચીડમાં 'કમજોર ગુસ્સા બહોત,' તેમ માંહોમાહે એકએકને પોતાની પાસથી દૂર કરવામાં (રખેને હવે સુધારાવાળો કહેવાઉં ને વહેમી મંડળમાં અળખામણો થાઉં) અને એકબીજાને ચાવવામાં આપણું બાયલું રાક્ષસીપણું વાપરીએ છીએ. ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય—માનના લોભ ન રાખતા દેશના કલ્યાણને અર્થે ખંતે પોતાનું કામ કર્યા જવું જોઈએ. પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું. બીજા દેશોમાં તેમ હતું ને આજ પણ છે. પેટને સાસાં પડતા એવા યુરોપખંડના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ ગુજારો કરી મોટા પુસ્તકો લખે છે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની જાણમાં આવે છે ને પછી કેટલેક વર્ષે ગ્રંથકારો પિતરરૂપે પોતાના યશસ્વી કૃત્યોની કીર્તિની વાસના લે છે—ધન્ય ધન્ય! વારુ પૈસો મળ્યો એટલે મદ ને આળસ ઘર ઘાલેજ. જેટલું જોસ્સાનું બોલવું લખવું છે તે દુઃખના વખતનુંજ સારૂ હોય છે. પૈસાથી વિચારવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન થાયજ નહિ, ને મન થાય તો તે કામ સારૂં પણ થાય નહિ. અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવું કેવળ બહાનું છે. વળી એમ કરતાં પૈસા કમાવવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અઠવાડીઆમાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મોટી લડાઈને સારૂ કવાયત શીખવામાં ન ગાળવો ?

ભાઈઓ, જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ વહેમજવનનું જોર પણ નરમ છે, પણ આપણે ઘણાજ પાછા હઠ્યા છીએ ને હજીએ હઠીશું. વહેમજવન પણ હઠે છે ખરો, પણ તે કીડીની ચાલે (બન્નેને હઠાડનાર પૈસાખાન છે) પણ આપણામાંના કેટલાએક જેઓ વહેમજવનને નિંદતા તેઓજ તેની પૂજા કરે છે, તેથી જ્યારે પાછી લડાઈ શરૂ થશે ત્યારે વહેમજવન આપણા ઉપર ખૂબ દોડ કરી આવશે. જે ઉમંગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉમંગ ને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હત તો વહેમજવનને ઘણે દૂર નસાડચો હત. પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના ગુલામ થઈ રહ્યા છીએ!

ઓ ભાઈઓ, મારૂં સાંભળો. જેમ રજપુતની સેનાની આગળ કડખા બોલનારા હોય છે ને જેઓને કડખેદ કહે છે તેવો હું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ છઉં હું તમારા જેવો દિવાનો નથી બન્યો. આપણું ને સામાનું બંનેનું સૈન્ય જોયા કરૂં છું ને તે ઉપર વિચારો કર્યા કરૂં છું. નક્કી નક્કી ભાઈઓ વહેમજવનના સૈન્યને દ્રવ્યનો કેફ ઉતરશે ને તે શુદ્ધિમાં આવી આપણી તરફ નજર કરશે ને જોશે કે સુધારાવાળા તો ઘણાજ પાછા હઠ્યા છે તો પછી તેઓને આપણાપર ધશી આવવાને, આપણને ગભરાવવાને, આપણને હરાવવાને અને આપણને પસ્તાવો કરાવવાને શો વિલંબ લાગનાર છે? ભાઈઓ હું કહું છું તે સાંભળો ને તમારો ઉદ્યોગ પાછો આરંભો.

ભાઈઓ, આપણે સુધારાનો ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય નથી. નથી ચોખ્ખું આપણી ભાષાનું જ્ઞાન;—સંસ્કૃતનું તો કંઈજ નહિ; ગુજરાતી લિપિમાં લખાએલા શ્લોક પણ ન વાંચી જાણીએ તો બાળબોધ લિપિમાં ક્યાંથી વંચાય? અંગ્રેજી પણ સાધારણ લખી વાંચી સમજી જાણીએ છીએ-બાકી તે ભાષાના કાવ્ય, ઇતિહાસ, ન્યાય, માનસિક શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્રસંબંધી થોડુંજ

જાણીએ છીએ. આપણે આપણા બીજા હજારો ભાઈઓ કરતાં આપણું ગુજરાતી બોલવું લખવું સારી પેઠે જાણીએ છીએ, તેઓના કરતાં વધારે પૃચ્છક છીએ (વાદ તો કરી જાણતાજ નથી) અને દેખાદેખીથી સંસારસુધારાવટવિષે કંઈ વધારે વિચાર કરી શકીએ છીએ એટલુંજ આપણું જોર છે. આપણને સંસારનો અનુભવ પણ પુરો નથી. ખરેખર સુધારાના ઉપદેશકોમા વિદ્યા, વાચાળપણું લખવાની છટા તેમ ઉદ્યોગ, ખંત, નિર્લોભ, લોકાપવાદભયમુક્તિ, નિઃસ્પૃહતા, સર્વજન સાથે મળતાવડાપણું, ટેકીપણું, સ્વાત્મસુખદુઃખનો સ્વલ્પ વિચાર એ સૌ સદ્ગુણો જોઈએ, તે તો આપણામા પ્રથમથકીજ નહિ, તો હમણા તે ક્યાથી હોય? જેમ નાનાં બાળક છોકરાં રમત કરે છે તેમ આપણે કોડમાં ને હોસમા સુધારો કરવાની રમત કરવી શરૂ કીધી. પણ હવે ગવાઈ ચૂકયા, છપાઈ ચૂકયા, લોકના શત્રુ થઈ ચૂકયા, ને જે કંઈ નહિ તે મોટું મહાભારત થઈ રહ્યું; હવે આપણાથી નહિ નિભાય એમ સમજી શું આરંભેલું કામ મૂકી દેવું? ના, ના ‘માથે પડી વિશ્વદેવા’ હવે તો આપણે પાછા ઠેકાણે આવી જઈ ઉદ્યોગ જારી રાખવો ઘટે છે. પૈસાથી બહારનો સુધારો છે,—અંદરનો નથી. અંદરનો સુધારો વિદ્યાથી છે; અને વિદ્યા, શ્રમ કર્યાવિના ને દુઃખ ખમ્યાવિના પ્રાપ્ત થતી નથી.

દુઃખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનબળે દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓના કરતાં તનબળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનું માન ને કામ વધારે ઉચી જાતનું, ઘણી વાર રહે તેવું અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે ગમે તેવા છીએ, થોડી પુંજીએ ઘણું દેખડાવીએ છીએ. કાયર છતે શૂરવીરના ડોળ ઘાલનારા થઈ પડયા છીએ, ગમે તેવા છીએ, તોપણ હવે જેવું આપણે ડોળ કર્યું છે તેવું મરતાં લગી રાખી રહેવું જોઈએ રે ડોળ રાખી રહેવું એટલુંજ નહિ, પણ ઉપદેશની વૃષ્ટિએ મનરૂપી ખેતરોને સદ્બુદ્ધિથી ભરપુર કરી નાખવાં જોઈએ. મૂળ કુળના ધર્મ કોણ રાખી રહ્યા છે? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમા ક્ષત્રીપણું નથી. રજપુતે જનોઈ ફેંકી દીધા ને બ્રાહ્મણે માત્ર લોકલાજે રાખ્યાં છે. ખરે જોતાં, દેશ, રાજ્ય, કુળ, ધર્મ રૂઢિ, વિદ્યા બધી વાતમાં આપણા સેંકડો રૂપાંતરો થઈ ગયાં છે—આપણે બધી વાતે સંકર છીએ. હિંદરૂપી વહાણ સેંકડો વર્ષ થયા દુર્દશાના દરીઆમા તોફાન ખાઈ ખાઈને ખોખું થઈ રહ્યું છે,—એટલું છે કે હજી પુરૂ ભાગ્યું નથી—અંગ્રેજી રાજ્ય છે એ યોગરૂપી હોકાથી કંઈ દિશા માલમ પડવા લાગી છે, પણ આપણે ખલાસીઓ એકસંપે કામ કરતા નથી. ભાઈઓ પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા થાય, ગાજવીજ હોય તો વૃષ્ટિ સારી થાય ને ધાન્ય પાકે. ભીલ પીંડારાઓએજ રાજ્ય મેળવ્યાં છે તેમ આપણે આજકાલ સુધારાવાળા ગર્જના કરીએ છીએ તે એવીની એવી જારી રાખીશુ તો દેશમાથી વહેમજવનને હાંકી કહાડવા સમર્થ કેમ નહિ થઈએ? રે દીલગીર થવાનું એટલુંજ છે કે આપણે એ ઉદ્યોગ જારી રાખતા નથી.

ખરેખર આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિદ્યા જ્ઞાનને પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધ ધર્મ ચલાવવો છે. ઘરસુધારાવટ કરવી છે, દેશી રાજ્યની ઊંઘ ઉરાડવી છે,—ટુંકામાં નાનાપ્રકારે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો છે. આપણાથી તે કંઈ સઘળું થવાનું નથી. તોપણ શું આપણાં છોકરાં પણ નહિ કરે? જો આપણે અમુક સીમ બાંધી જઈએ તો આપણાં છોકરાઓને તેટલી તો મહેનત ઓછી? તેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે

રણમાં પડયા પછી હવે બીજું શું? મહેનત કરતાં લડતા મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કયુ છે? મરતાંલગી ઘાથી રિબાયા તોપણ શુ લીધેલુ પણ મૂકવું? ખરૂ કહું છું કે પાંચજ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહાડો સુધારો પ્રસારવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો બેશક આપણે ઘણા આગળ વધીએ! રાજ્ય મદદમાં છે—છાપખાનાં મદદમાં છે,—શ્રીમંતો પણ ભાવે કભાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ઓ, દિન કહા કે મીઆંકે પાઉંમેં જુતી?” એ દહાડો કયા કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ? પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ. પણ સંસારતૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઆઓથી શું થાય? વિલાયત જવું સહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને કોણ માન આપે? જાતિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુંથાચુંથ શેની થાય? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામે છે. એક માત્ર કીર્ત્તિ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂડો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જુદી છે. અલબત એકેકના વિચારમા અંતર તો હોયજ, પણ તેટલા ઉપરથી માંહોમાંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું; લોભમા દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નિભાવવી એ નીચ કુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કઈ તો કે આગળથી જોઈ તપાશીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમા આગળ એકાદું નઠારૂં

નીકળ્યું તોપણ તેને નિભાવવું. જેની સાથે કામ પાડયું, જેને માટે લોકોમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એક વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને *બાંહે ગ્રહ્યાની લાજ* એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહિ. પણ અફસોસ, આપણે આજ કાલ કોઈ કોઈના નથી હશે. અગર ઘરમાં ગમે તેમ આપણે ભાઈઓ ભાઈ લડીએ, તોપણ બહાર તો એકજ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાઈબલ કેસમાં ભાઈ કરસનદાસ મૂળજીના કેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા;--જેઓનો વિચાર કોર્ટમાં જઈ શાહેદી પૂરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલાજ માટે આગળ પડીને શાહેદી પૂરી એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંપી શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવાજોગ છે એવુંજ સર્વ પ્રસંગે હોવું. આપણે કંઈ કંઈ લડાઈ જીત્યા છીએ તે જુઓઃ--

૧. લોકો એકઠા મળી મંડળી રૂપે વિચાર નહોતા કરતા તે આપણે શીખવ્યું છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે સોસાઇટીઓ ને કંપનિઓ જોવામાં આવે છે. એકલપેટાપણું, સ્વાર્થીપણું ને સંકુચિતપણાએ એઓનું જોર નરમ પાડવાને મંડળીરૂપી પાયો નાખ્યો છે.

૨. હોળીમાં ભુંડા ભુંડા બોલ બોલવાની અને લગ્નમા ફટાણા ગાવાની ચાલ ઘણી ખરી જતી રહેલી કરી છે

૩. વિલાયત જવામાં કંઈ હરકત નથી એવું બોલી લખી થોડુંક તેવું કરી પણ બતાવ્યુ છે. (નૂર સસતું થાય અને ભાષા શિખાય તો સૌથી વગર બાધકે સહજ વિલાયત જવાય.)

૪. પુનર્વિવાહ વિષે સારી પેઠે ગર્જના કરી મૂકી છે. મોટામાં મોટી વહેમીઓની ખાતરીઓ કરી છે. પુનર્વિવાહ શબ્દ સાભળીને જેઓના કાનમા કીડા ખદબદતા તેઓજ આજે કહે છે, કે બાળરાંડો માંડેલી થાય તો સારૂ એ કામ શુ આપણે થોડું કીધુ છે ? પ્રથમ મનમાં ઉતારવું ને પછી કરાવવું એમા નાનાપ્રકારે આપણે લોકોની ખાતરી કરી છે લોકો સમજે છે પણ નથી કરતા તેમા આપણો વાંક નથી. વાંક નાતના જુલમનો અને ખરૂ પુછાવો તો જુવાનોની કમહિમતનો છે.

૫ વલ્લભપંથ અને તેના ગોસાઈઓના ચરિત્રથી આખી પૃથ્વીના લોક જાણીતા થયા છે.

૬. જાતિભેદ તોડવા વિષે જેટલું જોઈએ તેટલુ તો નહિ, પણ પ્રસંગોપાત બોલવામા આવ્યુ છે.

૭. દેશી રાજ્યના સુધારાવિષે પણ છેક નથી બોલ્યા તેમ નથી, અને

૮. ઘરસંસારસુધારાવટસંબંધી બોલવામાં તો કંઈજ કસર રાખી નથી.

૯. વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસાર ઠેકાણે ઠેકાણે કરીએ છીએ. ગદ્યપદ્યભાષાવિદ્યાનો સંસ્કાર રૂડો થતો ચાલ્યો જાય છે.

કોઈ બાબત એવી નથી કે જે ઉપર આપણે કંઈજ કહ્યું નથી, અલબત કહ્યું ઘણું છે, પણ કર્યું થોડું છે. પણ ટુંકી મુદતમાં પુરા કેળવાયલા નહિ એવા સવાકુંડી છોકરાઓએ નવી નવી વાતો કહી (પછી સામાવાળાએ બકવા કહી તો શુ થયું ?). લોકનાં મન ઉપર થોડી ઘણી અસર કરી છે એ કંઈ નાનીસૂની વાત સમજો છો ? ના રે ભાઈઓ સાબાશ છે ! તમેજ જ્યારે ઘરડા થશો અને પુખ્ત વિચારનાં બીજાં માણસો તમને મળશે ત્યારે તમે શું નહિ કરી શકો ? વળી આપણે ઘણું ન ફાવવાનું કારણ આ છે કે આપણે રાજધાનીમા છીએ–ધાંધળિયા શાહેરમા છીએ, આપણાથી બોલાય ઘણુ પણ લખાય થોડું.–ઘણું લખવાનું અને કેમ કરવું તેનો મોટો વિચાર કરવાનુ, જુક્તિઓ શોધવાનું અને તજવીજે અમલમાં લાવવાનુ કામ જિલ્લાના લોકનું છે, કેમકે તેઓને ત્યાં તેટલી પ્રવૃત્તિ હોતી નથી

ભાઈઓ, તમે છેક નથી કીધું એમ નથી, પણ તમારો ઉદ્યોગ તમે પડતો મૂકયો છે એ ખોટું કર્યું છે એ પડતો મૂક્યો છે તે થાક ખાવાને માટે છે એમ કહેશો તો તે તમારૂ બહાનું છે મને નથી લાગતું કે હવે તમે મોટા વિચારનાં અને મોટી મહેનતના કામ આગળના ઉમંગથી કરો માટે આટલું લખવું મારે પ્રાપ્ત થયુ છે. માટે હવે તો આપણે દ્રવ્યનો કેફ કરવો મૂકી દઈ પાછા શુદ્ધિમા આવી જઈ એકસંપ થઈ રહી, સઘળી વાતે સજ થઈ, વહેમની સામે કૂચ કરવા માડીએ; અને પછી મોટું રણસંગ્રામ મચાવી વહેમજવનને નસાડી મૂકીએ-યશસ્વી ગીત ગાતા ગાતા આખા દેશમા સુધારાનો ઝુંડો રાપી દઈએ. ઈશ્વર એમ કરાવે,–અસ્તુ રણમા પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે રજપુતોના સેનમા સિંધુ રાગમા ગવાતા અસલના કડખાઓ જે મને બે ગવૈયા પાસથી મળ્યા છે તે નીચે લખું છઉં --

દો દો તરગસ બાધકે, સબી કહાવત શૂર;
કામ પડે જબ દેખિયે, કિનકે મુખપેં નૂર. ૧.

અર્થ–બબ્બે તરવાર બાધીને અમે શૂર છીએ એવું પોતાને કહેવડાવનારા ઘણા હોય છે, પણ કામ પરેથી માલમ પડી આવે છે કે તે વેળા કોના કોના માઢાંપર નૂર છે તે

જનુની જણતો હરિભગત, કા દાતા કા શૂર;
યાતો રહિયો બાઝની, મત ગુમાવે નૂર. ૨.

અર્થ—ઓ જણનારી, તારે પુત્ર જણવો હોય તો હરિભગત થાય અથવા દાતા થાય અથવા શૂરા થાય એવા જણજે, નહિતો વાંઝણી રહેજે;–એ પરવડશે પણ કાયર જણીને હું તારૂં ઉંચ કુળનું નૂર મા ગુમાવીશ.

સાંઈ શૂરા ચાર રખ, ના કાયર ચાલીસ;
વે ચાલીસો ભાજષ્ગે, યે ચારો ચાલીસ. ૩.

અર્થ—હે ધણી, સાથી રાખે તો ચાર શૂરા રાખજે, ચાળીસ કાયર ન રાખીશ, કામ પડેથી તે ચાળીસે નાશી જશે પણ એ ચાર તો ચાળીસનું કામ કરશે.

ઝાલર બાજે ભક્ત જન, બંબ બજે રજપૂત,
એતા ઉપર ના જગે, આઠો ગાંઠ કપૂત ૪.

અર્થ—ઝાલરના શબ્દથી ભક્તજન ભક્તિ કરવાને ઊઠેછે અને બંબ બજ્યાથી રજપુતને શૂર ચડે છે. એ બેમાંના એકથી પણ જે ઉશ્કેરાતો નથી, જે ભક્ત પણ નથી ને જે શૂરો પણ નથી તે આઠો-ગાઠ-બધા દુર્ગુણથી ભરેલો કપૂત છે એમ જાણવું.

મરદાહારી મૂછડી, દો દો બાલ ઘના;
ગંડક કેરો પૂછડો, રાખે લોગ ઘના ૫.

અર્થ—કોઈ માણસ ખરો શૂરવીર હોય અને તેને નાની મૂછ હોય કે મૂછે બે બાલ હોય તોપણ તે મરદના બાલ છે, બાકી ઘણાએ લોકો-જંડુઓ મૂછે ઘણા બાલ-મોટું પૂછડું રાખે છે તેમાં શું ?

રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યું જ્યું લોહા મુખપેં ઝડે, યું યું ઉજ્જલ હોય; ૬.*

અર્થ—રજપૂતી ચોખા જેટલી હોય તોપણ તે ખરી દોહેલી છે–રજપૂતી રાખવી હાસીખેલ વાત નથી. જેમ જેમ લોઢાના ઉપર ઘા પડે છે ને તેમ તેમ તે વધતું ઉજળું થતુ જાય છે તે પ્રમાણે ચોખા જેટલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઈ જશ મેળવે છે.

અમલ ખાટણ જોગપંથ, સૂરાંહદા કામ;
કાયર ખડગ ના વાવરે, કાયર ના દે દાન. ૭.

અર્થ—સત્તા મેળવવી ને સત્તાસમૃદ્ધિનું લાણું દાન કરવું અને યોગાભ્યાસ કરવો એ શૂરાઓનું કામ છે; કાયર, ખડગ ન વાપરે, કાયર દાન ન આપે.

શૂરા સરગસેં ઉતરયા, હાથાં લાલ કબાણ;
શૂરા ઘર બધામણા, કાયર તજિયો પ્રાણ. ૮.

અર્થ—જુઓ છો શું ? આ જુદ્ધમાં મદદ કરવાને મરી ગયેલા શૂરાઓ પોતાના હાથમા લાલ ધનુષ્ય લઈને સ્વર્ગથી પાછા અહિ ઉતરી આવ્યા છે એ જોઈ જીવતા શૂરાઓને ઘેર વધામણા થાય છે અને એઓ રણમાં ઝંપલાવે છે પણ કાયર તો પોતાના પ્રાણ મૂકે છે.

કંથા રણમેં પેઠકે, કાંઈ જૂવે સાથ;
સાથી થારા તીન હૈ, હિયે કટારી હાથ; ૯.

અર્થ—રજપૂતની સ્રી કહે છે કે હે કંથ, રણમા પડયા પછી સાથીની વાટ શું કરવા જોય છે ? તારે ત્રણ સાથી તો તારા અગનાજ છે. તારૂં હૈયું–તારી હિમ્મત, તારી કટારી ને તારા હાથ.–હાજર સો હથિયાર.

ભાગ મત તુ કંથડા, તો ભાગા મો ખોડ;
મોરી સંગકી સાહેલીઆં, તાલી દે મુખ મોડ. ૧૦.

અર્થ—અરે કંથડા, તુ નાસીશ મા. તારા નાસવાથી મારે નીચુ જોવાનું છે કેમકે મારી સાહેલીઓ મોઢું મરડીને એકમેકને તાળીઓ આપશે.

ઉઠી કંથ હથિયાર લે, મેં લઉં સક્કર ઘી;
પાહુણરા તો મુજ બલ, રનબેરી તો તુજ. ૧૧.

અર્થ—અરે કંથ તુ ઊઠીને હથિયાર લે અને હું લઉં છું ઘી સાકર; પરોણાની ખબર લેવી એ મારૂં કામ છે ને રણવેરીની ખબર લેવી એ તારૂં કામ છે.

---

* ડીસેંબર સને ૧૮૮૪ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં મી. બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કથારિઆએ એ દોહાના નીચે પ્રમાણે પાઠફેર આપી જે અર્થ કર્યો છે તે વધારે વાસ્તવિક જણાય છે તેથી અહિં તે દાખલ કર્યો છે:—

"રજપુતી ચાવલ ભલી, ખરી દોહેલી હોય;
જયોં જયોં લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યોં ત્યોં ઉજ્જલ હોય.

અર્થ-રજપૂતી એ એક ભલી સારી ઉંચી ચાવલ-ડાંગર છે તે ખરેખર દોહેલીજ છે કે જેમ જેમ તેના એટલે રજપૂતી અને ડાંગરના ઉપર લોઢું પડે છે તેમ તેમ તે ઉજળી નિર્મળ શુદ્ધ થતી જાય છે.

ચાવલના મુખ ઉપર લોઢું પાડવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે તે ખાંડતાં સાંબેલાની ખોલી મુદર લોઢાની હોય છે તે તેના ઉપર પડે, અર્થાત્ જેમ જેમ વધારે ખંડાય તેમ તેમ—

રજપૂતીના મુખ ઉપર લોઢું પડવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે તે મુખ એટલે સન્મુખ છાતી ઉપર લોઢાના તરવારના ઘા પડે તેમ તેમ (Wounds are borne in front).

વળી "ભરી" એ શબ્દ સુધારી "ભલી" કેમ લખાય એવો શક રહેતો હશે તો "ભરી" શબ્દ પણ ખરો છે, કેમકે "લ" ને ઠેકાણે "ર" ભાષામાં મુકાય છે. અને "ખરી" ની સાથે પ્રાસયુક્ત કરવાનેજ મૂળ કવિએ "ભલી" ની જગાએ "ભરી" વાપર્યો છે ને તે ઉચિતજ છે.

અલંકાર તદ્રુપરૂપક છે અને આખો દૃષ્ટાંત છે, રજપુતી અને ચાવલનો ધર્મ બરાબર સચવાયો છે તાણી તુસીને અર્થ બેસાડવામા અર્થગૌરવ કેવળ ઉંધું મરાય છે.

'बलादाकृष्यमाणा चेत् सरसा विरसा भवेत्"

૬. સજીવારોપણ.

જેમ વસ્ત્ર ઘરેણાંથી શરીરને અધિક શોભા મળે છે તેમ શબ્દ રચવાના કેટલાક પ્રકારથી ને અર્થ દર્શાવવાના કેટલાક પ્રકારથી ભાષણ પણ સુંદર ને અસર કરતું થાય છે. એ જે પ્રકાર તે શબ્દાલંકારને અર્થાલંકાર કહેવાય છે. સાદાં ભાષણ કરતાં અલંકૃત ભાષણમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે છે અને તેથી વિશેષ આનંદ થાય છે. જેમકે--

સાદાં વાક્ય.

૧ આ પુરુષ સમર્થ સત્યવાદી છે.

૨ ધન્ય તે ધર્મી દાતાને.

૩ કુળમાં તે એક રૂડો છે.

૪. એમા કંઈ સધરવાનું નથી.

૫ આહ! આ પુરુષ સભામાં કેવો શોભે છે!

૬ મોટા પુરુષ બહુ ગંભીર હોય છે

૭ તેણે થોડે શ્રમે બહુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે.

અલંકૃત વાક્ય.

૧ આ પુરુષ તો જાણે બીજો હરિશ્ચંદ્ર હોયની તેવો છે.

૨ ધન્ય છે તે સવારના નામ કર્ણને

૩ આખા કુળમાં તે એક દીવો ઊઠયો છે.

૪ ધૂળ ઉપર લીપણ થવાનું છે.

૫ આ પુરુષ સભામાં સૂર્ય સરખો પ્રકાશે છે.

૬ મોટા પુરુષ સાગર જેવા ગંભીર હોય છે.

૭ તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન છે.

ઉપર જે દાખલા આપ્યા તે અર્થાલંકારના છે. અર્થાલંકારના ઘણા ભેદ છે તેમાં એક ભેદ રૂપક નામનો છે. જ્યા એકનું વર્ણન બીજાના નામધર્મથી કયુ હોય છે ત્યા રૂપક કહેવાય છે. જેમકે ઉપરના ૧–૨–૩ અલંકૃત વાક્ય રૂપકના દાખલા છે. પંચોપાખ્યાન, ઈસપનીતિ વગેરેની વાતો જેમા પશુ પક્ષીને માણસની પેઠે પરસ્પર બોલાવ્યા છે તે દૃષ્ટાંતરૂપક છે. નિર્જીવ પદાર્થને અથવા એકાદા ગુણ-ધર્મ-બનાવ-સમય ઇ. ને સજીવ માની તેની પાસે સજીવની પેઠે બોલાવવું, કર્મ કરાવવું તે સજીવારોપણ-રૂપક કહેવાય છે.–જુઓ આ નીચેના દાખલામા.

"એક દહાડો રાજા પરીક્ષિત મૃગયાને માટે વનમાં ગયો હતો. તે પ્રસગે તેણે એક ગાય તથા એક બળદને પોતાની ભાગી દોડી આવતા જોયાં. તે બેની પછવાડે એક શૂદ્ર હાથમા મુસળ લઈને ધસ્યો આવતો હતો. રાજાએ શૂદ્રને બોલાવી ધમકાવીને કહ્યુ કે અરે તુ કોણ છે? ગાય બળદને કેમ મારે છે? શુ તે અર્જુનને ગયો જાણ્યો? પાંડવના કુળમા કોઈ એવો નિર્બળ નથી કે જેની સમક્ષ કોઈ દુષ્ટ રંકને સતાવશે. એમ બોલી રાજાએ ખડગ ઉંચક્યુ શૂદ્ર તો ડરીને ઉભો રહ્યો. પછી રાજાએ ગાય તથા બળદને પાસે બોલાવી પ્રશ્ન્યુ તમે કોણ છો? દેવતા કે બ્રાહ્મણ? શામાટે નાસો છો? હું છતા તમને દુઃખ દે એવો કોઈ સમર્થ નથી. એ વચન સાભળી બળદ માથું હલાવતો બોલ્યો, મહારાજ, આ પાપરૂપ કાળી બિહામણી મૂર્ત્તિ જે આપણી સામા ઉભી છે તે કલિયુગ છે. એના આવવાથી હું ભાગું છું. આ ગાય તે પૃથ્વી છે એ પણ ભયથી નાસે છે. મારૂ નામ ધર્મ છે. મારા ચાર પગ તે તપ, સત્ય, દયા ને શૌચ છે. સત્યયુગમા મારા વીસ વસા હતા, ત્રેતામા સોળ, દ્વાપરમા બાર અને કલિયુગમા ચાર રહ્યા છે. પૃથ્વી બોલી મહારાજ, મારાથી પણ આ યુગમા રહી નહિ શકાય, કેમકે શૂદ્ર રાજા થઈ ને ઘણો અધર્મ કરશે તે ભાર મારાથી નહિ ઝિલાય. રાજાએ ક્રોધે ભરાઈ કલિયુગને કહ્યું કે હમણા હું તને મારી નાખું છું કલિયુગ પગે પડી કાલાવાલા કરી બોલ્યો હે પૃથ્વીનાથ! હવે તો હું તમારે શરણ છુ, મને કંઈ રહેવાનું ઠામ બતાવો; કેમકે ત્રણ કાળ ને ચાર યુગ જે બ્રહ્માએ નિર્માણ કર્યા છે તે કોઈ પ્રકારે મિથ્યા થનાર નથી. એ સાભળી રાજાએ કલિયુગને કહ્યું કે તારે જુગું, જૂઠુ, પીઠુ, પાતરનુ ઘર, હત્યા, ચોરી અને સુવર્ણ એટલામાં રહેવું. એ આજ્ઞા પ્રમાણે કલિયુગે જઈ પોતાનો વાસ કર્યો; રાજાએ ધર્મને મનમાં રાખ્યો ને પૃથ્વી પોતાના રૂપમા મળી ગઈ. પછી રાજા નગરમાં આવી ધર્મરાજ કરવા લાગ્યો." ('પ્રેમસાગર' હિંદી). એ રૂપકમા કલિયુગને (જે કાળમાં પાપ થાય છે એમ કહેવાય છે તે કાળને) કોઈ બિહામણા શૂદ્રનું રૂપ આપ્યું છે, ધર્મને બળદનું અને પૃથ્વીને ગાયનું; તપ, સત્ય, દયા અને શૂચિ એ ચાર પગ બળદને હોતા નથી–ધર્મને બળદ કહીએ તો તેને તે ચાર પગ હોય ખરા.

પરીક્ષિતે કહ્યું કે આટલે ઠેકાણે રહેજે—હવે એ ઠેકાણાં પાપનાં ઘર છે તે સર્વે જન જાણે છે. સુવર્ણ શબ્દથી લોભ સમજવો; જ્યાં અનાચાર છે ત્યાં કલિયુગ છેજ. કપટી માણસને આપણે કલિયુગ અથવા કળજુગનું માણસ કહીએ છીએ. છેલ્લી વારે કહ્યું કે સૌ પોતપોતાનાં રૂપમાં મળી ગયાં. ખરી વાત કે બોધ આપવાને રૂપક કલ્પેલાં હતાં, બાકી ખરેખરાં નહોતાં. એ રૂપકના કવિતામાં દાખલા આ પ્રમાણે છે.

૧. "મ્યાન માંહેની તરવારો તેં કહે છે અમને કહાડો."

એમાં તરવાર બોલે છે.

> ૨. "ને જ્યાં ધનુષટણકાર, પ્રભૂએ પ્રૌઢ કરયો,
> તો મચ્છ ખળભળ્યા સર્વ, લંકધ્વજ તૂટી પડયો;
> હરખે ડોલ્યાં નગ ધરા, મધુર ઘન નાદ ભરયા,
> છે વિજય વિજય નરસિંહ; ધનુર્ધર રામતણા."

ધનુષનો ટણકાર સાંભળી નગ એટલે પર્વત ને ધરા એટલે પૃથ્વી એ બે હરખથી ડોલ્યાં અને મધુર તથા ઘન એટલે અર્થયુક્ત વાણી ભરયાં કે રામના વિજય છે.

> ૩. "આકાશે તો ચકચક થતો, શ્વેત વાગો સજ્યોરે;
> તારાઓ જે મુઝઈ રડતા, શોક તેણે તજ્યોરે;
> પીડાતો તે અતિશ કમળે, ચંદ્ર સારો થયો ને,
> પાવા માડી ફરી મીઠી સુધા, ધન્ય તેણે સહુને."

વર્ષા ઋતુ ગયો ને શરદ આવ્યો એટલે આકાશ વાદળાં વિનાનું સુંદર દેખાવા લાગ્યું (આકાશે માણસની પેઠે ચકચકતો સફેત વાઘો પહેર્યો), તારાઓ વાદળામાં ઢંકાઈ ગયા હતા તે સતેજ થયા (તેઓએ શોક મૂક્યો), ચંદ્ર પીળો દેખાતો (તેને કમળો થયો હતો) તેણે ફરી સૌને અમૃત પાવા માંડયું!

> ૪. "પારિજાત કરમાયા કેમ? ટુંકું જીવતર માટે તેમ?
> નામતણો કો દીએ નાશ, ધન્ય મરો છો દઈ સુવાસ!"

એમાં પારિજાત—સજીવ પ્રાણી સાથે કોઈએ ભાષણ કર્યું છે.

> ૫. "અરે પરોઢીઆની લેહેર, કેમ આથી જાયે તે મેર;
> આજ એટલી કાં શરમાએ, હવે કાજ તે કેમ રે થાએ,
> અલી કહેની શો લાવી જવાબ, કેમ નાસે છે ધીરજ આપ;
> કેમ રિસાઈ તું મારાથી, મારે મરવું શું એ જ્વાળાથી."

એમાં કોઈ સ્ત્રી પવનની લહરી સાથે વાત કરે છે.

૬. મોત કરીને કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રી નથી તોપણ તેને પુરુષ કલ્પી નિર્દય ભયંકર એવો વર્ણવ્યો છે.

> "તડતડીત સણગાર સજી, ખડખડીત આયુધ ધરી,
> હણણણણણ શબ્દ કરી, મુખથકી, ઝેર ઝરે,
> ભડભડભડ નેન ઝાળ, ચકરરરરર ચક્ર ફાળ,
> કારમો કરૂર કાળ, ઘાણ ભારી ભરે.
> હું હું વિકરાળ અંત, ગરરરરરર ઘં ગર્જંત,
> કરરરરરર કરડી દંત, ચોરી ચકચૂર કરે,
> મરરરરરર મચેડી દેહ, અરરરરરર સર્વ કેહ,
> ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ, ઝટ્ટ જીવને ધરે."

૭. વસંત ઋતુ કરીને કોઈ ખરેખરી સ્ત્રી નથી તોપણ તેને કુમારિકાનું રૂપ સમજાવીને નીતિના ઘોડા ઉપર બેસાડી છે.

"બ્રહ્મબાલા ખૂબી ખીલારે, ફાગે ફૂલતી ઋત રમી. ટેક.
નવલ લલિત વેલી ફૂલો રંગીન, ભાતની ઘાટડી ઘાલી રે;
ગોરી ગુણધારી ઘણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળી રે. ફાગે૦ ૧
ભ્રમર કોએલ પીકસહ માલિની, મોહિની સુરની શરી રે;
રાગરસફૂલી આનંદથી ઝુલી, સર્વ જગે સુખનૂરી રે. ફાગે૦ ૨
નર્મદ ગાતો સજ્જની સાધવી, નીતિ હયે અસવારી રે;
સજીવનકારી વસંત કુમારી, રેલડી રગની ભારી રે." ફાગે૦ ૩

સજીવારોપણ, ઉભરાતા રસતર્કથી થાય છે. જેમ વિષયનું મહત્ત્વ ને જેમ તર્કનું મહત્ત્વ તેમ સજીવારોપણ મહત્ત્વવાળું થાય છે ને આપણને મોટો આનંદ પમાડે છે. મોટા તર્ક કરનારા કવિઓ ને ચિતારા સજીવારોપણને બહુ લડાવે છે. તેઓએ મનોવિકાર, વિદ્યાકળા, દેશ, સમય, સ્થિતિ, ગુણ, ઇત્યાદિને સ્ત્રીપુરુષનાં રૂપ આપ્યાં છે. સજીવારોપણના વર્ણન વાંચ્યાથી ને ચિત્ર જોયાથી આનંદ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ નીતિ ભક્તિ ઉપર આપણો ભાવ બેસે છે. આર્ટ જર્નલ, ઈલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યૂસ વગેરે ગ્રંથોમા સજીવારોપણથી ચીતરેલા ચિત્રો ઘણાં જોવામાં આવે છે. આપણાં દેવદેવીઓ એ શું છે? ઈશ્વરના ગુણના ને તેની શક્તિનાં સજીવારોપણે કલ્પેલા સ્વરૂપ છે. રજોગુણ તે બ્રહ્મા, સાત્વિકગુણ તે વિષ્ણુ ને તમોગુણ તે શિવ, ધન આપનારી ઈશ્વરેચ્છા તે લક્ષ્મી ને વિદ્યા આપનારી તે સરસ્વતી. જે ઈશ્વરશક્તિથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે ને જે શક્તિ આપણા ઉપર માના સરખો ભાવ રાખે છે તે જગદંબા, સંહારશક્તિ તે કાળી ઇ૦ એ માનસિક મૂર્ત્તિઓને સલાટોએ ને ચિત્રકારોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઘાટ અને ચિત્રમાં ઉતારી છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બત્રીસ પુતળીની તથા સુડાબોતેરીની વાતોમા પુતળી પોપટને મોએ સામળભટે બોલાવ્યું છે ને પ્રેમાનંદે વિવેકવણજારામાં જીવને વણજારો ને તેને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એ બે સ્ત્રીઓ કલ્પી સુંદર રૂપક કર્યું છે; તેમ નળાખ્યાનમા હંસને મનુષ્યવાચા આપી છે. દયારામે ને બીજાઓએ વાંસળડીની ગરબી કરી છે, પણ તેમાં કાષ્ટતણો કકડો એમ જણાવ્યુ છે તેથી ને બીજા કેટલાક દોષથી તે રૂપક બગડી ગયાં છે. વળી કેટલાક વેદાંતસંબંધી ગુજરાતી ગ્રંથોમાં પણ કેટલાક તેવા રૂપક છે, પણ નિર્જીવ પદાર્થ ઉભરાતી લાગણીવાળા સજીવની પેઠે બોલતા હોય ને કર્મ કરતાં હોય તેવાં સજીવારોપણ ગુજરાતી ભાષામાં હજી લખાયાં નથી એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે-એક તો જે નિર્જીવને અથવા ગુણને સજીવ કરવો હોય તે પ્રૌઢ જોઈએ-ધર્મ સદ્ગુણ, દેશ, ઇત્યાદિ વિષયમાં સજીવારોપણ વપરાય તો શોભે, બાકી નીરસ થઈ પડે બીજી વાત આ કે જબ્બર ઉભરાતી લાગણીથી અલંકાર નીકળતો હોય તો તે રાખવો અને લાગણી ધીમી પડવા માંડી કે તેને લંબાવવો નહિ.

હવે છેલ્લું કહેવાનું આ છે કે આપણા લોક જે ખાતરીથીજ સમજે છે કે આપણાં દેવદેવીઓના સ્વરૂપ જેવાં દહેરામા જોવામાં આવે છે તેવાંજ ખરેખરાં છે તે અજ્ઞાનથી સમજે છે એ સ્વરૂપો સલાટોએ મનસ્વી તર્કથી ને આવડતપ્રમાણે ઘડેલા છે. બંગાળામાં, દક્ષિણમાં, ગુજરાતમાં જુદીજુદી તહેરહની મૂર્ત્તિ ને તેને જુદાં જુદા વસ્ત્રાભૂષણ હોય છે.

---

૧૦. કવિ અને કવિતા.

છોકરૂં જેવું જન્મે છે–આ દુનિયાનો વા ખાય છે તેવું તરત તો તે ગભરાયલી હાલતમા હોય છે, પણ થોડીવાર પછી જનનવેદનાથી છુટું થઈ, અહિંના વાને અનુકૂળ થાય છે. પ્રથમ તેને ધાવવાનું તથા ધાવવાના ઠેકાણાનું અને જે જે તેની આંખે કાને પડે છે, શરીરને અડકે છે, જીભ ઉપર ને નાક આગળ આવે છે તેનું કંઈ ભાન હોતું નથી. પણ આટલું તો જોવામા આવે છે કે બહારના તથા અંદરના કારણોથી તેને સુખદુઃખ થાય છે અને એ સુખદુઃખના અનુભવ જે હસવુ ને રડવું તે આપોઆપ બહાર નીકળે છે. તરત જન્મેલાને ભાન હોતું નથી ને મુએલાને શબરૂપે ભાન હોતું નથી એ જન્મેલાને સુખદુઃખ થાય છે ને શબને થતું નથી. એ વાત ઉપરથી જણાય છે કે શરીરની અંદર કંઈ છે કે જે જન્મે છે ત્યારથી તે મરતાલગી સુખદુઃખાભિમાની છે,

કેટલેક દહાડે છોકરૂં પોતાના અભ્યાસથી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ધાવવાના ઠેકાણાને બરાબર શોધી કાઢે છે ને તે મળેથી મોઢું મોકળું કરી ઉછળી ઉછળીને હરખાઈ હરખાઈને ધાવે છે અથવા ન મળેથી તરફડી નિરાશ થઈને રડે છે. એ વખતથી માણસ—સ્ત્રી અથવા પુરૂષ (પેલું છોકરૂં) કવિ બનવાની તૈયારી કરે છે એમ જાણવું.

જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ બહારની વસ્તુઓની છાપ તેની કર્મેંદ્રિયની મારફતે જ્ઞાનેંદ્રિય ઉપર પડે છે, ત્યાં તે છાપ જ્ઞાનેંદ્રિયોની તર્કરૂપ રંગની ચિકાશથી ચીકટાય છે ને પછી મનના ઉપર અસર કરે છે. એ અસર થવા ઉપર અથવા એ રસજ્ઞાનના ગુણ તથા માપ વજન એ ઉપરથી માણસનું ભાવી કવિસ્વરૂપ જણાઈ આવે છે.

રસજ્ઞાન તો સૌ માણસને હોય છે ત્યારે શું સૌનેજ કવિ કહેવાય ? પણ રસજ્ઞાન સઘળાં માણસનું સરખું હોતું નથી. જુદા જુદા પ્રસંગો ઉપરથી, જુદી જુદી મનશરીરની પ્રકૃતિ ઉપરથી, જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપરથી, જુદાં જુદા અવલોકન ઉપરથી, જુદા જુદા કાળ ઉપરથી, અને જુદા જુદા દેશ ઉપરથી માણસનું રસજ્ઞાન થોડું ઘણું, પોલું નક્કર, અને ઊઘડતું ન્યગતુ હોય છે. જેનું રસજ્ઞાન થનથન કરી રહેલુ હોય છે, જે લાગણીઓને વશ છે, જેવું દીઠુ સાંભળ્યુ તેવુ બોલવાની, કરી દેખાડવાની અથવા કોઈપણ રીતે સમજ્યો એમ જુક્તિથી રગીને બતાવવાની જેની શક્તિ છે તેઓને "કવિ" કહેવા. સઘળાનામા ઉપર કહ્યું તેમ કરવાની શક્તિ હોતી નથી; થોડાએકનેજ હોય છે, માટે થોડાએકનેજ કવિ કહેવા. આ બધી વાત ઉપરથી અમારા વાચનારાઓના જાણ્યામાં આવ્યુ હશે કે કવિ થવામાં કંઈ પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ જોઈએ ખરી. કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હોય છે, પણ પ્રસંગ ન આવેથી તેઓની બુદ્ધિ મનમાંની મનમા સમી જાય છે.

"ઉગે પુષ્પ સોહામણા, નજરે ન દેખાય,
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખીલી ખરી જાય"

કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ થોડી હોય છે, પણ પછી સારા ને અનુકૂળ પ્રસંગ આવેથી કવિતા કળી બીજાં પાસેના સુવાસિત પુષ્પોની સુગંધરૂપ ફૂંકથી ખીલીને પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

એક વિચારને બીજા વિચાર સાથે કેટલો સંબંધ છે અને તેમા ખરો ખોટો કયો છે એ વાતની તપાસ કરનાર જે આપણી મનશક્તિ તે વિવેકબુદ્ધિ કહેવાય છે; અને એક બે અથવા વધારે વિચારોને પોતાની તરફનો પ્રકાશ આપી રંગનાર અને તેજી આપનાર અને તેમ કરી નવો વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર એવી જે મનની શક્તિ તે તર્કબુદ્ધિ કહેવાય છે. "તર્કબુદ્ધિનું નિસ્સારણ" એટલે તેનું બહાર નીકળી આવવું તે 'કવિતા' એમ એક વિદ્વાન કહે છે. કવિતામા વિવેકબુદ્ધિનું થોડું ઘણું કામ પડે છે એ વાત ખરી, તોપણ કવિતાની જણતી તર્કબુદ્ધિ છે. પછી કવિતા જણતરને થોડીવાર વિવેકબુદ્ધિરૂપી ધાવ મળી હોય તો તે સારી કેળવાયલી થાય એમાં કંઈ શક નહિ. તે વિદ્વાન કહે છે કે જેમ કોઈ ગોખમાં મૂકેલી સતાર જુદી જુદી ગતિના પવનવડે હાલે છે અને મધુર સોરાવટ કહાડે છે તે પ્રમાણે માણસના ઉપર બહારની તથા અંદરની છાપ પડેથી મધુરી અસર થાય છે;—અસર થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે અસર પેલી અસલ છાપના જેવીજ આબેહૂબ થાય છે.—બિંબ પ્રતિબિંબજ. એ વાત માણસનામાં સતારના કરતાં વિશેષ છે. સતારના સૂરને અને પવનની ગતિને લય અથવા સામ્ય નથી, પણ માણસનાં મનને અને બાહ્યાંતર છાપને લય છે;—જેમ ગવૈયાનાં બોલવાને અને તંબુરાના સૂરને હોય છે તેમ. માણસનામાં એવું કંઈ છે કે જેથી જોયલી અથવા સાંભળેલી વસ્તુની છાપ તેના મનમાં બરાબર અસર કરતી રીતે પડે છે.

છોકરૂં રમતુ રમતું પોતાના અવાજથી અને ગતિથી પોતાની ખુશી બતાવે છે. જંગલી માણસ પણ આસપાસ વસ્તુઓ જોઈને નાચે છે, કૂદે છે. સુધરેલી સ્થિતિના મંડળમા તો તરેહતરેહવાર રીતના માણસનાં રસજ્ઞાન હોય છે સીધીભાઈ નાળિએરના ડાચામાં કાંકરા ઘાલી તે વગાડી મનરંજન કરે છે. ગોકુળનો ગોવાળીઓ કાનુડો વાંસળી વગાડી પોતે ખુશ થઈ ગોવાળીઓને રીઝવતો હતો. નારદમુનિ વીણા લઈને ભમ્યા કરે છે, તથા ગંધર્વ અને અપ્સરા; નાટ્ય * અને નૃત્ય એથી ઇંદ્રાદિકને રીઝવે છે (એમ પુરાણોની કહાણીઓમાં કહ્યું છે). ઈશ્વરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન

* પરસ્પર સંભાષણ કરવાં, ચાળા કરવા અને નાચવું જે વિષયમા હોય તે નાટ્ય અથવા નાટક; બોલ્યા વગર (મુગા) હાવભાવ વગેરે ચાળા કરવા ને નાચવું તે નૃત્ય એ નાટકાદિકની (ઉત્પત્તિ કહાણી એવી છે કે એ) રીત પ્રથમ ભરત નામના ઋષિએ ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉપરથી કાઢી; પણ કેટલાક કહે છે કે એ રીતિઓ વેદમાથી બ્રહ્માએ જુદી પાડી અને તેણે પછી ભરત નામના મુનિને કહી. તાંડવ અને લાસ્ય એ બે બીજી નાચવાની રીતિ છે. શિવે પોતાના સેવક તંડુને શીખવી તે ઉપરથી તાંડવ નામ પડયું ને લાસ્ય જાતનું નાચવું પાર્વતીએ પ્રથમ ઉષા (ઓખા) રાણીને શીખવ્યું ને એણે પછી દ્વારકાની સ્ત્રીઓને શીખવ્યુ ને તે સ્ત્રીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું ને ત્યાંથી તે નૃત્ય બીજા પ્રાંતોની સ્ત્રીઓમાં ચાલ્યુ

કરેલી છે જે જોઈને, જેને વિષે સાંભળીને, જેના ઉપર વિચાર કરીને માણસના મનમાં કંઈ થઈ આવે છે ને જેથી જોએલી, સાંભળેલી અને વિચારેલી વસ્તુની છાપ તેના ઉપર આબાદ પડે છે ને તેને તે વસ્તુઓનો રસ સમજાય છે.

રસ એટલે અંદરની મજા. દુઃખથી પણ રસ ઉપજે છે. કોઈને દુઃખી જોતાં આપણામાં સાત્વિકભાવ પેદા થાય છે તે પણ રસનો એક પ્રકાર છે. શણગારથી ભરેલી બૈરી જોવાથી જે ખુશી ઉપજે છે તેના કરતાં તેવી બૈરી લગાર દીલગીરીમાં દેખાયાથી આપણને જુદી જાતની પણ વધારે લહેજત મળે છે.

બોલવામા, ગાવામાં, ઈશ્વરી અને કૃત્રિમ પદાર્થોની નકલ કરવામાં થોડા ઘણા સઘળા લોકો રસ જોય છે, પણ એકનો એકજ તેનો તેજ નથી જોતા. માટે જેઓ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રસ પ્રગટ કરવામાં ઘણા આગળ પડતા છે તેઓને "કવિ" કહેવા.

ઉપરના લખાણથી કવિનો સાધારણ અર્થ સમજ્યા પછી તે અર્થમાં પણ ઘણા લોકોને આપણે આણી શકીએ છીએ. કવિઓ અથવા જેઓ ન જતો રહે એવો ઉપર લખેલો "રસ" વિચારે છે અથવા બતાવે છે તેઓ, ભાષાકવિ, ગાનારા, નાચનારા, ઇમારત બાંધનારા, સલાટો, ચિતારાઓ માત્ર નથી, પણ કાયદા કરનારા, કળા શોધનારા અને રાજ્ય સ્થાપનારા હોય છે-એટલે, એ સઘળા કવિઓ છે; એમ નહિ કે ભાષામાં કવિતા કરે તેનેજ કવિ કહેવા. હરકોઈને-ઉપર લખેલી વાતોથી અનુકૂળ થયા તેને કવિ કહેવા, પછી તેઓ કોઈ પણ રીતે અને કોઈ પણ બાબત ઉપર પોતાનું રસજ્ઞાન દેખાડતા હોય. ભાષા, રંગ, આકાર, એ સર્વ, કવિતા લખવામાં સાધન છે.

સલાટો અને ચિતારા પોતાના કામ કરવાને "લખવું" કહે છે. લખવું અક્ષર કાઢવાનેજ કહેવું એમ કંઈ નથી. અક્ષર પણ ચિહ્ન છે ને પુતળાંચિતાર પણ ચિહ્ન છે એ ઉપરથી જોતા સાફ માલમ પડે છે, કે કવિતા તે માણસની અંદર છે, પણ તે પછી ઉપર પ્રમાણેના રૂપમા બહાર નીકળે છે ચિતારો માણસને પોતાની સામે બેસાડી તેના મોઢા સામું જોઈ જોઈ પેન્સિલથી કાગળ ઉપર લીટા કહાડી તે માણસનો ચહેરો આબેહુબ બતાવે છે એ શુ કવિતાશક્તિ નહિ? કેટલાક ચિતારા એવા તો હોય છે કે એકજ વખત મોઢું જોઈ જાય ને પછી ઘર આગળ જઈને પેન્સિલ કાગળ લઈને કામ કરે ને બરાબર તસવીર લખી દેખડાવે. સલાટોમા પણ તેમજ છે. લોકની સારી નરશી રીતભાતે જ્યારે કેટલાકને દીલમાં અસર કરેલી ત્યારે તેણેજ કાયદા કરેલા કેની? કવિતાને સઘળા વિષય સાથે સંબંધ છે.

કવિતામાં બે ગુણ રહેલા છે, વર્તમાન કાળનીજ વાત સૂક્ષ્મ નજરથી તે જુએ છે અને તેની ખોડ બતાવી નવી સૂચના કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ વર્તમાનને જોઈને ભવિષ્ય ચીતરે છે.

ઉપર પ્રમાણે કવિનો સાધારણ વિસ્તીર્ણ અર્થ છે. પણ વ્યવહારમાં ગાનારા, નાચનારા, સલાટ અને ચિતારા કવિશબ્દે નથી ઓળખાતા. જે પુરુષો પોતાનું રસજ્ઞાન ભાષાની મારફતે કહાડે છે તેઓજ લોકમાં કવિશબ્દે ઓળખાય છે, ને એજ વિષય ઉપર અહિં વિશેષ લખવાનુ છે, પણ વાસ્તવિક વિચારતાં તો કોઈ પણ સાહિત્ય વિદ્યાને કવિતા કહીએ તો ખોટો અર્થ કીધો એમ નહિ કહેવાય. હવે ભાષાકવિતાવિષે.--

ભાષાનો ગુણજ એવો છે કે આપણા જે જોસ્સા અને આપણાં જે કર્મ તેના તે બરાબર ચિતાર આપે છે. શું સલાટોનાં પુતળાંથી અને ચિતારાનાં ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચોખ્ખું સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી? થાય છે. પણ ભાષા તરેહતરેહવાર રીતે સહેલથી વપરાઈ શકાય છે. રંગ, આકાર અને ગતિ ફેરવાતાં નથી. ભાષાનો કવિતાશક્તિ જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી ભાષા તેનું કહ્યું તરત ને ઘણું કરે છે. સલાટ અને ચિતારાનાં કામમાં ધારેલી વસ્તુઓ અને પોતાનાં રસજ્ઞાન એની વચમા બીજી કેટલીક વસ્તુઓ-ઓજારો, હુનરની રીતિઓ, કેટલાક વિચાર આવી નડે છે, તેથી તેઓનું કામ વધારે મુશ્કેલ થાય છે. ભાષાકવિ પોતાનું રસજ્ઞાન ટપ દઈને ભાષામાં બતાવશે, પણ સલાટને પથરા, ઓજાર જોઈશે; ચિતારાને પણ કાગળ ને લેખણ જોઈશે કેટલીક બાબતમા એ લોકોનો કિસબ ભાષાકવિના કિસબને પાણી ભરાવે છે ને તેઓ મોટાં માનને યોગ્ય છે. તોપણ કેટલાક ભાષા કવિઓએ એટલી તો તર્કશક્તિ બતાવી છે કે જેનો ખ્યાલ મોટમોટા સલાટોને અને ચિતારાઓને આવતોજ નથી.

અવાજ અને વિચાર એ બેનો પરસ્પર અને જે વસ્તુઓવિષે કહેવાનું છે તેની સાથે ઘણો સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વાસ્તે કવિઓ પોતાના રસજ્ઞાનના તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરે છે. બ્રીજભાષાનો કેશવ કવિ રસિકપ્રિયામાં કહે છે --

દહોરો.

જ્યો બિન દીઠ ન સોહિયેં, લોચન લોલ બિશાલ;
ત્યોંહી કેશવ સકલ કબિ, બિન બાની હી રસાલ. ૧

અર્થ--જેમ આંખના ડોળા મોટા ને સારા હોય પણ

કીકી (દ્રુષ્ટિ) વગર શોભતા નથી તેમ કવિઓ બાની વગર શોભતા નથી. બાની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છટા.

'બાની' કેટલીક રીતે જરૂરની છે, પણ શું તેનેજ કવિતા કહેવી? શું લલિતવૃત્તને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય?

ર ર ર શ ર રા, રા ર રા ર રા
લ લ લ લા લ લા, લા લ લા લ લા;
વ વ વ વા વ વા, વા વ વા વ વા
સ સ સ સા સ સા, સા સ સા સ સા.

ના, ના, રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક જુદીજ મનની તર્કશક્તિ છે, જે રાગના રૂપમાં અવતરીને બહાર આવે છે. તોપણ, મન માહેલા ઉભરાને રાગના અલાપ રૂપેજ બહાર કહાડીએ તો તે અલાપને કદાપિ પછવાડે બતાવેલા સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએ તો ચાલે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહિ. અલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજનેજ માત્ર ભાષાકવિતા પ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા. ત્યારે ભાષાકવિતા તે શું? પિંગળ-પ્રવેશમાં લખ્યા પ્રમાણે શુ અક્ષર માત્રના નિયમ-વાળીજ ભાષાને કવિતા કહેવી?

દહોરો.

અક્ષર માત્રા નિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ;
તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદ વૃત સુખઆશ. ૧.

ના; કવિતા ગદ્યને વિષે પણ હોય છે. ગદ્યમા લખનારા મોટા કવિ હતા, છે, ને થશે, માટે હવે ભાષાકવિતા (પછી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કોને કહેવી?

ઘણા ખરા સંસ્કૃત ભણેલાના સમજ્યા પ્રમાણે અને તેવાજ અર્થમાં પ્રતાપરૂદ્ર નામે અલંકારના ગ્રંથમા લખ્યા પ્રમાણે આમ છે કે,

શ્લોક.

गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ॥
गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ॥ १ ॥

અર્થ--શબ્દ ને અર્થ જેમા દોષ વિનાના છે અને જેમાં શબ્દાલંકાર ને અર્થાલંકાર સારા છે તેને કાવ્ય કહેવું, પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય. એ વ્યાખ્યામાં કવિતા શું છે એ સમજાવ્યું નથી, પણ કવિતાનાં સાધનો કહ્યાં છે. કેટલાએક લખાણ ઉપર પ્રમાણેનાં હોય છે, ને તેમા કવિતા નથી હોતી, ત્યારે કવિતા તે શું? જે વાકયમાથી લખનાર, વાંચનાર, બોલનાર અને સાંભળનારને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાકયને કવિતા કહેવી વિશ્વનાથ કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણ નામે જે ગ્રંથ સને ૧૮૫૦-૫૩માં બંગાળામાં છપાયલો છે તેમાં કવિતાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે.

'वाक्यं रसात्मकं काव्यं.'

અર્થ--રસ છે આત્મા જેનો એવું જે વાકય તે કવિતા. અમે આમ સમજીએ છીએ? જે તર્કશક્તિથી સાર્થ વાણીમાં રસનું અવતરણ થયુ હોય તે કવિતાશક્તિ અને સાર્થવાણીમાં અવતરેલો તર્કજનિત જે રસ તે કવિતા.

એક વિદ્વાન કહે છે કે જેવું કુદરતમા હોય તેવું ચીતરી બતાવવું એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે કર્મ અને બનાવ તેને નવાઈ જેવી અને અસર કરતી રીતે બતાવવા જોઈએ. માત્ર બનેલું હોય તેજ પ્રમાણે ન બતાવવું; પણ તેને તર્કથી વધારી દિપાવી બતાવવું એ કવિનું કામ છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનો કહે છે કે તે કવિતા સારી જાણવી જે નવા તર્કને ઉત્પન્ન કરે છે ને એ રીતે મનને નવા નવા તરંગોથી પ્રફુલ્લિત કરે છે.

ઇતિહાસ કરતાં કવિતા ઘણી ઉંચી પદવી ધરાવે છે. ઇતિહાસમા તૂટક તૂટક બીનાઓ (જેમાં કાળ, જગા, હકીકત, કારણ ને કાર્ય હોય છે તે) સિવાય બીજો કાંઈ સંબંધ નથી ઇતિહાસ થોડાને લગતી વાતની જાણ કરે છે; પણ કવિતા માણસમાત્રને લગતી વાતની જાણ કરે છે; ઇતિહાસ અપૂર્ણ છે, થોડા વખતેજ અને કેટલીએક બાબતો જે ફરી ભાગ્યે થવાની બનવાની હોય તે વિષે બોલે છે, પણ કવિતા પૂર્ણ ને સઘળા કાળને સારૂ છે. જે જે કારણ અને કાર્ય માણસ જાતના સ્વભાવમાં ને સ્વભાવથી નીપજવાના છે તે સર્વનો અંકુર કવિતામાં લખાયલો હોય છે

હેઝલીટ નામે વિદ્વાન કહે છે કે કોઈ પણ પદાર્થની અને બનાવની તેના તેજીપણાએ કરીને આપણા મનમાં જે સ્વાભાવિક છાપ પડે છે અને જેથી (વગર વિચારે આપોઆપ અથવા ઇચ્છાએ) તર્ક અને જોસ્સા ઝપ જાગી ઊઠી કામે વળગે છે અને પછી સાત્વિકભાવે સામાનાં સુખદુઃખ આપણને લાગે છે, અને એથી પછી અવાજ અથવા શબ્દનું નિયમસર જે નીકળવું થાય છે તે છાપનું નામ કવિતા.

કવિતામાં બે વાનાં જોઈએ; રસ ને વાણી. રસ સંબંધી તો જણાવ્યું છે, ને રચનાને માટે એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે આવીજ રીતે તે કરવી જોઈએ. બેકન નામે વિદ્વાન થઈ ગયો છે તેણે ગદ્યમાં લખ્યું છે તોપણ તેની ભાષા ઘણી મધુરી છે અને કેટલીક નિયમવાળી કવિતાને પણ કોરે બેસાડે છે. બીજા ઘણાઓએ તેમ કીધું છે.

કવિતાની રચના કરવામાં છેલ્લો અક્ષર સરખો લાવવાની કંઈ જરૂર નથી. સંસ્કૃતમાં અનુપ્રાસ આણવાની ચાલ થોડીજ છે. તેમ પ્રાસ ને અલંકારથી કવિતાને ગુંચવી નાખવાનું પ્રથમ થોડું હતું પણ નવીન ગ્રંથકારોએ વધારી દીધું છે. તેઓનું જોઈને હિંદુસ્થાની કવિઓ શીખ્યા. તેઓએ તો પ્રાસને અનુપ્રાસ ને અલંકાર પર ઘણુંજ ધ્યાન દેવા માંડયું એટલું કે જેની કવિતા થોડા લોક મુશ્કેલીથી વાંચે તે મોટો કવિ કહેવાય. ગુજરાતીમા પણ જેમ રચના ઉપર લક્ષ વધારે હોય છે તે કવિતા રસવાળી કહેવાય છે. ફક્ત સારી રચના ઉપરથી કવન સારૂં ને જે કોઈ પારકાની કવિતા ઝટ લઈને સમજાવે (પછી ખરી કે ખોટી રીતે)ને રાગડા કાઢે તે પ્રવીણ કવિ; એ પ્રમાણે કવિતા કવિની ગુજરાતીઓમા પરીક્ષા થાય છે.

હવે ઉત્તમ કવિ તે કોણ તે વિષે હેઝલીટનુ મત આ છે: જે કવિ કુદરતસંબંધી આપણા વિચારને બેહદ પ્રૌઢત્વ આપે છે, અથવા દીલના જોસ્સાને બેહદ જોર આપે છે, જેનો તર્ક જબરો, જેનો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ, જેનું ઈશ્વરી સૌંદર્યવિષે રસજ્ઞાન ઉભરાતુ અને માણસ જાતના દીલમા જે જે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જાણનાર તે ઉત્તમ કવિ. ખૂબસુરતી, શક્તિ અને જોસ્સાના તત્વો જે મન છાતીમા હોય છે તેણે કરીને, દુનિયામા જે જે સુંદર, ઉંચું ને ગંભીર છે તેને જે પોતાના જાણે છે--(સર્વનું જેને રસજ્ઞાન છે) તે ઉત્તમ કવિ સમજવો તેની કવિતા એવી હોય છે, કે તે સર્વ માણસોની ઇંદ્રિયોને, વિચારોને, અને તેઓનાં દીલને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માલમ પડ્યા વગર રહેતી નથી--જાણે કે તે પોતાના મનના ઉંડા સાચા અને કુદરતને મળતા એવા વિચારથી કુદરતના જીવ જોડેજ વ્યવહાર રાખતો હોયની તે પ્રમાણે સઘળાં ઠેકાણાના સઘળા વખતના સઘળા માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાથે મેળવી દેવી, તેઓને આગળથી જાણવી અને લખી રાખવી, પોતાના વાચનારા સાભળનારાઓનામા પણ તેવીજ અસર કરવી અને ટુંકામા કુદરતનું સંપૂર્ણ રસજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કાઢી બતાવવું એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે. સાચા અને મોટા કવિના મનમા ઈશ્વરી લીલાનો અનુરાગ એ મુખ્ય હોય છે. તે પોતાની સ્તુતિસંબંધી વાત છેલ્લી હોય છે અથવા નથી જે કવિ અને સ્ત્રી પોતાને વિષે હુપદ ધરે છે તે ઠગાય છે

શ્લોક.

किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मतः ॥
परस्य हृदये लग्नं न निहन्ति च यच्छिरः ॥ १ ॥

અર્થ--જે કવિતાથી પારકાનું હૈયું ભેદાયું નહિ-જે કવિતાથી સામાને અસર ન થઈ, અને જે તીરે સામાનું ડોકું ન ઉરાડયુ, તેવી કવિતા કવિએ કીધી તો તે શા કામની તથા તેથી શું? અને તેવું તીર ધનુષ ધરનારે માર્યું તો તે શા કામનું તથા તેથી શું?

પ્રસંગ વિના કવિતાકળા ખીલતી નથી એમ ઉપર જણાવ્યું છે, ત્યારે હિંદુસ્થાનમા અને હિંદુઓમા શા પ્રસંગ હતા જેથી હિંદુઓને કવિતા કરવાનું મન થયું તે વિષે.--

હરેક દેશનો ભાષાવિદ્યાસંબંધી પહેલો યત્ન કવિતા રૂપે હોય છે. સારૂં નરસું સમજવું એ પછી છે, પણ શરીરના ઉપર બહારની વસ્તુઓની છાપ વહેલી પડે છે. મનની બીજી શક્તિ કામ કરવાને પાથરણામાંથી ઊઠે છે તે સૌની અગાઉ તર્કશક્તિએ પોતાનું કામ પાર કર્યું હોય છેજ. સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અને અદ્‌ભુતતા માણસની નજરે પ્રથમ પડે છે. શાસ્ત્રો બાંધવા ને કાયદા કરવા એ પછવાડેના કામો છે. કવિ અસલ છે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી બીજી સઘળી બાબતો પછી છે, પણ કવિતા પ્રથમ છે. નવા જન્મેલાની નજરે પહેલવહેલા, આકાશ ને તે માહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા પડે છે ત્યારે આહાહા તેને કેટલી ખુશી થતી હશે!!! કેટલુ બધુ આશ્ચર્ય તેને લાગતુ હશે! ડુંગર, નદી, ઝાડ, વગેરે સૃષ્ટિની વસ્તુઓ કોઈ પણ સ્થિતિના માણસનાં દીલને અસર કરવાને શું શક્તિમાન નથી? બ્રહ્મના ભુવનોની રચનાથી આપણાં હૈયાંમાં પ્રીતિ, આનંદ અને માન આપવાની બુદ્ધિ નથી ઉત્પન્ન થતી? જ્યારે એ સર્વ ઉપર આપણી તર્કશક્તિ અમલ ચલાવે છે, ત્યારે તેનો પરિણામ, ઉશ્કેરાયલા રસજ્ઞાનનું નિસ્સારણ થાય છે, અને તેથી પરમેશ્વરની સ્તુતિનાં ગીત આપોઆપ દીલના ઉભરામાં નીકળી જાય છે. તર્કશક્તિ એટલી તો તપી ગએલી હોય છે કે તે વ્યાકરણ અને કોશની કંઈ દરકાર રાખતી નથી. પ્રથમની કવિતામા છંદભેદ થોડાજ દીસે છે ને તે ઘણી સ્વતંત્ર (કોઈ નિયમથી ઝાઝી બંધાયલી નહિ) હોઈને સરસ છે. એવા કે જેની મધુરતા ટાપટીપથી કીધેલી કવિતામાં થોડીજ આવે છે. ગાયન પહેલુ કે કવિતા પહેલી? એ સવાલનો જવાબ દેવો કઠિન છે, પણ એટલુ કે બંનેનો પરસ્પર સંબંધ છે તેઓને એક માની બે બેહેન કહીએ તો ચાલે * હવે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં જ્યાં હિમાલય, વિંધ્યાચળ ને સહ્યાદ્રિ સરખા પર્વત, ગંગા,

* જે અલાપવાળું એટલે ખાલી ગાયન છે તે સાધારણ અર્થવાળી કવિતા કહેવાય ને વિચારવાળું (ભરેલું) ગાયન છે તે વિશેષ અર્થમા કવિતા છેજ.

યમુના ને સિંધુ સરખી નદીઓ તથા તેને લગતા પ્રદેશ, પ્રીતિપાત્ર ક્ષેત્રો, મોટાં મોટાં અરણ્યો, કોયલ મેના જેવાં પક્ષી, કમળ મોગરા જેવાં ફૂલ એ સૌ હિંદુઓના દીલમાં અસર કીધા વગર કેમ રહ્યાં હોય !!

(નર્મવૃત.)

સુરંગ જંબુ દ્વીપમાં, સુરંગ ભરતખંડમા,
સુરંગ ઉષ્ણખંડમાં, સુરંગ આઠ જામ છે;
તરૂ ફુલો ફળો લતા, સુધાન્યથી ઘણી મતા,
વનસ્પતિતણી છતા, રસાળ ભૂમિ ધામ છે,
ગિરી નદી સરોવરાં, સુધાતુ ખાણ દેહરાં,
ગુફા ઘણી મઠો ઘરાં, રસિક રમ્ય કામ છે;
મનુ સહૂ સુસંગનાં, સુપંખી પંચરગનાં,
પશુ બહુજ બગનાં, સુરંગ બ્રહ્મનામ છે

એ સુરંગોએ અલબતાં પ્રથમ લોક ઉપર ઘણીજ અસર કરેલી અને તેઓએ જોસમાં ને જોસમાં વાણી કહાડેલી અને લખેલી. તેઓના વિચારના ફાટા એવી તો મધુરી ને જોસવાળી છટામા લખાયા છે કે પછી પિંગળ, અલંકાર ને રસ એ સઘળાના નિયમ નીકળ્યા. ભાષા હોય તો પછી વ્યાકરણ થાય. તેમ પ્રથમ જ્યારે બ્રાહ્મણોનાં મનમાં એ સઘળી વાત હતી ને તે બહાર નીકળી ત્યારે કેટલાક જણે તેમાથી નિયમ જોઈને શાસ્ત્રો બનાવ્યા.

પ્રથમના કવિઓના વિષય મન, માયા અને મહેશ્વર હતા. તેઓએ ઈશ્વરકૃત પદાર્થોની અને તેના કર્તાની તરફ મન દોડાવ્યુ હતું. વેદમા અગ્નિ, વાયુ, રૂદ્ર અને સોમવલ્લી એનેજ ગાયાં છે. વેદની કવિતા-રચનામા ઘણું કરીને ગાયત્રી, અનુષ્ટુપ્ અને બીજા એવા સરળ છંદો જોવામાં આવે છે. વેદમા, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત ને સ્વરિત વગેરે સ્વર છે તે અક્ષરને નિયમિત જોર આપે છે.

સંસ્કૃત કવિતાનો પહેલો યુગ તે તેજ. સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ તંત્ર (શિવપાર્વતીનો સંવાદ) વગેરે ગ્રંથો સંસ્કૃત કવિતાના બીજા યુગમા નીકળ્યા સમજવા. એ કવિતાની ભાષા વેદ કવિતાની ભાષાને થોડી ઘણી મળે છે, ને સહેલી છે; પણ પછી જે કવિઓ થયા (જેને ત્રીજો અથવા છેલ્લો યુગ કહીએ તો ચાલે) તેઓએ બાહ્યાંતર્લાપિકા, લાટાનુપ્રાસ અને યમકાનુપ્રાસ વગેરે ડંફાણ કહાડીને કવિતાભાષાની રચનાને અઘરી કરી મૂકી છે. રામાયણ ને મહાભારત એ બીજા યુગની કવિતા છે. રઘુ, કુમાર, માઘ, નૈષધ અને કિરાતાર્જુનીય, જગન્નાથકૃત રસગંગાધર, ભાનુદત્તની રસમંજરી ને રસતરંગિણી, રૂદ્રભટ્ટનું શૃંગારતિલક, દંડીનો કાવ્યાદર્શ, વામન આચાર્યની કાવ્યાલંકારવૃત્તિ, જયદેવનો ચંદ્રાલોક વગેરે કાવ્ય તથા સાહિત્યશાસ્ત્ર નીકળ્યાં તે સૌ ત્રીજા યુગમાં. એ ત્રીજા યુગમાં વખાણવા લાયક વિક્રમભોજની વખતમાં કેટલાએક કવિઓ સારા થઈ ગયા છે; તેમાં કાલિદાસ, ભવભૂતિ ને દંડી એ મુખ્ય છે. કાલિદાસના કીધેલા ગ્રંથ સરસ, સહેલા અને ઉપમા અલંકારથી ભરેલા છે. ત્રીજા યુગમા જે વિષયો લખાયા છે તે સઘળા બીજા યુગનાજ છે, પણ ભાષા જુદી તરેહની છે. રસ ઉપરથી સારી નરસી કવિતા કહેવાય છે. માત્ર અવાજ અથવા સાંચ હોય તે નકામું; તોપણ કવિતામાં રસ આણવાને તે અગત્યનું છે ખરૂં.

હિંદુસ્તાની કવિતામા ઘણોખરો વિષય સંસ્કૃત ઉપરથીજ લીધેલો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં બ્રીજ, હિંદુસ્તાની ને મરાઠી એ કવિતા પ્રકરણમા ઘણી સારી ખેડાયલી છે. બીજી પ્રાકૃત ભાષા મૂકો દઈને અમે અમારા ગુજરાતી ભાઈઓને ભલામણ કરીએ છીએ કે ગુજરાતીમા હજી ઉત્તમ જાતની કવિતા બની નથી માટે તેવી કવિતા કરવા તરફ શીખેલાઓએ મન લગાડવું. વળી આજ કાલ ગુજરાતી ભાઈઓએ પોતાની ભાષાને ઘણી નજીવી અને તુચ્છ ન ગણતા એમાજ ઉંચી કવિતા કરવી. ઘણાજણ સમજે છે કે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદુસ્તાનીમાં કવિતા કરે તેને મોટું માન છે, પણ એમ સમજનારાઓ મોટી ભૂલમા છે. જેમાં જેનો ઘણો અભ્યાસ તેમા તે સારી કવિતા કરે. સંસ્કૃત ભણેલાથી ગુજરાતીમાં કવિતા ઘણી સારી થવાની નહિ. માટે જે ભાષાનો જેને ઘણો અભ્યાસ હોય તે ભાષામાં તેણે કવિતા કરવી; ને ગુજરાતી ભાઈઓ પોતાની ભાષા સમજતા નથી તેઓ હિંદુસ્તાની ભાષા સમજવાનું ઢોળ બતાવી તેમાં કવિતા કરે છે તેથી તે હસવા જેવું થાય છે; માટે ઘણી વાતમાં હાથ ન ઘાલી પોતાની ભાષામા લખવું. કોઈએ અમને સવાલ પૂછ્યો કે ઘેર ઘેર અંગ્રેજી ભણવાની ઈન્તેજારી થઈ રહી છે ને ગુજરાતી તરફ થોડા લોકનુંજ વલણ છે ને કેટલાએક (ઘણા થોડા) અંગ્રેજી ભણી રહ્યા પછી ગુજરાતીમા લખવાને મન કરે છે, ત્યારે હવે ગુજરાતીમા સારા કવિઓ કેમ નીકળશે ? અમે જવાબ દીધો કે, અંગ્રેજીમા ગ્રંથ લખી માન મેળવવું મુશ્કેલ છે તેથી અંગ્રેજી ભણેલા ગુજરાતીમાજ લખશે. એઓને ભાષાને માટે અભ્યાસ કરવો પડશે ખરો. કેટલીક વિદ્યા છે તે ખરેખર અભ્યાસ કરેથીજ આવડે છે; માત્ર સમજણને લીધે નથી આવડતી, ને તેમ કવિતારાગની પણ નાનપણથી થોડી ઘણી ઓળખ રાખી મૂકવી જોઈએ. પ્રસંગ ગયેથી કવિતા સારી થતી નથી. કોઈ કહેશે કે આટલી કવિતા કરી આપ ને બીજો

કહેશે કે લાવ હું કરી આપું છું તો એવી રીતની કવિતા કરનારે કવિનું મોટું માન મેળવવાની આશા રાખવી ફોકટ છે. કવિતા જેને વશ છે તે કવિ નથી, જે કવિતાને વશ છે તે કવિ હોય ખરો. ત્યારે હવે ગુજરાતીમાં સારી કવિતા કોનાથી બની શકે તેમ છે? જેઓ ગુજરાતી ભાષાનું બાળપણથીજ ચોખ્ખું જ્ઞાન મેળવશે, થોડું ઘણું સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી જાણશે, વળી જેઓ વ્યવહારકુશળ થશે ને સત્સંગમાં ફરશે તેઓ ગુજરાતીમાં સારી કવિતા કરી શકશે. હમણાના ગુજરાતીઓ કવિતાની ખૂબી તો કંઈજ સમજતા નથી; ફક્ત રાગડાથીજ મોહિત થઈ જાય છે ગુજરાતી કવિતા વિષે વધારે કોઈ બીજે પ્રસંગે બોલીશું કેટલાક ગરબડીઆ બહુશ્રુત કવિ એવા હોય છે કે સભામાં વાણીની છટાથી જેવું તેવું ગટર પટર બોલી દિગ્વિજયી છઉં એમ દેખડાવે છે. એવા લોકોને સભામાં મૂર્ખલોક માન આપે છે પણ તે માન ઘણીવાર ટકતુ નથી માટે એવી શીઘ્ર કવિતા કરવાનો ઊગતા કવિઓએ થોડો લોભ રાખવો. તેઓએ રચનાને મરડી મચેડીને પ્રવાસથી સારી કરવાની ખટપટમાં ન પડવું જેટલું સ્વાભાવિક નીકળે તેટલુ કાઢવું ને તેમાં જે મઝા છે તે તાણીતૂશીને આણવામાં નથી. શબ્દને માટે ગુજરાતી ભાષાના જુના કવિઓના પુસ્તકો વાંચવાં, જુની કવિતામા વ્યાકરણદોષ અને અધ્યાહાર ઘણા હોય છે એ દોષ નવી કવિતામાં ન આવવા જોઈએ. કેટલાક જુવાન છોકરાઓને કવિતાનો શોખ થાય છે ને તેઓ પોતાનો વખત જોડવામા કાઢે છે, પણ ભણેલા નથી એટલે તેઓની કૃતિમા ખરી કવિતા આવતી નથી માટે એવા જુવાનોએ પ્રથમ પોતાનું વિદ્યાજ્ઞાન, વ્યવહારજ્ઞાન, રસજ્ઞાન વધારવું ને પછી એ કામ માથે લેવું, બાકી અધવચ રહ્યાથી સઘળા કામમાં તેઓ ગફલત કરશે માટે બહેતર છે કે આગળથી હરેક વાતનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ આરંભવુ.

કવિતાથી કેટલા લાભ છે તે વિષે:--કવિતા ઈશ્વરપ્રણીત છે તે નઠારી હોયજ નહિ. લોક તેની તેજ વસ્તુને પોતપોતાની શકિત પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે જોય છે ને તેથી કોઈનામા સારી અસર થાય છે ને કોઈનામાં નઠારી.

(દહોરો.)

કવિતાના ભણવા થકી, મન રંજન બહુ થાય;
નીતિ વાત મનમાં ઠસે, દુર્ગુણ નાશી જાય

કવિતા ન હોત તો સદ્‌ગુણ, પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, મૈત્રી એની શી દશા થાત! આ સુદર રમણીય જગતનો દેખાવ કેવો થાત! આ દુનિયાનાં દુ:ખમા અને મોતના ભયની વખતમાં આપણને દિલાસો ક્યાંથી મળત! અને મુઆ પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત! કવિતાથી સઘળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઈ રહે છે. જે ખોડવાળું છે તેને તે સુંદર કરે છે ને જે સુંદર છે તેને વધારે સુંદર કરે છે. જે ગુણો એકબીજાના શત્રુ છે તેને અરસ્પરસ મિલનસારી કરાવે છે. કવિ જેમ બીજાઓને સુખ, દિલાસા, સદ્‌ગુણ આપી કીર્ત્તિ અપાવનાર છે તેમ તે પણ જાતે સુખી, સંતોષી હોવો જોઈએ. કવિએ પોતાની કીર્ત્તિની તરફ નજર ન કરવી ને લોકના બોલવા તરફ કાન ન ધરવા. તેણે તો પોતાના મનના ઉભરા કાઢ્યાં કરવા ને જોવું કે કુદરતને મળતા આવે છે કે નહિ. વિલાયતમાં, લોકનાં સાંભળવાથી કેટલાક કવિઓ હૈયાશોકે મરી ગયા છે. તેમ મોટા કવિઓએ ઊગતાઓને હિંમત આપી સારો રસ્તો બતાવવો.

કવિઓ આટલા સારૂ કવિતા કરે છે એમ કહેવામાં તેઓને હદમાં રાખ્યા જેવું થાય છે, પણ સંસ્કૃત કવિઓને જુદા જુદા ફળ મળ્યાં તે ઉપરથી તે ફળને કારણ કહી દંડી* કવિ નીચે પ્રમાણે બોલે છે.

ગીતિ.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये,
सद्यःपरनिर्वृतये कांतासम्मिततयोपदेशयुजे ॥ १ ॥

અર્થ--કેટલાક યશને સારૂ, કેટલાક દ્રવ્યને સારૂ, કેટલાક વ્યવહાર જાણવા સારૂ, કેટલાક કલ્યાણને સારૂ, કેટલાક મનમા સમાધાન અને મુક્તિ માટે અને કેટલાક કાવ્યનાટકના મનોરંજક ઉપદેશને સારૂ કવિતા કરે છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિતા એ એવી કળા છે કે જે પોતાની મધુરી પ્રેરણાથી અણઘડ, નિર્દય અને પથ્થર જેવી છાતીના માણસનામા પણ ધર્મનીતિનું રસજ્ઞાન કરાવે છે. મિલ્ટન કહે છે કે આહા! ઈશ્વરી અને મનુષ્યકૃત વસ્તુઓમા આપણે કવિતાનો કેવો ધર્મી, યશસ્વી, અને ઉત્સાહી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ! કવિતાનો કેટલાએક જણ નઠારો ઉપયોગ કરે તેમાં કવિતાનો શો દોષ! કવિનો રસ કવિનેજ માલમ છે એમ નથી. મોટા મોટા રાજદરબારે બેસનારા અમીર વજીરોને અને શૂરા લડનારાઓને પણ કવિતાએ પોતાને વશ કર્યા છે. સીકંદરબાદશાહને વિષે એમ કહેવાય છે કે તે હોમર નામે ઉત્તમ કવિની ચોપડી રૂપાની પેટીમાં લઈ લઈને સઘળે ફરતો હતો અને રાત્રે તેને પોતાના ઓસીકાં તળે મૂકતો હતો આપણા રજપુતો ચંદબારોટનો કરેલો પૃથીરાજ રાસો ઉમંગથી ભાટોને મોઢે

* એ ગીતિ દંડી કવિની નથી, પણ કાવ્યપ્રકાશના કર્ત્તા મમ્મટની છે. ક ૫ ત્રિવેદી.

સાંભળે છે. કેટલાક હારેલા રાજાઓ વીર રસનાં કવિતે સાંભળી ઘોડા ઉપર ચડીને ફતેહ કરી આવેલા છે. જગતનો ફેરફાર સઘળો કવિતા ઉપર આધાર રાખે છે. જે વેળા બ્રહ્મભજન કવિતામાં રાગરૂપે થાય છે તે વખત રૂવે રૂવે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહે છે. વલ્લભમાર્ગનો પ્રસાર થયો તેનું મોટું કારણ આ કે તેમાં સરસ કવિત છે. સાહિત્યશાસ્ત્રનો ભંડાર એ પંથમાં છે, પણ બાળકને હાથ તરવાર આવ્યા જેવું થયું છે. સુરદાસાદિ અષ્ટસખા, બિહારીલાલ, એ સઘળા કોણ હતા? કવિઓ, કવિના કીધેલા જશ રાજદરબારમાં છે, રણક્ષેત્રમાં છે, શ્રીમંતમા છે, ગરીબમાં છે, ઘર બહાર છે ને ઘર માંહે છે. કવિતા ઠામ ઠામ વ્યાપી રહી છે. કવિતાથી દિલાસા મળે છે અને નઠારા માર્ગ છોડાય છે તથા સત્સંગ થાય છે. કવિતા જેવો મિત્ર કોણ છે? એનાથી જેવો ઘા રૂઝાય છે તેવો કોઈ ઓસડથી રૂઝાતો નથી. કહો તો હસાવે, કહો તો રડાવે, કહો તો ગુસ્સો આણે, કહો તો બીવડાવે. સઘળા ગુણસંપન્ન કવિતા જેવી બીજી વસ્તુ એકે નથી. આહિ નાના પ્રકારનાં નિર્મળ સુખ ભોગવાવી પરલોકને વિષે સમજ આપનાર પણ તેજ છે કવિતા વિષે જેટલું બોલીએ તેટલું થોડું છે—કવિતાનું સુખ અલૌકિક છે. સંસારની ઉષ્ણતામાં કવિતાચંદ્ર મનને શાંત કરે છે. કવિતા જગતનો પ્રાણ છે. અર્થવાદી લોકોએ કવિતાની અવગણના ન કરી તેની મધુરી પ્રસાદી લેવાસારૂ તેની ખરા ભાવે ભક્તિ કરવી

હવે થોડું એક કવિતાની જાતિ વિષે બોલી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ. લખાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. ગદ્ય એટલે સાદું કવિતાના નિયમો વિનાનું; પદ્ય એટલે કવિતાવાળું અને નાટક એટલે જેમાં ગદ્ય પદ્ય બે આવે તે ગદ્ય તથા ચંપુ વિષે કોઈ બીજે પ્રસંગે લખીશું.

કવિતાની ત્રણ મુખ્ય જાતિ છે. ગીતકવિતા, વીરકવિતા અને નાટક.

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્યે રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે ઘણુંકરીને ગાયનના સૂરને લીધેજ વધારે અસર કરે છે; બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ઘણી લહેજત નથી આપતી. સંસ્કૃતમાં જયદેવ કવિની અષ્ટપદી છે તે એ રીતની કવિતા છે. બ્રીજભાષામાં સુરદાસ વગેરે અષ્ટસખાનાં પદો છે તે એ જાતની કવિતા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિઓ થઈ ગયા છે તેઓનાં પદ, ગરબી, લાવણી ગીતકવિતા છે. એ કવિતામાં બીજો પ્રકાર છે તેને સંગીતકવિતા કહે છે—કે જે ગાયનના સાજસાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે. ઠુમરી, દાદરા, ખ્યાલ, ટપ્પા, ધ્રુવપદ એ સંગીતકવિતા છે. ગીતકવિતા પણ સાજસાથે ગવાયે; પણ સાજસાથે ગાવાને-ગાયનશાસ્ત્રના નિયમ અવશ્ય રાખી ગાવાને અને અર્થવિષે સામાનું લક્ષ થાઓ કે નહિ પણ ગાયન ઉપર તો આણવુંજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાગ ગાવો અઘરો છે, પણ કવિતાને તેની રચનાપ્રમાણે નીકળતા ઢાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક જાતનું ગાયન છે, પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી. જેઓને એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ થોડો ઘણો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઈ કવિતાને જરૂરનું નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂરનું છે. ગીતકવિતા ચાર રીતની–૧. ભજન અથવા ધર્મસંબંધી. ૨. વીરપુરુષો તથા વીરકર્મની સ્તુતિસંબંધી. ૩ નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી. ૪. જમણવાર. લગ્ન વગેરે શુભકાર્ય અને પ્રીતિસંબંધી. એ કવિતામાં મનનો ઉભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ જોવામાં આવતુ નથી, જેમ કવિનો જોસ્સો આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી, તોપણ જેમાં કોઈ એક વાત પુરી લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટાં આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ગ્રંથો ગાઈને–ગાતા સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં–ઢાળમાં લખાયાં છે, પણ વિષય મોટા ને લખાણ ઘણું તેથી તે ગીતકવિતા છતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી જોઈએ. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિસંબંધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસકવિતામાં ગણાઈ વિષય પ્રમાણે નામ ધારણ કરે છે.

વીરકવિતા–જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં બીજા શૃંગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ પણ વીરરસ મુખ્ય છે. બીજી સઘળી કવિતાની જાતિ કરતા આ જાતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારો ઉત્તમ પંક્તિના કવિવર્ગમાં બેસે છે. સંસ્કૃતમા રામાયણ મહાભારત તે વીરકવિતાના મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ નમુના છે. સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીએ તો જેમ તેમ ગાઈ શકીએ ખરા)-શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ જાતની કવિતા ભાષાંતરરૂપે ઘણી છે. સામળભટની બનાવેલી સિંહાસનબત્રીસી વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનની દહોરા, ચોપાઈ, છપ્પામાં છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીરકવિતા રચવી ઘણી અઘરી છે. ઇતિહાસપુરાણમાંની વાતો શોધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણના તેજી વર્ણનથી રંગવી, અર્થવિચાર ને અર્થાલંકાર પ્રૌઢ રાખવા અને રચના પણ શબ્દાલંકારયુક્ત સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટ સુધી એકસંબંધ વાદપુરઃસર રાખી મુખ્ય વિષયને અથથી તે ઇતિઙ્ગણ જાગતો રાખવો એ સઘળું વિરલી બુદ્ધિનું કામ છે.

વીરકવિતા, નીતિભક્તિની રામબાણ પણ આનંદ સાથે શિખામણ આપે છે. તેનો ઉદ્દેશ સદ્‌ગુણ વધારવાનો છે. મોટું પરાક્રમ, સત્ય, ન્યાય, પ્રમાણીકપણું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્‌ભુત પૂર્ણ શણગારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આવો અમને ભેટો, અમને તમારાં મનમંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ઘણો નથી, અમે ભારે નહિ પડીએ એઓનાં જ્યારે દર્શન થાય છે તે વેળા આપણે ચિત્ર થઈ રહીએ છીએ. એ સદ્‌ગુણો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આંખ આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જાય છે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તોપણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની ઉંચી સ્થિતિ બતાવે છે મોટી દોલત છે એ વડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખે છે ને નઠારી સ્થિતિ થઈ તો તેમાથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવે છે

રસશાસ્ત્રની એવી બલિહારી છે કે જેવો કવિતાનો રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજુકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દીલમાં તે મોટી સ્થાયી અસર કરે છે. વીરકવિતાના બંધારણમા ત્રણ વાના છે ૧ મુખ્ય વિષય એકજ જોઇએ બીજી આડકથા દાખલા દાખલ આવે, પણ તેને આણતા મુખ્ય વાત ઢંકાઈ જાય તેમ ન થવું જોઈએ. ૨ મુખ્ય વિષય પ્રૌઢ જોઈએ એવો કે આપણું મન તરત હરી લે અને કવિતાને પણ પ્રૌઢત્વ આવે. ૩ કર્મ, રસભર્યાં થએલા બતાવવા જોઈએ

એ કવિતામા માણસના ગુણનું સાધારણ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રી પુરુષના અમુક ગુણોનું વિશેષે ભભકમાં વિસ્તારે વર્ણન આવવું જોઈએ મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વિરલામા હોય તેવું ખરૂં ને ઉંચું ને ઉંચી ભાષામા તે ચીતરાવું જોઈએ

નાટક—એ એવી રીતનું લખાણ છે કે જેમા કવિ પોતાને નામે કોઈ બીજાઓનું વર્ણન નથી કરતો પણ તે બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઈની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઈ પોતાની વાત પોતે કરે તેમા વધારે સાચવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકમાંના સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેમાં હોય છે.

નાટક બે રીતનાં છે-દુઃખપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક પહેલા નાટકમાં મનના જોસ્સા, સદ્‌ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે; ને બીજા નાટકમા માણસ જાતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ, મોજશોખ વગેરેનુ નકલ દાખલ વર્ણન હોય છે પહેલામાં કરુણરસ પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામા હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે ગુજરાતી જુની કવિતામા નાટકો લખાયાજ નથી

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાય છે.

વનકવિતા-એમા ગામડા, વડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને ઝાડપાન તથા તે સ્થળમા વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોય છે ભરવાડ અને ખેડુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરના વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવના—સુખનાં વર્ણન એ કવિતામા છે દાણલીલા, મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે

બોધકવિતા-એમા બોધ આપવા ઉપરજ પ્રાધાન્ય છે. નીતિભક્તિના પદો તે એ વર્ગમા છે. આપણામાં જે કવિતા ચાબખાને નામે ઓળખાય છે તે પણ એજ જાતિમા છે

વર્ણનકવિતા-એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જુદો નથી પડયો, પણ હરકોઈ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુદો પડયો છે વર્ણનકવિતા એ કોઈ બાબત નથી પણ બાબતની બતાવવાની રીતિ છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પરખાઈ આવે છે ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોય છે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મોઢા આગળ આવી ઉભું રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલા ઋતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભરઉનાળામાં ભરચોમાસાની મઝા લેતા હોઈએ તેવી આપણા દીલમા અસર થાય. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચિતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવે છે

૧૧. કવિચરિત્ર.

નરસિંહ મહેતા

ગુજરાતમાં છુટક કીર્તન પદ બનાવનારાઓની કવિ-દાખલ કીર્ત્તિ લોકમાં મનાઈ નથી; તેઓ ભક્ત કહેવાય છે; પણ હાલના વિદ્વાનોએ તેઓના ભક્તિવિષય કરતાં તેઓની કવિતા શક્તિ ઉપર મુખ્યત્વે વિચાર રાખી તેઓની કવિમાં ગણના કરવા માંડી છે. નરસિંહ મહેતાની કીર્ત્તિ ભક્તદાખલ હિંદુસ્તાનમા છેજ, પણ હવેથી તે ગુજરાતી કવિઓમાંનો એક, બીજા બધાથી જુનો, પહેલો ને સારો ગણાવા લાગ્યો છે. તેનું ચરિત્ર બાધવાને દંતકથા તથા તે ઉપરથી રચાયલા ગ્રંથો* એ સાધન છે.

નરસિંહ મહેતો જુનાગઢનો વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થવર્ગનો હતો. એનો જન્મ કિયા વર્ષમા થયો ને તે કિયા વર્ષમાં મુઓ તે જાણ્યામા આવ્યુ નથી. પણ તે સવત્ ૧૫૦૦મા હતો એ તો નક્કી છે. એના બાપનુ નામ કોઈ દામોદર મહેતો, કોઈ વચ્છ મહેતો ને કોઈ નરખત મહેતો લખે છે કથાભટો વચ્છ મહેતો કહે છે. એના ભાઈનુ નામ વંશીધર મહેતો, ભોજાઈનુ નામ ઝવેરમહેતી, પોતાની વહુનુ નામ માણેકમહેતી, દીકરીનું નામ કુંવરબાઈ, દીકરાનું નામ સામળદાસ અને દીકરાની વહુનુ નામ સુરસેના. ભક્તિવિજયમા નરસિંહનો ભાઈ તે કાકાનો છોકરો હતો એમ લખ્યું છે. નાનપણમા પરણાવીને માબાપ મરી ગયેલાં તેથી ભાઈભોજાઈએ તેને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. તેણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો નહિ તેથી તે કોઈ ઉદ્યમે લાગ્યો નહોતો. એક વાર ભોજાઈએ મહેણુ માર્યું તે તેને વજ્ર જેવું લાગ્યું ને તેથી તે શહેરથી દૂર ગોપનાથના દહેરામા જઈ શિવશિવ કરતો બેઠો, ને જ્યારે સાત લાંઘણ થઈ ત્યારે શિવે પ્રસન્ન થઈ તેને વૃંદાવનમાં તેડી જઈ કૃષ્ણની રાસલીલાના દર્શન કરાવ્યાં. અહિ કૃષ્ણે તેને વર આપ્યો કે તું મારા ગુણ ચરિત્રની લીલા ગાતો રહેજે એવી દંતકથા છે. ભક્તિવિજયમાં લખ્યુ છે કે તે સાત વર્ષનો હતો ત્યારે એક સમે તે છોકરામાં રમી ઘેર આવ્યો ને તરસ્યો હતો તેથી પાણી માગ્યું તે વેળા ભાભીએ મહેણું માર્યું હતુ.

ઘણી વાર દાખલા બનેલા જોવામા આવે છે કે ૧૪-૧૭ વર્ષના છોકરાઓ પોતાના વડીલના શબ્દ ન સંખાયાથી નાસી જાય છે. તેમ નરસિંહ નાસી ગયેલો ને પ્રવાસમા ગોકુળ મથુરા તરફના કોઈ વૈષ્ણવ સાધુએ તેને ભણાવીને બોધ આપેલો તે ઉપર નરસિંહ ભજન કીર્તન ગાતો ને કરતો થએલો. પછવાડેથી તેને તેના સગાઓએ સમજાવીને નગરમા આણ્યો ને સ્ત્રી પણ પોતાનું જીવતર ધૂળ ન મળે માટે તેની સાથે થઈ. એ પ્રમાણે તે સંસારી પણ મનસા, વાચા, કર્મણા વિરાગી સાધુવૃત્તથી પોતાના ભાઈથી જુદો પોતાના બાપના એક જુના ઘરમાં રહ્યો અહિ તેણે વાડામાં તુળસી-ક્યારા કર્યા ને ભજન ગાવાનો અને વેરાગીઓને રહેવાનો અખાડો બનાવ્યો કંઠે તુળસીની માળા, કપાળે ગોપીચંદનનું ઉભું ટીલું ને ભુજે છાપા એ તેનો શણગાર હતો તે શાલિગ્રામનું ને બાળમુકુન્દનું પૂજન કરતો, ને સાધુઓનું ટોળું કરી ભજન ગાતો ને ગાવા જતો. તેના મંડળમા કેટલીએક સ્ત્રીઓ પણ હતી—કેટલાક કહે છે કે તે નાગરાણી હતી સાધુ વેરાગીઓ તેને ત્યાં પડ્યા પાથર્યા રહેતા અને દશ અવતારનાં ચિત્ર ભીંત પર ચીતરેલા એવા મડપમા તાલ પખવાજ ઠોકાતા અને શંખ ફુંકાતા.

નરસિંહ કયો વૈષ્ણવધર્મ માનતો તે નક્કી કહેવાતું નથી તેના વખતમા ચારે સંપ્રદાયવાળાના મઠો ઠામઠામ હતા વલ્લભાચાર્યનો જન્મ સંવત્ ૧૫૩૫માં થએલો એટલે તેના માર્ગનો નરસિંહ નહિજ; રામનો ભક્ત નહોતો તેથી રામાનંદી મતનો પણ નહિજ; વિષ્ણુસ્વામીએ શાલિગ્રામનું પૂજન અને ભાગવત તથા ગીતા, એને મુખ્ય માન્યા છે માટે નરસિંહ જે શાલિગ્રામ પૂજતો ને કૃષ્ણાવતારનો મહિમા ગાતો તે વિષ્ણુસ્વામીના મતનો હશે એમ કહી શકાય, પણ વળી તેણે કૃષ્ણના બાળચરિત્રને પોતાની કવિતામાં વિશેષ મહલાવ્યું છે અને પોતે એક ગોપી હોય તેવો સખીભાવ રાખ્યો છે એ ઉપરથી તે કોઈ બીજા મતનો હશે.

* ગ્વાલિઅરની હિન્દી ભાષામા નાભાજીએ આશરે સંવત્ ૧૬૬૮મા ભક્તમાળા રચી છે. એ ઉપરથી તથા ઉદ્ધવ ચિદ્ઘનની ભક્તમાળા ઉપરથી મહીપતિ બાવાએ સંવત્ ૧૮૧૮માં ભક્તિવિજય ગ્રંથ કર્યો છે. પ્રેમાનંદ ભટે સંવત્ ૧૭૦૦ પછી નરસિંહ મહેતા સંબંધી ગ્રંથ કર્યા છે. કોઈ વલ્લભદાસે પણ નરસિંહ મહેતા સંબંધી તથા છોકરાના વિવાહસંબંધી એક ગ્રંથ કર્યો છે ને કોઈ હરિદાસે પણ તેના છોકરાનો વિવાહ રચેલો છે.

ભક્તિવિજયમાં લખ્યું છે કે તે "અનેક પ્રબંધ કવિતથી નિત્ય હરિના ગુણ ગાતો ને તાળ, વીણા લેઈ નૃત્યથી કીર્તન કરતો. રાયરંકને સમાન દૃષ્ટિએ જોતો, અયાચક વૃત્તિ રાખી કોઈ અન્નવસ્ત્ર આપે તે લઈ તેમાંથી અતિથિને સંતોખી કુટુંબનું રક્ષણ કરતો." નરસિંહ સંસારી છતાં સંસારવ્યવહારમા પોતાનું ચિત્ત ઝાઝું રાખતો નહિ. તેની એકાગ્ર ભક્તિ જોઈ તેમ તેના કુટુંબની દયા ખાઈ કેટલાક પુરુષો ને વિશેષે વૈષ્ણવો તેને પ્રસંગે પ્રસંગે સંસારકામમાં સહાય થયેલા ને તેનું ગાડું ચાલેલું તે ઉપરથી મતપ્રસારનારાઓએ અને કવિઓએ, કૃષ્ણે જાતે આવી તેના કામ કરી આપ્યા એવા વર્ણન કરેલાં છે તેની દીકરીના લગ્ન સંબંધી કોઈએ લખ્યું નથી; પણ તેને સીમંત આવેથી તેને મોસાળું કરવાને પ્રસંગ કૃષ્ણે તેની લાજ રાખી હતી. દીકરાના લગ્નસમયે પણ કૃષ્ણ મોટી ધામધૂમથી નરસિંહને વેવાઈને ત્યાં લઈ ગયા હતા ને મોટી શોભાથી છોકરો પરણ્યો હતો કોઈ જાત્રાળુને હુંડી કરાવવી હતી તેણે કેટલાક લોકને પૂછ્યું કે કોઈ શાહુકાર બતાવો, ત્યારે તેઓએ નરસિંહનું નામ દીધું ને એ ઉપરથી તે જાત્રાળુ નરસિંહને ત્યાં ગયો પણ પસ્તાયો. નરસિંહે જાણ્યું કે કોઈએ મજાક કરી છે; પણ પછી સામળશાના ઉપર હુંડી લખી આપીને કૃષ્ણે દ્વારકામા સામળશા નામ ધારણ કરી પેઢી કાઢી તે હુંડી સ્વીકારી એ દંતકથા છે, પણ આમ કા ન હોય કે નરસિંહની લાજ રાખવાને કોઈ ભાવિક ગૃહસ્થે જાત્રાળુ પાસે નાણા લીધા હોય ને તે ગૃહસ્થે પોતાના મિત્રને લખ્યું હોય અથવા કોઈને સામળશાને નામે ત્યા મોકલ્યો હોય? છેલ્લો ને મોટો પ્રસંગ સવત્ ૧૫૧૨નો છે કેટલાક સન્યાસીઓ જુનાગઢના ચુડાસમા રાજા મંડળિક બીજો (જેણે સંવત્ ૧૪૮૯થી તે ૧૫૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું) તેને સમજાવ્યું કે નરસિંહ મહેતો બ્રાહ્મણ છતે કૃષ્ણભક્તિમહિમા ગાય છે તેથી લોકની ખરા ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઊઠી જાય છે ને વળી સ્ત્રીઓની સાથે તે વિહાર કરે છે એ ઉપરથી રાજાએ દામોદરના મંદિરમા સભા કરી નરસિંહને કહ્યું કે મૂર્તિને હુ જે આ હાર ચડાવું છઉં તે હાર જો તારી કોટમા આવે તો તુ સાચો, બાકી પાખંડી. સભામા સમર્થ વિદ્વાન સંન્યાસીઓ સાથે નરસિંહે વાદ કીધો ને પછી કૃષ્ણનુ કરગરીને ધ્યાન ધર્યું એટલે કૃષ્ણે તેને હાર પહેરાવ્યો રાજાની મા વૈષ્ણવ હતી તેણે ને બીજા પણ વૈષ્ણવોએ દરબારી યુક્તિ ચલાવી નરસિંહને હાર કા ન પહેરાવ્યો હોય?

નરસિંહ મહેતો એક માર્ગી સાધુ ને કૃષ્ણ ઉપર પૂર્ણ આસ્થાવાળો તથા પ્રેમભક્તિવાળો હતો. ગુજરાતી લોકમાં કૃષ્ણભક્તિ દાખલ કરનાર પહેલો તેજ છે. તેને તેનાં સગાંએ બહુ સમજાવ્યો તોપણ તેણે ન માન્યું અને બીજા ધર્મના લોક સામા થયા છતે, લોકમાં નિંદા થયે છતે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. એથી તેની ભક્તપાત્રતા પ્રસિદ્ધિને પામી છે. તે સંસારવ્યવહારમા કંઈ સમજતો નહિ ને તે કેવળ ઓલીઓ અથવા ભક્તિની ઘેલછાવાળો હતો. એવી રીતે પ્રેમાનંદે મોસાળામાં તથા શ્રાદ્ધમાં તેને વર્ણવ્યો છે; પણ તેવો તે નહોતો એમ તેની પોતાની કવિતા અને પ્રેમાનંદની લખેલી હુંડી અને ભક્તમાળાઓ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

હવે કવિદાખલ નરસિંહ મહેતો કેવો છે તે વિષે જેમ તે ગોપીરૂપે કૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર રહેતો તેમ તેની કવિતાવાણી પણ સ્ત્રીની છે-કુમળી, સાદી (અલંકાર વિનાની) સરળ ને ઠાવકી તે કવિ કાઠિઆવાવાડનો છતા તેની ભાષામાં સુરતી ભાષાની કોમળતા જણાય છે. કાળિદાસ, રેવાશંકર વગેરેની ભાષામા કંઈક કાઠિઆવાડી કઠણતા છે; વળી તેની વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકો જે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ નથી થયા તેની ભાષા હમણાથી જુદી પડે છે, તો નરસિંહની ભાષા પણ હમણાની ભાષાથી જુદીજ હોવી જોઈએ. તેણે ઘણુંકરીને પ્રભાતના રાગોમા લખ્યુ છે તેના પદોની રચના અને તેને ગાવાના ઢાળ તેણે કોના ઉપરથી લીધા એ પણ એક ખોળ કરવાનો વિષય છે. કવિતાનો જીવ જે રસ તે નરસિંહની કવિતામાં સાહજિક, આછો, સાદો, નિર્મળો ને સ્થાયી છે-તુળસીવૃંદના સુવાસ જેવો. તેની કવિતાનો વિષય ભક્તિભાવજ છે; પણ વર્ણન ઉપરથી વત્સલરસ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, શાંતરસ અને સંસારી નીતિબોધ એના ચળકારા થોડા અથવા ઘણા બહાર સ્પષ્ટ જણાઈ પડે છે. તેણે પ્રભાતકાળની શોભાનાં વર્ણન સુદર અને આનંદ પમાડે તેવા કર્યા છે- પ્રભાતીઆં તે નરસિંહ મહેતાનાજ. તેણે હજારો પદ કર્યા છે એમ લોકમા કહેવાય છે, પણ મને તો ખોળ કરતાં હજી પોણોસો હાથ લાગ્યા છે તેણે તત્ત્વજ્ઞાનબોધનાં થોડાંએક પદ કર્યા છે તેમા પણ ભક્તિભાવ ખરો. નરસિંહ મહેતો પહેલા વર્ગના નહિ, પણ બીજા વર્ગના કવિઓની પંક્તિમાં માન સાથે શોભે છે ભરતીઓટને આધીન નહિ એવી રેતાળ તળની નાની નદી શરદ ઋતુમાં સવારે, બપોરે, સાંજે, રાતે ચાંદરણામા પવનથી લહરી કરતી હોય તેવી નરસિંહની કવિતા છે ને એ જાતમાં કંઈક ભળતી કવિતા મીરાંબાઈ સિવાય બીજા કોઈની આપણી ભાષામા જોવામા આવતી નથી.

મીરાંબાઈ.

એ રજપુતાણીએ હિંદી ભાષામાં કવિતા કરી છે, પણ એમાંની કેટલીક ઘસાઈ ઘસાઈને ગુજરાતી થએલી છે તથા મીરાં ગુજરાતમાં ઘણો કાળ રહેલી તેથી તેણે ગુજરાતીમાં પણ કેટલીક કરેલી એવું સંભવે છે; વળી મીરાની કવિતા ગુજરાતીમાં સ્ત્રીવર્ગમાં જાણે તે ગુજરાતીજ ભાષાની હોય તેવી સમજથી હંમેશ ગવાય છે. એ ઉપરથી મીરાંબાઈ ગુજરાતી કવિચરિત્રમાં દાખલ થવાને પાત્ર છે.

મીરાંબાઈ મારવાડના મેડતાના જેમલ રાઠોડની દીકરી ને મેવાડનો કુંભોરાણો જેણે સંવત્ ૧૪૭૫થી તે ૧૫૨૫ સુધી રાજ્ય કર્યું તેની સ્ત્રી હતી રાઠોડ વિષ્ણુભક્ત હતો ને તેના ઘરમાં કૃષ્ણની એક સુંદર મૂર્ત્તિ હતી, તેની તે સમારંભથી પૂજા કરતો ને સંત સાધુનો સમાગમ રાખતો. બાપનું જોઈ મીરાનું ચિત્ત કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રોવાયું. દીકરીની ઇચ્છા ઉપરાંત બાપે લોકાપવાદને ભયે મીરાને પરણાવી. મેવાડનો રાણો તથા તેની મા એ શિવભક્ત હતાં ને મીરા વૈષ્ણવ હતી તેથી અથવા મીરાં સંતસાધુ સાથે પ્રસંગ રાખતી તેથી તેને રાણા સાથે ન બન્યું ને તે જુદી રહી. અહિં તો તેણે રાણાની સખ્ત મના છતાં ઉઘાડે છોક ને વધારે વધારે સાધુ વેરાગીઓનો સમાગમ રાખવા માંડ્યો ને રાણાને પણ વૈષ્ણવ થવાનો બોત્ર કહેવડાવ્યો. રાણો બહુ ખીજવાયો ને દરબારી લોકે મીરાનો ઘાટ ઘડી નાખવાને કેમ જુક્તિ નહિ ખોળી હોય? પણ મીરાં ચેતી ગઈ ને પછી રાણાના દેશમાં પાણી ન પીવું એવું પણ લઈ સાંઢણી ઉપર બેસી ગુજરાતમાં આવી. પછી દ્વારકા તથા ગોકુળમથુરાની જાત્રા કરી પાછી દ્વારકામાં તે આવી રહી હતી.

એની ભક્તદાખલ પ્રસિદ્ધિ આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. એનું કથન અતિશયોક્તિભરેલું ભક્ત માળા–ભક્તિવિજયમાં છે અને ગુજરાતીમાં દયારામે "મીરાં મન મોહનશું માન્યું" એમ કરી લખ્યું છે. એના પદો નાનક તથા કબીરના ગ્રંથોમાં છે. એણે પોતાના કૃષ્ણ-રણછોડને પ્રેમભક્તિથી ગાયો છે. એ નવાં કીર્તન જોડવાને ભાગવત સાભળતી અને વૃંદાવન તથા દ્વારકામાં સંતમંડળોમાં બેસી વીણા લઈ ગાતી.

એની કવિતામાં ભક્તિભાવનો અંતર્પટ છે, અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે; વળી વચમાં વચમાં વિરાગનો ભાસ પણ પડે છે. એની કવિતામાંના રસને તેજ છે; પણ તેજ તીવ્ર નથી અને રસ ઘાડો નથી તેથી ઘણીવાર અસર રહેતી નથી, તોપણ રસ સાહજિક, સરલ વહેતો છે. વિચાર તૂટક ને સાદા છે, પણ કહીં કહીં "પીયરીઆને પરદેશ મૂક્યા, સાસરીઆં રે વસાવ્યા," "ચાંદા સુરજનું તેજ તજીને, આગીઆ સંગાથે પ્રીત જોડ મા રે," એવા એવા ટુચકા છે ખરા. વાણી ઠરેલી, કોમળ, મધુર ને સુંદર છે. મીરા જેમ રાઠોડ રજપુત બાપની બેટી હતી તેવો તેનો ભક્તદાખલ આગ્રહ હતો અને જેમ તે રાજવંશી લાડમાં ઉછરેલી દીકરી તથા સિસોદીયા રાણાની એક રાણી હતી તેવી તેની કવિતા સુઘડ છે. "મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર" એ તૂક આપણા બૈરાઓ કોઈ દહાડો વીસરનાર નથી સારું ગાઈ જાણનારા બૈરા ગરબા ગાવાના પ્રસંગમાં મીરાનાંજ પદો છૂટથી ગાય છે ગુજરાતી ભાષામાં સ્ત્રીકવિમાં પહેલી મીરાબાઈજ છે એના પછી કોઈ બીજી સ્ત્રી પોતાના ગામ બહાર ઝાઝી પ્રસિદ્ધિને પામી નથી

વિષ્ણુદાસ.

નરસિંહ મહેતે સંવત્ સૈકા પંદરના છેલ્લા પાયામાં પદો કરવા માંડેલાં તોપણ તે સંવત્ ૧૫૧૨ના પ્રસંગથી તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે માટે તેને ૧૬મા સૈકાના આરંભમાં થયેલો કવિ સમજવો. એજ સૈકામાં સિદ્ધપુરમાં ઔદીચ બ્રાહ્મણ ભીમે સંવત્ ૧૫૪૦મા હરિલીલા સોળકળા એ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે. પાટણનો ભાલણ જેણે દશમસ્કંધ કર્યો છે ને કાદંબરીની વાત ઉપર કાવ્ય રચ્યું છે તે પણ એજ સૈકાના છેલ્લા અથવા સોળમાંના પહેલા પાયામા થયો છે. સંવત્ ૧૬૦૦થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં કુંતલપુરના સારસ્વત બ્રાહ્મણ તુળસીએ ૧૬૧૪માં ધ્રુવાખ્યાન, સોજીત્રાના ગંધર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮માં રૂખમણીહરણ ને ખંભાતના નાગર-

બ્રાહ્મણ શિવદાસે ૧૯૭૩માં દ્રૌપદીસ્વયંવર એ લખ્યાં છે, પણ એ સૈકામા વિષ્ણુદાસ સૌથી આગળ પડતો છે એ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)નો રહેનાર હતો. એણે કોઈ બાળકૃષ્ણ ભટને ગુરુ થાપી રામાયણ ને મહાભારત એ બે મોટાં પુસ્તક રચ્યા છે. રામાયણનો કિષ્કિન્ધાકાંડ, ૧૬૫૪માં કર્યો છે, અને અયોધ્યાકાંડ, બાળકાંડ તથા ઉત્તરકાંડ એ ૧૭૧૬માં સમાપ્ત કર્યા છે.

વિષ્ણુદાસે મોટા પુસ્તકો કર્યા છે, પણ તેમા કેવળ નીરસ કથનજ છે, એવું કે ગ્રંથના પાત્રજનને સાધારણ અથવા હલકી સ્થિતિના સ્વભાવ ગુણથી વર્ણવ્યા છે ભાષા થડકતી, શબ્દપ્રયોગ ખોટા, અલંકાર તાણી-તૂસીને યોજેલા, વાક્યોની પુનરુક્તિ ઇત્યાદિ બહુ દોષ છે. કથન, રાગ-ઢાળમા મૂક્યું છે તેથી ને કોઈ કોઈ પ્રસંગે સાભળેથી અલંકૃત વાણી ઉભરામાં નીકળી ગઈ છે તેથી જેટલી ને જેવી સારી લાગે તેટલી ને તેવી સારી કવિતા વિષ્ણુદાસની છે. વિષ્ણુદાસની કૃતિ અઢારમા સૈકાના પ્રથમ પાયાલગીની કહેવાય. તોપણ તે સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતી કવિતાનો પ્રતિનિધિરૂપે છે. સત્તરમા સૈકાની કવિતાનો વિષય ભક્તિ છે; પણ તે દૃષ્ટાતના કથનથી દેખાઈ છે. દેખડાવનારા વિદ્વાન નહોતા તેમ ભક્તિભાવથી ઉભરાતા જોસ્સાવાળા નહોતા તેથી તેઓની કવિતાવાણી મોળી ને નિસ્તેજ છે.

અખો.

એ શ્રીમાળી સોની અમદાવાદમા ખાડીઆમાં દેસાઈની પોળમા રહેતો હતો. એના વંશમા હાલ કોઈ નથી. એને કવિતા લખવાનું કેમ સૂઝયુ તેના કારણ લોકમા આ પ્રમાણે કહેવાય છે:—

અખો ઘણો પૈસાદાર હતો. એની પાસે એક બાઈએ ત્રણસેક રૂપીઆ અનામત મૂકયા હતા. એક વખત તે બાઈએ કહ્યું કે મને એની કંઠી ઘડી આપો ત્યારે અખાએ પોતાની તરફથી સો રૂપીઆ ઉમેરીને ચારસેંની કંઠી કરી આપી ને તે વાત પેલી બાઈ જેના ઉપર તે બેનના જેવું વહાલ રાખતો તેને કહી દીધી, પણ તે બાઈને એવું સૂઝયુ કે અખાભાઈ જાતના સોની છે તેથી તેણે કંઈ ગડબડ કીધી હશે ને એ ખ્યાલથી તે બાઈએ બીજા સોનીને તે કંઠી કિમત કરાવવાને આપી તેણે કકડો કાપીને ગાળી જોઈ ચારસેનો માલ છે એમ કહ્યુ. બાઈ ખશીઆણી પડી ગઈ ને તેણે અખાને કહ્યુ કે ભાઈ આ સમી કરી આપો. અખો કંઠી તૂટવાનું કારણ પૂછી લીધા પછી ઘણો ખિન્ન થયો ને બોલ્યો કે સંસાર સાચાનો નથી.

બીજી વાત ચાલે છે કે તે ટંકશાળનો ઉપરી હતો ને એક વખત કોઈએ સરકારમા રાવ ખાધી કે અખો સિક્કાઓમા હાણી ધાતુ ભેળે છે. તે ઉપરથી તપાસ થઈ પણ તે રાવ સાચી ઠરી નહિ ને એ ઉપરથી તેનું દીલ સંસાર ઉપરથી ઊઠી ગયુ

એવાં એવા કારણોથી અખાને સોનીના ધંધા ઉપર ધિક્કાર આવ્યો ને તેણે પોતાનાં ઓજાર કુવામાં નાખી દીધા ને પછી સંસારમાં સાચું શુ છે તેની ખંતે ખોળ કરવા લાગ્યો જે જે પંથો ચાલતા હતા તે તેના મોટેરાઓ પાસે જઈને તેઓની સાચવટ જોતો, પણ તેમાં બધે ઠગબાજી તેણે જોઈ. એક વખત તે પોતાનાં નામ વેશ બદલીને કોઈ ગોસાઈજીના મંદિરમાં ગયો ત્યાથી તેને ધક્કો મારી કહાડી મૂકવામા આવ્યો હતો ને એ ઉપરથી તેણે ગોસાઈજીને કહ્યુ કે તમે સઘળા પૈસાના સાથી છો, માણસ અને ગરિબાઈના સાથી નથી ને પછી આ સાખી લખી;—

'ગુરુ કીધા મે ગોકુળનાથ' 'ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ'
'ધન હરે ધોકો ન હરે' 'એ ગુરુ કલ્યાણ શુ કરે' ?

સાચું શું છે ને સાચો કોણ છે એની ખોળમાં તે ગામોગામ ફર્યો, પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. આખરે કાશીમા તેણે એક રાતે સંન્યાસીના એક મઠમા જઈ ત્યા કોઈ બ્રહ્માનંદ નામે સંન્યાસી એક બીજા સંન્યાસી આગળ વેદાતની કથા કરતો હતો તે સંડાસ આગળ ઉભા રહીને સાભળી. તે કથા તેને પસંદ પડી પછી તે રોજ ત્યા જાય ને છાનો છાનો કથા સાંભળ્યા કરે. દિવસે તે ઘણી ઘણી રીતે તે સંન્યાસીને કનક કામિનીની વાતો કરીને લલચાવે, પણ લલચાય નહિ ત્યારે અખાએ જાણ્યું કે એ કોઈ મહા પુરુષ છે ખરો. કથા સાભળતા વર્ષ થએલું તેવામાં એક રાતે સાંભળનાર સંન્યાસીથી નિદ્રાને લીધે હોકારો દેવાયો નહિ ત્યારે અખાએ હોકારો દીધો; પણ બ્રહ્માનંદને શક પડયો તેથી તેણે દીવો લઈને જોયું તો અખાને દીઠો ને પછી અખાએ કહ્યું કે મારો અનુગ્રહ કરો. તે દિવસથી અખાએ બ્રહ્માનંદને ગુરુ માની તેની

હથા પ્રગટ રીતે સાંભળવા માંડી ને ઘેર અવકાશે વેદાંતના ગ્રંથો લખવા માડ્યા.

એનાં પુસ્તકના બે ભાગ થઈ શકે છે-પાખંડીમત તથા આચારઘેલાઈ એ વિષે છપ્પા ને વેદાંતના ગ્રંથો. છપ્પામાં મરદાની રીતે લોકમાં ચાલતા દાખલાઓથી ઠગબાજીને અને ધરમઘેલાઈને હસી નાખી-હસવામા નિંદા કરી લોકને શિખામણ દીધી છે એણે જે દાખલાઓ મૂક્યા છે તે ખરેખર અસર કરે તેવા છે. કદાપિ એમ લાગે કે એક વાતના બોધને માટે જુદા જુદા ઠેકાણાના પ્રસંગોને પ્રમાણરૂપ સાથે મૂકવામા તેને ઘણી મહેનત પડી હશે, તોપણ તેની લખવાની છટા ઉપરથી સાફ જણાય છે કે તેણે બહુ જોએલું, બહુ સાંભળેલું અને બહુ વેઠેલું તેથી તેનાથી સહજ લખાયા છે ને એજ તેની કવિદાખલ ખુબી છે. એના છપ્પા પિંગળ રીતના નથી પણ છ ચરણની ચોપાઈઓ છે. મૂર્ખાઈનું હાસ્ય કરી શિખામણ આપવામા અને ગુજરાતી ભાષામા વેદાંતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખવામાં અખા જેવો હજી સુધી કોઈ થયો નથી. અખાએ જે વેદાંત લખ્યો છે તે વેદાંત, કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી; તેમાં કવિતા રસ થોડોક છે ને અખો પોતે પણ કહે છે કે 'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ.' શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની કવિમા અલંકારની મેળવણીથી જેટલો રસ ઉત્પન્ન થાય તેટલો રસ હોય છે. ગંભીર વિષયને અનુકૂળ ભાષા ઘડાયલી નહિ તેથી અખાની ભાષા સ્વચ્છ નથી પણ ક્લિષ્ટ જેવી લાગે છે. અખાને જ્ઞાનીદાખલ ઘણું માન છે, પણ કવિ દાખલ તો એ બીજા વર્ગમાં આવે છે એની કવિતા બોધક છે ને તેમા હાસ્યરસ સિવાય બીજો મોટો રસ નથી

અખાએ જાતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ તે બહુશ્રુત હતો. એના વિચાર સાધારણ નથી, પણ પ્રૌઢ છે-પંડિત માન્ય કરે તેવા છે. એણે કવિતા ઉપર કે ઢાળ ઉપર નજર રાખી નથી, પણ અર્થને દ્દષ્ટાંતોથી ભભકમાં બતાવવા ઉપર સારીપેઠે નજર રાખી છે. એના બનાવેલા વેદાંતના ગ્રંથોમાનો એક અક્ષયગીતા-અખેગીતા છે. એ ગીતાની છેવટે સંવત્ ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ ને સોમવારી તિથિ લખી છે. એણે કેટલીએક સાખી ગરબીઓ પણ કરી છે.

પ્રેમાનંદ.

સંવત્ ૧૭૦૦થી ૧૭૯૯ સુધી એટલે ૧૮મા સૈકામાં જે સારા સારા કવિઓ થયા તેમા અને ગુજરાતી ભાષામાં સર્વ કવિઓમા પ્રેમાનંદ મુખ્ય છે. એના રચેલા ગ્રંથો ઓખાહરણ (૧૭૨૩), અભિમન્યુ આખ્યાન (૧૭૨૭), મદાલસા આખ્યાન (૧૭૨૮), હુંડી (૧૭૩૦), હારમાળા (૧૭૩૪), સુદામાચરિત્ર (૧૭૩૮), મોસાળું (૧૭૩૯), રણયજ્ઞ (૧૭૪૧), નળાખ્યાન (૧૭૭૬), અને ભાગવત દશમસ્કંધના બાવન અધ્યાય, રૂખમણીહરણ, વિવેકવણજારો, દાણલીલા એટલા મારા વાચવામા આવ્યા છે કાવ્યદોહનમા છાપેલા સુદામાચરિત્રમા ૧૭૦૦નું વર્ષ લખ્યું છે. ઉપર જે વર્ષો આપેલાં છે તે અનેક પ્રકારની સન્મતિ મળેથીજ ખરાં ઠરે. દશમને અંતે કોઈ સુંદર નામે મેવાડાએ લખ્યું છે કે અધ્યાય બાવનથી અધુરો હતો તે સંવત્ ૧૭૯૬ની વસંત પંચમીએ પુરો કર્યો છે પ્રેમાનંદે બાવન અધ્યાય કેટલા કાળમા લખેલ ને સુંદરે આડતીસ કેટલામા લખેલા એ નક્કી થઈ શકતુ નથી, તોપણ ૧૭૭૬થી તે ૧૭૯૬ લગી ૨૦ વર્ષ થાય ને એ વીસ વર્ષમા પ્રેમાનંદનું મરણ થએલું. દંતકથા છે કે તેણે મોટપણે ગ્રંથ લખવા માડ્યા હતા ને ધારીએ કે તેણે ૨૫ વર્ષની વયે મામેરૂ લખ્યું તો નળાખ્યાનની સમાપ્તિવેળા તે ૬૨ વર્ષનો હતો અને પછીના ૨૦ લેતાં ૮૨ આવે છે; અર્થાત્ પ્રેમાનંદ એંશી નેવુંએક વર્ષની ઉમરે મરણ પામેલો ને તેણે ૬૦ એક વર્ષ કવિતા કરેલી. એ દિલ્હીના ઔરંગજેબ ને મહમદશાહ એ બાદશાહોના વખતમાં હતો. પિલાજી ગાયકવાડે વડોદરામાં સંવત્ ૧૭૮૭માં ગાદી સ્થાપી તે વેળા પ્રેમાનંદ હયાત હતો એમ અનુમાન થઈ શકે છે. એના વખતમાં ઇંગ્લાંડમાં મિલ્ટન, ડ્રાઇડન ને પોપ એ કવિઓ હતા.

સંવત્ ૧૯૧૫મા હું વડોદરે ગયો હતો ત્યાં પ્રેમાનંદના વંશમાનો કોઈ છે એ જાણવાને ખોળ કરતાં મને મનસુખરામ મળ્યા હતા. એણે વાત કરતા આ પ્રમાણે કહ્યુ છે:-મૂળ પુરુષ જયદેવ ને એને ચાર છોકરા, તેમા મોટાનું નામ કૃષ્ણારામ ને એનો પ્રેમાનંદ; એનો રઘુરામ; એનો ઇચ્છારામ; એનો મંછારામ; એનો ઉત્તમરામ; એનો દાજીભાઈ ને એનો મનસુખ-

રામ, ગોત્ર ઓચ્ચવસ્; માતૃ કાત્યાયની, પ્રવર પાંચ-(વચ્છસ્, ચવન, ઉર્વ, આપ્નવાન્ ને જમદગ્નિ) અને અટક ઉપાધ્યાયની. પ્રેમાનંદ માશીને ઘેર રહેતો. ચૌદ પંદર વર્ષ સુધી મૂર્ખ ને જડભરત હતો. કામનાથ તથા બહુચરાજીનાં દ્હેરાં છે તે બેની વચ્ચે એક મકાનમા કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો તેની પાસે તે રોજ જતો તથા સેવા કરતો ને બાકીનો વખત ગામમા રખડ્યાં કરતો એક દિવસ સિદ્ધે કહ્યુ કે હું કાલે અહિંથી જવાનો છઉં માટે તું સવારમા વહેલો આવજે. પ્રેમાનંદને જતા મોડું થએલું ને સિદ્ધ ચાલતો થએલો, પણ પછી તે લોકને પૂછતો ને દોડતો થોડેક ગયો એટલે સિદ્ધ મળ્યો પ્રેમાનંદ ગગળી ગએલા જેવો પગે પડયો ને સિદ્ધે કહ્યું કે જા તુ પ્રાકૃતમા કાવ્ય કરવાને સમર્થ થઈશ, વહેલો આવ્યો હોત તો સંસ્કૃતમા કરવાને સમર્થ થાત. એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘેર આવ્યો ને પછી કાવ્ય કરતો થયો. પ્રથમ ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતો, પણ પછવાડેથી તેણે પચીસ ત્રીસ હજાર રૂપીઆ મેળવેલા. એના બંધાવેલા ઘર રૂપીઆ દસ હજારનાં હાલ છે. તેણે કેટલાક ધોળગીત પણ બનાવેલા છે કે જે વલ્લભી વૈષ્ણવોમા ગવાય છે" વડોદરાના તેમ સુરતના કેટલાક લોક કહે છે કે તે માશીને ઘેર રહેતો અને ભિક્ષાવૃત્તિથી ગુજારો કરતો એક વખત કોઈ સિદ્ધે એને બારણે આવીને કહ્યુ કે હું બે દહાડાનો અપવાસી છુ, તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે તેની સેવા કીધી ને સિદ્ધે જતી વખત તેની જીભ ઉપર કંઈ લખ્યુ તેથી તેનામા કાવ્યશક્તિ આવી' કેટલાક કહે છે એ ન્યાયશાસ્ત્ર ભણ્યો હતો કેટલાએક કહે છે કે એ પુરાણી હતો. કેટલાએક કહે છે કે એને એક પ્રસંગે પુરાણીઓ સાથે રકઝક થઈ તે ઉપરથી એઓ એવી તજવીજ કરતા કે કોઈ પ્રેમાનંદ પાસે પુરાણ વંચાવે નહિ પ્રેમાનંદે કહ્યુ કે તમે આટલા શેના ફુલાઈ જાઓ છો--હુ ભાગવતનું ભાષાંતર કવિતામા કરૂં છું કે જેથી તમારો કોઈ ભાવ પૂછવાનુ નથી એ આગ્રહમા તેણે પ્રથમ તો દશમસ્કંધનુ પ્રાકૃત કરવા માડયુ વડોદરાના નાગરો એની નિંદા કરતા કે સસ્કૃત તથા પ્રાકૃતમા ભાખી તેમાં તે નવુ શુ કીધુ? એ ઉપરથી તેણે નરસિંહ મહેતા સંબધી લખવા માડયુ. મનસુખરામે કહ્યુ હતુ કે એક પ્રસંગ નાગર બ્રાહ્મણની નાત જમવા બેઠેલી ત્યા પાટે બેશી મામેરૂ ગાઈ સંભળાવ્યુ તેથી નાગરો એટલા તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા કે તેઓએ પોતાના ચંબુઓ તેને આપી દીધા કેટલાએક કહે છે કે એણે સંસ્કૃત મહાભારત વાચ્યુ ત્યારે એને પચીસેક રૂપીઆ મળ્યા હતા, પણ જ્યારે તેણે મહાભારતનું પ્રાકૃત વાચ્યુ ત્યારે તે ઘણુંજ કમાયો.

એટલું તો ખરેખરૂં છે કે તે પ્રથમ ગરીબ હાલતમાં હતો–"ઉદર નિમિત્ત કરી સેવ્યુ ગામ નંદરબાર" (સુદામાચરિત્ર) એ સુરતમા પણ રહેલો. "મુહૂર્ત કીધું સુરતમાં થયુ પૂર્ણ નંદરબારજી." એ સ્માર્ત હતો પણ પુરાણી એટલે તુળસીની કંઠી પહેરી રાખતો, પણ જેમ દયારામ વલ્લભી વૈષ્ણવ હતો તેવો તે નહોતો. એ સંસ્કૃતમાં સારો વ્યુત્પન્ન હશે ને પુરાણ વાચવાનો ધંધો કરતો હશે એમ સંભવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર ભણ્યો હતો એવું તો માત્ર એની હારમાળા ઉપરથી જેટલું જણાય તેટલુંજ; પણ તેમા તેવું કાંઈજ જણાતું નથી. રસાલંકારશાસ્ત્ર ભણ્યો હોય અથવા સંસ્કૃતમાં વ્યુત્પન્ન થવાને આપણા ગુજરાતીઓ પંચકાવ્ય ભણતા તેમાંના થોડાએક કોઈ રસિક ગુરુ પાસે ભણ્યો હોય. એના ગ્રંથોમાના રસાલંકાર ઉપર વિચાર કરતાં પાછલી વાતનો સંભવ મને તો વધારે જણાય છે એ જો સંસ્કૃતમાં સારો વ્યુત્પન્ન હોત તો જે રસિકતા એણે ગુજરાતીમાં બતાવી છે તે, સંસ્કૃતમા કાવ્ય કરી બતાવી હોત, અને તેથી તેને કોઈ મહારાજાનો આશ્રય મળવાનો સંભવ હતો તેને નંદરબારના ઠાકોરનો આશ્રય હતો એમ કેટલાક કહે છે પણ તેના ગ્રંથમા તે સંબધી કંઈ જણાતુ નથી. આટલો ભાસ થાય છે કે નળાખ્યાન તેણે રાજ્યાશ્રયની ઉમેદમા લખ્યુ હશે પણ આશ્રય મળ્યો કે નહિ તે કહેવાઈ શકાતુ નથી. પ્રેમાનંદનો સમય એવો નહોતો કે સંસ્કૃત કવિની બૂજ ન થાય. વળી જે સમયમા પ્રાકૃત પુસ્તકોને સંસ્કૃત જેટલુ માન નહોતુ તે સમયમા તેણે પ્રાકૃત કયા ઉદ્દેશથી ને કયા પ્રસંગથી લખ્યુ એ જાણવુ અવશ્ય છે. હવે એની કવિતા વિષે, જ્યાસુધી સર્વ ગ્રંથો વર્ષ પ્રમાણે મૂકેલા એવું એક મોટુ પુસ્તક થયુ નથી ત્યાસુધી ખરેખરો વિચાર આપી શકાય નહિ. પણ જેટલું મારા વાચવામા અને ચર્ચાવામા આવ્યુ છે તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કહી શકાય છે.–કવિતાનો આત્મા જે રસ તે પ્રેમાનંદની કવિતામા ઘણું કરીને એકસરખો સાધારણ ઉજળો ને ઘાડો હોય તેવો દીપે છે. એની કવિતા કરુણ ને હાસ્ય એ બે રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત છે ને બીજા રસ શૃંગાર, વીર અદ્ભુત એ પ્રસગોપાત સારા દેખાય છે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવસ્થિતિ–રીતભાતનું, અનુકૂળ ગૌરવવાળી શુદ્ધ વાણીમાં રસભર્યુ વર્ણન કર્યું છે. અલંકાર પણ ઘટતા ને સારા છે, એણે એની પહેલાં થઈ ગએલાઓના દેશી રાગ–ઢાળમા અથવા તેમા વધારો ઘટાડો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં ગ્રંથ રચ્યુ છે હુંડી, શ્રાદ્ધ, હારમાળા ને મોસાળું એ ચારમા નાયક નરસિંહ મહેતો છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ મો-

સાળું છે. એમાં અને સુદામામાં હાસ્ય ને કરુણ એ બે રસ છે. ગુજરાતીમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારા અખો, પ્રેમાનંદ ને સામળ એ થયા છે, તેમના જેવા બીજા કોઈ થયા નથી. ઓખાહરણમા શૃંગાર પ્રધાન છે ને તેથી ઓછો વીર છે. મદાલસામાં શૃંગાર, કરુણ ને થોડોએક અદ્ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને બીજા કરુણ ને શૃંગાર છે. નળાખ્યાનમા કરુણનું પ્રાધાન્ય ને શૃંગાર, હાસ્ય એ છે. વિવેકવણઝારામાં શાંત છે અને દશમમાં સઘળા રસ છે, પણ વિશેષ વત્સલરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દર્શાવવાની શક્તિ અને વાચનારના ઉપર થતી અસર એ ત્રણ ઉપરથી કવિતા ઉત્તમ કે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કહેવાય છે વળી સર્વ કાળના સર્વ સ્થિતિના લોક જેટલી પસંદ કરે તેટલા ગૌરવની ને તેટલી શક્તિથી લખાએલી કવિતા તે ઉત્તમ છે વાલ્મીક, વ્યાસ, કાલિદાસાદિ એઓએ જે પ્રતિની કવિતા કરી છે તે પ્રતિની કવિતા પ્રેમાનંદની નથી. પ્રેમાનંદે વિશેષે ગુજરાતીઓને પસંદ પડે તેવી કવિતા કરી છે. એની કવિતામાં ઉત્તમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું ચિત્ર નથી, પણ મધ્યમ વર્ગના જનની સ્થિતિનુ વિશેષે છે. એણે પોતાના ગ્રંથોમા સંસ્કૃતમાંના ને દંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાનાં સંસારજ્ઞાન તથા તર્કશક્તિ એ બેથી શણગાર્યા છે એની કવિતામા પાત્રજનોની મૂર્ત્તિ યથાસ્થિત પડેલી જોવામા આવતી નથી. વળી એક માણસ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રંગમાં દેખાય, પણ તે તેનો તેજ છે એમ તો હોવુંજ જોઈએ. એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણપણું દેખાય છે. કારણ કે કવિ, સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પસંદ કરવાના કોડમાં નિત્ય મગ્ન હતો. એનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની ઠરેલી સ્થિતિમાં ઠરેલી કલમથી લખએલો નળાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે, પણ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ઉતાવળથી લખેલું હોય એમ ભાષા તથા વર્ણનશૈલી ઉપરથી જણાય છે.

વર્ણનરસ અને વર્ણનશૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખુબી છે અને એ ઉપરથી ગુજરાતીઓ હુંડી, સુદામાચરિત્ર, મોસાળું, ઓખાહરણ એ ગ્રંથો અમુક અમુક ટાણે ઉમંગથી ગાય છે અને નળાખ્યાન ને ભાગવત ચોમાસામા વાચે છે અથવા સાંભળે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાનાં રોવાં હસવા, દુઃખ સુખના પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિઆનંદમા રહે છે કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો વિવેકી ને ઠરેલ હતો સંસારઉપાધિમાં છતે તે ગભરાતો નહિ, પણ સૂધે રસ્તે ઉદ્યમ કરી સંતોષથી રહેતો, એ પોતાનાં કુટુંબમિત્રમંડળમા ઠાવકી મજાથકી, ઠાવકા અભિમાનથી, ઠાવકા કોડીલાપણાથી રસવાર્તા કરી આનંદમાં કાળ ગુજારતો હોવો જોઈએ.

સામળભટ.

મડાપચ્ચિસીમાં સંવત્ ૧૭૭૭ ને ૧૭૮૫ એ વર્ષો આપેલા છે. પદ્માવતીમાં ૧૭૭૪નું વર્ષ છે, રણછોડજીના શ્લોકોમાં ૧૭૮૧ છે, સિંહાસનબત્રીસી પછી સુડાબહોતેરી લખાઈ છે એ ઉપરથી ધારી શકીએ છીએ કે સામળે સંવત્ ૧૭૭૦થી તે ૧૭૮૦ લગીમા ઘણાએક ગ્રંથ લખ્યા છે કહેવાય છે કે જ્યારે રખીદાસે તેની કીર્તિ સાંભળી તેડાવ્યો ત્યારે તેની ત્રીસ વર્ષની ઉમર હતી, તો અટકળ થાય છે કે ૧૭૪૦ પછી તેનો જન્મ થયેલો ને ૧૮૦૦ પછી એનું મરણ થએલું

એ કવિ શ્રીગોડમાળવી, સામદેવી, સ્માર્ત બ્રાહ્મણ હતો ને તે શ્રીનગરના (અમદાવાદના) વેગણપુર નામે પરામાં જેને હાલ ગોમતીપુર કહે છે ત્યા રહેતો હતો. એના બાપનું નામ વીરેશ્વર, માતું નામ આનંદબાઈ અને ગુરુનું નામ નાનાભટ હતું. એને બે છોકરા હતા, તેમા પુરુષોત્તમ ભણ્યો ગણ્યો લાયક હતો માટે તેના ઉપર કવિ પ્રેમથી જોતો ને કવિતા ગાવાને પોતાની સાથે રાખતો

એ કવિની કીર્તિ સાંભળી વાસણ વંશનો લેઉઆ કણબી રખીદાસ પટેલ જે માતર પરગણામાં સુઞ નામે ગામમા રહેતો હતો તેણે સામળભટને પોતાના ગામમાં તેડાવીને મોટા સત્કારથી તેના ગુજરાનનેમાટે કેટલુંક પસાયતુ કરી આપીને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો અહિં પછી સામળે રખીદાસને રીઝવવાને સિંહાસનબત્રીસી કીધી, તેમ રખીદાસના છોકરા ઝવેરને રીઝવવાને સુડાબહોતેરી કીધી. એના રચેલા ગ્રંથો સિંહાસનબત્રીસી, સુડાબહોતેરી, નંદબત્રીસી,

મદનમોહના, અરાસકસ્તુરી, પદ્માવતી, શનિશ્ચરાખ્યાન, બોડાણાનું આખ્યાન; ઉદ્યમકર્મસંવાદ, ભક્તમાળા (?), સંગ્રહવિધિ, મંદોદરીસંવાદ, શિવપુરાણ, રેવાખંડ, રણછોડજીના શ્લોકો વગેરે છે.

સામળે વ્રજભાષાનો અને સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કરેલો જણાય છે. કેટલાએક કહે છે કે એને જ્યોતિષ પણ આવડતું હતું ને તે પુરાણ વાચતો હતો. દોહરા, ચોપાઈ, છપ્પા, કવિત વગેરે વૃત્ત જે મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ (પ્રથમ વ્રજભાષામાં નીકળેલા) તે સામળે ગુજરાતીમાં વિશેષે પ્રવૃત્ત કીધા ને તેમા તે ફતેહ પામ્યો છે. તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે એ વાર્તાઓ લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડીઆઓને રીઝવવાનો છતાં તેણે પોતાની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ સારી પેઠે બતાવી છે. અજ્ઞાની લોકની કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમા નીતિ બતાવ્યાનુ માન સામળને છે ભોજપ્રબંધ આદિ લઈ વિક્રમ ભોજસંબંધી સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી જોઈ લઈને સારી પેઠે વધારીને તેણે વાર્તાઓ બનાવી છે. કેટલીક નવી યોજી છે ને કેટલીક ફારસીમાંથી સાંભળી લઈને કરી હશે। તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યના શ્લોકના કવિત છપ્પા બનાવેલા છે.

સામળભટની પ્રસિદ્ધ કવિતા વાર્તા છે તેમા વિષય સ્ત્રી ચરિત્રનો છે —

"अनृत साहस माया मूर्खत्वमतिलोभिता

अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणा दोषा. स्वभावजा."

એ શ્લોકમા સ્ત્રીના જે પ્રકૃત છ દોષ કહ્યા છે તે સામળે અનેક વાર્તાકથનદૃષ્ટાતે દેખાડ્યા છે-એટલે લગી કે કવિએ એ વિષય ન લખ્યો હત તો સારૂ થાત એણે અતિશયોક્તિથી સ્ત્રીને નિંદિત કહી છે એવું વાચનારના મોઢામાથી નીકળે છે. "મહાપુરુષ સાખણ ગ્રહે, ગ્રહે છત હીણા છાસ; નીચ બુદ્ધિ નરકે પડે; વડાને વૈકુંઠ વાસ." એવું એવું જે લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે કવિ પણ પોતાની કવિતાથી નઠારી અસર થશે એવું જાણતો હતો વાર્તાકથનના તેજમાં સુબોધ દબાઈ ગયો છે. જોકે કેટલીક મોટી વાર્તામા કેટલીક સ્ત્રીની મૂર્તિ રૌદ્ર ને ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક પુરુષોની સુઘડ મૂર્તિ ઉજળો આનંદ આપે છે, તોપણ સર્વ વાર્તાવિષે સાધારણ વિચાર આટલોજ આપી શકાય છે-કે તે તર્કથી યોજાઈ છે તોપણ તે ઉત્તરોત્તર તર્કથી-નવાં નવાં વર્ણનથી રસભરી થઈ નથી; હા, સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે ખરી. કથન પણ ઘણુંકરીને એક સરખા સાદા છે-યુક્તિને ખટપટ ભરેલાં નથી કે એક નવો રંગ દેખાય વાર્તામાં ને બીજી કવિતામા પ્રસંગે પ્રસંગે નવે રસ, અલંકાર તથા સાહિત્યથી દેખાડયા છે પણ એ રસ ઘટ્ટ જામેલા નથી-ઉપલકીઆ છે એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી. કવિનો ગ્રંથ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવો તો જોશમાં બહાર પડેલો છે કે તેણે હિંદુ, ઉર્દુ, જૈન શબ્દો તાણીતોડી પ્રાસને અનુકૂળ કરી પોતાની વાણીને સરળ તેજ માસ્વી ને છટાવાળી દેખાડી છે. સામળે ઘણું લખ્યુ છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે; ઘણો બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે ને ઘણા રંગ દર્શાવ્યા છે, તે સૌ જોતા તેની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમા એક રગમડપ હોયની શું તેવી શોભે છે કે જેમા ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષો અનીતિ, મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ અને દૃષ્ટાતકથન સાભળી સુબોધ શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ એ સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનારા સામળભટ છે- "જીવતો નર ભદ્રા પામશે" એ વચન તો કહેણીરૂપ થઈ રહ્યુ છે

વલ્લભભટ.

કળિકાળના ગરબામા સંવત્ ૧૭૮૭-૮૮ના વર્ષ છે ને ધનુષધારીના ગરબામા ૧૭૮૨નું વર્ષ છે. એ અમદાવાદનો ભટ મેવાડો પ્રથમ વૈષ્ણવ હતો. કેટલાક કહે છે કે જ્યારે તે શ્રીનાથજી ગયો ત્યારે ત્યા મંદિરમા તેનાથી ખુણામા થુંકાઈ ગયુ ને લોકે તેનો ફિટકાર કીધો એ વખત વલ્લભ ધીરજથી બોલ્યો કે હું કંઈ જાણી જોઈને થુંકયો નથી ને તે કરતાં હોય, માબાપના ખોળામા છોકરા થુંકે છે તો તેથી કંઈ રીસે ભરાતા નથી મદિરવાળા બોલ્યા કે મા સહન કરે, પણ બાપ સહન ન કરે, ને આ તો બાપનું ધામ છે. એ ઉપરથી વલ્લભે વિચાર્યું કે બાપના કરતા માનું વહાલ વધારે છે માટે આજથી હવે હું માનેજ ગાઈશ ને પછી તે દેવીભક્ત થયો

કેટલાએક કહે છે કે તે પ્રથમ નઠારા છંદમાં પડેલો ને તેમાં તેને કોઈએ મદ્ય પીતા જોયલો તેથી તે ઠપકામાથી બચી જવાને તેણે દેવીભક્ત કહેવડાવા માંડયું

એવા છંદી છોકરાઓને લાવણીઓ ગાવાની ટેવ હોય છે તેથી તેણે લોકમાં ફજેત થયાને લીધે શરમની લાવણીથી દેવીની પ્રથમ લાવણી ને પછી ગરબાઓ બનાવવા માંડેલા

અંબાજીથી ચુંવાળ પ્રાંતમાં બહુચરાજી આવતો ત્યારે તેને તે સ્થાન ઘણું સારૂ લાગ્યુ અને ત્યાં રહીને તેણે બહુચરાજીનો મહિમા સારી પેઠે વધાર્યો.

વલ્લભભટના માબાપની કંઈ ખબર નથી, પણ એ, ધોળો ભટ, હરિભટ અને એક બીજો મળીને ચાર ભાઈ હતા. એમા ધોળો ભટ પણ કવિતા કરતો માતાના દહેરાઓમા આરતીને અંતે જે બોલાય છે તેની સાથે ભક્તદાખલ "વલ્લભ ધોળાકી જે" એમ પણ બોલાય છે.

એની કવિતા ગરબા, ગરબી, લાવણીઓ અને થોડાક રાગનાં પદોમા જોવામા આવે છે એના મોટા ગરબામાં ધનુષધારીના વર્ણનનો, આનંદનો, શણગારનો, કળિકાળનો, ચોસઠ જોગણીનો, બહુચરાજીનો એ પ્રખ્યાત છે. વલ્લભભટ જગદીશ્વરને શક્તિરૂપે માનતો ને ભજતો–જેમ બાળક પોતાની માના ઉપર વહાલ રાખે ને તેની કને લાડ ને તેની પાસે માગે તેવી રીતે દરેક જાણે જગદંબા--જગતની મા ઉપર ભક્તિ રાખવી.–કોઈ કરનારે જગત કીધુ, પણ કરનારામા શક્તિ હતી તો તે થયું માટે શક્તિ આદિ પૂજ્ય છે એમ તે માનતો. એના વખતમા ગુજરાતની ને ગુજરાતીની જે સ્થિતિ હતી તેનું વર્ણન તેણે કળિકાળના ગરબામા અસર કરતુ કયુ છે. શક્તિ ઉપર ભક્તિ ને દેશની દાઝ એ બે વિષે ગુજરાતમા પ્રથમ બોલનાર વલ્લભ છે– "દુર્મતિ દીધી દેશને હો બહુચરી, સુમતિ કરાવી તાજ" "દશદિશ દાખ્યું દેશમાં હો બહુચરી, વાધ્યો વિષય વશેક" "આઈ અમી છાંટો નાખીએ હો બહુચરી છોરૂ, ઢોરૂ ને ગ્રામ" "નેઉવેથકી નારાયણી હો બહુચરી, દેશમા દો નવ નિદ્ધ." વળી ગરબા ગરબી એ શબ્દો વલ્લભની પહેલા વપરાયા જોવામા આવતા નથી, માટે એ શબ્દો પણ એણેજ કયા ન કહાડયા હોય ? એની ભક્તિ વિનયવાળી છે.

વલ્લભની ભક્તિવિષયની કવિતા જોશથી ઉભરાતી સરળ વાણીમાં સાર્થ ને સાલંકાર શોભે છે-થડકો વીરરસવિષય લખવાનો હોય તેવો છે

સંવત્ ૧૭૦૦થી તે ૧૭૯૯ લગીમા થએલા અખો, પ્રેમાનંદ, સામળ ને વલ્લભ એનાં ચરિત્ર પાછળ લખ્યાં છે, પણ એ સિવાય જે બીજા થયેલા તે આ છે.–જગજીવન સંન્યાસી, એણે જ્ઞાનમૂળ (સંવત્ ૧૭૭૨મા) ને નરબોધ એ ગ્રંથ કર્યા છે. એ અમદાવાદ પાસે રાજપુરના પુષ્કર તળાવ ઉપર રામનાથ મહાદેવમાં રહેતો. રત્નો એ ખેડાના ભાવસાર ૧૭૯૫માં હતો ને એ પોતાના વિરહશૃંગારના મહિના કુમળી રગીલી વાણીમાં લખીને પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. સુરતમા શિવાનંદ નામે નાગર બ્રાહ્મણ થયો, તેણે શિવપૂજાના પદો રસાલંકારયુક્ત અનેક રાગમા લખ્યા છે. તેમાં વસંતનાં પદ બહુ સારા છે. એ પૂજા હજી પણ મહાદેવનાં દહેરાંમાં ગવાય છે. જૈન કવિમા રાદેરના વિનયવિજય સવત્ ૧૭૩૮મા શ્રીપાળના રાસ લખ્યો છે, અને અમદાવાદના મોહનવિજયે ચંદનો રાસ લખ્યો છે, અને ઉદયરત્ન તથા સમયસુદર એઓએ પણ સારી કવિતા કરી છે.

કાળિદાસ.

વડનગરો નાગરગૃહસ્થ વસાવડનો કહેવાય છે. એણે પ્રલ્હાદઆખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વરવિવાહ, ચંડિકાના ત્રિભગીછંદ વગેરે કર્યા છે. પ્રલ્હાદઆખ્યાન સંવત્ ૧૮૧૭માં લખ્યુ છે. પ્રલ્હાદઆખ્યાનમા રૌદ્ર ને ભયાનક રસ, ધ્રુવાખ્યાનમા કરુણ રસ અને ઈશ્વરવિવાહમા શૃંગાર રસ વિશેષે જોવામા આવે છે ભાષા સાદી પણ રસથી ભરેલી અને અલંકાર થોડા છે, તોપણ તે સારા છે.

પ્રીતમદાસ.

એ ચરોતરના સંધેસર ગામનો ભાટ સંવત્ ૧૮૩૮મા હતો. એણે વેદાંતજ્ઞાનવિચારને શૃંગાર વાણીમા મૂકી કવિતા કરી છે. મોટા ગ્રંથમા એક ગીતા ને ભાગવતનો એકાદશમો સ્કંધ એ છે, બાકી બીજી છુટક કવિતા પદ, ગરબી, ધોળ વગેરેમા છે. એની કવિતા સાર્થ, ઘટ્ટ, કોમળ, સરળ ને રસભરી છે. એ પ્રથમ વિષ્ણુભક્ત હતો ને ભક્તિના પદ કરતો; પછવાડેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાની થયો હતો.

ત્રિવિક્રમાનંદ.

ત્રિવિક્રમાનંદ ઔદીચ્યસહસ્ર બ્રાહ્મણ જંબુસરમાં જન્મ્યો હતો. તે રાઘવાનંદજીનો અખાડો જે હાલ જંબુસરમાં છે ત્યાં જવા આવ્યા કરતો અને ત્યાંથી તે કંઈ જ્ઞાન માર્ગ સમજેલો. ૧૪ વર્ષની વયે માબાપે લગ્ન કીધાં ત્યારે સાવધાન થતી વખત તેણે ગોરને પૂછ્યું કે સાવધાન તે શું? ગોરે કહ્યું કે લગ્નઘડી સાચવવા માટે સાવધાન કહેવાય છે, પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ પોતે મનમા એમ લઈ લીધુ કે ઓ જીવ તું આ સંસારની જાળમા ન પડ, ને પછી તેણે દિશા જવાનું બહાનું કહાડ્યુ તેના માબાપ ઘણા પૈસાદાર હતા ને એના બાપ અને બીજા ત્રણ કાકા એ ચાર વચ્ચે તે એકના એકજ લાડકવાયો છોકરો હતો, તેથી તેઓએ જોષીને પૂછ્યુ કે બીજું કાંઈ મુહૂર્ત આવે છે? જોષીએ ઉત્તર દીધો કે હા, બે દહાડા પછી આવે છે. સૌએ કહ્યું કે સાસરાના ઘરમાં દિશાએ જાઓ, પણ એણે ના પાડી અને ઘેર જઈ માને બોલાવીને કહ્યુ, કે સૌએ સાવધાન કહ્યું તેથી હું તો સાવધ થયો, હવે આ તારાં કડાં સાંકળાં લઈ લે, ને પછી પોતેજ ઉતારી આપ્યા. માએ અને બીજાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો તોપણ સૌનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી નાઠો નાસીને રાઘવાનંદને અખાડે ગયો અને ત્યા ગુરુને સર્વ વર્તમાન વિદિત કીધુ ગુરુને કહ્યુ કે મને તમારી પાસે રાખો, પણ ગુરુએ કહ્યુ કે તારા માબાપ શ્રીમંત છે તે મને હેરાન કરે, બીજું તેં મારી આજ્ઞા વિના સાધુદીક્ષા કેમ લીધી? જ્યારે ગુરુએ ન સ્વીકાર્યો ત્યારે તે કાશી તરફ જતો રહ્યો ત્યા ચારેક વર્ષ રહ્યો અને ત્યાથી પછી પોતાની ૨૦ એક વર્ષની ઉમરે સુરતમા આવ્યો ને અહિં લાલ દરવાજે રૂદ્રાજી બાપુજીના વજરાબાઈની વાડીમા ઉતર્યો અહિં હાલેના ભગત નામે સાધુ રોજ કથા કરતા તે તે સાંભળતો. પોતે સાધુ પણ માથે પાઘડી ખરી ત્યા લેઉઆ કણબી રામભાઈ પટેલનો અને ભાણાભાઈ કીમિઆગરનો ત્રિવિક્રમાનંદને સમાગમ થયો એ રામભાઈ પટેલ પાલેસાપીર અટકે મોમનાનો ધર્મ માનતો હતો કથા પ્રસંગ રામભાઈ વગેરેની શંકા ત્રિવિક્રમાનંદ ભાગતો, તેથી તેઓએ તેને પુરો જ્ઞાની અને તેજસ્વી દીઠો. એ સમાગમથી ત્રિવિક્રમાનંદે ભાણાભાઈને ત્યા રહેવા માંડ્યુ પછી થોડા દહાડા એક મકન નામે દરજીને ત્યા રહેવાનું રાખ્યું, પણ જમવાને તે રામભાઈને ત્યા જતો અહિં ઠીક ન પડ્યું ત્યારે હરિપરામા અવલસત મિડઘાના ઘરમા ત્રણ વર્ષ રહ્યો ને પછી પાછો રામભાઈને ત્યાં રહ્યો એ વર્ષોમાં એ આનંદરામ શાસ્ત્રીને ઘેર જઈને કૌમુદીનો અભ્યાસ કરતો ને ઘર આગળ હિંદુસ્તાનીમાં લખેલાં વેદાંતનાં પુસ્તકોની કથા વાંચતો. એણે પ્રથમ તો રામભાઈનાં ઘરનાંને કંઠી બાંધી ઉપદેશ કીધો. પછી તેણે ફડવા કણબી ગોરધન અને લેઉવા કણબી ત્રીકમ એઓને ત્યાં રહેવા માંડ્યું. ગોરધનના ઘરમાં ભાગવત વંચાતું. એ રામભાઈ જે ગળિઆરાની નાતમાં પટેલ હતો તેને કોઈ નાતીલા ગળિઆરાએ પોતાના મરણ વેળા પોતાની બૈરી છોકરા અને પૈસાની સોંપણ કીધી હતી તેથી એ સ્ત્રી રામભાઈની સાથે ત્રિવિક્રમાનંદની કથા સાંભળતા થોડા દહાડા પછી ત્રિવિક્રમાનંદ કણપીઠમા આવી રહ્યા અને અહિં પેલા મરનારની ધણીઆણી પાર્વતી તેને, તેના છોકરા વ્રજલાલને અને તેના ચાકર હરજીવનને એ સૌને ઉપદેશ કરી સાધુ કીધા, પાર્વતીને પૂર્ણાબાઈ, વ્રજલાલને વિજયાનંદ અને હરજીવનને હૃદયાનંદ એ પ્રમાણે નામ ત્રણેનાં ફેરવ્યાં. વિજયાનંદના બાપે ૧૦,૦૦૦ રૂપીઆ મૂક્યા હતા તે તેણે સાધુઓને ખવાડવામાં, કીર્તન ભજન કરાવવામાં અને રાગરંગમા ખરચી નાંખ્યા. એ અવસરમાં વિજયાનંદ ગાતાં પણ સારૂ શીખ્યા હતો. ત્રિવિક્રમાનંદના અખાડામા દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ, ખુમાનદાસ, ઘાસીરામ, લાલખા, લાડુ, વેણબા, કબીરખાં, બાપુજી કંસારો, શિવરામ, શિવાનંદ વગેરે ગાનારાઓનો પ્રસંગે પ્રસંગે મેલાવડો થતો હતો એ સર્વના સહવાસથી વિજયાનંદ ઘણું સારૂ ગાતાં શીખ્યો હતો ત્રિવિક્રમાનંદે ૩૫ એક વર્ષની ઉમરે સ્વસ્થતામા સંન્યસ્ત લીધુ હતુ હરિપરાનું મકાન લીધા પછી તેણે પંચદશી, ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, આદિ ગ્રંથોના બબ્બે ચારચાર પારાયણો કીધા એણે પોતાની ૬૦ એક વર્ષની ઉમરે દેહ ગાળ્યો એ યોગાભ્યાસ કરતો તેથી કંઈ શરીરમા વિક્રિયા થઈ હતી ને એથી તેણે બળાત્કારે વહેલો વહેલો અંત આણ્યો-સંવત્ ૧૮૭૬મા.

ત્રિવિક્રમાનંદનો અખાડો ચલાવનાર પછી વિજયાનંદ થયો ને એ વિજયાનંદની વખતમા દર રવિવારે ગાનારા સાંભળનારાઓની મોટી ઠઠ મળતી અને ત્રિવિક્રમાનંદના પદો વિજયાનંદ મોટા ઉલ્લાસથી અને સરસ રાગદારીથી ગાઈ સંભળાવતો. એ વિજયાનંદ ૧૯૦૮માં મુઓ છે.

ત્રિવિક્રમાનંદ ગોરો, પાતળો ને સાત્વિક સ્વભાવનો હતો. એણે ૧૫ એક જણને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા હતા. ઉપદેશ વિનાના શિષ્ય તો ૧૦૦ ઉપર હશે.

એ કાવ્ય કરતો અને રાગ સારી પેઠે સમજતો હતો, પણ જાતે સારી પેઠે ગાઈ શકતો નહોતો; કોઈ કંઈ ગાતું તો તે સાંભળીને ધાર્મિક વિચાર કરી તેવીજ તરેહનું પણ વેદાંતમતલબનું નવું બનાવતો. એણે વ્રાલી, હિંદુ, સ્થાની અને ગુજરાતીમાં વેદાંતવિષયસંબંધી કાવ્ય કર્યું છે, તેમાં કેટલાએક તો મોટા મોટા ગ્રંથ છે. એનું ઘણું લખાણ હિંદુસ્તાનીમાં છે, ગુજરાતીમાં થોડું છે તો-પણ જેટલું છે તેટલું ઘણું સારૂં છે. ત્રિવિક્રમાનંદનું કાવ્ય જુદા જુદા રાગનાં પદોમાં અને સવૈયા, કવિત, ધોળ, પ્રબંધ વગેરેમાં છે.

એનાં કાવ્યોમાં ભક્તિપૂર્વક વેદાંત છે. એના કેટલાં-એક પદો એવાં તો પ્રેમાનંદમય છે કે અસર થયા વગર રહેતીજ નથી. અખામાં દૃષ્ટાંતોથી અસર થાય છે અને ત્રિવિક્રમાનંદનામાં કાવ્યરસના જોરથી અસર થાય છે. અખાએ કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ જેવો ત્રિવિક્રમાનંદનો ગ્રંથ વાંચવો લોકને પ્રિય છે તેવો અખાનો નથી. ભાષા પણ મધુરી છે. એનામાં વૈરાગ્ય ને નીતિ પણ છે. એના પદો વાંચવાથી યોગાનંદનું પણ કંઈક ભાન થાય છે.

ધીરો.

એ ભાટ વડોદરા જિલ્લામા સાવલી ગામનો રહેનાર ૧૮૮૦-૯૦માં હતો એમ કહેવાય છે. એણે ઘણુંકરીને કાફી રાગમાંજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનસંબંધી છૂટક પદો ઘણાં કર્યા છે એની ભાષા શુદ્ધ અને જોરસા-વાળી છે. એ જાતે એકલો અને બોલવે બાધડ તથા મશ્કરો હતો.

મનોહરસ્વામી.

મનોહરસ્વામી જાતનો વડનગરો-નાગર ગૃહસ્થ સંવત્ ૧૮૪૪ના વર્ષમાં જુનાગઢમાં જન્મ્યો હતો અને ત્યાંથી પછી વસાવડ ને ત્યાંથી પછી મહુઆમાં આવ્યો હતો. પ્રલ્હાદ આખ્યાનનો બનાવનાર કાળિદાસ તે મનોહરનો મામો થાય. મનોહરનું બાળચરિત્ર જાણવામા નથી, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી સઘળેથી એવું જાણવામા આવ્યું છે કે એણે પોતાની સ્ત્રીનામા કોઈ દોષ જોયલો તેથી તેણે તેનો ત્યાગ કીધો હતો; ઘણાં વર્ષ બન્ને જુદા હતાં ને અકેકની મળવાની મરજી અંદરખાને ખરી તોપણ પેલાના મનમા એવું કે પ્રથમ પેલી બોલાવે અને પેલીના મનમા એવું કે પ્રથમ પેલો બોલાવે. એમ પછી કોઈ કોઈનો મેળાપ થયોજ નહોતો. સ્ત્રી પોતાના સગાં-વહાલામા ગુજરો કરતી. મનોહરને બે દીકરી હતી પણ તે વહેલી મરી ગઈ હતી.

મનોહર પોતાની પાતરીસેક વર્ષની ઉંમરે ધોધે આ-વ્યો અને ત્યાં કલ્યાણજી નામે નાગર ગૃહસ્થ જે અમીન હતો તેને ઘેર તે રહ્યો. અહિં એણે મુખત્યારી વકીલાત નું કામ કરવા માંડયું.

એના બાપ નાનકડાએ એને માટે ૨૦ એક હજારની પુંજી મૂકી હતી, પણ તે તેણે ઉધાકંધા વેપાર કરીને તમામ ખોઈ નાખી હતી. એ ધક્કો અને સ્ત્રીનો ત્યાગ એ બે કારણ મનોહરના મનમા વિરાગ ઉપજાવવાને, એકઠાં મળ્યાં હશે.

મહુઆમાં એને કોઈ બંગાળા તરફનો સંન્યાસી મળેલો તેની પાસેથી તેણે વેદાંતમાર્ગનો બોધ લીધો હતો.

એ એટલો તો મેલો રહેતો કે એની પાસે તો શું પણ એનાથી ચાર ડગલા દૂર ઉભા હોઈએ તોપણ તેના શરીરમાથી દુર્ગંધ આવ્યા વિના રહેતી નહિ. જેવો તે મેલો હતો તેવો તે લુચ્ચાઈ દોગાઈમાં પુરો હતો અને સંન્યાસ લીધા પછી શિષ્યાણીઓનો વધારે સહવાસ રાખતો.

એ સ્નાનસંધ્યા વગેરે કંઈજ કરતો નહિ. એક વખત આઝા ગવરીશંકરના ભાઈ વેણીલાલે કોઈ શુક્લ જોડે તેને કહેવડાવ્યુ કે તમે બ્રાહ્મણ થઈને નહાતા ધોતા નથી તથા બ્રહ્મકર્મ કરતા નથી એ સારૂં નહિ; તેના ઉત્તરમા તેણે લખી મોકલ્યુ કે તમો બ્રાહ્મણ થઈને મને પુછાવો છો એ ઉપરથી જણાય છે કે તમેજ મોટા ખાડામાં પડેલા છો.

એક કામમા તેણે બક્ષીના હાથના જેવા દસ્તાવેજ લખીને રાજાના જેવી મહોર મારી હતી ને તે પકડાયો નહોતો. એ કામમા તેને રૂપીઆ બેએક હજાર મળ-વાના હશે ખરા. એ કામ અમદાવાદમા બન્યું, પણ

પછી જેના પાસથી ૨૦૦૦ મળવાના તે ન મળ્યાથી તેને કૃતકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો ને પછી સંવત્ ૧૮૭૯મા એટલે ઇ સ ૧૮૨૩ના વર્ષમાં સુરતના સેશન્સ જડજ જોન્સની હજુરમા જઈને તેણે કબુલ કીધુ કે મે આવું આવું કામ કીધુ છે માટે મને શિક્ષા કરો જડજે માન્યુ નહિ પણ ખરખોટું જાણવાને તેણે તેને ફરમાવ્યુ કે મને કરી બતાવ તે ઉપરથી મનોહરે નવો દસ્તાવેજ કરી મોણુવની મહોર મારી જુનો કરી નાખ્યો, એવો કે તે નવો છે એમ જણાયજ નહિ જડજે કહ્યુ કે તુ એ કામ કરી શકે છે ખરો, પણ પેલા કામમા તુજ હતો એવી કાંઈ સાબીતી મળી આવતી નથી પછી તેને છોડી મૂક્યો હતો

એક કલ્યાણભટ નામે ઘોઘાના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ તેની સાથે ત્રણેક વર્ષસુધી રહ્યો હતો તેણે મને કહ્યુ છે કે મનોહરને પેશાબવાટે ધાત જતી હતી ને તે રોગ એટલો હતો કે લગાર લગાર વારમા પેશાબ થઈ જતો હતો ને તેને સારૂ તેને અફીણનું બંધારણ રાખવું પડ્યું હતુ. તે મહિને રૂપીઆ ચારનું અફીણ ખાતો.

તેણે ફારસી અભ્યાસ સારો કીધો હતો અને અકબરની વખતમા સંસ્કૃત ઉપનિષદના ફારસી તરજુમા થએલા છે તે તેણે વાચ્યા હતા ને તેથી એના વિચારને સારી પુષ્ટિ મળી હતી. તેણે ગણદેવીના ભગવાનશાસ્ત્રી પાસે બેવૃત્તિ કૌમુદી જોઈ હતી.

તેણે સંવત્ ૧૮૯૪ના શ્રાવણ મહિનામાં સંન્યસ્ત લીધુ ને પછી ભાવનગર જઈને તે નીલકંઠ મહાદેવના દહેરામાં રહ્યો ત્યા કેટલેક દહાડે ઓઝા ગવરીશંકરે તેની પાસેથી મંત્રોપદેશ લીધો ત્યારપછી ખાવા પીવાનુ યથાસ્થિત મળવા લાગ્યાથી તે શરીરે હૃષ્ટ પુષ્ટ થવા લાગ્યો.

તેણે સંસ્કૃત, હિદુસ્તાની ને ગુજરાતીમા ગ્રંથ કર્યા છે ઓઝા ગવરીશંકર આ પ્રમાણે નામ ગણાવ્યા છે.- ભગવદ્ ગીતાની ગુજરાતીમા પદબોધિની ટીકા, રામગીતા ઉપર ટીકા, પાચસેં શ્લોકના એક વલ્લભમતખંડન સંસ્કૃત ગ્રંથ, સનત્સુજાતીય આખ્યાન (સંવત્ ૧૮૯૮મા), પુરાતન કથા (વલ્લભા મહારાજને સંબંધી), નિત્યકર્મ અને ગુજરાતી વ્યાકરણ

તેણે સંન્યસ્ત લીધા પછી જે કવિતા કરી છે તેમા મનોહર નામ બદલી સચ્ચિદાનંદ એવી છાપ રાખી છે

તેની કવિતામાં, મૂર્તિપૂજાદિક કર્મઉપાસનાનુ, તથા વૈષ્ણવ સ્વામિનારાયણનાં મતોનુ ખંડન અને અદ્વૈતમતનું બ્રહ્મનિરૂપણ છે. તેનામાં સાંભળેલા ઢાળ પ્રમાણે કવિતા જોડવાની શક્તિ હતી. તે પોતે ગાઈ જાણતો નહિ.

સંવત્ ૧૯૦૧ના વૈશાખ શુદ્ધ ચૌદસે મનોહર કવિ મરણ પામ્યો છે

ઉપર કહ્યા તે સિવાય બીજા પ્રસિદ્ધિ પામેલા કવિઓ આ છે-રઘુનાથદાસ એ સંવત્ ૧૮૩૫માં હતો એણે ભાગવત, રામાયણ, ધ્રુવાખ્યાન અને છુટક છપ્પા, સવૈયા, પદ, ગરબીઓ કરેલાં છે, પણ "ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને" એ ગરબીઓજ માત્ર બૈરાઓમાં આજકાલ ગવાય છે રેવાશંકર એ જુનાગઢનો નાગરબ્રાહ્મણ ગોસાઈજીના મતનો હતો, તેણે દશમનો સાર, ઠાકોરલીલા વગેરે ગ્રંથો કર્યા છે. એ સંવત્ ૧૮૭૫મા હતો. નરભેરામ, દલપત, કૃષ્ણારામ મહારાજ, રણછોડજી દિવાન, ધનદાસ, ડુંગર બારોટ, બાપુ, રણછોડભગત, ભવાનભગત, ભોજોભગત, રાવો ભજત, શાંતિદાસ, થોભણ, મીઠો, રામકૃષ્ણ, ઇચ્છારામ, હરિભટ રાજે ઇત્યાદિ છે.

સ્વામિનારાયણના સાધુઓમાં નિષ્કુલાનંદે વૈરાગ્ય અને સ્વામિનારાયણના ચરિત્ર વિષે લખ્યું છે. એણે ઘણા એક ગ્રથો કર્યા છે, પણ સવત્ ૧૮૭૭મા લખાએલો ભક્તિચિંતામણિ પ્રસિદ્ધ છે; મુકતાનંદ એ પ્રથમ રામાનંદી વૈરાગી હતો, પણ પછી સ્વામિનારાયણને ગુરૂ માનતો જ્યારે સ્વામિનારાયણ વેદાંતમતના હતા ત્યારે તેણે ને મતની કવિતા કરી છે ને પછી ગુરૂ ઉપાસના લઈ બેઠા ત્યારે તેણે તે મતની કવિતા કરી–ઉદ્ધવગીતા, સતીગીતા, રૂક્મિણીવિવાહ, કૃષ્ણપ્રસાદ એ ગુજરાતી ગ્રંથો તેણે કર્યા છે, ને હિંદુસ્તાનીમાં કર્યા છે તે તો બહુ છે એણે સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો એ સરોદો બજાવીને પદ ગાતો. એણે ૧૮૮૭મા ૭૦ વર્ષની ઉમરે દેહ મુક્યો હતો. બ્રહ્માનંદ એ ડુંગરપર પરગણાના ખાણ ગામના ચારણ હતો એનુ નામ લાડુ બારોટ હતુ ને એણે એ છાપથી ચારણી ભાષામા ને શ્રીરંગ નામથી હિદુસ્તાનીમા કેટલીક કવિતા કરી છે એ વીસમે વર્ષે સ્વામિનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયો હતો એની કવિતાશક્તિ મોટી ને તાત્કાલિક હતી એ સરોદો સતાર બજાવી ગાતો. એણે ગુજરાતીમા કવિતા કરી છે, પણ હિદુસ્તાની જેટલી નહિ. એણે સંવત્ ૧૮૮૮મા મૂળીમા દેહ છોડ્યો હતો પ્રેમાનંદ સ્વામી એ ગાયનકળામાં કુશળ હતો ને એણે શૃંગારરસમાં બહુ લખ્યુ છે એણે વિજોગની ગરબી સંવત્ ૧૮૭૮મા સ્વામિનારાયણ કને ગાઈ હતી તે ઉપરથી એણે તેને પ્રેમસખીનું નામ આપ્યુ હતુ. એણે તુલસીવિવાહ રચ્યો છે. બીજા કવિ દેવાનંદ, મંજુકેશાનંદ વગેરે છે. ગોરજીઓમાં પદ્મવિજય, રૂપવિજય, દીપવિજય, વીરવિજય, ઇત્યાદિ છે.

દયારામ.

સંવત્ ૧૫૦૦થી તે સંવત્ ૧૯૦૦ લગીમા અથવા ૪૦૦ વર્ષના દરમિઆનમા જે જે સારા સારા કવિ થઈ ગયા છે તેમા છેલ્લો ને ઉપલા વર્ગમા મૂકવા જેવો શૃંગાર કવિતાથી પ્રસિદ્ધ પામેલો એવો દયારામ અથવા દયાશંકર હતો. તે જ્ઞાતે સાઠોદરો નાગર ગૃહસ્થ ઋગ્વેદી, સાખ્યાયની શાખાનો, વડોદરેથી બાર ગાઉ ઉપર ડભોઈ કસ્બો છે ને ત્યાથી સાત ગાઉ ઉપર નર્મદાતીર ચાણોદ (ચડીપુર) કરીને ગામ છે ત્યા સંવત્ ૧૮૩૩ અથવા ઇસ ૧૭૭૭મા જન્મ્યો હતો. એની માનુ નામ રતનબાઈ અને બાપનુ નામ પરભુરામ હતુ એ પરભુરામ કારકુની કરતો. બાપે, દીકરાને બાળપણમા કંઈ અભ્યાસ કરાવ્યો નહતો, પણ તેને જોતરૂ પહેરાવવાની તજવીજ કરી હતી એટલે સાત વર્ષની ઉમરે તેનો વિવાહ કર્યો હતો બાપે આઠમે વર્ષે દીકરાને જનોઈ દીધા પછી પાચ છ વર્ષ જીવીને અને માએ પણ પછી એક બે વર્ષ વૈધવ્ય પાળીને કવિની ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉમરે દેહ છોડેલી એવું કહેવાય છે. કોઈ કહે છે કે જનોઈ દીધા પછી એને સૈયદ (અળીઆ) આવ્યા હતા. માબાપના મરણ પછી દયારામ ચાણોદમા પોતાની માસીને ઘેર પળ્યો જતો એ વખતે એ કુસગથી ફક્કડ, ઉડાઉ હોઈને કુછંદમાં સારી પેઠે રમતો હતો એક પ્રસંગે માસી સાથે બોલવું થયુ ને તેમા માસીએ કંઈ કડવું વચન કહેલું તે તેનાથી ન સંખાયું અને તેથી તે ક્રોધમા ને ક્રોધમા ઘર-ગામ છોડી કાશી તરફ ચાલ્યો ગયો. એ વેળા એની ઉમર સોળ સત્તરની હશે. કોઈ કહે છે કે સ્ત્રીઓનાં છંદથી તેની અપ્રતિષ્ઠા થઈ હતી તેથી તે નાસી ગયા હતા કાશી જઈને ત્યાં તેણે વિશ્વેશ્વરની લાવણી જોડીને ગાઈ હતી. એ લાવણી દયારામનુ પહેલુજ કાવ્ય કહેવાય છે મને એ વાત ખોટી લાગે છે, કારણ કે મૂર્ખ છોકરો પોતાની સોળ સત્તરની ઉમરે આટલા આટલા અઘરા શબ્દોની ભરણીવાળી અને સારા વર્ણનવાળી લાવણી કરી શકે નહિ છેલ્લી કડીમાં 'કૃષ્ણચરણ અભિલાખ' એવું લખ્યુ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પોતે સ્માર્ત છતે, વિશ્વેશ્વરની લાવણી કરતે છતે, એવું લખે નહિ. કોઈ બીજાએ તેમ લખ્યું હશે અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તેવું લખ્યું હશે. એ લાવણીમા કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી તે ઉપરથી કહીએ તો ચાલે કે તે પોતાના મરી ગયેલાં માબાપ સંબંધી પ્રેમપીડિત નહોતો.

સોળ સત્તર વર્ષના મૂર્ખ છોકરાએ સહેજસાજ વિચારની લાવણી બનાવવી એ કંઈ નવાઈ જેવું નથી. સૌને જાણીતુ છે કે અભણેલ બૈરાઓ અભ્યાસથી ગરબીઓ જોડે છે તથા લગ્નમાં ઘણી વાર વખાણવા જેવા તરતના તરત બોલ જોડી ગીતો ગાય છે અને બાર તેર વર્ષની ઉમરના નીચ વર્ણના મૂર્ખ છોકરાઓ પણ લાવણી જોડે છે ગમે તેમ છે, તોપણ આટલું તો ખરૂ કે દયારામ જન્મથી વિચક્ષણ તથી તેને પોતાના કુછંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી બનાવ્યા પહેલા તેણે કેટલીએક (અનીતિની) લાવણીઓ બનાવેલી ખરી, તોપણ કાશીવિશ્વેશ્વરની લાવણી, એ દયારામની ધર્મસંબધી કવિતામા સત્તર વર્ષની ઉમરે પહેલીજ કરેલી હશે. દયારામે જોષી રણછોડને અથવા જોષી રણછોડે (દયારામને નામે) મારે મોએ એમ કથા કહી છે કે 'કાશી જ્યારે વીશેક ગાઉ દૂર રહી ત્યારે ગંગામાં નહાવાની ઉલંઠા ઘણી થઈ ને પછી દોડી દોડીને ત્યાં પહોચ્યો તો ઘાટના દરવાજા બધ દીઠા: દરવાને પૂછ્યુ કે કેમ અહિ પડ્યો છે ત્યારે કહ્યુ કે મારે સ્નાન કરવું છે. થોડી વારમા એકાએક કોઈ પુરુષને બોલતાં સાભળ્યો કે 'ઊઠ દરવાજા ખુલ્લા છે' તેવોજ હુ ઊઠ્યો ને મે ગંગામાં સ્નાન કીધુ ને બીજે દિવસે કાશીવિશ્વેશ્વરમાં જઈને લાવણી ગાઈ—જોષી રણછોડ કહે છે કે 'એજ એનું પહેલું કાવ્ય' કાશીવિશ્વેશ્વરના અનુગ્રહથી થયુ ને કાશીવિશ્વેશ્વરેજ એને કાવ્ય શક્તિ આપી–મૂર્ખના ચતુર ને ખળના સાધુ બનાવી દીધા.

કાશીથી આવીને અથવા કાશીથી સેતુબંધ જઈ આવીને દયારામ પાછો ચાણોદ આવ્યો. અહિ તેની માસી મરી ગયેલી તેનું તેણે શ્રાદ્ધ કીધુ કાશી જવાથી જો કે તેનો વિવાહ ફોક થયો હતો, તોપણ જ્યારે પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે ડભોઈમાં એક ગૃહસ્થે તેને કન્યા દેવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી, ને જો કે નાગરમા ૧૧૦૦-૧૨૦૦નાં પલ્લા ભરવાની રીત છે તે પ્રમાણે પલ્લું ભરવાનું દયારામનું ગજું નહોતું તોપણ પેલો ગૃહસ્થ તેની હોશિયારીથી લલચાઈને વગર પલ્લે પોતાની દીકરી પરણાવતો હતો–ને એમ હતું તોપણ ફાકડા કવિએ કહ્યું કે 'મારે તો પરણવુંજ નથી, મે તો કૃષ્ણસાથે કીદહાડાનું લગ્ન કરી મૂક્યુ છે.

૨. જન્મથી તે વીસ વર્ષની લગીની હકીકત ઉપર પ્રમાણે છે, પણ બીજાં વીસ વર્ષની એટલે કવિની ૪૦ વર્ષની ઉમર લગીની હકીકતમા ઘણુંજ થોડું લખવાનું

મળ્યું છે, કારણ કે એ વર્ષો કવિએ પ્રવાસમાંજ કહા- ડ્યાં છે. અલબત, તે વચમાં વચમાં ચાણોદ-ડભો- ઈમાં વર્ષ છ મહીના રહી જતો ખરો. તેણે જોષી રણ- છોડના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ વાર પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી છે, એટલે આપણાં જે ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, બદ્રી- કેદાર, જગન્નાથ, સેતુબંધરામેશ્વર ને દ્વારકાં એ ચાર ધામ તેની ત્રણ વાર યાત્રા કરી છે; વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેણે સાત આઠ વાર શ્રીનાથજીનું દર્શન તથા ચાર વાર યમુનાપાન કીધું હતું અને એક વાર પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી હતી, અને એ પ્રદ- ક્ષિણા એવી રીતે કે કાશીથી ગંગાના પાણીની કાવડ લઈને પગે ચાલીને સેતુબંધરામેશ્વરને ચડાવી હતી. દયારામ પગે ચાલીનેજ પ્રવાસ કરતો તેની રામે- શ્વર ઉપર એટલી ભક્તિ જોતા માલમ પડે છે કે તે પ્રવાસ પહેલી વારનોજ હશે અને શ્રીનાથજી અને ગોકુળ મથુરા તરફના પ્રવાસો વલ્લભી વૈષ્ણવ થયા પછીના હશે.

૩૫-૪૦ વર્ષની ઉંમરે સમર્પણ લીધું હતું. તેના ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્યમા શિવ અને કૃષ્ણ બન્નેના નામ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે વેળા પુષ્ટિપંથ સ્વીકાર્યો નહોતો, ને તે તો તેની (શખ) રતનના કહે- વા પ્રમાણે ૩૫ ૪૦ વર્ષની ઉંમરે શ્રીનાથજી જઈને સ્વી- કારેલો. પ્રથમ પોતાના ઈષ્ટદેવ જે શિવ તેની કવિતા કરેલી, પણ તેણી દેવની કવિતામા તેને પછવાડેથી રસ ન લાગેલો તેથી અને તેણી શિવના કરતા ભોગી કૃષ્ણની કવિતામા પોતાના જારી પ્રીતિસંબંધી ઉભરા ઘણા નીકળે અને કૃષ્ણની કવિતાના કદરદાન પણ ઘણા વૈષ્ણવો મળી આવે એમ વિચારી તેણે કૃષ્ણની કરવા માડેલી: પણ જ્યારથી તેણે પુષ્ટિપંથ સ્વીકારેલો ત્યારથી તો કૃષ્ણનીજ અને વલ્લભકુળમાહાત્મ્યનીજ કરેલી એમ સાફ જણાય છે. તેણે ભક્તિપોષણ ગ્રંથ કીધો છે તે ચાળીસ વર્ષ પછીનો હશે.

માસીના મરણ પછી દયારામે ઘણુંખરૂ ડભોઈમાજ જ્યા તેના સગાવહાલા હતા ત્યા રહેવા માડ્યુ. તેને રહેવાનું કેટલુ? વર્ષ છ મહીના. વીસથી તે ચાળીસ વર્ષના દરમિયાનમા જાણવાજોગ મુખ્ય ત્રણ વાત છે એક તો તેણે મોટા પ્રવાસ કીધો બીજું આ કે તેણે પુષ્ટિ- પંથ સ્વીકાર્યો અને ત્રીજું આ કે ઘણીક સ્ત્રીઓ જોડે રંડીબાજી કરી ધિક્કારને પાત્ર થયો.

આમ પણ કહેવાય છે કે કવિનો મામો રઘુનાથરામ ભરૂચના ફુરજામા આઠ દસ રૂપીઆની કારકુની કરતો તેને ત્યા તે ઘણુંખરૂં રહેતો, વખતે મરજાદી ભાટીયાં પારેખવાળા હરિવલ્લભ કુબેરને ત્યાં ઉતરતો. ફંદને- લીધે તેને ભરૂચથી સિનોર નાસી જવું પડયું હતું. દયારામ એક વાર સુરત ને એક વાર અમદાવાદ પણ જઈ આવ્યો હતો.

૩. ચાળીસ વર્ષ પછી દયારામે ડભોઈમા સ્થાયી મુકામ કીધો. એક બે વાર ડાકોર જઈ આવેલો તે સિવાય ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી તે કેથે મરતા લગી બહાર ગયોજ નથી જોષી રણછોડના કહ્યા પ્રમાણે ડાકોરના ઇચ્છારામજી મહારાજ જે એક અવતારી પુરુષ થઈ ગયા કહેવાય છે ને જે મંદિર માંડી બેઠા હતા, તેને કંઇ ખબર પડી કે દયારામ સારૂં કાવ્ય કરે છે; તે ઉપરથી તેને તેડાવી ગવડાવ્યું તો ઇચ્છારામભટ્ટ પ્રસન્ન થઈ માથે હાથ મૂકયો ને એ પ્રસંગ પછી ૪૯ એક વર્ષે કવિની વિખ્યાતિ ગુજરાતમાં પ્રસરવા માંડી. ઇચ્છારામ- ભટજી કહેતા કે દયારામ તો નરસિંહ મહેતાનો અવ- તાર છે નરસિંહ મહેતાની જોડે દયારામને સરખાવાય નહિ. નરસિંહ સદાચરણી હતો; દયારામ દુરાચરણી હતો. દયારામ ૩૫ વર્ષ ડભોઈમાં રહ્યો, પણ તેણે કોઈની ચાકરી કરી નથી કવિ--ગાનાર—બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવભક્ત એટલે કોઈ દસ કોઈ પાંચ એમ લોકો ભેટ આપતા ને એ પ્રમાણે વર્ષ દહાડે બસેંએક રૂપીઆની દયારામને પેદાશ હતી ને તેમાથી તે પોતાનો ગુજારો કરતો. જેટલા મળતા તેટલા તે ઉડાવી દેતો. તે પોતાની પછવાડે પુસ્તક સિવાય, કંઈ ઘર; રોકડ વગેરે પુંજી મૂકી ગયો નથી.

મોટા મોટા ઠાકોર, શાહુકાર ને ગોસાઈજીના લાલો દયારામને તેડવાને પાલખી, ઘોડા મોકલે તોપણ તે ના પાડતો -કોઈ ઠેકાણે જતો નહિ. જેને મળવું હોય તે અહિ આવે એમ તે કહેતો

મરવાની અગાઉ સાત આઠ વર્ષ કવિને આંખનું કાચું થયુ હતુ ને બે ત્રણ વર્ષ તો તે છેકજ અંધ હતો. મરતા પહેલા છ સાત દહાડા તે અવાચક રહ્યો હતો. તેને પાંચ આજાર હતા--ગુદે ત્રણ ભગંદર, તાવ, પર- મીઓ, સારણગાંઠ ને અંતરગળ

મરવાની અગાઉ ૧૫-૨૦ દહાડા પર કવિએ જોષી રણછોડને કહ્યુ કે અલ્યા છોકરા, મેં તો આખા હિંદુ- સ્તાનમાં ડંકો દીધો છે; હવે મારે ફરી અવતાર લેવો નથી. તારે મારાં પદો ગાવા. બીજો કંઈ ધંધો કરવો નહિ; અને ગાઈને લોકોને કૃષ્ણ ઉપર પ્રીતિ કરાવવી. મારાં પુસ્તકો અમૂલ્ય છે, અને જો, જે તેની કદર બુઝતો નથી, યા જેને તે ઉપયોગના નથી તેના મનને કોડીનાં છે, તોપણ જે એ પુસ્તકોની ખરી કદર બુઝે છે

લેને તો તે બેશક લાખ રૂપીઆનાં છે. એ પુસ્તકો હું તને વારસામાં આપું છું. હવે છેલ્લું એજ કહું છું કે મેં તને જે ધંધો કરવાને કહ્યું છે તે વગર બીજો તું ન કરીશ. જોષી રણછોડે કહ્યું કે 'તમારી આજ્ઞા માથે શિર છે; આપ જે આજ્ઞા આપો તો અમે તમારી માફક પૂજીએ.' ત્યારે કવિએ કહ્યું કે "હવે તે શી ગણતરીમાં ? એ વાત તારે કરવીજ નહિ." એ કવિ પોતાની માંદગીમાં પોતાનાં પદો સેવકો પાસે ગવડાવતો ને નવાં બનાવતો તે તેઓ પાસે લખાવતો.

દયારામ સંવત્ ૧૯૦૮ના માઘ વદ ૫ વાર સોમે ઇ. સ. ૧૮૫૨ના ફેબરવારીની ૯મી તારીખે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયો.

દયારામ કવિ, મારા મિત્ર ચીમનલાલ નંદલાલના કહેવા પ્રમાણે, પાતળો પણ મારાથી દોઢા હાડનો અને મારાથી મૂઠેક ઉંચો હતો. મોઢું ગોળ નહિ પણ લાંબું મારા જેવુંજ. નાક પણ મારા જેવુંજ સીધું પણ છેડેથી અણીઆળું, આંખ માંજરી પણ ઘણી ચંચળ, કપાળ લમણાથી ઉચું થતું જઈને જરાક બહાર પડતું. મૂછ ભરાવ, ને ઉંચેથી વાંકડી, પણ થોભીઆ નહિ. રંગે ઘઉંવર્ણાથી જરા વધારે ગોરો. નાજુકાઈ ઘણી હતી

એ કવિને લુગડાંલત્તા પહેરવા ઉપર ઘણો શોખ હતો. સાહોદરાની રીતજ એવી હોય છે– સાહોદરા કેમ જાણીએ ? વાંકી પાઘડીએ, ઘોડે બેસી ચાકરી જાય ને જમે દાથરીયે.' એ નડિઆદથી પાંચ પાંચ રૂપીઆનો રંગ નંખાવી પાઘડી રંગાવી મંગાવતો, દસ બાર રૂપીઆના રેશમી કોરના ધોતીઆ ને મલમલનાં અંગરખા પહેરતો ને સફેત દુપટ્ટો ખભે નાખતો. રસ્તામાં કછોટો મારીને ફરતો. વખતે ટોપી ઘાલતો ને વખતે ફેંટો બાંધતો. એને માથે તાલ પડી હતી. એની પાઘડીની શાન, ડભોઈના સાઠોદરાઓ ઘાલે છે તેવીજ પણ ઘાટ ઘણો નાનો. રોજ ૩૦–૩૨ પાનની બીડીએ ખાતો ને ઓઠને લાલચોળ રાખતો. ઘણો ઘરડો થઈને મુઓ તોપણ રાતોચોળ જેવો હતો અને ઘણો વ્યાધિગ્રસ્ત હતો, તોપણ બહુ સાવધ રહેતો એને અફીણ, કસુંબા વગેરે કોઈ વાતનું વ્યસન નહોતું, પણ એ ભાંગનું બશેર પાણી પીતો ખરો. એના બોલવા ચાલવામાં ગુજરાતીઓની ચાલ પ્રમાણે થોડોએક સખીભાવ હતો.

એ કવિનો સ્વભાવ, જોષી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે, મળતાવડો પણ પ્રસંગોપાત ઘણોજ ચીડીઓ હતો— એટલો કે વખતે જે પડયું હોય તે લઈને મારવાને ચૂકતો નહિ. આકળો ઘણો હતો. કોઈ એને વિષે ખોટું બોલતું કે તરત એ ચીડાઈ જતો ને સારૂં બોલતું તો ખુશ થતો. ચીમનલાલ કહે છે કે કોટબુંદીના દ્વારકેશના મંદિરના દ્વારકાનાથજીની સાંતના પુરુષોત્તમજી મહારાજ એના ગુરુ ડભોઈ આવેલા તેને લોકોએ સમજાવ્યું કે દયારામ તો ઘણો મિજાજી છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે આપણે એને દર્શન નહિ કરાવીએ. એ વાત સાંભળી દયારામે તે મહારાજની નિંદાનું એક પદ બનાવી મોકલ્યું. તે પદ મહારાજની પાસે બેસનારા કેટલાએક સેવકોએ વાંચ્યું તો તેમાં કવિની કૃષ્ણભક્તિ જોઈને મહારાજ પોતે દયારામને ઘેર ગયા. દયારામે મહારાજને આવતા જોઈને બારણાં બંધ કીધાં, પણ પછી લોકોનો આગ્રહ જોઈને ઉઘાડ્યાં. ઘરમાં મહારાજ પધાર્યા પછી કવિએ કહ્યું કે આ લો તમારી કંઠી, એમ કહીને કંઠી તોડી નાખી. થોડી વાર પછી મહારાજને નરમ પડેલા જોઈને બહારના વિવેકમાં બોલ્યો, કે મારી પાસે ભેટ આપવાને બીજું કંઈ નથી, આ બે પુસ્તકો છે તે લો પછી પાછી મહારાજે કંઠી બાંધી એવો તે ક્રોધી હતો.

એ કવિ અભિમાની પણ ઘણો હતો. કોઈ પણ માણસ કવિ જાણી એની મુલાકાતને માટે આવતુ તો એ તેને પૂછતો કે કંઈ ગાતા કરતા આવડે છે ? પછી તે જો હા કહે તો તેની પાસે ગવડાવી પોતાની કવિતા તેને સંભળાવતો. વળી એનો સ્વભાવ એવો પણ હતો કે જો કોઈ એને શાસ્ત્ર અથવા કવિતાસંબંધી પ્રશ્ન પૂછે તો તેમાં પૂછનાર શખ્સ જાણતાં છતાં પૂછે છે એમ જો તેને જણાય તો તે તેને ધમકાવી તેનું અપમાન કર્યા વગર પણ રહેતો નહિ. એક વખત પેટલાદનો એક શિવભક્ત વડનગરો બ્રાહ્મણ તેને મળવા ગયો હતો તેની સાથે પરસાળમાં વાતચીત કરતાં પેલાને કૃષ્ણને નિંદતો જોઈ દયારામ ઘરમાં જતો રહ્યો ને ફરી બહાર આવ્યો નહિ.

નાગરનો પેશો કલમ, કડછી કે બરછી; તેમાં બરછી તો નહિ પણ કલમની સાથે કડછીમાં પણ કવિ હોશિયાર હતો. તેમાં પાછો મરજાદી એટલે ઘણું ખરૂં પોતાને હાથેજ રસોઈ કરી જમતો હતો. જોષી રણછોડ કહે છે કે એને, વેલણ વિના માત્ર હાથેવતીજ પાતળી ને ઘણી સારી વહેડમી બનાવતા આવડતી. કેટલાએક કહે છે કે ડભોઈમાં સ્થાયી મુકામ કર્યા પછી કવિએ પોતાની નાતની એક સ્ત્રીને સમર્પણ આપ્યું હતું ને એ તેને રાંધી જમાડતી.

એણે ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત,

અને ફારસીમાં કવિતા કીધી છે, પણ દેવનગરી લિપિ સિવાય એને બીજી લિપિ લખતા આવડતી નહિ એમ કહેવાય છે. જોષી રણછોડ કહે છે કે એણે સંસ્કૃતમાં કંઈ કાવ્ય કર્યું નથી. એક વખતે કોઈ પંડિતે એની મશ્કરી કરીને કહ્યું કે તમે કંઈ સંસ્કૃતમાં તો કાવ્ય કીધુંજ નથી, પ્રાકૃતમાં કીધું તેમા શું? ત્યારે દયારામે એક કવિતામા ચૌદ પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા તેના ઉત્તરો પેલા પંડિતથી અપાઈ શકાયા નહોતા

એની કવિતા ગુજરાતીમા ને હિંદુસ્તાનીમાં ઘણી છે. જોષી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે એના બનાવેલા નાના મોટા મળીને ૧૩૫ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથો ઉપરાત એની કવિતા છુટક છુટક પદ, ગરબી, લાવણી વગેરેમા પણ બહુ છે.

જોષી રણછોડે મને કહ્યું હતુ કે જ્યારે જોસ્સો આવતો ત્યારેજ એઓ કવિતા બનાવતા. કોઈ વખતે રસોઈ કરતાં કરતા ઊઠીને પણ કવિતા કરવા મંડી જતા એનામા શીઘ્ર કવિતા કરવાની શક્તિ હતી

દયારામ, જોકે પોતે ગવૈયાની પેઠે સારૂ ગાઈ જાણતો નહોતો, તોપણ રાગ, સૂર, તાલની સમજ સારી ધરાવતો. એ પોતે પણ તંબુરો લઈને ગાતો એનું ગાવુ સુધી રીતનું હતુ દક્ષણી હરદાસ જેવુ તો નહિ, પણ સારાં ભજનીઆ ગુજરાતમા ગાય છે તેવુ પેટલાદના એક વડનગરાની સ્ત્રી, જેને ઘણું સારૂ ગાતાં આવડે છે, જે સાજ સાથે ગાય છે, તે એક વાર ડાકોરમા દયારામની પાસે ગાતી હતી. તેને દયારામે કહ્યુ હતુ કે 'તારો કંઠ મને આપ, હું તો માત્ર જોડી જાણું છુ'

દયારામને મશ્કરી ઘણી સારી કરતા આવડતી હતી. એની સ્મરણશક્તિ પણ ઘણી હતી. કેટલાએક કહે છે કે એને રોજ પદો કરવાનો નીમ હતો, પણ જોષી રણછોડ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે, જોરસો આવતો ત્યારેજ લખતા અથવા લખાવતા. સને ૧૮૫૯મા કવિ દલપતરામે વિજયક્ષમા ઉપર ભાષણ કર્યું હતુ ત્યારે તે સાભળવાને જોષી રણછોડ પણ મારી સાથે આવ્યા હતો ત્યાં દલપતરામ પ્રાસને ચાપી ચાપીને વાંચતા હતા તે જોઈને જોષી રણછોડ બોલ્યા હતો કે અમારા દયારામભાઈ તો પ્રાસને માટે કોઈ દહાડો આવી ખટપટ કરતા નહોતા.

એના શિષ્ય ઘણા હતા, પણ ચાર મુખ્ય હતા, જે મોટા કારભાર ઉપર છતે ત્યાગી થઈ ગયા હતા, એમ જોષી રણછોડ કહેતો બે શિષ્યોનાં નામ તો આ છે:— અમૃતરામ પંડયો ને ડાહ્યાભાઈ સાઠોદરો નાગર. જોષી રણછોડ તો છેલ્લો શિષ્ય. એ રણછોડ જોષીને અને દયારામને પહેલી મુલાકાત થઈ તે આ રીતે-રણછોડ ચૌદ વર્ષ સુધી તો બદફેલીમા ફરતો હતો;—ઈશકબાજી કરવી, ગાવા બજાવવા, ફક્કડની પેઠે ફરવાં અને બાવાઓના અખાડામા જઈ માથાપાણી લેવાં—એ કામ કરતો હતો એક દહાડો ડભોઈમાના એક અખાડાવાળા વેરાગીએ (જેની પાસે ઘણું ખરૂ તે જતો) પૂછ્યુ કે કેમ દયારામભાઈ કને આવે છે? ત્યારે રણછોડે હા કહી ને પછી તે બે જણા દયારામની પાસે ગયા ત્યા સાધુએ પછી દયારામને કહ્યુ કે, 'યહ લડકા કુછ ગાતા હૈ'—પછી દયારામે કહ્યુ કે કંઈ ગા'—પછી દયારામની બનાવેલીમાથી બે ત્રણ ઠુમરીઓ રણછોડે ગાઈ સભળાવી એથી કવિ ખુશ થઈ ગયા અને બોલ્યા કે એ તો મારા અસલના પડોશીનો છોકરો છે. પછી બીજે દિવસે રણછોડ ત્યા ગયો ને દયારામે એક પદ આપીને કહ્યુ, કે એને બેસાડીને ગાજે ગાઈ બતાવજે, પણ અલ્યા તાલીમ લીધી નથી તે કેમ આવડશે" રણછોડે કહ્યુ કે તમારી કૃપાથી સૌ આવડશે પછી એમ રોજ પદ બેસાડે ને ગાય રણછોડનુ ગાણુ પોતાના જેવુ થવા માડ્યું તેમ તેમ દયારામની રણછોડ ઉપર પ્રીતિ વધારે બેઠી અને બીજા શિષ્યોમા તેને માનીતો કીધો બાપના મરણ પછી લોકોએ દેવાને સારૂ રણછોડને તગાદો કરવા માડ્યો તેથી આહિ તહિ નાસતો ફરતો હતો, પણ પછી દયારામે લેણદારને સમજાવી ધીરા પાડ્યા અને રણછોડને કહ્યુ કે તારે ને ગીરજાએ મારા પદો ગાવાનોજ ધંધો કરવો ને એમાથી જે મળે તેમાથી થોડું થોડું લેણદારને આપવું. દયારામ સાઠ વર્ષની ઉમરનો હતો, ત્યારે રણછોડની ઉમર પંદર વર્ષની હતી રણછોડ ઔદીચ ટોળકીઓ હતો. રતન નામે એક સોનારણ વિધવાને બદફેલી કરવા તેણે ઘરમા રાખી હતી તેણે કવિની ચાકરી મરતાં સુધી કીધી ને તેના મળમૂત્ર, લોહી, પરૂ વગેરે ધોતી ને ગભરામણમા દિલાસો આપતી એ બાપડી બાળરાંડ હતી આ સમે તેની જોડે વ્યભિચાર કર્યાને બદલે દયારામે લગ્ન કર્યુ હોત તો તેની આબરૂ સજ્જનોમા ઘણી વધત

દયારામના સઘળા ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યા વિના તેની કવિતા વિષે અને કવિતા ઉપરથી કવિ વિષે વિચાર આપવામા ઘણી ઘણી ભૂલ થાય માટે, દયારામની કવિતા વિષે યથાસ્થિત મત બાધવાનું હાલ બની શકતુ નથી. તોપણ જેટલું ગુજરાતી કવન મારા વાંચવા તથા સાભળવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી હાલ જે મારા વિચાર બંધાય છે તે આ પ્રમાણે છે. એના ગ્રંથોમાંના કેટલા-

એકમાં ઘણી વાતનાં જ્ઞાન સાથે વિદ્વત્તા જણાય છે અને કેટલાએકમાં સાધારણ વાતજ દીસે છે, પણ એની ગ્રથરૂપ ગુજરાતી કવિતામાં ઉંચી પ્રતિની કવિત્વશક્તિ દેખાતી નથી. એની હિંદુસ્તાનીમાં શતશઈ છે તે એનો ઉંચી પ્રતિનો ગ્રંથ છે ખરો એની છુટક છુટક કવિતા, પદ, ગરબીઓ વગેરે જે છે, પછી શૃંગારસંબંધી કે નીતિવૈરાગ્યસંબંધી, તેમાંની અડધોઅડધ ઘણી સારી છે ને એ છુટક છુટક કવિતામાંથી સુનીતિવાળીનો સંગ્રહ કરી એને દયારત્નમાળ એવું નામ આપીએ તો તે ખોટું ન કહેવાય. દયારામનાં કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે, શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છુટક કવન અને તેમાં વિશેષે કરીને શૃંગારસંબંધી કવનથીજ છે. શૃંગારને વ્યભિચારી કરી દયારામે લોકની નીતિમા બગાડ કર્યો છે, અને પોતાના નામને કાળો ડાગ લગાડયો છે. એ કવિતા સદાચરણી સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવાજોગ નથી. રાધાકૃષ્ણ તથા કહાન ગોપીઓને પાત્ર બનાવી તેને ધર્મરૂપ ધારણ કરાવ્યુ છે, પણ એમા તેની લુચ્ચાઈ ઝટ પકડાઈ જાય છે.

૧૨. ગુજરાતીઓની સ્થિતિ.

સને ૧૮૫૮ના નવંબરમાં એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાંની આસિસ્ટંટ માસ્તરની નોકરી મૂકી હું ગ્રંથ લખવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યો ત્યારથી મને સ્વતંત્ર સ્થિતિને લીધે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળેથી હું આપણા ગુજરાતી ભાઈઓની મનની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થતો જોઉં છઉં--જોઉં છઉં કે એ ફેરફાર સારાને માટે છે ને જેવું સ્ફુરણ દેખાય છે તે પ્રમાણેજ જો વધારો થયા કીધો તો આપણા ગુજરાતી ભાઈઓનો ઉત્કર્ષ વહેલો-ઘણોજ વહેલો થવાનો. અચંબા જેવું છે કે લોકનાં મન જે સેકડો વર્ષ કેવળ જડ રહ્યાં તે એક વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યા છે એ ચંચળતા એકાએક કેમ આવી એ જાણવાની હોંસથી આ નિબંધ લખું છઉં કે જેમાં મુખ્ય ત્રણ વાતનો વિચાર કરી શકાય—પહેલો આ કે સેકડો વર્ષ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી રહી, તેમાં કંઈ ફેરફાર થયા કે નહિ, ને થયા તો તેની અસર કેટલી થઈ ને રહી; બીજી વાત આ કે એક વીશીમા કેટલો ફેરફાર ને શાથી થયો. અને ત્રીજી આ કે હવે કેટલો ફેરફાર કેવે પ્રકારે થવાનો સંભવ છે કે જેથી ગુજરાતીઓની ઘરસંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી, નીતિસંબંધી, વેપારધંધાસંબંધી, બુદ્ધિવૃદ્ધિસંબંધી ને રાજસંબંધી સ્થિતિનો ઉત્કર્ષ વહેલો જોવામાં આવે એ વિષય ઉપરથી જોતાં સુલભ લાગે છે, પણ તે શાસ્ત્રીય રીતે લખવો દુર્લભ છે-અર્થાત્ એ કામ સમર્થ વિદ્વાનનું છે-હું તો મારે અહિં કિંચિત્ લખી સૂચના કરૂં છઉં.

પહેલું રૂપક.

હિંદુરાજ્યમા ગુર્જર જન ઉદ્યમના રંગમા હતા ખરા; પણ તે રંગ વંશપરંપરા દીપ્યા કરે તેવા પાકા નહોતા ખૂલતા રંગની મઝા તેઓ લેતા, પણ થોડી વારમાં તે રંગ ઊડી ગયા. દેશના ઉદ્યમનો પાકો રંગ, સઘળા વર્ગના દેશી જનોમાં સાધારણ દેશાભિમાનરૂપી સ્નેહ હોવાથી બને છે. એ સ્નેહ જાતિભેદને લીધે હોયજ શાનો? રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું અને પ્રજાની સ્થિતિ રૂડી કરવાનું તથા રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનું કામ, માત્ર રાજા, થોડાએક રાજવંશી સરદાર અને વંશપરંપરાથી દરબાર સેવતા એવા વાણીઆ પ્રધાનોનેજ માથે: રાજા અને રાજવંશી સરદાર જેઓ રાજ્ય વધારવા અથવા બચાવવાની ખટપટમાં ઘણાખરા તો રાજ્યની બહાર ઘૂંચ્યા કરનારા તેઓનું ધ્યાન યુદ્ધનાજ વિષયમા અને પ્રધાનોનું કામ જમીનની વસુલ તથા પરરાજ્યમાથી આવેલી લૂટ ભંડારમા નાખવાનુ અને એમાથી નિત્યનો ખર્ચ કરવાનું તથા રાજાઓની ઇચ્છાને આધીન થઇ તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે નાણું બહાર કહાડવાનું કામ; હવે, પ્રજાની સ્થિતિ સારી કરવાના અને સારી રહે તેવું કરવાના ઉપાયો કામે લગાડવા તરફ રાજા ને પ્રધાન ઠરીને વિચાર શું કરે? તેમ પ્રજામધ્યે બ્રાહ્મણો સદા ધર્મસંબંધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાના તથા આચાર પાળવાના અને નિભાવને માટે યજમાન ઉપર આધાર રાખવાના ઉદ્યમમા; વૈશ્ય, પોતાના ખેતી વેપાર ધંધામાં અને શૂદ્ર ઉપલા વર્ગોની સેવા કરવાના કામમા રોકાયલા-એ સૌ રાજદરબારી વાતમાં કેવળ અજાણ. રાજાઓ ધર્મ વિષયમાં નિસ્પૃહ

અથવા કોઈ શૈવ મત તરફના અથવા કોઈ જૈન મત તરફના વળણના, પ્રધાનો જૈન મતના, પ્રજા મધ્યે કેટલાએક શૈવ ને કેટલાક જૈન; એથી જણાય છે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહિ હોય, પરંતુ કંઈ આમાંનું, કંઈ તેમાંનું એમ હશે; પણ ઘણું કરીને ચાલતી આવેલી રૂઢિ પ્રમાણે અને પ્રસંગે મનસ્વી ન્યાય ચાલતો હશે. જ્યાં ઉપર કહી તેવી રાજવર્ગની ને પ્રજા વર્ગની સ્થિતિ ત્યાં રાજ્ય કેમ નીભે? સાડી પાંચસો વર્ષ નીભ્યું એ નવાઈ જેવું છે. આટલાથીજ નીભ્યું કે વચમા વચમાં કેટલાએક પ્રતાપી રાજાઓએ રાજ્ય વધારવાની ઘેલાઈના જોસ્સામાં આગળ ધસારા કર્યા કીધા ને પોતાના યશના હોકરાથી શત્રુનું ફાવવા ન દીધું, વળી રાજા ને સરદાર ઘણુંખરૂં યુદ્ધમાં રોકાએલા રહેતા તેથી તેઓમાં કુટુંબકલેશ ન હોવાથી તેઓનું શત્રુની સામા પરસ્પર ઐક્ય હતું, પણ જ્યારે જુદા લોહીના, જુદી ભાષાના, જુદા ધર્મના અને વધારે જોરાવર મુસલમાનોએ ઉપરા ઉપરી હલ્લા કર્યા ત્યારે તેની સામા એકલા સૈન્યવર્ગથી ટકી શકાયું નહિ. તોપણ, તે બીજા કોઈ પડોશી રાજ્યની કુમક વિના પણ ઘણુંસુધી ટકી રહ્યા એથી ગુજરાતનું શૌર્ય ઉંચી પ્રતિનું ગણાય છે.

કરણઘેલાનું ને અલાઉદ્દીન ખીલજીનું યુદ્ધ થયું એ પ્રસંગ જેવો તેવો નહોતો. એ વેળા પણ લડનારા વર્ગ સિવાય બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય લડ્યા હોય એમ જણાતું નથી.--રે હિંદુનું રાજ્ય જશે ને યવનનું થશે ને એથી હિંદુધર્મ ને સ્વદેશી રાજ્યથી મળતા સુખની હાનિ થશે એ વિચારથી ઉશ્કેરાઈને પણ તેઓએ (બ્રાહ્મણવૈશ્યે) શસ્ત્રો લઈ કરણઘેલાને સહાયતા કરી નહિ!

જ્યા રાજાએ, પોતાની પ્રજાને શીખવ્યું નથી કે રાજભક્તિથી આટલા લાભ છે અથવા પ્રજાએ પોતાની મેળે સમજીને રાજાને શીખવ્યું નથી કે એણે પોતાના ને રાજ્યના લાભને અર્થે પ્રજાને આટલી સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, ત્યાં રાજ્યનું ક્ષેમ રહેતુ નથી--ત્યાં સંકટ વેળા રાજા પોતાને કર્મે ચોરેલું કરે છે ને તેના પરાભવનું ફળ રાજા ને પ્રજા બંને ભોગવે છે જ્યાં પ્રજામાં જાતિભેદ, કુળઅભિમાન ને ધર્મમતાભિમાન એ થકી તડાં બંધાએલા--જ્યાં એક વર્ગ ધર્મને બહાને બીજાને પોતાના તાબામાં રાખે છે ને એ બીજો અજાણ રહી ભોળાભાવમાં તાબે થઈ રહે છે ને કુળનોજ ઉદ્યમ કરે છે--જ્યાં વર્ગોમાં પરસ્પર ખાવા પીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો અટકાવ છે--જ્યાં ધર્મસંબંધી મતભેદ ઘણા હોઈને તે જનમાં પરસ્પર વિરોધ કરાવે છે--જ્યાં સૌ વર્તમાનનાજ લાભને જોય છે, પણ ભવિષ્યના જોતા નથી--જ્યાં સૌ સ્વાર્થબુદ્ધિનાજ દાસ થઈ રહે છે, પણ પરમાર્થ બુદ્ધિને અનુસરીને વર્તતા નથી--જ્યાં જીવતાં સુખ ભોગવવા ઉપર થોડી ને મુએ સુખ ભોગવવાના બોધ આપવા લેવાની બહુ કાળજી છે--જ્યાં ગરમ લોહીથી મળતાં ઉંચા સુખની શુભેચ્છા નથી, પણ ઠંડા લોહીના સુખથી સંતોષ છે--ત્યાં, ઐક્યની--દેશદાઝની સમજ ક્યાંથી જોવામાં આવે? ઉંચા નીચાના ભેદથી મન મળે નહિ ત્યારે ઐક્યબળસુખ શેનું હોય? જ્યાં સૈન્યવર્ગ અજાણ, કવાયત વિનાનો, ઘેલા જોસ્સાવાળો, તે પોતાના સરદારના પડવાથી કેમ ન વીખરાઈ જાય? એ સર્વ કારણોથી--રૂડું દેશાભિમાન ને રૂડી રાજ્યનીતિ ન હોવાથી બંતે પડેલા મુસલમાનોએ હિંદુરાજ્યનો અંત આણ્યો અને એની સાથે ગુજરાતી હિંદુનું શૌર્ય નિકંદન થયુ.*

અલાઉદ્દીનનું ગુજરાતમાં આવવાનું કારણ ભાટ લોકોના કહેવા પ્રમાણે ખરૂ હોય તો તે ઉપરથી પણ અભણ વિષયાસક્ત રાજા અને અભણ ઉંડી પહોંચ વિનાના ખારીલા પ્રધાન એઓથી થતી રાજ્યની ખરાબી વિષે જેટલું બોલીએ તેટલુ ઓછુ છે. કહે છે કે કરણઘેલાને માધવ તથા કેશવ એ નામના બે નાગર પ્રધાન હતા ને માધવની સ્ત્રીને રાજાએ લઈ લીધી હતી અને કેશવને મારી નાખ્યો હતો ને એ ઉપરથી માધવે દિલ્હી જઈ અલાઉદ્દીનને ગુજરાતમાં આણ્યો હતો એ માધવ જો વિદ્વાન અનુભવી ને દૂરદર્શી હોત અને તેનામા દેશાભિમાનથી ઉત્પન્ન થતી સ્વદેશદાઝ હોત તો તે કદાપિ મુસલમાનને બોલાવતજ નહિ, પણ તેણે પેટનો બળ્યો ગામ બાળે તેવું કીધુ, અગર વેર લેવાનો જોસ્સો તેનામાં વધી ગયો હતો તો તેણે પોતાનાં બીજાં દેશી રાજ્યની સહાયે, પ્રજા ખવાસજનાનાની સહાયે, સેનાની સહાયે પોતાના રાજાને મારી નાખવાની યુક્તિ કરી હોત, પણ તેમ ન કરતા (મૂર્ખ ઝાઉસને યુક્તિ શું સુઝે!) મુસલમાનની મદદથી આખા રાજ્યની ખરાબી કરી ને વળી લોભમાં તે, કરણઘેલાથી ભુંડા એવા અલાઉદ્દીનની તરફથી ગુજરાતમા વડો પ્રધાન થયો. એ તેનાં હીણ કર્મનો ડાઘ તેના નામ પર હંમેશ રહેવાનો.

* કરણ ઘેલાની હાર પછી ગુજરાતના રાજવંશીઓમાંના કેટલાએક સાબરમતીની પશ્ચિમ તરફના મુલકમાં ને કેટલાએક મહીકાંઠા ઉપર જઈ ભરાયા છે એવું રાસમાળામાં લખેલું છે. તે વખતના બીજા રજપુતોમાંના વંશજોમા હાલ થોડાકજ ગરાશીઆ હશે, પણ ઘણાક ખેતી અને કેટલાએક હલકી મજુરી કરતા થયા હશે એમ સંભવે છે.

ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય* સંવત્ ૮૦૨ (ઇ. સ. ૭૪૬-માં) વનરાજે સ્થાપ્યું ત્યારથી તે સંવત્ ૧૩૬૦ (ઇ. સ. ૧૩૦૪)માં મુસલમાનથી લય પામ્યું ત્યાંસુધી-એ સાડીપાંચસેં વર્ષમાં, પ્રજાનામાં રાજ્યનીતિપ્રકરણસંબંધી વિચાર મૂળગો નહોતો ને સૈન્યવર્ગ પોતાનું લડવાનું કામ કર્યો જતો. ચામુંડ ને ભીમ એઓના વખતમાં સૈન્યવર્ગને મુસલમાનોની સામા ટક્કર લીધા કરવી પડતી ને તેમાં સોમનાથમાં જ્યારે ભીમની હાર થઈ અને એ ગુજરાતી સૈન્યની પહેલીજ હાર થઈ ત્યારે તેથી રજપુતોના દીલ પર શરમથી અને વધારે બળવાન શત્રુના ભયથી ઉંડું જખમ થયુ. એ જખમનું વેર લેવાને તેઓ પછવાડેથી સારી પેઠે ઉશ્કેરાયા હતા, પણ તે તેઓનું ખારીલું ને ઉશ્કેરાએલું જોર તેઓથી મુસલમાનો ઉપર ન કઢાયું, કેમકે વચમા ૧૫૦ વર્ષ લગી મુસલમાનોને ઉપદ્રવ નહોતો, તેઓએ પોતાનું જોર જશભુખ્યા સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલની વખતમાં પોતાની આસપાસનાં દેશી રાજ્યો ઉપર કાઢયું ને એથી ગુજરાતનું શૌર્ય ફરી તકતકી રહ્યું, પણ તે પાછું ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૨-૯૩માં શાહબુદ્દીન ઘોરીની સાથે આવેલા મુસલમાનોને દેખીને, અને દિલ્હી વગેરે રાજ્યોની પડતી જોઈને ભોળાભીમ જેવા શૂરા રાજાની સરદારી નીચે તેમથી મથીને બહાર પ્રકાશ્યુ, તોપણ તે આખરે ઝાંખું થયુ. પછી જે કંઈ કંઈ રહેલું તે પાછું એક જમાવ થઈને અલાઉદ્દીનના વખતમા ગૂલ થતા દીવાની છેલ્લી ચીનગારીની પેઠે બહાર નીકળી ગયું, ને હિંદુરાજ્યનો દીવો ગુલ થયો ! ઉપલા પૃથક્કરણથી જણાય છે કે ગુજરાતનું શૌર્ય ગમે તેવું હતું, તોપણ તે પરદેશી મુસલમાનના જોર આગળ ટકી શકતું નહિ;-પોતાના દેશી જાતભાઈનીજ સાથે લડવામાં ઉચું રહેતુ. કારણ આમ જણાય છે કે અટક બહાર જવાની બંધીથી ગુજરાતીઓ પરદેશી રાજ્યનું જોર જાણી શકતા નહિ; તેમ પોતાનામા જાતિભેદને લીધે સૈન્યવર્ગ સિવાય બીજા વર્ગોમાં દેશદાઝથી ઉત્પન્ન થતુ શૌર્ય નહોતું.

ધર્મસંબંધી શૈવ અને જૈન એવા બે મત ચાલતાં. જો કે વનરાજ જૈન સાધુને ઘેર ઉછર્યો હતો અને તેના તથા તેના વંશજોના દરબારમાં જૈન વાણીઆઓનો* કારભાર હતો તોપણ શૈવ ઉપર જુલમ નહોતો; ઉલટો એઓને ઘણો આશ્રય મળતો. સોલંકી વંશના મૂળરાજ ને ભીમ એ બે શૈવ હતા. સિદ્ધરાજ § જૈનમતના સાધુઓની વાતો સાંભળતો, પણ ધર્મસંબંધી કોઈ પણ મત માનવામા તેનો આગ્રહ નહોતો. વનરાજથી માંડીને તે સિદ્ધરાજના વખત સુધી બ્રાહ્મણોને જૈન સાધુઓ વચ્ચે તકરાર ચાલ્યા કરતી હતી; પણ તેની અસરમાં ઘણી વેળા શૈવનું ને કોઈ કોઈ વાર જૈનનું

---

* એમાં ત્રણ વંશ થયા, તેમાં ચાવડા વંશના સાત પુરુષે ઇ. સ. ૭૪૬થી તે ૯૪૨ સુધીમા-૧૯૬ વર્ષમા ગુજરાતનું રાજ્ય વધાર્યું ને આબાદ કર્યું. સોલંકી વંશના અગિઆર પુરુષે ૯૪૨થી તે ૧૨૧૫ સુધી-૨૭૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એમાં મૂળરાજ, ભીમ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ ને ભોળોભીમ એઓ ઘણા પ્રતાપી થયા છે. એમા મૂળરાજની પછી ૯૯૭થી તે ૧૦૧૦ સુધી ચામુંડે રાજ્ય કર્યું. તેની વખતમા મુસલમાનો પહેલવહેલા ગુજરાતના રાજાને સતાવવા લાગ્યા. ૧૦૨૪માં જ્યારે સુલતાન મહમુદે સોરઠી સોમનાથ ઉપર સવારી કરી હતી ત્યારે ગુજરાતનો રાજા ઘણી બહાદુરીથી તેની સામા લડયો હતો. ૧૦૩૦મા સુલતાન મહમુદ પોતાના વતનમા મુઆ ત્યારપછી તેના વંશજો પોતાના પડોશી રાજાઓ સાથે લડવામા અને પોતાના રાજ્યમાં થએલા બખેડા સમાવવામા રોકાયાંને લીધે તેમાના કોઈથી હિંદુસ્તાનમા આવવાનુ બન્યું નહોતું ને તેથી ગુજરાતમા ૧૦૨૪થી તે ૧૧૭૮ સુધી (૧૫૪ વર્ષ સુધી) ઝનુની મુસલમાનોની તરફનો ઉપદ્રવ નહોતો. એ ગાળામા ને વિશેષે કરીને સિદ્ધરાજના ૪૯ વર્ષના રાજમાં ગુજરાત આબાદીની ટોચે ચઢયું. સિદ્ધરાજે પાડોશના રાજાઓ ઉપર સવારી કરીને ઘણા જય મેળવ્યા. એણે રાજ્યને વધાર્યું ને આબાદ કર્યું. પ્રજાને સુખી કરી અને શહેરોને કિલ્લા, દહેરા વગેરેથી શણગાર્યાં. ભોળાભીમે, કનોજના રાજાના પક્ષમા રહીને ઘણી વાર દિલ્હીના પૃથુરાજની સામે અને પછી મુસલમાનની સામે લડીને પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૧૯૩ની પાણીપતની હારથી દિલ્હીનું સૌથી મોટું રાજ્ય લય પામ્યું ને બીજાં ઘણાકની પડતી દશા આવી. તેમ ગુજરાતનું રાજ્યબળ પણ છેક ઘટી ગયું. ભોળાભીમના રાજ્યના છેલ્લા વખતમાં મુસલમાનની ફોજ ગુજરાતમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે હતી. એ રાજ્યની પછી વાઘેલા વંશના ચાર પાંચ પુરુષોએ ૧૨૯૭ સુધી રાજ્ય કર્યું; તેમા છેલ્લા કરણઘેલાથી દિલ્હીના અલાઉદ્દીનની સામા ટકાયું નહિ ને એણે ગુજરાતના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

* પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી, પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રાબલ્યથી બ્રાહ્મણ સિવાય ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ બે જાતિના મોટા ભાગે તે ધર્મ કબુલ કર્યો હતો, પણ પાછું જ્યારે વેદાંત ને શિવભક્તિનું પ્રાબલ્ય થયું ને બૌદ્ધધર્મની પડતી થઈ ત્યારે ક્ષત્રી વૈશ્યવર્ગમા કેટલાએક પાછા શૈવ થયા ને કેટલાએક બૌદ્ધધર્મનો જૈનમત રાખી રહ્યા. શૂદ્રને તો ધર્મ હોયજ શાનો, ને તે કરતાં હતો તો તેઓની પણ પેલાઓના જેવીજ સ્થિતિ જાણવી. રજપુત પ્રથમ ક્ષત્રી પણ પછી બૌધ થયલા ને ફરી પાછા શિવ-વિષ્ણુમત માનનારા ને કેટલાએક જૈનમત માનનારા થઇ રહ્યા.

§ ઇ. સ. ૧૦૯૪થી તે ૧૧૪૩ લગી.

રાજાઓ આગળ વધારે ફાવતુ. લડાઈઓની ખટપટથી અને પ્રજાને નારાજ કરવાથી રખેને રાજ્યમાં બખેડો થાય ને વસ્તી ઘટે એ ધાસ્તીથી રાજાઓ ધર્મમત વિષે બેદરકાર રહેતા, પણ કુમારપાળના* વખતમાં જ્યારે ખટપટી ને કળવકળિયા હેમચંદ્ર† નામે જૈન આચાર્યના યુક્તિપૂર્વક શ્રમથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો ત્યારથી એક બે સિવાય સઘળા રાજા જૈનમતના હતા રાજાઓનો ધર્મમત બદલાયાથી પ્રજામાંના કેટલાએક શૈવો જૈન થયા, પણ એમા બ્રાહ્મણોની‡ સંખ્યા જુજ હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમા બ્રાહ્મણોનું§ જોર છેક નરમ પડયુ હતુ બ્રાહ્મણ ને બીજા શૈવવર્ગમા તો રોટીબેટીનો વહેવાર નહિ, પણ બીજા વર્ગમા તેમ નહોતું-શૈવ ને જૈન વાણીઆઓમાં બેટીનો વહેવાર હતો તે આમ માલમ પડે છે કે હેમચંદ્રના+ બાપ શૈવ હતો ને તેની મા જૈન હતી વળી બ્રાહ્મણોમા અને વાણીઆઓમા જેટલી હાલ છે તેટલી જ્ઞાતિઓ નહોતી

વિદ્યાપ્રસાર પણ સર્વ પ્રજામા નહોતો. બ્રાહ્મણો ને જૈન સાધુ વચ્ચે ધર્મસંબંધી વાદ ચાલતો તેને અર્થે અને પોતપોતાના મતના પ્રસારને અર્થે સસ્કૃતમા ને તે વેળા ચાલતી અપભ્રંશ-ગુજરાતી ભાષામા કેટલાક પુસ્તકો થયા છે પણ કાવ્યસંબંધી કે તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી કે રાજ્યનીતિસંબંધી કે ઇતિહાસસંબંધી એકાદું પણ સમર્થ પુસ્તક થયું હોય તેવું જણાતું નથી જો કે સંસ્કૃતમા કેટલાએક ને હિંદી કાવ્યમા કેટલાએક ઇતિહાસરૂપ પુસ્તકો થયા હશે તોપણ તે વેળા સર્વ પ્રજામા બોલાતી જે અપભ્રંશ અથવા એકાદી રીતની ગુજરાતી ભાષા તેમા ઘણા પુસ્તકો¶ થયા જણાતા નથી.

બ્રાહ્મણ ને જૈન સાધુ સિવાય વાણીઆ તથા બીજી થોડીક નાતમાં નામુંઠામું સારી રીતે લખવું ને વ્યવહાર ઉપયોગી હિસાબ જાણવા એટલુંજ ભણતર હતું. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં કેટલાંએક જુના ગુજરાતી પુસ્તક વિષે તેઓનાં નામ ને સંવત્ આપી બોલે છે, પણ તે સંવત્ જોતાં તો સઘળાં હિંદુ રાજ્યની સમાપ્તિ પછી લખાયલાં છે એમ સાફ કહી શકાય છે.

શિલ્પ (ઇમારત બાંધવાનું) કામ ને તક્ષણ (કોતરવાનું) કામ એમાં કારીગરોએ ઘણી માહીતી મેળવેલી એમ આપણે ડભોઈ ત્રિભુવાડાના કિલ્લા, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ ને આબુ ઉપરના દહેરા, તળાવ વગેરે કામો જે હાલ છે તે ઉપરથી કહી શકીએ છીએ. ખેતી અને બીજા ધંધા તે વખત પ્રમાણે સારી પેઠે ચાલતા હશે, વહાણનો વેપાર ઘણોજ થોડો બલકે નહિ જેવો હશે, અને ઘરસંસાર ને નીતિસંબંધી હાલત હમણાંના જેવીજ હશે એવું હિંદુરાજ્યના ઇતિહાસો વાંચવાથી અનુમાન થાય છે-તેમ જ્યાંસુધી રાજ્યની આબાદાની હતી ત્યાંસુધી લોકના ગુજરાનસુખસંબંધી હાલત સારીજ હોવી જોઈએ.

મુસલમાની રાજ્યમા* ગુજરાતી લોકોની હાલત જે પાછલા હિંદુરાજ્યમાં બગડવા માંડી હતી તે પ્રથમ તો પુરી બગડી. ધર્મ વધારવાના અને દેશ જીતી ધન

---

* ઇ સ ૧૧૪૩થી તે ૧૧૭૪ લગી.

† ઇ સ. ૧૦૮૯મા જન્મ્યો ને ૧૧૭૪મા મુઓ

‡ એ વખત તો જુજ પણ બૌદ્ધના પ્રબળ કાળમા સર્વ સંખ્યાના પ્રમાણમાં થોડા એવા કેટલાએક જૈનમત સ્વીકારેલુ ખરૂ તેમા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ૫૦૦૦ હતા (કવિ દલપતરામનો જ્ઞાતિનિબંધ જોવો)

§ ભોળાભીમની વખતમા જૈન જોર એટલું હતું કે ઘણાએક શ્રાવક ગૃહસ્થે આબુ ઉપર શિવકૃષ્ણના દહેરા ખસેડીને ત્યા પારસનાથના દહેરાં બંધાવ્યા હતા

+ એ છોકરાને તેની માએ તેના બાપની ગેરહાજરીમાં જૈન સાધુને ત્યા ભણવા મૂકયો હતો. બાપે જાણ્યું ત્યારે તે ઘણો ચીડાયો, પણ પછી તે સાધુના સમજાવ્યા ઉપરથી સમજી ગયો ને તેણે હેમચંદ્રને મુડાવા દીધો.

¶ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કહે છે કે અપભ્રંશ ભાષામા ભાટ ચારણાદિ માગણ લોકોએ રાજાઓના રાસા લખ્યા છે ને હેમચંદ્રે તેના જુજ નમુના પણ આપ્યા છે શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યુ હોય ! ને જેમ હાલ વાણીઆ વગેરે લખી શકે છે તેમ તે વખતના વાણીઆઓએ ગોરજી થયા વિના પુસ્તક લખ્યા હોય એમ સંભવતુજ નથી. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યું (ઇ. સ. ૧૧૧૨) અને દ્વિઆશ્રય એનો પ્રારંભ કર્યો, જેને હેમચંદ્રનુ (૧૧૭૪માં) મરણ થયા પછી કોઈ જૈન સાધુએ ૧૩૧૨મા પુરો કર્યો તે તથા પ્રબંધચિંતામણિ જે તેના કર્તાએ ૧૩૬૧માં પુરો કર્યો તે અને કુમારપાળચરિત્ર એટલાજ પુસ્તકો જાણ્યામાં આવ્યા છે. દ્વિઆશ્રય ને પ્રબંધ ચિતામણિ સંસ્કૃતમા છે ને કુમારપાળચરિત્ર સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીમાં છે.

* મુસલમાની રાજ્યથી થએલા લાભમાં મોટા આ છે કે તેઓનુ આ દેશમાં જાથુ રહેવાનું હોવાથી દેશના ઉદ્યમનું ફળ જે સંપત્તિ તે અહીંજ રહી. ઘણી એક ઇમારતો શોભા આપે છે, પણ જુની હિંદુની રહીને નવી થઈ હોત તો શોભા વધારે હોત. નવી ઇમારતોની કારીગરી જોઈ હું ખુશ થાઉં છું, પણ પછી જુનીના વિચારથી તરતજ દીલગીર થઈ જાઉં છુ ફારસી વિદ્યાને ઉર્દુ ભણતર નવા દાખલ થઈ પસર્યાં; ગાયનવિદ્યા સારી પેઠે ખેડાઈ અને મોજમઝાના સાધનો કેટલાંએક નવા દાખલ થયાં.

એકઠું કરવાના જોસ્સાની ઘેલછામાં ઝનુની મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી ગુજરાતીઓ છેક હલકા પડી ગયા-રાજ્યને વધારવાની અને અટકાવવાની તજવીજમાં સુલતાનો ને નવાબો લશ્કરને વધારે મદદ આપતા ને તેનો બોજો હિંદુ રૈયત ઉપર નાખતા તેઓ પોતાના જાતભાઈઓની એકતરફી કદર કરતા ને હિંદુ વિષે બેદરકાર રહેતા તથા તેઓના ધર્મને ખલેલ પહોંચાડતા. તેઓ સુથાર, કડીઆ, ચિતારાઓની પાસે વેઠે કામ કરાવતા અને ખેડુત સાહુકારોને, ઓ લૂટચા, ઓ લૂટચા, એવી ધાસ્તીમાં રાખતા-એ કારણોથી હિંદૂઓનાં નન બીલકુલ ચગદાઈ ગયાં ને એથી તેઓ ખુણે ભરાઈ રહેતા થયા.

જ્યારથી મુસલમાને ગુજરાત લીધુ ત્યારથી રજપુત ક્ષત્રી વર્ગનો તો લોપ થયો, એટલે પછી રાજદરબાર સેવતુ કોઈ હોયજ શાનું? બ્રાહ્મણોનુ જોર તો હતુંજ નહિ ને જૈન લોકોનું જોર હતુ તે તૂટી ગયુ બ્રાહ્મણોને રાજાશ્રય ન મળવાથી તેઓ સંસ્કૃત વિદ્યા ઉપરથી મન ઉઠાડી માત્ર વૃત્તિ તથા આચાર સાચવતા થયા અને બીજી નાતના સૌ પોતપોતાના ધંધામા તત્પર રહેતા થયા. વળી મુસલમાનથી આપણા ધર્મને આંચ લાગશે તે ધાસ્તીથી, લોક અહીં તહીં વેરાઈ ગએથી અસલના જથા તૂટી ગયા, તેથી તેઓએ પોતપોતીકો ધર્મ રાખ્યો હશે. એવી પતીજ ગએલી તેથી અને મનને કંઈ પણ ધર્મસંબંધી ખટપટની ચંચળતા તો જોઈએ એ કારણોથી આચાર વિચારની સરસાઈમાં નાતો વધી ને તેમાં સખત બંધીઓ થઈ સૌ પોતપોતાની નાતોમાં જમવા જમાડવામા સંતોષ માનતા થયા, ને એવુજ સમજવા લાગ્યા કે જન્મ લીધાનું સાર્થક ક્યારે કે નાતમા વરા ને લાણા કરીએ ત્યારે

ગુજરાત જીતાયા પછી દિલ્હીના બાદશાહની તરફથી અમલદારો નિમાતા એઓના ૫૦ વર્ષના અમલમા ગુજરાતમા ઠામઠામ બંડો થતા ને તેથી લોકના જીવ ઠરીઠામ પડતા નહિ એ અમલદારમાનો છેલ્લો જે ઝેફરખા તેણે દિલ્હીના રાજ્યની અંધાધુધીનો લાભ લઈને મુજફ્ફરશાહ એ નામ ધારણ કરી ગુજરાતમા પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ (ઇ. સ ૧૪૦૭). એ વંશના તેર જણે ઇ. સ. ૧૫૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેમાં તેઓએ હિંદુ રૈયત ઉપર ઘણો જુલમ ગુજાર્યો. તેઓએ હિંદુરાજાઓ* સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવી મુસલમાન કર્યાં, કેટલાએક લોકને *પણ જબરદસ્તીથી વટાળ્યા ને દહેરાં ભાંગી તેજ ઠેકાણે મસીદો બંધાવી. તેજ પ્રજા પણ રખેને જાણશે તો સત્તાધારી લૂટી લેશે એ ધાસ્તીથી પોતાના જીવનગાળા વગેરે કરામાંના અથવા મોભમાંના સંચામા સંતાડી રાખતી. તે સારૂં લુગડું, ઘરેણું પહેરી સારેઆમમાં ફરી શક્તી નહિ ને બૈરાંઓએ બહાર નીકળવું એ તો ન ચાલતાનુંજ ને ઘણી સાવચેતીનું હતું.

હિંદુપ્રજા જે બહાવરી ને પછી નિરાશ બની છેક બેશુદ્ધ જેવી પડી રહેતી હતી તેણે વચમાં વચમાં રાજધાનીના ફેરફારથી પાછું જરા ઉંચું ડોકું કરી ચૈતન્ય બતાવવા માંડયું. અહમદશાહે પાટણને ટાળી અમદાવાદ રાજધાની કરી (ઇ. સ. ૧૪૧૧) અને મુજફ્ફરશાહ બીજાના અને અહમદશાહ બીજાના વખતથી (૧૫૧૫ તથા ૧૫૪૩) સુરતમાં વસ્તી થઈ ને વધી ત્યારથી લોકો નવા ઘર માંડવાની ને નવા ઉદ્યોગ ખોળવાની ખટપટમાં પડ્યા

ઇ. સ. ૧૫૭૨-૭૩થી ગુજરાતમાં મુગલાઈ શરૂ થઈ. અકબર, જહાંગીર, ને શાહજહાંના વખતમાં હિંદુપ્રજા સર્વ રીતે સુખી હતી. વટલવાની ને દહેરાં ભાગવાની ધાસ્તીથી તેઓ નચિંત હતા, તેમ અકબરના દરબારી કારભારી રાજા ટોડરમલની ઉંડી પહોંચ ને ઉંચી કાબેલીઅતથી મુલકની વહેંચણ થઈ; જમીનના જે દર બંધાયા તેથી દેસાઈ ખેડુતની પણ સ્થિતિ સારી થઈ. અમદાવાદ ખંભાતમાં ધંધા, કારીગરી વધ્યાં અને સુરતમાં વેપાર બહોળો ચાલ્યો. એ સ્વસ્થ સ્થિતિ ૯૦ વર્ષ રહી. એ પછી ઓરંગઝેબે હિંદુપ્રજા ઉપર જુલમ કરવા માંડયો. એના વખતમાં શિવાજીએ બે વખત સુરત લૂટયું, પણ એ લૂટથી પડેલી ખોટ વ્યાપારને યોગે પુરી પડી. ઓરંગઝેબ પછી દિલ્હીના પાદશાહ કમજોર થયા ને નવાબો તેઓની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર જેવા થઈ રહ્યા. એમ થવાથી એઓને પોતાના રાજ્યની આબાદાની રાખવાની હોંસ અને રૈયતને સુખી રહેવાની આશા હતી, પણ નસીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ.-ઓરંગઝેબના

*મહમદ બેગડાએ ઇ. સ ૧૪૭૨મા જુનાગઢના મંડળિક રાજાને હરાવી મુસલમાન કર્યો ને એથી કાઠિઆ-વાડમાં મુસલમાન ધર્મ પ્રસર્યો.

*એઓ આજ ખોજા, મેમણ,, શેખડા, વગેરેને નામે ઓળખાયછે. વટલેલા રજપુતો, જેઓ હિંદુની ઘણીક રીત રાખી રહ્યા છે તેઓ મોલેસલામ કહેવાય છે.

§ સુરતનો કિલ્લો બંધાયાની તારીખ હિજરી ૯૨૯-૯૪૧-૯૪૪ એટલે એમ જુદી જુદી મળે છે. ગવર્નર ડંકન તો ઇ. સ. ૧૫૪૩નું વર્ષ આપે છે.

‡ એ વખત ફિરંગી-અંગ્રેજ-વલંદા વગેરેની સાથે એ દેશનો ધમધોકારે વેપાર ચાલતો.

મરણ પછી મરેઠાઓની ચડતી થઈ હતી ને શાહુરાજાનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં લુટફાટ કરી રહ્યો હતો. અમદાવાદની નવાબીની ભાંજગડમાં મુસલમાનો માંહોમાંહે લડ્યા-તેમાં મરેઠાઓએ તરફેનોને મદદ કરીને પછી એઓ પણ માંહોમાંહે લડ્યા તેથી ગુજરાતની પાછી પડતી થઈ. રાજ્યમાં ફેરફાર આટલો થયો કે ઇ. સ. ૧૭૩૧માં પિલાજી ગાયકવાડે પોતાનું નવું રાજ્ય કર્યું ને ઇ. સ. ૧૭૫૫માં અમદાવાદમાંથી મુસલમાનની હાકમી ગઈ ને મરેઠાઓ* સત્તાધારી થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં જુદી જુદી વખતે થએલા ફેરફારના સંબંધમાં હિંદુઓની સ્થિતિ વર્ણવી અને તેમાં ખાસ કર્યો કે શૌર્યની વાતમાં કોઈ ગુજરાતી બહાર પડયો નથી-કે ૧૭૨૦ પછી ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં બખેડા મચી રહ્યા હતા. તેમાં પણ કોઈ ગુજરાતી જુના રાજવંશી કુળમાંના કોઈએ અથવા કોઈ બીજા શૂરા ગુજરાતીએ માથું મારી ગુજરાતનો થોડોક ભાગ પણ પોતાનો ન કરી લીધો! ખરેખર ગુજરાતનું શૌર્ય જે કરણઘેલાની સાથે સૂતું તે ફરી જાગ્યુંજ નહિ-કેટલાક શખ્સે અહીં તહીં જોર બતાવ્યાં છે, પણ તે યુક્તિ ને સાહિત્ય વિનાનાં એટલે તે તેઓને પોતાને ને દેશને શો ફાયદો કરે ?

ગુજરાતીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિમા બ્રાહ્મણોએ પોતાના સંસ્કૃત ભણવાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો હતો ને તેઓ યજમાન ઉપર આધાર રાખી આળસુ થઈ રહ્યા હતા, તોપણ તેમાંના કોઈ કોઈ ભણીને પોતાના ટોળાના સંપવડે પોતાના યજમાનો જે પોતાના રોજગારની કાળજીમાં રહેતા તેઓના ઉપર દોર ચલાવતા. એવું અને નાતિયોની સંખ્યા વધી એ ઉપર કહ્યું છે, પણ તે સિવાય મોટો ફેરફાર આ થયો કે વલ્લભાચાર્યના § પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીએ ગુજરાતના ઘણાક વાણીઆ, કણબી

*પેશવા તથા ગાયકવાડ એબંનેના સુબા અમદાવાદમાં રહેતા ને મહાલની ઉપજ બન્ને જણ સરખી રીતે વહેંચી લેતા.

§ વલ્લભાચાર્યનો જન્મ સંવત્ ૧૫૩૫ (ઇ. સ. ૧૪૭૯)માં થયો અને તેમનું મરણ સંવત્ ૧૫૮૭ (ઇ. સ. ૧૫૩૧)મા થયુ. તેણે સીકંદર લોદીના વખતમાં પોતાનું મત પ્રગટ કરી ફેલાવવા માડયું. વિઠ્ઠલનાથજીનો જન્મ સંવત્ ૧૫૭૨મા થયો. એ વિઠ્ઠલનાથજી ગુજરાતમા આવ્યા હતા તેમા પ્રથમ સંવત્ ૧૬૦૦માં, પછી ૧૬૧૩માં, પછી ૧૬૨૦મા પછી ૧૬૨૩મા. અકબરે ૧૫૭૨માં ગુજરાત લીધું તેની થોડીએક અગાઉ ગુજરાતમા વલ્લભમત દાખલ થયુ. વલ્લભાચાર્યના બાપ લક્ષ્મણ ભટ તૈલંગ દેશના કાંકરવ ગામમાં રહેતા હતા.

વગેરેમાં પોતાના બાપનો ચલાવેલો ધર્મમાર્ગ પ્રવર્ત્તાવ્યો (સંવત્ ૧૬૦૦ ઇ. સ. ૧૫૪૪ પછી). મુસલમાનના આવ્યા પછી બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વર્ગમાં ઈશ્વરભક્તિનું સાધન રહ્યું નહોતું; તેમ આચારવિચાર પણ નિયમિત નહોતો, કેમકે કોઈ કયાં ને કોઈ કયાં પડેલું ને સૌ પોતપોતાની કાળજીમાં હતા. એ વર્ગને ઠરીઠામ થતાંસુધી તો ધર્મની જરૂરિઆત લાગી નહિ, પણ ઠરીઠામ પડયો ને કામ-કાજે લાગ્યો એટલે તેને ધર્મની જરૂર પડી. છેક રાની માણસને ધર્મની લાગણી હોતી નથી. પણ દુનિયાદારીમાં પડેલા એવા ઉદ્યોગી જનને ઈશ્વરસંબંધી કંઈ ઓળખની જરૂર લાગે છે. કોઈ પણ રીતની ઈશ્વરભક્તિ વિના તેઓને પોતાની દુનિયાદારીની આફતમાં કરાર વળતો નથી ને ઉદ્યમમાં ઉમંગ રહેતો નથી. એવી હાલતમાં આવેલાઓ જે કંઈ નવું દેખે છે તે ઝડપી લે છે. બ્રાહ્મણનો ધર્મ સઘળો સંસ્કૃતમા રહેલો તેથી અને બ્રાહ્મણોમાથી વિદ્યા ઘટી ગએલી તેથી અને જૈન સાધુઓ પણ પોતાના ઉદ્યમમાં નરમ પડી ગએલા તેથી કેટલાએક લોક, આચાર સુઘડાઈ ને મંદિરના ઠાઠ જોઈ વલ્લભભક્તિના ભાવિક થઈ રહ્યા. કેટલાએક જૈન વાણીઆઓ શૈવ થયા હતા તે પણ વલ્લભમતથી મોહ પામીને કંઠી બાંધતા થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં પ્રાકૃત ભાષા ઠામઠામ* ખેડાવા માડી. એથી સર્વ લોકમાં ગ્રંથ સાંભળવાનો ને વાંચવાનો શોખ થવા માંડયો. જોકે બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત ભણતા નહોતા, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર વારી જઈ પ્રાકૃતને ધિક્કારતા, પણ જ્યારે એમાંના કેટલાએકે એ વિદ્યાની દરકાર ન રાખતાં પોતાના જોસ્સાનું વલણ પ્રાકૃત તરફ કર્યું ત્યારે તેઓના વર્ગીઓ પણ પછવાડેથી પ્રાકૃત ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્યમા ગ્રંથભાષા સંસ્કૃત હતી અને બોલવાની દેશભાષા અપભ્રંશ ગુજરાતી હતી એવું

* મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતીમાં થયેલા ગ્રંથોમાંના કેટલાએક વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના નિબંધમાં જણાવ્યા છે. તેમાંના જાણવા જોગ કેટલાએક નીચે પ્રમાણે છે.-ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ સંવત્ ૧૪૫૦ (ઇ સ. ૧૩૯૪); ગીતગોવિંદ અથવા અષ્ટપદીની ટીકા ચરોતરના બેટાસી ગામમાંના રૂડજી નામે શ્રીગોડ બ્રાહ્મણે લખેલી; કાદંબરીની વાત ઉપરથી કાવ્ય ને દશમસ્કંધ એ બે ગ્રંથો પાટણના કવિ ત્રવાડી ભાલણના, સિદ્ધપુરના ભીમ કવિની હરિલીલા ને હરદેવ કવિનું સ્કંદપુરાણ વગેરે.

નરસિંહ મહેતો સંવત્ ૧૫૦૦માં; અખોભગત, પ્રેમાનંદ, સામળભટ; વલ્લભભટ, એ સંવત્ ૧૭૦૦થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં હતા.

ઉપર જણાવ્યું છે. જો કે અપભ્રંશ ભાષામાં જુજ ગ્રંથો રાજાઓના રાસાઓના છે, તોપણ તે ભાષાવિદ્યા રૂડી ખેડાયલી નહિજ. મુસલમાની રાજ્યમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ તૂટી ગયેથી કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ પણ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથ લખવા માંડ્યા, પણ ગ્રંથના વાંચનારા બ્રાહ્મણ થોડા ને થોડાજ બ્રાહ્મણો પ્રાકૃત લખનારા અને બીજા વર્ગમાં લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ નહિ તેથી ગદ્યગ્રંથ ઉપર ઝાઝું ધ્યાન ન આપતાં અભણ યજમાનોને પ્રસન્ન કરવાને બ્રાહ્મણોએ કવિતારૂપ ગ્રંથ કર્યા.

સને ૧૭૫૫થી ૧૮૧૮ લગી મરેઠાઓએ અમદાવાદમાં અમલદારી કરી. તે ૬૩ વર્ષના દરમિઆનમાં પણ પેશવા, ગાયકવાડ, અંગ્રેજ વગેરેના ટંટાથી ગુજરાતમાં સ્વસ્થતા નહોતી. પ્રજા નિર્ધન થઈ ગઈ હતી, પણ તેની સ્થિતિમાં ધર્મસંબંધી એક મોટો ફેરફાર આ થયો કે ગુજરાતના કેટલાએક કોળી, કણબી, ગરાશીઆ અને બીજા કેટલાએક ધંધો કરનારા, સ્વામિનારાયણના* મતને માનતા થયા.

સ્વામિનારાયણે પ્રથમ તો મૂર્તિ ન પૂજવી પણ જ્ઞાન વધારવું એવો બોધ ચલાવ્યો. પણ તેમાં તેનું ન ફાવ્યું. તેણે ઘણી ઘણી તજવીજથી બ્રાહ્મણોને પોતાના મતના કરવાનું કર્યું, પણ તેઓ તેના ન થયા. એ રીતે ધર્મ ચલાવવાની ઘેલાઈના જોસ્સાવાળાએ પોતાનું કંઈ ફાવ્યું નહિ એમ જોઈ કોઈ પણ રીતે પોતાનું ટોળું વધારવાની કોશીશ કીધી ને અંતે મૂર્તિસ્થાપના કરી પોતાને પરમેશ્વર મનાવી ભાગવતને મુખ્ય કર્યું. એ ઉપરથી જોતાં માલમ પડે છે કે ગુજરાતીઓમાં વિદ્યા ન હોવાથી તેમ સુસંગતિથી મળતા સુવિચાર ઘણા ન હોવાથી તેઓનું મન ઠાઠ મોહિની ઉપર વધારે દોડતું અને મત ફેલાવનારાઓએ ગુજરાતીઓના ભોળાભાવનો લાભ લઈ તેઓને ગમતું મત તેઓએ આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૩૫૩થી તે ૧૮૦૦-૧૮૧૮ લગીમાં હિંદુઓની સ્થિતિ વિષે ઉપસંહારરૂપે આટલું જણાય છે:— નાતની સંખ્યા વધી તેથી ગુજરાતીઓના સંપમાં તૂટ પડી. સંસ્કૃત વિદ્યા ગઈ તેમાં કંઈ નુકસાન નથી-કારણ કે ભણનારને માટે હજી પણ સંસ્કૃતમાં જેવાં જોઈએ તેવાં પુસ્તક છે. એ ન ગઈ હોત તો બ્રાહ્મણોનું જોર કદી ઘટત નહિ. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તો રાજા ને પ્રજા સર્વે સંસ્કૃત ભાષા ભણતા, પણ પછવાડેથી પ્રજાના મોટા ભાગની ભાષા પ્રાકૃત થઈ ને સંસ્કૃત માત્ર બ્રાહ્મણોની રહી. સંસ્કૃતમાં સર્વ ગ્રંથની જાણ ને તે પ્રજાને દુર્લભ તેથી પ્રજાનો મોટો ભાગ કેવળ પરાધીન થઈ રહેતો. પ્રાકૃતની પ્રવૃત્તિ થયેથી અભણ બ્રાહ્મણ ને અભણ વાણીઆ વગેરેનું દેશભાષા પ્રત્યે ઐક્ય થવા માંડ્યું. જો કે પ્રાકૃત ગ્રંથ મુસલમાની રાજ્યમાં ઘણા બ્રાહ્મણો નહોતા વાંચતા તોપણ આજ હવે તેઓ ખુશીથી વાંચતા થયા છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવા મંડાયા હતા, તો સોનીએ પણ ગ્રંથ કર્યા ને સોનીના ગ્રંથે એટલું જોર માર્યું છે કે કેટલાક પાખંડમતમાં આંધળા થએલાઓને તેણે સરળ માર્ગ બતાવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવાનો ચાલ ન હોત તો વ્યવસાયવાળો ને શ્રીમંત સોની કેમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરત, કયારે ભણી રહેત ને કયારે ગ્રંથ કરત?

ધર્મસંબંધી વિષયમાં બ્રાહ્મણ જેવા દુરાગ્રહી કોઈજ નહિ. એઓએ રાજ્યના જુલમને લીધે કે રાજ્યના ફેરફારને લીધે કે બીજી પ્રજાની દેખાદેખીથી કે દ્રવ્યના લોભે પણ પોતાનો શૈવમાર્ગ ન છોડયો. તેઓનું મન વલ્લભ મતથી કે સ્વામિનારાયણના મતથી ચલિત ન થયું. શું અજબ જેવું છે કે સ્વામિનારાયણને માટે શિક્ષાપત્રી બનાવી આપનારો આમોદનો જે વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ હતો તેણે પણ તે મત સ્વીકાર્યું નહોતું. થોડાક બ્રાહ્મણોએ ગોસાઈજીની ને સ્વામિનારાયણની કંઠી બાંધી છે, પણ તે પેટના કારણથી, અંતઃકરણથી નહિ; તેઓએ પોતાનો માર્ગ છોડી દીધો નથી. સેંકડો વર્ષ થયાં બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ધર્મ મૂકયો નથી. જો કે તેઓ અભણ થઈ ગયા છે ને પોતાનો ધર્મ સમજતા નથી તોપણ રે માત્ર રૂઢિધર્મ જેવો તેઓનો ધર્મ છે તોપણ તેને તેઓ રાખી રહ્યા છે. બીજા વર્ગમાં મોટો ફેરફાર વલ્લભમતથી થયો. જેઓ ધર્મરહિત થઈ ગયા હતા તેમને કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની જરૂર હતી ને વલ્લભમત અથવા બીજો કોઈ પણ ન નીકળ્યો હોત તો તેઓની દશા ઘણી ભુંડી હોત. એ માર્ગે તેઓના બહાવરાપણાને ને નિરાશપણાને કૃષ્ણભક્તિની ને ગુરુભક્તિની મોહિનીમાં આણ્યા અને તેઓના આચારવિચારમાં સુઘડતા આણી. તે વખતના ગોસાંઈજીઓ વિદ્વાન્, ચતુર ને ડાહ્યા હતા. સ્વામિનારાયણના મતની અસરમાં મોટી આ છે કે ઘણાક કાઠી, ગરાશીઆ, ધંધાદારી લોક એઓએ લૂટફાટ, મારામારી અને ચોરી, છિનાળી, કેફ વગેરેની ભુંડી ટેવ મૂકી દીધી છે. અર્થાત્ તેઓમાં નીતિ આવી છે. એ બન્ને પંથથી જોકે લોકને સમયપરત્વે થોડો ઘણો લાભ થયો છે, તોપણ વિદ્યાજ્ઞાનનો પ્રસાર કોઈથી થયો નથી;

*એનો જન્મ સંવત્ ૧૮૩૭ના ચૈત્ર સુદિ ૯ મે (ઇ. સ. ૧૭૮૦)માં થયો ને તેનું મરણ સંવત્ ૧૮૮૬ (ઇ. સ. ૧૮૨૯ના ઓક્ટોબર)માં થયું. એ અયોધ્યાના છપાયા ગામના બ્રાહ્મણે તીર્થ કરતાં ગુજરાતમાં આવી રામાનંદસ્વામી પાસે પરમહંસ દીક્ષા લઈ સહજાનંદ નામ ધારણ કર્યું. એણે પોતાના ગુરુભાઈ મુક્તાનંદની સહાયતાથી નવો માર્ગ ચલાવ્યો.

વલ્લભમતના વિદ્વાનોથી તે મતના લોકમાં પુરાણની વાત અને રાધાકૃષ્ણનાં ગીત ગાવાની હોસ વધી અને સ્વામિનારાયણના વિદ્વાનોથી તે મતના લોક પર નીતિ-વૈરાગ્યસંબંધી થોડી ઘણી અસર થઈ

એ બે મોટા પંથની સાથે કેટલાક નાના પંથ પણ નીકળ્યા હતા, ને તેમાં કેટલાએક રામાનંદી, કેટલાએક કબીરપંથી, કેટલાએક દાદુપંથી વગેરે થયા. એઓનો જથો પેલા બેના જથાથી થોડો છે, માટે તેઓની હાલત વિષે અહિં બોલવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી ક્ષત્રીનું રણશૌર્ય ગયુ તેમ વિદ્યારહિત થયાથી બ્રાહ્મણોનું ધર્મશૌર્ય ગયું ગુજરાતમા તૈલંગ દેશના બ્રાહ્મણનું, અયોધ્યાના બ્રાહ્મણનું અને બીજા દૂર પ્રાંતના સાધુઓનાં એમ મત ચાલ્યાં, પણ ગુજરાતી-માંથી કોઈ ધર્મ ચલાવનારો ન નીકળ્યો! પણ બ્રાહ્મણ અજાણ ને બીજા ધર્મ વિષે બેદરકાર, ત્યારે તેમ થવુંજ જોઈએ ને તેમ થયુ, તેમાં તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો અને બીજા વર્ગે તેઓને મૂકીને બીજાથી બોધ લીધો એ એણે એક મોટો હક મેળવ્યો. પ્રાકૃત-ભાષા ચાલી, તેથી પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો, અને દેશ કાળ જોઈ તેઓ ઉદ્યમમાં ન પડતા આળસુ અને મમતી રહ્યા, તેથી પણ તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો.

બીજું રૂપક.

અંગ્રેજી રાજ્ય ઇ સ. ૧૮૦૦-૧૮૧૮ (સંવત્ ૧૮૫૬-૧૮૭૪)માં થયા પછી ગુજરાતીઓની સ્થિતિ-માં ફેરફાર થવા માડ્યો. મુસલમાન ને મરેઠાના જુલ-મથી ત્રાસ પામી ખુણે ભરાઈ રહેલા અને દુકાળ, આગ વગેરે આસમાની આફતથી ગરીબ ને દુઃખી થઈ ગએલા ગુજરાતીઓએ અંગ્રેજી રાજ્યથી મળેલી છુટને જોઈ ખુણામાથી બહાર ડોકીઆં કરવા માડ્યાં. રાજ્યમાં અને વેપાર ધંધાની હાલતમા તરતનો નવો ફેરફાર જોઈ તેઓ પાછા થોડી વાર સંકોચાઈ રહ્યા. પછી મુંબઈ રાજધાનીમા થતી ધાંધલના ભણકારા પડવાથી તેઓએ તેમાં સામિલ થવા માડ્યું-તેમાં સુરતના લોક જે આગની આફતથી કંગાળ થઈ ગયા હતા તેઓએ પહેલ કીધી. સુરતની ઘણીખરી વસ્તી મુંબઈ જઈ રહી અમ-દાવાદીઓ તેમની પછવાડે ગયા. એમ ગુજરાતની ઘણી વસ્તી અને કચ્છ હાલારની વસ્તી મુબઈમા એકઠી થઈ વેપાર ધંધા કરવા લાગી, ને એ રીતે ઘણાએક લોક ઉદ્યમે વળ્યા. ઉંચા વર્ગના કેટલાએક બ્રાહ્મણો સરકારમાં નોકર રહ્યા. તેમ ખેડુતોએ સરકારના બંદો-બસ્તથી અગાઉની ધાસ્તીથી છુટા થઈને પોતાનું કામ હોસભેર ચલાવવા માંડયુ, ને જિલ્લાઓમા પણ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વર્ગના લોકને થોડો ઘણો ઉદ્યમ મળતો થયો

સને ૧૮૨૬મા સરકારે નિશાળો કાઢી ને તેમા બ્રાહ્મણ વાણીઆના છોકરાએ ભણવા માડ્યું. સને ૧૮૨૮મા કેટલાએક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચાયા. અસલના વખતમા નામાઠામા ને સાધારણ હિસાબ એટલુંજ ભણતર હતુ તેને બદલે જુદી જાતનું ભણતર ચાલ્યું. બોર્ડ ઓવ એડ્યુકેશન સભાની સ્થાપના થયા પછી ઠામ ઠામ નિશાળો ને તેમા શુદ્ધ લેખન, વાચન તથા રીતબંધ ગણિત અને બીજાં કેટલાએક ભણ-તર વધ્યાં. અર્થાત્ વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો બ્રાહ્મણો જેઓએ વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો મૂકી દીધો હતો ને જેઓ આળસુ પડી રહેતા તેઓએ પણ પોતાના છોકરાઓને નિશાળે ભણવા મોકલ્યા, આમ સમજીને કે આકાશવૃત્તિથી યજમાનોની આશા રાખ્યા કરતાં તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના ગુજરાન તો ચલાવશે એ રીતે બ્રાહ્મણ વાણીઆનું શીખવાની બાબતમાં ઐક્ય થયું પ્રાંતપ્રાંતના ને જાતજાતના લોકનું ઉદ્યમને અર્થે અને પ્રાંતપ્રાંતના તથા જાતજાતના છોકરાઓનું શીખ-વાને અર્થે ઐક્ય થતુ ચાલ્યુ--એ નવો ફેરફાર અંગ્રેજી રાજ્યમા પહેલો થયો.

સંવત્ ૧૯૦૦ ઇ. સ ૧૮૪૪ થકી ઘણાએક જાગે ગુજરાતી નિશાળ ભણતરમા સારી માહીતી મેળવી ને કેટલાએક જાગે અંગ્રેજી શીખવા માડયું જોકે મોટી ઉંમરનાના મન ધંધારોજગારમાં ને જુવાનીઆના મન ભણવા તરફ લાગ્યા એવું ઉપર જણાવ્યુ અને શિલા-છાપખાનાથી જુના કવિઓના ગ્રંથો છપાઈને લોકમા થોડાઘણા વંચાવા લાગ્યા, તોપણ તેઓની મનની સ્થિતિમા ફેરફાર થયો નહોતો. જયારથી બુદ્ધિવર્દ્ધક-સભા ૧૮૫૧*મા સ્થપાઈ ત્યારથી ને પછી ૧૮૫૫માં

* સને ૧૮૫૧ની પહેલા જિલ્લાઓમા જે કંઈ જાણવાજોગ બીનાઓ બની છે તે આ પ્રમાણે-સવત્ ૧૮૯૯ સને ૧૮૪૩-૪૪મા સુરતમાં મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ, માસ્તર દાદુબા પાડુરંગ, માસ્તર દલપતરામ ભગુભાઈ, અને કલેકટર ઓફિસના બાળકૃષ્ણ લક્ષ્મણજી વગેરેએ માનવધર્મસભા સ્થાપી હતી. એ સભાનો ઉદ્દેશ સભાના નામ ઉપરથી જણાય છે-જાતિભેદ તોડવો, પુનર્વિવાહ ચલાવવો, મૂર્ત્તિ ન પૂજવી, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર વિચારો થતા ને ભાષણો અપાતા. એ સભા નાણાવટમા નવલસાના કોઠામાં મળતી. એમા હંમેશાની બેઠકોમાં ૨૦-૨૫ માણસો થતા

સત્યપ્રકાશ નીકળવા માંડયું ત્યારથી ગુજરાતી લોકનાં મનમાં જુના વિચાર ને નવા વિચારનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મુંબઈના લોક ઉપર અસર થવા લાગી ને ત્યાં જિલ્લાના લોક હોવાથી તેઓની મારફત ને ન્યૂસ-પેપરની મારફત મુંબઈમા થતા સુધારાનસ ભણકારા જિલ્લામા પડવા માંડ્યા. બુદ્ધિવર્ધકસભામા થયેલા ભાષણો ને તેના હોકારા, ને સત્યપ્રકાશના આર્ટિકલ એઓથી કેળવણીના તથા સ્ત્રીકેળવણીના ફાયદા અને કેટલીક નઠારી રીતભાતથી થતા ગેરફાયદા લોકના સમજ્યામા આવ્યા; કેટલાક તરુણો નિબંધ, આર્ટિકલ લખતા ને ભાષણો કરતાં શીખ્યા લોકો સુધારાની વાતમા કાન દેતા થયા ને તેવી વાતની ચર્ચા સાંભળવાને મંડળીઓમાં પણ ખંતથી આવવા લાગ્યા સને ૧૮૫૯–૬૦માં પુનર્વિવાહ વિષયની ચર્ચા ધમધોકારે ચાલી ને તેનું ફળ આ થયું કે કેવળ જુના વિચારના ધર્માંધ આગ્રહી ઘરડાઓનાં મનમાં પણ તે વાત ઉતરી. ગોસાંઈજી મહારાજની અનીતિની ચર્ચા ચાલી ને તે ચર્ચાના ગ્રંથો ને ન્યૂસપેપરના આર્ટિકલો ગોસાંઈજી મહારાજના સેવકોમાં ઉલટથી વંચાયા હતા ને છેવટ કોર્ટમાં કામ ચાલેથી ગોસાંઈજીના પંથની ફજેતી ફજેતી થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતના સઘળા વલ્લભી વૈષ્ણવોની ખાતરી થઈ છે કે તે પંથમા ભોપાળું છે ને ગોસાંઈજી ગુરુઓ ઘણા અનીતિમન્ત છે. અટક નદીની પેલી પાસ જવાની શાસ્ત્રમાં બંધી છે તે બંધી જુવાનીઆઓએ વિલાયત, ચીન જઈ તોડી છે, ને જોકે હાલ તેઓને દુ:ખ ખમવું પડે છે તોપણ સહુનીજ ખાતરી છે કે દેશાટન કરવામા લાભ છે. શાસ્ત્ર જે આજ કાલ લોકોની સ્થિતિને અનુકૂળ પડતાં નથી તે ઉપરથી અને પુરાણોના ગપ્પાંસ ઉપરથી ઘણા ખરાનો ભાવ ઊડયો છે જાતિભેદ જે દેશની ચડતી કરવામા ને લોકને ઉંચું સુખ કરવામાં મોટી હરકત કરે છે તે વિષે પણ લોક જાણીતા થયા છે ઘણાક જુવાનીઆઓ ખાનગીમાં એ ભેદ રાખતાજ નથી દેશી રાજ્યના સુધારા વિષે અને દેશાભિમાન વિષે લોકની આખ ઉઘડવા માડી છે. નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર પુસ્તકો રચાવા લાગ્યાં છે ને ગુજરાતી ભાષા સંસ્કાર પામતી જાય છે. એ સઘળું ખરે-ખર એક વીશીમાં થયુ છે. રેલ્વેને લીધે ઘણા જણાને રોજી મળી છે ને હંમેશ જુદી જુદી જાતના લોકનો સમાગમ

થોડા મહીના પછી એ વિષયો પડતા મુકાયા હતા ને જાદુ વિષે ચર્ચા ચાલી હતી એ જાદુના કામમાં મહેતાજી સારી પેઠે બહાર પડ્યા હતા ને શહેરમા હો હો થઈ રહી હતી. એ સભા બે વર્ષ ચાલી હતી. મહેતાજી કહે છે કે 'એ સભાનું અર્ધું દફતર ચૌટાની નિશાળ બળી તેમા બળી ગયું છે ને અર્ધુ દફતર મારી પાસે છે.'

સને ૧૮૫૦ની ૪થી જૂને એ. કે. ફાર્બસની મૂળ સૂચના ઉપરથી અને એને મીર જાફરઅલીખાન, મીર મુઈનુદ્દીનખાન, તથા બીજા કેટલાએક પારસી, મુસલમાન, હિંદુ શ્રીમંતોએ ઉપાડી લીધાથી 'લીટરરી સોસાઈટિ' થઈ ને એણે એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરિની સ્થાપના કીધી સુરતમાં લાઈબ્રેરિ થઈ તેની પહેલા સને ૧૮૪૮ની ૨૬મી ડિસંબરે અમદાવાદમા પણ એ. કે. ફાર્બસની મૂળ સૂચનાથી અને બીજા કેટલાએક અંગ્રેજ ને હિંદુ શેઠીઆઓની સહાયતાથી વર્નાક્યુલર સોસાઈટિની સ્થાપના થઈ હતી અને એણે ૧૮૪૯મા લાઈબ્રેરિ અને ૧૮૫૦મા છોકરાઓની નિશાળ કાઢી હતી પછી એજ વર્ષમા શેઠ મગનભાઈએ પણ છોકરીઓની નિશાળો કહાડી હતી

મુંબઈમાં બુ૰ વ૰ સભા થયા પછી તરતજ સ્ત્રીકેળવણી વિષે ચાર બેઠકમાં ચર્ચા ચાલી હતી તે પ્રસંગે કેટલાએક જુના વિચારના ગૃહસ્થોની તકરાર ઉપર જે રદીયા તે સભાના આગેવાનોએ અને પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના આગેવાનોએ બતાવ્યા હતા તેની અસર મુંબઈના ગુજરાતી મંડળ ઉપર જેવી જોઈએ તેવી થઈ હતી. એ સભા સ્થપાયા પહેલાં ૧૧ એક મહીના ઉપર છોકરીઓની નિશાળ પણ નીકળી હતી.

જે વર્ષમાં મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ તેજ વર્ષમાં સુરતમાં કવિ દલપતરામે સુધારાસંબંધી કવિતાનો નવો વિષય લોકમાં પ્રગટ કર્યો જ્યારથી એઓએ એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરિમાં હુનરખાન વાંચ્યો અને કર્નલ શા, રેવરંડ ડનલોપ તથા ખાનસાહેબ બેજનજી કોટવાલ એઓએ સ્થાપેલી પરહેજગાર મંડળીમા જાદવાસ્થળી અને બીજી કફ ન કરવા વિષેની ગરબી લાવણીઓ વાંચી ત્યારથી સુરતમાં ને ગુજરાતમા નવા કવિતાવિષયની જાણ થઈ છે સને ૧૮૫૨મા છોકરીઓની નિશાળ સ્થપાઈ.

સને ૧૮૫૩મા મુંબઈમા કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટન-વિષય ચર્ચાયો સને ૧૮૫૪ના એપ્રિલમાં બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનીઉં અમદાવાદમાં નીકળ્યુ, ને ૧૮૫૫ના જુલાઈથી તે કવિ દલપતરામના હાથમા આવ્યું. ૧૮૫૬મા બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીઉં નીકળ્યું. સને ૧૮૫૮માં મુંબઈમાં ભૂલેશ્વરના છપનભોગના વિષયમા શૈવ ને વૈષ્ણવ લોકમાં ભારે ભાંજઘડ ચાલી હતી–એક તરફ પાંજરાપોળમાં ને બીજી તરફ મહારાજના મંદિરમાં લોકની ઠઠ મળતી–કાશી સુધી વાત ગઈ હતી–એ ભાજઘડમાં ગોસાંઈજીઓ હાર્યા હતા. ૧૮૫૯મા મુંબઈમાં કવિતાવિષયની ઘણીજ સારી ચર્ચા ચાલી હતી ને અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થપાઈ ને ધર્મપ્રકાશ નામે ચોપાનીઉં નીકળ્યુ હતુ. ૧૮૬૦માં મુંબઈમાં પુનર્વિવાહવિષય સારી પેઠે ચર્ચાયો ને મહીપતરામ વિલાયત ગયા ૧૮૬૧–૬૨માં લાઇબલ કેસનો હોકારો હતો. ૧૮૬૩માં કરસનદાસ મૂળજી વિલાયત ગયા ને સુરતમાં ગુજરાતમિત્ર પ્રગટ થયું. ૧૮૬૩–૬૪માં શેર-સટ્ટાની ચઢતી ને ૬૫–૬૬મા પડતી થઈ.

થયાં કરે છે ને મુસાફરી સહેલી થયાથી કામકાજ વહેલાં ને સારાં થાય છે.

અમેરિકાની લડાઈના જોગથી વેપારની ને શેરસટ્ટાની ધામધૂમ મચી રહી હતી ને પ્રેમચંદે તે કામમાં અસાધારણ બુદ્ધિથી અસાધારણ ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો–સારાં ફળ થયાં કે માઠાં તે આ ઠેકાણે જણાવવાનું નથી. એ દાખલાથી આટલુંજ જોવાનું છે કે લોકનાં મન એકાએક કેટલા ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. એવી ચંચળતા સર્વ વિષયમાં રહે તો પછી ગુજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ થવાને શી વાર છે? એ સટ્ટાની અધાધુધીમાં પહેલા વર્ગના ગૃહસ્થોને ધન માન વિષયમા મોટો ધોકડો લાગ્યો છે, તોપણ તેઓ હજી પહેલીજ પંક્તિમાં છે. ખેડુતો ઘણુ કમાયા છે ને તેઓ ઘણી સારી સ્થિતિમા છે. વચલા વર્ગમાના કેટલાએક જે પોતાનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી ઘણું કમાવવા દોડ્યા હતા ને કેટલાએક મોટાના આશ્રિતરૂપે રહેતા તેઓ દુર્દશામાં છે ખરા. એઓ પણ પાછા નોકરીઓ શોધી ઠેકાણે પડતા જાય છે.

જિલ્લાઓનાં કસ્બા ગામડાંમાં જો કે ભણતર ને સુધારાના વિચાર ઝાઝા ફેલાયા નથી તોપણ ત્યાંના લોક* પૃચ્છક, વિચાર કરતા ને ધર્મના વિષયો ઉપર બેદરકાર થવા માંડ્યા છે.

એ બીજા રૂપકના ઉપસંહારમાં જણાય છે કે લોકના મન સૈકડો વર્ષ જડ રહ્યા હતાં તે આ વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યા છે–બ્રાહ્મણ ને બીજી જાતના લોક જો કે ધર્મવિષયમાં મળેલા નથી, તોપણ ભણવાની વાતમાં ને ઉદ્યોગમાં મળ્યા છે. ધર્મસંબંધી વિષયના વિચારમા પણ બ્રાહ્મણ † ને બીજી જાતના લોક એક વિચારના થશે એવું ખાતરીથી કહી શકાય છે.

ત્રીજું રૂપક.

૧. વિદ્યાસંબંધી વિષયમાં ગુજરાતીઓ સારી પેઠે જાણીતા થશે–તેઓ વિદ્યાનંદના લહાવા લેશે ને તેઓના જોસ્સાઓ વધેથી તેઓ સંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્વતંત્ર વિચારો કરશે, પણ જેવા હાલ યુરોપીઅન વિદ્વાનો છે તેવા તો તેઓ થનારજ નથી, કારણ કે ભાષા નબળી છે ને સઘળા લોકોથી અંગ્રેજી ભણવાનું બનવાનું નહિ ને અંગ્રેજીમા નાનાપ્રકારના વિષયોના ગ્રંથો છે તે તેઓની જાણમાં આવનાર નહિજ, તેમ તે સઘળાનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ થવાનાં નહિ; વળી હિંદુસ્તાની, મરાઠી, ને બંગાળી એ ભાષાના પુસ્તકો પણ રાધળાથી જોવાવાના નહિ અને રાજદરબારી કામમા ને વેપારમાં ઘણુંક અંગ્રેજી કામ રહ્યુ તેથી લોકથી તે તે વિષયનો પુરતો લાભ લેવાવાનો નહિ ભાષાને પુરતુ ઉત્તેજન મળવાનું નહિ ગુજરાતી

*ચરોતરનાં સાડાત્રણ ગામ-વસો, સોજીત્રા, નડિઆદ ને સાવલી (અરધી)ના પાટીદારો કુળવતા કહેવાય છે એઓને ત્યાં બીજા પાટીદારો દીકરી દેતા ને એમાના જેઓ ત્યાંના પાટીદારોને દીકરી દેતા તેઓને ત્યા બીજા કણબીઓ દીકરી દેતા ને એ રીતે છેલ્લા વર્ગમાના ઘણાએક કુંવારા રહેતા; એ કુળાભિમાનથી થતી ખરાબી સમારવાને એક વખત સરકાર પણ વચમાં પડી હતી, પણ કંઈ ફળ થયુ નહોતું પણ આ દશ પદર વર્ષમા છેલ્લા વર્ગવાળાએ બંદોબસ્ત કીધો કે આપણે ઉપલા વર્ગને ન દેવી ઉપલા વર્ગે બંદોબસ્ત કીધો કે પહેલા વર્ગને ન દેવી ને એથી પહેલો વર્ગ મોટી ભીડમા આવ્યો છે–હવે થોડા વખતમા એ કુળાભિમાન બંધન જતુ રહેશે.

અમરેલીના પાસે છાપરા ભાઠા ગામ છે ત્યાંના એક ભાઠેલા પ્રાણ નાનાભાઈએ દેસાઈનું કુળાભિમાન તોડયુ છે–એણે સાટાનો ચાલ કહાડયો છે એનો છોકરો સારે ઠેકાણે પરણવાનો હતો ને ત્યાથી તેને ઘણુ મળવાનું હતુ, તોપણ તેણે તેની દરકાર કર્યા વગર પોતાને ઘેરથી સાટાનો ચાલ કહાડયો છે ને એથી નીચલા વર્ગમાં જે ઘણા કુંવારા રહેતા તે સંસારી થયા છે એ બધુ આ દશ પદર વર્ષમા.

†જો કે બ્રાહ્મણો હઠીલા હતા ને આજ પણ છે ને સુધારાવાળાઓના સુબોધ નથી માનતા, તોપણ તેઓ પછવાડેથી બીજી નાતોની ચઢતી જોઈ પસ્તાઈને પોતાના મમત મૂકશે. ને દેશકાળસ્થિતિ તેઓના મમત મુકાવશે. બ્રાહ્મણોમા ખાવાપીવાની બંધી નથી–દેશસ્થ, કોકણસ્થ, કરાડા વગેરે સૌ એક પંક્તિએ ભોજન કરે છે, અને ભિક્ષુક પોતાની ભિક્ષુકી મૂકીને ગૃહસ્થ થઈ શકે છે. ગુજરાતીઓમાં જો કે ઘણીએક નાતના બ્રાહ્મણો એક પંક્તિએ ભોજન કરે છે, તોપણ તે કેટલાએક સાથે નથી કરતા; નાગરો બીજી કોઈ નાત સાથે જમતા નથી ને વડનગરા તો વિસલનગરા ને સાઠોદરા સાથે પણ જમતા નથી. વડનગરાની નાતમાં તો ગૃહસ્થ ભિક્ષુક પરપરાના છે શા બંધન! સૌ વાણીઆઓ સાથે જમે છે, પણ શ્રાવક જોડે કે કણબી જોડે જમતા નથી! બ્રાહ્મણોની ઘણી નાતમા રોટીવહેવાર છે, તોપણ બેટીવહેવાર નથી ને તેમજ વાણીઆની નાતોમાં પણ છે.

પંડિતો જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા હશે તે તેમાંનું ને જેઓ હિંદી મરાઠી ભણશે તે તેમાંનું થોડું થોડું ગુજરાતી ભાઈઓને આપશે, ને એ પણ ક્યારે કે જ્યારે વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવતા થશે ત્યારે. જોકે યુરોપીઅન પંડિતોના જેવા ગુજરાતી નહિ થાય તોપણ તેઓમાં સાધારણ વિદ્યા પ્રસરશે ને તેઓના સ્વતંત્રતા સંબંધી જોસ્સા વિવેકના ઘરના વધશે.

૨. ઘરસંસારસંબંધી રીતભાત તથા સુઘડતા વધશે. સ્ત્રીઓ ભણેલી થશે. ભૂત, જાદુ, ને જોશીશાસ્ત્રસંબંધી વહેમો જશે. બાળલગ્ન નહિ થાય ને પુનર્વિવાહની રૂઢિ ચાલશે.

૩. દેશાટન સારી પેઠે થશે. વેપાર ધંધો વધશે. દેશમાં દોલત આવશે. મધ્યમ પંક્તિમાંથી ઘણાક જણ સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરતા થશે.

૪. લોક કુલીનતા ને મૈત્રી સમજશે. ઐક્યમા લાભ જોશે. દેશાભિમાનના જોસ્સાઓથી ચકચૂર થશે. વળી વિદ્યા ને ઉદ્યોગમાં ઘણાનું મન રોકાયાથી તેઓની અનીતિમા ઘણો ઘટાડો થશે.

૫. (ધર્મસંબંધી ફેરફાર થશે તથા રાજકાજમા લોકચિત્ત લગાડશે).

ધમધોકાર કામ ચાલેથી આટલું થવાનો સંભવ છે માટે એટલાને આપણો ઉદ્દેશ જાણી (કે ત્રીસ વર્ષમા આટલું કરવું છે) તે અર્થે ઘટતા ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ.

પ્રથમ તો આ જોવું જોઈએ. આપણો ઉદ્દેશ પાર પડવામાં આપણામા કંઈ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે કે નહિ તે જાણવું. પછી તેની કેળવણી જોવી, પછી એમા જે નરસું હોય તે કાઢી નાખવું, પછી સારી રીતે કેળવાઈ, સારી રીતે કવાયતમાં પળોટાઈ રણમાં પડવું અને પછી રણના દુઃખો વેઠતા પરાક્રમ કરી ધારેલો કિલ્લો જીતી લેવો.

વેપાર ધંધાની વાતમાં વાણીઆઓમા જેવી સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે તેવી હિંદુસ્તાનના કોઈ લોકની નથી; બ્રાહ્મણોમા વિદ્યાભ્યાસની સ્વાભાવિક છે; અને પાટીદાર તથા ભાઠેલા ખેડુતનામા પોતાનું કામ કરવાની બુદ્ધિ છે. વળી ગુજરાતી માત્ર બીજા લોક કરતાં વધારે કુમળા મનના છે એટલે તેના ઉપર અસર વહેલી થઈ શકે તેમ છે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક બુદ્ધિને મનની કોમળતા તો જેવી જોઈએ તેવી છે.

આજ કાલ આપણા લોકમાં વિદ્યારહિતત્વ અને ઠંડુ લોહી એ સૌથી મોટી ખામી છે અને એથી કાયરપણું, ખુશામત, તાબેદારી, બીકણપણું અને નામર્દાઈ એ ખામીઓ છે. એ રોગ દૂર કરવાના ઓસડમાં વિદ્યા અને સારી સંગતિ એ બે છે; પણ વિદ્યા મળવાનાં સાધનમાં મુખ્ય જે પુસ્તકો તે જેવાં ને જેટલાં જોઈએ તેવાં ને તેટલાં નથી. તેમ પડોશમાં કોઈ રાજ્ય એવું નથી કે ત્યાંના લોકની રૂડી સ્થિતિ જોઈ આપણે તેવી કરીએ. આપણે નસીબે સુધરેલા દેશોસંબંધી ગ્રંથ ને ન્યૂસપેપરો વાંચીને અને આપણા દેશમાં આવેલા સત્તાધારી લોકની સ્થિતિ જોઈને સારી સંગતવિષે વિચાર બાંધવાના છે. અર્થાત્ એ સાધન પણ નબળું છે. ત્યારે હવે સાધન શું છે કે જેથી તે ખામીઓ જાય ?

હરેક વિષય જાણવાની હોસ અને હરેક વિષયસંબંધી વિચાર કરવાની ટેવ અને વિચાર કરતાં જે કંઈ ફાયદા કરતું જણાય તે મેળવવાને ઉછળતી આતુરતા સાથે ન થાકે તેવો ઠર્યો ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ એ રાખવાં જોઈએ. તેમ બાળલગ્નથી ને ગરિબાઈથી ઊગતા જુવાનોને સંસાર ચલાવવાની કાળજી પડેથી તેઓનામાથી કૌવત ઘણું ઓછું થઈ ગયુ છે તે પાછું આવવું જોઈએ. બાળલગ્ન બંધ કરવાં અને પૈસાની કાળજી ન રાખતા ઉદ્યોગ ખોળવામાં મથ્યા કરવું ને તે મળેથી તેમા મચ્યાં રહેવું અને લોકલાજનો ડર ન રાખી નાતના ધારાના ખર્ચ ન કરતાં કરકસરથી સ્વતંત્રપણે રહેવું એથી સુખનો વધારો થશે, વળી અંગ વાળવાને કસરત કરવાની ટેવ રાખવાથી શરીરમા કૌવત આવશે, લોહીમાં ગરમાવો વધશે અને તેથી મનના જોસ્સાઓ વધી બહાર પડશે. કેફ કરવાની ટેવથી લોહીમાં બગાડો થાય છે ને હરકોઈ કામ કરવામાં ઝાઝીવાર જોસ્સો ટકતો નથી, માટે એથી દૂર રહી મલીદા ખાવાની ને તેને મહેનતથી પચાવવાની ટેવ રાખવી કે શરીરમા લોહી વધે.

ઉપર જે સાધન કહ્યા તેથી મનના જોસ્સાઓનું જોર વધશે ને વિદ્યાથી ને સંસારના અનુભવથી તે કવાયતમાં કેળવાશે. જયારે જોર અને કવાયત જોસ્સાઓને મળશે ત્યારે એ પોતાની ધારણા પાર પાડવાને લડાઈનાં મેદાન કેમ નહિ શોધે ને ત્યાં જુના દુઃખ દેતા વિચારો સાથે કેમ નહિ લડે ? અને મથતા મથતાં કોઈ દહાડો તે વહેમોના કોટ એકદમ કેમ નહિ તોડી પાડે ? વહેમને ખસેડવામાં અને પછી ઉંચા વિચારનાં ઉંચાં સુખ ભોગવાય તેવું કરવામાં ઉંચા જોસ્સા એ રામબાણ સાધન છે.

એ ઉંચા જોસ્સામાં પહેલો સ્વતંત્રતાનો છે. ઉદ્યોગથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પછી જેવી રીતે થાય

તેવા રીતે અને એને વિષે આમ સમજવું કે, ગરીબ તો ગરીબ પણ પોતાની મહેનતનું રળ્યુ ખાઈએ છીએ, કોઈની મહેનતનું રળ્યુ ખાતા નથી ને કોઈના ઓશિઆળા નથી. હરેક કામ કરતા લોકમાં આમ કહેવાશે એનો ખ્યાલ તો બીલકુલ મૂકી દઈને પોતાનો અનુભવ જે કહે તેજ કરવું; પછી તેમાં દુ:ખ થાઓ કે સુખ થાઓ અને એને વિષે આમ સમજવું કે જેનું કામ તે તેજ કરે. એકના કામસંબંધી બીજા શુ પુરેપુરૂ જાણવાનો છે? સ્વતંત્ર વિચારથી એક તો ઠગાવાની ધાસ્તી નહિ, બીજું કે લોકની ઘણી ઘણી તરેહની સલાહથી મનમા મુઝાવાનું નહિ ને કોઈએ કઈ આશા આપવાનું અને સહાય કરવાનું કહ્યુ તો તેને માટે તેના પરાધીનપણામા રહી જીગવાઈ ગુમાવાની નહિ; વળી લોકના વિચાર ઉપર આધાર રાખી કરેલા કામના છેવટમા હાનિ થઈ તે વેળા પસ્તાવાનુ નહિ, મૂર્ખ લોક તો આમ પણ વગાડે ને તેમ પણ વગાડે માટે એના બોલવાને શુ માન આપવું? જગતમા બધેજ કોઈ કામમા યશ મળે ને કાઈ કામમા અપયશ મળે છે: સુખ મળે છ ને દુ:ખ મળે છે: તેમ, અગર આપણા કામમા અપયશ મળ્યો ને આપણુને દુ:ખ થયુ તો તેમા પણ શુ? યશ ને સુખ મળ્યા હત ત્યારે આપણી છાતી કેવી ફુલાત કે આપણે કોઈની સહાયતા વિના આપણી પોતાનીજ બુદ્ધિથી કામ પાર પાડ્યું! તેમ આ અવળા પાસા પડ્યા તો તેના પણ ફળ ભોગવવા. આપણા કામમાં સુખ દુ:ખ ભોગવનારા આપણે છીએ, લોક નથી. પરવશ રહેવાથી બુદ્ધિનો ઘટાડો, કાર્યની હાનિ (સઘી જતી રહે) અને સદાનું દુ:ખ થાય છે. રાજ્યમાની સુલેહને આચ ન આવે તેવી રીતે એકેક જણે પોતાના વિચારને તથા કર્મને સ્વતંત્ર રાખવાં કે જેથી પાછી રાજ્યમાની સુલેહ વધારે દીપી રહે.

બીજો જોસ્સો અભિમાનનો છે. માણસો આકારમા સરખા છે, મૂળ લાગણીઓમા સરખા છે, વિદ્યાસંગતિ ને યોગ જુદા જુદા મળેથી તે જુદી જુદી રીતે ઘડાય છે, તોપણ કેટલાએક કુદરતી હક્ક સર્વ માણસના સરખાજ છે ને એકેક માણસના પોતાનાજ છે. આ મારૂં છે, આ મે કીધું છે એ જોસ્સો સૌ માણસને જન્મથીજ છે ને કહી જાય તેવો નથી. વળી એથી તો સૌ માણસ સુખનેમાટે ઉદ્યમ રાખે છે ને પોતાના કામની ઘટતી વ્યવસ્થા કરે છે. તેઓ પોતાની આસપાસના જનની સાથે સરસાઈ રાખે છે ને એઓનાં કામના ઉપર નિગ્રા રાખી તેમાથી પોતાના લાભ જોય છે ને પોતે કેટલે દરજ્જે તેઓથી ચઢતા ઉતરતા છે તેના વિચારથી શિક્ષા મેળવે છે.

ત્રીજો જોસ્સો દેશાભિમાનનો—એટલે એકેક જણના દેશપ્રત્યે અભિમાનનું સ્નેહાકર્ષણે એકરૂપ થઈ રહેલું તે સંબંધી છે. એ જોસ્સો સૌથી ઉંચો છે. એથી દેશી જનની સ્વતંત્રતા વધે છે. તેજ દેશ, તેજ હવાપાણી, તેજ ભાષા, તેજ ધર્મ ને તેજ રીતભાતમાં ઉછરેલા જે જન તેઓનુ સુખ ઘણું કરીને સરખુંજ હોય છે એકેક જણના સુખથી સૌ દેશી જનનું સામાન્ય સુખ કહેવાય છે ને એ સામાન્યસુખમા એકેકનું સુખ આવી જાય છે; વળી એકેકનું સુખ પોતાનાં ભાહુના સુખ ઉપર આધાર રાખે છે માટે, મારા સૌ ભાહુઓનું સારૂ થાય (પછી તેમા મારૂ થશેજ અથવા મારૂ ન થયુ ને ઉલટું મારૂં નરસુ થયુ તોપણ શુ) એ જોસ્સો—એ મોટા મનનો મોટો જોસ્સો દરેકની અંદર થવો દુર્લભ છે સૌને સારૂ તો આપણે સારૂ, સૌની ખરાબી તો આપણી ખરાબી એ વિચાર કરવાથી ને એ વિચારને અનુસરી ઉદ્યોગ કરવાથી, સર્વ દેશી જનને તન મનને ધનની તરફના બહુ બહુ લાભ થાય છે. દેશાભિમાનથી દેશી જનનું ઐક્ય થાય છે ઐક્યથી બળ વધે છે, બળથી પરદેશી શત્રુનો પરાભવ થયેથી યશ મળે છે અને દેશમાં ઉદ્યમ વધે સુખના સાહિત્યોમાં વધારો થાય છે. ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી વિષય મોટા ઉત્પાત કરનારા છે માટે તે બેથી સુખમા ઘટાડો ન થાય તેવું કરનાર દેશાભિમાન છે દેશાભિમાનથી ઘણાક દેશોએ મોટા નામ મેળવ્યા છે, તેમ આપણા દેશ પણ તન, મન, ધન બળમાં રૂડા કહેવાશે—શરીરબળ, વિદ્યા, કળા કૌશલ્ય સુઘડ રીતભાત, ધર્મનીતિ, વિચાર અને રાજ્યનીતિ એ સર્વ વિષયમા તે ઉચું નામ મેળવશે અને આપણે ઉચા સુખ ભોગવીશુ. અર્થાત્ આપણા લોક જે પોતપોતાના જુજ ઉદ્યમથી સંતોષ માની બેસી રહ્યા છે ને ભાહુઓ સંબધી કંઈજ વિચાર કરતા નથી (પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધે છે, રે ઘણીવાર ભાહુઓનું ભુંડું ઇચ્છી સાધે છે,) તેઓને આ વિચારવું જોઈએ કે પેટ તો કાગડા કુતરા પણ ભરે છે માટે સંતોષે ન રહેતા મોટા ઉદ્યોગથી મોટું નામ ને પછી મોટું સુખ મેળવવું જોઈએ કે જેથી આશ્રિતો ઉપર પરોપકાર થાય,—વળી વિચારવું જોઈએ કે સપ ઘટેથી કામમા યશ ન મળતા બેની લડાઈમા ત્રીજાનું ફાવે છે માટે એ રીતે સુખ ખોયાના કરતા થોડીવાર દુઃખ સહન કરી સમાધાનીથી ઐક્યમા રહેવું. એથી ખરા ને ઉંચા સુખમા વધારો થયાં કરે છે.

પણ એ સઘળું હું કોને કહું છું? ઠંડા લોહીના, વિદ્યાવિનાના, હઠીલા, ખુશામતીઆ, બીકણ, મર્દાઈવિનાના, કાયર ગુજરાતીઓને? હા. તેઓમાં બેવકૂફ ઠરવાને ને તેઓને ગુસ્સે કરવાને? તેઓનું ભલું કરવાને કે ભુંડું કરવાને તે તેની મેળેજ વહેલું મોડું જણાશે એટલે મારે કહેવાની જરૂર નથી. મને જે સૂઝે છે તે હું લોકને કહું છું થોડા જણ પણ સમજશે કે ગમે તેવી ઘેલાઈ કરૂં છું પણ મારામા દેશી જનની દાઝ છે ને એ દાઝના લખાણ ઉપર જો તેઓ વિચાર કરશે તો મને ખાતરી છે ને તેથી આશા છે કે મારા ગુજરાતી ભાઈઓની ચઢતી થોડાં વર્ષમાં થશે. હુ નહોતો જાણતો કે સેકડો વર્ષના સહવાસે જડ થઈ રહેલાં મન ટુંકી મુદતમા આટલાં ચંચળ થશે! હું નજરે જોઉં છુ કે તે ચંચળ થયા છે–લોકોમા નવી નવી વાત જાણવાની તથા વિદ્યાના લાભ લેવાની હોસ વધતી જાય છે ને વિચાર કરવાની ટેવ પડતી જાય છે રે કેટલાએક ભણેલ ને કેટલાએક અભણેલ પણ સમજી ચૂકયા છે કે આ રીતે દેશનો સુધારો થશે. એ સૌ જોતા ૩૦ વર્ષનું ભાવી કહેવાની મારી હિંમત ચાલી છે.

કેટલાએક લોક સમજે છે કે આ ખોટું છે ને તે ખરૂ છે. આ ફાયદો કરે તેવું ને પેલુ ગેરફાયદો કરે તેવુ છે, તોપણ તેઓથી સાચી ને ફાયદો કરે તેવી વાતનો ભાગવટો થઈ શકતો નથી. પોતાને દુઃખ થાય છે, પોતાના ભાઈને દુઃખ થાય છે એમ તેઓ સમજે છે, જો કે તે દુઃખમાંથી નીકળવાને ઇચ્છે છે તોપણ તેઓ લોકલાજથી અને સાહસ કરવાથી દુઃખ વેઠવું પડશે એ ખ્યાલથી ડરી જઈ દુ:ખમા ને દુ:ખમાં રિબાયાં કરે છે, તથા સંતાપ માને છે. તેઓ કહે છ કે વિદ્યા વધશે ને ઘણાજણ એક વિચારના થશે ત્યાસુધી સુધારો થવાનો નથી–વખતનું કામ વખત કર્યા જશે.

ઘરડાઓને તો હું મારા લેખામાં લેતાજ નથી. તેઓનાં મન કળજુગ આવ્યો છે એ વિચારથી ઠંડાં પડી ગયા છે, પણ લાગણી પુરી સમી નથી તેથી તેઓ હઠીલાઈ કરે છે. પણ તે હઠીલાઈનો ચળકાટ ગુલ થતા દીવાના રહી રહી ચળકતા મોગરા જેવો છે ને તેઓના આગ્રહ કેફીના ટાંટીઆની પેઠે લથડતા થઈ ગયા છે. મારે જે કહેવાનું છે તે હાલના જુવાનીઆઓને ને નવી પ્રજાને. ભાઈઓ, હિંદુરાજયની સમાપ્તિની સાથે ગુજરાતમાંથી શૌર્ય ગયું છે ને હિંદુરાજયમાં પણ ક્ષત્રી રજપુત સિવાય બીજા વર્ગોમા શૌર્ય નહોતુ–માત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ને વિદ્વાન જૈનમાં ધર્મસંબંધી યુદ્ધ ચાલતું. મુસલમાની રાજયમા ગુજરાતના જુજ શખ્સોએ ને થોડા વર્ષ ઉપર કાઠિઆવાડના જુજ નાગરો તથા જુજ વાણીઆ એઓએ જેવાં તેવાં શૌર્ય બતાવ્યાં છે, પણ ગુજરાતી લોકમા પાચ દશ માણસ તે શા હિસાબમા! અંગ્રેજ સરકારનાં લશ્કરમાં અથવા દેશી રાજયના સૈન્યમાં ગુજરાતીઓ* છે એવું મારી તો જાણમા નથી શૌર્ય સદ્દગુણ વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થતો નથી, શૌર્ય સદ્દગુણથી સ્વતંત્રતાનો ને દેશાભિમાનનો જોસ્સો પ્રકાશી રહે છે, માટે શૌર્ય ગુજરાતમા આવવું જોઈએ. પણ જોગવાઈરૂપી તાલીમ નથી ત્યારે તે કેમ આવે? શૌર્યમા મોટો ભાગ જોસ્સાનો છે ને થોડો ભાગ શરીરબળનો છે, માટે જોસ્સાને કેળવવાને તો હાલ જુના વિચાર ને નવા વિચાર વચ્ચે જે યુદ્ધ ચાલે છે ને જે કંઈ નાનુંસૂનું નથી, તેમા મચવું જોઈએ અને શરીરબળને માટે હોંસીલાઓએ અંગ્રેજ સરકારના અથવા દેશી સેનમા નોકરી કરવી જોઈએ, ને સઘળાઓએજ બદનની કસરત કરવી જોઈએ. હાલમા બ્રાહ્મણ અને બીજી નાતોનું સઘળી વાતોમા ઐક્ય થતું જાય છે ને સૌની નજર દેશસુધારા તરફ છે, માટે એ ઐક્યથી વહેમસુધારાની લડાઈમાં જેમ જેમ ફતેહ મળતી જશે તેમ તેમ શૌર્યસદ્દગુણની શી લહેજત છે તે સમજવામા આવતી જશે. પછી વળી કોઈ દહાડો એ સદ્દગુણની મસ્તી ગુજરાતમાં ઘૂમી રહેશે ને ત્યારે મોટા લાભ થશે–સઘળા ઉચું સુખ ભોગવશે. ઠંડા લોહીનું સુખ જે આપણે ભોગવ્યું છે તથા ભોગવીએ છીએ ને ગરમ લોહીનું સુખ જે ભોગવીશું તે બેનો ફેર ત્યારે સમજાશે અને પછી આપણે આપણાં ગરમ લોહીનાં સુખમાં વધારો કરવો જારી રાખ્યા કરીશુ!

શૌર્ય વિના માણસપણું રહેતું નથી, શૌર્ય વિના આપણે રાજ્ય, ધર્મ, રૂઢિના અધમ દાસ છીએ. પાતરના કેટલાએક તબલચી ઘણા સુખી છે ને ઘણા ગૃહસ્થો પણ સુખી છે, પરંતુ ગૃહસ્થ તે ગૃહસ્થ ને પેલા તે પેલા. શૌર્યથી કુલીનતા ને સૌંદર્ય આવે છે. આપણે ઉચા છીએ તેથી આપણામા ઉંચું શૌર્ય આવશે ને ઉંચું શૌર્ય આવ્યુ એટલે ઉચા યશ ને પછી ઉંચું સુખ પ્રાપ્ત થશે–અર્થાત્ દેશાભિમાન થકી ઉત્પન્ન થયેલાં

*એ લખ્યા પછી પછવાડેથી માલમ પડયું છે કે સુરતના કેટલાએક દેટાઓએ અંગ્રેજી લશ્કરમાં ચાકરી કરી છે તથા સુબેદારની પાયરી લગણ પણ કેટલાએક ચડયા છે ને હજી પણ કેટલાએક જણ લશ્કરમાં છે. રે જેટલા દેડાઓ સેનમા છે તેટલાજ ઉચ પુરૂષો લશ્કરમાં હોત તો તેઓ કેવા બહાર દીપી નીકળત ને લોકની ઉપર કેટલી અસર કરત!

પ્રેમ (ઐક્ય) અને શૌર્ય એ એનો દેશીઓમાં દહાડે દહાડે વધારો થવો જોઈએ.

જેઓ સુધારાના સુખથી અને એ સુખના રસ્તામાં જે જે હરકતો આવી પડે છે તેથી અજાણ્યા છે તેઓને દોષ દેવાતો નથી, પણ જેઓ સમજે છે ને હરકતો દૂર કરતા નથી તેઓને માથે કાયરપણાનો અને દેશસુધારાનાં કામમા આળસ રાખ્યાનો મોટો દોષ છે. ભાઈઓ, વિદ્યાને સંગતિથી ઘણાનામાં વિવેક આવે છે, પણ ઉંચા જેસ્સા તો થોડાઓનામાંજ આવે છે. પાયેને પાનો ન ચડે જેઓ સમજયા છતા હરકતો દૂર કરવાનો ખંતથી ઉદ્યોગ નથી કરતા એવાઓને હું પાવે સમજું છઉં બીજાઓને તૈયાર થતા વાર છે એટલામા સમજુઓએ પોતાના દેશીઓ તરફ ફરજ સમજી અથવા મોટું નામ થશે એમ સમજી હોંસ રાખી જેસ્સાઓને શીકલ કરી મેદાનમાં પડવાનો લાગ જોવો જોઈએ.

મેદાન પડેથી આપણે એકલા પડી જઈશું, પછી આપણને સૌ આગળી કરશે, આપણને સંસારસંબંધી મોટી અડચણો પડશે એવા એવા ખ્યાલથી જુના વિચારને મ ન આપ્યા કરવુ એ તો બાયલા ગંદુ લોકના ગુલામ થવા બરાબર છે કેટલાએક તો પોતાના કાયરપણાની પરાકાષ્ટા બતાવે છે-કે સ્ત્રીઓ ભણેલી થશે ત્યારેજ સુધારો વહેલો થશે. પ્રથમ સ્ત્રીઓ વડેજ જાતે મોટા સુધારા થયા એવું કોઈ ઇતિહાસમાં નથી. હા, સ્ત્રીઓવડે ઘરસંસારસંબંધી, રીતભાતસંબંધી ને બાળકને કેળવવાસંબંધી સુધારા થાય છે, પણ પ્રથમ કરવાના સાહસિક કામમા તેઓ શું કરી શકે? વારૂ, બીજા હિંદુઓની સ્ત્રી કરતાં આપણા ગુજરાતીઓની સ્ત્રી ઘણે દરજ્જે આજ પણ ઉંચે છે-તેઓને પોતાને ઉદ્દેશે પહોચવામા કેળવણીનીજ વાર છે. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ઘણો ચંચળ છે ને નવી નવી વસ્તુ ઉપર તેઓનુ મન દોડે છે-નવો ઘાટ, નવું લુગડું જોયુ કે તેવું પોતાને કરવાને તે ઘરમા સારી પેઠે મથે છે એવો આપણી સ્ત્રીઓનો ચંચળ સ્વભાવ છે. તેઓને બહાર પડતા ને નવા વિચાર જેમા તેઓને વધારે છૂટ મળે તેવું છે તે સ્વીકારતા શી વાર છે? પણ આજકાલ પુરુષ તે સ્ત્રી છે પુરુષ શૌર્યના કામ કરવાને અને પોતાના પુરુષાતન દેખાડવાને જન્મ્યા છે, તેઓથી પોતાનું કામ બજતું નથી. ભણીને પુરુષાતન નથી બતાવતા તે પુરુષ અભણ રાની લોક જે પોતાના અંગબળથી પુરુષાતન બતાવે છે તેના કરતા પણ હીણા ઠરે છે: પુરુષપણું તો કયારે કે રણના જખમો લે ત્યારે-જેમ વધારે ઘાયલ થાય તેમ તેની વધારે કીર્તિ છે! રે ઢોરને પણ તડકો લાગે છે ત્યારે તે શીળામાં જાય છે-રે જાનવરો પણ પોતાને સુખ મેળવવાને મથે છે તો શું તેનાથી આપણે જવું? જેઓ સમજે છે તેઓએ તો માથાં ફેરવી રણના તડકા ખાવા ને બીજાઓને બતાવવું કે અમે આ ખાઈએ છીએ તેમ તમે ખાજો. એટલે થોડા કાળમાં આપણાં છોકરા કે આપણે પોતે પણ જુના વિચારનાં બંધન તોડી ઉંચું સુખ ભોગવીશું—અફસોસ છે કે સુધારાના ઉપદેશકો બહાર પડી ઉંચું સુખ ભોગવતા ને જેઓ બીજાઓનામાં દેશાભિમાન જગાવતા તેઓએ, કુળને, જાતને, વિદ્યાને અને પોતાના કરેલા ઉપદેશને ડાઘ લગાડયો છે' એવું એવું જોવામા આવે ત્યારે કેમ સુધારો થાય? ભણેલા લોક નોકરીને માટે ખુશામત કરે ને માહોમાહે કુસંપ રાખે ત્યારે કેમ બને? ફલાણો કરે તો હું કરૂ, સૌની પાછળ આપણે, એ વિચાર પોતાની કમ અક્કલના અથવા તાબેદારીના અથવા નામર્દાઈના છે "આપસમાન બળ નહિ." "પારકી આશ સદા નિરાશ." "પાચ વર્ષનો ઘરવણી ને સો વર્ષનો સુતાર" એ કહેવતો ખોટી નથી. એ કહેવતોમા સ્વતંત્રતા અને સ્વાત્મનિષ્ઠાનો ભાસ થાય છે. મારૂં કામ હું વ ધારે સમજું છુ, ભિખારી રહીશ પણ ગુલામગીરી નહિ કરૂં, એ વિચાર ગુજરાતીઓના મનમા રમતા રહેશે ત્યારે જુસ્સાઓએ વ ધવા માડયું એમ જણાશે.

છેલ્લું ઉપસંહારરૂપે કેટલુંક નીચે પ્રમાણે બોલી આ વિષય બંધ કરૂ છુ ભાઈઓ, જેમ ઇંગ્લાડના તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોક હાલ ઘણાએક ઉંચા સુખ ભોગવે છે તેવા સુખ ભોગવવા તરફ તમારી નજર થવા માડી છે. પણ પ્રથમ મારે પૂછવું જોઈએ કે તમારે પોતાને કે તમારે ને તમારા છોકરાઓએ? તમારે પોતાને તો એ સુખ દુર્લભ છે, તોપણ તેને અર્થે હોંસ ઉદ્યમનું સુખ તમને છે ખરૂ. તમારા છોકરાંઓને તો તે લહાવો પુરેપુરો છે. પણ એમજ કહેશો કે જયારે આપણને તે સુખ હમણા મળવાનુ નથી ત્યારે છોકરાંઓને માટે આપણે શું કરવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ? પણ એ બોલવું નથી પણ લવવું છે સૌને પોતાનાં સુખ કરતાં પોતાનાં છોકરાના સુખની વધારે કાળજી હોય છે—માબાપ છોકરાંના સુખને માટે પોતે દુઃખ પામે છે. જે માબાપ પોતાના છોકરાંનું હિત નથી ઇચ્છતાં તે માબાપ પશુપક્ષ્યાદિ પ્રાણીથી પણ હલકાં ઠરે છે. એ પ્રાણીઓમાં માબાપની પોતાનાં બચ્ચા ઉપર સંભાળ, એઓ પોતાની મેળે તે લેતા થાય છે ત્યાંસુધી હોય છે. મનુષ્યમાં તેથી વધારે હોવું જોઈએ અને છેક છોકરાં મોટા થયા પછી પણ તેઓને માટે જયાંસુધી શક્તિ હોય છે ત્યાંસુધી

બાપ રળે છે ને મા તેનાં સુખની કાળજી રાખી તેનું શુભ ઇચ્છયાં કરે છે. જેઓ કોઈ રીતનો વિચાર કર્યા વિના અથવા અકળામણમા નસીબમાં હશે તે થશે એમ બોલે છે તેઓથી પણ પોતાને માટે અને પોતાના છોકરાંને માટે સહજ ઉદ્યોગ થયો જાય છે. છોકરાંનું હિત ઇચ્છવું અને તે અર્થે ઉદ્યમ કરવા એ સ્વાભાવિક છે. આપણામાં તો વળી એટલી ઘેલી દાઝ છે કે રખેને છોકરાઓ પરણ્યા વિના રહી જાય માટે માબાપ પોતાના જીવતાં છોકરાને પરણેલો ને તેને છોકરાં થયેલાં જોવાને ઇચ્છે છે. માબાપનો જીવ જતો હોય છે ને છોકરાનો બચતો હોય છે તો તેવે પ્રસંગે માબાપ મરવું કબુલ કરે છે. ત્યારે હવે જે કામમાં તમને પણ ઉદ્યમસુખ ને યશસુખ મળે અને છોકરાંઓ પણ સુખી થાય તે કામ શા સારૂ ન કરવું? એકેક જણ પોતાના ને પોતાનાં છોકરાના સુખને અર્થે ઉદ્યમ કરે છે ને છોકરાંને માટે વારસા મૂકી જાય છે પણ જ્યાં એકેકના ઉદ્યમ પરસ્પરનું અહિત ઇચ્છી થાય છે ત્યા કોઈનો ઉદ્યમ પાર પડતો નથી ને જ્યાં એકેકના ઉદ્યમ પરસ્પર મળતાં રહી થાય છે ત્યા સૌનો ઉદ્યમ પાર પડે છે, વળી દુર્લભ કામ તો ઘણા જણના ઐક્યથી થાય છે માટે સૌ, જે સઘળા દેશી જન, તેઓના ઉદ્યોગ સૌનું સુખ, જે સઘળા દેશી જનનું સુખ, તેને અર્થે થાય છે; અર્થાત્ વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં પોતાના દેશીજનનું સુખ ઇચ્છવું ને તે અર્થે ઉદ્યોગ કરવા અને તેનાં ફળ જે તન મન ધન બળ તે આપણે આપણા છોકરાઓને માટે વારસામા મૂકી જવા જોઈએ. એઓ તેમાં વધારો કરી પોતાનાં છોકરાને માટે મૂકી જશે ને તેથી દેશનો ઉત્કર્ષ થશે. છોકરાંના છોકરા ને તેનાં છોકરા સુખ ભોગવે તેમાં આપણે સુખ શું? એ વિચાર ખોટો છે. આપણને તો હોંસ ભર્યા ઉદ્યમથી જેવું સુખ થવાનું છે તેવું સંતતિને પણ નથી થવાનુ. જોઈતાં મળેલાં સુખ કરતાં હોંસથી ઉદ્યમ કરવાનાં સુખ વધારે ઉંચાં છે. માત્ર પોતાનું સુખ ઇચ્છવું એ એકલપેટાપણું છે, પણ પોતાના છોકરાંનું, પોતાનાં ભાંડુનું, પોતાના ભાંડુનાં છોકરાનું સુખ ઇચ્છી તે અર્થે ઉદ્યોગ કરવા એ ખરેખર મોટાં મનનાં પરાર્થ–પરમાર્થનાં કામ છે. જેઓ રણમાં મરે છે તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે એવું ગ્રંથોમાં લખ્યુ છે. તે ઉપર લખેલા પરમાર્થને માટે જોદ્ધાઓ પોતાનો પ્રાણ આપે છે તે ઉપરથી લખ્યું છે. પોતાના દેશના ઉત્કર્ષને માટે સૌએ પોતપોતાની તરફથી પોતાના શ્રમ જેમ ફાવે તેમ મોટા મનથી બહાર પાડવા જોઈએ એવું ઉપર કહ્યું. હવે આપણે તેને અર્થે ઉદ્યોગ કરવામા પ્રથમ તો વહેમ શત્રુની સામા લડીને કેટલાંક બંધન તોડવાનાં છે.

જે જે માણસ મોટાં મોટા કામ કરવાનું માથે લે છે તેણે તેણે બહુ બહુ દુઃખ વેઠવાંજ જોઈએ. જેને લોક દુઃખ કહે છે તે તેઓને હોંસ ઉદ્યમસુખનો લહાવો છે. દુઃખની પછવાડે સુખ. થોડા જણના દુઃખ પામવાથી ઘણાને સુખ થાય ત્યારે આગલાએ દુઃખ સહી પોતાનાં નામ કા ન અમર કરવા? ખરે જે માણસોએ ઘણું દુઃખ વેઠયું છે તેઓજ માણસજાતને સુબોધ આપનારા થયા છે. ગ્રીસ દેશનો તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટીસ રાતદહાડો ઠામ ઠામ ખરા જ્ઞાનનો બોધ કરતો હતો, ને રાજમંડળીના સામા પણ સાચી વાતને સારૂ હિંમતથી બોલતો હતો તેને અદાવતીઆઓએ તેના ઉપર ખોટા આળ ચડાવીને સરકાર પાસે મોતની સજા ઠરાવી હતી ને તે બિચારાને ઝેર પીવું પડ્યું હતું! ઇટાલિ દેશનો ગેલીલીઓ વિદ્વાન, જેણે દૂરદર્શક યંત્ર સુધાર્યો, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર બનાવ્યો, બૃહસ્પતિના ઉપગ્રહો શોધી કહાડ્યા, તેણે સૂર્ય નથી ફરતો પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ મત ચલાવ્યું; તે ઉપરથી ધર્માચાર્યે તેને સખ્ત કેદખાનામાં નાખ્યો હતો ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત વોલ્ટેરે પોતાના દેશમાં નહિ તેવું એક પુસ્તક છપાવ્યું, જેમાં રાજ્યને ધોકો પહોંચે તેવું કંઈજ નહોતું, તોપણ તેને રાજાએ કેદમા નાખ્યો હતો. ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાડમા ક્રિશ્ચિઅન ધર્મના બે મત કેથોલિક ને પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે જયારે મારામારી ચાલતી હતી ને રાજાઓ પાછલાને દેહાત દંડ કરતા તે વખત પણ કેટલાએક પુરુષોએ ને સ્ત્રીઓએ પોતાના મત મૂક્યા નથી–સ્ત્રીઓએ બળી મરવું ને પીપમાના ખીલાથી ભોકાવું કબુલ કર્યું હતુ–બલિહારી! દેશસુધારા તે એમ થાય છે! તુળસીદાસને શાહજહાને કેદ કર્યો હતો, નરસિંહમહેતાને તેના નાનીલાએ દમવામાં કંઈ બાકી મૂકી નથી અને કેટલાક ગોંસાઈજીઓને ને સ્વામિનારાયણને પોતાનાં મત પ્રસારતાં થોડું દુઃખ નથી વેઠવું પડ્યું!

સાચા મતને માટે–જે સાચા મતથી દેશને લાભ થાય છે તે મતના પ્રસારને માટે આપણે કેમ બહાર ન પડવું? રાજાઓ ને સૈન્યના યોદ્ધા પોતાના બૈરાં છોકરાં માલમિલ્કત મૂકી રણમાં જાય છે ને ત્યાં તેઓને મરવાનો ને રાજ્યમા તેઓનાં વહાલાં પ્રાણીઓનો ને વહાલી વસ્તુઓનો રઝળી જવાનો સંભવ હોય છે; માટે શું તેઓ લડવા નથી જતા? પછવાડેથી આપણને ને આપણાં છોકરાંઓને દુઃખ વેઠવું પડશે એ કાયર વિચારથી શું આપણે આપણી

ફુરજ ન બજાવવી ? સમય અનુકૂળ છે-ઘણા જણ આપણા વિચારના છે-ઘણા જણ આપણા વિચારના થશે-આપણો દાખલો જોઈ ઘણા જણ આપણા સાથી થશે એમ આશા રાખવાને આપણી પાસે કારણો છે, અને તે છતા આપણને દુઃખ પડશે એમ કહેવું ને અગર દુ:ખ પડયુ તોપણ શુ ? પહેલ કરી દુઃખ પામે છે ને દુઃખ પામવા છતા પણ પોતાના ટેક મૂકતા નથી તેનીજ કીર્તિ જગતમા છે ને તેજ ખરા જનહિતેચ્છુ છે. હવે તો સઘળી પાસથી હિંદુ પ્રજાનું ઐક્ય થવા માંડ્યુ છે રાજય અનુકૂળ છે. છાપખાના સહાયમાં છે, લોકનું વલણ આપણા વિચાર તરફ છે; એવા અનુકૂળ કાળમા શૂરવીરો બહાર ન પડે ને વખતનો વાંક કાઢે એ તો નવાઈ જેવું છે

ગ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ બસેં વર્ષમા થયો તેનાં કારણોમાં મોટું આ છે કે ત્યા સ્વતંત્રતા હતી પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્યોગથી અને દેશાભિમાનના ઐક્યથી ગ્રીક લોકોએ જે ટુંકી મુદતમા નામ મેળવ્યુ છે તે જગતનો પ્રલય થશે ત્યારેજ જશે ! હાલ ગુજરાતમા જેટલો વેપાર ચાલે છે તેટલો પૂર્વે ગ્રીસમાં નહોતો ચાલતો ; ગુજરાતની જમીન જેટલી રસાળ છે તેટલી ગ્રીસની રસાળ નહોતી. પણ શૌર્ય, વિદ્યા ને દેશાભિમાનનો જોસ્સો એ જેવા ગ્રીસમા હતાં તેમાનો લેશ ગુજરાતમા નથી. એજ ત્રણ વાનાથી સર્વ દેશનો ઉત્કર્ષ થયો છે ને એથીજ આપણો થવાનો છે એ ત્રણ વાતની કેળવણીને માટે:—

૧. દેશાટન થવાં જોઈએ, જેથી ઘણુ ઘણું જોવામા આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય ને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે.

૨ કેટલાએક નૌકાશાસ્ત્રમા સારી માહીતી મેળવવી જોઈએ. એ વિષય ઉપર હિંદુઓનું પ્રથમથીજ ધ્યાન નથી. શાસ્ત્ર ભણીને વહાણ ચલાવતા જાણવું અને સમુદ્રમા વહાણો ઉપરથી લડાઈ કેમ થાય છે તે જોવું ને તેવું આવડવુ એ આપણા દેશને બહુ લાભકારી છે. ગુજરાતમા કચ્છી, ખંભાતી ને રાદેરી ખલાસીઓ છે, પણ તેઓ નૌકાશાસ્ત્ર જાણતા નથી. ઉચ્ચ નાતના પુરૂષોએ વહાણ ખેડવાનો ઉદ્યમ શોધવો જરૂરનો છે—પણ જાતિબંધ ને વટલાવવાની ધારતી અને બીકણપણું આપણને નડે છે, પણ ખરેખર જયાસુધી વિદ્યાના લાભથી સાહસિકપણું ને નૌકાયુદ્ધની રીત જાણ્યામા આવી નથી ત્યાસુધી દેશનો ઉત્કર્ષ મન માન્યો થવાનો નથી. રે ઇંગ્લાંડ જે મોટું બળવાન ગણાય છે તે આટલાજ માટે કે ત્યાના ખલાસીઓ નૌકાયુદ્ધમા બીજા બધા દેશના ખલાસીઓ કરતા શાથી વધારે હોશિયાર છે. આપણા દેશીઓ જમીન ઉપર લડવામાં એક તોપખાનાની બાબત સિવાય બીજી બધી બાબતમા જેવા જોઈએ તેવા છે, પણ વહાણવડે લડવાને તો તેઓને નવા પાઠ ભણવાના છે.

૩. જાહેર ભાષણો થવા જોઈએ કે જેથી લોકમા હો હો થાય ને વિષય સારી પેઠે ચર્ચાય. ચોપડીઓ તો વંચાય ત્યારે વાચનારાઓના ઉપર અસર કરે, પણ ભાષણોથી અને ગ્રંથ કરનારાઓ પોતાના ગ્રંથ પોતેજ જાહેરમા ઠામ ઠામ વાચી સંભળાવે તેથી લોકનાં મન ઉપર ઘણીજ અસર થાય આથીનીઅન લોકોએ સાલેમીસ ટાપુ ખોયા પછી નિરાશ થઈને આવો કાયદો કર્યો હતો કે શત્રુની પાસેથી સાલેમીસ પાછું લેવાની કોઈએ વાત કાઢવી નહિ પણ એ ટાપુના રહેનાર સોલન શાસ્ત્રીએ શિક્ષા થવાની ધાસ્તીથી ગાંડાનો વેશ લઈ આથેન્સના બજારોમા પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ સંભળાવી હતી, જેથી આથીનીઅનો ઘણા ઉશ્કેરાયા હતા ને પછી એઓએ કાયદો રદ કરી સાલેમીસ લેવાની તૈયારી કરી હતી. એ સોલનને તેના દેશાભિમાનને માટે બીજા પંડિતોએ મોટાં ભાષણ કરી શાબાશી આપી હતી. ગ્રીસનો ડીમોસ્થનીસ ને રોમનો સિસરો એ આદિ જાહેર ભાષણ કરનારાઓએ ગ્રીસ ને રોમમા લોકના મન ઉપર ઘણી ઘણી અસર કરી છે—આપણામા શંકર, વલ્લભ, કબીર, નાનકે થોડી નથી કીધી આપણા ગુજરાતમા પણ સાધુ ભક્ત કવિઓએ પોતાની કવિતા લોકની આગળ વારે વારે વાચીને તેઓને બોધ કર્યો છે. હાલમાં પ્રેમમૈત્રીસંબંધી પુસ્તકોની જરૂર છે. તેમ વીરરસના પુસ્તકોની પણ જરૂર છે. રાજયની સ્થિતિ સુધારવામા વીરરસ કવિતા રામબાણ ઉપાય છે. ગ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ જે ઇ' સ પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ ઉપર દીપી નીકળ્યો તે ઇ સ. ની પહેલા ૧૦૦૦થી તે ઇ. સ. ની પહેલાં ૫૭૫ વર્ષ સુધી એટલે સવાચારસે વર્ષમાં જે વીરરસકવિતા ઠામોઠામ ગવાએલી તેથી દૃઢીભૂત થએલા દેશાભિમાન વડે દીપી નીકળ્યો હતો. આપણામા જયારે સંસ્કૃત વાણી સર્વત્ર ચાલતી ત્યારે રામાયણ ને મહાભારતના યુદ્ધપ્રસંગ ગવાતા. મુસલમાનના આવ્યા પછી ગુજરાતમાં રજપુતો તે બે પુસ્તકના યુદ્ધપ્રસંગનાં ભાષાંતર ને ચંદનો રાસો ગાતા, પણ એ ગીતોની અસર બીજા વર્ગો ઉપર નહિજ. આજ હવે સઘળા વર્ગની ભાષા એક થઈ છે માટે, ને સુધારાનો નવો વિષય

દેશમાં દાખલ થયો છે માટે, નીરરસકવિતા જાહેરમાં ગવાવાનો ચાલ નીકળવો જોઈએ. કેટલાએક કવિઓએ રામાયણ, મહાભારતમાંના યુદ્ધપ્રસંગ ગુજરાતીમા બનાવવા.

૪, જાહેર કામમાં મન ઘાલવું ને રાજપ્રકરણમા માહીતી મેળવવી, એથી બુદ્ધિ વધે છે, લાગણીઓ ઉશ્કેરાય છે ને શૌર્ય વધે છે. માત્ર સ્વાર્થમાં ને સંસારી સુખમાં મગ્ન રહેવું એથી એકલપેટાપણું ને હીચકારાપણું આવે છે, પણ જાહેરમાં બહાર પડવાથી વિદ્યાના વિષયમા અને સરકારસંબંધી વિષયમા તરકાર કરવાની ટેવ પડે છે ને પુરુષાતન પ્રકાશી રહે છે.

જયાંસુધી એકેક જણ વિચાર કરવાની ટેવ નહિ પાડે, સમજયા પછી દુઃખ ખમવાની બીકે પોતાના વિચાર ને હોંસ અમલમાં નહિ આણે, અમલમા આણી ટેકથી નહિ રહે ત્યાંસુધી-દેશી જનની દાઝે દેશહિતના કામમા રણયોદ્ધાનો ઉંચો જોસ્સો નહિ રાખે ત્યાસુધી --સ્વતંત્રતા વિના, દેશાભિમાન વિના, વિદ્યા, નીતિ ઉદ્યમ ને શૌર્ય વિના કોઈ કાળે આપણી દશા ફરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરરોજ, પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેલુ ને સહેલું થાય તેમ કરવું જોઈએ. ખરેખર યુદ્ધની નીતિ સૌએ શીખવી જોઈએ. જખમ મળે ને હાર થાય તોપણ લીધેલી વાત છોડવી નહિ ને ખંતથી મથતાંજ રહેવું ઉંચા જોસ્સામાં ધૂચા કર્યેથી દેશનો ઉત્કર્ષ વહેલો મોડો થશેજ જોગ મળવો દુર્લભ છે, તોપણ જો આપણે આપણા જોસ્સા શિકલ કરી રાખી જોગને માટે ટાપી રહીશુ તો તે મળ્યા વગર રહેનાર નથી.

હોસભર્યા શૌર્યરૂપી વીજળીઓના અખંડ ચળકાટ ને સાહસ તથા બળમાં ગર્જના એ વડે સુવિચારરૂપી પાણીથી જયા ત્યા દેશમા રેલંરેલા થશે અને જોકે થોડીવાર યુદ્ધની કાપાકાપીથી થતો બગાડરૂપી કાદવ ઘણો વધશે, તોપણ પછી ઉચાં યશ ને ઉંચા સુખ એ રૂપી શરદઋતુનાં જે ક્ષેત્ર સૌદર્ય તેના આપણે લહાવા લઈશું ! અસ્તુ.

જોકે કાઠિઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) ગુજરાતથી જાદુ ગણાય છે તોપણ તે બન્ને પ્રાન્તના લોક ઘણો નિકટ સંબંધ ધરાવે છે એક વખત એવો હતો કે સૌરાષ્ટ્રના રાજયની સત્તાતળે ગુજરાત હતુ ને એક વખત એવો હતો કે ગુજરાતની સત્તાતળે સૌરાષ્ટ્ર હતું આજકાલ ભાષાને લીધે, ધર્મને લીધે, વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારને લીધે, બન્નેના ઉપર એકજ રાજયસત્તા થોડી ને પુરી હોવાને લીધે પ્રજારૂપે ગુજરાતી ને કાઠિઆવાડી ઐક્ય વધારતા જાય છે. કચ્છ જરા વધારે દૂર છે ને જોકે ત્યાની મૂળ ભાષા જુદી છે તોપણ આજ કાલ ગુજરાતી ભાષા ત્યા પણ વિશેષે પ્રસરવા માંડી છે. અર્થાત્ કચ્છીઓનું પણ આપણી સાથે ઐકય થતું જાય છે. પારસીઓ ગુજરાતી બોલનાર છે, પણ તેઓની મૂળ જન્મભૂમિ આ દેશમાં ન હોવાથી ને તેઓનો ધર્મ જુદો હોવાથી તેઓનો આપણી સાથે ઘણો મેળાપ નથી. તોપણ રાજયસંબધી વિચારમાં (અંગ્રેજી સત્તાતળે તો) તેઓ આપણને મળતા છે ગુજરાતીઓના થવાના ઉત્કર્ષ વિષે તો નિબંધમા કહ્યુ છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી, તોપણ જેમ ગુજરાતના લોકની ભૂતવર્તમાન સ્થિતિ વર્ણી છે તેમ કાઠિઆવાડના ને કચ્છના લોકની સ્થિતિ વિષે પણ બોલવું જોઈએ કે ત્યાના લોકને પણ ઉત્તેજન મળે.

કાઠિઆવાડ વિષે—(ઈ. સ ની પહેલાં ચોથા સૈકાથી તે ઇ. સ ની પછીના ૫–૬ સૈકા સુધીમાં) મગધના (બહાર પ્રાતના) મોરી વંશના રાજાની, પછી શકલોકની ને પછી વલ્લભીપુરના રાજાઓની એમ અનુક્રમે વિશેષે સત્તા હતી. જયારે મોરી વંશના રાજાને સૌરાષ્ટ્ર તાબે હતુ ત્યારે અહીંના સત્તાધારીઓએ અને કેટલાક લોકોએ અશોકના વખતમા બૌધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો વલ્લભીપુરનું રાજય જે કનકસેને સ્થાપ્યુ હતુ ને જે શિલાદિત્યના વખતમાં ૫–૬ સૈકામા પાર્થિઅન લોકથી નાશ પામ્યુ તે રાજય આખા કાઠિઆવાડમાં સૌથી મોટું ને આબાદ હતુ, ને તે વેળા લોકની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી.

એ રાજય ભાગ્યા પછી કાઠિઆવાડના લોક વીખરાઈ ગયા કેટલાંએક વર્ષે ત્યાં ચાવડા, વાળા, જેઠવા, આહીર, રબારી, મેર અને બાબરીઆ લોકની વસ્તી જણાની હતી એ સઘળામાં ચાવડા ઘણા જોરાવર હતા. એઓ ઓખામંડળ ને પ્રભાસના ચાંચીઆની સાથે લુટારાનો ધંધો કરતા ને આખા પ્રાન્તમાં લૂટફાટ ને જુલમથી અવ્યવસ્થા હતી. એઓ પણ સાતમા સૈકામા છેક કમજોર થઈ જઈ વેરાઈ ગયા હતા.

પછી એ ચાવડા વંશમાના એકે પંચાસરમાં રાજય સ્થાપ્યું ને એ આબાદ થવા લાગ્યું એટલામા (દોલતાબાદની પાસેના) કલ્યાણી નગરના સોલંકી ભૂવડે પંચાસરના જયશિખર ઉપર સવારી કરી એના રાજયનો અંત આણ્યો (ઇ સ. ૭૦૦)

પછી જયશિખરના દીકરા વનરાજે ઈ. સ ૭૪૬મા અણહીલવાડનું-ગુજરાતનું રાજય સ્થાપ્યું. એ

વંશના રાજાઓની સત્તા સઘળાં સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ ઉપર હતી. અહીંના રાજા તેઓને ખંડણી આપતા.

ચાવડા વંશના છેલ્લા એક બે રાજાના વખતમાં જાદવ વંશના કોઈ ચુડાસન નામે લોકે સિંધ તરફથી આવીને ગીરનારમા રાજય સ્થાપ્યું હતુ. અહીંના વામનસ્થળી–વંથળીના ગ્રહરિપુ રાજાને સોલંકી મૂળરાજના સૈન્યે પરાભવ કરી તેને મારી નાખ્યો હતો. એથી તેર વર્ષ ગીરનાર ગુજરાતની સત્તામાં હતુ

ઇ. સ. ૯૯૨મા ગ્રહરિપુના દીકરા નોંઘણે * આહીરોની મદદથી ગીરનાર પાછું લીધું એ પરાક્રમી હતો ને નવ સોરઠનો ધણી કહેવાતો, તોપણ તે કંઈ આખા સોરઠનો રાજા નહોતો. ઉત્તરભાગમા જેઠવા વશનું ને પૂર્વભાગમા વાળાઓનું રાજય હતું પણ એ વંથળી ને અણહીલવાડનાં રાજયોથી ઝાખાં પડી ગયા હતા.

સોલંકી કરણના વખતમા પાટડીમા હરપાળ ઝાલાએ રાજય સ્થાપ્યું હતુ

વાઘેલા વંશના પુરુષો પણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા રાખી રહ્યા હતા. એમાના વીસલદેવના વખતમા પરમાર શાખાના સોડા રજપુત સિંધથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. એઓએ વાઘેલાઓ પાસેથી ગરાસ મેળવી પોતાનું એક જાદું સંસ્થાન સ્થાપ્યું.

જ્યારે અલ્લાઉદીન ગુજરાતનું રાજય પાયમાલ કરી સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે ઘણુંક દ્રવ્ય લેઈ પોતાની રાજધાનીમા ગયો ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રમા દેશી રાજયોએ સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન કરવા માડ્યા ને કેટલાક નવા રાજયોની સ્થાપના થઈ એમા રાઠોડે ઓખા તથા નાઘેરમા ને ગોહેલે ચૂડાસમા રાજાના આશ્રય-તળે પંચાળમા એમ નવા રાજય સ્થાપ્યા. વાળા રાજાએ પોતાની સત્તા વધારી. કાઠીઓએ પોતાનું નવું રાજય કર્યુ; પણ એ સઘળામા વાઘેલા જોરાવર હતા. એક ભાગમા મુસલમાનનું પણ મોટું રાજય હતું

મહમદ બેગડાએ જુનાગઢના ચૂડાસમા મંડળિકને વટલાવી તેનું રાજય લેઈ લીધું ને ઘણાએક મુસલમાનને વસાવ્યા તેમ ઓખામંડળમા પણ તેઓએ પોતાની સત્તા બેસાડી

ગુજરાત મહમુદશાહ બાદશાહના વખતમાં જામ રાવળે જામનગર વસાવ્યું (ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં).

જુનાગઢમાં ૧૪૭૨થી ગુજરાતથી સુબાઓ આવતા, પણ ૧૭૩૮માં બહાદુરખાં બાબીએ વંશ સ્થાપ્યો જે આજ લગી ચાલે છે.

ભાવનગરનું રાજય ભાવસંગજીએ ૧૭૨૨મા સ્થાપ્યુ તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ.

ઇ. સ ૧૭૪૯થી ગાયકવાડનાં લશ્કરે કાઠિઆવાડમાં આવવા માંડ્યુ ને એઓએ પણ પોતાના મહાલ કર્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૦ પછી અંગ્રેજનાં લશ્કર કાઠિઆવાડમાં આવવા માંડ્યા ને ઇ સ. ૧૮૧૯માં તેઓએ રાજકોટમાં પોતાનો કાપ બાંધ્યો.

ઇ. સ ૧૭૦૦ સુધીમાં નાના રાજ્યો સ્થપાયાં તેમા આજ મુખ્ય જામનગરનું ને પોરબદરનું છે ને પછીનાં ૫૦ વર્ષમાં જે સ્થપાયાં તેમાં ભાવનગરનું ને જુનાગઢનું છે.

ઉપર પ્રમાણે કાઠિઆવાડની અવ્યવસ્થા જોતા લોકની સ્થિતિ સારી હતી એમ કેમ વિચાર અપાય ? સૌ રાજ્યો પોતપોતાના સ્વતંત્રપણાની ટેડાઈમાં રહીને પરસ્પર અને પરદેશી રાજ્ય સાથે મારામારી કરવામાં અને પોતાનું સંરક્ષણ કરવામાં ગુંચવાઈ રહ્યાં હતા. તેઓએ લશ્કરી ખર્ચથી પોતાના ખજાના ખાલી કર્યા અને હંમેશ લડાઈમાં રોકાયાથી પોતાનાં રૂડાં બળ ઘટાડ્યા કેટલાંએક તો એવી દશામાં આવી ગયાં કે નાના રાજાઓએ પોતાના નિભાવને માટે મુસલમાની ધર્મ કબુલ કર્યો અને કેટલાએકે પોતાની દીકરી મુસલમાનને દીધી. રાજ્યોના કકડા થવાનું એક કારણ ભાયાતોમાં થતી વહેંચણ પણ છે. જો કે લડાઈઓમા રાજવર્ગમાનાઓએ શૂરવીરપણા દેખાડ્યાં છે, કેટલાએક બહારવટીઆઓએ * દેખાડ્યા છે અને પ્રજાવર્ગમાના ચાર પાચ નાગરોએ § ને એક બે વાણીઆઓએ

* એનો વંશ ચાલ્યો તેમા તેનો દીકરો મંડળિક મહમુદ ગીજનીને ખંડણી આપવી કબુલ કરી તેને તાબે થયો હતો એ વંશના છઠ્ઠો ચૂડચંદ્રના ભાઈ ખેગારે સિદ્ધરાજ સાથે યુદ્ધ કર્યુ હતુ એ વશના ૧૦-૧૧મા ખેગાર (રાહગારિયો) તથા જયસિંહ એઓ પૃથુરાજના યુદ્ધમાં હતા. વંશનો ચૌદમો ખેંગાર મહીપાળ અહમદશાહ સાથે ઇ. સ ૧૪૧૪મા લડયો હતો અને છેલ્લો–મંડળિક ત્રીજો એને મહમદ બેગડે ઇ સ ૧૪૭૨મા પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો.

* એમાં જેઠસુર ખાચર, વાજસુર ખાચર, બાવાવાળા જોગીદાસ ખુમાણ, જેશલો મૈયો, ગીગલો મૈયો ને રાતડિયો મેહ એ હતા.

§ જામનગરના રાજ્યમાં નાગર શંકરદાસ મહેતો સિપાઈગીરીથી નામાંકિત છે. એ જસાજી જામના વખતમા ઇ. સ ૧૬૧૯મા હતો. જુનાગઢના અમરજી દિવાને નવાબ મહોબતખાનની નોકરીમાં રહી ઘણીકવાર લશ્કર લઈ જઈને ઘણાએક કિલ્લા ફતેહ કર્યા હતા. તેને દિવાનનો ખિતાબ તળાજાનો કિલ્લો ફતેહ કર્યા પછી પછવાડેથી આપવામા આવ્યો હતો. એ ૧૮૮૪માં દરબારના ખટપટીઆઓથી કતલ થયો

યુદ્ધમાં ને દરબારમાં પરાક્રમ બતાવ્યાં છે તોપણ આમ નહિ કહેવાય કે રાજવર્ગની સ્થિતિ ને પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ સારી હતી. પ્રજાની ધર્મસંબંધી ને વિદ્યાસંબંધી સ્થિતિ પુરેપુરી બગડી. ઉદ્યમ ઘટ્યા—ખેતીવાડી ને કારખાનાં તૂટ્યાં, અજ્ઞાનથી પાખંડમત ફેલાયાં અને સદાની ચિંતાથી લોક બીકણ, કાયર, સ્વાર્થી ને મમતી થતા ગયા. આહા! એ સઘળાં રાજ્યોએ સંપ કરીને પરદેશીનું ફાવવા દીધું ન હોત ને પછી એક મોટાના અધિપપણા નીચે રહ્યાં હોત તો આજ સૌરાષ્ટ્રની કેવી રૂડી સ્થિતિ હોત!

જ્યાં અનેક નાનાં રાજ્યો, જ્યાં તેઓમા પરસ્પર અટસ, જ્યાં બહારવટીઆના ત્રાસ, જ્યા રાજવર્ગ પોતાની બહારની સ્થિતિમાં સુખ સમજતો, જ્યા પ્રજા દુઃખી, જયા લોકમાં વિદ્યા ને હોંસ નહિ તે પ્રાંતમા સ્વસ્થતા ક્યાથી ને સ્વસ્થતા વિના સુધારો ક્યાંથી? નહિ વિદ્યાભ્યાસરૂપી હળ, નહિ સંગતિરૂપી હોંસવાળી ખંત ને નહિ દયા-છૂટ-કદરરૂપી વરસાદ; હવે લોકની સ્થિતિ રૂપી ભોય કેમ ખેડાય, જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ કેમ થાય, ને સમૃદ્ધિરૂપી ફળ કેમ આવે? એવી જે કાઠિઆવાડની સ્થિતિ તેમાં આ પંદર વર્ષમા કેટલો ફેરફાર થયો છે તે જોઈએ.

જુઓ—પ્રથમ તો મુંબઈમા આપણા લોકમાં વિદ્યા ઉદ્યમ, ને હોંસ પ્રગટ થયા ને ત્યાથી પછી સુરત, અમદાવાદ ને કાઠિઆવાડમાં એમ ક્રમે છે. ધર્મસંબંધી વિષયમાં માત્ર નગરના વિશ્વનાથના પ્રસિદ્ધપણાથી લોકમાં જરા હોસ હતી. જયારથી જુનાગઢમાં નવાબને ત્યાં પ્રાણલાલ મથુરાદાસ રહ્યા ને એઓએ એક નિશાળ કહડાવી તેનું ઉપરીપણું રાખ્યું ત્યારથી કંઈ શકુન થવા લાગ્યા. જયારથી ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ કાઠિઆવાડમાં નિશાળો કાઢવાને ને તેનું ઉપરીપણું કરવાને નિમાયા ત્યારથી ઘણાએક છોકરાએ ગુજરાતી અંગ્રેજી શીખવા માંડયું. ભાવનગરમાં છોકરીઓની નિશાળ થઈ ને તેનું કામ તડાકાબંધ ચાલવા લાગ્યું. જયારથી ગોપાળજી સુરભાઈના ઉપરીપણા નીચે કેળવણીખાતું આવ્યું ત્યારથી નિશાળની સંખ્યા ચોગણી વધી છે–આજ ૨૦૦ નિશાળો છે. ઘણાંક પુસ્તકો લોકમાં વંચાવા માંડ્યા છે. જુનાગઢ, ભાવનગરના ત્રણ ચાર છોકરાઓ યુનિવર્સિટિમાં પણ દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી ભણેલા વિદ્વાનોની સંખ્યા કાઠિઆવાડમા વધતી જાય છે. રાજકોટ ને જુનાગઢ ને ભાવનગરમાં એકેકું ચોપાનીઉં નીકળવા માંડયું છે—ટુંકામા લોકને કેળવણી પામવાના સાધનમા જે મુખ્ય તેમાં જાહેર ન્યૂસપેપર સિવાય બીજાં બધાંએ છે.

વેપારસંબંધી ઉદ્યોગ વહાણ આગબોટ ધમધોકારે ચાલે છે. ૧૮૬૬માં એજંટે ખેતીવાડીસંબંધી વિલાયતી ઓજાર, સંચા વગેરેને માટે જે મેળો મેળવ્યો હતો તે પણ લોકની જિજ્ઞાસા વધારવાનું ને પછી લાભ લેવાનું સાધન હતું. રસ્તાઓ-નિશાળનાં-દવાખાનાનાં-પુસ્તકશાળાના-ડાકની ઓફીસનાં ને બીજાં મકાનો, સંચાડક્કા, પૂલ, તળાવ, કુવા, ધર્મશાળા વગેરે ભાવનગર ને પાલીતાણાનાં રાજયમા નવાં બન્યાં છે. રેલ્વેની સડક બંધાવાની પણ ગોઠવણ થાય છે.

રાજયસ્થાનના લોકમાં ધર્મ-નીતિ-સંસારસંબંધી વિષયોમા ઉદ્યમ હોસ મોડેથી આવે છે ને તે આવશેજ, કારણ કે ઊગતા જુવાનોમા તેવા વિચાર દાખલ થવા માંડયા છે. લોકે બહાર ફરવા માંડયું છે ને પુસ્તકો વંચાયછે.

રાજયસંબંધી વિષયમા પણ સુધારો થતો માલમ પડે છે. ખુશીની વાત છે કે રાજયના કારભારીઓએ પછી ભાવે કે કભાવે દેશહિતકારી બુદ્ધિથી કે અંગ્રેજ-સરકારના માનીતા થવાની બુદ્ધિથી દેખાદેખીથી પણ અંગ્રેજી ઠાઠ પોતાના રાજયમાં દાખલ કર્યો છે. જામ-નગરમાં જોકે સુધારાવાળી ટોળીનું ન ફાવ્યુ, તોપણ તે ટોળીએ પોતાના થોડી વારના પ્રવેશથી આખા કાઠિઆવાડના રાજયકારભારીઓના એક રીતે અભિમાન ઉતાર્યા છે. કામદાર લોક જે આમજ સમજતા કે ઈસકોલીઆ તે રાજકાજમાં શું સમજે? તેઓ આજ જોય છે કે અંગ્રેજી ભણેલાનો કેવો દોર છે. રાજકુંવરોએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી છે. જુના કારભારીઓ જાણી ચૂકયા છે કે આગળ જતાં આપણે નીભવું કઠણ છે ને એ ઉપરથી તેઓએ પોતાના છોકરાઓને અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવવા માંડયો છે. તેઓએ અંગ્રેજ સરકારથી માન મેળવવાને પોતપોતાના રાજયમા સુધારાનાં કામ સરસાઈથી દર્શાવવા માડ્યાં છે ને જોકે અંદર-ખાને હાલ સુધારો નથી તોપણ તે વહેલો મોડો થશેજ.

જયાં કંઈ નહોતું ત્યાં ઉપર પ્રમાણે જોવામા આવે છે ત્યારે હવે ઘટતા ઉપાયો કામે લગાડ્યાથી પ્રાન્તની ચઢતી દશા જલદીથી થશે એમ કેમ ન કહેવાય?

કચ્છનું રાજય ઇ. સ.ના નવમાં સૈકામાં લાખા ફુલાણીએ માંડયું, તેની પહેલાં ત્યાં ચાવડા, વાઘેલા ને

હતો. રૂઘનાથજી, અહમદખાનનો દિવાન હતો. એ દરબારી કામમાં સારી પેઠે માહેર અને લશ્કરી કવાયતમાં કાબેલ હતો; તેમ રાજયનું ભલું ઇચ્છનાર ને પ્રમાણિક હતો. એ રીતે તેના ભાઈ રણછોડજી દિવાને લખ્યું છે. એ ૧૮૧૯માં ગુજર્યો.

કાઠી લોક વસતા હતા ને એઓના નાના નાનાં રાજયો હતાં, લાખાના વંશમાં જાડા નામે રાજા થયો કે જેના ઉપરથી તેના વંશજો જાડેજા કહેવાય છે તેને ત્રણ દીકરા હતા, ને એમાં એકનું નામ જામરાવળ હતુ. એણે પોતાના ભાઈને મારી નાખી ગાદી લઈ લીધી હતી તેથી એને પોતાના ભત્રીજા સાથે ચૌદ વર્ષ લડાઈ લડવી પડી. છેવટે ભત્રીજાનુ ફાવ્યુ ને જામ પોતાના ૭૦૦ સવારો સાથે નાઠો એણે પછી કાઠિઆવાડમાં નગરનું રાજય સ્થાપ્યુ. ઇ સ ૧૫૪૦–૫૦

પ્રથમ સને ૧૮૦૯મા ને પછી ૧૮૧૬મા કચ્છના રાવને અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા ત્યાંસુધી ૨૭૫ વર્ષના દરમિઆનમા કચ્છના રાજયમા સ્વસ્થતા નહોતી. ગાદીને માટે કુટુંબ ક્લેશ, આસપાસના ભાયાતની સતાવણી ને તેમના હુમલા, ચાંચીઆ તથા લુટારાના ત્રાસ અને દરબારી કામદારોની ખટપટ એ સૌ જયાં ત્યાં જોવામા આવતાં

અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા તેની પહેલા ઘણાએક વર્ષ ને પછી પણ થોડાએક વખત કચ્છમા મુસલમાનનું પ્રાબલ્ય વધારે હતુ ભાઈજીબાવારાવના બચપણમા જમાદાર ફતેહમહમદ * રાજયનો કુલ અખ્ત્યારી હતો

કચ્છમા હિંદુ ને મુસલમાન એવા બે ધર્મ છે રાવ મુસલમાન અથવા હિંદુધર્મ પાળતા હાલમા રાવ શિવમાર્ગી છે મોટી વસ્તી રજપુત ને મુસલમાનની છે ને તેઓ લડવૈયા છે કચ્છમા વેપાર બહોળો છે,— વેપારી ભાટીઆ, લુવાણા, વગેરે અરબસ્તાન ને જંગ-બાર સુધી જાય છે. સલાટો, ધાતુ ઉપર નકશી કરનારા, ચિતારા, વણકરો વગેરે સારા કારીગરો છે, પણ બ્રાહ્મણ વાણીઆ સિવાય બીજા કોઈ લોક વાચી લખી જાણતા નથી

અંગ્રેજી રાજ્યના સંબંધ યોગે આટલો સુધારો થયો છે:-ગુલામનો ધંધો બંધ થયો છે, બાળક દીકરીઓ કમોતે મરતી બંધ થઈ છે, સતી થવાનો ચાલ બંધ થયો છે અને ભાયાતો તથા બીજાઓ આગળની પેઠે જ્યારે ત્યારે મ્યાનમાથી તરવાર કાઢતા નથી. ભુજ, માંડવી, મુદ્રામા નિશાળો ને લાયબ્રેરિઓ થઈ છે, વલ્લભી મહારાજના જોર નરમ પડ્યા છે. વૈષ્ણવોની આસ્થા તેઓ પરથી ઊઠી ગઈ છે; માડવીના લોકે તો બે ત્રણવાર મહારાજોને કાઢી મૂકયા હતા લોકમાં વાચવાનો શોખ થોડો થોડો પેદા થયો છે દરબારમા અંગ્રેજી ભણેલા પણ કામદારો છે.

વિદ્યાસંબંધી ને સંસારસંબંધી સ્થિતિમાં જે કંઈ સુધારો થયો છે તે રાજધાનીના ને બંદરના લોકમાં અંદરના ભાગમાં થયો નથી અંગ્રેજી ભણેલા કામદારો છે, પણ જુના ખટપટીઆઓ આગળ તેમનું ચાલતુ નથી. વેપારીઓ છડા પરદેશ વેઠે છે, તેથી ઘરસંસારમાં સળો સારી પેઠે છે ને તેઓ જુના વેપારનેજ વળગી રહ્યા છે તેથી તેઓની કમાઈ ઓછી થઈ છે. એ ખામીઓ છે તે વિદ્યા પ્રસરવાથી દૂર થશે. લોકમાં શૌર્ય ને ઉદ્યમ છે, પણ વિદ્યા ને નીતિ નથી માટે જ્યારે એ પ્રસરશે ત્યારે દેશાભિમાન જેવું જોઈએ તેવું શોભી રહેશે.

* કચ્છમાં પ્રજાવર્ગમા ત્રણ મોટા નામાંકિત ગણાય છે. ફતેહમહમદ, સુંદરજી ખતરી ને લખમીદાસ નાગર. સુંદરજી એ ભુજનો ખતરી પ્રથમ ઘણીજ ગરીબ હાલતમા હતો એણે ઘોડાની સોદાગીરી કરવા માડી ને એથી એને કામદાર અંગ્રેજ સાથે ઓળખાણ થયુ. સુંદરજી ઉપર અંગ્રેજનો એટલો તો ભરોસો બેઠો કે તેને કંપનિનો એજંટ ઠેરવ્યો. કાઠિ-આવાડ કચ્છનાં રાજયો સાથે રાજયસંબંધી કોલકરાર વગે-રેનો વહેવાર સુંદરજી કરતો. ફતેહમહમદ જેવો લશ્કરમાં સારી સરદારી કરતો તેવોજ તે રાજકાજમા પણ કાબેલ હતો એણે ઘણી લડાઈઓ ફતેહ કરીને કચ્છના રાજયને સારી પેઠે વધાર્યું છે. જેમ એ પોતાના રાજયને આબાદ કરતો તેમ નવા જીતેલા રાજયનો પણ બંદોબસ્ત કરી જાણતો. એ કંઈજ ભણ્યો નહોતો, તોપણ તેનામા હોંસ ને જોર ઘણા હતા, તેમ તે પુખ્ત વિચારનો પણ હતો એની પ્રસિદ્ધિ દૂરના મુસલમાની રાજયોમા પણ ગઈ હતી એ સુલતાન સાથે હંમેશ કાગળ પત્રનો ને વખતે વખતે નજરા-ણાનો વહેવાર રાખતો સુલતાને તેને એક તોપ બક્ષીસ કરી હતી એ ૬૧ વર્ષની ઉમરે ૧૮૧૩માં મુઓ

ઉમેરો.

કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ને સ્થિતિ ઉપરથી પાછા કર્મ એમ છે, તોપણ કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ એ પ્રથમ ને મુખ્ય છે. સારાં કર્મ ઉપરથી સારી સ્થિતિ વહેલી મોડી પણ થાયજ, પણ સારી સ્થિતિથીજ સારા કર્મ થાય એમ નથી. લોક પાસે દ્રવ્ય હોય તો વિદ્યા વધારવાના ને હક્ક મેળવવાના સાધન વહેલાં મળી આવે, પણ લોકમા જો પ્રથમ થોડી ઘણી વિદ્યા અને પુષ્કળ ઉમંગ હોય ત્યારે રાજ્ય અનુકૂળ, પ્રજાહિતેચ્છુ ને ગુણગ્રાહક હોય તો વિદ્યા, સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ વધારવાનો યોગ વહેલો આવે, પણ ક્યારે કે પ્રજામાં સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે આપણા લોક પાસે પૈસો છે, પણ વિદ્યા ને સદ્ગુણ નથી, તેથી તેઓ તેની વ્યવસ્થા કરી જાણતા નથી રાજ્ય અનુકૂળ છે, પણ વિદ્યા અને દેશાભિમાન તેમ સ્વતંત્રતાના જોસ્સા વિના આપણે આપણા

હક્ક માગી શકતા નથી. માટે લોકમાં વિદ્યાસદ્દ્‌ગુણની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એ ધીમે ધીમે તો થશે, પણ ઉંચી સ્થિતિમાં આવતાં પહેલાં આપણે હજી ઘણાં કામો કરવાના છે માટે વિદ્યા–સદ્દ્‌ગુણની વૃદ્ધિ પહેલી થાય તેવું કરવું જરૂરનું છે. એ ક્યારે થાય કે તેનાં સુખદ ફળ બહાર અથવા માહે પ્રત્યક્ષ દેખાય ત્યારે. જે કોઈ આશા ધીરજ ખંતથી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે અને જે કોઈ રૂડી સંગતિમા રહી સારા બોધને પોતાના અનુભવમા આણે છે તેને પદવી, માન, ધન ઇત્યાદિનો લાભ થાય છે અથવા તેવો નથી થતો તોપણ મનના સુખનો ને પછી અમર માનનો લાભ થાય છે.

વિદ્યાભ્યાસથી બુદ્ધિમાં વધારો અને સદ્દ્‌ગુણમાં વધારો થાય છે–બુદ્ધિના વધારાથી આપણે એકદેશી ટળીને બહુદેશી થઈએ છીએ. સદ્દ્‌ગુણના વધારાથી આપણે આપણા ઘડાયલા વિચારપ્રમાણે કામ કરવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ. વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો છે ને ફળ પણ આવવા માડ્યા છે, એ વિષે* મેં બીજા રૂપકમાં કહ્યું છે, પણ હવે એમાં વૃદ્ધિ થયા કરે તેવી આપણી વૃત્તિ સદા હોવી જોઈએ.

ધર્મ તથા નીતિસંબંધી વિષયોમાં કંઈ વૃદ્ધિ કરવાની રહી નથી, માત્ર રૂડી વ્યવસ્થા કરવાની છે. ઈશ્વર-આત્મા-મૂર્તિસંસ્કાર-પૂજન-વૈરાગ્ય-ભક્તિજ્ઞાન વિષયો-સંબંધી જે વિચાર તે ધર્મપ્રકરણના છે અને એમાં જે વ્યવસ્થા કરવાની છે તે, વિદ્યાની વૃદ્ધિ થયેથી ને સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો વધેથી થશેજ. તેમ, જોકે નીતિવિષયમા પણ વધારો કરવો રહ્યો નથી. (જેમ વિચાર નવા નવા ઉત્પન્ન થાય છે ને નવા નવા શોધ થાય છે તેમ નીતિમા કંઈ નવું શોધવાનું નથી), માત્ર એમાં પણ છે તેની રૂડી વ્યવસ્થા કરવાની છે; તોપણ એ સંબંધી હમણા વધતો ઉદ્યોગ ચલાવવો જરૂર છે.

આપણે લાગણીથી પેદા થઈએ છીએ, લાગણીથી ઉછરીએ છીએ ને પછી બુદ્ધિ વિચારથી આપણે આપણી ઉદ્ધત–કુવડ–દુ:ખદાયક લાગણીને અંકુશમા રાખી સુઘડ કરીએ છીએ. અંકુશમા રહેલી ને સુઘડ થયેલી લાગણીઓનાં જે કર્મવડે યશ ને સુખ મળે છે તે કર્મ ઉપરથી ઠેરવેલા જે નિયમ તેને હું નીતિ કહું છઉં. સંપ ન તૂટે ને યશ તથા સુખ આપતો વ્યવહાર વધ્યાં કરે તેને માટે ભામીઆ દાખલ, શિક્ષા ગુરૂ દાખલ જે સૂત્રરૂપ વિચારો તે નીતિ. વ્યવહારની વ્યવસ્થાને માટે જે નિયમો તે નીતિ. એના હું બે વર્ગ કરૂં છઉં–એક સામાન્ય ને બીજો વિશેષ. વ્યવસ્થાનાં રાજ્યમાં મહાત્મતા સદ્દ્‌ગુણ એ રાજા છે અને સત્યસદ્દ્‌ગુણ એ તેનો પ્રધાન છે.

સઘળા દેશના ઇતિહાસો વાંચ્યાથી અનુભવને પુષ્ટિ મળે છે ને એ ઉપરથી કહેવાય છે કે કેટલાએક બુદ્ધિમાન માણસો પોતાના ઉદ્દેશ પાર પાડવામા પોતાની લાગણીને વિચારના અંકુશમાં રાખી શકતા નથી અને એવા કર્મો કરે છે કે જેની અસર લોકના ઉપર અખંડ રહે છે ને જેની વળી લોક પ્રશંસા કરે છે. એવાઓની જે વર્તણુક તેને પણ હું નીતિ કહું છઉં. જેઓની લાગણી વિચાર વડે સુઘડ બની હોય છે તેઓ જનમંડળની વ્યવસ્થા રાખે છે, પણ વિચારથી ન દબાયલી લાગણીઓએ જગતમા મોટા ફેરફાર કરી નાખ્યા છે ને કરે છે ને કરશે ને એવી લાગણીવાળા પણ જગમા સ્તુતિપાત્ર થાય છે.

એ લાગણીવાળા મોટા પુરુષોના પણ ત્રણ વર્ગ છે–જેઓ સદા ઉદ્ધત હોય છે તેઓ કનિષ્ઠ, (રાવણ, કંસ, ભીમ, દુર્યોધન જેવા), જેઓ એકાદે ઉદ્દેશે ઉદ્ધત ને પછી સુઘડ (શિવાજી ને કેટલાએક રજપુત રાજા જેવા) તે મધ્યમ, અને સુઘડતાવાળી લાગણીવાળા (ભીમ, અર્જુન, રામ જેવા) તે ઉત્તમ. એ મધ્યમ

* આ વીસ વર્ષમા વિદ્યા ભણીને જેઓ પ્રસિદ્ધ થયેલા અથવા થવા જોગ છે તે ઉપરથી જણાશે કે સરસ્વતીરૂપી નદી બ્રાહ્મણને માટેજ નથી, પણ સર્વ જ્ઞાતિને માટે છે. વાણીઆઓમા વિદ્યા નહોતી તે વાણીઆ બ્રાહ્મણો કરતા વધી ગયા છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણોનુ જોર મટી ગયું છે મે પાછળ કહ્યું છે કે વૈશ્ય ને શૂદ્ર જો ભણ્યા હોત ને તેઓમા દેશાભિમાન હત તો તેઓ રાજ્યની ખરાબી ન થવા દેત. એનો દાખલો આજ જોઈએ છીએ. આજ-કાલ વાણીઆઓ બહાર પડ્યા છે. બ્રાહ્મણનેજ મંત્ર (વિદ્યા)નો ઉપદેશ હતો એમ નહોતુ. એમ જો હત તો વસિષ્ઠ, પરાશર ઇ. બ્રાહ્મણ કેમ થયા? પણ મંત્ર–વિદ્યાથી બ્રાહ્મણ થવાય એવુ હતું. માટે વિદ્યા ભણે તે સંસ્કારી થાય એ ખરૂં છે. વાણીઆઓ વિદ્વાન થતા જાય છે ને લોકને ઉપદેશ કરે છે. યુનિવર્સિટીમાં "બી એ." નો ખિતાબ મળેલો એવા નવ જણ તેમા એક નાગર ગત થયો છે ને બાકીના આઠમાં ૫ વાણીઆ, ૨ કાયચ ને ૧ ક્ષત્રી છે. એ ક્ષત્રી હાલ "એમ. એ" થયો છે. "એલ એલ. બી." ના ખિતાબમા ત્રણ વાણીઆ ને એક કાયચ મદ્રાસની યુનિવર્સિટીથી મળેલા ખિતાબવાળા છે. ઈજનેરિગ ખાતામા એક વાણીઓ ને એક કાયચ ઘણા પ્રવીણ છે. દાક્તરીમાં પાસ થયેલામાં બે કાયચ ને બે વાણીઆ છે. પ્રખ્યાત વકીલમા ૧ કાયચ ને ૧ ક્ષત્રી છે. કેળવણી ખાતામા સારા વિદ્વાન પંદરેક છે, તેમાં ૧૦ બ્રાહ્મણો, ૩ વાણીઆ ને બે ક્ષત્રી છે. ગ્રંથકારની ગણત્રીમા આવે તેવા દશેક લઈએ તો તેમા છએક બ્રાહ્મણ ને ચારેક વાણીઆ છે અંગ્રેજી ન્યૂસપેપરમાં ઘણું ખરૂ લખનારાઓમા ચારેક વાણીઆ ને બે ત્રણ બ્રાહ્મણો છે.

ને ઉત્તમ વર્ગના નીતિવાળા પુરૂષો સાહસકર્મ કર્યાપછી જનના સંપમાં ને નીતિમાં ઘટાડો ન કરતા પુષ્ટિ આપે છે ને સુખથી વૃદ્ધિ કરે છે, પણ હંમેશાની ઉદ્ધત લાગણીવાળાઓ જનનાં સંપસુખમાં ઘટાડો કરે છે. એઓ પણ પોતે જનમંડળમા પોતાની સ્થિતિ ને બળ એવડે ઉચા તો રહે છે ખરા,—પણ નીતિરહિત હોવાથી નિંદાય છે પણ ખરા.

'आत्मवत् सर्वभूतेषु'—જેવું પોતાને તેવું બીજાને એ ન્યાયે સત્યસદ્‌ગુણ, જનની લાગણીની તથા વિચારથી થયેલા કર્મની વ્યવસ્થા કરે છે. તેમ **'कस्यचित् किमपि नो हरणीय'**-કોઈનું કંઈ હરણ કરવું નહિ એ પણ નીતિની વ્યાખ્યા છે. આપણમા ચોરી, છિનાળી ન કરવી, જુઠુ ભાષણ—આચરણ ન કરવું વગેરેને નીતિ કહે છે એ સૌ જનની સામાન્યનીતિ છે મહાત્મતાના રાજવર્ગની નીતિમા ઔદાર્ય, પ્રેમ, શૌર્ય, સ્વતંત્રતા, દેશાભિમાન, ટેક વગેરે યશસ્વી ને પ્રતાપી નીતિઓ છે સામાન્યનીતિમા ઉચો પુરુષ પ્રતાપી નીતિમાની થોડીપણ ન રાખતો હોય તો તે ખરો ને ઉચો નીતિમાન નથી પ્રસંગ આવે અથવા પ્રસંગ આણી તેમાં બંને વર્ગની નીતિ દર્શાવે (પછી ઓછી વધતી તો હોયજ) તેજ ઉચો નીતિમાન છે. કાયર ને વેરાગી એગે સામાન્ય નીતિ બતાવી અને પ્રસંગમાં પડેથી અનીતિ થશે એમ સમજી પ્રસંગથી દૂર રહ્યો તે કંઈ નીતિમાન ન ગણાય. મોટા કારભાર ઉપર છતા હરામ દાનત ન રાખે, સ્ત્રીમંડળમાં પ્રસંગ હોવા છતા જિતેંદ્રિય રહે અથવા પ્રેમનીતિ પાળતો રહે તે નીતિમાન ખરો. જો કે દાન કરવાથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે એવું ધર્મબોધ લોક જાણે છે, તોપણ મહાત્મતા વર્ગની બીજી નીતિઓ પૂર્વે ક્ષત્રી સિવાય બીજા લોકમા ઘણીજ થોડી હતી. એ પ્રતાપી નીતિઓનો પાછો ઉદય અંગ્રેજી વિદ્યાવડે* આપણામાં થવા માંડયો છે. હાલ યુદ્ધનો પ્રસંગ છે માટે એ નીતિ લોકમાં પ્રસરશે અને એની સાથે અથવા પછવાડેથી આપણી સામાન્યનીતિસંબંધી આપણી વણસેલી સ્થિતિ સુધરશે.

વિદ્યા ને સ્વતંત્રતા જ્યારે લોકમા વધશે, ત્યારેજ આપણી બંને વર્ગની નીતિ યશસ્વી શોભી રહેશે.

હવે સ્વતંત્રતા એટલે શું ? નાના પ્રકારના સ્વભાવ, સ્થિતિ, સંગતિ, વિદ્યા, યોગ એ વડે માણસની નાના પ્રકારની નવી સ્થિતિઓ ઘડાય છે ને એથી જનમંડળની વ્યવસ્થા રાખવા સારૂ સૌને એકાદી રાજ્યસત્તા–રાજ્યનીતિને આધીન તો રહેવું પડેજ, તોપણ સુખને અર્થે માણસના કુદરતી હક્ક સૌના સરખા છે ને તે લેવાને મથે છે બંધનથી છુટા થવાનો–દુઃખથી દૂર રહેવાનો જોસ્સો તે સ્વતંત્રતા કહેવાય છે ને એ માણસે રાખવો એ ઉંચી નીતિ છે. રાજાનો ધર્મ છે કે તેણે પ્રજાનું હિત કરવું જ્યાંસુધી રાજા પ્રજાનું હિત કરે છે ત્યાંસુધી પ્રજાની રાજભક્તિ રહે, પણ જ્યારે તે જુલમ કરે, પોતાના વર્ગની તરફદારી કરે, પ્રજામાના લાયકને પણ ઉચી પદવી ન આપે, ખોટા ઈન્સાફ કરે વગેરે ત્યારે પ્રજા દુઃખી થાયજ. દુઃખમાંથી નીકળી પોતાની સ્થિતિ સારી કરવી એ તો કુદરતી લાગણી છે. એ લાગણીને બીકે, દૈવબળથી સંતોષ માનીને કાયરપણે, દાબી નાખવી એ નીતિ નથી પણ તેને બહાર કહાડવી એ નીતિ છે; હા, વિવેકથી કાઢવી કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખલેલ ન પહોચે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન કહે છે કે "જે પ્રજાની સ્થિતિ વિદ્યા સદ્‌ગુણ ને સમૃદ્ધિ એ વડે ઘડાઈને સુશોભિત થઈ હોય છે, જેના જાનમાલનું સદા રક્ષણ થાય છે અને જે રાજ્યસત્તાને આધીન રહી સ્વતંત્રતાના લહાવા લે છે તે પ્રજા ઉંચી સુધરેલી કહેવાય છે"

* લોકો નીતિ નીતિ કહે છે, પણ તે પ્રમાણે આપણામાં નીતિની પ્રવૃત્તિ જોવામા આવતી નથી. વેપારધંધામાં માત્ર ધીરનારને ધોકો લાગે એ બીકથીજ જેટલું સાચું બોલવું જોઈએ તેટલુંજ સાચું લોક બોલે છે; ને એ ખાતામા પણ શેરસટ્ટાથી જે જુઠાણા, તર્કટ, દગા વિશ્વાસઘાત થયેલા ને થતા જોવામા આવે છે એથી સહુજ જાણીતા છે. દેશી રાજ્યોમા જે અંધાધુધી–અનીતિ છે તે પણ લોકના જાણ્યામાં છે. બાળલગ્નથી સંસાર વંઠવોજ જોઈએ ને છિનાળાં થવાંજ જોઈએ તે થાય છે. પુનર્વિવાહ ન થવાથી છિનાળાં ને બાળહત્યા થવાંજ જોઈએ તે થાય છે. ગરિબાઈને લીધે જે અનીતિ થવીજ જોઈએ તે થાય છે.–પદવી, માન મેળવવાના લોભમાં ખુશામત, તાબેદારી, દગા, જુઠાણું વગેરે રોજ જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતીઓની સ્થિતિ.—ભાગ ૨જો.

ગુર્જરદેશ-ગુર્જરત્રા (ગુર્જરે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી)-ગુજરાત એ શબ્દો પંચાસરનું રાજ્ય સ્થાપાયા પછી વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયા છે. ડાકતર ભાઉ દાજી કહે છે કે ઇસ્વી સનની સાતમી સદીની પહેલાંના પુસ્તકોમાં એ શબ્દો જોવામાં આવતા નથી, પણ હવે રાજ્યસત્તાધારી ચૌરા તે ગુર્જર કે ચૌરાએ જે ઠેકાણે આવી

રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે ઠેકાણે જે લોક પ્રથમ વસેલા હતા તે ગુર્જર એ વિષે નક્કી થઈ શકતું નથી. સૌરાષ્ટ્રદેશના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ની સાતમી સદીની આખરે સૌરાષ્ટ્રમાં વાળા, ચોરા ને જેઠવા (શકની ઓલાદના) અને આહેર, રબારી, મેર, બાબરિયા, ભીલ, કોળી (સિંધ તથા ગુજરાતથી જુના આવેલા તેની ઓલાદના) હતા. એજ ગ્રંથમાં ડાક્તર ભાઉના અનુમાન જણાવ્યાં છે કે "વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુર્જર અથવા ચૌરા લોક હશે. એઓ રૂશિઅન રાજ્યના સીમાડા પર જ્યાર્જિઆ પ્રાંત જેને કોઈ કોઈ વાર ગુર્જરસ્થાન પણ કહે છે ત્યાંથી આવેલા;—પ્રથમ પંજાબમાં, પછી મારવાડમાં ને પછી ગુજરાતમાં ઉતર્યાં જણાય છે. આજ પણ ગુર્જર લોક પંજાબ, હરદ્વાર, દિલ્હી ને મથુરા અહીં છે. એઓનો ધંધો ચોરના જેવો, તેથી એઓ ચૌરા ચાવડા કહેવાયા." એ અનુમાનો છે. તેમ પાછાં આ પણ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં મૂળ વસ્તી ભીલ કોળીની હતી એવી લોકમાં દંતકથા ચાલી આવી છે ને કેટલાક ગ્રંથકાર પણ કહે છે સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ રચનાર પણ સૌરાષ્ટ્રના આહેર, ભીલ, કોળી વગેરેને ગુજરાતથી આવેલા એમ કહે છે હિંદુસ્થાની કોશમાં ગુર્જર શબ્દનો અર્થ જાટ, આહીર એવો લખ્યો છે. હારમાળામા "પરાધીન થઈ પેટ ભરતો લેતો ગુર્જરનાં ધાનરે, નરસૈયા સાથે હારને કાજે આવડું શું અભિમાનરે" એમ લખ્યું છે. વળી દયારામે લખ્યું છે કે 'બનમે, ગુજરીયાં લૂટી, અહીરીયાં લૂટી.' એ ઉપરથી નક્કી જેવું થાય છે કે આહીર અથવા એમાંનો એક સમૂહ ગુર્જર નામથી કાં ન ઓળખાયો હોય? એક ગરાશીઓ કહે છે કે ભીલોમાં ગુહ, ગુજ એ નામ હોય છે; તો ગુહરાજ, ગુજ્જરાજ ને પછી ગુજરા ગુજર ને ગુજ્જરાત કેમ ન થયા હોય? એ પ્રમાણે અટકળો છે. જ્યારે ગુજ્જર ગોડા બ્રાહ્મણ, ગુજ્જર વાણીઆ ને ગુજ્જર સુતાર જે ગુજરાતમાં છે તેઓની વહી, વંશાવળી અને દંતકથા જાણીશું ત્યારે વળી આપણે વેળાએ નવી અટકળ કરી શકીશું.

ગુર્જર શબ્દનો મૂળ અર્થ ગમે તે હોય, પણ વ્યવહારમાં તો એ શબ્દ ગુજરાત દેશના કોઈ પણ વતની હિંદુને વિષે પ્રવર્ત્યો છે. ગુજ્જર લોક પ્રથમ વસેલા તે તે ઉપરથી ગુર્જર દેશ અને પછી એ દેશમાંનો કોઈ પણ ગુર્જરઃ એ પ્રમાણે છે. "महाराष्ट्रान्ध्रद्रविडाः कर्णाटाश्चैव गुर्जराः" એટલે મહારાષ્ટ્ર દેશના, આન્ધ્ર દેશના, દ્રાવિડ દેશના, કર્ણાટ દેશના અને ગુજરાત દેશના (બ્રાહ્મણો માંસ ખાતા નથી). જયદેવ કવિએ અષ્ટપદીને મથાળે " गुर्जरीरागेन गीयते " એટલે ગુજરાત દેશના લોકને વિશેષ પ્રિય એવો જે અમુક રાગ* તેણે ગાયુ એમ લખ્યુ છે. વળી ગુર્જરી એટલે ગુર્જર-ગુજરાત દેશની સ્ત્રી એમ સાધારણ અર્થ છે. એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ગુજરાતી સ્ત્રીને અનેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાની કોડીલી, સુંદર આંખની, વસ્ત્ર ઘરેણાંથી શુભ વેશવાળી અને વિચક્ષણ કહી છે. સીતાજીના સોહેલામા બ્રહ્માનંદે લખ્યું છે કે "ગુજરી સહુ ગોરી ગાયે" એટલે ગુજરાત દેશની સૌ સ્ત્રીઓ ગાય.

જુદે જુદે કાળે ગુજરાત દેશનો વિસ્તાર જુદો જુદો થયો છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં લખે છે કે "જુનાં પુસ્તકોમાં ગુજરાતની અવધિ ખોલીએ તો ઉત્તરમા અર્બુદાચળ, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, દક્ષિણે મહી નદી અને પૂર્વે ડુંગરપુર વાસવાડાની નીકળે છે. રાસમાળામાં લખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જેસિંગના રાજ્યની ઉત્તર સીમા આબુની પેલી ગમ ઝાલોરની લગભગ પહોંચી હતી; પશ્ચિમે મોઢેરા તથા ઝીંઝુવાડાના કિલ્લા સોરઠ ને કચ્છ એ તેને સ્વાધીન હતાં; ચાંપાનેર ને ડભોઈ ને બીજા કિલ્લાઓ પૂર્વમા હતા અને નર્મદા એ તેના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા હતી. હાલના ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લો, ભરૂચ જિલ્લો, અમદાવાદ જિલ્લો, કાઠિઆવાડ ઇલાકો, પાલણપુર ઇલાકો, મહીકાંઠા ઇલાકો, ખંભાતનું સંસ્થાન, ગાયકવાડનું સંસ્થાન, રેવાકાંઠા ઇલાકો, પંચમહાલ એ સર્વે ગણાય છે. એ મોટા પ્રદેશની ભાષા ઘણું કરીને એકજ છે ને એની વસ્તીનો મોટો ભાગ હિંદુધર્મ માને છે અર્થાત્ એ પ્રદેશનો કોઈ પણ હિંદુ વતની તે ગુજરાતી ને એ તથા બીજા ધર્મ માનનારા વતની તે સૌ ગુજરાતના કહેવાય છે.

ગુજરાતની ઉત્તરે બનાસ નદી તથા થોડેએક તેની ઉપરનો ભાગ જે મારવાડને લગતો છે તે છે; પૂર્વે ડુંગરાઓની હાર છે જેથી ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા ને ખાનદેશથી જુદું પડે છે; દક્ષિણે થાણા જિલ્લાનો ભાગ ને ખંભાતનો અખાત એ છે અને પશ્ચિમે

*ગુર્જરી ગુજરી અને કેટલાક દીપકની કેટલાક મેઘની ભાર્યા કહે છે. મેઘની ભાર્યા રૂપે આ દોહરો છે. "બીટહુ જવરા તન ગુજરી, રોવત છુટે કેશ; કામદેવ કાનન લાગે, તિનહીદિયો ઉપદેશ." ગુજરી શબ્દ બજારને માટે પણ વપરાયો છે (નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં, ગુજરી ગામો ગામની) (નરભેરામ). વળી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાનું એક ઘરેણું છે તેને પણ ગુજરી કહે છે.

અરબી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત અને કચ્છનું રણ છે. રણ ને આબુની તળેટી એ બેની વચમાં મોટું મેદાન છે. અહીં કશોએ પાક થતો નથી, તોપણ બનાસ નદીના ઉત્તરતટની સમીપના પ્રદેશમાં ઢોર માટે ચારો સારો થાય છે; અહીં ઊંટ, ઘોડા ઘણા સારા નીપજે છે. પૂર્વ તરફના ડુંગરાઓ તથા તેને લગતાં જંગલો એ પ્રદેશમાં ભીલ, કોળી, ગરાશીઆ, રાજરાણાઓનો વાસ છે બનાસ નદી તથા રણ એ બેની દક્ષિણનો અને ખંભાતના અખાતની ઉત્તરનો તથા પૂર્વનો એ મોટો પ્રદેશ જેમાં સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી વગેરે નદીઓ છે તે ઘણોજ રસાળ છે. એ પ્રદેશ વિસ્તારના પ્રમાણમાં બંગાળા કરતાં વિશેષ રસાળ છે; ને તેમા સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય, કપાસ, અફીણ, તંબાકુ, ગળી, કસુંબાનાં ફૂલ, શેરડી, અનેક ફળ ઇત્યાદિ ઘણુંજ સારાં પાકે છે. એ પ્રદેશમાં પણ અને કાઠિઆવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં કહીં કહીં ટેકરીઓ ને ડુંગરીઓ છે ખરી સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં ઘણાં ને કેટલાક સારા બંદરો છે ને અહીં મીઠું પાકે છે. હવા પાણી પ્રકાશના વિષયમા ગુજરાત પોતાની વસ્તીને અનુકૂળ છે. રત રત પ્રમાણે ટાઢ, તડકા, વર્ષાદ જોઈએ તે પ્રમાણે પડે છે.

અંબીકા નદીના કાંઠાની જગો (ગણદેવી પરગણું), સુપા, પારચોળ અને ચરોતર અહીંના જેવી જગા આખા ગુજરાતમાં બીજે કેથે નથી. પંચમહાલ ઉજ્જડ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં બહુ સારૂં ઉત્પન્ન થતુ નથી રેવાકાઠામા નાહોદ ને કેટલાક બેટ ઘણા ફળદ્રુપ છે ભરૂચમાં કપાસની ઘણી સારી પેદાશ થાય છે.

ચરોતરમાં વસ્તી ઘણી છે તેથી જમીનનુ ખેડાણ બહુ થાય છે-ઘાસ થતું નથી. સુરત જિલ્લાના હવાપાણી બીજા જિલ્લાને મુકાબલે સારા નથી. એમા વસ્તી થોડી થયેથી ને જંગલના કોહાણથી પાલિયાં પાણીની ને નઠારી હવાની અસર લોકના પર છે; તેમ કંઈ જમીનનો દોષ પણ ખરો. ચરોતરની જમીન રેતાળ છે, તેથી ત્યાંના હવાપાણી સારા છે ને લોક મજબુત છે. તોપણ વિચિક્ષણતા સુરત ભરૂચ જિલ્લાના લોકમા વિશેષ છે. અહીંની ખેતીવાડીના ઓજાર ને યુક્તિ એ ઘણાં સારા છે. અમદાવાદના લોક વિશેષ મહેનતુ છે પણ યુક્તિ-વાળા નથી. ધોળકામા આમલીના ઝાડો બહુ છે તેથી અને નિચાણને લીધે તળાવ ભરેલાં રહે છે તેથી હવા પાણી નઠારા છે-ચોમાસામાં તાવ આવ્યા વગર રહેજ નહિ

ઉપર પ્રમાણે ભૂમિનું સ્વરૂપ છે ને એ ઉપરથી લોકનું પ્રકૃત સ્વરૂપ કલ્પી શકાય છે. પર્વતપ્રદેશવાસી શરીરે વિશેષે બળીઆ ને સદ્ગુણે વિશેષે શૌર્યવાન્ હોવા જોઇએ અને રસાળ પ્રદેશના અને બંદરના લોક વિશેષે વિદ્વાન્, બુદ્ધિમાન્, વિવેકી ને સમૃદ્ધિમન્ત હોવા જોઈએ વળી એક માના ભાઈઓ છીએ એવું તેઓના-મા જ્ઞાન હોય ને એ બન્ને વર્ગના સર્વ લોકને જો પોતાની જન્મભૂમિનું અભિમાન હોય અને એ પરસ્પર સ્નેહમા સ્વતંત્ર રહી પોતાની સ્થિતિ રૂડી કરવાને નિરંતર ઉદ્યમ કરતા હોય તો ગુજરાત-ગુજરાતીનું સ્થિતિસ્વરૂપ જગતમા વખણાયા વિના રહેજ નહિ. એમ છતાં આજ કાલ લોકની સ્થિતિ ઘણા ઘણા કારણોથી કેવળ દયામણી થઈ રહી છે.

ગુજરાતની વસ્તી આશરે પોણો *કરોડ છે. રાજ-રાણા ને ગરાશીઆ પરાધીન ને નિસ્તેજ છે ભીલ, કોળી વગેરે ખેતી, મજુરી, ને ચોરી લુટ કરે છે. બ્રાહ્મણ ભિક્ષાવૃત્તિ, નોકરી, ખેતી, વ્યાજવટંતર ને રસોઈ કરે છે વાણીઆ (વૈષ્ણવ તથા જૈન) વેપારવણજ ને નોકરી કરે છે કણબી ખેતીવાડી, વેપારવણજ ને કારી-ગરીના ધંધા કરે છે સોની, લુહાર વગેરે કારીગરો છે; મુસલમાન ઘણાખરા સિપાઈગરી તથા બીજી નોકરી કરે છે ને કેટલાક વેપાર કરે છે. વોહોરાઓ વેપારવણજ, દુકાનદારી, ખેતી, મજુરીના ધધા કરે છે અને પારસીઓ ખેતીવાડી, વેપાર ને નોકરી કરે છે બંદરોના રહેવાશી કેટલાક હિંદુ-મુસલમાન વહાણ ખેડવાનો ધંધો કરે છે. ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં રાજાઓના ભાયાત કટલા-એક બ્રાહ્મણ, કેટલાએક વાણીઆ ને કેટલાએક દક્ષણીઓ આગળ પડતા છે ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોના સૈન્યમા ગુજરાતના ઘણાક હિંદુ મુસલમાન છે, પણ અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરમા ગુજરાતના હિંદુઓમા જુજ કેઈ ને જુજ મુસલમાન છે. ગુજરાત-ગુજરાતીનું સ્થિતિ-સ્વરૂપ જગમાન્ય સુંદર હોવુ જોઈએ એમ મે ઉપર કહ્યું છે, પણ શું તેવું કંઈ હતુ ને હતુ તો આજ અસુંદર સાથી થઈ ગયુ ? એ જાણવું પ્રથમ જરૂર છે કે જે જે કારણોથી નરસી દશા થઈ છે તે કારણો દૂર કરવાના શ્રમ લેવાય, રોગ કઢાય, નીરોગી થવાય ને ધાતુપુષ્ટિથી શૌર્યવાન ને કાંતિમાન થવાય.

---

* મિ० હોપની ભૂગોળવિદ્યા ઉપરથી અને ગ્રિગ્સના પુસ્તકમા ગાયકવાડનાં રાજ્યની વસ્તી આપેલી છે તે ઉપરથી અડસટ્ટો કાઢયો છે આખા ગુજરાતનો વિસ્તાર કેટલો, દરેક ચોરસ માઇલે કેટલી વસ્તી, દરેક જાતના લોકની સંખ્યા કેટલી, દરેક ધર્મપંથના લોક કેટલા, ગુજરાતમાં માલની આવક જાવક શી શી ને કેટલી કેટલી છે, અનેક પ્રકારનુ વસુલ કેટલું ને ખર્ચ કેટલો છે વગેરે વગેરે બાબત ઉપર યથાસ્થિત લખાણ થવાની બહુ જરૂર છે.

હાલના ગુજરાત પ્રદેશમાંનું જે સ્થળ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દ્વારિકા છે. જ્યારે કાબુલના કાળયવને જરાસંધની કુમકમાં મથુરાં પર ચડાઈ કરી ત્યારે કૃષ્ણે એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે. રાજા ઉગ્રસેન ને સર્વ યાદવો ને બીજી પ્રજા એ સૌ દ્વારિકામાં આવી રહ્યાં હતા ને અહીંથીજ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં ઘૂમવાને ગયા હતા. કુરૂક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે પ્રભાસપાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મદ્યપાનથી છકી જઈને પરસ્પર કલહ કરી કપાઈ મુઆ હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાજ્યકુટુંબ હસ્તિનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે અર્થાત્ દ્વારિકાનું રાજ્ય કૃષ્ણે સ્થાપ્યું તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાજ્યના લોક વિષે વિશેષ લખવા જેવું હોયજ શેનું ? ઉગ્રસેન રાજા ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શૂરવીર હતા ને બીજી પ્રજા સુખી હતી. તોપણ કંસશિશુપાલાદિકનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અર્જુનને જ્ઞાનબોધ આપનાર, સગાંસંબંધી ભક્તજનના સંકટ હરી તેઓના કોડ પુરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શૂરવીર, રાજ્યનીતિકુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને માટે બીજા સર્વ પ્રાતના હિંદુઓની સાથે ગુજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છેજ તેમા તેણે દ્વારિકાની કીર્તિ અમર સ્થાપી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દ્વારિકામાં રણછોડજી એ નામે મૂર્તિ સ્થપાઈ ને દ્વારિકા, યાત્રાનું મોટું ધામ* થયુ છે.

દ્વારિકા પછી વડનગર ને વલ્લભીપુર એ બે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ છે. કર્નલ ટોડે રાજ્યસ્થાનમા લખ્યુ છે કે કનકસેને સોરઠમા આવી સંવત્ ૨૦૦માં વડનગર વસાવ્યું અને તેનાથી ચોથા વંશજ વિજયસેને સંવત્ ૩૭૫મા વલ્લભીપુર વસાવી એને રાજનગર કર્યુ. વલ્લભીપુર આજ છેજ નહિ-ભાવનગરની વાયવ્ય દિશાએ દશ માઇલ ઉપર હાલ વળા ગામ છે તેનું ખંડિએર પ્રાચીન નગરની નિશાની બતાવે છે ને વડનગર હજી ગાયકવાડના તાબામા છે. વલ્લભીપુરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી વડનગર, વિજયાપુર (ધોળકાની પાસે), વિદર્ભ (સિહોર), એ સૌ તેમાં ગણાએલાં એમાં શક નથીજ. નરસિંહ મહેતાના છોકરાનો વિવાહ એવો ગ્રંથ કોઈ વલ્લભદાસે કરેલો છે તેનો એક ભાગ મારી પાસે છે તેમાં લખ્યુ છે કે સંવત્ ૪૨૪માં જવન મ્લેચ્છ વડનગર ઉપર તૂટી પડ્યા હતા તે વેળા નાગરોએ તેઓને હાંકી કાઢ્યા હતા. વળી લખ્યું છે કે પછી વડનગર ત્રણ વાર ભાંગ્યુ તેમા પ્રથમ સંવત્ ૬૪૫ના માઘ માસમાં યવનના ભયથી, બીજી વાર સંવત્ ૧૨૭૨ના કારતકમાં ગોરીશાને ત્રાસે અને ત્રીજી વાર સંવત્ ૧૭૮૨માં દક્ષણને ત્રાસે. વલ્લભી નગરના નાશનો કાળ ટોડના લખ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૫૮૨ અને જૈન લોકના કહેવા પ્રમાણે ૪૭૬ છે; ડાક્ટર ભાઉ દાજી કહે છે કે સંવત્ ૫૯૦ સુધી તે નગર આબાદ હતું. સંવત્ ૫૮૨ ને વડનગર ભાગ્યાનો સંવત્ ૬૪૫ એ બેનો અંતર માત્ર ૬૩ વર્ષનો છે ને વલ્લભીપુરની સાથે વડનગરને પણ ધોકો લાગવોજ જોઈએ, માટે આ તો નક્કી જેવું છે કે શક-હન-પાર્થિઅન (યવન મ્લેચ્છ) એ લોકે સંવત્ ૬ના સૈકાના છેલ્લા અથવા સાતમાના પહેલા પાયામા ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત શહેરોનો ધાણ વાળી નાખ્યો. એ વેળા વલ્લભીનો રાજા શિલાદિત્ય (વિજયસેન થકી છઠ્ઠો) હતો. એ શિલાદિત્ય વિષે રાસમાળામા ને સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસમા ઘણુંક લખ્યુ છે, પણ તેમાથી આ ગ્રંથમા લખી જણાવવા જેવું માત્ર આ છે કે વલ્લભીપુરનું રાજય ઘણું મોટું તથા ઘણું આબાદ હતુ અને બૌદ્ધ સાધુ તથા જૈન સાધુ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતાં ને એ મતયુદ્ધના આગ્રહ વધેથી શિલાદિત્યની વેળામા લોકમાં ઘણો કુસંપ ને બખેડો હતો. બુદ્ધધર્મ માનનાર એક મુસાફરે વલ્લભીરાજ્યનુ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યુ છેઃ--" પેદાશ, હવા પાણી, લોકના શરીરના ઘાટબાધા અને તેઓની રીતભાત માળવાના લોક જેવીજ છે; વસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે કરોડપતિ એવા સો ઉપર ઘર છે; દૂર દેશાવરોથી અતિશય સંપત્તિ આવી આ રાજ્યમાં એકઠી થાય છે; સો કરતા વધારે બૌદ્ધ મતના મઠ છે ને ૬ હજાર કરતાં વધારે સાધુઓ છે; દેવદહેરા સેકડો છે ને બીજા ધર્મ માનનારા પણ ઘણા છે. બુદ્ધ જ્યારે આ લોકમાં હતો ત્યારે તે આ દેશમાં આવ્યો હતો અને તેણે જે જે ઝાડતળે વિશ્રામ લીધેલો તે તે ઠેકાણે અશોક રાજાએ સ્થંભો ઉભા કર્યા છે; રાજ્ય કરે છે તે ક્ષત્રી વંશનો છે ને કનોજના શિલાદિત્યનો ભાઈ છે ને એનું નામ ધ્રુવભટ છે એની પહેલાનો રાજા તે માળવાના શિલાદિત્યનો ભત્રીજો હતો."

*સંવત્ ૧૦૦૦ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય નીકળ્યા. તે કાળમાં પણ દ્વારિકાનું માહાત્મ્ય ચાલતુ. મેવાડનો કુંભો રાણો (સંવત્ ૧૪૭૫-૧૫૨૫) એની રાણી મીરાબાઈએ સંસાર ત્યાગ કરી કૃષ્ણ રણછોડજીની ભક્ત થઈ દ્વારકામાં વાસ કર્યો હતો. સંવત્ ૧૯૨૫માં દ્વારિકાના વાઘેરો તથા અંગ્રેજી લશ્કર એ બેની લડાઈ થઈ હતી ને એ લશ્કરે બેટનાં દહેરા લૂટ્યાં હતાં.

સંવત્ સૈકા ૮માં પંચાસરમા ચૌરા ચાવડા રજપુતનું ગુજરાતનું રાજ્ય મંડાયું. એ રાજ્યના છેલ્લા રાજા જયશિખરીના સમયમાં ગુજરાતની સ્થિતિ કેવી હતી તે ગુજરાતના શંકર કવિએ કલ્યાણીના ભુવડ રાજાની સભામાં આ પ્રમાણે વર્ણી હતીઃ--"ગુર્જર દેશ જે, પૃથ્વીનો સૌથી સુંદર ભાગ છે, જે ભૂમિ પૂર્ણ રસાળ છે ને પાણી ઘાસ ઝાડથી સુશોભિત છે, જ્યા ધન પુષ્કળ છે, જ્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે ત્યાથી હું આવુ છું. ત્યા પંચાસર જે લક્ષ્મીનો વાસ છે તે ઇંદ્રપુરીસમાન છે. ત્યાં ચાવડા રાજા છે તે સંધી શૂરવીર જાતિમા શિરોમણિ છે. તેણે પોતાના પરાક્રમના કૃત્યોથી જયનો પર્વત ઉભો કર્યો છે ને એ ઉપરથી કવિઓ તેને જયશિખર કહે છે. એની પટરાણી રૂપસુંદરીનો કંઇ જોટો નથી. એ રાણીનો ભાઈ સુરપાળ તે ડાહ્યો અને શૂરવીર છે જય-શિખર ને સુરપાળ બન્ને મળે તો ઇંદ્રને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મેલે પણ એમ કરવાની તેઓને ગરજ નથી કેમકે પોતાનું ગુજરાત બ્રહ્માંડનું સત્વ છે. ત્યા સરસ્વતી માનુષી દેહે નિત્ય રહે છે, મે મારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તે ત્યાજ અને ત્યાથીજ હું દિગ્વિજય કરવાને નીકળ્યો છઉં." એ વખાણ ઉપરથી ભુવડનો લોભ ગુજરાત લેવાનો થયો ને પછી સૈન્ય મોકલ્યું. યુદ્ધ થયુ તેમા જયશિખરી પડ્યો ને ગુજરાતનું રાજ્ય કલ્યાણીના રાજ્ય સાથે જોડાયુ.

કૃષ્ણનો કાળ યુરોપીઅન વિદ્વાનોને મતે સંવત્ શકની પૂર્વે ૧૨૦૦માં હતો. ત્યારથી તે સંવત્ ૮૦૨મા અણહીલવાડનું રાજ્ય સ્થપાયુ તે દરમિઆનમા (બે હજાર વર્ષમા) સૌરાષ્ટ્ર-ગુર્જર દેશમા દ્વારિકાનું, વલ્લભીનુ ને પંચાસરનું એ ત્રણ રાજ્ય સ્થપાયા; લોકમાં બ્રાહ્મણધર્મ, બૌદ્ધધર્મ ને જૈનધર્મ એ હતા, તેમા બૌદ્ધ તો વલ્લભીના રાજ્યની સાથેજ નિકંદન થયો હતોઃ જેઠવા, વાળા, ચોરા, આહીર, બાબરિયા, મેર, રબારી વગેરે લડાયક જાતિના લોક હતા. ઘણે ઠેકાણે મોરી વંશના રાજાની સત્તા હતી અને કોઈ ઠેકાણે ગ્રીક લોકોએ થાણાં ઘાલ્યા હતા સંવત્ શકની પૂર્વેના પહેલા સૈકામા શકસ્કૃથી લોકો બહુ ઠેકાણે ફરી વળ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રના બંદરો સાથે અને ભરૂચના બંદર સાથે યુરોપખંડના ગ્રીક ને રોમન લોકો ધમધોકારે વેપાર ચલાવતા હતાઃ પરદેશી મુસાફરો આવતા, અને સોમનાથ તથા શત્રુંજય એ આદિ સ્થળોની બ્રાહ્મણ તથા જૈન જાત્રાઓ કરતા.

સંવત્ ૮૦૨મા જયશિખરીના પુત્ર વનરાજે અણહીલવાડ પાટણમા રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે તેના વંશજોએ થોડુંક વધાર્યુ; પણ જ્યારે તે સોલંકીને હસ્તગત થયુ ત્યારે મૂળરાજ, ભીમદેવ (૧ લો), અને સિદ્ધરાજ એઓએ ઘણુંજ વધાર્યું. મૂળરાજે (સંવત્ ૯૯૮-૧૦૫૩) પ્રથમ અજમેર તથા તૈલંગણના રાજાઓનાં સૈન્ય જે ગુજરાત ઉપર ઝૂમ્યા કરતાં હતાં તેઓને દૂર કર્યા અને વંથળીના સમર્થ ગ્રહરિપુ અને લાટદેશના રાજા એ બેની સાથે યુદ્ધ કરી એઓને માર્યા. ભીમદેવે (૧૦૭૮-૧૧૨૮) સિંધના રાજા સાથે લડી એને તાબે કર્યો, અને ચેદીરાજા તથા બીજાઓ પાસે ખંડણી લીધી. એને ને માળવાના રાજા ભોજને ઘણીજ સામાસામી હતી ને ઘણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી. સોરઠી સોમનાથ ઉપર મહમુદે સવારી કરી તે વેળા ભીમ ને અજમેરનો વિસલદેવ એ બે જણ મુસલમાનની સામા થયા હતા. સિદ્ધરાજે (૧૧૫૦-૧૧૯૯) બાર વર્ષ યશોવર્મન સાથે લડાઈ કરી ધારાનગર લીધુ તથા માળવામાં પોતાની આણ વર્તાવી અને ગીરનારના ચુડાસમા રાજા રાહ ખેંગારને મોટી લડાઈમા માર્યો ને તે રાજ્ય પોતાના તાબામા આણી ત્યાનો કારભાર ચલાવવાને એક પોતાના લશ્કરી અમલદારને ત્યા રાખ્યો. એના વખતમા ગુજરાતની સીમા કેટલી હતી તે તો પૂર્વે જણાવી છે.

ચાવડા રાજ્યમાના કેટલાએક બંધાવેલા બ્રાહ્મણના તથા જૈનનાં દહેરાં, મૂળરાજ જે શંકરમતનો હતો ને જેણે હજારો બ્રાહ્મણોને જમીનના દાન કરી પોતાના દેશમાં આણ્યા હતા તેના બંધાવેલા દેવસ્થાનો (જેમા સરસ્વતીને ઓવારે રૂદ્રમાળનું દહેરૂં બહુ પ્રખ્યાત છે) ભીમદેવની વખતમા વિમળશાહે બંધાવેલાં આબુ ઉપરનાં જૈન દહેરા, કરણ રાજાના બંધાવેલા દહેરાં ને વસાવેલા નગર, મીનલદેવીના બંધાવેલા મીનલસર, માનસર (વીરમગામ આગળ), મલા-મીનલ તળાવ (ધોળકા આગળ), સિદ્ધરાજના બંધાવેલા ગુજરાત સોરઠમાના દહેરા-સહસ્રલિંગતળાવ તથા તે ઉપરનાં દહેરાં (રૂદ્રમાળ જે જીર્ણ થયેલું ને અધુરૂ હતું તે પુરૂં બંધાઈ રહેલું), ઘણાક કિલ્લાઓ ને બાગબગીચા એ સંધાથી ગુજરાત જે નદીઓના રસાળ પ્રદેશથી અને પહાડ જંગલથી શોભી રહ્યુ હતું તે વિશેષે શોભ્યું. રાજ્યાશ્રય મળવાથી બ્રાહ્મણ ને જૈનસાધુ હોંસીલા ને ઉદ્યમી, સૈન્યવર્ગ તો પોતાનાં શૌર્યસમૃદ્ધિના મદ-તેજથી રંગીલોજ, વાણીઆઓ રાજકારભારની ખટપટમા તથા વેપાર વણજના ઉદ્યોગમા, ખેતીવાળા પણ સુખી એ રીતે સિદ્ધરાજના વખતમા ગુજરાતી લોક ઉદ્યમ સુખની તેજીથી શોભતા હતા.

ગુર્જર રાજમંડપમાં એક બાજુએ પંડિત જૈનસાધુઓ કુમુદચંદ્ર આદિ દિગંબર તથા દેવસુરી હેમાચાર્યાદિ

શ્વેતાંબર સામસામા સમર્થ વાદ કરતા; બીજી બાજુએ રાજકુટુંબ અને સૈન્ય જગદેવ સરખા રજપુત તથા સજ્જન સરખા વણિક સરદારો ઠાઠથી બેસી યુદ્ધવિષય ચર્ચતા; સિંહાસનની હેઠળ આજુબાજુએ સામતુ, મંજાલ ને ઉદો એ જૈન વાણીઆ પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મુખ આતુર આંખથી જોતો, લક્ષ દઈ કાને સાંભળતો અને મલકાતે મોઢે-એક બીજા સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રજાવર્ગ બેસતો ને એઓની આગલી હારમાં લાલાભાટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ, ડબલભાટ વગેરે જયવાણીથી મંડપ ગજાવી રહેતા;-ત્યાં બાર વર્ષ યુદ્ધ કરી રાજા ભોજનું માળવા જીત્યાથી અને રાહખેંગાર સરખાનું સોરઠ જીત્યાથી ગુપ્ત પણ મોટા અભિમાનનો ભાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિશ્રીથી ને ઔદાર્યશ્રીથી પ્રસન્ન એવો ને રક્તગૌર કાંતિવાળો ને કીર્તિનો કોડીલો ને પુરો વિલાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનુ ગૌરવ રાખનારો એવો જયસિંગ સિદ્ધરાજ ગુર્જર દેશનો રાજા સર્વ રાજ્યભૂષણોસહિત સિંહાસને બિરાજતો ને મંદિરની ચોમેર વાદ્યો વાજતા.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસે વર્ષે ગુજરાતનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ દેખાડી સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો, ને પછી સંવત્ ૧૨૦૦થી ગુજરાતનો સૂર્ય ઉતરવા માંડયો

મંત્રી તથા હેમાચાર્યની ખટપટથી તથા મદદથી કુમારપાળ પચાસ વર્ષની ઉમરે કેટલાક રાજ્યવર્ગજનને અપ્રસન્ન કરી ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાની રજપુતકીર્તિને બે ત્રણ યુદ્ધ કરીને થાપી, પણ રાજકુટુંબની ને સૈન્યની ભક્તિ તે પોતાભણી તાણી શકયો નહિ. હેમચંદ્રે પોતાના પ્રસિદ્ધિના મદમાં રાજાને જૈન કરવાને અને પોતાની તથા પોતાના ધર્મની સત્તા વધારવાને ઉઘાડે છોક ખટપટ કરવા માડી. બ્રાહ્મણો ખડબડવા લાગ્યા ને રાજા પોતે પણ સંકોચાયો, તોપણ આચાર્ય ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ ને વિશ્વાસ તેથી ને પાછો પોતે તેનો ઉપકૃત થએલો તેથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો. કુમારપાળની એક રાણી જે મેવાડની રાજપુત્રી ને શિવભક્ત હતી, તેને વટલાવવાની ખટપટ ચાલી, પણ એણે છટકી જઈ આપઘાત કર્યો. જ્યા ત્યા લોકને જૈન કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ હતો-કહે છે કે તે વખતે એક લાખ જૈન સાધુ હતા. એ ઉત્પાત સાંભળી શંકરાચાર્ય પોતાના સંન્યાસીઓ સાથે ગુજરાતમા આવ્યા. તેમ દક્ષિણમાં રામાનુજ જેણે (સંવત્ ૧૧૩૧-૧૨૦૯) વૈષ્ણવધર્મ ચલાવ્યો હતો ને જેણે એક બલ્લાલ ઉપનામના જૈન રાજાને વૈષ્ણવ કર્યો હતો તેના સંન્યાસીઓ પણ ગુજરાતમાં આવી પહોચ્યા. સંન્યાસીઓ અને જતીઓ સામસામા એક બીજાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ બખેડો જોઈ રાજા ગભરાયો. હેમચંદ્ર ઘણો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. તેનાથી ખટપટ થઈ શકી નહિ. એ અરસામા વળી કોઈ દંડી યોગીના કારસ્તાનથી ઝેર ભર્યું દૂધ હેમચંદ્રના પીવામાં આવ્યુ તેથી તે ૮૪ વર્ષના વયે મરણ પામ્યો ને એની પછી ૬ મહીને કુમારપાળ પણ (સંવત્ ૧૨૩૦માં) મુઓ. એ બેનાં મરણથી અને સંન્યાસીઓના શ્રમથી જૈન ધર્મને મોટો ધોકો લાગ્યો.

આ પ્રસંગે થોડુંક હેમચંદ્ર વિષે બોલવું ઘટિત છે. એ સંવત્ ૧૧૪૫માં ધંધુકામા જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મોઢ નાતનો વાણીઓ બ્રાહ્મણ મતનો ને મા જૈનમતની હતી. એને આઠમે નવમે વર્ષે દેવસૂરીએ દીક્ષા આપી હતી ને પછી એણે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમા જ્ઞાન મેળવ્યું હતુ. એના કરેલા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ (સંવત્ ૧૧૯૮), જૈનનાં દેવસ્તવન, શુદ્ધયોગશાસ્ત્ર, અભિધાનચિંતામણિ અને દ્વયાશ્રય (અધુરો)-તેમાં અભિધાનચિંતામણિ એ સંસ્કૃત કોશ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એની મોટી પ્રસિદ્ધિ સિદ્ધરાજની સભામા કુમુદચંદ્ર દિગંબરની સાથે થએલા વાદથી થઈ. એ પ્રસંગથી એનો લોભ વધ્યો. એણે રાજાને જૈન કરી જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. પહોંચેલા સિદ્ધરાજે ગાંઠયો નહિ, પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો પોતે વિદ્વાન્, વાચાળ, તાર્કિક ને સાધુ હતો અને મંત્રી તથા બીજા કારભારીઓ જૈન હતા એ કારણોથી હેમચંદ્ર ખટપટ કરી શકયો હતો.

કુમારપાળ પછી અજયદેવે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેમા એણે પાછલા રાજ્યમાં બંધાએલા જૈન દેવસ્થાનોનો નાશ કરાવ્યો અને જૈનમત આગ્રહી કપરદીમંત્રી રામચંદ્ર જતી, આમરાભટ સરદાર વગેરે ઘણાક જણને ઠાર કરાવ્યા. ભોળોભીમ (૧૨૩૫-૧૨૭૧) કાનનો કાચો, માથાનો ફરેલ ને રણનો શૂરો હતો. એણેજ ગુજરાતનું રજપુતી શૌર્ય છેલ્લું દેખાડયુ, પણ તેમાં કંઈ ફળ ન થયું. એ જૈન ધર્મનો આગ્રહી નહોતો, પણ જૈન ધર્મનો કહેવડાવતો હતો ખરો. એ ઉપરથી તે બીજા રજપુત રાજાઓના મનમાંથી ઉતરી ગયો હતો. એણે પરમાર ને ચોહાણ સાથે યુદ્ધો કરી કરીને ગુજરાતનાં સૈન્યનું બળ ઘટાડી નાખ્યુ.

સંવત્ ૧૨૫૦માં કુતુબુદ્દીન અણહીલવાડ પર ઉતર્યો

ને ભીમને હરાવી ઘણોક મુલક તેણે લુટયો. એ પોતાનું થોડુંક લશ્કર રાખી દિલ્હી ગયો. તેવામાં ભીમદેવ જે આઘો પાછો થઈ ગયો હતો તે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવી રહ્યો. ભીમના મરણ પછી ગુજરાતનો સૂર્ય દિગંતમાં હોઈને ઝળઝળું આપતો થયો.

ભીમના મરણ પછી ગુજરાતના સરદારોમા મોટી સત્તા ધરાવનારો સરદાર વીરધવલ વાઘેલો એ હતો એને હસ્તક વાઘેલ ને ધોળકા એ પ્રાન્ત હતા. એના બે પ્રધાનો વસ્તુપાળ ને તેજપાળ એ વાણીઆ, રસાલાની સરદારી કરી બંદોબસ્ત રાખે તેવા ને મોટા ધર્મિષ્ઠ ઉદાર હતા. એઓનાં બંધાવેલાં દેવલવાડાના ને આબુ પરનાં દહેરા હજી ગુજરાતની શોભા ગણાય છે. એ બે પ્રધાને વિસલદેવને અણહીલવાડને આસને બેસાડયો. એણે વિસલનગરને શોભાતુ કર્યુ ને ડભોઈનો કિલ્લો બાંધ્યો. સંવત્ ૧૩૫૨માં કરણઘેલો ગાદીએ બેઠો બીજેજ વર્ષે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ પોતાના ભાઈ અલફખાનને તથા વજીર નુસરતખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યા ને એઓએ કરણને ભગાડી અણહીલવાડમાં થાણું ઘાલ્યુ. પછવાડેથી કેટલીક હકીકત બની તેનુ છેવટ આ થયું કે કરણ બે ત્રણ રાજાઓની સહાયતાથી લડવા ઉભો થયો, પણ હાર્યો ને નાસતાં કહીં અવટાઈ મુઓ (સંવત્ ૧૩૫૩). કાલારાણી તો અલ્લાઉદ્દીનની પાસે હતીજ ને તેની છોકરી દેવળદેવી જેને માટે કરણ લડયો હતો તેની સાથે શાહજાદાએ શાદી કીધી

સંવત્ ૧૩૫૩થી તે સંવત્ ૧૪૬૩ લગીમા ગુજરાતમા દિલ્હીથી અમલદાર નિમાઈ આવતા એઓએ પણ ઠરીઠામ બેસી કારભાર કર્યો નહિ. એકને કારભાર મળતો તો બીજો ઉમેદવાર તેનું કાટલુ કાઢવાને તૈયારજ રહેતો, મુસલમાનમાં માહોમાહે દંગા થતા, હિંદુ સરદારો લાગ જોઈ બંડ ઉઠાવતા, મુસલમાન તથા હિંદુલોક વચ્ચે ધર્મને માટે મારામારી થતી, કેટલાક સત્તાધારી જબરદસ્તીથી હિંદુઓને વટલાવતા ને તેઓના દહેરા તોડી તેજ ઠેકાણે મસીદો બંધાવતા હિંદુ લોક નાસાનાસ કરી કહીં કહીં નાનાં નાના રાજ્ય માંડી રહેલા એવા રાજાઓના મુલકમા જઈ વસતા એ ૧૧૦ વર્ષની મુદતમા ગુજરાતની ને ગુજરાતના લોકની દશા ઘણીજ ભુંડી હતી પશ્ચિમમાં ચુડાસમાનું રાજ્ય ને પૂર્વમા ચાંપાનેરનું રાજ્ય એ બે ક્ષેમ રહ્યા હતા.

સંવત્ ૧૪૬૩થી મુજફ્ફરશાહે દિલ્હીની સત્તાથી જુદાં પડી નવીજ ગાદી સ્થાપી, ત્યારથી તે ૧૬૨૮-૨૯મા અકબરે ગુજરાત લીધી ત્યાં લગીમાં ગુજરાત-ગુજરાતીની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. એ ૧૬૫ વર્ષના દરમિઆનમાં ઘણાંક જુના શહેર તૂટી અહમદાવાદ (સંવત્ ૧૪૬૭મા) અહમદનગર, સુલતાનપુર, વગેરે શહેરો નવાં વસ્યા. ચાંપાનેર ભાંગ્યાથી સુરત (એ કિલ્લો બીજા મુજફ્ફરે ૧૫૭૧મા બંધાવ્યો હતો) વસ્યું અને કેટલાક કિલ્લા નવા બંધાયા. હિંદુઓનાં દહેરાં ને ઘણીક મસીદો ને કબરો ઠામ ઠામ બંધાઈ. મહમદ બેગડાના વખતમા સોરઠ ગીરનારનું, ચુડાસમાનું રાજય (૧૫૩૨મા) ને ચાંપાનેરનું રાજય (૧૫૪૧માં) ગુજરાતી મુસલમાની બાદશાહીમાં જોડાયા. ગાદીનું જામદારખાનું પણ ભરપૂર થયું હતુ. બાદશાહ ને લશ્કરી સરદારો ગુજરાતને પોતાનું જાણતા ને એના બચાવને માટે મેવાડ, મારવાડ, માળવા, વગેરે રાજયોના હુમલામાથી બચાવવાને નિરતર ખંતીલા રહેતા; પરદેશી ફીરંગી જે બંદરોને લૂટતા તેઓને શિક્ષા કરવાને ને બંદરોના બચાવને માટે ગોઠવણ પણ જેવી જોઈએ તેવી કરતા. રાજયની વ્યવસ્થા કરવામા ને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામા એ બાદશાહો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા-પણ લોહીથી ઉશ્કેરાયલા ને સત્તાથી વધેલા તેઓના તુંદમિજાજ અને પોતાનો ધર્મ વધારવાની તેઓની ખંત એ બેથી તેઓ પોતાની બહોળી હિંદુ પ્રજા ઉપર બહુ જુલમ ગુજારતા. તેઓએ કણબી, કોળી, વાણીઆ, રજપુતોને વટાળ્યા, જેમાંના ઘણાએકે પોતાનું જુદું તડું પાડી હોરા, મેમણ કહેવડાવવા માંડયુ. બેગડાએ મંડળિકને મુસલમાન કર્યો ને બેટનાં દહેરા લૂટી મૂર્તિઓ ભાંગી. પછવાડેના બાદશાહો કમજોર થતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ ઘણો જુલમ ગુજારવો બંધ રાખ્યો હિંદુ પ્રજાની સ્થિતિ દયામણી હતી એઓ પોતાનો ઉદ્યોગ શોધતાં કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેરાતા થઈ આચાર સાચવવાને નાતો વધારતા થયા અને એનેજ પોતાના રાજય માની લીધા ને એમાંજ વહેવાર કરી સુખ માનતા થયા. સંસ્કૃત વિદ્યાનો નાશ થયો. તેથી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ ને બીજા એકસરખી સપાટી ઉપર આવી રહ્યા, પણ વૈશ્ય, શૂદ્ર બહુ અજ્ઞાન તેથી તેઓએ બ્રાહ્મણોને અને જતીઓને દેવસરખા માન્યા ને એઓ યજમાનોને પોતાનો નિર્વાહ જારી રહેવા માટે ઘણા ઘણા વહેમમાં નાખતા ગયા રજપુત ગરાશીઆનો વર્ગ જે ધર્મનિયમમાં સંકર જેવો થઈ રહ્યો હતો તે પોતાનો ઉદ્યમ ખોળતો હતો, અથવા પોતાના વતનને જાળવી રાખતો હતો.

સંવત્ ૧૬૨૮થી તે ૧૮૧૫ સુધીમા મુગ લાઈ રહી.

તેમાં ૧૭૬૩ સુધી (ઔરંગજેબના મોત સુધી) ગુજરાતની પુરી આબાદી હતી. ખેડુતોનાં કામ, કારીગરોના કામ, વેપાર ધંધાનાં કામ બહોળાં ચાલતાં–સર્વે જ્ઞાતિની પ્રજા સુખી હતી. અમદાવાદ, મેમદાવાદ, ખંભાત વગેરે શહેરો, મસીદ, રોજા, બાગબગીચા એઓથી શોભતા. ગુજરાતનો સઘળો માલ સુરતમાં એકઠો થતો ને અહીંથી વહાણમા ચઢતો. ઇરાની, અરબ, યાહુદી, ફીરંગી, વલંદા, ફ્રેચ, અંગ્રેજ વગેરે પરદેશીઓ વેપાર ધંધાને માટે ઘૂમતા. સત્તાધારી વર્ગ શૂરવીર ને મોજશોકને ચહાનારો હતો, તેમ પ્રજાવર્ગ ઉદ્યોગ કરી ધન જોડતો થયો હતો.

ઔરંગજેબના વખતમાં શિવાજીએ સંવત્ ૧૭૨૦–૨૬માં સુરત લૂટયુ હતુ ને એના મરણ પછી મરેઠા સરદારોએ ગુજરાતને ઘણીક વાર લૂટયું. સંવત્ ૧૭૮૭મા પિલાજીએ વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી ત્યાસુધી આખા ગુજરાતમા લડાઈ લડાઈ ને લૂટ લૂટ એજ વાત હતી. પરિણામ આ થયુ કે, ગુજરાતમાથી મુસલમાનની રાજસત્તા ગઈ. અમદાવાદમા ગાયકવાડ ને પેશ્વા એ બન્નેનો અમલ ચાલવા લાગ્યા તે અંગ્રેજ સરકારે લીધુ ત્યાંસુધી–એ વખતમાં હિંદુપ્રજા લુટાવાના ભયથી અસ્વસ્થ હતી, પણ પાછલી વખતમા રળતરને લીધે ખાવે પીવે હેરાન નહોતી.

ઉપર ઇતિહાસરૂપ જે લખી જણાવ્યુ તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ એકજ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય, તથાપિ તેલ જુદું પડી ઉપરજ તરતુ રહે છે તેમ ગુજરાતમા સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપરજ તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજયમા બ્રાહ્મણો તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય મળતા, જૈન પ્રજામાના કેટલાક દરબારમા ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા. રાજા તથા પ્રજા બન્ને હિંદુ, બન્ને એક દેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર સ્વભાવથી જાણીતા હતા, તોપણ બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, રજપુત વગેરેને પરસ્પર ખાવા પીવાને ને કન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. બ્રાહ્મણ જૈન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રજાવર્ગના જૈન સાધુ સિવાય બીજા કોઈ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહિ. એ કારણોથી પ્રજાવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી સમગ્રરૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત ભૂમિનું અભિમાન રાખતો નહિ, પણ રાજાઓના ઠાઠથી મોહ પામી પોતાને મળતાં સુખમાં સંતોષ માનતો; અર્થાત્ રાજવર્ગના ઉપર પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી. મુસલમાનો તો પરદેશી,- જુદા લોહીના, જુદા ધર્મના, જુદા મિજાજના એટલે એઓ હિંદુ પ્રજાવર્ગની દીલથી શેની દરકાર રાખે? અર્થાત્ ગુજરાતમાં કોઈ પણ કાળે ગુજરાતીઓનું એકદેશી રાજાપ્રજારૂપે ઐકય નહોતું; તેમ પ્રજા સમસ્તનું પણ પરસ્પર ઐકય નહોતું. પરદેશી રાજાના સંબંધમાં સર્વ પ્રજાનું ઐકય જેવું શીખે ને મરેઠાઓએ દેખાડયું તેવું જશવંતુ તો નહિ પણ નામનુંએ ગુજરાતી લોકે કોઈ કાળે દેખડાવ્યું નથી અને આજકાલ તો ગુજરાતના રજપુત, ભીલ, કોળી, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી સૌ એકસરખા મોળા થઈ રહ્યા છે.

મુસલમાની રાજય થયા પછી પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી ને વૈષ્ણવમત–કૃષ્ણભક્તિ દાખલ થએથી લોક પુરાણ કથામાં અને કવિઓએ દર્શાવેલા રૂપકોમાં આનંદ પામવા લાગ્યા. સંવત્ સૈકા ૧૮માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાળની કવિતારૂપી આરશીમાંથી જણાય છે પ્રજાને રાજયસંબંધી દુ:ખ નહોતુ ને તે અનેક ઉદ્યમથી ખાવે ખવાડવે તથા સંચય કરવે સુખ માનતી, પણ અખો જણાવે છે કે, તે વેળા અનેક ધર્મમત, ભોળી, ઘેલી ભક્તિ, અત્યાચાર ને દુરાચાર એ બહુ હતા; સામળ કહે છે કે સ્ત્રી વર્ગ સ્વચ્છંદી ને પુરૂષવર્ગ મૂર્ખ હતો; પ્રેમાનંદ દેખાડે છે કે સૌ પોતાના ઉદ્યમસંબંધી એકમાર્ગીપણામા સંતોષી ને કુટુંબપરિવારનાં હેતમાં આનંદ માનતા, મુસલમાન સરકાર તથા દેશી દરબારના સંબંધથી કેટલાક બ્રાહ્મણ અને વેપાર ધંધાથી કેટલાક વૈષ્ણવ વાણીઆ તથા જૈન શ્રાવકો સર્વ ગુજરાતીઓમાં બહાર પડતા હતા. આટલી મોટી ગુજરાત ને તેમાં આટલા બધા લોક તે છતાં લોક પોતાનું કેળવાયલું ખરૂં સ્વરૂપ દેખડાવી શકયા નથી. સંવત્ ૮૦૦થી તે ૧૯૦૦ લગીમાં પોતાના વિશેષ ગુણલક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થએલા ગુજરાતીઓની સંખ્યા અરે કેટલીક જુજ છે ! જૈનમત પ્રસારવાનો તથા તેને માટે રાજાને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખંતી ઉદ્યોગ તથા ખટપટ એ હેમચંદ્રે દેખાડ્યા છે; નરસિંહે કૃષ્ણભક્તિનો આગ્રહ દેખાડયો છે; અખાએ ગ્રંથો લખી કુળકર્મનો પ્રતિબંધ તોડયો છે: બીજાું કોણ છે? જુજ ગ્રંથકારોએ પોતાની કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે, એ સિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ કેવળ સાધારણ નિસ્તેજ સ્થિતિમા હતા. ગુજરાતીઓ મોળા, ભોળા, અજાણ, બીકણ, બાયલા- "વાણીઆ મૂછ નીચી તો નીચી" કહેવાય છે તે ખરૂ છે. મુસલમાનોએ "ગાડી ગુજરાત આગુસે લાત ઔર પીછેસે બાત" કહ્યુ છે તે ખોટું નથી. પણ શુ આપણે આપણી સ્થિતિ સારી કરવાને સ્વભાવથકીજ હીણા છીએ ? ના, દેશહવાપાણી જોતાં તો પૂર્વભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી હીણા ન હોવા જોઈએ ને નથીજ, અને કદાપિ પ્રકૃતિ થકી હીણા હોઈએ તોપણ શું ?

શું કેળવણીથી સારા નહિ થઈ શકીએ ? થઈશુંજ, ને જુઓ ભાઈઓ, અંગ્રેજી રાજ્યથી નવા વિચાર દાખલ થયેથી, રેલવેથી, સંગતિલાભ વધેથી ને છાપખાનાથી, વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી સ્થિતિ કેટલી બધી થોડા વર્ષમાં ફરી છે ! પોતાને ફાવતો ઉદ્યમ સૌ કરે છે, નામ મેળવવાની ઇચ્છા સૌને થવા માંડી છે, વિદ્યા ભણવા ઉપર સૌની પ્રીતિ વધતી જાય છે, નસીબ, સંતોષ, બીકણપણું, વહેમીપણું, ભોળી ભક્તિ, અજ્ઞાન, ખુશામત, પરાધીનપણું એ સંબંધી વિચાર ઓછા થતા જાય છે ને તેને બદલે અસંતોષ, આશા, શૌર્ય, ઉદ્યમ; કામ કરવા ઉપર લક્ષ ગુણભક્તિગાન, સ્વતંત્રતા, ટેક ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણો આવતા જાય છે: આગળ જુદા જુદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મમતને વળગી રહેતા તેમ આજ નથી. પણ સઘળાનો ધર્મસંબંધી એકસરખો મત થવા લાગ્યા છે; સર્વ ભાગની ભાષા એક સરખી થવા આવી છે; અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની સ્થિતિ સારી કરવાની એક સરખી વૃત્તિ રાખતા થયા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતરવૃત્તિ ને બાહ્યવૃત્તિ જોતાં પણ આપણી સ્થિતિ આગળ જતાં ઘણી સારી થવાનો સંભવ છે એમ ખાતરીથી કહેવાય છે

તો હવે આપણે શું કરવું ? આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપર કહેલા ઉદ્દેશે કે પોતાની ને દેશીઓની સ્થિતિ સારી કરવી, પણ કિયે પ્રકારે કરવી તે વિષે કંઈ મુકરર કર્યું નથી. માટે હવે એ વિષે થોડુંકઃ—

મોટું કામ કરવાને ઘણા માણસ જોઈએ ને મોટા માણસ જોઈએ ઘણા એટલે સંપીલાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત, અર્થાત્ સદ્‌ગુણ ને શક્તિ એ વધવા જોઈએ. સદ્‌ગુણવડે શક્તિ વધે છે ને શક્તિવડે સદ્‌ગુણ વધે છે. શક્તિમા મનશક્તિ વિશેષ સમજવી. તનશક્તિ આણવી સુલભ છે, સદ્‌ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધે છે. ત્યારે પ્રથમ શું કરવું ? પ્રથમ તો આપણામા ચાલતી બે કહેવતને નિરંતર મનમા અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે 'આપ સમાન બળ નહિ' ને 'પારકી આશ સદા નિરાશ.' નસીબને માનવાથી આળસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર એને આધીન થવાય છે– નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાય છે. પારકાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડે છે, કામમા ખલેલ થાય છે, ને વેળાએ કામ થાય છે અથવા નથી થતું—નથી થતું તો પાછું દુખ વધારે થાય છે ને એમ થયેથી કેવળ મોળા થઈ જવાય છે. આપબળના વિચારથી માણસને કામ કરવાની ટેવ પડે છે ને તે નિરંતર ઉદ્યમમા રહે છે, તેથી તેનાં કામ ધાર્યા પાર પડે છે ને વેળાએ ધાર્યાં નથી પડતાં તો બીજો કોઈ પણ તેને લાભ થાય છે ને કવચિત્ કંઈજ ફળ ન મળ્યું તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરે છે ને હંમેશ કર્મમાંજ સુખ માને છે. બીજું વળી આ કે, ઉદ્યમ ન હોય તો તે ખોળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યા જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈ ને જેમ થોડી પણ બુદ્ધિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવું. પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવું અને તેજ કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવો ને કંઈ પણ કરી દેખાડવું ; જેથી કામ કરવું સહેલ થઈ પડે ને નવી જુક્તિ જડે ને સાધન પણ મળી આવે. જેટલું ઉપલકીયું કામ થાય તેમાં નિરાશાજ છે, પણ જે ખંતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય **"देहं पातयामि अर्थं साधयामि"** તો તે કામમા પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ. બૈરાંઓની ઘરસંસારની કહેવત છે કે "જેણે કામ કીધું તેણે તો કામણ કીધું" એટલે કામમા તો વશીકરણ રહ્યું છે. જે કામ કરે છે તે સૌને પ્રિય લાગે છે ને પ્રિય લાગે છે કે તેનો અર્થ સરે છે. બહુ આશા રાખ્યા કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેના કરતા કામ કરવા મંડી પડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમા શિક્ષા છે કે "શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લુલું છે" માટે શ્રમ કરતા કંટાળવું નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો. કામ ગમે તેટલું કીધું હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યા કરવી ને કામ કરતા સંધિને આણવી ચોથી વાત આ કે, મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બને તેટલું કરવું, પછી જો તેમાં નહિ ફવાય તો બીજામા ફવાશેજ; અગર બીજામા ન ફવાયુ તોપણ તેવા કામ કરવામા શક્તિ કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમાં તો યશ મળેજ–એથી હિંમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શક્તિ વધે. પાંચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણું એના ઉપર પૂર્ણ ભાવથી ભક્તિ રાખવી કે અનેક વિઘ્ન દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમા પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાનિ થાય માટે તેવા મંડળના સંબંધનું કામ જો લેવું તો પોતાની શક્તિથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવું હોય તો લેવું, બાકી ન લેવું. સત્યે વર્તતા હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્ય ન ફાવે પણ અંતે તો સત્યજ તરે છે. છઠ્ઠી વાત આ કે કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લેઈ તેવા થાય. સાતમી

વાત આ કે જે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓના સુખમાં હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાખવાં. એમ કર્યેથી કુટુંબસંસારસંબંધી કેટલીએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડાશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂડો દાખલો આપવોજ. સ્વતંત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થીઆ શત્રુની સામા થવું પડશે, પણ તે થોડો કાળજ. કુળનોજ ઉદ્યમ કરવો ને બીજો ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામાં આવે ને ફાવે તે ઉદ્યમ કરવો આઠમી વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંગતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે, નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની ખંત રાખવી તથા અભ્યાસથી મનશક્તિ કેળવવાની. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવગુણને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનુ સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશે છે જયારે આપણા ગુજરાતીઓમાંથી ઘણાએક જણ પોતપોતાના જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાનાં કેળવાએલા ને શક્તિ-વાળા સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુંડું નામ કરશે તેને માઠા પરિણામ ભોગવવા પડશે ને માઠા પરિણામ જોઈ બીજા સાવધ રહેશે. વળી ભુંડું નામ મેળવવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી—ન કેળવાએલાં સ્વભાવગુણથી ભુંડાં કર્મ થઈ જાય છે, નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાથી જુજ ભુંડા નામ કરવાના, પણ ઘણાક જણ તો રૂડાજ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે "નામરદ રંડે મામને ને મરદ રંડે નામને" વળી "નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણા નવ રહંત; કીર્ત્તિ તણા જે કોટડાં તે પાડ્યાં નવ પડંત." વળી કહેવાય છે કે "રૂડે નામ કે ભુંડે નામ" (ને હું વધારૂં છઉં કે 'પણ નામ') માટે નામ મેળવવાને ઇચ્છા એ તો પુરુષ સ્ત્રીને પોતાના ઉદ્યમમા મોટું ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આગ્રહ ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામા આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુ:ખમાં ધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણે નાણાં કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જયારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમા ગુજરાતભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું

આ સૈકામાં **રાજનીતિશાસ્ત્ર, દેશસમૃદ્ધિશાસ્ત્ર** ને **માનવધર્મશાસ્ત્ર** એ ત્રણનો વિશેષે ઉત્કર્ષ જગતમાં જોવામાં આવે છે; નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ, પણ ઘણાં જુનાં રાજ્યના લોક જે ઘણો કાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે. આપણો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્તાન દેશનો ને તેનો સુદર અંગપ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થશેજ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલા બોધનો મર્મ લોકના સમજવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધું નાશવંત છે, કર્તા હર્તા તો કોઈ જુદોજ છે, અહંકાર તથા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ ગ્રહણ કીધો ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાંનાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું માન્યું અને એનાં દુ:ખદાયક ફળ આપણે ભોગવ્યાં. પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે સદુદ્દેશે, સદ્ગુણે, સન્માર્ગે, સત્કાર્ય કર્યેથી બીજા દેશના લોક આ સંસારના મોટા બાહ્ય સુખને પામે છે ને મરણ પછીના સુખને સજ્ઞાનભાવે સત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તી તેવાંજ સુખ કાં ન ભોગવવા ?

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપલકીઆ, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામને સારૂ જે પ્રકારે ઉદ્યમો થવા જોઈએ તે પ્રમાણે થતા નથી. મોટું કામ કરવાને ઘણા માણસ જોઈએ ને શક્તિમંત જોઈએ શક્તિમંત કેવી રીતે ? બુદ્ધિએ ને સદ્ગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરબળ, સાધારણ પક્ષનું બુદ્ધિબળ, ને સાધારણ સદ્ગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાંતિમંત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું ? ગુજરાત ભૂમિના જુદા જુદા વર્ગના લોકે—પહાડી પ્રદેશના રજપુતો, ભીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપુત, ભીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી એઓએ અને પારસી, મુસલમાન એઓએ સૌએ પ્રત્યેકે ને સમૂહમા ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત સાથે ઉદ્યમ કરવા કે જેથી આપણે 'ઉંચાં યશસુખ વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, જયશિખર, સિદ્ધરાજ ને મહમદ બેગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદીજ રીતે હિંદુસ્થાનના એક મોટા કૌવતવાળા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં કાંતિમાન ને કીર્તિમાન થઈ રહે.—પ્રભુ, આશા પુરી પાડે!

૧૩. નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ.

આપણે આપણું પાણી ખોયું છે ! આપણી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી મનની સ્થિરતાએ પોતાનો ઠામ છોડી દીધો છે અને તેને ઠેકાણે ઘણી તરેહની અડચણોરૂપી ચિંતા તથા હાલ શત્રુ જેવા લાગતા એવા ઘણા દિવસના પાળેલા વહેમો, એઓએ ઘર ઘાલ્યાં છે અને આપણા કોઠા ચિતા સરખા થયા છે ! આપણા ઘરડાઓએ સુધારા નામના પહાડની ઉંચી ટોચ ઉપર કીર્તિનો મોટો કિલ્લો બાંધ્યો હતો ! પણ મુસલમાનોના હુમલામાંથી તેની સંભાળ કરવાને પહેલાંથીજ આપણા વડીલોએ આળસ કીધું તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા ગયા તેથી બળીઆ મ્લેચ્છોના ધસારાએ પહાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા ! વચમાં વચમા તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને જોરાવર મારને લીધે અકળાતા કુટાતા છેક પહાડની તળેટી ઉપર બેશુદ્ધ અને મરવા જેવી દશામાં આવી રહી, તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યા છે ! ઉપરની ટોચ ઉપર મુસલમાન તથા દેશી રાજાઓને મારી આજને સમે અંગ્રેજ લોક રાજ્ય કરે છે ! એઓને આપણી દયા આવે છે રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રજાને પાળવી. અંગ્રેજ પરદેશીઓ પરોપકાર બુદ્ધિથી જેટલું આપણું સારૂં કરે તે સંધુ આપણી બહારની દશા સંબંધી. નિશાળો કાઢવી, દેશીઓને મોટા અધિકારો આપવા, જકાત દાણ ઓછાં કરવા, દેશમા સલાહસંપનો વધારો કરવો, આપણને સઘળી વાતની પણ ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવી વગેરે બાબતોમા તેઓ આપણું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. તેઓ આપણી અંદરની દશા શુ જાણે ? એક માણસના સ્વભાવથી બીજો પુરો વાકેફ હોયજ નહિ. સંબંધ પ્રમાણે માહોમાહે જાણ વધારે ઓછી હોય છે આપણે કુટુંબથી, પોતાની નાતથી અને દેશીઓથી ઉતરતા અનુક્રમે જાણીતા છીએ. અંગ્રેજ લોક આપણી દુખીઆરી અંદરની હાલતથી થોડાજ વાકેફ છે. એવી કેટલીએક વાતમાં તેઓનાથી આપણું સારૂ થતું નથી, વાસ્તે વેળાએ તેઓનું આપણે ભુંડું બોલીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માહેની દશા સુધારવી ફક્ત તેઓના હાથમા નથી વહાલા દેશીઓ ! આપણાજ હાથમા છે. આપણામાજ જ્યારે જુરીયત નહિ, આપણેજ તેઓને કહીએ નહિ, આપણેજ મહેનત કરીએ નહિ, આપણેજ ખુણે ભરાઈ રહીએ તો પછી તેઓ શું વેલણ ઘાલીને ઓસડ પાય ? "માગ્યાવિના તો મા પણ ન પીરસે" તેમ આપણે જે બેશુદ્ધ થઈ ગયા છીએ ને પુરૂ જાણતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી ને શી છે તો પછી આગળ પાછો કીર્તિનો કિલ્લો કયારે બાંધીશું ? મંટળીસિહ નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરીક્ષામા આવે છે કે આપણામાંથી સ્વદેશપ્રીતિરૂપી આંબોઈ ખશી ગઈ છે. અસલના સ્વદેશાભિમાનનો કંઈ પણ ભાગ નાડીપરીક્ષાથી જણાતો નથી; સ્વદેશાભિમાનને શીત આવ્યા છે ! જલદીથી ગરમી પહોંચાડવાની નહિ તજવીજ કરીએ તો તે જવા બેઠુ છે. તે મરી જશે એટલે આપણે રોઈ રહીશું અને છે તેના કરતાં વધારે આપણા ભુંડા હાલ થશે. વૈદ્યરાજ! સ્વદેશાભિમાન તે શુ ? ઘરડાઓની વિદ્યા, રાજનીતિ, રીતભાત, વહેવાર વગેરે કેવા હતાં તે તો પેટને સાસા ફાફાં ને વાધા એટલે નિરાતે અસલનાં થોડાએક રહેલાં પુસ્તકો વાચી જોયા વગર કેમ જાણ્યામાં આવે ? ત્યારે શું સ્વદેશાભિમાનનું ભાન કરાવવાને કશુએ નથી ? હા હા, છે છે, જુઓને આ આબુ-ગીરનાર ઉપરનાં ને અનેરીકનેરી, ધારીપુરીની ગુફા માહેના પુરાતન પણ ચમત્કારીક કામો ! સોમનાથ પાલીતાણા, ચિતોડ, ઉજ્જન, ગોકુળ, મથુરા, પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નાશક, વગેરે જગાઓ આપણને પાછલા દહાડા સંભારી આપે છે ! એ ઠેકાણાની શોભા બધી કોની કીધેલી છે ? આપણા વડીલોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું ચોખ્ખું ભાન આણે છે દેશના સઘળા જનો ઉપર હેત રહે, તેઓ સઘળા સુખી થાય, તેઓની વિખ્યાતિ જગતમા ચાલે એવા કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન. સ્વાભાવિક છે, પણ આવી આપણી દશા તેથી તે ઠરી ગયું છે વૈદ્યરાજ ! કીયા ઓસડથી, કીયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહોચશે ? માણસ સર્વ વાતે એક દરજ્જે નથી. આપણે સઘળા જણા જુદી જુદી પ્રકૃતિના જુદી જુદી હાલતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાની રુચિ પડતા અને ફાવતા પણ ભારે ઉદ્યોગ કરવા-ઉદ્યોગ કરી ધન મેળવવું-ધન મેળવી સારી સ્થિતિમા રહી પોતાની નીચેના દરજ્જાવાળાઓની ખબર લેવી-એ ખબર લેવાની જોડે પોતાના શરીરનાં અને મનનાં સુખ વધારવાની કોશીશ કરવી, એ અનુપાન સાથે, કુટુંબનાતના કજીઆ કલેશના મૂળ બાળવા-અદેખાઈને દૂર કરવી ને તેને બદલે માંહોમાહે ચાનક રાખવી-કુસંપ છોડી સંપે કામ કરવું-આળસ તથા વહેમો વર્જવા વગેરેની કરી પાળી, વિદ્યા,

જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ક્ષમા, સત્ય ચોખ્ખો વહેવાર, કળાકૌશલ્ય ને હાલના સુધરેલા વિચાર વગેરેની માત્રા ઘાળી એ ઓસડ, ગળામાં ગટગટ ઢાંસી ગયાથી દેશાભિમાનને ઘણીજ ગરમી પહોંચશે--એ ઉચકાએલુ ને તોળાએલુંજ પોતાને યોગ્ય ઠેકાણે રહેશે, આમ કરીને વખત આવ્યો કે પોતાનું જોર બતાવવાને મેદાન પડયું છેની! ચાલો આપણે વૈદ્યરાજની એ શિખામણ પ્રમાણે ચાલીએ. ફલાણાએ ફલાણું કામ કરી પરદેશીઓમા પોતાના દેશનું નામ વધાર્યું, તેમ એક કહે હું વધારૂં, બીજો કહે ના હું વધારીશ, એ રીતે આપણે હમણા કાયર છીએ, તે ટળી શૂરપણે પોકારીશું કે હાં હા અમે સ્વદેશને તારી આણવાને હદથી જ્યાદે મહેનત લઈશુ, ત્યારે અને જ્યારે એ અહંકારને રૂડા અંગ્રેજ લટાવશે ત્યારેજ રે ત્યારેજ કીર્તિનો કિલ્લો પાછો બાંધવાને આપણે શા માટે લાયક નહિ થઈએ? એ અભિમાન માણસનું નૂર છે-એ વડે તે ઓળખાય છે—એ વડે તે અમર છે-એ વડે તે સુખી છે—તેને માન છે--અને એ વડે તેની મુક્તિ છે. અહો કીરતાર! એ સારી બુદ્ધિની બિચારા લાચાર હિંદુઓમા જલદીથી પ્રેરણા કર!

જગતનો વહેવાર કામની વહેંચણ ઉપર ચાલ્યો જાય છે. કોઈ બુદ્ધિબળથી, કોઈ અંગબળથી, કોઈ વિદ્યાબળથી, એ પ્રમાણે લોક કામ કરતા દેખાય છે. સઘળા સરખીજ હાલતમા નથી--કોઈ ગરીબ છે, કોઈ પૈસાદાર છે. એવું છે માટે અભાગીઆ ભાગ્યવાનની આશા રાખે છે. મૂર્ખને વિદ્વાન, નબળાને સબળા, દરિદ્રીને ધનવાન, કુબુદ્ધિને સુબુદ્ધિ, રોગીને નીરોગી, દુઃખીને સુખી કામ લાગે છે. એ ઉપરથી જોતા ખુલ્લુ છે કે દેશની હાલત સુધારવામા દરેક માણસને બે પ્રકારના દેણ ચૂકવવાના છે. એક તો પોતેજ મહેનત કરવી અને બીજું આ કે બીજાઓને પોતાથી બની શકે તેટલી મદદ કરવી. એ બે દેણ અદા થયેથી સ્વદેશાભિમાન દૃઢ થશે.

આપણા ગુજરાત દેશમા નહિ નહિ તોપણ કેટલેક ઠેકાણે પુષ્કળ દ્રવ્ય છે. અલબતાં, મોટા ભાગના લોક ઘણાજ હેરાન છે, તોપણ દક્ષણીઓની જોડે મુકાબલો કરતાં ગુજરાતીઓ સારી હાલતમા માલમ પડે છે ગુજરાત મધ્યેનાં મોટાં શહેરોના શ્રીમંતોને ઓરડે અજવાળાં છે, પણ તેઓ પોતાના પૈસાનો ખરેખરો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી. હરેક ઉદ્યોગ કરવામા, બુદ્ધિને ચાલાક કરવામા, મોટાં ભારે કામ માથે લેવામાં, સંપત વધારવામા પૈસો મુખ્ય છે. પૈસો પૈસાને વધારે છે. એનો દેખાઈતો અનુભવ છતા નઠારી હાલતમાં રહેલું, ધનને દાટી મૂકવું, મુઆ પછવાડે આટલી દોલત નીકળી એમ કહેવડાવવું અને કુસંપથી છેવટે સરકાર તિજોરીમાં ભરણું ભરવું એ મોટો વહીવટ પૈસાદાર લોકમાં જોવામાં આવે છે. આપણા પ્રાતનુ કેટલુંએક ધન, ભોયરાંમા, ઘરના મોભના તથા બીજા સંચોમા નકામું પડી રહેલું છે. જુવાન ધનવંતો પોતાના મદમા પડે છે તેથી કેટલુક ધન કુપાત્રને ત્યાં અને ગબ્બર કુપાત્રના હાથમાં જાય છે. જીવતર મોજશોખને માટેજ છે, એમ કેટલાક શ્રીમંતો સમજી ખાવાપીવામાં, નાતના કર આપવાના, વરઘોડા નાચ વગેરેથી બહારથી સારૂં દેખાડવામા, વગર યોગ્યતાએ ફલાસમા ખોટું મોટું માન મેળવવાને પોતાની પુંજી વાવરી નાખે છે. જે ગરીબ પોતાને પીડતી ભૂખથી ખાવાની વાત કરે તે તો ધાનમુઆ ને મૌડા કહેવાય, પણ ખાવાપીવાના ઇંદ્રિયસુખમા દિવસ ગુજારવા એ જે આપણે સઘળાને સારૂ લાગે છે તે કંઈ ઉપલા ઠપકાથી દૂર નથી. પરદેશીઓ આપણને ઉપલાં નામો કરતાં હલકા નામોએ બોલે છે. સમો ન પિછાણનારા એવા આપણે સઘળાજ, બાપદાદા કરતા આવ્યા માટે ખોટા માર્ગને ખરાજ માનતા આવેલા તેથી, આજના નાલાયકને ભોજન દક્ષિણાદિક દાન આપી અશકય રીતે પુણ્ય સમજી પૈસો ખરાબ કરી નાખીએ છીએ. ગુજરાતીઓનો હાલનો જમે ખર્ચ તપાસતા ખુલ્લુ દેખાય છે કે પેદાશ કરતા ખર્ચ અતિઘણો છે. બાપદાદાના રળતરોવડે અર્ધા ખર્ચ નીભ્યા જાય છે. બાપનું પરસેવાથી રળેલુ નઠારે રસ્તે ઠલવાય છે. નાતને લીધે તથા કેટલાક ધનવંત છે, તેથી છેક ઉઘાડું પડતું નથી. બાકી ખરેખર જોતા તો, સઘળું પોલેપાને ચાલ્યું જાય છે. એવે અવસરે કેટલીએક ચાલ વિચારી બંધ ન કરી, કમાણીવાળા ગૃહસ્થો ઉલટા નવી ચાલ કાઢતા જાય છે લગ્નના કામમાં રીતભાત વધતી જાય છે, મરણ કારજમાં પણ જમાડવાની ચાલ વધતી જાય છે, ને લોક લુખડુ છતાં એકમેકનું કરજ કાઢી પગરણે યશ લેવાને ગરીબથી તે શ્રીમંત સુધી ઉમેદ રાખે છે, પણ કેવી થશે અવસ્થા આપણી તે જોતા નથી! ઘટપણે ગરીબો તો બહુજ માઠી દશાને પામે છે, 'લાંબાસાથે ટુંકો જાય, મરે નહિ પણ માંદો થાય' એ કહેવત આ ઠેકાણે સારી લાગુ પડે છે. સુરત શહેરના ગરીબ લોકની ગરિબાઈનો પૂર્ણ અને અસર કરતો દેખાવ સંવત્ ૧૮૯૩ની મોટી આગમાં અને પછી જોવામાં આવેલો હતો. તે સમયે અને રેલથી નુકસાન થયાં તે વેળા અત્રેના પ્રતાપી પારસીએ કેવી કેવી મદદ કરી હતી તે સૌના જાણ્યામા હશેજ.

પૈસો પેદા કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે અને ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ કરવી પછી ગુજરાન જેટલી પણ એ માણસને કર્મે ચોંટેલુંજ છે. તોપણ શ્રીમંતો અઘટિત રીતે પાણીદાર હથિયારને છાણમાં મારે છે. ગરીબની દશા ભણી લગાર પણ જોતા નથી. હું એમ નથી કહેતો કે શ્રીમંતે પોતાની પાસે જેટલું હોય તેટલું ગરીબને આપી દઈ પોતાને વેલા પાટવી. હરગીસ મારા સ્વપ્નામાં પણ એવું કદી આવ્યું નથી ને આવનાર નથી તેઓએ પ્રથમ પોતાને સુખ કરી પછી વધતા પૈસાનો નઠારો આડોઅવળો ખર્ચ ન કરી તેને પરમાર્થમા નાખવો, જેથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કલ્યાણ થાય.

દયા એ ઈશ્વરી અંશ છે; એ ગુણ માણસને સ્વાભાવિક છે. કોઈ બરીન રસ્તામા માર ખાતી જોવાથી આપણામા કણુકણુ છટી તેરસો પેદા થઈ પ્રથમ સ્ત્રી ઉપર દયા અને પછી તરતજ, મારનાર ઉપર ક્રોધ આવે છે કારણની તપાસ તો પછવાડેથી કરીને આપણો આગલો વિચાર ફેરવવો ઘટતો હોય છે તો ફેરવીએ છીએ, પરંતુ પહેલવહેલાં આપણને સ્ત્રીવિષે દયા ઉપજે છે. હવે એક જણ સારૂ એટલું થાય છે તો લાખો આદમીને ઉઘાડે પગે, ઘસતે ટાંટીએ, નાગે શરીરે, ચોંટી ગએલે પેટે, બોડે માથે, ફીકી આખે, ચિંતાની લાહે, રોગની ધાસ્તીએ અને છોકરારૂપી રાડધાડને લીધે, ભીખ માગતા જોઈ કેમ દયા ન ઉપજે? થોડાકજ શ્રીમંતોને ઉપજે છે ટાંટીઆમા કસ છતાં હાંડામાં જોર છતા, શરીરમા ત્રુમ છતા, વગર મહેનતે અપાત્ર હોઈને પારકાનુ ખૂએ છે અને એ ધૂર્તવું હક્કરૂપે ગણે છે એવા ઉપર લેશ ધ્યાન આપવું જોઈએ તે તો પુજાયા જાય છે પણ બિચારા ખરેખરા ગરીબ--આંધળા, લુલાં, મુગા, બહેરા, માબાપ વગરના, રઝળતાં, અને રોગીઓ આપણી પાસેથી પોકાર કરતા જતાં હોય છે, તોપણ આપણે તેઓ તરફ નજર કરતા નથી. રે ગૃહસ્થો! રીત આવી છે કે પાસેના સગાવહાલાની નઠારી દશા તરફ જોયાથી દિલને ઘણુંજ લાગે છે પાડોશી, નાતીલા અને દેશીઓ વિષે તો અનુક્રમમા હેતભાવ પ્રમાણે લાગે તોપણ કોઈના પણ દુ:ખો અને તે વળી ઉપર કહ્યા તેવા જોયાથી (આપણો માણસનો જીવ છે માટે) હૈયામા અસર થાય ખરી દેશ એક કુટુંબ છે. દેશીઓ તે આપણા ભાંડુ છે શ્રીમંતનો જીવ તેવો-અનાથનો જીવ, જીવ કંઈ ઉચ નીચ નથી. ઈશ્વરને ઘેર તે સમ ગણાય છે. નાચાર ભૂખે મરતા શુદ્રને પાળવો એમા ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણને જમાડ્યાના પુણ્ય કરતા વધારે પુણ્ય છે નીચ ઉચ તો માત્ર ધંધાને લીધે થયા છે. માટે દાન આપવા વિષે નીચ ઉંચ જાત જોવાની નથી, પણ લેનાર સુપાત્ર કે કુપાત્ર છે, એ વધારે જોવાનું હોય છે. આપ્યાથી જેઓનું પેટ ટાઢુ થાય છે અને આંતરડી કળકળતી બંધ પડે છે તેઓ અંત:કરણથી પોતાને સારૂં કરનારને કેટલી દુવા દે છે! એથી આપનારને કેવો ને કેટલો સંતોષ! અને તેની સંસારપ્રીતિ અને દાઝમાં કેટલો વધારો! દશાનું ચક્ર ફરતુ ફરતુ સૌના ઉપર આવે છે, ત્યારે દશાથી દુ:ખ પામતા અભાગી અને પોતાના ભાંડુ પ્રમાણે જાણી તેની બને તેટલી બરદાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાન રહે કે નહિ? દુ:ખી પ્રાણીને સંકટમાથી ઓધારવો એ આપણો ધર્મ છે. સરકારે એ વાતની સારી જાણ કીધી હતી, કરે છે ને કરશે. રૂશિઅનની લડાઈમા ગરીબ રૈયત પુરૂષોની વિધવાઓનાં ને છોકરાઓનાં ગુજરાનને માટે "પેટ્રિઆટિક ફંડ—દેશહિતકારી ભંડોળ" ઇંગ્લાંડમા ઉભો થયો. એ બાબતની ટીપમાં આપણા દેશીઓએ પણ સારી સારી રકમો ભરેલી છે આપણી રાણીની તરફના લડાઈમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓના બૈરા છોકરાને તથા જખમી થયેલાઓને દુ:ખના દરીઆમાંથી કાઢી તેઓ પોતાનો સંસાર ચલાવી શકે, એવિષેનો બંદોબસ્ત કરવો એ જેમ મોટા પુણ્યનું કામ ગણાય છે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નિઘા પહોચાડી તેઓનાં દુ:ખ ટાળવા સારૂ બંદોબસ્ત કરવા એ પણ તેવુંજ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખરેખરૂં છે. જ્યારે દેશીઓની બરદાસ્ત ન લેવાઈ અને પરદેશીઓની લેવાઈ ત્યારે પછી સ્વદેશનું અભિમાન શેનુ? શરમ અને કુલાસમાં પારકાને મદદ કરવી એમાં નિદવા જેવી સ્વાર્થબુદ્ધિ છે. ઘરનો મરે તો તો ઝાનમરેં એમ સમજી બહાર સારૂ કરી આબરૂ મેળવવી એ કેવળ મૂર્ખનું કામ છે. ભાઈઓરે, દેશી અનાથનું પાલન પ્રથમ કરવું જરૂરનું જાણો વિકારસહિત દેવપૂજા કરવી, બહારથી શ્રોત્રી દેખાડવું અને દાન કરવાની મતલબ આબરૂજ છે એમ સમજવું, તે વળી અપાત્રને, એ કંઈ સ્વર્ગે પહોચવાની નીસરણી નથી

સ્મિથ નામે અંગ્રેજ વિદ્વાન સદ્ગુણને મોટા ત્રણ વર્ગોમાં બતાવે છે. હરકોઈ વિષયની તેની યોગ્યતાપ્રમાણે વર્તવું એ એક; સારાસાર સમજી ડાહી રીતે વર્તવું, એ બીજે; અને પારકાનું કલ્યાણ ઇચ્છવું એ ત્રીજે વર્ગ એ ત્રણમાં પરોપકારરૂપી જે સદ્ગુણ તેની તે ભારે તારીફ કરે છે મોટા મોટા નીતિશાસ્ત્રીઓએ પણ એમજ સમજ આપી છે કે પરોપકારબુદ્ધિ એ મોટો સદ્ગુણ અને મનુષ્યનું દૈવત છે. ઈશ્વરને કોઈ વસ્તુની ગરજ અને કમી નથી, તે સર્વ વાતે પૂર્ણ

છે. તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે છે. એવા જગત્કર્તાને, આપણાં ભરણપોષણ તોષણને માટે, તરેહતરેહવારની સગવડ પુરી પાડી આપવામાં, પરોપકારબુદ્ધિ વિના બીજી કંઈ સ્વાર્થી બુદ્ધિએ પ્રેરણા કીધી હશે? ઉઘાડું છતાં આવી કલ્પના કરવી એજ ગાંડાઈ છે. પરોપકારબુદ્ધિ ઈશ્વરી ગુણ છે. એ ગુણના અંશ આપણામાં હોય તેથી પ્રભુ રાચે કેની? તે ઘણોજ પ્રસન્ન થાય. મનખા અવતાર ધરી એ બુદ્ધિ જે ન લાવ્યો તેણે "મિથ્યા જનુની ભારેરે મારી એવો જન્મ ધર્યો ન ધર્યો." એ બુદ્ધિ સૌનેજ થાય, પણ તે કામમાં લાવવાનાં પુરા સાધનો થોડા જણ પાસે હોય છે. એ થોડા જણ જે શ્રીમંત તેઓએ એ બુદ્ધિનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; ન કરે તો તેઓ ઈશ્વરના ગુનેગાર છેજ બખીલ પોતાના એકઠા કીધેલા પૈસાને વાવરતો નથી, પણ વારે વારે તેને જોઈ સુખ માની લે છે. પરંતુ સુખ તે શુ એ તે ભોળો જાણતો નથી; રાત દહાડો તેને ઉંઘ હોતી નથી. માટે કહેવાનું આ કે પૈસો રૂડી રીતે મેળવીને તથા તેનો સારો ઉપભોગ કરીને બાકી રહેલાનો માબાપવિનાનાં બાળકોને, ડોસાં ડગરાને, માદાંને, ખોડવાળાંને એઓને ધર્મ કરવો. ભરતામાં ભરવું મિથ્યા છે. જેમ (वृथा वृष्टिः समुद्रेषु) રત્નાગરના પાણીમા વરસાદના પાણીનો ઉમેરો ફળ વિનાનો છે, અને (वृथा तृप्तेषु भोजन) સારી પેઠે ધરાઈને જમેલો એવાને પાછું ભોજન કરાવવું નકામું છે તેમ (वृथा दानं धनाढ्येषु) પૈસાથી પુરા ભરેલાને દાન કરવું એ પણ ફોકટ છે. અર્જુનને (કૃષ્ણે) આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

दरिद्रान्भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनं ॥

व्याधितस्यौषधं पथ्य नीरुजस्य किमौषधे. ॥

હે કુંતિના પુત્ર, અર્જુન, દરિદ્રીઓને આપ, ધનવંતને ન દેતો; રોગીને ઓસડથી ગુણ થાય છે; પણ નીરોગીને ઓસડ શું કરવા જોઈએ? શંકરાચાર્ય પણ લખે છે કે (देयं दीनजनाय च वित्तं) દીન માણસને ધન આપ. એવા દાખલા ઉપરથી ઉઘાડું થાય છે કે નિરાશ્રિતોનેજ દાન કરવું;—પૈસાદારે તેઓની દશા સુધારવાની ઘણી કાળજી રાખવી.

અહો મારા જનો! વિચારો કે વટેમાર્ગુ તથા મુસાફરોની અડચણો દૂર કરવા સારૂ જેઓ ધર્મશાળા, કુવા વગેરે બંધાવે છે તેઓને કેટલુ પુણ્ય લાગે છે? તળાવ, કુવા, વાવ, ધર્મશાળા શ્રીમંતો બંધાવતા ને આજ પણ બંધાવે છે એ વાત ખરી પણ ઘણા થોડા. લોકનાં કલ્યાણમાં બે વાત મોટી; એક તો વિદ્યાનું દાન અને બીજું ઓસડનું દાન. બ્રાહ્મણ, વાણીઆ વગેરે કેટલીએક નાતોમાં (ब्रह्म भोजन) બ્રાહ્મણને જમાડવા એ મુખ્ય છે. ભક્તિ, અનુષ્ઠાન પૂજા વગેરે હરકોઈ ક્રિયાને અંતે अमुकसंख्याब्राह्मणभोजनेन अमुकदेवः प्रसन्नोस्तु. એટલે આટલા બ્રાહ્મણ જમવાથી ફલાણો દેવ પ્રસન્ન થાઓ એવો સંકલ્પ એટલે નીમ કરીને પાણી મુકાય છે. એ વાતથી સાફ જણાય છે કે ચોર્યાંશી, નવનાત વગેરે કરી બ્રાહ્મણ જમાડવા એ મોટો ધર્મ કહેવાય છે, પણ તેની સાથે એમ નથી કે દયારૂપી ધર્મ કરવો એ દોષ છે. જે કારણથી જે રૂપે જે માણસને જોવા જોઈએ તે કારણથી તે રૂપે તેને જોઈએ નહિ ત્યારે તેઓને આપણી તરફથી પૂર્વની ભક્તિ અને ભાવ એ દેખાડવા એ મોટું પાપ છે. માટે અઘટિત ખર્ચને ધર્મ ન જાણો ને કદાપિ આ મારૂ કહેલું માનવાનો વિચાર ઉપર રાખવાનો ઇચ્છતા હો તો તેમ કરજો, પણ સૌ આ કબુલ તો કરશોજ કે ઉપલો ધર્મ દયાધર્મ કરતા ઉતરતે દરજ્જે છે. દયાધર્મ પ્રત્યક્ષ ખાતરજમાનું સુખ અહીં આપે છે ને તહીં આપશે ગુજરાતીઓમાના કેટલાએક ઉનાળે પરબ મંડાવે છે એ બહુ રૂડું કામ તેઓ આચરે છે. આપણા લોકોએ જમાડવામા આપણા લોકમાજ યશ લીધા છે પણ આંધળા વગેરે અપંગોની હાલત સુધારવાથી આપણા તથા પારકા દેશના લોકોમા કોણે યશ લીધા છે? હજી સુધી કોઈએ નહિ.

અસલના વખતમા આપણા રાજાઓ ગરીબની કંગાલ હાલત અને લાઠીઆઓની દોંગાઈથી સારી પેઠે વાકેફ થવા સારૂ નગરચર્યા કરતા અને દુ:ખીઓને સુખી કરતા. યવનોના અસ્થિર રાજ્યની ધાસ્તીને લીધે આપણા તે વેળાના શ્રીમંતો ગરીબનાં દુખડાં કાપવાને માટે ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશાળાઓ, વૈદકશાળાઓ પુષ્કળ સ્થાપવાને આચકો ખાતા, પણ હાલનું રાજ્ય થોડા કાળમાં જશે એવું કોઈની કલ્પનામાં આવે તેવું નથી. માટે બહેતર છે કે લોકોની-દેહીઓની હાલત સુધારવાને શક્તિવાળા પુરુષોએ સારી મદદ કરવી. લાડ વાણીઆની મોટી નાતમાં અધરણીની ચાર, વર્ષીની ચાર અને લગ્નની છ મોટી જમણવારો થતી, અને પગરણે છોકરીથી માંડીને તે સૌ બૈરાને ત્રણ ત્રણ આના પ્રમાણે પૈસા વહેંચવામાં આવતા એ ચાલથી બહુજ નાણું જતું ને ગરીબો માર્યા જતા એ દુખનો ટાળનાર શેઠ પહેલવહેલો કેવો નઠારો કહેવાતો? પણ હવે તે કેવો સારો કહેવાય છે! ખોટા ખર્ચો કમી કરી, સર જમશેદજીની પરોપકાર બુદ્ધિ સામું જોઈ ગરીબ માણસોના, તેમાં ઘણું કરીને પોતાની નાતના લાચાર,

ખાવા નથી મળતું એવા રાંડ્યા માંડ્યાઓનાં તથા રડતી રાંડેલીઓનાં પોષણને માટે ફંડ ઉભાં કરો એ આચરણ મોટો ધર્મ છે એમ નક્કી જાણો. આહા! સુદામાની કેવી ગરીબી! તે પોતાની બૈરીના મહેણા ખાઈ પોતાના મિત્રની પાસે ગયો તે વેળા તેના મિત્ર કૃષ્ણે કેવી ઉલટભેર અને પડતાં પડતાં તેની ભેટ લીધી! ગરીબ થયો માટે શું નાખી દેવાનો? આપણા શ્રીમંતો તો જેમ ગળત કોઢની અને ઊરતા તથા ચેપી આજાર- ની સોડે જતા બીએ છે તેમ ગરીબને પાસે તેડવા- માં નીચું માને છે મહાપુરુષોએ તો કંગાલનાં દુ:ખ હર્યાં છે. આપણાથી બને છે તો શુ પણ થોડા ઘણા અનુકૂળ છતાં આપણે શામાટે વિપત્તિમા પડે- લાને સહાય ન થવું? જેમ પૈસાદાર ધને કરીને દુખી- આંને દિલાસો દેવો તેમ વિદ્યારૂપી ધનવાળાઓએ મૂર્ખના નઠારા વિચારો અને અજ્ઞાન ખસેડવાને મહે- નત લેવી. એકલપેટા થવું એ નીચી રીત છે, એથી આપણામા અને જાનવરમા કંઈ ફેર રહેતો નથી— પોતાના પેટ તો કાગડાકુતરા પણ ભરે છે, ને સૃષ્ટિમા માણસનોજ જીવ છે કે જેને પોતાના વર્ગીના દુ:ખનુ ભાન હોય છે, અને એકમેકના દુ:ખસુખના તે ભાગીઆ થાય છે, પણ પૈસાદારની રીત તો ન્યારીજ છે. તેઓ પડ્યા ઉપર પાટું ઉગામતા હુ જોઉ છુ. ગરીબ એટલે ફેકી દેવાનો, પછી ગુણી હોય તોપણ. અસત- રીના કોકાવાળો ગમે તેવો નઠારા છંદનો હોય, તોપણ તે તેઓને પસંદ પડે છે ગરીબ શબ્દના અર્થમા જે મારા મનમાં વિચાર છે અને જેમાના કેટલાએક, ઓ તવંગરો! તમારા કરવાને આ જે હું મથું છું તે પુરા તમારા ધ્યાનમાં નથી આવવાના! પોતાના અનુભવ વિના તે સારૂ ભાન નજ હોય વિચારો, વિચારો લગાર લાંબી નજરે કે તેઓ પોતાના ગુજરાન કેવી ભુંડી રીતે ચલાવે છે! તેઓ રાજ્યને અને તમારે માથે ભાર છે એમ તમે ન જાણો. તેઓને નઠારી હાલતમાં સરજ્યા માટે તેઓને ત્યાંજ રહેવા દેવા? શુ આપણાં ખોડવાળાં માંદા છોકરાને વૈદ્ય પાસે લઈ જઈ સારાં નથી કરાવતાં? પરદેશીઓમા હમેશ વાત ચર્ચાય છે કે કીયા દેશમા ગરીબ ભૂખે મરતા વધાર છે ને બનાવ કદાપિ એવો આવ્યો કે આપણનેજ તેઓ પૂછે ત્યારે શુ વીલે મોઢે જવાબ દેવો કે અમારા દેશના લાચાર તે પણ આપણા દેશના, એટલે, આપણા મોટા કુટુંબમાના તેઓને સુખીઆ કરવાને આપણે સારી સ્થિતિના લોકોએ સારો શ્રમ લેવો જોઈએ

વિક્રમ અને ભોજ પોતાના રાજ્યનું અભિમાન ધરા- વતા એટલે તેઓના રાજ્યમા કોઈ દુખી નહોતા. રાજા પોતેજ પરદુ:ખભંજનને માટે ઘણાંજ દુ:ખ સોસતા તો સમર્થ શ્રીમંત લોકોએ પણ બુદ્ધિ, વિદ્યાથી તો જાણે નહિ પણ માત્ર સરળ રસ્તો જે ધનથી બરદાસ લેવાનો તે થકીજ હાલમાં હજારો ભૂખે, તરસે ને ઓઢવે હેરાન છે તેઓની સંભાળ લેવામાં શા સારૂ પાછા પગલાં કરવાં?

હુ એમ નથી કહેતો કે ગરીબને ભીખ આપી તેઓને આળસુ કરો તે તો તમે ઘણાને આળસુ કરો છોજ. શક્તિમાન પાસે કામ લેઈ તેઓની બરદાસ લો, અને અશક્તને સારાં કરવા સારૂ મફત ઓસડો પહોંચાડો. આપણા દેશનાં છિદ્ર પારકાને શા વાસ્તે જોવા દેવા? કેડે છોકરા, પીઠે છોકરા, ઝોળીમાં છોકરાં એવી અને ઝોળીઓ તથા તંબુરીઓ સાથે ફાટા ચીથરાં પહેરેલા એવી ભીખારણોને મોહોલ્લે મોહોલ્લે ફરતી દેખીએ તેમા શું આપણી શોભા છે? એઓના બંદોબસ્ત કરવાને કંઈ ઇલાજો નથી? જોઈએ તેટલા છે. તમે ઇચ્છા દેખાડો એટલે રસ્તા, પોતાની મેળેજ સૂઝ પડશે. એ ફરેલ અને પરેશાન બૈરીઓ આપણા બૈરાની નજરે શા માટે પડવી જોઈએ?

વિદ્યાની બાબતમા હજી સુધી ગરીબ તરફ પરોપકારી પુરુષોનું મન થોડુંજ ગયુ છે. આ દેશમાં ગરીબ રંક જાતને ઉત્તમ કેળવણી આપવાના ઠેકાણાં ઘણાંજ થોડા છે. ગુજરાત તરફના હુન્નરો ગરીબોને ધંધા શીખવવાને નિશાળો નથી. એવી નિશાળો ઉદાર પુરુષોની પરોપકારબુદ્ધિથી નીકળશે ને ગરીબો શીખશે ત્યારેજ આપણાથી દેશનું અભિમાન ધરાશે

પૈસો કારમી માયા છે પૈસાથી નઠારાં કામ કરવાની લાલચ ઘણી વધે છે એ લાલચરૂપી મહાજાળમાં પડ્યાથી માનવી અને દયાવૈગુણ્ય ભલી જવાય છે. નઠારા આચરણ કરવાની ખાચશ રાખી તેમાં ઝંપલાવવાને વાસ્તે ટંકોટંક આવી રહીએ છીએ. શૂર અને ગંભીર પુરુષો એ દુષ્ટ લાલચને સુસંગત અને નીતિના જોરથી પગતળે ચાપી, કટાઈ ગએલી પરોપકારબુદ્ધિને ઉશ્કેરણી આપે છે ને ઈશ્વરનો પાડ માને છે કે રે દીનદયાળ! જેવી મને દયા કીધી છે તેવીજ દયા મારાથી ગરીબડા ઉપર થાય એવી મારામા પ્રેરણા કરજે.

ફિલિપ સીડની મોટો લશ્કરી સરદાર એક લડાઈમાં બહાદુરીથી લડતા અચાનક ગોળી વાગેથી મૂર્છા ખાઈને પડયો તે તરસથી ઘણોજ પીડિત થયાથી તેને માટે એવી વખતે નજ મળે એવું જે પાણી તે તેના માણસોએ મુશીબતથી આણ્યું સીડની પ્યાલું મોંએ માડે છે એટલામા કોઈ ઘાયલ સિપાઈએ તે ઉપર નજર નાખી. તેજ ક્ષણે સીડનીએ પ્યાલું ખસેડી

દેઈ પેલા સિપાઈને આપ્યું ને બોલ્યો તને તેની જરૂરિઆત આ વખતે મારા કરતાં વિશેષ છે. પ્રાચીન રોમ શહેરનો બાદશાહ ટીટસ પોતાની રૈયતનું રૂડું કરવું એથકી સંસારમાં બીજું કંઈ ભલું કર્મ છેજ નહિ એમ માનતો. એક દિવસે તેને યાદ આવ્યું કે, આજ મેં રૈયતના હકમાં કંઈ સારૂં કીધું નથી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે વહાલાઓ! "મારો આજનો દહાડો ફોગટ ગયો છે." યુદ્ધપ્રસંગે અર્જુનનાં બાણથી કર્ણ મૂર્ચ્છાગત થયો તે સમે કર્ણ પાસે એક ઘરડો બ્રાહ્મણ ભીખને અર્થે આવ્યો. પાસે બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તે સવારના પહોરના નામે, પથરાથી દાંતમાંની સુનાની રેખ કાઢી બ્રાહ્મણને આપી. બળિ રાજાએ મોટું દાન કીધું છે. હરિશ્ચંદ્રાદિકોએ કીધાં છે. એવા એવા દાખલા પરોપકારથી પુણ્ય થાય છે તે બતાવવાને ઘણા છે-તેમ દાનધર્મ કેવાં ને કીયે પ્રકારે ને કોને કરવાં એ સર્વ, દાનમયૂખ અને દાનચંદ્રિકા એ ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं विदु:॥

જેનાથી આપણે કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવાનો નહિ એવા ગરીબને દાન કરવું, દાન લેનારો ધૂર્ત ન જોઈએ, પાત્ર જોઈએ; દેશ અને સમય જોઈને દાન કરવું; એવા દાનને પંડિતો સાત્વિકદાન કહે છે. દેશ જોઈને એટલે ગામ, શહેર વગેરે ઠેકાણાંના લોકની હાલત સામું જોઈને અને કાળ એટલે શિઆળો, ઉનાળો, ચોમાસું, અવરથાકાળ, દશાકાળ, અને દેશમાં પડેલો દુકાળ એ સઘળાથી હેરાન થતા માણસને જોઈને. જાત્રાનાં ઠેકાણાં અને વાર પર્વણી એ દેશ અને કાળના હાલ ચાલતા અર્થ છે, પણ અસલ અર્થ નહિ હોય. લોકો કયા ક્યાં ક્યારે ક્યારે અને શાં શા નિમિત્તે અનાથોની હાલત જોવા જાય? માટે જુદી જુદી ઋતુએ જુદે જુદે ઠેકાણે દેવોના મહિમા વધાર્યા છે કે તે તે ઠેકાણે સઘળી અવસ્થાનાં ગામગામના ગરીબો દાન લેવાને આવે. આપનાર અને લેનાર બન્નેને સુતરૂ પડે.

રાજા સિંહાસનેથી વિચારે કે ગરીબને શું દુઃખ પડે છે. તે તેને વિક્રમની પેઠે રખડયા વિના ક્યાંથી માલમ પડે? મહારાણી વિક્ટોરિઆને પણ ગરીબની અવસ્થા જાણવાને, સમાચારપત્રો, ચોપાનીઆં, પુસ્તકો, પાર્લમેંટ સભા વગેરે સાધન ન હોય તો, મુશ્કેલજ પડે. આપણા શ્રીમંતોને આપણા ગરીબોનાં દુઃખોની તસવીર દેખાડવાને ઘણાંજ થોડાં સાધનો છે.

આપણા ન્યાયાધીશોને ઘણી ખરી જાણ આથી પડે છે કે "પેટ બળ્યો ગામ બાળે" એ કહેવત પ્રમાણે ચાલી ગરીબના જુવાન છોકરાઓ ચોરી, ખૂન, લબાડી, ઉન્મત્તાઈ, જુગાર વગેરેના ગુના કરે છે. પેટ તો મૂકે નહિ ને અનાજ તો ઘરમાં હોય નહિ, કંઈ ભણતર પણ આવડતું હોય નહિ, કોઈના બધામા પણ ન હોય એવા લોક, ઉપર કહ્યા તે ગુના કરેજ તેમાં શી નવાઈ? તેઓ સાફ કોર્ટની હજુર કબુલ કરે છે કે અમારા પેટને કાજે અમે ગુના કરીએ છીએ. ગુના થતા બંધ કરવાને જુવાન ગરીબને કામે લગાડવા માટે કારખાનાં કાઢવા જોઈએ ગરીબની અવસ્થાવિષે કવિએ અસરકારક રીતે વર્ણન કરવું જોઈએ. જુવાન પૈસાદાર પોતાના નઠારા છંદમાથી ફુરસદ લાવી ઉનાળે દાઝતા, વરસાદે ભિંજાતા અને શિયાળે ઠુંઠવાતા એવા અને ભોય જેવું બિછાનું, આકાશ જેવું ઓઢણ, આપણું એઠું અને એ પણ એવુંજ જેવું ખાનપાન છે એવા નિરાશ્રિતસંબંધી વિચાર દોડાવે તો કેટલા પરોપકારનું કામ થાય?

અંગ્રેજ ગરીબ કારીગરોને ટેક હોય છે કે દાન દાખલ કંઈ લેતા નથી, પણ આપણા એવી પંક્તિના લોકમાં એ સમજ છેજ નહિ. ઉચ કુળના કંગાલ દશાને પહોચ્યા હોય છે તે પણ રાતરે ભીખ માગવાને નીકળે છે. જાચના સરખું હલકું કામ બીજુ એકે નથી, ઉંચથી નીચનો ધંધો થાય નહિ વગેરે એવા એવા નાતના દોરને લીધે ગરીબો પેટ જેટલું પણ પેદા કરી શકતા નથી એવાની; અને ઊઠાતું બેસાતુ નથી તથા કામ કરવાને અશક્ત છે તેઓની, વિશેષે કરીને શ્રીમંતોએ સંભાળ લેવીજ.

તેઓએ ગરીબને સારૂ ફંડ એકઠું કરી ઘરો બંધાવી આપવા અને કારખાનાંઓમાં ગરીબ કારીગરોને નીચ જાતને બહાને ન દાખલ કરવા. અફસોસ છે કે આપણા પરચુરણીઆ શઠ સોદા વેચનારાઓ જુઠાણું ચલાવવામાં કંઈજ બાકી રાખતા નથી, પ્રથમ તો પાંચગણી કિંમત બતાવે છે અને ગરીબ બાપડાને ધમકીમાંજ આવી નાખી બેપરવાઈ બતાવી સાચાના શિરોમણી થઈ વેચનારા અસલ કરતાં ત્રણગણી કિંમતે વેચે છે. ગરીબ શું પેદા કરે ને સુખે રોટલા ખાય? એવા દગા છળ થાય તે અભણેલ અને રાંક લોક શું જાણે? માટે એવી વાતોના પૈસાદારે બંદોબસ્ત કરવા જરૂર છે. આંધળાં, લંગડાં વગેરે આશરાવિનાનાને કાજે ધર્મશાળા બાંધવી કે જ્યાં તેઓ રોટલા ખાઈ પડી રહે. અજબજેવું છે કે મુંબઈમાં આવા આવા નામાંકિત શેઠીઆઓ છતાં ધર્મશાળા નથી કરતા! વાલકેશ્વર, મહાલક્ષ્મી આદિ લેઈ કેટલેક ઠેકાણે શહેઠાણ પોતાને મોજ કરવા

હવા ફેરબદલ કરવા બંધાવેલાં, તેઓને સારા ગૃહસ્થો ધર્મશાળા નામ આપે છે. એ ઘરો બીજાઓને માગથી મળે છે પણ ઉંચ વર્ણનેજ. જાત્રાના દહાડામાં જ્યાં ઉજાણીઓ ને નાચરંગ થાય છે તે ઠેકાણા, ધણો દીલગીર છઉં કે ધર્મશાળા કહેવાય છે.

મુંબઈમાં દેશદેશના લોકનો પગરવ છે. બિચારા પરદેશીઓ મુકામને માટે ઘણાજ હેરાન થાય છે. ખરેખર કોટ અથવા બહારકોટમા ધર્મશાળા ન મળે. પાજરાપોળ નામ આપણા લોકના સમજવામા ઘણુંજ નીચું છે તેથી ત્યાં જવાને લોક આચકો ખાય છે. સાધુસંત, બાવા વેરાગીઓ, મામાદેવી, ભુલેશ્વર, મહાલક્ષ્મીને રસ્તે શેઠ જગન્નાથ શંકરશેઠની વાડીમા અને ભાયખળે શેઠ કરમશી રણમલે બાંધેલા સ્થાનકમા આશ્રય પામે છે આંધળા અપંગોને માટે આશ્રમ નથી. ચઢતી પંક્તિના ગૃહસ્થો બહારથી આવેલા અહીં તહીં પટવાને મુકામ શોધે છે એ દુઃખ કંઈ નાનુસૂનું નથીજ. ગુજરાત તરફના કેટલાએક અજાણ્યા ગરીબ રાંચાઓ અતરે આવે છે, તેઓને બે ત્રણ દિવસ લગી મુકામ ન મળ્યાથી ચણા ફાકી કોઈને ઘેરથી પાણી પી કોઈ ઠેકાણે પડી રહેવું પડે છે. મુબાઈ શહેરમાં ગરીબ લોકોને ઘર નીભાવવું બહુ અઘરૂ પડે છે તેથી કરીને જિલ્લાઓના દુબળા અને બાપડા અત્રે આવવાને બીએ છે. થોડેક ઠેકાણે સદાવર્તો નેવામાં આવે છે એ ઠીક છે, પણ એઓની સંખ્યામા વધારો કરવો અને એના બંદોબસ્તમા સુધરાવટ કરવી એ જરૂરનું છે. મુબઈના લોકના ઉપયોગમા આવે એવી કોઈ ધર્મશાળા નથી કે જ્યાં મુસાફરો હક્ક રાખી આરામ લે! થાકયા કીધા પરદેશથી આવેલા ક્યા વિસામો લે? એઓનાં દુખનો આરોજ નથી વાસ્તે સર્વ શ્રીમંતોએ આ બાબત ઉપર વિચાર દોડાવી ધર્મશાળા કરવી. આગગાડી થતા પહેલા ગુજરાતના લોક સુરત થઈને મુંબઈ આવતા. તે લોકને સુરતમા ધર્મશાળા નહોતી તેથી જેમ આહીં લોક ઈજા પામે છે તેમ ત્યાં પામતા, પણ નામીચા અને ધર્માત્મા શાહુકાર હિમતરામ મયારામે વરીઆવી ભાગોળે મોટી ધર્મશાળા બંધાવી ત્યારે સર્વ જાતના પ્રવાસી લોકને સુખ થયુ.

મારા જાણ્યામા આવ્યુ છે કે આંધળા, પાગળા વગેરે નિરાશ્રિતની ખોરાકી, પોશાકી વગેરેથી બરદાસ લેવાનું શુભ કામ સજ્જન વાણીઆ ગૃહસ્થોએ શરૂ કીધુ હતું, પણ ત્રણ ચાર મોટા ઘરોએ રકમ ભરવાની આનાકાની કીધી તેઓના વિલંબથી મોટું ધર્મનું કામ અટકી પડ્યુ 'તરત દાન ને મહા પુન' એ કહેણી પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે. જેમ જેમ કારખાનાઓ દેશમાં વધતાં જાય છે તેમ તેમ દેશી ગરીબોને રોજી મળે છે. જિલ્લાઓમા રેલવે ખાતામા લાખો ગરીબ કારીગર, મજુરોને રોજી મળે છે એ ખુશીની વાત છે. ચોખ્ખાઈ, સુઘડતા, અને નીતિના ફેલાવ ગરીબોમાં થવા જરૂરના છે, કેમકે તેઓ નઠારાં વ્યસનને તાબે હોય છે અને ઘણું ખરૂં વ્યસનોથી કેટલાકના પ્રાણ જાય છે. માટે એવી નઠારી ટેવોની બેડીથી તેઓને છૂટા કરવા સારૂ શ્રીમંતોએ મંડળીઓના તથા છાપખાનાઓના આગેવાનને અને સમાચારપત્રોના અધિપતિને મદદ આપી તેઓની પાસે જુજ કિમતનાં નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી, છપાવી, ગરીબ ગરબામા વહેચાવવાં.

ઉપર કહ્યા તે બધા કરતાં ઘણોજ રૂડો અને ધોરી રસ્તો પરોપકારના રસાલાને પધરાવવાને સારૂ હાલમા દવાખાના કાઢવાનો છે. દેશી વૈદ્યો વિષે ઘણું ઘણુ બોલવાનું છે તે આ ઠેકાણે ન બોલતા ટુંકામાં જણાવું છુ કે તેઓ વૈદકમાં છેકજ અધુરા છે. બલકે થોડી નાડીપરીક્ષા અને થોડાંક ઓસડીઆથી તેઓ પતરાજથી પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. તેઓ ગરીબ એટલે પૈસાના ભુખ્યા, તેથી જેમ તેમ થોડુએક વૈદક જોઈ રાંક જાત ઉપર પોતાની વિદ્યા અજમાવવા માડે છે. પ્રથમ તો ઘણાઓને ધૂતી, તેઓને પુષ્કળ હેરાન કરી પોતે વિદ્યા શીખે છે. રોગીના દરદ સામુ ન જોઈ આદિતવાર, મંગળવાર, અમાસ વગેરે દિવસોએ આપણા પોપટપંડિત વૈદ્યો નાડી હાથમાં ઝાલતા નથી, તેથી ઘણાખરા અભાગીઆઓ પરવશ પડ્યાથી પોતાના પ્રાણ ખોય છે. એવા વહેમી અને મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથતળે ગરીબ જનો શું સારા થાય? પૈસાદારો તો પોતાની કોથળીના જોરથી વૈદ્યોને ઘેર બોલાવી નાડ દેખાડે છે. આહાહા! કેટલા બધા ગરીબો રોગે કષ્ટિત થાય છે! વિસ્ફોટક, જલંદર, ગોળાના રોગ, પથરી, ટાકી, પરમીઆ, કમળા, નજળા, તાવ, લોહીવિકાર, પિત્તવિકાર વગેરે તરેહતરેહના રોગથી, લોહી પરૂથી પાકા કુટની પેઠે પચપચતા થઈ રહ્યા હોય છે—એવાને જોયાથી સૂગ ચઢે માટે તેઓને વહેતાં મૂકવા કે જેટલી બને તેટલી બરદાસ લેવી? ઘણાએક સુથાર, કડીઆ, મજુર વગેરે મહેનતુ આદમીઓ ઉંચે ઠેકાણેથી હેઠળ પડી ગયાથી, તેઓનું લોહી એકદમ મગજે ચઢી જાય છે, તેણે કરીને તેઓને મૂર્ચ્છા આવે છે. એજ વેળા તેઓને દવાખાનામાં લઈ જઈને ઉપાય કીધા હોય તો ઈશ્વરકૃપાથી તેઓ છોકરાની સંભાળ લેવાને સારા થઈ ઊઠે. એવા અનાથોની દાઝ તેઓના સમર્થ બેલી વિના બીજા કોને આવે? હું આશ્ચર્ય પામું છું કે મુંબઈની આશરે સાત લાખની વસ્તીમાં સર જમ-

શેઠજી ઈસ્પિતાલ, નેટિવ ડિસ્પેન્સરી, કોટનું ધર્મનું દવાખાનું, નાગદેવી આગળનું એક અને બે ત્રણ નાનાં બીજાં, તમામ રૈયતને બસ છે? નથીજ. એવાં ઠેકાણાં–જીવ ઉગારવાના, ઘણાંજ થવાં જોઈએ મે ઉપર કહ્યા તેમા ગુજરાતી અને દક્ષણી લોકો થોડાજ સંચાર કરે છે. કેટલાક આંધળા, લુલા વગેરે જાય છે તેઓને ગરીબ એટલે સારી દવાનો પણ લાભ થતો નથી ઘણા અપંગો તરફડી તરફડી જીવ કાઢે છે. કેટલાએક ન ખમે એવા આત્મઘાત કરે છે. ઓ ભગવાન! ગરીબની શી દશા આ! દેશી સોયાણી, એક કળ હાથ લાગ્યાથી અને રોજના સહવાસથી જણાવવામાં લગાર વાકેફ હોય છે, પણ વિદ્યાવિના, છોકરૂં કયાં છે એની બરાબર પરીક્ષા ન થયેથી પ્રસવ સમે પોતે ગભરાઈને જણનારીને ગભરાવે છે અને તેનો કોઠો બગાડે છે. પાછી શક્તિ આણવાને શાં ખાનપાનાદિક કરવાં તેની સમજણ ન હોવાથી પેલી પરવશ અબળાને સુવારોગ રહે છે ને એથી શરીર ઘસાતા ઘસાતા થોડે વર્ષે પેલી સુવારોગી મરણ પામે છે ગરીબ સ્ત્રી તો હરતાંફરતાં જણે, તેઓને ખાવાકરવાની કરી પાળવાની ચિંતા નહિ એમ કીયો નિર્દય જીવ બોલશે? ગરીબ છોકરાંઓને સૈયડ વગેરે ઘણી ઘણી તરેહના આજારો થાય છે તેથી અને પાછાં છોકરાં (કેમકે છોકરાંમા જુવાનોના કરતાં મરણ વધતા હોય છે) એટલે તેઓ બાપની ખાંધે જાય છે. એવાં એવાં દુ:ખો નિવારણ કરવાને શ્રીમંતોએ દેશમાં પોતાની દયા અને દેણ ન દેવાં જોઈએ? હાલમાં વૈદ્ય તો મેડિકલ કોલેજને લીધે સારા સારા થવા માડ્યા છે, પણ શેઠીઆઓની આખ કયા ઉઘડે છે? મફત અને રામબાણ ઓસડથી ગરીબને રોગથી છુટા કરવાને શેઠીઆઓ દવાખાનાં કાઢવાની ઇચ્છા કરે તો પછી કેટલા બધા આત્માના આશીર્વાદથી તેઓ પેલે જન્મ ખાતરજમાના સુખની આશા રાખે!

પેલા જગતનામાંકિત ઇંગ્લિશ હાવર્ડના નામનું સ્મરણ આ વેળા મોટા માનપૂર્વક કરૂં છું. એ હાવર્ડે યુરોપખંડનાં તમામ કેદખાનાંની શોકકારક દશા ફેરવી નાખી. તે હાવર્ડ તમારા જેવો ધનવંત ગૃહસ્થ હતો; તેણે પોતે સઘળી પાસનું નુકસાન ખમી ગરીબ અને દુ:ખી અને દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓના સુખ વધારવાની તજવીજો કરવામાંજ પોતાની ઉમર ખોઈ. તેણે મફત કેળવણી આપવાને નિશાળો બંધાવી. પોતે થોડાંક ઉપર ગુજરાન ચલાવી પોતાની આવકનો ઘણો ભાગ તે ધર્મકામમાં નાખતો. તેણે દેશદેશના કેદીઓ અને રોગીઓની ઘણીજ સારી બરદાસ લીધી; ટુંકામાં એટલુંજ કહું છઉં કે દુખીઆરાના પોકારને સારીપેઠે કાન માંડવાને તે હંમેશ તત્પર રહેતો. તેનું નામ ઇંગ્લાંડ દેશના પરોપકારી પુરુષોમા પહેલે નંબરે જોવામાં આવે છે. આપણાજ દેશમા પારસીમા સર જમશેદજીની સખાવત તે વિરલીજ. શ્રાવકમાં પણ ઉદાર જનો દેખાય છે. હવે વાણીઆ શેઠમાંથી બહાર કીયો પડે છે તે જોવાની ઉત્કંઠા રાખીએ છીએ. રે રે શેઠીઆઓ! તમારા પ્રૌઢ પરાક્રમનું અમે અભિમાન નહિ ધરાવીએ?! દેશીઓ નહિ ધરાવે?!

આ ક્ષણભંગુર જગતમા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર નામે છ શત્રુ આપણી સારી બુદ્ધિને ચળાવે છે. એઓથી ઇંદ્રિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુ:ખભંજન તરફ નિઘા કરીશું તો, તેમાથી જગતનો કર્તા તે શુ, આપણને શામાટે તેણે જન્મ આપ્યો છે, આપણે શું કરવું જોઈએ, વગેરે સારા વિચારો આપણામા આવશે, હૈયા કુમળાં થશે અને નકારાં દુ:ખ દેતા સાણા કદી પણ નહિ આવે પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સઘળાનાં ધર્મપુસ્તકમાં પરોપકારની સ્તુતિ કરેલી છે. તુળસીદાસ કહે છે કે "તુળસી દયા ન છાંડીએ, જબલગ ઘટમેં પ્રાણ." દુનિયાના સઘળાં માણસો ઈશ્વરને મોટો દાતા જાણી તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબનાં માણસો રળતા પુરુષોના ઉપર આધાર રાખે છે. દેશરૂપી કુટુંબમા રળતા શ્રીમંત લોક હોય છે માટે, નિરાશ્રિત ભાઈઓ વિશેષે કરીને શ્રીમંતોની આશા રાખે છે.

જાણ જાણ જાણ આઝ,
દીન લોકનીજ દાઝ;
આપ આપ આપ હામ,
મામ કામ ઠામ ચામ. ૧

(લલિત વૃત્ત)

વિનતી હું કરૂં દેશીઓ રૂડા.
ગરીબ જનને લક્ષ દો વડા;
જીરણ આંધળાં પાંગળાં બહુ,
ખબર લેવી રોગીતણી સહુ. ૧
નિકટ સ્નેહીનાં કારજો સરો,
પરજનો તણા દુ:ખડાં હરો;
દરદ દોહ્યલાં તંન મંનનાં,
શ્રમ લઈ તમે રૂઝવો ઘણાં. ૨
લૂ વરસે ઘણી ચૈત્ર માસમાં,
નથી અનાથને સુખ ધૂપમાં;
તરફડી બહુ આંગ તો ત્રૂટે,
મન શરીરની લાહ્ય ના ખૂટે. ૩

દિવસ મોટ વૈશાખ માસના,
પવન વાદળાં વીજ નાદના;
ગરીબ પાડતા શીસ આકરી,
ક્યમ થશે હવે રક્ષણો હરી. ૪
રજની જેઠની બાફતી ઘણી,
સ્ત્રી પતિને વઢે લાજને હણી;
વરસતો ઋતુ આવશે હવે,
ઘર રૂએ બધું ભૂખને દવે. ૫
દુખ ઘણુંજ આષાડ આવવે,
ઘર ચુએ થકી છોકરાં રૂવે,
શરદી વ્યાપીને રોગીઆ બને,
કણ જુવારના ભોજને કને ૬
પવન શ્રાવણે દુખવે બહુ,
થરથરે ઘણા ટહાડથી સહુ;
અવની ખેડવા ભીંજવે તનો,
પછી ખમેછ તે જોશ તાવનો. ૭
ભદરવે દિસે હાલ તો બુરા,
ઘર કલેશ ને કેફથી પુરા;
રઝળી આવિને માતને દમે,
બળતી બાપડી તે સહુ ખમે ૮
પરવ આશ્વિને દીપવાળીનું.
નિરધની લહે પેટબાળીનું.
ઘરની સ્ત્રી કહે લાવની મુઆ,
વગર અન્નથી પેટમા કુવા. ૯
ભરણ પેટનું હોરિ કાર્તકે,
મજુરી ખેતમા શોધતાં ટકે;
ગરીબ એ રીતે દીસતા હીણા,
વગર વસ્ત્રથી રોચ ઢીંગણા, ૧૦
સુઋતુ માર્ગશીર્ષે પીડા સહે,
દિવસ નેતું રે ટહાડતો રહે;
નથી રજાઈ ને ગોદડાં વળી,
હરઘડી ધ્રુજે અન્નને દળી. ૧૧
ઉલટ પોષમા આણીને હસે,
મકર રાશિનો સૂર્ય તો થશે;
વિવિધ દાન શ્રીમંત આપશે,
ભવતણાં દુખો આપણા જશે. ૧૨
લગન ઘેર શ્રીમંત માઘમાં,
મરણ કાણ દીસે અપંગમાં;
અધમ ચોરીથી જાચકો ખુશી,
ન પ્રીછશે રૂડું ભુંડું એ ખુસી ૧૨
ગરમી રોગ તો માસ ફાગણે,
શરૂ થઈ કરી છોકરાં હણે;
સઘળી પાસની આફતો સહી,
રડવડે બહુ દીનતા લહી. ૧૪

રૂદન માસ બારે અપંગનાં,
સુણી થશો દુખી આપ મનમાં;
ઘણીજ દુર્દશા તેમની દીસે,
વલણ બુદ્ધિનું આપજો ખીસે. ૧૫
ધ્રુજત હાડ ને નાડીમંદના,
કયમ સહે મુગા રોગ વેદના;
સ્ત્રી જણુતી ઘણાં છોકરાં ઠર્યાં,
ટળવળે બહુ ટહાડથી કર્યાં. ૧૬
વગર મા અને બાપ ભાંડુઓ,
જણતરો કયમે ઉછરે જુઓ;
અસર લાગશે વજ્ર છાતીમાં,
રૂડી દયા ધરો ધર્મકાજમાં. ૧૭
પીડિત લોકને રેહવા કરો,
ધન જમે બહુ બાધવા ધરો;
પીડિત લોકની મીટવો ભૂખો,
ઇસપિતાલથી ટાળીને દુખો. ૧૮
હુનર કામના શીખવો વળી,
દીન અનાથને ભીખ દો ભલી;
કૂપ તળાવ ને વાવ ચોતરા,
તજવીજે કરી બાંધજો ખરા. ૧૯
સમજણો દીસે આટલીજ કે,
દુખી નિરાશ્રિતો પાળવા હકે;
સુઅભિમાન દેશીતણુંજ એ,
કમર બાંધીને કષ્ટ કાપીએ. ૨૦
ઉકરડા વધી ગંધ મારશે,
અતિશ કુવ્યથી નર્કમાં જશે.
સમજ હોરવાનીજ છે ઘણી,
જમતણી સજા ખાય તે ધણી. ૨૧
ધન ન આવશે સાથ આપણી,
ધીરવું ધર્મને પાપને હણી;
જગત આ વિષે માન સંચીએ,
જીવ ગયા પછી મુક્તિ પામીએ. ૨૨
જમણવારના છાકજો કરો,
વરવધૂતણા ડાહને હરો;
ગરવ હોય જો કીર્તિ આણવા,
ન દઈ ધૂર્તને દીન પાળવા ૨૩
જટધરેથકી વેમ બાળજો,
સુધરવે ઘણી ચોપ રાખજો;
દળદરીતણાં દુઃખડાં હરો,
ધરમ બુદ્ધિને મોખરે કરો. ૨૪
ગરીબ પાત્રને દેવું દાન રે,
નથી બીજી મતી તુલ્ય તેનીરે;
નરમદા કહે વીનવી તમો,
મદદ દીનને દેઈને રમો. ૨૫

૧૪. સ્રીના ધર્મ.

નિર્મળપણું અથવા પતિવ્રતાપણું પાળવું એ સ્રીનો મુખ્ય ધર્મ છે. જેની સાથે લગ્નસંબંધ થયો, જેની જોડે પાનું પડયું એવા વરના ઉપર તેની સ્રીએ પ્રીતિ રાખી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તવું જોઈએ. લગ્ન થતાં સુધી જેટલી તજવીજ ને ચોકસાઈ કરવી હોય તેટલી કરવી, પણ લગ્ન થયું કે પછી જેવો નીકળી આવે તેવો ધણી સ્રીએ માન્ય રાખવો તેના ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવી નહિ (અને બદફેલી કદી કરવી નહિ.) સુનીતિ વિરુદ્ધ ચાલેથી બહુ રીતનાં નુકસાન થાય છે તેમાનું મોટું આ છે કે ઘર વંઠે છે. સત્ય વડે પ્રીતિ રહે છે અને જ્યાસુધી પ્રીતિની ગાંઠ હોય છે ત્યાંસુધી સંસાર ચાલે છે ને તે તૂટી એટલે કલેશ, કંકાસ, વૈરભાવ, ચીડીઆપણું, ક્રોધ, સાહસ, જુદાણું વગેરે ભીલોની ધાડ પડે છે. કુસંપ જે ભીલનો સરદાર તે ઘરમાં થાનક કરે છે અને નવો ઊગતો સંસાર બાળપણામાંજ ઘરડો થઈને મરી જાય છે. કદાપિ ધણી દોષવાળો નજરે આવે તો તેના દોષ ઉપર તેણે કંટાળો ન આણવો. તેણે સમજવું કે માણસ માત્ર સંપૂર્ણ ગુણ રૂપવાળું નથી ચાર દિવસના જીવતર સારૂ મિથ્યા કંકાસ કરી શરીરમનને બગાડી ઈશ્વરની આજ્ઞા તથા નીતિના ધારા તેણે ઓળંગવા નહિ. તેણે નીતિના તથા વિદ્યાના દિલાસાવડે અને બને તેટલા ઉપાયો વડે ન ગમતી વાત વિષે મનનું સમાધાન રાખવું અને તેને સુધારવાની કોશીશ કરવી. તેણે ખાતરનીશાથી સમજી મૂકવું કે પતિ ઉપરથી પ્રીત ઉઠાવી નાખ્યાથી જે લાભ હાનિ થાય છે તે બેનું તોલ કરતાં હાનિનું ત્રાજવું ધમ દઈને હેઠળ અફળાય છે. પાપનું સુખ માત્ર એક ઘડીનું છે. પ્રભુની આજ્ઞા તોડવાથી, ઘરમા કુસંપ વધાર્યાથી, લોકમા ફીટ-ફીટ થવાથી અને બીજી ઘણી એક વાતોની હરકતોથી ઘણાં ઘણાં નુકસાન થાય છે. સ્રીએ ધણીના માત્ર સુખ-નાજ ભાગીઆ ન થવું, પણ તેના દુઃખમાં પણ ભાગીઆ થવું જોઈએ. જે સ્રી પોતાના ધણીની આપત-વેળા નથી સંભાળતી તેને કુપાત્ર સમજવી. આપણામાં ચાલ છે બૈરાંઓ બહાર જાય છે ત્યારે સુઘડતા તથા ગુણોએ ડાહી છે એમ બતાવે છે અને ઘરમાં કુઓ તથા કુભારજા હોય છે. જે સ્રીઓ ધણીને નામનોજ છે એમ ગણે છે ને પતિવ્રત પાળતી નથી તેઓને ધિક્કાર છે. પીહેરનાં સગાંની સંગત કરતાં, મૂર્ખ બાયડીઓનાં સહીપણાં કરતાં, સ્રીઓએ પોતપોતાના ધણીઓની સંગ-તને તનમનથી વધારે ઇચ્છવી. ધણીની ગેરહાજરી જે સ્રીથી (દેખડાવવાને નહિ પણ દીલથી) સ્વાભા-વિક રીતે લગાર પણ સંખાતી નથી તેને ખરી સ્રી કહેવી. સ્રીને પુરુષજાતિમા ધણી જેવો બીજો મિત્ર કોણ છે? ભાઈબાપ આગળ કેટલીક વાત કહેવા જેવી નથી હોતી, પણ ધણી આગળ સઘળીજ કહેવાય તેવી છે. માટે રૂડી સ્રીએ પોતાના ધણીને હૈયાનો હાર અને આંખની કીકી એ પ્રમાણે જાણવો જોઈએ. લગ્ન સમયે આપેલાં વચન પાળવા ઉપર તેણે સદા દૃષ્ટિ અને અંતઃકરણથી ધણીના ઉપર પ્રીતિ રાખવી.

સ્રી ધણીની ગુલામ નથી, તે પણ માણસ જાત છે. જેવો પુરુષ તેવી સ્રી, એકને બીજા વિના ચાલતું નથી તેઓ એકબીજાને સુખ કરવાને તથા સૃષ્ટિ વધારવાને લગ્નસંબંધ કરે છે. એટલા કારણથી સ્રીપુરુષ મિત્ર છે. એવું છે ત્યારે કોઈ કહેશે કે ધણીઆણીએ ધણીની આજ્ઞા શા માટે માનવી? એ સવાલ મુર્ખાઈ ભરેલો છે. હું પૂછું છુ જે એક મિત્રનું કહ્યું બીજાએ ન કરવું? એક મેકની સારી શિખામણ એકમેકે માનવી ઘટારત છે. વિશેષે કરીને ધણીને પોતાનો વડીલ મિત્ર જાણી, કુટુંબ-ઘરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉદ્યમ ઉપર, તેની બુદ્ધિ પર, તેની વર્તણૂક ઉપર, સંસાર આધાર રાખે છે એમ જાણી અને ધણી વડે સૌ છે એમ સમજી સ્રીએ વિવેકથી તેની આજ્ઞામા રહેવું જોઈએ. અગર ધણી નઠારી વાત કહે તોપણ તે વખત તેણે કબુલ કરવી અને પછી તેનો મિજાજ જોઈને તેને સુધારવો પણ તેની આજ્ઞા માન્ય રાખવી પ્રજા રાજાને ઘટતુ માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાય, તેમ કુટુંબના ઉપરીનું તેનાં છોકરાં-ઓએ માન ન રાખવું એ ખોટું છે. સઘળાઓનો અમલ હોય તો રાજય ચાલે નહિ; તેમ કુટુંબના સઘળા જણ હુકમ ફરમાવે તો સંસાર નીભવો કઠણ પડે માટે હુકમ તો ધણીનો સ્રીએ અમલમાં આણવોજ, પણ તેને મુખ્ય વજીરની પેઠે ઘટતી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે

બેસો બેસો કઈ સમજતા નથી. મારે કર્મે આ તે ક્યાં સરજ્યોં, ના હું તો નથી કરવાની, એવાં વેણ સ્રીએ ધણી પ્રતિ કહેવાં એ નીતિથી ઉલટું છે. સ્રીએ ધણી સાથે કપટ ન રાખવું, નિખાલસ મનથી કામકાજ કરવું, દુષ્ટ માણસોના પ્રપંચથી સાવધ રહેવું અને વિવેક તથા મળતાવડો સ્વભાવ રાખવો. સારાંશ કે સ્રીએ ધણીને હેતમાં રાખી પોતે તેના હેતમાં રહી તેની સાથે હળી મળી સંપથી ચાલી પોતાનું ઘર શોભાવવું

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં વચન.

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियः
आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ १ ॥

टीका ॥ स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यम् । यस्मादयमेव पर उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गादिहेतुत्वात् ॥ यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः सम्प्रतीक्ष्यो न तत्यागतव्यम् ॥ १ ॥

અર્થ—સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સ્વામીનું વચન માનવું એ તેઓનો મોટો ધર્મ છે કેમકે એ ધર્મ પાળવાથી સ્વર્ગનિવાસફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. કદાપિ સ્વામીને કોઈ મહાપાતક લાગ્યુ હોય તો જ્યાસુધી તે સ્વામી શુદ્ધ થાય ત્યાસુધી તેની પ્રતીક્ષા કરવી એટલે તે શુદ્ધ ક્યારે થાય કે હુ તેની સેવા કરૂ. એવી સ્ત્રીએ ઇચ્છા રાખવી.

विवादभंगार्णवे बृहस्पतिवाक्यम्

पूर्वोत्थान गुरुष्वर्चा भोजनव्यंजनक्रिया ॥
जंधन्यासनशायित्वं कर्म स्त्रीणामुदाहृतं ॥ १ ॥

देवलः अस्वातंत्र्यं स्वपतिशुश्रूषा सहधर्मचर्या तत्पूज्यपूजनं तद्द्वेष्यमाणद्वेषण अदुष्टभावना नित्यानुकूल्यं तत्कार्यपरत्वमिति स्त्रीधर्मः ॥

અર્થ—સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે ધણીના પહેલાં ઊઠવું, પોતાના સ્વામીની પૂજા કરવી, તેને ભોજન કરાવવું, વીજણે વતી વા નાખવો, ખોળામા સુવાડવો વગેરે કરવું—વળી તેને ફકત પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવું નહિ, પોતાના સ્વામીની સેવા કરવી, તેની સાથે ધર્મયુક્ત ચાલવું, સ્વામીના જે પૂજ્ય માતાપિતાદિ તેઓની પૂજા કરવી, ધણીના શત્રુ તેને પોતાના શત્રુ સમજવા, ધણીને અનુકૂળ રહેવું અને તેના કાર્યમા તત્પર રહેવું, એ પ્રમાણે વર્ત્યાથી સ્ત્રીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના કૃષ્ણજન્મખંડમા કહ્યુ છે કે:—હે નંદજી, તમે પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધર્મ સાંભળો.— નિત્ય ઉત્સાહથી તેનું ચરણામૃત લેવુ. ભક્તિભાવે કરીને સ્વામીએ ભોજન કર્યાં પછી તેની આજ્ઞાએ સ્ત્રીએ જમવું: વ્રત, તપ, દેવપૂજા એ કરતા સ્વામીની સેવામા અંતરાય પડે તો વ્રતાદિક ન કરવા; સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું: જેણે કરીને સ્વામી પ્રસન્ન થાય તે કરવું. નારાયણના ધ્યાન સરખું પોતાના સ્વામીનું ધ્યાન કરવું. ઘણા રૂપવાળા અથવા ઘણા સારા વેષવાળા એવા પુરુષ સામું પ્રીતિથી જોવું નહિ: યાત્રા, મહોત્સવ, નૃત્ય, ગાયન, ક્રીડા એટલાની તરફ પ્રેમ યુક્ત દૃષ્ટિએ જોવું નહિ; સ્વામી જે ભોજન કરે તેજ પોતે કરવું; સ્વામીનો સંગ ક્ષણમાત્ર પણ મૂકવો નહિ; ક્રોધથી સ્વામી ખીજાઈને કદાપિ તાડન કરે તોપણ સ્ત્રીએ પોતે ક્રોધ કરવો નહિ; સ્વામીને ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરાવવું ને તે જળ માગે ત્યારે જળ આપવું, નિદ્રામાંથી ઊઠાડવો નહિ ને સ્વામીને કોઈ કામમાં આજ્ઞા કરવી નહિ; પુત્રનાથકી સોગણો સ્નેહ સ્વામી ઉપર રાખવો: પોતાનો બંધુ, સ્વર્ગની ગતિ આપનાર અને દૈવત તે પોતાનો સ્વામી જાણવો. એ રીતે ધર્મ પાળનારી સ્ત્રી પોતાના ઉભય કુળના હજાર પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરે છે ને એ રીતે ધર્મ પાળનારી સ્ત્રીનો સ્વામી, પાતકી હોય તો તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. (આપણા જુના ગ્રંથોમા સાચની જોડે જુઠ્ઠુ ઘાલ્યુ હોય છે તેમ ઉપર કહેલા પુસ્તકોમા સ્ત્રીના ધણી પ્રતિ ધર્મવિષે અને તેનાં ફળવિષે છે. જેમ રાજહંસ દૂધ પાણી ભેળાં હોય તેમાથી દૂધ કાઢી લઈ પાણી રહેવા દે છે એમ કહેવાય છે, તેમ વિવેકી વાચનારે સત્ય અસત્યને જુદા પાડી સત્ય ગ્રહણ કરવું.)

કુટુંબ નાતમાં માણસો સાથે તેઓનાં રૂપ ઓળખીને તેઓની જોડે પ્રસંગ પાડવો; ઘરની ગુહ્ય વાત બહાર કાઢવી નહિ, છેક એકલપેટી અથવા કોઈને મોઢું ન ગમે એવી તબીયત પકડવી નહિ. કુટુંબના સ્ત્રી પુરુષ સાથે નિષ્કલંકી મીલનસારી રાખવી કામકાજ કરવામા કોઈ ચાર વાત કહે તે સાભળવી અને સાખી રહેવી. કોઈએ વખાણ કીધા તો તેથી ફુલાઈ ન જવું અને નઠારૂ કહ્યુ તો તેથી રીસ ન ચઢાવવી. અજાણ્યા માણસ જોડે કાર્ય જેટલુજ કામ પાડવું.— તમ ભલે અમ ભલા એવી રીત રાખવી. ચાકરો જોડે માયાળુપણે પણ મર્યાદાસર કામ લેવું. એ રીતે વર, સગા, આડોશી પાડોશી વગેરે સંબંધી જોડે ચાલવાનો સ્ત્રીનો ધર્મ છે. નઠારા છંદોના હુમલામાથી પોતે બચવું તથા પોતે જખમો ખાઈને પોતાની પાસેનાઓને બચાવવા માના ઉપર છોકરાનું થવાનું સ્વરૂપ આધાર રાખે છે માટે તેણે હસકે તસકે ધવડાવતાં, નવડાવતાં, જમાડતાં, રમાડતા અને હરેક વખતે આંખમા પ્રેમ આણીને તેઓને સારી શિખામણનો બોધ કરવો માત્ર છોકરાઓનેજ નહિ, પણ પોતાની બહેનપણી સખી વગેરેને પણ રૂડી શિખામણ ને સલાહ આપવી.

"ઘર ઉઠાવી લીધુ" એમ નવી સ્ત્રીએ જલદીથી કહેવડાવવું જોઈએ. સ્ત્રીને ઘરધંધો તથા ઘરખર્ચ એ

એ વિષે ઘણું ધ્યાને આપવું લાજમ છે. જેમ પુરુષ બહારનાં કામ કરે છે તેમ સ્ત્રીએ ઘરનાં કામકાજમાં ચપળતા, હોશિઆરી તથા યશ બતાવવા અને ધણીની આવક તપાસીને તે પ્રમાણે ઘરનો ખર્ચ રાખવો. ઘરની વસ્તુઓની ગોઠવણ તથા રીતભાત સ્વચ્છ અને વખાણવાલાયક થવી જોઈએ.

તેણે પોતાની ફુરસદનો વખત નકામાં ટાહેલાં કરવામાં, નિંદા કરવામાં, મશ્કરીઠઠ્ઠા કરવામાં, અથવા લોકોને ઘેર ભટકીઆં મારવામાં ન કાઢવો; પણ નાના પ્રકારનાં અનેક વિદ્યા તથા નીતિના પુસ્તકો વાંચવામાં, ચાર સખીઓમાં વિવેકથી ડહાપણની વાત કરવામા અને પોતાના ધંધામાંથી કેટલીએક નવી યુક્તિ શોધવામાં, સીવવા ભરવામાં અને ભજન ગીત ગાવામાં પોતાનો વખત કાઢવો. ફલાણો બહુ રૂડો છે, તે બહુ પૈસાદાર છે એવી વાત કરનાર બૈરીઓ જોડે રૂડી સ્ત્રીએ ઝાઝો પ્રસંગ ન રાખવો.

પોતાનાં કામથી ફારક થયા પછી ધણીના કોઈ કામમાં મદદ થઈ શકે તેવું હોય તો મદદ કરવી. સ્ત્રીએ લાડવું તે પોતાના વર સાથેજ. તેનીજ સાથે પોતાના સંસારની, પોતાના છોકરાની, પોતાના સુખ વધારવાની વાતો કરવી. સ્ત્રીજાત પુરુષ કરતા વધારે ચંચળ છે, તેની લાગણી પુરુષ કરતાં વધારે જાગતી છે તેથી તે સાહસ કરવાને વધારે મન દોડાવે છે, પણ સદ્ગુણી સ્ત્રીઓએ જુઠાપણું, મૂર્ખપણું, લોભીપણું, હઠીલાઈ, ક્રોધ, ગર્વ અને વગર સમજના ઉતાવળા વિચાર એઓથકી દૂર રહેવું ઘટારત છે.

कार्येषु मन्त्री, करणेषु दासी ।
स्नेहेषु माता, शयनेषु रम्भा ॥
धर्मेषु साध्वी, क्षमया धरित्री ।
षाड्गुण्ययुक्ता त्विह धर्मपत्नी ॥ १ ॥

અર્થ—વિચાર કરવામા પ્રધાનનું કામ કરે છે એટલે પ્રધાનની પેઠે સલાહ આપે છે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મહેનત લઈને કામ કરે છે; માના જેવો સ્નેહ રાખે છે; શયનનેવિષે તો રંભા છેજ; ધર્મનીતિના કામ કરવા વિષે ધણીને સંમત રહે છે અને સહનશીલતા રાખે છે; એવી છ ગુણ ધરનારી સ્ત્રીને વિદ્વાનોએ ધર્મપત્ની કહી છે.

જેમ અઘોર વનમાં કોઈ ખુશનુમા સરોવરનું પાણી શરીરમનને સુખ કરે છે તેમ તરેહતરેહવાર પાપનાં જંગલમાં રત્નનાં જેવાં શોભતા વિવેકના સરોવરને વિષે ગુણકારી જે નીતિના નીર તે સઘળી વાતની ભીડને મટાડે છે અને એમ કુમુદનું ફૂલ ચંદ્રથી ખીલીને તેનાજ ઉપર આસક્ત રહે છે તે પ્રમાણે સારા સ્વભાવની અને પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરનાર જે તેનો ધણી અને પરમેશ્વર તે બેને હૈયાનાં હેતથી ભજે છે.

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પૈસે અને સુખે ઘણા ગરીબ છીએ તેનું કારણ આજ કે આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નઠારી છે. તેઓ ભણેલી નથી, કે તેઓની પ્રજા તેઓના હાથ તળે વિદ્યાનીતિનાં ખાજાં ખાય. સ્ત્રીઓ ઘણીએક અનીતિથકી એટલે વિષયાદિક કામો થકી, અતિશે શોક કરવાથકી, ઘરમાં કુસંપ વધાર્યાથકી અને ખાનપાનાદિકથી શરીર અને મનને ઘણાં ઘણાં નુકસાન પહોંચાડે છે. તવાઈ ગએલાંને છોકરાં થાય તે માઇકાંકલાજ રહે તેમાં શું અજબ જેવું છે?

આપણા દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા, રૂક્મિણી, બીજા દેવ ઋષિઓની સઘળી અને બીજી નાતોની કેટલીએક સ્ત્રીઓ ભણેલી અને નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પરાક્રમ અજાયબ જેવાં થયા છે. હમણાની બાયડીઓના વિચાર ઘણા મૂર્ખ છે. તેઓ ઘરેણા લુગડાનીજ ભૂખી હોય છે, પણ ધણીની પ્રીતિની ભૂખ નથી રાખતી. તેઓ કોઈ પણ રીતના સારા ઉદ્યોગમાં વખત ગુજારતી નથી. વિલાયતમાં સ્ત્રીઓ રોજના ઘરધંધાથી પરવારીને પોતાને કાજે, ધણીને કાજે અને છોકરાકાજે કપડાં સીવે છે અને તેઓનાં કામમાં મદદ લાગે છે. આપણી સ્ત્રીઓ તો કહે છે કે લાવે તો ખાઉં ને ખવડાવું. દુઃખ પડ્યા વિના માણસ ઘડાતું નથી એ વાત ખરી છે. જે નાતોમાં મોટા પલ્લાં ભરવાનો ચાલ છે ત્યાં બૈરાઓ નઠારા કામ કરવાનો ઘણો ફાયદો મેળવે છે. ધણી છે ત્યાંસુધી તે ખવડાવશે ને મરી જશે ત્યારે પીહેર તથા પલ્લુ છે એમ કહીને પેટની ફીકર રાખતા નથી અને તેથી તે કંઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં નથી. જે નાતોમા બીલકુલ પલ્લાની ચાલ નથી તેમાં પણ ઘણા નુકસાન થાય છે, તેમ જ્યા ઘણાં પલ્લાનો ચાલ છે ત્યા પણ ઘણા નુકસાન થાય છે. ઘણાં પલ્લાંથી બૈરાઓ આળસુ થઈ જાય છે ને ખાવું પીવું ને ચેન મારવી એજ વાત સારી પેઠે જાણે છે. એ કારણ અને બીજાં ઘણાંઓને માટે પલ્લાં ઓછાં કરવાં જરૂરના છે. એમ થશે ત્યારેજ ખાનદાનમાં બૈરાંઓ પૈસો જતો રહેવાની બીકે કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં વખત કાઢશે અને દુરાચરણ નહિ હોરે. ઘણો દીલગીર છઉં કે કેટલીએક આપણી રંડાએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુજારો કુમાર્ગે કરે છે. ઉદ્યમ વિના વિદ્યાનીતિ નહિ, ને એ વિના ખરું સુખ નહિ માટે સ્ત્રીજાતે પોતાનો વખત ઉદ્યોગમાં કાઢવો

સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવા સંબંધી કેટલાએક ઉપાયો.

૧. માબાપે પોતાની છોકરીઓને પાંચ વર્ષથકી માંડીને તે બાર વર્ષસુધી સારી પેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, ને બારથી તે તેર વર્ષસુધી ઘરધંધો તથા સંસાર ચલાવવાની રીતિઓ સમજાવવી.

૨. એ રીતે તૈયાર થએલી છોકરીને તેના માબાપે ઘટતી રીતે સલાહ આપીને તેને પસંદ પડતો ગુણી વર જોઈ પરણાવવી કે આગળ તેઓનો સંસાર કુસંપથી વંઠે નહિ.

૩. સ્ત્રીઓમા લાજ કાઢવાની રીત છે તે કહાડી નંખાવવી. તેઓને સદ્‌ગુણી વિદ્વાન પુરુષ જોડે ભાષણ કરવાની વધારે છૂટ આપવી

૪ તેઓને સંગ્રહસ્થાન, આગગાડી, વીજળીનાં યંત્ર, ગોદી, ટંકશાળ, વાડી, બંગલા વગેરે કારખાનાંઓમાંના ચમત્કાર દેખાડવા કે તેઓની જિજ્ઞાસા વધીને નઠારી હાલત છોડી દઈ સારી હાલતમા આવવાનું તેઓ મન કરે.

૫. તેઓની પાસે દેશાટન કરાવવું કે નવા દેશોની વાતો જાણ્યામા આવે. આપણામાં યાત્રા કરવાની ચાલ છે તે ઠીક છે, પણ તેનો ઉપયોગ થોડાજ જણ કરે છે. તેઓ દેવસ્થાન જોય છે ને તે પણ ઉપર ઉપરથીજ; બીજી વસ્તુઓ, લોકોના રિવાજો એ ઉપર થોડુંજ ધ્યાન આપે છે. એક ઠેકાણે રહ્યાથી નઠારા વિચારો વધારે નઠારા થાય છે. હું જોઉં છું કે કેટલાએક બૈરા પોતાના કુટુંબ છોડી બીજે દેશ જાય છે, ત્યા તેઓ ઘણી વાતે પોતાના વહેમને છોડી દઈ સુખી અને સુધરેલા થાય છે. તેઓ જુદાં જુદાં માણસોની સંગતિથી વિચાર સુધારે છે, કેળવે છે અને ઘણી વાતના જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરે છે

૬ પરણ્યા પછી દીકરાઓએ માબાપથી જુદા રહેવું હેત ઉતારવું એમ નહિ—હેત તો વધારવુંજ ઘરમાં જેમ વધારે માણસ તેમ વિચાર પણ જુદા હોય છે તેથી આજકાલ સવાર પડી કે સાસુવહુ, નણંદભોજાઈને લડાઈ ચાલે છે તેવુ જુદા રહેથી નહિ થાય બીજું સ્ત્રીથી સાસુ સસરા જેઠ દેખતા વર જોડે બોલાતુ નથી; ને અડચણ પણ જુદા રહેવાથી જતી રહેશે.

૭ ધણીએ બૈરીને ચોપડી વાચતી બેઠેલી જોઈને આખમા ખૂન ન આણવું તેણે તેને કહેવું કે બેલારાક તારી ફુરસદની વખતે નીતિજ્ઞાનવિદ્યાહુન્નરને લગતી બાબતોની ચોપડીઓ વાચજે અને છોકરાઓને નઠારી સોબતમાં ફરવા ન દઈ તેમને ભણાવજે અને વિવેક સમજાવજે.

૮. સ્ત્રીઓએ પોતપોતાનાં મંડળમાં વિદ્યાનીતિની તથા છોકરા ભણાવવા વિષેની અને તરેહતરેહવાર ઘરકામો સહેલથી તથા સારાં કરવા વિષેની વાતો કરવી જોઈએ.

૯. રડવા કૂટવાની અને ફટાણાં બોલવાની નફ્ફટ ચાલ કાઢી નાખવી જોઈએ.

૧૦. નાતવરા ઓછા કરીને સ્ત્રીઓને તથા છોકરીઓને ભણાવવી જોઈએ.

૧૧. છોકરીઓને ફક્ત લખતાં વાચતાં શીખવીને ઉઠાડી ન લેવી. હાલમાં છોકરીઓની નિશાળમાં નીતિ સમજાવવાનું થોડુંજ કામ ચાલે છે માટે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ નીતિની વાતો જુદી જુદી રીતે, છોકરીઓનાં મનમા ઠસે તેમ તે ભાષણથી અથવા લખાણથી સમજાવવી. માબાપે આડોશીપાડોશીઓએ પણ છોકરાઓને નઠારી રીતે લડાવવું નહિ, પણ તેઓને વિવેકનો બોધ કરતાં રહેવુ

૧૨ સ્ત્રીઓ વહીતરી છે એમ નહિ પણ સહાય પ્રધાન છે એમ તેઓના ધણીઓએ જાણવુ. પુરુષોને પારકા બૈરા પાસે બેસવાનું ભારી મન હોય છે. પણ તેઓ પોતાના બૈરા પાસે બેસતા નથી એ ખોટું છે પોતાની સ્ત્રી સાથે બેસવું, વાતચીત કરવી, નીતિનો બોધ કરવો, અને માંહોમાંહે પ્રીતિ વધે એમ કરવું એ તો પોતાની ફરજ છે એમ પુરુષે જાણવું. પોપટ, મેના વગેરે જાનવરને પણ શીખવીએ છીએ ત્યારે સારા થાય છે તો નવી વહુઓને પણ ધીમે રહીને તજવીજથી કેળવવી જોઈએ કે પછી તેઓ સુખ આપવાને લાયક થાય.

૧૩. સ્ત્રીઓને બહાર ફરવા હરવાની છૂટ આપવી, કેમકે રાત દિવસ ઘરમા ને ઘરમા રહ્યાથી તેઓની પ્રકૃતિમા બગાડ થાય છે.

૧૪. વિદ્વાન લોકોએ સ્ત્રીસુધારાસંબંધી ઘણાએક પુસ્તકો રચવા જોઈએ.

૧૫. સ્ત્રીઓએ પણ ઘરકામમાં કુશળ થઈને તેમાં નવી યુક્તિઓ શોધી કાઢવાનો અભ્યાસ પાડવો. તેઓએ પોતાના સંદેહનાં વિદ્વાન પાસેથી સમાધાન કરી લેવાં. તેઓએ પૃચ્છક થવું એટલે હરેક વાતની પૃછપરછ કરવાની (કારણ સમજવાની) ટેવ રાખવી.

૧૬. દુરાચારી સ્ત્રીઓની સંગતિથી દૂર રહે તેને સારૂ પુરુષોએ પોતાની સ્ત્રીઓ ઉપર તાકીદ રાખવી.

૧૭ બાળરાંડ સ્ત્રીઓને ફરીથી પરણાવવી.

૧૮. નાતની સ્ત્રીઓ દળદરે હેરાન હોય તેમની સં-

ભાળ લેવાને તથા તેઓને કામે વળગાડવાને નાતમાં ફંડ કરવાં.

૧૯. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ છે એ વાત મેં ઉપર કહેલી છે. તેઓને પુરુષનાં જેવાં કર્મો કરવાના કોડ હોય છે માટે કેટલાંએક તેવાં કામ તેઓની શક્તિ ઇચ્છા જોઈ તેઓની પાસે કરાવવાં. તેઓને ખુશી રાખી તેઓની પાસે તેઓને ગમતા પણ નીતિવાળા ઉદ્યમો કરાવવા. એમ કીધાથી પણ કેટલીએક રીતે તેઓ દેશના લાભમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨૦. અસલથી જે ધર્મસંબંધી ને રીતભાતસંબંધી દુઃખ દેતા કલંક વિચારોએ સજડ મૂળ ઘાલ્યાં છે તેઓને સ્ત્રીઓએ વિદ્યા ભણીને કાઢી નાખવા.

એ શિક્ષા અમલમાં આવેથી થોડાં વર્ષમા આપણી સ્ત્રીઓની દશા સુધરેલી માલમ પડી આવશે. જેમ શિઆળાના સૂર્યના કિરણો ફૂટવાથી પ્રાતઃકાળની શોભા ખીલી રહે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ઉપર સુધારાનો ગંભીર પ્રકાશ પડશે.

૧૫. લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન.

સંસ્કૃત **લગ્** ધાતુનો અર્થ સાથે થવું અથવા જોડાયલું હોવું એવો થાય છે, ને એ ઉપરથી લગ્ન, અને આપણાં લગન, લગોલગ, લાગટ વગેરે શબ્દો છે લગ્ન કે લગનમા જોડાઈને એકરૂપ થવાનો અર્થ છે-**વિ** એટલે પરસ્પર ને **વહ્** એટલે લેવું, એ પરથી વિવાહ શબ્દ થયો છે; અને **પરિ** એટલે એક પછી એક અથવા એકેક જાણે, ને **ની** એટલે લેવું એ ઉપરથી પરિણય (પરણવું) શબ્દ લગ્નનો પર્યાય થયો છે. વળી પાણિગ્રહણ એટલે હાથ લેવો-કન્યા જે માબાપની હતી તેનો હાથ પકડી પોતાની કરવી. હસ્તમેળાપક એટલે વરકન્યાએ એકમેકના હાથ મેળવવા-એક છઈએ એમ નક્કી કરવુ

લગ્ન કરવું, વિવાહ કરવો, પરણવું, પાણિગ્રહણ કરવું, હસ્તમેળાપક કરવાં એ સઘળા શબ્દ બેના એક થઈ અથવા બંને સાથે રહી સંસાર માંડવાને માટે છે. માટે હવે સંસાર માડી તેને ચલાવવો એ તે શું અને એ કામ અઘરૂ કહેવાય છે તે શું ? પરણ્યો જાણે કુંવારાને સુખ છે ને કુંવારો જાણે પરણ્યાને સુખ છે, એમા ખરૂ શુ ને કેમ હોવું જોઈએ ? એ વિષયનું રૂપક બતાવતા પહેલા એ વિષય ઘણો ગુંચવણવાળો છે એમ જણાવવાને સાસુ પોંખતી વેળા જમાઈ પ્રત્યે જે ચાળા કરે છે ને બેરાં "ધુંસળ મુસળ ને રવૈરે, પોખવાની કરોરે સજાઈરે, સરિયા સાપટ ને ત્રાકરે, હરખીને આલ્યા છે નાકરે" એવું જે ગાય છે, તે આહા કેટલી સૂચના કરે છે ! રે છેલ્લીવારે તે નાક પકડીને સૂચવે છે કે મારી શિખામણ ભૂલશો નહિ, હોશિયાર રહેજો, નહિ તો નાક-ટેક આબરૂ જશે.

સંસાર માડવો ને ચલાવવો તે શુ? કુંવારી અવસ્થામા પુરુષને પોતાનીજ કાળજી થાય છે, પણ પરણવાથી તેને પોતાની સ્ત્રી, પોતાના છોકરા વગેરે ઘણાં જણની કાળજી હોય છે. તેઓનાં ભરણપોષણ કરવાં ને પોતાની કજારજાએ તેઓને તે વાતમાં હરકત ન પડે માટે આગળથી તજવીજ કરી મૂકવી, અર્થાત્ તેઓને સુખી કરવાને પુરુષે કમાવવું જોઈએ. કમાવવાને માટે ઉદ્યમને કરવો જોઈએ. ઉદ્યમ માટે ભણવું જોઈએ ઉદ્યમ ખોળવાની ખટપટ ને કમાવવાની ખટપટ એ કંઈ જેવીતેવી નથી ભણેલા પુરુષોને પણ પોતાનો મનમાનતો ઉદ્યમ પકડતાં ફાંફાં મારવાં પડે છે તો અભણને કેટલાં વધારે મારવા પડે ને તે વળી ખુશામત ને તાબેદારીની સાથે. વારૂ ઘરના નિભાવને સારૂ ધંધે રોજગારે વળગ્યા એટલે પુરુષને નિરાંત થઈ તેમ નથી તેને પોતાનાં કમાઈ આણેલાં નાણાં વડે ઘરમા જે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે તે સઘળી તજવીજથી પુરી પાડવી પડે છે ને એ કામ સહેલુ નથી-પોતાની આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, ચોકસાઈથી ખરીદી કરવી કે કોઈ છેતરી વધારે નાણું ન લઈ લે. એ કામ પોતાથી ન બને તો તે પોતાની પતીજવાળાને સોંપવું વગેરે. વસ્તુઓ ઘરમા આવ્યા પછી તેની ગોઠવણ ને તેનો ઉપયોગ ઘરમાં સુઘડ ને નિયમિત રીતે થાય છે કે કુવડ ને ગમે તે રીતે થાય છે તેની તેને તપાસ રાખવી પડે છે. ઘરના જુદા જુદા સ્વભાવનાં માણસોને એક સંપમાં રાખવાં, સૌ એક બીજાની અદબમાં રહી પોત-પોતાની ફરજ બજાવતા રહે તેમ કરવું, ને એમ સૌ સ્નેહ ને સંપમા રહે તેને માટે પુરુષને પોતાની તરફથી વહાલ ને ધાક બતાવવાની જરૂર છે. ઘરમાં કોઈના મંદવાડ ને કોઈનાં . મરણ, કોઈના દુરાચાર ને કોઈના રીસામણાં, કોઈના કંઈ મિજાજ ને કોઈના કંઈ મિજાજ હોય તે તે પ્રસંગ સંભાળી લેવા, છોકરાંઓને રૂડી રીતે ઉછેરવાં ને તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા. સગાસંબંધીના ને મિત્રવર્ગના પરસ્પરના વહેવારો ઉપર ધ્યાન રાખવા, સ્ત્રી પુરુષની પ્રીતિ તે શું, માબાપની ને છોકરાની પ્રીતિ તે શું તે જાણવું. વળી એકમેકની ફરજ શી છે તે જાણવી ને તે દેશકાળ સ્થિતિ જોઈ કેમ

અમલ કરવી-તે જાણવું. ટુંકામાં ઘરરૂપી રાજ્ય ચલાવવું એનું નામ સંસાર ચલાવવો છે. કેટલીક વાતમાં રાજ્ય કારભાર કરતાં ઘરનો કારભાર વધારે ગુંચવણનો થઈ પડે છે. એ ઘરરૂપી રાજ્યમા પુરુષ રાજા છે, ને સ્ત્રી પ્રધાન છે. પુરુષે પોતાનાં સુખ ભૂલી જઈ બીજાને સુખ કરવું અને એમ કરવામા તેણે પોતાને સુખ માની લેવું એવો સંસારી ખટપટી વિષય છે.

અનેક સંબંધમા ગુંથાયા રહેવુ, આધિ વ્યાધિ ઉપાધિના રણમાં ભટકવું, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ ષડ્રિપુની સામા ઘૂમવું એ સઘળી જે ખટપટ તે સંસારચિત્ર છે. એ ખટપટમા-એ સંસારસાગરમાં પડનારા જો વયે, સ્વભાવે, વિદ્યાએ, ગુણે પુખ્ત હોય છે તો તેઓને તેના તોફાનમાં ધાસ્તી જેવું નથી હોતુ ને તેઓ કળવળે સુખે તરી પાર પડે છે ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ ડુબી જાય છે ને બીજાં પ્રાણીઓથી સારી પેઠે પિખાય છે.

હવે એવા દુસ્તર સંસારમા ઝંપલાવવાની તૈયારી કરવી એ પુખ્ત વિચારનું કામ છે, અને જો કે પુખ્ત વિચાર અનુભવ વિના ઘર માંડ્યા વિના થતો નથી તોપણ આ તો કોઈથીજ ના નહિ કહેવાય કે પાકી ઉમરનુ માણસ કોઈ પણ વિષયમા થોડેઘણે દહાડે માહીત થઈ રહે છે તથા પુખ્ત વિચારથી કામ કર્યાં જાય છે ને કાચી ઉમરનાને બહુજ મુશ્કેલી પડે છે અગર કાચી ઉમરના ભણેલા હોય તો તેઓને ધાસ્તી જેવું નથી પણ કાચી ઉમરના અભણ એવા જે હોય તેઓથી યશ મેળવાયજ નહિ.

ઈશ્વરે એવું સમજાવ્યુ છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ઘરરૂપી રાજ્ય ચલાવવું પણ પ્રધાન શોધવાનું કામ તેને સોપ્યુ છે, કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તજવીજથી પ્રધાન ખોળી લે ને પછી પરસ્પરના ને ઘરરૂપી રાજ્યના સુખને અર્થે કોલકરાર કરી સાથે રહી કામ કરે જેવું પુરુષને વિષે સરજાવ્યુ છે તેમ સ્ત્રીને વિષે પણ સરજાવ્યુ છે કે તેણે પોતાને અનુકૂળ પડે તેવો રાજા ખોળવો: મતલબ કે રાજા ને પ્રધાન એક બીજાનો પૂર્ણ સ્નેહ રહે ને તેથી થતા ઐક્યથી રાજ્ય ચાલે

જ્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમળકાથી જોઈ સ્નેહાતુર થઈ જોડાય ત્યા પછી તેઓના કારભારમા વિક્ષેપ પડવાનો નહિ ને તે કરતા કદી કોઈ કારણથી વિક્ષેપ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ જાણી બંને પાછા સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકરાર સામું જોશે ને લોકલાજથી ડરશે ને તેમ કરતાં છેકજ વાત બગડી હશે તો ઠાવકી રીતે જુદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંગથી એકમેકને મળવાની ઇચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દીલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીત જેને સ્વયંવરની રીત કહે છે તે છે તે ઉત્તમ છે. એવું પૂર્વે આપણામાં હતુ ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમા છે ને જે દેશોમા નથી ત્યા ઘરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.

બીજી રીત જો કે કુદરતી રીતે જોતાં વાજબી નથી ને સ્વયંવરની રીત જેવી સુખદાયી નથી તોપણ હાલ જે આપણામા રીત છે તેના કરતાં તે વધારે સુખદાયી છે ખરી-કે માબાપે પોતાનાં છોકરાઓને નાનપણમા વિદ્યાભ્યાસ કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવા.

હાલમા જે રીત ચાલે છે તે કેવળ દુઃખદાયક છે. બળાત્કાર ને બંધન હોય ત્યાં સુખ હોયજ નહિ. સુખનો વિચાર તો પુખ્ત ઇચ્છામા તથા છુટાપણામાંજ છે જેનું જે કામ તે તેજ સારૂ કરે તેને બદલે બીજાઓ વચમાં પડે અને જે કામમા પછવાડેથી તેઓથી હાથ ઘાલવાનો નથી તે કામમા ફક્ત એક ચાર દહાડાની ઘેલી વાહવા કહેવડાવવાને વચમા પડે તેમાં પછવાડેથી ખરાબી થયા વગર રહેજ કેમ? જ્યાં વરવહુ બંને અભણ ત્યા ખચીત ઘરસંસાર બગડવોજ જોઈએ.

હવે જોઈએ કે બાળપણામા પરણાવવાથી કેટલા ગેરફાયદા છે તે-રોગ મરણનો ભો જેટલો નાની વયે છે તેટલો મોટી વયે નથી ને નાનપણમા લગ્ન થએથી અગર વર મરી જાય છે તો પુનર્વિવાહનો ચાલ ન હોવાથી તેની વહુ કોઈ સાથે જોડાતી નથી ને તેને રંડાપાનાં અસહ્ય દુઃખમાં જીવતાં સુધી રિબાવું પડે છે. વારૂ એ હાલતમાં સ્વાભાવિક ને સંગતિથી ઉચકાયલા જોસ્સાઓ તેઓને સાહસ કામ કરવા તરફ દોરે છે ને વળી અભણ હોય છે તેથી તેઓ વિવેકના ઘરમા ન રહેતા અનીતિનાં કર્મ કરી મહાપાતકી થાય છે. અગર વર સૈયદ વગેરે રોગના કારણથી આંધળો લુલો થાય છે તો પેલીનો જન્મારો વ્યર્થ જાય છે ને તેનાથી નઠારા કર્મ થાય છે સ્વભાવપ્રકૃતિનું પરિપક્વ થવું પણ પુખ્ત ઉમરે છે માટે નાનપણમાં તેને વિષે વિચાર ન બાંધતાં પરણાવવામાં આવેથી અગર વર જુગારી, ચોટ્ટો, વ્યસની, ક્રોધી વગેરે થાય છે તો અબળા વહુને તેની સાથે કંટાળાથી દહાડા પુરા કરવા પડે છે ને બેદીલીથી સંસાર ખરાબહાલ થાય છે નાનપણે પરણાવ્યાથી છોકરાથી પુરતો વિદ્યાભ્યાસ થતો નથી ને તેને અપ્રવચ્ચથી

ધંધે વળગવું પડે છે. વળી ધંધો પણ અભણને કયાંથી મળે માટે તે બીનરોજગાર રહી અથવા જેવો તેવો રોજગાર હોરી પોતાના સંસારને ભૂખે મારે છે અથવા નઠારી હાલતમાં રાખે છે ને બીજાઓને તાબેદાર થઈ રહે છે. એ રીતે એકની સાથે ઘણા જણનો આત્મા કકળે છે. કેટલાક પોતાના સંસારની ખરાબી જોઈ વેરાગી થઈ જાય છે, વળી નાનપણમાં પરણવાથી પરણવાનો ને પ્રીતિસુખનો કુદરતી ને કેળવાએલો લહાવો સ્ત્રી પુરુષથી લેવાતો નથી. એ સ્ત્રી પુરુષ પ્રેમ ને સ્નેહ ને ધર્મથી કેવળ અજાણ રહે છે, વળી હાલમાં જ્યાં ત્યા સમજતા છોકરાઓ કહે છે કે અમને માબાપે ખાડામા નાખ્યા છે. કેટલાક માબાપોને ગાળો દે છે. નાનપણમા પરણવાથી તથા અણુબનાવને લીધે જ્યારે વહુ પીહેર રહે છે ત્યારે તે ઘણો ગભરાય છે ને તેડવાની તજવીજ કરે છે એ વેળા તેનાં માબાપો હરકત કરે છે ને તેથી પેલો ઉન્મત્ત થઈ પેલીને રસ્તે જતી પકડી ચોટલો સાહી ઘેર આણે છે ને એમ લોકમાં ફજેતી થાય છે ને સરકાર દરબારે ચઢવાં પડે છે. બાળલગ્નથી કેટલીક નીકળી જાય છે અથવા પીહેર મોસાળમાં રહે છે ત્યારે તેનો વર બિચારો જીવતો મુઓ થઈ પડે છે ને લોકમાં ટોઓ કહેવાય છે. સ્વભાવ ન મળવાથી ને ન બનાવથી પેલો જો એક ઉપર બીજી કરે છે તો પછી બે સોક્યથી થતા ગેરફાયદા તે પોતાને કરી લે છે. નાનપણમા પરણ્યાથી હીણવરૂ પડે છે તો પેલો પ્રથમ તો તાલીમ કસરત કરીને અથવા યાકુતી ખાઈને જોર આણે છે, પણ કુદરતી બાંધાવિના કસરત ને ઓસડ તે કેટલો ફરક પારે ને કેટલું સુખ કરે ?

અગર વહુ રોગ વગેરે કારણથી ખોડવાળી થાય છે તો પેલા અને બેદીલીથી સંસાર નિભાવવો પડે છે. જેમ છોકરાનો સ્વભાવ જાણ્યામા આવતો નથી તેમ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ, મિજાજ ને ટેવ નઠારાં નીકળેથી વરનું દીલ ઊઠી જાય છે. પ્રીતિરૂપી કળીનું ખીલવું ને પ્રફુલ્લિત થવું એ પુખ્ત ઉંમરનું કામ છે, તે નાનપણમાં પરણવાથી પ્રીતિ-રૂપી કળી હિમાઈ જાય છે એટલે પેલીથી તેનો ભોગવટો થતો નથી ને તેથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળે છે નઠારા સ્વભાવવાળાને પરણ્યાથી પેલી દુઃખી થાય છે ને લોકલાજ વેઠે છે ને અભણ હોય છે તેથી પોતાના માબાપને ને ગોરને ગાળો દે છે. તે ઘરમા કંકાસ કરે છે, ધણીને ન કહેવાના વચન કહે છે, ને જગતમાં જોણું ને વગોણું કરાવે છે. કેટલીક નીકળી જાય છે, કેટલીક પીહેરમાજ રહે છે, ને એ રીતે જ્યાં ત્યા તરફડીઆ મારી પરાધીનતામાં હલકું સુખ માની લે છે. જ્યાં વહુ ડોસા સાથે પરણી હોય છે ત્યાં અનાચારની વાત પૂછવીજ શી ? નાનપણમાં પરણ્યાથી વરનું કાંઈ ન માલમ પડેથી કજોડું પડે છે ને તેથી પણ નઠારાં પરિણામ કેમ ન હોવાં જોઈએ ? નાનપણમાં પરણવાથી છોકરાથી વિદ્યાભ્યાસ થતો નથી.

જ્યારે ઉપર પ્રમાણે બાળલગ્નથી ગેરફાયદા ને જ્યારે મોટપણાના લગ્નથી ફાયદા છે ત્યારે હવે બાળલગ્નની નઠારી રીત આપણામાંથી કાં ન કાઢી નાખવી ? શુ ઘરડાને પરણાવવી ? શું મૂર્ખને, ખોડવાળાને, શું રંડાપો ભોગવાવવાને, શું અનીતિનાં ઘોર કર્મ કરાવવાને, ટુંકામા પોતાની છોકરીઓને દુઃખી કરાવાને નાનપણમા પરણાવવી ? શું ખાવા લઈ દીકરી પરણાવવી, શું ગર્ભ માથી, છ મહિનાનીને, ત્રણ વર્ષનીને, પાચ વર્ષનીને પરણાવવી ! આટલા આટલા ગેરફાયદા જોઈને ? અફસોસ !

ચાલતુ આવ્યુ છે માટે ચલાવવું તો જ્યારે ઘણીક વાત મૂકતા આવ્યા છો ત્યારે આ દુઃખ દેતી ચાલ કેમ ન કાઢી નાખવી ? માબાપથી લહાવા ન લેવાય તો જ્યારે તેઓના લહાવા ભૂલભરેલા દુઃખ દેતા છે ત્યારે ખરા ને સુખ દેતા ને ઘણીવાર ટકે તેવા કેમ ન લેવા ? પુરાણશાસ્ત્રમા ૧૬ વર્ષની મુદ્દત આપી છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે રજસ્વલા થઈ જુવાનીમા આવી સ્વયંવરથી પરણતી તે શુ ૧૬ વર્ષ પહેલા ને કાચી ઉંમરે ? મનુસ્મૃતિ કહે છે કે आषोडशाद्बाला સોળ વર્ષ સુધી તો બાળા કહેવાય; પુરુષને માટે કહ્યું છે કે ૧૨ વર્ષ તો વિદ્યાભ્યાસ કરવો ત્યારે શું તેણે ૨૦ વર્ષની પહેલાં પરણવું એમ કોણ કહેશે અને કદાપિ કોઈ સ્મૃતિકારે ૧૧ વર્ષની હદ બાંધી તોએ શુ દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને મુદ્દત કેમ ન વધારવી ? લોકને અનુકૂળ પડે તેનું નામજ શાસ્ત્ર. જુદા જુદા ઋષિઓનાં જુદા જુદા મત છે ને કોઈ કાળમાં કોઈ સ્મૃતિનું માન છે રૂઢિ છેક નથી એમ પણ નથી કહેવાતું. કાઠિઆવાડમાં વાણીઆમાં ને રજપુતોમાં ૨૦-૨૫ વર્ષ સુધીની છોકરીઓ કુંવારી રહે છે. પણ એ છોકરીઓ દુરાચાર રમતી હશે એમ કહેશો, તોપણ એવુ થોડુંક જણાયુ છે ને આપણામા નાનપણમા પરણાવ્યાથી કેટલા અનાચાર થાય છે તે તો આપણે જાણીએ છીએ. દુરાચાર થવાના કારણો બે છે-અભણ-પણું ને નઠારી સંગત.

જ્યારે નાનપણમાં પરણાવ્યાથી છોકરાથી પુરતો વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નથી, જ્યારે પુરુષ ભણતા અધવચ નિશાળેથી ઊઠી જાય છે, જ્યારે હીણવરાનો ઠપકા માથે આવે છે, જ્યારે રોજગારને માટે ફાંફાં મારવાં

પડે છે, જ્યારે છોકરીનો અવતાર ખરાબ થાય છે, ત્યારે બાળકને નાનપણમાં કેમ પરણાવવાં? જ્યારે ખાવા લઈને દીકરી દો છો અને અણબનાવથી જુદી રહેતી અથવા રંડાયલી છોકરીઓનાં પઈસા પોતાના ઉપભોગમાં લો છો અને વળી બેન દીકરી પાસે તો દળણું દળાવવામાં નામોશી સમજો છો ત્યારે તે નામોશી કેમ નથી ખસેડતા? અરે તમે તમારી છોકરીઓને નીકળી જતી ને સાસરે રિબાતી કેમ જોઈ શકો છો? અરે સમજો કે જેમ છોકરાઓનાં સુખ માબાપના ઉપર આધાર રાખે છે તેમ સ્ત્રીપુરુષનું સુખ પરસ્પરથી છે. કુંદનમાં નંગ જડવાથી વીંટી શોભે છે ને જમીન હવા માફક આવેથી ઝાડ ફળ આપે છે. સરખા સ્વભાવથી ને સરખી ગુણજ્ઞ ભક્તિથી ને સરખી પ્રીતિથી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં સર્વ રીતનું સુખ છે, ત્યારે સ્ત્રીઓને મોટપણે પોતાની મેળે કેમ ન પરણવા દેવી? નાનપણમા પરણાવી છોકરાઓના બાંધા તોડી નાખી તેથી નાકૌવત છોકરાથી વંશ વધારવાના લોભમાં નસંતાન વહેલું શુ કરવા આણવું?

લગ્નનો અર્થ જોડાવું છે ને તે કુદરતી રીતિથી, સહવાસથી, સ્વભાવથી, રીતભાત વગેરેથી ને જ્યાન્યા પ્રેમમાં ને સઘળાં કામમાં એકદીલી રાખવી છે, ત્યારે અને જે જેનું કામ તે તેજ કરે તો સારૂ થાય એમ છે માટે છોકરા છોકરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કેમ ન પરણવા દેવા?

હમણાનો વખત જુદો છે, સૌનાં મન ઉદ્યમ તરફ છે ને ભણવાની જરૂર છે માટે ભણવામાં ખલેલ ન પડે તેને સારૂ છોકરી છોકરાઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, તેઓનો સંસાર પછવાડેથી ન બગડે માટે તેઓને નાનપણમા ન પરણાવવા, હમણા માણસના તન નાકૌવત છે માટે નાનપણમા ન પરણાવવા એવુ કીઓ સમજુક નહિ કહે? આ તો નક્કી છે કે આ પાંચ દશ વર્ષની ચર્ચાથી લોકો સમજતા તો થયા છે, પણ હવે પોતપોતાને ઘેરથી નહારી રીત બંધ પાડવાને લોકલાજને લીધે તેઓની હિમ્મત ચાલતી નથી; પણ ભાઈઓ, અસલથી રીત બદલાતી આવી છે તેમ તમે પણ બદલશો. તમે તમારા છોકરાઓના હિત ઇચ્છો છો માટે તમારે સમજીને વર્તવું જોઈએ. લોક તો નવાની વાત કરે, પણ નવું તેજ જુનું થાય છે માટે હિમ્મત ભીડવી જોઈએ એ રીત બદલાવાથી બીજી પણ રીતો બદલાશે ને થોડા વર્ષમા આપણા સંસારસુખ સુધરેલા દેશના લોકના સંસારસુખ જેવા ઉંચી પ્રતિના થશે.

હવે પુનર્લગ્નવિષે:—

(ચામરવૃત્ત)

શક્તિમાન ને કૃપાનિધાન પાપના અરિ,
જ્ઞાનવાન વિશ્વમાન્ય નાન્ય દેવ હે હરી;
માગી લઉં છું હું રંક રૂડી બુદ્ધિ આલજે,
વાણિમાં મચાવી રંગ કામ પાર પાડજે—૧.

આજ આ સમે સમાજ–ને મને વસે બહુ,
રાંડીરાંડનાં અસહ્ય પાપ ને પીડા સહુ;
તેમના વિવાહમા પ્રસન્ન તો તું છે હરિ.
પ્રેરણા રૂડી કરીજ સાહ્ય થા કૃપા કરી—૨

આજનો વિષય એટલો તો મોટો છે કે તે ઉપર યથાસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવાને ઘણો કાળ જોઈએ ને આપણને અવકાશ તો માત્ર બે કલાકનોજ છે માટે થોડામા જે સાર કહું છઉં તે ઉપર લોકોએ ઘેર જઈને સારી પેઠે વિચાર કરવો

પૂર્વે પુનર્વિવાહનો ચાલ હતો: પુનર્વિવાહ કરવો એ શાસ્ત્રોક્ત છે; આજકાલ વિધવાઓને ઘણું દુખ છે તથા તેઓથી ઘણાં પાપ થાય છે—એ ત્રણ વાત બતાવી ઉપસંહારમાં પુનર્વિવાહની રૂઢિ પાછી ચલાવવા વિષે બે બોલ બોલીશ.

૧. પુનર્વિવાહની રૂઢિ પૂર્વે હતી તે નીચે લખેલા દાખલાથી જાણવામાં આવશે:—

રામચંદ્રે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીને રાવણના મુઆ પછી વિભીષણ સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યુ તે પ્રમાણે તેણે લગ્ન કીધુ હતું

નવા નવા ઇંદ્રસાથે ઇંદ્રાણી લગ્ન કરે છે.

રાજા નળ દ્યૂત રમી પોતાનું રાજ્ય હારી દમયંતીને લઈને વનવાસ ગયો. રસ્તે એક અરણ્યમા બન્ને સૂતા છતા નળ જાગીને દમયંતીને જગાડ્યા વિના એમનો એમ ચાલતો થયો ને પછી કોઈ ઋતુપર્ણ નામે રાજાને ત્યાં સારથી થઈને રહ્યો. પછી દમયંતી રખડતી રખડતી ઘણે દહાડે પોતાના ભીમક બાપને ત્યાં જઈ પહોચી, ત્યા તેણે કેટલાએક કાળ વિયોગના દુઃખમાં ગાળ્યા પછી એવી યુક્તિ શોધી કહાડી કે હું ફરી પરણવાને બહાને સ્વયંવર રચું કે નળ તેમાં બીજા રાજાઓની સાથે જીવતો હશે તો આવશે. દમયંતીએ સ્વયંવર રચ્યો અને તેમાં મોટમોટા ધર્માત્મા રાજાઓ આવ્યા હતા.

હવે જો પુનર્વિવાહની રૂઢિ ન હોત તો દમયંતીથી સ્વયંવર રચાત કેમ અને ધર્માત્મા રાજા આવત શું કરવાને? જો કે દમયંતીએ તો કૃત્રિમ સ્વયંવર કીધો હતો તોપણ એવી રૂઢિ ન હોત તો તે બે છોકરાંની

મા શા આધારે સ્વયંવરમાં મોટમોટાઓને બોલાવત અને મોટા ધર્માત્મા રાજાઓ પુનર્વિવાહની રૂઢિ ન હોત તો શું કરવાને સ્વયંવરમાં આવત ?

મહાભારતમાં ભીષ્મપર્વમાં ઈરાવાન નામે અર્જુનનો પુત્ર તેનું મોટું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે ને તે પ્રસંગે તેની ઉત્પત્તિ કહી છે. ઐરાવત એ નામે નાગ હતો તેની કન્યાનું લગ્ન થયું હતું ને તેના ધણીને ગરૂડ લઈને ખાઈ ગયો હતો. પછી ઐરાવત નાગે પોતાની વિધવા થએલી છોકરા વગરની "ઉલુપી" એ નામે કન્યા પુનર્વિવાહ વિધિએ અર્જુનને આપી હતી ને એને અર્જુનથકી ઈરાવાન એ નામે પુત્ર થયો હતો.--એ વાત કલિયુગના આરંભમા બનેલી છે.

૨. શાસ્ત્રવાદ--વિધિનિષેધ આદિ લઈ વાતો આ ઠેકાણે વિસ્તારથી બોલવાનો સમય નથી માટે તે સર્વેનો સાર વિધિરૂપે બોલીશ. બીજા યુગોના પ્રમાણ તે આ યુગમા શા કામના એમ ઘણા જણ કહે છે, પણ હું તો 'કલિયુગનેજ માટે જે શાસ્ત્રાધાર તેનેજ અનુસરતુ પ્રમાણ આપું છું.' પરાશરસંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે કે:--

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ॥
द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पराशराः स्मृता. ॥ १

અર્થ:--સત્યયુગમા વિશેષે કરીને મનુસ્મૃતિમા કહેલા ધર્મપ્રમાણે વર્ત્તવું, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમના કહ્યા પ્રમાણે, દ્વાપરમાં શંખના કહ્યા પ્રમાણે અને કલિયુગમા પરાશરના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવુ. કલિયુગમા પરાશરસ્મૃતિ વિશેષ માન્ય છે. એ સ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં લખે છે કે:—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥
पंचस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते ॥ १ ॥

અર્થ:-પતિનો શોધ લાગે નહિ એવું થયુ હોય, પતિ મરણ પામ્યો હોય, સંન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જણાયો હોય અથવા પતિત થયો હોય તો એ પાચ પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો. એ વિધિવાક્ય અમલમા લાવવું જોઈએ. એ ઓળંગવાથી બહુ પાપ થાય છે.

એ શ્લોકમાં "મૃતે" એ શબ્દ ન હોત તોપણ ચાર કારણો ઉપરથી પુનર્વિવાહ કરવાનો આધાર મળે છે. પણ જ્યારે "મૃતે" એ શબ્દ લખીને સફાઈ કીધી છે ત્યારે હવે પુનર્વિવાહ કરવા વિષે શાસ્ત્ર તરફથી શી હરકત રહી ? પરાશરના મતને મળતા બીજાં મતો આ છે:—

કાત્યાયન કહે છે—

वरो यदन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ॥
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥
ऊढापि देया सान्यस्मै सहावरणभूषणा ॥ १ ॥

અર્થ:-કન્યા પરણાવ્યા પછી માલમ પડે કે વર બીજી જાતનો, પતિત, નપુંસક, કર્મરહિત, પોતાના ગોત્રનો, ચાકર અથવા મોટા રોગવાળો છે તો તે પરણેલીને લુગડા ઘરેણાં સહિત બીજા વરને આપવી.

એ વચનનો હેતુ આટલોજ કે તે બિચારીનો જન્મારો બગડે નહિ. વર જીવતો છતે તેને મૂકી બીજાને પરણાવવી તો વર મરી ગયે કા ન પરણાવવી ? વળી એજ ઋષિનું બીજું વચન આ છે —

वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत्पुरुषो यदा ॥
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥ १ ॥

અર્થ:-વર ગુજરી જાય ત્યારપછી ત્રણ વાર અટકાવ આવે ત્યાંસુધી રહીને પછી તે કન્યાએ બીજા વરને પરણવું.

વસિષ્ઠ કહે છે—

कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्धि पतितस्य च ॥
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥ १ ॥

અર્થ-પરણાવ્યા પછી જણાય કે વર અધમ કુલનો, નઠારા સ્વભાવનો, પતિત, અપસ્માર થયેલો રોગી, અધર્મી, રોગી, વેષધારી, સગોત્રી હોય તો પરણાવેલી કન્યા પણ પાછી લેવી અને બીજાને પરણાવવી.

ઉપર પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવા વિષે ઋષિઓનાં મત છે. તેમ "અવિદ્ધયોનિ" એટલે સાસરે રહેતી થઈ ન હોય તેવી બાળવિધવાને ફરીથી પરણાવવાની આજ્ઞા સઘળા ઋષિઓએ આપેલી જણાય છે.

નારદ કહે છે—

उद्वाहितापि सा कन्या न या संप्राप्तमैथुना ॥
पुनः सस्कारमर्हत यथा कन्या तथैव सा ॥ १ ॥

અર્થ-પરણાવેલી કન્યા હોય ને તેનો વરની સાથે સંગ ન થયો હોય, તો તે ફરીથી પરણવા યોગ્ય છે ને તે કન્યા જેવીજ જાણવી

માર્તંડમાં લખે છે—

देयान्यत्र विवाहितापि च बलाद्या विद्वयोनिर्न चेत् ॥

અર્થ:-પરણ્યા પછી જ્યાંસુધી સ્વામીનો સંગ થયો ન હોય, ને તેવામાં સ્વામી મરી ગયો હોય તો તેને ફરીથી જોરજુલમથી પરણાવવી.

મયુખવીરમિત્રોદયમાં કહે છે કે—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ॥
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ १ ॥

અર્થઃ—કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈને કોઈ નિર્ણય કરવો નહિ—વિવેકબુદ્ધિની સાથે કરવો, એમ ન કરેથી ધર્મની હાનિ થાય છે. અર્થાત્, દેશકાળસ્થિતિ જોતા જે શાસ્ત્ર અનુકૂળ આવે ને પાપ થતાં અટકે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ; એમ ન વર્તીએ તો ધર્મહાનિ થાય.

देशकालानुसारेण कर्त्तव्य नान्यथा क्वचित् ॥

અર્થ—દેશકાળને અનુસરીનેજ વર્તવુ, બીજે પ્રકારે નહિ.

શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપી છતાં, આપણી વિવેકબુદ્ધિ કેડો રસ્તો બતલાવે છે તે છતા, તેને પોતાની છાદમા પત ન કરી દુઃખ સહન કરી પાપી થવું એ કંઈ આપણને ઘટતું નથી. શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય ન હતા; તેઓએ પ્રજાને સુખ થાય માટે તેને અનુકૂળ આવે તેવા તેવા શાસ્ત્રો બનાવેલાં છે. વાસ્તે જેથી ધર્મ સચવાતો હોય તે આચરણ કરવું.

મનુસ્મૃતિના ૪થા અધ્યાયનો ૧૭૬મો શ્લોક આમ બોલે છે—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥ १ ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્રથી ઉલટે રસ્તે દોલત ને સુખ મળતા હોય તો તે દોલત અને સુખનો ત્યાગ કરવો અને જે શાસ્ત્રોથી ભવિષ્યમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે માણસજાતને દુઃખદાયક થઈ પડતાં હોય તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો મનુએ એમ કહ્યુ છે, તોપણ આપણને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તો શાસ્ત્રને માનજ આપીએ, કેમકે દયાળુ શાસ્ત્રકારોએ પુનર્વિવાહ કરવાની રજા આપી છે.

વળી વહાણમા સફર કરનારને નાતમા રાખવો, સંન્યાસી થઈને કમંડળ રાખવું, પરણેલી કન્યાનું બીજી વાર દાન કરવું, સ્ત્રી અથવા પુરૂષે ઘણા વર્ષ કુંવારા રહેવુ, નરમેધ, અશ્વમેધ, ગોમેધ કરવા, ઘણે દૂર દેશાવર જવું, બ્રાહ્મણે નીચ યવનની ભાષા બોલવી એ આદિ વાતો કલિયુગમા ન કરવી એમ કેટલાએક (ઘણાજ થોડા) જાગે કહ્યું છે વાસ્તે, એમાનું હાલ લોકો કેટલુ પાળે છે" ઘણુંજ થોડું. જ્યારે લોકો દેશકાળ જોઈને શાસ્ત્રમા કહેલી કેટલીએક શિક્ષાને છોડતા ગયા તેમ દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને વિધવાઓના પુનર્વિવાહ કેમ ન થવા જોઈએ?

વળી રૂઢિ તરફ જોતાં માલમ પડે છે કે શાસ્ત્ર કરતાં રૂઢિ બલવત્તર છે. ઘણી મુએ કે વિધવાનું મુંડન તરત કરવું અને રજોદર્શન પહેલા તો જરૂર કરવું એમ શાસ્ત્રમાં છતાં હજારો બાળરાંડો વેષ રાખી રહેલી જોવામાં આવે છે પેટલાદ, નડિયાદ તરફ નાગરની નાતોમાં પણ મોટા બૈરાંઓ વિધવા છતે એકવાર મુંડાવીને પછી ચોટલા રાખે છે તે કયું શાસ્ત્ર? શાસ્ત્રબાસ કંઈ નહિ, રૂઢિ એજ શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રનાં બહાના નકામા છે નવી ચાલ ઘણી વારે રૂઢિ થાય છે ને ઘણી રૂઢિઓ બદલાઈ છે. ત્યારે સમજ્યા છતાં નવી ચાલ કાં ન દાખલ કરવી? વારૂ, પુનર્વિવાહ કરવાથી જે દોષ થતા હોય તો તે પ્રાયશ્ચિતો પણ શાસ્ત્રોમાં હોવા જોઈએ, પણ તે સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તો કોઈ પણ ગ્રંથમાં જોવામા આવતાં નથી. આપણા પરાશરે વિધવાને માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે, તેઓએ વિવાહ કરવો, અથવા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અથવા ધણીની સાથે સહગમન કરવું. હવે સહગમન-સતી—થવાની સરકારે બંધી કરી છે અને બ્રહ્મચર્ય વિષે તો આમ છે કે—

કલિયુગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ ન બને તેવું છે ને વિધવાઓથી બ્રહ્મચર્ય નથીજ પળાતુ એવો આપણો અનુભવ છે ત્યારે વિધવા પાસે બ્રહ્મચર્ય શું કરવા પળાવવું?

ગીતામાં લખ્યું છે કે—

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥
इंद्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ १ ॥

જે કોઈ માણસ કર્મેન્દ્રિય જીતી છે એમ કહીને કર્મેન્દ્રિયોનો જે વિષય તેનું નિરંતર સ્મરણ કરે છે તેનું બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રત ફોગટ છે. વિધવાઓના ધર્મ તેઓની પાસે તેઓની મરજી ઉપરાત જબરદસ્તીથી પળાવીએ અને તેઓના ચિત્ત તો સંસાર લહાવો લેવાને ઘણાં આતુર થઈ રહ્યા હોયજ ત્યારે વિધવાઓથી ખરૂ બ્રહ્મચર્ય કેમ પળાય? માટે છેલ્લી વારે કહેવાનું આજ કે વિધવાઓના ફરીથી લગ્ન થવા જોઈએ.

ગૃહસ્થો! અબળા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, ને "ભૂખ્યો શુ પાપ ન કરે" તેમ તેઓથી જે જે પાપો થઈ જાય છે તે સર્વેનું ઝાખું ચિત્ર તમને બતાવ્યુ. એ કંઈ કોઈના એકના ઘરની વાત નથી. શહેર શહેર, ગામ ગામ ને ઘેર ઘેર વિધવાનાં દુઃખથી ને વિધવાથી થતા પાપથી લોક જાણીતા છે. અને કોઈ બાળક વિધવાને તેના એકાતમા નિસાસા મૂકતી જોવી અથવા દીલગીરીના વિચારમાં ડૂબી ગયેલી જોવી, તેને

પ્રસંગે પ્રસંગે (લગ્નકાર્યમાં વિશેષ કરીને) હડહડ થતી જોવી, તે બિચારી પર (અજ્ઞાની અવસ્થામાં) આવી પડેલી ગરિબાઈ અને દાનાઈની તસવીર જોવી, તેને ચારમાં બેઠી છતે પોતાનીજ દીલગીરીમા કણકણ્યા ખાતી જોવી, તેને નિરંતર શોકથી સુકાઈ જતી જોવી, તેને વેશ ઉતારતી વખત ટટળતી તથા આરડતી જોવી ને આખરે માથું અફાળતી હજામની પાસે શરમાતી જતી જોવી, અને પાછી રૂઢિ વહેમના જુલમને સહન કરતી જોવી એ સઘળું શું માણસજાતની કુમળી છાતીને વીંધ નાખીને એકદમ દયાનો જોશ્શો આણવાને બસ નથી? પત્થર, લોઢું અને વજ્ર એ જડ છતે પણ વિધવાઓના સ્પર્શથકી પાણી પાણી થઈ જાય:—નથી થઈ જતા તેનું કારણ આ કે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામા કુકર્મ કરે છે. એથી તે જડ પદાર્થોમાંથી દયા ખસીને તેમનામાં ધિક્કાર પેસે છે. રે પત્થર પલળે તો કુમળી છાતી કેમ ન પલળે!

રે ગૃહસ્થો, વિધવા કુકર્મ કરે છે તે જોવા, તેઓને ગર્ભ રહે છે તે જોવા, તેઓ ગર્ભપાત કરે છે તે જોવા—આવી આવી રીતે કે ધગધગતા અંગારા બચ્ચાઓનાં મોઢાંમા મૂકે છે; કુમળું ટોકું મરડી નાખે છે, રઝળતું રસ્તામાં ફેંકી દે છે, તેના પર છરી મૂકે છે, તેના પર તરતની ઓર ઢાંકીને ગુંગળાવે છે, એ જોવાં, તેઓની અને તેઓનાં સગાંઓની લોકમા લાજ જાય છે એ જોવાં એ સૌ શું માણસજાતની કુમળી છાતીને ફાડી નાખનાર તોપના ધણધણતા ગોળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી? તેમા વેળાએ પોતાના ઘરમાં ગોદા લાગ્યા હોય ત્યારે તો માબાપનાં દુઃખની, તેઓના ગભરાટની અને તેઓના આત્મઘાત કરવાની હાલત જોવી એ શું કમકમાટ ઉપજાવે તેવું નથી? એઓએ વિધવાને ફરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાય છે તેટલાજ પાપો (બીજાં પાપો તો હાલ ગણતાં મૂકી દઈએ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વહેલો આણવાને અને બ્રહ્માંડમા નિરંતર અંધાર કરવાને બસ છે, પણ હિંદુઓમાંજ એ પાપો છે અને બીજા લોકોમાં નથી માટેજ વાર લાગે છે. એવાં પાપ પૃથ્વી પર સઘળે ઠેકાણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઈજ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવા પર ગુજરે છે તે તેઓજ સારી પેઠે જાણે છે.—

> "વીતે તે તો જાણે.
> વિધવાપણું તે ખરેખરૂં કસાઈ."

રે ગૃહસ્થો, વિધવાની એ દશા જોઈ ને તેઓની લહાય હોલવવાને અને બંધ છોડવવાને આપણને ઘટે છે કે નહિ? જો દયાળુ ધર્મી બ્રાહ્મણ, વાણીઆ છીએ તો તેમ કરવુંજ ને કસાઈ હોઈએ તો ન કરવું. કસાઈ તો સારા કે એકદમ જીવ લે છે, પણ આપણે તો વિધવાઓને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખીએ છીએ.

હશે, જયાંસુધી દુઃખ જાણ્યું નહિ ત્યાંસુધી તો સહન કીધુ, પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સાંખ્યા કરવું અને મચ્છર કરડે તો કરડવા દેવો અને રોગ આવે તો ઓસડ ન કરવું, કર્મમા લખ્યું હશે તે થશે, એમ જો વિચારમાં હોય તો મારે કંઈ બોલવાનું છેજ નહિ. માણસમાત્રનો ધર્મ છે કે પોતાને સુખ થાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય માણસ થઈને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યાકાર્ય ન સમજીએ ત્યારે પછી ઢોરમાં ને આપણમાં ફેર શો?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાંએક કુળ નીકંદન થઈ જાય છે ને કેટલાએક પુરુષો વાંઢા મરી જાય છે. ટુંકામાં, સ્ત્રીની દશા પડતી આવે છે ને જયાંસુધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાલગી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. માટે, સંસારી રીતે જોતા પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાય છે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સારૂ પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણને સારૂ શાસ્ત્રો કર્યા છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહિ, ને નથીજ; રે ઉલટી કરવાની ભલામણ કરી છે.

માટે હવે, ઓ સજ્જન ગૃહસ્થો! લોકોમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. જ્યારે તમે નહિ કરો ત્યારે કોઈ દહાડો સરકાર એ કામ માથે લેશે, જેમ સતી થવાનો ધારો બંધ કીધો તેમ વિધવાને ગર્ભ રહ્યા માલમ પડ્યા કે તરત તેઓને એજ કામને સારૂ રાખેલા સખત હુકમવાળાં માણુસો પાસે પકડાવી મંગાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યારપછી તમારી આબરૂમાં શી મણા? માટે સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આબરૂ ન જાય તેવી રીતે ચાલો.

અરે! તમે એ ચાલ નહિ ચલાવો માટે તમારાં છોકરાં પણ શું નહિ ચલાવે? તમારાં છોકરાં બેશક રાંડેલીઓને માંડેલી જોશેજ. સમયજ તેવો આ છે. તમારાં છોકરાં કરવાનાં છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતા?

હવે એ કામ કરવું યોગ્ય છે એ વાત તો તમારા મનમાં નક્કી થઈ ચૂકી છે, પણ પહેલ કરવાને બીહો છો, પણ હવે થોડા જણ હિંમત ધરીને બહાર પડશો તો બીજાઓ મદદ કરશેજ કરશે. બંગાળાના પંડિતો શું મૂર્ખ છે અને શાસ્ત્રથી ઉલટા ચાલે છે? તેઓમાં દશપંદર પુનર્વિવાહ થોડી મુદતમાં થઈ ચૂકયા

છે. માટે હવે ઉતાવળ કરીને એ બીડાઓ ઝડપી લો. જેઓ પહેલા કરશે તેઓનેજ માન છે અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે, અને એ કામ વહેલું થાય તેને સારૂ જે લોકો પુનર્વિવાહ કીધા પછી નુકસાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમાણે વિઘ્ન આવી પડે તો તેઓને તેમાથી કાઢવા સારૂ પરોપકારી પુરુષોની તરફથી એક ફંડ ઉભું થવું જોઈએ.

છેલ્લીવારે એજ કહું છું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ જેઓ બ્રેહને દવે બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાડીવાળા રસ્તાઓમાંથી નાસતી ફરે છે તેઓને, ઓ દેશી સજ્જનો' દયારૂપી ઠંડાં વાદળાના પરોપકારરૂપી વરસાદના ઝાપટાઓ વડે ઠંડક કરી નીતિના ધોરી રસ્તા પરથી સુખનાં રમ્ય અને રૂપાળાં ઘરમાં પહોચતી કરો

---

૧૬. સ્ત્રી કેળવણી.

પ્રથબીજ

ચેતન સૃષ્ટિ ને જડસૃષ્ટિ એવી બે સૃષ્ટિ છે આપણે માણસ ચેતન સૃષ્ટિમાં છીએ એટલુજ નહિ, પણ એમા બીજાં સૌ પ્રાણીઓ કરતા ઉંચી પદવી ધરાવીએ છીએ. કારણ કે આપણામા બીજા સૌ કરતા વધારે બળ છે. એ બળ એટલું છે કે જડ પદાર્થોને આમ તેમ મેળવી આપણે પ્રથમ નહિ તેવી જુદીજ રીતની બીજી જડ સૃષ્ટિ કરી છે ને એમાં વધારો કર્યાજ જઈએ છીએ જેમ આપણે બીજાં સૌથી ઉંચા છીએ તેમ આપણામા પણ ઉંચા નીચાનો ભેદ છે. જેમ જેનામા વધારે બળ તેમ તે ઉંચી પદવી ધરાવે છે હવે એ બળ તે કીયું? એ બળ, જ્ઞાન એટલે જાણ છે. કેટલાક પ્રાણીઓને પણ તેઓના ઉપર બહારથી જે છાપ પડે છે તેની જાણ હોય છે; પણ તેઓથી બોલાતુ નથી માટે તેઓ એકમેકને પોતપોતાની અંદરની સઘળી જાણ ખુલ્લી રીતે બહાર બતાવી શકતાં નથી માણસ બોલી શકે છે ને તેને પોતપોતાના કામથી જે જે દુઃખ સુખ થાય છે તે તે એકમેકને જણાવે છે ને જેથી સુખ થાય તે રસ્તા તરફ સૌ જણ મહેનત કરે છે, વળી આપણી જાણ સ્મરણશક્તિવડે હમેશ રહે છે ને વળી વંશપરંપરા વધતી જાય છે રાની માણસને માત્ર પોતાની ઝુંપડી, પોતાના હથિયાર ને પોતાનાં બેરા બાળક સંબંધીજ જાણ હોય છે. શહેરીને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે રાની ગમે તેવો શરીરે જોરાવર હોય ને પોતાના તીર તાકવામા સાચો હોય તોપણ તેને શરીરે નબળો એવો શહેરી, પોતાની જાણનાં બળ વડે પોતાને તાબે કરે છે. સારાંશ કે જેમ જેનું વધારે જ્ઞાન અને તેથી વધારે બળ તેમ તે પોતાનાથી ઓછા જ્ઞાનવાળાથી ઉંચી પદવીએ રહી ઉંચું સુખ ભોગવે છે

બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાય છેજ. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેની જાણ વધતી જાય છે. માણસને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે, પણ તેની તે સઘળી જાણ ખેડયા વગરના ખેતર જેવી ને ગોઠવ્યા વિનાના ગાંધીના હાટ જેવી હોય છે. ખેતર ચસાઈ ખેડાઈ પોચું થાય છે ને પાણી પીએ છે ત્યારે તે પાક આપે છે અને ગાંધી જ્યારે સઘળા સામાનને જુક્તિથી ગોઠવે છે ત્યારે તે પોતાનો ધંધો ચાલાકીથી ચલાવે છે તેમ જ્ઞાનનું ખેતર પણ ખેડવું પડે છે ને જ્ઞાનનું હાટ પણ ગોઠવવું પડે છે—એ જે ખેડવુ ને ગોઠવવું તે કેળવણી કહેવાય છે કાણેક કળવાય છે તો રોટલી થાય છે, પશુ કેળવાય છે તો આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારો કરે છે, અને સદ્દગુણી ડાહ્યું તથા સુઘડ બને છે. જેમ કસરત કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે શરીર નીરોગી થઈ બાંધો પકડી સુંદર દેખાય છે ને પછી શરીરશક્તિ કામકાજમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરે છે તેમ મનને કેળવવાથી મનશક્તિની પહોચ લાંબી થાય છે એટલે જાણવા સબંધી આપણી શક્તિ વધે છે મન પ્રફુલ્લિત થઈ સુંદર ઊજળું દીપે છે અને આપણી જાણમાં વધારો થયેથી આપણને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. મનની કેળવણીથી હરેક વાત સહેલથી સમજાય છે, તે યાદ રહે છે, તે સારી કે નરસી, વાજબી કે ગેરવાજબી, ફાયદો કરે તેવી કે ગેરફાયદો કરે તેવી એ સૌ માલમ પડે છે, ફલાણું કામ કરવાની આપણી શક્તિ છે કે નહિ, તે કરવામાં આપણને વચમા હરકતો આવી પડશે તો તે દૂર કરી શકીશું કે નહિ અને ઇચ્છેલું કામ પાર પાડવામા શી શી ચતુરાઈ ને યુક્તિ કામે લગાડવી પડશે તે સૌ જણાય છે, તેમ આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઈ ચસાઈ હીરાની પેઠે ચળકતી ને કીમતી બને છે, કેળવણીથી સંસારના અનુભવસંબંધી, ભાષાપ્રકરણસંબંધી, પદાર્થગુણસંબંધી ઘણી ઘણી વાતોની જાણ તે આપણને સહેલથી પ્રાપ્ત થઈને

આપણા સંસાર વ્યવહારના કામમાં આપણને લાભ કરે છે. તેમ પ્રીતિ-આશા-ધીરજ-દયા-સત્ય-શૌર્ય-સ્વતંત્રતા-માન, ઘણા ઘણા સંબંધને લીધે ઘણી ઘણી રીતે વર્તવાવિષે જે નીતિઓ તે ને ઈશ્વરભક્તિ એ સૌ કેળવણીથી સુઘટ બની દીપી રહે છે. જેવી જેની ઉંચી કેળવણી તેવું તેનું ઉંચું જ્ઞાન ને જેવું જેનું ઉંચું જ્ઞાન તેવું તેને ઉંચું સુખ હોય છે. આ નિબંધ કેળવણીવિષે નથી, પણ સ્ત્રીકેળવણી વિષે છે માટે હવે સ્ત્રી વિષે—

માણસ શબ્દમાં પુરુષ ને સ્ત્રી બંને છે. બંને આકાર, સ્વભાવ, લાગણી ને સમજણમાં ઘણાંખરા સરખાં છે. પરણ્યા પછી એકમેકના સહવાસથી, એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતીજથી પુરુષ કેળવાઈને સુઘટ થાય છે-તે કેવળ જુદોજ માણસ બની રહે છે એ જોતા પુરુષ પરણ્યા પહેલાં અડધો માણસ છે એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષના સ્વભાવગુણ ને સ્ત્રીના સ્વભાવગુણ મળીને માણસ જાતના સ્વભાવગુણ થાય છે. તેઓ સંસારમાં એકમેકને સહાય કરવા ઉત્પન્ન થયા છે. એ સઘળું જોતાં સ્ત્રી, પુરુષના કરતા માણસ શબ્દમા ખપવાને કંઈ ઓછો હક્ક ધરાવતી નથી. સ્ત્રીને પુરુષનું અર્દ્ધાંગ કહ્યુ છે તે કંઈ ખોટું નથી. ખાવે પીવે, પહેરવે ઓઢવે, દુઃખ દૂર કરવે ને સુખ ભોગવવે બંનેના કુદરતી હક્ક સરખા છે. કેટલીએક બાબતમાં તો પુરુષે પોતે સ્ત્રીની નાજુકાઈ ને મોહિની ઉપર આસક્ત થઈ રહી એને વધારે હક્ક આપ્યા છે ટાઢ તડકામા ફરવાનું ને ઘણી મહેનતનું કામ પોતે રાખ્યું છે ને ઘરનું કામ તેઓને સોપ્યું છે. સ્ત્રીઓને સંકટમાથી બચાવવાને પુરુષોએ દુઃખ વેઠયા છે ને પ્રાણ પણ ખોયા છે. એવું છતાં તેને કેટલાએક વિદ્વાનોએ અધમ ગણી છે. તેઓ કહે છે કે સ્ત્રી દાસીની પેઠે ઘરનું વહીતરૂ કરવાને અને પુરુષના સુખને અર્થે ઉત્પન્ન થઈ છે એ રીતે અધમ ગણવાનાં કારણો આ છે કે પુરુષો પોતાના સંસારકામના યશના અભિમાની છે. તેઓએ સ્ત્રીથી મળતા સુખની લહેજત લીધી નથી ને તેઓએ કેટલીએક ડોઠ ને નઠોર સ્ત્રીઓની વર્તણુક જોઈ સાંભળીને સઘળી સ્ત્રીજાત વિષે નરસો વિચાર જણાવ્યો છે.

શુ સ્ત્રીજાતમાં ભણવાની બુદ્ધિ નથી? શું સ્ત્રીજાત પુરુષની પેઠે સંસારી કામ કરવાને અશક્તિમાન છે? જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ યશ મેળવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને હોય તો શું એ તેવા યશ ના મેળવી શકે? એ બાબતમા યુરોપ અમેરિકાની સ્ત્રીઓના દાખલા જેટલા જોઈએ તેટલા છે; ને શુ આપણામાં નથી? શું બ્રાહ્મણની કન્યા ગાર્ગીએ જનકરાજાની સભામાં મોટામોટા ઋષિઓની સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ નથી કર્યો? શું ભામતીએ ન્યાયશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથ નથી કીધો? શું દગ જોષીની પુત્રી ભડળી જયોતિષમા પ્રવીણ નહોતી? શુ સરસ્વતીએ શંકરાચાર્ય સાથે રસશાસ્ત્રના વાદ કરી પોતાના સ્વામી મંડનમિશ્રનો બચાવ નહોતો કર્યો? શું નોમિએ વિધવાવસ્થાના દુઃખ વિષે અસર કરે તેવું નાટક નથી રચ્યુ? કુંતીએ પોતાના ધર્મરાજાને સિંહાસને બેસતી વેળા ને યુદ્ધમાં જતી વેળા રાજયનીતિ ને યુદ્ધનીતિ વિષયની ઉંડી ને સુઘડ શિખામણ નથી દીધી? શુ રજપુતની સ્ત્રીઓ તરવાર લઈ રણસંગ્રામમાં નથી ઉતરી ને નથી શું તેઓએ યશ મેળવ્યા? શું પાર્વતી, સીતા, દ્રૌપદી, વિજળી, રૂક્મણિ, આદિ લઈ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સદ્‌ગુણથી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી? પ્રથમ સ્ત્રીઓના ઉપર લક્ષ, શ્રમ આપી તેઓને કેળવવી તથા સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જોવું કે તેઓ પુરુષના જેવા યશ મેળવી શકે છે કે નહિ. જે માતા પોતાનાં છોકરાંને પ્રેમને લીધે દુઃખ વેઠતાં પેટમાં રાખે છે, પ્રેમને લીધે તેનું પાલનપોષણ કરે છે ને પ્રેમને લીધે રૂડો બોધ આપે છે, જે વહુ પોતાના વરને ઘરની કાળજીથી દૂર રાખે છે, સંસાર કામકાજમા સલાહ આપે છે, દુઃખમાં દિલાસો ને સુખમા ગમત આપે છે તે માતા-તે સ્ત્રીને-સ્ત્રીજાત છે માટે દાસી ગણવી એ શું ન્યાય ને કુલીનતા છે? વારાહીસંહિતાના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે બ્રહ્માને સાવિત્રીએ ઉપવીત આપ્યું હતું ને હાલ રૂઢિ પણ છે કે વિવાહ થયો હોય તેવા છોકરાને સાસરેથી જનોઈ આપે છે. અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ સ્ત્રીને સાથે રાખ્યા વિના થતાં નથી. હવે સ્ત્રી જેની મારફતે બ્રહ્મા ને તેના વંશજો સંસ્કાર પામ્યા છે તે અધમ કેમ ગણાય? ખરો વિચાર કરતાં તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રીજાતને ધિક્કારનારા પુરુષો પોતેજ ધિક્કારને પાત્ર થાય છે થોડાજણ નઠારા માટે સઘળાજ નઠારા એવો વિદ્વાને વિચાર બાંધવો એમાં તે પોતાનો બળાપો, પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વત્તાની ખામી બતાવે છે. પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ઘરનું કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના પ્યારના ઉમળકામાં તેવા વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઈ રહી એમ છતા સ્ત્રી હાલ દાસીરૂપે ગણાય છે એ કેવું અચરતી ભરેલુ છે!

કેટલાએક બ્રહ્મચારી સાધુ વિદ્વાનો અને નિરાશ થયેલા શૃંગારી કવિઓએ પણ સ્ત્રીનો ધિક્કાર કર્યો છે. તેઓએ તેને નરકકૂપ, નાગણી, વાઘણી, વીખની વેલ, દુઃખદરીઓ, પાપપુતળી, જડ, નિર્દય, લોભી, ગંદી,

છળ રચનારી, સાહસિક, નીચ, હઠીલી, બેવચની, ઇત્યાદિ એવાં એવાં વિશેષણો આપ્યા છે. જયાં સ્ત્રીઓ ભણેલી નથી, જયા તેઓને સારી સંગતિ નથી, જયાં તેઓ બાળપણાથી પરણી છે, જયા તેઓ વિધવાપણાના કેદખાનામાં છે ને જયાં તેઓને સ્વતંત્રતા નથી ત્યા તેઓ પોતાના અભણ દુરાચારી પુરુષોના સહવાસમા દુરાચારી કેમ ન હોય? પણ અફસોસ છે કે તેઓને સ્વાભાવિક દોષ ન છતા તેઓ ઉપર સાધુઓએ પોતાને સંસારી સુખ ન મળવાના બળાપા કાઢયા છે! શુ મુક્તાનંદ સરખા વિદ્વાનોને સ્ત્રીઓના ધિક્કાર લખતા વિચાર નહિ આવ્યો હોય કે આપણે પણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયા છીએ? સાધુઓનું બોલવું બળાપાનું અથવા પોતાના મત ચલાવવા વિષે પક્ષપાતનું છે, માટે તે ખોટું છે. સુજ્ઞ અને અનુભવી પુરુષોએ સ્ત્રીને જીવન, પ્રધાન, અંતલગીનો સાથી, પરમ મિત્ર, પ્રાણ પ્યારી, અર્દ્ધાંગ, પ્રેમદા, રમણી, રત્ન, શક્તિસ્વરૂપ ઇત્યાદિ શબ્દે જે વર્ણી છે તેજ ખરૂ છે

જ્ઞાનબળથી આપણે બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઉંચા છીએ કેળવણીથી જ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થાય છે. માણસમાં સ્ત્રીપુરુષ બંને છે. સ્ત્રીના હક્ક ઘણાખરા પુરુષ જેટલાજ છે. પુરુષની પેઠે સ્ત્રી પણ કેળવણી લઈ શકે છે. માટે, જેમ આપણું પુરુષ હક્ક સમજી કેળવણીથી જ્ઞાનબળ વધારીએ છીએ તેમ આપણી સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના હક્ક સમજી કેળવણીથી પોતાના જ્ઞાનબળ વધારવાં જોઈએ ને એઓ તેમ કરે તેમા આપણી તરફથી ઇચ્છા, સહાય ને ઉત્તેજન હોવા જોઈએ, એમાં લાભ પાછો આપણે પુરુષનેજ છે. ભણેલી સ્ત્રી સહાયરૂપે આપણા બળમા વધારો કરે છે; ભણેલી સ્ત્રી પરમમિત્રરૂપે સુખદુઃખની વાતો કરવાની લહેજત વધારે છે ને દુઃખ દૂર કરે છે; ભણેલી સ્ત્રી પ્રિયરૂપે રસભર્યું સુખ વધારે વધારે આપ્યા કરે છે. જ્યા રાજા ને પ્રધાન બંને ભણેલા ને સુઘડ હોય ત્યાં રાજ્યના ઉત્કર્ષવિષે પૂછવુંજ શું? ભણેલા પુરુષને અભણ બૈરી સાથે, રસિક ચતુર પુરુષને શઠ ભોથડ સાથે, ઉદ્યોગીને આળસુ સાથે, વિવેકીને ઉદ્ધત સાથે, સદાચારીને દુરાચારી સાથે, સુઘડને ફુવડ સાથે કદી નજ બને જ્યા કેળવણીથી સરખાપણું શોભતુ હોય છે ત્યાજ સ્ત્રીપુરુષના મન એક બીજા સાથે મળે છે

ભણેલી સ્ત્રીથી તેને પોતાને ને તેના સંસારને લાભ થાય છે.

આરશી વિના ખોડ કે ખુબી કંઈ જણાય નહિ માટે આ નિબંધરૂપી આરશીમાં પ્રથમ જ્યારે અભણ સ્ત્રીની સ્થિતિ તથા તેથી થતા અલાભ અને ભણેલી સ્ત્રીની સ્થિતિ તથા તેથી થતા લાભ જણાશે ત્યારે પછી ઘણા કાળના રોગથી રિબાયાં કરતી સ્ત્રીઓ જે પોતાની સ્થિતિને નીરોગીજ સમજે છે તેઓને ઓસડ કરવાનું મન થશે અને પુરુષો જેઓ તેમને નીચી ગણતા આવ્યા છે તેઓને પણ માલમ પડશે કે સ્ત્રીઓ દાસી નથી પણ પ્રધાન છે અને ભણેલા પ્રધાનથી ઘણા ઘણા લાભ છે રોગ જાણ્યા પછી ઓસડ, અનુપાન ને કરી વિષે પણ સમજાય છે.–એ સંધું પ્રકરણ, હું સ્ત્રીની પુત્રીરૂપ, સ્ત્રીરૂપ, માતારૂપ એ ત્રણ અવસ્થા પરત્વે ત્રણ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવું છઉં.

પુત્રીરૂપ અવસ્થા પુત્રી સાસરે રહેતી થાય ત્યાંસુધી-ની જાણવી. *ત્રણવર્ષથી તે પાંચ વર્ષ સુધી છોકરીઓ ઠીકરાની કુલડીઓ, ઘંટી, રેંટીઆ, દાબડી, ચલાણી, વગેરે લાકડાંના અને ચૂલ તથા તેને લગતી ચીજ સંબંધી ધાતુનાં રમકડાં આમ તેમ મૂકવા ગોઠવવામા વખત કાઢે છે. તેઓ ઢીંગલીઓને ચીથરા વીંટાળે છે તેઓની સાથે વાતો કરે છે ને તેઓને કેડમા ઘાલી બબડતાં બબડતાં અહીં તહીં ફર્યા કરે છે તેઓ ઘરમા બીજાં બાળક હોય છે તો તેની સાથે ને નહિ તો ઓટલે અથવા રસ્તામાં, ધૂળમાં પોતાના જેટલી ઉમરની છોક-રીઓ સાથે રમે છે. તેઓ નાગી અથવા ફક્ત ચણીઓ પહેરી રમવા નીસરે છે. માને કે બાપને કોઈને તેઓની કાળજી હોતી નથી--ફક્ત જમતી વેળા તેઓ તેને બોલાવે છે. જમવા જવું હોય છે ત્યારે લુગડા ઘરેણાં† પહેરાવે છે ને સૂતી વેળા પેલી બિચારી ગમે ત્યા સૂઈ ગઈ હોય છે તેને ઉંચકીને પથારીમાં નાખે છે.

પાંચ વર્ષથી તે સાતમા વર્ષ સુધીમા તેઓ બેચારેક સાથે મળીને ઢીંગલાં ઢીંગલીને પરણાવવાની ને તેઓના સંસારસંબંધી રાંધી પાછી વગેરેની રમત રમે છે.

તેઓ પોતાની પાસે જે ખજુર, ધાણી, ચણા વગેરે ખાવાનું હોય છે તેથી નાત જમાડે છે સામાસામી વેવાણો થઈ ગીત ગાય છે વગેરે સાતથી તે દશ સુધીમા તેઓ પોતાની સખીઓ સાથે ખાગડાં કોડા, ડાહીનો ઘોડો ફૂદડી વગેરે રમે છે ને ગીત ગાય છે. એ દરમિઆન તેઓ વર્ષે વર્ષે આષાઢ સુદ ૧૨થી તે વદ પડવા લગી

* જન્મથી તે ત્રણ વર્ષ લગીના વિષય ત્રીજા ભાગને લગતો છે

† એ છોકરીઓને પણ માની સાથે બહાર જતી વખત ઓઢણી ચણીઆના ને ઘરેણાના કોડ હોય છે ને તેને માટે તે કંકાસ કરે છે. એ વાત ન વધે ને વર સારો મળે માટે ગોર (ગૌરી) નામે દેવીનું તેઓ પાચ વર્ષ સુધીનું વ્રત પાળે છે. એ વ્રત પરણ્યા પહેલાં શરૂ થવું જોઈએ ને સાસરે રહેતા પહેલા પુરે થવું જોઈએ

ગોર પૂજે છે ને એ વ્રતમાં તેઓ ઘઉં, મીઠું વગેરે ખાતાં નથી, પણ ચોખા તથા તેના બનાવેલા પદાર્થો અને દૂધ, ખાંડ તથા મિઠાઈ ખાય છે. તેઓ ટોળું મળીને નદીએ અથવા તળાવે ગાતા ગાતા જાય છે ને ત્યાં જઈ કૂટણાં ગાઈ છાતી કૂટે છે--ગોરમાને પૂજનારી છોકરીઓ પણ ગોર કહેવાય છે ને એઓ જે ગીત ગાય છે તેમાં આવી ભલીવાર હોય છે:--

ઉંચો પીપળો ખખડેરે રામગોવાળિયો જાય:
'મે તો રામગોવાળિયાને પૂછયુંરે તારે કેટલી ગાય,'
'સો દુજણી સો ગાભણીરે, ચારો ચરવા જાય,'
'એટલા દહીં દૂધને શુ કરશોરે ગોરમા બેઠાં નહાય,'

જુદાં જુદા ટોળા રસ્તામા સામા મળે તો બંને તરફનાં બોલી ઊઠે છે:--

'સામી સામી છોકરીઓને, ડામડારે દઈએ'
'અમારી ગોરમાને, બોલડારે દઈએ'

પછી એક ટોળું બોલે છે--'ઓ લાછા કુંવર, ઓ લાછા કુંવર, તમે પરણ્યાં કે કુંવારાલાલ, અચકો મચકો કારેલી.'

બીજું ટોળું--'અમે લગન લગન કુંવારાં લાલ-અચકો મચકો કારેલી.'

૧લું ટોળું--તમને કઈ બેન ગોરાં ગમશે લાલ, અચકો૦'

૨જું ટોળું-'અમને આ *બેન ગોરા ગમશે લાલ, અચકો૦'

૧લું ટોળું.-'એ ઉંચીને શું કરશો લાલ-અચકો૦'
૨જું ટોળું-'એ ઉંચી કેડે કુંચી લાલ-અચકો૦'
૧લું ટોળું.-'એ નીત કુંચીઓ ખોશે લાલ-અચકો૦'
૨જું ટોળુ.-'અમે નીત નવી વસાવીશું લાલ-અચકો૦'
૧લું ટોળું.-'તમે પૈસા કયાંથી લાવશો લાલ-અચકો૦'
૨જું ટોળું.-'અમે નાણાવટી બોલાવીશુ લાલ--અચકો૦'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧લુ.-'નાગરડી ગાગરડી એક વાર આવજે'
૨જું.-'હું નહીં આવું જો'
૧લું.-'સસરાજી બોલાવે જો'
૨જું-'બોલતાં ના આવડે જો'
૧લું.-'બોલીને બતલાવું જો'
૨જું-'બોલેલાં કોણ બોલે જો'
૧લું.-'મેં બોલાવી ત્યારે શે ના આવી'
૨જું.-'એટલો તારો વાક જો'
૧લું.-'નાગરડી ગાગરડી એક વાર આવજે'

* આગળી કરીને અથવા નામ દઈને.

૨જું.-'હું નહિ આવું જો'
૧લું.-'ઝેરોડા ઘડાવું જો'
૨જું.-'પહેરતાં ન આવડે જો'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧લું.--'સાસુ રાજરે રાજ, અમને બાળકુંવારાં રાખ્યાં રાજ, બાળકુવારાં રાખ્યાં રાજ, તડાકબંધી તાદળીઓ, મગરેલણીઓ, પગઠેલણીઓ, કોઈ લોરે તનમનીયો.'

૨જું-વહુજી રાજરે રાજ, તમને કાલેને પરણાવું રાજ, કાલેને પરણાવું રાજ-તડાકબંધી તાદળીઓ૦'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટોળું.-'સુનાની સાકળ ઘમઘમે, રૂપાની સાકળ ઘમઘમે, તું બેસરે બીબી બેસ.'

૨ ટોળું.-'સુનાનો હીંચકો રૂપાનો હીંચકો તું ઊઠરે બીબી ઊઠ.'

૧ ટોળું.-'હરસાંકળ ને લંગર બે નંગ દુલ્યા મારા ઠાકોરિયા, ભાંગના ભોગી તમે ભાંગ ના પીશો.'

૨ ટોળું.-'કાલેને છોડાવશુ મારાં ગોરાદે ભાંગના ભોગી હમે ભાંગજ પીશું.'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટોળું 'અમારા સસરાજીની ચાલ ચલાવો મોરી સહીઓરો-પાનસુડી લો, પાનસુડી લો.'

૨ ટોળું.-'તમારા સસરાજી તે આમ આમ ચાલે મોરી સહિઓરો-પાનસુડી લો, પાન૦'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટોળું.-'વહાણ ડોલ્યું રે શંકર શેઠીઆનું'
૨ ટોળુ.-'નથી ડોલ્યુ રે શંકર શેઠીઆનું'
૧ ટોળું-'માહી બેઠો રે પેલો દેદલો હજામ'
૨ ટોળું.-'નથી બેઠો રે પેલો દેદલો હજામ'

વગેરે વગેરે વગેરે.

એ સામસામી બોલીમાં એકાદા ટોળાથી જો જવાબ દેતાં વાર લાગે તો બીજું નીચે પ્રમાણે બોલીને પછી હારી હારી કરીને બૂમાશોર કરે છે ને નીચવર્ણમાં તો બંને ટોળાંમાં વળગાવળગી પણ થાય છે.

'મારૂં ગાયું ગાય રે ભાઈ ગોરાદે'
'ઘેટવારે જાય રે ભાઈ ગોરાદે'
'મા ઘેડ બાપ ઘેડ, પાડા ને પડોશી ઘેડ'
'જે બોલાવે તે ઘેડ, ઘેડ ઘેડ ને ઘેડ.'

પાચથી તે દશ વર્ષ લગીમાં છોકરીઓ પરણે છે *ને

* બાળલગ્નનો વિષય જુદો છે માટે તે વિષે અહીં બોલવું ન જોઈએ--તોપણ થોડામા જણાવવું પડે છે કે સ્ત્રી પુરૂષનાં લગ્ન પરસ્પર પ્રેમ બંધાયા પછી થવાં જોઈએ ને તેમ થાય ત્યારેજ તે બંને સુખી થઈને

દસથી તે ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-વર્ષ લગી-સાસરે જતાં-સુધી તેઓ થોડુંક રાંધવાનું કામ શીખે છે અને પોતાની બેનપણીઓમાં વરને મળવાના પહેલા પ્રસંગ સંબંધી વાતો કરે છે.

ઉપરનાં ચિત્રથી જણાય છે કે છોકરીઓનો વખત રસળાટમાંજ જાય છે. બીજે ઘેર (સાસરે) જઈ ત્યાના જુદા જુદા સ્વભાવનાં માણસો સાથે ઠરીને વસવાનું તથા ઘણી ઘણી રીતે વર્ત્તવાનું છે અને પછી તે ઘર પોતાનેજ ચલાવવાનું છે, એ અઘરા વિષયસંબંધી તેને કંઈજ સૂચના થતી નથી. સાસરે જવું છે ને ત્યા ઘર-ધંધો કરવો પડશે માટે પુંજો કાઢવાનું, એઠવાડ ઉટ-કવાનું, અબોટ દેવાનું, વીણવા ઝાટકવાનું એટલુંજ માત્ર તેઓ રસળતાં શીખે છે. શ્રીમંતની કેટલીક છોક-રીઓને તો તેટલાં કામની પણ પુરી આવડત હોતી નથી. ખરેખર છોકરીઓનો વખત નકામો જાય છે એટલુંજ નહિ, પણ જે હાલતમાં જે રીતે તેઓ રસ-ળે છે તે હાલતથી ને તે રીતથી અને ગોરમાનાં ગીતડાથી તેઓના ઉપર ભુંડી અસર થાય છે તેઓને મોટ-પણે કોઈ કામમા ગમ નથી પડતી તેઓ રસળતાં ઘરધંધો કરે છે. પરવારીને આળસુ બેસી રહે છે, બપોરે સૂએ છે, ઘરનાં માણસો સાથે રિસાય છે લડે છે, ચાર મળી કે ઘરસંસારસબંધી કુથલી કરે છે અને નિલા-જરા છંદમાં પડે છે વગેરે છોકરીઓ ગોરમાં સામા-સામી મહેણા મારે ને તેમાં 'ટામટા દઈએ' 'ફેદલો હજામ' 'ભાગના ભોગી' મા મેડ બાપ ધેટ' ઇ૦ શબ્દો વાપરે ને ફટણા શીખે એ તે કંઈ સુઘડતા કહે-વાય? વાઢ તેઓની રમતમા ને તેઓના ગીતડામા વહુ, વર ને સાસરૂ એજ વિષય હોય છે-પણ અફસોસ છે કે એ નાનપણના કોડનો વિષય મોટપણે તેઓના કંટાળાનો ને ધિક્કારનો થઈ પડે છે. એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે, પણ તે ક્યારે કે ધ્યાન આપવા જેવી ઉમર ને મનની શક્તિ થાય ત્યારે.

જે છોકરી પાચ વર્ષથી તે સાસરે રહેતા સુધી કેળ-વણી લે છે તે પોતાના મોટપણની સ્થિતિના ઝાડનું બી રોપી છોડ ઉગેલો જોય છે એમ સમજવું લખતાં, વાંચતાં શીખવુ એનુંજ નામ કેળવણી નથી, પણ જે જે ભણતર ને શિખામણથી રીતભાત સુધરે, મનની શક્તિ વધે, તેસ્સા ને રીતભાત સુઘડ થાય ને એ વડે પછી પોતાથી ને બીજાથી ઉચાં સુખ ભોગવાય તે તે સઘળા કેળવણીના સાધન કહેવાય. નાનપણથી જે છોકરી ભણેલી અથવા ભણતી છોકરીઓની સગતિમાં રમે છે તે ઉઘાડે શરીરે ધળમા ઢીગલા ઢીંગલી સાથે નહિ રમે, પણ ચોપડીઓ ને સ્લેટ પેન્સિલને રમકડાં જાણે સ્લેટ પર ચિત્રામણ કાઢશે ઉમર જતી જશે તેમ તેમ તે વાચતાં લખતા, ગણતા ને ગાતા શીખશે, સીવતાં ભરતા ને ગુંથતા શીખશે, અને વાંચવામા જે સારી શિખામણ આવશે તે અને પોતાના વડીલ સાથે અથવા બેનપણી પાસે સમજતા એ જે વાત કહેશે તે સઘળું પોતાના હૈયામા ઠસાવશે. કુમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમે છે, પણ તેજ મોટું થયે વળતુ નથી-કુમળા મન ઉપર ડી છાપ સહેલથી પડે છે, છોકરીઓને પણ અઘરૂ લાગતું નથી. એઓને મન શીખવું એ એક જાતની રમત થઈ પડે છે મે કેટલાંએક અભણ મોટા બૈરાઓને ભણેલા બૈરાઓની સંગતિથી મનમા પરતાતા અને પછી ભણતા, લખતા, ભરવા સીવવાના ઉદ્યોગમાં પડતાં જોયાં છે પણ બિચારીઓને બહુ મુશ્કેલ પડતુ—કેટલાકથી તો નજ શીખાયુ ને તેઓએ કપાળ કુટી મૂકી દીધું, પણ કેટલાંક (ઘણાજ થોડાં) જે ખતથી વળગી રહ્યા તેઓએ થોડું ઘણું હાસલ કર્યુ છે ભણવામાં તથા સુબોધ લેવામા ને સુઘડતાનો સહવાસ કરવામાં ગુજરેલું બાળપણ મોટપણે બૈરાને બહુ બહુ લાભ કરે છે.

કોઈ તકરાર ઉઠાવશે કે એ રીતે વખત જશે તો પછી ઘરધંધો કીએ દહાડે શીખશે? પણ વીણવું, ઝાટ-કવું, વાસીદું, અબોટ કરવું, ઉટકવુ વીછળવુ, રાંધવું, પીરસવું એ ધંધો દસ વર્ષની ભણેલી છોકરી ખંતથી મંડે તો એક મહીનામા શીખી શકે તેવુ છે ને હાલ જે તેટલી ઉમરની છોકરીઓને તે કામમાં આવડત છે તેના કરતાં ભણેલી છોકરી વધારે સારી સારી આવડતને પોતાની કરી રાખશે-કારણ કે અભણ રસળતી ને બેદરકારીથી ધંધો કરે છે ને પેલી પોતાની ઉદ્યોગની ટેવથી ઝપટથી કરી શકશે. તે ધંધો એટલો તો સહેલો છે કે અગર વ-

સંસાર રૂડો ચલાવે એવો કુદરતી કાયદો છે, તે છતા જ્યારે માબાપ પોતાની પુત્રીને બાળપણમાં પરણાવે છે ને પર-ણ્યા પછી છુટા તો થવાતું નથી તેથી તે કેટલીકને આંધળા, લુલા, ખોડવાળા સાથે, કેટલીકને ભંગી, અફીણી, ચોર, છીનાળવા, જુગારી સાથે, કેટલીએકને હીણકમાઉ સાથે દહાડા કાઢવા પડે છે તેઓને સાસરે જવું ગમતું નથી તે છતાં પારકાના તાબામા રહી દુઃખ વેઠવું પડે છે તેમ વર મરી ગયે પુનર્વિવાહનો ચાલ ન હોવાથી રંડાપામા રિબાવું પડે છે કાચી ઉમરમાં સાસરે રહેવાથી છોકરાં નાકૌવત અવતરે છે 'સોળે સાન ને વીસે વાન' એ કહેવત ખરી છે-પુખ્ત ઉમર થયા વિના શરીર બાંધો પકડતુ નથી. સ્વભાવગુણવૃત્તિ પાકા થતા નથી એ મુદ્દતની પહેલાં રોગ મરણનો અને નઠારી ટેવ પડવાનો પણ સંભવ હોય છે.

હેલો ન શીખવામાં આવ્યો હોય તોપણ તે દશ વર્ષની ઉંમરે પણ છોકરી ઝટ શીખી શકે છે. ભણવાનાં ઉદ્યોગની સાથે ઘરધંધો પણ વચમા વચમા કરાવતો ને એમ ચાલેથી છોકરીઓ પાંચ સાત વર્ષની મોટી મુદતમાં ઘરધંધો નહિ શીખે એમ ધારવું એ કેવળ ભુટ્ટો છે.

સ્ત્રીરૂપ અવસ્થા.

સાસરે રહ્યા પછી છોકરાની મા થાય ત્યાંસુધીની જાણવી. પ્રથમ સાસરે જાય છે ત્યારે વર જો કંઈ સમજતો ડાહ્યો હોય તો ઘણુંકરીને થોડા વખતમાં તેની સાથે વહુ હળી મળી જાય છે, પણ વર નઠારો હોય તો તેના જુલમથી ત્રાસ પામીને અને કેટલીક વસ્તુ મો ન ગમવાથી સાસરે જવાને કેદખાનામા પડવું ને સૂળીએ ચઢવું સમજે છે. એ સઘળું બાળપણમા પરણાવવાની ચાલને લીધે અને બાળપણમાં કેળવણી ન લેવાને લીધે થાય છે એમ મૂળથીજ સંસાર બગડે છે જેઓ વરની સાથે હળીમળી જાય છે તેઓ પોતાનો સંસાર શિરસ્તાપ્રમાણે ચલાવ્યા જાય છે, પણ જેઓ પ્રથમથીજ એલક ખાઈ ગઈ હોય છે તેઓને સંસાર મંડાતા ઘણી વાર લાગે છે. સંસાર માંડ્યા પછી સ્ત્રીઓની હાલત આ પ્રમાણેની છે—જે સ્ત્રીઓ જન્મસ્વભાવથી અને ભલા માબાપને ઘેર ઉછરવાથી ડાહી હોય છે તેઓ પોતાના સંસાર ડાહી રીતે ચલાવ્યાં કરે છે ને તે વાતમાં તેઓનો વાક કહાડવાનો નથી, પણ એઓથી કેળવણીથી થતા લાભ લેવાતા નથી વળી જે ડાવકી છે તેઓ પણ રડવા કૂટવાની ને લગ્નમાં ફટાણાં ગાવાની રીત વગેરે અને ધર્મસંબંધી વહેમો વગેરેને તાબે છે કોઈ ડાહી હશે પણ તે ચતુર નહિ હોય, ને કોઈ ડાવકી દેખાતી હશે પણ તે થોડા બોલી ને થાબલાકોરી હશે. અભણ જુવાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણીખરી સરખી છે જુદા જુદા સ્વભાવ અને જુદી જુદી વિદ્યા તથા સંગતિ એથી જનજનની સ્થિતિમા અંતર પડે છે. આપણી સ્ત્રીઓને વિદ્યા નથી ને સંગતિ ઘણીખરી એક રીતની છે, માત્ર સ્વભાવથી અને કંઈએક સંગતિથી તેઓમાં પરસ્પર થોડોક ફેર પડે છે. માટે આપણી અભણ જુવાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સર્વ વર્ગમાં ઘણીખરી સરખીજ છે એ કહેવું ખોટું નથી.

હવે એ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઈએ. વહુ સાસરે રહેતી થઈ કે પ્રથમ તો તેઓ સાસુ નણંદના તસકા ખાતાં ને વખતે આંખમા ઝળઝળીઆ સાથે ઘરધંધો કરે છે. તેઓને જરા જંપીને બેસવાનો વખત આવતો નથી એમ કરતાં લાગ મળ્યો તો મોહોલ્લાની પડોસણ બેનપણીઓની આગળ જઈ ઘરનું દુ:ખ રડે છે ને પછી એઓ સાસુ નણંદની સામા થવા માંડે છે. રાતે વાળુ કરી એંઠવાડ માંજી બિચારી થાકીપાકી સૂઈ જાય છે સવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોય છે, પણ શેનું સુખ? દિવસના કકાસના ઉભરાઓ તે વરની આગળ કાઢે છે. એ જો સમજુક હોય છે તો થાપડ થાપડ ભાણા કરી હસાડી રમાડી સુવાડે છે, કેમકે એ બિચારાથી પણ વાહાલી બૈરીની દાઝમા વિવેક મૂકી માબેનને કહેવાતુ નથી. વર જો ચીડિયા સ્વભાવનો હોય છે તો રાડ તારોજ વાંક છે એમ દાઝ્યા ઉપર ડહામ દે છે જેમ જેમ વર્ષ થતા જાય છે તેમ તેમ જુવાન સ્ત્રીઓ પાકી થતી જાય છે ને બેનપણીઓને મળવાનું વધારે રાખે છે ને તેમા પછી કોઈનાં નવાં અળગાની, કોઈના નવાં સાસરે રહેવાની, કોઈને દહાડા રહ્યાની, કોઈના દુરાચારની, કોઈના ઘરેણાની, 'કોઈના સુખની, કોઈના ધણીની વગેરે વાતો ચાલે છે. એનું છેવટ આ થાય છે કે ઘણાક કારણોને લીધે ઘણીક સ્ત્રીઓ બગડે છે, એ જુવાન સ્ત્રીઓને માથે ઘરની કાળજી ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાશનો વખત કુથલી કરવામા અને (નીચલા વર્ગોમાં) રેંટિયા કાંતવામા તથા કણીઆની દાળ વીણવામાં કાઢે છે. એઓને લુગડા ઘરેણાના ઘણા કોડ હોય છે ને એને માટે વરની સાથે કંકાસ કરે છે ને વેળાએ તેની પાસે બાપથી છાનુ દેવું કરાવીને પણ નાણું કઢાવે છે એક નાગરની નાત સિવાય સઘળી નાતોમા લગ્નમાં ફટાણા ગાવાનો ચાલ છે તેથી તેવે પ્રસંગે જુવાન સ્ત્રીઓ વેવાણ વેવાણની તરફથી ફરી ફરીને ઘાણું ઘાણું ઉઘાડું બોલે છે-એઓના બોલવા આગળ હોળીમાં બોલાતાં છોકરાઓના ગીત તો કંઈજ હિસાબમા નહિ. એઓ મોટા બૈરાંની સાથે ઉભા રહીને કૂટવાનો પણ અભ્યાસ કરે છે ઘરધંધામા માહીતી અને (ઉપલા વર્ગોમા) ગીત ગાવા ઉપર તથા ભરત ભરવા ઉપર થોડોક શોખ એ સિવાય તેઓનું બીજું કશુંએ જાણવા જેવું નથી.

સાસરે રહ્યા પછી બે ત્રણ વર્ષમાં જો જુવાન સ્ત્રીઓને દહાડા ન રહ્યા તો પછી તે મનમા મુંઝાય છે હાય રહી ગયાં જો, વંઝયાદોષ માથે રહેવાનો ને છોકરા વિના આપણાં માન વધવાનાં નહિ ને સૌ જુલમ કર્યા કરવાના, એવા એવા ખ્યાલથી તે મનમા બળ્યા કરે છે પછી તે સોયાણી, જોશી, હાથ જોનાર, વૈદ્ય, જોગીને શોધે છે ને તેઓના કહેલા ઉપચાર છાના છાના કરે છે, ગમે તે ઓસડ કરે છે, દેવદેવીની માનતા માને છે, ગ્રહના જપ કરાવે છે તથા દાન

કરાવે છે. નાગપાંચેમ વગેરે વ્રતો કરે છે. પારકાં છોકરાંને રમાડે છે ને એ તેનાં લુગડાં મળમૂત્રથી ખરાબ કરે તો તેમાં તે સ્ત્રીઓ રાજી થાય છે કે હવે આપણે દહાડા રહેશે.

એ ચિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે જે સમયે પ્રેમરસનો લહાવો લેવાનો ને સંસારસુખ ભોગવવાનું તે સમયે જુવાન સ્ત્રીઓને સાસુ નણંદના જુલમ વેઠવા પડે છે ને એથી તેઓ બળીએલ ને ચીડીએલ થાય છે, દહાડા રહ્યા પછી કેટલીકનાં માન વધે છે, તોપણ કેટલીકને તો ગર્ભવાળી હાલતમાં પણ ધણો ધંધો કરવો પડે છે ને બળીએલ રહેવું પડે છે કે જેથી થવાના છોકરાના સ્વભાવ ઉપર નઠારી અસર થાય છે એ વાત ખોટી નથી દહાડા રહ્યા પછી બૈરાંને લાડ લડાવવાનો મુખ્ય હેતુ ગર્ભને પુષ્ટિ આપવાનો છે કે જેથી તેનું મગજ પણ સારૂ થાય ઘરમા સાસુ, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણીમાં ઘરધંધાની વહેચણ સારૂ મારામારી હોય છે વહુઓ પોતપોતાના વરને ઉંધુ ચતુ સમજાવે છે તેથી બાપના મરણ પછી ભાઈઓ જુદા રહે છે. ફટાણાં ગાવા, ફૂટવા જવા, દહાડા રાખવાને બાધા આખડી, ધંતરમંતર, ટૂચકા ઓસડ કરવા, અનેક લાલચે દુરાચાર કરવો, ઘરમા કંકાસ કરવો, ચાર મળી કે નિંદા કુથલી કરવી અને ઘરેણા લુગડાની ઘેલાઈ રાખવી એ સૌ કેળવણી નહિ તેના ફળ છે એ ઉપર વધારે ટીકા કરવાની જરૂર નથી લગ્નથી જોડાયલા એવા વરવહુએ પહેલી પ્રીતના લહાવો કેમ લેવો, ઘરના માણસો સાથે કેમ વર્ત્તવું અને આગળ ઘર કેમ ચલાવવું ને છોકરા થએથી તેઓને કેમ ઉછેરવા એ સંબંધી જાણ, ચોપડીઓ વાચ્યા વિના ને ભણેલીમાથી ઉછરેલી સુઘડ છોકરીઓની સંગતિ વિના કાંઈ કાળે થનારજ નહિ.

નાનપણમા કેળવણી લીધેલી છોકરી સાસરે જવાની તૈયારી ઉપર ધણીધણીઆણીના પ્રેમ વિષેની અને સાસરાના માણસો સાથે વર્ત્તવા વિષેની ચોપડીઓ વાચશે તે પોતાના વિચારથી ને સુઘડ માની સૂચનાથી સાસરાના માણસો દેખતા વરની સાથે બોલવામા સંકોચ નહિ રાખે. એ રીતે વરવહુની પરસ્પર પ્રીતિ વધશે કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના ઉદ્યોગથી ને ડહાપણથી સાસરે એવી રીતે વર્ત્તશે કે કોઈ દાડોડા કંકાસ થશે નહિ કદાપિ ઘરનાં માણસોના જુદા જુદા સ્વભાવને ધોધે કંકાસ જેવું દેખાશે તો તે ચતુરાઈથી અથવા ખામોશ ખાઈ જઈને તકરારને માડી વાળશે તેણે ચોપડીઓમા જે વાચ્યુ હશે, મા બેનને મોઢે સાંભળ્યું હશે તેના ઉપર ધોરણ રાખી પોતાના નવા અનુભવમાં આવેલાં સાસુ સસરા, જેઠ દીયર ને ઘરના ચાકરો સાથે જેમ જોઈએ તેમ રૂડી રીતે વર્ત્તશે. અગર કદાપિ મોટા કુટુંબને લીધે પોતાને સુખ નહિ થતુ હોય તો તે વિવેક ચતુરાઈથી પોતાનાં વડીલ સ્ત્રીઓને કહી પોતાના ઉપરનો બોજો ઓછો કરાવશે અથવા તેમાં નહિ ફાવે તો પોતાના વરને સમજાવીને જુદું રહેવાનું કરાવશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી કોઈપણ રીતે કુટુંબમા કંકાસ નહિ ઘાલે, પણ હરેક રીતથી પોતે ને બીજા સુખી થાય તેવુ આચરણ રાખશે તેઓ ઘર કામથી પરવારીને નવરાસના વખતની વહેંચણ કરી કામમા રોકાયલી રહેશે. તેઓ ઘણી ઘણી વાતની જાણ કરે તેવા, શિખામણ આપે તેવા, ને મનરંજન કરે તેવા ગ્રંથો વાચશે થોડી વાર સીવવા ભરવાનું રાખશે ને થોડી વાર પોતાના જેવી સુઘડ બેનપણીઓ સાથે ખરી પ્રીતિમૈત્રીની વાતો કરશે ગીત ગાશે અને સંસાર સુધારાના વિચાર કરશે. એ રીતે ઉદ્યોગમા લાગુ રહ્યાથી તેઓ અનીતિનાં કામના બુટ્ટાઓ નહિ ઉઠાવે, તેઓ ઘરેણા લુગડાની ઘેલાઈ નહિ રાખે, પણ જે મળશે તેમા સંતોષ માની તેને યુક્તિથી એવી રીતે પહેરશે કે તે થોડા પણ ઘણાં સારા દેખાશે. તેઓ અઘરણીમાં પીચળ માડણથી વાદરી અથવા વાધ થવાના કોડ નહિ રાખે. તેમ કદી દહાડા ન રહ્યા તો તેને માટે વૈદ્ય, સોયાણી નહિ સેવે ને બાધા ટૂચકાને ખોટાં સમજશે ભૂત, ચૂડેલ, નારાયણબળી વગેરેના વહેમ નહિ રાખે. અગર વર તામસી ને શઠ તારો રોટલો ઘડતા ભાગ્યો એવું કહેનારો હશે, તોપણ ભણેલી વહુ પોતાની ચતુરાઈ ને સુઘડતાની મોહિનીથી તેને પોતાને વિષે પ્રેમી કરશે. જેમ મૂર્ખ જુવાન સ્ત્રીઓ જાદુ ટોણાથી પોતાના વરને વશીકરણ કરે છે તેમ નહિ કરે. તેઓ ફટાણાં ને ફટાણાની કુવડ ચાલ જે સ્ત્રીજાતની મર્યાદા તથા સુઘડતાને મોટી એબ લગાડે છે તેમા કદી સામિલ નહિ થાય

માતારૂપ અવસ્થા.

સ્ત્રીને બાળક અવતરે ત્યાથી તે ઘરડી થઈ ઘર ચલાવવાનુ કામ છોકરાંની વહુને સોપે ત્યાં લગીની જાણવી હાલની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. મા પોતાના નવા બાળકને ધવડાવવાની, તે પડે આખડે તેની અને ટાઢ હોય તો તેને પહેરાવવા ઓઢાડવાની, એટલીજ વાતની કાળજી રાખે છે મા અથવા બીજી બૈરી બાળકને ઉંધુ ચતુ કરી તેલથી રગડી નાકમા ઘી ને આંખમાં દીવેલ મૂકી દાઝે તેવા પાણીએ નવડાવે છે. એથી

બાળક બિચારૂં બહુ રડે છે ને રતાળુ જેવું લાલ થઈ જાય છે, તોપણ તેની સામે દયા આવતી નથી. મા પોતાના બાળકને કોઈની નજર ન લાગે માટે કેડે કાળો હીરનો કંદોરો ને હાથે કીડીઆના ભડકીઆ; કોટે રૂપાનું પગલું તથા બજરબંટુ ઘાલે છે ને ગાલે કાજળના ટપકાં કરે છે. બેએક મહીનાનું થાય છે કે તેને કેડે રૂપાનો કંદોરો ને હાથે પગે સોના રૂપાની કલ્લી ઘાલે છે. પેલું મોટું થતું જાય છે, પણ તેને બોલતાં ચાલતાં શીખવવાનું કામ માને નસીબે નથી ઘરના ઘરડાંર્યાની લાજથી વહુથી સૌના દેખતા પોતાના બાળકને રમાડાતું પણ નથી. બાળકને કેડમા ઘાલી ફરવાના, તેને લુગડાં ઘરેણાથી સજી નાતમા જમવા લઈ જવાના તથા વરઘોડામાં સાબેલા કરવાને માના બહુ કોડ હોય છે-એટલા કોડની સાથે પેલાના ઘણા રડવાથી અકળાઈ જાય છે ત્યારે મા તેને ઢીકા મારવામા કંઈ કસર રાખતી નથી બાળકને પછાડે છે ને મારે છે. બાળક ત્રણ વર્ષનું થયા પછી તેને ઉછેરવા સંબંધી ને કેળવણી આપવા સંબંધી મા બીલકુલ બેદરકાર રહે છે.

પોતાની વહુરૂપ હાલતમા એટલો ફેર પડે છે કે તેનાં જરા માન વધે છે ને સાસુ નણંદ તેની પાસે સખ્તીથી કામ કરાવતા નથી. જેમ જેમ વર્ષ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે ઘર ચલાવવામાં આગળ પડતી જાય છે હવે હું ઘરધણીઆણી છઉં એવા અભિમાનમા બોલવે ચાલવે ઠાવકી થાય છે ને તે બધી વાતમાં ઘરડાચાર બતાવે છે. પછી તે છોકરાઓને પરણાવવાની ખટપટમાં પડે છે ને પછી વહેવાણ ને સાસુના લહાવા લે છે ને પોતાના છોકરાની વહુના ઉપર ચાલતી આવેલી સખ્તી કરે છે. મારૂપ અવસ્થાનાં સાતેક વર્ષ પાછલી સ્ત્રીરૂપ અવસ્થાની પેઠે જુવાનીના તોરમાં પણ જરા ઠાવકી રીતે ગુજારવામા આવે છે નીતિસંબંધી વિષયમાં બૈરાં થોડા ઘણા ડાહ્યા થાય છે, પણ રૂઢિ ને વહેમ વિષયમા તો તેઓ વધારે પાકા બને છે.

એ ચિત્ર ઉપરથી દેખાય છે કે પ્રથમ વડીલની લાજ રાખવાની ચાલથી માથી પોતાના બાળક ઉપર દિવસે ઝાઝું ધ્યાન અપાતું નથી. એ હાલની અભણ હાલતમાં જુવાનના કરતાં ઘરડાંની કાળજીથી બાળક મોટાં થાય છે એ સારી વાત છે. પણ એઓ પણ તેનાં ઉપર ઉપલું ઉપલુંજ ધ્યાન આપે છે. ખરેખર બાળકને ઉછેરવાસંબંધી રીત આપણામા સારી નથી. જ્યાં ત્યા બેદરકારી દેખાય છે. ટળ્યા પીટ્યા કરવું, રાંડ રાડ કરવું, ઢીકા મારવા એમા તેઓ માપણું બતાવે છે, પણ તેઓને પાસે બેસાડીને બોધ આપતી હોય એવું કેથે જણાતું નથી.

છોકરા થયા પછી બૈરી પોતાના ધણીની સાથે જરા વધારે છૂટથી સંસાર લહાવો લે છે, પણ ખરો લહાવો તો ક્યાથી મળે? પોતાની પ્રસન્નતાથી વર વહુએ જોડાવું જોઈએ તે તો થયું ન હોય ત્યારે પછી સ્ત્રી-પુરુષની પ્રીતિનો લહાવો ચોખ્ખો તે કેમ લેવાય? મોટાં થયાં એટલે રૂઢિને તાબે વધારે થાય છે. દેવ દહેરાં કરવાં, મંદિરે જવાં, મહારાજોનાં દર્શન કરવાં, રડવા, કૂટવા જવાં વગેરે વાતોમાં નીમ રાખવા એમાં તેઓ મોટા થયા સમજે છે. છોકરા છોકરી ક્યારે પરણે, ફલાણીનો તો ઝોળીમાંથી ઝડપાયો જો એવા અંદેશા કરી તેની ખટપટમાં પડે છે, પણ જેથી છોકરા છોકરીનું આગળ જતા કલ્યાણ થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી નથી.

ભણેલી સ્ત્રી દહાડા રહ્યા કે પછી પોતાની તંદુરસ્તી સાચવવા માડશે તે જાણે છે કે માની નીરોગી ને સુખી હાલત ઉપર ગર્ભનું વધવું ને થવાના બાલકનું નીરોગીપણું આધાર રાખે છે તે જાણશે કે હું જો બળીએલ ને ચીડિએણ રહીશ તો મારા બાળકનો સ્વભાવ તેવો થશે એમ સમજી તે ખાવા પીવાની યુક્તિ રાખશે ને બને તેમ કાળજીને દૂર કરી ચહેનમા રહેશે. તે વારેઘડીએ ઓસડ નહિ લે, તેમ ઘણું સારૂ સારૂં પણ નહિ ખાય ને એક ઠેકાણે આળસુ પડી પણ નહિ રહે તે પોતાના રોજના ધારા પ્રમાણે પણ સંભાળી ને તનને કસરત આપ્યા કરશે ને મનને ખુશ રાખશે. જણવાની તૈયારી ઉપર તે આગળથી હોશિયાર સોયાણી અથવા ભણેલા દાક્તરને શોધી રાખશે. સુવાવડને માટે ખુલ્લી હવાનો એકાંત ઓરડો તૈયાર કરશે ને છોકરૂ અવતર્યાં પછી પોતાની ને બાળકની તંદુરસ્તી બાબત સારી પેઠે કાળજી રાખી સોયાણી દાક્તરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે. દીકરીના પ્રસવ જે હાલની રીત પ્રમાણે ધિક્કાર પામે છે તેના ઉપર તે ધિક્કાર નહિ નાખે અને તેને રાડ રાડ કહીને નહિ બોલાવે. તે પોતાના બાળકને અણસમજુક બૈરાની પાસે ઘણીવાર નહિ દે. તેને કંદોરા કલ્લીથી અણખત નહિ કરે. તેને હાલ નવડાવે છે ને રોવડાવે છે તેમ નહિ કરે. તે ધવડાવવાની બાબતમા અનિયમિત રહી બાળકને ચીડિયું નહિ કરે ને ઉઘાડી દેઈ કોઈને સોંપી બહાર નહિ જાય. તે પોતાના બાળકને સહીઅડ કઢાવશે. તે નજર બાંધવી, ઝોક ઉતારવી, ઉતાર મૂકવો વગેરેને ખોટા વહેમ સમજશે.

બાળકની ત્રણ વર્ષની ઉમરથી મા તેને ઘરમાં અથવા બહાર લઈ જઈ નવા નવા શોભીતા સુંદર પદાર્થો

દેખડાવવા માંડશે. પોતાના અથવા વાજીંત્રોના મધુર સ્વર તેના કાનમાં પાડવા માંડશે; પોતાના કુમળા ને સરળ બોલોમાં શિખામણની પણ બાળકને ગમે તેવી વાતો કરવા માંડશે. બાળકે સુઘડતાથી ઉછરવું ને સુઘડ માની વાતો સાંભળવી એ તેનામાં કેળવણીનું બી રોપાય છે એમ સમજવું. જગતમાં એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે પોતાની વર્તણૂક તથા ભાવી સુખને અર્થે પોતાની માના ઉપર આધાર નથી રાખતો. જે પુરુષોએ મોટા યશસ્વી કામો કર્યાં છે તેમાંના ઘણાક સુઘડ માતાથીજ ઉછરેલ માલમ પડયા છે. અફસોસ છે કે કેટલીક માની બેપરવાઈથી બાળક મરી જાય છે ને અગર જીવે છે તો પછવાડેથી તેઓ દુરાચારી નીકળે છે. કેટલીક માને પોતાના બાળકની ઘણી કાળજી હોય છે, પણ તેઓ તેને ઉછેરવાસંબંધી ભૂલભરેલી રીત રાખે છે જેથી બાળકની મનશક્તિ વધતી નથી ને એથી તે મોટપણે માણસાઈમા આવતાં નથી ભણેલી મા પોતાનું બાળક સામું બોલે તેવી રીતનું લાડ નહિ લડાવે, પણ એવી રીતે લડાવશે કે જેથી બાળક રાજી રહી ન માલમ પડે તેવી રીતે તે સલક્ષણું થાય તે પોતાના બાળકને સચ્ચાઈની તારીફ ને જુઠાણાનો ધિક્કાર બતાવી એ શિખામણ તેનામા ઠસે તેવું કરશે તેમ ઈશ્વરભક્તિ ને ઈશ્વરનો ભય એ વિષે પણ તેને સમજાવ્યા કરશે, વળી સાદાઈ, સ્વચ્છતા, ચારમા રારમાયા વગર પણ વિવેકથી બોલવાની ટેવ અને ભાઈ ઉપર તથા માબાપ ઉપર પ્રીતિ એ સૌ રખાવવા વિષે તે મહેનત લેશે તે બાળકને કેટલાક વખત સુધી રમકડાંઓ સાથે અથવા બીજાં સુઘડ બાળકો સાથે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમવા દેશે, પણ તેની રમતમાં કોઈ પણ રીતની કુવડતા અથવા કંકાસ જેવુ જાણશે તેમાં અટકાવ કરશે. પાચમા વર્ષથી મા પોતાના છોકરાને વાચતા, લખતા, ગાતાં ને ચિત્ર કાઢતા શીખવવા માટશે બે વર્ષમા વાંચતા લખતા ને થોડુંક ગણતા શીખી રહ્યા પછી છોકરાને નિશાળે મૂકશે ને પછી તેના અભ્યાસ ઉપર લક્ષ રાખ્યા કરશે છોકરીને સાતમે વર્ષથી વાચવાનું સાથે કોઈ વિષયનુ વર્ણન તથા કાગળ લખવાનું અને સીવવા ભરવા ગૂંથવાનું શીખવશે નવમા વર્ષથી થોડા થોડા ઘરધંધો આપશે, પણ એ સઘળા વખતમા જે જે તજવીજે છોકરી પહેરવે, ઓઢવે, બોલવે, ચાલવે, સુઘડ, ડાહી, ધંધામા હોશિયાર ને દુનિયાદારીની થોડી ઘણી સમજ ધરાવનારી થાય તે તે તજવીજો ખંતથી કામે લગાડશે તેરમે વર્ષે તેને લાયક વર ખોળી છોકરી તે વરને પ્રસન્ન કરે છે કે નહિ તે જોશે અને પછી બંનેને બને છે એમ જોઈ તે એનાં લગ્ન કરશે. ભણેલી મા પોતાની છોકરીને બાળપણામાં નહિ પરણાવે, પણ તેરમે વર્ષે અથવા લાયક વર ન મળેથી મોડેથી પરણાવશે.

ભણેલી મા પોતાના છોકરાને માયાળુપણાથી ભલમનસાઈના ને પરોપકારબુદ્ધિના વિચારો સમજાવશે, નિયમસર કામ કરવાની ટેવ પાડશે અને તે શું સમજવાનાં છે એમ જાણી તેઓનાં કુમળાં મન પર જુઠાણાની ને કુવડતાની ભુંડી છાપ પડે તેવું કંઈ બોલવા કરવાનું રાખશે નહિ. ટુંકામા ભણેલી મા પોતાનાં બાળકની કેળવણી વિષે ધ્યાન આપશે એટલુજ નહિ, પણ તેની સાથે પોતાનાં ઘરકામની ઘણી સારી રીતે સંભાળ લેશે. ઘર ચલાવવું ને રાજ્ય ચલાવવું એ બે બરોબર છે. ઘરમાં શુ છે, શુ લાવવાનું છે, ઘરમાં આવેલી વસ્તુ કયાં ગોઠવવી છે ને કેમ વાપરવી છે તે સઘળા ઉપર તેની હંમેશ નજર રહેશે તે પોતાના ઘરમા સઘે સફાઈ ને યુક્તિથી ગોઠવણ કરશે અથવા ચાકર હશે તો તેની પાસે તજવીજથી કરાવશે. તે ઘરખર્ચના હિસાબ ચોખ્ખો રાખી ઘટતો ખર્ચ કરશે તે ઘરકામથી પરવારશે તો પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખશે અથવા ધણીના કામમા સહાયતા આપશે.

ભણેલી સ્ત્રી પોતાના વરનેજ પોતાનો પ્રાણ સમજશે. તે સમજશે કે તેના સુખદુ:ખની સ્થિતિ ઉપર પોતાનો, છોકરાંનો ને ઘરની સ્થિતિ આધાર રાખે છે, માટે તેની સ્થિતિ સારી રહે તેવું પ્રભુ પાસે માગતી રહેશે બહારથી ગભરાએલા આવેલા પિયુને તજવીજથી કુમળી વાણીએ ઠંડો પાડી ખુશ કરી પછી ગભરાટનુ કારણ પૂછશે. રોજગારસંબંધી, આબરૂસંબંધી કોઈ ધાર્યા કામમાં હાર થઈ હોય તો તે સંબંધી અને જાતના અથવા પોતાનાં છોકરાંના મંદવાડસંબંધી ગભરાટમાં પુરુષ આવી પડેથી તેની ભણેલી સ્ત્રી તેનું દુ:ખ ઓછું કરવાને ઘણી ઘણી રીતે મહેનત લેશે તે એમ નહિ જાણે કે હુ નાજુક છઉં, સુંદરી છઉં, ભણેલી છઉં માટે ચાકરનુ કામ નહિ કરૂં–તે પોતાના પ્રાણપ્રિયને માટે ગુલામની પેઠે ચાકરી કરશે. હાલમાં સ્ત્રીઓ અંત:કરણના હેતથી નહિ પણ લોકલાજથી ને રાડવાના બીકથી પોતાના ધણીના મંદવાડમાં તેની ચાકરી કરે છે—બાકી બીજી તેની દુનિયાદારીની આફતમાં કંઈજ નહિ વખતે ધણીને કરજ આપવાનું હોય તો વૈરી પોતાના કબજામાંનું પીહેર મૂકી આવે છે ને ધણીની આબરૂ લુટાવી દે છે ને કંકાસ કરે છે કે લાવે તો ખવડાવું. પણ ભણેલીની શી વાત ? તે પોતાના તન

મનધનથી પોતાના પ્યારાને દિલાસા સાથે સહાય કરશે. પેલીની પ્રેમભરેલી દયામણી પણ ચંચળ આંખ જોઈ, તેની પ્રેમભરેલી દયામણી ચંચળ વાણી સાંભળી, તેના ઘણીજ ચંચળતાવાળા હાથ પોતાને શરીરે અડકતાં ધ્રૂજતા જોઈ, બિચારો પુરુષ પ્રથમ તો આંખે સજળ થાય છે, પણ પછી પોતે ભાગ્યશાળી છે એમ સમજે છે ને પેલી સુઘડ સ્ત્રીના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ કરે છે. જે વેળા ધણી પોતાની તનમનધનની હાલતથી મોટી ગીરફતારીમાં પડયો હોય છે–જેની અસર ઘરના છોકરાછૈયાં, ચાકરનફરના ઉપર પણ જણાતી હોય છે, જે વેળા ઘરરૂપી વહાણ દુઃખના દરીઆમા ડૂબવાની તૈયારી પર હોય છે તે વેળા ભણેલી ઘરધણીઆણી જેની નાજુકાઈ ઉપર પણ ભયંકર અસર થઈ હોય છે તેને બીજાં સૌ માણસો હોકાયંત્ર–ધ્રુવનો તારો છે એમ સમજી તેના તરફ જોયાં કરે છે; ને એ પણ ધીરજ રાખી પોતાના ખોળેલી યુક્તિથી વહેલું મોડું ડૂબતા ઘરને સલામત રાખે છે એ રીતે ભણેલી સ્ત્રીનો પોતાના ધણી ઉપર પ્યાર હોય છે. રખેને પોતાના ભણેલાને બટ્ટો લાગે, રખેને મારા છોકરાની કેળવણી ચુંથાઈ જાય, રખેને મારૂં ને મારા ધણીનું ઘર ડુબે એ અંકુશથી પણ તે પતિવ્રતા રહેશે જે સ્ત્રીએ કેળવણી લીધી છે ને જે નીતિમા ઉછરેલી છે તે સ્ત્રી નઠારાં કામ તરફ વલણ કરે ત્યારે તો ગજબ થયો સમજવો–એમ બનેજ નહિ ને અગર ૧૦૦માં પાંચ કદી તેવી નીકળી તો તેને હડે હડે થઈ મરવું પડવાનું

ભણેલી સ્ત્રી પોતાની સાસુ નણંદ જેઠાણી દેરાણી સાથે હળી મળીને ચાલશે. તે પોતાના ચાકર ઉપર ધણીઆણીપણાનો દોર રાખશે, તેમ તેઓની ચાકરીની કદર પણ કરશે. ચાકર એ ઘરના કોળ છે. જુનાને કાઢવાથી ઘરનું ગુહ્ય બહાર જાય છે ને નવાને દાખલ કરવાથી તેઓને પાછા તરબીઅત કરવા પડે છે માટે ચાકરને કેટલી છૂટ આપવી, તેઓની આગળ કેટલી વાત કરવી અને તેઓને કેવી રીતે કાઢવા, કેવી રીતે રાખવા વગેરેના કામમા ભણેલી સ્ત્રી ઘણીજ પહોચ હોશિયારી ને ચાલાકી બતાવશે

ભણેલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ.

ભણેલી સ્ત્રી ધણીનું ઘર ઉપાડી લઈ તેને રૂડી રીતે ચલાવશે તેથી અને છોકરાઓને બાળપણમા કેળવણી આપશે તેથી ઘરના ધણી પુરુષને તે બે મોટા વિષયની કાળજી ન રહેથી એઓ પોતાના ઉદ્યમમા ધૂન્યા રહેશે. ઘરનો ખટલો કંઈ નાનોસૂનો નથી. એ બોજાનો અરધો ભાર આજકાલ અભણ સ્ત્રીઓનેલીધે આપણે પુરુષને વેઠવો પડે છે. ફક્ત સ્ત્રીના હાથમાં મહીને મહીને નાણાંની રકમ આપવી કે તે પછી તેમાંથી ખર્ચ કર્યાં કરે. એ રીતે પુરુષને કાળ ઘણો મળેથી દેશમાં ઉદ્યમ ને વિદ્યા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને ભણેલી જોઈ કેટલાએક મુર્ખાઓને પણ ભણવાની ચાનક થશે. છોકરાંઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટપણે પોતાને ઉદ્યોગે વહેલાં વળગશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધેથી દેશના લોકની ઘણી ઘણી અસલની જંગલી ચાલમાં રૂડો ફેરફાર થશે. લોકનું બોલવું, ચાલવું, પહેરવું, ઓઢવું સુધરશે. તેઓની શુભ ને અશુભ કારજમાં ચાલતી કુવડ રીતભાત જતી રહેશે ને તેને બદલે નવી સુઘડ દાખલ થશે. નજર લાગવી, ભૂત વળગવું, ધંતરમંતર, ટૂચકા વગેરેના વહેમો દેશમાથી જશે; તેમ ફટાણાં, રડવા કૂટવાની ઘેલાઈ, અધરણીમાં ચીતરાઈ વાઘ થવું વગેરે જંગલી રીતભાત પણ દૂર થશે. બાળલગ્ન બંધ થવાથી ને પુનર્વિવાહ થયેથી પણ ઘણા ઘણા દેશને લાભ થશે. તેઓ પોતપોતાના ઘરમાં સુધારો કરશે ને કેટલીક પોતાની ફુરસદની વખતમાં ગ્રંથ લખશે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ ઘેરઘેર પ્રેમસંપની ને પછી દેશને અર્થે ભક્તિ ને શૌર્ય એ બેની વૃદ્ધિ કરશે. સ્ત્રીઓએ જનમંડળ ને દેશ ઉપર બહુ બહુ અસર કરી છે. એ વિષે રજપૂતસ્થાન, ગ્રીસ, રોમ ને જર્મનિ એ પ્રદેશ જેવા જોઈએ તેવા દાખલા આપે છે.

લડાઈ કેમ ચાલે છે, પોતાના દેશના ને શત્રુની તરફના કેમ લડે છે તેની સઘળી જાણ રજપુતાણીઓ પોતાનાં માણસો પાસે પોતાના જનાનામાં મંગાવતી. તેઓ લડી પણ જાણતી. પાટણના રાજાની દીકરી કરમદેવી જે ચિતોડવાળા સાથે પરણી હતી તે દિલ્હીના કુતુબુદ્દીનની સામા લડી હતી ને એને એણે હરાવ્યો હતો. ઉદેસંગરાણાની તરફથી તેના એક સરદારની મા ને તેની બાળક વહુ અકબરના સૈન્ય સાથે લડવાને ઉતર્યાં હતાં જેથી રજપુતો ઘણા ઉશ્કેરાયા હતા. બાપને ઘેર ને વરને ઘેર દેશાભિમાન ને શૂરાતનના જોસ્સાઓથી ગરમ લોહીની થયેલી એવી સ્ત્રીઓ મોજમઝામાં ગુલતાન થતા ને થઈ ગયેલા સ્વામીઓને ઉત્તેજન આપી લડવા મોકલતી. તમે મને ગમે તેટલા ચાહો છો, હું તમને ગમે તેટલી ચાહું છું, તોપણ પ્યારની ઘેલાઈમા આપણે આપણી રજપુતાઈને બટ્ટો ન લગાડવો એમ તેઓ કહેતી. એ જોસ્સો કોઈ વખત ઘેલછા

જેવો થઈ પડતો, તોપણ તે જોસ્સાથી રજપુતો દેશ ભક્તિ ને રાજ્ય ભક્તિ ને કુળ ભક્તિ આજલગી પણ રાખી રહ્યા છે.

દિલ્હીના પૃથ્વીરાજને મહોબના પરમાલ સાથે લડાઈ ચાલતી હતી, તેમાં પૃથ્વીરાજ છેક પરમાલની રાજ્યધાની લગી આવી રહ્યો હતો એ પ્રસંગે પરમાલ ગભરાઈ ગયો હતો, પણ તેની સ્ત્રી માલણદેવીએ તેને સલાહ આપી કે હાલ આપણે પૃથ્વીરાજ પાસે એક મહીનાનો તહ માગવો ને એ દરમિઆનમાં આપણા બે સરદારો જેને તમે દેશનિકાલ કર્યા છે ને જેઓએ કનોજનો આશ્રય પકડયો છે તેઓને પાછા બોલાવીશુ. પૃથ્વીરાજે તહ આપ્યો ને માલણદેવીએ પોતાના ભાટને કનોજ મોકલ્યો. ત્યા તે પેલા બે સરદાર ભાઈઓને ઘણું સમજાવે, પણ તે નાની નાજ કહે. છેલ્લી વારે ભાટે કહ્યું કે ભાઈઓ, તમારી મા દેવલદેએ માલણદેવી આગળ ઘણી ઘણી વાર સમ ખાધા છે કે 'મારા છોકરાની જિંદગી મહોબની સાથે છે' ને એ વાત દેવલદેને સંભારી આપવાને માલણદેવીએ મને કહ્યુ છે. એ સંદેશો દેવલદેએ સાભળ્યો કે તેણે પોતાના દીકરાઓને કહ્યુ કે ચાલો તૈયારી કરો. માનું એ વચન સાભળીને એક ભાઈએ ટક ટક જોયા કીધુ, પણ બીજો બોલી ઊઠયો કે મહોબ પાયમાલ થઈ જાઓ-અમારી નોકરીના બદલામાં પરમાલે અમને દેશનિકાલ કર્યા તો હવે અમારે ત્યા આવી બચાવ કરવાની શી જરૂર છે? હું તો નહિ આવું. એ સાંભળી દેવલદે જેરસામા બોલી ઊઠી કે "ઈશ્વરે મને વાંઝણી રાખી હોત તો સારૂ કે રજપુતનો ધર્મ છોડી દઈને પોતાના રાજાને સંકટમાં સહાય ન કરે તેવા દીકરાને જન્મ ન આપત. ઓ જગદીશ! બાપદાદાના નામ પર પાણી ફેરવનારા આ દીકરાઓ જોઈ મારે બળાપો કર્યા કરવો એવુ શું તે સરજાવ્યુ છે? નાલાયક છોકરા! ખરા રજપુતોનું હૈયુ ટંટા લડાઈનુ માત્ર નામ સાભળી હરખથી ઉચકાય છે, પણ ઓ નીચ, તમે મારા સ્વામી જેસરાજના હો એમ મને લાગતુ નથી-કોઈ હરામ થકી તમારી ઉત્પત્તિ હશે." એ વચનથી પેલા ભાઈઓ શરમીંદા થયા અને પછી તેઓ પરમાલને સહાય કરવાને નીકળી પડયા. દેવલદે પણ સાથે થઈ. તેઓ મહોબ પહોચ્યા પછી ત્યા લડાઈના વિચારને સારૂ મંડળી ભરાઈ હતી તેમાં માલણદેવી ને દેવલદે પણ પડદામાથી પોતાનો વિચાર જણાવતી હતી. રાજા જે પૃથ્વીરાજનું જોર જોઈ લડવાની આનાકાની કર્યા કરતો હતો તેને માલણદેવીએ ઠપકા આપી ફરફેરી લડાઈમા મોકલ્યો હતો ને દેવલદેએ દીકરાઓને છેલ્લી શિખામણ દીધી હતી કે લુણ ખાધું છે માટે સાચા રહેજો ને જો તમે તમારા રાજાને માટે અગર રણમાં પડશો તોપણ તમે સ્વર્ગમાં મુગટ ધારણ કરશોજ.

કનોજના રાઠોડ રાજાની સંયુક્તા નામે દીકરીએ પોતાના સ્વયંવરમાં બીજા બધા રાજાઓને મેલી દઈને પૃથ્વીરાજને વરમાળા પહેરાવી હતી. પૃથ્વીરાજ એના ઉપર એટલો આસક્ત થઈ રહ્યો હતો કે તેની સાથે મોજમઝામા કાળ ગુજારવામા તેણે પોતાના રાજ્યસંબધી કામકાજ કરવાં છોડી દીધાં હતાં. જ્યારે શાહબુદ્દીન ઘોરીની સામા તૈયાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે વેળા પેલી સંયુક્તાએ પોતાનાં પ્રેમવચન પડતા મૂકી શૂરાતનસંબંધી કઠણ શબ્દથી પૃથ્વીરાજને ઉશ્કેર્યો હતો. 'મારા પ્રીતમનો જય થાઓ ને કીર્તિ વધો ઓ ચોહાણના સૂર્ય! તારા જેવા યશ કોણે મેળવ્યા છે ને તારા જેવું સુખ કોણે ભોગવ્યું છે? મરવું એ તો માનવીને ને દેવતાને પણ સર્જિત છે. પણ ઉંચી રીતે મરવું એ અમર રહેવું છે. તુ તારી જાતનો વિચાર ન કર પણ અમરપણાનો કર તારી તરવાર શત્રુને વચમાથી કાપો ને હું વળી પાછી તારી અર્ધાંગના થઈ રહીશ.'

શાહબુદ્દીન ઘોરીની સાથે લડવાની ગોઠવણ કરવાને રાજા અને સરદારો મળ્યા હતા વચમાં પૃથ્વીરાજે તેઓને કહ્યુ કે તમે વિચાર કરો છો એટલામાં હું જઈ આવું છઉં એમ કહીને રાજા પોતાની પ્યારી સંયુક્તા કને ગયો ને પૂછ્યું કે તારી શી સલાહ છે, તે વખતે સંયુક્તા આ પ્રમાણે બોલી હતી:—

"સ્ત્રીની વળી સલાહ કોણ પુછે છે? જગત તો કહે છે કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ-કદી તેઓ સાચેસાચી વાત કહે છે તોપણ તેનું કોઈ સાભળતુ નથી. તોપણ સ્ત્રીવિના સંસાર કેવો છે? અમો શક્તિને રૂપે છીએ ને અમારામાં શિવનો જસ્સો છે. અમે ચોર છીએ ને પવિત્ર તીર્થ પણ છીએ. અમે દુર્ગુણના પાત્ર છીએ તેમ સદ્ગુણનાં પણ છીએ અજ્ઞાનનાં પાત્ર છીએ તેમ જ્ઞાનનાં પણ છીએ જ્ઞાની જોષી પુસ્તકો ઉપરથી ગ્રહોના ગતિમાર્ગ ગણી શકે છે, પણ સ્ત્રીના પુસ્તકમા તે અજાણ્યો છે; ને એ કંઈ આજકાલનું કહેવું નથી, અસલથી કહેવાતું આવ્યું છે. અમારાં પુસ્તકનો કોઈએ પાર લીધો નથી ને એટલા માટે એઓ પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને બોલે છે કે સ્ત્રીમાં બુદ્ધિ નથી. એટલું છતાં પણ સ્ત્રીઓજ તમારાં સુખદુ:ખની ભાગીએણ થાય છે જ્યારે તમે સૂર્યલોકમા જાઓ છો ત્યારે પણ

અમે જુદાં નથી પડતાં, સાથે આવીએ છીએ. ભૂખ-તરસમાં અમે તમારી સાથે રાજી રહીએ છીએ. અમે સરોવર છીએ ને તમે તેના હંસ છો. જ્યારે તમે આ મારી છાતી થકી આઘા હો છો ત્યારે તમારી કેવી અવસ્થા થાય છે ?"

સૈન્ય તૈયાર થઈને પૃથ્વીરાજની આજ્ઞાની વાટ જોઈ રહ્યું હતું તે સમે સંયુક્તાએ તેને ઘણી ઘણી રીતે ઉશ્કેરીને વિદાય કર્યો હતો. પણ તેણે પોતાના પ્યારના ઉભરામાં થોડીવાર પૃથ્વીરાજને ટકટક નીરખ્યાજ કર્યો હતો. એણે નીમ લીધો હતો કે ફરીથી રાજાનુ મોઢું જોઈશ ત્યાસુધી હું પાણી પીને જીવીશ. હું મારા પ્યારાને સૂર્ય લોકમા મળીશ, અહીં દિલ્હીમા નહિ મળું એમ તે કહ્યા કરતી અને જ્યારે પૃથ્વીરાજ કેદી થઈ કપાઈ ગયો ત્યારે તે તેની સાથે બળી મૂઈ.

જ્યારે રાઠોડ જસવંતસીંગ ઔરંગઝેબની સાથે લડતાં હાર્યો ને પોતાની રાજધાનીમા આવ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી જે ઉદેપુરના રાણાની બેટી થતી હતી તેણે મહેલના દરવાજા બંધ કરવાના હુકમ કર્યા. જો કે તેને પહેલેથી જાણ થઈ હતી કે જસવંતસીંગ ઘણી બહાદુરીથી લડયો છે ને ત્રીસ હજારમાથી માત્ર ૪૦૦, ૫૦૦ રહ્યા ત્યારેજ તે પાછો ફર્યો છે તોપણ પેલી તેને દિલાસો દેવાને બદલે બોલી કે તે કંઈ મારો વર ન હોય! રાણાના જમાઈનામાં આવો નીચ જીવ ન જોઈએ. તેણે તો તે મોટા ઘરનાં સંબંધથી પોતાના સદ્દગુણ વધારે પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ. જસવંતસીંગે શત્રુને હરાવવા જોઈતા હતા અથવા પોતે પડવું હતુ. જરા વાર રહી પેલી બોલી ઊઠી કે ચિતા ખડકો, હુ બળી મરૂં છું-મારા વરની હારથી મારૂં અપમાન છે. અપજશીઓ માણસ મારો વર હોયજ કેમ? એણે પણ મરવું ઘટે છે. થોડી વાર પછી તેણે જોસ્સામા આવી જસવંતસીંગને મહેણાં માર્યા. એ પ્રમાણે તે ઉંચા જોસ્સાની ઘેલછામા આઠ નવ દહાડા રહીને જ્યારે તેની માએ આવી સમજાવ્યુ કે રાજા તો બીજું સૈન્ય લઈ ફરીથી લડવા જનારો છે ને તે પોતાની ગુમાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવશે ત્યારે તે ઠંડી પડીને ડાહી થઈ હતી.

ગ્રીસદેશના સ્પાર્ટાના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને વિષે પોતાના છોકરાઓને વિષે અને પોતાના દેશની કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કોઈ બીજા રાજ્યની સ્ત્રીએ લીઓનીડાસ નામે શૂરા સરદારની સ્ત્રી ગોર્ગોને કહ્યુ કે માત્ર તમારા સ્પાર્ટાની સ્ત્રીઓને પોતાના મર્દોને વશ રાખતાં ઠીક આવડે છે. ત્યારે પેલીએ જવાબ વાળ્યો કે માત્ર સ્પાર્ટાનીજ સ્ત્રીઓ મરદોને જન્મ આપે છે. 'ઢાલ સાથે અથવા ઢાલ ઉપર (મુએલા) પાછા આવજો' એવી રીતની ઉશ્કેરણી રણમાં જતી વખત દીકરાઓને તેઓની મા આપતી.

વળી એસપેસીઆ નામે સ્ત્રી આથેન્સમા અલંકારશાસ્ત્રની ને રાજ્યનીતિની શિક્ષાગુરુ હતી. એની બુદ્ધિ, એની ભાષણ આપવાની છટા, એની જુવાની અને એની ખૂબસુરતી ઉપર આથેન્સના લોક ફીદા હતા. એ લોક સ્ત્રીજાતને હલકી ગણતા ને કહેતા કે તેઓનામાં ઘરતુંજ કામકાજ કરવાની શક્તિ છે-મોટાં જ્ઞાન મેળવવાની તેઓનામાં શક્તિ નથી તેજ એથિનિઅન લોકે એસપેસીઆની અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈને પોતાનો પુરુષપણાનો ગર્વ મૂકી દીધો હતો આથેન્સના રાજ્યનો મુખી પેરિકલીસ ને તત્વજ્ઞાની સોક્રેટીસ એઓ એસપેસીઆનાં ભાષણો સાભળવા જતા. એ સ્ત્રી એક બીજા એનેકસેગોરાસ નામે તત્વજ્ઞાનીને ધર્મ સુધારવાના કામમા મદદ કરતી. એ બાઈના ઉપર જ્યારે પાખંડમત ચલાવવાનું તોહમત મૂકવામા આવ્યુ ને દેહાતદંડ શિક્ષાને પાત્ર થઈ ત્યારે પેરિક્લીસ જે પેલીથી ભાષણ કરતાં શીખ્યો હતો તેણે તેને બચાવવાને મોટું ભાષણ કર્યુ ને તેમા તે એટલો તો ગળગળો ગયેલો હતો કે લોકોએ રાજ્યના કાયદાની વિરુદ્ધ જઈ પેલીને સજાથી છૂટી કીધી હતી ને ફરીથી કોઈ તેનું વાદળ પેલીના ઉપર ન આવે માટે પેરિક્લીસ તેની સાથે પરણ્યો હતો.

કેળવણીથી નીતિમાન ને છૂટથી વિચાર કરતી થએલી એવી લ્યુક્રેશિઆ નામે સ્ત્રીએ રોમન લોકને જુલમી રાજ્યથી સ્વતંત્ર કર્યા હતા. એક વખત રોમનો ટાર્કિવન નામે રાજા રૂટીલી લોક સાથે લડાઈ કરતો હતો ને લશ્કર રોમથી ૧૨-૧૩ ગાઉ ઉપર પડ્યું હતુ. ત્યા સેક્સટસ નામે રાજાનો છોકરો કોલટિનસ નામે એક જુવાન અમીર ને બીજા કટલાએક તંબુમાં સાથે નીશો કરતા હતા. એવી વાત નીકળી કે રૂપગુણમા સૌથી ચઢિઆતી સ્ત્રી કોની છે ? ને પછી દરેક જણે પોતપોતાની સ્ત્રીઓનાં વખાણ કરવા માડ્યા. તેમાં કોલટિનસે કહ્યું કે તમારે જોવું હોય તો આવો-આટલી મોટી રાતે પણ મારી સ્ત્રી નવરી નહિ બેઠી હોય. જોકે રાત ઘણી ગઈ હતી તોપણ પેલા સઘળા નીશાની ઝુમમાં ઘોડા પર સવાર થઈને રોમ દોડી આવ્યા અહીં કોલટિનસને ઘેર ગયા ત્યા તેની સ્ત્રી લ્યુક્રેશિઆ બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે મોજમઝા ને આળસમાં વખત નહોતી ગાળતી, પણ તે પોતાની દાસીઓની વચમા ગૂંથવાનું કામ કરતી બેઠી છે ને બીજીઓને બતાવે છે,

એવું તેઓએ જોયું. એ સુંદરીએ પોતાના સ્વામીના મિત્રોનો જે રૂડો આદરસત્કાર કર્યો તેથી તેઓ મોહિત થઈ ગયા ને તેઓએ ઝંખવાઈ જઈ કબુલ કર્યું કે લ્યુક્રેશિઆ બીજી સૌથી ચઢે, પણ એ દેખાવથી સેક્સટસની દાનત બદ થઈ હતી. થોડા દહાડા પછી સેક્સટસ છાવણીમાથી છાનો લ્યુક્રેશિયાને ઘેર ગયો ને ત્યાં આદરસત્કાર પામ્યો. તેની હરામ દાનતવિષે લ્યુક્રેશિઆ કંઈ સમજેલી નહિ તેથી એણે તેની સાથે ખાણું ખાધું ને પછી તેને સુવાને સારૂ એક ઓરડામાં તૈયારી કરાવી. મધરાત્રે તે લુચ્ચો સેકસટસ તજવીજથી લ્યુક્રેશિઆના સૂવાના ઓરડામા પેઠો ને નાગી તરવારે તેના બીછાના આગળ જઈ પેલીની છાતી પર હાથ મૂકયો ને બોલ્યો કે મારા જોસ્સાને તાબે નહિ થાય તો હમણા મારી નાખીશ. એ ધાસ્તીને પણ પેલીએ ગણકારી નહિ, પણ જ્યારે સેક-સટસે કહ્યું કે તને ને મારા ચાકરને બંનેને મારીશ ને પછી બુમ ઉરાડીશ કે મેં મારા ચાકરને ને લ્યુક્રેશિઓને બંનેને પકડ્યાં છે, ત્યારે પેલી તાબે થઈ–એમ સમજીને કે મુઆ પછી ચંડાળનું બોલેલું સૌ સાચું માનશે ને જીવતી હઈશ તો મારી આબરૂનો હું બચાવ કરી શકીશ. સવારે સેંકસટસ છાવણીમા ગયો તે પેલીએ પોતાના વરને તથા બાપને અને બીજાં સગાઓને બોલાવી બનેલી વાત કહી ને વળી કહ્યુ કે "મારી આબરૂ ગઈ છે. હવે હું વધારે જીવવાને ઇચ્છતી નથી, ઓ મારા કોલટિનસ, હું આજે ભ્રષ્ટ ને હીણ પ્રાણી છઉં, મારૂ શરીર બીજાએ લૂટ્યુ છે, પણ મારો પ્રેમ હજી લગી તારા ઉપરથી જરાકે ખસ્યો નથી, સેકસટસે જે મારી દોલત (આબરૂ) બળાત્કારે લૂટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથી હુ પાછી મેળવી શકીશ, પણ તમારા હૈડા જો મરદના હોય તો મારી તરફથી વેર લેજો અને દુનિયાને જણાવજો કે જે સ્ત્રી પોતાના સદ્ગુણથી ભ્રષ્ટ થઈ તેણે મરવામાજ સુખ માની લીધું" એમ બોલી તેણે પોતાના જભ્ભા-માથી કટાર કાઢી પોતાની છાતીમા ઘોચી દીધી પછી તેનું મુડદું બજારમા સૌને દેખાડવામા આવ્યું હતુ ને કેટલાક જણે મોટાં ભાષણ કર્યા હતા જેથી એક સત્તા-ધારી મંડળીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે ટાર્કિવનને તથા તેના વંશજોને રાજ્યમાથી કાઢી મૂકવા ને હવેથી કોઈને રાજા થવા દેવો નહિ. રોમની રૈયતમાના ઘણાક જે રાજદરબારી કામમાં ભાગ લેતા થયા ને જેથી રૈયત-ને છૂટ સંબંધી હકો મળતા ગયા તેના કારણોમાનાં કેટલાંકનો વિષય રોમની સ્ત્રીઓજ છે.

સ્ત્રીઓને જાણવાના વિષય.

વાંચવું, લખવું, ગણવું, ચીતરવું, સીવવું, ભરવું, ગાવું, એનો આઠ વર્ષ સુધીમા થોડો ઘણો અભ્યાસ થવો જોઈએ. તેમ ઈશ્વરભક્તિ ને નીતિવિષે સુબોધ મનમા ઠસવો જોઈએ. આઠથી તે બાર વર્ષ લગીમાં તેઓએ વાચવામા, નીતિસંબંધી તથા ઘર ચલાવવા સંબંધી પુસ્તકો લેવાં ને ત્રિરાશિ સુધી અંકગણિત જાણવુ. બારથી તે તેર લગીમા ઘરધંધા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું અને સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમ ને ધર્મસંબંધી પુસ્તકો વાચવા જેથી દુનિયાદારીની જાણ, નીતિ ને સુઘડતાનો બોધ થાય, વળી તેઓએ ગર્ભ રહ્યા પછી તંદુરસ્ત ને સુવાવડ સંબંધી અને બાળક અવતર્યા પછી તેઓને કેળવણી આપવા સંબંધી પુસ્તકો વાચવા. એ ઉપરાત જાણવાજોગ વિષય સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન ને રસા-યનશાસ્ત્ર છે, પણ ન્યૂસપેપર તથા ચોપાનીઆ તો તેઓએ હંમેશ વાચવાં જોઈએ અને સગાસંબધી મિત્રને કાગળ લખવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જેને ઘરની કાળજી થોડી હોય ને જેનાથી બની શકતું હોય તેણે ઉપર કહેલા વિષયો સંબંધી પુસ્તકો પણ લખવાં

સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમ તથા ધર્મસંબંધી પુસ્તકો વાચ-વાથી પ્રથમ સ્ત્રી એમ સમજશે કે પુરુષ એ ઘરનો રાજા છે ને હુ તેની પ્રધાન છઉં; મારે મારા સ્વામીરાજાની ઇચ્છાને આધીન રહેવુ જોઈએ ને રાજા પોતાના બહાર-ના કામમા રોકાયો રહે ત્યારે ઘરનો જુમ્મો મારે શિર રાખવો જોઈએ તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લોપશે નહિ, પણ જે કામમા સ્વામીના વિચારથી નુક-સાન થાય તેવું હશે ને કામમા પ્રસંગ જોઈ પોતાના સ્વામીને સમજાવશે કોઈ રીતે તે પોતાના ઘરને કલેશથી ધુંધવાતુ નહિ રાખે ઘણી વખત તેવામા આવે છે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને પીહેર રહે છે, અથવા પુરુષ પોતાની બૈરી જેને સાસરે જવું ગમતું નથી તેના ચોટલો સાહી પોતાને ઘેર આણે છે, વળી બાળપણમા પરણેથી, પ્રીતિનો મોહ ન રહેથી અને અજાણ સ્ત્રીઓની ફુવડતાથી કેટલાક પુરુષો કુછંદમાં પડે છે સઘળું સ્ત્રીકેળવણીના પ્રતાપથી બંધ થઈ જવાનુ. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના ભણતર, પ્રેમ ને સુઘડ-તાથી પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે તે તેની વહાલી થયા વિના કેમ રહેશે? તેમ ધણીથી સઘળી વાતે પ્રસન્ન રહેતી અને ઉદ્યમમા મચી રહેતી સ્ત્રી પણ પતિવ્રતા થયા વિના કેમ રહેશે?

ભણેલી સ્ત્રીને પોતાના પતિનું લોહી મીઠુ લાગશે ને તેથી તે તેને કહેશે કે પ્યારા તમે જે કહેશો તે હું

ભાવથી કરીશ, ઈશ્વરે અમારે માટે એવું સરજાવ્યું છે કે માબાપથી મોટા થવું, પણ જન્મારો તમારી સાથે ગાળવો; મારે ખરા સંબંધીમા તમેજ છો: તમે મને દુઃખ દો, આપણા ઉપર દુખ આવી પરો તોપણ હું તમારીજ છઉં જ્યાં સુધી હું તમારી માનીતી નથી ત્યાંસુધી મારાં ઘરેણાં, મારૂ ડહાપણ, મારી ચતુરાઈ, મારા ગુણ, મારી ખૂબસુરતી, મારૂં ભણતર એ સઘળું કોડીનું છે. એમ જે સ્ત્રી વર્ત્તે છે તે પતિવ્રતા કહેવાય છે. એના લક્ષ નિરંતર પોતાના ધણીના ઉપર, ઘર ચલાવવા ઉપર ને પછી પોતાનાં તથા પોતાના કુટુંબનાં સુખ ઉપર હોય છે.

નીતિસબંધી વિષયમા ઘરકુટુંબમાં સંપ રહે તેમ કરવું સામસામા મહેણાં મારવા, લડવા, રીસાવવા ને વેર રાખવા એથી ઘરના માણસો ચાઠિઆ ને ઉદાસી રહે છે. એ ઘરમા જનાર કોઈ બાહારના પણ ખુશ થતો નથી. સંપીલા કુટુંબથી તે કુટુંબને ને બાહારનાને બધાને સુખ થાય છે જે મળે તેમા સંતોષ માનવો ને તેટલામા ઘર ચલાવવુ એ સદ્ગુણ કર્યે જેવો તેવો નથી અસંતોષી સ્ત્રીઓ ઘરેણા લુગડાને માટે ઘરમા કલેશ ઘાલે છે, ચોરી તથા જારકર્મ કરે છે તેથી પ્રેમ ને પતીજ ઊડી જાય છે અને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ ઘર વણુસે છે અસંતોષ માત્ર ઉંચા સદ્ગુણ, ઉંચી આબરૂ ને ઉંચુ સુખ મેળવવામા ચાનકરૂપે રાખવો સંતોષની સાથે ધીરજનો ગુણ પણ હોવો જોઈએ ઘરના માણસના મંદવાડમા, મરણ સમે, લેણદારની સતાવણીમા, ધાર્યુ કામ પાર ન પડવાથી થતી દીલગીરીમા, વિજોગમા, વહાલાની રીસના વખતમાં, આસમાની સુલતાની આફતમાં, ભણેલી સ્ત્રી પોતાની ધીરજથી ને તજવીજથી ગભરાટ, શોક, દુઃખ એ સઘાને દૂર કરી પોતાને ને પોતાના કુટુંબને સુખ કરે છે. પોતાની ને પોતાના ઘરની આબરૂ વધારવી એ સ્ત્રીનો મોટા યશ છે ઘરેણા લુગડાંની બહારની શોભા કરતાં ઘર ઉપાડી લીધું, ઘર રૂડી રીતે ચલાવે છે, આવડતવાળી છે, સમજુક છે, ડાહી છે, નીતિમાન છે એમ જગતમા કહેવાયાથી જે આબરૂ ને શોભા છે તે ખરી કીમતી ને ઘણીવાર ટક તેવી છે મૂર્ખ, ફુવડ, હઠીલી, કંકાસીઅણ, અવળચંડી, કુકર્મી એવી સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓજ નિંદે છે તો પછી પુરુષ કેમ ન નિંદે? પોતાને વિષે અભિમાન અને એકલપેટાપણાનો વિચાર રાખવાથી પોતાના સદ્ગુણમા વધારા થતો નથી માટે તેવી હલકાઈથી સ્ત્રીઓએ દૂર રહેવું.

સુઘડતા એ પણ સ્ત્રીનો કીમતી શણગાર છે. ખીચો-ખીચ જાડાં જાડા ઘણાં ઘરેણાં ઘાલવા કરતાં થોડા પણ નાજુક ઘરેણા રીતસર ઘાલવાથી અને થોડી કિંમત-માં ને સાદા લુગડાં યુક્તિથી પહેરવામાં શરીર વધારે સારૂ દેખાય છે. ભીલડીઓના અને મારવાડણોના પહેરવેશ કરતાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પહેરવેશ ઘણા સારા છે ને એ વાતમા સુરતની સ્ત્રીઓ સૌથી સરસ રીત શોભે છે. સ્ત્રીઓનું ચાલવું પણ વલવલતુ ન હોવું જોઈએ સ્ત્રીઓની ચાલ તો તેઓની સુઘડતાનું એક ભૂષણ છે. તેમ બોલવું પણ મર્યાદાવાળું ડાવકું હોવું જોઈએ. વડીલની સામે તડતડ બોલવું, વાત કરતા દાંત કાઢી હસવું, મોટે સાદે બોલવું, મોઢામાથી હલકા ને નાગા બોલ કાઢવા એ ફુવડપણું સ્ત્રીજાતને શોભા નથી આપતુ. અજાણ્યુ માણસ કોઈ ઘરમા આવ્યુ તો ઘુમટો કાઢવો અથવા ઘરમા જતા રહેવું એ ફુવડતા છે, પણ ઘટતો જવાબ ડાવકાઈથી દેવો એજ સુઘડતા છે

ઘર ચલાવવા વિષે વાકેફ થયાથી સ્ત્રી ઘરમા આવેલી વસ્તુઓને ઘટતે ઘટતે ઠેકાણે ગોઠવે છે કે જેથી ઘરમાં ગડગચ્ચો ન દેખાતા મોકળાસ તથા સફાઈ રહે છે ને ઘર સુદર દેખાય છે- રોજ ખપમાં આવતી ચીજો પાસે રાખવી ને કોઈક વેળા કામમા આવતી ઉચી મહેલવી. લુગડા ઘરેણાની સંભાળ રાખવી ઘરકામની વહેંચણ કરવી. ચાકર પાસે કરાવવું હોય તે તેની પાસે કરાવવું ને પોતાને કરવાનું હોય તે પોતે કરવું. કચરો એઠવાડ કાઢવામા જરાક ઢીલ ન કરવી. તેમ ખાઈને તરતજ ધંધધો કરતાં તંદુરસ્તી બગડે છે માટે તે થોડી વાર રહીને કરવો ઘરની આવક પ્રમાણે થોડું રાખીને ખર્ચ કરવો-ખર્ચનો હિસાબ રાખવો. ચાકરોથી કામ લેતા તેઓને ધમકાવ ધમકાવ ન કરવું, તેમ તેઓની સાથે ઘરસંબંધી ઝાઝી વાતો ન કરવી છોકરાંઓનાં જતન કરવા, તેઓને ભણાવવાં ને રૂડા બોધ આપવા. પોતે પણ ગમતો ઉદ્યોગ કરવો કે જેથી આડી વેળાએ ગુજરાન ચાલવામાં હરકત ન પડે ને સસા-રમાં આબરૂ વધે. જેને સારી રીતે ઘર ચલાવતા આવડતુ હશે ને જે ભણેલી હશે તે કોઈથી છેતરાશે પણ નહિ.

ઘરના ને બાહારના માણસો સાથે વર્ત્તવા વિષે પણ ઘણો લક્ષ ને ઘણો વિચાર જરૂર જોઈએ. ઘરનાનો સ્વભાવ તો જાણ્યામા હોયજ, પણ જુદા જુદા સ્વભાવ છતે સૌ સાથે સમાધાની રાખવી એ અઘરૂં કામ છે. કોઈ વેળા ચાકરને ધમકાવવો, ને કોઈ વેળા તેની હલકી ભૂલને ન ગણકારવી. કોઈ વડીલ વખતે ક્રોધમાં કંઈ બોલે તો તેની સામા ન થતા તેનો ગુસ્સો ઉતારી

નાખવો. બહારના માણસોના ચેહેરા જોઈ તે ઉપરથી તેઓની દાનત વિષે વિચાર બાંધવો ને પછી પોતાના મિત્રો સાથે ઘટતી રીતે વર્ત્તવું સૌનેજ પોતાના ન જાણવા, તેમ સૌનીજ સાથે છુટથી બોલવાનો વહેવાર ન રાખવો, તેમ કોઈનું મન પણ દુભાવવું નહિ વળી સુમ થઈને બેસી ભરાઈ પણ ન રહેવું કેટલીએક સ્ત્રીઓ ચાકરના ઉપર ચીદ ચીઠ કરવામાજ શેઠાણીપણું જણાવે છે જેથી ઘરમા ચાકરો ટકતા નથી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનો દરજ્જો ભુલી જઈ ચાકર સાથે ઘણી મીલનસારી રાખે છે તેથી તેઓ બહેકી જાય છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના વરના મિત્રો સાથે ઘણી હળી જાય છે તેથી પણ વેળાએ માઠા ફળ નીકળે છે માટે સ્ત્રીઓએ તો પોતાના બોલવા હસવાને અંકુશમા રાખવાં જોઈએ કેટલીક વખત મુસાફરીમા અથવા બીજા આણધાર્યા પ્રસંગમા સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે કામ પડે છે તે વખત હરખમા અથવા ગભરાટમા અજાણ્યા સાથે વહેવાર રાખવામા તેઓએ પેલાઓને માઠું ન લાગે તેવી રીતે સાવચેતીથી રહેવું જોઈએ. પણ એ સઘળી ચાતુરી ને ડાવકાઈ ભણેલી ને કેળવાયલી સ્ત્રીથીજ બતાવી શકાય છે.

બહેનપણીઓ કરવી તો તેમા પણ ઘણી તપાસ થવી જોઈએ જ્યા પ્રીતિ, ગુણજ્ઞતા ને ભક્તિ હોય ત્યાજ સાચી મૈત્રી જાણવી જેનામા ગુણ નથી તેની સાથે સ્નેહ બાંધવો એમા તો શરમાવાનુ છે. તેમ જુવાન છોકરીઓએ પોતાને માટે વર પસંદ કરવામા માત્ર કુળ ને પૈસા એનેજ ન જોવો પણ તેનો સ્વભાવ પોતાની સાથે મળતો આવે છે કે નહિ ને તેનામા કંઈ ગુણ છે કે નહિ કે જેથી તેના ઉપર ભક્તિ રહે ને તે આપણી ખૂબસુરતીનેજ ચાહે છે કે ગુણને પણ, એ વાતો ઉપર અને રીતભાત, વર્ત્તણુકમા સુઘડતા (ઉચ કુળનું અંગ) તથા સંસાર ચલાવી શકે તેટલી કમાણી તેને છે કે નહિ એ ઉપર તેઓએ લક્ષ રાખવો જોઈએ આમ કરીને આંખ અથવા કાને કહ્યુ કે ફલાણા સાથે આપણે સંબંધ કરવો છે તો તરતજ તેમ ન કરતા તે ઉપલી વાતોની ચોકશી કરવી ને પછી પાત્ર સાથે સંબંધ કરવો ને એમ કરતા કદી પછવાડેથી ઘર બરાબર ન ચાલ્યુ તો તેમા સ્ત્રીએ પોતાની તરફની ભૂલનો પસ્તાવો ન કરતા ઈશ્વરી ઇચ્છાને આધીન રહેવું ને પોતાથી બને તેટલી સહનશીલતાથી ઉદ્યમમા રહી દિવસ પુરા કરવા

પોતાની મનશક્તિ તથા જ્ઞાન વધારવા સારૂ સ્ત્રીઓએ ઘરકામમાંથી નવરાસ આણી ગ્રંથો વાચવા ને તેમાંની તથા પોતાના અનુભવમાં આવેલી ઉપયોગી વાતો પોતાને સ્મરણ રહેવા માટે એક ચોપડી કરી ટુંકામા લખી રાખવી; વળી અનુકૂળ પડે તો ગ્રંથ લખવાને પોતાના બૈરામંડળમાં ઘરસુઘરાઈ સંબંધી તકરાર સાથે વિચાર કરવા. કોઈથી નાનપણમાં થોડો અભ્યાસ થયો હોય તેણે નાઉમેદ નહિ થતાં ધીરજ રાખી ધીમે ધીમે પણ અંતથી તે ચલાવ્યાં કરવો. આવી રીતે કે પ્રથમ તો તેણે ઉપયોગી વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાને મન કરવુ પછી એકજ વિષય લેવો ને પછી ડાહ્યા વિશ્વાસુ ને ભણેલા જનની સહાયતાથી ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરવું. તેણે જે કંઈ જોયુ સાભળ્યુ કીધુ વાંચ્યુ હોય તેના ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ ને નવી વાત જાણવાની હોસ રાખવી દિવસમા એક કલાક પણ એકાંતમા ઠરીઠામ બેસી વાંચીને વિચાર કરવાની અથવા વાચી વિચાર કરી તેની નોધ રાખવાની ટેવ પડવાથી અને ભણેલાની સંગતિમા નવા વિચાર તથા વાદ તથા સાભળવાથી બુદ્ધિ વધે છે

ઉપસંહાર.

અભણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ને ભણેલી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પાછળ વર્ણી એ ઉપરથી હવે સારી પેઠે સમજાયુ હશે કે તે બેમા ભણેલીની સ્થિતિ વખાણવાજોગ છે અને સ્ત્રીઓએ કેળવણી લેવી જોઈએ તેમ આપણે પુરુષોએ તેઓને તે આપવી જોઈએ મિથ્યા કેટલાએક જણ કહે છે કે સ્ત્રીજાત પુરુષજાતથી ઉતરતે દરજ્જે છે ને તે તેની દાસી છે મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેનામા મોટું જ્ઞાન મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે જ્યારે તેઓ શીખવામાં વખત ગાળશે ત્યારે તેઓ પોતાનો ઘરધંધો ક્યારે કરશે ને તેઓ શું મરદના ધંધો કરશે? ને મિથ્યા કેટલાએક કહે છે કે તેઓ કેળવણી લીધાથી બગડશે-તેઓનામાં સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો વધેથી તેઓ અમર્યાદ થશે-તેઓ નઠારી ચોપડી વાંચી બગડશે-લખાણની મારફતે સહેલથી કુકર્મ કરશે. એ શંકાના નિવેડા પાછલાં લખાણમાં કર્યા છે તોપણ વિશેષ અહિં કરૂં છુ. કેળવણી તો દુર્ગુણને કાઢનારી છે; કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરુષે પણ ન લેવી જોઈએ કોઈ કહેશે કે કેળવણીમા દોષ નથી પણ સ્ત્રીજાતના સ્વભાવનો દોષ છે કે જેથી તેના ઉપર કેળવણીની અસર થતી નથી. સ્વભાવ પણ કેળવણી ને સંગતથી ઘડાય છે, ને એટલો ઘડાય છે કે બાળપણ ને મોટપણના સ્વભાવમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડે છે અગર તેઓનો સ્વભાવ જન્મથીજ નઠારો છે, તોપણ તે કેળવણી તથા રૂડી

સંગતિથી સમરી શકે તેવો છે. હું તો કહું છું કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનું મન વધારે કોમળ છે માટે એના ઉપર ભણતરની ને નીતિની છાપ બાળપણથી પડે તો તે કદી જાય નહિ; વળી સ્ત્રીનો સ્વભાવ જન્મથીજ નઠારો ને તે ન સુધરે તેવો હોય તો જે સ્ત્રીઓએ પોતાના વિદ્યા-સદ્‌ગુણથી મોટાં નામ મેળવ્યા છે તેને વિષે શુ કહેવુ? હાલમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ શીખી શકે છે. લખતાં આવડેથી દુરાચાર કરશે એ કહેવું પણ નિરર્થક છે. લખવું, વાંચવું એ કંઈ કેળવણી નથી પણ તેના સાધન છે-એથી જ્ઞાન વહેલું ને સારૂ પ્રાપ્ત થાય છે ને બીજાને આપી શકાય છે. વારૂ હું પછુ, લખતાં નથી આવડતુ તેવી સ્ત્રીઓ શુ કુકર્મ નથી કરતી? કુકર્મ કરવાં એને લખવા, વાચવા સાથે કશોએ સંબંધ નથી. નીતિના બોધની ખામીથી અને નઠારી સંગતિથી કુકર્મ કરે છે એમ કહેવું એ ખરૂ છે. જે સ્ત્રી નીતિની કળવણી લેશે તે કુમાર્ગે જશેજ નહિ લખવા, વાચવાથી કાળા કર્મ કરનારી સ્ત્રી કંઈ કેળવણી પામેલી કહેવારોજ નહિ, ને એમ કરતાં કોઈ તેવી નીકળી તો તે ઉપરથી સઘળીજ નઠારી થશે એમ કહેવું એ ગેરઇન્સાફ છે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના પિયુને અંતઃકરણથી ચહાશે ને હંમેશ પોતાના ઉદ્યોગમા રહેશે તેથી અને પોતાના કામમા નીતિનો અંકુશ રાખશે તેથી તેનું મન બગાડા તરફ લલચાવાનુંજ નહિ. સ્ત્રીઓને શીખવી તેમની પાસે પુરુષના કામ જરૂર જાણી કરાવવા એમ નથી, પણ અગર જરૂર પડે અથવા અનુકૂળ હોય તો તે કરી શકે પણ એટલાનેજ માટે તમને શીખવવું એમ નથી-તેમને શીખવવું આટલા માટે કે તેઓ જ્ઞાન મેળવે-તેઓ પોતાનો સ્ત્રીજાતનો ધર્મ સમજે-ઘર રૂડી રીતે ચલાવે-છોકરાંને કેળવણી આપે ઇ૦ સંધું જે મેં પાછળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તે.

સ્ત્રી કેળવણીથી થતા લાભમાં મોટો તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષને અંત:કરણથી ચહાય છે ને જ્યા પ્રીત છે ત્યા બંને પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આબરૂ વધે ને પોતાના બાળકનુ ભલુ થાય તેમ કરવામા હોંસથી કેમ ઉદ્યોગ નહિ કરે? કેળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડતી પ્યારી, સાચવટથી હંમેશ વળગી રહે તેવો દોસ્ત, સલાહમાં વજીર ને કામ કરવે ચાકર થઈ રહે છે. અભણ સ્ત્રીઓ ચાકરરૂપે ઊઠી ગએલે દિલે ને લોકલાજથી ઘર ચલાવે છે ને ભણેલી સ્ત્રી ઉલટથી તથા પોતાની ફરજ છે એમ જાણી ચલાવે છે. એથી સાફ દેખાય છે કે ભણેલીનું ઘર વધારે સારી રીતેજ ચાલવું જોઈએ. ભણેલી સ્ત્રી સુખમા ગમત ને દુ:ખમાં દિલાસો આપે છે પુરુષના ઉદ્ધત જોસ્સાને નરમ પાડનાર અને દુખિઆરા પુરુષના આંસુ લૂછનાર તેને પોતાની વહાલી ભણેલી સ્ત્રી જેવું બીજું કોણ છે? સંકટમા સગાંવહાલાં દોસ્ત આશના સૌ આઘાં ખસી જાય છે—ફક્ત સ્ત્રીજ તેની થઈ રહે છે હાલમા જે થાય છે તે લોકલાજથીજ, પણ હવે જે થશે તે નિજ ઉમંગથી ને પોતાની ફરજ સમજીને. ભણીને મોટપણે પરણતી સ્ત્રી પોતાના વરને આવી રીતે કહેશે કે આજથી હું તમારાં સુખદુ:ખની ભાગીએણ છઉં, તમારી મરજીથી ઉલટી નહિ ચાલુ; તમે મારા પ્યારા ધણી, સાચા મિત્ર ને કદરદાન રાજા છો ને હું તમારી પ્રેમમાં ગગળી ગએલી સ્ત્રી, અંતલગીની સાથી અને વચની વિશ્વાસુ સેવક છઉં મારૂં તનમનધન એ સર્વ તમારૂં છે. કેળવણી પામેલુ સ્ત્રીરત્ન કદી પોતાનું તેજ ખોતું નથી-જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રકાશ આપે છે. દુનિયાનો છેડો પોતીકું ઘર ને ઘરનો છેડો પોતાની સ્ત્રી એ કહેવુ ખોટું નથી. જેમ સ્ત્રીવિના સંસાર સૂનો છે તેમ કેળવણી રહિત સ્ત્રી વિના સંસાર સિંહ વાઘના વાસવાળું ભયંકર રાન છે અને ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રી સમજે છે કે મારે મારા ધણી પ્રત્યે, મારાં છોકરા પ્રત્યે, મારાં સગા પ્રત્યે, મારા ચાકર પ્રત્યે, મારા સ્નેહીઓ પ્રત્યે આવી આવી રીતે વર્તવાનું છે ને તેમ સમજી તે રૂડી રીતે વર્તે છે. તે સમજે છે કે દાંત રંગાવવા; દાંતે જડ મુકાવવી, કાપવાળી તસતસતી કાચળી પહેરવી, લુગડાનો છેડો પેટનો વાટો દેખાય માટે જમણી તરફથી લગાર ઉઘાડો મૂકવો, પટિઆ પાડવાં, નીચો ચાક્લો કરવો, ભારે ઘરેણાં ઘાલવાં વગેરેથી સ્ત્રી ખૂબસુરત નથી દેખાતી; પણ પોતાના ધર્મ પોતાથી બરાબર પળાય છે તેના સંતોષથી અને લોકમાં માન વધેથી સ્ત્રી ખુબસુરત દેખાય છે. હાલમા જેમ છોકરીઓ નિશાળે ભણે છે અથવા ભણી રહે છે તે કંઈ કેળવણી નથી, ને સ્ત્રીના ધર્મ ને કર્મ સમજવાને તેઓએ ઘરમા ને નિશાળમા ને પછી પાછું ઘરમા તૈયાર થવું તેનું નામ કેળવણી છે વહેલુ ઊઠવું, ઘરધંધો કરવો અથવા કરાવવો; નવરાસની વખતમાં સીવવા ભરવાનું, વાંચવા લખવાનું રાખવું, ઘરમાં શી શી વસ્તુ આવે છે. શા શા ભાવે ને કેટલી કેટલી ખરચાય છે એ જાણવું. ચાકરોની પાસે પોતાના દોરમાંજ અથવા સમજાવીને અથવા ધમકાવીને કામ લેતાં જાણવું, માબેન દેરાણી જેઠાણી બેનપણીના અને પોતાના વરનાં કામમાં સહાયતા આપવી. છોકરાંઓને રૂડી રીતે ઉછેરવાં ને ભણાવવાં ઘરમાં સફાઈ ને ગોઠવણ રાખવી, ખર્ચ નિયમસર રાખવો,

વખત ટાહેલામાં ન ગાળતાં તેનો રૂડો ઉપયોગ કરતાં જાણવો, પોતાના મનની શક્તિ ને બુદ્ધિ વધારવી, વગેરે બાબતોમાં જાગૃત થઈ રૂડી રીતે રહેવું ને ઘરને રાખવું એ સઘળાં સ્ત્રી કેળવણીનાં અંગ છે.

છેલ્લું થોડુંએક ને પછી થયું ઘર ચલાવવું, ઘરના માણસને સુખી કરવા, ને છોકરાઓ મોટપણે પોતાની વારીમાં રૂડાં માબાપ નીકળી આવે એને સારૂ તેઓને તૈયાર કરવાં એ ધર્મકર્મ સ્ત્રીઓના છે- પણ જ્ઞાન વિના તે શું કરી શકે? આજકાલ જોઈએ છીએ તો સ્ત્રી રસોડાસંબંધી કામમાં ગુંથાયલી હોય છે ને ફયલી કરવામાં ને કુટવાં કૈબાવામાં ને પરણમરણસંબંધી રૂઢિઓમાં સરસાઈ બતાવવામાં સ્ત્રીઓ સુખ માની લે છે ને પોતાનો અમૂલ્ય કાળ નિરર્થક ગાળે છે. આપણો ધર્મ શો છે, આપણું લક્ષ કીયા ઉંચા ઉદ્દેશ પ્રત્યે થવો જોઈએ, ઉંચા જાતનું સુખ તે શું એ વિષયો વિષે સ્ત્રીઓને કંઈજ જાણ નથી.—ખરેખર તે બિચારી દયા આણવા જોગ હાલતમાં છે એ દાસીપણાની ને દયામણી હાલતમાંથી બાહાર નીકળી, ધર્મશાસ્ત્ર તથા કાશીશાસ્ત્રમાંની કેટલીક શિક્ષાથી જે દુઃખદાયક ઝાંઝરિયા પહેર્યા છે તેને તોડી નાખતી થાય, પોતાની બુદ્ધિ ખેડવાના અને નીતિ સમજવાના ક્રમમાં રહી તેમાં વધારો કર્યાં કરતી થાય, પોતાના સ્ત્રીજાતના હક સુખને અર્થે વિચાર કરતી થાય અને પોતાના છોકરા પછવાડેથી મોટા મોટાં કામ કરે, યશ મેળવે સુખ ભોગવે તેને સારૂ તેઓને કેળવતી થાય એ દહાડા જોવાની આશા રાખવી એજ ખુશ કરતુ છે તોપછી તે દહાડા પ્રત્યક્ષ જોવા એ કેટલુ હૈડું ટારવું ને સુખ આપનારૂ સમજવું!

જ્યાંસુધી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિક્કાર ખસ્યો નથી, જ્યાંસુધી જેમ આપણામાં પૂર્વે સ્ત્રીઓનાં માન હતાં ને હાલના સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષથી માન નહિ પામે ત્યાંસુધી તે બિચારીઓ તથા આપણે પણ સંસારસુખના ઉંચા લહાવા લઈ શકવાના નથી. જે જાડું વહાણુંવાય ને ઘરકામની ભાજ ઘડ કરે છે તેના ગમારપણા સરખું બીજું શુ છે? કેળવણી પામેલા જોડાંના ઉદ્યમ એ તેઓની ખરી દોલત છે અગર દ્રવ્યસબંધી સ્થિતિ તેઓની ઉતરતી હોય છે તોપણ પરસ્પર પ્રેમ ને એકેકનો ઉદ્યોગ એ તેઓના ખરા સુખના મોટા સાધન થાય છે. જ્યારે સ્ત્રી વિનાનુ ઘર નહિ ને સ્ત્રીથી સઘળા સુખ ત્યારે એને કેમ ન કેળવણી આપવી? જે કેળવણીથી તેના સદ્‌ગુણને પુષ્ટિ મળે ને સદાચરણ દૃઢ થાય, જે કેળવણીથી તે દેશ સુધારાના કામમાં આગળ પડીપડીને યશ મેળવતી થાય, ને ટુંકામાં જે કેળવણીથી તે અહીંના ને તહીંના ઉંચી જાતના સુખ ભોગવે તે કેળવણી અભાગી અબળાને સુભાગી સબળા કરે તેવા દહાડા ઈશ્વરની કૃપાથી અને આપણા પરિશ્રમ તથા ઉત્તેજનથી વહેલા વહેલા આવો—અસ્તુ.

૧૭. રોવા કૂટવાની ઘેલાઈ વિષે.

મંગલાચરણ.

ઓ પરમેશ્વર! અમો ગુજરાતી ભાઈઓને કેટલીએક ચાલતી આવેલી જંગલી અને વહેમી ચાલ બહુ દમે છે ને એની વેદનામાં હોઈશું ત્યાલગી કલહવગરનું પુરૂં સુખ પામવાને લાયક થવાની પણ જોગવાઈ અમને મળનાર નથી માટે અમો આંધળાને સંસારમાં દોરવાને તે જે વિવેકબુદ્ધિ બક્ષી છે તેને રે પ્રભુ દીનદયાળ વહેલી સતેજ કર, અને કુવિચારના અંધારા ઘોર કોઠારમાં તારી પ્રેરણાના અજવાળાથી સાર વસ્તુનીજ સૂઝ પાડ

ગ્રંથ લખવાની મતલબ

સમજતા પુરુષોની આંખે ધિક્કારવા લાયક દીસે એવો પણ છંદ જેઓને જે વાતનો હોય છે તેઓ તેનાજ ચારી રહી તેનેજ વાજબી વસ્તુ ગણે છે. જુગારી પોતાના પાસા પૂજે છે ચોર પોતાના ધંધામાં મગન છે એ પ્રમાણે બીજા પણ પોતાના નઠારા છંદોના ભગત હોય છે જેવી જેને બાળપણથી ટેવ પડી હોય છે તેવા તે (પંચોપાખ્યાનમાંથી બે પોપટની વાતમાં છે તે પ્રમાણે) આગળ સંસારમાં નીકળી આવે છે.

જેવુ થોડા માણસોને માટે ઉપર પ્રમાણે કહ્યુ તેવું કુટુંબો, નાતો, ગામો, શહેરો, પ્રાન્તો અને દેશો મધ્યે જોવામાં આવે છે એક લોકની રીતભાતથી બીજાની ઘણીજ જુદી પડે છે પોતપોતાની રીતિઓના (પછી યોગ્ય કે અયોગ્ય) સૌ પક્ષ કરે છે હવે સારી નરસી કોની એ જાણવાની ઇચ્છા હોય છે તો જ્યારે

અકેક તરફેણ સામાની ખોડ અને પોતાનું રૂપ બતાવે છે ત્યારે ઘણી વારે બન્ને બાજુના સમજુક પુરુષોને માલમ પડે છે કે આ સારી ને તે નઠારી. તેઓ એવી તકરારનો સાર બેચી લઈ ધીમે ધીમે પોતાની મંડળી માથી નઠારી ચાલ કાઢી નાખવાને મહેનત લે છે. અને તેઓની જથ્થુ મહેનતને લીધે નઠારી ચાલ થોડે ઘણે દહાડે પણ નીકળી જાય છે

મુઆ પછવાડેની રોવા ફૂટવાની ચાલ આપણા ગુજરાતીઓમા છે તે કેવળ ગંધાતી છે જેમ નરકની ગંધ ભંગીઆઓને નહિ કાદા, માછલા, તાડી, દારૂ વગેરેની તેના ખાનારાઓને નહિ, તેમ રોવા ફૂટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી; પણ બીજી કોમના લોકના નાક તો ફાટી જાય છે—કેમકે એક તો તેઓને સહવાસ નહિ ને બીજું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકસાન તથા દુખ થાય છે તેનુ તેઓને જ્ઞાન છે.

આપણામાના થોડા સમજુક લોકથી પણ તે ગંધ સખાતી નથી, પણ જેઓને પોતાની ખોડ દેખડાવવાને સારી સોબતરૂપી તથા ચાનક આપતી એવી આરશી નથી, અને જેઓ ભણેલા નથી તેઓને તો ગંધનુ ભાન છેકજ ન હોય તેમા કંઈ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

એવા અજ્ઞાની ભાઈઓમાં સુઘરતા તથા નીતિ લાવી તેઓની હાલત સુધારવી એના જેવા બીજાં પુણ્ય થોડાકજ છે. એ સારા કામમા જેઓથી બને તેઓએ સારો આશરો આપવો જોઈએ. લોકના મોટા સમુદાયમાથી તેઓના મનની વૃત્તિ ફેરવવાને નઠારી ચાલ કાઢી નંખાવવી એ કામ મુશ્કલ છે; પણ મુશ્કેલ આટલા માટે છે કે તે ચાલ બહુ કાળની છે "કુમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમે, પણ તેજ મોટું થયા પછી વાળ્યુ વળતું નથી" પણ એવા મોટા ઝાડને પાડનાર વટોળીઆ હોય છે ખરા. તેમ વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારતણા જોરાવર પવનથી કલંક ચાલ ઘસડાઈ ગયા વિના રહેશેજ નહિ

રોવા કૂટવાની દુખદાયક ચાલથી ઘણા ઘણાં નુકસાનો થાય છે તે આપણને યોગ્ય નથી. તે નીતિ અને ધર્મથકી ઉલટી છે; શરીર તથા મનને બગાડનારી છે; વગેરે એ સઘળાની આપણા ભાઈઓને ઘટતી જાણ થાય તેને સારૂ બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભાએ નિબંધો તૈયાર કરાવવા જાહેરખબર છપાવી છે એ ઉપરથી શક્તિમાન પરોપકારી પુરુષોના જોસ્સા બહાર પડ્યા-વિના રહ્યા નહિ હોય એમ ધાર્યામાં આવે છે તેમ હું અલ્પમતિ પણ નીચે પ્રમાણે થોડા વિચાર જાહેર કરવાની ખાયશ રાખું છું તે ઉપર સજ્જનોએ ધ્યાન પહોંચાડવું.

મારા ભોળા દેશીઓની મરણ સમયની અને ત્યાર પછીની રોવાકૂટવાસંબંધી ચાલ કંટાળો આવે અને ચીતરી ચડે તેવી છે

ગુજરાત તથા કચ્છના મુખ્ય શાહેરોમા (શાહેર ત્યાં સુધારા હોય તેથી) હાલ એ ચાલનું ઘણું બાકળું રૂપ વારે વારે જોવામા આવતુ નથી; બાકી છે તો ખરૂજ. ગામડામા એ છાકી ગયેલી ચાલ હસકે તસકે અને ડગલે ડગલે દીઠામા આવે છે.

મરણ સમયની પુરુષની ધાંધલ.

પુરુષોમા રોવાનીજ ચાલ છે છાતી કૂટવાની નથી. પુરુષોની શોક કરવાની વર્તણુક જોવાથી ઘણું દીલગીર થવાનુ કારણ નથી પરંતુ તેઓની માણસના મરણ સમેની ધાંધલ જોઈને સમજતા પુરુષોને ધિક્કાર ઉપજે છે મરનાર જોડે અને મરણ સમયે માણસે કેવી રીત રાખવી જોઈએ તેનું તેઓને ભાન હોતુ નથી તેથી જાણીતા પુરુષો ઘણા મુઝાય છે.

માણસ મરી ગયુ કે તેને ક્યારે ઘરમાથી બહાર કાઢી બાળી આવીએ એ કાળજીમાં સંધા હોય છે. મરતા પહેલાં પણ શાસ્ત્રયુક્ત નહિ એવી કેટલીએક કલ્પિત જંગલી રીતિઓથી નિર્દય સગાં મરનારને ઘણું દુ:ખ દે છે—મુવેલુ માણસ કોટી ઉપાયે જીવતુ થનાર નથી તેને કહેલા સંસ્કાર લાયકી પકડીને કરવા જરૂરના છે તે ઘટતી રીતે ન કરી, ચાલો ચાલો, મુડદું ભારે થઈ જશે અને ઉચકાશે નહિ અને ડાઘુઓને ઘણી વાર ખોટી રહેવુ પડશે માટે વહેલા થાઓ, વહેલા થાઓ એવા શબ્દો કાઢે છે. ચૈતન્ય હોય છે ત્યારે શ્વાસના જોરે હવા શરીરમાં લેવાય છે, તથા પાછી કઢાય છે, પણ બંધ પડ્યા પછી હવા પાછી બહાર નીકળી શક્તી નથી. હવે જ્યારે હવા ભરાયા કર ત્યારે શબ ભારે થાયજ. શબ ભારે થવાનું કારણ એ પ્રમાણે છતા ભૂત પિશાચસંબંધીનું છે એમ કેટલાએક વહેમી લોકો માને છે સઘળી હોહો મરણભોય આગળ થાય છે; તેજ ઠેકાણે નજદીકના સંબધીઓ પોક મૂકે છે અને તેજ ઠેકાણે બૈરાં ખુંધે શરીરે માદાની તરફ જઈ જઈ છાતી સાથે હાથ અફાળે છે ને પાછે પાછે પગે ચાલીને પડી જાય છે.

શરીર હાલતુ બંધ થાય છે એટલે જીવ ગયો એમ મનાય છે. થોડેક ઉંચે ઠેકાણેથી પડ્યા થકી કેટલાએકને મૂર્છા આવે છે તો રિબાએલા માંદાને હજામત કરાવી, ટાગાટોળી કરી, ખાળમા પછાડી, ટાઢે પાણીએ નવ-

ટાવી, તરત લીંપેલી ભોંય ઉપર વગર લુગડે સૂવાડ્યાથી તેનાં ગાત્ર શિથિલ અને નાડી બંધ થાય એમા કંઈ તાજુબ જેવું નથી; અને તેમ થાય છે એટલે તેણે દેહ છોડી એમ ગણાય છે. ઉપર પ્રમાણે અવસ્થામા રોવા કુટવાના ઘોઘાટથી તે જીવની મુઝવણમા ઘણો ઉમેરો થાય છે, અને પોતાથી બોલાતું નથી ત્યારે તે અંદરથી મોટો નિસાસો મૂકે છે. આપણે સાજા છતાં મોટી બૂમથી અકળાઈએ છીએ તો માદાને શું ગભરામણ ન થાય? થાયજ. પણ મૂર્ખ ગુજરાતી લોકો તેજ ઠેકાણે રોવા કુટવાથી શોર કરી મૂકે છે. એટલામા કટલાએક જણ વાસ દોરડી લઈ આવી ચકલા આગળથી ઓ ઓ કરતા આવે છે—તેઓ તરતજ જલદી જલદી જુલમી રાજના સિપાઈઓની પેઠે પેલા શબને તાણીને શીકડી બાંધે છે—ને રામ બોલો! રામ બોલો! રામ બોલો! ભાઈરામ—એમ બૂમ પાડતા રાગો કાઢતા દોડતા દોડતા શબને ઉછાળતા અને તેનું માથું આમ તેમ લબડાવતા વિચિત્રરૂપે મસાણમા જઈ લાકડીને અકળામણથી ભોંય સાથે અફાળે છે—મરનાર ઉપર ગુજરાતીઓની કેવી અશ્રદ્ધા છે આ! તેઓ કેવા દુશ્મન! અને કેવા જંગલી! ચિતા ઉપર શબને ઝોકી ઓ ઓ કરી આગ મૂકી તે બળી રહે ત્યાંસુધી નિરાતે ગપ્પાં મારે છે——ત્યાજ કેટલીએક કાયચ વગેરેની નાતોમાં વખતે વિવાહ લગ્નની વાતો થાય છે, ને વેળાએ બંરખર સાટા મરાય છે ને બીડી હુક્કા પણ પીવાય છે. કેટલેક ઠેકાણે ભાઠેલાઓમાં શબ બળી રહ્યુ ને સૌ નહાયા કે તરત તેઓ લાડુ ખાવા મંડી પડે છે બાળી આવીને ઘેર આવે તે વખત ચકલા આગળથી ઓ ઓ એ એ એ થવું શરૂ થાય છે. ઘેર આવ્યા પછી પાસેના સગા એકદમ સારી પેઠે રોઈ લે છે.

મરણકાળ કાંઈ ધામધૂમનો નથી. તે વખત એવી મસ્તી શાને જોઈએ? મુઓ તેને બાળી આવવાના તો છોજ, ત્યાર ઘડી બે ઘડીની વધારે ધીરજ કાં ધરતા નથી? મરનાર ઉપર વેર કેમ આણો છો? સગાંને શીકડી બાંધતા કેમ જીવ ચલાવો છો? તમે મોઢે શોક છે એમ કહો છો ને ટાટીઆમા તો જોર બતલાવો છો—શોક હોય ત્યા ટાટીઆમા જોર ન હોય તાબુતના દહાડામાં મુસલમાનોનુ ઝુંડ દૂલો દૂલો કરે છે તેવા જંગલી તમે દેખાઓ છો! રામનામ શું મનમા લેવાતું નથી? રામનામ લો છો તે ઠીક છે, પણ તે લેવાની એવી રીત નથી— ભાર ન જણાય તેને સારૂ વહાણના ખારવાની પેઠે ગોઠેથી લવો છો! રામ! તારી ગત અકળ છે એમ જાણી કોઈ રામનામ લેતા નથી, પણ બોલવું તે બોલઃ એમ સમજી હલકી રીતે તે શબ્દ કાઢી પ્રભુને તમે તરછોડો છો ખારવા ગીત બોલે છે તે પણ ઠાવકી રીતે, પણ તમે તો તેના કરતાં પણ ભુંડા થાઓ છો—ધિંગામસ્તી કંઈ શોકની નિશાની નથી માટે તેને છોડી દઈ ગંભીરાઈ પકડો. દક્ષણીઓ અને પારસી, અંગ્રેજ, મુગલ વગેરેની મુડદાં લઈ જવાની રીત ઘણીજ તારીફ કરવા લાયક છે.

શબને બાળી આવ્યા પછીની પુરુષની વર્તણુક ડાહી છે. તેઓ એક બીજાને મળવા આવે છે ત્યારે વિવેકની રીતિએ એક બીજાના દુઃખના સમાધાન કરે છે. નવ દહાડા સાદડી નાખી બેસવાનુ રાખે છે તે પણ ઘણું ઠાવકું છે એ ડાહી ચાલ આપણાં બૈરાંઓમા જેમ બને તેમ જલદી આવવી જોઈએ. મરણ દિવસ ગયા પછી પુરુષો રોવાનું રાખતા નથી, પણ મરનારની ક્રિયા કરવાની તથા નાતના કરો આપવાની ફીકરમાં રહે છે.

સ્ત્રીઓની રોવા કૂટવાની રીતિ.

મરણ પ્રસંગની ગુજરાતી બૈરાઓની વર્તણુકથી તો તોબા! શબ ઘરમાથી નીકળ્યુ કે જાણે ધુંધવાતો જ્વાળામુખીજ ફાટ્યો હોયની તેમ તેઓ છાતી અને માથાં કૂટે છે ને રોઈને બરકા પાડવા મડી પડે છે—શબને ચકલા લગી વળાવી આવી ત્યા ધબડ ધબડ છાજીઆ લઈ છેડા વાળતા અને કલ્પાત કરતાં ઘર આગણે આવે છે. એ ઠેકાણે પછી નાત તથા ગામના રિવાજ પ્રમાણે રડવું કૂટવું થાય છે.

ઘોઘા ભાવનગરમાંના બૈરાઓ એ વેળા જોવાલાયક રમુજ કરી મૂકે છે. રાજવણ તે એજ દેશની. એણી પાસનાં ગામો મધ્યે સઘળી નાતમા રાજવણો ગાવાની ચાલ છે બીજા ગુજરાત તરફના દેશોમાં બ્રાહ્મણ વાણીઆમા એ ચાલ અસલ નહોતી, પણ હાલ દેખાદેખાથી ચાલવા માડી છે. સોનારણો, સુતારણો, કપોળણો. ભાઈઅણો અને કેટલીએક બ્રાહ્મણીઓ રાજવી ગાવે નામજાદી કહેવાય છે

જે નાતમા રાજવણ ગાવાની ચાલ નથી ત્યાં તો સારી પેઠે કૂટવું કુટાવવું અને છેડા વાળવા એ હોય છે— અને રાજવણના જેવા પણ ધીમા સૂરનું "હાય હાયરે વજ્જર બાણ માર્યા, હાય હાયરે તાકી તીર માર્યા" એવી રીતનું જબ્બર કૂટણું ચાલે છે. તે નહાઈ આવ્યા પછી ચાલે છે તે છેક ટાઢુ આવતાં સુધી ને વળી પછી થોડી એક વાર. ક્ષત્રીઓમા હાયને ઠેકાણે વાય બોલે છે. "વાયરે ઉલટી ગંગા, વાયરે અવળા ચક્કર, વાયરે નેવના પાણી. વાયરે ઉલટાં વળ્યા, વાયરે રમતા, વાયરે જમતા, વાયરે ઘોડીઆં, વાય વાય વાય."

રાજવી રાજવણ ગવાય છે તેમાં આવી રીત છે કે મરનાર જુવાન હોય તો લાડડા અથવા રાજવીને ટકે બૈરાં વિલાપ કરે છે; જુવાન બૈરીને રાજવણને ટેકે; ઘરડા પુરૂષને બાપજી અને ઘરડી બૈરીને માવડી અથવા માબાઈ ને ટેકે ગાય છે. એ કુટણામા શો વિષય છે તે આપણા પુરૂષોના જાણવામા નથી સબબ થોડીએક જાણ કરૂં છું.

"રાજવીરે ઉંચો તે બંગલો બજારમાં
રાજવીરે નીચાં તે સોનીડાના હાટરે.
રાજવીરે આ એવો સોનીડો તારે પર ગયો
રાજવીરે સાંકળી લઈ આવ્યો મોઘા મૂલના
રાજવીરે સાંકળી તે હોરી હોરી શુ કરે"
ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ
"ઓએ લાડારે આજનો દિન ઉજાંજરો:
ઓય, ઓય, ઓય, ઓયરે લાડા."

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"ઓએ માલીડા હાટ ઉઘાડ રે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમા;
ઓએ રૂડાં છોગલાં લાવ રે,
રણુક દેવડી રૂએ રે વેરાગમાં;
ઓએ છોગલા કોને કાજે રે,
રણુક દેવડી રૂએ રે વેરાગમા;
ઓએ પરોણાને કાજે રે,
રણુક દેવડી રૂએ રે વેરાગમાં."

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

એ પ્રમાણે સોની અને સાકળી, તંબોળી ને બીડલાં રંગારો ને છાટાંગ્રા વગેરેને ઉપર પ્રમાણે લહેકાવે છે.

ઓએરે પીતળ લોટા જળે ભર્યા રે,
જાવું જરૂર છે.
"દાતણ વેળા વહી ગઈ રે.
મરવું હક્ક છે.
"ચિનાઈ પ્યાલા તેલે ભર્યા રે:
જાવું જરૂર છે.
"મરદન વેળા વહી ગઈ રે:
મરવું હક્ક છે."

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"હાયરે ઉંચી મેડી તે અસમાનમા રે.
ઓય ઓય લાડા હાય હાય રે"

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"આ શી રૂડી લીંબડીઆની છાંય રે,
મરઘો બોલ્યો રે કરોધનો.
મરઘે એના દીકરા જગાડ્યા રે,
ઓએ જનેતા એકવાર બોલો રે.
આજના ચાલ્યા તે ક્યારે આવશો,
દીકરાને છેલ્ડો જુહાર રે,
હવે નહિં આવું બીજીવાર રે, આ શી૦"

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"ઓએ અભિમન રાવણ સીતા હરી ગયો,
ઓએ શીખામણ દીધી સારી રાત
મમતા મોહના ભર્યા વહી ગયા,
ઓએ અભિમન મનોહરી મનસુ
બોલાવીયા
ઓયરે રામની સાથે માંડ્યાં જુધ
મમતા૦"

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"સોનીડાને હાટેરે,
શુરે વધુંધ્યા કાળજીઆ લાડકા;
ડોસીડાને હાટેરે,
શુરે વધુંધ્યા મણીઅર લાડટા
સરબંધો હોર્યા પણ હોરીએ
ન જાણ્યુ આશાભર લાડડા."

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"અરે અભિમન ચડ્યો રે શકાર
ઓતરા રાણી આણા મોકલ્યાં.
અરે અભિમન ડોશીડાને હાટ,
સરબંધો વસાવે મોઘા મૂલમા.
અરે વસાએવા વાર કવાર.
જેવા પહેર્યા તેવાં ઉતર્યાં;
અરે રાણી રૂવે રંગ મોહલ,
દાસી રૂએ દરબારમાં.
અરે ઘરમાં રોશે ઘરની નાર,
પોપટ રોશે પાંજરે;
અરે ઘોડા રૂએ ઘોડારમા,
હાથી રૂએ હલકારમાં,
અરે વનમા રોશે લીલા ઝાડ,
છોરૂ રૂએ ઘરઆગણે:
અરે ચોરે રૂએ ચારણ ભાટ,
હાટે રોશે હાટ વાણીઆ."

ઇ૦ ઇ૦ ઇ૦

"બાપજી છાડલો મૂકીને
ધૂપમાં કેમ ઢળ્યારે બાપજી.
ગુલાબોના કુપા ઢળી પડ્યા,

એલાએચીની ખુશબો ઊડી ગઈ રે,
ગોકુળ મેલીને મથુરા ગયા
હા૦ હા૦ હા૦

"પાછલી રાતના પરોઢીઆરે રડાં માબાઈ
સુરજ ઊગ્યોને રથ જોતરીઆરે
દીકરાએ આવી રથ રોકીઆરે
અમને ભલામણ દેતા જાઆરે
રામજીના રથ પાછા નહિ વળે"

હવે એ ગીતોમા ભલીવાર શી છે તે સૌના જાણ્યામાં હશે મરણ અને મરનાર જોડે એવા ગીતનો કંઈ ખરે-ખરો જરૂરનો સંબંધ દેખાતો નથી. પરાક્રમી અને સુખવાસી પુરુષોનું તથા ભોગની વસ્તુઓનું દાખલા દાખલ ફોકટ સંભારણું થાય છે. સમર્થ લાયક રાજા મરી જાય છે તે વેળા સૌને શોક થાય છે, ને તે શોક કોઈ કવિએ અભિમન્યુના રાજીઆમાં બરાબર ચીતર્યો છે. જે દિવસોમા પ્રથમ રાજીઆ ગાવાનો ચાલ નીકળેલો તે દિવસોમા એ ગાવાનું કારણ દિલાસા લેવાને માટે હશે. આવી રીતે કે મોટા મોટા પુરુષો મરી ગયા છે તો આપણે શા હિસાબમાં? પણ એ કારણ તો કોઈ હમણા સમજતુ નથી. રાજવણ ગવાઈ કે બૈરાંના મનમા એમજ આવે છે કે આવુ આવું સુખ મરનાર અને આપણે નજ ભોગવ્યુ જો? એ ઓસું આવવું એટલે એ દીલગીરી. એ ગીતોના વાંકી સર અને ઢાળ, અસર કરતી રીતે બૈરાંને શોકમા નાખે છે.

એ રાજવી ગાતા ગાતા અને કૂટતાં કૂટતા બૈરાંઓ ઉપરાઉપરી પછાડીઓ ખાય છે-ક્રાયલના ઉપલો છેડા કાઢી નાખી કમ્મરે લપેટી હાથના હસવા જેવા ચાળા કરે છે ને છૂટી લટ રાખી આરડે છે તેથી ડાકણ અને ભિખારણોના જેવી તે દેખાય છે

ઘર આગળ બૈરીઓ બરાબર ગોળાકૃતિમા ઉભી રહે છે તે ગોળના મધ્યમા ૪ બૈરીઓ આવે છે; તેમા બબ્બે સામસામી થાય છે અને એઓ સાલ્લાના છેડા સૂરમા સટ દઈને માથેથી કહાડી કમ્મરે બાંધે છે. તેઓ પોતાના હાથ અજબ રીતે ઉંચા કરી રાજવણ ગીતના તાલસર છાતીમા અફાળે છે બીજી બાયડીઓ ઘણા હાથ ઉંચા કરતીઓ નથી પણ ગીતના ટેકો પુરા કરે છે. થોડી વાર પછી પેલી વચમાની ચાર જાય છે ને બીજી આવે છે. એવામાં થાકી ગયાથી અથવા શર ચઢ્યાથી અથવા મૂર્છા આવેથી અથવા ઘણો શોક છે એમ દેખડાવવાના વિચારથી કોઈ એકાએક જટ લઈને પછાડી ખાય છે. તેને ઉંચકી લેવાને સઘળી બૈરીઓ દોડી આવે છે. તેમ પેલી વધારે બકોરા પાડે છે. એ રીતે સડકના રસ્તામા નાગાં ઉભાં રહેવું, હાથના ને શરીરના ચાળા કરવા એ મર્યાદાથી ઘણું બાહાર છે. વેશ્યા નાચે છે, ગાય છે તે પણ નંગળ કાંજે ઘરમા અને મરજાદા તથા માનસર પણ આપણી બાયડીઓ તો વેશ્યા કરતા પણ જાદે નફફટ જાણવી. હજારો લોક દેખે ત્યા ઉઘાડે શરીરે જંગલી ચાળા કરવા એ તેઓને કેવું હલકુ અને આપણે કેટલુ શરમાવાનું છે? એ ટાકણો થાકે ત્યારે બેસે છે અને એવામાં કોઈ નવા બૈરાં આભડવા આવ્યા તો તેઓને માન આપવા સારૂ ને દુઃખીયારા છીએ એમ જણાવવા સારૂ સર્વે પાછા ઉભા થાય છે તે નવી આવેલી બૈરીઓ ઉછળી ઉછળીને બોલે છે તે વખત તો યુરોપખંડના દેશોમા પોલકાનો નાચ થાય છે તેના સરખું જણાય છે વાહરે તેઓના કૂદવા અને કૂટવા' ધિક્ક છે તેઓને' આપણી બાયડીઓ દેખાય છે તો નાજુક પણ કૂટતી વેળા એટલુ જોર કોણ જાણે ક્યાંથી આણે છે'

મુંબઈ સરખાં મોટા શહેરમા સડકના રસ્તા ઉપર જ્યાર રાજવી ગવાય છે ત્યાર તે વેળાનો ફોટોગ્રાફ લઈ યુરોપના દેશોમા મોકલ્યા હોય તો ત્યાના લોકોને તે જોઈને કણકણા આવ્યા વિના રહેજ નહિ જ્યારે જાણે કે એઓ ગુજરાતી વાણીઆ બ્રાહ્મણના બૈરાના ચિતાર છે ત્યારે તેઓને આપણા વિષે કેવા વિચાર આવે તે સૌની જાણમાજ છે બૈરાના ટોળાની આસપાસ પારકા લોકોની મેદની ભરાય છે ને એઓ નિરાંતે બૈરાના ઉઘાડા શરીર તથા ચાળા જોય છે. અજબ જેવુ છે કે જે બૈરીઓ લુગડાને માથાથકી સવા હાથ બહાર તાણી ઘુમટો કાઢે છે તેઓ એ પ્રસંગ ઘણીજ નિર્લજ્જ બને છે

કચ્છ તરફના બૈરાંઓમા ઉભા રહીને કૂટવાની ચાલ નથી એ તો ઘરમા એક જુદા ઓરડામા બેશી કાચલનો ઉપલો છેડો કમ્મરે બાંધી છાતી ને જાંઘ કૂટે છે. એ બૈરાનુ રોવું જુદીજ તરેહનુ છે ઘરમાં સંડાસ હોય તો ઘરને આગળ ભાતના જાલાં પથરાવી તે ઉપર બેશી ઘુમટો તાણીને રોય છે અગર કદાપિ કોરીનું મરણ થયુ હોય છે તો કોઈ લેગી-મુસલમાનીને પૈસા આપવા કબુલ કરી તેડાવે છે, ને એ કૂટે છે અને રોય છે તેમ સઘળી ભાટીઅણો અને છાપરીઅણો કરે છે.

ઘરડું મરણ હોય છે તો ખટખટાટ હસવું અને લોક લાજનુ કૂટણું ચાલે છે વેળાએ છોકરાનું મરણ થયુ હોય ને તેનાથી અથવા તેના માબાપ બેન વગેરેથી તેની વહુને સુખ ન મળ્યુ હોય તો તે વહુની તરફના બૈરા આભડવા આવ્યા હોય છે તે વહેવાણના ભુંડાં

બોલે છે. પછી સામસામાં મેણાં ચાલે છે ઘરની લડાઈ લોકને જણાય છે. કૂટવામા સામસામાં વેરના બોલ કઢાય છે અને કંકાસ થઈ પડે છે. દેશીઓ! જોતા જાઓ એ શોક કરવાની રીતને! બળ્યા તે બૈરાના શોક કરવા જવાં. લોકો શત્રુસગાંને તેના મંદવાડમા જોવા જતા લાજે છે, પણ તેને મરણે જલદીથી તેને ઘેર આભડવા જાય છે. એ વાત કેટલી ઉલટી? દુશ્મનને મરવો ઇચ્છવો, તે મુઓ કે તેને ઘેર કૂટવા જઈ લોકને શોક બતાવવો ને વળી પાછું ત્યાં તેનું ભુંડું બોલવું ને પીટયો મુઓ તો સારૂ એમ અંદરખાનેથી જણાવવું! એ તે શું? ઝેરી જનાવર સારા પણ વેરી સગાં ખોટા. બૈરીઓ વિવેકથી રહેવાને ને વર્ત્તવાને લગારે પણ મન નથી કરતી.

જ્યારે મધરાતે અથવા પાછલી રાતે કોઈ મરણ પામે છે ત્યારે તે વખત જે આક્રંદ થાય છે તે આડોશી-પાડોશી વગેરે મોહોલ્લાના લોકને તીરના જેવું હૈયામાં ભોકાય છે; સૂતેલા માણસો ઝબકી ઊઠે છે, બાળક ચીસ પાડી ઊઠે છે અને અધઓકનો આજાર ચાલતો હોય છે તો પેલી રોવા કૂટવાની ચીસથી કેટલાએક લોકને ભયંકર આજારની બીક સાંભરી આવે છે ને એ બેભકમા કેટલાએક મરી પણ જાય છે.

કેટલાંએક રોતાં બૈરાંઓની પછવાડે છોકરા રોતાં ટળવળે છે. કેટલીએક બૈરીઓએ જીવતા ધણીને સુખ નહિ આપ્યુ હોય પણ તેનાં મોત પછી તેઓ લોકમા શોક જણાવવાને "ઓ મારા ભાયગજીરે" એવી પોક મૂકે છે.

સુવાવડી મરી જાય તો તેને પીયળ કરી ચોટલો છૂટો રાખી તેનું રૂપ વધારે ભયંકર કરે છે. સુવાવડીની તો અસદ્‌ગતિ થાય છે, તે તો વનવાગોળ અવતરે છે, તે તો ચુડેલ થાય છે, એવા એવા ખોટા ખોટા વહેમી વિચાર બૈરાંઓનાં મનમા રમી રહેલાજ હોય છે. એ વાતના વહેમથી અને ધાસ્તીથી કેટલીએક સુવાવડીઓએ પોતાના પ્રાણ ખોયા છે અને કેટલીએક ગાંડી બની ગએલી છે. બાળક સ્ત્રીઓના મરવાથી અને છોકરા ન થયેલા એવીઓના મરવાથી પણ તેઓ ભૂતયોનિમાં અવતરે છે એવું કહેવાય છે.

હોળી દિવાળી વગેરે તહેવારને ટાણે બેરા મુએલાંને વિશેષે કરીને રોય છે એ પણ કલ્પના જુદીજ છે. આડે દહાડે સારૂં સારૂં ખવાય, સારાં લુગડા પહેરાય અને ટાણે ન પહેરાય! પુરુષો વેપારવણજ કરે, પૈસો અને સુખ મેળવવાની કાળજીમાં રહે, નાચરંગ કરાવે, ગાડીઘોડે બેસે, ઉજાણી જાય અને વળી શોકમાં છીએ એવું તે મોઢું રાખે છે! શોક ને શોખ એક બીજાથી કેવા ઉલટા છે! શોકને ઠેકાણે શોખ કરવો એ માઠુ, શોખ કરી શોક બતાવવો એ જુઠાણું, અને શોક શોખ બેઊં રાખવા એ મોટી મૂર્ખાઈ છે.

સુરતના નાગરની તથા બીજી કેટલીએક નાતમાં (ડાહી રીતે) રોવા કૂટવાને નવ દહાડામાજ સમાપ્ત કરે છે. કચ્છમા તેરમે દિવસે સમાપ્ત થાય છે, પણ ગુજરાતમાં બાર દિવસ સુધી તો સાજસવાર સંભ્રાય છે, પછી કેટલીએક નાતમા વર્ષ દહાડા સુધી સાંજેજ મહોડા વળાય છે ને કેટલીએક નાતમા રોજ સાજ ને સવાર પોક મુકાય છે કેટલીએક નાતમા માસીસા વરશીએ પણ બ્રાહ્મણ જમી ઊઠયા કે બૈરાઓમાં, ધી, ધી, ધીપ, ધીપ, ધબડ ધબડ સારી પેઠે થાય છે.

ચિતા છંટાયા પછી તો લગાર રોવું નહિ, રોવાથી ઘણુંજ પાપ લાગે છે તો રોજ અને જે દહાડાની જે ક્રિયાથી મરનારની સારી ગતિ થવાની તે દહાડે એક પાસથી તેનું યુદ્ધ કરવું ને બીજી પાસથી તેને આસુ લીંટથી અપવિત્ર કરવું અને એ ઉપર ભોજન તેને કરાવવું એ દુષ્ટ મા, દુષ્ટ બેન, દુષ્ટ દીકરી અને દુષ્ટ સગાંનો ત્રાસદાયક જુલમ છે.

મરનારના વિજોગે રહેલાં સગાં કાણે માટે છે ને કાણે જાય છે પુરુષને માત્ર આ ઓ એ એ કરવું પણ બૈરાને કૂટવા પીટવાથી મરવા જેવું થાય છે વર્ષમાં મરનારને ઘેર ઘણીએક કાણ આવે છે તેથી તે મરનારના વાલીઓ શરીરે અને પૈસે હેરાન થાય છે. મરનારના સગાં પૈસાદાર હોય છે તો ત્રણ ચાર ઠેકાણે કાણ મંડાય છે. સારૂ સારૂં ખાયું કરીને રસ્તે ખાતાં ને ગમતના તડાકા મારતાં કાણીઆઓ મરનારને ઘેર જાય છે ને ત્યા રોવા કૂટવાનું કરી પાછા મોજ મારતા ઘેર આવે છે. જેમ જાત્રાના સંઘમા મુખ્ય સંઘવી કેટલીએક રીતે બીજાઓની બરદાસ્ત લે છે તેમ મુખ્ય કાણીઆ પોતાના સાથને તેઓને ગાડીભાડાનો ખર્ચ પોતે આપી ફાયદો કરે છે. હવે જુઓ કે તે સાથીઓને ખરૂ દુઃખ લાગતું હોય તો બીજાનો ખર્ચ શા સારૂ લે? પણ કાણે જવું તે તેઓને મનને વિષે વિવાહમાં જવા સરખું છે. કાણે જવાનું કારણ કંઈ સમજાતું નથી. દિલાસો દેવો તે તો કાગળની મારફતે થઈ શકે છે. એવું કંઇ જરૂરનું નથી કે કાણે જવુંજ જોઈએ.

નાગર બ્રાહ્મણોમાં પુરુષો ઘણો શોક પાળતા નથી, ચૌદમે દહાડેથી બહાર જમવા નીકળે છે. ઘણીખરી નાતમાં બે ત્રણ મહિના સુધી જમવા નીકળતા નથી, પણ કેટલીએક નાતમા પુરુષોએ બબ્બે વર્ષ સુધી

શોક પાળવાની ચાલ રાખી છે. વડોદરે, અમદાવાદ, ખંભાત વગેરે જગાનાં બૈરાંઓ, વર્ષ દહાડામાં છ મહીના સુધી તો રાતે એક વાર સાતુ અથવા કાચું કોરૂં ખાઈને પડી રહે છે ને છ મહીના પછી એક વાર જમવાનું રાખે છે. ત્રણ મહીના, છ મહીના, વર્ષ, બે વર્ષ, જન્મારો એ પ્રમાણે બૈરાઓને ખાણાં (શોક) હોય છે. કેટલાક બૈરાં ખાણા પાળીએ છીએ એમ કહેતાં જઈ છાનું છાનું મિષ્ટાન્ન સપાટે છે.

બાળપણમાં રાંડે તેને વર્ષ બે વર્ષ સુધી ખુણો પાળવો પડે છે. તે બિચારી ખુણામાં જીવતી મુઈ રે એમ રોઈ રોઈ નિસાસા મકે છે

રજવાડામાં કોઈ મોટો પુરુષ મુઓ હોય છે તો ગામના સઘળા પુરુષો મૂછ મુડાવે છે તથા સફેત પાઘડી બાંધે છે. કેટલાએક (છીછલ્લા) કપોળીઆ બીજાને સેવ મમરા ગાંઠીઆ ખવડાવી સૂતકી કરે છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણ વાણીઆ ચોથીઆં, દશા, અગિઆરમા જમવા જાય છે. કેટલાએક કરજ કરી તે દિવસે નાતને નોતરે છે અને ગોરના દિવસમાં છોકરીઓને કૂટતાં શીખવે છે.

જગાની સંકોચને લીધે સઘળી વાત સવિસ્તર લખાઈ નથી, પણ ભાત બફાયાની પરીક્ષા એક ચોખો ચાંપી જોએ થાય છે તેમ આટલા વર્ણનથી સાંભળનારાઓની ખાતરી થઈ હશે કે ગુજરાત તે ખરેખરી ગાંડીજ છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુજરાતીઓમા ધિક્કારવા જોગ રડવા કૂટવાની અને અતિ શોક કરવાની ચાલ છે. વિદ્યાજ્ઞાન મેળવવા ઉપરથી મન ઊઠીને આ જંગલી વાત ઉપર બેહું છે! જેટલું બૈરાઓનું ધ્યાન રોવા કૂટવા ઉપર છે તેનો સામો ભાગ ભણવા ગણવા ઉપર હોય તોપણ તેઓ ડાહ્યા, જ્ઞાની, અને સુખી થાય. હમણાં તેઓ દુઃખી છે તેથી આપણે પુરુષ દુખી છીએ અને તેથી આપણો દેશ સુધારામાં બહુજ પછાત છે હું દીલગીર છું કે મારે આપણી અંદરની વાત બહારના લોકની આગળ કહેવી પડી છે, પણ એમ કીધા વિના ગંડુ ભાઈઓ ઠેકાણે આવે તેવા નથી એમ સમજીને મે આટલું લખ્યુ છે.

એ ચાલની ઉત્પત્તિ.

"આવ્યું સમાય પણ ગયુ ન સમાય" એ કહેવત ખરેખરી છે. મરણ થવાથી મરનારનો અને પછવાડે રહેનારનો મોટો વિજોગ થાય છે. મરનારનો વિજોગ અને મરનાર ઉપરનું ભેળું હેત તે વેળા તેના સગાને સાભરી આવે છે તેઓને પોતાના સ્વાર્થમાં ખલેલ પડયાથી મરનાર ઘણું સાભરે છે. તેઓને તેના તથા પોતાના સંબંધી નાના પ્રકારના ચિંતાતુર વિચારો ઉપજે છે તેથી કરીને સ્વાભાવિક શોક પેદા થઈ તેઓ રૂદનથી કલ્પાંત કરે છે. ઘણી અકળામણને લીધે તેઓ પોતાનાં શરીરને વશ રાખી શકતા નથી, વેળાએ આપો આપ હાથ ઉછળે છે.

મુઆંનો ઘણો શોક કરવો મિથ્યા છે એમ સમજી પુરુષોએ તો ઘણું રોવું બંધ રાખી જે પ્રકારે મરનારનું અને પોતાનું ભલું થાય એવી રીતે વર્તવા માંડયું. પુરુષને ઈશ્વરે બહારનાં અને અઘરાં કામ કરવા સારૂ નિર્માણ કીધો છે માટે તેને ઘણી ઘણી તરેહના ભય તથા શોકને પ્રસંગે દુઃખ ખમવાં પડે છે તેથી તેની છાતી વધારે કઠણ હોય છે, પણ બૈરાં ઘરનાં અને નાજુક કામ કરવાને માટે સર્જ્યાં છે—જે દુઃખનો ભાર પુરુષને ઘણો થોડો લાગે છે તે ભાર વહેવો અબળા જાતિને બહુ સખ્ત પડે છે.

પુરાણો તથા ગાથાઓથી સાફ માલમ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમા હમણાંના જેવી હસવા જેવી ચાલ નહોતી. બૈરાંઓ પોતાના વહાલાનાં મરણ સમયે ઘરમાંજ રૂદન કરતાં ને વધારે અકળામણ થતી તો કોઈક વખત માથું છાતી કૂટતાં; પણ થોડી વારમાં આડોશી-પાડોશી નાત વગેરેના બૈરાં તેની પાસે એકઠાં થઈ તેને દિલાસો આપતાં-તેઓ થએલા દાખલાઓથી એક બીજાનાં દુઃખની વાતો કરીને આક્રંદ કરતી સ્ત્રીઓને ધીરજ આપતા હમણાંની પેઠે તેઓમાં ભારે કુટણાથી શોકને મહલાવાની ચાલ નહોતી.

સગાં નાતીલાં બાયડીઓનું એકઠુ થવાનું કારણ આજ કે દુખીઆરાંઓને રોતા રાખી તેઓને દિલાસા અને હિંમત આપવા તથા મુએલાને અવલમજલે પહોચાડવું એ કારણ તથા અસલની ડાહી રીત એ બેને ભૂલી જઈ હાલનાં બૈરા નિર્દયપણે જેમ દાઝયા ઉપર ડહામ તેમ બળતા પેટમાં દીલગીરીના જોસ્સારૂપી ઘી હોમ્યાં કરે છે.

સઘળી વર્ણના હિંદુઓમાં એવી રીતે શોક કરવાની રીત નથી. દક્ષિણ તથા મારવાડ ગુજરાતની પડોસમાં છતાં ત્યાં એવી ચાલ નથી.

આપણા બૈરાંઓએ એકઠાં થઈ સૌએ રોવું અને કૂટવું એ ચાલ કયારથી અને કયાંથી આવી તે કંઈ ખાતરજમાથી કહી શકાતુ નથી, પણ એવું અનુમાન થાય છે કે મુસલમાનનો ચેપ લાગ્યો હશે. હિંદુસ્તાનના જે ભાગમા મુસલમાનોએ જાથુ પડાવ રાખ્યો ને જ્યાંના લોક મૂર્ખ હતા તે ઠેકાણે આ ચાલ પ્રથમ નીકળી. જે કોમનું રાજ્ય તે કોમની રીતભાત ઘણું કરી

રૈયતમાં આવેજ. હજી પણ ઘણાખરા આપણા સરકારી દરબારી ગુજરાતીઓ ફારસી જર્મા અને મુગલાઈ રિવાજ પસંદ કરે છે. મુસલમાનના રાજ્યમાં કોઈ હિંદુ પ્રધાનને ત્યાં કોઈનાં મરણ સમય તેનાં ઘરનાં બૈરાઓએ તથા બીજા ઘણાએએ (પ્રધાનનું ઘર માટે) મોટા ઠાઠથી કોઈ મુસલમાનીની પાસે શોકનાં ગીતો ગવડાવીને કૂટ્યું હશે અથવા પોતે સૌએ એકઠા મળીને તેમ કીધું હશે. મોટા આદમીને ઘેર સ્વાભાવિક શોક મોટા ડોળથી દેખાડવો પડે છે. એ હું કહું છું તેને કચ્છમાં ચાલતી રીત પુષ્ટિ આપે છે. એ પશ્ચિમના લોકે ઘણા સુધરેલા પુરૂષોનાં મોઢાં દીઠાં નથી ને તેઓ સઘળી વાતે પછાત છે; અને જ્યારે કોઈની સંગતથી તેઓને પોતાનો રિવાજ બદલવાને બન્યું નથી ત્યારે તે રિવાજ ત્યાં પહેલ વહેલો ચાલેલો જાણવો.

દહાડે દહાડે એ ચાલ ઠામ ઠામ પસરી વળી અને ગામની તથા લોકની રીતભાત પ્રમાણે તેમા ફેરફાર થતો ગયો. આપણા સોબતીની સારી ચાલ આપણામાં આવતાં વાર લાગે છે, પણ નઠારી સહજ આવે છે.

ગમે ત્યાથી એ ચાલ આવી હોય, પણ આટલું તો ખરૂજ છે કે જ્યારે આપણામા એ ચાલ પૂર્વે નહિ ત્યારે બીજાની દેખાદેખીથી આવી છે. એ ચાલ નુકસાન કર્ત્તાં છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ અણસમજુ લોકની પાસથી આવેલી છે.

હમણાં કૂટણું અને કૂટણાની રીત એ તો જરૂરનાં થઈ પડ્યાં છે. પરાણે પણ કૂટવું. રોવું પછી પણ કૂટવું પહેલું. હાલની બાયડીઓ, સ્વાભાવિક આક્રંદ થાય તે શોક થવાની નિશાની નહિ પણ જેમ કૂટણું ઉંચા હાથનું ગાજે તેમ શોક વધારે એમ સમજે છે. કૂટતી વેળા હાલની બાયડીઓને આ વિચાર આવે છે જે આપણાથી બરાબર કૂટાતું હશે કે નહિ, આપણને કોઈ મૂર્ખ તો નહિ કહે. આપણે દુખીઆરાં છીએ એમ લોક જાણશે ખરા વગેરે. એ ઉપરથી જોતાં ખુલ્લું જણાય છે કે હાલનું કૂટણું લોકને દેખાડવાનું માત્ર છે.

બીજાં જે આભડવા આવે છે તે સઘળાંઓને કંઈ રોવું આવતું નથી માટે તે ઠેકાણે પોતાનાં મરી ગયેલાંને સંભારે છે ને એ રીતે ન લાવવાની એવી નેહેંશ દીલગીરીના આવેશમાં મરનારનાં સગાંને બતાવે છે કે તમારે માટે અમે દીલગીર છીએ. કેટલું જુઠાણું આ! અરે કેટલીએક બાયડીઓ તો એવી ઉસ્તાદ હોય છે કે એક આખમાંથી આસુની ધાર ચલાવે છે ને બીજી આખમાં ઈશક ઝરાવે છે.

એ ચાલ જરૂરની નથી; માઠી અને ખોટી છે.

જે વાત જરૂરની હોય તે સઘળે જોવામાં આવવી જોઈએ. એ ચાલ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ દેશમાં સઘળે જોવામાં આવતી નથી. બીજા દેશમા શોક કરવાની રીતિ આપણા જેવી ગાડી નથી. હિંમત ધરીને કહું છુ કે આપણા જેવી રીતિ આખી પૃથ્વીમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. કેટલાક કહે છે કે રડવા કૂટવાની ચાલ આપણા બૈરાંઓમાથી કદી જનાર નહિ. પણ સુવિચારથી શું નહિ થાય? શોક કરવાની બીજી ડાહી રીતો ઘણી છે માટે એ ચાલ જરૂરની નથી. એ ચાલ માઠી આટલા માટે છે કે એથી ઘણાં ઘણાં નુકસાન થાય છે ને ખોટી આટલા માટે કે મનુષ્યમાત્રની વિવેકબુદ્ધિને તથા શાસ્ત્રોને તથા ઈશ્વરના નિયમોને અનુસરતી નથી.

બાયડીનાં શરીરને નુકસાન.

ઈશ્વરે આપણી તંદુરસ્તી સારૂ અદ્ભુત નિયમો કરી મૂક્યા છે. પ્રકૃતિપ્રમાણે ખોરાક માફક આવે છે. હદથી બહાર ગયા કે રોગ ઘર ઘાલે છે. ખોરાકના સત્વાંશ માત્ર શરીરની પુષ્ટિ કરે છે; બાકીના અપકાર કરતા અંશો શરીરના ઇંદ્રિયોરૂપી દ્વારે બહાર નીકળી જાય છે. એવી રીતે ક્રિયા બંધ પડે તો આપણે જીવીએ નહિ. જેટલો વિકાર પોતાની મેળે બહાર નીકળી શકે છે તેના કરતા વધારે તેને તાણી કાઢવાથી શરીરમાં ક્ષીણતા આવ્યા વિના રહેતી નથી.

દીલગીરીરૂપી અગ્નિનું બળતું કરીએ તેથી લોહી બળી જાય છે, આસુ લીંટ વિ. રૂપે બહાર નીકળે છે અને શરીરની નીકો જે બંધારણસર રહી હોય છે તે ઢીલી પડે છે એટલે શરીરની મજબુતી પાછી જામવી મુશ્કેલ થાય છે.

વૈદકશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે હકીકત બતાવે છે તથા શિક્ષા આપે છે.

કાન તથા આંખ એ બેની વચમાંના ભાગની અંદર (લમણામાં) બે કુક્કા હોય છે ને તેમા લોહીમાનો પાણીનો ભાગ તથા કેટલાક ખાર જુદા પડે છે. એ ખારૂં પાણી આંખ વાટે નીકળે છે તેને આંસુ કહીએ છીએ. ભય, ક્રોધ, પ્રેમ, શૌર્ય અને શોક વગેરેથી આપણા શરીરમાં લોહીને ફરવાની ગતિમાં ઘણો ફેરફાર થાય છે. એ લોહી જ્યારે એકાએક ઉકળી જાય છે ને વધારે દોડ કરે છે ત્યારે પેલા કુક્કાઓમાં ઘણું પાણી જુદું પડે છે ને તેથી ઘણાં આંસુ આવે છે. જે લોહી અંગને પુષ્ટિકર્ત્તાં છે તે ફોગટ પાણી થઈને આંસુરૂપે નીકળી જાય છે. વાઝ, આંખને ધોવા તથા સાફ રાખવાને જેટલું પાણી જરૂરનું છે તેના કરતાં વધારે પાણીમાં ડોળાને વધારે

રૂઆવી રાખ્યાથી આંખને ઘણું નુકસાન થાય છે. આંખની તેજી ઘટે છે—તે આંધળી, કાણી, બાડી કે ફુલાંવાળી થાય છે.

કુટવાથી ગેરફાયદા બહુજ છે. બહારથી તો છાતીએ તથા જાંઘે રાતાચોળ પછી લીલાંછમ અને પછી કાળાં-બલ્લક ચામડાં અને હાથમાં આટણો પડેલા દેખાય છે. પછાડીઓની ધીંગામસ્તીથી બાયડીઓ અફળાય છે, કૂટાય છે અને સોરાય છે—તેઓને લોહી નીકળે છે એટલુંજ નહિ, પણ મૂત્રાશયમાં બગાડ થઈ પેશાબ બંધ થાય છે ને જીવ પણ જાય છે.

છાતીને કુટવાથી તે ઠેકાણે તથા તેની પાસેની જગાએ લોહીના વહેવાની ગતિ બંધ થાય છે. નસો ચકદાઈ જાય છે—માત્ર છેક ઝીણી નસોમાથી લોહી માર્ગ કરે છે ને તે ઠેકાણેનું અસલનું તમામ લોહી ખરાબ થઈ જઈ પાછું શરીરમાં પસરે છે તેથી ગડગુમડા, સોજા, રસ-વિકાર વગેરે થાય છે. તે ઠેકાણે લોહીનું આવતું બંધ થયું કે થાનમા તરત રોગ પેસે છે. ઘણાંખરાં જના-વરોમા થાનના હવાડા ભર્યાંને ભર્યાં રહે છે, પણ મનુષ્ય સ્ત્રીઓના થાનમા તેમ નથી હોતું

છોકરૂ થાને વળગ્યું હોય છે ને જેમ જેમ ધાવવે હોસ બતાવે છે તેમ તેમ થાનમા લોહીનું દૂધ થતુ જાય છે. બૈરીઓને ઉમળકાના વિચાર પેદા થાય છે તેનીજ સાથે થાનમા દૂધ પેદા થાય છે. એ દૂધ બગડવાથી છોકરાં તરત મરી જાય છે.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓ ઉપર બહારથી ઘણી જાતની અસર થાય છે. ગર્ભ રહેતી વખત અને પછી, સ્ત્રી જે સંબંધી ઘણો વિચાર કરે તે સરખુ તે ઘણું કરીને છોકરૂ જણે એ બાબતના દાખલા દાક્તરી ગ્રંથોમા જોવામા આવે છે. તેઓ જો બાડાને નિહાળે તો બાડો છોકરો જણે ને લંગડાને લક્ષ દઈને જોય તો લંગડો જણે એ સ્ત્રીઓને અને ધાવતા છોકરાવાળી સ્ત્રીઓને, એભક તથા રોવાકુટવા વગેરે શોકની ફાળ ખાધાથી અને બીજા જોસ્સાઓથી ઘણી હાનિ થાય છે—ગર્ભવંતીને અધુરે જાય છે ને ધાવતા છોકરાવાળી બૈરીઓ છોકરાને થાને વળગાડે છે કે તેઓને કંપારીના આજાર થાય છે ને વેળાએ તેઓ મરી જાય છે

એવા દાખલા ઘણા બનેલા છે તેમાનો એક, એક દોસ્ત દાક્તરની પાસેથી મને મળેલો છે તે અહિ જણાવું છઉં. એક સુતાર અને એક સિપાઈ માહોમાહે મારા-મારી કરતા હતા તેવામાં સુતારની વહુએ જોસ્સામાં આવીને બન્નેને મુકાવ્યા, પણ તે જોરસાથી તેનું લોહી બગડી ગયુ ને થાનનું દૂધ ઝેર થઈ ગયુ આમ કરીને છોકરૂં થાને વળગાડયું કે બેજ ઘુંટડા ભરતામાં તે બચ્ચું મરી ગયું ફક્ત ધાસ્તીથી એટલું અને એવું થાય છે તો આપણા આટલાં કુટણા અને રોવાથી અને એભકમાં પડી રહ્યાથી છોકરાંની ઘાત કેમ ન થાય? ને કદાપિ આપણા એવાં થઈ રહેલાં બૈરાંઓને તથા છોકરાઓને તરત નુકસાન થયુ ન માલમ પડયુ તોપણ તે થોડા દહાડાનાંજ સમજવાં-રોગ પેઠો કે પછી કોઈ વહેલો ને કોઈ મોડો હેરાન કરેજ. આપણાં બૈરાંઓ જે પોતાને તથા છોકરાઓને હેરાન કરે છે તે કેવાં નિર્દય જાણવાં? કેટલીએક વાયુની પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓ ફેફરાના આજારથી મૂર્ચ્છા ખાઈ પડે છે તે સૌના જોવામાં આવે છે.

પછાડી ખાધેથી પેટમાં અને પેડુમાં ગાંઠ થયેલી એવી મેં ઘણી બાયડીઓ દીઠી છે. જુવાન બાયડીઓ એવું કીધાથી પોતાના કુમળાં હાડને ભાંગી નાખે છે, રોતા કુટતાં નથી આવડતુ એવી છોકરીઓની પાસે પણ જોરજુલમથી પોટાવે છે ને તેની મશ્કરી કરે છે ટુંકામાં આજ કહું છું કે આંસુથી આંખને નુકસાન કરવું, કુટી-પીટીને શરીરમા રોગ ઘાલવા અને છોકરાની હત્યા કરવી એ કેવું નઠારૂ બાયડીઓ કરે છે! શોક પાળવાની રીતિ ફક્ત માણસને શુષ્ક કરી નાખી તેનો અંત વહેલો આણે છે—બાયડીઓ છોકરાં જણે છે તે રોગી અને ખોડવાળા હોય છે અથવા થાય છે.

શોકથી મન ઉપર થતી અસર.

શરીર અને મનને ઘણો સંબંધ છે. શરીરના રોગથી મન બગડે છે અને મનનાં દરદથી શરીર ક્ષીણ થાય છે—ને એ બેના બગડવાથી મરણ થાય છે. ભુખ્યા હોઈએ તો કંઈ કામ કરવું સૂઝતુ નથી—વિચાર કરી શકાતો નથી—મંદવાડમા બુદ્ધિ ઘટે છે—સ્મરણશક્તિ કમ-જોર થાય છે દીલગીરી, ફીકર, અદેખાઈ વગેરે મનના જોસ્સાથી તેની વૃત્તિ ફરી જાય છે ને તેથી શરીરમા વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના રોગના ઉપાય સહેલ-થી મળી આવે, પણ મનના રોગના ઉપાય મળવા મુશ્કેલ છે. વિજોગનેલીધે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો, માબાપ અને છોકરાં હેરાન થાય છે અશક્ય વાતની ઇચ્છા રાખ્યા કીધાથી પણ કેટલાક ગાંડા થઈ જાય છે.

સહજ શોકના આવેશમા કણકણા છૂટે છે. રૂવા ઉભા અને પેટમા ઉનું ઉનું થા છે તો અતિશે શોકથી શરીર બગડે ને મન ચળી જાય એમા શક શો લાવવો?

રોજના શોકને લીધે મુઆનેજ સંભાર્યા કર્યાથી અને મોત તથા મરનાર વિષે મનમાં તરંગો ઉઠાવવાથી કેટ-લીએક બાયડીઓ સંસારકામમા ઘણી ગાફેલ રહે છે

તેઓનું ચિત્ત કોઈ કામમાં વળગતું નથી. શોક તેઓનું વ્યસન થઈ પડે છે. તેઓને કોઈનું મોઢું ગમતું નથી ને કોઈને તેઓનું મોઢું ગમતું નથી. છોકરાંછૈયાંની ખબર પણ તેઓ લેતી નથી. તેઓ પોતાની ફરજ સમજતી નથી અને અંતે તેઓ બુદ્ધિક્ષીણ તથા દેહ-ક્ષીણ થઈને મરી પણ જાય છે.

કેટલીએક રોજના સહવાસને લીધે નઠોર અને નફ્ફટ બની જાય છે. તેઓ વિવાહમાં જવું અને કાણે જવું સરખું સમજે છે. કેટલીએક કુભારજા ઘરેણું ઘાલીને આભડવા જાય છે ને કેટલીએક પાછળ ઉભી રહીને મજાક ઠઠ્ઠા કરે છે.

શોકાતુર રહ્યાથી સગાંવહાલાં ઉપરથી પ્રીતિ ઊડી જાય છે. ચીઢીઆ થવાય છે, દયા અને પરોપકારબુદ્ધિ મંદ થઈ જાય છે. એ દુષ્ટ રોવા ફૂટવાની ચાલને લીધે નીતિથી ઘણું ઉલટું વર્તાય છે. આ લોકમાં જે ધર્મ-પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ તે પ્રમાણે ચલાતુ નથી અને પરલોકસંબંધી પણ કંઈ સાધન થતું નથી.

આસપાસના લોકના ઉપર થતી અસર.

ગુજરાતી નહિ એવા બીજા આ દેશના તથા પરદે-શના મનુષ્યો એવું રોવું કૂટવું જોય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેઓને ધિક્કારના જોસ્સાથી ધ્રુજારી છૂટે છે. પાસે જઈને રાજવણ સાભળે છે ત્યારે શોકાતુર થાય છે. એવી વેળા જો બૈરાં કૂટતાં થાકયા હોય છે ને કોઈ બીજી બૈરી આવી શૂરભેર બોલી ઊઠે છે કે 'ફૂટોરે બાવા એમ શુ ફૂટો' તો તે સાંભળીને જોનાર ગભરાઈ જાય છે ને વાઈના પિડવાળાને તો તરત ફેફરૂં થઈ આવે છે. જોનાર બૈરાં હોય છે તો તેઓને ઉપર કહેલા આજાર થાય છે. જોનાર બાળક છોકરાં હોય છે તો તેઓનામાં ભય અને શોકના જોરસા પેસી જાય છે. જે તેઓને મોટપણે બહુ દમે છે. આસપાસનાં ડાહ્યા લોકોને એ ચાલનો તો નહિ પણ એ ચાલની સાથે વળગેલા દુર્વિકારના ચેપ અજાણે વળગે છે. એ રોવા કૂટવાના આરડવા જોઈને અકળામણથી દક્ષિણી લોક બોલે છે કે–હ્યા બાયકાસ વેડ લાગલે કિ કાય! પારસી કહે છે કે કેવા જંગલી બૈરાં છે આએ? અને અંગ્રેજ લોક 'હવાટ સ્ટુપીડ જીપસીઝ આર ધે' એમ બોલીને તે ઠેકાણેથી ખસી જાય છે એ ચાલથી બીજા લોકમાં આપણું પાણી જાય છે અને તેઓનામાં આપણે વિષે નીચે લખેલા વિચારો આવે છે ને એ વિચારો તેમના ઉપર એટલા અમલ ચલાવે છે કે આપણા સારા ગુણ વિષે તેઓ પછી લેશ ધ્યાન આપનાર નહિ. તેઓ કહે છે કે ગુજરાતી બાય-ડીઓ ફુવડ, નિર્લજ્જ, નિર્દય, અભિમાની, જુઠી, ઢોંગી, વેરવાળી (કેટલાંએક કૂટણાંમા વેર વાળે છે) સ્વાર્થે અને પરકારજવિષે આળસી, અભણેલ, અણસમજુક, અનીતિવાળી અને પાપી છે. ઘરનું માન બૈરાના ગુણ ઉપર આધાર રાખે છે. બૈરાંથી સુધારો થાય છે. યુરોપ-ખંડના લોકો પોતાનાં વિદ્વાન બૈરાંઓની મગરૂબી રાખે છે. આપણે આપણાં પ્રાચીન બૈરાનું વખાણ કરવાનું કારણ છે, પણ હાલના બૈરાંની આ રીતિ વિષે કોઈ આપણને સવાલ કરે છે ત્યારે મોઢું ફીકું કરી સવા-લના જવાબને આડો અવળો ઉડાવીએ છીએ. જેઓ આપણી હાલત સુધારવાને બહાર પડ્યા છે તેઓ એવું એવું જોઈને પોતાનો ઉદ્યોગ નરમ પાડે છે. જ્યાં બૈરાંજ ઠાવકાં નહિ ને અણઘડ ત્યા સુધારો તે કયાંથી આવે? બૈરાઓનું મન સદૈવ રોવાકૂટવામાંજ નિમગ્ન છે તે તેમાથી બહાર નીકળ્યા વિના સારી શિખામણ તેઓના દિલમાં વસવાનીજ નહિ. કોઈ પુરુષને સમા-ચાર કહ્યો હોય કે ફલાણો જુવાનજોધ છોકરો મરી ગયો ને તેની પછવાડે કૂટણું જબ્બર ચાલે છે તો તેના મનમા મરનારસંબંધી વિચાર આવે છે પણ તે સમા-ચાર તેની બૈરીને કહ્યા હોય તો તે ઉપર લખેલો નહિ પણ જબ્બર કૂટણાસંબંધી વિચાર આણે છે અને એભક ખાઈ ગાભરી પડી જાય છે. આપણામાના જેઓને પરદેશીઓની સારી સોબત છે તેઓનાં બૈરાં આરડતાં ને પીટતા દેખાય ત્યારે તે પરદેશી સ્નેહીઓ, તેઓને તુચ્છ કર્યા વિના કેમ રહે? તે પરદેશીઓ એ રીતથી ત્રાસ પામે છે અને આપણી હાલત ઉપર ઘણો અફ-સોસ કરે છે

આપણી વિવેકબુદ્ધિથી ઉલટું છે.

વિવેકબુદ્ધિથી વિચારે છે કે જે જન્મ્યું તે મરવાનું છે. મરણ આપણા હાથમા નથી-"દોરી સઘળી એની હાથમા, ભરાવ્યું ડગલું ભરે, જેવો જંત્ર વજાડે જંત્રા તેવો સ્વર નીસરે." ઘણા દિવસના સ્નેહને લીધે તથા આપણા ભવિષ્યના સ્વાર્થને માટે દરદ તો લાગે, પણ નિરુપાય વસ્તુનો આવો ઘેલો શોક કરવો એ કેવળ ફળ વિનાનો છે એટલુંજ નહિ, પણ એવી રીતે શોક કીધાથી તનમનની ખરાબી માત્ર થાય છે. જે વિવેકી માર્ગે વર્ત્તવાને આપણને ઈશ્વરે સરજાવ્યા છે તેમાંનું કંઈ બનતુ નથી. જન્મ મરણ સૌનેજ છે ને એ ઈશ્વ-રના ઠેરવેલા નિયમ ઉપર નાખુશ થવું એ પાપનું કારણ છે. સ્મૃતિ અને પુરાણો એ આપણા મોટા આધાર છે કે જેમા સાફ લખેલું છે કે રોવા કૂટવા વગે-રેથી કલ્પાંત કરવું નહિ.

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં પ્રમાણો.

એ બાબત ઉપર મનુસ્મૃતિમા બાને લુગડે રહેવાની તથા શોક કરવાની મના કીધી છે અને આંસુ તથા વિલાપ એ બેથી મોકળા રહેવા સારૂ કેટલાએક શ્લોક શોકની વેળાએ ભણવાની સલાહ આપી છે. તેમ ભગવદ્ગીતામા પણ શોક ન કરવા વિષે આમ કહેલુ છેઃ—

श्लोक

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ १ ॥

અર્થ.—અરે અર્જુન, તુ જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો શોક કરે છે અને વળી હું પંડિત છું એમ વાદ કરે છે. પણ પંડિત કંઈ મુઆનો કિંવા જીવતાનો શોક કરતા નથી.

સંસ્કૃત પંચોપાખ્યાનમાં લખ્યુ છેઃ—

श्लोक

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽय यतः स्मृतः ॥ १ ॥

અર્થ.—જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે માણસ મરી ગયુ, જે વાત થઈ ગઈ, તેનો શોક પંડિત જન કરતા નથી. પંડિતમાં અને મૂર્ખમાં એટલોજ ભેદ.

श्लोक

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।
अदुःखे लभते दुःखं द्वावर्थौ यो निषेवते ॥ १ ॥

અર્થ.—સંધા વાનાં કોઈ સમયે નાશ પામવાના માટે તેનું દુઃખ કરવું નહિ ને જે મનુષ્ય દુઃખ કરે છે તેને તે વિના બીજો કંઈ લાભ થતો નથી. દુઃખનોજ લાભ થાય છે.

ધર્મશાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં આ છે કેઃ—

श्लोक

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ १ ॥

અર્થ.—મુઆની પછવાડે તેના સગા વહાલાં રડી કૂટીને આસુ અને લીંટ પાડે છે તે મરનાર પ્રેત ખાય છે કાકે તે પોતાને વશ નથી; એ માટે મુઆની પછવાડે રોવું કૂટવું નહિ, પણ તે મરનારની ક્રિયા શક્તિપ્રમાણે કરવી.

ગરૂડપુરાણમા પ્રેતકલ્પના અધ્યાય ૧૬ નો શ્લોક ચોથોઃ—

अश्रुपातं न कुर्वीत दत्वादाघा जलाञ्जलिं ।
श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं तदा प्रेतोऽयमश्नुते ॥ १ ॥

અર્થ.—ચિતા છાંટયા પછી તો આંસુ નજ પાડવાં, કેમકે જો મરનારનાં સગા આંસુ તથા લીંટ નાખે છે તો તે બંધુ મરનાર ખાય છે—એજ અધ્યાયમાં એ મતલબના બીજા શ્લોક પાઠ ફેરે બહુ લખ્યા છે, પણ સંધા આ ઠેકાણે લખવાની અગત્ય નથી.

વળી ત્રિશતના શ્લોક પંદરમામાં કહ્યું છેઃ—

रोदने एकरात्रम्. असपिंडोसपिंडमरणनिमित्ते
रोदनेऽश्रुपातेकृते तन्निमित्तमेकरात्रमाशौचम् ॥
तथा च पारस्करवचनम्.

श्लोक

मृतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।
वर्जयेतदहोरात्रं दानं श्राद्धादि कर्म च ॥

અર્થ.—રૂદન કીધાથી સૂતક લાગે છે ને સૂતક લાગ્યું એટલે નિત્યકર્મનો લોપ થાય છે ને એ થવાથી ઘણા પાપમા પડાય છે ને તેમાંથી મુક્ત થવાને ઘણાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં પડે છે.

એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે વગર કારણે સૂતક લાવવું એ મોટું પાપ છે માટે વગર કારણે પાપમા પડવાને અશ્રુપાતથી કલ્પાંત ન કરવું.

વળી હિતોપદેશમાં પણ નીતિ કહી છે કેઃ—

श्लोक

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ॥
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १ ॥

અર્થ.—શોકના ઠેકાણાં હજારો છે ને ભયના સ્થાન સેંકડો છે માટે એવા જો શોક કર્યા કરીએ તો દહાડે દહાડે મૂઢપણું આવે ને ડહાપણ જતું રહે; મૂઢને શોક નડે છે; પંડિતને નહિ.

ઉપરના પ્રમાણો જોતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે મુઆ પછવાડે રોવા કૂટવાની મના છે

ગુજરાતીઓ, શાસ્ત્રના અભિમાની છીએ એમ કહે છે, પણ જે વાતની શાસ્ત્રમાં મના છે તેતો તેઓ કરે છે ને તે વળી ન કરવાની રીતે કરી ઘણા પાપી થાય છે એ આશ્ચર્ય જેવું છે. માટે સમજુક ગૃહસ્થોએ શાસ્ત્રને માન આપી તેના ખરા અભિમાની થઈ રડવા કૂટવાથી શોક ન કરવા વિષે જે શાસ્ત્રો શિખામણ આપે છે તે સૌએ માનવી.

સુબોધ.

કોઈ કહેશે કે અસલથી ચાલતી આવેલી નઠારી ચાલ શા માટે કાઢી નાખવી જોઈએ? એ સવાલનો જવાબ સૌ અનુભવથી જાણે છે. જગતનો કોઈ પણ

પ્રાણી દુઃખમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી, પણ સુખ મેળવવાને ફાંફાં મારે છે. કોટયાવધિ પુરુષનો સુખ ભોગવવાનો લોભ ઓછો હોતો નથી. ઋષિઓએ દેહકષ્ટ કરી તપ કીધાં તે પણ મુક્તિપદ પામવાને અથવા સ્વર્ગમાં નિરંતરનું સુખ ભોગવવાને માટે. અર્થાત સૌને સારી વસ્તુ ગમે અને સારૂં તથા સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એજ સૌનો ઉદ્દેશ છે.

આપણા ગુજરાતીઓમાં જેટલી ચાલ છે તે સઘળી લાયક છે એવું કહેવાને કોઈ હિંમત નહિ કરે. અસલી રીતને મડાની ગાંઠ જેવો વળગેલો એવો ઘરડો પણ કહેશે કે કેટલીએક ચાલ નઠારી છે ખરી. તેને કહીએ કે જાણ્યા છતાં તમે નઠારી હાલતમાં કેમ રહો છો અને બીજાઓને શિખામણ દઈને તે દુઃખદાયક ચાલ કેમ કાઢી નથી નાખતા? તો તે બુઢ્ઢા કહેશે કે ના-પીછેસે ચલી આઈ તેમ ચલાવ્યાં કરવું, એમાં કંઈ વધઘટ કરવી નહિ, ઘરડાએ જે કીધું હશે તે ઠીકજ કીધું હશે. એ રીતે તે બુઢ્ઢા સંતોષ રાખીને બેસી રહેશે, પણ નહિ વિચારે કે ગફલતથી આવેલી કટેવ દરયા કરે છે તેને વરજીએ. નિમાળામાં જૂ થઈ હોય તેને જાણ્યા છતાં માથામાં રાખી મૂકે એવા કાયર મૂર્ખ દુનિયામાં થોડાજ મળી આવે છે, પણ ઘરડાઓ તો દુષ્ટ ચાલરૂપી ચામજુ કરડ્યા કરે છે તેને નિરાંતે કરડવા દે છે

બીજા વધારે જાણીતા એમ જવાબ દે છે કે ઘણા દિવસને લીધે તે કટેવ વડની પેઠે મૂળ ઘાલી પસરી છે તેને નિકંદન કરવાની ભારે ખટપટમાં કોણ પડે ને કદાપિ એમ કરતાં પડીએ તો લોકમાં અપયશ ન મેળવીએ? વાહવા! આપણે જાણીએ કે આ રસ્તે ભો નડે છે ને તે છતાં તેણી પાસ જ્યારે જઈએ ને લુટાઈએ ત્યારે કૃષ્ણાર્પણ કીધું એમ કહીએ એ કંઈ શહાણા આદમીનું કામ નહિ. રોવા કુટવાની ચાલથી આટલાં નુકસાન ખમીએ છીએ તે જાણ્યામા છતાં પડ્યા તો કે નમસ્કાર વજ્યા એમ બોલવું એ છોકરવાદી છે-સારો માર્ગ આપણી નજીકમાં છતાં તે રસ્તે વર્તવાની હોંસ ન કરવી અને નઠારામાંજ જીદ કરી પડી રહેવું એ ઈશ્વરના નિયમ તોડ્યા બરોબર સમજવું. જે રસ્તે સિંહ વાઘનો ભો હોય છે તેણી તરફ નબળા પશુઓ પણ જતાં નથી. એ જોતાં આપણે જાનવરથી પણ ભુંડા બનીએ છીએ. મનુષ્યનું લક્ષણ છે કે કદાપિ ગફલતથી અને વખતને લીધે કોઈ નઠારી રૂઢિ આપણામાં પેઠી હોય તો સારા વખતમા તે માલમ પડ્યાથી જેમ બને તેમ તેમ તેણે હડસેલી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવો. રૂડા પ્રયત્નથી માઠાં પરિણામ થનારજ નહિ. માબાપ પોતાનાં કઠંઠ છોકરાંને સમારવાને તેઓના નિસાસા લે છે, વખતે બેઅદબી સોસે છે અને દુઃખ પામે છે, તોપણ પોતાની ફરજો બજાવવામાં પાછાં પગલાં કરતાં નથી તેથી તેજ છોકરાં માબાપ કહેતાં તે ખરૂં એમ કહી તેઓને મોટપણે સંભારે છે. તેમ ઓ ઘરડાઓ અને નાતના પટેલો, હમણા તો લગાર નઠારા કહેવાશો, પણ જેમ જેમ લોકને વીતતી જશે તેમ તેમ તેઓ તમારા વખાણ કરશે. આસપાસના લોક તો પ્રથમથી સ્તુતિ કરશે અને તમારો અંતર્યામી આત્મા પણ ઘણો આનંદ પામશે વળી પુણ્યનું કામ તેથી મુઆ પછી પ્રભુ તમને ઠેકાણે રાખશે માટે રોવા કૂટવાની નિર્લજ્જ અને નુકસાન કરતી ચાલ તાબડતોબ બંધ પાડો.

ભાઈઓ! આખા જગતમાં એવી એકે વસ્તુ નથી કે જેના રૂપનું બદલાવું કદી પણ થતું નથી. સંસારની રહેંટમાળમાં આપણે પણ એક ઢોચકાં જેવા છીએ. સૌની વલે તે આપણી વલે, સૌનેજ થતુ આવ્યું છે ને થયા કરશે માટે પ્રભુનો કીધેલો જે નિયમ ચાલ્યો જાય છે તે ઉપર શોક કરવો નહિ. સગાંનાં મરણ થવાથી પ્રભુના ઉપર વેર લાવવું એ ગેરઇ સાફ છે. તે નિષ્પક્ષપાતીએ મરણરૂપી દંડ સૌનેજ માટે કીધો છે. તેણે માણસજાતનાં પ્રાણી ઉપર વિશેષ કૃપા આણી પોતાને વિષે તેને કંઈએક ઓળખ આપી છે અને તે ઉપરથી તથા આ જગતની રચના સામું જોયાથી સમજતા પુરુષોને શિખામણ લેવાની છે કે મરણ તો મૂકવાનું નથી, અને આપણે આ દેહે કંઈ ઉત્તમ કામ બજાવવાને જન્મ્યા છીએ માટે તે શું છે તે શોધી કહાડીને તે બજાવવાના ઉપાયો જલદીથી કરવા જોઈએ. કલ્પાંત કીધાથી ઈશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. રાજવણોમાં મરનારથી આ સંસારના સુખ પુરા ભોગવાયાં નહિ એમ ગવાય છે, પણ શાનાં ભોગવાય, જીવતર ઘણુંજ ટુંકું છે.-ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકમાં શ્લોક છેઃ-

> आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गत
> तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयो : ।
> शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
> जीवे वारितरंगचंचलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥

અર્થઃ-માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષસુધીની છે તેમાંથી પચાસ તો રાત્રિમાં ગયાં, બાકી રહેલા અરધાનું અરધ બાળપણમાં તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયું, હવે બાકી જે શેષ રહ્યાં તે રોગ, વિરહ, સંકટ, અને બીજાની સેવા વગેરેમાં જાય છે, માટે પાણીની લહેર પ્રમાણે પરમ ચંચળ એવું જે જીવતર તેમા પ્રાણીઓને સુખ ક્યાંથી મળે.

સુઉ તે તે છૂટયું, તેણે આ પ્રપંચી દુનિયા છોડી અને તે બીજી દુનિયામા અખંડ સુખ પામવા ગયું. હવે તેને માટે આપણે શા માટે શોક કરવો ? આપણે આપણા દેહનું સાર્થક કરવું બાકી રહ્યું તે કરવું. વૈરાગ્યના અગણિત દાખલાઓથી જણાય છે કે મુઆ પછવાડે શોક કરવો એ મુર્ખાઈ છે અને આપણો અમૂલ્ય સમય મિથ્યા જાય છે મનુસ્મૃતિમાં લખે છે કે મરણ થાય તે વેળા રોવા કૂટવાથી કલ્પાત ન કરતાં પ્રભુની અકળ ગત તથા અકળ શક્તિને સંભારવા એ વિષેના શ્લોકમાંના બે શ્લોકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

"મનુષ્યદેહ કેળાના ડીચકા જેવી, તરત ભાગી જાય તેવી અને સમુદ્રના ક્ષણભંગુર ફીણ સરખી છે, માટે એવી દેહને જે નિત્ય છે એમ સમજે છે તે મૂર્ખ જાણવો " " જે સર્વ નીચાં છે તેનો નાશ થાય છેજ, ને જે સઘળા ઉંચા છે તે પડેજ છે." વળી-

શ્લોક

अहन्यहनि भृतानि गच्छन्ति हि यमालयम् ।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ १ ॥

અર્થ:-રોજ રોજ લોકો જમને મંદિરે જાય છે એ સૌ જોય છે, તોપણ લોકો ન મરવાની ઇચ્છા રાખે છે હવે એથી તે બીજું શુ અજબ જેવુ છે ?

કવિ શામળ કહે છે કે—

(છપય.)

કોઈ આજ કોઈ કાલ,
કોઈ માસે છ માસે,
કોઈ વરસે દસ બાર,
કોઈ પચીસ પચાસે;
કોઈને થાયે સાઠ,
કોઈને થાયે એંશી,
જે જાયુ તે જાય,
નથી રહેવાનું બેસી;
નામ તેટલાનો નાશ છે,
ધરમ એવો મન ધારવો;
શામળ કહે મૂરખ કરે,
ગંદી દેહનો ગારવો.

આપણા પ્રખ્યાત ધીરા કવિને વિષે એવું કહેવાય છે કે જ્યારે તેનો જુવાન છોકરો મરી ગયો ત્યારે શિરસ્તા પ્રમાણે બૈરાંઓએ રાજવીથી ભારે કૂટણું ચલાવ્યું. તે તેનાથી ન ખમાયું માટે જોસ્સો કરીને બોલ્યો કે આમ કલ્પાંત કીધાથી છોકરો પાછો આવવાનો નથી માટે કૂટતા બંધ પડો ને છોકરાની અસદ્દગતિ ન કરો. એવું કહીને તેણે પોતાનો જોડેલો રાજિયો ગાઈ બતાવ્યો. તથા સઘળી બાયડીઓ પાસે ગવડાવ્યું:--

'કઠણ છૂટી કળી કાળનીરે
મરણ મોટેરો માર,
એમાંથી કોઈ નવ ઉગરે;
કોઈ નરપતિ ને રંક રે,
હેને હરિરસ પીજીએ:
ગુણ ગાઈએ ગોવિંદ રે,
શિવજીના તાપને તારવા,
ઉરમા રાખીએ આનંદ રે,
જીવો માણિગર બંધવા ટેક
જાયા તે જવાના સૌ,
જાશે જણનાર રે,
મુઆ તેને તમે શુ રૂઓ,
રોનાર નથી રહેનાર રે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૧.
માળી આવ્યો ફૂલો વેડવા રે,
કળીઓ કરે છે વિચાર રે,
આજનો દિન રળિઆમણો;
કાલે આવશે આપણો કાળ રે,
હેતે હરિરસ પીજીએ ગુણ૦ ૨.
કોના છોરૂ ને કોના વાછરૂ રે,
કોનાં માને બાપ રે,
અંતકાળે જવું પ્રાણી એકલું;
સાથે પુણ્ય ને પાપ રે,
હેતે હરિરસ પીજીએ, ગુણ૦ ૩.
દાસ ધીરો રમે રંગમા,
રમે દિવસ ને રાત રે,
સત્ગુરુએ મારગ દેખાડીઓ;
લીધો સાધુઓનો સાથ રે,
હેતે હરિરસ પીજીએ ગુણ૦ ૪.
દેહ દુર્લભ છે આપણી રે,
જાતા લાગે નહિ વાર રે,
આકડાના તૂળની ગોડે ઉડશે:
કોણ મારગડો દેખાડશે,
હેતે હરિરસ પીજીએ ગુણ૦ ૫
મારૂ મારૂ તમે શું કરો રે,
જાતા લાગે નહિ વાર રે,
આશા મેલીને જાતા રહ્યા;
મોટા દેવ દૈત શાયરે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૬."

લિંગાયતી તથા બીજી કેટલીએક નાતના લોક પોતાના

મુએલાંને વાજતે ગાજતે સ્મશાનમાં લઈ જાય છે તે આવી સમજણ ઉપરથી કે જેમ જન્મવેળા ઓચ્છવ કરીએ છીએ તેમ મરણ સમે પણ કરવો જોઈએ માણસ જ્યાંથી આવ્યું ત્યા પાછુ ગયુ તેમા વળી કોઈ કુટીને શોક શા માટે કરવો? હવે ઓચ્છવ કરવા વગેરેની રીત આપણા સ્વભાવથી ઉલટી છે માટે તેમ તો ન કરવું, પણ ઉપલો વિચાર આપણને દિલાસો દે છે માટે અતિશોક કરવો માંડી વાળવો. શેક્સપીઅર કવિ નીચે પ્રમાણે શિખામણ દે છે. "જ્યારે હું મરી જાઉં ત્યારે કોઈ શોક કરશો નહિ. દુનિયામાં સૌને જાણ કરજો કે હવે હું આ દુષ્ટ જગજાળમાંથી છુટયો. રખે તમને મારે માટે શોક થાય વાસ્તે એવું ઇચ્છું છું કે મને સંભારશોજ નહિ. મારા મરવાની સાથેજ તમારી પ્રીતિ મારા ઉપરથી એકદમ ઉતારી નાખજો; કેમકે નહિ તો ડાહ્યા માણસો તમારો શોક જોઈને તમને હસી કાઢશે."

ગ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત જ્ઞાની સોલનને એક દોસ્તદાર હતો તે હંમેશા દીલગીરી ને ઉદાસીમાજ રહેતો. બીજા ઘણાએએ બતાવેલા ઉપાયો તેણે કીધા, પણ તેનો શોક જાય નહિ. એક દહાડો સોલન પેલાને એક ઉંચી ટેકરી ઉપર લઈ ગયો. ત્યાંથી આસપાસના તમામ ઘરના છાપરાં નીચાં દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, ભાઈ! આ ઘરો જે દહાડાથી બંધાયા ત્યારથી તે આજસુધીમાં તેમાંના જેટલા બધા લોક મરી ગએલા છે, મરી જાય છે અને મરી જશે એ સઘળાનો શોક કેટલો આખો વારૂ? એ સઘળાનો શોક કરવો મૂકી દઈને તારાજ શોકને તું રડ્યા કર. હવે પોતાને માટે શોક કરવો અને પારકાંને માટે ન કરવો એ તો ગેરઇન્સાફી અને નિર્દયપણું જાણવું. સઘળા પારકાનો શોક કરવો તેમાં કદી આરો આવવાનો નહિ. એવું છે વાસ્તે ચઢેલું કપાળ ઉતારી નાખવું અને મુળગો શોક કરવોજ નહિ એ ઉત્તમ પક્ષ છે ને આપણાં દુઃખનો આપણે શોક કર્યો અને એને સારૂ દુનિયા નઠારે કહીને ખબડે તો તેને લેખવવું નહિ એજ સારી રીત છે, એમ પેલા ઉદાસી પુરુષે વિચારી શોક કરવો છોડી દીધો. એ સોલન મુગી શિક્ષા ઘણી આપતો:-તેને કોઈએ પૂછયું કે માણસની જિંદગી વિષે તમારો શો વિચાર છે? સોલન કંઈજ બોલ્યો નહિ. પણ ચૂપચૂપ તેને પ્રદક્ષિણા કરીને જતો રહ્યો.

કબીર કહે છે કે:—

(પદ.)

કાલકા અજબ તડાકા એ,
તું કયા જાને લડકા બે-ટેક.
નવખી મર ગએ દસખી મર ગએ,
મર ગએ સહસ્ર અઠયાસી:
તેતીસ કોટી દેવ મર ગએ,
પડે કાલકી ફાસી. કાલ૦
પીર મર ગએ પેગંબર મર ગએ,
મર ગએ જંદા જોગી;
જતી સતી સંન્યાસી મર ગએ,
મર ગએ બૈદન રોગી. કાલ૦
તીન લોકપર છત્ર બિરાજે,
સો લુંટા કુંજબિહારી;
કહત કબીરા સોબી મર ગએ,
રૈયત કોન બિચારી. કાલ૦

માણસે કોઈના મુઆ પછવાડે શોક કરવો નહિ, પણ જીવતર થોડું છે માટે પુન્યનાં કામો કરીને મોતની સામે થવાને તૈયાર રહેવું કે પછી તેને કોઈ વાતનું ભય રહે નહિ. એ વિષે વિદ્વાનોએ બહુ બહુ કહ્યું છે, પણ આ ગ્રંથ ઘણો લાંબો થઈ જાય વાસ્તે જેટલી બાબતો ઉપર લખેલી છે તેટલીજ બસ છે. મરણ વખતે ઘણું ગંભીર રહેવું જોઈએ-એથી આપણને સારાં કામો કરવાની ચાનક રહે છે. એ વેળા દોડાદોડ અને ઉતાવળ કરવાની નથી. મરનારને હૂસ હૂસ કરી બાળી આવવું એ કંઈ સુઘરાઈ કહેવાતી નથી. તેને ટાઢે પાણીએ નવડાવી ભોએ સાથરી ઉપર નાખી મૂકવું એ નિર્દયતાનું કામ છે. રોવા કુટવા વિષે તો હું ઘણું બોલ્યો છું માટે એ સંબંધી વારે વારે કહેતાં શરમાઉં છઉં, પણ છેલ્લીવારે કહું છું કે એ દુષ્ટ ચાલ, ઓ દેશીઓ, કાઢી નાખો. શબને ઠાવકી રીતે અવલ મજલે પહોચાડો અને મુઆ પછવાડે શોક કરી જીવ બાળી સંસારકામ કરવાની બેપરવાઈ ન રાખો.

પુરુષોએ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓની બુદ્ધિને હવે વધારે લડાવવી એ તેમને ઘટતુ નથી. કેટલાએક બોલે છે કે અંગ્રેજ લોક બૈરાંના દબેલ છે પણ એ વાત પોતાના દૈઆપણા આગળ લેશ દોષવાળી દેખાતી નથી. બૈરાં વાજબી વાત કહે અને તે પ્રમાણે તેઓના સ્વામી ચાલે તે કંઈ તાબેદારી ન કહેવાય; પણ જેઓ મોટાં અભિમાન રાખી લવે છે કે શું અમે બૈરીના દબેલ રહીશું તેઓજ, ખરેખર, મૂર્ખ બૈરીઓની તુચ્છ, વહેમી, કાટા ભોંકતી અને જીદી ટેવને મુકાવી શકતા નથી; તેઓનું બૈરાંની આગળ કંઈ ચાલતું નથી.

પુરુષોએ એ નઠારી ચાલના ગેરફાયદા પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજી પોતાની સ્ત્રીઓને રૂડી રીતે સમજાવી જેમ બને તેમ એ ચાલ કહાડી નંખાવવી જોઈએ.

બૈરાંઓએ સારી પેઠે સમજવું કે આપણી બાયડીની જાત છે. સ્ત્રીના ધર્મ શા છે, તેઓએ ઘરમાં અને બહાર કેવા વિવેક બતાવવા જોઈએ! એ બધું તેઓને જાણવું જરૂરનું છે. બાયડીઓ તમારી રાજવાણી અને પરજડીની રીતથી સુઘડ મંડળમાં તમારી તુલના ઘણીજ હલકી થાય છે તમે તમારૂં, તમારા છોકરાનું, સંસારનું, દેશનું હિત કંઈ જોતા નથી છોકરાઓનું આચરણ તમારા ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. કંઈ કંઈ નીતિઓ તમે તમારાં બાળકના મનમાં ઠાસો છો? કંઈજ નહિ. પોતે વિદ્વાન્ હો તો સામાને ભણાવો કેની? વારુ કદાપિ નીતિ નથી શીખવતા તો રહ્યું, પણ વળી નઠારા વહેમોની ધાસ્તી આપી છોકરાનાં કુમળા હૈયા કુવિચારથી ભરી નાખો છો એ ડાહ્યા ગુર્જરોની સ્ત્રીઓને યોગ્ય નહિ માટે સમજીને શોક કરવાની આ નઠારી ચાલ કાઢી નાખવી જોઈએ

આપણે આ સંસારમાં નાનાપ્રકારના નિરપરાધી અને નિર્વિકારી કામો કરી સુખ ભોગવવાને જન્મ્યા છીએ અને વગર કારણે હાથે કરી ખરાબી કરી લઈ દુઃખ પામવાને સરજ્યાં નથી; માટે આપણી જે જે ફરજ છે તેને ન વણસાડી પેલી દુનિયાના સુખ પામવાને લાયક થવાની આપણે સઘળાઓએ તજવીજ રાખવી.

(પદ અથવા લાવણી)

શાને સોચ સગાંને જીવડા,
ભેદ પામર નવ પામે રે;
જાણે તારૂં નરસું થાએ,
દાઝ હરિની હિત કરવે રે. શા૦ ટેક.

મૃતક માટે કલ્પાંત કરે છું,
સ્વાર્થી સમજ સૌ દીસે રે;
ઈશ્વરી ધારણ સમજ્યુક કારણ,
ભરાય તે પર કાં રીસે રે. શા૦ ૨

ચહતી પડતીને જગ અધીન છે,
નદ રીસ કેમ તું આણે રે,
દેવ દાનવ રાય રંક કરે છે,
હાય હલ્લોલ હર ટાણે રે. શા૦ ૩.

સાંજ પડે ને વહાણું વાએ,
ફૂલ કો ખીલે બીડાએ રે;
ઋત ઋતના ફેરફાર હોએ,
સુખ દુઃખના તેમ જાએ રે શા૦ ૪.

દરએક ઘટ ઘટ નાશને જોએ,
જગ આ ઘટમાળ જાણે રે;
એક ભરાએ બીજો ઠલવાએ,
શિખામણ ડાહી માને રે શા૦ ૫.

આવો દેખે નીમ તું ભાઈ,
શોક શો કરવો સારો રે;
કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે,
વિચાર એવો મન ધરવો રે. શા૦ ૬.

સહાય માયામઝામાં મહાલે,
ધર્મ નીતિ ન હીણો માને રે;
દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી,
પાધરો કરે કસી તુને રે. શા૦ ૭.

થએલી વાતે દિલાગો માને,
પ્રભુ પ્રભુ ગુણ ગાણે રે;
આ ભવબંધન લેશ ન પીડે,
નર્મદ સુખ આણે રે. શા૦ ૮.

---

૧૮. ધર્મગુરુ વિષે.

ધર્મનીતિનું જ્ઞાન તથા વિદ્યાનું જ્ઞાન એ બે ઉપર હરદ દેશની સુધરાઈ આધાર રાખે છે એ બે વાતથકી માણસો બીજાં પ્રાણીઓના સંબંધમાં પોતાની સ્થિતિ કેટલી ઉંચી છે તે જાણે છે; પોતાના પેદા કરનારને ઓળખે છે; જગતમાં સઘળી ચીજો સંપસંપીને રહેલી છે એમ જોઈને, પોતે પણ ક્લેશ ટંટા દૂર કરી સલાહસંપથી રહે છે, દુર્ગુણ સદ્ગુણ ને પાપ પુણ્ય શુ છે તે સમજે છે; અનેક વસ્તુના ઉપયોગ કરી જાણી જીવતા સંસારસુખ ભોગવી મરણ પછીના સુગતિ-સ્વર્ગ-મોક્ષનાં આશા સુખમાં રહે છે.

પ્રાચીનકાળમાં આપણા હિંદુઓ એ બે વાત સારી પેઠે સમજતા હતા તે થકી તેઓની હાલત ઘણી સારી હતી. આજકાલ એની આપણામાં ઘણી અછત છે, અને થોડી ઘણી છે એમ કદાપિ કહીએ તો તેમાં પણ ઘણીજ ખોડ છે એમ કહ્યા વગર પણ ચાલે નહિ.

આપણી દશા સુધારવાને આપણા લોકોએ ઉપલી બે વાત ઉપર ધ્યાન પહોચાડવું જોઈએ, પણ એ વાત બનવી ઘણુંકરીને ધર્મના ઉપદેશ કરનારાઓને હાથ છે. આજકાલ ગુરુઓ પોતાના ધર્મ પોતેજ જાણતા નથી તો તેઓ બહોળા લોકમાં શી રીતનો સુધારો કરી શકે? માટે ગુરુઓએ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને પ્રથમ પોતાના ધર્મ પોતે સમજવા.

વહેવારમાં હરકોઈ બાબતના શીખવનારને ગુરુ કહે છે. પણ આ ગ્રંથમાં ગુરુ શબ્દથી, ધર્મનીતિનું જ્ઞાન આપનારા સમજવા. બીજી સઘળી દેહ કરતા મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ છે. મનુષ્ય દેહમાં વસનાર આત્માનું મુક્તિ રૂપી જે કલ્યાણ તે કરવાનો માર્ગ દેખડાવનારા જે મહંત તેઓનું નામ ગુરુ. ધર્મના ગુરુ એટલે પુરા સંસ્કારી ને સર્વ સારાં આચરણથી ભરેલા સમજવા ગુરુનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે તેવા પુરા ગુરુઓ તો હાલને સમે જોવા કઠિણ. સાપ તથા નાવ જાય છે તેની પછવાડે શેરડો પડી રહે છે તેમ અસલના ગુરુઓનાં લક્ષણોનો લિસોટો હાલના ગુરુઓમાં દેખાવો જોઈએ, પણ તે લેશ દેખાતો નથી.

આટલું તો ગુરુઓએ જરૂર જરૂર કરવું કે તેઓએ ધર્મ--જ્ઞાન--નીતિસંબંધી શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કરવો તેમાં લખેલી વાતોની સાચવટથી પોતાની ખાતરનીશા કરી લેવી અને તે ઉપર પછી પોતાનો વિશ્વાસ તથા ભાવ બેસાડી ખરા ધર્મના અભિમાનના જોસમાં સાચો ધર્મ, નીતિ, અને આચાર એ લોકમા પ્રવર્તાવવાં. તેઓએ ઈશ્વરજ્ઞાન, અનેક વિદ્યા, સારા વિચાર, ક્ષમા, વૈરાગ્ય, સંતોષ, વિવેક, ઉદારતા અને ગંભીરતાના શોભીતાં કવચ (બખ્તર) પહેરવાં જોઈએ. કાયાથકી અહંકારને આઘો ખસેડી તેઓએ ઇંદ્રિયોને જીતવી; કુડ કપટ આશા તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો; પરધન અને પરસ્ત્રી જોઈને નજર બગાડવી નહિ અને કોઈ વાત ઇચ્છા પ્રમાણે ન બનેથી ક્રોધને કદાપિ વશ થવું નહિ. ગુરુઓએ શંકા પુછનારાઓને ખરો રસ્તો બતાવવો. શત્રુમિત્ર સરખા ગણવા અને કાયા (શરીર), વાચા (બોલવું) અને મન થકી જીવ જતે પણ કોઈ પણ વેળા નઠારી કલ્પના ન કરવી. તેઓએ કોઈ પણ રીતનાં મરણને આધીન થવામા મનમાં આચકો ખાવો નહિ. તેઓએ પ્રભુના યશ તથા ગુણ ગાવામા નિરંતર લક્ષ લગાડી તેની આજ્ઞાનો અને નીતિનો લોકને ઉપદેશ કરવાની ધુંધમા રહેવું. તેઓએ બીજાને આપવાની શિખામણ પોતે પણ પાળવી.

ઉપર પ્રમાણે લક્ષણના જે સાધુસંત તેઓને ગુરુ કહેવા. જ્યારથી મંત્રઉપદેશ કીધો ત્યારથી તો અગત્ય કરીને ગુરુએ પોતાના પુરુષ સ્ત્રી શિષ્યોને પુત્રપુત્રી પ્રમાણે ગણવાં જોઈએ. જેટલી મર્યાદાથી બાપે છોકરાં સાથે અને રાજાએ પ્રજા સાથે વર્ત્તવું જોઈએ તેથી વધારે મર્યાદાથી અને વધારે ભારમા તથા માનમાં ગુરુએ પોતાના સેવકો સાથે વર્ત્તવું જોઈએ. બાપના કરતાં ગુરુ ઘણીએક વાતે શ્રેષ્ઠ છે, તેનાં આપેલાં જ્ઞાનથી સંસારમા સાવધાનીથી સન્માર્ગે ચલાય છે અને ઈશ્વરકૃપા પ્રાપ્ત કરવાની હિંમત ધરાય છે માટે તેણે પોતાના સેવકો તરફ પવિત્ર નજરથી જોવું જોઈએ. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમધ્યેના કૃષ્ણજન્મખંડમાના ૮૩મા અધ્યાયમા કહ્યુ છે કે:—

શ્લોક.

गुरुः पुत्रसम स्नेहं शिष्येषु न करिष्यति ॥

लभते ब्रह्महत्यां च भुङ्क्ते कृतघ्ना च नाशिषम् ॥

અર્થ.-જે ગુરુ પોતાના સ્ત્રીપુરુષ સેવકોને દીકરી દીકરા પ્રમાણે ગણતો નથી અને અશીર્વાદ દીધા વિના તેઓનું આપેલું ધન ભોગવે છે તો તેવા ગુરુને બ્રહ્મહત્યાનો જે મોટો દોષ કહેવાય છે તે લાગે છે.

આ જગતમાં કંચન અને કામિની એ બે ભલભલાને ભુરકી નાખે તેવી માયા છે. એઓને જોઈ કોઈ માણસે બુદ્ધિ ફેરવવી નહિ એવું છે તો પછી ગુરુએ હરગીસ તે એમાં લંપટ નજ થવું જોઈએ, એ વાતમાં શું પૂછવું? જે પૂરણ જ્ઞાન પામેલો તે તેને આ ખોટાં દ્રવ્ય અને ખોટી દારા (બેરી) વગર અધિકારે શા સારૂ અંગીકાર કરવાં જોઈએ? સાધુને પૈસાનું શું કામ? માટે ગુરુએ સેવકો પાસેથી પૈસાની ઘણીજ થોડી આશા રાખવી. સહજ વાતમાં કોઈના ઉપર જુલમ કરી (એટલે તેની મરજી ઉપરાંત અથવા ધર્મનું બહાનું બતાવી) ગુરુએ નાણું ન માગવું તેણે સેવકને ઘેર કહાવી ન મોકલવું કે આજ અમો તમારે ઘેર પધારવાના છીએ જ્યારે ગુરુઓ એમ કરે છે ત્યારે પછી સેવકોને ઘેર હાલ્લાં અથડાતાં હોય તોપણ તેઓ મોટા ગુરુના સત્કારને માટે દેવું કરે છે તથા આડોશી પાડોશીને શરમમાં નાખે છે. લોભના આવેશમા પૈસો એકઠો કરવા સારૂ ગુરુઓએ અનીતિનાં અને પાપી આચરણોને ન છુપાવવા તથા છુપાવવા દેવા ન જોઈએ તેઓએ પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત (કીધેલાં પાપથી છૂટવાની ક્રિયા) ન કર્યાં છતાં કીધાં એમ ન દેખાડવું જોઈએ. તેઓએ ખોટાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાં તથા ન કરાવવાં દેવાં જોઈએ. અર્થાત્ કે તેઓએ પોતાના નકામા અને અઘટિત ખર્ચને વાસ્તે લોભમા નાણું ભેગું કરવા માટે તાણીતુશીને અપ્રસિદ્ધ (ખુણામાંના--અઘટિત) શાસ્ત્રાર્થ ન બતાવવા. શાસ્ત્ર દ્રવ્ય મેળવવાને કાજે છે એમ તેઓએ ન જાણવું. તેઓને પોતાનાં-ગુજરાન જેટલું તથા મંદિર હોય તો ખર્ચ સારૂ અને ઉપદેશને માટે દ્રવ્ય જોઈએ; બાકી, ફાંકડા લાલજી બનવાને અને અણઘટતા ખર્ચ ઉડાવવાને ન જોઈએ

નરહર કવિ કુંડળીઓ લખી કહે છે:—

નરહર બિનતિ કહા કરે,
જનુની સુતા બિખ દેત:
બાડ ખેતકું જો ચુગે,
સાધુ પરત ધન લેત:
નાવ ધર ત્રિયા જો બોરે
જો પેરા સો ચોર,
પ્રીત પ્રીતમ કરી તોરે:
નૃપતિ પ્રજાકું દુ:ખ દેત,
કહા શમશેર કર ધર,
સુનહો અકબર શાહ,
કહા બિનતિ કરે નરહર.

અર્થ:—મા થઈને છોકરીને ઝેર આપે; વાડ (સંભાળનાર) ખેતરને (શરણાગતને) નુકસાન કરે, સાધુ થઈને પારકાનું ધન હરણ કરે, નારી થઈને નાવરૂપી જે ઘર તેને ડૂબાવે, પહેરેદાર થઈને ચોરી કરે, પ્રીતમ કહેવડાવીને પ્રીત તોડે, રાજા થઈ રંકરક્ષક તરવાર હાથમા ધરી રૈયતને દુ:ખ દે તો ત્યાં શું વિચારવાનું ને કહેવાનું રહ્યું? એ સરખું હીણું બીજું કંઈજ નથી. ધર્મનો ગુરુ એટલે સેવકોની મા, તેઓની વાડ, તેઓનો સાધુ, તેઓના અંતઃકરણનો સ્નેહી, તેઓની સ્ત્રી, તેઓનો રાજા અને તેઓનું સૌ એવો ગુરુ જેને ખોળે સેવકનાં શિર છે, જેને આધીન સેવકોનાં મન છે, જેના ઉપર સેવકોનું આ દુનિયાનું તથા પેલી દુનિયાનું સુખ આધાર રાખે છે તે ગુરુ જ્યારે ગરીબ ભોળા અને અજ્ઞાન સેવકોને વિશ્વાસઘાત કરી છળે તો તે સરખું મહાપાતક બીજું કંઈ નથી.

સાધુ ઈશ્વરીજન કહેવાઈને તેણે સંસારી વિલાસ વૈભવમાં મચ્યાં રહેવું અને તે વળી અઘટિત રીતે એ તેઓને મોટી શરમની વાત છે. તેઓએ તો આવી રીતે સમજવું જોઈએ કે,

શ્લોક

दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारेण न चन्दनेन ॥

અર્થ:—હાથ, દાનધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કલ્લા સાંકળાં તથા ફૂલનાં ગજરાં ઘાલવાને નહિ· કાન આપેલા છે તે હરિગુણ સાંભળવાને, કડકીઆં ને કુંડળો લટકાવવાને નહિ· પારકાના ઉપર દયા અને પરોપકાર કીધાથી કાયા શોભે છે, મળીઆગરા તથા ચંદન કેસરના લેપોથી અને ટીલકો કરવાથી નહિ.

ગુરુ થઈને ઘરેણાં લુગડાં, રથ, પાલખી, ઘોડા, હાથી સિપાઈઓ વગેરે દમામ રાખવા, બાંકા થઈ ફુંદે ભમવાં, ન જવાને ઠેકાણે જવાં, દયાને ઠેકાણે જુલમ ગુજારવા એ કંઈ તેઓને ઘટિત નથી. કેશવદાસ કવિ રામચંદ્રચંદ્રિકામા લખે છે કે,

(ભુજંગી.)

‘કૃતઘ્ની કુવર્તી પરસ્ત્રી વિહારી
કરો વિપ્ર લોભી ન ધર્માધિકારી’

અર્થ:—કીધેલા ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરનાર, નઠારા છંદમા પડેલો, પારકાની સ્ત્રી ભોગવનારો, લોભી એવા બ્રાહ્મણને ધર્મનો અધિકારી એટલે ગુરુ ન કરો.

સૌ કોઈએ પારકી સ્ત્રીને માબેનપ્રમાણે જાણવી તો ગુરુએ પોતે, સૌ સ્ત્રીઓને વિશેષે શિષ્યાણીઓને દીકરી પ્રમાણે ન ગણવી? જે ગુરુ સ્ત્રીસેવક ઉપર કનજરે જોય છે તે ઘણો પાપી ચંડાળ જાણવો ગુરુ એવા નીચા જારકર્મ (છિનાળાં) થી કેટલો પાપી થાય છે તે વાત, એવા કીધેલાં કર્મના પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં લખેલાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

શિષ્ય અને પુત્રમાં ભેદ નથી, શિષ્યાણી અને પુત્રીમા ભેદ નથી, પુત્રોની સ્ત્રી અને શિષ્યની સ્ત્રીમાં ભેદ નથી. એ રીતે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રનું મત છે.

કહેવાય છે કે **महाजनो येन गतः स पन्थाः** જ્યાથી મોટા પુરુષ ગયા હોય તે માર્ગ; અને ભગવદ્ગીતામાં પણ લખ્યું છે કે—

શ્લોક

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ १ ॥

અર્થ:—જે રીતે મોટા પુરુષ વર્તે તે રીતે બીજા ચાલે ને વાત પણ ખરી છે કે જેવાં આચરણ ગુરુના હોય તેવા આચરણ સેવકોના થાય. માટે ગુરુએ પોતાના આચરણ શુદ્ધ છે એમ બહારથી લોકલાજની ખાતર માત્ર દેખાડવું નહિ પણ ખરેખરા અંતઃકરણથી મન શુદ્ધ કરી તે પ્રમાણે બહાર અને ઘરમાં, શરીર ઉપર ને મનમા વર્તવું જોઈએ; પોથીમાના રીંગણાં એવી રીતની વર્તણુક ગુરુએ રાખવી નહિ.

પોતાનાં નિત્યકર્મથી પરવાર્યા એટલે ગુરુઓએ તથા તેના આશ્રિત, શાસ્ત્રી, પુરાણી આદિ લઈ વિદ્વાનોએ ઈશ્વરને ઓળખવાનો માર્ગ, ઈશ્વરગુણકથા નીતિકથા

અને વિદ્યાસંબંધી વિષયો આદિ એઓનો સેવકોને બોધ આપવો. એમ નહિ કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલુંજ, પણ જે લખ્યુ હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોના મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. ગુરુઓએ દેખાઈતી વિપરીત (ઉલટી) લાગે એવી બાબતો હલકા અને કાચા મનના શ્રોતાઓને (સાંભળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સંભાળ રાખવી. મઠ મંદિરમા ભાષણો જારી રાખવાં, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શંકા તોડવાનું કામ સોંપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મના લોકના ખોટા વાદ રદ કરી આપવાનું સોંપવું. સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આણવા કે સૌના જાણ્યામા તરત આવે. પોતાના માર્ગસંબંધી, નીતિસંબંધી અને ઉપયોગી વિદ્યાસંબંધી, ગ્રંથો રચી રચીને લોકનાં વૃંદમાં મૂકવા એ, સેવકો પ્રત્યે ગુરુનું મોટું દેણુ છે. એકજ માર્ગના ગુરુઓએ એક બીજાની અદેખાઈ ન કરવી. પોતપોતાના લાભને ન જોઈ ધર્મના સાધારણ પ્રસારમાં ખરા અંતઃકરણથી સૌએ પરસ્પર સહાય કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એકજ ઠેકાણે બેસી રહેવું નહિ. દેશાટન કરીને, ટાઢ તડકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધ કરતા રહેવુ. સ્ત્રી સેવકોને દેવદર્શન કરવા સારૂ તથા તેઓના મંડળને સુજ્ઞાન આપવા સારૂ સારી તજવીજો રાખવી કે કોઈ વાતે તેઓથી તથા પુરુષોથી લગારપણ બેમર્યાદ થવાય નહિ. ગુરુઓએ સ્ત્રીજાતિ ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું, કેમકે તેમના ઉપર પ્રજા આધાર રાખે છે; તેઓને ભણવાની છૂટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છોકરાંઓમા તેવાં બીજ રોપે. ગુરુ કહેવાતા પુરુષોએ લોકોને સારી વાતોનો ઉપદેશ કરવાની ટેવ તો જરૂર જરૂર રાખવી જોઈએ. ધર્મનીતિ શીખવવાને તેઓએ સમર્થ સેવકોની સહાયતાથી નિશાળો કાઢવી અને તેમાં રૂડી રીતે છોકરાઓને કેળવણી આપવી. ગુરુ જો પોતાના સેવકોને નઠારો બોધ આપે અથવા તેઓ નઠારે માર્ગે વળે એવું પોતે આચરણ કરે તો તેથી શિષ્ય શિષ્યાણીનાં સઘળા પાપ ગુરુનાં પોતાના પાપમાં ભેગાં થાય છે. મનુસ્મૃતિમા લખે છે,—

શ્લોક.

राज्ञि राष्ट्रकृतं पापं कृत राज्ञा पुरोहिते ॥
भर्तरि स्त्रीकृत पाप शिष्यपाप गुरौ स्मृतम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—પ્રજાએ કીધેલું પાપ રાજાને લાગે છે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગે છે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગે છે અને શિષ્ય પાપ કરે તે ગુરુને લાગે છે.

પ્રજા પાપ ન કરે માટે રાજાએ તજવીજ રાખવી, સ્ત્રી પાપ ન કરે માટે તેના વરે નીતિ સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે માટે ગુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો ગુરુ ઘણા પ્રકારના છે, પણ ધર્મનીતિના મર્મ જાણી તે પ્રમાણે વર્ત્તનારા ને બીજાને વર્ત્તાવી શકનારા ગુરુ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેર દીવા હોય છે તેમ ગુરુ પણ છે, પણ જે ગુરુ સૂર્યનીપેઠે સૌનેજ પ્રકાશિત કરે તે ગુરુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવો જોઈએ.

---

૧૯. રામાયણનો સાર.

(બાલકાંડકથા સાર.)

પ્રતાપી સૂર્યવંશમાં સત્તાવનમો રાજા દશરથ અયોધ્યામા રાજ્ય કરતો હતો. એને કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયી એ ત્રણ રાણી હતી, પણ એમાથી કોઈને સંતાન નહોતું રાજાએ પોતાને પુત્ર નહિ તેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. થોડા દહાડાપછી પાછો એક બીજો યજ્ઞ શૃંગઋષિએ રાજાને માટે કરવા માંડ્યો.

એ ટાણા ઉપર વળી એક વાત આ બની હતી.- સઘળા દેવતાઓએ બ્રહ્માની પાસે જઈને વિનંતી કરી કે મહારાજ તમારો પ્રપૌત્ર (છોકરાનો છોકરો ને તેનો છોકરો) રાવણ જેને તમે વરદાન આપેલું છે કે તે સુર અસુર કોઈથી જીતારો નહિ તેણે મહાભિમાનમાં જગતમાં ત્રાસ ત્રાસ વર્ત્તાવ્યો છે-તે યજ્ઞમાં ભંગ કરે છે ને અમને બળિ મળતા નથી, તેણે પોતાની પ્રજાને યમની સત્તામાંથી મુક્ત કરી છે ને અમને દાસ કર્યા છે, તે બ્રાહ્મણ તથા ગાયને બહુ દુઃખ દે છે, તે અમારામાંના કેટલાએકની સ્ત્રીઓનું બળાત્કારે હરણ કરી ગયો છે, માટે બ્રહ્મદેવ તમે કોઈ પણ યુક્તિથી અમને રાવણના ત્રાસથી ઉગારો. એ વિનંતી ઉપરથી બ્રહ્મા ને સર્વ દેવતા એઓએ ક્ષીરસાગરને તટે જઈ વિષ્ણુની સ્તુતિ કીધી. વિષ્ણુ દર્શન આપી વદ્યા કે ભય ન રાખો, મેં યુક્તિ શોધી કાઢી છે કે જેથી બ્રહ્માનું વરદાન મિથ્યા ન થતા રાવણનું મૃત્યુ થશે. રાવણે મનુષ્ય ને વાનર તે શી ગણતીમા એમ જાણી અભિમાનમા તેઓથી ન મરૂં એવું વરદાન માગ્યુ નથી, માટે હું અયોધ્યામાં જઈ રામને નામે અવતાર ધારણ કરીશ ને રાવણને મારીશ; તમે સૌ પૃથ્વી ઉપર વાનર રીંછ થઈ અવતરજો. એ સાંભળી સર્વ દેવતાઓ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તવાને પોતપોતાને ધામે ગયા હતા ને વાનર રીંછને પેટે અવતર્યા હતા.

શૃંગઋષિના યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ કે તેમાથી સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા ને એણે પાયસનું (દૂધચોખાનું) ભરેલું એક સુવર્ણપાત્ર શૃંગને આપ્યું ને એણે તે દશરથને આપ્યું. દશરથે તે પાત્રનો પ્રણામપૂર્વક

સ્વીકાર કરી અગ્નિદેવની પ્રદક્ષિણા કરી દંડવત્ કર્યો ને પછી તરતજ અગ્નિદેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી રાજાએ અંતઃપુરમાં (રણવાસમા) આવી અર્દ્ધ પાયસ કૌશલ્યાને પાયુ, અર્દ્ધનું અર્દ્ધ સુમિત્રાને પાયું ને તેનું અર્દ્ધ કૈકેયીને પાયું ને વધ્યું તે પાછુ સુમિત્રાને પાયું, એ પાયસથી ત્રણેને ગર્ભ રહ્યા

પછી પુરે દહાડે ચૈત્ર શુદ્ધ નવમીએ રાણીઓને પ્રસવ થયો-કૌશલ્યાએ રામને, સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન એ બેને, કૈકેયીએ ભરતને એમ જન્મ આપ્યા, અને દશરથે મોટો ઓચ્છવ કર્યો.

જનોઈ દેવાયા પછી ચારે ભાઈઓએ વસિષ્ટ ગુરુ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કીધો ને તેઓ વેદશાસ્ત્રમાં ને ક્ષત્રિકળામાં નિપુણ થયા; તેમા રામ સૌથી શ્રેષ્ઠ નીકળ્યો.

જેવામાં દશરથ પોતાના પુત્રોના લગ્ન કરવા સંબન્ધી વિચાર કરતો હતો તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ ત્યા આવ્યો રાજાએ મોટો સત્કાર કર્યો. વિશ્વામિત્રે આશીર્વાદ ભણી માગ્યું કે રાક્ષસો રક્ત માંસ નાખી અમારા (બ્રાહ્મણોના) યજ્ઞ ભ્રષ્ટ કરે છેઃ રાવણે મારીચ તથા સુબાહુ એ બેને યજ્ઞભંગ કરવાનુ સોપ્યું છે માટે વિનંતી છે કે તુ તારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામને મારી સાથે મોકલ-એ તરુણ મોટો સમર્થ છે, એની સામે કોઈ પણ રાક્ષસનું ચાલનાર નથી; રામની તુ કશીએ ચિંતા કરીશ નહિ એ સાંભળી રાજા શોકાતુર થયો ને બોલ્યો કે મહારાજ. હજુ રામને સોળ વર્ષ તો થયા નથી અને હું આંખ આગળથી શી રીતે કાઢી શકું; હું મોટું સૈન્ય લઈને તમારી સાથે આવવાને સિદ્ધ છઉં વિશ્વામિત્રે અતિ ક્રોધ કરી કહ્યુ કે તે મને વચન આપ્યુ છે ને હવે તું ફરી જઈશ, ઠીક છે ઠીક છે, તારા સરખા અસત્ય ભાષણ કરનારથીજ રઘુકુળનો યશ વધશે! મિથ્યાવચની, હું હવે જાઉ છઉં રાજા ગભરાયો, પણ પછી વસિષ્ઠ ગુરુના સમજાવ્યાથી તેણે રામ તથા લક્ષ્મણ એ બેને વિશ્વામિત્રને સોપ્યા.

વિશ્વામિત્ર કુંવરોને સાથે લઈ અયોધ્યેથી નીકળ્યા. ઋષિ તથા કુંવરો શરદનું સૌંદર્ય જોતા ને માર્ગને કાપતા જયારે શરયૂ તથા ગંગા એ બેનો જ્યા સંગમ થાય છે ત્યા આવી પહોચ્યા ત્યારે વિશ્વામિત્રે એક આશ્રમ જેમા ઘણાક ઋષિઓ રહેતા તેમા વાસો કર્યો ને રામ-લક્ષ્મણને જણાવ્યુ કે આ ઠેકાણે શિવે કામને બાળી નાખ્યો છે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હોડીમા બેસી ઋષિ તથા રાજપુત્રો ગંગા નદી ઉતર્યા ને એક ભયંકર વનમા આવ્યા. ઋષિએ કહ્યુ કે આ વન મારીચ રાક્ષસની મા તાટકાનું છે, એ રાક્ષસી આ પ્રદેશમા કોઈને સુખે રહેવા દેતી નથી માટે ઓ રામ તુ બ્રાહ્મણને અર્થે એને માર; એ સ્રી છે તેથી હું તેને મારતાં સંકોચ પામીશ, પણ રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રજાના હિતને અર્થે કર્મ કરવું પછી એ પુણ્યનું કે પાપનું ગમે તેવું હોય પછી રામે ઋષિને કહ્યુ કે મારે તમારી આજ્ઞા પાળવીજ જોઈએ. આમ કહી રામે ધનુષનો ટંકાર કર્યો એટલે તાટકા ક્રોધ ભરી ગર્જના કરતી ત્યાં આવી. તેણે બે ભાઈઓ ઉપર પત્થરના વરસાદ વરસાવ્યા ને તે બે હાથ ઉચા કરી રામના ઉપર ધસી. તરતજ રામે એક શસ્ત્ર ફેકયુ કે જેથી તેના બંને હાથ કપાઈ પડ્યા ને લક્ષ્મણે નાકકાન કાપી નાખ્યા. તાટકાએ લોપ થઈ જઈ ફરીથી માયાબળે પત્થરો વરસાવ્યા. વિશ્વામિત્ર બોલ્યો કે રામ! તે સ્રીજાત છે જાણી દયાનો વિચાર ન કરીશ, તત્કાળ તેનો વધ કરી નાખ; રાત્રી પડશે તો અંધારામા રાક્ષસોથી જીતવું દુર્લભ થશે. એ વચન સાભળી રામે ચંદ્રાર્ધ બાણ માર્યું કે જે તાટકાને વાગતાંજ તે લોહી ઓકી પૃથ્વી ઉપર પડીને મરણ પામી. એ દિવસની રાતે તો તેઓ તેજ વનમા રહ્યા.

બીજે દિવસે ઋષિએ દેવને પણ દુર્લભ એવા કેટલાક શસ્ત્ર અસ્ત્ર રામને આપ્યા અને બે મંત્ર શીખવ્યા. એક મંત્ર એવો હતો કે જેથી ઇચ્છેલાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર સમક્ષ થાય ને કામ કરી આવે અને બીજો મંત્ર એવો હતો કે ભૂખ તરસ ન લાગે ને ઉંઘ ન આવે.

પછી તેઓ આગળ ચાલ્યા એટલે થોડેક દૂર એક પર્વત દેખાયો ને એની પાસે એક સુંદર ઉપવન દેખાયું કે જેમા હરણો કુદકારા મારી રહ્યા છે ને પક્ષીઓ વિવિધપ્રકારે આલાપ કરી રહ્યા છે. ઋષિએ કહ્યુ કે એ મારો આશ્રમ છે ને મારો છે તે તમારોજ છેઃ વિષ્ણુએ વામનરૂપે બળીને છળ્યો તેની પહેલા તે એ ઠેકાણે રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા થોડી વાર પછી તેઓ આશ્રમે આવી પહોચ્યા ને સૌ ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા.

બીજે દહાડેથી સામગ્રી થવા માંડી ને સાતમે દહાડે યજ્ઞનો પ્રારંભ થયો. મારીચ ને સુબાહુ એ રાક્ષસો રક્ત ને અસ્થિથી યજ્ઞને ભ્રષ્ટ કરવાને મથ્યા, પણ રામે તેઓને ફાવવા ન દીધા મારીચે ખીજવાઈ ને બ્રાહ્મણોને પકડવા માડ્યા, પણ રામે એક મોટું શસ્ત્ર તેના ઉપર ફેકયુ જેથી તે ઘણેક દૂર ઊડીને સમુદ્રમાં પડયો. સુબાહુને બાણથી માર્યો ને બીજા રાક્ષસોને પણ સંહાર્યા પછી નિર્વિઘ્ન યજ્ઞ સમાપ્ત થયો ને વિશ્વામિત્ર તથા બીજા ઋષિઓએ રામલક્ષ્મણની બહુ પ્રશંસા કરી-

બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિઓ રાજપુત્રો પ્રત્યે બોલ્યા કે મિથિલા નગરીમાં રાજા જનક યજ્ઞ

કરે છે ને ત્યાં એક શિવનું ધનુષ છે તે જોવાને અમારી સાથે ચાલો. પછી તે ચાલ્યા. વાટમાં ગૌતમનો આશ્રમ આવ્યો તે જોયો—અહીં અહલ્યા જે પોતાના પતિ ગૌતમના શાપથી શલ્યા થઈ પડી હતી તેના ઉપર રામનો પગ પડયો એટલે તે સજીવન થઈ હતી અને ગૌતમઋષિ પોતાની સ્ત્રી વ્યભિચારદોષથી મુક્ત થઈ જાણીને પાછો પોતાના આશ્રમમા આવી રહ્યો હતો. પછી માર્ગ કાપતાં સૌ મિથિલાપુરી પહોંચ્યા અને જ્યાં ઋષિઓનો સાથ પડયો હતો ત્યા ઉતર્યાં. જનકને જાણ થઈ કે તરત તે પ્રધાનો સાથે વિશ્વામિત્રને મળવા આવ્યો. અહીં રામલક્ષ્મણને જોઈ રાજાએ ઋષિને પૂછ્યુ કે આ બે બાળક મુનિકુળભૂષણ છે કે રાજકુળભૂષણ છે? વિશ્વામિત્રે સર્વ કથા કહી ને રાજા પ્રસન્ન થઈ પોતાને મંદિરે ગયો.

પછી ઠેરવેલે દિવસે રામલક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે સ્વયંવરમા ગયા જનકે મોટો આદર કરી તેઓને સ્વયંવરની રચના દેખાડી ને સુદર આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી રંગમંડપમા સર્વ રાજા સાભળે તેમ ઉંચે સ્વરે કહ્યું કે આ શિવનું ધનુષ્ય જે તોડશે તેને વૈદેહી વરમાળ આરોપશે. એ ઉપરથી કેટલાક રાજાઓએ ધનુષ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ઉપડયું નહિ. પછી વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામ ઊઠયો ને એણે મલકાતે મોઢે ધનુષ સહજમાં ઉચકયુ ને એના વચમાથી બે કકડા કરી નાખ્યા; અને તરતજ સીતાએ રામને વરમાળ પહેરાવી દીધી.

પછી જનકે દશરથ વસિષ્ઠાદિને તેડાવ્યા ને લગ્નનો મોટો સમારંભ કર્યો. સીતાને રામ જોડે, એની બેન ઉર્મિલાને લક્ષ્મણ જોડે અને પોતાના ભાઈ કુશધ્વજની બે કન્યાને ભરત શત્રુઘ્ન જોડે જનકે પરણાવી અને વેવાઈને સર્વ રીતે પ્રસન્ન કર્યા.

લગ્ન થયા કે બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર બંને રાજાને આશીર્વાદ દઈ પોતાના આશ્રમ ભણી ચાલતો થયો અને રાજા દશરથ તથા ગુરુ વસિષ્ઠ રાજા જનકને મળી પોતાના પુત્ર તથા વહુઓને લઈ મોટા ઠાઠથી અયોધ્યે જવા નીકળ્યા.

અયોધ્યે જતા માર્ગમાં એકાએક મોટો વાયુ છૂટયો ને પૃથ્વી કાંપવા લાગી ને દિશા અંધારી થઈ ગઈ.-તરતજ એક જટાધારી તેજસ્વી કાળપુરુષ સામો આવતો દેખાયો. એ જોઈ સર્વ ભયભીત થઈ રહ્યા. વસિષ્ઠ તથા બીજા ઋષિઓએ જાણ્યુ કે એ પરશુરામ છે તેથી તેઓએ પ્રણામપૂર્વક વિનંતી કરી કે હે પ્રતાપી રામ! ક્રોધ શમાવો. પરશુરામે તેઓને કાન ન દેતાં રામની સામા આવી આ પ્રમાણે કહ્યું કે એ દશરથના પુત્ર! મેં તારા સામર્થ્ય વિષે ને તેં શિવનું ધનુષ ભાગ્યું તે વિષે સાંભળ્યું છે, પણ આ વિષ્ણુનું ધનુષ મારી પાસે છે ને એથી મે પૃથ્વી જીતી છે એને તું ચઢાવ, પછી હું તારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરીશ. દશરથે દીનતાથી ઘણું સમજાવ્યુ, પણ પરશુરામે ન માન્યું. પછી રામે તે ધનુષ હાથમાં લઈ ચઢાવ્યું ને કહ્યું કે તમે પૂજ્ય બ્રાહ્મણ છો માટે તમારી ભણી શર નથી યોજતો પણ આકાશભણી યોજું છઉં. એ ધીટતા જોઈ પરશુરામે જાણ્યું કે રામ તે વિષ્ણુ પોતેજ છે ને પછી રામને નમન કરી તે પોતાના આશ્રમ ભણી ચાલતો થયો.

પરશુરામ ગયા પછી વહુવર તથા જાન સૌ અયોધ્યે આવી પહોંચ્યું. રાજકુટુંબ ને સર્વ પ્રજા મોટા ઉત્સાહથી સામા લેવા ગયા ને મોટી ધામધૂમથી સૌએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ને ઘેરઘેર ઓચ્છવ થઈ રહ્યો.

અયોધ્યાકાંડકથાસાર.

ચારે ભાઈઓએ પોતપોતાના ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યા ને તેઓ માતાપિતાગુરુની આજ્ઞામાં રહી, રાજકાર્યમાં મન રાખતા રહી, પ્રજાની પ્રીતિ મેળવતા રહી પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પૂર્ણપ્રેમવિલાસથી સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા થયા.

દશરથે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ જાણી રામને યુવરાજ કરવાનો સભામા વિચાર કીધો ને ગુરુએ મુહૂર્ત જોઈ દિવસ નિર્ધાર્યો. એ ધામધૂમની જાણ મન્થરા દાસીએ કૈકેયી રાણીને કરી ને એણે પણ પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી. રાણીને રાજી થતી જોઈ મન્થરાને ક્રોધ ચઢયો ને એણે પછી તેને ઘણી ઘણી રીતે ભંભેરીને ભૂત કીધી;—એવી કે મુહૂર્તને આગલે દહાડે જ્યારે રાજા કૈકેયીને મંદિરે ગયા ત્યારે એણે તેને આદરસત્કાર પણ ન કર્યો ને રાજાએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે રોષમાં બોલી કે દેવદૈત્યના યુદ્ધને પ્રસંગે જ્યારે રથનો આક નીકળી પડયો હતો ને મે મારો હાથ પૈડામાં ઘાલી રાખ્યો હતો તે સમયે તમે મને બે વાના માગવાનાં કહ્યાં હતાં ને મેં કહ્યું હતું કે માગું ત્યારે આપજો તો તે હું આજ માગું છઉં-મારા ભરતને રાજ્ય આપો ને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ કાઢો. એ ક્રૂર વચન સાંભળતાંજ રાજા મૂર્છિત થઈ પડયો. પછી વળી શુદ્ધિમાં આવી તેણે કૈકેયીને બહુ બહુ રીતે સમજાવી પણ તેણે ન માન્યુ. એ બોલી કે "મેં ત્રણ વાર તમારી પાસે માગ્યું છે. તમારે તમારૂં વચન પાળવું જોઈએ. નહિ પાળો તો હું તમારી

સમક્ષ ઝેર ખાઈને મરીશ." રાજા અકળાઈને બોલ્યો કે "આજથી હું તારો ને તારા દીકરા ભરતના અંનનો ત્યાગ કરૂં છું."

પ્રાતઃકાળે વસિષ્ઠે સુમંત્ર પ્રધાનને કહ્યું કે જઈને રાજાને કહો કે ઉતાવળ કરો, મુહૂર્ત વહી જશે. પ્રધાન ઉમંગ ભર્યો કૈકેયીને મંદિરે ગયો ને જ્યાં રાજા રાત્રે સૂઈ રહ્યો હતો તેની પાસેના ઓરડામાંથી તેણે તેની સ્તુતિ કીધી, પણ દશરથ અતિશોકથી એવો તો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેથી ઉત્તર વળાયો નહિ. કૈકેયીએ કહ્યું કે સુમંત્ર તમે ઉતાવળા રામને અહીં તેડી લાવો, રાજા તેને કંઈ કહેવાને ઇચ્છે છે. તરત સુમંત્ર રામને મંદિરે ગયો. અહીં તો સર્વે પ્રકારથી શોભા થઈ રહી હતી ને લોક રામને રથમા બેસતા જોવાને ઠઠેઠઠ મળ્યા હતા. સુમંત્રે રામને સંદેશો કહ્યો ને એ તત્કાલ કૈકેયીને મંદિરે આવ્યો; જોય છે તો દશરથ કેવળ ઉદાસ મોઢે કૈકેયીની પાસે પડેલો છે. રામ પિતાને તથા કૈકેયીને પગે પડયો ને દશરથની આંખમાથી આંસુના ઓઘ ચાલ્યા; એનાથી 'ઓ રામ' એથી વધારે બોલી શકાયું નહિ. પછી રામે કૈકેયીને કહ્યુ માતા કહો મને, મેં મહારાજનો શો અપરાધ કીધો છે? તે બોલી અરે રામ, મહારાજ ક્રોધે નથી ભરાયા ને દુઃખમાં પણ નથી, પણ એના મનમાં કંઈ કહેવાનું છે પણ તે તારા ભયથી કહી શકતા નથી પણ તે તારે જાણવાની અગત્ય છે ખરી. હું બે વાના માગું તે મને આપવાનું મહારાજે વચન આપ્યું છે પણ તેનો હમણા તે પસ્તાવો કરે છે તારા પિતાએ પોતાનું આપેલું વચન પાળવું જોઈએ એવી જો તારી ઇચ્છા હોય તો તુ આજનો આજ નગરમાંથી જા ને ચૌદ વર્ષ પુરા થાય ત્યા લગી પાછો આવીશ નહિ અને મારા ભરતને રાજ્ય કરવા દે એ સાભળી દશરથ શોકે વિધાયો, પણ રામને કંઈજ લાગ્યુ નહિ; એ બોલ્યો કે ઘણું સારૂ, હું વનમાં જઈશ એટલે મહારાજનું વચન પળશે ને હમણા ભરતને તેડાવું છઉ. પછી તરતજ રામ મૂર્છિત દશરથને પગે પડી તેમ કૈકેયીને પગે પડી કૌશલ્યાને મંદિરે ગયો. સાષ્ટાંગ કરી સર્વ વર્તમાન કહ્યુ. કૌશલ્યાએ મોઢું આક્રંદ કર્યું ને રામને બહુ સમજાવ્યો, પણ એણે કહ્યું કે મારે તો મહારાજની આજ્ઞા માનવીજ જોઈએ ને પછી આજ્ઞા માગી તે પોતાને મંદિરે આવ્યો. અહીં સીતાને કહ્યુ કે હું વનવાસ જાઉં છઉં ને ભરત ભાઈ રાજ્ય કરશે; તારે મારી માત કૌશલ્યાની માનપૂર્વક દઢ સેવા કરવી ને બીજી માતાઓને પણ માન આપવું. તેમ મારા ભાઈ ભરત શત્રુઘ્ન તે તારા પોતાના ભાઈઓ છે એમ જાણવું. ઓ પ્રિયા! મારે વનમા જવુંજ જોઈએ ને તું ભરત રાજાની આજ્ઞામા રહેજે. એ વચના સાંભળી સીતાને ક્રોધ ઉપજ્યો, પણ તે વિવેકથી બોલી કે રામ આ તમે શું બોલો છો? સ્ત્રી તો પોતાના સ્વામીના સુખદુઃખની ભાગિયેણ છે; તમે આજ વનમાં જવાના છો તો મારે તમારાથી આગળ જઈ કાંટા ખસેડી નાખવા જોઈએ; પતિ ગમે ત્યાં હોય તોપણ સ્ત્રીએ તેના ચરણના ઓળામાં રહેવું જોઈએ; હું મારા પિતાનાજ ઘરમાં હોઉં તેવાજ સુખમાં હું વનમા રહીશ; મને ભય નહિ લાગે, મને તમારી સાથે વનમા ભમવાની અને નદી, સરોવર, ફૂલ, પક્ષી જોવાની બહુ ઇચ્છા છે; હું તમને ભારે નહિ પડું, પણ જો તમે મને મૂકીને જશો તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. પછી રામે વનવાસનાં દુઃખ કહી સંભળાવ્યા ને કહ્યુ કે વિયોગથી પ્રેમનું સુખ જણાય છે માટે તારે મારી સાથે આવવાનો વિચાર છોડી દઈ અહાંઆંજ રહેવું પાછુ સીતાએ કરગરવા માંડયુ કે તમે હશો ત્યા અમંગળ તે સૌ મંગળ થશે એક તમારા વિયોગ વિના બીજું બધુ મારાથી સહન થશે, મને નિરાશ ન કરો, ઓ રામ! મને સાથે રાખો એમ કહી પગે પડી ભારે રુદન કર્યું. એ પ્રમાણે સીતાનો દઢ નિશ્ચય જોઈ રામે છેલ્લી વારે આવવાની હા કહી ને કહ્યુ કે તારી સાસુઓને મળી વસ્ત્ર ઘરેણા ધર્મ કરી દઈ આવ લક્ષ્મણે કાલાવાલા કર્યા તેને તો તરતજ કહ્યુ કે સૌને મળીને તૈયાર થઈ આવ.

પછી રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા ત્રણે જણ વનમા જવાનો વેષ ધારણ કરી દશરથ રાજાની આજ્ઞા લેવાને ચાલ્યાં. દશરથે સુમંત્રને કહી સર્વ કુટુંબને કૈકેયીને મંદિરે બોલાવ્યું રામ, લક્ષ્મણ, સીતા એઓને પોતાની પાસે આવતા જોઈ દશરથ પોતાના આસન થકી ઉભો થયો, પણ પાછો તરતજ મૂર્ચ્છા ખાઈ પડયો રામ લક્ષ્માણે વહેલાં વહેલાં દોડી મહારાજને ઉંચકી પાછો બેસાડયો ને સ્ત્રીઓએ રડારડ કરી મૂકી. રામ બોલ્યો ઓ મહારાજ! હું વનમા જવા નીકળ્યો છઉં, મને આશીર્વાદ દો અને આ લક્ષ્મણ તથા સીતાને મારી સાથે આવવાની આજ્ઞા આપો. દશરથે કહ્યુ ઓ રામ! તુ મારી આજ્ઞા ન માગ, તુ આજ અયોધ્યાનો રાજા થા રામ બોલ્યો કે ચૌદ વર્ષ થશે એટલે હું આવીશ ને તમને મળીશ પિતાપુત્રના ભાષણથી સૌના હૃદય પીગળ્યા, પણ કૈકેયીને કંઈજ લાગ્યું નહિ. એને સુમંત્રે વસિષ્ઠે બહુ બહુ તીક્ષ્ણ વચન કહ્યા, પણ તેણે પોતાનું બોલવું ફેરવ્યુ નહિ. તેણે વલ્કલ આગળથી મંગાવી રાખ્યા હતા તે જાતે ઊઠીને સૌ હતાં ત્યાં

આણ્યાં ને તે બોલી કે પહેરો. ત્રણે જણાંએ તે પહેર્યા ને પછી રામલક્ષ્મણ ધનુષબાણ લઈ સીતા સાથે રથમા બેઠાં. સુમંત્ર હાંકવા બેઠો ને એણે ઘોડાને દોડાવી મૂક્યા. નગરલોક રથની પછવાડે રામને જોવાને દોડ્યા. દશરથ પણ મંદિરની બહાર ધસીને આવ્યો ને તેણે રામની પછવાડે દોડવા માંડયું પણ પ્રધાનોએ તેને સમજાવી પાછો મંદિરમાં આણ્યો.

રામ વિદાય થયો કે રાજા દશરથ પાછો મૂર્ચ્છિત થઈ પડયો. કૌશલ્યા ને કૈકેયી એ બેએ મળીને ઉઠાડયો. વળી શુદ્ધિમા આવતા તે જોય છે તો કૈકેયી પાસે ઉભેલી. દશરથ બોલ્યો ઓ દુષ્ટ મને અડીશ નહિ. તું આજથી મારી સ્ત્રી પણ નથી ને મિત્ર પણ નથી, તુ આજથી વિધવા થઈ રહેજે પછી મહારાજ કૌશલ્યા સાથે પોતાના રાજમંદિરમાં ગયો.

નગરના લોક પાછા વળતા નથી તે જોઈ સુમંત્રે રામની આજ્ઞાથી તમસા નદીને કાઠે ઉતારો કીધો ને રાત્રિએ રામે સૌ સાથે મળી પ્રસંગવાર્તા કરી. પરોઢીએ રામ પત્રની શૈયા ઉપરથી ઊઠયો ને લોકને ઊંઘતા જોઈ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યો કે આ લોકોએ આપણને પાછા નગરમા લઈ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે ને એઓ આપણને છોડવાના નથી માટે એ સૌ જાગે તેની પહેલાં આપણે અહીંથી જતા રહીએ. પછી સુમંત્રે રથે ઘોડા જોડ્યા ને બે ભાઈ તથા સીતા તેમાં બેઠાં કે તરત તેણે થોડેક લગી અયોધ્યા ભણી રથ હાંકયો ને પછી પાછો જુદે રસ્તે તમસા નદીને કાંઠે આણ્યો. વહાણે વાયે લોકે ઊઠીને જોયુ તો રામલક્ષ્મણ કોઈ મળે નહિ ને પછી તેઓ નિરાશ થઈ અતિ શોકે પાછા અયોધ્યે ગયા. આણી ગમ રામ તો તમસા નદી ઉતરીને કોસલ દેશમાં થઈને ગુહ નામે ભીલ રાજાના નગરમાં આવી રહ્યો. એ ભીલ રામનો ભક્ત હતો તેથી તેણે રૂડો સેવાસત્કાર કર્યો. બીજે દિવસે સવારે રામે સ્નેહપૂર્વક પ્રશંસા કરી સુમંત્રને વિદાય કર્યો ને પોતે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે હોડીમાં બેસી ગંગાને દક્ષિણ તીરે ઉતર્યાં.

પછી આગળ લક્ષ્મણ વચમા સીતા ને પાછળ રામ એ રીતે ત્રણે જણ વનમાં ચાલતાં ચાલતાં એક મોટા વૃક્ષ આગળ આવ્યાં. અહીં તેઓ બેઠાં એટલે એક તળાવ દૃષ્ટિએ પડયુ કે જેને તીરે હંસ, બતક ચારો કરતાં હતાં. અહીંજ તેઓએ વાસો કર્યો ને માંસ ભક્ષણ કરી પાણી પીઈ પત્રશૈય્યા ઉપર આરામ કર્યો. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આપણા વનવાસની આ પહેલી રાત્રિ છે, નિર્ભય રહેજે, આજથી આ સીતાનું રક્ષણ તારે ને મારે કરવાનું છે. વળી રામે પોતાના દશરથ-કૌશલ્યા સંબંધી સ્મરણથી રૂદન કર્યું. પણ પછી લક્ષ્મણે ધૈર્ય આપ્યું. બીજે દિવસે તેઓ પ્રયાગ ભણી ચાલ્યા ને સાંજે ભરદ્વાજને આશ્રમે આવી રહ્યાં. ત્રીજે દહાડે તરાપો બાંધી ત્રણે જણ યમુના પાર કરી સામે કાંઠે આવી રહ્યાં ને સવારે ચિત્રકૂટ પર્વત આગળ આવ્યાં ને અહીં તેઓ એક ઝુંપડી બાંધી રહ્યાં.

અયોધ્યામા સુમંત્રે આવીને રાજા દશરથને પ્રણામ કરી રામનો નીતિયુક્ત સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળતાજ દશરથને મૂર્ચ્છના આવી. પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો, પણ પછી તેને સનેપાત થયો ને મધ્ય રાત્રે તેણે દેહ છોડી. એ વેળા તેની પાસે કૌશલ્યા ને સુમિત્રા એ બેજ હતી તે રાજાનો પ્રાણ ગયો જાણી મૂર્ચ્છા ખાઈ પડી તે સવાર સુધી તેમની તેમ રહીને કોઈએ કંઈ જાણ્યું નહિ. સવારે સૌના જાણવામાં આવ્યું ને રડારડ થઈ રહી. ચારમાથી કોઈ કુંવર રાજ્યમા નહિ તેથી રાજાના શબને તેલમાં રાખી મૂકયું. પ્રધાન કારભારીઓ ને બ્રાહ્મણો સૌ વસિષ્ઠ પાસે આવ્યા ને એના કહ્યાથી પ્રધાને ભરત જે પોતાને મોસાળ ગયો હતો તેને તથા શત્રુઘ્નને તેડી આણવાને ઘોડા ઉપર દૂત મોકલ્યા.

સંદેશો પહોચ્યા પછી સાતમે દહાડે ભરત તથા શત્રુઘ્ન અયોધ્યે આવ્યા ને એઓએ નગરી સૂનકાર દીઠી. મંદિરમા મહારાજાને ન દીઠા ત્યારે ભરત પોતાની માના મહેલમાં ગયો. અહીં કૈકેયીએ આગળથી પોતાનાં સગાંના વર્તમાન પૂછી લઈ પછવાડેથી માઠા સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળી ભરતે મોટું આક્રંદ કર્યું ને તે ભોય ઉપર પડયો. કૈકેયીએ તેને ઉઠાડી ધીરજ આપી. ભરત બોલ્યો, જ્યારે હું રાજાની આજ્ઞા લઈ અયોધ્યે આવવા નીકળ્યો ત્યારે હું કેટલો હર્ષમાં હતો કે મહારાજ રામને ગાદીએ બેસાડશે ને યજ્ઞ કરશે, પણ ઓ દૈવ એકાએક આ શુ થઈ ગયું! રે મારાથી મરણ સમે મહારાજનું મુખ પણ ન જોવાયું! મારો મોટો ભાઈ જે રામ તે હવે મારે પિતાને ઠેકાણે છે પણ તે કયાં છે? કૈકેયીએ પોતાનાં કરતૂક તેને કહી સંભળાવ્યાં ને તે બોલી કે ઓ ભરત તારે માટે મેં એ સઘળું કીધુ છે; દીકરા હવે શોક કરવાનો સમો નથી, મહારાજની ક્રિયા કર ને ગાદી ઉપર બેસ. એ વચનો સાંભળીને ભરત શોકક્રોધયુક્ત થઈ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. "મારે રાજ્યને શું કરવું છે? અરે તેં શું આ ઘોર કર્મ કર્યું! રામે કોઈ દહાડો તને અપમાન આપ્યું નથી ને તને પોતાની માતા પ્રમાણે ગણી છે; મહારાજનો સઘળો વિશ્વાસ રામ ઉપરજ હતો ને કુળની રીતિ પણ છેજ કે કુંવરોમાં જે મોટો હોય તેજ ગાદીએ બેસે. હું રામને વનમાંથી પાછો લઈ આવીશ

ને ગાદીએ બેસાડીશ." એમ તે આકળો શોક કરી ભોંય ઉપર પડયો.

શત્રુઘ્નને સઘળી જાણ થઈ ત્યારે તે મન્થરાને મારી નાખવાને દોડયો, પણ ભરતે તેને વાર્યો. પછી બે ભાઈઓ કૌશલ્યા પાસે ગયા ને દુઃખ કર્યાં પછી ભરત બોલ્યો કે માજી હું રાજા રામનો સેવક છઉં. એટલામા વસિષ્ઠે આવી ભરતને કહ્યું કે હવે શોક કરવો મૂકી દઈ જે કર્તવ્ય છે તે કર.

બીજે દહાડે સવારે ભરતે દશરથ રાજાની દહનક્રિયા કરી. પછી બાર દહાડાની ક્રિયા કરી તેરમે દહાડે તેણે શોક મૂકયો.

ચૌદમે દિવસે રાજમંદિરમા મોટી સભા ભરાઈ ને ભરતને વિનંતી કરવામા આવી કે તમે રાજ્યાભિષેક કરાવો. ભરતે કહ્યુ ના, રાજ્ય તો રામનું છે, હું એને તેડી લાવું છઉં

પછી ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, પ્રધાન, બ્રાહ્મણો, સૈન્ય ને નગરના લોક સૌ રામને તેડવાને નીકળ્યા. તે માર્ગમાં ગુહભીલને ત્યા ને ભરદ્વાજ ઋષિને ત્યા આશ્રમ કરતા કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોચ્યા. પછી ભરત એકલો ચાલતો ચાલતો જ્યા રામની ઝુંપડી હતી ત્યા ગયો ને લક્ષ્મણ સીતાને મળ્યો રામે ભરતને ભેટી પછવા માડયુ, "પ્રિય બંધુ! મહારાજ દશરથ ક્યા છે કે તુ અહીં આ વનમા આવ્યો છે? મહારાજના શા વર્તમાન છે? રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કેમ ચાલે છે?" ભરતે પ્રથમ તો સઘળું સાભળ્યા કીધુ ને પછી તે બોલ્યો ઓ પ્રિય રામ! મહારાજે કૈકેયીના કહેવાથી તમને વનમા મોકલ્યા પછી અતિશોકે પીડિત થઈ સ્વર્ગમા વાસ કર્યો છે તમે અયોધ્યે આવીને રાજ્ય કરો, પણ હમણા ઊઠો ને પિતાની અંજલિ આપો ને તેનું શ્રાદ્ધ કરો. દશરથનું મરણ થયુ સાભળી રામ શોકે વિંધાઈ પૃથ્વી પર પડયો લક્ષ્મણ સીતાએ પાણી છાટી પાછો શુદ્ધિમાં આણ્યો તો ફરીથી રામે શોકના વચન કાઢયા અને ભરત લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની આખોમાથી આંસુના ઓઘ ચાલ્યા. પછી રામે અંજલિ આપીને પિંડ મૂકયા. એવામા સઘળું કુટુંબ ને નગરજન સહુ ત્યા આવ્યુ ને રામને મળ્યું બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સૌ પોતાના નિત્યકર્મ કરીને મંદાકિનીને તટે બેઠા છે ત્યા ભરતે હાથ જોડી રામને વિનંતી કરી કે મારી મા કૈકેયી મને રાજ્ય આપી સંતોષાઈ છે; પણ એ રાજ્ય હું તમને આપુ છઉં: ઓ રામ! તમે મારી માના ક્રોધનો અપરાધ ક્ષમા કરો, મારા ઉપર દયા કરો; અને જો તમે આ વિનંતી માન્ય નહિ રાખો તો હુ પણ તમારી સાથેજ આવું છઉં. રામે ઉત્તર આપ્યો કે મારે આપણા પિતાના કહ્યા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનમાં કાઢવાંજ જોઈએ. તું અયોધ્યે જઈને સુખે રાજ્ય કર, પછી જબાલિ પંડિતે ને વસિષ્ઠ ગુરુએ રામને સમજાવ્યા પણ રામે ન માન્યું પણ એટલુ કહ્યું કે "ચૌદ વર્ષ પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણા તો નહિ."

ભરત નિરાશ થઈ કુટુંબ તથા નગરજન સાથે પાછો અયોધ્યે આવ્યો ને અહીં રામની પાવડીનો અભિષેક કરી એની આણ નગરમાં ફેરવી. શત્રુઘ્ન તથા પ્રધાન એઓને રાજ્ય ચલાવવા વિષે ઘટતો બોધ આપી પોતે નગર બહાર નંદિગ્રામમા જઈ જોગીનો વેષ ધારણ કરી રહ્યો—એ રીતે રામની પાદુકાને નામે રાજ્ય ચાલ્યું.

અરણ્યકાંડકથાસાર.

રામલક્ષ્મણસીતા ચિત્રકૂટ ઉપર વાલ્મીકના આશ્રમની પાસે રહ્યા હતા ત્યાથી ભરતના ગયા પછી નીકળી દક્ષિણમા પ્રથમ અત્રિ મુનિને આશ્રમે આવ્યાં. અહીં ઋષિએ ને ઋષિપત્ની અનસૂયાએ બંને ભાઈ તથા સીતાનો ઘણો સત્કાર કર્યો. અનસૂયાએ સીતાના વખાણ કરી આશીર્વાદ દીધો અને શરીરે ચોપડવાનો એક પદાર્થ તથા વસ્ત્રઘરેણાં આપ્યાં.-એમ કહીને કે એથી તું સદા લક્ષ્મી સરખી રૂપવાન રહીશ. અહીંથી તેઓ વનમા ઋષિયોના આશ્રમો જોતાં જોતા દંડકારણ્યમા આવ્યા. અહીં વિરોધ નામે રાક્ષસ સીતાને ઉચકી લઈ ગયો તેને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ પાંચ બાણ માર્યા ને પાડયો રાક્ષસે કારમી ચીસ પાડી ને એક ત્રિશૂળ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંક્યું, પણ તરતજ રામે એક શર મકી તે ત્રિશૂળના ચુરેચુરા કર્યા. પછી રાક્ષસ બંનેને ઉચકીને ઝાડોમાં જતો રહ્યો તો ત્યાં લક્ષ્મણે તેનો ડાબો ને રામે જમણો હાથ ભાંગી નાંખ્યો ને પછી તેને મુક્કીએ લાતે ને ઉંચકી ઉંચકી નીચે નાખીને બહુ માર માર્યો, પણ તે રાક્ષસ મરે નહિ; છેલ્લી વારે જ્યારે તેને જીવતો દાટયો ત્યારે તે મુઓ-ને મુઓ કે ખાડામાથી એક સુરૂપવાન પુરુષ આકાશમાં જતો બોલ્યો કે 'હું ગંધર્વ છઉં, મને શાપ થયો હતો પણ આજ તમારે હાથે મારૂ મરણ થએથી હું પાછો સ્વર્ગમાં જાઉં છઉં ને તમારો જય થજો.'

રામે લક્ષ્મણને કહ્યુ કે આ અઘોર અરણ્યમાં ઝાઝીવાર રહેવું યોગ્ય નથી માટે ચાલો. પછી તેઓ શરભંગ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા રામે કહ્યું કે હમણાં તમારા આશ્રમમાંથી દિવ્ય રથમા બેસી કોણ ગયું?

ઋષિએ કહ્યું ઇંદ્ર મને તેડવા આવ્યો હતો પણ મેં કહ્યું કે રામનાં દર્શન કર્યા વિના હું સ્વર્ગમાં આવી નહિ રહું તેથી તે પાછો ગયો છે-હવે હું જઈશ. આ વનમાં સુતીક્ષ્ણ ઋષિ છે તે તમને યોગ્ય ઠેકાણું દેખાડશે ત્યાં તમે રહેજો; જુઓ આ હું સ્વર્ગમાં જાઉં છઉં તે, એમ કહી તેણે મોટા અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું તો તેમાંથી એક સુંદર છોકરો નીકળ્યો ને તે સ્વર્ગે ગયો.

શરભંગ ઋષિ સ્વર્ગે ગયો એટલે આસપાસના સઘળા તપેશ્વરી ઋષિઓએ આવી રામની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે રાક્ષસો અમને બહુ ઉપદ્રવ કરે છે માટે તેઓથી અમને ઉગારો. એઓને સાથે લઈ રામે સુતીક્ષ્ણનાં દર્શન કર્યાં. એણે કહ્યું, આશ્રમ તમારો છે, ઇચ્છામાં આવે ત્યારથી ને ત્યાંસુધી અહીં રહેજો પછી આજ્ઞા લઈ રામ લક્ષ્મણ સીતા સર્વ ઋષિઓના અનેક આશ્રમ જોઈ ત્યાં રાક્ષસોએ ઋષિઓને મારીને જે અનેક ઢગ કર્યાં હતા તે જોઈ અને ઋષિઓને મુખે અનેક કથા સાંભળી દસ વર્ષે પાછા સુતીક્ષ્ણને આશ્રમે આવ્યા ને અહીં થોડો કાળ રહ્યાં

પછી ત્યાંથી તેઓ વિંધ્યાચળ ઉપર અગસ્તિ મુનિને આશ્રમે આવ્યા. અગસ્ત્યે ઘણો સત્કાર કર્યો અને આશીર્વાદ દઈ વિષ્ણુ ધનુષ, બ્રહ્માસ્ત્ર, બે અખૂટ ભાથા ને એક ખડ્ગ એ આયુધ આપ્યા. પછી અહીંથી આજ્ઞા લઈ તેઓ પંચવટી ઉપર આશ્રમ રાખવાને નીકળ્યા. વાટમાં ગરુડનો પુત્ર જટાયુ મળ્યો તે રામપ્રત્યે બોલ્યો કે હું દશરથ રાજાનો મિત્ર છઉં, તમે સુખે પંચવટીમાં રહેજો ને જ્યારે તમે તથા લક્ષ્મણ બહાર જશો ત્યારે હું સીતાનું સંરક્ષણ કરીશ હું મારાં સગા સંબંધીને મળી અહીં પાછો આવું છઉં એમ કહી જટાયુ ગયો.

પંચવટીમાં (નાશક આગળ) આશ્રમ બાંધી રહ્યાં છે ને શરદ્ઋતુનું સૌંદર્ય જોઈ આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે એવામાં એક દહાડો રાવણની બહેન સુર્પનખા ફરતી ફરતી ત્યાં આવેલી તે રામને જોઈ મોહિત થઈ ને પછી માયાબળે સુંદર રૂપ ધારણ કરી એણે રામને કહ્યું કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. રામે કહ્યું કે મારે તો આ સ્ત્રી છે, માટે ઇચ્છા હોય તો મારો ભાઈ લક્ષ્મણ કુંવારો છે તેની સાથે લગ્ન કર, લક્ષ્મણે હાસ્યમાં કહ્યું કે હું રામનો દાસ છઉં ને તું દાસની સ્ત્રી થાય તેના કરતાં રામની સ્ત્રી થા; તે સીતાનો ત્યાગ કરી તને રાખશે. એ ઉપરથી સુર્પનખાએ પાછું રામને કહ્યું કે શું મારા કરતાં સીતા વધારે સુંદર છે? હું હમણાં તારા દેખતાં તેને ખાઈ જઈશ ને તરત તે સીતા ઉપર ધસી. રામે તરતજ લક્ષ્મણને સાન કરી ને લક્ષ્મણે તેનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં સુર્પનખા ચીસ પાડીને પાછી પોતાના વનમાં ગઈ ને અહીં એણે સર્વ વાત પોતાના ભાઈ ખરને કહી. એણે ચૌદ રાક્ષસ મોકલ્યા તેમે રામે મારી નાખ્યા પછી ખર તથા દૂષણ એ બે ભાઈ ચૌદ હજાર રાક્ષસનું સૈન્ય લઈ આવે છે એ જોઈ રામ સીતાને ગુફામાં સંતાડવાનું લક્ષ્મણને કહી ધનુષ ચઢાવી ઉભો રહ્યો. એટલામાં સૈન્યે આવી રામ ઉપર ધસારો કરવા માડયો, પણ એણે બાણની વૃષ્ટિથી સૈન્યનો સંહાર કર્યો. પછી રામે બંને ભાઈઓ સાથે જુદું જુદું યુદ્ધ કરી તેમને મારી નાખ્યા.

એ સંહારથી ઉગરેલા એક રાક્ષસે લંકામાં જઈ રાવણને સમાચાર કહ્યા રાવણ ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યો હું જાતે જઈ તે બંને ભાઈઓને હમણા મારી આવું છઉં. રાક્ષસે કહ્યું એમ તે નહિ જીતાય-એની સીતા નામે સુન્દર સ્ત્રી છે તેનું હરણ કરી આવો; એનાથી સીતા વિના રહેવાતુ નથી માટે તે તેના વનના મોટા અરણ્યમા અકળાઈને મરી જશે. પછી રાવણ રથમાં બેસી પોતાના મારીચ પ્રધાનને ત્યા વિચાર પૂછવાને ગયો એણે કહ્યુ કે મહારાજ એ વાત જવા દો. એના પરાક્રમથી હું અજાણ્યો નથી, એ સૂતેલા સિંહને જગાડવામાં હાનિ છે એ હિતનાં વચન સાંભળી રાવણ પાછો લંકામા પોતાને મંદિરે આવ્યો.

ખર દૂષણ અને સૈન્ય એઓનો સંહાર થયો જાણી સુર્પનખાએ લંકામાં જઈ રાવણને મહેણા મારી તથા સીતાની મુખકાંતિ વખાણી ઉશ્કેરણી કીધી. એ પાછો મારીચ પાસે ગયો ને બોલ્યો કે મારે તારો વિચાર નથી જોઈતો, તું મારી સાથે ચાલ ને સુવર્ણમૃગ થઈ સીતાને લોભાવ.

પછી બે જણા રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે રામના આશ્રમ આગળ આવ્યા. મારીચે મૃગ થઈ વાડીમાં ચરવા માંડયુ. સીતાએ રામને કહ્યું એને મારી એનું ચામડું મને આપો. સીતાને સંભાળજે એમ લક્ષ્મણને કહી રામ મૃગને મારવા ચાલ્યો. દૂર વનમાં જઈ રામે મૃગને બાણ માર્યું તો તાડ જેવો રાક્ષસ થઈ પડયો ને તેણે રામના જેવા સ્વરે બૂમ પાડી કે ઓ સીતા. ઓ લક્ષ્મણ મારૂં રક્ષણ કરો ને પછી પ્રાણ મૂકયો. રામ મૃગનું ચામડું લઈ, મારીચના અંતકાળના બોલવામા કંઈ ભેદ છે એમ વિચારતો પાછો આશ્રમ ભણી ચાલ્યો આવતો હતો

અહીં આશ્રમમાં સીતાએ રામના જેવો સ્વર સાંભળી લક્ષ્મણને કહ્યું કે રામ મોટા સંકટમાં છે માટે તમે

તેની પાસે જાઓ. લક્ષ્મણે કહ્યું કે મારા ભાઈને જીતે એવું ત્રૈલોકમાં નથી, રાક્ષસો તેને કંઈજ કરી શકવાના નથી ને તમે શું કરવા ગભરાઓ છો? સીતા બોલી કે તમે તમારા ભાઈના શત્રુ છો, તેને દુઃખ થાય તેમાં રાજી છો, બાકી તો આટલી આનાકાની ન કરો, તમે મારૂં કહ્યું ન માની રામનું મરણ ઇચ્છો છો તે શું મારે માટે? પણ જાણજો હું રામના મરણ પછી ક્ષણ પણ જીવનાર નથી. લક્ષ્મણે ઘણી ઘણી રીતે સમજાવી પણ સીતાએ ન સહન થાય તેવાં મહેણાં માર્યાં ને હઠે ભરાઈ આક્રંદ કરવા માડ્યું. અંતે લક્ષ્મણ ધનુષ બાણ લઈ રામને ખોળવા ગયો.

રામલક્ષ્મણ બને આશ્રમથી દૂર છે એવું જોઈ રાવણ, બ્રાહ્મણ સાધુનો વેષ ધારણ કરી સીતાને આશ્રમે આવ્યો. સીતાએ સત્કાર કર્યો ને પોતાની વાર્તા કહી. સાધુ બોલ્યો કે હું લંકાનો રાજા રાવણ છઉં. તુ મારી સ્ત્રી થઈને રહીશ તો બહુ સુખ પામીશ એ સાંભળી સીતાએ ક્રોધ કરી વચન કહ્યાં. પણ તેને ન ગણકારતા રાવણ પોતાનો કૃત્રિમ વેષ કાઢી નાખી પોતાને રૂપે થઈ સીતાનો ચોટલો પકડી રથમાં બેસાડી આકાશમાર્ગે લંકા ભણી ચાલતો થયો.

રાવણના રથનો વેગ સાંભળી જટાયુ ચમકી ઊઠયો, ને તેણે ઓ રામ! ઓ લક્ષ્મણ! ગદ્દગદિત શબ્દ પણ સાંભળ્યા સીતાને રાવણ લઈ જાય છે એમ જાણી જટાયુ રાવણના રથને અટકાવી બોલવા લાગ્યો કે તુ રાજા છે તેથી તારે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ ને તુ બળાત્કારે સીતાને લઈ જાય છે એ તને ઘટતુ નથી. તું બળીઓ છે ને હું અશક્ત વૃદ્ધ છઉં તોપણ હું તને રથમાંથી દૂર ઉડાડી શકીશ એટલું તો હજી મારામાં સામર્થ્ય છે એ સાભળી રાવણ ક્રોધે ભરાયો ને પછી બે જણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રાવણે બાણો માર્યા પણ જટાયુએ તેને આવતા અટકાવ્યાં ને તેની પીઠ ઉપર બેસી પોતાના પંઝાથી તેને ઉઝેડી નાખ્યો. રાવણ સીતાને લઈ રથમાથી ઉતર્યો તો જટાયુએ તેને ચાચ ને પંઝાથી લોહીલોહીઆણ કરી મૂકયો. પછી રાવણે ઘણી વાર સુધી મુષ્ટિએ યુદ્ધ કીધું, પણ જ્યારે તેમા પણ ન ફાવ્યો ત્યારે તેણે ખડ્ગે વતી તેની પાખ તથા તેના પગ કાપી નાખ્યા ને સીતાને લઈને આકાશમાર્ગે ઊડયો.

એ આપત્તિમા સીતાને બુદ્ધિ સૂઝી ને એણે પોતાનાં આભૂષણ એક પછી એક નીચે નાખ્યા કે જેને ઋષ્યમૂકપર્વત ઉપર રહેલા પાચ વાનરોએ ઉપાડી લઈ પોતાની પાસે રાખી મૂકયા.

રાવણે સીતાને લંકામાં આણી પોતાના મદિરમાં એક ઠેકાણે રાખી ને કેટલીક રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી કે તમારે એને જે જોઈએ તે પુરૂં પાડવું, પણ એક મારા વિના બીજા કોઈને અહીં આવવા દેવું નહિ. વળી આઠ રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી કે તમે જઈને રામલક્ષ્મણ હવે શુ કરે છે તે ઉપર લક્ષ રાખો ને તેઓને કોઈ પણ યુક્તિથી મારી નાખો. પછી પાછો રાવણ અંતઃપુરમાં આવી સીતાને સમજાવવા લાગ્યો પણ જ્યારે એણે ન માન્યું ને ક્રોધ કર્યો ત્યારે તેણે રાક્ષસીઓને કહ્યુ કે એને અશોકવનમાં લઈ જઈને રાખો ને જે જોઈએ તે આપજો; તે કોઈ પણ રીતે મને વશ થાય તેમ કરજો ને સંભાળ રાખજો કે ત્યાંથી તે જાય નહિ ને બીજું કોઈ ત્યાં આવે નહિ.

હવે લક્ષ્મણ રામને મળ્યો ત્યારે એણે તેને ઠપકો દીધો કે તુ સીતાને મૂકીને આવ્યો એ તેં ઘણુંજ ખોટું કીધું ને એમાં કાંઈ હાનિ છે બંને ભાઈ દોડતા આશ્રમે આવ્યા ને જોય છે તો ત્યા સીતા મળે નહિ. રામ મૂર્છિત થઈ પડયો. લક્ષ્મણે તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો. બંને ભાઈએ વનમા શોધ કર્યો પણ સીતા જડી નહિ. રાત્રિએ તો તે એમના એમ શોક કરતા ઝુંપડીમાં પડી રહ્યા. પ્રાત:કાળે પાછા સીતાનો શોધ કરવાને નીકળ્યા તે જ્યા જટાયુ પડયો હતો ત્યાં આવ્યા. એણે કહ્યુ કે રાવણ સીતાને લઈ ગયો છે, હવે મારૂ શરીર મારી સત્તામા નથી. હું આંખે જોઈ શકતો નથી ને મારો પ્રાણ જાય છે. એમ બોલી જટાયુએ રામ ભણી ઉચું જોયું ને તેવોજ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. તરતજ વૈકુંઠથી વિમાન આવ્યું ને જટાયુનો જીવ શરીરમાથી નીકળી રામની આજ્ઞાથી તેમાં બેઠો ને રામની સ્તુતિ કરી આકાશ માર્ગે વૈકુંઠે ગયો. પછી રામલક્ષ્મણ લાકડાં એકઠાં કરી શબને બાળી રાત થવા આવેલી તેથી આશ્રમે આવી શોક કરતા બેઠા. સવારે પાછા બે ભાઈ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા. માર્ગમા કબંધ નામે રાક્ષસ પડેલો તેને તેઓએ પર્વત જાણ્યો ને તે સંબંધી વાત કરતા હતા એટલામા કબંધે બે હાથ પસારી તેઓને ગળી જવાનુ કીધુ તરતજ અક્કેક જણે અક્કેકો હાથ કાપી નાખ્યો કબંધે પૂછયુ કે તમારાં નામ શું છે? અમે રામલક્ષ્મણ દશરથ રાજાના પુત્ર છીએ એમ બે ભાઈઓએ કહ્યુ, ત્યારે કબંધ બોલ્યો હું ગંધર્વ હતો પણ એક ઋષિયે શાપ દીધો હતો કે રામ તારો ઉદ્ધાર કરે ત્યાંસુધી તું આ રૂપે પડી રહેજે—હું હજી રાક્ષસરૂપે છઉં, મને બાળી મૂકો એટલે હું તમારે જે જાણવાની ઇચ્છા છે તે કહીશ. રામલક્ષ્મણે તેને બાળ્યો એટલે ગંધર્વરૂપે થઈ રથમા બેસી રામપ્રત્યે બોલ્યો કે અહીંથી ઉત્તરે પમ્પા નામે સરોવર છે ને તેની પાસે ઋષ્યમૂકપર્વત છે તે ઉપર સુગ્રીવ વાનર

રહે છે તેની સહાયતાથી તમે રાવણને જીતશો માટે તેની સાથે મૈત્રી બાંધજો; માર્ગમાં એક ઋષિનો આશ્રમ છે ત્યાં તેનો શિષ્ય તમારી વાટ જોયાં કરે છે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરજો. એમ બોલી તે ગંધર્વ સ્વર્ગે ગયો.

આગળ ચાલતા ગંધર્વના કહ્યા પ્રમાણે આશ્રમ આવ્યો ને ત્યાં શબરી નામે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ રામલક્ષ્મણનું પૂજન કર્યું ને કંદમૂળ ખાવાને આપ્યા. રામની ઇચ્છાથી તેણે પોતાની વાર્તા કહી કે હું અધમ જાતમાં જન્મી છઉં, હું એક દહાડો આ વનમા લાકડા કાપવાને આવી ત્યારે મે માતંગ ઋષિને જોયા ને મારા મનમાં ઇચ્છા થઈ કે એની શિષ્ય થઈ રહી સેવા કરૂં, પણ નીચ કુળની તેથી હું બોલી શકી નહિ તોપણ પ્રતિ રાત્રે હું અહીં આવી આશ્રમથકી તે ઘાટલગીનો માર્ગ હું વાળી જતી. ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને પૂછેલું કે માર્ગ કોણ વાળી જાય છે પણ કોઈ ઉત્તર આપી શકયું નહિ. એક રાત્રે તેઓએ સંતાઈ રહી મને પકડીને ઋષિ પાસે લઈ ગયા. મે મારી સ્થિતિ કહી તે ઉપરથી ઋષિને દયા આવી ને તેણે મને શિષ્ય કરી રાખી. થોડા દહાડા થયા મારા ગુરુ બ્રહ્મલોકમા ગયા છે ને મને કહી ગયા છે કે તારો ઉદ્ધાર કરનારો રામ ચિત્રકૂટ ઉપર છે. થોડા કાળમાં અહી આવશે ત્યારે તું તેની સમક્ષ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરજે એટલે તારી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. એ પ્રમાણે વાત કહી શબરીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની રામની આજ્ઞા માગી રામે તે આપી ને શબરીએ પોતાની દૃષ્ટિ રામની સન્મુખ રાખી ને અગ્નિમા પ્રવેશ કીધો. તરતજ વિમાન આવ્યુ ને તે વૈકુંઠે ગઈ.

પછી રામલક્ષ્મણ આગળ ચાલતાં સુંદર પમ્પા સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યા. અહીં તટ ઉપર એક વૃક્ષ તળે લક્ષ્મણે રામને માટે કમળફૂલની શય્યા કરી ને પાણી આપ્યું. પછી રામ લાંબો થઈ સૂતો ને લક્ષ્મણ ચરણ તળાસવા પાસે બેઠો.

કિષ્કિન્ધાકાંડકથાસાર.

બીજે દહાડે પમ્પા સરોવરમા સ્નાન કરી સંધ્યાવંદન કરી બે ભાઈ ઋષ્યમૂકપર્વત આગળ આવ્યા. એઓને આવતા જોઈ સુગ્રીવ વાનર જેને તેના ભાઈ વાલિએ મારીને પોતાના નગરમાથી કાઢી મૂકયો હતો તેણે હનુમાન વાનરને કહ્યું કે પેલા બે જણ વાલિએ મોકલેલા ચાર (ભેદુ) તો નહિ હોય? હનુમાન જે સુગ્રીવના પ્રધાનમાનો એક હતો તેણે કહ્યું કે ઓ સુગ્રીવ, ભય ન પામ. એ રાજપુત્રો છે ને આપણી મુક્તિ કરવાને અહીં આવે છે. પછી હનુમાન, પર્વત ઉપરથી ઉતરીને રામલક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે લઈ આવ્યો. અહીં તેણે લાકડાં એકઠાં કરી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો ને એની તથા બીજા વાનરોની સાન્નિધ્યે રામ તથા સુગ્રીવ એ બે જણે એકમેકના સદા મિત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી સુગ્રીવે ઘરેણાં દેખડાવ્યાં તે જોઈ રામને સીતાનું સ્મરણ થયું. સુગ્રીવ બોલ્યો કે હવે શોક કરવાનું મૂકી દો–સીતા તમને સહજ પ્રાપ્ત થશે. રામે સુગ્રીવને પૂછયું કે તમારે શું દુઃખ છે? સુગ્રીવ બોલ્યો કે મારા મોટા ભાઈ વાલિએ મારૂં રાજ્ય મારી પાસેથી છીનવી લીધુ છે, મારી સ્ત્રી રુમાને લઈ જઈ પોતાની પાસે રાખી છે, તે મારો પ્રાણ લેવાને મને ખોળે છે ને એ ભયથી ઉગરવાને મે આ પર્વત ઉપર વાસ કર્યો છે; ઓ રામ! મને વાલિના ત્રાસથી ઉગારો. રામે કહ્યું મિત્ર, તમે વાલિનું કંઈ ભય ન રાખો, હું તમને તેથી મુક્ત કરી આપવાનું વચન આપું છઉં–તત્પર થાઓ, કિષ્કિંધા જાઓ અને વાલિ સાથે યુદ્ધ કરો ને હું તેને મારા બાણથી મારીશ

પછી સુગ્રીવ અને રામલક્ષ્મણ કિષ્કિંધા નગરમાં આવ્યા; બે ભાઈ તો વાલિના મહેલથી થોડેક દૂર ઝાડી હતી તેમાં સંતાઈ રહ્યા ને સુગ્રીવે દ્વાર આગળ જઈ કીકીઆરી કરી. વાલિ બહાર આવી જુએ છે તો પોતાનો ભાઈ યુદ્ધ માગતો દીઠો. બન્ને જણે એકમેકને કઠોર શબ્દ ભણ્યા. સુગ્રીવે કહ્યું કે વિષ્ણુ મારો સહાય છે ને તુ આજ મારા હાથથી પડીશ પછી મારામારી ચાલી. સુગ્રીવ નીચે પડયો અને વાલિ તેની છાતી પર ચઢી બેઠો ને બોલ્યો કયા છે તારો સમર્થ સહાય વિષ્ણુ? તત્ક્ષણે રામે બાણ માર્યું ને વાલિ પડયો. વાલિની સ્ત્રી તારાએ ઘણો શોક કર્યો પણ રામે તેને ધૈર્ય આપ્યું. પછી વાલિના શબને બાળી સર્વ વાનરોએ પમ્પા સરોવરમા સ્નાન કીધુ. એ પછી સુગ્રીવે રુમાની સાથે તારાને પણ પોતાની સ્ત્રી ગણી અને રામના વિચારથી આવું ઠર્યુ કે સુગ્રીવ કિષ્કિંધાનો રાજા અને વાલિના પુત્ર અંગદ તે યુવરાજ થાય. રામે સુગ્રીવને કહ્યું કે હમણા તમે અહીં રહો ને વર્ષાકાળ પુરો થાય એટલે સીતાના શોધ સંબધી વિચાર કરવાને અમને મળજો, અમે જઈ માલ્યવાન પર્વત ઉપર આશ્રમ કરીએ છીએ.

વર્ષાકાળ પુરો થયો, પણ મોહમદિરાને વશ થયેલો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો નહિ તેથી લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ નગરસહિત સુગ્રીવને બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો. રામે તેને શાંત પાડી કહ્યુ કે તું ત્યા જઈ ક્રોધ જણાવજે પણ બાળીશ નહિ. એ વર્તમાન હનુમાને જઈ

સુગ્રીવને કહ્યુ ત્યારે એણે પશ્ચાત્તાપ કરી ઠામઠામના કપિઓને દૂતો મોકલી તેડાવ્યા. એવામાં લક્ષ્મણે આવી ખાણુ ચઢાવ્યું કે વાનરોએ નાસવા માંડયું અને સુગ્રીવે હનુમાનને મોકલી વિનંતી કરી કે અપરાધ ક્ષમા કરો પછી સૌ રામની પાસે આવ્યા. રામે સુગ્રીવને કહ્યુ કે હવે ત્વરાથી કામ કરવું જોઈએ. એટલામાં વાનરોના ઝુંડ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સુગ્રીવે તેઓને સીતાનો શોધ કરવાને કહ્યુ. તત્કાળ, વાનરો કેટલાક પશ્ચિમ ભણી, કેટલાક ઉત્તર ભણી, કેટલાક પૂર્વ ભણી, ને કેટલાક દક્ષિણ ભણી દોડ્યા. સુગ્રીવે અંગદ, હનુમાન, નળ, નીલ, જાંબુવાન એઓને દક્ષિણ તરફ શોધ કરવાની આજ્ઞા કરી ને રામે પોતાની મુદ્રિકા (વીંટી) સીતાને દેખાડવાને હનુમાનને આપી. પછી તેઓ નીકળ્યા કપિઓ માર્ગમા રાક્ષસો મળે તેને મારતા ને ઋષિઓને ઘેરી લઈ બૂમ પડાવતા. એક વાર તેઓ માર્ગ ભૂલ્યા ને બહુ તરસ્યા થયા ત્યારે હનુમાને પર્વત ઉપર ચઢીને જોયુ તો બગલા, હંસ, ચક્રવાક, ઇત્યાદિ પક્ષીઓને એક ગુફામા જતા દીઠા, પછી સૌ તે ગુફામાં પેઠા. આગળ એક ઉપવન આવ્યુ તેમા એક સુંદર સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ કપિઓએ નમન કર્યુ એટલે તે સ્ત્રીએ તેઓનું વૃત્તાંત પૂછયું ને પછી ફળ જળનાં સ્થળ દેખાડ્યા વાનરો તૃપ્ત થયા એટલે તે સ્ત્રી બોલી કે હું હમણાં રામની પાસે જનાર છઉં માટે તમે સૌ આખ મીંચજો વાનરોએ આખ મીચી ઉઘાડી એટલે તેઓ સમુદ્રને તીરે આવેલા છે એવું તેઓએ દીઠું. તે સ્ત્રીનું નામ બદરી હતું ને તે તપશ્ચર્યા કરતી હતી. તે રામને મળી ને પછી અખંડ ભક્તિ રહે એવો વર માગી પછી પોતાને ઠામે ગઈ હતી

સમુદ્ર તીરે પડેલા સૌ કપિઓ અવધ પુરી થવા આવી તેથી ચિંતામાં પડ્યા ને દીર્ઘસ્વરે રામનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. મોટો સાદ સાંભળી સંપાતિ નામે પક્ષી જે આ ગિરિની ગુફામા રહેતો તે ભક્ષ મળ્યું જાણી બહાર આવ્યો. વાનરો ગભરાયા પણ અંગદ બોલ્યો કે જટાયુને ધન્ય છે કે તે રામને કારણે દેહ ત્યાગ કરી મુક્ત થયો. એ સાભળી સંપાતિએ વાનરોને અભય કરી જટાયુનું વૃત્તાત પૂછી શોક કીધો ને પછી પોતાની વાત કહી-કે અમે બંને ભાઈ સાથે જન્મ્યા હતા, અમે ઊડતા ઊડતા સૂર્યની પાસે જવા લાગ્યા, હું જટાયુ કરતા આગળ ચાલ્યો તેથી મારી પાંખ બળી ગઈ ને હુ પૃથ્વી ઉપર પડયો; પછી એક ચંદ્રમા નામે મુનિને મારી દયા આવી ને એણે જ્ઞાનનો બોધ કરી મારૂં અભિમાન મુકાવ્યું; તેણે મને કહ્યું છે કે ત્રેતાયુગમાં રામના દૂત તને મળવા આવશે ત્યારે તું પૂર્વરૂપે થઈશ ને તું તેઓને રામની સ્ત્રી વિષે સંદેશો કહેજે એ પ્રમાણે મુનિએ મને કહ્યુ હતું ને હું ત્યારનો તમારૂં ચિંતન કર્યાજ કરૂં છઉં. પછી સંપાતિએ કહ્યું કે લંકાના અશોકવનમા સીતા બહી બેઠી રુદન કરે છે તે હું દેખું છઉં, હું જો વૃદ્ધ ન હોત તો તમારૂં કામ કરત. એમ બોલી તે જતો રહ્યો અને કપિઓ સૌ સમુદ્ર ઓળંગી લંકામાં જવાના વિચારમાં પડ્યા.

સુંદરકાંડકથાસાર.

હનુમાન લંકામાં જવા તૈયાર થયો. જાંબુવાન રીંછે કહ્યુ કે તમે સીતાની શોધ લઈને પાછા આવશો ત્યાંસુધી અમે અહીંજ રહીશું. પછી હનુમાન એક ઉંચા પર્વત ઉપર ચઢયો ને ત્યાથી ઉડાન કીધુ એક સુરસા નામે મોટી સાપેણે હનુમાનને ગળી જવાને મોઢું વિકાસ્યુ પણ હનુમાને પોતાનું મોઢું તેનાથી બમણુ મોટું કર્યુ એમ સરસાસરસી કરતાં અંતે હનુમાન અતિ લઘુરૂપ ધરી તેના શરીરમા પેઠો ને પાછો બહાર નીકળી પડયો. એ જોઈ સુરસા પ્રસન્ન થઈ તેને આશીર્વાદ દઈ જતી રહી એક રાક્ષસી સિંધુમાં રહેતી તે આકાશમા ઊડતા પક્ષીઓના છાયા સમુદ્રમા પડતી જોઈ તેને પકડી આહાર કરતી તે રાક્ષસીનો મર્મ હનુમાન સમજી ગયો તેથી એણે તેને મારી નાખી. એમ વિઘ્ન દૂર કરતા હનુમાન સુવેળાચળ પર્વત ઉપર આવ્યો. અહીંથી પ્રથમ તો તેણે લંકાના કોટ દુર્ગ ધાતુઓના ભીત દ્વાર વૃક્ષ તળાવ વાડી ઇત્યાદિક સૌ સારી પેઠે જોયું રાત્રી પડી એટલે તેણે માજરનું રૂપ ધારણ કરી લંકામા પ્રવેશ કરી માંહેનું સઘળું જોયુ. મોડી રાત્રે ઉગ્રચંડા નામે લંકાની રખેવાળ દેવી એક હાથમાં ખડ્ગ ને બીજા હાથમા મારી નાખેલા માણસોનું લોહીનું વાસણ ઝાલેલું એવે રૂપે પ્રગટ થઈ હનુમાનની સન્મુખ ઉભી. હનુમાન પણ પોતાનું વાનરરૂપ ધારણ કરી ઉભો. દેવીએ પૂછ્યુ તુ કોણ છે આટલી રાત્રે? તે મારા નગરમા શા માટે પ્રવેશ કર્યો છે? તુ કંઈ અનર્થ કરવાને આવ્યો છે, પણ તું મારા ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મ થઈ જઈશ. એમ બોલી ઉગ્રચંડાએ હનુમાનને એક લાત મારી, પણ હનુમાને ડાબા હાથની મુક્કી એટલા તો બળથી મારી કે તે મૂર્છિત થઈ પડી ને લોહી ઓકી. જયારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેણે હનુમાનને કહ્યુ કે હું સૌ જાણું છઉં! તું રામનો દૂત છે ને સીતાના શોધને માટે આવ્યો છે,—જા, નગરમા પ્રવેશ કર, તને કંઈ વિઘ્ન નહિ નડે. ઉગ્રચંડા ગયા પછી હનુમાને પાછું માંજરરૂપ લીધુ ને નગરમાં ફરતાં ફરતાં

એક રાક્ષસને તુળસી આગળ બેસીને વિષ્ણુનું ભજન કરતો જોયો. હનુમાને જાણ્યું કે એજ વિભીષણ હશે પછી તે રાવણના મહેલમા પ્રત્યેક ઠેકાણે ભમ્યો ને રાવણને સ્ફાટિકની શય્યા ઉપર સૂતેલો દીઠો પણ સીતા કેથે તેના જોવામા ન આવી. મધરાત વીતી ને હનુમાન થાકી નિરાશ થઈ એક ઉંચી ભીંત ઉપર બેસી વિચાર કરે છે કે સીતા મરી ગઈ હશે ? એવામાં અશોક વનમાં પક્ષીના કોઈ કોઈ સ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તરતજ તે ત્યા ગયો ને એક ઉંચા વૃક્ષના પત્રની ઘટામા સંતાઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે સીતાને રામનું ચિંતન કરતા દીઠી.

એવામાં રાવણ કેટલીક રાક્ષસીઓને લઈને આવ્યો. જેમ વાઘને જોઈ હરણ ભય પામે તેમ રાવણને દેખી સીતા ભયે કંપી. રાવણે સીતાને સમજાવવા માડી, ઓ સુંદરી; શા માટે દુઃખી થાવ છે ને આસુ પાડે છે? મારાથી કેમ બીહે છે ? હુ તારો દાસ છઉં, આ ઠેકાણે કોઈ આવવાનું નથી, મારી સાથે હસીને વાત કર, શણગાર સજ, આવ, મારી પાસે બેસ, આપણે સાથે મધુપાન કરીએ. મારી સ્ત્રીઓમાં હું તને પટ્ટરાણી કરીશ અને તું જે આજ્ઞા કરીશ તે હું તારો દાસ પાળીશ. સીતાએ ઉત્તર વાળ્યો ઓ લંકાધીશ ! તુ રામના ઉપર વેર ન રાખ, તું સમૃદ્ધિ, બળને પરાક્રમથી જગતમા વિખ્યાત છે, તારે દુષ્ટ કર્મ કરી તારી કીર્તિને કલંક લગાડવું ઉચિત નથી જે દૃષ્ટિએ તું તારી માતાના સામું જુએ છે તે દૃષ્ટિએજ તારે પરસ્ત્રી સામુ જોવું જોઈએ. મને પાછી રામને સોંપ; તે તને ક્ષમા કરશે; મને મારા પતિ જેવું મૂલ્યવાન બીજું તું શું આપી શકીશ ? હું તને વીનવું છું કે મને મારા રામ પાસે મોકલી દે. એમ ઘણી વાર સંવાદ ચાલ્યા પછી રાવણે ધમકી આપી કે જો બે માસમાં વિચાર કરી મને વશ નહિ થાય તો હું તને ગળી જઈશ. સીતાએ કહ્યુ કે સહસ્ર વર્ષની અવધ આપીશ પણ હું તારી ન થાઉં. એ કઠોર વચન સાભળી રાવણે સીતાનું ડોકું કાપી નાખવાને ખડ્ગ કાઢ્યું. એટલામા રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી ત્યાં આવી પહોંચી ને એણે સમજાવી રાવણને શાંત પાડયો; પણ એ પાછો રાક્ષસીઓ પ્રત્યે બોલ્યો કે બે માસ વાટ જોજો ને તે ન માને તો તમે તેને મારી નાખજો ને તેનું માંસ મારે માટે ખાવાને આણજો. પછી રાવણ પાછો મંદિરે ગયો ને રાક્ષસીઓએ ભયંકર રૂપે ને કઠોર વાણીએ સીતાને સંતાપવા માંડી પણ એટલામા ત્રિજટા નામે રાક્ષસી જે સૌની ઉપરી હતી તે જાગી ઊઠીને બોલી કે મને સ્વપ્ન થયું છે તેમા રામનો જય થશે એવું આવ્યું છે. પછી રાક્ષસીઓ ત્રિજટાનું સ્વપ્ન સાંભળી સીતાને હવેથી દુઃખ ન દેવું એવો નિશ્ચય કરી પોતપોતાના ઓરડામા ગઈઓ. સીતાએ ત્રિજટાનો ઉપકાર માન્યો ને પછીથી એ સીતાની સખી જેવી થઈ રહી. સીતાએ અગ્નિમાં પડવાનો પોતાનો વિચાર જણાવી ત્રિજટાને અગ્નિ આણવાને કહ્યું, પણ એણે ઘણી ધીરજ આપી ને રાત્રિએ દેવતા નહિ મળે એમ કહી તે પોતાને કામે ગઈ.

સીતા નિરાશ થઈ ને અગ્નિ મેળવવાને અશોકની સ્તુતિ કરવા લાગી એટલે હનુમાને રામે આપેલી રત્નમુદ્રિકા ઉપરથી નીચે નાખી દીધી એને અંગારો જાણી સીતા વહેલી વહેલી લેવા ગઈ, પણ હાથમા લેતાંજ તેણે રામનામઅંકિત સુંદર મુદ્રિકા ઓળખી. પછી ચકિત થઈ આસપાસ જોવા માડયું તો હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાથી રામની કથા કહેવા લાગ્યો.

એ સાંભળી સીતાને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું ને તે મોટા વિચારમાં પડી. પછી તરત હનુમાન પ્રગટ થયો ને બોલ્યો કે હું રામનો દૂત છઉં ને તું મારી માતા છે એ હું રામના સમ ખાઈને કહું છઉં. પછી ઘણીક રીતે ખાતરી કરી ત્યારે સીતાને પતીજ આવી. સીતા ગદ્ગદ્ કંઠે બોલી કે કોમળ હૃદયનો રામ તે આટલો કઠોર કેમ થયો છે, ઓ કપિ હું ક્યારે તેને જોઈશ? હનુમાને ધીરજ આપીને કહ્યુ કે હવે થોડા દિવસમા રામ વાનરોના સૈન્ય સાથે અહીં આવી સર્વ રાક્ષસોને મારી તને છોડાવશે. સીતાએ પોતાની પાસે એક મણિ રહ્યો હતો તે હનુમાનને આપ્યો ને કહ્યુ આ રામને આપજે. પછી હનુમાન ત્યાંથી આજ્ઞા લઈ પાછો વળ્યો.

હનુમાને વિચાર્યું કે સીતા માતને તો હું મળ્યો, પણ હવે મારે રાવણને જણાવવું જોઈએ કે હું આવ્યો હતો એણે મોટું રૂપ ધરી અમરાઈમાં ભરાઈને સઘળાં વૃક્ષો તોડી પાડ્યાં. રાક્ષસો જાગી ઊઠયા ને હનુમાનના ભયંકર રૂપથી ભય પામી રાવણને જાણ કરવા ગયા. એણે એંસી હજાર રાક્ષસો મોકલ્યા એઓને આવતા દેખી કપિએ આરસના મોટા સ્તંભ હતા તે તોડી પાડી ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા તેથી તે સર્વ રાક્ષસો મરણ પામ્યા. રાવણે પોતાના સેનાપતિના પુત્ર જાંબુમાલિને મોકલ્યો ને એણે હનુમાનને ઘણાંક બાણ માર્યાં, પણ કપિએ તેનો પણ પ્રાણ લીધો. એ રીતે હનુમાને બીજા સાત મોટા રાક્ષસ, પાંચ સેનાપતિ અને રાવણનો પુત્ર અક્ષ એઓને મારી નાખ્યા. પછી રાવણે પોતાના વડા પુત્ર ઈન્દ્રજિતને મોકલ્યો. કપિએ મોટી ગર્જના કરી ને ઈન્દ્રજિતે પણ સામી

ગર્જના કરીને બાણથી કપિને વીંધી નાખ્યો. કપિએ એક મોટો સ્તંભ લઈ સારથિને મારી નાખ્યો ને રથના ચૂરા કર્યા ઇન્દ્રજિતે બીજા રથમા બેસી ઘણીવાર સુધી યુદ્ધ કર્યું. પછી એ કોઈ દેવ છે એમ વિચાર કરી બ્રહ્મપાશ હનુમાનના ઉપર ફેંક્યો. હનુમાન બ્રહ્માનુ અપમાન ન થાય માટે બંધાયો અને ઇન્દ્રજિત તેને બંદીવાન કરીને રાવણ કને લઈ આવ્યો.

રાવણે ક્રોધમાં પૂછ્યું તેનો ઉત્તર ન વાળતાં હનુમાને કહ્યું કે સીતા રામને આપ ને રામની પાસે ક્ષમા માગ. રાવણે આજ્ઞા કરી કે એનો શિરચ્છેદ કરો વિભીષણે કહ્યું કે દૂતનો વધ કરવો એ શાસ્ત્રથી ઉલટું છે. રાવણે કહ્યું કે એને શિક્ષા તો થવી જોઈએ માટે એની પુછડી બાળી નાખો. પછી રાક્ષસોએ તેની પુછડીએ ઘીમાં બોળેલા કપડાં વીંટાળ્યા ને પુછડી સળગાવી દીધી. એથી હનુમાનને કંઈજ દુ:ખ થયુ નહિ. તે સૂક્ષ્મરૂપ કરી પાશમાથી નીકળ્યો ને મોટું રૂપ કરી એક મોટો સ્તંભ લઈ ઉંચી ભાત ઉપર બેઠો રાક્ષસો તેને પકડવા મથ્યા, પણ તેણે સ્તંભે વતી સૌને મારી પાડ્યા ને પછી ઠેકાણે ઠેકાણે બળને પુછડે ફરી લંકાને બાળી નાખી. એટલો નાશ કરી પાછો અશોક વનમા જઈ સીતાને સર્વ વાત કહીને પછી આજ્ઞા લઈ નગર બહાર આવી સમુદ્રકાંઠે આવ્યો.

અહીં મોટી ગર્જના કરી તે સમુદ્ર ઓળંગી જ્યાં કપિસૈન્ય પડયુ હતુ ત્યા આવ્યો ને સૌને તેણે પોતાનું વૃત્તાંત કહ્યુ પછી કપિસૈન્ય હરખભેર જ્યા રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ હતા ત્યાં આવ્યું અને હનુમાને સીતાનો આપેલો મણિ રામના ચરણ આગળ ધરી સર્વ વૃત્તાત નિવેદન કર્યું ને કહ્યુ કે જો આજથી એક માસમાં સૈન્ય લંકામા પ્રવેશ નહિ કરે તો સીતા પ્રાણત્યાગ કરશે. પછી રામ તથા સુગ્રીવે હનુમાનની પ્રશંસા કરી ને વાનરો હર્ષમા કૂદવા લાગ્યા.

પછી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વાનર રીંછના સૈન્ય સાથે નીકળ્યા ને માર્ગ કાપતાં છેલ્લે સમુદ્રકાંઠે આવ્યા ને અહીં ઝુંપડીઓ બાધી રહ્યા ને સમુદ્ર ઓળંગી લંકામા પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

હનુમાન ગયા પછી લંકામા રાક્ષસો ભયભીત થઈ ગયા હતા મંદોદરીએ સીતા પાછી આપવાને બહુ બહુ સમજાવ્યું પણ રાવણે ન માન્યુ ને વળી રાવણની મા નિકશા ઘણા અપશકુન જોઈને દુ:ખી થતી હતી તેથી એણે પોતાના પુત્ર વિભીષણને બોલાવ્યો ને કહ્યુ કે રાવણને સમજાવ કે સીતાને પાછી આપે. વિભીષણે સભામા જઈ રાવણને કહ્યુ પણ એણે ક્રોધે ભરાઈ તેને કુત્સિત વચન કહી આજ્ઞા કરી કે તું લંકામાંથી જા. એ વચન ન સહન થએથી વિભીષણ પોતાની સ્ત્રી શર્માને સીતાની સેવામા રહેવાનુ કહી પોતે સમુદ્રપાર આવી રામને શરણ થયો. રામે તેને પોતાનો ભક્ત જાણી રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છા જણાવી. વિભીષણે કહ્યુ કે મારે રાજ્ય નથી જોઈતું, મારે તો તમારી ભક્તિમા લીન રહેવાની ઇચ્છા છે. રામે કહ્યું કે તારી ઇચ્છા નથી પણ મારી પ્રસન્નતા એવીજ છે માટે અભિષેક થવા દે. પછી રામે વિભીષણને લંકાના રાજ્યનો અભિષેક કર્યો

સમુદ્ર ઉતરવા માટે રામે વરુણની સ્તુતિ કરી એણે આવી કહ્યુ કે તમારા સૈન્યમા નળ વાનર છે તે જે પથ્થરને અડકશે તે સમુદ્રમા તરશે એ ઉપરથી સર્વ વાનરોએ પર્વત, પાષાણ, વૃક્ષ લાવી લાવીને નળના આગળ મૂક્યા અને નળે સ્પર્શ કરી સમુદ્રમાં નાખ્યા કે તે તેમા તરતા રહ્યાં ને એ રીતે સેતુ બંધાઈ રહ્યો એ પ્રસંગે રામે શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું, જે આજ પણ સેતુબંધ રામેશ્વરને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

યુદ્ધકાંડકથાસાર.

શુભ મુહૂર્ત જોઈ રામ સુગ્રીવ સકળ સૈન્ય લઈ સેતુને માર્ગે લંકામાં આવ્યા ને સુવેળ પર્વતની તળેટીમાં તેઓએ પડાવ નાખ્યો. રામે હનુમાનને મોકલી પોતાના આવ્યાનો સંદેશો કહાવ્યો ને સીતા પ્રસન્ન થઈ.

રામ લંકામા આવ્યાની જાણ રાવણને થઈ એટલે તેણે શુક તથા સારણ એ બે પ્રધાનને આજ્ઞા કરી કે તમે વાનરને વેષે જઈ રામનું સૈન્ય કેટલું છે તથા તેમા કોણ કોણ સેનાપતિઓ છે તેની ખબર કાઢી લાવો તે બે જણ જ્યારે વાનરનાં સૈન્યમા ગયા ત્યારે તેઓને ભેદુ જાણી વાનરોએ પકડીને રામની આગળ આણ્યા. રામે કહ્યુ કે નિર્ભય થઈ મારૂં સૈન્ય ગણો અને મારા પ્રધાન તથા સેનાપતિસંબંધી જે જાણવું હોય તે જાણી લો, અને રાવણને કહેજો કે હું આ લંકાને બાળીને ભસ્મ કરીશ અને તને, તારા પુત્રોને તથા તારા સગાને સૌને મારીશ.

શુક સારણ પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરી રાવણને રામનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. રાવણ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે આખું જગત મારી સામા યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું રામને સીતા પાછી નહિ આપું. પછી તે ઊઠયો ને પોતાના મહેલની અટારી ઉપર ચડી રામનાં સૈન્યને જોવા લાગ્યો. શુક-સારણે રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ આદિ સૌ મુખીઓને ઓળખાવ્યા. શુકે

રાવણને વિનંતી કરી કે મહારાજ જય થવો દુર્લભ છે માટે સીતાને આપી દો તો સારૂં. રાવણે ક્રોધ કરી શુકને લંકામાથી બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને શુકે જોગ ધારણ કરી વનવાસ કરતાં પોતાના દહાડા પુરા કર્યા.

એ પછી રાવણે પ્રહસ્ત નામે મુખ્ય સેનાપતિને બોલાવી સૈન્યને સજ કરવાની આજ્ઞા આપી ને એ પ્રસંગે રાવણની મા તથા આજાએ બે જણુએ સભામાં આવી રાવણને વીનવીને કહ્યું કે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર પડતો મેહેલી સીતાને પાછી આપો, પણ રાવણે તેઓનું અપમાન કર્યું ને તેઓ તેના ક્રોધથી ભય પામી સભામાંથી ઉતાવળાં ચાલતાં થયાં.

અહીં સુવેળાચળ ઉપર રામે સભા કરી વિચાર પૂછયો કે હવે કયારે ચઢાઈ કરવી? જાંબુવાન બોલ્યો કે મહારાજ પ્રથમ આપણે રાવણને સમજાવવાને દૂત મોકલવો ને તે ન માને તો પછી યુદ્ધ કરવું ને એ કામને માટે અંગદ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. જાંબુવાનના બોલવા-ને બીજા સૌ સંમત થયા, ને પછી રામે અંગદના સામું જોયું એટલે તે તરત આજ્ઞા માગી રાવણની સભામાં ગયો. અહીં અંગદે રાજદૂતનો વિવેક રાખી રાવણને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું, પણ જ્યારે રાવણે રામની ઘણી નિંદા કરી ત્યારે તેણે પોતાના બે હાથ પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યા. સભામાં ખળભળાટ થયો ને રાવણ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે સર્વ કપિઓને મારી નાખી બે ભાઈને પકડી બાધીને અહીં લાવો ને આ અંગદને પકડો. પછી અંગદે કહ્યુ કે સૌ રાક્ષસોને હું એકલો પુરો પડું તેવો છઉં, પણ દૂત છઉં તેથી ને તારી લાજ રાખવાને હું કંઈ હાલ મારૂં પરાક્રમ દેખાડતો નથી, પણ તારો કાળ પાસે આવ્યો છે માટે તને રૂડી બુદ્ધિ સુઝતી નથી. એમ કહી તે રામ પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે મહા-રાજ એ શઠ કોઈ પ્રકારે સમજે તેવો નથી માટે હવે યુદ્ધનેજ સજ થવું.

પછી રામના સૈન્યે મોટી ગર્જના કરી લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો. રાવણે રાક્ષસોને વાનર ઉપર તૂટી પડવાની આજ્ઞા કરી. એ યુદ્ધમાં બંને બાજુના ઘણાએક પ્રાણ-ગત થયા. રામે રાવણને જોયો ત્યારે તેણે તેને અગિ-આર બાણ માર્યા-એકે છત્ર કાપ્યું ને દસે દસ મુગટ કાપ્યા. રાવણ લજ્જિત થઈ અટારી ઉપરથી ઉતરી પડયો ને તેણે રાક્ષસોને કહ્યું કે નગરી બહાર જઈને યુદ્ધ કરો અને વિભીષણ, રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવનાં શિર લઈ આવો. પછી યુદ્ધ ચાલ્યું. વાનરોએ પર્વત તથા વૃક્ષથી ને રાક્ષસોએ બાણ તથા બીજાં શસ્ત્રથી મારો ચલાવ્યો. એમાં ઘણાએક વાનર કપાયા, ને ઘણાએક નાસી ગયા. રાક્ષસો જીત્યા, પણ સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ ઇન્દ્રજિત ભણી ફેંક્યું તેથી તેનો રથ ભાંગી ગયો, ઘોડા તથા સારથિ છુંદાઈ મુઆ ને ઇન્દ્રજિત નાઠો.

પછી ઇન્દ્રજિતે હોમ કીધો ને તેમાંથી ચાર ઘોડા જોડેલા એવો ને અનેક શસ્ત્રથી ભરેલો એવો રથ નીકળ્યો કે જેમાં બેઠેલો તે સૌને જોઈ શકે, પણ તેને કોઈ જોઈ શકે નહિ એમાં બેસી તેણે રામલક્ષ્મણને અસંખ્ય બાણ માર્યા ને પછી નાગપાશ મૂકી બંને ભાઈને બંધનમાં રાખી પોતે જયવાદ્ય વજડાવી લંકામાં આવ્યો.

ઇન્દ્રજિત ગયા પછી વાયુએ આવી રામને ગરુડનો મંત્ર ભણવાની સૂચના કીધી ને રામ ભણ્યો કે ગરુડ આવી ઉભો રહ્યો ને સઘળા સર્પ નાસી ગયા. એ રીતે બંને ભાઈ બંધનથી છુટયા કે પાછા યુદ્ધ કરવાને સજ થયા. એ જોઈ રાવણ પોતે રાક્ષસસૈન્ય સાથે મોટા ઠાઠથી યુદ્ધ કરવા આવ્યો. વાનરોએ પર્વત-વૃક્ષનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ રાવણે બાણો મારી સૌથી પોતાનું રક્ષણ કરી ઘણાક કપિઓને સંહાર્યા. તેણે હનુમાન સાથે, લક્ષ્મણ સાથે ને છેલ્લે રામ સાથે યુદ્ધ કર્યુ. થોડી વાર પછી રામે અર્દ્ધચંદ્ર બાણથી દસ મુગટ કાપી નાખ્યા ને રાવણ લજ્જિત થઈ પાછો લંકામાં આવ્યો.

રાવણે સભામાં આવી પ્રધાનોને કહ્યું કે ઘણા સાવધાન થઈ નગરનું રક્ષણ કરો ને મારા ભાઈ કુંભ-કર્ણને જગાડી રણમાં મોકલો. એ પોતાની ઘોર ઊંઘમાં-થી જાગશે એટલે આપણે રામના ભયથી ઉગર્યા સમજવું. પછી રાક્ષસોએ અનેક વાદ્યથી શબ્દ કરીને અનેક હસ્તિ તેના શરીર ઉપર ચલાવીને તેને જગાડ-વાનું કીધું, પણ તે ન જાગ્યો. છેલ્લી વારે અનેક સુંદર સ્ત્રીઓ પાસે મધુરાં ગાયન કરાવ્યાં ને તેઓના હાથ તેના શરીર ઉપર ફેરવાવ્યા, ત્યારે તે મોટી ગર્જના કરી ઊઠયો ને ક્રોધ કરી પૂછવા લાગ્યો શા માટે મને જગાડયો? પ્રધાનોએ કહ્યું કે મોટાભાઈ મોટી આપ-ત્તિમા છે, પણ હમણા તમે ક્ષુધાને શાંત કરો. એમ બોલી શુમારવિનાનું માસ ને શુમારવિનાનો મદ્ય એ તેની આગળ ધર્યા. કુંભકર્ણે પ્રથમ તો ભાત તથા શાક ખાધાં, પછી ઘણાંક હરણ બકરાં ગળ્યાં, ઘણાંક મનુષ્ય ખાધા ને તે પ્રમાણે પુષ્કળ મદ્ય પીધો. પછી તે સભામાં આવ્યો ને રાવણે સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું. રામની સાથે વેર બાધ્યું તેને માટે કુંભકર્ણે રાવણને ઘણો ઠપકો આપ્યો, પણ પછી તેણે રથમાં બેસી યુદ્ધ કર્યું, પણ રામે પ્રથમ તેના પગહાથને બાણ મારી મારી જુદા પાડ્યા ને પછી તેનું શિર ઉડાડયું.

પછી પાછો ઇન્દ્રજિત પ્રથમની પેઠે હોમ કરી તેમાંથી નીકળેલા રથમાં બેસી અભ્રમાં ભરાઈ બાણ મારવા લાગ્યો. અસંખ્ય વાનરો કપાયા, રામલક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ પડ્યા ને ઇન્દ્રજિત જયવાદ્ય વગડાવતો લંકામાં આવ્યો.

રામનાં સૈન્યમાં વિભીષણ તથા હનુમાન એઓએ કરાંઠી સળગાવી જોયું તો કેટલાએક કપિને ડોકાં વિનાના, કેટલાએકને હાથ પગ વિનાના, કેટલાએકને તૃષાથી મરતા ને ઘણાએકને મુએલા દીઠા. સુષેણ વાનર જે વૈદ્ય હતો તેણે હનુમાનને કહ્યું કે ગંધમાદન ઉપરથી પ્રાત.કાળ થતાં પહેલા ઔષધિ આવે તો સર્વ સૈન્ય પાછું જીવતુ થાય. હનુમાન તે પર્વત લઈ આવ્યો ને તેની સુગંધીથી રામલક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પાછા ઉભા થયા. હનુમાન તે પર્વત પાછો મૂકી આવ્યો.

એ પ્રમાણે રામ તથા કપિઓને પાછા તત્પર થયેલા જોઈ રાવણ ગભરાયો ને એણે યુદ્ધ કરવું માંડી વાળી લંકાનાં દ્વાર બંધ કરાવ્યા તો વાનરો હાથમા મસાલ લઈ લઈને રાતે અંદર ધુસ્યા ને લંકામા ઠામ ઠામ આગ લગાડવા લાગ્યા. રાવણે કુંભકર્ણના બે છોકરાઓને સૈન્ય સાથે, વાનરોને નગર બહાર કાઢી મૂકી તેઓની સામા યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. હનુમાન તથા સુગ્રીવ એઓએ તેમને મારી નાખ્યા ને ખર રાક્ષસના પુત્રને રામે બાણથી માર્યો.

ઇન્દ્રજિત ગુપ્ત હોમ કરતો હતો તે લક્ષ્મણે જાણ્યુ ને પછી એ વાનરો લઈને હોમ થતો હતો ત્યાં ગયો. વાનરોએ હોમને ભ્રષ્ટ કીધો ને ઇન્દ્રજિત ક્રોધભર્યો લક્ષ્મણ સામા યુદ્ધ કરવા ઉભો. બંનેનું યુદ્ધ ઘણી વાર પહોચ્યુ. કોઈ કોઈથી હઠે નહિ અંતે લક્ષ્મણે ઇન્દ્રે આપેલું બાણ માર્યુ ને ઇન્દ્રજિત તેને અટકાવવાને સામુ મારવા જાય છે એટલામા એનું શિર ઊડી ગયું વાનરો જય જય રામ કરતા રામની પાસે આવ્યા ને દેવતાઓએ લક્ષ્મણના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

ઇન્દ્રજિતના મરણ પછી રાવણ મરણીઓ થઈ મોટું સૈન્ય લઈ રણમા આવ્યો. અનેક અસ્ત્ર શસ્ત્રથી રામ-રાવણે યુદ્ધ કર્યું રાવણે ક્રોધમા એક શક્તિ (સાંગ) લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી ને એ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. પછી રામે રાવણને રથમાથી ભગાડયો મધરાત્રે સુષેણના કહેવાથી, હનુમાન ગંધમાદનને ઉચકી આણવાને ચાલ્યો. માર્ગમા રાવણના મૂકેલા રાક્ષસોએ તેને બહુ દુ.ખ દીધુ, તોપણ તે સર્વેને મારીને તે પર્વત લઈ આવ્યો અને પછી સુષેણે લક્ષ્મણને સજીવન કર્યો.

રાવણે એક પછી એક એમ યોદ્ધાઓ મોકલ્યા કીધા ને પોતે પોતાના ગુરૂ શુક્રના કહ્યા પ્રમાણે કિલ્લાના ભોંયરામા મોટો ખાડો ખોદી ત્યાં હોમના માસમદ્ય નરમુંડ ઇત્યાદિ સાહિત્ય સાથે એકાગ્રચિત્તથી હોમ કરવા બેઠો. એ વાતની જ્યારે રામને જાણ થઈ ત્યારે તેણે અંગદ હનુમાનને કપિસૈન્ય સાથે રાવણને બહાર કાઢવાને મોકલ્યા એઓએ ઢુંડતાં ઢુંડતાં જ્યાં રાવણ હતો ત્યા આવીને અનેક પાષાણવૃક્ષથી ને મળ-મૂત્રથી હોમ ભ્રષ્ટ કીધો ને અંગદે મંદોદરીને ચોટલો પકડી ત્યાં આણી એ સ્ત્રીએ રુદન કરી વચન કહ્યા કે રામ પોતાની સ્ત્રીને માટે કેવું કરે છે ને તું મારી દુર્દશા તારી સમક્ષ થાય છે તોપણ કંઈ બોલતો નથી. એ સાંભળી રાવણ ધ્યાનમાંથી ચોકી ઊઠયો ને હોમ કરવો છોડી દઈ તેણે અંગદના ઉપર ખડ્ગનો પ્રહાર કર્યો. પણ તરતજ અંગદ ત્યાથી છટકીને રામ પાસે આવતો રહ્યો

હવે જ્યારે રાવણ મોટું સૈન્ય લઈ નીકળ્યો ત્યારે રેણુથી સૂર્ય ઢંકાયો, પવન થંભી રહ્યો ને પૃથ્વી ડોલવા લાગી. રાવણે પોતાના સુભટોને કહ્યું કે તમે સૌ કપિ-ઓને સંહારજો ને હું પેલા બે ભાઈઓને પુરા કરીશ. સૈન્ય દેખી કપિઓએ પર્વત વૃક્ષો રાક્ષસોની ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં ને રાક્ષસો કપિઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું. દેવતા ને ગંધર્વો વિમાન-માં બેસી રણસંગ્રામ જોવા આવ્યા. વાનરો હઠતા નથી એ જોઈ રાવણે પોતાનો રથ આગળ કાઢયો ને બાણની વૃષ્ટિ કરી. કપિઓ અહીં તહીં નાસવા લાગ્યા. પોતાનાં સૈન્યમા ભંગાણ થયું જોઈ લક્ષ્મણ આગળ ધસી આવ્યો ને બોલ્યો રે ખળ, આ કપિઓને શું મારે છે? રાવણ કહે રે મારા પુત્રના ઘાતી, હું તનેજ શોધુ છઉં. પછી રાવણે પ્રચંડ શરો છોડવા માંડ્યા. લક્ષ્મણે તે નિવારી તેનો રથ ભાંજી સારથિને હણ્યો જ્યારે લક્ષ્મણનાં સો બાણ રાવણના ઉરમા લાગ્યા ત્યારે તે મૂર્છા ખાઈ પડયો. પછી રામ સામો આવ્યો ને બંને જણે યુદ્ધ કર્યું રાવણ થાકયો ને પોતાનું ધનુષ ખેચી શકયો નહિ ને રથમાં પડયો એ જોઈ સારથિ તેને લંકામાં લઈ ગયો. અહીં રણમાં ઇન્દ્રે પોતાનો રથ માતલિ સારથિ સાથે રામને માટે મોકલ્યો.

રાવણ પાછો રણમાં આવ્યો ને રામે કપિઓને કહ્યું રે હવે તમે સૌ ખસી જાઓ, અમારું દ્વંદ્વયુદ્ધ જુઓ. રામે પોતાનો રથ આગળ આણ્યો. રાવણે સામા આવી રામને કહ્યું કે તે જે બળીઆઓને માર્યા છે તેના જેવો તું મને ન જાણતો, રાવણના યશ જગતમાં જાણે છે, કે જે મારા સગાઓને માર્યા છે તે બધાનું વેર

આજ હું લેનાર છઉં, જો તું ભયથી રણભૂમિ નહિ છોડે તો આજ હું તને કાળને સ્વાધીન કરીશ. રામે હસીને કહ્યું કે સત્ય છે, સત્ય છે! રાવણે અસંખ્ય શર છોડ્યાં. રામે અગ્નિબાણથી તે સર્વને ભસ્મ કર્યા. રાવણે શક્તિ મારી તે રામે પાછી વાળી. પછી રાવણે સો બાણ રામના સારથિને માર્યાં તેથી તે મૂર્ચ્છા ખાઈ પડ્યો. રામે સારથિને સાવધ કરી ક્રોધે ભરાઈ ધનુષટંકાર કર્યો તો બ્રહ્માંડ ડોલ્યું ને આમ કરી શર છોડ્યાં કે રાવણનો સારથિ તથા ઘોડા પ્રાણગત થયા અને રથ ધ્વજાપતાકા સાથે ચૂર્ણ થઈ ગયો. તરત રાવણે બીજા રથમાં બેસી બાણ ચલાવ્યાં ને રામના ચારે ઘોડાને પાડ્યા. પછી રામે સન્મુખ થઈ બાણ માર્યાં તો રાવણના મસ્તક ભુજસહિત નીચે પડયાં. પણ નવાં મસ્તકો નીકળ્યા. એ જોઈ રામને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને રાવણે નિર્ભયપણે શરવૃષ્ટિ કરી ને એક પ્રચંડ શક્તિ રામ ઉપર છોડી જેથી એ મૂર્છિત થયો.

એ જોઈ વિભીષણ ગદા લઈને દોડ્યો ને એ તેણે રાવણને મારી. રાવણ પડ્યો, પણ તરતજ ઊઠ્યો, ને વિભીષણને મારવા લાગ્યો. એવે હનુમાને આવી રાવણની છાતીમાં લાત મારી. આમ કરી રાવણ પૂછડું પકડવા જાય છે કે કપિએ તે મોટું કીધું ને આકાશમાં રાવણને ખેંચી ધમ દઈને પૃથ્વી ઉપર પાડ્યો. પછી રાવણે ક્ષણેક અંતર્ધાન થઈ પોતાનાં અનેક રૂપ કર્યા ને કપિઓને ભગાડયા. રામે બાણ છોડી સર્વ રાવણો છેદી નાખ્યા. પછી રાવણે બાણો ચલાવી રામને બહુ ગભરાવ્યો, પણ એણે દસ બાણથી દસ શીશ ને વીસ ભુજ છેદી નાખ્યા. વારેવારે છેદાય ને વારેવારે પાછા નીકળે એથી રામ કંટાળ્યો. એ જોઈ વિભીષણે કહ્યું કે મહારાજ એના નાભિકુંડમા અમૃત છે તેના બળથી તે મરતો નથી. રામે પછી એકત્રીસ શર નાભિ લક્ષીને માર્યાં ને અગસ્ત્યદત્ત બ્રહ્માસ્ત્ર કાઢી મંત્ર ભણી ઉડાડ્યું. એ રાણવના હૃદયમાં પેઠું ને એ પડયો. તે શર પોતાની મેળે તેમાથી પાછું નીકળી સમુદ્રમાં જઈ ધોવાયું ને પછી રામના ભાથામા આવી રહ્યું. દેવોએ રામના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને જય જય એવો દુંદુભિશબ્દ આકાશમાં ગાજી રહ્યો. એ પ્રમાણે સાત દહાડા સાત રાત એમ અખંડ ચાલતું રામરાવણનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયું.

રાવણના મરણનું વર્તમાન સાંભળી મંદોદરીએ ત્યાં આવી વિલાપ કર્યો. પછી વિભીષણે ઉત્તરક્રિયા કરી. સર્વ સ્ત્રીઓએ રાવણને અંજલિ આપી ને રામે સૌના મનનું સમાધાન કર્યું. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે સર્વ કપિઓને લઈ લંકામાં જાઓ ને વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરો. આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણે રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી વિભીષણ, લક્ષ્મણ ને કપિ સર્વ પાછા રામની પાસે આવ્યા.

રામે સીતાને વર્તમાન કહેવાડયાં ને તે રામની પાસે આવી. રામે લંકાનું વિભીષણને દાન કર્યુ હતું તેથી તેણે લંકાની બહારજ પોતાની સભા ભરી. સર્વ દેવતાઓ રાવણના ત્રાસથી મુક્ત થઈ ત્યાં આવ્યા ને રામની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. રામે કહ્યું કે સીતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તો હું એનો સ્વીકાર કરૂં. સીતાએ તેમ કીધુ ને સીતા પવિત્ર છે એવી આકાશવાણી થઈ. રામે સીતાને પોતાની પાસે બેસાડી. પછી ત્યાં સ્વર્ગવાસી દશરથ રાજાએ આવી પોતાના બે પુત્રોનાં વખાણ કર્યાં ને આશીર્વાદ દઈ તે પાછો ગયો. શિવે આવી રામની પ્રશંસા કરી ને પછી સૌ દેવતા પોતાને ધામે ગયા. ઇન્દ્રે અમૃતની વૃષ્ટિ કરી એટલે રણમાં પડેલા કપિઓ સજીવન થયા. પછી રામ, સીતા તથા લક્ષ્મણ, વિભીષણ, સુગ્રીવ અને સર્વ કપિઓ પુષ્પક વિમાનમા બેસી, અયોધ્યાભણી માર્ગ લેતા હવા.

વનવાસનાં ૧૪ વર્ષ પુરાં થયા પછી પાંચમે દહાડે રામ, સીતા, લક્ષ્મણ તથા કપિઓ ચિત્રકૂટપર્વતની પાસે ઋષિ ભરદ્વાજને આશ્રમે (પ્રયાગ આગળ) આવી પહોચ્યા. ઋષિએ રામ તથા બીજાઓનો સત્કાર કર્યો, ને પછી ભરતસંબંધી વૃત્તાંત કહ્યું; વળી કહ્યું, કે, રામ અયોધ્યે આવે છે એમ ભરતને નહિ જણાવો તો તે કાલે પ્રાણત્યાગ કરશે. પછી રામે હનુમાન સાથે ભરતને સંદેશો કહેવાડાવ્યો, અને ભરદ્વાજે વિશ્વકર્માને બોલાવી વાનર રીંછને માટે મોટો આશ્રમ રચાવ્યો. રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતા એઓને પોતાની ઝુંપડીમાં લઈ જઈ તેઓની આગળ કંદમૂળ, ફળ, પાણી મૂકયા. રામ બોલ્યો કે હું મારા ભાઈ ભરતને જોયા વિના એમાનું કંઈ લઈ શકતો નથી. બીજે દહાડે પ્રાત:કાળે રામે હનુમાનને મોકલી ભીલના રાજા ગુહને ને અયોધ્યામાં પ્રધાનોને પોતાના આવવાની જાણ કરી.

ભરતે અયોધ્યા નગરીમાં પડો વગડાવ્યો કે નગરજનો, શ્રીરામ વનવાસથી પાછા આવે છે, આજે તે ગુહરાજને ત્યા છે ને કાલે અયોધ્યામાં આવશે; તમારા શોક મૂકી તેને સામોણે જવાને સજ થાઓ, નગરને શણગારો ને દેવ દહેરામાં પૂજા કરાવો.

પછી બીજે દહાડે ભરત ને રાણીઓ ને જનકરાજા ને પ્રધાનો ને વસિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણો ને નગરજન સૌ હર્ષભર્યાં રામને લેવા ગયાં. રામ ભરતને, પોતાના સસરા જનકને ને શત્રુઘ્નને ભેટ્યો. ભરત લક્ષ્મણને

ભેટયો. વસિષ્ઠ ને બીજા બ્રાહ્મણોએ રામને આશીર્વાદ દીધો ને વિનંતી કરી કે હવે રાજ્યાસને વિરાજો. સર્વ લોક જય જય રામ એમ ભણ્યા. પછી રામ કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયીને પગે પડયો ને એઓએ હરખનાં આંસુ પાડ્યાં. પછી રામે નંદિગ્રામ આવી પુષ્પક વિમાનને કુબેરને ત્યાં વિદાય કર્યું ને પોતે તથા લક્ષ્મણ સીતાએ વનવાસના વેશ કહાડી નાખ્યા. પછી રાજ્યચિહ્ન ધારણ કરી રામ મોટી ધામધૂમથી અયોધ્યામા આવ્યો.

ઉતરકાંડકથાસાર.

પછી રામને રાજ્યાભિષેક થયો ને ભરત યુવરાજ થયો. રામે વિભીષણ, સુગ્રીવ ને બીજા કપિ રીંછ સૌને એક માસ અયોધ્યામા રાખી વિદાય કર્યાં ને પછી તે રૂડી રીતે રાજ્ય કરતો હવો.

કેટલાક માસ પછી સીતાને ગર્ભ રહ્યો. એક દિવસ રામ કુડમાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં એક ધોબીને પોતાના જમાઈ સાથે વાત કરતા સાભળ્યો. તે વાત આવી કે તેની છોકરી સાસરેથી રિસાઈ આવીને રાતે બાપને ઘેર રહી હતી. બીજે દહાડે જમાઈ સાસરે આવ્યો ત્યારે સસરાએ કહ્યું કે આ તારી વહુને તારે ઘેર લઈ જા. જમાઈએ ઉત્તર દીધો કે તારી છોકરી મારે ઘેરથી કાલની ગઈ છે તે રાતે કયાં રહી આવી તે હું જાણતો નથી. હું રામના જેવો નથી કે તેને રાખું. હું ગરીબ છઉં તેથી સૌ મને નાત બહાર મૂકે માટે હું તો તારી છોકરીને નહિ રાખું એ સાભળી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યુ. વળી જયારે તે સ્નાન કરી અંતઃપુરમાં આવ્યો ત્યારે સીતા પોતાની દાસી આગળ રાવણ કેવો હતો તેની આકૃતિ ચીતરી બતાવતી હતી તે જોવામાં આવ્યુ. એ ઉપરથી રામને શક ઉપજયો કે હજી રાવણનું સ્મરણ તેના હૃદયમાંથી ખસ્યું નથી. પછી રામે પોતાના ત્રણે ભાઈઓને બોલાવીને કહ્યુ કે મારે સીતાનો ત્યાગ કરવો છે ભાઈઓએ રામને ઘણું સમજાવ્યો ત્યારે રામે કહ્યું કે હા, હું જાણું છઉં કે સીતા નિર્દોષ છે તોપણ લોકમા મારી વાત થાય છે ને તેઓના વચન મારાથી સંખાતાં નથી માટે ઓ લક્ષ્મણ, તું કાલે તેને ગંગાપાર મૂકી આવ.

પછી લક્ષ્મણ સીતાને લઈ ચિત્રકૂટપર્વત ઉપર આવ્યો ને વાલ્મીકનો આશ્રમ થોડેક દૂર રહ્યો એટલે તેણે રડીને સીતાને રામની આજ્ઞા જણાવીને કહ્યું કે તમે હવે ઋષિના આશ્રમમાં જઈ રહો, હું જાઉં છઉં. એટલું બોલી લક્ષ્મણ પાછો અયોધ્યે આવ્યો.

સીતા એકલી આક્રંદ કરવા લાગી. અઘોર ને વૃક્ષ વિનાના વનમાં ઉપરથી આકરો તાપ પડે ને તે પગે દાઝતી ધીમે ધીમે ચાલે, પાણીની તૃષાથી અકળાય, ચાલતાં પડી પડી જાય એ દુર્દશામા તે થોડુંક ચાલી પણ પછી મૂર્છિત થઈ પડી. થોડી વારે વાલ્મીક ઋષિ ફરતો ફરતો ત્યા આવી પહોચ્યો ને એણે તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ જઈ પોતાની સ્ત્રી તથા શિષ્યોની સંભાળમાં રાખી !

અહીં સીતાએ બે પુત્ર પ્રસવ્યા. તેનાં ઋષિએ લવ તથા કુશ એ નામ રાખ્યાં. પાચ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓને ઉપવીત સંસ્કાર કર્યાં ને પછી વેદશાસ્ત્ર ને ધનુર્વિદ્યા ભણાવ્યા. વળી ઋષિએ પોતાનું કરેલું રામાયણ કાવ્ય પણ તેઓને પાઠ કરાવ્યું.

એ છોકરાઓ પંદર સોળ વર્ષના થવા આવ્યા તેવામાં રામને વિચાર થયો કે રાવણ બ્રાહ્મણ હતો, ને મેં તેને માર્યો માટે મેં ખોટું કામ કર્યું છે. એ વિચારથી નિત્ય તે ઉદાસ રહે. પછી વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓના કહેવાથી રામે અશ્વમેધ કરવાનું ઠેરવ્યું. અશ્વને છૂટો મૂકી તેનું રક્ષણ કરવા રામે શત્રુઘ્નને સાથે મોકલ્યો. ઘણેક ઠેકાણે અશ્વ ફર્યો પણ કાઈએ બાંધ્યો નહિ, પણ વાલ્મીકના આશ્રમ આગળ લવકુશે તે બાંધ્યો. શત્રુઘ્ને તે અશ્વ છોડી મૂકવાનું કહ્યુ પણ તેઓએ ન માન્યુ. પછી શત્રુઘ્ને યુદ્ધ માગ્યું તો લવકુશે યુદ્ધ કરી સેનાસહિત શત્રુઘ્નને હરાવ્યો ને એવો તો ઘાયલ કીધો કે તે હાલી ન શકયો. એ વર્તમાન જાણી રામે ક્રોધે ભરાઈ લક્ષ્મણને મોકલ્યો. એની પણ તેજ દશા થઈ. પછી ભરત ને હનુમાન ગયા તે પણ હાર્યા. છેલ્લી વારે રામ પોતે સજ થયો. જયારે તે છોકરાઓ રામની દૃષ્ટિએ પડયા ત્યારે એને હૃદયમા પ્રેમ ઉપજયો તેમ તે છોકરાઓ પણ માનમર્યાદાથી રામને જોવા લાગ્યા. રામે પૃછયું તમે કોના પુત્ર છો ? તેઓ બોલ્યા અમારી માનું નામ સીતા છે પણ અમે અમારા પિતાનું નામ જાણતા નથી. અમને વાલ્મીક ઋષિએ ભણાવ્યા છે ને એ અમારે પિતા સમાન છે. એ સાંભળી રામે જાણ્યું કે એ મારા પુત્રો છે. એવે ત્યાં વાલ્મીક આવી પહોચ્યો ને એણે રામને વિનંતી કરી કે તમે સીતાનો અનુગ્રહ કરો. પછી ઋષિ સીતાને લઈ આવ્યો ને એને કહ્યુ કે રામની સાથે જા. સીતાએ ના કહી, પણ વાલ્મીકે તેને કહ્યું કે રામે તને દુઃખ દીધું છે તેનું વેર તારા દીકરાઓએ લીધું છે ને હવે તું જો મારી આજ્ઞા નહિ માને તો હું તને શાપ દઈશ. પછી સીતા રામની પાસે ગઈ ને રામે પ્રેમથી તેને હૈયાસરસી ધરી. પછી વાલ્મીકે સૌના ઉપર અંજલિ છાંટી

એટલે મૂર્છિત પડેલા સજીવન થયા ને રામ સીતા લવ કુશ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન હનુમાન ને સૈન્ય સૌ વાજતે ગાજતે અયોધ્યામા આવ્યા.

પછી મોટા ઠાઠથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને રામ કુટુંબ સુખ મહાલતાં રૂડી રીતે રાજ્યકાર્ય કરતાં, પ્રધાનને ધર્મનીતિનો બોધ આપતા ને દેવ તથા ઋષિઓનો સમાગમ રાખતાં આનંદમા કાળ નિર્ગમન કરી સ્વધામ પહોંચ્યો.

એ પ્રમાણે રામાયણનો સાર છે. હવે એમાનાં પાત્રજનસંબંધી થોડુંએક:—

રામનાં સર્વ કાર્યમાં વિવેક બહાર પડતો જણાય છે ને એટલા માટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં. જેણે ઋષિઓ પાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિઓની સંગતિમાં બાળપણ ને તરુણપણ ગાળ્યું, ઋષિઓના કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિઓના મુખની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો તેનામાં ઋષિના સામાન્ય ગુણ હોવાજ જોઈએ ને તે રામનામા હતા. સત્ય, સદાચાર, સરળપણું, આગ્રહ અને તેની સાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતા; પ્રસંગે વળી તેનો મોટો ક્રોધ વિવેક-વટ છતાં પણ દેખાઈ આવતો. ક્ષત્રી રાજપુત્રરૂપે તે રણયશેચ્છુ, ઉદાર ને ક્ષમાવાન હતો—દુષ્ટને દંડવામા, નિર્બળને સહાય થવામાં, કુળપદમોટપ રાખવામા તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો. એ રણમાં ધીટ, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપળ ને બળીઓ, તેમ રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ ને વૈભવમા ડાહ્યો વિલાસી હતો. આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, આજ્ઞાંકિત શિષ્યરૂપે, પ્રેમી તથા કોડીલા પતિરૂપે, શત્રુના કાળરૂપે તેમ વળી પ્રજાને સુખકર રાજારૂપે, વિદ્યાધર્મજ્ઞાનમા પંડિતરૂપે સૂર્યવંશમાં રઘુકુળમાં રામના સરખી કીર્તિ બીજાએ મેળવી નથી.

લોકમા પોતાનેવિષે જરાએ નરસું નહિ પણ સઘળુંજ સારૂં કહેવાય એ વિવેક ભર્યો લોભ રાખતા રામે સીતાને કટુ વચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ને ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી દીધી એથી તેણે પોતાનો પ્રેમીપણાનો વિવેક છોડયો છે અને પોતાનું કાર્ય કાઢી લેવાને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી મૈત્રીનો વિવેક રાખતા વાલિને મારી નાખી ધર્મવિવેક છોડ્યો છે.

રામનું હૃદય કોમળ ને પ્રેમાળ હતું, પણ તે વિવેકથી આચ્છાદિત રહેતું. તેનો વિવેક તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દેતો નહિ. સાહસ તથા સાહસનો હુકમ એ કરવાના કરતાં રામે કળેવળે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સહાય મેળવી કાર્ય કર્યાં એથી તેના જય ને યશ ઉજળા છતે તેટલા તેજસ્વી નથી—સૂર્યના તેજથી નથી પ્રકાશતા પણ ચંદ્ર--પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમાણે દીપી વિરાજે છે.

તોપણ, તે કાળની વસ્તીમાં ને તે કાળના જનની સ્થિતિમા રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાજ્ય તે રામનુંજ—'**રામરાજ્ય**;' બાણ તે રામનુંજ–'**રામબાણ**' એ કહેણી—તેના રાજ્ય તથા રણજયનાં સ્મરણ, અને '**એકપત્ની**' '**એક વચન**' એ તેનાં સંસાર વ્યવહારનાં યશનાં સ્મરણ;--એ સ્મરણો સેંકડો વર્ષ થયાં લોકનાં મન ઉપર તેવાં ને તેવાજ સતેજ રહ્યા છે.

લક્ષ્મણે ભાઈના પ્રેમને સ્ત્રીના પ્રેમથી વધારે ગણ્યો ને ઊર્મિલાને છોડી ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો, રામની આજ્ઞામાં રહી દાસત્વ કીધું, વનવાસમાં નિદ્રામાં સીતાનો સ્પર્શ થયો માટે તે બાર વર્ષ નિરાહાર રહ્યો એ તેના સદ્‌ગુણની સાથે તેનામાં રણશૌર્ય, બાણ યોજવાની કળા ન સાહસવૃત્તિ એ ક્ષત્રિપણાનાં ભૂષણ હતાં. એ । જાતિ સ્વભાવ ઉગ્ર ઉચ્છૃંખળ ને ક્રોધી હતો તે પ્રસંગે પ્રસંગે બહાર દેખાઈ આવતો, તોપણ તેણે બંધુના વચન ઓળંગી એક પણ અઘટિત કર્મ કર્યું નથી.*

ભરત જેને રાજ્ય આપવાને તેની માએ દશરથનું તથા કુટુંબનું મન દુખવ્યું ને રામને વનવાસ કરાવ્યો તેણે રાજપદનો લોભ ન રાખતાં રામના પાછા આવતાં સુધી યોગીપણે કંદફળ ખાઈ રામની પાદુકાની સેવા કર્યા કીધી એ તેની બંધુભક્તિ ને કુલીનતાનો વિવેક ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.

સીતા એ સ્ત્રી કેવી હતી? જનક રાજાની પુત્રી ને રામની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાજવંશી કુલિનતા ને સુઘડતા હોયજ એમા કાંઈ નવલ વિશેષ નથી. પરણીને સાસરે ગઈ, સાસરેથી વનમાં ગઈ, વનમાં બારેક વર્ષ કાઢયાં તે સ્ત્રીને સુવર્ણમૃગ જોઈ તેના ચર્મ ઉપર બેસવાનું મન કેમ ન થાય? તે સંસારના છળભેદમાં શું સમજે? રામ મૃગ મારવા ગયો. મૃગે મરતી વેળા ઓ સીતા! ઓ લક્ષ્મણ! એવા શબ્દ કર્યા

*મૃગના પ્રસંગમા સીતાને વીહીલી મૂકી એ તેણે મોટું સાહસ કીધું જેથી રાવણ સીતાને લઈ ગયો, પણ એ સાહસ, તે ઉગ્ર સ્વભાવના લક્ષ્મણે અવિચારથી ને ઇચ્છાથી નથી કીધુ, પણ કોઈ દહાડે સીતાની આજ્ઞા લોપેલી નહિ માટે એ પ્રસંગે પણ ન લોપવી એ વિવેક, તેના શાપનું ને ભાઈના ઠપકાનું ભય, ને હમણાંજ પાછો આવું છઉં એવી પ્રતીતિ એ ત્રણ જ્યારે અસહ્ય વેણ સાંભળવાથી તેના ખળભળેલા તથા ઉદાસ થયેલા મનમાં વસ્યાં ત્યારેજ કીધું છે.

તે સાંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે જાણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે બહુ સમજાવી, પણ તેણે ન માનતાં તેને કડવા શબ્દ કહ્યા. એ પ્રસંગમા સીતાએ પોતાની જાતિની અધીરતા, ગભરામણ ને ઉદ્ધતાઈ દેખાડી છે; તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ જાણી તેણે ભોળે ભાવે તેની સાથે વાતો કરી છે.

તેનો બહાર પડતો ને વખાણવાજોગ યશ એકજ છે. પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો જેથી તેણે રાજમંદિરનાં સુખ કરતાં પતિની સાથે રહેવા માટે વનવાસનાં દુઃખમા વિશેષ સુખ માન્યુ; રાવણની વિનયયાચના, તેનો ક્રોધ અને લંકાના વૈભવની તેણે સ્પૃહા ન રાખી; પોતે પ્રેમમાં સાચી છતે રામે શંકા આણીને કટુ વચન કહ્યાં તેથી મનમાં ક્રોધ ઉપજ્યો છતાં પાછી તે પ્રેમમા આવી જઈ પોતાની સાચવટ દેખાડતી; રામની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી છતાં જ્યારે રામે કાઢી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ પામી તોપણ તેણે રામની નિંદા ન કરી–એ તેના પ્રેમની બલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો દૃઢ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલુ તો મોટું બળ હતુ કે જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિકરાળપણાને તુચ્છ ગણતી ને ઉલટો સામો ક્રોધ દાખવતી. લોક ને વિશેષે સ્ત્રીઓ કહેશે કે બિચારી સીતા સંસારમા કંઈ સુખ ન પામી! પરણીને તેણે સંસાર માડયો–પછી તરતજ તે વનમા ગઈ–વ્રતે રહી–રાવણના ત્રાસમા પિડાઈ,–એ સ્થિતિના લહાવાના સમય ઉપર રામે તેને કાઢી મૂકી ને પંદર વર્ષ વિયોગમા ગાળ્યા! પણ 'ધન્ય છે સીતાને' સંસારસુખનો લહાવો ન લીધો ને ઘણા દુઃખ વેઠયા તોપણ, તેનો રામના ઉપર પ્રેમ સદા સાચો ને અખંડ સતેજ સતેજજ રહ્યો.

હનુમાન, સુગ્રીવ ને અંગદ એ ત્રણે બળ, સાહસ ને પરાક્રમથી પ્રખ્યાત છે તોપણ હનુમાન–વજ્રઅંગ–બજરંગમા તે ત્રણે ગુણ વિશેષ બહાર પડતા છે. એણે દાસરૂપે હોંસભેર રામને માટે બીજાથી નજ થાય તેવાં જે અદ્ભુત સાહસ કર્યા છે, તેથી એણે પોતાનું નામ પોતાના સ્વામીની સાથે જોડાએલું રાખ્યુ છે—'રામ લક્ષ્મણ જાનકી, જે બોલો હનુમાનકી' વળી બ્રહ્મચર્ય તે હનુમાનનુંજ. તે બુદ્ધિમાન પણ ઉદ્ધત, રંગીલો પણ બહુજ ફૂલકણો, પ્રસંગ સમજનારો પણ ભોળો હતો. સુગ્રીવ પોતાના પદનું મોટપ રાખનાર ને વ્યવસ્થાથી પોતાની પ્રજાનુ હિત ઇચ્છનાર વિવેકી રાજા હતો, પણ વેળાએ પોતાની ધુંદમા ઉદ્ધત થવામાં વિલંબ કરતો નહિ. સ્ત્રી તથા મદિરાનો વિલાસ ને તેથી આળસ એ તેનામાં મોટા દોષ હતા. જડ કુંભકર્ણ અને ચંચળ સુગ્રીવનો યુદ્ધ પ્રસંગ બહુ આનંદ આપે છે. તરુણ અંગદ, ચંચળ, હોસીલો, પરાક્રમથી યશ ઇચ્છનાર તેમ પાછો સમજુક ને સામાને પોતાની બુદ્ધિથી મોહ પમાડે તેવો હતો. યુદ્ધમાં તેણે હનુમાનથી ઓછું બાકી બીજા બધા કપિથી વિશેષ પરાક્રમ દેખાડયું છે.

રાવણમાં પ્રચંડ આગ્રહની સાથે શરીર બળ, તપશ્ચર્યાબળ ને બુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી તે ત્રાસદાયક મદોન્મત્તપણે વર્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજા થવાનો ને તે પ્રમાણે સર્વ સમૃદ્ધિ સુખમાં વૈભવ ભોગવવાનો તેનામા અતિલોભ હતો ને અતિલોભથી તે નિઃશંકપણે દુષ્ટ ઘાતકી ઘોરકર્મ કરતો ને બ્રાહ્મણ છતે રાક્ષસ કહેવાતો. એને કોઈ પણ કારણથી બ્રાહ્મણો ઉપર અતિવેર ઉપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો હતો અને નિસ્તેજ થએલા બ્રાહ્મણો એકસંપે તેના શત્રુ થયા હતા, પણ કંઈ ફાવતા નહોતા રાવણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડયુ, પણ પ્રકૃતિનો જીવડો તે કેમ નિરાતે બેસે? યુદ્ધ પ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના શત્રુઓની સ્ત્રીનાં હરણ કરવા માંડ્યાં જેથી તે પોતાનાં કુટુંબમા ને પ્રજાવર્ગમા પણ અળખામણો થયો ને અંતે દુર્દશાને પામ્યો.

એ મોટો તપસ્વી, પરાક્રમી. રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધો, તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો, પણ અત્યભિમાન, વિષયાસક્તપણું, નિર્દયપણું, ઉદ્ધતપણું એ તેનામાં મોટા દોષ હતા

રામરાવણનું યુદ્ધ એ વિવેક ને ઉદ્ધતપણું એ બેનું યુદ્ધ છે. અસાધારણ ઉદ્ધત સ્વભાવ આગળ, વિવેકનું શું ચાલે? પણ વિવેકને ઘણાની સહાય ને યુક્તિઓ મળે ત્યારે ઘણી વારે પણ વિવેકજ જય મેળવે. તેમ રામને જય મળ્યો. બાકી રણચતુર ને પ્રતાપી યોદ્ધારૂપે રાવણ રામ કરતાં ઉતરતો નહોતો. લોભી ને મહાભિમાની એને નીતિનો વિચાર તો હોયજ શેનો ને એજ કારણથી પાકી વયનો ને રણમાં પાકો ઘડાએલો એવો બળવાન બ્રાહ્મણ રાજા, નાની વયના ને રણપ્રસંગ ન જોએલા એવા પણ સર્વની કૃપાપ્રસાદી પામેલા એવા વિવેકબુદ્ધિના ક્ષત્રી રાજાથી પરાભવ પામ્યો.

વિભીષણે રાવણને વારે વારે ને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો તોપણ રાવણે ન માન્યું અને આપણે સત્યજ માનીએ કે રાવણે ક્રોધમાં તેને બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું, પણ તેટલાજ ઉપરથી તેણે રામને શરણ જવું ને તેની આગળ ભાઈનું સર્વ મર્મ ઉઘાડું પાડવું

એ શું તેને ઉચિત હતું? રાવણથી અપમાન મળ્યું માટે રાવણ અધર્મી ને દુષ્ટ હતો માટે તેણે તેનો ત્યાગ કરવો હતો ને શુક રાક્ષસની પેઠે વનમાં જઈ તપ કરવું હતું અથવા તેમ નહિ તો યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી રામને મળવું હતું, પણ તે રાવણનોજ ભાઈ એટલે તે વેર લેવાની બુદ્ધિથી અથવા રાજ્ય કરવાના લોભથી અથવા રણનો કાયર તેથી રામને સહાય થયો. ધન્ય છે કુંભકર્ણને કે તેણે રાવણનું કર્મ નિંદ્યું ને તેને કહ્યું કે ઘણુંજ ખોટું કીધું, તોપણ રણમાં જઈ યુદ્ધ કરી મુઓ. વિભીષણ રામનો ભક્ત ગણાય છે તે કાં ન ગણાય? વિભીષણ હતો તે છતાં રામને જય મેળવતાં ઘણું મથન કરવું પડયું તો તે ન હોત તો રામને જય મળવો શકય કેમ હોત? વિભીષણ કુળદ્રોહી ને રાજ્યદ્રોહી છતાં રામે, પોતાનું કાર્ય કર્યું માટે ચિરંજીવ કર્યો છે.

ઇન્દ્રજિત લક્ષ્મણનો સમોવડીઓ હતો. નામ તો મેઘનાદ હતું, પણ ઇન્દ્રને જીત્યા માટે ઇન્દ્રજિત કહેવાયો. એના બળ; રણચાતુર્ય, બહુજ બાણકળા એ વિષે સૌ એની પ્રશંસા કરે છે. કયાંથી બાણ મારે છે તે રામલક્ષ્મણ પણ ન જાણી શકયા ને નાગપાશે બંધાયા. એ ઇન્દ્રજિત ચપળ તેજસ્વી પણ અભિમાનના આનંદમાં રમનારો હતો. કૃત્રિમ સીતા કરી તેનું ડોકું કાપ્યું હતું એ તેણે રાક્ષસી રમત કીધી હતી. એ પુત્રરૂપે આજ્ઞાંકિતને સુલોચનાના સ્વામીરૂપે કોડીલો તથા વિલાસી હતો. એ કુટુંબમાં સૌને લાડકો ને પ્રજાને મનભાવતો યુવરાજ હતો.

---

૨૦. મહાભારતનો સાર.

અત્રિ નામે પ્રજાપતિની આંખમાંથી તેજનો ઝળકાટ નીકળ્યો તેથી અવકાશને ગર્ભ રહ્યો ને ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. એને બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાથી બુધ પુત્ર થયો. એ બુધ, સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુ ને એનો પુત્ર જે ઇક્ષ્વાકુ તેની બેન ઈલા (પૃથ્વી) સાથે પરણ્યો હતો ને એથી પુરુરવા પ્રતાપી રાજા થયો. એ પછી ત્રીજો યયાતિ રાજા પ્રખ્યાત ગણાયો. એને બે પુત્ર યદુ ને પુરુ. યદુના વંશમાં કૃષ્ણ તથા બળરામ એ પ્રતાપી થયા અને પુરુના વંશમા અઢારમો કે વીસમો ભરત (દુશ્યંત તથા શકુંતલાનો પુત્ર) રાજા થયો કે જેનો રાજ્યપ્રદેશ ભરતખંડ કહેવાયો. એ પછી પાંચમો હસ્તિન રાજા થયો તેણે હસ્તિનાપુર (દિલ્હી) એ નગર વસાવી રાજ્યધામ કર્યું. હસ્તિનનો કુરુ ને કુરુનો શન્તનુ થયો.

શન્તનુ પ્રથમ ગંગા સાથે પરણ્યો હતો ને તેથી તેને દેવવ્રત નામે પુત્ર હતો. શન્તનુ એક માછીની યોજનગંધા નામે કન્યા (એણે કુમાર અવસ્થામા પરાશર ઋષિથી વ્યાસને જન્મ આપ્યો હતો) સાથે લગ્ન કરવાને લલચાયો, પણ માછીએ કહ્યું કે તમે તમારા દેવવ્રતને ટાળીને મારી પુત્રીના પુત્રને રાજ્ય આપો તો પરણાવું. એ ઉપરથી શન્તનુ ઉદાસ રહેતો. એ જોઈ દેવવ્રતે તેના મનનું સમાધાન કીધું, પણ માછી માનતો નહિ. એ પ્રસંગે દેવવ્રતે માછીને ત્યાં જઈ કહ્યું કે તુ જો તારી કન્યા મારા પિતાને પરણાવીશ તો રાજ્ય ઉપરથી મારો હાથ ઉઠાવું છઉં, હું કોઈ સ્ત્રી સાથે પરણીશ નહિ, હું કોઈ પણ સ્ત્રીથી કોઈ છોકરાનો બાપ થઈશ નહિ એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. એ ઉદાર બુદ્ધિની પણ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા દેવવ્રતે કરી તે ઉપરથી તે ભીષ્મ એ નામથી ઓળખાયો ને પછી શન્તનુ પરણ્યો.

શન્તનુને સત્યવતી (યોજનગંધા)થી ચિત્રાંગદ ને વિચિત્રવીર્ય એ બે પુત્ર થયા. શન્તનુ મરણ પામ્યા પછી ચિત્રાંગદ રાજા થયો. પણ એ એક ગંધર્વ રાજા સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો ને પછી વિચિત્રવીર્ય હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો. સત્યવતી ને ભીષ્મ એ બે વિચિત્રવીર્યને પરણાવવાને વિચાર કર્યા કરતાં હતાં એવામાં કાશીરાજાની ત્રણ પુત્રીનો સ્વયંવર થાય છે, એવું વર્તમાન ભીષ્મને કાને પડયું. એ ઉપરથી ભીષ્મે ત્યાં જઈ જોયું કે કન્યાઓ તો સુંદર છે ને પછી સ્વયંવરના દિવસની વાટ ન જોતા, કાશીરાજાને પૂછયા વિના ભીષ્મ ત્રણે કન્યાને રથમાં બેસાડી હસ્તિનાપુર આવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે ત્યાં મળેલા સર્વ રાજાઓએ ભીષ્મસામા યુદ્ધ કર્યું, પણ ભીષ્મે સર્વને જીત્યા. હસ્તિનાપુર આવ્યા પછી ત્રણમાની અંબા નામે કન્યાએ કહ્યું કે મારા પિતાએ શાલ્વ રાજા સાથે મારો વિવાહ કરેલો છે માટે હું બીજો વર નહિ વરૂં. ભીષ્મે તેને શાલ્વને ત્યાં મોકલી ને પછી બીજી બેની સાથે વિચિત્રવીર્યને પરણાવ્યો.

શાલ્વે અંબાને કહ્યું કે તું બીજાને ત્યાં રહી આવી માટે હવે હું તારી સાથે લગ્ન નહિ કરૂં. અંબા પાછી ભીષ્મ પાસે આવી બોલી કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. ભીષ્મે કહ્યું મેં તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એ ઉપરથી અંબા ક્રોધ કરી પરશુરામને કરગરીને તેડી લાવી. પરશુરામ

ભીષ્મનો ગુરુ હતો માટે એણે સામા જઈ પરશુરામને નગરમાં આણી રાખ્યો. પરશુરામ બોલ્યો કે અંબા સાથે લગ્ન કર અથવા મારી સાથે યુદ્ધ કર. ભીષ્મે વિનયથી કહ્યું કે લગ્ન કરવા સંબંધી તો મારે પ્રતિજ્ઞા છે ને આજ્ઞા કરો તો યુદ્ધને માટે મારી ના નથી. પછી નગરની બહાર સત્તાવીસ દિવસ ગુરુશિષ્યે યુદ્ધ કર્યું ને ભીષ્મે પરશુરામને જીત્યો. એ યુદ્ધપ્રસગમા જ્યારે પરશુરામ મૂર્છિત થતો ત્યારે ભીષ્મ તેની આસના-વાસના કરતો. પછી પરશુરામે ભીષ્મને છાતી સરસો દાબીને કહ્યું કે તેં મારી ધનુર્વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરી છે અને અંબાને કહ્યું કે મારો નિયમ પૂર્ણ થયો માટે હવે તું પિતાને ઘેર જા. પછી પરશુરામ પોતાને સ્થાનકે ગયો; ચિત્રાંગદ મરણ પામ્યો હતો ને જ્યારે વિચિત્રવીર્ય પણ સંતાન રહિત મરણ પામ્યો ત્યારે હસ્તિનાપુરની ગાદી બીજા વંશમાં ન જાય માટે તે રાજપુત્રોની માતા સત્યવતીએ ભીષ્મનો વિચાર લઈ પોતાને પ્રથમ થયેલો પુત્ર જે વ્યાસ તેને તેડાવ્યો. વ્યાસ યમુના નદીના એક બેટમાં જન્મ્યો હતો તેથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન પણ કહેવાય છે; તે તપસ્વી જટાકલાપ રાખતો, વાઘનું ચામડું ઓઢતો ને અરણ્યમા રહેતો. વ્યાસની કૃપાથી ચિત્રાંગદની રાણીને આંધળો પુત્ર (ધૃતરાષ્ટ્ર), વિચિત્રવીર્યની રાણીને પિડરોગીઓ પુત્ર (પાંડુ) ને એક દાસીને સુંદર પુત્ર (વિદુર) એ ઉત્પન્ન થયા. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતો તેથી તેને રાજ્યપદનો અધિકાર નહોતો, વિદુર દાસીપુત્ર હતો માટે તેને પણ અધિકાર ન હોતો; પાંડુ હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો એ કુન્તી ને માદ્રી એ બે સ્ત્રીને પરણ્યો. કુન્તી એ શૂરસેન યાદવની પુત્રી--વસુદેવની બેન--કૃષ્ણની ફોઈ હતી; તેનુ નામ પૃથા હતું, પણ શૂરસેન પોતાના મિત્ર કુન્તિભોજ રાજાને સંતાન નહિ તેથી તેને કરી રાખવા આપી હતી ને એ ઉપરથી તે કુન્તિ કહેવાતી હતી, ને કુન્તિભોજેજ તેને પાંડુ સાથે પરણાવી હતી માદ્રી તે મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રી હતી ને તેનું ભીષ્મે પાંડુને માટે માગું કરેલું તે ઉપરથી તેનો બાપ હસ્તિનાપુર આવી તેને પરણાવી ગયો હતો. પાંડુ રાજાએ ઘણાક યુદ્ધ કરી ઘણા દેશ જીત્યા. તેને મૃગયા ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો તેથી તે ઘણુંખરૂં હિમાલયના રમણીય પ્રદેશોમાં પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહેતો. અહીં તેને એક બ્રાહ્મણના શાપથી વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તેણે રાજ્યપાટ છોડી સાધુવૃત્તિથી વનમાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે સ્ત્રીઓને કહ્યું કે તમે હસ્તિનાપુર જઈ રહો, પણ તેઓ તેમ ન કરતા તેની સાથેજ રહી. પછી તે વનમાં અટણ કરે ને ઋષિઓને આશ્રમે જઈ ધર્મજ્ઞાન સાંભળે. એક આશ્રમે તેણે સાંભળ્યું કે પુત્ર વિના ગતિ નથી ને એ ઉપરથી તેને પુત્રની ઇચ્છા થઈ ને પછી કુન્તીને ધર્મના પ્રસાદથી યુધિષ્ઠિર, વાયુના પ્રસાદથી ભીમ, ને ઇન્દ્રના પ્રસાદથી અર્જુન એ ઉત્પન્ન થયા અને માદ્રીને અશ્વિનીકુમારના પ્રસાદથી સહદેવ તથા નકુળ એ બે ઉત્પન્ન થયા. એ પાંચે પુત્ર, પાંડુના પુત્ર માટે પાંડવ કહેવાયા. થોડે કાળે પાંડુ રાજા મરણ પામ્યા ને માદ્રીએ સહગમન કીધું.

ધૃતરાષ્ટ્રે ગંધાર દેશના રાજાને જણાવ્યુ કે તારી પુત્રીના મારી સાથે લગ્ન કર. એ ઉપરથી તે રાજાએ પોતાની પુત્રીને કહ્યુ ને એ ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે જાણી પોતાની આંખે પાટા બાંધી પોતાના ભાઈ શકુનિની સાથે હસ્તિનાપુર આવીને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે પરણી; પણ તેણે પછી કોઈ દહાડો આંખેથી પાટો દૂર કર્યોજ નહોતો. ગાંધારીની ભક્તિ જોઈ તપસ્વી વ્યાસ પ્રસન્ન થયા હતા ને પછી તેને સો પુત્ર પુત્રી થયાં હતા. એ સો પુત્ર કૌરવ કહેવાયા; (પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં કુરુ રાજા પ્રતાપી થઈ ગયેલો તેના વંશના છે એમ ઓળખવાને માટે).

હવે પાંડુ માદ્રીની ક્રિયા કરીને કુન્તી તથા પાંચ પાંડવ હસ્તિનાપુર આવ્યા ને એઓએ પોતાનું વર્ત્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મને કહ્યુ. એઓએ શોક કીધો ને પછી કુન્તી તથા પાંડવને ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રીતિ કરી રાજમંદિરમાં રાખ્યા અહીં પાંડવ ને કૌરવ ધૃતરાષ્ટ્રની સમાન પ્રીતિથી સાથે ઉછરે, સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરે ને સાથે રમે, તોપણ, કૌરવ પાંડવની બહુ અદેખાઈ કરતા. એક દિવસે દુર્યોધને ભીમને ઝેર ભર્યાં લાડુ ખવાડ્યા ને જ્યારે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો ત્યારે એને કૌરવોએ ગંગામાં ડૂબાડી દીધો, પણ ભીમ મુઓ નહિ એ પાતાળમાં ગયો ને અહીં વાસુકિએ તેનું વિષ ઉતારી એક એવું અમૃતપાન કરાવ્યુ કે તેનામા દસ હજાર સર્પનું બળ આવ્યુ. પછી તે પાછો હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો.

પાંડવકૌરવને કૃપ નામે આશ્રિત બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો હતો, પણ પછી કૃપનો બનેવી દ્રોણ પણ ત્યાં આવી રહ્યો એટલે એની પાસે તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એ દ્રોણને હસ્તિનાપુર આવવાનું કારણ આ હતું:—પોતાની નિર્ધન સ્થિતિથી પોતાના કુટુંબનુ ભરણપોષણ થઈ શકતું નહિ તેથી તેણે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં જઈ આશીર્વાદ દઈ કહ્યું હતું કે તુ ને હું એક ગુરુને ત્યાં ભણતા હતા ને તેં મને કહ્યું હતુ કે હું રાજા થાઉં ત્યારે તુ આવજે, એ ઉપરથી હું તારી પાસે આવ્યો છઉં. દ્રુપદ બોલ્યો હતો કે

હું કોઈ તને ઓળખતો નથી. એ ઉપરથી દ્રોણે ખોજવાઈને કહ્યું હતું કે તું મારું અપમાન કરે છે, પણ સ્મરણ રાખજે હું ખરો ક્યારે કે તારું રાજપાટ છીનવી લેવડાવું ને તને મારા શિષ્ય પાસે બંધાવું ત્યારે. પછી તે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો. એ વેદશાસ્ત્ર ને સર્વ અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યામાં ઘણોજ પ્રવીણ હતો તેથી ભીષ્મે તેને મોટો સત્કાર કરી રાજ્યાશ્રય આપી રાજકુંવરશાળાનો અધ્યક્ષ ઠેરવ્યો હતો.

દ્રોણે સૌ શિષ્યને શ્રમ લઈ ભણાવ્યા, પણ પાંડવોની બુદ્ધિ તથા વૃત્તિ જોઈ તેઓને ભણાવતાં તે બહુ પ્રસન્ન થતો. યુધિષ્ઠિર શસ્ત્રઅસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો, પણ તે પોતાની ધર્મબુદ્ધિએ, ડહાપણે ને ભલમનસાઈએ વિશેષ નામાંકિત થયો; અર્જુને ધનુર્વિદ્યા વિશેષે સાધ્ય કીધી ને ભીમ ગદામાં પ્રવીણ થયો; નકુળ અશ્વવિદ્યામાં ને સહદેવ જ્યોતિષમાં તથા ખડ્ગ મારવાની કળામાં નિપુણ થયો, પણ સર્વ શિષ્યમાં અર્જુન દ્રોણને ઘણોજ વહાલો હતો તેમ અર્જુનની દ્રોણ ઉપર પણ ઉત્તમ ભક્તિ હતી.

પછી દ્રોણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું મહારાજ પાંડવકૌરવ વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા છે ને મહારાજે ઇચ્છયું કે નગરની બહાર રંગઅખાડો થાય ને તેમાં કુંવરો પોતપોતાની વિદ્યા દેખાડે ને સૌ લોક તે જોય. પછી સુશોભિત રંગમંડપ રચાયો ને ત્યાં સ્ત્રીવર્ગસહિત રાજકુટુંબ તથા નગરના જન સૌ જોવા આવ્યા.

પ્રથમ તો દ્રોણ ને તેનો પુત્ર અશ્વત્થામા એ શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી મંડપમાં ઉતર્યા ને ઈશ્વરનું મંગળસ્તવન ભણ્યા. પછી કુંવરો રંગ રંગનાં વસ્ત્ર સજી પોતપોતાના પ્રિય શસ્ત્ર સાથે ઉતર્યા. એક પછી એકે ઉભા રહીને ઘોડા ઉપરથી નિશાન માર્યાં; ઢાલ તરવારના પટા કર્યા ને દોડતાં, કૂદતાં, રથ દોડાવતાં, બાણ મારી દેખાડ્યા. દુર્યોધન ને ભીમ એ ગદાથી લડ્યા, પણ એ બેને એકમેક ઉપર દ્વેષ હતો તેથી તેઓ ખરેખર લડ્યા ને એથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઈ રહી. તે બેને છૂટા પાડવાને દ્રોણે અશ્વત્થામાને મોકલ્યો પણ તેઓએ ન માન્યું; પછી દ્રોણે જાતે જઈ બળે કરીને બંનેને એકેકથી વેગળા કર્યા. પછી અર્જુન સુવર્ણ કવચ પહેરી સુંદર ધનુષ સાથે ઇન્દ્રના ગરખો શોભતો આવ્યો. એણે અનેક પ્રકારે બાણની, ખડ્ગની, ચક્રની, પાશાની વિદ્યા દેખાડી ને સૌ ઘણાજ આશ્ચર્ય પામી પ્રસન્ન થયા. પછી કર્ણ આવ્યો ને બોલ્યો, રે અર્જુન! તેં તારી વિદ્યા દેખાડવી, પણ જો હવે હું તારા કરતાં કેવી વધારે સારી રીતે શસ્ત્ર વાપરું છઉં તે. દુર્યોધન બહુ રાજી થયો, પણ અર્જુનનું મોઢું ઉતર્યું. કર્ણે અનેક ખેલ કર્યા ને તે બોલ્યો કે તું શું મને તારા સરખોજ જાણે છ? પણ હું તને એવો તો રમાડીશ કે તારી ખાતરનીશા થશે કે વગર તેડે ને વગર બોલાવે અહીં આવવાથી શું લાભ થાય છે તે. કર્ણ બોલ્યો, મિથ્યા વેણ ન કાઢ, આવી જા એટલે તારા જાણ્યામાં આવશે કે હું તને કેવો રમાડું છઉં તે; એ મંડપ કંઈ તારો નથી કે તને પૂછીને મારે આવવું જોઈતું હતું? હું તારા ગુરુના દેખતાં તને કેવો રમાડીશ કે સૌ આશ્ચર્ય પામશે. દ્રોણે ક્રોધે ભરાઈ અર્જુનને કહ્યું, ઊઠ, શું સાંભળ્યા કરે છે, મારી આજ્ઞા છે. પછી અર્જુન તથા ભાઈઓ અને કર્ણ, તથા કૌરવો એમ સામસામા ઉભા થયા. એટલામાં કૃપ ઉભો થયો ને ટંટો પતાવવાને બોલ્યો: એ કર્ણ, તુ અર્જુનની સામા શસ્ત્ર વાપરવાને આવ્યો છે? તુ જાણે છે એ પાંડુ તથા કુન્તીનો પુત્ર છે તે? હવે તારાં માતપિતા કોણ છે તે કહે, અમે જાણીએ કે તું અર્જુન સામા ઉભો રહેવાને પાત્ર સમોવડીયો છે. એ સાંભળી કર્ણ લજ્જિત થઈ રહ્યો, કેમકે તે તો જાણતો હતો કે મારો પિતા તો મહારાજનો રથ હાંકનાર છે. પણ દુર્યોધને કૃપને ઉત્તર વાળ્યો કે કુળથી નહિ પણ વિદ્યાબળથી મોટાપણું આવે છે, અને હું આજથી કર્ણને અંગ દેશનો રાજા કરું છઉં. એમ કહી દુર્યોધને કર્ણને સુવર્ણ આસન ઉપર પોતાની પાસે બેસાડયો ને તેના ઉપર રાજછત્ર ધરાવ્યું. એ પ્રસંગે વૃદ્ધ સારથિ પ્રસન્ન થતો કર્ણની પાસે આવ્યો ને એ ધનુષ બાણ મૂકી સામો જઈ તેને પગે પડયો. પાંડવોએ તે બેને જોઈ હાસ્ય કીધું ને ભીમ બોલી ઊઠયો કે આ પિતાનો પુત્ર તુ અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો હતો કે? તું સારથિપુત્રને ધનુષ બાણનું શું પ્રયોજન છે? તુ પરોણો લઈ બળદનું ગાડું હાંક. કર્ણ ખાજવાઈ ગયો, પણ ઉત્તર ન આપતા ચૂપ બેસી રહ્યો. એટલે રાત પડી ને સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે થયા.

કર્ણ વિષે કથા આમ છે કે કુન્તિભોજને ત્યાં દુર્વાસા ઋષિ આવ્યા હતા તેણે કુન્તીની સેવા જોઈ પાંચ મંત્ર આપી કહ્યું હતુ કે જેનો મંત્ર ભણીશ તે દેવ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. એ ઉપરથી મંત્રનું પારખું જોવાને સહજ કુન્તીએ એકાંતમાં જઈ સૂર્યનો મંત્ર ભણ્યો તો સૂર્યે આવી તેને કવચ કુંડળ સહિત પુત્ર આપ્યો. કુન્તીએ તેને પેટીમાં ઘાલી જમનામાં વહેતો મૂકયો, પણ પેટી જમનામાંથી ગંગામાં ગઈ ને ગંગામાંથી અંગદેશમાં ગઈ. અહીં

એક સારથિની સ્ત્રીએ તે પેટી લીધી ને તેના ધણીએ ઉઘાડી અંદર જોયું તો તેઓએ બાળક દીઠો ને પછી તેને પોતાના પુત્ર પ્રમાણે પાળીપોષી મોટો કર્યો. કર્ણ દ્રોણ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો, પણ એણે મન દઈ શીખ્યું નહિ ત્યારે તેણે પરશુરામ પાસે જઈ અસ્ત્રશસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસ પરશુરામ કર્ણના ખોળામાં માથું મૂકી સુતો હતો ત્યા ઇન્દ્રે કીટ થઈને જાંઘ કોરવા માંડી; રૂધિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો; પણ કર્ણ સળવળ્યો નહિ. પરશુરામ જાગી ઊઠ્યો ને બોલ્યો કે તુ તારૂ ખરૂ નામ કહે. કર્ણે લજ્જિત થઈ કહ્યુ. પરશુરામ બોલ્યો કે તુ બ્રાહ્મણનું નામ દઈ મારી પાસે ભણ્યો એ તેં ચોરી રાખી માટે તારી વિદ્યા સઘળે ફળશે, પણ મરણ સમયે તુ અસ્ત્રવિદ્યા ભૂલી જઈશ. એ પ્રમાણે પરશુરામે કર્ણને શાપ દીધો હતો.

પછી દ્રોણે બોલી પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણામા પંચાળ દેશના દ્રુપદને શિક્ષા કરવાનું પાંડવકૌરવને કહ્યું. એ ઉપરથી દુર્યોધન ને બીજા કૌરવો દ્રુપદ સામા યુદ્ધ કરવા ગયા, પણ એઓ હારીને પાછા આવ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો ગયા ને એઓએ તેને હરાવ્યો ને બાંધીને હસ્તિનાપુર આણ્યો. દ્રુપદે ક્ષમા માગી ને દ્રોણે તેને છોડાવ્યો; વળી તેમ તેનું અર્ધ રાજ્ય પોતે રાખી અર્ધ તેનું પાછું આપ્યું.

પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ કર્યો ને એણે ધૃતરાષ્ટ્રની વતીનું રાજકાર્ય ચલાવવા માંડયું. યુધિષ્ઠિર યુવરાજ થયો ને લોકમાં તેની કીર્તિ વધી. એથી દુર્યોધન બહુ ખિન્ન થયો એણે ધૃતરાષ્ટ્રને એકાંતમાં કહ્યું કે અમે તમારા પુત્ર છતાં અમને રાજ્ય કરવે અયોગ્ય કેમ ગણો છો? તમે પાંડુ કાકાના મોટા ભાઈ છો ને અમે મોટા ભાઈના પુત્ર છીએ માટે અમારો હક છે. ધૃતરાષ્ટ્રે ઉત્તર વાળ્યો કે હે પુત્ર! પાંડુના સરખો બીજો રાજા જગતમાં કોઈ નહોતો ને હું અંધ છઉં તે શી રીતે રાજ્ય કરૂં? તેના પુત્રમાં રાજ્યકાર્ય કરવાના સર્વ સદ્‌ગુણો છે ને લોક પ્રસન્ન છે; યુધિષ્ઠિરમા તારા કરતા વિશેષ સદ્‌ગુણ છે. મારાથી તેની સાથે શત્રુવટ કેમ રખાય? દુર્યોધન બોલ્યો ત્યારે હું આપઘાત કરી મરીશ, કેમકે મારૂં માનભંગ થયું તે મારાથી સહન થતું નથી. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો ઓ મારા પુત્ર, તું એટલો અધીર કેમ થાય છે? જો તારી ઇચ્છા રાજ્ય કરવાની હોય તો હું રાજ્યકારભાર અડધા અડધા તેને ને તને બન્નેને વહેંચી આપું કે પછી તારે ને તેને કોઈ દહાડો ટંટો થાયજ નહિ.

દુર્યોધન બોલ્યો કે ત્યારે ઠીક છે, પણ રાજ્યજ વહેંચી આપો તે વધારે સારૂં કે કોઈ દહાડો પણ કલહ ન થાય. હું હસ્તિનાપુરમાં રહી તમારા વિચાર લઈ રાજ્ય કરૂં ને તે પોતાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરે. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો કે આપણા કુટુંબમાં ભીષ્મ મુખ્ય છે તે ને દ્રોણ ને વિદુર એ પાંડવના દૂર જવાથી અપ્રસન્ન થશે, ને મારાથી તેમને કહેવાયજ કેમ કે તમે જાઓ. દુર્યોધન બોલ્યો મહારાજ, તમો બીજાઓને વિચાર પુછો એ તમારી ઉંચી પદવીને યોગ્ય નથી; તે કરતાં તમે પાંડવોને તેડાવી તેમને વારણાવટ (અલાહાબાદ) જઈ રહેવાનું કહો. તેઓ તમારી આજ્ઞા માનશે ને કોઈ તમને માઠું પણ કહેશે નહિ. એ પ્રમાણે વાત થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે હે પુત્ર, તમે સૌ વારણાવટમાં જઈને રહો ને થોડા દહાડા પછી હું તમને પાછા બોલાવીશ. એ આજ્ઞા ઉપરથી પાંડવ ને કુન્તી ત્યાં જઈ રહ્યાં.

પાંડવો વારણાવટ જવા નીકળ્યા તે વેળા વિદુરે યુધિષ્ઠિરને સાંકેતિક બર્બર ભાષામાં ચેતાવ્યા હતા કે દુર્યોધને તમને લાક્ષાગૃહ (લાખ તથા બીજા સળગી ઊઠે તેવા પદાર્થોનું ઘર)માં બાળી મૂકવા વિચાર કર્યો છે માટે સાવધ રહેજો, ને એક શ્લોક ભણી કહ્યું કે હું એક માણસ મોકલું છઉં તે એ શ્લોક ભણશે ને પછી તેને તમે રાખી કામે વળગાડજો. પછી થોડેક દહાડે પાંડવો વારણાવટમા પુરોચન શિલ્પીએ જે મહેલ બાંધી રાખ્યો હતો તેમાં જઈ રહ્યા. એઓ રાતે જાગતા હતા—અહીં વિદુરનો મોકલેલો માણસ આવ્યો તેણે કોઈ ન જાણે તેમ ભોયમાં સુરંગ ખોદી મૂકી. એક દિવસ કુન્તીએ નગરના ગરીબ લોકોને જમાડ્યા તેમા એક ભીલડી ને તેના પાંચ છોકરા પુષ્કળ મદ્યપાન કરી, સારી પેઠે જમીને ત્યાં સૂતા હતા. તે રાતે પવન ઘણો છૂટયો હતો તે જોઈ ભીમે છાનોમાનો પડોસમાં પુરોચનનું ઘર હતું તેને સળગાવી દીધુ ને પછી વહેલો વહેલો આવી તે તથા ભાઈઓ તથા કુન્તી ભોંયરાંમાં ભરાઈ ચાલતા થયાં ને લાક્ષાગૃહ બળી ગયું. ભીલડી તથા પાંચ છોકરાઓ બળી મુઆં ને પુરોચન તેના ઘરમાં બળી મુઓ. હસ્તિનાપુરમાં સમાચાર પહોચ્યો કે પાંડવ તથા કુન્તી બળી મુઆં ને ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર એઓએ શોક કર્યો, પણ કૌરવો બહુ રાજી થયા.

ભીમે ચાર ભાઈ તથા માતાને ખાંધ પર બેસાડી દક્ષિણ દિશાનો પંથ લીધો ને તે ભાગીરથીને તટે

આવ્યાં. ત્યાં વિદુરનો મોકલેલો એક માછી આવ્યો હતો તેણે તેઓને નદીપાર ઉતાર્યા. પછી તેઓ વનમાં ચાલ્યાં. અતિ શ્રમથી થાકી ગયાને લીધે ચાર ભાઈ તથા કુન્તી એક ઝાડ તળે બેઠાં ને પછી ઘસઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યાં, પણ ભીમ જાગતો બેસી રહ્યો હતો. થોડીક વાર થઈ એટલે પીળા ડોળાના હિડિમ્બ રાક્ષસે પોતાની બેન હિડિમ્બાને કહ્યું કે આપણા વનમાં મનુષ્યની ગંધ આવે છે માટે તુ જઈ તેમને લઈ આવ. ઉંચી ને સુંદર રાક્ષસીએ ભીમનું પ્રચંડ શરીર તથા તેના લાંબા હાથ જોઈ તેને વરવાની ઇચ્છા કરી. ભીમ બોલ્યો હું અહીંથી નહિ ખસું, પણ એટલામાં હિડિમ્બ ક્રોધ કરી ત્યા આવ્યો. એ ને ભીમ ઝાડ તથા પથરાથી સારી પેઠે લડ્યા. એ મોટા ગોઘાટથી પાંડવ જાગી ઊઠયા ને અર્જુન ભીમની સહાય કરવા આવ્યો, પણ તે સમે ભીમે રાક્ષસને કમરમાંથી પકડી ઉંચકી માથા ઉપર ફેરવી ભોંય પર પછાડયો ને પછી તેનું માથું એક હાથમાં ઝાલી રહી બીજે હાથે મુક્કીઓ મારી મારીને તેના શરીરનાં હાડકાં ભાંગી નાખ્યાં.

ભીમે રાક્ષસીને કહ્યું કે અમારી સાથે શું કરવા આવે છે, તું તારે ઠેકાણે જા. તે બોલી મેં તને વર્યો છે માટે હું તો તને નહિ મૂકું, તારી વચનની દાસી થઈને રહીશ. પછી તે કુન્તીને પગે પડી ને એણે ભીમને આજ્ઞા આપી. યુધિષ્ઠિરે વિધિથી લગ્ન કર્યાં. પછી ભીમે પોતાના ભાઈઓની ઝુંપડીથી નિરાળી એક બીજી ઝુંપડી બાંધી ને હિડિમ્બા સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો. અહીં તેને પુત્ર થયો જે ઘટોત્કચ–ગટોરગચ્છ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એવામાં વ્યાસ ત્યા આવ્યો ને એણે પાંડવને કહ્યું કે તમે અહીંથી થોડેક દૂર એકચક્ર નામે નગર છે ત્યાં જઈ રહેજો.

પછી પાંડવો હિડિમ્બવન છોડીને એકચક્રમાં જઈ એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બ્રાહ્મણને વેષે રહ્યા. સવારે તેઓ ભિક્ષા માગવા જાય ને રાતે કુન્તી સઘળાનું આણેલું એકઠું કરી બે ભાગ કરે ને એક ભાગ ભીમને આપે ને એક ભાગમાંથી સૌ ખાઈને ધરાય. એક દહાડો જેના ઘરમાં તેઓ રહેતા હતાં તેઓને રડતાં કકલતા સાંભળ્યાં ને પૂછી લેતાં જાણ્યું કે તે નગરનો રાજા વકરાક્ષસને માટે પ્રતિદિન કેટલુંક ખાવાનું ને એક માણસ મોકલે છે ને આવતી કાલે તે બ્રાહ્મણની પોતાના ઘરમાંથી કોઈને મોકલવાની વારી આવી હતી. કુન્તીએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપી કહ્યુ કે તમે અથવા તમારા ઘરનું કોઈ ન જશો, મારો ભીમ છે તે જશે ને રાક્ષસને મારશે. પછી બીજે દહાડે ભીમ પુષ્કળ ખાવાનું લઈને વનમાં ગયો ને એક વડતળે બેસીને ભીમે પ્રથમ તો ગાડામા ભરેલું સર્વ ખાઈ લીધું ને ખાલી ગાડામાં કચરો કાદવ પાછો ભર્યો. વળી ઘીનાં કુંડા પણ તે પી ગયો ને પછી મૂત્ર વગેરે ગંદા પાણીથી તે પાછાં તેણે ભર્યાં. એટલે તો વક આવ્યો ને ગાડાં કુંડાં જોઈને ખીજવાઈ ગયો. તેણે ભીમને મુક્કીઓ મારી પણ એણે હસ્યા કીધું. પછી બે જણ ઝાડે ઝાડે ને મુક્કીએ મુક્કીએ લડ્યા; ને ભીમે તેના પગ પકડી ચીરી નાખ્યો. બીજા રાક્ષસો હાથ જોડી ભીમની પાછળ આવ્યા ને એણે તેમને કહ્યું કે સાવધ રહેજો—કોઈ દહાડો પણ મનુષ્યનો આહાર કરશો નહિ ને તેમને દુઃખ દેશો નહિ. પછી ભીમે પાછા નગરમાં આવી સંધું ભાઈને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હવે ઉતાવળા અહીંથી ચાલો, નહિ તો છતાં પડીશું ને કૌરવ જાણશે. પછી તેઓ રાત્રે છાનામાના નગરમાંથી નીકળીને આગળ ચાલતાં થયાં.

પછી પાંડવો એક બીજા નગરમાં જઈ રહ્યા. અહીં તેઓએ સાંભળ્યું કે દ્રુપદ રાજા પોતાના કામ્પિલ્લ નગરમાં પોતાની પુત્રીનો સ્વયંવર કરે છે ને ત્યાં સૌ રાજા એકઠા થાય છે ને પુત્રી ઘણી સુંદર છે. તેઓનું મન લલચાયું ને બીજે દહાડે તેઓ કુન્તીને એક ધૌમ્ય નામે બ્રાહ્મણની સંભાળમાં રાખી સ્વયંવર જોવાને ચાલ્યા.

સ્વયંવરનો મોટો ઠાઠ હતો ને ત્યાં સૌ રાજાઓ મંડપ જોવાને બેઠા હતા. ત્યાં પાંડવોએ પોતાના વેરી કૌરવને–દુર્યોધન તથા કર્ણને–કૃષ્ણ બળરામને, સિંધુદેશના જયદ્રથને, પૌંડ્રના વાસુદેવને, ચેદીના શિશુપાળને, વિરાટના રાજાને, મદ્રના શલ્યને ઇત્યાદિને દીઠા. દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મંડપમાં આવી બોલ્યો કે આ દંડની ઉપર સુવર્ણ મત્સ્ય છે ને વચ્ચે ચક્ર ઉલટાં સુલટા ફર્યાં કરે છે; આ ધનુષ ચઢાવી બાણ યોજી મત્સ્યની આંખ વીંધશે તે દ્રૌપદીને વરશે; એકથી બીજી વાર બાણ મારવું નહિ, જેની શક્તિ હોય તે ઊઠે. પછી કેટલાક ઊઠયા, પણ ધનુષ વાળીજ ન શકયા ને કેટલાક અપમાન થવાને ભયે ઊઠયાજ નહિ. પછી કર્ણે ઊઠી ધનુષ્ય વાળ્યું ને તે તેમાં બાણ યોજે છે એટલામાં દ્રૌપદી જે મંડપમાંજ હતી તે બોલી ઊઠી કે 'હું સૂતપુત્રને નહિ પરણું.' કર્ણ ઝાંખો પડયો પણ પછી હસતું મોઢું રાખી મંડપ બહાર જઈ બેઠો.

જ્યારે સૌ રાજા હારી બેઠા ત્યારે બ્રાહ્મણ મંડ-

વમાં બેઠેલા પાંડવોમાંથી અર્જુને ઊઠી ધનુષ ચઢાવ્યું અને બ્રાહ્મણ સ્વયંવરને અર્થે મત્સ્ય વીંધે છે એ જોઈ મંડપસભામાં જ્યાં ત્યાં સૌ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા! કોઈ હાસ્ય કરી કહે કે રાજાઓથી નથી થયું તે હવે બ્રાહ્મણ કરવા આવ્યો છે? કોઈ કહે શક્તિ વિના કોઈ હામ ધરતું હશે? પણ અર્જુને કોઈનું કંઈ ન સાંભળતાં દ્રોણનું સ્મરણ કરી બાણ સાધી માર્યું ને મત્સ્યની આંખ વીંધી. ધન્ય! ધન્ય! વાઃ વાઃ થઈ રહી. દ્રૌપદીએ અર્જુનને હાર પહેરાવ્યો.

ક્ષત્રી રાજાઓ ક્રોધાયમાન થયા ને તેઓ દ્રુપદને ધિક્ ધિક્ કહેવા લાગ્યા કે ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કન્યા આપી! તેઓ ખડ્ગ કાઢી દ્રુપદના ઉપર ઝુમી રહ્યા ને બોલ્યા કે તારી પુત્રી ક્ષત્રીને નહિ વરે તો તને જીવતો બાળી મૂકીશું. પાડવો ને બ્રાહ્મણો દ્રુપદની સહાયે થયા. ભારે બખેડો મચ્યો, પણ કૃષ્ણે પાડવને ઓળખ્યા ને પછી સૌને સમજાવી વિદાય કર્યા પાડવો દ્રૌપદીને લઈ પોતાને ઉતારે ગયા. એઓએ ઘેર જઈ માતાને કહ્યું કે અમે આજ રૂડું કમાઈ આવ્યા છીએ કુન્તીએ જાણ્યું કે ખાવાનું હશે ને તે બોલી કે તમે સૌ ભાઈઓ વહેંચી લો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો રે મા! તું શુ બોલી? અર્જુન સ્વયંવરમાંથી દ્રૌપદીને લઈ આવ્યો છે. કુન્તીએ પસ્તાવો કરી કહ્યું કે હવે જેમ દોષ ન લાગે તેમ વર્તો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યુ કે તું લગ્ન કર. એ કહે અમે તારા દાસ છીએ, દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરવાને તુંજ યોગ્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દ્રુપદ પોતાની પુત્રીને જેની સાથે પરણાવે તેણે પરણવું.

પછી કુન્તીના કહેવા પ્રમાણે દ્રૌપદીએ જે ખાવાનું હતું તેની વહેંચણ કરી, પણ ભીમને તેનો ભાગ આપતા તેનાથી હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ મધ્યરાત્રે તે સૌ સૂતાં-દ્રૌપદી કુન્તી પાસે, પાંડવો કુન્તીના પગ આગળ.

દ્રુપદ મોટા વિચારમા પડ્યો હતો પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાંડવોની પછવાડે પછવાડે જઈ તેઓએ ઘરમા જે વાત કરી તે સાંભળી. તરતજ તેણે પાછા આવી દ્રુપદને કહ્યું ને એણે સવારે પુરોહિત મોકલ્યો ને પાછળથી રથ મોકલ્યો. એક રથમા પાંડવો બેઠા, બીજા રથમાં કુન્તી તથા દ્રૌપદી બેઠાં ને તેઓ નગરમાં આવ્યા ભોજન કરાવ્યા પછી દ્રુપદે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હું જાણું છઉં કે તમે કીર્તિમાન્ રાજા છો, પણ કુળ નામ કહેશો? યુધિષ્ઠિર બોલ્યો અમે રંક લોક છીએ અમારી સાથે સંબંધ કરવો અઘટિત સમજો, તો ઇચ્છા હોય તેમ કરવું-અમે અપ્રસન્ન નહિ થઈએ. વળી દ્રુપદે વિનતી કરી ત્યારે યુધિષ્ઠિરે સત્ય વાર્તા કહી ને દ્રુપદ મનમાં હરખાયો.

પછી કોણ પરણે તેને માટે ચર્ચા ચાલી. એટલામાં વ્યાસ ત્યાં આવી પહોચ્યો. દ્રુપદે તેને સુવર્ણ આસને બેસાડ્યો ને સભા થઈ. નક્કી આ થયું કે દ્રૌપદીએ પાંચ સાથે લગ્ન કરવાં. પછી યુધિષ્ઠિરાદિ એક પછી એક એમ દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા ને ઘણોક કાળ કાંપિલ્ય નગરમાજ પ્રગટ નામે રહ્યા.

પાંડવો પરણ્યાના વર્તમાન કૌરવને થયા ને એઓ ગભરાયા. પછી ભીષ્મે આગ્રહ લીધો કે પાડવકૌરવને અડધો અડધ રાજ્ય વહેંચી આપવું જોઈએ. વિદુરને મોકલી પાડવોને તેડાવ્યા. એઓ પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા ને નગરના લોક ઘણા પ્રસન્ન થયા.

પાડવો હસ્તિનાપુરમાં આવી રહ્યા છે એવામાં એક દહાડો ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે તમે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જઈને રાજ્ય કરો. હું અડધું રાજ્ય તમને આપી દઉં છઉં. ભીષ્મે પણ કહ્યુ કે મહારાજ કહે છે તે યોગ્ય છે. પછી પાંડવો, ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ અને બીજા સંબંધીઓની આજ્ઞા લઈ જમના નદી ઉપર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી રહ્યા ને અહીં તેઓએ રૂડે પ્રકારે રાજ્ય કર્યું ને સર્વ દેશાન્તરમાં યુધિષ્ઠિરની કીર્તિ ચળકી રહી

એક સમે કૃષ્ણ પાંડવને (ફોઈના છોકરાને) મળવા ઇન્દ્રપ્રસ્થમા આવેલો તે ને અર્જુન બન્ને ખાંડવવનમાં મૃગયાને ગયા અહીં એક દહાડો અગ્નિએ બ્રાહ્મણને વેષે આવી કહ્યુ કે એક મોટા ઋષિએ બાર વર્ષ યજ્ઞ કરી મને એટલું તો ઘી પાયું છે કે મારી શક્તિ ઘટી ગઈ છે ને મારો રંગ પીળો થઈ ગયો છે માટે ખાંડવવનની વનસ્પતિ ભક્ષણ કરાવો કે મારૂં અજીર્ણ મટે. જ્યારે હું વન બાળવાનો આરંભ કરૂં છઉં ત્યારે ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ મોકલી છાટી નાખે છે ને તેનું કારણ આ વનમાં મોટા નાગ રહે છે તેને ઉગારવાનું છે. અર્જુન બોલ્યો મને જો સ્વર્ગના અસ્ત્રશસ્ત્ર મળે તો હું ઇન્દ્રને જીતું. એ ઉપરથી અગ્નિએ તેને ગાંડીવ ધનુષ, બાણ ભર્યા બે ભાથા અને ધ્વજા ઉપર હનુમાન એવો એક રથ એ આપ્યા પછી અર્જુને ને કૃષ્ણે ઇન્દ્ર સામું યુદ્ધ કર્યું ને અગ્નિએ ખાંડવવન ભક્ષ કીધું. સઘળા સાપ ને નાગ બળી ગયા, માત્ર તક્ષક નાસી ગયો ને ઉગર્યો.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો નારદના કહેવાથી દ્રૌપદી સાથે વર્ષમા બે મહીના ને બાર દહાડા અનુક્રમે વારાફરતી રહેતા. તેઓએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જેને મંદિરે દ્રૌપદી હોય તેના મંદિરમાં તેની આજ્ઞા

વિના જો કોઈ જાય તો તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે. એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણની ગાય લુચ્ચાઓ છોડી લઈ ગયા તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ અર્જુનને દ્વારે આવ્યો. અર્જુને તેની પાછળ દોડવાની ઉતાવળમાં યુધિષ્ઠિરદ્રૌપદીના મંદિરમાંથી શસ્ત્ર લીધાં. એ અપરાધને માટે અર્જુને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે મારાથી દોષ થયો છે માટે હું બાર વર્ષ તીર્થાટન કરવા જાઉં છઉં યુધિષ્ઠિરે ઘણી ના કહી, પણ અર્જુન ન માનતાં ચાલતો થયો.

એની સાથે કેટલાક બ્રાહ્મણ પણ નીકળ્યા ને અર્જુને સકળ તીર્થ કર્યાં. હરદ્વારમાં તે વાસુકીની કન્યા ઉલૂપી સાથે પરણ્યે ને થોડો કાળ તેના નગરમાં રહ્યો. વળી અટનમાં પરશુરામના દર્શન કર્યાં ને એણે પ્રસન્ન થઈ ઘણાક અસ્ત્રશસ્ત્ર આપ્યાં. મણિપુર નગરીમાં ત્યાંના રાજાની દીકરી ચિત્રાંગદા તેના ઉપર મોહિત થઈ ને અર્જુન પણ તેના ઉપર મોહ્યો, રાજાએ કહ્યું મારી પુત્રીને પુત્ર થાય તે અહીંઆજ રહીને મારી પાછળ મારૂં રાજ્ય કરે એવું હોય તો હું પરણાવું. એ વાતને માન્ય કરી અર્જુન પરણ્યો ને ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. ચિત્રાંગદાને પુત્ર થયો તે બભ્રુવાહન નામે પ્રસિદ્ધ છે. પછી અર્જુન દ્વારિકા આવ્યો ને કૃષ્ણને મળ્યો. કૃષ્ણે પોતાની ફોઈના પુત્રની રૂડી સ્વાગત કરી. એક વાર નગર બહાર એક ડુંગરી ઉપર મંડપ બંધાવી કૃષ્ણ, સૌ રાજવંશીઓને બોલાવી સુંદર ભોજન કરાવી કુટુંબ લહાવો લેતો હતો. એ પ્રસંગમાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બે જણ ફરતા ફરતા જ્યાં સ્ત્રીઓનો ઉતારો હતો ત્યાં જઈ પહોચ્યા.

અહીં અર્જુન સુભદ્રાની સામા એકી દૃષ્ટિએ જોયાં કરે છે એવું દેખી કૃષ્ણે તેનું હાસ્ય કીધું ને પૂછ્યું કે તું તીર્થવાસીને વેશે છતાં સ્ત્રીઓ ઉપર દૃષ્ટિ કેમ કરે છે? અર્જુન બોલ્યો કે ઉત્તમ સૌંદર્ય એકાએક જોવામાં આવે તો કોણ મોહ નહિ પામે? મારાથી અજાણતાં જોવાયું હશે.

એમ કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું. પણ કૃષ્ણે તેનો હાથ પકડી કહ્યું કે એ મારી બેન છે. તારી ઇચ્છા હોય તો મારા પિતાને કહી તારી સાથે પરણાવું.

અર્જુન બોલ્યો કે તારી બેનનો જે પતિ થાય તેના જેવો ભાગ્યશાળી કોણ? કૃષ્ણે કહ્યું કે મારા મોટા ભાઈનો વિચાર દુર્યોધનને આપવાનો છે, પણ હું તનેજ આપીશ.

બે દહાડા કુટુંબ મેલાવડો ડુંગર ઉપર રહ્યો. ત્રીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સ્ત્રી પુરુષો સૌ પાછાં દ્વારિકા આવવાને નીકળ્યાં. કૃષ્ણે અર્જુનને બાજુપર તેડી જઈ કહ્યું કે હું મારા પિતાની આજ્ઞાથી મારી બેન આપું છઉં, તું આ મારા અશ્વના રથ ઉપર ચઢ અને સુભદ્રા વાટમાં મળશે; જેમ નસાય તેમ નાસજે ને બળરામને જાણ પડે તેની અગાઉ ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચજે. અર્જુને સુભદ્રાનો રથ દીઠો કે પોતાનો રથ તેની પાસે પાસે રાખવા માંડયો ને પછી ફરી પડી બીજી સ્ત્રીઓ પાસે હતી તે છતાં સુભદ્રાનો હાથ પકડી ઉંચકીને પોતાના રથમાં બેસાડીને તરત પાછો ઉપર ફરી આવી રથ દોડાવી મૂક્યો ને પછી ત હેલામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોચ્યો. અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો એ જોઈ લોક હોકારા પાડતા જ્યાં વસુદેવ, કૃષ્ણ, બળરામ વાતો કરતા હતા ત્યાં આવ્યા ને બોલ્યા કે અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો. એ સાંભળી બળરામે ક્રોધે ભરાઈ સેવકને આજ્ઞા આપી કે અશ્વ સજ કરો, પણ કૃષ્ણે કંઈજ ચંચળતા ન દેખાડી ત્યારે તેણે રોષમાં ને રોષમાં કહ્યું કે કૃષ્ણ! એ કર્મ તેંજ કરાવ્યું છે, પણ મને પૂછ્યા વિના તારે તેમ કરવું ઘટિત નહોતું, પણ હવે અર્જુનનું મૃત્યુ આવ્યું છે, હમણાં હું તેને પકડી કાઢી અને તેને ને તેનાં સગાંને વાઢી નાખીશ. કૃષ્ણ બોલ્યો ભાઈ આટલો આકળો કેમ પડે છે? અર્જુન આપણો સગો છે, કુળ ઉંચું છે ને શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણયુક્ત છે. વળી તેને પાછી આણીશું તો પછી તેની સાથે લગ્ન કોણ કરશે? માટે હવે અર્જુન સુભદ્રાને અહીં બોલાવો કે તે વિધિથી પરણે. બળરામ બોલ્યો, તને તેમ સંતોષ છે તો તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર.

પછી અર્જુન સુભદ્રા દ્વારિકા આવ્યાં ને પરણ્યાં. બાર વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી અર્જુન અહીંજ રહ્યો ને પછી તે સુભદ્રાને લઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો. પછી દ્રૌપદીને અક્કેક ધણીથી અક્કેકો એમ પાંચ પુત્ર થયા ને સુભદ્રને એક (અભિમન્યુ) થયો. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ્ય કરતો ને પ્રજાજન સુખી હતાં. પાંડવો બીજા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરી હરાવી તેઓનું દ્રવ્ય ભંડારમાં ભરતા. વળી કેટલાક રાજા તો યુધિષ્ઠિરને મિત્ર રાખવાને આતુર હતા તેથી તેઓ પોતાની પ્રસન્નતાથી ભેટ મોકલી દેતા. જ્યારે ધનસંગ્રહ પુષ્કળ થયો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ને એને માટે કૃષ્ણને દ્વારિકાથી તેડાવ્યો. કૃષ્ણે આવી કહ્યું કે હજુ એક રાજા જરાસંધ જીતવો બાકી છે, માટે તે જીતાયા પછી યજ્ઞ કરવો. કૃષ્ણ, અર્જુન, ને ભીમ એ ત્રણ જણ બ્રાહ્મણને વેષે મગધ દેશ ગયા ને

જરાસંધને ત્યાં જઈ જાચ્યું કે અમો ત્રણમાંથી એક સાથે તું યુદ્ધ કર જરાસંધે ભીમ સાથે યુદ્ધ કર્યું ને અઢારમે દહાડે મુઓ. પછી યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞને અર્થે સર્વ રાજાઓની પાસેથી દ્રવ્ય માગવાને ચારે ભાઈને ચારે દિશાએ મોકલ્યા. એઓ જયારે વર્ષે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણે સભા ભરી યુધિષ્ઠિરને કહ્યુ કે હવે તુ મોટો રાજા થયો, હવે તું યજ્ઞ કર ને હું તારી આજ્ઞામાં રહી તને સહાય કરીશ.

યજ્ઞની સામગ્રી થવા માંડી ને દેશદેશના રાજા બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય સૌ ત્યાં આવવા લાગ્યા. હસ્તિનાપુરથી કૌરવ પણ આવ્યા. ભીષ્મ, દ્રોણ, દુર્યોધન, એઓની આજ્ઞા લઈ યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ આરંભ્યો ને કારભાર કૌરવોને સોપ્યો.

એ યજ્ઞના વિધિમાં આવું છે કે જે શ્રેષ્ઠ રાજા હોય તેની પ્રથમ અર્ધ્યપૂજા કરવી જોઈએ. એ ઉપરથી ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યુ કે તું કૃષ્ણને અર્ધ્ય આપ પણ એ સાંભળી ચેદિનો શિશુપાળ ક્રોધે ભરાઈ બોલી ઊઠયો; "વયને માન આપો તો વસુદેવને અર્ધ્ય આપો; મોટું રાજય જુઓ તો દ્રુપદને; ઉંચા મનના તરુણને જુઓ તો દુર્યોધનને, મોટા ગુરુને જુઓ તો દ્રોણને, તપસ્વી ઋષિને જુઓ તો વ્યાસને માન આપો, પણ ધિક્ છે આ સભાને કે આ ગોવાળીઓ-પોતાના રાજાનો ઘાતક એને માન આપો છો !" (શિશુપાળની સાથે રુક્મિણીના લગ્ન થવાના હતા, પણ તેટલામાં કૃષ્ણ તેને હરી ગયા હતા.) ભીષ્મ ને યુધિષ્ઠિરે તેને બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ખડ્ગ કહાડી બોલ્યો કે હમણા હું સૌને કાપી નાખું છઉં. પછી તેણે ભીષ્મને ને કૃષ્ણને ગાળો ભાડવા માડી ને સભામા કોળાહળ થઈ રહ્યો. કૃષ્ણ બોલ્યો કે એ મારો સગો છે, એના શબ્દ સહન કર્યા છે, પણ હવે એક શબ્દ એ વધારે બોલશે તો હું સહન કરનાર નથી. શિશુપાળ સામે આવ્યો ને કૃષ્ણે સુદર્શન મકી તેનું મસ્તક ઉડાડી દીધુ. પછી નિર્વિઘ્ને યજ્ઞ થયો.

યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના મહેલમાં જન્મમા ન જોઈ હોય તેવી વસ્તુઓ દીઠી. તેણે મયાસુર શિલ્પીના ઘડેલો એક અલૌકિક સભામંડપ જોયો. એ મંડપ જોતા તેણે પથ્થર હતા ત્યાં પાણી જાણ્યુ ને પાણી હતુ ત્યા પથ્થર જાણ્યા ને એથી તેના વસ્ત્ર પલળ્યાં. એ મુર્ખાઈ ઉપર દ્રૌપદીએ હાસ્ય કર્યુ ને દુર્યોધન છેક લજ્જિત થઈ રહ્યો. પછી સૌએ મળી તેને કુંડમાથી કહાડયો ને નવા વસ્ત્ર આપ્યાં. દુર્યોધને ખિન્ન થઈ વહેલું વહેલું બહાર જવાનું કીધું, પણ તેટલામા તે ભૂલો પડયો ને તેનું માથું ભીંત સાથે અફળાયું. પછી તેણે હસ્તિનાપુર જઈને મહારાજને સર્વ વાર્તા કહી.

પાંડવની કીર્તિ તથા સમૃદ્ધિ જોઈ દુર્યોધન જે મનમાં બળી ગયો હતો તેણે પોતાના ભાઈ દુઃશાસન તથા મામો શકુનિ એઓને બોલાવી ગોઠવણ કરી કે આપણે યુધિષ્ઠિરને દ્યૂત (જુગાર) રમવા તેડવો ને કપટ કરી તેને હરાવી વનવાસ મોકલવો. પછી તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી દ્યૂતનો ઓચ્છવ કરવાની આજ્ઞા લીધી ને પાડવોને બોલાવ્યા. દ્યૂતથી મોટી હાનિ થાય છે તે યુધિષ્ઠિર જાણતો હતો, પણ પિતા સમાન કાકાની આજ્ઞા ન ઓળંગાય અને ક્ષત્રિધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ અથવા દ્યૂતરમણની સામી માગણી થયે ના ન કહેવાય માટે તેણે ઇચ્છા ઉપરાંત પણ હસ્તિનાપુર જવાની સજાઈ કીધી.

પાડવો અને કુંતી તથા દ્રૌપદી હસ્તિનાપુર આવ્યાં ને ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ સૌને મળ્યાં. બીજે દહાડે પાંડવો સભામંડપમાં ગયા ને ત્યા શકુનિ બોલ્યો કે રાજા યુધિષ્ઠિર આવો. સંધુ તૈયાર છે, એક બાજી રમો. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે કપટ ન કરો તો હું રમવા બેસું. શકુનિ બોલ્યો કે જો હારવાનો ડર લાગતો હોય તો નજ રમવું એ વધારે સારૂં છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે મારે જાણવું તો જોઈએ કે સામો બેસનાર કોણ છે ને હું જીતું તો હોડ પ્રમાણે મારે કોની પાસેથી લેવું ? દુર્યોધન બોલ્યો કે હું સામો રમવા બેસુ છઉં, પણ મારી તરફથી પાસા શકુનિ નાખશે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું એ રીત તે વળી કેવી કે પાસા કોઈ નાખે ને બેસે વળી કોઈ ? તોપણ પછી તે ને શકુનિ સામાસામા પાસા નાખવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિરે ઉપરાઉપરી હારવા માડયું ને છેલ્લી વારે રાજય પણ ખોયું. પછી સૌએ તેને વાર્યો, પણ તેણે કોઈનું ન સાંભળતાં રમ્યા કીધું ને હાર્યા કીધું, તેણે પોતાના ભાઈઓને દુર્યોધનના દાસ કર્યા ને પોતે પણ થયો. શકુનિ બોલ્યો-યુધિષ્ઠિર તેં ઘણું ખોટું કામ કીધુ કે તુ દાસ થયો, પણ હવે તુ તારી સ્ત્રી આપી દેવાની હોડ કરી રમ; જો જીતીશ તો પાછો સ્વતંત્ર થઈશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હા હું દ્રૌપદીની હોડ કરૂ છઉં. એ શબ્દ સાંભળી સભામા બેસનારા સૌ દુઃખી થયા-વિદુરે કપાળે હાથ દીધો ને ભીષ્મ તથા દ્રોણનાં મોઢાં ઉતરી ગયા. પછી શકુનિએ પાસો નાખ્યો ને દુર્યોધન જીત્યો.

દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું કે દ્રૌપદીને અહીં લઈ આવો

ને તેની પાસે દાસીનું કામ કરાવો. વિદુર બોલ્યો આ તે શું અઘટિત બોલવું? રાજપુત્રી-તારા ભાઈની સ્ત્રીને તું દાસી કરે છે? યુધિષ્ઠિર પ્રથમ દાસ થયો છે ને દાસ થકી દ્રૌપદીની હોડ થાય નહિ. પછી તેણે સર્વને કહ્યું કે દુર્યોધન કહે તે સાંભળશો નહિ, તેની બુદ્ધિ તો આજ ભ્રષ્ટ થઈ છે.

પછી દુર્યોધને એક સેવકને આજ્ઞા કરી કે દ્રૌપદીને અહીં તેડી લાવ. એણે જઈ દ્રૌપદીને કહ્યું. ત્યારે દ્રૌપદી ક્રોધ કરી બોલી કે હું કોની દાસી હતી કે તેણે મને હોડમાં મૂકી? પોતાની સ્ત્રીને હોડમાં મૂકે એવો કોણ મૂર્ખ છે? સેવક બોલ્યો-રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓને હોડમાં દાસ કર્યા છે ને તે પોતે પણ થયો છે માટે હવે તારાથી ના નહિ કહેવાય, ઊઠ ચાલ. દ્રૌપદી બોલી પૂછીને આવ કે યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસ થયા પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી કે પછી? સેવકે સભામાં આવી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું તો એણે એકે શબ્દ ન બોલતાં નીચુ જોયાં કીધું. દુર્યોધને સેવકને કહ્યું કે એ મિથ્યા શબ્દવાદ શાને માટે? જા તેને લઈ આવ. સેવક જવાનું કરતો હતો પણ ભીમના ડોળા જોઈ ડર્યો. પછી દુર્યોધને દુઃશાસનને મોકલ્યો. એણે જઈ કહ્યું કે હમણાં તો મારી સાથે ચાલ, પછી તારે જે કહેવું હોય તે સભામાં આવી કહેજે. દ્રૌપદી બોલી-કૌરવોનો અંત હવે પાસે આવ્યો છે કે તેઓ આવાં કર્મ કરે છે. પછી તે કાંપતી કાંપતી દુઃશાસન સાથે ચાલી, પણ આમ કરીને રાજમહેલ આવ્યો કે તરતજ તે રણવાસ તરફ ઉતાવળી દોડી, પણ દુઃશાસને તેને પકડી કાઢી ને તેનો લાંબો ચોટલો સાહી તેને સભામાં આણી.

દ્રૌપદીને જોઈ સૌએ લજ્જિત થઈ નીચું જોયું. તેણે ભીષ્મ દ્રોણને પૂછ્યું કે યુધિષ્ઠિરે દાસ થયા પછી કે પહેલાં મને હોડમા મૂકી હતી? એઓએ ઉત્તર ન દેતાં નીચું ઘાલ્યું. પછી તેણે પાંડવોની સામું જોયું, પણ એઓએ પણ નીચું ઘાલ્યું. ભીમ તેને છોડવવાને ઊઠવાનું કરતો હતો પણ તેટલામાં યુધિષ્ઠિરે આંખને અણુસારે તેને ના કહી. પછી જ્યારે દ્રૌપદીએ ફરીથી પાંડવના સામી દૃષ્ટિ કરી ત્યારે દુઃશાસન તેને બીજી તરફ ખેંચી લઈ જઈ બોલ્યો રે દાસી તું આમ તેમ શું જોય છે? એ પ્રસંગે કર્ણ ને શકુનિ બોલી ઊઠયા કે ઠીક, ઠીક કહ્યુ!

પછી દ્રૌપદી મોટું આક્રંદ કરતાં બોલી કે તમારે સૌને સ્ત્રી છોકરાં છે ને તમારા હૈયામાં મારૂં દુઃખ કેમ નથી વસતું? હું એક વાત પૂછું છઉં તેનો ઉત્તર દો. તે વધારે બોલવા જાય છે કે દુઃશાસને કઠોર વચન બોલી તેને ખેંચવા માંડી, પણ એટલામાં તેના ચીરનો છેડો તેના હાથમા આવ્યો. ભીમથી ન રહેવાયું ને એણે યુધિષ્ઠિરના ઉપર ક્રોધ કર્યો, પણ અર્જુને તેને વાર્યો. દુર્યોધને દ્રૌપદીને કહ્યું કે આવ મારી જાંઘ ઉપર બેસ. ભીમ દાંત કકડાવીને મોટે સ્વરે બોલ્યો કે સૌ મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. જો હું દુર્યોધનની જાંઘને મારી ગદાથી ન ભાગું ને દુઃશાસનનું લોહી ન પીઉં તો હું કુન્તીનો પુત્ર નહિ. તેટલામાં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને સભામાં તેડી લાવ્યો ને એ દ્રૌપદીને બોલ્યો-હું દુઃખી છઉં બેટા કે મારા દીકરાઓએ આજ તારૂં અપમાન કરયું છે; પણ હવે તુ તારા સ્વામીઓ સાથે તારા રાજ્યમાં જા ને જે થયુ છે તેને વિસારી દેજે. પાંડવો તરત ઊઠયા ને ચાલતા થયા

પછી દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તમે તો તેઓને પાછું રાજ્ય આપ્યું, પણ હવે તેઓ બીજવાએલા છે તેથી અમારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે માટે એક વાર ફરીથી અમે દ્યૂત રમીએ ને જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે તેમ થવું જોઈએ. ધૃતરાષ્ટ્રે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી ને પાંડવોને પાછા બોલાવ્યા. પાછા યુધિષ્ઠિર ને દુર્યોધન રમવા બેઠા ને આ પ્રમાણે હોડ કરી કે જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરે અને તેરમે વર્ષે ઇચ્છામાં આવે તે નગરમાં ગુપ્ત રહે; પણ જો કોઈના જાણ્યામાં આવે કે તે ફલાણી જગાએ છે તો ફરીથી બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવે. પછી શકુનિએ પ્રથમની પેઠે કપટપાસા નાખ્યા ને દુર્યોધન જીત્યો દુઃશાસન બોલી ઊઠયો કે હવે તો દુર્યોધનનું રાજ્ય નક્કી થયું. પણ ભીમ બોલ્યો કે હર્ષથી ફુલાઈ ન જા, મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ રાખજે; તારૂં લોહી પીઉં તોજ હું કુન્તીનો પુત્ર ખરો. પછી પાંડવોએ વસ્ત્ર કાઢી નાખી વલ્કલ ધારણ કર્યાં ને વનમાં જવાની ઉતાવળ કરી. વિદુરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યુ કે કુન્તી વૃદ્ધ ને અશક્ત છે માટે તેને હું મારે ત્યાં રાખીશ. યુધિષ્ઠિરે તે માન્ય કરયું ને પછી તે તથા દ્રૌપદી વલ્કલ ધારણ કરી નગર બહાર વનભણી ચાલ્યાં. એ પ્રસંગે દ્રૌપદીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ભીમ દુઃશાસનને મારી એનું લોહી પીશે ને લોહીએ ભર્યા હાથ મારે માથે મૂકશે .ત્યાંસુધી હું મારા કેશ આમના આમ છૂટાજ રહેવા દઈશ.

પાંડવોએ બારે વર્ષ વનમાં કાઢયાં તેમાં જાણવા જોગ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છેઃ—યુધિષ્ઠિરે સૂર્યની તપશ્ચર્યા કરી ને એણે એક અક્ષયપાત્ર આપ્યું જેવડે

સેંકડો બ્રાહ્મણ યુધિષ્ઠિરને ત્યાં ભોજન કરતા. વ્યાસે આવીને કહ્યું હતું તે ઉપરથી અર્જુન ભાઈઓથી જુદો પડી તીર્થાટન કરવા નીકળ્યો. તેણે તપ કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યા ને શિવે બ્રહ્મશિરો એ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું. કુબેર વરુણઆદિ દેવતાઓએ પણ અસ્ત્ર આપ્યા. પછી ઇન્દ્રના તેડવાથી અર્જુન સ્વર્ગમા ગયો ને ત્યાં તેણે પાંચ વર્ષ રહી નવી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, તેણે નિવાતકવચ નામે અસુરને મારી ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેના ઉપર ઉર્વશી પ્રેમાશક્ત થઈ હતી, પણ અર્જુને તેને લેખવી નહોતી. એ ઉપરથી તેણે તેને શાપ દીધો હતો કે તું વ્યંડળ થઈ સ્ત્રીઓમા રહીશ પણ પછી ઇન્દ્રે તે શાપને એક વર્ષનો કર્યો હતો. ભીમે કિર્મીર ને જટાસુર એ રાક્ષસોને માર્યા હતા પાંડવો, ઋષિ તથા બ્રાહ્મણોના સઘાતમા તીર્થાટન કરતા અને તીર્થ મહિમાનાં તથા પુણ્યશ્લોક જનનાં આખ્યાનો સાંભળતા. તેઓએ રામ-નળ-હરિશ્ચંદ્ર-અષ્ટાવક્ર, યાજ્ઞવલ્કય-સાવિત્રી-ઇત્યાદિકની કથા સાંભળી હતી.

પાંડવો તીર્થાટન કરી આવી પાછા અદ્વૈત વનમાં આવી રહ્યા હતા તેવામા કૌરવો પોતાનો વૈભવ દેખાડવી પાંડવોને બાળવા સારૂ ગાયવાછડાની ગણતરી કરવાને મશે દેશમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓએ ફરતાં ફરતાં આવી અદ્વૈત વનની પાસેના વનમાં પડાવ કર્યો હતો. એક દહાડો દુર્યોધને થોડેક દૂર તળાવ હતુ ત્યા તંબુઓ તાણવાનું પોતાના માણસોને કહ્યું. તે તળાવ ઉપર ગંધર્વ રાજા પોતાના માણસ સાથે પડયો હતો. પછી દુર્યોધન તથા ગંધર્વ એ બેની લડાઈ થઈ તેમા ગંધર્વે દુર્યોધન તથા કર્ણને બાધી રાખ્યા. એ વાતનો સંદેશો કોઈએ આવી કહ્યો ત્યારે પાંડવોએ તરત જઈ ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી દુર્યોધન તથા કર્ણ એઓને છોડાવી પોતાને આશ્રમે આણી રાખ્યા. પછી દુર્યોધન લજ્જિત થઈ પાછો હસ્તિનાપુર ગયો હતો.

દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના જેવો રાજસૂયયજ્ઞ કરવાને વિચાર કર્યો, પણ પુરોહિતે કહ્યુ કે જયા સુધી ધૃતરાષ્ટ્ર છે ને તમારો શત્રુ યુધિષ્ઠિર છે ત્યાસુધી તમારાથી તે યજ્ઞ કરાય નહિ-ઇચ્છા હોય તો રાજસૂયયજ્ઞના જેવો બીજો મોટો યજ્ઞ કરો. પછી દુર્યોધને પુરોહિતના કહ્યાથી બીજો યજ્ઞ કર્યો ને પાંડવને તેડાવ્યા. યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર કહાવ્યો કે ઘણું રૂડું કર્મ છે ને તેથી ભરતવંશના પુરુષોની કીર્તિ વધશે. પણ વનવાસની અવધિ પુરી થયા વિના અમારાથી આવી શકાશે નહિ. ભીમે કહાવ્યું કે તેર વર્ષ પુરાં થશે ત્યારે યુધિષ્ઠિર રણયજ્ઞ કરી ધૃતરાષ્ટ્રના સઘળા પુત્રોને તેમાં હોમશે. પછી દુર્યોધને યજ્ઞ પર્ણ કર્યો. કોઈએ તે વખાણ્યો ને કોઈએ તે નિંદ્યો. દુર્યોધને કર્ણને કહ્યું કે જ્યારે હું પાંડવને મારીશ ત્યારે હું રાજસૂયયજ્ઞ કરીશ ને તું ત્યાં આવી મને માન આપજે. કર્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાસુધી હું અર્જુનને નહિ મારૂ ત્યાંસુધી હું મારા પગ નહિ ધોઉં ને મૃગમાસ નહિ ખાઉં ને કોઈને કંઈ ભેટ દાન-નહિ કરૂં પ્રતિજ્ઞાની જાણ યુધિષ્ઠિરને થઈ ત્યારે તે બહુ ખિન્ન થયો. કેમકે તે જાણતોજ હતો કે કોઈ દહાડો પણ અર્જુન ને કર્ણ સામાસામા લડ્યા વિના રહેનારા નથી.

એક દિવસ પાંડવો મૃગયાને ગયા હતા ને દ્રૌપદી આશ્રમમા એકલી હતી. એવું બન્યુ કે રાજા જયદ્રથ તે વાટે જતો હતો, તેણે દ્રૌપદીને રથમાં બેસાડી લઈ જવા માડી, પણ એવામા પાંડવોને જાણ થયેથી અર્જુન ભીમ તેની પછવાડે દોડ્યા ને તેના સૈન્યને મારી ભીમે તેને ધર્મ પાસે બાંધી આણ્યો, પણ પછી એણે તેને શિખામણ દઈ પોતાને દેશ જવા દીધો. એક દિવસ એક ઋષિ પાંડવને કહેવા લાગ્યો કે મારાં અરણીપાત્ર એક મૃગ લઈ ગયો છે માટે મને તે અપાવો એ ઉપરથી તે નીકળ્યા, પણ મૃગ હાથ ન લાગ્યો ને ધર્મને તૃષા લાગી. પછી નકુળ એક સરોવર આગળ ગયો તો ત્યાં વૃક્ષ ઉપરથી એક યક્ષ બોલ્યો કે મારા પ્રશ્નના ઉત્તર દીધા વગર પાણી લઈશ તો તું મરીશ. નકુળે તે ન માન્યું ને તે મરણ પામ્યો. સહદેવ, અર્જુન ને ભીમની પણ તેજ દશા થઈ પછી ધર્મે તે યક્ષના પ્રશ્નના ઉત્તર દીધા ને તે યક્ષે (યમે) પોતાના પુત્ર ધર્મના ઉપર પ્રસન્ન થઈ મરણ પામેલા ચારે ભાઈઓને જીવતા કર્યા; પેલા બ્રાહ્મણનાં અરણીપાત્ર પાછા આપ્યા ને જય થાઓ એવો વર આપ્યો. પછી પાંડવોને દ્યૂતની હોડ પ્રમાણે તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહેવાનું હતુ તેથી તેઓએ સર્વ ઋષિ મંડળીને વિદાય કરી ને પોતે દ્રૌપદીસહિત વેષ બદલી એકલા વનમાં ચાલતા થયા.

પાંડવોએ વિરાટરાજાની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો તેની પહેલા તેઓએ નગરની બહાર સ્મશાનમા શમીના ઝાડ ઉપર ડાળા પાંદડામા પોતાના વસ્ત્ર અસ્ત્ર સો સંતાડ્યાં; અને ત્યાં એક શબ રઝળતુ પડેલુ દીઠુ તે લઈને ઝાડ સાથે બાંધ્યું ને બૂમ પાડી કે આ અમારી માનું શબ છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને બાળવાના છૈયે માટે કોઈ એને છોડશો નહિ. પછી એકેક જણે

નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ યુધિષ્ઠિરે કાખમાં અક્ષપાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને જઈ આશીર્વાદ દીધો ને કહ્યું હું પાંડવને ત્યાં હતો, પણ તેઓ વનવાસ ગયા ત્યારે હું નિરાશ્રિત હોવાથી અહીંઆ આવ્યો છઉં; અક્ષવિદ્યામાં કુશળ છઉં ને મારૂ નામ કંક છે. પછી વિરાટે તેને રાખ્યો. થોડી વાર પછી ભીમ બલ્લવ (રસોઈઆને વેષે), પછી અર્જુન બૃહન્નટા (સ્ત્રીઓને નૃત્ય ગીત શીખવનાર હીજડાને વેષે), પછી સહદેવ તન્તિપાળ (ગાય ભેંસ ઢોરનો પરીક્ષક થઈને) અને નકુળ ગ્રંથિક (અશ્વપરીક્ષક થઈને) એમ એક પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાંડવોને ત્યા અમે હતા એવું તેઓએ કહ્યું અને વિરાટે સૌને પોતાને ત્યા રાખ્યા.

દ્રૌપદી સૈરન્ધ્રી નામ ધારણ કરી ચાલી આવતી હતી તે રાણીની દૃષ્ટિએ પડી ને એણે તેને બોલાવી પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પ્રથમ રૂક્મિણીની દાસી હતી ને પછી દ્રૌપદીની થઈ હતી, પણ પાંડવો સાથે દ્રૌપદી વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું રઝળ્યા કરૂ છઉં. રાણી બોલી તું કોઈ રાજાની સ્ત્રી જેવી જણાય છે ને તુ મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે ને રાજા જો તને જોય તો તે પછી મારો તો ભાવજ ન પૂછે માટે હું તો તને નથી રાખતી. દ્રૌપદી બોલી તે વાતની ચિન્તા નહિ રાખશો, પાંચ ગંધર્વ મારી રક્ષા કરે છે ને જે કોઈ મારી સામા કુદૃષ્ટિ કરશે તેને તે તરત મારી નાખશે; હું સઘળો ઘરધંધો કરીશ, પણ કોઈના પગ નહિ ધોઉં ને કોઈનું એઠુ નહિ જમું. રાણી બોલી જો એમજ છે તો આવ રણવાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટરાણીની સેવામાં રહી.

પછી યુધિષ્ઠિર ઘણા ઘણા સરદારો સાથે દ્યૂત રમે ને જીતે તે રાજાની આગળ લાવી મૂકતો. રાજા પ્રસન્ન થઈ સઘળું તેને પાછું આપી દેતો. ત્રણ મહીના રાજાએ મલ્લયુદ્ધની રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશ દેશના મલ્લો પોતાનું બળ તથા ચાતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા હતા. એક જીમૂત નામે મલ્લ ઘણે દૂરથી આવ્યો હતો તેણે સૌને હરાવ્યા. પોતાના રાજ્યમા જીમૂતને જીતે તેવો કોઈ ન નીકળ્યો તેથી રાજા ને સરદારો ચિન્તાતુર થયા. તેટલામા ભીમનું સ્મરણ થયું ને રાજાએ તેને બોલાવ્યો. ભીમ બોલ્યો હું ભૂખ્યો છઉં માટે ખાધા પછી લડીશ. રાજાએ તેની આગળ ઢગે ઢગ ખાવાનું આણી મુકાવ્યું ને ભીમે સૌના દેખતાં ધરાઈ ને ખાધું. પછી તે ને જીમૂત બે જણ બે હાથી લડતા હોય તેમ લડયા ને જોનારા વિસ્મયપૂર્વક હરખાયા. છેલ્લી વારે ભીમે જીમૂતને બે પગ પકડીને પોતાના માથા પર ફેરવી ધમ દઈ ને ભોંય પર પછાડયો ને તે મુઓ. રાજાએ ને બીજા સરદારોએ પ્રસન્ન થઈ ભીમને બહુ બહુ વાનાં આપ્યાં. એ પ્રસંગથી રાજાની ભીમ પર ઘણી પ્રીતિ થઈ ને તે કોઈ કોઈ વાર ભીમને રણવાસને આંગણે લઈ જઈ સિંહ વાઘ રીંછ સાથે લડાવતો. ભીમનું પરાક્રમ દેખી રાજા રાણી બહુ આનંદ પામતાં. કોઈ કોઈ વાર અર્જુન રાજકન્યા ઉત્તરાને ગાતા નાચતા શીખવતો તે રાજા જોતો ને પ્રસન્ન થતો. એ કોઈ વાર હયશાળામાં જઈ ઘોડાને જોતો ને નકુળને રીઝ આપતો. સહદેવને પણ ઘણીક રીઝ મળી, કેમકે તે ભવિષ્યવર્તી આગળથી કહેતો ને પછવાડેથી તેમજ થતું; વળી તેની સંભાળથી ઢોર વધ્યા ને ગાયો તમણું ચોગણું દૂધ વધારે આપતી.

એવી રીતે એક વરસ લગભગ વહી જવા આવ્યું. એ પાંડવોના વનવાસનું તેરમું વરસ હતું. દુર્યોધન જોડે યુધિષ્ઠિર જુગટું રમ્યા તેમા છેલ્લી રમતની શરત એવી હતી કે યુધિષ્ઠિર હારે તો પાંડવો બાર વરસ વનવાસ કરે અને તેરમે વરસે ગુપ્ત રહે. તેરમા વરસમાં તેઓ ઓળખાય તો બીજાં બાર વરસ વનમાં રહે. માટે આ વરસ ઘણું સંભાળવાનું હતું. અત્યારસુધી એમને કોઈએ પારખ્યા ન હતા. વરસ આખરે દ્રૌપદીને માથે ભારે સંકટ આવ્યું.

જુની કથાઓમાં મોટી પાચ સતી કહી છે તેમાં દ્રૌપદી પ્રખ્યાત છે. પાતિવ્રત્ય ધર્મ જે એને અતિ વહાલો હતો તેની ઉપર વિઘ્ન આવ્યું. વિરાટ રાજાની રાણી સુધેક્ષ્ણાની હજુરમાં દાસી થઈને એ સતી સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને રહી હતી. રહેવા ગઈ ત્યારે સુધેક્ષ્ણાને કહ્યું હતુ કે હું દ્રૌપદીની દાસી છું ને તે તેના સ્વામી જોડે વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું તેનાથી છુટી પડી છું. પાડવ સાથે વનવાસ જતી વેળા તેણીએ પોતાના સઘળા મૂલ્યવાન વસ્ત્રભૂષણ તજયાં હતાં ને માત્ર એક ધોળે લુગડે નીકળી હતી. રાણી સુધેક્ષ્ણાની ચાકરીમાં રહી તેવારે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા ધણી પાંચ ગધર્વ છે તેઓ રાત દિવસ મારી રક્ષા કરે છે.

સુધેક્ષ્ણાને ઘણા ભાઈ હતા તેઓ કીચક કહેવાતા હતા, અને વિરાટ રાજાના દરબારમાં તેમનું જોર ઘણું હતું. તેઓમા સૌથી વડો હતો તે વિરાટનો સેનાપતિ હતો એને એકસો પાચ ભાઈ હતા. એ સાળાથી રાજા બહુ ડરતો ને તેમની ઇચ્છાની સામો થઈ શકતો નહિ. વડા કીચકે દ્રૌપદીની લાજ લૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો

તેથી તે સતીને બહુ ક્રોધ ચડયો. એકાંતમાં છાનામાના ભીમને મળી તેણે બહુ રૂદન કર્યું, ને ઘણાં મહેણાં મારી કહ્યું કે જો તમે એ દુષ્ટ કીચકને નહિ મારો તો હું ઝેર ખાઈને મરીશ. એ વાત જાણી ભીમ ઘણો દીલગીર થઈ કીચક ઉપર ક્રોધાયમાન થયો. દ્રૌપદી જોડે ખેદ કરવા લાગી તેને શાત પાડીને સમજાવી. તેણે કહ્યું કે તમે મારો વાંક શું કરવા કાઢો છો ? દુઃશાસનને હું મારવા ઊઠયો હતો, પણ મોટા ભાઈએ અટકાવ્યો; જયદ્રથ વેળા પણ તેણે અટકાવ્યો; મારે વડીલ ભાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ, પણ કીચકનો ઘાટ તો હું નક્કી ઘડી નાખીશ. આ મારો મનસુબો એક ભાઈને કે બીજા કોઈને જણાવ્યા વિના આવતી કાલે કીચકનો પ્રાણ લઈશ. આ વાત કોઈને કહેવી નહિ. એનું મરણ થયા પછી તમારે એમ કહેવું કે એને મારા ગંધર્વે માર્યો.

પછી બીજી રાત્રે યુક્તિથી પાપી કીચકને એકાત અંધારી જગાએ ચિત્રશાળામાં ભીમે ઝાલ્યો ને તેનો ચોટલો પકડી પાડી નાખી ભોંય ઉપર ઘસડયો. કીચક પણ મોટો લડવૈયો હતો તેથી તેણે ઊઠીને ભીમને પછાડયો પણ એણે પાછો તેને ઉચકીને પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસળ્યો ને છાતી ઉપર ઘુંટણ મૂકી એવો તો ગુંદ્યો કે કીચકથી બોલાયુંજ નહિ ને તે મરણ પામ્યો.

પછી ભીમે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવો સળગાવી કીચકનાં હાડમાસનો ઢગ દેખાડયો ને બોલ્યો કે જે કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દશાને પહોંચાડીશ! દ્રૌપદી ઘણી રાજી થઈ. તેણીએ એવી બૂમ ઉઠાડી કે કીચકને મારા ગંધર્વે માર્યો. કીચકના મરણની ખબર નગરમા થયાથી હાહાકાર થઈ રહ્યો. કીચકના ભાઈઓ મુડદાંને બાળવા લઈ ગયા તે વેળા તેઓએ રાજાને કહ્યુ કે જે દાસીને માટે કીચકનું મરણ થયું છે તેને અમે કીચક સાથે બાળી મૂકવાને ઇચ્છીએ છીએ. રાજા કીચકોથી બહુ ડરતો તેથી તે કંઈ અટકાવ કરી શકયો નહિ. તેઓ દ્રૌપદીને પકડીને દોરડે બાધીને લઈ ગયા. પછવાડેથી ભીમ જુદે માર્ગે ત્યાં ગયો ને એક મોટું વૃક્ષ મૂલથી ઉખેડી પોતાના કેશ મોઢા પર નાખી (કે કોઈ ઓળખે નહિ) કીચકો ભણી દોડયો. એઓ ગંધર્વ આવ્યો જાણી નાઠા, પણ ભીમે તેઓને પકડી કાઢી મારી નાખ્યા ને દ્રૌપદીને છોડી નગરમાં વિદાય કરી ને પોતે પાછો છાનોમાનો પોતાને ઠેકાણે આવી રહ્યા. નગરમા પાછો ગભરાટ ઊઠયો. સૌ પ્રધાનોએ રાજાને કહ્યુ કે દ્રૌપદીથી નગરમાં બહુ ઉત્પાત થાય છે માટે તેને વિદાય કરી દેવી જોઈએ. રાજાએ પણ તેમ વિચાર્યું, પણ રખેને ગંધર્વ તેને મારી નાખે માટે તેણે રાણીને કહ્યું કે તું તેને રજા આપી દે. પછી રાણીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તારે લીધે મારા ભાઈઓ મરણ પામ્યા છે ને કાલે ઊઠીને મારા રાજાને પણ કંઈ થાય માટે તું તારે હવે બીજે કહીં જા. દ્રૌપદી બોલી હવે તેર દિવસ બીજા મને અહીં રહેવા દો; પછી મારા ગંધર્વો તમારૂં કલ્યાણ ઇચ્છાને મને બીજે ઠેકાણે લઈ જશે. પછી રાણી કંઈ બોલી નહિ.

હવે કૌરવોએ પાંડવોને બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવવાં પડે માટે તેઓને શોધી કાઢવાને જ્યાં ત્યા ગુપ્ત દૂત મોકલ્યા હતા, પણ એઓને જાણ પડી નહોતી. કેટલાક દૂત બળવાન કીચકના મરણનો સન્દેશો લાવ્યા હતા તે ઉપરથી કૌરવો, સૈન્ય લઈને વિરાટ ઉપર હલ્લો કરવા આવ્યા. તેઓને સહાય ત્રિગર્ત દેશનો રાજા સુશર્મન હતો તે વિરાટ નગરીની દક્ષિણે ઉતરી ગાયોને લઈ ગયો. વિરાટે સૈન્ય લઈ તેની પાછળ દોડ કરી ને પછી યુદ્ધ ચાલ્યુ. તેમાં બન્ને પક્ષનાં ઘણાંક માણસો મુઆં. પછી બે રાજાને એકલાએકલી યુદ્ધ થયુ. તેમાં વિરાટ હાર્યો ને સુશર્મન તેને બાંધી પોતાના રથમા નાખી ચાલતો થયો. યુધિષ્ઠિરે ભીમને કહ્યુ કે આપણે વર્ષ થયું રાજાનુ લૂણ ખાઈએ છીએ માટે કોઈ પણ પ્રકારે રાજાને શત્રુના હાથમાંથી છોડાવી આણવો જોઈએ. હું સૌની સંભાળ રાખું છઉં ને તું તથા નકુળ સહદેવ સુશર્મન પછવાડે દોડો. એઓએ જઈ સુશર્મનને પકડયો. પ્રથમ વિરાટને છોડી નગરમાં મોકલ્યો ને પછી સુશર્મનને મુશકે બાંધી રાજા પાસે આણ્યો. સુશર્મને ક્ષમા માગી ત્યારે વિરાટે તેને તેના રાજ્યમા પાછો મોકલ્યો. એ પ્રસંગમાં વિરાટે પાડવોનાં બહુ વખાણ કર્યાં ને તેઓનો ઉપકાર માન્યો.

વિરાટ ને પાડવ દક્ષિણ દિશાએ સુશર્મન સામા યુદ્ધ કરતા હતા તેવામાં દુર્યોધન ને બીજા કૌરવોએ ઉત્તર દિશાએ હલ્લો કરવા માંડયો હતો. એઓની સામા લડવા જનાર કોઈ નહોતું. રાજપુત્ર ઉત્તર નામે હતો તે છોકરો હતો ને તે રણવાસમાં ઉછર્યો હતો. યુદ્ધસંબંધી તે કંઈજ જાણતો નહોતો. લોકે કહ્યું કે રાજા તને રાજ્ય સોંપીને ગયો છે ને તારા તે વખાણ કરતો માટે આ વેળા તારે નીકળવુંજ જોઈએ. ઉત્તર ઊઠયો ને બોલ્યો કે હું કૌરવ સામા જઈ યુદ્ધ કરૂં, પણ રથ હાંકનાર કોઈ સારથિ નથી. પછી તે રણવાસમાં આવ્યો ને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે

તારી બેનના ભણાવનારે અર્જુનનો રથ હાંકેલો છે તે તારો રથ હાંકશે. ઉત્તરે પોતાની બેન ઉત્તરાને અર્જુન પાસે મોકલી ને અર્જુન સજ્જ થયો. અર્જુને શસ્ત્ર કવચ સજવા માંડયાં તે જોઈ સૌ સ્ત્રીઓએ હાસ્ય કર્યું. પછી ઉત્તર ને અર્જુન થોડાંક માણસો સાથે કૌરવ સામા ગયા. કૌરવનું સૈન્ય દેખી ઉત્તર બીન્યો ને અર્જુનને કરગરવા લાગ્યો કે સ્ત્રીઓ હસશે તે ખમાશે, પણ આ સૈન્યની સામા તો મારાથી જોવાતું નથી માટે તું પાછો નગરમાં હાંક. અર્જુને કહ્યું કે હવે તેમ નહિ થાય, ધારજ રાખ. ઉત્તરની ધીરજ ન રહી ને તેણે રથમાંથી નીચે કૂદી પડી નાસવા માંડયું. અર્જુને રથમાંથી ઉતરી તેને પકડી પાછો બેસાડયો. એ સંધું જોઈ કૌરવને વિચાર પડયો કે તે અર્જુન તો નહિ હોય? જો અર્જુન હોય તો ઠીકજ છે કે પાંડવને પાછો બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડશે. પછી તેરમું વર્ષ કયારે પુરૂં થાય છે તે વિષે વાદ ચાલ્યો. પણ ભીષ્મ બોલ્યો કે તેર વર્ષ પુરા થયાં છે.

અર્જુને ઉત્તરને કહ્યુ કે તું સ્મશાન ભણી હાક. પછી અર્જુને શમી ઉપરથી શસ્ત્ર લીધાં ને ઉત્તરને સર્વ વાર્તા કહી. પછી ઉત્તરને ધીરજ આવી ને તેણે રથને શત્રુ સામા હાંકયો. અર્જુને સૌને હરાવ્યા ને પછી જય-સૂચક શંખનાદ કીધો તેથી એક ભીષ્મ વગર સૌ કૌરવ મૂર્છિત થઈ પડયા. અર્જુનના કહ્યાથી ઉત્તરે રથમાથી ઉતરી દુર્યોધન કર્ણ ઇત્યાદિ મોટામોટા યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્ર કાઢી લીધાં ને તે પાછો આવી રથમાં બેઠો કૌરવો શુદ્ધિમાં આવ્યા કે લજ્જિત થઈ હસ્તિનાપુર ભણી ચાલતા થયા

વિરાટ સુશર્મનને હરાવી નગરમાં આવતો હતો તેને માનથી નગરમાં લાવવાને લોક સામા ગયા હતા. પણ તેમાં ઉત્તર નહોતો તેથી રાજાએ તેને વિષે પૂછયું એટલામાં તો સંદેશો આવ્યો કે ઉત્તરે કૌરવોનો પરાજય કર્યો છે ને લૂંટ સાથે આવે છે. પછી રાજાએ મોટી ધામધૂમથી સૈન્યને સામું મોકલ્યું ને યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે મહારાજ આવો મારી સાથે દ્યૂત રમો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે અતિ હર્ષમાં આવેલા સાથે દ્યૂત ન રમવો એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. રાજાએ આગ્રહ કર્યો ને બે જણ રમવા બેઠા. રમતાં રાજા બોલ્યો કે મારા દીકરાએ કૌરવોને કેવા હરાવ્યા છે! યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—ઉત્તરે જય મેળવ્યો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, કેમકે બૃહન્નટા (અર્જુન) સારથિ હતો. રાજા બોલ્યો તું હીજડાનાં વખાણ કરી મારા કુંવરનું માનભંગ ન કર. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—જે યુદ્ધમા ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન સરખા યોદ્ધા હોય તે યુદ્ધમાં ઉત્તર ટકી શકેજ નહિ. રાજાએ ક્રોધ કરી યુધિષ્ઠિરના મોઢા ઉપર બળથી પાસો માર્યો, જેથી તેના નાકમાંથી લોહી નીકળ્યું, પણ દ્રૌપદી પાસે હતી તેણે તરત તે લોહી પોતાના લુગડાં ઉપર ઝીલી લીધું. એટલામાં સેવકોએ આવી જાણ કરી કે કુંવર મહેલને આગણે આવી ઉભો છે. યુધિષ્ઠિર બોલી ઊઠયો કે સારથિ અહીં ન આવે. તે આવશે ને મારૂં લોહીવાળું મોઢું જોશે તો મોટી હાનિ થશે. પછી ઉત્તર એકલો આવ્યો ને રાજાને મળ્યો ને સર્વ વાર્તા કહી. રાજાએ યુધિષ્ઠિર પાસે ક્ષમા માગી. એ બોલ્યો મેં ક્રોધને જીત્યો છે, પણ મારૂં લોહી દ્રૌપદીએ પોતાના વસ્ત્રમાં ન ઝીલ્યું હોત ને તે ભોંય ઉપર પડયું હોત તો તમારૂં ને નગરના લોકનું સૌનું આવી બન્યું હોત. પછી યુધિષ્ઠિરે મોઢું ધોયું ને અર્જુને આવી રાજાને નમન કર્યું.

પછી રાજાએ સભા ભરીને પાંડવોને દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં ને બહુ માન આપ્યું. રાજાએ પોતાની કુંવરી ઉત્તરા અર્જુનને આપવા માંડી, પણ એણે કહ્યું કે મે તેને ભણાવી છે માટે હું નહિ પરણું, તમારી ને મારા મોટા ભાઈની ઇચ્છા હોય તો તેને મારા અભિમન્યુ સાથે પરણાવો. રાજાએ તે માન્યું ને પછી લગ્નનો સમારંભ કરવા માંડયો. પછી ત્યાં કૃષ્ણ, બળરામ, સુભદ્રા, અભિમન્યુ, દ્રુપદરાજા તથા તેનો કુંવર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા સરદારો ત્યાં આવ્યા ને મોટા ઉત્સાહથી ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થયાં.

વિરાટનગરીમાં ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થઈ રહ્યા પછી ત્યાં મળેલા રાજા સરદારોએ સભા ભરી ને તેમાં કૃષ્ણ, બળરામ, સાત્યકી, દ્રુપદ સૌએ પોતપોતાનાં મત જણાવ્યાં ને છેલ્લીવારે ઠર્યું કે દ્રુપદે પોતાના પુરોહિતને હસ્તિનાપુર મોકલી કૌરવને કહેવડાવવું કે હવે તમારે પાંડવને તેઓનું ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપવું જોઈએ ને દુર્યોધન તે ન માને તો પાંડવોએ યુદ્ધ કરવું. પછી સૌ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

એ ઠરાવની જાણ કૌરવોને થઈ કે તરત દુર્યોધને સૈન્યની સજાઈ કરવા માંડી ને તે પોતે કૃષ્ણને પોતાનો સહાય કરવાને દ્વારિકા ગયો. એવું બન્યું કે અર્જુન પણ તેજ દિવસે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. કૃષ્ણ નિદ્રામાં હતા તેથી દુર્યોધન શય્યા આગળ કૃષ્ણના માથા કને બેઠો ને અર્જુન પગ કને બેઠો. કૃષ્ણ જાગ્યા એટલે તેણે પ્રથમ સન્મુખ બહેલા અર્જુનને જોયો ને આવવાનું કારણ પૂછયું. અર્જુન ઉત્તર દે છે એટલે દુર્યોધન

બોલી ઊઠયો કે હું ને મારા ભાઈ યુદ્ધની સજાઈ કરીએ છીએ માટે વિનંતી કરવા આવ્યો છઉં કે તમે તમારાં સૈન્ય સાથે આવી મને સહાય થશો. હું ને અર્જુન બન્ને તમારા સગા છૈએ, તમારે અમને બન્નેને સરખા ગણવા જોઈએ; વળી હું પ્રથમ આવ્યો છઉં. કૃષ્ણ બોલ્યા તું પ્રથમ આવ્યો હઈશ, પણ મારી દૃષ્ટિએ તો પ્રથમ અર્જુન પડયો છે, પણ કંઈ નહિ તેટલા ઉપરથી તારે અપ્રસન્ન ન થવું, તમે બન્ને મારી બે આંખ જેવા છો, પણ હવે હું તમને કહું છઉં કે એક જણે મને લેવો ને બીજાએ મારૂં સંધું સૈન્ય લેવું-વળી હું આવીને યુદ્ધ નહિ કરૂં, પણ માત્ર વિચારજ આપીશ. અર્જુન બોલી ઊઠયો મારે સૈન્યનું કામ નથી, તમે મારી સાથે રહેશો એટલેજ ઘણું છે. દુર્યોધને યાદવસૈન્ય લેવું રાખ્યું. પછી દુર્યોધન બળરામને મળ્યો. એ બોલ્યો કે તમે તમારૂં ફોડી લો; હું કંઈ તમારા યુદ્ધમાં આવવાનો નથી. પછી દુર્યોધન યાદવસૈન્ય લઈ હસ્તિનાપુર ગયો કૃષ્ણે અર્જુનની ઇચ્છા ઉપરથી હું તારો સારથિ થઈશ એવું કહ્યું ને પછી અર્જુન વિરાટ જઈ ભાઈઓને મળ્યો.

દ્રુપદના પુરોહિતે હસ્તિનાપુર જઈ સભામાં પાંડવનો મોકલેલો સંદેશો કહ્યો. તેનો સાર આ કે જેમ તમે ઇચ્છયું તેમ અમે કીધું છે, પણ હવે રાજ્યમાંનો અમારો અર્ધભાગ અમને આપો. જે જે દુઃખ અમે વેઠયાં છે તે અમે વિસરી જઈશું; પણ જો તમે અમારી સત્તાનું અર્ધ અમને પાછું નહિ આપો તો યુદ્ધના સંહારનો દોષ તમારે શિર છે.

પછી ભીષ્મ તથા કર્ણ વચ્ચે કેટલીક ભાંજગડ ચાલી અને ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને મોકલ્યો. એણે જઈ પાંડવને કહ્યું કે મહારાજ ઇચ્છે છે કે સગાં સંબંધમાં કલહ ન થવો જોઈએ; દુર્યોધન, કર્ણ ને બીજા મારા પુત્રો યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થયા છે, પણ મારી ને ભીષ્મદ્રોણાદિકની ઇચ્છા નથી કે યુદ્ધ કરવું, અહીં આવો તો તમારૂં તથા કૌરવનું ઐકય કરાવીએ.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો--અમે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા નથી; મહારાજ અમને હસ્તિનાપુર તેડી આશ્રમમાં રાખવાનુ કહે છે, પણ રાજ્યભાગ આપવાનું કહેતા નથી. કૃષ્ણ બોલ્યા-કૌરવોએ યુદ્ધની સજાઈ કરવા માંડી ત્યાર પછી પાંડવોએ સજાઈ કરી છે ને એ સજાઈ કરતાં એઓને બહુ શ્રમ પડયો છે ને અહીં આવેલાં સૈન્યોને જોઈએ તે પુરૂં પાડવાને અર્ધ રાજ્ય માગ્યા વિના બીજો ઉપાય નથી, માટે કાંતો સામથી કે કાંતો યુદ્ધથી પણ રાજ્યભાગ મળવો જોઈએ. પછી યુધિષ્ઠિરે સંજયને વિદાય કરતાં એકાંત તેડી જઈ કહ્યું કે ઉપર પ્રમાણે સંદેશો તું સભામાં કહેજે ને દુર્યોધનને એકલાનેજ કહેજે કે જો તારી અર્ધરાજ્ય આપવાની ઇચ્છા ન હોય તો માત્ર પાંચ ગામ આપવાનું માન્ય કર ને અમે સંતોષથી રહીશું.

સંજયે હસ્તિનાપુર જઈ સંદેશો કહ્યો ને દુર્યોધનને પણ સમજાવ્યા. પણ (મોટેરાઓએ) યુદ્ધ ન કરવા વિષે ને તરુણોએ તે કરવા વિષે ઘણી વાર ભાંજગડ કરી. કંઈ નક્કી થયું નહિ ને કૌરવોએ સંદેશાનો ઉત્તર પણ પાંડવોને મોકલ્યો નહિ.

ઘણા દહાડા થયા પણ કૌરવ તરફથી સંદેશો ન આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને જણાવ્યું કે મે માત્ર પાંચ ગામને માટે દુર્યોધનને કહેવડાવ્યું છે તે છતાં પણ તે રાજી હોય એમ દેખાતું નથી માટે હવે શું કરવું? કૃષ્ણે કહ્યું કે હવે હું જઈને સમજાવું ને તે જો ન માને તો પછી વિલંબ ન કરતાં યુદ્ધ આરંભવું.

પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયા. અહીં તેમના સત્કારને માટે સઘળું સજ્જ કરી રાખ્યું હતું. સૌ કૃષ્ણને સામા લેવા ગયા, પણ દુર્યોધન ન ગયો. કૃષ્ણ નગરમાં આવ્યા ને ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યા. પછી તે વિદુરને ત્યાં જઈ કુન્તીને મળ્યા. પછી દુર્યોધનના મહેલમાં ગયા. અહીં દુર્યોધનને બેસાડયો ને મદ્ય તથા ફળપાન તેમની આગળ મૂકયાં. કૃષ્ણે તેમાંનું કઈ લીધું નહિ ત્યારે દુર્યોધન બોલ્યો કે કેમ આજ કંઈ રુચિ કરતા નથી? કૃષ્ણે ઉત્તર દીધો—જો કોઈ કોઈને ઘેર જઈ તેને ત્યા ખાવા પીવાનું કરે તો જાણવું કે તે બે મિત્ર છે અથવા એકને બીજાની ગરજ છે. દુર્યોધન બોલ્યો તમને ખાવાની રુચિ નહિ હોય, પણ તમે મને મિત્ર કેમ નથી ગણતા? કૃષ્ણ બોલ્યા—જ્યાંસુધી તું પાંડવનું કોઈ પણ રીતે મન નહિ મનાવે ત્યાંસુધી તારે મારે મૈત્રી થનાર નથી; વળી જે કામને માટે હું તારી પાસે આવ્યો છઉં તે કામ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે થયા વિના મારે તારા ઘરનું ખાવું એ ઘટિત નથી; વળી તું જે આટલો આગ્રહ કરે છે તેમા તારી કંઈ પણ ભુંડી મતલબ કેમ ન હોય? માટે હું અહીં કંઈ નહિ ખાઉં-વિદુરને ઘેર જઈ ને ત્યા ખાઈશ. એમ બોલી કૃષ્ણ ઊઠયા ને તેની સાથે ભીષ્મ, દ્રોણ ને બીજા પણ ઊઠયા. એઓએ પોતપોતાને ત્યાં આવવાને કૃષ્ણને વિનંતી કરી, પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે એકને ઘેર જાઉં તો બીજાનું મન દુખાય માટે હું તો વિદુરને ત્યાંજ જઈ રહીશ.

બીજે દહાડે કૃષ્ણ સભામાં ગયા. થોડીક વાર થઈ કે નારદ ને બીજા ઋષિઓ આકાશમાર્ગે સભામાં આવી

વિરાજ્યા. પછી કૃષ્ણ બોલ્યા ઓ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, હું પાંડવ કૌરવ વચ્ચે ઐક્ય થાય તેને માટે અહીં આવ્યો છઉં, કે જેથી મોટા શૂરવીર યોદ્ધાઓનો સંહાર થતો અટકે; ભરતનું કુળ ધર્મ સદાચરણને માટે વિખ્યાતિ પા યું છે, પણ તારા પુત્ર અધર્મ ને દુરાચારે વર્તે છે ને હવે તેઓ સગાસંબંધીઓનો નાશ કરવો ઇચ્છે છે; જો તું યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપીશ તો પૃથ્વીનો પ્રલય થશે, ને ઇચ્છશે તો સમાધાન ઝટ થશે. શત્રુવટથી ને યુદ્ધથી લાભ થનાર નથી; પાંડવ કૌરવ કરતા સોગણા વધારે બળીઆ છે. કૌરવ ને તેના પક્ષના રાજાઓ દ્વેષબુદ્ધિ મૂકી દઈ સમાધાનને ઇચ્છે તો કેવું સારૂં કે આપણે એ નિમિત્તે મોટો ઓચ્છવ કરીએ ? હવે પાંડવોએ જે સંદેશો મારી સાથે કહેવડાવ્યો છે તે સાંભળો-"મહારાજ! તમે અમારા પિતાને ઠેકાણે છો, અમે તેમ ગણીએ છીએ ને તમે અમને પુત્ર પ્રમાણે ગણો. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે અમે બાર વર્ષ ગુપ્ત રહ્યા છીએ. તમારી સભાના સર્વ બ્રાહ્મણો જાણે છે કે અમે અમારૂં વ્રત પાળવામાં કંઈ ઉણું રાખ્યુ નથી. અમને અમારા ભાગનું રાજ્ય પાછું અપાવો. અમારો દોષ છે કે કૌરવનો, તેનો વિચાર તમારેજ કરવો." હવે હું મારી પાસનું છેલ્લું બોલું છઉં કે યુદ્ધ ન કરતાં સમાધાન આણવું એ ઉત્તમ પક્ષ છે. પાંડવોને અડધું રાજ્ય આપ અને પછી તું ને તારા પુત્ર નિરાંતે સુખમાં રાજ્ય કરો.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો—તેં જે કહ્યું તે સઘળું યથાર્થ ને સત્ય છે, પણ હું સ્વતંત્ર નથી મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કંઈ કરી શકતો નથી. દુર્યોધન હઠીલો છે તે મારૂં, ગાંધારીનું, વિદુરનું, ભીષ્મનું, કોઈનું માનતો નથી. જો તુ તેને સમજાવીશ તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. પછી કૃષ્ણે, ભીષ્મે, દ્રોણે ને ગાંધારીએ દુર્યોધનને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એ સમજ્યો નહિ ને ક્રોધ કરી સભામાંથી ઊઠી ચાલતો થયો. તેની પાછળ કર્ણ, દુ:શાસન, શકુનિ એ પણ ચાલ્યા. એ ચાર જણે એકાંત કીધી કે સઘળા આપણી સામા થયા છે ને કૃષ્ણનો વિચાર આપણને બન્દી કરવાનો હોય તેવો જણાય છે, માટે આપણે તેનેજ બન્દી કરીએ કે પછી પાંડવો કેવળ અશક્ત થઈ રહે. એ વાતની કૃષ્ણને જાણ પડી ને ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તે જાણી. મહારાજે વિદુરને કહ્યું કે દુર્યોધનને અહીં તેડી લાવ. એ આવ્યો ને કૃષ્ણ બોલ્યા-દુર્યોધન તું મને બાંધવાનો વિચાર કરતો હતો પણ જો આ મારૂં સ્વરૂપ. એમ કહે છે તેટલામા કૃષ્ણના શરીરમાંથી સર્વ દેવતાઓએ પોતપોતાના તેજ પ્રગટ કર્યાં ને એટલો પ્રચંડ પ્રકાશ પડયો કે સભામાં સૌ આંખ મીચી કાંપવા લાગ્યા. એ ભયંકર રૂપ દેખાડી કૃષ્ણે પાછા પોતાના સ્વરૂપે થઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તારો દોષ નથી, પણ પુત્ર દુષ્ટ હોય છે તો લોક પિતાને પણ નઠારૂં કહે છે ખરા. પછી કૃષ્ણ વિદુરને ત્યાં આવ્યા, કુન્તીએ કહ્યું કે ભાઈ પાંડવોને મારો આશીર્વાદ કહેજે ને કહેજે કે હવે તમે યુદ્ધ કરવામા આળસ કરશો નહિ, શત્રુના મહત્વનો ને તેઓના મોટા સૈન્યનો વિચાર ન કરતાં રણમાં ઘુમજો ને પાંડુનો વારસો લેજો. તમે ક્ષત્રી છો-ખેતી કરવાને, વેપાર કરવાને, ભીખ માગવાને નહિ, પણ ધનુષ ખડ્ગ વાપરવાને જન્મ્યા છો, તમે પાંડુ તથા કુન્તીના પુત્ર છો એમ લોકમા પ્રસિદ્ધ થવાનો સમો પાસે આવ્યો છે, હું દુ:ખ પામી છઉં ને તમે પામ્યા છો પણ એ કંઈજ નથી, પણ દ્રૌપદીને ચોટલો સાહી સભામાં આણી એ કંઈ જેવો તેવો તિરસ્કાર શત્રુએ નથી કર્યો; તે વેળા તમે વેર લીધુ હત અથવા પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હત તો સારૂ હતું, પણ તે વેળા તમે કંઈ કીધું નથી તો હવે યુદ્ધમા વધારે વેર બુદ્ધિથી વર્તજો. પછી કૃષ્ણ રથમાં બેસી નગર બહાર ગયા તો તેણે કર્ણને જતો દીઠો. કૃષ્ણે તેને પોતાના રથમાં બેસાડી સમજાવ્યો કે તું કૌરવનો પક્ષ છોડી પાંડવને મળ. કર્ણ બોલ્યો કે સોળ વર્ષ થયા દુર્યોધને મને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો છે. હવે શું મારે તેને આપત્કાળમાં છોડવો ? તમારા પક્ષમાં અર્જુન છે ને તેની કીર્તિ મોટી છે, કૌરવપક્ષમાં મારી છે, જો હું પાંડવપક્ષમાં આવું તો લોક મને અર્જુનથી ઉતરતોજ ગણશે; અર્જુનમાં કેટલું પાણી છે તે હું જાણું છઉં ને તે મારૂં જાણે છે, પણ દૈવ ઉપર વાત રહી છે. મે કૌરવનું લૂણ ખાધુ છે માટે હું તેનાજ પક્ષમાં રહીશ. પછી કૃષ્ણ ને કર્ણ બન્ને જણ રડ્યા ને ભેટ્યા. કર્ણ હસ્તિનાપુર ગયો ને કૃષ્ણ પાંડવની છાવણી ભણી વળ્યા.

કૌરવપાંડવે પોતપોતાનાં સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમા આણ્યાં. કૌરવસૈન્યમા ભીષ્મે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જેટલો સંબંધ મારે કૌરવ સાથે છે તેટલોજ પાંડવ સાથે પણ છે, પણ જ્યાસુધી હું આ સૈન્યમાં છઉં ત્યાંસુધી હું અંત:કરણના ઉત્સાહથી શ્રમ લઈ યુદ્ધ કરીશ. કર્ણ મારી બરોબરી કરવા આવે છે તો જ્યાંસુધી તે યુદ્ધથી દૂર નહિ રહે ત્યાસુધી હું યુદ્ધ નહિ કરૂં. કર્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાંસુધી ભીષ્મ યુદ્ધમા હશે ત્યાંસુધી હું યુદ્ધમાં સાથે નહિ રહું. પછી દુર્યોધને ભીષ્મને સેનાધિપતિ કરી થાપ્યો ને સૌ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા

થયા. પાંડવોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (દ્રૌપદીના ભાઈને) સેનાધિપતિ કર્યો.

ભીષ્મ બન્ને સૈન્યની વચમાં રથ આણીને બોલ્યો– સાંભળો યોદ્ધાઓ! કોઈએ યુદ્ધમાં કપટ કૃત્રિમ કરવું નહિ. યુદ્ધ પુરૂં થાય કે કોઈએ કોઈના ઉપર વેર રાખવું નહિ ને એક સૈન્યના યોદ્ધા બીજા સૈન્યમાં સુખેથી જા આવ કરે; જેઓ યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હોય, જેઓ નાસતા હોય, જેઓ શસ્ત્ર મૂકી દે તેઓની ઉપર, અને વાદ્ય વગાડનારા, રથ હાંકનારા, વાર્તિક, ચાર, દૂત, સેવક એ ઉપર, લુહાર, ખોદનારા, ઇત્યાદિ કામ કરનારા ઉપર શસ્ત્રઘાત કરવો નહિ; રથીએ રથી સાથે, સવારે સવાર સાથે, પદાતિએ પદાતિ સાથે, એમ યુદ્ધ કરવું; જ્યારે યોદ્ધાઓ પરસ્પર નિંદા કરતા હોય અથવા ભાંડતા હોય તો તેમાંથી કોઈએ અથવા ત્રીજાએ શસ્ત્ર ઉચકી ઘાત ન કરવો. આગળથી જણાવ્યા વિના કોઈએ કોઈના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવું નહિ; બે જણ યુદ્ધ કરે તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહિ. વળી ભીષ્મે બીજું આ કહ્યું કે પાંડવ પક્ષમાંથી જેઓને આ પક્ષમાં આવવું હોય તે આમ આવે ને જેઓને તેઓના પક્ષમાં જવું હોય તે ત્યાં જાય આ સાંભળી યુયુત્સવ નામે ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (વેશ્યાથી થયેલો) હતો તે પાંડવ પક્ષમાં ગયો.

પછી અર્જુન દુર્ગાનું સ્તવન કરી રથ ઉપર ચઢયો ને કૌરવસૈન્યને નિહાળી કૃષ્ણ (સારથિ) પ્રત્યે બોલ્યો, અરે! આ ભીષ્મપિતામહે અમને પાળીપોષી મોટા કર્યા, આ ગુરુદ્રોણ, આ કૃપાચાર્ય એઓના ઉપર મારે શસ્ત્ર ચલાવવા? મારે રાજ્ય નથી જોઈતું ને હું મારા ભાઈઓને મારી ગોત્રવધ કરનાર નથી. એમ બોલી તે કાંપ્યો ને મૂર્છિત થઈ પડયો. એ પ્રસંગે કૃષ્ણે જ્ઞાન સમજાવ્યું કે અર્જુન તું મોહને વશ કેમ થયો? તું મારીશ તોજ શું તે મરશે, બાકી તે શું ચિરંજીવ રહેવાના છે? તું તો નિમિત્ત માત્ર છે, કર્તા હર્તા તો હું છઉં, ઉત્પતિ, સ્થિતિ, પ્રલય મારે વડે થાય છે, તું મિથ્યાભિમાન શું કરવા ધરે છે? તું તારા ક્ષત્રિધર્મ પ્રમાણે વરત; લોક તને હસશે; ઊઠ ધનુષબાણ ધર ને યુદ્ધ કર એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી કૃષ્ણે અર્જુનને સાવધ કર્યો (એ પ્રકરણ ભગવદ્ગીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.) પછી પાંડવો રથમાંથી ઉતરી શસ્ત્ર મૂકી કૌરવસૈન્યમાં ગયા. કૌરવોએ જાણ્યું કે તેઓ શરણે આવ્યા ને તેથી તે હરખાયા. પાંચ પાંડવોએ અનુક્રમે ભીષ્મને પ્રણામ કર્યા ને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા માગી. ભીષ્મ બોલ્યો જય થાઓ તમારો! જો તમે ન આવ્યા હોત તો હું તમને શાપ દેત, પણ હવે તો જાઓ ને નિર્ભય થઈ યુદ્ધ કરો પછી તેઓએ કૃષ્ણને નમન કર્યું ને અર્જુન તો ગદ્દગદિત થઈ રહ્યો. દ્રોણે કહ્યું કે તમારો જય છે. કોઈ વાતે સંકોચ ન રાખતાં ધર્મયુદ્ધ કરજો, ને તમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. પછી તેઓએ કૃપાચાર્યનો આશીર્વાદ લીધો ને તેઓ શલ્ય મામાને મળ્યા. એને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે તું કર્ણનો સારથિ થઈ તેનું તેજ હરણ કર. પછી પાંડવ પોતાના સૈન્યમાં આવ્યા.

ભીષ્મ કૌરવસૈન્ય સાથે પાંડવસૈન્ય ઉપર તૂટી પડયો. સામો ભીમ ધસ્યો. શંખશૃંગના પ્રૌઢ નાદ, ગજ અશ્વના દીર્ઘ શબ્દ ને યોદ્ધાઓના ઉન્મત્ત સ્વર એથી આકાશ ગાજી રહ્યું; યોદ્ધાઓનાં ઉરત્રાણ ને ખડ્ગ એ વિદ્યુતની પેઠે ચળકારા કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને ને તેના ભાઈઓએ ભીમના ઉપર બાણ વૃષ્ટિ ચલાવી. ભીમ હાક મારતો જાય છે ને શત્રુનાં શિર છેદતો જાય છે–પાંડવો તેના રક્ષણને માટે આવે છે. યુધિષ્ઠિર શલ્ય સામા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ સામા, દ્રુપદ જયદ્રથ સામા એમ યોદ્ધાઓ અહીં તહીં ઘુમે છે. ભીષ્મ અર્જુન, એકમેકના ઉપર તીક્ષ્ણ શર ફેંકે છે એમ પ્રહર એક ચાલ્યું, પણ કૌરવના મારથી પાંડવોએ હઠવા માંડયું કે સોળ વર્ષના અભિમન્યુએ બહાર ધસી અતિવૃદ્ધ ભીષ્મના ઉપર ત્વરાથી બાણ ચલાવ્યાં ને તેનો રથધ્વજ છેદ્યો. કૌરવો અભિમન્યુ ઉપર ઉલટયા. વિરાટપુત્ર ઉત્તરના હાથીએ શલ્યના રથને ઉંધો વાળ્યો; શલ્યે ઉત્તરને બાણથી મૂર્છિત કર્યો ને તેના હાથીને પાડયો. તેવે વિરાટનો એક શ્વેતકેતુ પુત્ર હતો તેણે ભીષ્મનાં ધ્વજ સારથિને છેદ્યાં. એ જોઈ કૌરવ તેના ઉપર સામટા ઉતર્યા ને ભીષ્મે ક્રોધે ભરાઈ તેના ઘોડા સારથિ, રથ, ધ્વજ છેદી નાખ્યા. શ્વેતકેતુ ગદા લઈને ધુમ્યો ને તેણે ભીષ્મનો રથ ચૂર્ણ કર્યો. ભીષ્મે નવા રથમાં બેસી ભાર્ગવબાણ મૂકી શ્વેતકેતુને પાડયો ને પાંડવ સૈન્યમાં મોટો સંહાર કર્યો. પછી થોડી વાર ભીષ્મ અર્જુને યુદ્ધ કર્યું એટલે સાંજ પડી. બીજે દહાડે ભીષ્મે મકર વ્યૂહ રચ્યો ને કૌરવસૈન્ય પાંડવ ઉપર તૂટી પડયું. અર્જુને કૃષ્ણ પાસે ભીષ્મની સામા રથ હંકાવ્યો ને કૌરવને મારવા માંડ્યા. દુર્યોધને ભીષ્મને કહ્યું કે અર્જુન સામા યુદ્ધ કરે તેવો આપણામાં કર્ણ વિના કોઈ નથી ને તમે તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ભીષ્મે નિરુપાય થઈ, રણરંગ રાખવાને અર્જુન સામું યુદ્ધ કર્યું. બન્ને જણે એકમેકના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકયાં ને તે બંનેને ભોંકાયાં. ભીષ્મ ઘડી એક વિકળ રહ્યો ને અર્જુન કૌરવસૈન્ય સંહારવા લાગ્યો. પછી પાછો ભીષ્મ સાવધ

થઈ ધુગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રોણનું ભારે યુદ્ધ મચ્યું. ભીમ ધસ્યો આવતો હતો તેને કલિંગ રાજાએ ઘેરી લીધો, પણ ભીમે ગદાથી સૌને નસાડયા. કાલિંગના રાજપુત્રે ભીમનો સારથિ તથા તેના ચાર ઘોડાને કાપ્યા, પણ ભીમે તેને પુરો કીધો. રાજાએ ભીમ ભણી હાથી હંકાવ્યો ને ભીમ ખડ્ગ લઈ સામો દોડયો, પણ તેટલામાં તેના એક પુત્રે વચમાં હાથી આણ્યો. ભીમે ગંડસ્થળ ઉપર હાથ ટેકવી ઉપર ચઢી તેના છોકરાનું ડોકું કાપી નાખ્યું ને પછી રાજાને તથા તેના હાથીને બન્નેને માર્યા ને પછી શંખનાદ કીધો કે તરત પાંડવ સૈન્યના યોદ્ધા ભીમનું રક્ષણ કરવા ધાયા. અભિમન્યુએ દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને માર્યો. એનું વેર લેવાને સઘળા કૌરવ અભિમન્યુ ઉપર તૂટી પડયા, એટલામાં અર્જુન આવ્યો ને તે સૌ નાઠા. અર્જુને ને કૃષ્ણે જયના શંખનાદ કીધા. ભીષ્મે દ્રોણને કહ્યુ કે, અર્જુન સંહાર કરતો ધસ્યો આવે છે ને આપણું સૈન્ય વિખરાઈ ગયું છે આપણા યોદ્ધા થાકેલા ભયભીત છે માટે આજ્ઞા કરો કે આજ યુદ્ધ બંધ રહે ને કાલે સૌ પાછા મળે-દ્રોણે સૌને જણાવ્યું. પાંડવો જયના આનંદમાં પોતાને શિબિરે ગયા.

બીજે દહાડે ભીષ્મે ગરુડવ્યૂહ રચ્યો ને પાડવે અર્દ્ધ ચંદ્ર રચ્યો. પ્રથમ તો પાડવે કૌરવને ભગાડ્યા પણ પછી ભીષ્મે અર્જુનની સામા એવા તો ઉપરા-ઉપરી તીક્ષ્ણ બાણ માર્યા કે તેના હાથમાથી ધનુષ પડી ગયું ને તે સકંપ મૂર્છિત થઈ પડયો. કૃષ્ણે રથ હાંકતાં પાછું ફરી જોયું ને તે બોલ્યા, રે અર્જુન, તુ કેમ બાણ નથી મારતો, પણ અર્જુન આખ મીચીને પડેલો તે શું બોલે? કૃષ્ણ ગભરાઈ ગયા ને સુદર્શન ચક્રનું સ્મરણ કરી રથ ઉપરથી ઉતરી પડ્યા. તે તરત આવ્યું કે કૃષ્ણે તે હાથમાં લીધું તો કૌરવસૈન્યમા હાહાકાર થઈ રહ્યો. ભીષ્મ કહે કે, આજ મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થઈ. તું યુદ્ધમાં શસ્ત્ર નહોતો ઝાલવાનો તે તારે લેવું પડયું, પછી અર્જુન સાવધ થયો ને કૃષ્ણ સુદર્શનને વિદાય કરી પાછા રથ હાંકવા બેઠા. પછી પાછુ યુદ્ધ મચ્યું, પણ કૌરવ હાર્યા ને પાંડવ જીત્યા.

ચોથે પાંચમે છઠ્ઠે સાતમે દહાડે યુદ્ધ થયા પછી આઠમે દહાડે યુદ્ધ થયુ તેમા ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચ તથા કૌરવપક્ષના અલંબુશનું રાક્ષસયુદ્ધ અને ભગદત્તનું તથા ભીમનું યુદ્ધ એ ચમત્કારી હતાં. નવમે દહાડે દુર્યોધને, દુઃશાસન, કર્ણ, શકુનિ એઓને બોલાવી કહ્યું કે, ભીષ્મને પાંડવનો પક્ષ છે માટે તે ઉત્સાહ ને પૂર્ણ લક્ષથી યુદ્ધ કરતો નથી માટે હવે કેમ કરવું? કર્ણ બોલ્યો, ભીષ્મ દૂર થાય તો હું યુદ્ધ કરૂં. પછી દુર્યોધને ભીષ્મને કહ્યું કે તમારા મનમાં પાંડવને જય અપાવવો એવુંજ હોય તો શસ્ત્ર મૂકી દો કે કર્ણ આવી શત્રુને પરાજય પમાડે. ભીષ્મ બોલ્યો, રે ભાઈ, હું યુદ્ધ કરવે કંઈ ઉણું રાખતો નથી ને તું શું કરવા મને ઠપકો આપે છે? કાલે કાંતો પાંડવોને પુરો સંહાર વળશે કે કાતો હું રણમાં પડીશ. બેમાંથી એક તું જોઈશ—તું નિશ્ચિત રહે.

પછી દસમે દહાડે ભીષ્મે ભદ્રવ્યૂહ રચ્યો ને પાંડવે શેષાકારવ્યૂહ રચ્યો. ભારે ધમસાણ મચ્યું. એક પાસથી ભીમ, ઘટોત્કચ, અભિમન્યુ એ કૌરવના સહાય રાક્ષસો ઉપર ઉલટયા અને દ્રોણ, કૃપ એ પાંડ-વના સહાય ઉપર ઉલટયા. ભીષ્મે અસંખ્ય યોદ્ધાઓ માર્યા. પછી તે અર્જુન સામો મચ્યો. એ પ્રસંગે તેણે પોતાનું હસ્તલાઘવ એવું તો દેખાડયું કે બીજા યોદ્ધાઓ વિસ્મય પામી રહ્યા ને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા, પણ તેટલામા શિખંડીના નિમિત્તબાણથી પણ ખરેખરા અર્જુનના તીક્ષ્ણ બાણથી વિધાઈ ભીષ્મ, રથથકી હેઠળ ઢળી પડયો ને બન્ને સૈન્યમાં શોક વ્યાપી રહ્યો. પાંડવ, કૌરવ સૌ શસ્ત્ર મૂકી દઈને ભીષ્મ પાસે આવ્યા ને પછી તેને શિબિરમાં લઈ ગયા. ભીષ્મ બોલ્યો કે મારૂં ડોકું લબડે છે માટે કંઈ તળે મૂકવાનું આણો. દુર્યોધન સુંવાળું ઓશીકું લઈ આવ્યો, પણ ભીષ્મે અર્જુન સામું જોયું ને એણે ત્રણ બાણ ટેકવી ડોકું ઉંચું કર્યુ. પછી ભીષ્મને બાણ શૈય્યા-પર સૂતો રાખી પાંડવ, કૌરવ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા ભીષ્મ કાર્તક વદી આઠેમથી તે ઉત્તરાયણ થતાં-લગી બાણશય્યાપરજ રહ્યા હતો.

અગિઆરમે દહાડે દ્રોણ સેનાધિપતિ થયો. એણે યુધિષ્ઠિરને પકડી બન્દી કરવા માટે બહુ યુક્તિ કરી, પણ અર્જુન ને કૃષ્ણ એઓએ સાવધ રહી તેનું રક્ષણ કર્યા કીધું, તેથી દ્રોણનું ધાર્યું પાર પડયું નહિ. સાંજે દ્રોણે દુર્યોધનને કહ્યું કે તમે અર્જુનને કોઈ બીજા સાથે યુદ્ધ કરવાને અહીંથી દૂર ખસેડો તો યુધિષ્ઠિરને આપણે સપડાવીએ. પછી બારમે દહાડે ત્રિગર્ત દેશના રાજા સુશર્મન ને તેના ભાઈઓએ અર્જુનને કહાવ્યું કે તું અમારી સાથે યુદ્ધ કર. યુધિષ્ઠિરે ના કહી તો છતાં અર્જુન તેઓની સામા દૂર યુદ્ધ કરવા ગયો. અર્જુને યુદ્ધ કર્યું ને તેઓને ભગાડ્યા. તેમ અહીં દ્રોણે યુધિષ્ઠિરને ઘેરી લીધોજ હતો, પણ તેટલામા તે નાઠો. તેરમે દહાડે વળી સુશર્મને અર્જુનપાસે યુદ્ધ માગ્યું ને એ લડવા ગયો. અહીં દ્રોણે ચક્રવ્યૂહ રચ્યો એ વ્યૂહને તોડે તેવો વ્યૂહ પાંડવો રચી શકયા નહિ.

પણ એઓએ જે પોતાને ઉત્તમ જણાયો તે રચ્યો ને ભીમને આગળ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુને બોલાવી કહ્યું કે ભાઈ ચક્રવ્યૂહ ભેદવો કઠિણ છે, અર્જુન કે કૃષ્ણ વિના બીજો કોઈ તે ભેદી શકે એવું અમે જાણતા નથી—તું હામ ભીડીશ? અભિમન્યુ બોલ્યો કે મોટા સંકટનાં કામમાં મારાથી અગ્રેસર નહિ થવાય. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો તું પ્રવેશ કરી અમને માર્ગ કરી આપ, અમે તારી સાથેજ રહીશું. પછી અભિમન્યુ રથ હંકાવી કૌરવસૈન્યમાં પેસ્યો ને સંહાર કરવા લાગ્યો, પણ તેટલામાં કૌરવોએ તેને ઘેરી લેવા માંડ્યો. પાંડવો તેનું રક્ષણ કરવા જાય છે તેટલે જયદ્રથ આડો પડ્યો ને તેઓ અભિમન્યુનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ દુઃશાસન, તેનો પુત્ર ને બીજા ચાર યોદ્ધાઓએ અભિમન્યુને ઘેર્યો. પણ અભિમન્યુ તે છ મોટા યોદ્ધાઓની સામા ઝૂઝ્યો ને ટક્યો રહ્યો. તેવામા વળી તેના પગ સર્યા ને તે પાછો ટટાર થતો હતો તેટલે દુઃશાસનના પુત્રે તેના માથામા ગદા મારી ને તે મરણ પામ્યો અર્જુન સુશર્મનને જીતી સાંજે આવ્યો ત્યારે તેણે પુત્રના મરણનો શોક કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં હું જયદ્રથને મારીશ, નહિ તો હું ચિતા ખડકી બળી મરીશ.

એ પ્રતિજ્ઞાની જાણ જયદ્રથને થઈ ત્યારે એ ગભરાયો ને દુર્યોધન પાસે ગયો ને બોલ્યો કે મને આજ્ઞા આપો તો હું જતો રહું. દુર્યોધન તેને દ્રોણ કને લઈ ગયો ને એણે કહ્યુ કે તારૂં રક્ષણ ઘણા યોદ્ધાઓ કરશે ને કાલે હું એવો વ્યૂહ રચીશ ક અર્જુનથી તારી પાસે અવાશેજ નહિ ને તું સૈન્યની પાછળ રહેજે.

ચૌદમે દહાડે અર્જુન, સાત્યકી ને ભીમ એઓ જયદ્રથને મારવા નીકળ્યા. દુર્યોધને તેમને અટકાવ્યા. કર્ણ ભીમ સામા ને ભૂરિશ્રવા સાત્યકી સામા થયા. ભૂરિશ્રવાએ સાત્યકીના કેશ સાહી ભોયપર રગડોળ્યો ને તેનું ડોકું કાપવાને ખડ્ગ ઉગામ્યું. અર્જુને એક શસ્ત્ર ફેંકી ભૂરિશ્રવાના હાથ કાપી નાખ્યા. એ બોલ્યો આ એટલો અધર્મ કે અમે બે લડતા હતા તેમાં તેં વચમાં આવી મને માર્યો? અર્જુન બોલ્યો કે છ જણે મળીને અભિમન્યુને કેમ માર્યો? પછી સાત્યકીએ, કૃષ્ણઅર્જુન ના કહ્યા છતા પણ વેરમાં ઉભરાઈ ભૂરિશ્રવાને લાત મારી ને તેનું ડોકું ઉડાવી દીધુ દુર્યોધને ઘણાક યોદ્ધાઓને અર્જુન સામા લડવા મોકલ્યા, પણ સૌને અર્જુનભીમે માર્યા. સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય આવ્યો, પણ જયદ્રથ જડ્યો નહિ. અર્જુન પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બળી મરવાને તત્પર થયો. એ જોઈ જયદ્રથ મનમાં રાજી થઈને છેક પછવાડે હતો તે થોડોક બહાર આવ્યો. કૃષ્ણે અર્જુનને સાન કરી ને એણે તત્ક્ષણે લક્ષીને બાણ માર્યુ ને જયદ્રથનું મસ્તક ઉડાડયું.

કૌરવ એટલા તો ક્રોધમાં આવી ગયા કે તેઓ રાત્રી થઈ, પણ યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા નહિ. યોદ્ધાઓએ ઉન્મત્ત થઈ મોટો સંહાર કર્યો; પિતાએ પુત્રને, પુત્રે પિતાને, મિત્રે મિત્રને અંધારામાં કાપી નાખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે દીપિકાઓ મંગાવી—એકેક જણ એક હાથમા દીવો રાખી બીજે હાથે શસ્ત્રપ્રહાર કરતો; ને એકેક રથી પાછળ દસ દસ દીવા હતા. કુરક્ષેત્ર તો દિવસના પ્રકાશ જેવું શોભી રહ્યુ – રાજાઓનાં સોનાના ઉરત્રાણ, રત્નજડિત આભૂષણ, ખડ્ગ, ભાલા એ સૌ ઝળકતા દેખાયા. યોદ્ધાઓ પથ્થર ને પૈડા જે હાથમા આવ્યુ તેનો ઉપયોગ કરતા, શત્રુનું શિર કાપ્યુ કે તેને હાથમા ધરી રાખતા ને તેઓનાં મોઢાં લોહીનાં અધરાળાથી વિકરાળ દેખાતાં. રણભૂમિ તો મુડદાના ઢગથી ભરાઈ ગઈ હતી. એ સંહારમાં ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ પડ્યો.

મધ્યરાત થવા આવી તે સમા ઉપર અર્જુને મોટે સ્વરે કહ્યુ કે હવે થોડી વાર યુદ્ધ બંધ રાખો. સૌએ તે માન્ય રાખ્યુ ને પછી જ્યાં તેઓ હતા ત્યાં તે હાથી પર બેસનાર હાથી પર, ઘોડેસ્વાર ઘોડા પર પોતાનું માથું મૂકી ઊંઘ્યો આમ કરી ચંદ્ર ઊગ્યો કે યોદ્ધાઓ જાગૃત થઈ લોહી પાડવાને પ્રવૃત થયા. દુર્યોધને દ્રોણને ઠપકો આપ્યો કે પાંડવોને ઊંઘમા કેમ ન મારી નાખ્યા? દ્રોણ બોલ્યો તેવું અધર્મ કર્મ નજ કરવું જોઈએ ને અર્જુન છેતરાય તેવો નથી. યુદ્ધ મચ્યું તેમા યુધિષ્ઠિર ઘાયલ થયો ને દ્રોણે વિરાટ તથા દ્રુપદ એઓના શિર ઉડાવ્યા. પાંડવદળના હજારો યોદ્ધા કપાયા ને પાંડવ હાર્યા જેવા થઈ રહ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ કહ્યુ કે દ્રોણને માર્યા વિના પાણી નહિ પીઉં. ભીમે કહ્યુ કે તારાથી દ્રોણની સામા નહિ ટકાય માટે હું જઈ તેને થકવું છઉં ને પછી તુ આવી પુરો કરજે. પછી ભીમે દ્રોણ સાથે સૂર્યોદય થતા લગી યુદ્ધ કર્યું.

પંદરમે દહાડે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બપોર સુધી દ્રોણની સામા મથ્યો, પણ કંઈ વળ્યું નહિ પછી કૃષ્ણે ભીમની પાસે કૌરવ સૈન્યમાનો અશ્વત્થામા નામે એક હાથી મરાવ્યો ને અશ્વત્થામા પડ્યો એવી બૂમ ચલાવી ને જયવાદ્ય વગડાવ્યા. દ્રોણે કહ્યુ કે મારો પુત્ર ચિરંજીવ છે તે કેમ મુઓ તે નક્કી જાણી લેવાને તે યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો ને તેણે પૂછ્યુ તો રણવાદ્યના ગજરમાં ‘હતઃ’ માર્યો એમ સાભળ્યુ કે તરતજ તેણે પાછા પોતાના

રથમાં ચઢી શસ્ત્ર મૂકી દીધાં ને આસન વાળી પ્રાણને મસ્તકદ્વારે આકાશમાં જતો કર્યો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જઈ તેનું મસ્તક ખડ્ગથી કાપી નાખ્યું. કૌરવોએ શોક કર્યો ને અશ્વત્થામાએ પણ લીધું કે જો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ન મારૂં તો હું દ્રોણપુત્ર નહિ.

પછી સોળમે દહાડે કર્ણ સેનાપતિ થયો. તેણે ઘણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા ને નકુળ સામું ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કર્યું. તેમાં અર્જુને પોતાનું રક્ષણ કરી કૌરવસૈન્યમાંના કેટલાકને હણ્યા. દુર્યોધને ધસી આવી કૃષ્ણ અર્જુન દેખે તેવી રીતે સો બાણ અર્જુનને માર્યાં. અર્જુને શર મૂકી તેના સારથિને અને છત્ર તૂણીરને છેદ્યાં. રાત્રીએ કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું કે આજ તો પાંડવો મારા હાથમાથી છટકી ગયા, પણ કાલે જોજે હું તેઓનું ને તેઓનાં સૈન્યનું શું કરૂં છઉં તે. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કાલે મારે અર્જુનને મારવો અથવા તો મારે પડવું. એ સાંભળી દુર્યોધન પોતાને શિબિરે ગયો.

યુદ્ધને સત્તરમે દહાડે બંને સૈન્યમા વાત ચાલી કે આજ જે ઉગરશે તે નવે જન્મે આવ્યો મનાશે. કર્ણ બોલ્યો કે અર્જુનને કૃષ્ણ સારથિ છે તેવો મારે સારથિ જોઈએ; આપણામાં શલ્ય જેવો બીજો કોઈ નથી માટે એ જો મારો સારથિ થાય તો હું અર્જુનને જીત્યા વિના ન રહું. પછી દુર્યોધને શલ્યને વિનંતી કરી. એ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે હું પાંડવપક્ષમાં ન જતા તારા પક્ષમાં રહ્યો તેના બદલામાં તું સારથિના પુત્રના મને સારથિ કરે છે ? દુર્યોધન બોલ્યો, અમે અપમાન નથી આપતા, પણ તારા જેવો બીજો કોઈ નથી ને તારે વડે જય મળે તેવું છે માટે વિનંતી કરૂં છઉં. કૃષ્ણ અર્જુનનો રથ હાકે છે તેથી કંઈ તે નીચો નથી; અમારામા તું કૃષ્ણ છે. પછી શલ્ય પોતાને કૃષ્ણની ઉપમા મળી તેથી ફુલાઈને કર્ણની પાસે આવ્યો ને બોલ્યો કે મારા વિચારથી આડો ન ચાલે તો હું તારો સારથિ થઉં. કર્ણ બોલ્યો જેમ શિવ બ્રહ્માનો સારથિ હતો, કૃષ્ણ અર્જુનનો છે, તેમ તું મારો થઈને મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કરે છે.

કર્ણ શલ્યને વીનવે છે કે વહેલો વહેલો અર્જુનની સામો રથ હાંક-મારે યુધિષ્ઠિર કે ભીમનું કામ નથી. મારે તો અર્જુનનેજ મારવો છે. શલ્યે રથ હાકયો, પણ થોડેક ગયા એટલે એક હાડકું કર્ણના ઉપર પડ્યું. એ બોલ્યો અપશુકન થાય છે, પણ હું હવે પાછો ફરનાર નથી, ઈશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે. પછી રથ આગળ ચાલ્યો. શલ્યે અર્જુનનાં વખાણ કરી કર્ણનું તેજ હરણ કરવા માંડયું. કર્ણ બોલ્યો જો તારૂં અંતઃકરણ સાચું હોય તો ત્વરાથી હાંક ને મને અર્જુન સામા લઈ જા ને પછી જોજે કે અર્જુનની શી વલે થાય છે. કદાપિ તારા મનમા મને છળ દેવાનુંજ હોય તો સદીસા કહી દે કે બીજો સારથિ કરૂં; જો યુદ્ધમાં તેં કપટ કર્યું એમ મને લાગ્યું, તો નક્કી હું તારો વધ કરીશ. એ સાંભળી શલ્યે રથ ઉતાવળો હાકયો ને કર્ણે પાંડવ ઉપર ધસારો કર્યો. અર્જુન સુશર્મન સામો લડવા ગયો હતો તેથી યુધિષ્ઠિર કર્ણની સામો થયો. યુધિષ્ઠિરે કર્ણની છાતીમાં એક ઘા કર્યો, પણ પછી એણે તેને બહુ ભીડાવ્યો. યુધિષ્ઠિરના સારથિઓએ તેને ઘોડા ઉપર બેસાડી નસાડી મૂકયો, પણ કર્ણે તેને ગરદન પકડી ઘોડેથી પાડી નાખ્યો ને કહ્યું કે તું જો ખરો ક્ષત્રી હોત તો ભાગત નહિ, પણ તું બ્રાહ્મણોમાં ઘણો રહ્યો છે એટલે તું શૂર પુરુષ સામો કેમ ઉભો રહે ? જા ભાગ હું તન નથી મારતો, તારે ઠેકાણે અર્જુન હોત તો નિઃશંક મારી નાખત. યુધિષ્ઠિરને પડતો મૂકી કર્ણ ભીમની સામો ધસ્યો ને યોદ્ધાઓ સામસામા મચ્યા.

એટલામાં અર્જુન આવી પહોંચ્યો ને યુધિષ્ઠિરે તેને વચન કહ્યાં કે તું જયારે ત્યારે કર્ણથી ભાગતો ફરે છે. તું રથ હાક ને તારાં ધનુષબાણ કૃષ્ણને આપ કે તે કર્ણ સામા ભીડે. એ સાંભળતાંજ અર્જુને ખડ્ગ ઉગામ્યું, પણ કૃષ્ણે વચમાં પડી અટકાવ્યું, નહિ તો યુધિષ્ઠિરનો પ્રાણ જાતજ. અર્જુન બોલ્યો જે કોઈ મને શસ્ત્ર મૂકી દેવાનું કહે તેને મારે તરત મારી નાખવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ચાલ આઘો જા ને બોલતો બંધ થા. પછી કૃષ્ણે બે ભાઈઓને ભેટાડ્યા.

ભીમ, કર્ણ તથા દુર્યોધન એઓની સામો મચ્યો છે તેટલામાં દુઃશાસને એક બાણ મારી ભીમના સારથિને પાડયો. ભીમે દુઃશાસનને દીઠો કે દાંત કકડાવી તરત તેના ઉપર દાડી એવી તો તેને ગદા મારી કે તેનો રથ તીરવા જેટલો પાછો હઠી ચૂરો થઈ ગયો. દુઃશાસન રથ ઉપરથી એટલા જોરથી ઢળી પડયો કે તેનાં હાડકાં છુંદાઈ ગયાં. ભીમ બોલ્યો-જુઓ કૌરવો ! આ તમારો દુઃશાસન કર્ણનો સહાય થઈ આવતો હતો પણ કેવો મેં તેને માર્યો છે ? જેનામાં શૌર્ય ને બળ હોય તે આવે ને એને છોડાવે. કોઈ આવ્યુ નહિ ને વળી ભીમ બોલ્યો-હવે આજે હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરૂં છઉં. પછી તેણે એક પગ તેની છાતી ઉપર મૂકી ખડ્ગ કહાડયું ને છાતી ચીરી રક્ત નીકળ્યું તે વખાણી વખાણી પીધું ને પછી શિર ઉડાવી દીધું.

ભીમ દુઃશાસનનો પ્રસંગ ચાલતો હતો તેટલે વળી અર્જુને કર્ણ સામે રથ હકાવ્યો. બંને એકમેકને દેખી એકાએક સતેજ થઈ ગયા ને બાણ યોજવા લાગ્યા.

બીજે ઠેકાણે યુદ્ધ બંધ થયાં ને સૌ યોદ્ધાઓ તે યુદ્ધ જોવા મળ્યા. દેવતાઓ પણ સ્વર્ગથી વિમાનમાં બેસી આવ્યા. કર્ણે શલ્યને કહ્યું આજ તું મારી ને મારા રથની પૂર્ણ સંભાળ રાખજે કે તારી કીર્તિ જગતમાં અખંડ રહે. અર્જુને પણ કૃષ્ણને કહ્યું કે સાવચ રહેજે. પછી કર્ણે અર્જુનના ગાંડીવનું તૂણીર છેદ્યું. કર્ણે કૃષ્ણને સાઠ ને અર્જુને શલ્યને સો બાણ માર્યાં. બંને જણ પોતપોતાનું બાણચાતુર્ય છટાથી દખડાવે છે તેવામા તક્ષક નાગના પુત્રે કર્ણના ભાથામાં ગુપ્ત પ્રવેશ કર્યો. સ્વેદ છુટયો તેટલા તે શ્રમિત થયા, પણ પછી કર્ણે મંત્ર ભણી તક્ષકપુત્રને બાણને અગ્રે થાપી અર્જુનનો કંઠ લક્ષી તે મૂકયું તો સૌ પાંડવો ત્રાસ પામી ગયા ને દેવતાઓ વિસ્મિત થયા; પણ આમ કરી તે બાણ કંઠને સ્પર્શ કરે છે તેટલામા કૃષ્ણે ઘોડા બેસાડી દીધા ને તેથી તે બાણ અર્જુનના મુગટને છેદી ચાલ્યુ. પછી અર્જુને બાણ યોજી કર્ણનો મુગટ પાડયો. બે જણે એકમેકના ઉપર અસંખ્ય બાણ મુકયાં ને બંને જણ વિંધાઈ રહ્યા. એટલામાં કર્ણના રથનું પૈડું પૃથ્વીમા પેઠું. તત્કાળ કર્ણે રથ ઉપરથી ઉતરી પૈડું કાઢવા માંડયું, પણ ઉપડતું નથી ને ઉપરથી બાણ ચાલ્યા આવે છે તે વેળા કર્ણ બોલ્યો-એક મુહુર્ત તો અવકાશ આપ. અર્જુને ન અટકતાં તેનો મુગટ છેદ્યો. કર્ણ બોલ્યો કંઇ ધર્મ અધર્મનો તો વિચાર કર. કૃષ્ણ બોલ્યો તેં કેટલો પાળ્યો છે તેનો તુ વિચાર કર. પછી અર્જુને કંઠ લક્ષી પ્રતાપી અર્દ્ધચંદ્ર શર મૂકી કર્ણને ગતપ્રાણ કર્યો ને પાડવોએ જયવાદ્ય વજડાવ્યાં. દુર્યોધને પોતાના વીખરાયલા સૈન્યને એકઠુ કર્યું, પણ તે સધું મિથ્યા. કૃપાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યુ કે હજી પણ સમજ ને સંધિ કર. દુર્યોધને કહ્યુ કે મેં આટલું આટલુ પાંડવને દુ.ખ દીધું ને હવે હું છેલ્લી વારે સંધિ કરીશ ? એ ધીટપણું જોઈ કૌરવસૈન્ય ઉશ્કેરાયુ ને બીજા દહાડાને માટે સામગ્રી કરવુ થયું.

હવે અઢારમે એટલે છેલ્લે દહાડે શલ્ય સેનાપતિ થયો. કૌરવસૈન્યમા કોઈ મોટા યોદ્ધાઓ નહોતા તેથી દુર્યોધને કહ્યુ કે સૌએ સામટાજ ધસારો કરવો. પછી બંને સૈન્ય લડ્યા. યુધિષ્ઠિરે શલ્યને માર્યો ને પાડવ દળે કૌરવદળ સંહાર્યું. દુર્યોધન ગદા લઈ છાનોમાનો નાઠો ને એક નાનું તળાવ હતુ તેમા બૂડકી મારી અંદર બેસી રહ્યો. એની પાસે મંત્ર હતો તેથી તે ઇચ્છે ત્યાંલગી પાણીમાં રહી શકતો. દુર્યોધન રણમા ન દેખાયો ત્યારે કૃપ, અશ્વત્થામા ને કૃતવર્મા એ ત્રણ જણા યુદ્ધ કરવું બંધ રાખી તેને શોધવા નીકળ્યા. પાંડવોએ પણ તેને ખોળ્યો, પણ તે જડયો નહિ. થોડીક વારે તે ત્રણને જાણ થઈ કે દુર્યોધન તળાવમાં છે. એઓએ ત્યાં જઈ પાળે ઉભા રહી કહ્યું કે ઓ રાજા, તું બહાર આવ, અમે ત્રણ પાંડવને પુરા પડીએ તેવા છીએ. દુર્યોધન બોલ્યો-ઈશ્વરનો પાડ માનું છઉં કે તમે જીવતા રહ્યા છો; ને પાંડવને અનુકૂળ છે માટે હવે યુદ્ધ જારી રાખવું એ સારૂં નથી; તમે સ્વસ્થ રહો; હમણા તો હું ભવિષ્યની ગહન ગતિ કેમ થાય છે તે જોયાં કરૂં છઉં. એ પ્રમાણે વાત થાય છે તેટલામાં ભીમ ને એક સેવકના કહેવાથી પાંડવો ત્યા આવતા હતા તેઓને દેખી પેલા ત્રણ જણ એક ઝાડને ઓથે શું થાય છે તે જોવાને સંતાયા.

યુધિષ્ઠિર તળાવ ઉપર આવી બોલ્યો—દુર્યોધન આટલા બધા લોકનો સંહાર કરાવ્યો ને હવે તું પાણીમા સંતાઈ રહે છે એ તને લાજ લાગવા જેવું છે; તુ ક્ષત્રી છતે અમે યુદ્ધ માગીએ છીએ તે આપતો નથી એ તને ઘટારત નથી, આવ યુદ્ધ કર, પછી જય પરાજય ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે થશે. દુર્યોધને ઉત્તર વાળ્યો, "હું ભયથકી અહીં ભરાયો નથી, પણ જ્યારે સૈન્ય રહ્યું નહિ ત્યારે થાક ખાવાને અહીં આવ્યો છઉં; થોડી વાર રહીને હું પાછો આવીશ ને યુદ્ધ કરીશ." યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—"પાણીમા ભરાઈ રહેવું એ ઘણું અધમ છે આવ યુદ્ધ કર ને જીતે તો રાજ્ય કર. દુર્યોધન બોલ્યો—"મારા ભાઈ, સગા, મિત્રો મુઆ, હવે મારે રાજ્યનું શું કામ છે ? તુ સુખે રાજ્ય કર. જો હુ ઇચ્છું તો હજી તમને જીતી શકું તેવો છઉં. હવે ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ કોઈ નથી માટે હું યુદ્ધ કરતો નથી મારો કેડો મૂકો, હું મારૂં ભોગવીશ. વલ્કલ પહેરી તપશ્ચર્યા કરીશ." યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-હવે દયા ઉપજાવવાની વાત છોડી દે. તારાં આગલા વચન સંભાર. પછી ભીમ બોલ્યો—અરે ઓ લબાડ, નીકળ બહાર, નહિ તો હું અંદર પડી તને ખેંચીને બહાર કહાડીશ. એ સાભળી દુર્યોધન બહાર આવ્યો ને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે એકલો ભીમ તેની સાથે યુદ્ધ કરે તેમ કર્યું. ભીમ બોલ્યો—દુર્યોધન ! તેં જે અમને દુઃખ દીધા છે તેની તને આજ શિક્ષા આપું છઉં, જોજે. દુર્યોધન બોલ્યો—રણમા બોલવાનું પ્રયોજન નથી. કર્મ કરી દેખાડ, પુરુષાર્થ હોય તો મુખ બંધ રાખી શસ્ત્ર વાપર. એટલામાં બળરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દુર્યોધન ને ભીમ બન્ને પોતાના ગુરુ બળરામને પગે પડયા. એ બોલ્યો બેમાંથી એક જણ મરશે એ તો નક્કી છે માટે અહીંના કરતાં કુરુક્ષેત્રમાં જઈને યુદ્ધ

કરવું. પછી સૌ ત્યાં ગયા ને યુદ્ધ ચાલ્યું. કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને કહ્યું કે ભીમમાં બળ વિશેષ છે પણ ચપળતા ને કળામાં દુર્યોધન શ્રેષ્ઠ છે માટે તે જીતાવાનો નથી; ભીમે બીજી યુક્તિ કરવી જોઈએ. કૃષ્ણે ભીમને સાન કરી પણ ભીમ સમજ્યો નહિ. પછી અર્જુને પોતાની જમણી જાંઘ ઠોકી ભીમને સાન કરી તો એણે થોડી વાર આમતેમ ફેરવી તેની જાંઘ ઉપર ગદા મારી ને તે પડયો. ભીમે યુદ્ધના ઘેલા હાથીની પેઠે તેની આસપાસ ફરી દ્રૌપદીને અપમાન આપ્યું તેનું ફળ આ જોતો જા એમ બોલી તેના મસ્તક ઉપર લાતો મારી. એ જોઈ યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ કરી ભીમના મોઢા ઉપર તમાચો માર્યો ને તેને ધિક્કાર્યો. પછી અર્જુને ભીમને ત્યાંથી ખસેડી લીધો ને યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનની કને જઈ તેને ધીરજ આપી.

જ્યારે બળરામે જાણ્યું કે ભીમે તેની જાંઘ ઉપર ગદા મારી છે, ત્યારે તે હળમુશળ લઈ પાંડવોને મારવા દોડયો, પણ કૃષ્ણે વચમા પડી તેને અટકાવ્યો. પછી કૃષ્ણ ને પાંડવ એઓ દુર્યોધનની કને ગયા. એ બોલ્યો—મેં મારૂં રાજ્ય યથાન્યાયે ચલાવ્યુ છે, હું ઈશ્વરની પાસે માગું છઉં કે તે મને મારી વર્ત્તણુકનું ફળ આપે. તેટલામા દેવતાઓએ તેના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ને આકાશમા ગંધર્વગાયન ચાલ્યું એ જોઈ પાંડવોનાં મોઢા ઉતરી ગયાં ને તેઓ કાપવા લાગ્યા.

કૃષ્ણ બોલ્યો—પાંડવો તમે ભય કેમ પામો છો? તમે જય મેળવ્યો છે, હવે રાજ્ય હાથમાં લઈ પ્રજાનું કલ્યાણ કરો. પછી કૃષ્ણે શંખ વગાડયો ને રાજા યુધિષ્ઠિરની આણ વર્ત્તાવી ને સૌ બોલ્યા—જય રાજા યુધિષ્ઠિર ઘણું જીવો!

પાંડવો થોડાએક સેવકોને દુર્યોધનની પાસે રાખી કૌરવની છાવણીમા ગયા. ત્યા દુર્યોધનના તંબુમા પુષ્કળ સોનું ને જવાહીર જોઈ તેઓ થોડીવાર તો દંગ થઈ રહ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી કૃષ્ણે હસ્તિનાપુર જઈ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી તેઓને સર્વ વર્તમાન કહ્યા અને ધીરજ આપી તેઓને આક્રંદ કરતાં ટાઢાં પાડયાં. પછી પાછો તે પાંડવને આવી મળ્યો હતો.

પાડવો દુર્યોધનને મૂકી કૌરવની છાવણીમાં ગયા એટલે દુર્યોધન પડયો હતો તે બેઠો થયો; તેણે ધૂળ તથા લોહીથી ખરડાયલું મોઢું સ્વચ્છ કર્યું ને માથાના કેશ ઠીક કર્યા. તેટલે અશ્વત્થામા, કૃપ, કૃતવર્મા એઓ આવ્યા ને એઓને દેખી પાંડવના રાખેલા સેવકો નાસી ગયા. અશ્વત્થામા બોલ્યો—ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા પિતાને માર્યો છે અને ભીમે તને કપટ કરી માર્યો છે માટે તું જો મને આજ્ઞા આપે તો હું આજ રાતમાં પાંડવનો સંહાર કરી નાખું. દુર્યોધન બોલ્યો—હું અશ્વત્થામાને મારો પ્રતિનિધિ કરૂં છું ને એ કૃપ તથા કૃતવર્મા તમે એની આજ્ઞામાં રહેજો; પાંડવને મારી ભીમનું માથું મારી આગળ આણો કે તેને જોઈ સંતોષ પામી આ દેહ છોડું, પછી તે ત્રણે જણ એક વૃક્ષ તળે વિચાર કરવા બેઠા. બે જણે કહ્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી જેમ આજ્ઞા આપે તેમ કરવું, પણ અશ્વત્થામાએ ન માન્યું. કૃપ બોલ્યો કે નિદ્રામાં મારવાનું બહુ પાતક છે માટે પ્રાતઃકાળે આપણે યુદ્ધ કરીશું. અશ્વત્થામા બોલ્યો તમે કહો છો તે ખરૂં છે, પણ મારે મારા પિતાનું વેર લેવું જોઈએ. પછી સ્વર્ગે જાઉં કે નરકે જાઉં.

પછી તે રથ હાંકી પાંડવની છાવણીમાં ગયો; સાથીઓ પાછળ પાછળ ગયા. અશ્વત્થામાએ સાથીઓને કહ્યું કે તમે આ દ્વાર આગળ ઉભા રહેજો ને હું અંદર જાઉં છઉં. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને શોધી કહાડયો ને તેના માથામાં લાત મારી જગાડયો ને પછી ખડ્ગની મૂઠે વતી તેની ખોપરી ભાંગી નાંખી. સ્ત્રીઓએ ચીસ પાડી પાડીને આક્રંદ કરવા માંડયું. એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સેવકો ધાઈ આવ્યા, પણ તે સૌને અશ્વત્થામાએ ખડ્ગથી પુરા કર્યા. એ ગભરાટથી પાચે ભાઈના પાંચ પુત્ર (દ્રૌપદીથી થયેલા) જાગી ઊઠયા ને મામાનું વેર લેવાને દોડયા, પણ અશ્વત્થામાએ તે પાંચેને કાપી નાખ્યા. છાવણીમાં ધમશાણ થઈ રહ્યું. બાપે દીકરાને દીકરાએ બાપને માર્યો એમ કાપાકાપી થઈ. એ પ્રમાણે ઘોર સંહાર કરી અશ્વત્થામા પાંડવના પાચ છોકરાનાં મસ્તક લઈ દુર્યોધન કને આવ્યો ને કૃપ તથા કૃતવર્મા પણ આવ્યા. દુર્યોધન જેમ તેમ કરી બેઠો થયો. અશ્વત્થામા બોલ્યો કે આજ રાત્રે મેં પાંચ પાડવને સૈન્ય સહિત મારી નાખ્યા છે ને આ પાચ માથાં લાવ્યો છઉં. દુર્યોધન બોલ્યો તું સત્ય બોલે છે? અશ્વત્થામાએ તે દેખાડ્યાં. વહાણું વાયું નહોતુ તેથી અશક્ત દુર્યોધન બરાબર જોઈ શકયો નહિ તે અશ્વત્થામાનું બોલવું ખરૂં છે એમ માની ભીમનું માથું માગ્યું. અશ્વત્થામાએ ભીમના છોકરાનું માથું આપ્યું. દુર્યોધને તેનો ભેચો કાઢી નાખ્યો, પણ પછી તે બોલ્યો કે તે ભીમનું મસ્તક નહોવું, તેં મને જૂઠું કહ્યું. પછી તેણે પ્રત્યેક માથાં જોયાં ને તે દ્રૌપદીના પુત્રનાં છે એમ કહી ઉંડો નિસાસો મૂકયો. તે બોલ્યો રે અશ્વત્થામા! તેં ઘોર કર્મ કીધું, તેં મારા વંશનો નાશ કીધો, એને જીવતા રાખ્યા હત તો અમારૂં નામ રહેત, મારે પાંડવ ઉપર વેર હતું, બાળકો ઉપર નહોતું.

એમ બોલી તે તરત કૃતવર્માના ખોળામાં માથું મૂકી મરણ પામ્યો. ત્રણે યોદ્ધાઓએ આંસુ પાડ્યાં. પણ પછી તેઓએ વિચાર કર્યો કે સંહારની વાત પાંડવોએ જાણી હશે; દુર્યોધન તો મરણ પામ્યો છે હવે તેઓ તેનું શબ લેવાને આવશે ને આપણને પકડશે માટે આપણે અહીંથી ઊઠો. પછી તે પોતપોતાના રથમાં બેસી જેમ નસાયું તેમ નાઠા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિએ કૌરવની છાવણીમાં જઈ પાંડવોને સંહારની જાણ કરી હતી ને તે સાંભળી યુધિષ્ઠિર મૂર્છા ખાઈ પડયો હતો. કૃષ્ણ તેને સાવધ કરી ધીરજ આપતો હતો તેવામા દ્રૌપદી રડતી કકળતી ત્યાં આવી. કૃષ્ણે ને યુધિષ્ઠિરે તેને સમજાવી ધીરી પાડી. દ્રૌપદી બોલી—પણ તમે આટલા સમર્થ થઈને અશ્વત્થામાને કંઈ શિક્ષા નહિ કરો ? ભીમ, તમે જો તેનું મસ્તક મારી કને નહિ લાવો તો હું તમારૂ મો ફરીથી જોનાર નથી. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—-અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ છે. અમારા ગુરુ દ્રોણનો પુત્ર છે. તેણે અપરાધ કર્યો હશે તો વિષ્ણુ તેને શિક્ષા કરશે; તેને મારી નાખવાથી તારા પુત્ર ને તારો ભાઈ એ શુ ફરીથી જીવતા થવાના છે ? દ્રૌપદી બોલી, હું તમારૂં માનું છઉં. પણ તેને માથે મણિ છે તે મારે માટે લઈ આવો. પછી અર્જુને અશ્વત્થામાને ગંગાતીરે પકડયો ને તેની પાસથી મણિ લઈ ભીમને આપ્યો. ભીમે દ્રૌપદીને આપ્યો ને એણે યુધિષ્ઠિરને આપ્યો ને એણે પોતાને માથે મૂકયો ને સૌ મોટે સાદે બોલ્યા કે જય યુધિષ્ઠિર બહુ જીવો !

તેટલામાં પાંડવને સન્દેશો મળ્યો કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે. પાંડવો સામા ગયા ને મહારાજને પગે લાગ્યા. એણે યુધિષ્ઠિરને આલિંગન આપી પૂછ્યુ—ભીમ કયા છે? તરતજ ભીમની એક મૂર્તિ લોઢાની દુર્યોધને કરાવી રાખી હતી તે કૃષ્ણે તેને આપી; ધૃતરાષ્ટ્ર તેને ભેટવાને હાથ પસારી દાબે છે કે તે મૂર્તિના કડકેકડકા થઈ ગયા. પછી તે પસ્તાયો ને રડયો. સંજયે કહ્યું કે મહારાજ ! ભીમ તો જીવતો છે, કૃષ્ણે તેની મૂર્તિ તમને આપી હતી. તે બોલ્યો બહુજ સારૂં થયું. પછી તે એકેક ભત્રીજાને ભેટયો. ભીમને ભેટતાં તે હસ્યો ને બોલ્યો, ચાંપી નાખું કે? ભીમ બોલ્યો હું તમારો દાસ છઉં, આજ્ઞા કરો તો હું મારી મેળે મારો પ્રાણ કાઢું. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો હવે તમે સૌ મારા પુત્ર છો, મારા પાંડુ ભાઈના વંશમા તમેજ રહ્યા છો: આ જે મોટો નાશ થયો છે તે મારા પુત્રની દ્વેષબુદ્ધિથી થયો છે, તમારો દોષ નથી. એમ બોલતા તેણે રુદન કર્યું ને બીજાં સૌ પણ રડ્યા

પછી પાંડવો ગાંધારીને મળ્યા. યુધિષ્ઠિરે ક્ષમા માગી ને ગાંધારીએ કહ્યું કે હવે મારા દુર્યોધનને ઠેકાણે તું છે. ઈશ્વર તને જીવતો રાખે. ભીમ પગે પડવા આવ્યો ત્યારે ગાંધારીએ કહ્યુ કે તેં મારા દુઃશાસનનું લોહી પીધું કે? ભીમ બોલ્યો, ના, મેં પીધું નથી. મેં હાથમાં લઈ મોઢે ચોપડયું હતું. પણ બીજાઓને બીવડાવવાને મેં કહ્યુ હતું કે પીધું. એ વેળા યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીના પગ આગળ માથું ધર્યું ને તે બોલ્યો, માતા ! તમારા પુત્રોને મેં હણ્યા છે ને સઘળો દોષ મારો છે; તમે કોઈને કંઈ વચન કહેશો નહિ એ હું માગી લઉં છઉં. પછી ગાંધારીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તું ને હું સરખા દુઃખમાં છીએ; જ્યાં શિવનો કોપ થયો ત્યા કોનું ચલણ છે? ગાંધારીએ પાડવને કહ્યું કે હવે કુન્તીને જઈને મળો. પછી તેઓ કુન્તીને મળ્યા ને એ હરખાઈ. દ્રૌપદી કુન્તીને પગે પડી ને રડી પડી. ગાંધારીએ ધીરજ આપી કે બેટા રડ નહિ, તારૂં દુઃખ મારા દુઃખની આગળ કંઈજ નથી. દૈવે શું નિર્માણ કર્યું છે તે આપણે જાણી શકતાં નથી; ઈશ્વરનો પાડ માન કે યુદ્ધ પુરૂં થયું; મુઆ તેનો શોક ન કર; તેઓની ક્રિયા કરવાનો સમો વહી જાય છે.

પછી સૌ રાણીઓએ પોતપોતાનાં વહાલાંના શબ પાસે બેસી વિલાપ કર્યા. વિદુર, સંજય, યુયુત્સુ અને ધૌમ્ય પુરોહિત એઓએ શબને બાળવાને માટે સાહિત્ય એકઠું કર્યું. પછી પ્રથમ દુર્યોધનની ને પછી બીજા રાજાઓની ને પછી બીજાની દહનક્રિયા કરી સૌએ ગંગામાં સ્નાન કર્યું.

પછી યુધિષ્ઠિરે ને અર્જુને કર્ણનો ઘણો શોક કર્યો. પછી સૌએ વિધવાઓને ધીરજ આપી તેઓને રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી કર્ણના સોળ વર્ષના પુત્રને એક જાથુ રાજ્ય આપ્યું ને તેની સંભાળ રાખવાનું ને તેને ધનુર્વિદ્યા ભણાવવાનું અર્જુનને સોંપ્યું. પછી ભીષ્મ પડયો હતો ત્યા જઈ બોધ સાંભળ્યો ને ઉત્તરાયણ થતે તેણે પ્રાણ મૂકયા ત્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરી. એ પ્રમાણે પરવાર્યા પછી કૃષ્ણના કહેવાથી યુધિષ્ઠિર રથમાં બેસી વાજતે હસ્તિનાપુર આવ્યો.

યુધિષ્ઠિરે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને સૌ રાજા પ્રજાએ તેને મહારાજા કરી માન્યો. તેણે રૂડી રીતે રાજ્ય ચલાવવા માડયું. પણ તેનો જીવ ઉદાસ રહે. તે કહેતો કે મારે માટે યુદ્ધમા આટલો સંહાર થયો છે તે દોષથી હું કોઈદહાડે મુક્ત થઈશ ? એ શોકમાથી તેનું મન ખસેડવાને કૃષ્ણે તેને અશ્વમેધ કરવાનું કહ્યું. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પહેલાં સૌ રાજાઓએ અશ્વમેધ કર-

નાશ રાજાને શ્રેષ્ઠ માનવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું મનાવવાને અશ્વને છોડયો ને એના રક્ષણને માટે અર્જુનને સાથે મોકલ્યો. ઘણાક રાજાઓએ તે અશ્વને બાંધ્યો, પણ અર્જુને સૌનો પરાભવ કર્યો. એ પ્રસંગોમાંના એકમાં બભ્રુવાહને (અર્જુનના પુત્રે) અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરી તેનું મસ્તક છેદ્યું હતું, પણ પછી શેષનાગે સજીવન મણિ આપ્યો હતો તેના સ્પર્શવડે શિર ધડ સાથે જોડાયું હતું ને અર્જુન સજીવન થયો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે રાજા તથા બ્રાહ્મણોને તેડી મોટી ધામધૂમથી યજ્ઞ કર્યો. એ સમાપ્ત થયો ને પછી સૌ રાજાઓ પોતપોતાને દેશ ગયા—કૃષ્ણ પણ દ્વારિકા ગયો.

યજ્ઞ કર્યા પછી પાંડવે ઘણાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ વાતથી દુભવતા નહિ તોપણ એના મનમાંથી દુર્યોધનના મરણનો શોક ખસ્યો નહોતો. તેમાં વળી ભીમ જ્યારે ત્યારે તેનું અપમાન કરતો. એ દુઃખથી કંટાળી ધૃતરાષ્ટ્ર હસ્તિનાપુર છોડી દૂર ગંગાતીરે એક આશ્રમમા જઈ રહ્યો હતો ને તેની સાથે ગાંધારી, વિદુર ને કુટુંબનાં બીજાં કેટલાક જણ પણ હતાં. એક સમે પાંડવો વડીલોને મળવાને આશ્રમમા આવેલા ને યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓ સંબંધી શોકવાર્તા ચાલતી હતી તેવામાં વ્યાસ આવી પહોચ્યો. એણે સૌને ગંગામાં સ્નાન કરાવ્યું ને પછી કહ્યુ કે આજ રાતે તમે તમારા મરી ગએલાઓને જોશો. રાત પડી એટલે વ્યાસ તેઓને નદી તીરે લઈ ગયો ને પછી પોતે મંત્ર ભણી નદીમાં સ્નાન કરી તીરે આવી ધૃતરાષ્ટ્ર તથા યુધિષ્ઠિર એઓની કને ઉભા રહી એકેક મુએલાનું નામ દેવા માંડયું. તે વેળા નદીના પાણી ખળખળતા ઉનાં થયાં ને પાણીમાંથી મોટો શબ્દ થતો સંભળાયો; ને પછી તરતજ મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ પોતાના રથ અશ્વ ને શસ્ત્રસહિત સજીવન થયેલા પોતપોતાના સૈન્યમાં ઉભેલા દેખાયા,-ભીષ્મ દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન, શકુનિ, દુઃશાસન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, ઇત્યાદિ સૌને નિર્વૈર પ્રસન્નવદને જોઈને પાંડવો અને કૌરવોની વિધવાઓ અને બાળકો સૌ વિસ્મય પામ્યાં ને હરખાયાં; વિધવાઓ પોતપોતાના પતિઓને, માબાપ દીકરાઓને, બેન ભાઈઓને મળ્યા. એમ તેઓએ આખી રાત આનંદમાં કાઢી પંદર વર્ષનો વિયોગ વિસારી દીધો. પ્રાતઃકાળે મરણ પામેલા પુરુષો પોતપોતાને વાહને ચઢી અદૃષ્ટ થઈ ગયા. વ્યાસે કહ્યુ કે જે વિધવાઓને પોતાના સ્વામીની સાથે જવું હોય તે સુખેથી જાય. પછી સઘળી વિધવાઓ સ્નાન કરી ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારીના ચરણનું વંદન કરી ગંગામાં જઈ પડી ને ઇચ્છા પ્રમાણે ફળ પામી. ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી, વિદુર એ પોતાને આશ્રમે ગયાં ને પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા. એ પછી ઘણેક દહાડે પાંડવોએ સાંભળ્યું કે વનમાં મોટો દવ લાગ્યો હતો તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી સૌ બળી મુઆં છે. પાંડવો ભયભીત ને શોકપીડિત થઈ રહ્યા. વળી થોડા દહાડા ગયા એટલે તેઓએ કૃષ્ણ બળરામના મરણ સમાચાર સાંભળ્યા. અર્જુને દ્વારિકા જઈ કૃષ્ણના કુટુંબની વ્યવસ્થા કરી. તેટલામાં કૃષ્ણનો પિતા વસુદેવ મરણ પામ્યો તેની દહનક્રિયા કરીને, પછી પ્રભાસમાં જઈ યાદવો મરણ પામ્યા હતા તેઓને ગતિએ પહોંચાડીને, પછી તે દ્વારિકાના લોકને લઈને હસ્તિનાપુર આવે છે એવામાં દ્વારિકા નગર ડૂબી ગયું ને અર્જુનનો સંઘ લુંટાયો. કુરુક્ષેત્ર આવ્યુ કે ત્યા કૃષ્ણની પાંચ રાણીઓ બળી મુઈ ને બીજીઓ જોગણનો વેશ ધારણ કરી વનમા ચાલી ગઈ. પછી અર્જુન ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો ને અહીં દ્વારિકાના લોકે વાસ કર્યો.

અર્જુન હસ્તિનાપુર આવતો હતો તેવામાં તેને વ્યાસ મળ્યો. એણે કહ્યુ કે તમારા સુખના દિવસ હવે પુરા થયા. હવે તુ તારું ધનુષ ચઢાવી શકનાર નથી, હવે તારે તારા આત્માના મોક્ષનું સાધન કરવું જોઈએ અર્જુને નગરમાં આવી યુધિષ્ઠિરને સર્વ વર્ત્તમાન કહ્યા અને એણે વિચાર કર્યો કે હવે આપણે ત્વરાથી વ્યાસની આજ્ઞાપ્રમાણે આચરણ કરવું. પછી યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને આપ્યુ ને ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય યુયુત્સુને આપ્યું ને બંનેને કહ્યુ કે તમે પરસ્પર મૈત્રીભાવે ઐક્ય રાખી વર્ત્તજો.

પછી પાંડવોએ પોતાના વસ્ત્રાભૂષણ ઉતારીને વલ્કલ ચીર ધારણ કર્યા અને અગ્નિહોત્રના અગ્નિને ગંગામાં પધરાવ્યો. પછી પ્રથમ યુધિષ્ઠિર, પછી ભીમ, પછી અર્જુન, પછી નકુળ, પછી સહદેવ, પછી દ્રૌપદી ને પછી એક કુતરો એમ તે અનુક્રમે નગર બહાર ચાલતાં થયાં. તેઓ બંગ દેશમાં થઈને પૂર્વ દિશા ભણી ચાલ્યાં ને પછી ઘણાક પ્રદેશ ખુંદી હિમાળે પહોંચ્યાં ને ત્યાં એક પછી એક પડ્યાં.-પ્રથમ દ્રૌપદી, પછી સહદેવ, પછી નકુળ, પછી અર્જુન, પછી ભીમ, ને પછી યુધિષ્ઠિર. કુતરો યમસ્વરૂપે થયો ને એણે યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગ દેખડાવ્યું. સ્વર્ગમાં યુધિષ્ઠિરે કૌરવોને દીઠા પણ ભાઈઓને ન દીઠા. યમે કહ્યું તેઓએ પાપ કર્યા છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો તો હું પણ તેઓ છે ત્યાંજ રહીશ.

એ તેની બંધુ ઉપરની પ્રીતિ જોવાની છેલ્લી પરીક્ષા થયે કરી, ને પછી તેને સ્વર્ગની ગંગામાં સ્નાન કરવાને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કીધુ એટલે તેણે પોતાના સર્વ બંધુસહિત કુટુંબને સ્વર્ગમાં જોયુ ને તે સૌની સાથે રહ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ ન હોત તો તે રાજ્ય કરત ને તેની પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેસત. પાંડુને ગાદી મળી (એણે કબજે કર્યો) એટલે એનો પુત્ર હક્કદાર કહેવાયો એ કરો નીકળ્યો, અંધપુત્ર અદેખો થયો, એણે હક્કદારને દુ:ખ દીધુ, હક્કદારે સાંખ્યુ, પણ અંતે એ એક સગાની સહાયથી સામો થયો, મોટું યુદ્ધ થયુ, મોટો સંહાર થયો, અંધપુત્ર હાર્યો ને પાડુપુત્ર જીત્યો. એ રાજગાદીએ બેઠો. એણે રડતા રાજ્ય કર્યું. પછી ભાઈના દીકરાના દીકરાને ગાદી સોંપી તે ત્યાગી થયો. હિમાળે ગયો ને હિમ થયો! એ પ્રમાણે મહાભારતમા કથન છે. ગુજરાતના લોક કહે છે કે-મહાભારત કામ છે. પાડવ કૌરવનુ જુધ્ધ, વિદુરજીની ભાજી, ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો, પાડુ રાજા, કુન્તી માતા; ભીષ્મપિતામહ ને દ્રોણાચાર્ય કૌરવમા રહી પાડવની જે ઇચ્છતા. ધરમરાજા (સત્યવાદી), ભીમ બળીઓ (ને હસ.મણો), અર્જુન બાણાવળી, કરણ બાણાવળી ને સવારનું નામ, સહદેવ જોશી, નકુળ વરણાગીઓ, દુર્યોધન કપટી, ગટોરગચ્છ ભીમનો છોકરો, અભિમન્યુનો ચકાવો, બિચારી ઉત્તરા, દ્રૌપદી સતી, બાપડા પાંડવ, પાડવ જીત્યા ને કૌરવ હાર્યા, અશ્વમેધ જગન, બભ્રુવાહન, પાડવ હિમાળે ગળવા ગયા.

પણ સમજવાનું આમ છે કે કરો રાજા વનમાં મરી ગયા ને તેના દીકરા કાકાને ત્યા ઉછર્યા માટે બાપડા કહેવાયા ને લોકે વહાલ દેખાડયું એઓ વિદ્યા ભણ્યા ને સદ્દગુણથી પ્રકાશ્યા. કૌરવ દ્વેષી ને ઘાતક થયા. પાડવોએ વિવેક રાખી સંધું સહન કયુ એઓએ પરરાજ્યમાં વિદ્યા દેખાડી માન પ્રાપ્ત કર્યું ને મોટા રાજ્ય સાથે સંબંધ કીધો. સ્થિતિ તથા સદ્દગુણથી પોતાના રાજ્યના લોકને વશ કરી અને વિદ્યાબળે પર રાજ્યના લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી પાડવો પ્રતાપી થયા કૌરવ બીન્યા પાંડવોએ અડધુ રાજ્ય ભાગવ્યુ, પણ વળી કૌરવોએ કપટ કરી તેઓને લુટી લીધા પાડવોએ વિવેક ન મૂકયો. દુ:ખ સહન કીધુ. એક સમર્થ સંબંધીએ કહ્યુ કે એટલો અતિવિવેક શુ રાખો છો? સંસારમા રહેવું છે કે રઝળવું છે? તમારે તો કંઈ નહિ પણ કુટુંબનું કંઈ વિચારશો કે? ઊઠો, હણતાને હણો. વિવેકીએ કહ્યું તમે સહાય રહો તો અમે યુદ્ધ કરીએ. પછી તેઓએ યુદ્ધ કીધું તે મિત્રે વિવેકી ને અડાવેળાની-અવિવેકી જુક્તિ દેખાડીને જીતાડયો. સંસારમા કોઈ પણ પ્રકારે સ્વાર્થ પરાર્થ પરમાર્થ સાધવો એ બોધ તેણે લોકને આપ્યો અને વ્યાસે તે અમૂલ્ય વાણી સર્વકાળના જનને માટે ગ્રંથમાં સદા સતેજ રાખી વિવેકી યુધિષ્ઠિરને ઘણી વારે પણ સંસારી કૃષ્ણ મળ્યો ને એની સહાયતાથી તેણે રાજ્ય કર્યું ને શક ચલાવ્યો ને પછી તે પોતાનો ખરો વિવેક સતેજ કરી સ્વર્ગમા વિરાજ્યો.

યુધિષ્ઠિર રાજા હતો, પણ તેનામા રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નહોતી. અર્જુન ભીમ સરખા તેને ભાઈઓ ન હોત તો તે પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકત નહિ ને સારો રાજા કહેવાત નહિ. તે કેવળ સદય ન્યાયાધીશનું કામ યથાસ્થિત કરી શકે તેવો હતો તે યુદ્ધવિદ્યા જાણતો ને બરછી સારી વાપરી શકતો. તોપણ અનભ્યાસને લીધે તે રણમા મોટા યોદ્ધાઓની સામા ધૈર્ય રાખી શકતો નહિ. તેણે બીજાઓની ઊફમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતુ ને શલ્યને માર્યો હતો તોપણ તેને ભયભીત ને પાછા પગલાં કરનારો યોદ્ધો કહ્યા વિના ચાલે નહિ. તેનો મોટો સદ્દગુણ ધર્મવિવેક હતો. તેને વડીલનું માન રાખતા-વડીલનું મન ન દુભાય તેવું આચરણ કરતા પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત દ્યૂત રમી સર્વસ્વ ખોયું ને દ્રૌપદીની ભુંડી દશા કરાવી એ તેનું ઘાહું ધૈર્ય હતું. અશ્વત્થામાના પ્રસગમાં તેણે 'નરો વા કુંજરો વા' એવું સંશયયુક્ત ભાષણ કર્યુ હતુ એમ કહેવાય છે ને વિરાટને ત્યા કંક બ્રાહ્મણ એવું નામ રાખ્યુ હતું ને બીજે થોડેક પ્રસગે તેણે યુક્તિવાળા આચરણ કર્યા હતા તોપણ તે મોટો સત્યવાદી હતો તે ક્ષમાશીલ, સમાનવૃત્તિ રાખનારો, હેતાળ, ભલો ને ઘોતાળ હતો. તેના અવ્યવસ્થિત ઘોતાળપણા ઉપરથી 'ધરમરાજાનો ગોળ' એ કહેવત ચાલે છે. તેણે કેટલેક પ્રસંગે અભિમાન, ક્રોધ જણાવ્યા છે તોપણ તે વેદશાસ્ત્ર ભણેલો ધાર્મિક સાધુપુરુષ હતો ને એ રૂપેજ તેનો યશ અમર છે. તે બ્રાહ્મણોનો પૂજક ન કલ્પદ્રુમ રાજા હતો.

ભીમ, મહાબળવાન, ઉદ્ધત, સાહસિક ને પરાક્રમી યોદ્ધો હતો. તે ધનુષબાણ સાથે પણ ઘૂમતો તોપણ ગદા પોતાની કહેવડાવતો. તે અતિ ક્રોધી તેમ ભોળો ને અતિઆહારી તેમ બળીઓ હતો. રાક્ષસ, મલ્લ એઓને ભીમજ પુરો પડે. કીચકની જે દુર્દશા કરી અને દુ:શાસનની છાતી ઉપર ચઢી બેસી તેનું લોહી પીધુ ને પોતાને મોઢે લપેડયુ એ દેખાવ ભયાનક ને ત્રાસદાયક હતો. પણ ધન્ય છે ભીમને કે તે એટલો

ક્રમ ક્રોધી છતાં તેણે કોઈ દિવસે, રે દ્રૌપદીના અસહ્ય પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે ભાઈઓની, કુન્તીની ને દ્રૌપદીની અમોલિક સેવા કરી હતી. તે તોછડો ને મેણાં મારનારો ને મશ્કરો હતો. તે પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો ને તેણે તે વિષે ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તે સંસારવ્યવહારના કામમાં ઝાઝો જાણીતો નહોતો તેથી તે તેમા વિચિત્રપણું બતાવતો ને તેથી હસવું આવતું ને આજ પણ તેની કથા લોકને હસાવે છે.

અર્જુન, યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ, રણચતુર, ધીટ, વિજયી ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો. તેમ ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ ને પ્રતિજ્ઞા-પાળનાર સત્યવાદી વ્રતસ્થવીર પણ હતો. તેને પોતાના મોટા ભાઈની કેટલીક દોઢડાહી વર્ત્તણુક ગમતી નહોતી તોપણ તે નિરંતર મર્યાદાશીલજ રહ્યો હતો. ઘણુંકરીને તે પોતાના યુદ્ધવિષયમાજ મગ્ન રહેતો, પણ તે સંસારવિષયમાં અજાણ નહોતો. તે વડાઈમા રાચનારો ને ચંચળ વૃત્તિનો નહિ પણ ઠરેલ પુરુષ હતો: ને ઠરેલ હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમો નહોતો પણ ઘણોજ ચાલાક હતો. તે બંને હાથે બાણ મારી શકતો તે ઉપરથી તે સવ્યસાચી કહેવાયો છે. તે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા જાણતો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મીંઢો નહોતો પણ સ્પષ્ટવક્તા હતો અને યોધો છતે કોમળ હૃદયનો હતો. રણમાં ઉભા રહી સંબંધીના ઘાતનો વિચાર કરતાં તેણે મોહવશ થઈ યુદ્ધ ન કરવું એવું ઇચ્છયું એ જો ખરૂં હતું તો તેના યોદ્ધાપણાને દોષ લાંછન લાગે છે. જેણે અનેક યુદ્ધો કરેલા-દેવતાઓ સાથે કરેલા ને જે ક્ષત્રિધર્મથી જાણનારો તે સહજ મોહવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો એ વિસ્મય વાર્તા છે. તેના કોમળ હૃદયમાં વહાલા ગુરુ દ્રોણ ને ભીષ્મપિતામહ એઓને માટે તેને બહુ લાગ્યું હશેજ, પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કાઢી નાખ્યો હશે. પણ કૃષ્ણનો બોધ આગળ પાડવાને બ્હાને અર્જુનને મૂર્છિત થયો એમ અતિશયોક્તિ કરી હશે. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી કેટલાક જય મેળવ્યા હતા, પણ ઘણાખરા જય તો તેણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. વિલાસી ક્ષત્રિરૂપે તે ઘણીક પ્રેમી સ્ત્રીઓનો ભોગી ને નૃત્યસંગીતમા કુશળ હતો.

કૃષ્ણ એ મહાપુરુષ પ્રપંચવીર હતો. મહાબળીઆ સમૃદ્ધિસાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કૌરવની સામા એકલા અર્જુન ભીમ કેમે કરી ટકી શકે તેવા નહોતા. કૃષ્ણે વિરાટને ત્યાં મળેલા રાજાઓને સમજાવ્યા ને બીજાઓને પણ સહાયમાં રાખ્યા, યુદ્ધમાં અર્જુન ભીમને યુક્તિઓ દેખાડાવી ને પાંડવને જય અપાવ્યો એ તેનો પ્રપંચ વિજય છે. તેણે જરાસંધને ભીમ પાસે મરાવ્યો, કાળયવનના ભયથી મથુરાનું રાજ્ય દ્વારિકામાં આણ્યું ને તેને મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિમાં બળાવ્યો, પોતાના ભાઈ બળરામને જ્યારે ત્યારે આડુંઅવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદવોને પરસ્પર લડાવ્યા ને મરાવ્યા, ઇત્યાદિ પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખલાઓ છે. તેણે કંસ, નરકાસુર, શાલ્વ, વગેરેને માર્યા ને બાણાસુરનો મદ ઉતાર્યો એ તેના યોદ્ધારૂપે જય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વેરી શત્રુઓને મારી સગાંસંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓને ને પોતાના મદમાતા યાદવોનો સંહાર કરાવી તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મન્યાય-વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કોઈ પ્રદેશનો રાજા કહેવડાવ્યો નથી (કહેવડાવત તો તેને કોઈ ગાંઠત નહિ) તેથી તે મોટો પરોપકારી ને નિર્લોભી મનાય છે. જય મેળવવો પછી ધર્મે કે અધર્મે એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે રાજવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમા ઉછરી, શૃંગારમાં, રણમા, ધર્મજ્ઞાનમાં પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી કાબાના તીરમાં સુદર્શનથી વિશેષ તીક્ષ્ણતા જોઈ વિસ્મય પામી કાળને સાધ્યો-તે પ્રભુપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં પ્રેમે પુજાયો.

દ્રૌપદી રાજપુત્રી ને રાજપત્ની હતી એટલે તે ઉંચા વિવેકમાં પોતાની જાતનો ખારીલો ને હઠીલો સ્વભાવ દાબી રાખતી. તેનો સ્વભાવ રિસાળ ને છણકો કરવાનો ખરો, પણ પ્રસંગ વટ્યો કે પછી તેમાનું કંઈ નહિ તેને યુધિષ્ઠિરની વૃત્તિ સમૂળગી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાલવ્યો નથી. તોપણ તેણે વિવેક છોડી પતિઓને મેણાં માર્યા નથી. તે બળિએલ નહોતી, તે સ્વયંવરસભામાં 'હું તો સૂતપુત્ર સાથે નહિ પરણું, એમ બોલી હતી. તેણે ક્રોધે ભરાઈ કૌરવની સભામાં ભીષ્માદિકને નિર્ભયપણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને કીચક વળગવા આવ્યો તેને હડસેલી મૂકયો હતો એ તેનામાં પુરુષશૌર્ય હતું. એ સીતાની પેઠે રડ્યા કરે તેવી નહોતી, પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહી સદા પ્રસન્ન રહેતી. તે ઠરેલ, પાકી, સાવધ, સંકટ આવ્યું તો ન ગભરાતાં બને તેટલો ઉપાય કરે તેવી અને વ્યવહારમાં જાણીતી હતી. તેણે અર્જુનને પ્રેમથી વર્યો હતો, પણ પછી પાચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા-તે કૃષ્ણને પ્રેમવિવેકે જોતી ને તે સહાય રહેતો તેને માટે તેનો ઉપકાર માનતી.

દુર્યોધન શૌર્ય ને બુદ્ધિવડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આગ્રહી ને બુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ

પાક્કો ને સત્તાકીર્તિનો હોંસીલો રાજા હતો, પણ બાપવિના રાંકડા ને ડાહ્યા ને સદ્‌ગુણી પાંડવ ઉપર લોકનું વહાલ હોવાથી ને યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ મળવાથી દુર્યોધનનામાં મત્સર ભરાયો ને પછી વેરબુદ્ધિએ તેણે તેઓને પજવ્યા; અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્યનો અંત આણ્યો. વેર તે દુર્યોધનનુંજ. તેના સૈન્યમાં કૃષ્ણ જેવો કોઈ નહોતો તેથીજ તેની હાર થઈ. તેણે વેર લેવાની ખુમારીમાં રાજ્યકારભાર કરવો મૂકી દઈ તે કર્ણને સોંપ્યો હતો. રાજસૂયયજ્ઞને પ્રસંગે પાંડવોએ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ડામથી બાળવામાં ઓછ રાખી નહોતી તો તે પછી યુદ્ધવિના બીજે કીએ પ્રસંગે પોતાના વેરને માર્ગ આપે? ભીષ્મ ને દ્રોણસરખાએ જેને કેળવ્યો, માબાપે ને નારદાદિ ઋષિએ પીગળાવ્યો તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અંતલગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તેના વિવેક ઉપર જય છે, પણ એ જય પોતાની કરેલી હાણથી નિંદ્ય થયો છે. આપવડાઈ, કુલાશ, રાજાપણાની મોટાઈ, ઉદ્ધતાઈ અને વેરથી ઉત્પન્ન થએલા સઘળા દુર્ગુણો તેનામા હતા. યુદ્ધનું મૂળ ભીમદુર્યોધનનું જુગલ, તેમાં એકમાં માંસ સ્નાયુવાળું બળ વિશેષ ને બીજામાં ચપળતા ચતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું, પણ ભીમનામાં કપટ ઉમેરાયું ને દુર્યોધન પડ્યો!

ભીષ્મપિતામહ ઉદાર હતો-તેણે પિતાની ઇચ્છા પુરી પાડવાને માટે પોતાને ન પરણવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી અને રાજ ઉપરથી હક્ક ઉઠાવી દીધો, સાવકા ભાઈઓની ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી તે રાજ્યકારભાર કરતો તે મહાવીર ને મહાશૂર, રણપંડિત ને રણરંગ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન ને રાજનીતિકુશલ હતો. તે દુર્યોધન દુ:શાસનની વર્ત્તણુકને ધિક્કારતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવાને ને પોતાનું માનભંગ થયુ ન જોવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની ને વૃદ્ધવય એવી સ્થિતિમા સંકોડાઈ રહ્યો હતો—સભામા તેણે દુર્યોધન કર્ણને ઠપકો આપવામાં બાકી રાખી નથી. તે એક સ્ત્રીવિષય વિના બીજા બધામાં મોટો અનુભવી, પુરુષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદ્‌ગુણ ઉપર ઠરેલા પ્રેમથી જોઈ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. અતિવૃદ્ધ છતે યુદ્ધમાં તરુણની પેઠે ધૂમ્યો હતો. બાણશૈય્યા ઉપર પડી રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં યુધિષ્ઠિરને અનેક ધર્મ સમજાવ્યા હતા. તેણે અર્જુનને ગભરાવી કૃષ્ણની પાસે ચક્ર ઉંચકાવી પ્રતિજ્ઞા મુકાવી હતી ને પોતે પ્રસંગ વિચારી પોતાની અર્જુન સામા યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા મૂકી હતી. તેણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી નથી. અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં તે અર્જુન કરતાં વિશેષ ઉજવળ યશસ્વી હતો એમ કહીએ તો ચાલે ને બ્રહ્મવિદ્યામા તો ઋષિ જેવો હતો.

દ્રોણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેવોજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતો. દરિદ્રી પણ વિદ્વાન ને સદ્‌ગુણી બ્રાહ્મણ પોતાના ગુરુભાઈ દ્રુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો ને અપમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હસ્તિનાપુર ગયો—રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી-પાલખીમાં બેસી ભીષ્મને મળ્યો ને રાજપુત્રોનો શિક્ષક થયો. ગુરુદક્ષિણામાં તેણે અર્જુનની પાસે દ્રુપદને માગ્યો. અર્જુન તેને બન્દી કરી લઈ આવ્યો. દ્રોણે ક્ષમા કરી અડધું રાજ્ય રાખી અડધુ દ્રુપદને પાછું આપ્યુ. એ ઉપરથી દ્રોણનો સ્વભાવ સમજી લેવાય છે તેને અર્જુન ઉપર ઘણોજ પ્રેમ હતો—અર્જુન ન હોય તો યુધિષ્ઠિરને બન્દી કરૂં એવું કહી અર્જુનને પોતાની સામા આવતો ખસેડયો હતો. તેણે યુદ્ધમા ઘણી ચાતુરી દેખાડી હતી. ભોળો બ્રાહ્મણ પોતાના ચિરંજીવ દીકરાનું અકસ્માત્ મરણ સાંભળી ગભરાયો, સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને પુછવા ગયો ત્યાં કપટ થયું ને તેણે સત્ય માન્યું! મહાપુરુષ શસ્ત્ર મૂકી સમાધ લઈ ઉંચો ઊડયો! દ્રોણ રાજપુરોહિત, શિક્ષક, કૌરવસભામાં એક વિદ્વાન મંત્રી ને કૌરવ સેનાનો સેનાપતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરુણની પેઠે ઉછળતો. તે આશ્રિતરુપે કેટલીક વાતે ઓશિઆળા જેવો હતો, પણ પાંડવનો જય ઇચ્છતા કૌરવનો લૂણહરામી થયો નથી.

કર્ણ એ સુંદર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં હોય તેવો પુરુષ હતો. તે પાંડવ કૌરવના કુળમોટપના તેજમા અંજાઈ ઈઝરાતો ને ઉંચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યાસદ્‌ગુણ વધારતો. તેણે ગાડી હાંકનારને ત્યાં ઉછરી વિદ્યાબળે દુર્યોધનનો મિત્ર થઈ તેની વતીનું રાજ્ય કર્યું ને બે દહાડા સમોવડીઆરૂપે અર્જુનની સામા યુદ્ધ કર્યું એ તેના વિદ્યાબળ તથા સદ્‌ગુણના જય છે. તે 'મોટો બાણાવળી,' 'મોટો દાતા,' 'સવારનું નામ' કહેવાય છે. તેનુ રથચક્ર ગડાયું ને તે અટકયો કે ઝાંખો થયો તે પ્રતિફળ જોગ આડો પડવાથી ફાવ્યો નહિ પણ રંગી કહેવાયો. કૃષ્ણે તેને ભમાવ્યો પણ તે ન ભમ્યો—કૌરવને નજ છોડયા એ તેના સદ્‌ગુણવિવેક છે. તેણે કૌરવના મંત્રીરૂપે પાંડવની વિરુદ્ધ જેટલું આચરણ કરેલું તે દુર્ગુણ કહેવાય છે ને તેણે ઉંચી સ્થિતિનો કહેવડાવવાને—ઉંચી સ્થિતિના લાભ લેવાને જેટલું કીધેલુ તે ઉચ્ચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડતુ નથી. તે વડાઈખોર, જૂઠો, અભિમાની તેમ વિવેકી, આગ્રહી, ઉદ્યમી, વિલાસી, રણરંગીલો મહેચ્છ રાજા હતો.

૨૧. ઇલિયડનો સાર.

ટ્રોય નગરના પ્રાયમ રાજાને બે સ્ત્રી હતી અને એઓથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા. તેમાં હેકયુબા એ નામે રાણીથી તેને ઓગણીસ હતા ને એમા હેકટર વડો ને બીજો પેરિસ હતો. એ પેરિસના જન્મતા પહેલા એની માને સ્વપ્ન થયું હતુ કે મે અગ્નિ જણ્યો ને તેની જ્વાળા આખા નગર ઉપર ફરી વળી. એ ઉપરથી પેરિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પહાડ ઉપર મૂકી આવ્યા હતા. અહીં એક ભરવાડે તેને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. ભરવાડની સ્થિતિમાં તેણે એક પ્રસંગે ત્રણ દેવીનો ટંટો ચૂકવ્યો હતો. એ વાત આવી છે કે એક વખત એક ઠેકાણે જૂનો (ઇન્દ્રાણી), વીનસ (કામદેવની મા), ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ ત્રણ બેઠાં હતા ત્યા એક સોનેરી ફળ પડયુ ને તેના ઉપર લખેલું કે જે સૌથી ખૂબસુરત હોય તે તે લે. એ ત્રણ દેવીઓ પેરિસ ભરવાડ પાસે ગઈ જૂનોએ કહ્યુ કે મને જો એ ફળ આપીશ તો હું તને એશિયાખંડનું રાજ્ય આપીશ. મિનર્વાએ કહ્યુ કે હું યુદ્ધમા તારી કીર્તિ વધારીશ, ને વીનસે કહ્યું કે દુનિયામા જે ખૂબસુરતમાં ખૂબસુરત બૈરી હશે તે તારી સ્ત્રી થશે. પેરિસે વીનસને ફળ આપ્યું, ને એ ઉપરથી પેલી બે ઘણી ક્રોધાયમાન થઈ. કેટલેક કાળે પેરિસે પોતાના ખરાં માબાપ જાણ્યા ને પ્રાયમ રાજાએ તેને પોતાને ત્યાં તેડી લીધો. કેટલાક વર્ષ પછી તે ગ્રીસ દેશ જોવા ગયો ને ત્યાં સ્પાર્ટા સંસ્થાનના મેનેલેઅસ રાજાએ તેને મેમાન તરીકે રાખ્યો. અહીં તે હેલન નામે રાણી જે ઘણીજ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડયો ને પછી તેને લઈને ટ્રોય નાસી આવ્યો. પછી તે હેલન, પેરિસની સ્ત્રીદાખલ રાજકુટુંબમા રહી હતી.

મેનેલેઅસે ક્રોધે ભરાઈ ટ્રોય જઈ લડીને પોતાની સ્ત્રી પાછી આણવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે ગ્રીસ દેશના ઘણાંખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓની સહાયતા માગી. પેરિસ હેલનને લઈ ગયો તેથી એકલા સ્પાર્ટા સંસ્થાનના રાજાનું અપમાન નથી થયું પણ એક જાત કુળના સર્વ રાજાઓનું સામટું અપમાન થયુ-એક સંસ્થાનનું નહિ પણ દેશનું અપમાન થયુ એમ જાણી ઘણાંખરા સંસ્થાનોના રાજાઓ એક સંપ કરી પોતપોતાના સૈન્ય લઈને બારસેં વહાણ ભરી ટ્રોયને કિનારે આવ્યા. અહીં મૈસિનેઈ એ સંસ્થાનનો રાજા અગેમેમ્નન જે મેનેલેઅસનો ભાઈ થતો તેને સૌએ સકળ સૈન્યનો અધિપતિ ઠેરવ્યો હતો. ફ્થિઓટિસ સંસ્થાનનો એકિલીઝ, સેલેમિસનો એજાકસ, લોક્રિનો એજાકસ, ઈથેકાનો યુલિસીઝ, આર્ગોસનો ડાયોમિડિઝ, પિલોસનો નેસ્ટર, ઇત્યાદિ રાજાઓ અગેમેમ્નનના ઉપરીપણા તળે મોટા યોધારૂપે હતા.

ટ્રાયના સૈન્યમાં રાજપુત્ર હેકટર, ઇનિયસ નામે સરદાર, સારપિડન નામે લિસિયાનો રાજા, ઝિલિયાનો પેડેરસ રાજા, ઇત્યાદિ હતા. એઓ સામા થયા છતાં ગ્રીક લોકે ટ્રાયને ઘેરો ઘાલ્યો હતો.

ખોરાક ખૂટી જવાથી ગ્રીકલોકો થોડુંક સૈન્ય ટ્રાયના ઘેરામા રાખી ખેતી કરવાના અને નગરો લૂટવાના કામમા રોકાયા રહેતા હતા. નવ વર્ષ પુરાં થયા હતાં, પણ તેઓ ટ્રાયની જીત કરી શકયા નહોતા.

દશમે વર્ષે ગ્રીકસૈન્યમા મરકી ચાલી અને અગેમેમ્નન એકિલીઝ એ બેની વચમાં કલહ ઉભો થયો. એ પ્રસંગથી આરંભ કરીને હોમર નામે ગ્રીક કવીશ્વરે ઇલિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

સર્ગ ૧લો.

ટ્રોયના રાજ્યના એક ગામમા સૂર્યનું એક દહેરું હતું ને ત્યાના પુજારીની દીકરીને ગ્રીક લોક પકડી લાવ્યા હતા તે એને અગેમેમ્નનને રાખી હતી. દુખી થયેલો પુજારી અગેમેમ્નનની પાસે આવી બોલ્યો કે હું સૂર્યનો ઉપાસક છઉં, તને આશીર્વાદ દઉં છઉં કે તારા મનોરથ પાર પડો,-પણ વિનંતી કરૂ છઉં કે મારી એકની એક દીકરીને તેં રાખી છે તે કૃપાળુ થઈ મને પાછી આપ—હું ઘરડો છઉં, મારી દયા જાણ, એ દીકરીના છુટકારાના બદલામા આ નાણું ભેટ કરૂ છઉં તે લે.

બીજા સૌ મોટો સાદ કાઢી બોલ્યા કે વૃદ્ધ પુજારીનું માન રાખી તેને તેની દીકરી પાછી આપવી જોઈએ ને તે જે મોટી ભેટ કરે છે તે લેવી. એ બોલવું અગેમેમ્નનને ન ગમ્યું ને એણે પુજારીને કહાડી મૂકતાં આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કર્યો. "પુજારી, તું અહીથી જા, રસળ નહિ, ફરીથી તારૂં મોઢું ન દેખડાવતો; તારા દેવનો આ સોનાનો દંડ ને કેશબંધ તને કંઈ કામ લાગવાના નથી; તારી દીકરી ઘરડી થઈ મને નિરુપયોગી થશે ને દાસીરૂપે મારી શૈય્યા સજ કરતી થશે ત્યાસુધી તો હું તેનો છુટકારો કરનાર નથી—જા, મને આકળો ન કર, પાધરો ક્ષેમ ઘેર જઈ પહોંચ"

એ કઠોર વચન સાંભળી તે પુજારી નિરાશ થઈ પાછો વળ્યો ને સમુદ્રતીરે ઉભા રહી તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી,

સૂર્યે ભક્તનું દુઃખ જોઈ ગ્રીકના ઉપર કોપ કર્યો ને નવ દહાડા મરકી ચાલી તેમાં ઘણાંક માણસો ને પશુઓ મરણ પામ્યાં.

દશમે દહાડે દેવી જૂનો જે ગ્રીકનો જય જોવાને ઇચ્છતી હતી તેની પ્રેરણાથી એકિલીઝે સર્વે ગ્રીકને એકઠા કર્યાં ને તે એગેમેમ્નન પ્રતિ બોલ્યો કે "સરદાર, હવે આપણે પાછા આપણે દેશ જવું એ વધારે સારૂં છે, કેમકે મરકી ઓછી થતી નથી ને જેટલા રહ્યા છંએ તેટલા પણ ટ્રોય જીતવાને બચવાના નથી. પણ વારૂ આપણે જોશીને બોલાવીને આ કોપ થવાનું કારણ પૂછીએ ને બલિદાન આપી દેવને સંતોખીએ." તરતજ ભૂત ભવિષ્યનો જાણનાર કેલકાસ નામે જોશી ઉભો થઈ બોલ્યો, કે "હું સૂર્યના કોપનું કારણ કહેવાને તૈયાર છઉં, પણ એ કહેતાં એગેમેમ્નન જે આરગીવ લોકનું મોટું રાજ્ય કરે છે ને જે અહીં સઘળા ગ્રીકનો સરદાર છે તેને માઠું લાગશે, ને રૂઠેલો રાજા કદાપિ તરત ક્રોધ નહિ કરે તોપણ તે મનસાં ગાંઠ વાળી રાખી વેર લેશે ત્યારેજ ઝંપશે; માટે તું જો મારૂં રક્ષણ કરવાનું માથે લે-વચન આપે તો હું બોલું."

એકિલીઝે કહ્યું કે "મારા ઉપર પુરો વિશ્વાસ રાખીને સુખે બોલ. મારામાં પ્રાણ છે ત્યાંલગી તો કોઈ ગ્રીક તારા ઉપર હાથ નહિ કરી શકે." પછી જોશી બોલ્યો કે "બીજા કોઈ અપરાધથી નહિ પણ પુજારીની દીકરીનો આપણે છુટકારો નથી કરતા તેથી સૂર્ય કોપ્યો છે—માટે તે છોકરીને તેના બાપને આપી દેવી જોઈએ."

એ સાભળી એગેમેમ્નન ઉભો થઈ પ્રચંડ ક્રોધ કરી બોલ્યો "ઓ કાળજીભા, તું કોઈ દહાડો મારૂ માટે સારૂં બોલ્યોજ નથી; તુ નઠેસીઓ નઠેસ વચન કહાડવામાંજ આનંદ માને છે, ગ્રીકને દુઃખ પડવાનું કારણ તું મનેજ ઠેરવે છે! મેં પેલીને ન આપી માટે? હું તેને મારી કિલટેમનેસ્ત્રા રાણી કરતાં વધારે ચાહું છઉં પણ હું તેને તેના બાપને પાછી નથી આપતો એજ કારણથી આ ઉત્પાત થાય છે તો સૌના જીવ બચે તેમાં હું રાજી છઉં ને હું તેનો છુટકારો કરીશ, પણ તુ તેના બદલામા કોઈ બીજી મારે માટે તૈયાર કર કે હુંજ એકલો યુદ્ધમા મળેલી લૂટમાના મારા હિસ્સા વિનાનો ન રહું."

પણ તેને એકિલીઝે ઉત્તર વાળ્યો—"રે ઓ કુલિન પણ મોટા લોભા! ઉદાર મનના ગ્રીક તને શેમાથી હિસ્સો કાઢી આપશે? લૂટનો માલ તો વહેચાઈ રહ્યો છે ને વહેંચાયલો પાછો એકઠો કરી ફરીથી વહેંચવો એ ઘટારત નથી. પણ હમણા તો તે છોકરીને પાછી આપ ને સૂર્યને સંતોખ, પછી જો ઈશ્વરની કૃપાથી આપણે ટ્રોયને લૂટીશું તો અમે તને ત્રણગણો ને ચારગણો બદલો વાળી આપીશુ."

એગેમેમ્નન બોલ્યો—"એકિલીઝ! તુ તારી ઠગાઈ રમવી મૂકી દે, તુ ન જાણતો કે હું કંઈ સમજતો નથી. તું તને મળેલા તારા હિસ્સાનો ઉપભોગ કરે ને મને મળેલી તે મારે આપી દઈ બીજી કોઈને માટે વિમાસ્યાં કરવું કે? હું તે છોકરીને પાછી આપી દઉં તેના બદલામા ઉદાર મનના ગ્રીક મને પસંદ પડતી કોઈ બીજી આપે તો ઠીકજ છે, પણ તેઓ નહિ આપે તો હું જાતે જઈને તારી કે એજાક્સની કે યુલિસીઝની પકડી આણી રાખીશ ને તેથી વળી તમે સૌ મારા ઉપર ક્રોધે ભરાશો, પણ એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કરીશું. હાલ તો તે છોકરીને વહાણ પર ચડાવી દઈએ—એજાક્સ કે આઇડોમેન્યુસ કે યુલિસીઝ તેની સાથે જઈ તેને તેના બાપને સોંપી આવે અથવા તું પોતે જા."

એકિલીઝ ભવાં ચડાવી બોલ્યો—"તુ પોતે બેઅદબ ને લોભી છે ત્યારે કીઓ ગ્રીક ખુશીથી તારો હુકમ માની તેને મૂકવા જશે ને શત્રુ સામા યુદ્ધ કરવા જશે? ટ્રોજન લોકે મારૂ કંઈ બગાડયુ છે ને તેથી હું તેઓની સામા લડવા આવ્યો છઉં એમ નથી; મેનેલેઅસની ખાતર ને તુ રાજી થાય માટે અમે, ઓ બેશરમ! અહીં આવ્યા છંએ. પણ તુ નગુણો છે, રે જે મેં મહેનત કરી મેળવ્યુ છે ને જે મને સર્વ ગ્રીકે આપ્યું છે તે તુ મારી પાસેથી હરણ કરી જઈશ એમ બોલી તુ શું મને ડરાવે છે કે? આગળ પડીને લડવામાં ને મહેનત કરવામા ત્યારે હું. મારે વડે સૌને લૂટ મળે, તને અમે સરસ ને મોટો ભાગ આપીએ ને તે છતાં મને મારા ગમતા નાના ભાગ ઉપર જ્યારે તુ દાઢ રાખે છે ને મારૂં અપમાન કરે છે તો હવે મારે અહીં ન રહેતા પાછું દેશ જવું એજ વધારે સારૂં છે—જોઉં તો ખરો પછી તુ કેવી રીતે દોલત એકઠી કરે છે તે."

એગેમેમ્નને સામું કહ્યુ કે તારૂં મન તને તેમ કહેતું હોય તો ઉતાવળો જા; હું કંઈ તને રહેવાને કાલાવાલા નથી કરતો; અહીં બીજા ઘણા છે તે મને માન આપશેજ ને મારો ઈશ્વર કયાં ગયો છે? તું ને તારા સાથી તમારાં વહાણો લઈ દેશ જઈ સુખે રાજ્ય કરો. હું તને કશી વાતમા ગણતોજ નથી. તારા ગુસ્સાની પણ દરકાર રાખતો નથી ને કહું છઉં કે ડરતો રહેજે. સાંભળ—સૂર્ય રૂઠયો છે તેથી હુ તે છોકરીને તો મારા વહાણમાં મારા મિત્રો સાથે વિદાય કરીશ, પણ તરતજ હું જાતે

તારા તંબુમાં જઈને તારે ભાગે આવેલી સુંદર છોકરીને ઘસડી લઈ આવીશ ને ત્યારે તને ખબર પડશે કે તારા કરતાં હું કેટલો વધારે બળીઓ છઉં, ને પછી, કોઈ બીજા મારી બરાબરી કરવાને ને મારી સામા બોલવાને હિંમત કરતાં ડરશે.

એ સાભળી એકિલીઝ શોકાતુર થઈ વિચાર કરે છે કે તરવાર કાઢી એગેમેમ્નનને મારી નાખું કે ખામોશ ખાઈ જાઉં. તે મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢે છે તેવામાં સરસ્વતીએ આવી પછવાડેથી તેના કેશ ઝાલ્યા એકિ-લીઝે પાછું ફરી જોયું તો તેણે દેવીને દીઠી (બીજા કોઈએ ન દીઠી) ને તે વિસ્મિત થયો. પછી દેવીએ તેને કહ્યું કે તું મારૂં માન ને તારો ક્રોધ શમાવ, ને પછી તે અદર્શ થઈ. એકિલીઝે અડધી બહાર કાઢેલી તરવાર પાછી મ્યાનમાં ઘાલી મૂઠ ઉપર હાથ રાખી ક્રોધભર્યાં વચન કહ્યાં કે રે મદ્યપી! તારૂં મોઢું કુતરાના જેવું કરડકણું છે, પણ તારૂં હૈયુ તો હરણના જેવું પોચું છે, રે તેં કોઈ દહાડો સૈન્ય સાથે જઈ યુદ્ધ કરવાની અને ગ્રીક યોદ્ધાઓ સાથે રહી છુપો હલ્લો કરવાની હિંમત કરી છે? કાયર, તને મરણનું ભય લાગે છે! એ તો બહુ સારો ધંધો કે જે કોઈ તારી સામે બોલે તેની પાસેથી શ્રમના બદલામાં મળેલું તેનું લુંટવી લે! પણ હવે હું કહું છઉં ને આ મારા રાજ-દંડના શપથ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે જ્યારે હેક્ટરના મારથી લોહીલોહીઆણ થયેલા ગ્રીક સૌ તમે મારી સહાયતા લેવાને કાલાવાલા કરતા આવશો ને તે દહાડો આવશેજ તે વેળા હું તમારૂં કંઈજ સાંભળવાનો નથી અને ત્યારેજ ક્રોધે અકળાતો ને પશ્ચાતાપ કરતો એગેમેમ્નન બોલશે કે બહાદુરમાં બહાદુર ગ્રીકનું અપ-માન હાયરે મે શું કરવા કર્યું?!

એ પ્રમાણે એકિલીઝ બોલ્યો ને પછી પોતાનો રાજ-દંડ ભોંય ઉપર પટકી બેસી ગયો. એગેમેમ્નન પણ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ રહ્યો હતો. એ જોઈ નેસ્ટર નામે વૃદ્ધ યોદ્ધાએ ભાષણ કર્યું. "ઓ દેવતાઓ ખરેખર ગ્રીસ દેશના ઉપર મોટી આફત આવવા માંડી છે! આ કજીઆની વાત જાણશે ત્યારે પ્રાયમ, તેના દીકરાઓ ને બીજા ટ્રોજનો કેટલા બધા હરખાશે! તમે બંને મારા કરતા નાના છો, મારૂં કહ્યુ માનો ને સમજી જાઓ. આગળ તમારા કરતાં વધારે બળીઆઓ મારી સલાહથી ચાલ્યા છે; રે તે તો એવા અજિત યોદ્ધા હતા કે તેઓની સામા લડવાની હમણાંના યોદ્ધાની તો હિંમતજ ન ચાલે. હું પણ તેઓની સાથે લડવા જતો ને મારી શક્તિ પ્રમાણે લડયો છઉં. તેઓ મારી સલાહ લેતા ને મારૂં કહ્યું માનતા. એગેમેમ્નન તું મોટો બળીઓ છે, પણ હવે તે છોકરીની વાત પડતી મૂક—સઘળા ગ્રીકે મળી તેને આપી છે તો તેને રાખવા દેઃ અને ઓ એકિલીઝ! તું રાજાની સામે ન થા, સમજ કે બીજા કીર્તિમાન રાજા-ઓમાં તને એકલાનેજ સૌ ગ્રીક એગેમેમ્નનના જેટલુંજ માન આપે છે. તારામાં શૌર્ય બળ વિશેષ છે ને તું દેવીથી ઉત્પન્ન થયો છે તેમ તે સત્તામાં વિશેષ છે, કેમકે તે ઘણા લોકના ઉપર રાજ્ય કરે છે. "ઓ એગેમે-મ્નન! તું તારો ક્રોધ સમાવ, આ હું નેસ્ટર તને વિનંતી કરૂં છઉં કે એકિલીઝ જે આપણા ગ્રીકનો યુદ્ધમાં સમર્થ કિલ્લો છે તેની ખાતર તુ તારી વેરબુદ્ધિ કાઢી નાખ."

એગેમેમ્નન બોલ્યો—વૃદ્ધ પુરુષ તે યથાન્યાય ને યથાસત્ય સર્વ કહ્યું છે, પણ એને સૌના ઉપરી થવું છે ને સૌને પોતાની આજ્ઞામાં રાખવા છે; એ તેની ઇચ્છાને કેટલાક નહિ પણ કબુલ કરે, પણ દેવતાઓએ તેને મોટો યોદ્ધો બનાવ્યો છે માટે શું તેઓએ તેને બીજાઓને અપમાન આપવાનો હક્ક પણ આપ્યો છે?

તરતજ એકિલીઝ વચમાં બોલી ઊઠયો—રે મેં યોગ્ય કીધુ છે; તારી સઘળીજ વાત જો કબુલ રાખું તો પછી હું કાયર જેવો કંઈજ પાણી નથી એવા માણસમાં ખપું કે? એ બીજાઓને સમજાવવાની વાત છે; મને શિખામણ ન દે; હું તારૂં કહ્યું હવે કદી માનનાર નથી. પણ સાંભળ બીજી વાત કહું છઉં ને એ તું તારા મનમાં ઠાંશી રાખજે, એ છોકરીની ખાતર હવે હું તારી સાથે કે બીજા સાથે ટંટો કરનાર નથી, કેમકે તમેજ આપનારા ને તમેજ પાછી લઈ લો છો, પણ મારાં વહાણમાંથી તમે બીજી કંઈ વસ્તુ લઈ જશો તો હું ગુસ્સે થઈશ. ને એગેમેમ્નન તું જો આવીશ ને તેમાં શું શું છે તે જાણવાની તજવીજ કરીશ તો તરતજ હું મારા ભાલાની આસપાસ તારૂં કાળું લોહી વહેતું કરીશ.

પછી તે બે જણ ધુમરાએલા ને બબડતા ઊઠયા ને સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. એકિલીઝ ને તેનો મિત્ર પેટ્રોક્લસ સાથીઓને લઈને પોતાના તંબુ તથા વહાણોમાં જઈ રહ્યા. એગેમેમ્નને પોતાના એક વહાણમાં પુજારીની દીકરીને તથા બલિદાન આપવાનાં પશુઓને ચઢાવી યુલિસીઝ સાથે રવાને કર્યાં. પછી દેવતાઓને બલિદાન આપ્યાં ને એગેમેમ્નને બે દૂતને એકિલીઝને તંબુએ પેલી છોકરીને તેડી આણવા મોકલ્યા. એઓ ત્યાં નાખુશીથી ગયા તો ખરા, પણ કહેવાની હિંમત ન ચાલેથી તટસ્થ ઉભા રહ્યા.

એકિલીઝ બોલ્યો–"તમે પવિત્ર દૂત છો, આવો તમે મારૂં કંઈ બગાડયું નથી ને તમને ઠપકો આપવો યોગ્ય નથી. ભાઈ પેટ્રોક્લસ ! પેર્ષીને કહે કે તે બહાર આવે ને એઓની સાથે જાય. પણ ઓ દૂત, તમે સાક્ષી રહેજો-હું ફરીથી બોલું છઉં કે ગ્રીકલોક હારશે ને મારી સહાય માગવા આવશે તો હરગીજ હું તે આપનાર નથી."

પછી દૂત તે છોકરીને લઈને ચાલતા થયા. તે છોકરીને જવું ગમ્યું નહોતું. એ વખત એકિલીઝ પોતાના સાથીઓથી દૂર થઈ સમુદ્રતીરે એકાંત જઈ એગેમેમ્નને અપમાન કર્યું તેથી તે રડતો બેઠો ને હાથ લાંબા કરી કરીને પોતાની માને કરગરવા લાગ્યો એ ઉપરથી દેવી થેટિસ જે સમુદ્રમાં રહેતી હતી તે આવી ને પોતાના દીકરાને રડતો રાખી દુખનું કારણ પૂછવા લાગી એકિલીઝે અથેતિ સંધુ કહ્યું ને થેટિસે દિલાસો દીધો કે પુત, તારૂં જીવતર ટૂંકું છે પણ યશસ્વી છે એમ હું જાણતી, પણ આતો તારૂં મોટું અપમાન થયું છે ને તું દુખી છે ! ભોગ મારા કરમના કે મારે પેટે જન્મી તુ દુ:ખી થયો, પણ હવે અકળાઈશ નહિ; તું યુદ્ધમાં જઈશ નહિ ને ગ્રીકના ઉપર દ્વેષ વધાર્યાં કરજે. ઇંદ્ર એક ઠેકાણે યજ્ઞ થાય છે ત્યાં દેવતાઓને લઈને ગયો છે તે બારમે દહાડે આવશે એટલે હું તેને પગે પડી વીનવીશ ને હુંધારૂં છઉં કે તે મારૂં માનશે ને ટ્રોજનને જય અપાવી ગ્રીકને તારી ખુશામત કરતા કરશે.

એમ બોલી થેટિસ ગઈ ને એકિલીઝ ધુમરાએલો પાછો પોતાના તંબુમાં આવ્યો.

હવે યુલિસીઝ પેલો પુજારી જ્યાં રહેતો હતો તે બંદરે પહોચ્યો. પ્રથમ સૂર્યને બલિદાન આપ્યું ને પછી પુજારીને તેની દીકરી પાછી આપી. એ પુજારીએ પણ બલિદાન આપ્યું ને યુલિસીઝ વગેરને મીજબાની આપી સંતોષ્યા બીજે દહાડે યુલિસીઝ બીજા વહાણમાં બેસી પાછો પોતાને મુકામે આવ્યો.

એકિલીઝ જે યુદ્ધ તથા ધામધૂમનો ઘણોજ શોખી તે કોઈ મંડળીમાં જતો નહિ, પણ ઉદાસના ઉદાસ પોતાના વહાણમાં બેસી રહેતો.

બારમે દહાડે થેટિસે જ્યુપીટરને (ઇંદ્રને) પોતાના દીકરાના દુઃખની સઘળી વાત કહી ને ગ્રીકનો પરાભવ કરવા સારૂ વિનંતી કરી જ્યુપીટરે સાંભળ્યાં કીધું, પણ જ્યારે થેટિસ ઘણું કરગરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ કામ ભારે થઈ પડવાનું, કારણ કે જૂનોને (ઇંદ્રાણીને) ગ્રીકનો ઘણોજ પક્ષ છે તે ક્રોધે ભરાશે તે સર્વ દેવતાઓના દેખતાં મને મહેણાં મારે છે ને ધમકાવે છે કે હું ટ્રોજન લોકને યુદ્ધમાં સહાય કરૂં છઉં, પણ તું હવે વહેલી વહેલી અહાંથી જા, નહિ તો જૂનો તને જોશે. તારી ઇચ્છા છે તો હું નક્કી ટ્રોજનને સહાય કરીશ. પછી થેટિસ ત્યાંથી ઊઠીને પાછી સમુદ્રમાં ગઈ.

એટલે જૂનો જ્યુપીટર પાસે આવીને બોલી–ઓ ઠગ, વળી કીયા દેવતા સાથે બેસીને વિચાર કર્યા ? ઘડી બહાર ગઈ કે મારાથી છાના વિચાર કરવા માંડ્યાજ છેની ? તેં કોઈ દહાડો દીલ ખોલીને મારી સાથે વાત કરી નથી ને તું જે જે વિચાર કરે છે તે સંબંધી એક અક્ષર પણ મારી આગળ બોલતો નથી.

જ્યુપીટર બોલ્યો–અરે જૂનો, તું મારી ધારણા જાણવાની આશા ન રાખ. તું મારી પ્રિયા છે, પણ તારાથી તે સમજી શકાશે નહિ. તારે જે જાણવું ઘટિત હશે તે બીજો કોઈ દેવ અથવા મનુષ્ય જાણશે તેની પહેલાં તું જાણીશ તુ મારી ધારણાસંબંધી પૂછપાછ ને તપાસ કરવાનું મૂકી દે.

મોટી આંખની જૂનો બોલી–ઓ રાજ, અત્યાર લગીમાં કોઈ દહાડો મેં તને ઘણું પૂછયું છે અથવા તારી છાની વાતો જાણવાની છુપી રીતે તજવીજ કરી છે ? તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું તારે સુખે વિચાર કર્યાં કર; પણ મેં સવારે થેટિસને તારી પાસે બેઠેલી જોઈ છે ને રખેને તેણે કંઈ તને સમજાવ્યો હોય. એકિલીઝને માન આપવાનું ને ગ્રીકના વહાણો બાળી મૂકવાનું તે તેને સ્પષ્ટ વચન આપ્યું છે એવો મને વહેમ પડયો છે. જ્યુપીટર બોલ્યો–ઓ હઠીલી સ્ત્રી ! તું તો જે તે વાતમાં હંમેશ વહેમ આણનારી છે, તારા વહેમમાંથી હું પણ ઉગરતો નથી પણ કંઈ ચિંતા નહિ તારાથી તારૂં ધાર્યું કંઈજ થશે નહિ–ને મારા હૃદયથી અળગી રહીશ ને એ તને વધારે કડવું લાગશે. પણ જો તને વહેમજ આવે છે તો જા તે ખરૂંજ છે, હા હા મારી તેમજ ઇચ્છા છે. બોલતી બંધ થઈ બેસ ને મારી આજ્ઞા પાળ: જો મેં પાસે આવી મારા અનિવાર હાથ તારા ઉપર મૂક્યા તો પછી કદી સઘળા દેવતા તારૂં ઉપરાણું લઈ મારી સામા થશે તોપણ તારૂં ને તેઓનું કંઈ વળનાર નથી.

એ પ્રમાણે જ્યુપીટરે ક્રોધ કર્યો ને જૂનો આધીન રહેવામાં મન વાળી ચૂપ થઈ બેઠી, પણ જ્યુપીટરના મહામંદિરમાં દેવતાઓ ગડબડ કરવા લાગ્યા. વલ્કન (વિશ્વકર્મા) એણે ભાષણ આપવા માંડ્યું કે "રોજ ઊઠીને મનુષ્યના ટંટાઓને માટે જ્યુપીટર જૂનો આમ લડ્યા કરશે તે આપણાથી તો નહિ સંખાય: ભોજન સમય વહી ગયો ને હવે ભોજનમાં કંઈ મઝા પડવાની

નથી, પણ હું હવે મારી માને કહું છઉં કે તું ડાહી છે, મારા પિતાને રાજી કર, નહિ તો વળી તે ફરીથી તને ધમકાવશે ને ભોજનને વિલંબ થશે." એમ બોલી તેણે બે ખાનાનું પ્યાલું પોતાની માને આપ્યું ને વળી બોલ્યો, માતા, તું ધીરી પડ, મનને માર, નહિ તો તે મારા દેખતા તને મારશે ને મારાથી મુકાવવા અવાશે નહિ—એવેજ એક પ્રસંગે તેણે મને મારા પગ પકડીને ઉડાડી મહેલ્યો હતો

એ સાભળી જૂનોએ મોઢું મલકાવ્યું ને પછી દીકરાનું આપેલું પ્યાલું પીધુ વલ્કને સઘળા દેવતાઓને અમૃત પાયુ ને હસાવી આનદ આપ્યો.

પછી દેવતાઓ રાતે પોતપોતાને મંદિરે સૂવા ગયા ને જયુપીટર પણ પોતાની શૈય્યા ઉપર સૂતો ને જૂનો પણ તેની પાસે સૂતી.

સર્ગ ૨જો.

જયુપીટરે શયન કર્યું, પણ તેને ઊંઘ આવી નહિ, તેણે ગ્રીકનાં વહાણો બળી જાય તેવી યોજના કરવા-સંબંધી વિચાર કર્યા કીધો ને પછી એગેમેમ્નનને સ્વપ્ન મોકલ્યું. એ ઉપરથી સવારે એગેમેમ્નને વહેલા ઊઠી વસ્ત્રશસ્ત્ર સજી દૂતોને આજ્ઞા આપી કે સર્વ ગ્રીકને એકઠા મળી સભા ભરવાનુ કહી આવો

પ્રથમ તો સરદારો મળ્યા ને એગેમેમ્નન બોલ્યો-મિત્રો સાભળો-રાતે હું ઊંઘતો હતો ને નેસ્ટરના જેવી આકૃતિ તથા કાંતિવાળા સ્વપ્નપુરુષે મારા માથા ઉપર ઉભા રહીને મને કહ્યુ કે 'યોદ્ધા તારે માથે યુદ્ધનો ભાર છે ને તુ સૂઈ શુ રહ્યો છે? પણ હવે હું કહું છઉં તે સાભળ; હું જયુપીટરનો દૂત છઉં, તે જોકે ઘણો દૂર છે તોપણ તેને તારી ઘણી દયા આવે છે. તે તને આજ્ઞા આપે છે કે સર્વ લંબકેશી ગ્રીકોને ટ્રોજન સામા યુદ્ધ કરવાને સજ કર, ટ્રોય જીતવાનો યશ તનેજ મળવાનો છે, કારણ કે જૂનોએ કાલાવાલા કરી જયુપીટરનું મન મનાવ્યુ છે ને એ ટ્રોજનના ઉપર રૂઠયો છે; પણ તું એ સંધુ તારા વિચારમા રાખજે." એમ બોલી તે આકાશમાં ઊડી ગયો ને મારી ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ માટે હવે આપણે તજવીજ કરીને સૌ ગ્રીકને સમજાવવા જોઈએ. નવ વર્ષ થયા છતા ટ્રોય જીતાયું નથી તેથી આજનું આપણું કહેવું તેઓ તરતનું તરત માનશે એમ જણાતુ નથી, તોપણ હુ ભાષણ કરીને તેઓની ઇચ્છા જાણી લઈશ--તેઓને આજ્ઞા કરીશ કે હવે ટ્રોય જીતવાની આશા નથી માટે સૌ પાછા દેશ જવાની તેયારી કરો; પણ તમે સૌ તેઓને સમજાવી અટકાવજો.

નેસ્ટર બોલ્યો-મિત્રો, સરદારો ને ગ્રીકને સલાહ આપનારાઓ! જો કોઈ બીજાએ એવું સ્વપ્નું આપણી આગળ કહ્યુ હોત તો આપણે તેને ખોટું બનાવટનું માની તે સાભળતાજ પાછા હઠયા હોત, પણ સકળ સૈન્યમા જેને મોટું પદ ધારણ કર્યાનું અભિમાન છે તેણે જ્યારે તે જોયુ છે ત્યારે આપણે, સૌ ગ્રીકને સમજાવવાની તજવીજ કરવી જોઈએ.

પછી સૌ ઊઠયા ને વહાણોમાથી ગ્રીકજન ઉતરીને એકઠા થવા લાગ્યા. મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો. કોઈ આમ બોલે ને કોઈ આમ બોલે. પછી મોટી સભા ભરાઈ ને એગેમેમ્નને આ રીતે કહ્યું-"ઓ મિત્રો, ગ્રીક સરદારો, માર્સના (યુદ્ધ દેવતાના) ભક્તો! જયુપીટરે મને મોટા ગભરાટમાં નાખ્યો છે. તેણે મને કહ્યુ હતુ કે તું ટ્રાયની જીત કરી પાછો સ્વદેશ આવીશ, પણ તે નિર્દય હવે મને આજ્ઞા આપે છે કે તું પાછો દેશ જા. કેટલી મારી અપકીર્તિ? ઘણાક ગ્રીકના પ્રાણ ગયા, નવ વર્ષનો શ્રમ મિથ્યા ગયો ને મારે અપયશ સાથે દેશમા જવું! આટલા બધા ને આટલા શૂરા ગ્રીકે પોતાનાથી થોડા એવા ટ્રોજનોની સામા આટલા વર્ષ નિરર્થક યુદ્ધ કર્યું ને ટ્રોય જીત્યા વિના તેઓ અપયશ સાથે પાછા ઘેર આવ્યા એ કથા સાભળતા આપણા વંશજોને કેટલું શરમાવું પડશે! પણ શું કરીએ? જોકે આપણે ગ્રીક, ટ્રોજન કરતા વધારે છૈએ, પણ તેઓને ઘણા શૂરવીર રાજાઓની સહાય છે ને બીજી હરકતો પણ ઘણી છે તેથી આપણાથી ટ્રોય જીતાવાનું નથી ને તે વસ્તીવાળા નામાંકિત નગરનો નાશ કરવો એ પણ મને સારૂં લાગતુ નથી. નવ વર્ષ તો વહી ગયાં છે, આપણા વહાણના પાટીઆં સડી ગયા છે, દોરડાઓ ઉખળી ગયાં છે. આપણા બૈરા છોકરા આપણી વાટ જોયાં કરતાં હશે. જે કામ સારૂ આપણે આવ્યા તે થયું નથી ને થશે એવી આશા પણ નથી; માટે હું ભલામણ કરૂં છઉં કે આપણે તાકીદથી પાછા સ્વદેશ જઈએ."

એ બોલવું સાંભળી જેઓ અંદરનો ભેદ જાણતા હતા તે સિવાય બીજા બધા ગ્રીક ઘેર જવાના ઉમંગમાં આવી ગયા—દોડાદોડ થઈ રહી. ઘણાકે વહાણ ઉપાડવાની તૈયારી કરવા માંડી ને કેટલાકે તો નાંગર પણ ઉઠાવ્યાં. પણ એ ધાંધલ જોઈને જૂનોએ મિનર્વાને તેડીને કહ્યુ કે ગ્રીક પાછા જવાથી વીનસ આપણને હસશે માટે તુ જઈને તેઓને જતા અટકાવ. તરત મિનર્વાએ જયાં ગ્રીકનાં વહાણો હતાં ત્યાં આવીને યુલિસીઝને સમજાવ્યો. એ પોતાનો ડગલો ફેંકીને

દોડયો ને એગેમેમ્નન પાસેથી તેનો રાજદંડ લઈ વહાણો આગળ વહેલો વહેલો ગયો જે કોઈ રાજા અથવા સરદાર વાટમા મળતો તેને આ પ્રમાણે કહેતો: "આ શુ કાયરની પેઠે ગભરાટમાં પડવું ? બેસો ને બીજાઓને બેસારો. એગેમેમ્નનના બોલવાનો મર્મ હજી તમે પુરો સમજયા નથી. તેણે લોકનાં મન જોવાને ભાષણ કર્યુ છે. હમણા તે સૌને શિક્ષા કરશે જયુપીટરની પ્રસન્નતાથી તેને મોટું માન મળે છે ને તે ક્રોધ કરશે તો પછી આપણી સૌની હાનિ છે." વાટમા જો સાધારણ માણસ મળતો, તો તેને તે કહેતો "બેસ, તુ યુદ્ધમા જવાને ને સભામા બેસવાને યોગ્ય નથી, માટે મોટાઓનુ કહ્યું માન અહીં ઘણા જણ અમલ કરવા ઉભા થશે તેમાં કંઈ સધરવાનું નથી. એક સરદાર-એક રાજા અને કાયદાઓ એથીજ રાજ્ય ચાલે છે."

એ પ્રમાણે યુલિસીઝે બધે ફરી વળીને સૌને પાછા એકઠા કર્યાં ત્યાં એક લંગડો ગ્રીક જેને એકિલીઝ તથા યુલિસીઝ ઉપર દ્વેષ હતો તેણે એગેમેમ્નનને મોટે સ્વરે કઠોર શબ્દ કહ્યા. પણ યુલિસીઝે તેને તિરસ્કારના વચન કહી પીઠ પર ને ખભા પર રાજદંડથી પ્રહાર કર્યો. પછી સૌને બોલતા બંધ રહો એમ કહી યુલિસીઝે ભાષણ કર્યું-ઓ એગેમેમ્નન, ઓ રાજા! આ ગ્રીકલોક તને માણસમાત્રમા હલકો પાડવાને ઇચ્છે છે અને એઓએ તને ગ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે જે વચન આપ્યુ છે કે ટ્રાયને જીતીશુ ત્યારેજ પાછા આવીશું તે વચન તેઓ પાળતા નથી ને ઘેર જવાને સારૂ બાળક છોકરા ને રંડાયલી સ્ત્રીઓ એઓની પેઠે અધીરા થઈ રહ્યા છે. આપણે આપણા કુટુંબ છોડ્યાને નવ વર્ષ થયા છે ને હવે તાકીદથી પાછુ દેશ જવું જોઈએ, પણ આટલાં વર્ષ અહીં રહ્યા ને ધાર્યુ કામ પાર પાડ્યાવિના ઘેર જવું એ તો ખરેખર મોટો અપયશ પામવાનું ને લજવાવાનું છે થોભો, મારા ભાઈઓ, આપણે હમણા કાલકસ જોશીને પૂછીએ છૈએ. હું ભૂલી ગયો નથી ને તમે સૌ જાણો છો કે આપણે ગ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે શા શકુન થયા હતા ને કાલકસે શુ કહ્યુ હતું-નવ વર્ષ તો રસળતા રસળતા લડાઈઓ કર્યા કરીશુ, પણ દશમે વર્ષે ખચીત ટ્રાય લઈશુ! એ શુ તેણે નથી કહ્યુ ? માટે ભાઈઓ, પ્રાયમનુ નગર જીતીનેજ દેશ જવું એવુ નક્કી કરો ને અહીં રહો એ સાભળી સૌ ગ્રીક મોટે સાદે યુલિસીઝની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પછી વૃદ્ધ નેસ્ટરે ઊઠીને ભાષણ કર્યું-"અજબ છે કે તમે નાના બાળકની પેઠે વાતો કર્યા કરો છો, તમે યુદ્ધનાં યશસ્વી કૃત્યોની શી દરકાર રાખવાના હતા ? કયાં છે તમારાં વચન ને શપથ ? મને તો જણાય છે કે શૂર-વીર પુરુષોના વિચાર, દેવતાને અર્પેલા શુદ્ધ બલિદાન અને વિશ્વાસુ જમણા હાથ એ સૌ અગ્નિમાં બળી ગયાં છે! આટલાં વર્ષ થયા હજી આપણે કોઈ ઉપાય ખોળી કાઢી શકતા નથી ને મિથ્યા શબ્દવાદ કર્યા કરીએ છૈએ. પણ હવે ઓ એગેમેમ્નન! તું તારો ઉદ્દેશ દૃઢ રાખ, પ્રચંડ યુદ્ધોમા ગ્રીકનો સરદાર થઈ રહે અને જેઓ ગ્રીકથકી જુદા પડી દેશ જવાનો વિચાર કરે છે તેને દૂર કર. જે દહાડે આપણે અહીં આવવા નીકળ્યા તે દહાડે જયુપીટરે ટ્રાજનનો નાશ કરવાનુ કબુલ કરેલું છે ને આપણી જમણી તરફ વીજળી દેખડાવી શુભ શકુન દેખડાવ્યા છે તે કોણ નથી જાણતુ ? માટે હું કહું છઉં કે જયાસુધી એકેક જણ એકેકી ટ્રાજનસ્ત્રીને ન પકડી લાવે અને હેલનનાં દુ:ખનું વેર ન લે ત્યા સુધી કોઈએ ગ્રીસ જવાની ઉતાવળ કરવી નહિ એમ છતા કોઈ ઘણો અધીર હોય તો તેને પોતાનો હાથ પોતાના વહાણ ઉપર મૂકવા દેજે કે તે સૌના દેખતાં પોતાના મૃત્યુને જોય. પણ ઓ રાજા! તું તારી મેળે તારે જે કરવાનું છે તે કર-લટવૈયા લોકને જાતકુળ પ્રમાણે જુદા પાડ કે સગા સગાને જાત જાતને સહાય કરે. એમ કરીશ તો તને તરત જણાઈ આવશે કે આટલા તે કુલીન શૂર છે ને આટલા તે વર્ણસંકર કાતર છે; અને દેવની અવકૃપાથી કે સૈન્યના કાયરપણાથી—સાથી ટ્રોય નથી જીતાતુ તે તારા જાણ્યામા સહજ આવશે"

પછી એગેમેમ્નનને ઉત્તર વાળ્યો—વૃદ્ધ પુરુષ! તું સભામા ગ્રીકના સર્વ પુત્રોમા શ્રેષ્ઠ ઠર્યો છે. ઓ પિતા જયુપીટર, ઓ મિનર્વા, ઓ સૂર્ય, આ પ્રસંગે ગ્રીકમાં આવા દસ મંત્રીઓ મારી પાસે હોય તો પ્રાયમનું નગર આપણે હાથ આવતા શી વાર લાગે ? પણ જયુપીટરે મને નિર્થક કંકાસમા નાખી દુખી કર્યો છે. હું ને એકિલીઝ એક ગુલામડી છોકરીની ખાતર લડ્યા; પણ મે લડાઈ ઉપજાવી છે પણ હવે જો આપણે એક સંપે રહી કામ કરીશુ તો થોડા દહાડામા ટ્રાય પડશે. હવે જાઓ ને જમો કે આપણે તૈયાર થઈએ. દરેક જણ પોતાનો ભાલો તીક્ષ્ણ કરજો ને ઢાલ સમારજો. ઘોડાઓને ઘાસ દાણો સારી પેઠે ખવડાવજો, અને દરેક જણ પોતાના રથમા બેસી આવો કે પછી ભયંકર યુદ્ધમા આખો દહાડો ઘુમીએ. જે કોઈ સાથે નહિ થાય ને વહાણમા ભરાઈ રહેશે તે કુતરા તથા પક્ષીઓનું ભક્ષ થશે.

એ પ્રમાણે આજ્ઞા થયા પછી સૌ પ્રસન્ન થઈ પોકાર

કરતા વહાણોમાં ગયા ને તૈયારી કરવા મંડયા એગેમેમ્નને છ સાત સરદાર રાજાઓની સમક્ષ જ્યુપીટરની પ્રાર્થના કરી. એક પાંચ વર્ષના બળદનું બલિદાન આપ્યું ને સૌએ સાથે ભોજન કીધુ. પછી નેસ્ટરે કહ્યું કે હવે રસળવાનું કામ નથી ને પછી તે સૈન્યની ગોઠવણ કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રસંગે મિનર્વા પણ બાવરી બાવરી અહીં તહીં ફરીને દરેક ગ્રીકને યુદ્ધમાં જવાની પ્રેરણા કરતી હતી. એ રીતે સર્વ ગ્રીક જે દેશ જવાનુ કરતા હતા તે યુદ્ધમાં જવાને આતુર થઈ રહ્યા. સકળ સૈન્ય સજ્જ થયું ને તેમાં એગેમેમ્નન તે દહાડે જ્યુપીટરની પ્રસન્નતાથી ઉત્તમ પ્રકારે તેજસ્વી દેખાતો હતો.

પછી સૌ યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં સૈન્ય સાથે પગ અફાળતા ટ્રોય તરફ ચાલ્યા. (એકિલીઝ, તેના મિત્ર ને તેના સૈન્યજન એઓ પોતાનાં વહાણુમાં ને કાઠે નાખેલા તંબુઓમાંજ હતા.) એ જોઈને ઈરિસ દેવી જે દેવતાની દૂતી હતી તેણે ટ્રોયમા જઈ પ્રાયમ રાજાને ખબર આપી કે શું બેસી રહ્યો છે ? હવે યુદ્ધ કર્યા વિના છુટકો નથી. મે ઘણાં યુદ્ધ જોયાં છે, પણ આવાં શૂરાતનવાળાં સૈન્યો મેં કદી જોયાં નથી. તેઓ ટ્રોય ઉપરજ આવે છે એમ મને જણાય છે. હેકટર! વિશેષ હું તને વિચાર આપવાને આવી છઉં માટે સહાયકારી રાજાઓને પોતાના સૈન્ય સાથે બોલાવ અને જે જાતના લોકનો જે રાજા હોય તેને તે લોકની સરદારી આપ, પણ સકળ સૈન્યનો મુખ્ય અધિપતિ તુ થજે.

એમ કહી ઈરિસ ગઈ ને ટ્રોજને સર્વ સહાયકારીને બોલાવી મોટું સૈન્ય રચવાની તૈયારી કરવા માડી.

સર્ગ ૩ જો.

ટ્રોજનો પોતપોતાના સરદારના મુખીપણા તળે એકઠા થયા કે તેઓ સારસ પક્ષીની પેઠે બૂમ પાડતા ને યુદ્ધની ગર્જના કરતા સવારે ગ્રીકલોકને યુદ્ધ આપવાને આવ્યા. આણીપાસથી સૌ ગ્રીક પરસ્પર સહાય કરવાના વિચાર કરતા ને ઉત્સાહનોજ શ્વાસ લેતા આવવા લાગ્યા.

આમ કરીને બન્ને બાજુનાં સૈન્ય એક બીજાને મળવાને પાસે પાસે આવવા માડયા કે તરતજ દેવના સરખો તેજસ્વી પેરિસ મોખરે આવી ઉભો. એણે પોતાના ખભા ઉપર ચિત્તા વાઘનું ચામડું ઓઢયું હતું ને એક વાંકું ધનુષ ને એક ખડ્ગ એ તેની પાસે હતાં; પણ તેણે પિત્તળની ખોલીવાળી બે બરછીનો પટા કરી દેખડાવ્યું કે ગ્રીકમાં જે મહાશૂર હોય તે સંધા આ શોકપાત્ર યુદ્ધમા મારી સામા આવો.

પેરિસને ઉતાવળે પગલે ધસ્યો આવતો જોઈ મેનેલેઅસ પોતાનાં હથિઆર લઈ એકદમ રથમાં નીચેથી કૂદી પડયો. પણ જયારે પેરિસે જાણ્યું કે મેનેલેઅસ આગળ પડી લડનારાઓમાંનો એક છે ત્યારે તેનું કલેજું બળી ગયુ ને તે મરણથી ઉગરવાને પાછો પોતાના સાથીઓનાં સૈન્યમા ભરાઈ ગયો. પેરિસને અંદર ભરાયો જોઈ હેકટરે તેને નિન્દીને ઠપકો આપ્યો–ઓ દુર્દૈવ પેરિસ, ઉત્તમ સ્વરૂપવાન પણ ઓ સ્ત્રીહરણ કરનારા ! તું ન જન્મ્યો હોત કે લગ્ન કર્યા વિના મરણ પામ્યો હોત તો ઘણું સારૂં હતું–કે આવી રીતનું બીજાઓને અપમાન ને કલંક ન લાગત ! લંબકેશી ગ્રીકોએ તારૂં સુરૂપ જોઈને તને મોટો યોદ્ધો ગણ્યો હશે, પણ હવે તેઓ ખરેખર તને કેવા હસશે ? રે તારા જીવમા તેજ નથી ને તારી શિરામા બળ નથી; એમ છતા મનગમતા સાથીઓ ભેગા કરી વહાણમાં બેસી સમુદ્ર પાર કરી, પરદેશીઓમા હળીમળી જઈને તુ ત્યાની સુંદર સ્ત્રી લઈ આવ્યો છે.–કોની? શૂરવીર પુરુષમાંના એકની ! હવે તું જોજે તારા પિતાની, નગરની ને સઘળા લોકની કેવી હાનિ થાય છે તે. આ તારાં પાછાં પગલાંથી શત્રુને હર્ષ છે, પણ તારી તો અપકીર્તિ પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે. શૂરા મેનેલેઅસને ધસી આવવાની વાટ તો જોવી હતી ? રે ત્યારે તારા જાણ્યામા આવત કે કેવા શૂર પુરુષની સ્ત્રીનું તું હરણ કરી લાવ્યો છે ! તારી વીણા, વીનસના સુન્દર પ્રસાદ ને તારા કેશ ને તારૂં રૂપ એ સૌ જયારે તુ મટી સાથે મળી જઈશ ત્યારે કંઈજ કામ લાગવાના નથી. પણ રે ટ્રોજનો ઘણા કાયર છે, બાકી તો તેં જે કર્મ કર્યાં છે તેના બદલામા તેઓ તને પથ્થરના વસ્ત્રમાં લપેટાઅલો કરી તમારો જોત.

પેરિસે ઉત્તર વાળ્યો: રે હેકટર, તેં મને ઘટતો ઠપકો આપ્યો છે, અણઘટતો નથી આપ્યો. હું અધીન છઉં. તારૂં શૌર્ય સદા અશ્રાંત છે ને તારૂં હૃદય નિર્ભય છે. વીનસે મને જે વિલાસસામગ્રી આપી છે તેને સારૂ તું મને ઠપકો ન આપ: દેવતાઓના આપેલા વર પછી ગમે તેવા હોય, તોપણ કોઈ રીતે તે અમાન્ય થવા ન જોઈએ, કારણ કે કોઈ માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. હવે જો તારી એવીજ ઇચ્છા હોય કે મારે યુદ્ધમા જવું ને લડવું તો બીજા સર્વ ટ્રોજન ને બીજા સર્વ ગ્રીક બેસી જાય તેમ કર અને હું તથા મેનેલેઅસ બે જણા એકલા એકલી લડીએ અને જે જીતે તે હેલનને રાખે ને બીજી બધી દોલત પણ લે. બીજા સૌ તમે ગ્રીક સાથે મૈત્રી ને વિશ્વાસુ સંધિકાર્ય કરી ટ્રોયમાં સુખે રહો ને તેઓ પોતાને દેશ જાય.

હેક્ટર પેરિસનું બોલવું સાંભળી પ્રસન્ન થયો ને પછી સૈન્યના મધ્યમાં જઈ પોતાના ભાલાને વચમાથી પકડી તેણે ટ્રૅજનોને બેસાડી દીધા. એગેમેમ્નને પોતાના ગ્રીકને કહ્યું કે હેક્ટર કંઈ બોલવાને ઇચ્છે છ એવું જણાય છે માટે જરા થોભો. હેક્ટરે બન્ને સૈન્યને મધ્યે ઉભા રહી પેરિસની ઇચ્છા પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું. સર્વે સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. ત્યારે શૂરો મેનેલેઅસ બોલ્યો કે હવે મારૂં સાભળો, મારે માટે તમને સૌને દુઃખ ખમવાં પડ્યા છે ને પેરિસથી આ ટંટો ઊઠ્યો છે તો હવે અમે બેનેજ લડીશુ ને જેનું આવર્દા ખૂટ્યુ હશે તે મરશે; તમે સૌ ગ્રીક તથા ટ્રૉજનો અળગા થઈ જાઓ. (તમે ટ્રૉજનો) એક ધોળો ને એક કાળો ઘેટો પૃથ્વીને ને સૂર્યને બલિદાનમાં આપવાને લાવો અને આપણે એક બન્ને જ્યુપીટરને ચઢાવીશું વળી પ્રાયમને અહીં બોલાવી તેનું સધિકાર્યમાં મત લો, કેમકે તેના દીકરા ઉદ્ધત ને વચનભંગ કરે તેવા છે–તરુણના મન ચલિત હોય છે ને વૃદ્ધ છે તે આગળ પાછળનો વિચાર કરી બંને પક્ષનું રૂડુ થાય તેવું કરે છે.

પછી નગરમાથી બે ઘેટા મંગાવવાને હેક્ટરે બે માણસ મોકલ્યા ને એગેમેમ્નને એક જણને પોતાના વહાણમાથી એક ઘેટો આણવાને મોકલ્યો અને સૌ પોતપોતાના શસ્ત્રો ભોય ઉપર મૂકી બેસીને વાતો કરવા લાગ્યા

એ અવકાશમાં ઈરિસ દેવીએ ટ્રૉયમા જઈ સર્વ વૃત્તાત હેલનને કહ્યુ ને તેના મનમા તેના આગલા ધણી, તેનાં માબાપ, તેનું નગર એ સૌને વિષે પ્રેમ ઉપજાવ્યો. પછી હેલન ધોળું વસ્ત્ર પહેરી બે દાસીને સાથે લઈને જે દરવાજા ઉપરના મહેલમા પ્રાયમ ને બીજા ઘરડાઓ યુદ્ધ જોવાને બેઠા હતા ત્યા ગઈ. પ્રાયમે તેને બોલાવી કહ્યુ 'બેટા બેસ અહીં મારી પાસે, તારા ધણીને, તારા સગાને અહીંથી જો તારો કંઈ વાક નથી; દેવતા મારા ઉપર રૂઠ્યા છે કે આ શોકાપાત્ર યુદ્ધ જોવાને મારે દહાડા આવ્યા છે–પણ પેલો સૌથી ઉચો ને પ્રૌઢ પુરુષ તેના જેવો મેં કોઈ દહાડો જોયો નથી તે કોણ છે તે મને કહે હેલન બોલી, સસરાજી તમે પૂજ્ય વૃદ્ધ છો ને હુ મર્યાદામા રહેવાને યોગ્ય છઉં. હું મારા ધણી, મારી દીકરી વગેરે કુટુંબને છોડી અહીં આવી તેના કરતા મે મરવું ધાર્યુ હત તો સારૂ થાત. પણ તેમ ન થયુ ને હુ હવે પસ્તાવો કરી રડયા કરૂ છઉં

હેલન ગ્રીક યોદ્ધાઓને દેખડાવી ગુણ વર્ણવી બોલાવે છે એટલામાં દૂતે આવી પ્રાયમને વિનંતી કરી કે આપની સા રાહ જોય છે. વૃદ્ધ રાજા જરાક ધ્રૂજ્યો, પણ પછી તે રથમા બેસી યુદ્ધના મેદાનમાં આવ્યો.

પછી એગેમેમ્નન, પ્રાયમ, હેક્ટર એઓએ પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવને સંભારી પ્રતિજ્ઞા કરી બલિદાન આપ્યાં. પ્રાયમ રાજા પાછો નગરમા આવ્યો ને પેરિસ તથા મેનેલેઅસ શસ્ત્ર સજી દ્વન્દ્વયુદ્ધ કરવાને ઉભા થયા.

પ્રથમ પેરિસે પોતાના લાબા ભાલાનો ઘા કરી મેનેલેઅસની ઢાલ ઉપર તે માર્યો, પણ અણી અંદર પેઠી નહિ તેથી ઢાલ ભાગી નહિ. પછી મેનેલેઅસે સામો ઘા કરી પોતાનો ભાલો માર્યો, તે પેરિસની ઢાલની આરપાર ગયો ને બખતરની અંદર પહેરેલું વસ્ત્ર ચિરાયુ, પણ તેટલામા પેરિસ વાંકો વળીને બચ્યો. તરતજ મેનેલેઅસે ખડ્ગ કાઢી તેના ટોપના ઉપલા ભાગ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પણ તે ખડ્ગ તેના હાથમાથી પડી ગયુ ને તેના ચાર કટકા થઈ પડ્યા શસ્ત્રોએ ધાર્યું કામ ન કર્યું તેથી ખીજવાઈ જઈને મેનેલેઅસે ધસીને ટોપ પકડી પેરિસને ખેચ્યો, પણ એટલામા વીનસે આવી જે બંધથી ટોપ પેરિસને માથે રહ્યો હતો તે બંધ તોડી નાખ્યો ને મેનેલેઅસના હાથમાં ટોપજ રહ્યો પેરિસ છટક્યો બીજી વાર મેનેલેઅસ પોતાના ભાલાથી પેરિસને મારવા જાય છે એવામાં વીનસે એને ઉચકી લઈ જઈ એના સુવાસભર્યા મહેલમા મૂક્યો, અને હેલન જ્યા જોવા બેઠી હતી ત્યાં જઈ તેને કહ્યું કે ચાલ ઊઠ મારી સાથે પેરિસ તને બોલાવે છે. હેલને રકઝક કરી, પણ વીનસે તેને ધમકાવીને પેરિસના મહેલમા આણી ને તેની સામા બેસાડી.

અહીં હેલન પેરિસને કહે છે–તુ યુદ્ધમાથી નાસી આવ્યો છે? મારા આગલા પતિને હાથ તુ મુઓ હોત તો સારૂ થાત. તુ મારી આગળ ઘણું અભિમાન કરી બોલ્યો છે કે બળ, હાથ ને ભાલામા હું મેનેલેઅસ કરતા અદકો છઉં–તો ઊઠ જા ને ફરીથી તેની સાથે યુદ્ધ કર પણ ના તારે હવે જીવનું જોખમ કરવાને નજ જવુ પેરિસ બોલ્યા–તુ એવાં એવા મહેણાથી મારા આત્માને દુઃખી ન કર, મિનર્વાની સહાયતાથી મેનેલેઅસ જીત્યો છે, પણ મારો વારો આવશે ત્યારે હું જીતીશ, આપણી સહાયમા પણ દેવતાઓ છે; પણ હવે એ વાત બંધ રાખ; આજે મને તારા ઉપર એવું વહાલ ઉપજ્યુ છે કે તેવું મને અગાડી કોઈ વખત નથી ઉપજ્યું. રે ગ્રીસથી વહાણમા અહીં આવતા પહેલા ટાપુમાં જે વહાલ મે દાખવ્યુ હતુ તેના કરતા પણ વધારે હમણાં ઉભરાય છે.

સૈન્યમાં-મેનેલેઅસ જંગલી હોસ્તી પેઠે બાવરો બાવરો પેરિસને ખોળે છે, પણ એ જડતો નથી. બીજા ટ્રોજને પણ વિસ્મય પામી અહીં તહીં તેને જોયો, પણ જ્યારે તે ન દેખાયો ત્યારે એગેમેમ્નન આ પ્રમાણે બોલ્યો-"ઓ ટ્રોજન, ગ્રીક, સહાયીઓ સૌ સાંભળો, જીત તો મેનેલેઅસની થઈ છે; ટ્રોજનો તમે હવે હેલન તથા તેની દોલત અમને આપો અને ઘટતો દંડ પણ આપો કે હવે પછીના લોકને સ્મરણ રહે."

સર્ગ ૪થો

હવે દેવતાઓ સર્વે અમૃતપાન કરે છે ત્યા જ્યુપીટર જૂનોને ખીજવવાને બોલ્યો કે જૂનો તથા મિનર્વા બંને ગ્રીકના પક્ષમાં છે, પણ તેઓએ જોયાં કીધું ને વીનસે પેરિસને કેવો બચાવી લીધો! ના, પણ જીત તો મેને-લેઅસની થઈ છે, પણ હવે ગ્રીક તથા ટ્રોજનમાં મૈત્રી કરાવવી કે પાછા તેમને લડાવવા એ વિષે વિચાર કરીએ. તમારી સૌની પ્રસન્નતા હોય તો ટ્રોજન જીતે ને મેનેલેઅસ નિરાશ થઈ પાછો જાય તેમ કરૂં. એ સાંભળી મિનર્વા તો ચૂપ બેસી રહી, પણ જૂનો ક્રોધ કરી બોલી કે અરે આ નહેસ વચન શું બોલે છે? તું મારી મહેનત મિથ્યા કેમ કરી નાખે છે? સૈન્ય રચાવતાં ને તેમાં તજવીજ રાખતાં હું ને મારા ઘોડા થાકી ગયા છે-પ્રાયમ તથા તેના દીકરાનું સત્યાનાશ જાઓ. તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર પણ અમે બીજા દેવતા સૌ પ્રસન્ન નથી.

જ્યુપીટર ક્રોધમાં બોલ્યો-તને એટલું બધુ શું ઉપ-રાણું છે કે ટ્રોજનને શાપ દે છે ને ટ્રોયનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે? જા જા દરવાજા આગળ જઈને પ્રાયમ તથા તેના દીકરાઓને જીવતાજ ખાઈ જા કે તારો કોપ ઘરાય. એ ટંટો તો તારે મારે હંમેશ રહેવાનો, પણ એક વાત કહું છઉં તે તારા મનમાં રાખજે કે જ્યારે હું કોઈ નગરનો નાશ કરવાને ધારીશ ત્યારે પછી ત્યાંના લોક તને વહાલા હશે તોપણ તું મારા ક્રોધને અટકાવી શકીશ નહિ. પૃથ્વી પરનાં સઘળાં નગરમા ટ્રોયને મેં પસંદ કર્યું છે, ત્યાં અસંખ્ય ને સુંદર બલિદાન મને આપવામાં આવે છે ને એ કામમાં ટ્રોજન લેશ આળસ કરતા નથી.

જૂનો બોલી કે મને આર્ગોસ, સ્પાર્ટા ને મૅસીની એ ત્રણ નગર ઘણાં વહાલાં છે. જ્યારે તું એને ધિક્કારે ત્યારે નાશ કરજે. હું આડે આવવાની નથી, ને આડી આવીશ તોપણ મારૂં ચાલવાનું નથી, કેમકે તું મારા કરતાં વધારે શક્તિમાન છે, પણ મારો શ્રમ મિથ્યા કરવો એ તને ઘટતું નથી, હું એક દેવી છઉં ને તારી સ્ત્રી છઉં ને તું સર્વે દેવતાઓનો રાજા છે. હું તારી પાસે માગી લઉં છઉં કે તું ગ્રીક ટ્રોજનનું જ્યાં યુદ્ધ થાય છે ત્યાં મિનર્વાને હમણાંને હમણાં મોકલ અને તેની પાસે ટ્રોજનને પ્રેરણા કરાવ કે તેઓ પોતાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડે ને ગ્રીકનાં મન દુઃખવે.

પછી જ્યુપીટરે મિનર્વાને મોકલી ને એણે તરત કેટલાક ટ્રોજન સરદારો હતા ત્યાં જઈ અદૃશ્ય રહીને લિઓકોનના દીકરાને પ્રેરણા કરી. એ સરદારના સાથી-ઓએ ઢાલ આડી રાખી કે કોઈ ગ્રીક દેખે નહિ ને તેણે ધનુષ ચડાવી મેનેલેઅસને લક્ષીને બાણ માર્યું; પણ તરતજ જૂનોએ તે બાણને આવતુ આડું પાડી દીધું, તોપણ તે બાણે કમરપટાની અંદર જઈ ચામડી સહોરી ને ઘામાથી લોહી વહ્યું તેથી તેનાં જાંઘ નળા, પગ રંગાઈ ગયાં.

એ જોઈ એગેમેમ્નન ચોંકયો ને મેનેલેઅસ પોતે પણ ચોંકયો, પણ જ્યારે એણે બાણના ફળાંના વળેલા કાંટા જોયા ત્યારે એની છાતીમાં પાછી હિંમત આવી, પણ એગેમેમ્નન ગદ્ગદિત શબ્દે બોલ્યો કે "પ્રિય ભાઈ! તારૂં મરણ થાય તેવા મેં કોલકરાર કરાવ્યા એમજ હવે મારે જાણવું તો, પણ નહિ; કોલકરાર ને ઘેટાનાં લોહી મિથ્યા થનાર નથી. તેઓનું આવી પહોચ્યું છે; તેઓ પોતાનાં મસ્તક, સ્ત્રી, બાળક સૌ આપીને કોલકરાર તોડવાનો ભારી દંડ ભરશે. એમ તો થશેજ પણ મેનેલેઅસ કદી તું મરીશ તો પછી હું શું મોઢું લઈ ગ્રીસ જઈશ? મેનેલેઅસ બોલ્યો, ગભરા નહિ, હિમત રાખ; બાણ મને મર્મસ્થાનમાં લાગ્યું નથી.

પછી એગેમેમ્નને પોતાના સૈન્યમાં એક નિપુણ વૈદ્ય હતો તેને તેડાવ્યો ને એણે આવી મેનેલેઅસને લાગેલું તીર બહાર ખેંચી કહાડયું ને ઘામાંનું લોહી ચૂસી કાઢી તેમાં રૂઝનું ઓસડ ભર્યું.

એ ખટપટમા યોદ્ધાઓ પડ્યા છે તેવામાં ટ્રોજન લોક શસ્ત્ર સજીને ગ્રીક ઉપર ધસી આવવા લાગ્યા. એગેમેમ્નન પોતાના રથ ઘોડાને પાછળ લાવવાનું કહી પોતે સૈન્ય જનને ઉત્તેજન આપતો એક યોદ્ધાની પાસેથી બીજાની પાસે એમ દોડતો ચાલ્યો.

પછી જે પ્રમાણે વાયવ્ય દિશાના વાયુને બળે સમુ-દ્રના ઘોડા ઘણા ઉંચા થઈ થઈને ઉપરા ઉપરી આવે છે ને ગર્જના કરી કાંઠાની ભૂમિ સાથે અથડાય છે, વળી ઘણા ફૂલીને આસપાસના બહાર નીકળેલા ખડક ઉપર ઉંચા ચઢે છે ને તેમાંથી ફીણ ફાટે છે તે પ્રમાણે ગ્રીકનાં

ઘટ સૈન્યો ધસી ધસીને યુદ્ધભૂમિ પર ચાલ્યાં આવ્યાં. ટ્રોજનો, જાણે કોઈ શ્રીમંતનાં અસંખ્ય ઘેટાં ગોઠામાં ઉભાં હોય ને દોહાવતાં હોય તે વેળા પોતાના બચ્ચાંઓનો સાદ સાંભળી બેં બેં શબ્દથી આરડતાં હોય તે પ્રમાણે આખા સૈન્યમાં કલકલ કરી રહ્યાં હતાં. એઓને માર્સ (યુદ્ધનો દેવ) સહાય કરતો ને ગ્રીકને મિનર્વા સહાય કરતી. પછી યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓનાં ભાલા ને ઢાલ એથી મારતાઓના ને મરતાઓના શબ્દોની મોટી ગર્જના થઈ રહી ને પૃથ્વી પર લોહી વહેતું ચાલ્યું.

એ યુદ્ધમાં કેટલાક ટ્રોજન યોદ્ધાઓ એજાક્સ ને યુલિસીઝના વિકરાળ મારથી પડ્યા અને ટ્રોજનનાં મોખરાનાં સૈન્યો પાછાં હઠયાં ને કીર્તિમાન હેક્ટર પણ હઠયો.

ગ્રીક લોક જયથી ફુલાઈને ધસી આવ્યા હતા તે જોઈ સૂર્ય ક્રોધાયમાન થયો ને એણે ટ્રોજનોને ઉત્તેજન આપ્યુ કે ભાડો, હઠો છો શુ? ગ્રીકના માંસ કંઈ પથ્થરનાં કે લોઢાનાં નથી કે તમારાં શસ્ત્ર સામાં ટકે; વળી એકિલીઝ તો યુદ્ધમાં છેજ નહિ, તે તો પોતાનાં વહાણમા વેરક્રોધથી ધુંધવાતો બેઠો છે. જેમ સૂર્ય ટ્રોજનને ઉત્તેજન આપતો તેમ જૂનો ગ્રીક લોકમાં જો કોઈને નરમ થતા જોતી તો તેઓને પાછા જાગૃત કરતી. પછી પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું—

સર્ગ ૫મો

પછી મિનર્વાએ ગ્રીક યોદ્ધા ડાયોમીડને પોતાનું તેજ આપ્યું ને એ પ્રથમ તો શત્રુની તરફથી બે ભાઈઓ રથમાં બેસી ધસી આવ્યા તેઓની સામા પગે દોડતો ભીડયો. એકને તો છાતીમા ભાલો મારી રથ ઉપરથી ઘસડી પાડયો ને તે મુઓ. એ જોઈ બીજો ભાઈ રથમાથી ઉતરી લડવા મંડયો ને એની પણ તેવીજ દશા થાત, પણ વલ્કન દેવે અંધારૂ કરી નાખી તેને ઉગાર્યો. પછી ડાયોમીડે તેના ઘોડા પોતાના એક સાથી સાથે વહાણ પર મોકલાવી દીધા. એટલામા મિનર્વાએ ટ્રોજનને સહાય કરનારા માર્સ દેવને કહ્યુ કે લડવા દો બંનેને, ગમે તેવી જીત થાઓ. જ્યુપીટર આપણા પર ક્રોધ કરશે માટે આપણે અહીંથી ચાલો.

પછી એગેમેમ્નને એકને, આઈડોમેનસે બીજાને, મેનેલેઅસે ત્રીજાને એમ ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ટ્રોજન યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. વળી ડાયોમીડ તો જેમ નદી પર્વતમાથી નીકળતા ઘણાક પ્રવાહને ઉમેરણે પોતાનું બળ વધારી જોરમાં વહીને પૂલ તથા બાંધને તોડી પાડે છે તેમ ટ્રોજનમાં ઘટ સૈન્યોને ગભરાટમાં નાખી વિખેરી નાખતો હતો.

ટ્રોજનની એ સ્થિતિ જોઈ પૅંડરસે પોતાનું ધનુષ ખેંચીને એક બાણ ડાયોમીડને માર્યું, પણ તે તેના ખભામાં લાગ્યું ને પછી ભાંગી જઈ બીજી બાજુએ પડયું. શત્રુને તીર વાગ્યું જોઈ પૅંડરસ મોટે સાદે બોલ્યો: ઘોડા દોડાવવામાં નિપુણ ને મોટા મનના ઓ ટ્રોજનો! ધસો ધસો, મોટો ગ્રીક યોદ્ધો ઘાયલ થયો છે.

ડાયોમીડે ન ગભરાતાં એક સરદાર જે રથમાં બેસી ઘુમતો હતો તેને બૂમ પાડી તેની પાસે પોતાના ખભામાથી તીર કઢાવ્યુ ને પાછો જેમ ખીજવાએલો સિંહ શત્રુ ઉપર ધસે તેમ તે સંગ્રામમાં પૅંડરસ ઉપર ધસ્યો, પણ એ આઘો ખસી ગયેલો તેથી ડાયોમીડે વચમા નડતા એવા એક પછી એક એમ આઠ યોદ્ધાઓને મારી ઢોળી પાડ્યા ને તેઓના ઘોડા રથ શસ્ત્ર વગેરે સૌ વહાણો ઉપર મોકલાવી દીધું.

એ પ્રમાણે નાશ થતો જોઈ ટ્રોજન યોદ્ધો ઈનિયસ એણે આગળ આવવા માંડયું. પૅંડરસ નજરે પડયો તેને ઈનિયસે કહ્યું કે આ વેળા તારાં ધનુષ બાણ ને તારી કીર્તિ એ કયા જતાં રહ્યાં છે? આવ આ ડાયોમીડે ખરાબી કરી નાખી, એને બાણ મારી પુરો કર. પૅંડરસ બોલ્યો કે એ યોદ્ધો કોઈ દેવ હોય તેવો લાગે છે ને એમ નહિ તો તેને કોઈ દેવની સહાય છે. મેં એને બાણ માર્યું હતુ, પણ કોઈ તેના ઇષ્ટદેવે તેને ઉગાર્યો છે. રથમાં બેઠા વિના એની સાથે યુદ્ધ નહિ થઈ શકે માટે હું મારે મંદિરે જઈ સૌને મળી રથમા બેસી પાછો આવું છઉં ને પછી જો મારૂં ધનુષ કંઈ કામ નહિ કરે તો હું એને મારે હાથે ભાંગી નાખીશ ને કકડાઓને અગ્નિમાં બાળી મૂકીશ. ઈનિયસે કહ્યું એમ ન બોલ, ચઢ મારા રથ પર, તુ પણ જોઈશ કે ટ્રોયના ઘોડા દોડવે, હઠવે, ચક્કર ફરવે કેવા કેળવાયલા છે તે; પણ હવે આપણે ડાયોમીડની ખાતરનીશા કરવી જોઈએ ખરી. તારે ગમે તો તુ રથ હાંકજે ને હું હેઠળ ઉતરી લડીશ અથવા હું હાકીશ ને તું લડજે. પૅંડરસ બોલ્યો, ના તુંજ રથ હાંકજે ને હું મારા તીક્ષ્ણ ભાલાથી તેની સામો ધસીશ. પછી તેઓએ સાથે બેસી ડાયોમીડની સામા ઉતાવળો રથ હાંકયો.

ડાયોમીડને તેના મિત્રે કહ્યું કે પૅંડરસ પાછો આવે છે ને તે ધનુર્વિદ્યામા નિપુણ છે ને ઇનીયસ તો વીનસપુત્ર છે માટે આપણે દૂર ખસી જઈએ. ડાયોમીડ બોલ્યો કે મને મિનર્વાની પૂર્ણ સહાય છે ને હું પૅંડરસના પ્રાણ લીધા વિના ઝંપવાનો નથી માટે હું તો

તેની સામો ધસીશ. એમ બે મિત્ર ભાષણ કરે છે એ-વામાં પેલા બે જણ પાસે આવ્યા ને પેંડેરસ બોલ્યો મારા બાણથી તો તું મુઓ નથી માટે હું હવે મારા ભાલાથી પ્રયોગ કરવા આવ્યો છઉં. પછી તેણે પો-તાનો લાંબો ભાલો ફેંક્યો, પણ એ ડાયોમીડની ઢાલને વીંધી તેના બખ્તરને લાગ્યો. તેવોજ ડાયોમીડે પો-તાનો ભાલો ફેંક્યો ને એ મિનર્વાની યુક્તિથી તેના ના-કના ઉપલા ભાગમાં પેસી અંદર દાંતમાં ઉતરી જીભનું મૂળ છેદી હડપચીમાંથી બહાર આવ્યો. પેંડેરસ મુઆ પછી ઇનીયસ રથથી ઉતરી ભાલો ફેરવી ફેંકવા જતો હતો એટલે ડાયોમીડે એક મોટો પથ્થર લઈને એવો તો જોરમા ફેંક્યો કે તે કમરના ઠાઠમાં લાગ્યો ને ઇનીયસ પડ્યો, પણ એટલામાં વીનસે આવી તેને ઉચકી લીધો ને લઈ જાય છે એવામાં તરતજ ડાયોમીડે પોતાના મિત્રના રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી ભાલાની અણીથી વીનસનાં કાંડા ઉપર ઘા કર્યો. વીનસ તો પોતાના દીકરા ઇનીયસને નાખી દઈ ચાલી ગઈ પણ તેને એપોલોએ (સૂર્યે) વાદળામાં વીંટી લઈ ઉગાર્યો.

પછી સંગ્રામની ડાબી બાજુએ જ્યાં માર્સ બેઠો હતો તેના રથમાં બેસી વીનસ જ્યુપીટર પાસે ગઈ ને અહીં એક દેવીએ તેને મનુષ્યના બળવિષે ને દે-વતાઓના ઘા લાગેલા તે વિષે વાતો કહી સમજાવી ને તેના હાથનો ઘા રૂઝાડ્યો. જ્યુપીટરે કહ્યું કે દીકરી, યુદ્ધનાં કામ મેં મિનર્વા ને માર્સ એ બેને સોંપેલાં છે, તને તો પ્રેમ ને લગ્નનાં કાર્ય-સોંપેલાં છે માટે હવે ફરીથી યુદ્ધમાં જઈશ નહિ.

એ પ્રમાણે દેવતાઓમાં વાત ચાલતી હતી, પણ અહીં સંગ્રામમાં ડાયોમીડ ઇનીયસની પાછળ લાગ્યો હતો. તેણે ત્રણ વાર હલ્લા કર્યા ને ત્રણ વાર એપોલો દેવે તેને પાછો હરાવ્યો ને પછી તેને ધમકાવ્યો કે સ-મજ ને પાછો જા, દેવતાની બરોબરી કરવા જાય છે તેમાં છક્કડ ખાઈશ. ડાયોમીડ દેવતાનો ક્રોધ જોઈ હઠ્યો ને દેવે ઇનીયસને પોતાના દહેરામા એક ઠેકાણે સંતાડ્યો. અહીં તેને દેવીઓએ પાછો સારો કર્યો, પણ એપોલોએ ઇનીયસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને ગ્રીક ટ્રોજનને એવા તો ભમાવ્યા કે તેઓએ એક બીજાની છાતી ઉપર ઢાલના પ્રહાર કર્યા. પછી તે માર્સને યુદ્ધ-માં જઈ ટ્રોજનોને ઉત્તેજન આપવાનું કહી પોતાને ધામે ગયો.

માર્સે, સારપિડન ને હેક્ટર એ બંનેને પ્રેરણા કરી. સારપિડને હેક્ટરને ઠપકો આપ્યો ને પછી એણે સર્વ ટ્રોજનોને પાછા ચંચળ કીધા ને એઓ ગ્રીકના ઉપર તૂટી પડ્યા, પણ ગ્રીક પાછા હઠ્યા નહિ.

ઇનીયસે પાછા આવી યુદ્ધ કર્યું ને કેટલાએક ગ્રી-કને કાપી નાખ્યા. પછી મેનેલેઅસ ને એગેમેમ્નન એ બે જણ ટકાવ કરી પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરે છે, એટલામાં હેક્ટર ધસીને બહાર આવ્યો. એને જો-ઈને શૂરો ડાયોમીડ ચમક્યો ને પાછો હઠી બોલ્યો. "મિત્રો આપણે બધા તે કીર્ત્તિમાન હેક્ટરને જોઈ કેટલા આનંદ પામીએ છૈએ?" તે ભાલો મારવામાં નિપુણ છે તેમ સાહસિક યોદ્ધો પણ છે, પણ માર્સ અથવા બીજો કોઈ દેવ નિ.ચ તેની પાસે રહે છે ને તેને મરણથી ઉગારે છે એમ જણાય છે. મોઢાં ફેરવ્યા વિના પાછા હઠો, યુદ્ધમાં દેવતાઓની સામા પરાક્રમ દેખા-ડવાનું ન ઇચ્છો.

ટ્રોજનો ગ્રીકની ઉપર તૂટી પડ્યા. હેક્ટરે બે યોદ્ધાઓને ઠાર કર્યા. એજાક્સે (સાલેમિસવાળાએ) એક ટ્રોજનને ભાલો માર્યો ને તેનું બખ્તર લેવાની તજવીજ કરી, પણ ઉપરના શુમાર વિનાના મારથી તે ત્યાંથી ખસી ગયો. પછી પાછું લિશીઆના સારપિડન તથા એક શૂરા ગ્રીકનું યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં બન્ને જણ ઘાયલ થઈ પાછા પોતપોતાનાં સૈન્યમાં ગયા. યુલિ-સીઝે સારપિડનને ઠાર કરવાનો વિચાર કીધો, પણ વળી તેણે તેમ ન કરતાં લિશીઆના યોદ્ધાઓનો ઘાણ કાઢવા માંડ્યો. એ જોઈ હેક્ટર ધસ્યો આવ્યો. યુલિસીઝ પાછો હઠ્યો. હેક્ટરે ને માર્સે ઘણાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને હણ્યા.

ઘણાક ગ્રીકનો સંહાર થયો જોઈ જૂનો તથા મિનર્વા એ બે જ્યુપીટર પાસે આવી. જૂનો બોલી કે માર્સ અવિચારે ને અયોગ્ય રીતે ગ્રીકનો ઘાણ કાઢે છે એથી મારૂં કાળજું બળી જાય છે, તું ક્રોધ ન કરે તો હું તેને ઘાયલ કરી યુદ્ધ કરતો બંધ કરૂં. જ્યુપી-ટરે ઉત્તર વાળ્યો કે મિનર્વાને તેની સામે થવાને ઉશ્કેર કે તે તેને પુરી પડશે.

પછી જૂનો ને મિનર્વા પાછાં યુદ્ધમાં આવ્યાં ને એઓએ ગ્રીક યોદ્ધાઓને મહેણાંથી, ધમકીથી, ને વખા-ણથી ઉશ્કેરી ટ્રોજન સામા નીડર થઈ ભીડવાની પ્રેરણા કીધી.

ટ્રોજનોને દેવતાઓની સહાય છે જાણી ને માર્સ સં-હાર કરે છે એ જોઈ ડાયોમીડ નિરાશ થઈ ટકટક જોયાં કરતો હતો તેને મિનર્વાએ પ્રેમ દેખાડી હિમ્મત આપી માર્સની સામા ધસવાનું કહ્યું ને પોતે તેનો રથ હાકવા બેઠી. માર્સ તેને ઓળખે નહિ માટે મિન-

ર્વાએ પ્લ્યુટો (યમ)નો ટોપ પહેર્યો હતો. માર્સ ડાયોમીડને ધસ્યો આવતો જોઈ એને ઠાર કરવાને એના ઘોડા ઉપર લાંબો પડયો, પણ મિનર્વાએ તેનો ભાલો પકડી લીધો ને પછી તે રથમાંથી ખસી ગઈ કે માર્સના જાણ્યામાં ન આવે. ડાયોમીડે જોરથી ભાલો માર્યો ને મિનર્વાએ તેમાં એટલું તો બલ મૂક્યું કે તે કવચ કાપી ચામડીમાં ભોંકાયો ને પછી તે ભાલો મિનર્વાએ ખેંચી લીધો. એ ઘા લાગેથી નવ દસ હજાર માણસો યુદ્ધમાં પોકાર કરે તેવો માર્સે પોકાર કીધો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન સર્વે ભયભીત થઈ રહ્યા.

માર્સે જઈ જ્યુપીટર આગળ ફર્યાદ કરી, પણ એણે તેને ધમકાવ્યો કે તને તારી માની પેઠે કલહ ને યુદ્ધજ ગમે છે, હું જાણું છઉં કે તેજ તને ભેંકાવે છે, માટે હવે તું મને શું કહે છે, દુઃખ ને અપમાન થાય તે સાંખ, પણ પછી જ્યુપીટરે પીઆનને (ધન્વંતરીને) કહ્યું કે એને સારો કર. એવે જુનો ને મિનર્વા ત્યાં આવી પહોચીઓ.

સર્ગ ૬ઠ્ઠો.

થોડી વાર તો અહીં તહીં મારામારી ચાલ્યાં કીધી. પછી પાછા એજાકસ, ડાયોમીડ, મેનેલેઅસ ઇત્યાદિઓએ ઘણાક ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા અને નેસ્ટરે પોતાની વાણીથી પ્રત્યેક ગ્રીકની હિંમત તથા શક્તિને એવી તો તેજાળ કરી કે સૌ એકદમ સામટો ધસારો કરવાને તત્પર થઈ રહ્યા, એ પ્રસંગ એવો હતો કે જો પ્રાયમના પુત્ર હેલનિસે ઈનીયસ તથા હેક્ટર એ બેને સાવધ ન કર્યા હોત તો ગ્રીકના ધસારાથી ટ્રોજન નાસીને કિલ્લામાંજ ભરાઈ બેસત. તેણે કહ્યું કે તમારા બેના ઉપર સઘળો ભાર છે, તમે દરેક કામ કરવામાં—લડવામાં ને વિચાર કરવામા સૌથી મોટા શૂર પુરુષ છો માટે મારૂં કહેવું આ છે કે તમે બે અહીં રહો ને બાકીનાં વીખરાતા સૈન્યોનો દરવાજા આગળ એક મોટો જમાવ થવા દો. એમ નહિ થાય તો ટ્રોજનો નાસી જઈ પોતાની સ્ત્રીઓની સોડમાં ભરાશે ને શત્રુનો જય થશે, પણ હેક્ટર તું હમણાં નગરમાં જા, ને આપણી માને કહે કે તે ને નગરની બીજી કુલીન સ્ત્રીઓ મિનર્વાને બલિદાન આપે કે જેથી તે આપણા પર ત્રુઠે ને સંકટમાંથી ઉગારે.

હિતનાં વચન સાંભળી હેક્ટર રથમાંથી નીચે કૂદી પડયો ને ભાલાના પટા કરતો સઘળાં સૈન્યમાં ફરી વળ્યો ને તે વીખરાઈ ગયેલા ટ્રોજનો હેક્ટરનું સાંભળવાને એકઠા થયા. એ બોલ્યો-હિંમતવાન ટ્રોજનો ને દૂરથી આવેલા સહાયો! તમે શૂર પુરુષ થઈ રહેજો. મારા મિત્રો! તમારાં સાહસશૌર્યનું સ્મરણ રાખજો. હું નગરમાં વૃદ્ધ મંત્રીઓને અને સ્ત્રીઓને કહેવા જાઉં કે તેઓ દેવતાઓની આરાધના કરે ને બલિદાન આપે. એમ બોલી હેક્ટર વિદાય થયો.

પણ ગ્લોકસ ને ડાયોમીડ એ બે સામસામા મળ્યા ને એકેકને હણવાને તત્પર થયા, પણ આમ કરી તેઓ પાસેપાસે આવવા લાગ્યા એટલે ડાયોમીડે પૂછયું કે ઓ શૂરા તું કોણ છે? આ યુદ્ધમાં તને મેં અત્યાર સુધી દીઠો નહોતો. તું જો કોઈ દેવ હોય તો હું લડવાને ઇચ્છતો નથી. એના ઉત્તરમાં ગ્લોકસે પોતાનું લાંબું વૃત્તાંત કહ્યું ને તેમાં જણાવ્યું કે તેનો બાપ રાજા હતો ને ડાયોમીડના બાપનો કોઈ દહાડા ઉપર મેમાન થયો હતો ને તે બંનેએ એકમેકને સ્મરણ ભેટ આપી હતી. એ ઉપરથી ડાયોમીડ પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ઘોંચી બોલ્યો કે તું મારો મેમાન દોસ્ત છે ને હું જ્યારે તારા દેશમાં આવીશ ત્યારે તારો થઈશ. હવે આપણે આપણા ભાલા એકમેકના ઉપર ઉગામવા ન જોઈએ. બીજા ઘણાક ટ્રોજનો મને અને ઘણા ગ્રીક તને મારવાને હજી સમર્થ છે. આપણે પરસ્પર શસ્ત્રો ભેટ કરીએ કે તેઓ પણ જાણે કે આપણે વંશપરંપરાના મિત્રો છૈએ. ગ્લોકસે સોનાનું બખ્તર આપ્યું ને ડાયોમીડે પિત્તળનાં હથિઆર આપ્યાં—બખ્તર, હથિઆરોનાં કરતાં નવગણી કિંમતનું વધારે હતું.

હવે હેક્ટર નગરમાં ગયો કે ટ્રોજન સ્ત્રીઓ પોતપોતાનાં સગાં સંબંધીઓની ખબર પૂછવાને વિંટલાઈ વળીઓ, પણ તેણે કહ્યું કે ઘણા જણના ઉપર આફત તૂટી પડવાની છે માટે હાલ તો તમે સૌ દેવદહેરે જઈ પ્રાર્થના કરો.

પછી તે પોતાની માને મળ્યો. એણે કહ્યું કે ભાઈ યુદ્ધ મૂકીને તું અહીં કેમ આવ્યો છે? ધિક્કારપાત્ર ગ્રીકપુત્રો તારા નગરની આસપાસ લડીને ખરેખર તને ગભરાવે છે, તારી બુદ્ધિ ઉંચા કિલ્લામાં આવી જ્યુપીટરને આરાધવાની થઈ તેથી તુ અહીં આવ્યો છે, પણ ઉભો રહે હું તારે માટે દ્રાક્ષારસ લાવું છઉં તે તું દેવતાઓને ધરાવીને પી કે તારો થાક ઉતરે. હેક્ટર બોલ્યો કે મા હું દ્રાક્ષારસ નહિ પીઉં, એથી તો હું ઉસ્કેરાઈશ ને મારૂં પોતાનું શૌર્ય તથા બળ વિસરી જઈશ. વળી લોહીથી ભરેલા હાથ ધોયા વિના દેવને દ્રાક્ષારસ ધરાવવો એ કોઈ રીતે ઘટિત નથી, પણ તું હવે કુટુંબ તથા નગરની સ્ત્રીઓને લઈને મિનર્વાના દહેરામાં જા ને તેને ઉત્તમ વાગો અર્પણ કરી પહેરાવ ને વર્ષવર્ષની

વચના બાર બળદનું બલિદાન આપ કે તે આપણા ટ્રોજનને સાનકૂળ થાય. હું પેરિસને બોલું છઉં. એને જો જમપુરીમાં જતો હું દેખું તો મારો જીવ પીડા પામતો રહે.

પછી હેક્ટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પેરિસને મળ્યો ને બોલ્યો-રે ઓ ભ્રષ્ટબુદ્ધિ! લોક નગરની ને કિલ્લાની આસપાસ મરે છે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ નગરની ચોમેર ધગધગે છે. યુદ્ધમાંથી નાસી આવેલા કોઈને તું જોય તો તેને તું પણ ઠપકો આપેજ ને તું અહીં કેમ ભરાઈ રહેલો છે? પણ હવે ઊઠ, શત્રુના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો સમો પાસે આવે છે. પેરિસે ઉત્તર દીધો કે હેક્ટર તું મને યોગ્ય ઠપકો આપે છે પણ મારૂં સાંભળ ટ્રોજનના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ, હું અહીં નથી રસળતો, પણ મારી દીલગીરી મટાડવાને હું અહીં આવ્યો છઉં, પણ હવે મારી સ્ત્રીએ પણ મને પસદ પડતા શબ્દોમાં સમજાવી યુદ્ધમા જવાનું કહ્યું છે ને મને પણ તેમજ કરવું વધારે સારૂં જણાય છે, કેમકે જય વારાફરતી માણસને મળે છે. ઉભો રહે, હું શસ્ત્ર સજીને આવું છઉં; અથવા જા મેં તને પકડી કાઢયો જાણજે. હેક્ટરે ઉત્તર ન વાળ્યો, પણ હેલન મધુર શબ્દે બોલી; જેઠજી! હું નિર્લજ્જ, હાનિનું મૂળ, બીકણ, કંગાલ છઉં; રે હું જન્મી ત્યારે પવને મને પહાડ ઉપર ફેંકી દીધી હોત તો પછી આમાંનું કંઈએ ન થાત, પણ જો દેવતાઓએ એ દુઃખો મારે માટે નિર્માણજ કરી મૂકયાં હતાં તો તમારા સરખા પુરુષનાં ક્રોધવચન સમજતા એવા કોઈ શરાની હું સ્ત્રી થઈ હોત તો સારૂં થાત, પણ આ પુરુષના વિચાર હજી સ્થિર નથી ને હવે પછી થનાર પણ નથી; અને તેના ફળ ભોગવવાં પડશે એમ મને લાગે છે, પણ જેઠજી આવો આ આસનપર બેસો, નિર્લજ્જ હું ને અન્યાયી પેરિસ એ બેને લીધે તમારૂં મન અનેક શ્રમથી ગુંચવાઈ ગયું હશે.

હેક્ટર બોલ્યો-હેલન, તું વિવેક કરે છે પણ મારાથી બેસાય તેમ નથી. યુદ્ધમાં ટ્રોજનો મારી વાટ જોતા હશે ને ત્યાં મારે જલદીથી જવું જોઈએ. પણ તું હવે પેરિસને સમજાવીને વહેલો મોકલી દે. હું હવે મારે ઘેર જઈ સૌને મળું છઉં કારણ કે ફરી પાછા આવવાનો મને ભરોસો નથી. એમ બોલી હેક્ટર માથાના ટોપની કલગી કુદાવતો કુદાવતો પોતાને ઘેર આવ્યો.

અહીં તેણે પોતાની સ્ત્રીને ખોળી પણ તે ન મળી. પછી તેણે ઉબરમાં ઉભા રહીને દાસીઓને પૂછયું. એમાંની એકે જવાબ દીધો કે તમે કહો છો તેમ તે નણંદને અથવા દેરાણી જેઠાણીને મળવા નથી ગઈ ને મિનર્વાને દહેરે પણ નથી ગઈ, પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે ટ્રોજનો હાર ખાઈ પાછા હઠયા છે ત્યારે તે જુદ્ધ જોવાને બાળકુંવરને સાથે લઈને ગાભરી ગાભરી કિલ્લા ઉપર ચઢી છે. એ સાંભળી હેક્ટર ઉતાવળે પગલે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને સ્ત્રીને મળ્યો.

એંડ્રોમેકી રડતી રડતી તેના હાથ પર ઝૂલી જઈને બોલી “વિલક્ષણ પુરુષ! તારૂં શૌર્ય તારોજ નાશ કરશે; તને તારા બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી, હવે થોડી વારમાં ગ્રીક સઘળા તારાપર તૂટી પડીને તને મારી નાખશે ને અમે તારા વિના રઝળીશું. તારા વિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમાં સમાઈ જાઉં એ વધારે સારૂં છે, કેમકે તારા મરણ પછી મારે માટે બીજું શું સુખ રહેવાનું છે? માત્ર શોકજ કરવો કર્મે રહેવાનો. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા. તું જાણેજ છે કે મારા બાપને એકિલીઝે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો છે, પણ ભલો તે કે તેણે તેને ન ચુંથતાં યોગ્ય રીતે બાળ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણું લઈ છોડી હતી; મારા સાતે ભાઈઓને યમપુરીએ પહોંચાડ્યા છે. ઓ હેક્ટર! મા, બાપ ભાઈમાં તુંજ મને એક રહેલો છે; પણ હવે ઓ મારા પ્રિય પતિ તું મારા ઉપર દયા આણ ને કિલ્લામાં આવી રહે; તારી સ્ત્રીને વિધવા અને બાળકને બાપ વિનાનો ન કર. આ જંગલી અંજીરના ઝાડ આગળ થોડુ એક સૈન્ય રાખ, કેમકે એ ઠેકાણેથી કિલ્લા પર ચઢવાને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ત્રણ વાર હુમલા કર્યા છે.

હેક્ટર બોલ્યો ખરૂં કહું છઉં કે મને પણ એજ સઘળી વાતોનો વિચાર થાય છે. વહાલી! પણ જો કાયર બીકણની પેઠે હું યુદ્ધમાં ન જાઉં તો ટ્રોજન પુરુષ સ્ત્રીજનોમાં હું લજ્જિત શું મોઢું દેખાડું? વળી તેમ કરવાનું મારૂં મનજ થતુ નથી, કેમકે હું સદા શૂરો છઉં ને સૌ ટ્રોજનોમાં આગળ પડી યુદ્ધ કરૂં છઉં. મેં મારા મનમાં ને આત્મામાં સારી પેઠે જાણી મૂક્યું છે કે પવિત્ર ટ્રોય અને પ્રાયમ અને પ્રાયમના શસ્ત્રનિપુણલોક સૌ મરશે તેવો દહાડો હવે પાસે આવે છે પણ હેકયુબા, પ્રાયમ ને મારા ભાઈઓ શત્રુઓની નીચે ધૂળમાં પડશે ને મને શોક થશે તેના કરતાં જયારે કોઈ ગ્રીક તને રડતી કકળતી ખસેડી લઈ જશે ને તને દાસી કરશે ત્યારે મને ઘણુંજ વિશેષ દુઃખ થશે, પણ એ હું સાંભળું તેની અગાઉ મટોડીનો ઢગ મને ઢાકે તેવું ઇચ્છું છઉં.

પછી હેક્ટરે પોતાના હાથ લાંબા કરીને દાસીની કેડમાં બાલક હતો તેને લેવા માડયો, પણ તે પોતાના

બાપનો ભયંકર દેખાવ (શસ્ત્રથી ને ટોપની ફરતી કલગીથી) જોઈ બીન્યો ને રડવા લાગ્યો. હેકટરે ટોપ ઉતારી નીચે મૂકયો ને પછી બાળકને હાથમાં લઈ રમાડયો ને દેવતાઓની પ્રાર્થના કીધી. "એવું કરજો કે આ મારો દીકરો મારા જેવો ટ્રાજનમાં નામાંકિત થાય, મોટો બળીઓ ને ટ્રાયનું રાજ્ય યશસ્વી રીતે કરે તેવો; બાપના કરતા વધારે શૂરો છે એમ એ લોકમાં કહેવાઓ !"

એમ કહી હેકટરે બાળકને એંડ્રોમેકીના હાથમાં આપ્યો ને એણે આંખમાં આંસુ પણ મોઢું મલકાવી તેને લીધો ને પોતાની સુવાસિત છાતી સરસો દાબ્યો. હેકટરે પોતાની સ્ત્રીને દયામણી જોઈ તેના ઉપર હાથ ફેરવ્યો ને પછી બોલ્યો, વહાલી તું મારે માટે તારા હૈયામાં એટલો બધો શોક ન કર. મારૂં આવી બન્યાવિના હું કોઈથી મરનાર નથી. વળી મુઓ નથી એવો જગતમાં કોણ છે? કાયર ને શૂરા જન્મ્યા છે તે મરવાના છેજ, પણ હવે તું ઘેર જા, કામે વળગ ને દાસીઓને વળગાડ. હું હવે જાઉં છઉં. એમ બોલી હેકટર ટોપ પાછો માથે મૂકી ચાલ્યો.

વાટમાં પેરિસ સાથે થયો, અને હેકટરે કહ્યું વિચિત્ર માણસ ! કોઈ પણ માણસ ન્યાયથી જોશે તો તે તારા યુદ્ધનાં પરાક્રમને કદી નિંદશે નહિ. તું શૂરો છે તુ તારી ઇચ્છાથી રસ્ળતો આળસુ રહે છે ને યુદ્ધ કરવું ચહાતો નથી, પણ તારે માટે દુઃખમાં પડેલા ટ્રોજનો તારેમાટે જયારે ઘણું ઘણું અપજશ ભરેલું બોલે છે ત્યારે મારી છાતીમાં બહુ દીલગીરી થઈ આવે છે, પણ હવે ચાલો, જો જ્યુપીટર સાનકૂળ થશે ને આપણે ગ્રીકને ટ્રોય આગળથી મારી કાઢીશું ને આપણે નગરમા પાછા આવી આપણા મહેલમા દેવતાઓને પુષ્કળ કટોરાથી નૈવેદ્ય ધરાવીશું ત્યારે આપણે બધી વાતો પાછી કરીશુ.

સર્ગ ૭મો.

હેકટર ને પેરિસ સંગ્રામમાં આવ્યા એ બે જણે ને ત્રીજા ગ્લોકસે કેટલાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને ઠાર કર્યા એ જોઈ મિનર્વા ગ્રીકને સહાય કરવા આવવા લાગી, પણ એપોલોએ તેને અટકાવી કહ્યુ કે ટ્રોજનો મરે છે તેની દયા આણતી નથી ને ગ્રીકને શક ભરેલી જીત તું અપાવવાને જાય છે ? મારૂં માન ને એમાં સારૂં થશે કે આજ હવે યુદ્ધ બંધ કરાવીએ-માત્ર હેકટર ને કોઈ સમોવડીઓ યોદ્ધો લડે તેમ કરીએ મિનર્વાએ તે વાત કબુલ કરી.

અહીં રણક્ષેત્રમા હેલિનસે હેકટરને કહ્યુ કે સઘળાઓને બેસાડી દઈ તું ને કોઈ બીજો બે જણ લડો. એ હેકટરને ગમ્યું ને પછી એણે બંને સૈન્યને મધ્યભાગે આવી કહ્યું ઓ ગ્રીકજનો, જ્યુપીટર સાક્ષી છે, તમે સાંભળો. નિરર્થક સંહાર શું કરવા થવો જોઈએ ? તમારામાં જે સૌથી શ્રેષ્ઠ બળીઓ હોય તે મારી સાથે યુદ્ધ કરે જે મને જીતે તે મારૂં બખ્તર કાઢીને વહાણ ઉપર લઈ જાય. પણ મારૂં શબ મારે ઘેર મોકલી દે અને મારે હાથે જે મરશે તેનું શબ હું તમને પાછું આપીશ.

એ સાંભળી સૌ ચૂપ થઈ રહ્યા. ના કહે તો શૌર્યને કલંક લાગે ને હા કહે તો સામો હેકટર છે. થોડી વાર પછી મેનેલેઅસ બોલ્યો: અફસોસ ! બડાઈખોરો ! ગ્રીક સ્ત્રીઓ ! ગ્રીકપુરુષો નહિ ! જો કોઈ નથી ઊઠવું તો હું તત્પર છઉં. એગેમેમ્નને તેને વાર્યો ને પાછો બેસાડયો. નેસ્ટરે મોટું ભાષણ કરી સૌને મોટા ઠપકા દીધા. પછી નવ યોદ્ધા તૈયાર થયા. નેસ્ટરના કહેવાથી ચીઠીઓ નંખાઈ ને તે ઉપરથી મોટો એજાકસ હેકટર સામા લડવાને ઉભો થયો ને બોલ્યો–ઓ હેકટર તને હવે જણાશે કે અમાર ગ્રીકમાં એકિલીઝ વિના બીજાઓ પણ છે, પણ હવે ચાલ આવ.

હેકટરે સામું કહ્યુ કે જેમ અશક્ત છોકરાને અથવા સ્ત્રીને પટાવતો હોય તેમ તું મારી આગળ વાત ન કર, લડાઈના કામ અને માણસો કાપવાના કામ બંને હું જાણું છઉં, ઢાલને જમણી ડાબી કેમ ફેરવવી તે હું જાણું છઉં, ને થાકયા વિના લઢ્યા કરવું એ તો હુંજ કરી શકું છઉં. ઉતાવળા ઘોડાઓના સામા ધસવામાં પણ હું કેળવાયલો છઉં. શત્રુની સામા વ્યૂહરચના કરવામા ને યુદ્ધ કરવામા પણ હું કુશળ છઉં, એવો છઉં માટે હું તને ચોરીથી છેતરીને ઘા કરવાને ઇચ્છતો નથી, પણ પ્રગટ રીતે બનશે તો હું તને મારીશ.

એમ બોલી તેણે પોતાનો લાંબો ભાલો ફેરવીને માર્યો ને એ એજાકસની સાત પટની ઢાલનાં છ પડ વીંધી સાતમામાં અટકી રહ્યો. એજાકસે માર્યો તેણે હેકટરના બખ્તરમા થઈને તેનાં પહેરેલાં વસ્ત્રને ચીર્યું, પણ તરતજ હેકટર વાંકો વળી ગયો એટલે તેને તે લાગ્યો નહિ. પછી તેઓએ નાના ભાલા કાઢયા ને સિંહ અથવા રાની ભુંડ લડતાં હોય તેમ તેઓ લઢ્યા. હેકટરનો ભાલો એજાકસની ઢાલની આરપાર ગયો, પણ તેની અણી વાંકી વળી ગઈ. પણ એજાકસે કૂદીને જે માર્યો તે હેકટરની ઢાલની આરપાર ગયો ને તેને હઠાવ્યો, પણ હઠતાં તે ભાલો તેની ગરદન ઉપરથી કતરાઈ ચાલ્યો તેથી તે જરાક વાગીને

લોહી નીકળ્યું, તોપણ હેક્ટર અટક્યો નહિ. જરા હઠી એક મોટો કાળો ખડબચડો પથ્થર લઈ એજાક્સની મોટી જબરી ઢાલ ઉપર માર્યો ને મોટો કડાકો થયો. એજાક્સે પથ્થર લઈ માર્યો તે સામાની ઢાલ ફોડીને ઘુંટણને લાગ્યો. હેક્ટર પડ્યો, પણ એપોલો એ તેને તરત ઉભો કર્યો અને પછી તેઓ એકમેકના ઉપર ખડ્ગ ઉછાળી ઘાયલ થયા હોત, પણ એટલામાં બંને સૈન્યમાથી દૂતોએ આવી તેમને કહ્યું કે ભાઈઓ જ્યુપીટરની તમારા બંનેના ઉપર કૃપા છે; તમે બંને યોદ્ધા છો ને એ અમે જાણીએ છીએ. રાત થવા આવી છે ને આપણે એની આજ્ઞા માનવી એ સારૂ છે. એજાક્સ બોલ્યો કે હેક્ટર જો કહે તો હું માનવાને તૈયાર છઉં, કેમકે એણે પ્રથમ આ સઘળા ગ્રીક યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવાને તેડ્યા હતા. પછી હેક્ટર બોલ્યો કે રાત પડી છે માટે હવે આજ લડવું બંધ રાખીએ ને બીજી વાર આપણે લડીશું, પણ આવ આપણે પરસ્પર બક્ષીસો આપીએ કે કોઈ દહાડો કોઈ ગ્રીક કે કોઈ ટ્રોજન કહેશે કે કાળપુરુષ જેવા લડ્યા હતા, પણ પછવાડેથી મૈત્રી કરી છૂટા પડ્યા હતા.

એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી હેક્ટરે તેને એક તરવાર મ્યાન સાથે ને એક પટો એ આપ્યાં અને એજાક્સે એક પટો આપ્યો. પછી તે બે યોદ્ધા પોતપોતાના સૈન્યમા ગયા.

પછી નેસ્ટરે એગેમેમ્નનને કહ્યું કે કાલે લડાઈનું કામ બંધ રાખીને મુડદાઓને રથમાં, બળદ, ખચ્ચર ઉપર નાખી લઈ જઈએ ને વહાણોથી થોડેએક દૂર બાળીએ કે મુએલાનાં હાડકાં ગ્રીસ લઈ જવાય. પછી બાળવાને ઠેકાણે એક ચોરો કરવો ને તેની પાસે ઉંચા મિનારા બંધાવવા કે તે આપણા ને આપણાં વહાણના સંરક્ષણને માટે કિલ્લા દાખલ કામ આવે. એ બોલવું સૌએ માન્ય રાખ્યું.

ટ્રોજનમાં એક જણે વિચાર આપ્યો કે આપણે કોલકરાર તોડીને લડ્યાં કરીએ છીએ માટે બહેતર છે કે હેલન તથા તેની દોલત ગ્રીકને પાછી આપી દેવી. પેરિસ બોલી ઊઠયો કે હું મારી સ્ત્રીને તો નહિ આપું, પણ ત્યાંથી તે જે દોલત લાવી છે તે અને વળી બીજું મારી તરફથી વધારે એ આપવાને હું કબુલ છઉં. ત્રીજાએ કહ્યું કે કાલે દૂતને મોકલી પેરિસનો સંદેશો ગ્રીકને કહાવીએ ને વળી વિનંતી કરીએ કે આજ લડાઈ બંધ રાખી મૃતકને બાળી ગતિએ પહોંચાડીએ.

બીજે દહાડે ટ્રોજનના દૂતે જઈ એગેમેમ્નન આદિકને સંદેશો કહ્યો. સૌ સાંભળી રહ્યા, પણ પછી ડાયોમીડ બોલ્યો કે કોઈએ પેરિસની વાત કબુલ ન રાખવી. એ સંદેશા ઉપરથી જણાય છે કે પેરિસ જેનામાં બાળબુદ્ધિ છે તે પણ સમજે છે કે હવે ટ્રોજનોનો નાશ થવાનો દહાડો પાસે આવે છે. એગેમેમ્નને કહ્યું કે ભાઈ ગ્રીકના તો આવા વિચાર છે ને મૃતકને ગતિએ પહોચાડવાને માટે તો હું ના નથી કહેતો. દૂત પાછો ગયો ને ગ્રીકોએ પોતાના મુડદા બાળ્યાં ને તે ઠેકાણે ચણતર કર્યું.

દેવની સભામા નેપ્ચ્યૂને (વરુણે) જ્યુપીટરની આગળ ફર્યાદ ગુજારી કે ગ્રીકોએ દિવાલ બાંધી ને દેવતાઓને બલિદાન તો આપ્યું નથી એ કામની કીર્તિ જ્યાં જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં ત્યા ચાલશે ને મેં ને એપોલોએ ટ્રોયની આસપાસ દિવાલ બાંધી છે તેને હવે કોઈ સંભારશે નહિ. જ્યુપીટરે કહ્યું કે તુ કેવો મૂર્ખ છે કે આવી વાત કરે છે! તારી કીર્તિનો પ્રકાશ જ્યાં છે ત્યાં છેજ, તોપણ જ્યારે ગ્રીક પોતાને દેશ જાય ત્યારે તે દિવાલને તોડી પાડજે.

રાત પડી, ગ્રીક પોતાના કામથી પરવાર્યા ને એઓએ મોટી રાતલગી જમ્યા કીધું ને આનંદ કીધો. ટ્રોજનોએ પણ નગરમાં તેમ કીધુ ને નિરાતે ઊંઘ લીધી.

સર્ગ ૮મો.

પ્રાત:કાળ થયો અને જ્યુપીટરે દેવસભા ભરી કહ્યું કે જે દેવ અથવા દેવી ટ્રોજનને અથવા ગ્રીકને સહાય કરવા જશે તેને અપમાન સાથે શિક્ષા કરવામા આવશે અથવા હું તેને પૃથ્વીની નીચે ઘણે દૂર ઉંડાણમાં ફેંકી દઈશ. પછી તે રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી આઇડા પર્વતના શિખર ઉપર પોતાના બાગમા ટ્રોય નગરને ને ગ્રીકના વહાણોને જોતો બેઠો. અહીંથી તેણે પોતે ગ્રીકના સૈન્યની સામે ભડભડ બળતી વીજળી મોકલી. સૌ ગ્રીક યોદ્ધા ભયથી ગભરાટમાં પડયા, ને ટ્રોજનની સામા આવતા હતા તે પાછા હઠયા, પણ એટલામાં તો હેક્ટર રથ દોડાવતો આવી પહોચ્યો.

ડાયોમીડ ને નેસ્ટર રથમાં બેસી સામા ગયા. ડાયોમીડે હેક્ટરના ઉપર ભાલો માર્યો પણ તે તેને ન લાગતાં તેના સારથિને લાગ્યો ને એ ઢળી પડયો. પણ તરતજ તેણે બીજા એકને સારથિ કર્યો. પછી મોટી કતલ ચાલી ને ટ્રોજનો પાછા હઠયા. એ જોઈ જ્યુપીટરે વીજળી મોકલી ને એ ડાયોમીડના ઘોડાની આગળ પડી ને અહીં જમીનમાંથી બળતા ગંધકનું ભડકું દેખાયું ને ચોંકેલા ઘોડા રથ નીચે ભરાવા લાગ્યા; વળી નેસ્ટરના હાથમાથી રાસ પડી ગઈ. નેસ્ટરે ડાયોમીડને પાછા ફરવાનું કહ્યું, એ બોલ્યો કે ખરૂં

છે, પણ કોઈ દહાડો હેકટર પોતાના ટ્રોજનમાં પોતાની વડાઈ ગાશે કે ડાયોમીડ મારાથી ભય પામીને વહાણમાં ભરાઈ ગયો, પણ તે વેળા પૃથ્વી મને પોતાની અંદર લઈ લે તો સારૂં. નેસ્ટર બોલ્યો અફસોસ! તું શું બોલ્યો છે–"કદી હેકટર તને હીચકારો ને નામર્દ કહેશે, પણ ટ્રોજનો ને જેઓના શૂરા પતિઓને તેં ધૂળમાં લાંબા કર્યા છે તેઓની સ્ત્રીઓ હેકટરનું બોલવું ખરૂં નહિજ માને. પછી ઘોડા પાછા ફેરવીને બંને યોદ્ધા જીવ લઈને જ્યાં પોતાનાં સૈન્યનો જમાવ હતો તે તરફ નાઠા.

એ જોઈ તેની પાછળ કલગી કુદાવતો હેકટર દોડ્યો ને બોલ્યો–ગ્રીક તને બહુ માન આપ્યું છે પણ હવે તેઓ તને અપયશ આપશે. જા જા, બીકણ છોકરી!

એ સાંભળી ડાયોમીડે ઘોડા પાછા ફેરવી હેકટરની સામા યુદ્ધ કરવાના ત્રણ વાર વિચાર કીધા ને ત્રણ વાર તે ફેરવ્યા.

હેકટર પોતાના ટ્રોજનોને સારી પેઠે ઉશ્કેરી બોલ્યો–ધસીયા આવો મારી પાછળ કે આપણે નેસ્ટરની સોનાની ઢાલ ને ડાયોમીડના ઘોડાની પાખર લઈએ. પછી ટ્રોજનોએ એવો તો ધસારો કર્યો કે સઘળા ગ્રીક પોતાના ઘોડા સાથે પોતાના વહાણોને લગતા કાંઠા ઉપર ને જ્યાં તેઓએ દિવાલ ચણીને આસપાસ ખાઈ ખોદી હતી તેટલામાંજ ઘેરાઇ રહ્યા. જ્યુપીટરે પ્રસન્ન થઈ હેકટરને કીર્તિમાન કર્યો

જૂનો તો મનમા બળી ને ખાખ થઈ ગઈ ને એણે એગેમેમ્નનને પ્રેરણા કરી તેથીજ ગ્રીકના વહાણ સલામત રહ્યાં.–બાકી હેકટરે સંધાને બાળી મૂક્યાં હોત.

એગેમેમ્નને વહાણમાથી પોકાર કરી કહ્યુ કે ઓ ગ્રીક, હીણા અપજશીઆઓ! તમે શરીરથીજ માત્ર શૂરા દેખાઓ છો. ક્યા ગઈ તમારી બધી પતરાજ? કે આપણે બધા એકલા એક હેકટરને બરાબર નથી આવતા–એ હમણાં આપણાં વહાણોને બાળી નાખશે–અરે જ્યુપીટર, આ અમારી શી દશા તે કીધી છે! કંઈ તો સામું જો!

જ્યુપીટરને દયા આવી ને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ટ્રોજન સામા ઘોડા દોડાવ્યા. પછી પાછી કતલ ચાલી ને ગ્રીકોએ કેટલાક ટ્રોજનોને માર્યા. એક ગ્રીક તો હેકટરને મારવાને બહુ મથ્યો, પણ તે તેમ ન કરી શક્યો, પણ માત્ર તેણે તેના સારથિને મારી પાડ્યો. હેકટરે રથમાંથી ઉતરી એક મોટો પત્થર ફેંકી તેના ધનુષની ચાપ તોડી ને તેનું કામઠું ભાગી નાખ્યું.

વળી ટ્રોજનો ઉશ્કેરાયા ને હેકટરે આગળ પડી ગ્રીકોને માર માર કરી નસાડ્યા ને વહાણો ઉપર ચઢી જતા કર્યા.

જૂનો ને મિનર્વા ઘણા અકળાયા તેથી તેઓ જ્યુપીટરની આજ્ઞા તોડીને પણ ગ્રીકને સહાય કરવા ચાલ્યાં જ્યુપીટરે ઈરિસને મોકલી તેમને અટકાવ્યાં. એટલામાં રાત પડવા આવી. જય મેળવી ફુલાએલા ટ્રોજનો તો કાર્ય પરિપૂર્ણ ન થયુ તેથી જરા નારાજ થયા. પણ જીવ ઊડી ગયેલા ગ્રીક તો ઘણાજ રાજી થયા.

પછી હેકટરે પોતાના ટ્રોજનો તથા સહાયોને એકઠા કરી ભાષણ આપ્યું કે મારો વિચાર ગ્રીકનાં વહાણો બાળી તાકીદથી ટ્રોયમાં જવાનો હતો, પણ રાત પડી ગઈ એટલે તેમ થઈ શક્યું નહિ પણ હવે રાત્રિને પણ માન આપવું જોઈએ. ઘોડાઓ છોડો ને આરામ લો. નગરમાથી જે જોઈએ તે અણાવો ને અહીંજ ચુલા સળગાવી ખાવાનું તૈયાર કરો. દૂતો, તમે ટ્રોયમાં જઈ ખબર કરો કે વયે આવેલા છોકરાઓ ને ઘરડાઓ સૌ રાતે જાગતા રહીને નગરની ચોકી રાખે. અહીં પણ સૌ સાવધ રહેજો. કાલે હવે જોઈએ ડાયોમીડ મને પાછો હઠાવે છે કે હું તેને મારે ભાલે વતી ભોકું છઉં ને તેનું સર્વસ્વ લૂટી લાવું છઉં.

સૌ ટ્રોજનો તેની પ્રસંસા કરી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તતા થયા.

સર્ગ ૯મો.

ગ્રીક તો ભયભીત ને શોકાતુર થઈ રહ્યા હતા તેમાં એગેમેમ્નન રાજા તો ઘણોજ ગગળી જઈ દીન થઈ ગયો હતો; તોપણ તેણે દૂતોને આજ્ઞા કરી કે તમે ધીમે સાદે નામ દઈ યોદ્ધાઓને બોલાવી અહીં તેડી લાવો ને પોતે પણ કહેવાને નીકળ્યો. પછી તે સૌ મળ્યા ને એગેમેમ્નને રડી દીધુ. ડસકાં ખાતો ખાતો તે બોલ્યો—મિત્રો ને સરદારો! દુઃખનો કાંઠો નથી. હવે આપણે બચવાના નથી. નિર્દય જ્યુપીટરે આપણને ફસાવ્યા છે ને હજી પણ આપણો કેડો લેવો મૂકી દેતો નથી. મારે નસીબે અપયશ સાથે દેશ જવાનું છે તો હવે તમે સૌ મારૂં માનો તો આપણે આપણાં વહાણ લઈ જતા રહીએ.

સર્વે જણ અબોલ રહ્યા, પણ નીડર ડાયોમીડ બોલ્યો–હું વિવેકથી પણ મને જે ખરૂં લાગે છે તે બોલીશ, તું ક્રોધ ન કરીશ. સઘળા ગ્રીકોમા તેંજ મને નિર્બળ ને કાયર કહી નાહિમત કર્યો હતો ને એ વાત સઘળા ગ્રીક જાણે છે. જ્યુપીટરે તને રાજ્ય કરવાની સત્તા

આપી છે પણ શૌર્ય નથી આપ્યું. તારૂં મન હઠી જતું હોય તો તું જા. રસ્તો ખુલ્લો છે. તારાં વહાણ પણ પાસે છે. બીજા ગ્રીક તો ટ્રાયના પડતા સુધી અહીંજ રહેશે; ને તેઓની ઇચ્છા હોય તો તેઓ પણ જાય. હું ને મારો સ્થેનિલસ બે જણાજ લડીશું.

પછી નેસ્ટરના કહેવાથી સૌએ ભોજન કરી લીધું ને પછી વિચાર કરવા લાગ્યા. નેસ્ટર બોલ્યો કે એગેમેમ્નન, તેં એકિલીઝનું મન દુઃખવ્યું એ ઘણું ખોટું કીધું છે. એ મારા વિચારથી ઉલટું હતું, પણ તે વેળા તારો પિત્તો બહુ ઉછળતો હતો તેથી હું ઝાઝું બોલ્યો નથી, પણ હજી પણ કહું છઉં કે તેને બોલાવી આણવાનો વિચાર કર.

એગેમેમ્નન બોલ્યો-હું મારી ભૂલ કબુલ કરૂં છઉં-મારી ભૂલ મને સાલે છે. તેજ એક બધા ટ્રૈજનને પુરો પડે તેવો છે. તમે સૌ કહો તે રીતે હું તેનું મન મનાવવાને રાજી છઉં. તમે સૌ બોલશો તેની પહેલા હું જે આપવાનું કહું છઉં તે સાંભળો. ન વાપરેલાં એવાં સાત તો ત્રિપાયાં આસન, સોનાના દસ ટાલેંટ (પચીસેક હજાર રૂપીઆ), વીસ ચળકતા મોટા ડેગ, શરત જીતેલા એવા બાર મજબુત ઘોડા, સ્ત્રીજાતમા ઉત્તમ સુંદર એવી લેસબોસ ટાપુની સાત સ્ત્રીઓ ને એમા જેને માટે તેને ક્રોધ ચડયો છે તે બ્રાઈસિસ પણ પાછી મોકલીશ-હું શપથ ખાઈને કહું છઉં કે મેં તેને મારી ભાર્યા કરી નથી, વળી ઈશ્વર કરશે ને ટ્રાય જીતીશું ને લૂટ મળશે તેમાથી તે સોના પિત્તળથી પોતાનાં વહાણ ભરે, ને હેલનના સરખી વીસ સ્ત્રીઓ પણ રાખે. વળી મારે ત્રણ દીકરી છે તેમાથી તેને જે પસંદ પડે તેની સાથે તે લગ્ન કરે ને હું બીજી મોટી પહેરામણીમાં સાત વસ્તીવાળાં નગર આપીશ-એ સંધું હું આપવાને રાજી છઉં, જો તેનું મન મનાવુ હોય તો.

નેસ્ટર બોલ્યો યોગ્ય છે, પણ હવે ફીનિક્સ, યુલિસીઝ, એજાક્સ ને બે દૂત તેની પાસે જાય. પછી નેસ્ટરે એઓને ઘણી ઘણી યુક્તિઓ સમજાવીને વિદાય કર્યાં.

તેઓ એકિલીઝના તંબુ આગળ આવ્યા ને જોય છે તો એકિલીઝ પોતાની સુંદર વીણા વગાડે છે ને યોદ્ધાઓના યશ ગાય છે ને તેનો મિત્ર પેટ્રૉક્લસ સામો બેઠેલો છે.

ફીનિક્સ વગેરેને આવતા જોઈ એકિલીઝ અચરત પામ્યો ને વીણા લઈ એક્દમ ઊઠયો. પેટ્રોક્લસ પણ ઊઠયો. એકિલીઝ બોલ્યો, આવો આવો યોદ્ધાઓ તમે મિત્રરૂપે આવો છો. કંઈ પણ મોટી જરૂર પડી છે માટે આવો છો. જો કે હું ખીજવાએલો છઉં, તોપણ સઘળા ગ્રીકમાં તમે મને સૌથી વધારે વહાલા છો.

પછી એકિલીઝે તેઓને પોતાની પાસે બેસાડ્યા ને પેટ્રોક્લસને કહ્યું કે શુદ્ધ દ્રાક્ષમદ્યથી કટોરા ભર-આજ મારે ઘેર મારા પ્રિય પુરુષો આવ્યા છે. પછી સૌએ સુંદર માંસભોજન કીધું. ખાવું પીવું પત્યા પછી યુલિસીઝે પાછો કટોરો ભરીને એકિલીઝનું આરોગ્ય ઇચ્છી મદ્ય પીધો ને અથેતિ સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું.

એકિલીઝે ઉત્તર વાળ્યો—હું કેવળ નિઃશંકપણે બોલું છઉં. જે કોઈ મનમાં કંઈ રાખીને બહાર જુદું બોલે છે તે માણસને હું ધિક્કારૂં છઉં મને જે ઉત્તમ જણાય છે તે હું કહું છઉં. એગેમેમ્નન અથવા બીજો કોઈ ગ્રીક હવે મને વધારે સમજાવી શકશે નહિ, કારણ કે જે માણસ નિરંતર શત્રુની સામા લડયાં કરે છે તેનો તો કોઈ ઉપકાર માનતુજ નથી. કાયર ને શૂરો સરખો ભાગ લે છે ને સરખું માન પામે છે. જે કોઈ કંઈ કામ નથી કરતો ને જે ઘણાં કામ કરે છે તે બંને મરવાના છે; સદા મેં મારો જીવ લડાઈના જોખમમાં નાખ્યો છે ને મારો આત્મા શોકથી બાળી નાખ્યો છે, પણ તેથી કંઈ મને વિશેષ લાભ થયો નથી. વહાણમાં લડીને બાર અને પગે લડીને અગિઆર નગર મેં ઉજ્જડ કરી મૂકયા છે. લૂટ લાવી લાવીને એગેમેમ્નનની આગળ મૂકી છે. પણ એણે ઘણીક પોતે રાખી ને થોડી થોડી સૌને વહેચી આપી છે. બીજા સરદારોને આપેલું પાછું ન લેતા તેણે મને આપેલું પાછું લીધું છે, પણ ગ્રીકોએ ટ્રોજન સાથે શું કરવા લડવું જોઈએ? શુ તેઓ હેલનને માટે નથી લડતા ? શું એગેમેમ્નન ને તેનો ભાઈ એ બે જણજ પોતાની સ્ત્રીઓને ચાહે છે ? હરકોઈ માણસ જે ભલો ને સમજુ છે તે પોતાની સ્ત્રીને ચાહે છે; ને તે પ્રમાણે, જો કે તે મારા ભાલાને બળે કેદી થઈ હતી તોપણ હું તેને મારા દીલથી ચહાતો હતો, પણ હવે જ્યારે તેણે તેને મારી પાસેથી લઈ લીધી છે ને મને દગો દીધો છે તો હવે તેણે મને શું કરવા પાછો બોલાવવો જોઈએ ? તે મને મનાવી શકનાર નથી. તેણે હવે વહાણો આગળથી ટ્રોજનોને દૂર હાંકી કહાડવાને તારી સાથે ને બીજા યોદ્ધાઓ સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. ખરેખર તેણે મારા વગર ઘણાંક કામો કર્યા છે-કોટ બાંધ્યો છે, ખંડક કર્યું છે, પણ એથી હેક્ટર હઠવાનો નથી. જ્યાસુધી હું લડાઈમાં હતો ત્યાંસુધી હેક્ટરથી દરવાજો છોડી આણીપાસ અવાયુંજ નથી, પણ હવે હું હેક્ટર સાથે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી ને કાલે હું મારાં વહાણો ઉપાડી ગ્રીસ

જાઉં છઉં. મારે એની બક્ષીસો નથી જોઈતી, મારે એની દીકરી સાથે નથી પરણવું, હું જ્યાં જઈશ ત્યાંથી મને જેટલી જોઈએ તેટલી દોલત ને સ્ત્રીઓ મળશે. મારી માએ મને કહેલું છે કે જો તું ટ્રોજનના નગરની આસપાસ યુદ્ધ કરીશ તો તારી કીર્ત્તિ અમર થશે, પણ તું પાછો તારે દેશ આવવા નહિ પામે અને યુદ્ધ ન કરતાં પાછો દેશ જઈશ તો તારૂં આવરદા ઘણું વધશે. હું તમને સૌને સલાહ આપું છઉં કે તમારે પણ દેશ આવવાનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે મારો સંદેશો છે તે સૌને કહેજો.

પછી ફીનિકસે આંસુ પાડીને લાંબું ભાષણ કરી તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એકિલીઝે કહ્યું-તારે મને એટલું બધું માન આપવાની જરૂર નથી-જ્યુપીટરે મને આપેલુંજ છે. હું મારે મારા વહાણમાં આનંદ માનું છઉં. પણ તું હવે એગેમેમ્નનની ખાતર રડી વિલાપી મારા જીવને ગભરાવ નહિ. તેને છોડીને આવ મારી પાસેં, હું પણ તને તેટલુંજ માન આપીશ.

પછી એજાક્સ, યુલિસીઝ ને દૂતો પાછા વળ્યા ને ફીનિકસ તે રાતે ત્યાંજ સૂઈ રહ્યો. એઓએ જઈ એગેમેમ્નન વગેરેને સઘળું કહ્યું. સઘળા ચૂપ થઈ રહ્યા. પણ પછી ડાયોમીડ બોલ્યો. એગેમેમ્નન, તેં બક્ષીસો મોકલી તેને વધારે ક્રોધી કર્યો છે. હવે તેની વાત પડતી મૂકો—તેને ગમે તો જાય ને ગમે તો રહે; જ્યારે તે પોતાનાજ મનથી ઉશ્કેરાશે ને દેવ પ્રેરણા કરશે ત્યારેજ લડશે, પણ હવે હમણા તો સૌ સૂઈ જાઓ ને વહાણે વાયે પાયદળ ને ઘોડેસ્વાર ઉતાવળા તૈયાર થઈ રહેજો ને એગેમેમ્નન તું પણ સૌની મોખરે લડજે. પછી સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવા ગયા.

સર્ગ ૧૦મો.

સઘળા સૂતા, પણ એગેમેમ્નનને ઊંઘ ન આવી. તેણે વહાણો સામા જોયું ને ખિન્ન થઈ નિમાળા પીંખી તોડી નાખ્યા. પછી તે પોતાનો જભ્ભો પહેરી, સિંહનું ચામડું ઓઢી લઈ નેસ્ટરની સાથે વિચાર કરવાને ચાલ્યો, મેનેલેઅસને પણ ઊંઘ નહોતી આવી તેથી તે પણ સામો આવતો હતો. બંને ભાઈ મળ્યા પણ પછી એગેમેમ્નન તેને પાછો વિદાય કરી પોતે એકલો ચાલ્યો. નેસ્ટરને જગાડ્યો ને પછી તે બે જણે એજાક્સ, ડાયોમીડ, યુલિસીઝ એઓને જગાડ્યા. એઓએ મળીને વિચાર કીધો કે આપણામાના બે જણે છુપા ટ્રોજનની છાવણીમાં જવું ને તેઓ શુ વિચાર કરે છે તે સાભળી આવવું. પછી ડાયોમીડે બીડું ઝડપ્યુ ને એણે યુલિસીઝને સાથે આવવાનું કહ્યું.

એ બે યોદ્ધા ઉત્તમ શસ્ત્રો સજીને બે સિંહ જેવા અંધારી રાતે મુડદાં છુંદતા ને લોહીમાં પગ બોળતા ટ્રોજનની છાવણી તરફ ચાલ્યા.

ટ્રોજનની છાવણીમાં પણ સૌ જાગૃત હતા ને હેક્ટર સરદારોની આગળ બોલતો હતો કે જે કોઈ ગ્રીકનાં વહાણો આગળ જઈ તેઓ જાગે છે કે ઊંઘે છે, તેઓ દેશ જવાનો વિચાર કરે છે કે હજી લડવાનો, તેઓએ પોતાનાં વહાણ બચાવવાની ગોઠવણ કરી છે કે નહિ વગેરે વાતોની ખબર લઈ આવશે તેને હું મોટી બક્ષીસ આપીશ. એ સાંભળી ડોલન નામે એક દૂત તે ખબર લાવવાને તૈયાર થયો ને શપથ ખાઈ નીકળ્યો.

એ ધસ્યો ચાલ્યો આવે છે એમ જોઈને ડાયોમીડ તથા યુલિસીઝ મુડદાંના ઢગલામાં સંતાઈ રહ્યા. ડોલન એક તીરવા દૂર ગયો એટલે પેલા ઊઠ્યા ને તેની પાછળ દોડ્યા ડાયોમીડે તેને પકડી કાઢી ભાલો ઉગામી પૂછ્યુ કે ઉભો રહે ને પછી તેના હાથ પકડ્યા. પણ તે રડી પડી બોલ્યો મને જીવતો રાખો. હું તમને મારા છુટકારાનું નાણું આપીશ.

પણ પછી યુક્તિવાળા યુલિસીઝે તેને ટ્રોજન સૈન્યની સ્થિતિ ને તેઓના વિચાર સંબંધી સઘળું પૂછી લીધું. છેલ્લી વારે ડોલને કહ્યું કે હવે મને વહાણો ઉપર લઈ જાઓ અથવા હું જે બોલ્યો છઉં તે ખરૂં છે એમ તમે નક્કી કરી આવો ત્યાંસુધી અહીં મને બાંધી રાખો.

ડાયોમીડ બોલ્યો હવે તુ છટકી જવાનો વિચાર કરવો મહેલી દેજે. તુ અમારા હાથમાં આવ્યો તેથી તેં સારી સારી ખબર કહી છે પણ હવે જો તને છુટો મૂકીએ તો તેમા અમને ઘણો ગેરફાયદો છે માટે તારે મારે હાથે મરવુંજ જોઈએ. ડોલન કરગર્યો પણ ડાયોમીડે ધસીને તેની ગરદન કાપી નાખી. તે ડોલન પડ્યો તે ઠેકાણે નિશાની રાખી તેઓ આગળ ચાલ્યા. ટ્રોજનના સહાયમાંના કેટલાએક પોતાનાં શસ્ત્ર ઉતારી મૂકીને સૂતા હતા, તેઓને બધાને કાપી નાખ્યા ને તેઓના સરદારના ઘોડા લઈ પાછા પોતાના વહાણ ઉપર આવ્યા.

એ સઘળા કામમાં મિનર્વાએ સહાય કરી હતી તેથી જ્યુપીટરે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો ને એણે પોતે જઈ ટ્રોજનોને ઊઠાડ્યા ને એઓ જે બનાવ બન્યો તે જોઈ વિસ્મય પામ્યા.

સર્ગ ૧૧મો.

પ્રભાત થયું ને જ્યુપીટરે વિકરાળ કલહ દેવીને ગ્રીકનાં વહાણો ઉપર મોકલી ને એણે ગ્રીકને યુદ્ધને અર્થે સારી પેઠે પ્રેરણા કીધી.

પછી ગ્રીક ને ટ્રોજન એઓએ લડવા માંડયું ને કાપાકાપી ચાલી ને ઘણાક પડયા. બપોરે એગેમેમ્નન બહાર પડી ઘુમ્યો ને યોદ્ધાઓને મારતો મારતો દરવાજાની નજીક જઈ પહોંચ્યો. ટ્રોજનો હઠતા જાય છે, પણ મરણીઆ થઈ લડે છે. એમાના એક જણે એગેમેમ્નનની કોણી નીચે આરપાર ભાલો માર્યો ને એ ધ્રૂજયો, પણ ભાલો ખડ્ગ ને પથ્થર વાપરતો કતલ કરતો આગળ ચાલ્યો. જખમ સુકાયું પણ દુઃખ વધ્યું ને એગેમેમ્નન ચિંતામા પડયો. એણે સારથિને આજ્ઞા કરી કે મને વહાણ ઉપર લઈ જા.

એને જતો દેખી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉશ્કેર્યા ને પોતે પણ ઘણાક યોદ્ધાઓનાં મસ્તક પૃથ્વી પર પાડ્યાં. એટલામાં ડાયોમીડ ને યુલિસીઝ એ બે જણ જેમ જંગલી ભુંડ કુતરાના ઉપર પડે તેમ ટ્રોજન ઉપર પડ્યા ને તેઓએ થોડી વાર તો હેક્ટરના મારથી ગ્રીકને ઉગાર્યા. ડાયોમીડે હેક્ટરના ટોપ ઉપર ઘા કર્યો પણ તે બચી ગયો ને ડાયોમીડ ધસ્યો આવે છે તે જોઈ પેરિસે તેને બાણ માર્યું ને તેના જમણા પગની પાની વીંધી નાખી. પેરિસ બોલ્યો "તને મારૂ બાણ લાગ્યું છે, તે વ્યર્થ નથી ગયુ, તે તારી કમરના સાંધામા વાગ્યુ હોત તો સારૂં થાત કે તારો પ્રાણ જાત; ને ટ્રોજનો જે તને સિંહ જાણી બોકડાની પેઠે ગભરાઈ ગયા છે તેને વિસામો મળત." ડાયોમીડે ઉત્તર વાળ્યો કે "તીરંદાજ, નિંદાખોર, સ્ત્રીલંપટ સામો આવી જા, તારૂં કામઠુ ને તારા તીર કંઈજ કામ કરનાર નથી. મારા પગમા તારૂં તીર છરકું લાગ્યુ છે માટે શું તુ આટલો ફુલાઈ જાય છે? જાણે કોઈ સ્ત્રીએ અથવા મૂર્ખ છોકરાએ મને તે માર્યુ હોય તેમ હું સમજું છઉં. પણ મારાં શસ્ત્રની વાત જુદી છે હો. એકાદાને લગાર કોઈ અડકે તો તે ભોંકાયા વિના રહે નહિ ને તરતજ પ્રાણ લે તેવું છે." એમ તે બોલ્યો ને તરત યુલિસીઝે આવી તે તીર કાઢ્યું, પણ પછી તેને એટલી તો વ્યથા થઈ કે તે રથમાં ચઢી બેસી વહાણ ઉપર ગયો.

હવે યુલિસીઝ એકલો પડયો. તે ટ્રોજનના ધસારાથી ગભરાયો, પણ પછી ખીટપણે મરણીઆ થઈ એક પછી એક એમ ટ્રોજનોને કાપવા લાગ્યો. એક ટ્રોજનનો ભાલો તેની ઢાલ વીંધી બખ્તરમા પેઠો ને તેના પાસાંની ચામડી સોરાઈ તોપણ યુલિસીઝે તેને માર્યો. જ્યારે તેના ઉપર ટ્રોજન સામટા ધસી આવ્યા ત્યારે તેણે કુમકને સારૂ ત્રણ વાર મોટા પોકાર કર્યા.

એ સાંભળી મેનેલેઅસ તથા એજાકસ ધસતા ને કાપતા ચાલ્યા આવ્યા. હેક્ટર યુદ્ધની ડાબી બાજુએ જ્યાં નેસ્ટરના ઉપર સૌ તૂટી પડ્યા હતા ત્યાં પોતાના ચાતુર્યથી ઘુમતો હતો. પેરિસ પણ જે ત્યાંજ પોતાનાં બાણ ભાલા વાપરતો હતો તેણે એક મોટા ગ્રીક યોદ્ધાને ખભા ઉપર બાણ માર્યું તેથી તે અશક્ત થઈ પડયો ને તેને નેસ્ટર પોતાના રથમા બેસાડી વહાણ ઉપર લઈ ગયો.

એટલામાં એક ટ્રોજને આવી હેક્ટરને કહ્યું કે તું અહીં લડે છે પણ ત્યાં એજાકસે ટ્રોજનોને બહુ ગભરાટમાં નાખ્યા છે એ ઉપરથી હેક્ટર ત્યાં ગયો ને ભાલે, ખડ્ગે ને પત્થરે તેણે ગ્રીકને ગભરાવ્યા. એજાકસ સામો થયો, પણ એટલામાં તે ગભરાઈ ગયો ને બાવરો બાવરો આમ તેમ જોતો ને લથડતો ને ઉપરથી પડતો માર સહન કરતો જેમ તેમ તે પોતાના સાથીઓનો જ્યાં જમાવ હતો ત્યા આવી પહોંચ્યો.

એ મચેલું ઘમસાણ ને ગ્રીકની હાર એકિલીઝ પોતાનાં વહાણની નાળ ઉપર બેસી જોયાં કરતો હતો. જ્યારે નેસ્ટરને ઘાયલ યોદ્ધા સાથે પાછો વળતો જોયો ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર પેટ્રોક્લસને તંબુમાથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું કે પ્રાણપ્રિય, હવે તેઓ મુશ્કેલીમાં આવ્યા છે ને હું ધારૂ છઉં કે મારા કાલાવાલા કરવા આવશેજ, પણ તું નેસ્ટરને પૂછી આવ કે ઘાયલ થએલો કોણ છે? ઘોડા દોડી ગયા તેથી તેનું મોઢું મારાથી જોવાયુ નહિ.

પછી પેટ્રોકલસ ત્યાં ગયો ને નેસ્ટરે સત્કાર કરી વર્તમાન કહી વિશેષ આ કહ્યુ કે તું એકિલીઝને સમજાવ, કદી તે ન માને તો એટલુ પણ કરજે કે તને તે સંગ્રામમાં મોકલે

નેસ્ટરના લાંબા ને અસરકારક ભાષણથી પેટ્રોકલસની છાતીમા જોસ્સો થઈ આવ્યો ને પછી તે ત્યાંથી ઊઠી પોતાના વહાણ ભણી આવવા લાગ્યો. વાટમાં તેને તેનો એક ઘાયલ મિત્ર મળ્યો. તેની સાથે થોડી ઘણી વાત કરી તેને ઉંચકી તેણે (પેટ્રોકલસે) તેના તંબુમાં મૂકયો ને તેની જાંઘમાંથી તીર કહાડી ઘામા દવા ભરી લોહી વહેતું બંધ કીધું.

સર્ગ ૧૨મો.

હવે ટ્રોજનો તો ધસીને છેક જ્યાં ગ્રીકોએ કોટ બાંધ્યો હતો ત્યાંલગી આવી છાવણી કરી ને ખંડક ઓળંગીને કોટ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ઘોડા રથ સાથે ખંડક ઓળંગી પેલી પાસ જવું ઘણું મુશ્કેલ હતું તેથી તેઓ રથ તથા ઘોડા સારથિઓને સોંપી પોતે સૌ પાયદળે થઈ પાંચ ટુકડીમાં વહેંચાઈને ચાલ્યા.

ગ્રીક લોક વહાણમાંથી તીરનો માર ચલાવતા હતા પણ જ્યારે તેઓએ જોયું કે ખંડક ઓળંગી શત્રુ કોટ તોડવાનું કરે છે ત્યારે તેઓ એકદમ વહાણો ઉપરથી કિનારે ઉતરી પથ્થરના મારથી શત્રુ હઠાવી કોટ, તંબુ ને વહાણોનો બચાવ કરવા લાગ્યા.

ટ્રોજનમાંના ઘણાક જુવાનો જે કોટ પાડવાને ને વહાણો બાળવાને બહુ આતુર હતા તેઓ પોતાનાં બખ્તરો કાઢી નાખીને હેકટરની પાછળ પાછળ ચાલી આવી ખંડક આગળ ઉભા, એટલામાં ડાબી બાજુએ એક ગરૂડ અદસસ્તા સાપને મોઢામા ઘાલી સૈન્યની મધ્યની ઉપરથી ઊડી જતો દીઠામાં આવ્યો. એ ઉપરથી એક સરદારે ટ્રોજનને કહ્યું કે ખંડક પાર કરવાની વાત છોડી દેવી જોઈએ. પણ હેકટરે તેની વાત ન માનતા આગળ ચાલવા માડયું. જ્યુપીટરે ગ્રીકના વહાણની સામા વંટાળ મોકલ્યો. એથી હેકટરને ઉત્તેજન મળ્યું ને એણે કોટના કેટલાએક કાગરા ભાગ્યા ને બહારનું ચણીઆર કામ સઘું તોડી પાડયું. પછી ટ્રોજનોએ દિવાલ ફોડી અંદર જવાની આશા બાધી. એટલું છતાં ગ્રીક લોક પણ પોતાની તજવીજમા હતા. તેઓ દિવાલમાંની બારીઓ ને તેમાંનાં બાકાંઓને પોતાની ઢાલોથી બંધ કરી જે ટ્રોજનો દિવાલ તળે આવતા તેઓને ઘાયલ કરતા.

ઘણી વાર સામસામી થયા પછી અંતે હેકટરે પોકાર કરી કહ્યું કે ધસો ધસો. સૌ ટ્રોજનો ને એઓ પોતાના ભાલા સાથે એકદમ દિવાલ ઉપર ચડવા મંડ્યા. પછી હેકટરે બે જબરાં માણસથી પણ ઉચકીને ગાડામાં ન મુકાય તેવો પથ્થર ઉચકીને માથા ઉપર ફેરવી એવો તો જોરમાં ફેંકયો કે દરવાજાના બારણા ચિરાઈ ગયા, ને પછી અંદર જઈ તેણે પોતાના હાથમા બે ભાલા રાખી ગ્રીકને એટલા તો બીવાડયા કે તેઓ સામા થઈ શકયા નહિ ને ટ્રોજનો કેટલાક દિવાલ ઉપર ચઢીને ને કેટલાક દરવાજામાંથી અંદર પેઠા અને ગ્રીક સૌ નાસીને પોતાનાં વહાણમાં ભરાઈ ગયા.

સર્ગ ૧૩મો.

ટ્રોજનો ગ્રીકનાં વહાણ પાસે આવી રહ્યા છે એ જોઈ નેપ્ચ્યૂનને (વરૂણ) ગ્રીકની ઉપર દયા આવી ને પછી તેઓને હિમતથી લડવાની પ્રેરણા કરી, કે શરમ છે જુવાનો? મને આશા છે કે તમે જો લડશો તો આપણાં વહાણો ઉગરશે. રે મને અચંબો લાગે છે કે બીકણ હરણ જેવા ટ્રોજનો જેઓએ તમારો ઘણો માર ખાધો છે તેઓ અહીં વહાણો બાળવાની તજવીજ કરે છે! તેઓ પોતાના નગરથી કેટલા દૂર આવ્યા છે! એગેમેમ્નને મોટી ભૂલ કરી છે કે એકિલીઝનું અપમાન કર્યું છે પણ એ નથી માટે શું આપણે મન દઈ ન લડવું? તમે શૂરા છો ને કાયર બનો છો એથી હું ઘણો કોપાયમાન છઉં. અરે પોચાઓ! તમે તમારી હાનિ વહેલી આણશો. તમને શરમ લાગવા જેવું ઠપકો આપવા જેવું છે તેનો દરેક જણ વિચાર કરો.

એ ઉપરથી બંને એજાકસ ને બીજાઓ ટ્રોજન સામા સારી પેઠે ઘુમ્યા. તેમ જ્યુપીટરના પ્રસાદથી ટ્રોજનો પણ ભીડ્યા રહ્યા. ભારે કતલ ચાલી ને બંને તરફના ઘણાએક યોદ્ધાઓ પડયા. આઇડોમીની યસે પોતાનું શ્રેષ્ઠ પરાક્રમ દેખાડયું. પણ ઇનીયસના ધસવાથી તે પાછો હઠયો મેનેલેઅસે, હેલીનસ ને પિસૅંડર એ બે ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા. ટ્રોજનો ડાબી બાજુએ પાછા હઠયા પણ હેકટરે એજાકસોની સામા ટક્કર લીધાં કીધી, પણ પછી ગ્રીકના તીરના વરસાદથી ટ્રોજનો ગભરાટમા પડી ગયા.

એ જોઈ એક યોદ્ધાએ હેકટરને કહ્યું કે તારી ચોમેર લડાઈની ગડદી મચી રહી છે અને ટ્રોજનો દિવાલ ઓળંગ્યા પછી કેટલાએક તો પોતાનાં શસ્ત્ર લઈ આઘા ઉભા છે ને થોડાક જણ ઘણાની સામા લડે છે માટે તુ પાછો આવી સૌ સરદારોને અહીં ભેગા કરી વિચાર કર કે વહાણ ઉપર જવું સારૂં છે કે સલામત પાછું હઠવું સારૂ છે. એ સૂચના હેકટરે માની ને પછી ટ્રોજનના સૈન્યમાં આવી પેરિસને ધમકીથી ઉશ્કેર્યો. પેરિસ ને બીજા યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં માણસો સાથે પાછા યુદ્ધમાં ધુમવાને હેકટરની સાથે થયા. હેકટરે ધસારો કર્યો, પણ એજાકસ સામો આવી બોલ્યો કે તુ સૌ ગ્રીકને શું કરવા બીવડાવે છે, પાસે આવ. અમે ગ્રીક યુદ્ધમાં કુશળ નથી એમ નથી. તારો આત્મા વહાણો લૂટવાને તલપે છે, પણ હમારા હાથ તરતજ તને પાછો કાઢશે. હેકટર બોલ્યો ઓ એજાકસ, મિથ્યા ગર્વ શું કરવા કરે છે? હવે સંધા ગ્રીકનો નાશ થવાનો સમો લગભગ આવી રહ્યો છે. તારી હિમત હોય તો આવ મારા લાબા ભાલાની સામો કે તું પુરો થાય ને ટ્રોજનના કુતરા તથા પક્ષી એ તારાં માંસ ચરબી ખાઈને ધરાય.

એમ બોલી હેકટરે પોકાર કરી સૈન્ય સાથે સામટો હલ્લો કર્યો તેમ ગ્રીક સૈન્યે પણ શૂરા ટ્રોજનની સામા ટકાવ રાખવાના નિશ્ચયનો પોકાર કર્યો, પણ એ ગર્જના એટલી થઈ કે તે આકાશમા જ્યુપીટરના મંદિરમા સંભળાઈ.

સર્ગ ૧૪મો.

ઉન્માદ ભરી ગર્જના સાંભળીને નેસ્ટર ચોંક્યો ને એગેમેમ્નનને મળવા ચાલ્યો. વાટમા ડાયોમીડ, યુલિસીઝ, એગેમેમ્નન વગેરે ઘાયલ યોદ્ધાઓ પોતાનાં વહાણુમાંથી ઉતરીને આવતા હતા તે સામા મળ્યા. પછી તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા-એગેમેમ્નન બોલ્યો કે હવે તો વહાણો ઉપાડવાં એજ ઘટતુ છે. યુલિસીઝ બોલ્યો કે ઓ એગેમેમ્નન, તારા મોઢામાંથી એવા શબ્દ કેમ નીકળે છે? તું દમ વગરના લશ્કરની સરદારી કરવાને લાયક છે, અમારૂં ઉપરીપણું કરવાને નહિ. જેને માટે અમે આટલાં દુઃખ વેઠયા છે તે કામ સિદ્ધ કર્યા વગર અમે પાછા ફરવાના નથી. તું તારે ચૂપ બેસી બીજાઓ બોલે તે સાભળ્યા કર. ડાયોમીડ બોલ્યો હું સૌથી નાનો છઉં માટે મારા બોલવા ઉપર કોઈ ક્રોધ ન કરશો. મારૂં મત તો આ છે કે ઘાયલ છૈયે તોપણ આપણે યુદ્ધ કરવુંજ. પછી તેઓ તૈયાર થયા ને એગેમેમ્નને આગળ પડી સરદારી કીધી.

નેપ્ચ્યૂન પણ આઘો નહોતો રહ્યો. તેણે દરેક ગ્રીકને પ્રેરણા કરી સાવધ ને ચપળ કર્યા. જૂનોએ સુંદર શણગાર સજી વીનસને કહ્યુ કે જે મોહિનીથી તુ માણસ તથા દેવતાઓને વશ કરે છે તે મને આપ. વીનસે એક કાંટમેખળા (કમરપટો) આપી ને પછી જૂનો મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરીને આઈડાના શિખર ઉપર ગઈ. અહી વાટમાં યોગમાયા (નિદ્રા) મળી તેને જૂનોએ સમજાવી, પણ એણે કહ્યુ કે જ્યુપીટરની આજ્ઞા થાય છે ત્યારેજ મારાથી તેની પાસે જવાય છે, જાણતી નથી એણે મને એક વાર શિક્ષા કરી હતી તે? પછી જૂનોએ તેની ઇચ્છા પુરી પાડવાનું વચન આપી તેને સાથે લીધી ને એ બંને જણ જ્યુપીટર પાસે ગઈ. પ્રથમ જૂનોએ જ્યુપીટરને પ્રેમ ઉપજાવ્યો ને પછી નિદ્રાએ તેને ઘેર્યો વળી નિદ્રાએ આવી નેપ્ચ્યૂનને વર્ત્તમાન કહ્યું ને એણે પાછા ગ્રીકને વધારે ઉશ્કેર્યા.

ગ્રીકના ભાલા અચ્છી રીતે ઉછળ્યા ને હેક્ટરે પણ ખૂબ કીધી, પણ આખરે એજાક્સે એક મોટો પથ્થર ફેંક્યો તેથી તે પડયો. શત્રુઓ તેને ઘસડી લઈ જવાને ધસી આવ્યા, પણ એટલામા ટ્રોજન યોદ્ધાઓએ આવી તેને ઉંચકી લઈ રથમાં બેસાડી ટ્રોય મોકલી દીધો.

ગ્રીક યોદ્ધાઓ નાના એજાક્સની સરદારી નીચે ટ્રોજન ઉપર ધધડીને પડ્યા ને માર માર કરી તેઓએ ટ્રોજન સૈન્યોને વહાણો આગળથી ઘણે દૂર હઠાવ્યાં.

સર્ગ ૧૫મો.

જ્યુપીટર જાગ્યો એટલે ટ્રોજન પાછા હઠયા છે ને હેક્ટર ઘાયલ થયો છે એ તેણે જાણ્યુ ને જૂનોને બોલાવી કહ્યું કે એ તારૂંજ કારસ્તાન છે પણ હવે જોજે. જૂનો સોગન ખાઈ બોલી કે એમા હું કોઈ રીતે સામિલ થઈ નથી; નેપ્ચ્યૂને ગ્રીકની દયા ખાઈ ટ્રોજનોને હઠાવ્યા હશે.

જ્યુપીટર બોલ્યો કે જો તું ખરૂંજ બોલે તો જા, ઈરિસને ને એપોલોને અહીં બોલાવી લાવ. એ આવ્યા એટલે જ્યુપીટરે પ્રથમ તો ઈરિસને આજ્ઞા કરી કે તું જઈ નેપ્ચ્યૂનને કહે કે તું ગ્રીકને સહાય કરવી મૂકી દઈ અહીં દેવસભામા આવ અથવા સમુદ્રમા જઈ રહે. પછી એપોલોને કહ્યુ કે તું હેક્ટરને સારો કરી પાછો યુદ્ધમા મોકલ ને તુ પણ ટ્રોજનને સહાય કરજે. પછી તે બે જણ પોતપોતાનુ કામ બજાવવાને ચાલ્યાં.

પછી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉશ્કેરી પાછો ગ્રીકના ઉપર ધસારો કર્યો ને તે વહાણ આગળ આવ્યો. ગ્રીક વહાણમાથી ને ટ્રોજન રથમાથી છેક પાસે પાસે આવી જઈ એકમેકના ઉપર શસ્ત્ર ચલાવ્યાં.

હવે પેટ્રોક્લસ જે પોતાના મિત્રની દવા કરવાને તેના તંબુમાં રહ્યો હતો ને અનેક વાતોથી તેને રીઝવતો હતો તે ગ્રીકની હાર જોઈ ત્યાથી ઊઠી એકિલીઝ કને જવાને લાબા પગલા ભરી ચાલતો થયો હતો.

યુદ્ધમાં ટ્રોજન ટુકડીઓ કોઈ આ વહાણ સામી ને કોઈ પેલા વહાણ સામી મચી હતી, પણ હેક્ટરે એજાક્સનીજ સામા ઘમસાણ મચાવ્યુ હતુ. એ વખતના યુદ્ધનું પરિણામ આ થયુ કે આગ લાવ ને સળગાવ. પણ જે ટ્રોજન વહાણને સળગાવવાને ધસતા હતા તેને એજાક્સ ભાલાથી અટકાવતો ને બાર જણને તો તેણે વીંધી પાડયા.

સર્ગ ૧૬મો.

પેટ્રોક્લસને શોકથી ગદગદિત થયેલો ને રડતો જોઈ એકિલીઝ બોલ્યો "રે તું છોકરીની પેઠે રડે છે શા સારૂ? તુ કંઈ માઠા સમાચાર લાવ્યો છે? આપણા કોઈ મિત્ર મરણ પામ્યા છે અથવા ગ્રીક પોતાના અપરાધને લીધે મરણ પામે છે તેથી તું રડે છે? બોલ, કહે મને." પેટ્રોક્લસ ડસકાં ખાતો બોલ્યો—ઓ મોટા શૂરા! તું ક્રોધ ન કરીશ, શૂરા ગ્રીક હાલ ઘાયલ થઈને પોતાના વહાણમાં પડેલા છે ને વૈદ્યો કામે લાગેલા છે; પણ ઓ એકિલીઝ, તારી છાતી વજ્રની છે. ઓ

નિર્દય, તારા સરખો ક્રોધ મને કોઈ દહાડો પ્રભુ ન કરાવે ! જો તારા સરખો પુરુષ ગ્રીકને અઘટિત નાશમાંથી નહિ ઉગારે તો બાજો હવે પછી કોણ ઉગારશે? તને તારા બાપ પેલ્યુસે ને થેટિસ દેવીએ જન્મ નથી આપ્યો, પણ સમુદ્ર તથા ઉંચા ખડકોએ તને જન્મ આપ્યો છે ને એટલાજ માટે તારૂં મન શઠ નિર્દય છે. હવે તારા વિચારમાં કોઈ રીતે ન આવતુ હોય તો મને તારા સૈન્ય સાથે મોકલ કે હું જઈ ગ્રીકને સહાય કરૂં. તારૂં બખ્તર આપ કે ટ્રોજનો જાણે કે એકિલીઝજ આવ્યો છે, ને હું નવો યુદ્ધમાં ઘુમીશ એટલે સૌ યોદ્ધાઓને પણ હિમત આવશે ને અમે ટ્રોજનોને મારી હઠાવી મહેલીશું.

એકિલીઝે પાછું પોતાના ક્રોધનું કહી સંભળાવ્યુ પણ પછી તે બોલ્યો કે હવે જે થઈ તે થઈ, પણ હું તો નથીજ આવવાનો. તારી ઇચ્છા છે તો તું મારૂં બખતર, મારા રથ ઘોડા, મારૂં સૈન્ય એ સૌ લઈને જા. પછી તેણે સૈન્યની ટુકડીઓ બાંધી આપી, ઘણી ઘણી સલાહ આપી, મોટા ઉત્સાહથી પેટ્રોકલસને વિદાય કર્યો.

પેટ્રોકલસ યુદ્ધમાં સામિલ થયો ને પોતાના સૈન્યજનને બોલ્યો કે એકિલીઝના સાથીઓ ને મારા સ્નેહીઓ તમો શૂર પુરુષ થઈ ધસજો કે પેલ્યુસના દીકરાને માન મળે ને અંગમેમ્નન પોતાથી થયલો વાક સારી પેઠે સમજે.

પેટ્રોકલસ ઘાડા યુદ્ધમા પડયો ને તેણે ટ્રોજનોનો ઘાણ કહાડવા માંડયો. તેણે ટ્રોજનોને વહાણ કનેથી દૂર કર્યા ને ઝટકે બળતી આગને હોલવી નાખી, પણ ટ્રોજનો પાછા હઠયા તેટલામા અરધુ વહાણ બળી ગયું ખરૂં તોપણ યુદ્ધ કંઈ અટક્યુ નહિ, કાપાકાપી ચાલ્યાં કીધી. પછી હેક્ટર ખસી ગયો, પણ તેનાં સૈન્યથી ઉતાવળે ખંડક ઓળંગાયું નહિ. પેટ્રોકલસ પૂઠે પડયો, પણ ટ્રોજનોએ વીખરાઈ જઈ રસ્તાઓ ઘેરી લીધા. તોપણ તે હેક્ટરને શોધતો ધસ્યો ચાલ્યો સારપિડન સામો થયો, એણે પેટ્રોકલસને ભાલો માર્યો, પણ તે તેને ન લાગતા તેનો એક ઘોડો મરણ પામ્યો. બીજો ઉગામ્યો તે પણ તેના ખભા ઉપરથી ચાલ્યો ગયો. પણ પેટ્રોકલસે ધસીને એવો તો ફેંક્યો કે સારપિડન ભોંકાઈ ગયો ને પોતાના રથ ઘોડા આગળ લાંબો થઈ પડયો. પેટ્રોકલસે તેની છાતી પર એડી મૂકી ભાલો ખેંચી કહાડયો ને તેનીજ સાથે તેનો જીવ પણ ગયો.

એ જોઈ તેના મિત્ર ગ્લોકસે એપોલોનું સ્મરણ કરી લીશીઅન લોકને ઉશ્કેર્યા ને હેક્ટરને કહ્યું કે રે તું તારા સહાયોની દરકાર કેમ નથી રાખતો?–સારપિડન પડયો છે જો. એ મોટો સ્થંભ પડયો જાણી ટ્રોજનો શોકથી અકળાયા ને હેક્ટર ક્રોધમાં આગળ પડી પેટ્રોકલસને મારવા ધાયો. ટ્રોજનો ગ્રીકના ઉપર ઉલટયા.

પણ જ્યુપીટરે વિચાર કીધો કે હજી થોડી વાર પેટ્રોકલસને ઘુમવા દેવો ને પછી હેક્ટરને ભય ઉપજાવવું. એ રથમાં બેસી ટ્રોય તરફ દોડયો ને ટ્રોજનોને પણ પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યુ દરમિઆનમાં એપોલોએ જ્યુપીટરની આજ્ઞાથી સારપિડનના મુડદાને શસ્ત્રના ઢગમાથી ઉપાડી લઈ જઈ નદીમા બોળી અમૃતનો લેપ કરી અમર વસ્ત્ર પહેરાવી ઉંઘ તથા મોત એ બેને સોંપ્યું ને કહ્યું કે એને એના રાજ્યમાં રૂડે ઠેકાણે સુવાડી આવો.

પેટ્રોકલસે ટ્રોજન તથા લીશીઅનની પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા ને ઘણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. તેણે ઠેઠ ટ્રોય આગળ જઈ ત્રણ વાર કિલ્લા ઉપર ચડવાનું મથન કર્યું, પણ ત્રણે વાર તેને એપોલોએ હડસેલી કાઢયો ને હેક્ટરને પ્રેરણા કરી કે જોય છે શું, પડ ધધડીને, હેક્ટર બીજા ગ્રીકને પડતા મેલી પેટ્રોકલસનીજ પછવાડે દોડયો. એ ગ્રીકે રથમાંથી ઉતરી એક પથ્થર માર્યો, પણ તે હેક્ટરને ન લાગતા તેના સારથિને વાગ્યો ને એ પડયો. પછી એ બિચારાને હેક્ટર માથા આગળથી ને પેટ્રોકલસ પગ આગળથી ખેંચવા લાગ્યા; ને બીજા ટ્રોજન બીજા ગ્રીક પણ જોશથી લડ્યાં કરતા હતા.

એમ બપોર સુધી તો ચાલ્યું, પણ સૂર્ય અસ્ત થવાનો થોડોક કાળ રહ્યો તેવે ગ્રીકની જીત થઈ. તેઓ પેલા મુડદાને ખસેડી લઈ ગયા, પણ પેટ્રોકલસ તો ટ્રોજન ઉપર ધસારો કરવામાંજ પોતાનું પરાક્રમ દેખડાવતો હતો. ત્રણ વાર તેણે હલ્લા કર્યા ને ત્રણ વાર મળીને તેણે નવ મોટા યોદ્ધાઓને કાપી નાખ્યા.

પછી એપોલોએ અદર્શ રહીને પેટ્રોકલસના ખભા તથા વાંસા ઉપર થાપટ મારી ને તેથી તેને અંધારાં આવી ગયા ને તેનો ટોપ પડી ગયો. એ ટોપ જ્યુપીટરે હેક્ટરને આપ્યો. એક યોદ્ધો પેટ્રોકલસને મારવાને ઉતાવળો ધસ્યો ને તેણે એક ભાલો માર્યો તેથી ઢાલ, પટો એ પડી ગયા ને બખ્તર પણ નીકળી પડયું. તોપણ તે નાસીને પોતાના સાથીઓમાં ભરાયો. પણ તરતજ હેક્ટરે આવી બરછી મારી તેને જમીનદોસ્ત કર્યો ને પછી તે (હેક્ટર) આ પ્રમાણે ગર્વથી બોલ્યો:—

"પેટ્રોક્લસ, તું અમારૂં નગર લેવાને અને ટ્રોજન સ્ત્રીઓને તારે દેશ લઈ જવાને મથતો હતો, પણ એ તારી કેવી ગેલાઈ હતી! પણ તેઓનાં રક્ષણને માટે હેક્ટરના ઘોડા ઉતાવળા યુદ્ધમા ધસે તેવા છે ને ભાલા મારવામાં ટ્રોજનો કુશળ છે ને તેમાં હું વિશેષ છઉં. પણ હવે ગીધો તને ખાશે, હતભાગ્ય પુરુષ! એકિલીઝ મોટો શૂરો છતે તને સહાય ન થઈ શક્યો."

પણ એને પેટ્રોક્લસે ધીમે ધીમે આ વચનો કહ્યાં-પણ હેક્ટર, તું હવે તારી બડાઈ હાંક જ્યુપીટરે તને જય આપ્યો છે. બાકી તારા સરખા વીસ યોદ્ધા મારા ભાલાને આધીન થાત, પણ સ્મરણ રાખજે તું હવે ઘણા દહાડા કાઢવાનો નથી, તું એકિલીઝને હાથે મરીશ ને દુર્દશા પામીશ. પછી તેણે પ્રાણ મુક્યો; હેક્ટર બોલ્યો—પેટ્રોક્લસ તું મારો નાશ થશે એવું નિર્દય ભવિષ્ય કેમ બોલે છે? કોણ જાણે આમ પણ ન થાય, એકિલીઝ મારા ભાલાથી પડે ને પ્રાણ ખોય? પછી તેણે તેને એડીથી દાબીને ભાલો ખેંચી કાઢયો ને તેને જમીન સાથે લાંબો કર્યો. પછી હેક્ટર ત્યાથી એકિલીઝના ઘોડાવાળા રથમાં બેસી ઓટોમીડનને મારવાને વહાણ ભણી દોડયો.

સર્ગ ૧૭મો.

પેટ્રોક્લસનું શબ એક ટ્રોજન યોદ્ધો ખેંચી લઈ જતો હતો તેને મેનેલેઅસે અટકાવ્યો. બંને જણે એકમેકના ઉપર ભાલા વાપર્યા, પણ તેમા તે ટ્રોજન પડયો ને મેનેલેઅસે તેનાં શસ્ત્ર ઉઠાવી લઈ જવાની તજવીજ કીધી, પણ એટલામા હેક્ટર પોતાના સૈન્ય સાથે ત્યાં ધસી આવ્યો—મેનેલેઅસ ત્યાથી ખસી એજાક્સને તેડવા ગયો.

હેક્ટરે પેટ્રોક્લસનું બખ્તર કાઢી તેના શબને પોતાના સૈન્યમાં તાણી લઈ જવા માંડયું એવે એજાક્સ ને મેનેલેઅસ આવી પહોચ્યા. હેક્ટર ખસી રથ ઉપર ચડયો, ને દૂર જઈ તેણે પોતાનું બખ્તર ટ્રોય મોકલી એકિલીઝનું પહેર્યું—પછી તે પાછો ટ્રોજનોને ઉશ્કેરતો સંગ્રામમાં આવી ઉભો.

યુદ્ધ ચાલ્યું--ગ્રીક હઠયા ને ટ્રોજનો શબને ઘસડી લઈ ગયા. પછી પાછું યુદ્ધ વધ્યું. ઈનીયસ તથા હેક્ટર એ બેએ એકિલીઝનો રથ લઈ જવાનું કીધું, પણ ઘોડાઓ પેટ્રોક્લસના મરણથી શોકે એટલા તો સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા હતા કે તે સંગ્રામથી દૂર રડતા ઉભા હતા ત્યાંથી ડગ્યાજ નહિ, પણ જ્યુપીટરને દયા આવી તેથી તેણે તે ઘોડાઓને ટ્રોજન તથા ગ્રીકના સૈન્યમાં આણી મૂકયા ને પછી સારથિએ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા માંડયું, પણ ટ્રોજનોના માર આગળ ગ્રીકથી ટકાયું નહિ ને એજાક્સ પણ ગભરાયો, તોપણ ગ્રીક યોદ્ધાઓ ઘોડાને ચાબક મારી મારી વહાણ તરફ દોડાવી લઈ ગયા.

શબને માટે યુદ્ધ તો ચાલ્યાંજ કરતું હતું, પણ મેનેલેઅસે ત્યાંથી ખસી એક જણને મોકલી પેટ્રોક્લસના મરણના સમાચાર એકિલીઝને કહાવ્યા ને પોતે પાછો સંગ્રામમા આવ્યો. અહીં એણે ને બે એજાક્સે વિચાર કર્યો. પછી બે એજાક્સે હેક્ટર તથા ટ્રોજનને ઘોડા યુદ્ધમા રોકયા, કે તરતજ મેનેલેઅસ ને એક બીજો એ બે મળી શબને ઉઠાવી વહાણ આગળ લઈ ગયા.

સર્ગ ૧૮મો.

એકિલીઝે પેટ્રોક્લસનું મરણ સાભળી કલ્પાંત કીધું. ચૂલામાની ઉની રાખોડી બબ્બે હાથે લઈને માથામાં ઘાલી ને મોઢા પર નાખી. કેશ પીંખી તોડી નાખ્યા અને તે ધૂળમાં આળોટયો. દાસીઓએ પણ રડવા કકલવા માડયું. પછી તે ભયંકર શબ્દે પોક મૂકી એવો તો રડયો કે સમુદ્રમાંથી તેની મા થેટિસે તે સાંભળ્યું.

એ તરત આવીને પૂછવા લાગી. દીકરા, તું શા સારૂ રડે છે, તારા મનમા શી દીલગીરી ભરાઈ છે? બોલ, મારાથી છાનું ન રાખ. જે તારી ઇચ્છા હતી તે તો જ્યુપીટરે પાર પાડી છે, હવે બીજું શું દુઃખ છે?

એકિલીઝ ડચકાં ખાતો બોલ્યો-મા, તે સંધું જ્યુપીટરે મારે માટે કીધું છે એ ખરૂ, પણ જ્યારે હું મારા પેટ્રોક્લસને દેખવાનો નથી ત્યારે મને તેમાં શું આનંદ થવાનો છે? રે એને મેં મારા મસ્તક પ્રમાણે ગણ્યો છે ને બીજા સર્વ મિત્રમાં વધારે માન આપ્યું છે. તે મારો પેટ્રોક્લસ ગયો! હેક્ટરે તેને માર્યો ને તેણે પહેરેલું મારૂં બખ્તર ખુંચી લીધું—મા, તું હવે તારા દીકરાનું મોઢું નથી દેખવાની. હું હવે પેટ્રોક્લસને મારનાર હેક્ટર જે મારો વેરી તેને હું મારા ભાલાથી મારીશ ને ત્યાસુધી હું કોઈ માણસ સાથે રહેવાનો ને વહેવાર રાખવાનો નથી. થેટિસે આસુ ઢાળી કહ્યું કે દીકરા તું પણ રે થોડા દહાડાનોજ હવે મારે તો-કારણ કે હેક્ટરની પછી તારી વારી આવવાની. વળી એકિલીઝ રડતાં રડતાં બોલ્યો-પણ મા મારા મરણ પામેલા સાથીને સહાય કરવાનું મને સર્જિત નહોતું તો હવે હું હમણાજ મરૂં. ને પોતાના વતનથી એ તે દૂર આવી મુઓ છે, રે તેણે પોતાના મોતથી ઉગરવાને મારીજ આશા રાખી હતી, પણ જયારે હું પાછો દેશ

જનાર નથી, જ્યારે પેટ્રોક્લસ તથા બીજા સાથીઓનું સંરક્ષણ કરી શક્યો નથી ત્યારે હવે મારે અહીં નિરર્થક વહાણમાં શું કરવા પડી રહેવું? ક્રોધથી મોટા ડાહ્યાઓ તે કઠોર છાતીના થઈ જાય છે એવા કે તેઓને ક્રોધ મધ કરતાં વધારે મીઠો લાગે છે–અંગમેમ્નને મને ઘણો ક્રોધ કર્યો, પણ હવે તે વાત શી કરવી? જરૂર પડી છે માટે હવે મારે મારો ક્રોધ દાબી રાખવો જોઈએ: હું હવે જઈશ, હેક્ટરને બોળીશ, બળીઆઓ મોતને આધીન થયા છે તો તેનો હું શોક શું કરૂં? માટે તું મને યુદ્ધમાં જવાની ના ન કહે ને કહીશ તો હું તે તારી વાત માનનાર નથી.

થેટિસે કહ્યું પણ દીકરા, દુઃખમાં આવી પડેલાં સબંધીઓને નાશમાંથી ઉગારવા એ કંઈ નઠારી વાત નથી, પણ સવારે હું તારે સારૂ નવું બખ્તર લઈ આવું ત્યાંસુધી તુ માર્સની સામા યુદ્ધ કરવા જતો નહિ એમ બોલી તે પાછી સમુદ્રમા ગઈ.

હવે મેનેલેઅસ શબને ઉઠાવી વહાણ આગળ લઈ ગયો, પણ ત્યા હેક્ટરે આવી શબનો પગ ધરી રાખ્યો. ત્રણ વાર ગ્રીક લોકે તે છોડાવ્યો ને ત્રણ વાર હેક્ટરે તે પકડી ધર્યો. એ પ્રસંગે એજાકસ હેક્ટર દૂર કરવાને બહુ બહુ મથ્યા, પણ તેઓનુ ફાવ્યું નહિ.

જૂનોની મોકલેલી ઈરિસ એકિલીઝ પાસે આવીને બોલી કે ટ્રોજનો પેટ્રોક્લસના શબની દુર્દશા કરે છે તે તારાથી કેમ સહન થાય છે માટે ઊઠ. એકિલીઝે કહ્યુ કે મારી માએ બખ્તર વિના જવાની ના કહી છે, ને તે વલ્કન પાસે બીજું કરાવી લાવી મને આપનાર છે. ઈરિસે કહ્યું કે તું ત્યાં આવી તારૂ મોઢું દેખાડ એટલે ટ્રોજનો ભયથી પાછા હઠશે ને થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રહેશે. માટે, હમણા તો તું ચાલ.

એકિલીઝ ઊઠ્યો ને મિનર્વાએ તેના ખભા ઉપર પોતાની ઢાલ નાખી. વળી તે દેવીએ તેના મસ્તકની ચોમેર સોનેરી વાદળું રાખ્યું કે જેમાથી તેજના ભભુકા નીકળ્યા. પછી તેણે સંગ્રામમાં જઈ મોટી ગર્જના કરી ને મિનર્વાએ પણ કરી–એવી કે સૌ ટ્રોજનો ગભરાટમાં પડી ગયા, પણ જ્યારે એઓએ પિત્તળના રણકા જેવો એકિલીઝનો સાદ ઓળખ્યો ત્યારે તેઓએ પોતાના ઘોડા ફેરવી રથને વાળવા માંડ્યા–એ ગભરાટમા બાર ટ્રોજન યોદ્ધાઓ પોતાનાજ રથ તથા ભાલાથી મરણ પામ્યા અને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ પેટ્રોક્લસને લઈ જઈ કરકટી ઉપર સુવાડ્યો. પછી તેની આસપાસ સૌ શોક કરતા ઉભા ને એકિલીઝે પણ આસુ પાડતા પોતાના પ્રાણપ્રિયની સામા ટકટક જોયા કીધુ.

પછી જૂનોએ સૂર્યને વહેલો અસ્ત કીધો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન યુદ્ધ કરતાં બંધ થયા. રાતે ભૂત ભવિષ્યના જાણનારા પોલીડામસે હેક્ટરને કહ્યું કે હવે અહીં પડી રહેવામાં ફાયદો નથી. એકિલીઝનો આત્મા એટલો તો ઉગ્ર છે કે તે આ રણભૂમિમાજ નહિ અટકે પણ નગર તથા નગરની સ્ત્રીઓને માટે યુદ્ધ કરતો ધસ્યો આવશે. મારૂં કહ્યું માની અહીંથી ચાલો; નહિ તો સવારે એકિલીઝના શસ્ત્ર આગળ આપણાથી ટકી શકાવાનું નથી. હેક્ટરે ભવા ચઢાવી ઉત્તર વાળ્યો કે નગરમા ગોંધાઈ રહેવાની તું વાત કરે છે તે મને જરા પસંદ પડતી નથી. જ્યુપીટરે આપણને સમુદ્ર કાંઠે કીર્તિ અપાવી છે માટે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે અહીંજ રહેવું યોગ્ય છે, પણ હમણા ખાવાનું કરો ને સાવધ થઈ રહો વહાણે વાયે આપણે વહાણ આગળ જઈ તીક્ષ્ણ યુદ્ધ કરીશું અને જો એકિલીઝ વહાણમાથી લડશે તો તેમા તેની હાનિજ છે. ખરેખર હું કંઈ ભયંકર શબ્દવાળા યુદ્ધમાથી પાછા પલગા કરવાનો નથી, પણ હઠે ભરાઈ તેની સામા લડીશ પછી તે જય મેળવશે કે હું મેળવીશ. માર્સ દેવ બંનેનો છે–કાપી નાખનારને પણ કાપી નાખે છે.

ગ્રીક સૌએ આખી રાત પેટ્રોક્લસનો શોક કર્યા કીધો. એકિલીઝે ઘણુંજ આક્રંદ કર્યું; પણ પછી તેણે ને મિત્રોએ પેટ્રોક્લસને પાણીથી, નવડાવી, કપડાં પહેરાવી એક બિછાના ઉપર સુવાડી તે ઉપર સફેદ ચાદર ઓઢાડી એકિલીઝ તેની પાસે બેસી રહ્યો.

થેટિસ વલ્કન પાસે ગઈ ને એણે શ્રમ કરી પાચ પડની એક સુંદર ઢાલ ઘડી ને તેમાં ઘાણું એક અર્થ સાથે નકશી કામ દેખાડ્યુ એવું કે દેવ ને મનુષ્ય તે જોઈ વિચાર કરે ને મર્મ સમજે: પછી તેણે અગ્નિના તેજ કરતાં વધારે તેજ મારતું એક બખ્તર બનાવ્યું; વળી એક ટોપ બનાવ્યો.

પછી વલ્કને તે ત્રણ વાનાં એકિલીઝની માની આગળ મૂક્યા; ને એ, શકરાની પેઠે ઊડીને પાછી પૃથ્વી ઉપર આવી.

સર્ગ ૧૯મો.

પ્રભાત થયું કે થેટિસ એકિલીઝ પાસે આવી ને બોલી–દીકરા, આપણે દીલગીર તો ઘણા છૈએ, પણ જ્યારે દેવતાઓની ઇચ્છાથી તેમ થયુ છે ત્યારે હવે એને હમણા પડી રહેવા દે; પણ આ સુંદર શસ્ત્રો પૃથ્વી ઉપર કોઈ માણસે નથી ધારણ કર્યા તે તુ કર. એમ કહી તેણે તે મૂક્યા ને તે એવા તો પ્રકાશિત હતાં

કે સૌ જણ ઝબકારે ઝંખવાઈ ગયા ને ભય પામી આઘા નાઠા.

એકિલીઝ બોલ્યો-શસ્ત્રો તો હું સજું છઉં, પણ માખીઓ ઘામાં પેસી ને કીડા પેદા કરશે ને શબ અપવિત્ર થશે માટે એની મને બહુ ચિંતા થાય છે. થેટિસ બોલી તું શબની ચિંતા ન કર, વર્ષ દહાડો રહેશે તો પણ નહિ બગડે તેવો હું ઉપાય કરૂં છઉં, પણ તું તો હવે ઊઠ, જા ને યુદ્ધ કર. પછી થેટિસે પેટ્રોક્લસના નસકોરાંમાં અમૃતઔષધિ રેડી.

પછી એકિલીઝ ઠાંઠે ઠાંઠે શબ્દ કરતો ને ગ્રીક યોદ્ધાઓને જણાવતો ચાલ્યો. પછી એક ઠેકાણે તે ઉભો ને અહીં ડાયોમીડ ને યુલિસીઝ પોતાના ભાલાને ટેકી લંગડાતા આવ્યા, જેઓ હેકટરને ધાકે સંતાઈ રહ્યા હતા તે પણ આવ્યા ને છેલ્લે એગેમેમ્ન પણ આવ્યો. જ્યારે સૌ એકઠા થયા ત્યારે એકિલીઝ ઉંચે સ્વરે આ પ્રમાણે બોલ્યોઃ—

એગેમેમ્ન! જેવા આજ છૈએ તેવા આપણે પ્રથમથીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ઘણું સારૂં હતું-રે આપણે એક છોકરીને માટે પ્રાણ જાય તેવો કલહ કરી ખિન્ન રહ્યા જ્યારે મેં નગર લીધું ને વહાણમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાએના દેવીએ તેને બાણ મારી કાપી નાખી હત તો સારૂ હતું કે કલહ ઊઠતજ નહિ ને સૌ ગ્રીક આ ભુંડી દશા ન જોત. આપણા કલહથી હેકટરને ટ્રોજનોને સારૂ થયું, પણ હું ધારૂં છઉં કે એ તારા મારા સ્મરણનું ગ્રીક લોક સદા સ્મરણ રાખશે. પણ હવે એ ગઈ ગુજરી આપણે મૂકી દઈએ. જરૂરિઆતને લીધે આપણે આપણા ખિન્ન આત્માને છાતીમાં દાબી નાખવા પડે છે. આજ હું મારા ક્રોધનો અંત આણું છઉં ને મારો આગ્રહ ધરી સદા ક્રોધી રહેવું એ યોગ્ય પણ નથી પણ હવે તું લંબકેશી સર્વ ગ્રીકને ઉશ્કેરી યુદ્ધમાં દોર કે તેઓની સામા લડવા આવતા ટ્રોજનોને તપાસી લેઉં.

એ પ્રમાણે તે બોલ્યો ને સૌ ગ્રીક પ્રસન્ન થયા કે એકિલીઝે પોતાના ક્રોધનો ત્યાગ કર્યો. પછી એગેમેમ્ન બોલ્યો સાભળો-તમે સૌએ મને ઠપકો આપ્યો છે, પણ મારો વાંક નથી, તે દહાડે જ્યુપીટર, વિધાત્રા અને રાત્રિની પુત્રીઓએ મારૂં મન ભમાવેલું તેથી મેં એકિલીઝનું મન દુઃખવ્યું હતું. જ્યારે હેકટરે આપણને વહાણો ઉપર હડસેલી મૂકયા હતા ત્યારે હું મારૂં કરેલું અઘટિત કામ-તને માઠું લગાડેલું તે વિસારી શકયો નથી. હું તારૂ મન મનાવવાને રાજી છઉં ને તને ઘણી ઘણી બક્ષીસો આપું છઉં પણ હમણાં તો તું ઊઠ ને રણે ચઢ.

એકિલીઝ બોલ્યો તું મને બક્ષીસો આપ અથવા ન આપ, પણ હમણાં તો સંગ્રામનોજ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. યુલિસીઝ બોલ્યો કે એકિલીઝ તું સૌને ભૂખ્યાના ભૂખ્યા સંગ્રામમાં જવાનું ના કહે. યુદ્ધ અટકાવાનું નથી ને ભૂખ્યાં સૌથી લડાવાનું નથી માટે સૌને ખાવા પીવાની જરૂર છે.

પછી યુલિસીઝ ને બીજા એઓએ એગેમેમ્નનના તંબુમા જઈ એણે જે બક્ષીસો આપી તે લઈ આવી એકિલીઝને આપી ને પછી સૌ ગ્રીકે આનંદથી સારી પેઠે ભોજન કીધું.

પછી ગ્રીક જનો એકદમ સામટા વહાણ ઉપરથી કિનારા પર કૂદી પડયા ને એકિલીઝ પોતાના રથ ઉપર ચઢયો

એ વેળા જૂનોની પ્રેરણાથી તેના એક ઘોડાને વાચા થઈ-કે એકિલીઝ અમે તને સલામત લઈ જઈશું તો ખરા, પણ હવે તારો અંત પણ પાસે આવે છે એવું તને સર્જિત છે.

એકિલીઝ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે તું મારા મોતનું ભવિષ્ય શું કરવા બોલે છે? તે બોલવાની તારે જરૂર નથી. હું જાણું છઉં કે હું પાછો મારે દેશ જવાનો નથી પણ અહીંઆજ મરવાનો છઉં; તોપણ જ્યાં સુધી ટ્રોજનો યુદ્ધથી પુષ્કળ નહિ ધરાય ત્યાંસુધી તો હું અટકવાનો નથી.

એમ બોલી સૈન્યની આગલી હારમાંથી મોટી હાંક મારી તેણે પોતાના ઘોડાઓને ધસાવ્યા.

સર્ગ ૨૦મો

જ્યુપીટરે દેવસભા ભરીને સર્વને કહ્યું કે હવે પાછું ગ્રીક ટ્રોજનોનું મોટું યુદ્ધ થાય છે માટે જેને જેનો પક્ષ કરવો હોય તે તેઓનો કરે. એકિલીઝની સામા ટ્રોજનો ટકી શકવાના નથી; થોડી વાર ઉપર ટ્રોજનો તેને દેખી ભય પામી નાઠા હતા, પણ હવે તો તે નવા શસ્ત્ર ધારણ કરી મિત્રનું વેર લેવાને પૂર્ણ ક્રોધથી ઉછળશે; ને નિર્માણ કરેલા દિવસની પહેલાં પણ તે ટ્રોયનો કોટ પાડશે એમ મને જણાય છે. તમે સૌ જાઓ, હું અહીં બેસી જોયાં કરી મારા આત્માને આનંદ પમાડીશ.

પછી દેવ દેવીઓ પોતપોતાના પક્ષનાં સૈન્યોને પ્રેરણા કરી યુદ્ધમા મચ્યાં, ને મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો. ઉપરથી જ્યુપીટરે ભયંકર ગર્જન કર્યું ને નીચેથી નેપ્ચ્યૂને પૃથ્વીને ને ઉંચા પર્વતને કંપિત કર્યાં. નેપ્ચ્યૂનની સામા એપોલો, મિનર્વાની સામા માર્સ, જૂ-

સૈની સામા ડાયૅના (એપોલોની બેન) ઇત્યાદિ સૌ ધૂમાધૂમ કરવા લાગ્યાં.

એકિલીઝની દાઢ હેક્ટર ઉપર હતી, પણ પ્રથમ તો એપોલોની પ્રેરણાથી ઇનિયસ એકિલીઝની સામા આવ્યો. એ વેળા જૂનોએ નેપ્ચ્યૂન તથા મિનર્વાને કહ્યું કે આપણે પણ એકિલીઝની પાસે ઉભા રહીએ પણ નેપ્ચ્યૂને કહ્યું કે જ્યા સુધી માર્સ અથવા એપોલો સંગ્રામમાં પડે નહિ ત્યાંસુધી આપણે દૂર બેસી જોયાં કરવું. પછી એક ઉંચા કોટ ઉપર એક બાજુએ તેઓ ને તેઓના પક્ષના દેવ દેવીઓ બેઠાં ને બીજી બાજુએ માર્સ તથા એપોલો ને એઓનાં પક્ષનાં બેઠાં.

ઇનિયસ. ધસ્યો આવ્યો તેને એકિલીઝે કહ્યું કે તું મને મારીશ એમ સમજી સૌથી આગળ પડીને મારી સામા લડવા આવ્યો છે? તને સ્મરણ નથી થતું કે મેં તને આગળ એક વાર પાછો હઠાવ્યો હતો તે પાછો મારી સામા ફરી આવ્યોજ નહતો? હું તારા સારાને માટે કહું છઉં કે તું મારી સામો ન આવ, નહિ તો તારી હાનિ થશે.

ઇનિયસ બોલ્યો—મને બાળક છોકરો જાણી ધમકી આપી બીવડાવીશ નહિ. મને પણ તારી પેઠે બોલતાં આવડે છે. તું કોણ કુળનો છે ને હું કોણ કુળનો છઉં તે આપણે બંને જાણીએ છૈએ. પણ જ્યુપીટર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મનુષ્યનું શૌર્ય પરાક્રમ વધારે છે ને ઘટાડે છે, પણ હવે સંગ્રામના મધ્યમા ઉભા રહી બાળકની પેઠે વાતો કરવી અથવા સ્ત્રીઓની પેઠે મેણા ટોંણાં કરવા એ સારૂં નથી. શબ્દથી તું મને નાહિમતવાન કરી શકનાર નથી; આવીજા.

એમ બોલી તેણે એકિલીઝની ઢાલ ઉપર લાંબો ભાલો માર્યો. ઢાલનાં પાંચ પડમાંનાં બે વીંધાયા પણ પછી ત્રીજ ભાલો અટકયો. એકિલીઝે જે માર્યો તેથી ઈનિયસની ઢાલ ભાગીને છુંદાઈ ગઈ. ઈનિયસ ઘાથી તો ઉગર્યો પણ ભયથી સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. ગ્રીક તીક્ષ્ણ ખડ્ગ લઈ ઉછળ્યો ને ટ્રોજને એક મોટો પત્થર લઈ બળથી સામા ફેંકયો. ઈનિયસનો જીવ જાત ને પત્થર એકિલીઝના ટોપ અથવા ઢાલ ઉપર પડત, પણ એટલામા નેપ્ચ્યૂને આવી ગ્રીકની આંખે અંધારાં મૂકયા ને ઈનિયસની ઢાલમાથી ભાલો કાઢી એકિલીઝના પગ આગળ મૂકયો; વળી ઈનિયસને પૃથ્વી ઉપરથી ઉચો કીધો ને એ, યોદ્ધાઓ તથા ઘોડાઓની ઉપર થઈને પોતાના સૈન્યની પાછલી હારમાં આવી ઉભો. અહીં નેપ્ચ્યૂને કહ્યું કે મૂર્ખ તું કીયા દેવની પ્રેરણાથી એકિલીઝની સામા આવ્યો, હવે જો ફરીથી આવીશ તો વગર મોતે મરીશ. પછી નેપ્ચ્યૂને એકિલીઝની આંખ આગળથી અંધારાં દૂર કર્યાં તો એ પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો કે મેં ભાલો તો માર્યો ને તે વળી અહીં કયાંથી પડયો ને જેના ઉપર ઉગામ્યો તે કયાં છે? પછી તે દરેક ગ્રીકને ઉશ્કેરતો આગળ ચાલ્યો.

હવે હેક્ટરે આગળ પડવા માંડયું, પણ એપોલોએ કહ્યું કે હમણાં બહાર ન પડતો, સૌમાં રહીને લડજે. એ ઉપરથી હેક્ટરે અંદર રહી લડ્યાં કીધું.

એકિલીઝ ત્રણ મોટા ટ્રોજન યોદ્ધાઓને કતલ કરી પ્રાયમના દીકરા પોલેડોરસના ઉપર આવ્યો. એને પણ માર્યો ને એનાં છુટા પડી ગયેલાં આંતરડાં હાથમાં એકઠાં કર્યા. એ જોઈ હેક્ટરની આંખે તમર આવ્યાં ને તે કોઈનો વાર્યો ન રહેતાં ધુધમાં ભડકા જેવો તેજસ્વી ભાલો ફેરવતો એકિલીઝની સામો આવ્યો.

તરત એકિલીઝ કૂદતો કૂદતો ગર્વથી બોલ્યો, હા, જેણે મારા આત્માને ઝેરી દંખ દીધો છે, જેણે મારા મિત્રને મારી નાખ્યો છે તે માણસ આ મારી પાસે ઉભો છે; હવે આપણે એકમેકથી ડરવાનું કામ નથી. પછી તેણે હેક્ટર પ્રત્યે કહ્યું કે આવ આવ પાસે આવ કે તુ તારા અંતને વહેલો પામે.

કલગી કુદાવતો હેક્ટર નિર્ભયપણે બોલ્યો—મને બાળક જાણી બોલીને મા બીવડાવ. મને પણ બોલતાં આવડે છે. હું જાણું છઉં કે તું ખરેખર બહાદુર છે ને હું તારા કરતા ઉતરતો છઉં, પણ દેવતાઓની ઇચ્છા હશે તો હું ઉતરતો છઉં તોપણ મારા ભાલાથી તારો પ્રાણ લઈશ, કેમકે મારાં શસ્ત્રની અણી તીક્ષ્ણ છે.

એમ બોલી તેણે એકિલીઝના ઉપર ભાલો ફેંકયો, પણ મિનર્વાએ હળવે ફૂંક મારી એટલે તે ભાલો પાછો જઈ હેક્ટરના પગ પાસે આવી પડયો. પણ એકિલીઝ ભયંકર શબ્દ કરી પ્રચંડ ક્રોધના આવેશમાં ધસ્યો આવ્યો; પણ એપોલોએ ઘાડું ધુમસ પાથરી દઈ તેને અટકાવ્યો. ત્રણ વાર એકિલીઝ ઉછળ્યો ને ત્રણવાર તેણે પોતાનો ભાલો ધુમસ ઉપર માર્યો. ચોથી વાર ઉછળ્યો, ને ન ફાવ્યો ત્યારે તે ઉતાવળું બબડયો કે કુતરા તું મરણથી ઉગર્યો છે. તારૂં આવીજ પોતું હતું પણ તું ભાલાઓના સંગ્રામમાં જતા પહેલાં એપોલોની પ્રાર્થના કરે છે તેથી તેણે તારૂં સંરક્ષણ કર્યું છે. પણ વારૂ બીજી વાર મળજે તો ખરો, તને પુરેોજ કરી નાખીશ, મને પણ કોઈ દેવતા સહાય કરશેજ. હમણાં તો હું ટ્રોજનો ઉપર જઉં છઉં.

પછી તેણે ટ્રોજન સૈન્યમાં ચારે પાસ ભાલો ફેરવ્યો ને ઘણાક યોદ્ધાઓને ગતઃપ્રાણ કર્યાં ને તે પોતાને

લોહીથી ખરડાઈ ગએલો જોઈ પોતાના અજિત હાથની કીર્તિથી હરખાયો.

સર્ગ ૨૧મો.

એકિલીઝના મારથી ટ્રોજનો કેટલાએક નગર તરફ ને કેટલાએક સ્કેમેન્ડર નામે નદી તરફ નાઠા. નદી તરફ નાઠા તેની પાછળ એકિલીઝ પડયો. કેટલાએક ટ્રોજનો તો નદી ઉપરના કોતરખોખડમાં ભરાઈ રહ્યા, પણ જેઓ નદી ઓળંગી જતા હતા તેમની પાછળ એકિલીઝ પણ હાથમા તરવાર લઈને નદીમાં પડયો ને તરતાં તરતાં ઘણાકનો ઘાણ વાળી નાખ્યો; પણ જ્યારે તેના હાથ થાકયા ત્યારે તેણે બાર ટ્રોજનોને જીવતા નદી બહાર આણ્યા ને તેઓને બાંધીને વહાણ ઉપર મોકલાવી દીધા—આવા વિચારથી કે પેટ્રોકલસના શબની સાથે તેઓને પણ બાળી મૂકવા. પછી તેણે બીજા બે યોદ્ધાઓને માર્યા ને નદીનો દેવ તેઓનું સંરક્ષણ કરી ન શકયો માટે તેનું ઉપહાસ કર્યું. દેવ ઘણો ક્રોધે ભરાયો એટલામાં એકિલીઝ નદી તીરે આવ્યો ને પોતાના ભાલાનો પટો કરવા લાગ્યો. અહીં નદીદેવે કેટલાએક ટ્રોજનોને પોતાનું તેજ આપી એકિલીઝની સામા લડાવ્યા, પણ તેઓના પ્રાણ ગયા.

એ જોઈ નદીદેવ માણસનું રૂપ લઈ ખીજવાઈને બોલ્યો-ઓ એકિલીઝ! તું બળમા શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે દેવ-તાઓ તને સહાય થાય છે, પણ તું હીણાં કર્મ કરે છે. મારી નદીઓ મુડદાથી ભરાઈ ગઈ છે ને હું મારી ભરતી સમુદ્રમા રેડી શકતો નથી ને તું સંહાર કરતો બંધ પડતોજ નથી!

એકિલીઝે ઉત્તર વાળ્યો-જ્યાંસુધી હું ટ્રોજનોને નગ-રમાં નહિ ઘાલું ને હેક્ટર ને હું સામસામા નહિ લડીએ ત્યાંસુધી હું કોલકરાર તોડનાર ટ્રોજનોનો સંહાર કરતો અટકનાર નથીજ.

પછી નદીદેવે એપોલોની સ્તુતિ કીધી. નદી પોતાનું પાણી વધારી હોડાઓ સાથે ધસી આવી. એક હોડો એકિલીઝની ઢાલ ઉપર પછડાયો ને તેના પોતાના પગ ઠર્યા નહિ. તેણે કૂદીને કાંઠે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની પાછળ તે મોટો શબ્દ કરી દોડી. એ પ્રમાણે નદીએ એકિલીઝનો કેડો લીધો ને તેને થકવ્યો.

એકિલીઝ રડયો અને જ્યુપીટરને વીનવવા લાગ્યો. આ નદીમાંથી ઉગારવાને કોઈ દેવ મને સહાય કેમ નથી થતું? રે મારી માના જેવી જુઠી કોને કહું? તેણે તો મને કહ્યું હતું કે ટ્રોયના કોટ આગળ તું એપોલોનાં બાણથી મરીશ ને આ હું નદીમાં ઘેરાઈ રહી ડૂબી મરૂં છઉં. રે હેક્ટરે મને મારી નાખ્યો હોત તો સારૂં થાત-તે આ પ્રદેશમાં મોટામાં મોટો બહાદુર છે ને બહાદુરે બહાદુરને માર્યો એમ કહેવાત.

એ ગદગદ વાણી નેપ્ચ્યૂને ને મિનર્વાએ સાંભળી ને એઓએ ધીરજ આપી, પણ એટલામાં નદીદેવે પોતાના એક ભાઈની સહાયતાથી એકિલીઝને પાછો ગભરાવ્યો. પછી એકિલીઝના હિમાયતી દેવોએ વલ્કનને મોકલ્યો ને એની સહાયતાથી એકિલીઝ સંકટમાંથી ઉગર્યો.

પછી દેવતાઓમાં પરસ્પર ઘાડું યુદ્ધ ચાલ્યું, પણ પછી એપોલો ટ્રોયનું રક્ષણ કરવા આવ્યો ને બીજા દેવતા પોતાને ધામે ગયા.

હવે એકિલીઝ માણસનો ને ઘોડાનો સંહાર કરતો આવે છે ને ટ્રોજનો ગભરાઈ જઈ અહીં તહીં નાસાનાસ કરે છે. એ સંધું પ્રાયમ રાજાએ કોટ ઉપરથી જોયું. તેણે નીચે આવી આજ્ઞા કરી કે દરવાજા ખુલ્લા કરો કે સૌ ટ્રોજનો અંદર આવી જાય ને પછી પાછા દરવાજા બંધ કરી દેજો. પછી સૌ ટ્રોજનો પાણીથી તરસ્યા ને ધૂળથી રગદોળાયલા નગરમાં આવ્યા. એકિલીઝ પણ તેમની પાછળ અંદર ધસ્યો હતજ, પણ એપો-લોએ આજીનોર નામે એક ટ્રોજન યોદ્ધાને હિંમત આપી તેની સામા મોકલ્યો. તે એકિલીઝને આવતો દેખી ઢાલ ધરી પહાડની પેઠે અચળ ઉભો રહ્યો ને ભાલો તાકી બોલ્યો:—

ઓ એકિલીઝ! તું હવે મોટી આશા રાખતો હઈશ કે આજ તું મોટા મનના ટ્રોજનોના નગરને ઉજજડ કરીશ; પણ મૂર્ખ! ખરેખર હજી બહુ વિઘ્ન પાર કર-વાનાં છે--નગરમાં હજી અસંખ્ય શૂરાઓ છે ને અમે અમારાં માતાપિતા, અમારી સ્ત્રીઓ ને અમારાં બાળ-કને માટે અમારા પ્રિય નગરનું સંરક્ષણ કરીશુંજ; પણ જોજે કે તું ભયકર ને સાહસિક યોદ્ધો છે તોપણ તારૂં મોત અહીંજ છે.

એમ બોલી તેણે ભાલો માર્યો ને એ એકિલીઝના ઘુંટણ આગળ લાગ્યો, પણ તે દેવદત્ત ઢાલવડે તેને લાગ્યો નહિ. પછી એકિલીઝે ભાલો માર્યો પણ એપો-લોએ ધુમસ પાથરી તેને યશ અપાવ્યો નહિ.

પછી એપોલો તે ટ્રોજનનું રૂપ ધારણ કરી આડે રસ્તે પેલી ભયંકર નદી તરફ નાઠો. એકિલીઝ તેની પાછળ પડયો, પણ એ અવકાશમાં બહાર રહેલા ટ્રોજનો જેમ નસાય તેમ નાસીને નગરમાં આવ્યા ને દરવાજા બંધ થયા.

સર્ગ ૨૨મો.

ટ્રોજન સંધા ભય પામી નગરમા વિશ્રાંતિ લેતા થયા ને ગ્રીક સંધા ઉમંગભેર ધસ્યા આવવા લાગ્યા, પણ હેક્ટર ટ્રોયની બહાર સીયન દરવાજા આગળ ઉભો રહ્યો.

એપોલોએ એકિલીઝને કહ્યું; હું દેવની પાછળ તું માણસ શું કરવા દોડે છે? હજુ તેં જાણ્યું નથી કે હું દેવ છઉં? પણ ક્રોધી આંધળો હોય છે. તને અહીં મોકલી ટ્રાજનો નગરમા ભરાઈ ગયા છે.

એકિલીઝ બોલ્યો-એપોલો તે મારો તાલ બગાડયો. ટ્રાયમાં ભરાઈ જાત તેની પહેલાં ઘણા જણે પોતાને દાંતે પૃથ્વી ધરી હોત. તેં મને મોટી કીર્તિથી અલગ રાખ્યો. મારામા શક્તિ હોત તો મેં તને કયારની શિક્ષા કરી હોત. પછી તે ઉતાવળે પગે નગર તરફ વળ્યો.

એને આવતો દેખી પ્રાયમે હેકટરને વીનવી વીનવીને કહ્યું કે ભાઈ તુ અંદર આવ, અંદર આવીને યુદ્ધ કરજે પણ હેકટરે તે ન માન્યુ. એની મા ઘણું કરગરી પણ કોઈ રીતે હેકટર સમજ્યો નહિ. જેમ ઝેરી વસ્તુ ખાઈ ખાઈને માતો બનેલો વિકરાળ સાપ માણસની વાટ જોતો હોય તેટલામાં એકાએક ક્રોધી બની જઈ ભયંકર ચળકાટ મારે ને પોતાના રાફડાની આસપાસ વીંટલાયા કરે, તેમ ન શમી જાય તેવી હિમતવાળો હેકટર બુરજના ઉપર પોતાની ચળકતી ઢાલ ટેકીને એકિલીઝની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો; પણ તે ક્રોધમાં પોતાના જીવને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.-

રે જો હું અંદર જઈશ તો પોલીડેમસ મને ઠપકો આપશે--એકિલીઝે પ્રથમ મોહું દેખાડયું હતું તે દિવસની રાતે તેણે મને ટ્રાયમા આવવાની સલાહ આપી હતી પણ તે મે માની નહોતી. એ મારી હઠથી ઘણાક ટ્રોજનો માર્યા ગયા છે ને ટ્રોજન પુરુષો ને ટ્રોજન સ્ત્રીઓ મારા ઉપર નારાજ હશે ને એમાંનું કોઈ બેઅદબ થઈ બોલશે કે હેકટરે માત્ર પોતાનાજ બળના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને લોકનો સંહાર કરાવ્યો છે-એ વચન મારાથી કેમ સંખાશે? પણ એકિલીઝની સામા યુદ્ધ કરી તેને મારી નગરમા જવું અથવા નગરને માટે તેને હાથે મરવું એ વધારે સારૂં છે વળી ઢાલ ભાલો બાજુ પર મૂકી દઈ એકિલીઝને જઈ કહુ કે હેલનને આપીએ છૈયે ને બીજું પણ ધન આપીએ છૈયે તે લો ને નગરને બચાવો, પણ એ માટે મારે વડા-મુખ્ય ટ્રોજનને પૂછવું જોઈએ ખરૂં. પણ એ બધી વાતોનો મારે શુ કરવા વિચાર કરવો? વળી હું તેની પાસે જાઉં ને તે દયા આણતાં, માન ન આપતાં મને કાપી નાખે! પણ નહિ નહિ, અહીંઆં રહી તેની સાથે યુદ્ધજ કરવું એ સારૂં છે. પછી જોઈએ જયુપીટર કોને જય અપાવે છે તે.

એટલે તો ત્યાં એકિલીઝ આવ્યો. એને જોતાં વારને હેકટર કાંપ્યો, ઉભો રહી ન શકયો ને ભયથી નાઠો. તરતજ એકિલીઝ તેની પછવાડે પડયો. જેમ શકરો બીકણ કબુતરની પછવાડે દોડે તેમ તે દોડયો. જેમ શરતના ઘોડાઓ દોડે તેમ તેઓએ ત્રણ વાર પ્રાયમ રાજાની નગરીને પ્રદક્ષિણા કરી ને સૌ દેવતાઓએ તે જોયું. પછી જયુપીટર બોલ્યોઃ-

શોક કરવા જેવું છે કે હું મારા પ્રિય યોદ્ધાની પાછળ શત્રુ લાગેલો જોઉં છઉં. હું હેકટરને માટે બહુ દુઃખી છઉં; એણે મને ઘણા બળદનું બલિદાન આપ્યું છે. પણ ઓ દેવતાઓ, વિચાર કરો કે મારે એને હવે ઉગારવો કે એકિલીઝને હાથે તે મરણ પામે તેમ કરવું?

મિનર્વા બોલી-અરે પિતા, તું શું બોલે છે! જ્યારે માણસના મોતનો નિર્માણ થયેલો સમય પાસે આવ્યો છે ત્યારે તું તેને ઉગારવાને ઇચ્છે છે? ઉગાર પણ અમે સૌ દેવતાઓ તને સંમત થવાના નથી.

જયુપીટર બોલ્યો-પ્રિય પુત્રી, હિમત રાખ, હું તો સહજ બોલ્યો છઉં, હું તારા ઉપર ક્રૂર થવાને ઇચ્છતો નથી, જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર, વાર ન લગાડ. એ રીતે તત્પર હતી એવી જે મિનર્વા તેને જયુપીટરે પ્રેરણા કરી ને પછી તે તરતજ સંગ્રામમાં આવી.

એકિલીઝે હેકટરનો કેડો ન મૂકયો. કુતરો પહાડમાંના હરણના બચ્ચાને તેના ટોળામાથી વછૂટું પાડી ઝાડી ને ખીણમાં થઈ થઈને તેની પાછળ દોડે છે અને તે બચ્ચું કાટાની ઝાડીમા મુડી ઘાલી સંતાઈ રહે છે, પણ તે કુતરો પાછો પોતાનો શિકાર ખોળી કાઢે છે; તેમ જો કે હેકટરે બહુ બહુ તજવીજથી એકિલીઝને ભુલાવવાનું કીધું તોપણ એ પોતાના શિકારને પકડ્યા વિના રહ્યો નહિ છેલ્લે ફેરે હેકટર થાકી ગયો હતો પણ સૂર્યે તેના ઘુંટણમા બળ આપ્યું તેથી તે બચ્યો. એ વેળા એકિલીઝે બીજા લોકને માથું ડોલાવી ચેતાવ્યા હતા કે તમે કોઈ એને મારશો નહિ-કેમકે બીજો કોઈ ભાલો મારે તો પોતાની કીર્તિ ઓછી થાય. પણ જ્યારે ચોથી વાર તેઓ ફર્યા ને જ્યાં ઝરણો વહેતાં હતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે જયુપીટરે પોતાનાં સોનાનાં પલ્લાનો કાંટો હાથમાં લીધો ને અફેકમાં એકિલીઝ તથા હેકટર બંનેના મૃત્યુયોગને મૂકયા

ને તોળી જોયા તો હેક્ટરનો મૃત્યુયોગ નીચે પડયો ને એપોલોએ તેની આશા મૂકી.

તરતજ મિનર્વાએ આવી એકિલીઝને કહ્યું-હવે તું ઉભો રહે ને થાક ખાઈ હોશિયાર થા; હું તારી સાથે આવીને તેને સમજાવું છઉં કે તારી સન્મુખ આવી લડે.

પછી તે બે યોદ્ધા સામસામા થયા ને હેક્ટર બોલ્યો—એકિલીઝ, હવે હું નાસવાનો નથી. હવે હું તને મારીશ અથવા તું મને મારજે. પણ દેવતાઓને સાક્ષી રાખીએ કે તેઓ આપણા કરાર પળાવે. જો મારો જય થશે તો હું તારા ઉપર નિર્દય ન થતા તારો પ્રાણ લઈશ ને તારૂ સુંદર બખ્તર કાઢી લઈ તારૂ શબ હું ગ્રીકને હવાલે કરીશ; તું પણ તેમ કરજે.

એકિલીઝ બોલ્યો-રે શાપિત હેક્ટર, તુ કરાર કરવાની વાત મારી આગળ ન કર. સિંહ ને મનુષ્ય વચ્ચે, વરૂ ને ઘેટા વચ્ચે ભરોસો રાખવા જોગ સંધિ હોતીજ નથી તેમ તારે મારે મૈત્રી અથવા સંધિ થવી અશક્ય છે—હવે તો આમજ કે જે પડે તેણે પોતાના લોહીથી યુદ્ધ દેવને તૃપ્ત કરવો. તારૂં જેટલું શૌર્ય હોય તેટલું તત્પર રાખજે; હવે તારે સાહસિક યોદ્ધાનું ને કળાથી ભાલો વાપરવાનું એમ બે કામ કરવાની જરૂર છે. હવે તું બચવાનો નથી, કેમકે મિનર્વા તને મારા ભાલા તળે ચાંપે છે અને તેં જે મારા સાથીઓને મારી દુઃખ દીધા છે તેનો બદલો હું તને સામટો વાળીશ.

એકિલીઝે ભાલો ફેંક્યો પણ હેક્ટર નીચો વળી ગયો એટલે તે તેના ઉપરથી ચાલી જઈ ભોયમા દટાયો, પણ મિનર્વાએ તે ખેંચી કાઢી પાછો એકિલીઝને આપ્યો. એ હેક્ટરના જાણ્યામાં ન આવ્યુ તેથી તે બોલ્યો—

દેવ સરખા એકિલીઝ, તુ ચૂક્યો, તને હજી મારા મૃત્યુયોગની જાણ નથી પડી; તુ બકીજ જાણે છે. તુ શબ્દ વાપરવે બંધો છે કે હું ભય પામી મારાં શૌર્યબળને વિસારી મૂકું પણ કદી નાસું તો મારા વાંસામા ન મારતો, પણ ઈશ્વર તને જય અપાવે તો સામો આવી મારી છાતીમાં મારજે, પણ હવે તારી વારી છે તું મારો ભાલો અટકાવજે હો, એમ બોલી તેણે ભાલો ફેક્યો પણ તે ઢાલને અથડાઈ પાછો ફર્યો. એ જોઈ હેક્ટર નિરાશ થયો. એણે ડીઐફોબસને બૂમ પાડી ભાલો માગ્યો, પણ તે પાસે નહોતો એટલે કોણ આપે? ને પછી તેણે જાણ્યુ કે હવે ખરેખર મારૂ મોત આવી રહ્યુ છે. તોપણ કાયર થઈ અપયશ લઈ નહિ મરૂં. પણ વંશજો સ્મરણ રાખે તેવા કામ કરી મરીશ એમ તે બોલ્યો.

પછી પોતાની કમરે તીક્ષ્ણ ખડ્ગ હતું તે કાઢી જેમ ગરૂડ ઘેટાં અથવા બીકણ સસલાં ઉપર તૂટી પડે છે તેમ હેક્ટર એકિલીઝ પર પડયો. એણે ઢાલથી પોતાનો બચાવ કર્યો પણ ઢાલના સોનાના મોગરા ઢીલા પડી ગયા એકિલીઝે ભાલો ઉગામી નિશાન તાક્યું, પણ હેક્ટરે પેટ્રોક્લસવાળું બખ્તર પહેર્યું હતું તેથી તેના શરીરનો કોઈ ભાગ ખુલ્લો નહોતો તોપણ ખભા ને ગરદનની વચમાનો ભાગ કંઈક ખુલ્લો દેખાયો તે તાકીને એકિલીઝે ઉછળીને એવી તો બરછી મારી કે તે ગરદનની આરપાર ગઈ હેક્ટર ધૂળમાં પડયો અને એકિલીઝ ફુલાઈને ગર્વથી બોલ્યો-પેટ્રોક્લસની દુર્દશા કીધી તે વેળા તું નિર્ભય હતો, કેમકે હું ત્યાં પાસે ન હોતો. મૂર્ખ! હું તેનું વેર લેનાર વહાણમાં હતો. બાકી મે તારાં ઘુંટણ તેજ વેળા ઢીલાં કરી નાખ્યાં હોત. પેટ્રોક્લસની ઉત્તરક્રિયા ગ્રીક કરશે, પણ તને તો હવે કુતરા તથા પક્ષીઓ ફાડી ખાશે.

હેક્ટર કેવળ હળવે સ્વરે બોલ્યો-તને તારા પ્રાણના, તારા ઘુંટણબળના ને તારા માતાપિતાના શપથ આપી કરગરી કહું છઉં કે તું મારા શબને વહાણ આગળ લઈ જઈ કુતરાઓને ફાડી ખાવાને ન ફેંકીશ. મારા માબાપ તને પુષ્કળ પિત્તળ ને સોનું આપશે તે તું લઈ મારા શબને પાછું આપજે કે ટ્રોજનો ને તેઓની સ્ત્રીઓ મારી ઉત્તરક્રિયા કરે.

પણ એકિલીઝ ભવાં ચડાવી બોલ્યો-કુતરા, શપથ આપી કરગર નહિ, કોઈ પણ રીતે તારૂ માનવાનો નથી. તેં મને એટલું તો કીધું છે કે હું તારા માસના તુકડા કરાવ્યા વગર રહેનાર નથી.

પછી હેક્ટરે મરતાં શબ્દ કાઢયા કે તું નથી માનવાનો એ હું જાણતોજ હતો; ખરેખર તારામાં લોઢાનો આત્મા છે. પણ સ્મરણ રાખજે. એવો પણ દહાડો આવશે કે આ સીયન દરવાજા આગળજ પેરિસ ને એપોલો એ બે તને મારશે ને તે દહાડે તું જાણીશ કે દેવતાઓને કોપ થવાના કારણમાં હેક્ટર પણ છે. પછી તેણે પ્રાણ મૂકયો.

પછી એકિલીઝ બોલ્યો-હમણા તું મર, જ્યુપીટરની ને બીજા દેવતાઓની ઇચ્છા થશે ત્યારે હું મરીશ. પછી તેણે ભાલો ખેંચી કહાડયો ને પોતાના હાથ લોહી ભર્યા કર્યા. બીજા ગ્રીક સૌ ધાઈ આવ્યા ને તેની ભવ્ય મૂર્તિ તથા મોહક સ્વરૂપ જોઈને વિસ્મય પામ્યા, પણ કોઈ ઘા કર્યા વગર રહ્યું નહિ. એકે કહ્યું કે એ હમણા કેટલો ભલો દેખાય છે કે સૌને અડકવા દે છે ને અગ્નિના ભડકાથી વહાણને બાળ્યાં હતાં તે વેળા કેવો પ્રચંડ કાંતિમાન હતો!

પછી એકિલીઝે તેના પગ કતરાવ્યા ને તેમાં ચામડું ઘાલ્યું ને તે રથ સાથે બાંધ્યો ને માથું ઘસડાય તેવું રાખ્યું; અને પછી રથ હાંકી મૂક્યો.

હેક્ટરની માએ કેશ ચૂંટી નાખ્યા. બુરખો ફેંકી દીધો ને તે પોકેપોક મૂકી રડી. તેનો ઘરડો બાપ દયામણા જેવો ડસકાં ભરીભરીને રોયો. નગરના સૌ લોક રહાપીટ કરી શોક કર્યો. પછી પાછાં માબાપે પત્થર પલળે તેવા વિલાપ કર્યાં.

સર્ગ ૨૩મો.

નગરના લોક શોક કરતા હતા ને ગ્રીક પોતપોતાનાં વહાણમાં ગયા; પણ એકિલીઝે પોતાનાં સૈન્યજનને કહ્યું કે આપણે આમના આમ પેટ્રાકલસની પાસે જઈને શોક કરીએ—ને પછી અહીં આવી ભોજન કરીએ. પછી તેઓએ તેમ કીધું ને એકિલીઝે મિત્રના શબની પાછળ શત્રુનું શબ ઘસડાતું એવા રથે ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી નીચે ઉતરી મોટો વિલાપ કર્યો

પછી ગ્રીકોએ મુકામે જઈ ખાવાનું કરી ખાધું ને સૌ સૂવા ગયા. એકિલીઝને ઊંઘ ન આવેથી તે એકલો સમુદ્રકાંઠે ઉદાસ ફરતો હતો એવામાં પ્રેત પેટ્રાકલસે આવી કહ્યું કે જીવતાં તો તેં મારી કાળજી રાખી છે ને હવે હું નથી રાખતો ? વહેલો વહેલો મને બાળી મૂક કે યમને ત્યાં જાઉં.

એકિલીઝે પ્રેમવચન કહી પોતાના હાથ ભેટવાને લાંબા કર્યા પણ તેટલે તે પ્રેત જતું રહ્યું.

પછી સૌ ગ્રીકે પેટ્રાકલસને મોટા ઠાઠથી બાળ્યો. એ થઈ રહ્યા પછી એકિલીઝે સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું હવે અહીં ઠરો ને ઘોડાની કુસ્તી વગેરેની રમતો રમો, હું બક્ષીસો આપું છઉં પછી સૌએ ત્યાં રહી તેમ કીધું ને તે આનંદ પામ્યા.

સર્ગ ૨૪મો.

એકિલીઝે પોતાના તંબુમાં એક ખુણે હેક્ટરના શબને રાખી મૂક્યું હતું, પણ એપોલોએ તે બગડે નહિ તેવું કર્યું હતું ને ઘસડાવાથી તે ચગદાઈ ન જાય માટે તેની આસપાસ સોનાનું પતરૂં વીંટી રાખ્યું હતું. એપોલો ને બીજા દેવતાઓ હેક્ટરની દયા ખાતા હતા ને ઇચ્છતા હતા કે એકિલીઝ તેને હવે સંતાડી દે તો સારૂં, પણ એ વિચાર જૂનો, મિનર્વા ને નેપ્ચ્યૂનને ગમતો નહોતો, કેમકે પેરિસની ભ્રષ્ટબુદ્ધિને લીધે ટ્રોયનગર, ત્યાંના રાજા ને ત્યાંના લોક એ તેઓને અળખામણાં હતા—તે દેવીઓ જ્યારે પેરિસના ઝુંપડામાં આવી હતી ત્યારે એણે તેમને અપમાન આપ્યું હતું.

બારમે દહાડે એપોલોએ દેવસભામાં ભાષણ કર્યું ને જણાવ્યું કે એકિલીઝ હેક્ટરના શબની આટલી બધી દુર્દશા કરે છે એ તેને યોગ્ય નથી; શૂરો છે તોપણ ક્રોધમાં તે ચૈતન્ય વિનાની મટોડીને પણ અપમાન આપે છે—ને એ તમે સાંખી રહો છો એ યોગ્ય નથી.

જૂનો ક્રોધ કરી બોલી—તું જો એકિલીઝ ને હેક્ટરને સરખું માન આપે છે તો અમે કહીએ છિયે કે હેક્ટર મનુષ્ય સ્ત્રીને ધાવ્યો છે પણ એકિલીઝ તો દેવીપુત્ર છે.

જ્યુપીટર બોલ્યો—હેક્ટર બીજા સર્વ મનુષ્યો કરતાં ટ્રાજનોના ઇષ્ટદેવોને સૌથી વધારે વહાલો હતો ને મને પણ ઘણો વહાલો હતો, પણ હવે થેટિસને બોલાવો કે હું તેને ડાહી સલાહ આપું કે તે એકિલીઝને જઈ સમજાવે ને એ પ્રાયમ પાસેથી દંડ લઈ હેક્ટરના શબનો છૂટકો કરે.

ઈરિસ તેડવા ગઈ. થેટિસ આવી ને જ્યુપીટરે આજ્ઞા આપી કે એકિલીઝને જઈને કહે કે હેક્ટરનું શબ રાખી મૂક્યું છે તેથી દેવતાઓ તારા ઉપર ક્રોધે ભરાય છે માટે પ્રાયમ દંડ આપવા આવે તે લઈ હેક્ટરને આપી દેજે.

થેટિસે જઈ એકિલીઝને કહ્યું ને એણે જવાબ દીધો કે જ્યુપીટરનીજ એવી આજ્ઞા છે તો પ્રાયમ અહીં આવે, દંડ આપે ને તેનું મુડદું લઈ જાય, એમ મા દીકરો વાતો કરે છે, એટલે જ્યુપીટરે ઇરિસને પ્રાયમ પાસે મોકલી ને એણે પ્રાયમને સમજાવ્યો ને એણે દંડનો અવેજ નક્કી કરી ખચ્ચરના રથ ઉપર ભરાવ્યો.

પછી પ્રાયમ રથમાં બેસવા નીકળ્યો. ઉપરથી જ્યુપીટરે તેની સ્થિતિ જોઈ દયા આણી મર્ક્યુરીને કહ્યું કે, તું પ્રાયમને વહેલો વહેલો કોઈ ન જાણે તેમ એકિલીઝને તંબુએ પહોંચાડ, નહિ તો કોઈ ગ્રીક વળી તેને અપમાન આપશે. એ ઉપરથી મર્ક્યુરી માર્ગમાં પ્રાયમને મળ્યો ને તેની પતાજ કરી પોતે ઘોડા હાંકી ખચ્ચરનામાં વિશેષ ગતિ આપી પ્રાયમને તંબુમાં મૂક્યો ને તે બોલ્યો તું હવે એકિલીઝને પગે પડજે, દંડ આપજે ને તે શબ આપશે એટલે હું તને લેવાને આવીશ ને તારા નગરમાં તને મૂકીશ. એમ કહી તે અદર્શ થયો ને પછી પ્રાયમ એકિલીઝને કરગરીને બોલ્યો:——

ઓ એકિલીઝ દેવતાના સરખા, તારા પિતાને સંભાર; તે મારી વયનો વૃદ્ધ છે; આજુબાજુના પડોશીઓ તેને સતાવતા હશે ને યુદ્ધ તથા નાશને દૂર રાખવાને તેની પાસે કોઈ નહિ હોય, તોપણ તે તું જીવતો છે એવું સાંભળી પોતાના મનમાં પ્રસન્ન રહેતો હશે ને

તારી આવવાની વાટ જોતો હશે. પણ હું દુર્દૈવ છઉં. મારા શૂરવીર પુત્રોમાં હવે કોઈ રહ્યા નથી. જ્યારે ગ્રીક અહીં આવ્યા ત્યારે મારે પચાસ હતા ને એમાના ઘણાકનો મારસે ઘાણ વાળ્યો છે, પણ હેક્ટર મારો સૌથી વહાલો મેં માનતો જેણે નગરનું ને અમારૂં રક્ષણ કીધુ ને જે પોતાના દેશને માટે યુદ્ધ કરતો હતો તેને તેં મારી નાખ્યો છે. એને લેવાને માટે હું દંડનો અવેજ લઈ તારી પાસે આવ્યો છઉં. રે એકિલીઝ, તું દૈવોને માન આપ ને તારા પિતાનું વિચારી મારા ઉપર દયા કર; કારણ કે હું વધારે કંગાલ છઉં કે જે કોઈ પણ મનુષ્ય સહન ન કરી શકે તેવું મેં કર્યું છે— મારા દીકરાના મારનારના હાથને મેં મારા મુખ આગળ ધરી ચુંબન કર્યું છે.

એમ પ્રાયમ બોલ્યો, પણ એથી એકિલીઝને પોતાના પિતાને માટે લાગ્યું. તેણે પ્રાયમનો હાથ પકડી દૂર ખસેડયો. ત્યાં પ્રાયમ પોતાના દીકરાને માટે એકિલીઝને પગે પડી ઘણું રડયો. એકિલીઝ પોતાના બાપને ને પેટ્રોકલસને સંભારી રડયો ને આખા ઘરમાં શોક વરી રહ્યો. જ્યારે એકિલીઝ પુષ્કળ શોક કરી રહ્યો ત્યારે તેણે ઊઠીને વૃદ્ધ રાજાને પોતાને હાથે ઉઠાડયો ને પળીઆં આવેલું માથું ને પળીઆં આવેલી દાઢી એ બેની દયા ખાઈ બોલ્યો.

શોકપાત્ર દીનપ્રાણી, તેં બહુ દુઃખ સહન કર્યાં છે. જેણે તારા ઘણાને શૂરા દીકરાઓને કાપી નાખ્યા છે તેની દૃષ્ટિ આગળ આવવાની તું શી રીતે હિંમત કરી શકયો? ખરેખર તારૂં હૈયું વજ્રનું છે; પણ હવે બેસ, શોકને ટાળ, શોક કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી.

પ્રાયમ બોલ્યો—જ્યાંસુધી હેક્ટર તારા તંબુમાં છે ત્યાં સુધી તું મને બેસવાનું ન કહે; પણ જેમ બને તેમ ઉતાવળો તેનો છુટકો કર; અને જે દંડ અવેજ અમે લાવ્યા છૈયે તે આ લે; ને એ તું સલામત વતનમાં જઈ ભોગવ.

એકિલીઝ બોલ્યો—વૃદ્ધ માણસ, હવે તું વધારે બોલીને મને ખીજ્વ નહિ. પછી એકિલીઝે ને તેનાં બે માણસોએ મળીને ઘોડા છોડ્યા ને હેક્ટરના શબને ધોવડાવી તેલનો લેપ કરાવી સુંદર ડગલો પહેરાવ્યો ને પછી તેને ઉઠાવી સુંદર રથમાં બેસાડયો. પછી એકિલીઝે પ્રાયમને કહ્યું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે મેં તારા દીકરાનો છુટકારો કર્યો છે, શોક કરવો મૂકી દે. વૃદ્ધ માણસ ચાલ હવે આપણે ખાઈ લઈએ. તારા દીકરાને ટ્રોય લઈ જઈને પછી તું શોક કરજે.

પછી તેઓએ ભોજન કર્યું. એકિલીઝ આવો મોટો છે એ વિચારમાં પ્રાયમ આશ્ચર્યથી તેના સામું જોયાં કરતો હતો ને પ્રાયમનું પ્રિયકર મુખ જોતાં તથા તેની વાતો સાંભળતાં એકિલીઝ આશ્ચર્ય પામતો હતો. એ બોલ્યો કે હેક્ટરની ક્રિયાને સારૂ તારે કેટલા દહાડા જોઈએ કે તેટલા દહાડા હું શાંત રહું ને મારા લોકને પણ અટકાવું. પ્રાયમ બોલ્યો અગિઆર દિવસ તો જોઈએજ, પછી જરૂર પડશે તો અમે બારમે દહાડે યુદ્ધ કરીશું. એકિલીઝ બોલ્યો ઓ વૃદ્ધ પ્રાયમ, તું કહે છે તેટલા દહાડા હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

એમ વાતો થયા પછી પ્રાયમ ને બીજાઓ, તંબુનાં આંગણાં આગળ ચોરા ઉપર સૂતા ને એકિલીઝ અંદર સૂતો.

સૌ ઊંઘમાં છે એમ જોઈ મરકયુરી દેવે ઘોડા તથા ખચ્ચર રથે તથા ગાડે જોડયા ને પ્રાયમને રથમાં બેસાડયો. પછી પ્રાયમના રથને તથા શબવાળા રથને હાંકી માર્ગમાં નદી આવી તે પાર કરી. અહીંથી દેવ પોતાને ધામે ગયો. સવાર થઈ કે પ્રાયમ નગરમાં આવ્યો. લોકની ઠઠ મળી ને રડારડ થઈ રહી. પછી શબને મહેલમાં એક સુંદર શૈય્યા ઉપર મૂકયું. એન્ડ્રોમેકીએ પોતાના પતિના મસ્તકને બે હાથે ઝાલી વિલાપ કીધો. પછી હેકયુબાએ ને પછી હેલને વિલાપ કર્યા. ફરીથી સૌ લોક મળ્યા ને પોક મૂકી રહ્યા.

પછી વૃદ્ધ પ્રાયમ બોલ્યો-ઓ ટ્રોજનો, હવે તમે લાકડાં લઈ આવો, ગ્રીક સંતાઈ રહ્યા હશે ને તમને મારશે એ ભય રાખશો નહિ; એકિલીઝે મને વચન આપ્યું છે કે બારમા દહાડાનું વહાણું વહાશે ત્યાંલગી હું યુદ્ધ બંધ રાખીશ.

નવ દહાડા લગી તો તેઓએ લાકડાં આણ્યાં કીધાં ને દસમે દહાડે હેક્ટરને યથાવિધિ શબદાહથી બાળ્યો. અગિઆરમે દહાડે તેઓએ ચિતા છાંટી ને ભાઈ તથા મિત્રોએ તેનાં ધોળા હાડકાં એકઠાં કરી એક સોનાના કુંભમાં મૂકયાં ને પછી કુંભને જાંબુઆ રંગના વસ્ત્રમાં લપેટી ખાડામાં દાટયો ને તે ઉપર પથરો પાથર્યા ને સૌએ પોક મૂકીને છેલ્લો શોક કીધો. પછી તે ઉપર તેઓએ ઉતાવળથી દેવડી ચણી લીધી ને ત્યાં આસપાસ રખવાળ રાખ્યા કે કોઈ ઉદ્ધત ગ્રીક તે ઠેકાણાને અપમાન ન આપે. પછી પ્રાયમે નગર જમાડયું ને સૌએ શોક મૂકયો.

એ પ્રમાણે ઇલિયડનો સાર છે. ઇલિયડમાં મુખ્ય નાયક એકિલીઝ છે. તે મોટો શૂર ને માનતૃષ્ણ પુરૂષ હતો. તેનામાં જેમ માનની તૃષ્ણા વિશેષ હતી તેમ તે માનભંગ થયેલી પ્રચંડ ક્રોધ ને અસામ્ય વેરમાં નિર્દય

ને કનિષ્ઠ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો. એગેમેમ્નનની સાથે થએલા કલહથી તેણે પેટબળ્યો ગામ બાળે તેવું કીધું ને ઘણાક દેશીઓનો સંહાર કરાવ્યો; વિકરાળ સાહસથી તેણે ટ્રોજનોનો નદીમાં પણ ઘાણ વાળ્યો અને હેકટરના શબને રથ સાથે ઘસડી તેણે કાળા વેરની પૂર્ણાહુતિ કરી. એકિલીઝ યુદ્ધમા પ્રવીણ તથા ચતુર, ભય તથા ત્રાસ ઉપજાવનારો ને મોટાં વિઘ્ન સંકટની સામા ઘસવામા તથા ટકવામાં મોટો સાહસિક ને આગ્રહી હતો.

તોપણ, રણમાં ઘુમવાને હોંસીલો તથા યોદ્ધાના યશગીતમાં વિલાસ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સંગ્રામ જોયાં કીધો એ તેનું ધૈર્ય અને છતાં મિત્રના મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં ઉતર્યો એવો તેનો મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ બે સદ્‌ગુણ વિસ્મયસહિત પ્રશંસા કરવા જોગ છે. તે વિચક્ષણ, વાચાળ, વિવેકી, નિષ્કપટી હોય તેવું સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરુણ રાજપુત્ર હતો.

એકિલીઝમા અતિ ક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેવું ઇછ્યુ, તોપણ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં શત્રુને પરાભવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

એગેમેમ્નનમાં, મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ નહોતા તે મોટાં સંકટમાં ગભરાઈ જઈ નિરાશ થઈ માથે લીધેલું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ રાજારૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી વ્યવસ્થા કરવામા તેના સરખો બીજો કોઈ ગ્રીક નહોતો. તેની ભવ્ય કાંતિ તથા પ્રભાવશ્રી જોઈને ક્રોધે ભરાયલો એકિલીઝ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી પુરી બહાર કાઢી શક્યો નહોતો.

હું રાજા છઉં, મારી ઇચ્છાપ્રમાણે અમલમા આવવુંજ જોઈએ ને સૌએ વિવેક મર્યાદાથી વર્તવું જોઈએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતુ ને એથી તેણે એકિલીઝ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા દીધો, પણ દેશ સમસ્તના લાભને અર્થે ને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને બટ્ટો ન લાગે માટે તેણે પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઈ વિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યાં છે, તેમ ઘણી કાળજી રાખી ઘણો શ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવાના લોભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં છે.

એજેક્સ (વડો) ને ડાયોમીડ એ બે ધીટ યોદ્ધા, બળ સાહસ પરાક્રમમા એકિલીઝથી ઉતરતા પણ બીજા સૌથી ચઢીઆતા હતાઃ—એજેક્સ અહંકારી ને ભારે ધુધી હતો અને ડાયોમીડ વયે નાનો હતો માટે તે થોડોક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પણ હતો. યુલિસીઝ સાવધ યોદ્ધો ને પ્રપંચવિવેકી પુરુષ હતો. મેનેલેઅસ કોમળ હૃદયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાય છે તેથી સંકોચવૃત્તિથી રહી થોડું પણ અસર કરતું બોલનારો હતો ને એણે પ્રસંગે પ્રસંગે યોદ્ધારૂપે વખાણવા જેવું રણપરાક્રમ દેખાડયું છે.

નેસ્ટર એ વૃદ્ધ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ડહાપણ, અનુભવ ને યુક્તિ જણાય છે. તેણે ઉછળતા જુવાનોને ટપકાથી ને વખાણથી ઉશ્કેર્યા છે અને ભર સંગ્રામમાં રથી થઈ દોડાદોડ કરી છે ને અહીં તહીં સમાચાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંબુમાં, રણમાં રાતદહાડો તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ઘડીએ ઘડીએ વિચાર આપ્યા છે—એ બધો તરુણ વયનો ઉદ્યમ તેની અતિવૃદ્ધવયના સંબંધમા આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે કે ડોસો કેવો ધૂમે છે!

હેલન સ્વરૂપસૌંદર્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પેરિસના પ્રેમને આધીન થઈ પતિને છાંડ્યો ને પ્રીતમ સાથે ટ્રાય જઈ રહી. એ સાહસ કામ તેણે નીતિવિરુદ્ધ કર્યું. તે પેરિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિલાસી થઈ રહી જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં પોતાના સંબંધીજનને જોયા ને મેનેલેઅસને જોયો ત્યારે તેના હૃદયમા દબાઈ ગએલો પ્રેમ પાછો જાગ્યો ને ઉછળ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતુ. પેરિસ મુઓ ને તે મેનેલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઈ ને જતાં ડરી પણ નહિ. એ સૌ ઉપર વિચાર કરતાં જણાય છે કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ કોમળ પ્રેમમય સરળ હૃદયની હતી. જયાં સતેજ પ્રેમ દીઠો કે તે તરત બાવરી ને પછી આધીન થઈ રહેતી, તો તેનામા નીતિ અનીતિ, સાર અસાર, લાભ હાનિ એનો વિચાર કરવાની શક્તિ કયાંથી હોય?

હેકટર એ મોટો શૂરવીર પુરુષ હતો, રણસંગ્રામનો સઘળો ભાર તેના માથા ઉપર હતો ને કુટુંબ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતી પર હતો એટલું છતાં તે સર્વ ગ્રીક યોદ્ધાઓને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ને સમૂહસંગ્રામમા પુરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાળવાનો સમો આણ્યો.— એ પુરુષ કેટલો ઉદ્યોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીટ, કેટલો સાહસિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઈએ!! એકિલીઝ સાથે હેકટર લડ્યો! નાદાન પેરિસે ખોટું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઈ જાણ્યું. વેરભરાયલા, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લજ્જિત કુસંપી વિલાસી ઠાવકા સરળ ટ્રોજનોનું ઓલ્યું પળવાનું નથી, એઓ

હારવાના છે ને માર ખાવાના છે, કોઈ રીતે ઉગરવાના નથી એમ જાણી તેણે નાશને તરત આવતો અટકાવ્યો ને ઉદારબુદ્ધિથી યુદ્ધ દાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ ઉંચું સ્તુતિપાત્ર છે.

આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બંધુરૂપે ને પ્રિય દેશીરૂપે તેનું હૃદય કોમળ, પ્રેમદયા ભરેલું હતું, અને રાજપુત્રરૂપે, રાજ્યના સ્તંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરુષાર્થ વિચારમા રોકાયલું હતુ.

મોટું પરાક્રમ કર્યા પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઈ કોઈવાર તે ગર્વનાં કુવડ વેણ કાઢતો; વેળાએ ગભરાઈને અસાવધ બહાવરો થતો; એકિલીઝને જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાઠો, પણ પાછો સામો ઉભો રહી લડયો. એ પ્રસંગોથી તે પોતાની વીરનીતિથી કંઈક રહિત થયો કહેવાય; પણ એકિલીઝના ઘોર ત્રાસથી તે ઉગરવાને ઇચ્છતો હતો. તે યુદ્ધમાં જ્યારે ત્યારે પોતાના શબની દુર્દશા ન થાય તેને માટે કરગર્યો છે એ તેનું સુઘડ અંતઃકરણ બતાવે છે.

પેરિસ રંગીલો રાજકુંવર—પ્રેમી ને વિલાસી હતો. તે મનસ્વી રણયોદ્ધો હતો પણ સચોટ બાણુ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિલાસવિષયમાં નીડર ને સાહસિક હતો. મોટા ભાઈએ ઠપકો આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ બોલ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિંદા ન કર—તે માગી મળતી નથી. જેને લજ્જાનીતિનો વિચારજ નહિ તેનો દોષ શું બોલવો ? કોમળ ખૂબસુરતીને કોમળ ખૂબસુરતી મળી ! બબડતા લોક મોહિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કર્યો ! પેરિસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો; રણવિલાસ કર્યો, એકિલીઝને માર્યો ને પછી પોતે શસ્ત્રઘાએ પડયો—રાજકુંવરે નામ કર્યું ! કુમળો સુઘડ પ્રેમી વિલાસમાં મગ્ન, હાણુ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાચતો !

---

૨૨. મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર.

જે પુરુષ કમાતો ને ઘર ચલાવતો હોય તે પોતાના ઘરમાં મોટો કહેવાય છે. જેઓ નાતમાં વધારે વરા કરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને સમજતા હોય તે શેઠ–પટેલ–પંચ કહેવાય છે. જેઓ દેશના લોકનું પરદેશી શત્રુઓથી રક્ષણ કરે છે ને તેઓના સુખની વ્યવસ્થા રાખે છે, તેઓ રાજા, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે. જેઓ વિદ્યા, કળા, ધર્મ, સદ્ગુણ એ વિષયમાં વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્ જેઓ પોતાના ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા હોય છે તે મોટા પુરુષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોટા પુરુષોમાં કોઈ એવો અથવા એવા હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓમા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી બીજા કવચિતજ જણાય છે. જે વીરલાએ અથાક ઉદ્યોગ ને અખૂટ યુક્તિથી મોટાં મોટાં વિઘ્નસંકટની સામા ઉપરાઉપરી યુદ્ધો કરી સતેજે મોટા જય મેળવ્યા હોય છે–જે અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે મહાપુરુષ કહેવાય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી ઘણા ઘણા દેશના લોકને જાણીતા કર્યાં હોય છે ને એઓના ઉપર સત્તા ચલાવી હોય છે તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ મનાય છે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિવાહન એ રાજાઓ, ગૌતમ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ ને અત્રિ એ સપ્તર્ષિ, મનુ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, બુદ્ધ, શંકર, ઇત્યાદિ આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. એઓ સંબંધી યથાસ્થિત ઇતિહાસ આપણા જાણવામા નથી, તોપણ તેઓનાં કર્મના જય જોઈને આપણે સેંકડો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આવ્યા છિએ.

મહાપુરુષનાં ચરિત્રથી શા લાભ છે તે જોઈએ. મહાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવામાં આવે છે–તે કાળમાં લોકનાં તનમન ધનબળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સંબંધમાં આવેલાની કેવી હતી તે જાણ્યામાં આવે છે–દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જો જુદા વિચારના હતા તો કઈ તજવીજે તે મહાપુરુષે સર્વને એકસરખા વશ કર્યા તેની અને બીજી ઘણી ઘણી તે કાળની વાતોથી આપણે જાણીતા થઈએ છીએ. બીજા પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દૃષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાક જણુ પોતાનાં અસાધારણ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાય છે, તોપણ તેઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદ્ય હોય છે;

તો તેઓના સદ્‌ગુણ લેવા ને દુર્ગુણ ન લેવા એ જે બોધ તે ચરિત્રદર્પણમાંથી સહજ જણાઈ આવે છે. કેટલાકે હીનહીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉદ્યમ, સદ્‌ગુણ ને બુદ્ધિથી નામ મેળવ્યા છે, કેટલાકે સ્વાર્થ સુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે શ્રમ, ત્રાસ વેઠતાં પોતાનો આગ્રહ ન મૂકતા દેશાભિમાન દેખાડ્યાં છે ને નવા વિચાર જગતમાં પ્રગટ કર્યા છે, કેટલાકે ઘણી વાર ન ફાવ્યાથી કંટાળો આવ્યો છતાં પણ ઉમંગ આણી ખંતી રહી વિદ્યા-કળામાં ને અજાણ્યા દેશોમાં શોધ કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, કીયા ઉદ્યમથી ને કેઈ તજવીજે તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરુષ કહેવાયા તે જાણવું થોડું લાભકારી નથી. જે દેશમાં ઘણા મહાપુરુષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રૂડી હોય છે. હીણી દશામા આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો તે લોકમા મહાપુરુષોની સંખ્યા વધવી જોઈએ. દેશવિદેશના મહાપુરુષોના ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી મોટા કર્મ કર્યેથી કેટલાક જણ આગળ પડે છે ને અનુકળ પ્રસગ સાધી મહાપુરુષમાં પોતાની ગણના કરાવે છે.

રાજા તથા વિજયી યોદ્ધા.

સાઈરસ (કૈખુશરૂ) ઇરાનના એક અમીરનો અને મીડિઆના રાજાની દીકરીનો કુંવર હતો. એના વડવાને સ્વપ્ન થયું હતુ કે દીકરીનો દીકરો એશિઆનાં સઘળાં રાજ્યનો ધણી થશે, તે ઉપરથી તેણે તેને જન્મ્યા પછી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. વજીરે તેમ ન કરતાં એક ભરવાડને છાનો ઉછેરવા સોપ્યો. દસ વર્ષનો થયો ત્યારે તે છતો પડયો ને પછી તેના વડવાએ તેને ઇરાન મોકલી દીધો.

સાઈરસ ઇરાનમા સારી કેળવણી લઈને થોડો કાળ વડવાના રાજ્યમા જઈ રહ્યો. ત્યા તેણે મોજમઝામાં દીલ ન રાખતાં રાજ્યકાજમા પાકી માહીતી મેળવી. તે મોટેરાઓના હુકમમાં રહેતો ને તેઓ તેને સારી પેઠે ચાહતા. (કેટલાક તવારીખ લખનારા જણાવે છે કે સાઈરસે ઇરાનના પહાડી લોકને મીડિઆ તરફ લઈ જઈ વડવા સાથે લડાઈ કરીને એને હરાવી કેદ કીધો હતો–ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૯માં) થોડા વર્ષ પછી મીડિઆનો રાજા મરણ પામ્યો ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો બેઠો.

સાઈરસ પાછો ઇરાનમાં આવી બાપની સાથે રહી રાજ્યકારભાર ચલાવે છે એવામા ખબર આવી કે બાબિલન તથા તેનાં કુમકી રાજ્યો મીડિઆ ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરે છે. તરતજ સાઈરસ ત્રીસ વર્ષની ઉમરે ત્રીસ હજાર લશ્કર લઈને પોતાના મામાની કુમકે મીડિએ ગયો. તહીં ગોઠવણ કીધા પછી તે આર્માનિઆ ઉપર ઉતર્યો ને ત્યાંના રાજા તથા રાજકુટુંબને તેણે કેદ કીધાં. પછી તેણે બાબિલનવાળા સાથે મોટી લડાઈ કરીને તેને તેના નગરમાં ઘાલ્યો અને લીડિઆનો ક્રીસસ રાજા જે તેની કુમકે આવ્યો હતો તેને પણ તેના રાજ્ય તરફ ભગાડયો. પછી આર્માનિઆ તથા એસિરિઆની સરહદ ઉપર રહીને પાછો તે પોતાના મામાને (જયા એણે એસેરિયાના રાજાને હરાવ્યો હતો ત્યાં) તંબુમાં આવી મળ્યો.

પછી સાઈરસે કપેડોશિઆના લોકને તાબે કરી લીડિઆમાં આવી ક્રીસસ સાથે ભારે લડાઈ મચાવી. ક્રીસસ હાર્યો ને રાજનગર સાર્ડિસમાં ભરાયો. સાઈરસે ઘેરો ઘાલ્યો ને ચૌદ દહાડા પછી ક્રીસસ શરણે આવ્યો.--ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૬માં લીડિઆ જીત્યા પછી તેને લગતો સઘળો મુલક તાબે કરી સાઈરસ પાછો ફર્યો. બાબિલન આગળ તેનું લશ્કર બે વર્ષ થયાં પડી રહ્યુ હતું તેથી તેણે ત્યાં આવી નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. લશ્કરથી નદી પાર કરાય તેવું નહોતું તેથી તેણે નદીનું પાણી એક મોટું તળાવ હતું તેમાં વાળ્યું ને પછી એક રાતે લાગ જોઈ સાઈરસે પોતાના લશ્કરને નગરની માંહે દોર્યું. તે રાતે બાબિલનના રાજાએ લશ્કરી સરદારોને પોતાના મહેલમાં ખાણું આપ્યું હતુ ને ત્યાં સૌ છાકટા થઈને પડ્યા હતા. એમાંના કેટલાક પોતાના રાજાને બચાવવાને સામા થયા, પણ કપાઈ પડ્યા ને તેઓની સાથે બાબિલનના રાજયનો પણ અંત આવ્યો–ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૩૮માં. પછી સાઈરસ, પોતાના મામાને જીતેલા સઘળા મુલકનો શહેનશાહ થાપી ઇરાનમાં આવી માબાપને મળ્યો.

થોડા માસ પછી તે પાછો પોતાના મામાને મળવાને મીડિઆ ગયો ને અહીં તેની દીકરી સાથે પરણ્યો. પછી તે પોતાની સ્ત્રીને લઈને બેબિલોન જઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે પોતાના જીતેલા મુલકનો કારભાર રૂડી રીતે ચલાવવા સારૂ ખાનદાન તથા કાબેલ શખ્સોને ઠામઠામ મોકલ્યા. થોડે દહાડે તેનો મામો મરણ પામ્યો ને પછી સાઈરસ તેના વારસ દાખલ મોટો શાહેનશાહ કહેવાયો.

સાઈરસે સિરિઆ ને રાતો સમુદ્ર એ બેની વચમાંના સઘળા પ્રદેશ જીત્યા તેમ ઈશાન તથા પૂર્વ તરફનો પણ ઘણો મુલક જીત્યો. પછી જ્યારે તે આગળ વધ્યો ત્યારે સીથિયન લોક સામા થયા અને લડાઈ

થઈ તેમાં તે હાર્યો ને કપાયો. (કોઈ કહે છે કે તે પોતાના રાજ્યમાં સગા કુટુંબમાં સુખસંતોષે મરણ પામ્યો છે.) સાઈરસ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૯૯માં જન્મ્યો હતો ને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે ૫૨૯માં મુઓ. તેણે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૯માં વડવાને મારી મીડિઆનું રાજ્ય લીધું એ ખરૂં હોય તો તેનું રાજ્ય ૩૦ વર્ષનું ગણાય.

સાઈરસનો જન્મ થયો તેની આગમજ એશિઆમા સૌથી મોટું રાજ્ય બાબિલનનું હતું; લીડિઆનું જબરૂં થયું હતું ને મીડિઆનું સ્વતંત્ર થયું હતું. ઇરાનમાં જુદા જુદા અમીરો હતા, પણ તે મીડિઆના તાબામાં હતા. સાઈરસના બાપનો મીડિઆ સાથે સંબંધ થયો તેથી તે ઇરાનનો શાહ જેવો પણ મીડિઆનો છત્રપ મનાતો. સાઈરસે મીડિઆના સંબંધરૂપી પ્રસંગથી પણ પોતે ઉપરા ઉપરી મેળવેલા જયથી ઇરાનનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કીધું ને પુષ્કળ વધાર્યું. પાછલા વખતમાં તેવું બીજું કોઈ પણ રાજ્ય નહોતું. પશ્ચિમ એશિઆના ને મધ્ય એશિઆના મોટા ભાગના મુલકો ઇરાની રાજ્યમા ગણાયા. જુદાં જુદાં રાજ્યોનો જુદો જુદો વહીવટ ટળ્યો ને એક સરખો ઇરાની વહીવટ બધે ચાલવા લાગ્યો. એ સઘળો ફેરફાર થોડાં વર્ષમાં કોણે કરી મહેલ્યો? ઇરાન દેશના એક પહાડી પ્રદેશના એક નિસ્તેજ અમીરના દીકરાએ. એને મીડિઆનું રાજ્યબળ સહાયમાં હતું, તોપણ સામું પાછું બાબિલન, લીડિઆ ને બીજાં રાજ્યોનાં એકત્ર થયેલાં સૈન્યોનું અમાપ બળ હતું. પણ જેમ વાઘ હાથીઓના ઝુંડમાં પડે તેમ સાઈરસ લડાઈમા ઉતર્યો. સામા લશ્કરમાં ઘણાએક લોક જુદી જુદી જાતના ને ગભરાએલા અથવા વેઠે પકડાયલા હતા; પણ તેઓની એકત્ર સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, ને ઇજિપ્તની કુમક જોરાવર તથા ગોફણુ તીર મારવે ચપળ હતી; તેઓનો સરદાર લીડિઆનો ક્રીસસ ચતુર ને બહાદુર હતો—સાઈરસના લશ્કરમાં માણસ થોડાં, પણ તે એક દેશી, સંપીલાં, ઉમંગી, પહાડી ને વિશેષે તરવારબાજ હતાં; અને તે પોતે તદબીરવાળો ને સાહસિક લડવૈયો હતો.—બાજી ખેલાઈ સાઈરસ જીત્યો.

એણે મીડિઆના દરબારમાં ઘણા વર્ષ કામકાજ જોયાં કીધું હતું તેથી તેને તદબીરથી કામ કાઢી લેતાં સારૂં આવડતું. એ જાતે શૂરો સરદાર હતો ને લડાઈમાં દુશ્મન ઉપર ધશ્યો જતો, તોપણ એમ કરતાં પહેલાં તે ઠરીને વિચાર કરતો ને તદબીરથી કામ કરતો. એનું સાહસ વિચારયુક્ત હતું. બાબિલનના રાજાને નગરમાં ઘાલ્યો, તેને મદદ કરે તેવાં રાજ્યોને તોડ્યાં ને પછી બાબિલન લીધું; જીતેલો મુલક મામાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે સઘળો મુલક પોતાનો કહેવડાવ્યો. એણે પાછલા રાજાએ બેબિલોનમાં કેદ કરેલા પચાસ હજાર યાહુદીને છોડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા તે પણ તેની ઇજિપ્તમાં જવાની તદબીર હતી. સાઈરસનામાં રાજ્ય વધારવાનો અતિશય લોભ હતો ને લોભમાજ તે સીથિઆ લેતાં કતલ થયો. તેણે બેબિલોનમાં દાખલ થયા પછી ઘણાક નિરપરાધીને પણ કાપી નંખાવ્યા હતા ને ક્રીસસને પણ જીવતો બાળી મૂકવાને ચિતા પર ચઢાવ્યો હતો. (પછવાડેથી તેને ઉગાર્યો હતો.) એ બે દોષ સિવાય તે રાજ્ય મેળવવે ને બંદોબસ્તથી ચલાવવે પુરો લાયક હતો. તેણે પોતાના દેશની કીર્તિ વધારી પોતાના નામની કીર્તિ જગતમાં સ્થિર રાખી છે.

અલેકઝાન્ડર-સિકંદર, ગ્રીસ દેશના મેસીડોન પ્રાંતના ફિલિપ રાજાનો પુત્ર, ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૫૬માં જન્મ્યો હતો. તેર વર્ષનો થયો કે ફિલિપે તેને એરિસ્ટોટલ નામે પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનીને સોંપ્યો. એણે પોતાના શિષ્યને ઘણીક વિદ્યા ભણાવી, પણ રાજ્યનીતિમા વિશેષ નિપુણ કર્યો. સિકંદર પોતાના બાપ સાથે લડાઈમાં જતો. તેણે સત્તર વર્ષની વયે એક પ્રસંગે સૈન્યજનને ને ફિલિપને મરતાં ઉગાર્યાં હતા ને અઢારમે વર્ષે એથિનિઅન ગ્રીક ઉપર ધસારો કરી તેમને હરાવ્યા હતા. તે પોતાના બાપની ગેરહાજરીમાં દરબારી કામકાજ રૂડી રીતે ચલાવતો અને બીજા રાજ્યોના એલચીઓનો સત્કાર કરી તેમની સાથે વર્ત્તમાન પ્રસંગસંબંધી તથા તેઓના દેશના બળસંબંધી વાતો કરતો. જ્યારે ફિલિપે ૩૩૭માં ક્લીઓપેટ્રા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે સિકંદર ઘણો નારાજ થયો; ને પછી જ્યારે ત્યારે તે બાપની સામા થતો. તેણે પોતાની મા ઓલિમ્પિયાસને વડવાને ત્યાં મોકલી દીધી હતી. ફિલિપે ઓલિમ્પિયાસનું મન મનાવવાને સિકંદરની બેનને તેના મામાની સાથે પરણાવી, પણ એ પ્રસંગે ખાનાની રંગરેલીમાં રક્ષક સૈન્યમાંના એકે ફિલિપને ખંજર ભોંક્યું ને એ મુઓ —૩૩૬માં.

એ બનાવથી રાજ્યમા ગભરાટ થઈ રહ્યો ને શત્રુદેશમાં હર્ષ વ્યાપ્યો. એક સરદારે રાજ્યાસન ઉપર બેસવાની ખટપટ કરવા માડી. કુટુંબક્લેશને લીધે ને સાવકીનાં સગાનું રાજ્યમાં પ્રાબલ્ય થએલું તેથી પોતાને રાજા કહેવડાવવાની સિકંદરની હિંમત ચાલી નહિ. તે પોતાના મિત્રોની સલાહથી પોતાનું લશ્કર લઈ બેસા-

લીમાં ગયો ને અહીં તેણે એવું તો ભાષણ કર્યું કે લશ્કરે તેને ગ્રીસનો મુખ્ય સેનાધિપતિ કહી માન આપ્યું. તરત તે પાછો આવ્યો ને રાજ્યાસન માટે ખટપટ કરનારા સરદારને તેણે મારી નંખાવ્યો.

સિકંદર પ્રથમ તો જે લોક ફિલિપનું મરણ સાંભળી સ્વતંત્ર કહેવડાવવા લાગ્યા હતા તેઓને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. તેણે ટ્રિબેલિઅન ને ઇલિરિઅન એ લોકને તાબે કર્યા. સિકંદર ઇલિરિઅનમાં મરી ગયો એવી ઊડતી વાત ચાલેથી થીબન લોકે મેસીડોન ગારિસકના બે સરદારને બજારમાં આણી મારી નાખ્યા એ ખબર સિકંદરને પહોંચી કે તે ઘણી ઝડપથી તેર દહાડામા ત્યાં ગયો ને થીબ્સનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો. તેણે થોડાક કલાક સુધી નગરના લોકની, સ્ત્રી બાળક સૌની કતલ કરાવી અને એક પિંડાર નામે કવિના ઘર સિવાય બીજાં સૌ ઘરોને તોડી ભાંગી પડાવ્યા, દહેરા તથા તેને લગતી જમીન સિવાય બાકી સઘળી સૈન્યજનોને તેણે વહેંચી આપી અને કેદીઓને ગુલામ દાખલ વેચી અગિઆરેક લાખ રૂપીયા જેટલુ નાણું પોતાના ભંડારમાં નાખ્યું. થીબનની દુર્દશા જોઈ એથીનીઅને ને બીજા ગ્રીક ત્રાસ પામી જઈ દબાઈ રહ્યા અને સિકંદરે પોતાના રાજ્યને દગા બખેડાથી નિર્ભય કીધુ. પછી તે રાજય કાજની વ્યવસ્થા યોગ્ય પુરુષોને સોંપી એશિઆખંડમાં જય મેળવવા જવાની તૈયારી કરતો થયો.

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૪ની વસંત ઋતુમાં હજાર પાયદળ તથા પાંચ હજાર ઘોડા અને લશ્કરને પગારમાં આપવાને પોણાબેલાખ રૂપીઆ સાથે રાખી (કેટલાક કહે છે કે તેને પોણાપાંચલાખ કરતાં વધારેનું દેવું હતુ) એકસો સાઠ કોટિયાં ભરી ને બાવીસેક દહાડે એશિયામા જયાં અસલ ટ્રોયનગર હતું ત્યા આવી પહોચ્યો અહીંથી આગળ ચાલતાં સિકંદરે ઇરાનના ડેરાઅસ દારાના એક સરદારને ગ્રાનિકસ નદીને કાઠે મોટી ફોજ સાથે ઉભેલો જોયો. મોટી લડાઈ થઈ ને તેમા ઇરાની લોક તદન હાર્યાં (૩૩૪ના મે મહીનામા) એ હારથી સાર્ડિસ અને બીજાં ઘણાક નામીચા શહેર તેને તાબે થયાં. માઈલીટસ આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે ઇરાનીઓનાં મોટા રાજયને નક્કી ઉધું વાળવુંજ એવો નિશ્ચય કર્યો ને પોતાનો વહાણનો કાફલો કાઢી નાખ્યો. હેલિકાર્નેસસ આગળ આવ્યો ત્યારે ઘણાક રાજાઓએ ત્યા આવી તાબે થવાનુ કબુલ કર્યુ પછી કેટલુંક લશ્કર વેરાતું પડયું હતુ તેને એકઠું કરવાને સિકંદર, ગોર્ડિયમ નગરમાં રહ્યો. અહીંના કિલ્લામાં એક ગાડી હતી ને તેના ધોરીઆ સાથે ઝુંસરીને વળગાડીને એક ઝાડની અંતર છાલથી બહુજ મજબુત ગાંઠ મારેલી હતી ને તેને વિષે લોક કહેતા હતા કે જે કોઈ તે ગાઠ છોડશે તે આખા એશિઆખંડનો વિજયી થશે. સિકંદર તે જોવા ગયો ને જયારે કોઈથી ગાંઠ છૂટી નહિ ત્યારે તેણે પોતાની તરવારથી તે કાપી નાખી. પછી ગોર્ડિઅમથી સિલિશિઆમાં આવીને તેણે ઇરાનીઓને લડાઈમાં હરાવ્યા, પણ એકદમ માંદો પડી ગયો તેથી તે તાકીદથી આગળ વધી સકયો નહિ.

સિકંદરની પ્રકૃતિ સારી થઈ કે તેણે છાવણી ઉઠાવી અને સીરિઆની સરહદ ઉપર ઈસસ નગર આગળ ઇરાનનો શાહ ડેરાયસ જાતે લડવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો (૩૩૩). ડેરાયસ નાઠો, પણ તેની મા, સ્ત્રી તથા તેના છોકરાં જે પકડાયા તેને સિકંદરે માન વિવેકથી રાખ્યા. પછી તેણે ફીનિશિઆનાં કેટલાંક આબાદ શહેરો તાબે કર્યા; સાત મહીના ઘેરો રાખી ટાઈર શહેર લીધુ (૩૩૨); જેરૂસેલમમા થઈને ઇરાનનું ગેઝા લઈ તેણે ઇજિપ્ટ દેશ તાબે કર્યો અને નાઇલ નદીના મુખ ઉપર એલેકઝેંડ્રિયા નામે નગર વસાવ્યું (૩૩૧ના આરંભમા). પછી તે પાછો ફર્યો ને યુફ્રેટીઝ તથા ટાઈગ્રિસ નદી ઓળંગી એસિરિયાના આર્બીલા નગરથી પચાસ માઇલ આણીપાસ આવી અટકયો. અહીં ડેરાયસે દસ લાખ લશ્કર એકઠું કરી રાખ્યું હતું. ગ્રીક તથા ઇરાનીઓની મોટી લડાઈ થઈ (૩૩૧ના ઓક્ટોબરમા) અને તેમાં ઇરાનીઓ પુરેપુરા હાર્યા. એ આર્બીલાની લડાઈથી સિકંદર એશિઆનો વિજયી કહેવાયો.

તે બેબિલન, સૂસા, પાર્સિપોલિસ વગેરે શહેરોને સહેલથી તાબામા લઈ ડેરાયસની પાછળ લાગ્યો. (કેટલાક કહે છે કે તેણે પાર્સિપોલિસને બાળી મૂકયું હતું). દર રોજ ચાળીસ માઇલ કૂચ કરતા તે પંદર દહાડે મીડિઆની રાજધાની એકબેટાનામા જઈ પહોંચ્યો ને ત્યાંથી પાર્થિઆમા ગયો-અહીં તેણે સાંભળ્યું કે બેકટ્રિઆના નવાબે ડેરાયસને મારી નાખ્યો છે. તરત તે આગળ ચાલ્યો. થોડીક મજલ કપાઈ એટલે તેણે કેટલાક ઇરાનીઓને એક ગાડીની સાથે આવતા દીઠા. પાસે જઈને જોય છે તો ડેરાયસ અદસસ્તો ગાડીમાં પડેલો. થોડીવાર પછી ડેરાયસ મરણ પામ્યો ને સિકંદરે તેના મુડદાને મોટા લશ્કરી માન સાથે અવલમંજલે પહોચાડયું.

તેણે કેટલાક ગ્રીક સવારોને પગાર ચૂકવી આપી ગ્રીસ વિદાય કર્યા અને સરદાર તથા લશ્કરને ઘણાંક

બક્ષીસ વહેંચ્યાં. એ પછી તેના લશ્કરી લોક બૈરાંની ને દારૂની મોજમઝામાં એવા તો ગુલતાન થઈ ગયા કે તેઓને સાવધ કરવાને સિકંદરે બહુ તજવીજ કીધી છતાં તેઓએ માન્યું નહિ. તેણે ઇરાની લોકને રાજ-કારભાર સોંપવા માંડયો અને ત્રીસ હજાર ઇરાની છોક-રાઓને ગ્રીક ભાષા ને ગ્રીક કવાયત શીખવવાનો બંદો-બસ્ત કર્યો; વળી તેણે પોતાના એક વિશ્વાસુ મિત્રને પણ કપટ કર્યાને બહાને ગરદન મરાવ્યો ને નિર્દયપણું બતાવ્યું. એ પ્રમાણે જ્યારે તેણે આખ ફેરવી ત્યારે સૌ ગ્રીક પોતાની શુદ્ધિમાં આવ્યા ને આજ્ઞાંકિત થયા.

પછી તેણે ડ્રેનજિઆના, અફગાનિસ્તાન, સીસ્તાન અને પશ્ચિમ કાબુલ એ તાબે કીધા. હિંદુકુશની દક્ષિણના માર્ગમાં એક નવું નગર કરી તેમાં પોતાના દેશના સાત હજાર વૃદ્ધ લશ્કરી સિપાઈઓને વસવાને રાખ્યા. પછી પહાડમાંથી પંદર દહાડાની મજલ કાપી તે બેકટ્રિઆમાં ગયો. ત્યાં ઓક્સસ નદી ઉપર લડાઈ કરીને ડેરાયસના ખૂની બેસસને પકડી મંગાવી ચીરી નંખાવ્યો. આગળ વધીને તેણે સઘળો સોગડિઆનો પ્રાંત જીત્યો અને જેકસાર્ટિઝ નદી ઓળંગી સીથિઅન લોકની સામા લડતાં અસાધારણ પરાક્રમ દેખાડયું. પાછા વળતા તે એક તાબે થયેલા બેકટ્રિઅન રાજાની દીકરી રોકસાના સાથે પરણ્યો. એ બે વર્ષના દરમિ-આનમાં તેણે પાછાં પોતાના એક બીજા મિત્રને દારૂની મેલાઈના ટંટામાં મારી નંખાવ્યો હતો ને જ્યારે ત્યારે અંશીપુરુષ છઉં માટે ઈશ્વરી માન મને મળવું જોઈએ એમ તે ગર્વથી બોલતો હતો.

છેલ્લે તે (૩૨૭ માં) સિંધુ નદી ઓળંગી અટક આગળ આવ્યો ને જ્યારે તેણે જેલમ નદી પાર કરવા માંડી ત્યારે પોરસ નામે હિંદુ રાજા સામો થયો. સિકંદરે લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો. જ્યારે પોરસને સિકંદરની પાસે લાવ્યા, ત્યારે તેણે તેનો મજબુત બાંધો, તેની ભવ્ય કાંતિ ને તેનું નીડરપણું જોઈ પ્રસન્ન થઈ તેને મિત્ર કહ્યો ને તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું. પોરસ પણ વચની મિત્ર થઈ રહ્યો. જેલમને કાંઠે રણક્ષેત્રમા નૈસી નામે અને સામે કાંઠે બ્યુસીફેલીઆ નામે બે નગર વસાવ્યાં. સિકંદરનો માનીતો ઘોડો જે તેની સઘળી જીતમાં સાથેજ હતો તે વૃદ્ધ થએથી જેલમને તીરે મુઓ હતો તેનું નામ બ્યુસીફેલસ હતુ ને તેની યાદગીરી રાખવાને તેણે બીજું નગર વસાવ્યું હતું. અહીં પછી સિકંદરે લડાઈમા પડેલાઓને દટાવ્યા, દેવતાઓને બળિદાન આપ્યાં ને નદીને કાંઠે મોટા તમાશા કર્યા.

તેણે સિંધુ ને જેલમની વચમાંનો ને બીજો કેટલોક પ્રદેશ જીતીને પોરસને આપ્યો અને ઘણાક રાજાઓના વકીલો તાબેદારી કબુલ કરવાને આવેલા તેઓનો સત્કાર કીધો. તેણે સતલજની પેલી પાસ જવાની તૈયારી કરવા માડી, પણ સરદારો હઠ લેઈ બેઠા. ત્રણ દહાડા ઘોળાઘોળ થયા પછી સિકંદરે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. પછી બે હજાર વહાણનો કાફલો સિંધુ-નદીમાં રહીને સમુદ્ર તરફ ચાલ્યો અને બીજું લશ્કર નદીને બંને કાંઠે બે ભાગમા વહેંચાઈ ચાલ્યું. એક વાર ગ્રીક લશ્કરે કાફલામાંથી કાંઠે ઉતરી એક કિલ્લા પર હલ્લો કર્યો, પણ સીડીને આવતાં વાર લાગી તેથી સિકંદર કોટના રખેવાળોને મારી ઉપર ચઢી જઈ અંદર કૂદી પડયો ને કતલ કરતો ચાલ્યો; પણ એવામાં એક જખમ વાગ્યું ને તે પડતોજ હતો, પણ તેટલે સાથીઓએ આવી પહોંચી તેને ઉચકી લીધો ને વહા-ણમા આણ્યો. પછી કાફલો આગળ ચાલ્યો ને સમુદ્ર આગળ આવ્યો (૩૨૬ના મે-જુનમાં). કાંઠે કાંઠે ચાલતું લશ્કર પણ ત્યાં આવી મળ્યું. અહીં સિકંદરે ગોઠવણ કરી કે લીઓનેટસ થોડાંક વહાણ સાથે સિંધુ-નદીમાં રહે, નીઆર્કસ મોટો કાફલો લેઈ સમુદ્રમાર્ગે પણ કાંઠાની નજીક નજીક રહીને ઇરાન આવે અને બાકીનું લશ્કર ખુશકીને રસ્તે પોતાની સાથે આવવાને તૈયારી કરે.

પછી તે આર્બીસ નદી ઉતરીને જીડ્રોશીઆમાં આવ્યો. અહીં પોતે ને લશ્કરના લોક અત્યંત દુઃખ પામ્યા-રસ્તાનાં ઠેકાણાં નહિ તેથી તેઓ વારે વારે ભૂલા પડતા, રેતાળ જમીનમાં પગ પેસી જતા તેથી ઉતાવળા ચાલી શકતા નહિ, ટેકરા ટેકરી મુશ્કેલીથી ચઢતા, ખોરાક ને પાણી વગર ગભરાતા; તોપણ સિકંદર પોતાના દાખલાથી તેઓને હિંમત આપ્યાં કરતો ને તેઓ દર રોજ ત્રીસ ચાળીસ માઇલ ચાલતા. એમ દુઃખ વેઠતાં તેઓ કાર્મેનિઆમાં આવ્યા. એ શહેરમાં તેઓ થોડા દહાડા રહ્યા ને પછી ઇરાનમાં આવ્યા. અહીં કેટલાક દંગા બખેડા થયા હતા તેનો બંદોબસ્ત કરી સિકંદર સૂસે આવ્યો.

સૂસામાં તે ને લશ્કરી લોક ઈશ્ક દારૂ નાચરંગની મોજમઝામાં શુમાર વિનાના વહ્યા. પોતે ડેરાયસની વડી છોકરી બારસીની સાથે પરણ્યો ને બીજા સરદા-રોને ઇરાની રાજવંશી એંસીએક છોકરીઓ સાથે પર-ણાવ્યા-સૌનાં લગ્ન સામટાં એકજ વખતે થયાં હતાં. તેણે એશિઆખંડમાં પરણેલા ગ્રીકની સંખ્યા ગણાવી તે દસહજારની થઈ; લશ્કરને પુરેપુરો પગાર ચૂકવી

આપ્યો; જે ત્રીસ હજાર ઇરાની છોકરાઓને માટે કવાયત શીખવાનું ફરમાવ્યું હતું તેની તપાસ કરી; અને જેઓએ હિંદુસ્તાનમાં વફાદારીથી ને બહાદુરીથી નોકરી કરી હતી તેઓના પગાર દરજ્જા વધાર્યા.

પછી કેટલાંક લશ્કરને ટાઈગ્રિસ નદી ઉપર હાજર રહેવાને હુકમ કરી સિકંદર (૩૨૫ની આખરે) એકબેટા થઈને બેબિલોન આવ્યો. અહીં રહી તેણે પોતાના મોટા રાજ્યસંબંધી કાયમ બંદોબસ્ત રાખવાને અને પ્રજાને સુધારી સુખી કરવાને ઘણાએક વિચાર કર્યા; પણ તેટલામાં તે આઠ દહાડા તાવનો મંદવાડ ભોગવી મરણ પામ્યો-ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૩ના મે અથવા જૂનમાં.

સિકંદર એ શબ્દ મુસલમાની રાજ્યે આ દેશની ભાષાઓમાં નવો દાખલ કર્યો છે. ફલાણાનો દહાડો સિકંદર (ચઢતો) છે એમ લોક ઘરમાં તથા વ્યવહારમાં બોલે છે અને જાણે તે શબ્દના ઉપર મોહ તથા આશ્ચર્યથી મનમાં જોતા હોય તેવા તે દેખાય છે. સિકંદર એ નામ ઘણા રાજાઓએ ધારણ કર્યાં છે, પણ લોકમાં જેનું નામ ચાલે છે તે સિકંદર તો ઉપર કહેલો ગ્રીક છે એમ હવે ઓળખાવવાની જરૂર રહી નથી.

એના બાપનું મરણ થયું કે સઘળાં ગ્રીક રાજ્ય સ્વતંત્ર થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ગ્રીકના હાડવેરી જે ઇરાનીઓ તે પણ હવે પોતાનું ફાવશે જાણી હરખાયા. પાછો રાજકુટુંબમાં કલહ ને તેથી સરદારોમાં પરસ્પર વિરોધ જાગેલો, એવી સ્થિતિમા આવી પડેલા મેસીડોનના રાજ્યને વીસ વર્ષના સિકંદરે લગાર પણ આંચ ન લાગવા દેતા સતેજ રાખ્યું અને પછી તરતજ એશિઆમા જઈ ઉપરાઉપરી યુદ્ધ કરી મોટા વિસ્તારવાળા ઇરાની રાજ્યને જોતાંજોતાંમા ઉંધુ વાળી નાખ્યું ને જ્યા ત્યાં પોતાની આણ વર્તાવી; વળી આગળ નથી તાતાર દેશનો ઘણોક ભાગ ને હિંદુસ્તાનનો પંજાબ પ્રાંત એ જીત્યા-એ સઘળું કામ તેણે બાર વર્ષની ટુંકી મુદતમાં કર્યું એ તેનો અદ્‌ભુત દિગ્વિજય છે.

મોટા વિજય મોટા સદ્‌ગુણ વડે ને ઘણા તથા મોટાં સાહિત્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે; તો તે સિકંદરના સંબંધમાં શાં હતા તે જોઈએ.-તે ત્રીસ હજાર પાયદળ ને પાંચ હજાર ઘોડા સાથે નીકળ્યો હતો. તેને કોઈની કુમક નહોતી, પણ એ લશ્કર પોતાના ગ્રીસ દેશનું હતું. ગ્રીક જેવા તે કાળમાં યુદ્ધકળા જાણનારા બીજા કોઈ દેશના લોક નહોતા; તેઓ જન્મ થકી રણમા ઘડાએલા, તનમન બળે ખરેખર શૂરા ને પરાક્રમી લડવૈયા હતા; અને તેઓમાંના વીણી કહાડેલા સિકંદરના લશ્કરમાં હતા. તોપણ, એ લશ્કર ઇરાનના અસંખ્ય લશ્કર સામા ને ગ્રીકથી થોડાકજ ઉતરે તેવા શૂરા તથા પ્રવીણ લડવૈયાઓની સામા ટકી શકે તેવું નહોતુજ—પછી ગમે તેવા એ આળસુ, મોજીલા ને બેદરકાર થઈ ગયા હતા તોપણ, ઇરાનના રાજ્યને ઉંધું વાળવામાં સિકંદરનું પોતાનું બળ ને પોતાના સદ્‌ગુણ એજ મુખ્યત્વે હતા. તે ઘણોજ કસરતી મર્દ હતો ને તેથી ચાલતાં, સવારી કરતાં, ટાઢ તડકો ખમતાં, લડતાં હરગીસ થાકતો નહિ; તેનું મન ઉત્તમ ગુરુની પ્રસાદીથી ને અનુભવથી ઘણુંજ કેળવાયલું હતુ ને તેથી તે મહાભારત કામના વિચાર સહેલથી કરી શકતો ને પછી તે તરત પાર પાડતો. એ અસાધારણ તનમનસામર્થ્ય તેના ઉપરના ઉછળતા ઉત્સાહથી અસાધારણ કર્મરૂપે બહાર પડી પ્રકાશિત થતા ને જય અપાવતાં. દૈવવંશનો છઉં, મને ઇશ્વરે મોટું કામ કરવાને મોકલ્યો છે, આમજ થશે માટે આમજ કરવું છે એ વિચારથી પ્રફુલ્લ રહેતા પુરુષના ઉત્સાહમાં ગૌરવ કેમ ન હોય? સિકંદર શુદ્ધ રણવીર યોદ્ધો હતો. ઘણા કાળના વેરી ગ્રીક તથા ઇરાનીઓ સામસામા ઉભા રહ્યા, પણ તેઓમાં વેર જેવું કંઈ દેખાયુંજ નહિ. સિકંદરના પવનવેગી સાહસથી ઇરાનીઓ બાવરા પડી ગયા—તેઓએ ઉતાવળમાં પણ બેશુમાર લશ્કર એકઠું કર્યુ ને તેઓના ઘોડેસવારે ઘણું પરાક્રમ દેખાડયું, તોપણ કોઈ ઠરેલો ને તદબીરવાળો મુખી સરદાર નહિ તેથી અને છત્રપો મનસ્વી રીતે કોઈ આમ ને કોઈ તેમ લડવું તેથી તેઓ હાર્યા. સિકંદર, સામા લશ્કરની જગા તેની રચના, તેનું બળ એ સંધાં ઉપર તત્કાળ વિચાર કરી પોતાના અનુભવી સરદારોને તત્કાળ હુકમ આપી પ્રથમ પોતે પોતાની ટૂકડી સાથે ધસારો કરી છાપો મારતો ને બીજી બાજુએથી બીજી ટૂકડીઓ તૂટી પડતી ને એમ સામા લશ્કરને ભેદી પાછા સૌ ગ્રીક એકત્ર થઈ લડતા ને દુશ્મનને ભગાડતા. કોઈ લડાઈમાં સિકંદર પાછો હઠયો નથી, સઘળીજ જીત્યો છે તો તેની યુદ્ધનિપુણતા વિષે વિશેષ શું બોલવું?

તે રાજ્યનીતિમા કેવો કુશળ કે એક પ્રદેશ જીત્યો કે તરતનો તરત તેના રાજ્યકારભાર સંબંધી પાકો બંદોબસ્ત કરતો કે ફરીથી કદી ફીતુર થાયજ નહિ અને જીતેલું તે પાછુ જવાનું નથીજ એવી ખાતરી કરી બીજો પ્રદેશ જીતતો ને ત્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરી આગળ વધતો, ઇરાનીઓને રાજ્યકારભાર આપ્યા ને ત્રીસ હજાર જુવાનોને કવાયત શીખવી જીતેલા મુલકમાં પોતાના લશ્કર ભેળા રાખ્યા. નવાં શહેરો સ્થાપ્યાં ને

ત્યાં ગ્રીક લોકને વસવાને રાખ્યા. પોતે જય મેળવતો દૂર જતો જાય ને વચમાં વચમાં ગ્રીક સોલજરોને બક્ષીસો આપી ઇરાની બૈરાં પરણાવી સ્વદેશ મોકલતો જાય, કે તેઓ પોતાના દેશમાં સિકંદરના જયની વડાઈ વાર્તા કરે ને ત્યાંની ઉદ્ધત પ્રજા દબતી ને દબતી રહે. તે પોતાનાં સગાં, પોતાના કારભારી વગેરેને એશિઆની સમૃદ્ધિની બક્ષીસો મોકલ્યા કરતો કે તેને જોઈ દેશના લોક મોહ પામી રાજી રહેતા. કેટલાક લખનારા કહે છે કે જીતેલા પરદેશીને વહેલા વશ કરી રાખવાના લોભમાં તેણે ઇરાનીઓ સાથે હળીમળી જવામાં ઘેલછા બતાવી છે, પણ જીતેલી પ્રજાનાં મનમાં નવા રાજ્ય વિષે સારો વિચાર બેસાડવો એ પાકી રાજ્યનીતિ છે અને સિકંદરે પોતાના દાખલાથી પોતાના દેશી કારભારીઓને તેમ વર્તવાને સુબોધ કર્યો, તેમાં તેની ઘેલછા નથી પણ તેનું ડહાપણ છે. તેણે નવી પ્રજાની ભક્તિ નવા રાજ્ય પર બેસે તેને માટે તેના પાછલા હક્કવહીવટ ચાલુ રાખ્યા અને તે અમલદારોને વારે વારે લખતો કે અદલ ઇન્સાફથી સત્તા વાપરજો ને તેઓ હુકમ માને છે કે નહિ તેની પાછી તજવીજ રાખતો. તેણે જગાઓ પસંદ કરીને સિત્તેર નગર નવાં વસાવ્યાં કે જેથી ગ્રીસ તથા એશિઆનો રાજ્યવ્યવહાર સુલભ થાય ને સમૃદ્ધિ વધે.

તેની ઉદારબુદ્ધિ ને જનદયા વિષે જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલા ઓછાં છે. મોટી મોટી આશાએ રસ્તાનાં તથા રણનાં કષ્ટ વેઠેલાં ને જીત મેળવી વસ્તીમાં આવેલા એવા સોલજરો ક્રોધમાં ને લોભમાં કેદી તથા પ્રજાને કેટલું દુઃખ દે? પણ સિકંદરે તેમને તેવું ઉદ્ધતપણું કરવાની સખ્ત મના કરી હતી. તેમ તેઓને પ્રસંગે પ્રસંગે બક્ષીસો વહેંચી રાજી રાખતો. તેણે થીબ્સમાં ઘોર સંહાર કર્યો એ તેનામાં ક્રૂર ક્રોધરૂપી દોષ કહેવાય ખરો, પણ જે બારીક વખતે તેણે સંહાર કર્યો, જે સંહારથી સમાધાની રાખવાનો ને એશિઆના વિજય મેળવવાનો તેને રૂડો વખત આવ્યો તે જોતાં તે તેનું કર્મ વિસારી નાખવા જોગ છે, ને જયારે તે પોતે પણ તે કર્મનો હંમેશ પશ્ચાતાપ કરતો એ આપણે જાણીએ છૈએ ત્યારે આપણે તેની સદ્બુદ્ધિની પ્રસંસા કર્યા વિના ચાલતી નથી. તે હારેલા રાજા તથા તેના કુટુંબ સાથે માન વિવેકે ને ધીતાળપણે વર્ત્યો છે-જીતેલો મુલક હારેલા રાજાને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ પાછો આપે તેવો રાજા તે વીરલોજ. તેણે જય કરીને લોકને લૂટયા નથી ને તેઓના ઉપર જુલમ કર્યો નથી. તેના જય, જયના પ્રકાર ને જયની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે અને તેણે પણ જણાવ્યું છે કે યુરોપ એશિઆના લોકમાં પરસ્પર ઘણા કાળનું જે અતડાપણું ને વિરોધીપણું છે તે એક રાજયના સંબંધે ને વેપાર સંબંધે કાઢી નાખવું.

સિકંદર દેવના જેવું માન ઇચ્છતો એ તેનામાં દોષ હતો એમ કેટલાક કહે છે, પણ જે પુરૂષ દેવતાઓને શ્રદ્ધાથી બલિદાન આપતો, જે પોતાના દેશના દેવતારૂપ મનાએલા યોદ્ધાઓને માન આપતો, હોમર કવિનું પુસ્તક રાત દહાડો પોતાની પાસે રાખતો—સૂતી વેળા પણ ઓસીકાં તળે મૂકતો, જેણે હોમરના વર્ણવેલા ગ્રીક યોદ્ધાઓના મોટા ઓચ્છવો કરેલા, જેણે થીબ્સના સંહારમાં પિંડાર કવિનું ઘર ન બાળ્યું તે પુરૂષે કોડથી અથવા કાર્યપરત્વે દેવના જેવું માન ઇચ્છયું તો શું એણે અવિવેક કર્યો? જેનો સ્વભાવ ઉગ્ર, જેણે પોતાની માને અપમાન મળેથી બાપને સખ્ત વેણ કહ્યાં, પોતાના સંબંધી કોઈને ને વિશેષે લશ્કરના મનમાં રખેને ઓછો વિચાર આવે તેટલા માટે જે અતિશય ખંતીલો રહેતો—જેણે જોતરની ગાંઠ કાપી નાખી અને એક મિત્રે દારૂની ઝુમમાં સૌના દેખતાં ફિલિપને સિકંદર કરતાં વધારે વખાણ્યો માટે તેને મારી નાખ્યો તે તરૂણ પુરૂષનાં કેટલાંક સ્વેચ્છિક સાહસ કર્મનો (રણોત્સાહી કાળનો વહીવટ જોતાં) દોષ કઢાતો નથી. તે કુમળા હૃદયનો પ્રેમાળ હતો-તેણે મિત્રોનાં મરણનો તથા વહાલા ઘોડાના મરણનો ઘણો શોક કર્યો છે અને પોતાનાં કેટલાંક કર્મોનો પશ્ચાતાપ પણ કર્યો છે. તેને રાજ્ય મેળવવાનો અતિશય લોભ હતો એમ ઘણા જણ કહે છે. ગ્રીક ઇરાની ઘણા કાળ થયા એકેકના દુશ્મન હતા; ઇરાનીઓએ ગ્રીસ તાબે કરવાને ઘણા હુમલા કર્યા હતા પણ હારીને બેઠા હતા; ફિલિપ સર્વ ગ્રીકની તરફથી એશિઆમાં જવાની તૈયારીમાં હતો,-તો, સિકંદરે સંધું ઇરાની રાજ્ય જીત્યું તેમાં તેનો લોભ શો હતો? તે હિંદુસ્થાનમાં વધ્યો હોત, કાર્થેજ ને ઇટાલિ જો તેણે લીધા હોત તો વળી તે લોભી કહેવાત. લોભ એ પાપનું મૂળ કહેવાય છે, પણ એના જયથી કંઈ પણ પાપ થયું નથી, પણ ઉલટો જગતને લાભ થયો છે. તે જીત્યો હોત તો લોભી થાત એવું અનુમાન કરવું તે શા અર્થને? સિકંદર વિદ્યાકળામે ઉત્તેજન આપનાર ને પોતે તેનો આનંદ લેનારો હતો; કવિતા, નાટક ને ઇતિહાસ ઉપર તેની વિશેષ આસક્તિ હતી. કોઈ કહે છે કે સિકંદર ખૂબસુરત હતો ને કોઈ કહે છે કે તે ઠીંગણો ને કંઈક કુરૂપ હતો, કોઈ કહે છે કે તે અતિશય દારૂ પીતો તથા હદથી જયાદે મોજીલો હતો,

ને કોઈ કહે છે કે તે પોતે થોડો પીતો; એના બીજા કેટલાક ગુણદોષ વિષે પણ જુદાં જુદાં મત છે, તોપણ તેના મોટા જય વિષે જગતનું સેંકડો વર્ષ થયાં એકજ મત ચાલ્યું આવે છે કે,

તે કાળના જયનિવાસ ગ્રીસ દેશના જયરાજ્ય મેસીડોનની જયરાજધાની પેલા ત્યાં જયરાજ ફિલિપના પુત્રરૂપે જન્મીને, જયવાદ્ય સાંભળીને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમ પૂજ્ય જયપંડિત પાસે ભણીને નિજ રાજ્યનો રંગ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિઆ ને ત્યાંથી ઇજિપ્ટમાં ને પાછો એશિઆમાં તે છેક તાતાર દેશની જેકસાર્ટીઝ નદી સુધી ને પંજાબની સતલજ નદી સુધી ને ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ ને ત્યાંથી પાછો ઇશાનમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શુભ રાજનગર બેબિલોનમાં આવી રહેલો દિવ્ય જયકાંતિમાન તે મહાપુરુષ અલેકઝાંડર–સિકંદર, પોતાની જયમાળાનો સુવાસ લેતાં ને ગ્રીક જયધ્વજ જોતાં ને એકચક્રી રાજ્યશ્રીના રંગભોગ સંબંધી મોટા ઉદાર મનમાં મોટી મોટી જયધારણા બાંધતાં, ને મનુષ્ય જાતને જયલાભ તથા જયરંગ દાખવતાં; ધન્ય બત્રીસ વર્ષની વયે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયજોગમાયાને નમી અમર કીર્તિ રણમાં ધસ્યો!

જુલિઅસ સીઝર, રોમના એક શ્રીમંત કુળમા ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦ની ૧૨મી જુલાઈએ જન્મ્યો હતો. તે સત્તર વર્ષની વયે એક અમલદારની દીકરી સાથે પરણ્યો. એ અમલદાર લોકનો પક્ષ રાખીને રાજસભામાં બોલતો તે ઉપરથી સાઈલા જે વડો અમલદાર શ્રીમંતકુળનો હતો તેણે સીઝરને કહ્યું કે તુ તારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર. સીઝરે તે માન્યું; વળી એણે પોતાની વય ન છતાં પાદરી થવાની ઉમેદવારીમાં નામ નોંધાવ્યું; એ ઉપરથી સાઈલાએ રાજસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો કે સીઝરને દેહાંત શિક્ષા કરવી. સીઝર રોમથી નાસી જઈ પાસેના એક મુલકમાં ભરાઈ રહ્યો. એના મિત્રોએ સાઈલાને વીનવ્યો ને એણે શિક્ષા તો માફ કીધી, પણ કહીને કે એ છોકરો કોઈ દહાડો શ્રીમંતવર્ગની સત્તાનો અંત આણશે. સીઝરે જોયું કે તેની દાઢ ઘણી છે માટે હમણા તો ખસી જવું એ સારૂં છે અને પછી તે રોમ છોડી એશિઆમાં ગયો અહીં લશ્કરમાં નોકરી લઈને એક લડાઈમાં તેણે સાથીનો જીવ ઉગાર્યો માટે એક ઇનામ મેળવ્યું (૮૦માં.)

સાઈલાનાં મરણ પછી સીઝરે રોમમા આવી પોતાની બાવીસ વર્ષની વયે રાજસભામાં એક કામસંબંધી ભાષણ કરી સુવક્તાનું (સુંદર ભાષણ કરનાર એવું) મોટું માન મેળવ્યું. સભામાં છટાથી ભાષણ કરવાની વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવાને તે રોહડજ ટપુ જવાને વહાણમાં બેઠો. વહાણ ચાંચીઆઓને હાથ લાગ્યું ને તેમાં સીઝર પકડાયો. આડત્રીસ દહાડા કેદ રહીને પછી તે બારેક હજાર રૂપીઆ આપી છુટયો. સીઝરે માઈલેટસમાં જઈને કેટલાક વહાણ તૈયાર કર્યા ને પછી તેજ ચાંચીઆઓને પકડીને ફાંસી દીધા. પછી તેણે રોહડઝ જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

તેણે પાછા રોમમાં આવી લોકપક્ષનાં કામો કરવા માંડ્યાં. એક પાસથી ભાષણો કરીને ને બીજી પાસથી લોકોપયોગી મકાનો બંધાવવામાં ને તમાશાઓ કરવામાં ઘોતાળપણું દેખાડીને તેણે લોકની પ્રીતિ પૂર્ણ સંપાદન કરી લોકે પણ તેને ઉપરાઉપરી રાજ્યકારભારમાં પદવીએ ચઢાવ્યો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩માં સીઝર મોટા પાદરીની પદવીને માટે ઉમેદવાર થયો, રાજસભામાંના બે મોટા સત્તાવાળા તેની સામે થયા. પણ ઘણાનાં મતથી તેને તે પદવી મળી. એથી ઘણાએક શ્રીમંતો બહુ ક્રોધે ભરાયા.

એવામાં કેટલાએક દેવાદાર થઈ ગએલા શ્રીમંત તરુણોએ પોતાને ફાયદો કરી લેવા સારૂ રાજ્યમાં દંગો ઉઠાવવાની તૈયારી કરેલી. તે પકડાયા ને તેને શિક્ષા કરવાનો વિચાર સભામાં ચાલ્યો. સીઝરે અપરાધીઓને દેહાંત શિક્ષા ન કરવા વિષે ભાષણ કર્યું ને એ ઉપરથી તેના શત્રુ શ્રીમંતોએ રાજ્યનો વડો કારભારી સિસરો નામે લોકપક્ષનો હતો તેને બહુ બહુ રીતે એકાંતમાં સમજાવ્યો કે સીઝર પણ તે તરકટમા સામીલ હતો એવું તે બોલે; પણ સિસરોએ તે માન્યું નહિ. સીઝરે દેહાંતશિક્ષા ન કરવા વિષે મત આપ્યું તેથી તેને સહુ ખોટું બોલવા લાગ્યા અને કેટલાક તરુણ શ્રીમંતો તેને મારી નાખવાનો લાગ શોધતા થયા. એક બીજો પ્રસંગ આ છે કે સીઝરને ત્યા એક દેવીની પૂજાને માટે ઘણીક સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ હતી. તે દેવીની પૂજા સ્ત્રીઓજ કરે ને ત્યા જો કોઈ પુરુષ જાય તો તેને રાજકાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થતી. એક વંઠેલ શ્રીમંત તરુણ વેષ બદલી ત્યાં ગયો પણ પકડાયો. તેની તપાસ ચાલી ત્યારે સીઝરે સાક્ષી આપી તે શખ્સની નઠારી ચાલ વિષે મેં કોઈ દહાડો સાભળ્યું નથી. એમ સાક્ષી આપવાની તેની મતલબ આટલીજ કે તે શખ્સ લોકનો માનીતો હતો. એ ઉપરથી રાજસભા ને શ્રીમંતો સીઝરને નિંદવા લાગ્યા કે તે અપરાધ છુપાવનાર છે અને સંગતિ દોષમાંથી નીકળી જાય છે. પછી તેને સ્પેનની પેલી તરફના ભાગનો કારભાર મળ્યો,

તે ત્યાં જવા નીકળ્યો ત્યારે તેના લેણદારોએ તેને અટકાવ્યો, પણ ક્રીસસ નામે એક મોટા શ્રીમંતે તેને નાણું ધીર્યુ ને તે સ્પેન ગયો.

જ્યારે તે પાછો રોમ આવ્યો ત્યારે તેણે ક્રીસસ તથા પોમ્પિ એ બેની સાથે ખાનગી ગોઠવણ કરી કે આપણે ત્રણ જણે રોમનું રાજ્ય વહેંચી લઈને રાજ્યકારભાર કરવો. એમાં ત્રણેની મતલબ હતી કે સીઝરને પહેલી પદવીના અમલદાર થવું હતું, ક્રીસસને ઘણું નાણું મળે તેવી મોટી સત્તા જોઈતી હતી; અને પોમ્પિ પોતે મેળવેલા જયને રાજસભામાં નોંધાવવાને આતુર હતો. પછી સીઝર પહેલી પદવીનો એક અમલદાર થયો ને તેણે લોકની સત્તા વધે ને શ્રીમંત વર્ગની ઘટે તેવા કાયદા કરવા માંડ્યા. એનો સાથી પ્રથમ તો સામો થયો, પણ સીઝરનો આગ્રહ જોઈને તે આડો ન પડતાં પોતાના ઘરમાંજ ભરાઈ રહ્યો, ને કાયદાઓ થયા. સીઝરે જે શખ્સને માટે સાક્ષી આપી હતી તેને એક અમલદારની જગા આપી ને એની ખટપટથી સિસરો જે એક વડો કારભારી હતો તેને દેશપાર કરાવ્યો. પછી ત્રણે જણે રાજ્યકારભાર વહેંચી લીધો—ક્રીસસે એશિઆ, પોમ્પિએ સ્પેન અને સીઝરે ફ્રાન્સ લીધું.

સીઝર પાંચ વર્ષની મુદ્દતે ત્રણ પલટન લઈને પોતાના પ્રાંતમાં ગયો (૫૯માં), પણ તેની પહેલાં તેણે પોતાની દીકરી ઘરડા પોમ્પિ સાથે પરણાવીને તેની સાથે વિશેષ સંબંધ કર્યો હતો. પછવાડેથી સીઝરને બીજાં પાંચ વર્ષની મુદ્દત આપવામાં આવી. એ દસ વર્ષના દરમિઆનમાં એક પ્રાંત સિવાય તેણે સઘળું ફ્રાન્સ જીત્યું, બે વાર રાઈન નદી ઓળંગી અને બે વાર ઇંગ્લંડમાં જઈ આવ્યો-પહેલી વાર તો તે જોવાજ ગયો હતો, પણ બીજી વાર તેણે ઉપરા ઉપરી લડીને બ્રિટનોને હરાવ્યા હતા. જો કે દૂર પડ્યો હતો તોપણ તે રોમમાં શું થાય છે તેની ખબર રાખતો ને વર્ષની જે ઋતુમાં લડાઈ બંધ રાખવામાં આવતી તે ઋતુમા તે હર વર્ષ પોતાના પ્રાંતની સરહદમાં આવી ઇટાલિમાં રહેનારા પોતાના પક્ષના લોકને મળતો. કાયદો એવો હતો કે જે ઇટાલિની બહાર કારભાર કરે તેનાથી બોલાવ્યા વિના અંદર અવાય નહિ. સીઝર ઉપરાઉપરી જય મેળવે છે તે જોઈ પોમ્પિ અદેખો થયો હતો ને તેવામાં વળી તેની સ્ત્રી મરી ગઈ એટલે તે રીતનો પણ સીઝર સાથે સંબંધ તૂટ્યો.

એટલામાં વળી ક્રીસસ એશિઆમાં મરણ પામ્યો ને તેથી સીઝર ને પોમ્પિ એ બેમાં વધારે સરસાઈ ચાલી. પોમ્પિએ પોતાનું બળ વધારવાને રાજસભામાંના ઘણાએકને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. જ્યારે સીઝરે મુખ્ય અમલદારની જગોને સારૂ ઉમેદવારી કરી ત્યારે સભાએ ઠેરવ્યું કે તેને જો ઉમેદવાર દાખલ આવવું હોય તો તે વગર લશ્કરે આવે. સીઝરે ઉત્તર વાળ્યો કે જો પોમ્પિ સરદારી છોડે તો હું છોડી દેવાને તૈયાર છઉં, પણ એ કહેવું રાજસભાએ વિચારમાં લીધું નહિ અને ઠરાવ કર્યો કે સીઝરે પોતાના લશ્કરને રજા આપી દેવી ને એ તેમ નહિ કરે તો તેને રાજ્યનો શત્રુ ગણવામાં આવશે. એ ઠરાવ ઉપર બે અમલદારોએ સહી ન કીધી, પણ તેથી તેઓને ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. તેઓ આવી સીઝરને મળ્યા ને એ કાયદાનું-અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને બહાને પોતાના લશ્કર સાથે ઇટાલિમાં આવ્યો. પોમ્પિએ ને રાજસભાએ શત્રુવટ તો કરી હતી, પણ લશ્કરની કંઈ તૈયારી રાખી નહોતી. પોમ્પિ પોતાને આગળ મળેલાં માન ઉપર અને પોતાના વિષે લોકમાં ચાલતાં સારાં મત ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેઠો હતો-તેને ખાતરી હતી કે ઇટાલિના કોઈ પણ ભાગમાં પગ મૂકયો કે લશ્કર તરત ઉભું થશે; વળી તેને કોઈએ ભંભેર્યો હતો કે સીઝરના લશ્કરના ઘણાએક તારી તરફના થશે. એ વેળા રોમમાં ઠામ ઠામ સામસામી ટુકડીઓ બંધાઈ હતી. એ સંધી જેવી જોઈએ તેવી અનુકૂળ છે એમ વિચારી સીઝર તાબડતોબ પોતાના લશ્કર સાથે ઇટાલિમાં ધસ્યો. રાજસભાએ લડાઈનું સંધુ કામ પોમ્પિને સોંપ્યું હતું તેથી તે લશ્કર લઈ સામો ગયો, પણ એનાંજ માણસો સીઝરના પક્ષમા જઈ લડયા અને દરેક શહેરના કિલ્લાઓ સીઝરના તાબામાં આવ્યા.

સીઝરને ધસ્યો આવતો દેખી આખું રોમ ખળભળી ગયું અને પોમ્પિ તથા રાજસભાના શ્રીમંતો રોમ છોડીને દૂર નાઠા-તેઓ એટલા તો ગાભરા થઈ ગયા હતા કે રાજ્યનો ભંડાર શત્રુને હાથ જશે તેની પણ કોઈએ દરકાર રાખી ન હતી. એવામાં તો સીઝરે રોમમાં પ્રવેશ કર્યો અને નગરના લોક ઉપર તથા કિલ્લાનાં લશ્કર ઉપર કોઈ રીતનો પણ તેણે જુલમ ગુજાર્યો નહિ. સીઝર પોમ્પિની પછવાડે પડ્યો, પણ વહાણો ન મળવાથી તે તરત ગ્રીસ જઈ શકયો નહિ. સીઝર સ્પેનમા ગયો ને ત્યાં પોમ્પિના રાખેલા સરદારોને હરાવી તાબે કરી પાછો રોમ આવ્યો. અહીં એને લોકે ડિક્ટેટરની પદવી આપી. અગિઆર દહાડા પછી તે પદવી છોડીને ગ્રીસ ગયો. પોમ્પિએ મોટું લશ્કર તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તે લડ્યું ને જીત્યું

પણ પછી સીઝરે થેસેલિમાં ફાર્સેલિઆના મેદાનમાં મોટી લડાઈ કરીને પોમ્પિને પુરો હરાવ્યો (૯ આગષ્ટ ૪૮). પોમ્પિના લશ્કરમાં ૪૫ હજાર પાયદળ ને ૭ હજાર ઘોડા અને સીઝરનામાં ૨૧ હજાર પાયદળ ને હજાર ઘોડા હતા. પોમ્પિ ઇજિપ્ત તરફ નાઠો. સીઝર પણ તેની પછવાડે ઇજિપ્તમાં ઉતર્યો, પણ અહીં એણે સાંભળ્યું કે પોમ્પિને કોઈએ મારી નાખ્યો છે. ઇજિપ્તના રાજકારભારીએ પોમ્પિનું શિર સીઝરની આગળ ભેટ દાખલ મૂક્યું. એ જોઈ ચીતળી ચડે તેવું હતું ને સીઝરે મોઢું ફેરવી હુકમ કર્યો કે તે મોટા સરદારના શબને માન સાથે દાટો, અને પછી તેની યાદગારીમાં એક મિનારો બંધાવો.

ઇજિપ્તમાં રાજ્યને માટે કલીઓપેટ્રા તથા તેનો ભાઈ ટાલેમિ એ બેની વચમાં ટંટો ચાલતો. સીઝર કલીઓપેટ્રા ઉપર આશક પડયો હતો તેથી તેણે તેનો પક્ષ ખેંચ્યો. પછી વળી કહ્યું કે બંને જણ સાથે રાજ્ય કરે. એ ઉપરથી સીઝર ને ટાલેમિ એ બે વચ્ચે લડાઈ ચાલી. સીઝર પોતાની સાથે ઘણું લશ્કર લાવ્યો નહોતો ને ટાલેમિએ તેને ઘેરી લીધો હતો. સંકટમાંથી નીકળતાં તેને બહુ ચતુરાઈ ને બહુ પરાક્રમ કામે લગાડવાં પડ્યાં હતાં. તેણે કલીઓપેટ્રાને ગાદીએ બેસાડી. પછી તે સિરિઆમા થઈને એશિઆમાં આવ્યો. અહીં પોટસના રાજાએ રોમના અમલદારને હરાવ્યો હતો, પણ સીઝરે તેને તરત તાબે કર્યો. એ જીતની ખબર તેણે ત્રણ શબ્દમા રોમ મોકલી હતી—આવ્યો, જોયું, જીત્યો. સીઝર પાછો રોમ આવ્યો ને અહીંથી તેણે આફ્રિકામાં જઈ પોમ્પિની તરફના લશ્કરને હરાવ્યું. પછી તેણે રોમમાં આવી જાહેર જણાવ્યુ કે મારા તથા પોમ્પિના પક્ષના એ બેમાં હું અંતર ગણનાર નથી. એ ઉપરથી જેઓએ તેની સામા શસ્ત્ર ઉંચક્યા હતાં તેઓના અપરાધ ક્ષમા થયા. તેણે પોતાની જયદર્શક સવારીથી લોકને રાજી કર્યા; ખાણું આપ્યુ. તેમાં લોકને માટે બાવીસ હજાર ટેબલ હતા ને એ પ્રસંગે તેણે લશ્કરી સિપાઈઓને મોટા બક્ષીસો પણ આપ્યાં. એ પ્રકારે ઓચ્છવ થાય છે તેવામાં તેને સ્પેન જઈને પોમ્પિના દીકરાઓ સામા લડવું પડયું. એ પણ એક ભારે લડાઈ થઈ ને તેમા પોમ્પિનો મોટો દીકરો માર્યો ગયો ને સીઝરની જીત થઈ. (૧૭મી માર્ચ ૪૫).

સપ્ટેંબરમાં સીઝર પાછો રોમમાં આવ્યો ને પછી તેણે દહેરા તથા લોકોપયોગી મકાનો બંધાવ્યાં અને કેટલાક નગર વસાવ્યાં તથા કેટલાંક જે તૂટી ગયાં હતાં તેમને પાછાં દીપતાં કર્યાં. તેણે રાજ્યના કેલેંડરને (પંચાગને) સુધારી પ્રવર્ત્તાવ્યું તે ઉપરથી તેના શત્રુ બોલવા લાગ્યા કે તે રાજ્યપદ ધારણ કરવાની તજવીજ કરે છે. તેના મિત્રો તો તેને તે પદ આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતાજ ને એકે તો એક તહેવારને દહાડે તેને માથે તાજ મૂકવાનું કર્યું, પણ લોકે તે વાત ઉપાડી ના લીધી ત્યારે સીઝરે કહ્યું કે હમણાં તો નહિ. એ પ્રસંગોથી તેના શત્રુઓને દ્વેષ વધ્યો ને એઓએ તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાની ગોઠવણ કીધી. એક કેશિઅસ નામે શખ્સ જેને સીઝર ઉપર ઘણુંજ વેર હતું તેણે તે ઘોર કર્મ કરવાનું માથે લીધું—એમાં સાઠ જણ સામીલ હતા ને એમાના કેટલાએકને તો સીઝરેજ ધનમાન અપાવ્યાં હતાં.

સીઝરનો બ્રૂટસ નામે માનીતો મિત્ર હતો ને તે મોટો નીતિમાન તથા સદ્ગુણી હતો. બ્રૂટસ તે ટાળીવાળાનું સમજાવેલું ખરૂં માની તેમાં સામીલ થયો. સીઝરને કેટલાક મિત્રોએ ખબર કરી હતી કે તું સાવધ રહેજે, પણ એ લોકનો ખરો પ્રેમ છે જાણી દૈવને ભરોસે રહી પોતે નિર્ભય છે એમ સમજતો હતો. તેણે પોતાનું લશ્કર ઇટાલિ બહાર મોકલ્યુ હતું ને તેના શરીર રક્ષણને માટે રાજસભાએ તેને થોડુંક સૈન્ય આપવા માંડેલું તે તેણે લીધુ નહોતું.

તારીખ ૧૫મી માર્ચ (૪૪માં) સીઝર રાજસભામા જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેના એક મિત્રે તેને દગાની ખબર લખીને અરજી આપતો હોય તેવી રીતે એક કાગળ આપ્યો, પણ એ તેણે ન વાંચતાં સેક્રેટરિને આપ્યો; બીજો મિત્ર લોકની ભીડને લીધે તેની પાસે જઈ શકયો નહિ. સીઝરે સભામાં આસન લીધું કે એક શખ્સે તેની પાસે જઈ અરજ કરી કે મારા ભાઈને રાજ્ય બહાર કર્યો છે તેને પાછો બોલાવવાનો હુકમ કરો. જાણે તેની તરફથી બીજાઓ પણ કંઈ કહેવાને આવતા હોય તેમ તેઓ સીઝરના આસન તરફ ધસ્યા. સીઝરે રાજ્યબહાર કરેલાને પાછો બોલાવવાની ના કહી. પછી એક જણે અરજી આપવા જતો હોય તેમ જઈને તેનો ઝભ્ભો પકડી ખેંચ્યો ને કેસ્કાએ ઘા કર્યો, પણ સીઝરે તેની તરવાર નીચી પાડી નાખી; સઘળાજ તેના પર ધસી આવ્યા ને જયારે સીઝરે બ્રૂટસને પણ જોયો ત્યારે તે બોલ્યો કે "તું પણ છે?!" પછી સીઝર ઝભ્ભામાં ભરાયો ને ૨૩ ઘાથી વિંધાઈ પોમ્પિના પુતળા આગળ પડયો.

સીઝરનો ઉદ્દેશ પ્રથમ રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાનો ને પછી રાજા થવાનો હતો. શ્રીમંત-સત્તાધારી વર્ગના

તરફથી મોટી સત્તાની ઇચ્છા રાખીને રાજા થવાનો લોભ ઊપજ્યો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, પણ તેણે પુષ્કળ વિદ્યાબળ, દ્રવ્યબળ, યુદ્ધબળ, ચાતુર્ય, કામે લગાડી રોમન સર્વોપરિ મોટા રાજ્યના મોટા સમર્થ સત્તા-ધારી કર્તાહર્તાઓને ભગાડી હરાવી પોતે રાજા જેવો થયો એ સીઝરનો જય છે. તેણે બાવીસ વર્ષની વયથી તે સાડીત્રીસ લગીમાં ભાષણો આપી ધન વાપરી લોકની પ્રીતિ સંપાદન કીધી ને લોકે તેને ઉત્તરોત્તર પદવીએ ચઢાવતાં છેલ્લે એક મોટા કારભારી જેવો મનાતો કર્યો. પછી તેણે ક્રીસસ તથા પોમ્પિને પોતાની દીકરી દીધી, રાજ્યકારભાર ચલાવવા સંબંધી છાની ગોઠવણ કરી અને તગાદો કરતા લેણદારોનું પતા-વવાને તેણે ક્રીસસની પાસે નાણું કરજે લીધું. એ ખટપટથી ને લોકની મેળવેલી પ્રીતિથી તે રાજસભાની ઇચ્છા ઉપરાંત પણ ઠરાવ કરાવીને એક વડો કારભારી થયો. એ પછી તેણે નવ વર્ષમાં પોતાના ભાગે આવેલા પ્રાંતમાં ઘણા એક જય મેળવી પોતાના લશ્કરને પોતાનાં શૌર્ય પરાક્રમથી મોહિત ને બક્ષીસોથી પ્રસન્ન રાખી વશ કરી લીધું. જેને લોક વશ થયા, જેને લશ્કર વશ થયું, જેણે સમયના ઉપર ખંતથી લક્ષ રાખ્યાં કરી લાભ સંધીને જોઈ તે પુરુષને પછી રાજ્યપદ ધારણ કરવાને શો વિલંબ રહ્યો? સીઝર પોતાની ૫૨ વર્ષની વયે રોમના રાજ્યની સત્તા એકચક્રે ચલાવતો થયો.

એણે પોતાના જયથી પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું અને રાજ્યને અનેક સ્વાર્થી, વિષયી, ઉડાઉ, કુભાંડી પુરુ-ષોની ક્રૂર જાળમાંથી ચંપાઈ જતું ઉગાર્યું—એ મોટું કામ કર્યું, તોપણ સ્વાર્થ સાધતાં તેણે જે ઉપાયો કામે લગાડ્યા તેમાંના કેટલાએક એવા અધમ છે કે તેના જયબિંબને કલંકયુક્ત કરે છે. તેણે રાજ્યનીતિના ઉજળા પ્રપંચ ખેલ્યા છે તેમ ઉચ્ચ કુળને ન ઘટે તેવાં નીચા ને ક્રૂર કર્મો પણ કીધાં છે. રૂડે કે ભુંડે ગમે તે પ્રકારે પણ ધાર્યું પાર પાડવું એ તેનો આગ્રહ હતો. તેણે ફ્રાન્સમાં ને રાઈન નદી ઉપરના પ્રદેશમાં શત્રુનાં લશ્કર-માંના દસેક લાખને મારી નાખ્યા અથવા કેદ કર્યાં હશે. જે પુરુષ કાયદાનું રક્ષણ કરવાને અમલદારોની વહારે ચઢી રોમમાં આવ્યો તેજ પુરુષે અપરાધીઓને દેહાંતદંડ ન કરવા વિષે ભાષણ કર્યું હતું ને એક-ને માટે ખોટી સાક્ષી આપી હતી—આગલું શત્રુના સામા થવાને ને પાછલું લોકને રાજી રાખવાને. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિકપણું એ રીતિ ઉપર તો રોમન શ્રીમંત વર્ગમાં થોડાજ જણ ધ્યાન આપતા તો સીઝ-રની શી વાત કરવી? સીઝર છકેલ છિનાળવો જાહેર હતો—તે બાવન વર્ષની વયે સત્તર વર્ષની ક્લીઓપે-ટ્રાના મોહમાં પડ્યો ને તેને રોમમાં આણી રાખી હતી. તે ઘણો મોજીલો હતો ને ઘડપણમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિથી ને રણના પરિશ્રમથી તેનાં ડાચાં બેસી ગયાં હતાં, તોપણ તે ઝુલ્ફાને તજવીજથી સીવડાવ-વામાં અને ટાલ પડેલું માથું જયમુગટથી ઢંકાયો એવું બોલવામાં કોડથી ઘેલાં કાઢતો—મિત્રનું ને શત્રુનું મન જાણી લેવું એમ પણ કેમ ન હોય? તેણે પોતાના જયના ઓચ્છવો કર્યા ને પોતાનાં પુતળાં મુકાવવા દીધાં એમાં તેણે પોતાનો ફૂલકણો સ્વભાવ દેખાડ્યો છે, પણ સૌને મોહિત કરવાનો પણ વિચાર કેમ ન હોય? એટલો પાકો છતાં મારે હવે શત્રુ કોઈ નથી એમ વિચારી તે નિર્ભયપણે રહેતો એ તેની કેવી ભૂલ અથવા અભિમાનની મૂર્ખાઈ? કે જેથી શત્રુઓએ રાજમંડપમાં રક્ત પાડ્યું! તેનો ક્રોધ ફાવતું ત્યાં વરૂ જેવો ને ન ફાવતું ત્યાં ઘેટાં જેવો હતો. તે કહેતો કે રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાને ધન ને લશ્કર બે વાનાં જોઈએ—ધનથી લશ્કર મળે ને લશ્કરથી ધન મળે. તેણે ધનને માટે મિત્રને કે શત્રુને, રાજ્યને કે દેવળને કોઈને છોડ્યું નથી. જ્યારે તે સ્પેન જવા નીકળ્યો ને લેણદારોએ અટકાવ્યો ત્યારે તેણે ક્રીસસ પાસેથી ૨૦ લાખ લઈને એક મોટું દેવું કરી સૌનું પતાવ્યું હતું ને એ સઘળું દેવું લોકને ભભકો દેખાડવી સત્તા મેળવવાને માટે; એ જોતાં તેના જેવો હિંમતવાળો લોભી ને નઠોર મૂર્ખ કોણ?

પણ તેનો સ્વાર્થ થયો, અને એણે (સ્વાર્થ સાધ-વાને) જે કેટલાક નિંદ્ય ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા તેના કરતાં તેને ભુલાવી દેવડાવે તેવાં કેટલાંક મોટાં રૂડાં કામો કીધાં. તેણે પોતાના શત્રુને માફી આપી-કેટલાકને પાછા પોતાની મહેરબાનીમાં લીધા. જેમ બીજા જય કરનારા જીત પછી લૂટફાટ ને કાપાકાપી કરે તેમ તેણે ન કીધું—પછી પકાઈથી કે ઉદારબુદ્ધિથી પણ ન કીધું એ વાત ખરી. તેણે શ્રીમંત વર્ગને ને લોકને અને રાજ્યને હાનિ કરનારી પરસ્પર દ્વેષી એવી ટોળીઓને તોડી રાજયના સર્વ લોકના હક્કમાં સારૂં કર્યું. રોમના વતનીને વધારે માન હતાં ને વધારે હક્ક મળતા, પણ સીઝરે રાજયના કોઈ પણ ભાગના લોકને યોગ્યતા પ્રમાણે હક્ક ને માન મળે તેવું કીધું. તેણે લોકપક્ષમાં રહીને તેઓનું શ્રીમંતના જુલમથકી રક્ષણ કર્યું ને પછી ફાવ્યો ત્યારે તેઓનું વધારે સારૂં

કર્યું. તે એટલો બધો રાજ્ય પ્રવૃત્તિમાં હતો તોપણ ગ્રંથ લખવાનો અવકાશ કાઢતો. તેણે ઘણાક ગ્રંથ લખ્યા હતા, પણ તેણે લેટિન ભાષામાં સુંદર ઇબારતની લડાઈની બખ્ખરો લખી છે તે હજી છે ને વખણાય છે. તે ભાષણકળા શીખવાને રૂહોડ્ઝ ગયો હતો ને સુવક્તારૂપે તેણે માન મેળવ્યું હતું. તે ચરિત્રમાં જણાવેલું છેજ. તે રાજકાજમા નિપુણ તથા ચતુર હતો. શત્રુઓના ભેદ પ્રપંચ તરત સમજી શકતો ને આબાદ સામા પ્રપંચ રમતો ને એ પ્રપંચોમાં તે છેક હીણો નહોતો. સંકટ આપત્તિમાં લગાર પણ ગભરાતો નહિં, પણ યુક્તિ રમી તેમાંથી છટકી જતો અથવા નીડર થઈ સામો ધસતો. યુદ્ધપ્રસંગમાં તે અતિશય ત્વરાથી ઉત્સાહભરી શક્તિથી ગોઠવણ કરતો ને વીજળીના જેવી દોડથી શત્રુ ઉપર નીડર ધસતો; તેમ શસ્ત્રકળાથી લડાઈઓ કરતો. શત્રુઓમાં ફૂટ ઘાલી, તેઓને પરસ્પર લડાવી પછી તે લડાઈમા ઉતરતો. બેતાળીસ વર્ષની વય થઈ ત્યાં લગી તેને લશ્કર સંબંધી કંઈજ જાણ નહોતી. પણ પછી બાર તેર વર્ષમા ઉપરાઉપરી જય મેળવી યોદ્ધારૂપે ને સરદારરૂપે તેણે જે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું દેખાડયું છે તે અદ્ભુત, તેજસ્વી છે. તે અનેક વૃત્તિમાં ઘુમતો છતાં તેણે દરેક લીધેલા કામમાં મોટો યશ મેળવ્યો છે.—કોઈમાં તે નિરાશ થયો નથી; તેણે ધાર્યા પોબાર પાડ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં પુરુષપ્રયત્ન ને પુરુષાર્થ તે સીઝરનાંજ કહેવાય. તે પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિના અનેક જયના બળવડે વિજયી થયો. તે કેવી સ્થિતિમા હતો ને કઈ સ્થિતિને પામી અટકયો તે જુઓઃ—

રોમ નગરનો એક કુલીન શ્રીમંત, ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા ભણી, એથી ને ધિંતાળપણાથી લોકનો વહાલો થઈ, ઉત્તરોત્તર પદવી પામી, અનેક પ્રપંચ રમી, યુદ્ધમાં ઘૂમી રોમનું રાજ્ય વધારી, પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવી લશ્કરને અનુકૂળ કરી લઈ, મોટી સાહસ બુદ્ધિએ છેલ્લો પાસો નાખી, શત્રુ ઉપર ધસી ઇટાલિમાં, ગ્રીસમાં, થેસેલિમા, ઇજિપ્તમા, આફ્રિકામા, સ્પેનમા, એશિઆમા ને તે સૌને હરાવી, ચાળીસ વર્ષ થયા માંડેલી બાજી જીત્યો;—જગતમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ વિસ્તાર તથા બળમા એવાં રાજ્યને પોતાનું કરી, લોભી દ્વેષી શ્રીમંતોના ત્રાસથી ચંપાઈ જતું ઉગારી તે મહાપુરુષ-સીઝર રાજારૂપે લોક કલ્યાણનાં કામો ઉત્સાહભેર કરતાં ને અમર કીર્ત્તિના રણમાં ધસતાં, અકસ્માત્ કાળનું સૈન્ય દેખી હજુ પણ મારે શત્રુ છે? ને મિત્રને પણ શત્રુ જોઉં છું? એમ ભણી મોહિત થઈ પડયો ને સદા દીપ્યો!

મહમ્મદ પેગંબર. ઇ૦ સ૦ ૫૭૦ના ઓગસ્ટમા મક્કામાં જન્મ્યો હતો. તેનો જન્મ થયા પછી તરતજ તેનો બાપ અબદુલ્લા પોતાના કુટુંબને છેકજ ગરીબી હાલતમાં મૂકી મરણ પામ્યો. થોડાક કાળ પછી તેની મા અમીના મરી ગઈ ને તેના વડવાએ તેને ઉછેર્યો. એ પણ મરી ગયો ને પછી અબદુલ્લાના ભાઈ અબ્તાલેબે મહમ્મદને વેપાર ધંધાના કામમાં નાખ્યો. અબૂતાલેબ એકવાર પોતાના તેર વર્ષના ભત્રીજાને પોતાની સાથે વેપારનાં કામસારૂ સિરિઆમાં લઈ ગયો હતો. ત્યાથી પાછા આવ્યા બાદ અબૂતાલેબે મહમ્મદને એક શ્રીમંત વિધવા કદીજાને ત્યાં ગુમાસ્તો રખાવ્યો. મહમ્મદ ગુમાસ્તા દાખલ વેપાર ધંધાના કામ સારૂ સિરિએ જઈ આવ્યા પછી શેઠાણીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. એ વેળા મહમ્મદ ૨૫ વર્ષનો હતો ને કદીજા પાંત્રીસેકની હતી. એ સંબંધથી તેણે પંદર વર્ષ નિરાંતસુખનાં આનંદમાં કાઢયાં. ૭ છોકરા થયા તેમા બે છોકરાં બાળપણમાંજ મરી ગયાં હતાં.

એ પ્રમાણે જેની સ્થિતિ હતી તે પુરુષ જગતના મહાપુરુષમાંનો એક ગણાયો; તેણે તરવારબળે લોકમાં ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યો ને મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યુ—એ તેનો અદ્ભુત વિજય છે!

મહમ્મદના કાળમા, અરબસ્તાનમાં ધર્મના ઘણાક પંથો ને ઘણાક મતવાદ ચાલતા—કેટલાક મત યાહુદીના ધર્મમાથી નીકળેલાં ને કેટલાક ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી નીકળેલા હતાં. વળી, સિરિઆમાં ઘણી લડાઈઓ થએલી ને ત્યાં ઇરાનીઓએ યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયનો ઉપર જુલમ ગુજારેલો તેથી એમાના કેટલાક અરબસ્તાનમાં આવી વસ્યા હતા. કહેવાનું આ કે તે કાળે અરબસ્તાનમા જુદી જુદી જાતના લોક જુદા જુદા પંથને માનનારા હતા; તેઓ પરસ્પર ઝગડા મચાવતા ને મનસ્વી રીતે વર્ત્તતા.

મહમ્મદ વેપારના કામસારૂ મુસાફરી કરતો તેવામાં તેણે ઘણીક ધર્મસંબંધી ચર્ચાઓ સાંભળેલી ને પોતાના દેશમાં ચાલતી તે પણ તેના સાંભળવામાં આવેલી-લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ કે કિતાબો વાંચી ચાલતી ચર્ચામાં ભાગ લે. તવંગર સ્ત્રીને પરણેલો ને પ્રથમ તેનો ગુમાસ્તો હતો એટલે તે કંઇપણ તેનો ઓશિઆળો હતો; તોપણ ધંધા વેપારના પ્રસંગથી તે લોકમા આબરૂદાર ગણાતો હતો ખરો. વેપાર ધંધાનું કામ પણ તેને તડામારનું નહોતું ને તેને પૈસા તરફની ઘણી સારી નિરાંત હતી. એ સ્થિતિમાં

ચંચળ બુદ્ધિનો ત્રીસની અંદરનો પુરૂષ તરંગી ને પછી એકાદી વાતમાં ઉમંગી થયા વગર કેમ રહે?

મહમ્મદ ધર્મસંબંધી ચાલતી ચર્ચા ઉપર હોંસથી ધ્યાન આપવા લાગ્યો. ખંતે ભરાઈ પોતાના દેશની કથાઓથી ને બીજા પંથના લોકનાં ધર્મમતથી સારીપેઠે વાકેફ થયો. પછી તેણે મક્કાથી ત્રણ માઇલ દૂર એક પહાડની ગુફામાં જઈ એકાતે વિચાર કરવા માંડયો. એમ કરતાં તેને સૂઝયું કે મારે નવો ધર્મ ચલાવવો.

ઇ૦ સ૦ ૬૧૧માં તેણે પોતાની ૪૧ વર્ષની વયે એક દહાડો પોતાની સ્ત્રી કદીજાને કહ્યું કે મને ઝબ્રીઅલ ફિરેસ્તો અલ્લાનો હુકમ કહી ગયો છે કે તુ તારા દેશીઓને ખરા ધર્મનો બોધ કર-તે ધર્મ આ કે ઈશ્વર એક છે ને જગતમાં જે કંઈ થાય છે તે સઘળું તેની ઇચ્છાથી થાય છે; મૂર્ત્તિપૂજા ઉપર તેણે કોપ કર્યો છે; સૌએ તેના નામ ઉપર ને પેગંબર મહમ્મદનાં વચન ઉપર પુરૂ ઇમાન રાખવું.

કદીજાએ, તેની દીકરીઓએ ને તેના એક ગુલામે મહમ્મદનું મત સ્વીકાર્યું. પછી તેના કાકા અબૂતાલિબનો દીકરો અલી અને પોતાની જાતનો એક મુખી અબૂબેકર એ મહમ્મદના ઇસ્લામ ધર્મને માનનારા થયા. ત્રણ વર્ષમાં તેણે મક્કાના સત્તાવાળા ને વગવાળા એવા કેટલાકને પોતાના મતમાં આણ્યા. તેણે સગા સંબંધીઓ એકઠાં કરી પોતાના પેગંબરપણાનું ખરાપણું વિસ્તારથી સમજાવ્યુ ને પછી તે બહાર પડયો. લોકે તેનો બોધ સાંભળ્યા કીધો, પણ જ્યારે તેણે મૂર્ત્તિપૂજાની ને મૂર્ત્તિપૂજાના આગ્રહની નિંદા કરવા માડી ત્યારે તેઓ ઘણા ચીડવાઈ ગયા. તેઓએ તેને મારીજ નાખ્યો હોત, પણ તેનો કાકો અબૂતાલેબ જ્યારે ત્યારે તેનું રક્ષણ કરતો. કેટલાક મોટા લોકે તેને સમજાવ્યો કે તુ જો નવા ધર્મનો બોધ આપતો બંધ રહે તો અમે તને દોલત તથા સરદારી આપીએ, પણ મહમ્મદે તેઓનું ન માનતાં બોધ જારી રાખ્યો. કેટલાક લોક તેની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતા હતા ને કેટલાક શત્રુ થઈ તેને જ્યા ત્યાં સંતાપતા હતા. તેની પોતાનીજ જાતના મક્કાના ખોરેશ સરદારોએ નવો ધર્મ માનનારા કેટલાકના ઉપર જબરદસ્તી કરવા માંડી ને એઓ બીજે દેશ જઈ રહ્યા. પણ જેમ જુના ધર્મનો જુલમ વધ્યો તેમ નવા ધર્મનું જોર વધ્યું--મહમ્મદનો એક સગો જે મોટો બહાદુર ને આબરૂવાળો હતો તે અને નામજાદો ઓમર જે પ્રથમ શત્રુ હતો તે અને બીજા કેટલાએક નવા ધર્મમાં આવ્યા. એથી મક્કાના ખોરેશ સરદારોએ ક્રોધે ભરાઈ મહમ્મદનાં સગાં જે જાતનાં હતાં તે જાત સાથે સર્વ પ્રકારનો વહેવાર બંધ કીધો.

એવામાં તેનો કાકો ને કદીજા એ બે મરણ પામ્યાં. એઓની કુમક ગઈ એટલે ખોરેશ લોક મહમ્મદને વધારે વધારે પજવવા લાગ્યા. મહમ્મદ મક્કેથી સાઠ માઇલ દૂર શહેર હતું ત્યાં ગયો. અહીંના લોકે કંઈ તેને લેખવ્યો નહિ ને મહમ્મદ પાછો મક્કે આવી રહ્યો. એ પાછા હઠવાથી કેટલાક સાથી નાઉમેદ થયા, પણ મહમ્મદ બોધ આપતો અટકયો નહિ. તેણે મદીનાના છ યાહુદીને નવા ધર્મમાં લીધા ને એઓએ મદીના જઈ ઘણાકને સમજાવી પેગંબર મહમ્મદને માનતા કર્યા. પછી તેણે જરૂસેલમમાં જઈ કેટલાક ચમત્કાર કર્યા ને પછી તે પાછો મક્કે આવ્યો. ચમત્કારની વાત ઠામઠામ ચાલી. કેટલાકે તો તે માનીજ નહિ, પણ અબૂબેકરે જ્યારે સોગન ખાધા ત્યારે સૌએ માની.

મદીનાના તમામ લોકે નવો ધર્મ કબુલ કર્યો તેથી બીજા શહેરના લોકોમાં પણ તે ચાલ્યો. એમ ટોળું વધવા લાગ્યું એટલે તેની સાથે મહમ્મદની ઉલટ પણ ઘણી વધી. આટલી વાર સુધી તો તે વાણીથી બોધ કરતો ને કરાવતો, પણ હવેથી તેણે શસ્ત્ર વાપરીને પણ ધર્મ મનાવવો એવી આજ્ઞા આપવાનો વિચાર કીધો ને પછી તે આપી હતી.

મદીનાના લોક મહમ્મદને મળી ગયા એ જાણી ખોરેશોએ તેના ઉપર ધસી તેને મારી નાખવાની ગોઠવણ કરી. મહમ્મદને ખબર પડી ને એ અલીને પોતાનો ઝભ્ભો પહેરાવી પોતાની જગાએ રાખી અબૂબેકરની સાથે મક્કાથી થોડે દૂર એક પહાડની ગુફામાં જઈ ભરાયો. અહીંથી નીકળી તે ચાલ્યા જાય છે એટલે શત્રુની એક ટોળી સામી મળી, પણ એના મુખીએ મારવો કે ન મારવો એના વિચારમાં મહમ્મદને ઈજા ન કરતા જવા દીધો. પછી મહમ્મદ ને તેના સાથીઓ મદીને આવ્યા. અહીંના લોકે ખુલ્લી રીતે તેને પેગંબર કહી ઉલટભેર માન આપ્યું. એ દિવસની યાદગીરીમાં હીજરી સન મનાય છે. ઇ૦ સ૦ ૬૨૨ની તા૦ ૧૬મી જુલાઈથી. અહીં મહમ્મદે એક મોટી મસ્જીદ બંધાવી અને લોકને ધર્મ કર્મસંબંધી કેટલાક નિયમ બાંધી આપ્યા. પછી તેણે ખોરેશીઓના ઉપર ચઢાઈ કરી; બેદ્ર આગળ લડાઈ કરી તેમને હરાવી જીત મેળવી (૬૨૪ની ૧૩મી જાન્યુઆરિએ). કેદીઓના ઉપર જુલમ ન ગુજારતાં તે તેઓની સાથે ઉદારબુદ્ધિથી વર્ત્યો; એમાંના કેટલાએકને તેણે પોતાના

સાગીર્દોને લખતાં વાંચતાં શીખવવાનું કામ સોંપ્યું. એ જીતથી મહમ્મદના સાથીઓ ઉશ્કેરાયા ને ખોરેશી લોક ગાભરા-બાવરા થઈ રહ્યા મદીનામા રહીને તેણે આસપાસના મુલકના લોકને તાબે કર્યા, ને ખોરેશી સાથે પણ ઘણી લડાઈઓ કરી. યાહુદીઓએ તેને પેગંબર દાખલ માનવાની આશા આપી હતી, પણ જયારે તેઓએ પછવાડેથી તેને લેખવ્યો નહિ ત્યારે તેણે તેઓના ઉપર સખ્તી ચલાવી.

ઇ૦ સ૦ ૬૨૮માં તે ચૌદસેં વીણી કાઢેલા સાથીઓને લઈ જાત્રાને બહાને મક્કા તરફ ગયો, પણ ખોરેશીઓએ અંદર આવવા દીધો નહિ. મહમ્મદ પોતાના લશ્કર સાથે પાછો મદીને આવ્યો. અહીંથી તેણે દેશદેશના રાજા સરદારોને કાગળ મોકલી જણાવ્યું કે તમે સૌ એક અલ્લાને અને પેગંબર મહમ્મદના બોધને માનો. ઇરાનવાળાએ તે કાગળ ફાડી નાખ્યો, કુસ્તંતુનીઆવાળાએ સખ્ત રદીઓ મોકલ્યો, કેટલાકે બહાના કહાડ્યાં, પણ એક રાજાએ ઇસ્લામ ધર્મ માન્યો. હીજરી સન ૮મા ખાલેદ જેણે સિરિઆ અને ઓમર જેણે પછવાડેથી ઇજિપ્ત જીત્યું હતું તે બે મહમ્મદના માનીતા શાગીર્દ થયા. મહમ્મદે તે બંનેને મોટી સરદારી આપી. ખાલેદે ગ્રીક લોકના મોટા લશ્કરને હરાવ્યું તે ઉપરથી પેગંબરે તેને 'અલ્લાની તરવાર' એ ઈજત ભરેલો ઈલકાબ આપ્યો. એવામાં ખોરેશીઓએ તહ તોડ્યો ને મહમ્મદ દસ હજાર લશ્કર લઈ મક્કે ગયો. શહેરના લોક તે મોટા લશ્કરની સામે થવાને શક્તિમાન નહોતા તેથી તેઓ તાબે થઈ રહ્યા. ખોરેશીમાં જે મુખી હતો તે નવો ધર્મ માની ઉગર્યો; પણ ખાલેદે તેના અઠ્ઠાવીસ સાથીને કતલ કીધા. પછી મહમ્મદે ચાર જણને ફાસી દેવડાવી ને બીજા દેશીઓને જીવતા રાખ્યા. મહમ્મદ ઊંટપર બેસી મક્કાના દહેરામા કાબાની આસપાસ સાતવાર ફર્યો ને તેના સાથીઓએ ત્યાંની ૩૬૦ પ્રખ્યાત મૂર્તિઓનો ને બીજી ઘણીએકનો ઘોર નાશ કીધો.

મક્કાની જીત પછી એક વર્ષમાં એક નાના પ્રદેશ સિવાય આખા અરબસ્તાનમા ઇસ્લામ ધર્મ મનાયો. એક યાહુદેણે મહમ્મદને ઝેર આપ્યુ હતું, પણ તેની તરત જાણ પડેથી ઇલાજ કરવામા આવ્યા હતા ને તે સારો થયો હતો, તોપણ તેની અસર રહી ગયેલી તેથી તેને માથાનું દુઃખ લાગુ પડયુ હતું. દહાડે દહાડે તે લેવાતો ગયો. ઇ૦ સ૦ ૬૩૨ની આઠમી જૂને તેણે આ દુનિયા છોડી. તે પેગંબરપણે જે જે ધર્મનીતિની શિક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે આપતો તે તેના શાગીર્દો લખી રાખતા. એનો પછવાડેથી સંગ્રહ થઈ જે ધર્મપુસ્તક રચાયું તે કુરાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અરબ લોક શ્રમથી થાકે નહિ તેવા, કામ કરવે ચપળ ને સંકટમાં નીડર હોય છે; તેઓની બુદ્ધિ ઘણી તીક્ષ્ણ નહિ પણ ઘણી ચંચળ અને તેઓના તર્કરંગ ભભકવાળા ને ચમત્કારી હોય છે. એવો મહમ્મદ અરબ હતો. તેણે પોતાની નિરાંતમાં દસ કરતાં વધારે વર્ષ ધર્મવિષે એકાતમાં જઈ જઈ તરંગયુક્ત વિચાર કીધા; અને તે ઉપરથી તેણે નક્કી કર્યું કે કર્ત્તાહર્ત્તા કેવળ સ્વતંત્ર તો એક ઈશ્વર પોતેજ છે ને બીજું સૌ આળપંપાળ છે. તેણે પોતાનો નિશ્ચય સગાંસંબંધીઓને જણાવ્યો. જયારે કેટલાકે તેનું મત સ્વીકાર્યું ત્યારે તેણે મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ ઉઘાડે છોક બોલવા માંડયું. સામસામાં મત ચર્ચાયાં; દ્વેષ વધ્યા; અને તેની જાતનાજ લોક તેને મારી નાખવાનો લાગ શોધતા થયા. તેના સાથીઓના ઉપર જયાં ત્યાં જુલમ ગુજર્યો ને એઓ નાઉમેદ થવા લાગ્યા. ચાલતા મતના લોક ઘણા ને નવા મતના ઘણાજ થોડા તેથી અનેક અદ્ભુત યુક્તિઓવડે અને શૂરા અરબોને વહાલો જે રણસંગ્રામ તે દ્વારે તેણે જય મેળવવાનો નિશ્ચય કીધો ને તે પ્રમાણે પછી તેણે તે મેળવ્યો. તેણે પોતાના મનની પ્રેરણા પ્રમાણે જે ખરૂં લાગ્યું તે સાચે ભાવે જણાવ્યુ હતું ને પ્રસંગોપાત તેણે જરૂરને લીધે અથવા ઉત્સાહના લોભમા હાલ નિંદિત કહેવાય તેવા કેટલાક ઉપાયો કામે લગાડયા હતા. તેણે જે ધર્મબોધ કર્યો છે તે યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયન મતોમાથી પોતાને જે જે સારૂ લાગ્યું તે તે લઈને કર્યો છે; કંઈ નવું ધતીંગ કાઢયુ નથી-નવામા એટલું કે 'મારીને પણ મુસલમાન કરવા.' પણ શસ્ત્ર વાપરવાનો બોધ પ્રથમ તેનો નહોતો; તે પોતે નિવૃત્તિવાસને ઇચ્છનારો હતો, પણ જયારે લોક સામા થયા ત્યારે તે હઠે ભરાયો ને જયારે તેના જાતીલાએ તેનો પ્રાણ લેવો ધાર્યો ત્યારે તેને અરબ દાખલ વેર ઊપજયું ને એ બેથી તેણે ઉશ્કેરાઈ અરબને બહુ વહાલો જે સંગ્રામ તે ઉપાય કામે લગાડયો. કીઆ રણવિજયીએ ને કીઆ ધર્મપ્રવર્ત્તકે થોડી ઘણી પણ યુક્તિઓ વાપર્યા વગર જય મેળવ્યો છે? ગમે તેમ કહો, મહમ્મદે પોતાના દેશીઓને અનેક ધર્મમાથી એક ધર્મમાં આણ્યા, અને તેની સાથે અનેક રાજયસત્તામાથી એક રાજયસત્તામાં આણ્યા એ તેનો મોટો જય છે તેણે પોતાના દેશીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિ સુધારી ને તેઓને સંસાર વહેવારમા વર્ત્તવાના ધારા બાંધી આપ્યા એ તેનો

મોટો પરમાર્થ છે. તેના વારસ-ખલિફાઓએ તેના ધર્મનો પ્રસાર કરતાં મોટા જય મેળવ્યા હતા અને તેના ધર્મને માનનારી સંખ્યા આજ પણ જગતમાં મોટી છે, તે ઉપર વિચાર કરતાં મૂળ પુરુષનામાં અસાધારણ સામર્થ્ય હતું એમ માન્યા વિના ચાલતું નથી.

મહમ્મદ પોતાની રહેણીમા ઘણોજ સાદો હતો. તે ખજૂર તથા જવની રોટલી ખાઈ પાણી પી ધરાતો; ઘરધંધો કરતો; જોડા તથા ઊનનાં કપડાં પોતાને હાથે દુરસ્ત કરતો. તેનો સ્વભાવ હસમુખો ને મળતાવડો હતો. તે કેટલીક વાતે દુરાચારી હતો એમ કેટલાએક જણ કહે છે, પણ તે કાળના લોકની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી તેણે પોતાનું ધર્મસંબંધી કોઈ કામ પાર પાડયું હશે અને અનીતિમાં વહી ગએલા એવાઓને ઠેકાણે આણવાને તેઓ કબુલ કરે તેવા કાયદા કર્યા હશે. અહીં મહમ્મદ મહા પુરુષ વિષે બોલવાનું છે ને એ રૂપે તે દૃઢ નિશ્ચયનો, પુષ્કળ તર્કશક્તિવાળો, મન હરણ કરે તેવો, વાચાળ, ધર્મી, ધ્યાની ને મતાગ્રહી હતો.

સોળ વર્ષ એકાંતમાં વિચાર કરીને, બાર વર્ષ બોધ આપતા દુઃખ વેઠીને ને પછી આઠ વર્ષ સંગ્રામરંગ દાખવતા તેણે ઇસ્લામ તથા ઇમામનો ઉંચો જયધ્વજ અરબસ્તાનના મક્કાના શિખર ઉપર ઉડાડયો—તે એક હાથમાં કુરાન ને બીજા હાથમાં શમશેર એ સ્વરૂપે ઉત્સાહ ભર્યો પ્રકાશ્યો. એ તેનો વિજય અદ્ભુત ને ભારે છે. મહમ્મદે ધર્મને માટે શસ્ત્ર વપરાવ્યા, પણ ખલિફાએ ધર્મને બહાને શસ્ત્ર વાપરી રાજ્યનો લોભ રાખ્યો ને એથી ઇસ્લામ ધર્મનો વિજય અદ્ભુત, પ્રગલ્ભ ને સતેજ થયો.

શાર્લમેન—ફ્રાન્સનો રાજા, ઇ. સ. ૭૪૨માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ પેપિન રાજા ૭૬૮મા મરણ પામ્યા પછી શાર્લમેન તથા તેનો ભાઈ એ બે જણે રાજ્ય વહેંચી લીધું, પણ પછી ભાઈનું મરણ થએથી શાર્લમેન સ્વતંત્ર રાજા થયો. તેણે પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો તે ઉપરથી અને વળી બીજાં કારણથી તેનો સસરો લોમ્બાર્ડ લોકનો રાજા તેની સામા લડવા ઉભો થયો. એટલામાં વળી સેકસન લોકોએ બંડ ઉઠાવેલું તેથી શાર્લમેને રાઈન નદી ઓળંગી જર્મનિમાં જઈ તેઓને તાબે કર્યા. ત્યાંથી પાછો વળ્યો કે ધર્મગુરુ પોપના બોલાવ્યા ઉપરથી તે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી ઇટાલિમાં જઈ લોમ્બાર્ડ લોક સામા ઘણેક ઠેકાણે લડી તેમને હરાવી રોમ પહોચ્યો. અહીં પોપે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો. રોમના લશ્કરી સરદારનું માન આપ્યું અને લોમ્બાર્ડિનું તાજ તેને માથે મૂકયું. પછી તરત શાર્લમેનને પાછું જર્મનિમાં જવું પડયું. તે ત્યાં જઈ બંદોબસ્ત કરે છે તેટલામાં કેટલાક લોમ્બાર્ડ લોકે ઇટાલિમા દંગા કર્યાં. શાર્લમેને પાછા ઇટાલિમા આવી બંડો હોલવ્યાં ને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખી તે ત્રીજી વાર સેકસનોને જીતવાને પાછો વળ્યો. એટલામાં વળી સ્પેનથી એક નાસી આવેલા ઇસ્લામ ધર્મના સરદારની વિનંતી ઉપરથી શાર્લમેન લશ્કર લઈને પિરીનીઝ પર્વત ઓળંગી સ્પેન ગયો. ત્યાં જીત મેળવે છે તેવામા તેણે સાંભળ્યું કે સેકસન લોકે કેટલાક પ્રદેશ ઉપર હુમલા કર્યા છે. શાર્લમેન પોતાના રોલાંડ નામે સરદારને સ્પેનમાં લડાઈ કરવાનું સોંપી પોતે જર્મનિ તરફ ગયો. તેણે સેકસનિ ઉપર ચઢાઈ કરી ને તે પ્રાંત પુરેપુરો તાબે કીધો ને ત્યાંના લોકને સારૂ સખ્ત કાયદા બાંધ્યા. જેઓ મૂર્તિ પૂજે અથવા ક્રિશ્ચિયન ધર્મ માનવાની આનાકાની કરે તેમને મોતની સજા ઠેરવી; અને બાવેરિઆનો ડયૂક જે હુલ્લડ કરાવતો હતો તેને સપડાવ્યો. પછી થોડો અવકાશ મળ્યો તેમા તેણે પોતાની પ્રજાના સુધારાને માટે સારા કાયદાઓ બાંધ્યા ને નિશાળો સ્થાપી, પણ વળી પાછા સેકસનો સામા ઊઠયા ને શાર્લમેને તેઓને તાબે કર્યા-એ પ્રસંગે તેણે ચાર હજાર અને પાંચસેં ગુનેગારોને એક દહાડામાં દેહાંત કરાવ્યા. થોડા દહાડા પછી વળી સેકસનોએ શસ્ત્ર ઉંચકયાં, પણ બે ભારે લડાઈમાં હાર્યા પછી તેઓ પુરા તાબે થઈ રહ્યા ને તેઓના સરદારે છેક નિરાશ થઈ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી શાર્લમેને કેટલેક ઠેકાણે બંડ થયાં હતાં તે બેસારી હંગેરિના મોટા મોટા કિલ્લાઓ તાબે કીધા. એવામાં કેટલાક અમીરોએ તેને તથા રાણીને મારી નાખીને તેની રાખેલીના એક છોકરાને રાજ્ય આપવાની મતલબે તરકટ રચ્યુ હતું તે વાતની જાણ પડેથી શાર્લમેને કેટલાક તરકટીઓને દેહાંત કીધા ને તે છોકરાને મઠમાં મોકલી કેદી જેવો કીધો. એ પત્યું એટલે તેણે ત્રણ ઠેકાણે હુમલા થયાની ખબર સાંભળી-તરત તેણે પોતાનો એક છોકરો જેને ઇટાલિનો રાજા કર્યો હતો તેને હંગેરિમાં મોકલ્યો ને બીજો છોકરો જેને આકવટેનનો રાજા કર્યો હતો તેને સ્પેનમાં મોકલ્યો ને પોતે કેટલાક સેકસનોએ હંગેરિના લોકની મદદથી બંડ ઉઠાવ્યું હતું તેમને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. એ પ્રસંગે હરૂન અલ રશીદ ખલિફે શાર્લમેનને ઘણીક ભેટ મોકલી ને જેરૂસલેમ (ક્રાસ્ટરની પવિત્ર કબરની જગા સાથે) તેના સ્વાધીનમાં સોપ્યું. થોડોક કાળ વીત્યો

એટલે નોર્મન નામથી ઓળખાતા ચાંચીઆઓએ ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર દેખાવ દીધો શાર્લમેને તેઓને પાછા હઠાવ્યા, પણ પછી તેને તેઓની તરફની મોટી ધાસ્તી રહેતી. રોમમાં લીઓ નામે પોપને મારી નાખવાને એક ટોળી ઉભી થએલી પણ તેનાથી છટકી શાર્લમેનને શરણ આવ્યો. એણે લીઓના શત્રુઓને ખોળી કાઢી મારી નાખ્યા અને લીઓએ ઉપકાર વાળવાને **પશ્ચિમનો મહારાજા** એ ઉપનામ સાથે શાર્લમેનને રોમમાં રાજ્યાભિષેક કીધો. શાર્લમેને કોન્સ્ટાન્ટીનાના રાજાની દીકરી સાથે પરણીને પ્રાચીન-કાળની પેઠે રોમનાં પૂર્વ પશ્ચિમ રાજ્યોને એક કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ તે કામ ત્યાંના પ્રધાનોના આડા આવવાથી પાર પડ્યું નહિ. પછી તેણે ફ્રાન્સમાં આવી પોતાના રાજ્યના ત્રણ સરખા ભાગ કરી ત્રણ છોકરાઓને વહેંચી આપવાનો લેખ કર્યો ને તે પોપે બહાલ રાખ્યો, પણ પછી તેના બે છોકરા જયારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેણે સરદારોની સમક્ષ પોતાના ત્રીજા છોકરાને વારસ ઠેરવ્યો. થોડે દહાડે તે છાતીના એક દરદથી મરણ પામ્યો (ઇ૦ સ૦ ૮૨૪માં.)

પોતાના ફ્રાન્સના નાના રાજ્યને તેણે ઘણાક જય મેળવી વિસ્તાર બળમા વધારી પશ્ચિમ યુરોપમાં એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું એ તેનો મોટો જય છે. તેણે સ્પેનનો ને ઇટાલિનો મોટો ભાગ, જર્મનિનો ઉત્તર તરફનો ને પશ્ચિમ તરફનો સઘળો ભાગ, હંગરિ પ્રાતનો મોટો ભાગ, ભૂમધ્યસમુદ્રમાંના સાર્ડિનિઆ, કોર્સિકા વગેરે ટાપુઓ ઇત્યાદિ ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યા-તે કાળે યુરોપનું બીજું કોઈ રાજ્ય ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે સરસાઈ કરી શકે તેવું નહોતું.

તે પોતાના ૪૭ વષના રાજ્યમાં લગાર પણ ઝંપીને બેઠો નથી. તેની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો; બીજી પાસથી બંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી સાવધ રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને સ્થાયી રાખવાને ને શોભાવવાને ખંતથી કામ કરતો. ઘણો પ્રવૃત્ત છતે તે પોતાની બુદ્ધિ, હિંમત, ચપળતા, યુક્તિ કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમા બાધતો. એ ઉપરથી તેની ઉત્સાહ શક્તિ ને મનશક્તિ વિસ્મય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે. સેકસનોએ તેને પજવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ તેણે તેઓને સજા કરવામાં પણ કસર રાખી નથી. તે ક્રોધમાં જંગલી લોકની પેઠે વિકરાળ થતો ને બીઓ કરવે ને ટાળવે યથેચ્છ વર્ત્તતો, તોપણ રાજ્યનું રૂડું કરવે ને લોકનું ભલું કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રાખતો, કાયદાઓ બાધવાના અને લશ્કરી વહાણો બંધાવવાના વિચારો કરતો, ઠામ ઠામ નિશાળો કહાડતો, દેશદેશનાં પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો એ સઘળું તેના વખાણમાં બોલાય છે. કેટલાક કહે છે કે તેણે રાજ્ય વધાર્યું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો, પણ બલિષ્ઠ વ્યવસ્થા રાખી શક્યો નહિ. પ્રાપ્ત કરવું ને વ્યવસ્થિત રાખવું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાયે જય મેળવી શકે, પણ જયની વ્યવસ્થાને માટે તો તેને યોગ્ય પુરુષો સહાય જોઈએજ. શાર્લમેનને હોંસીલા ને શક્તિવાળા મંત્રિઓ નહિ ત્યારે તેના રાજ્યની વ્યવસ્થા પછવાડેના લોભી સરદારો શી રીતે રહેવા દે? તોપણ શાર્લમેને પ્રાપ્ત કરી જાળવી રાખવા ઉપર વખાણવાજોગ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના ઉજ્જડ યુરોપમાં સુંદર વાટિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રણરંગ દાખવતાં, તેના કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી કર્મ કરતાં ને તેનો પ્રેમ માન્ય થતા ઊગતાં ચંદ્ર જેવો વિરાજતો.

જંઘિસખાન—મુગલ લોકનો સરદાર પોતાના તાતાર દેશમાં બંડ દંગા બેસાડીને બીજા દેશ જીતવાને છ લાખ લશ્કર લઈને નીકળ્યો. તેણે પાચ વર્ષમા ચીનના ઉત્તર ભાગના પ્રાતો તાબે કર્યા ને ત્યાંનું રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના એક માનીતા સરદારને મૂકયો. પછી તેણે તાતારની સરહદ ઉપરનાં બોખારા, ખોરાસાન વગેરેના શાહસુલતાન સાથે લડાઈ કરીને ને પ્રાત જીત્યા ને ઘણાક શહેરોનો નાશ કીધો. સમરકંદને થોડુંક લૂટ્યું, પણ ત્યાંના રહેવાસીઓએ મોટી ખંડણી આપવી કબુલ કરી ત્યારે જંઘિસ ત્યાંથી ખસ્યો. પછી તેણે કાસ્પિઅન સમુદ્રની બંને બાજુના દેશો અને ઇરાનની ઉત્તર તરફના તથા પશ્ચિમ તરફના દેશો જીત્યા. મુગલ લશ્કરની એક ટુકડીએ આસ્ટ્રાખાન લીધુ ને બીજીઓએ છેક રશિઆની સરહદ લગી ધસારો કીધો. પછી દરેક સરદારે કઈ કઈ ને શી શી રીતે ફતેહ મેળવી તે જાણવા સારુ જંઘિસે સૌને તાતારમાં ટોકટના મેદાનમાં બોલાવ્યા ને પોતે પણ ત્યા ગયો. એ મોટું દરબાર ભરવાની તેની મતલબ આ હતી કે તેના લોક તે મોટા દબદબો તથા અનર્ગળ લૂટનો કીમતી માલ દેખી મોહ પામે ને તેને

પોતાને વિષે ઉંચો વિચાર બાંધી સદા ઉમંગથી મોટું માન આપતા રહે. એ દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી જંઘિસે પૂર્વ તરફ ઘણીએક ફતેહ મેળવી, પણ એ દરમિઆનમાં તે માંદો પડયો ને તેવામા વળી તેના એક વહાલા છોકરાના મરણની ખબર આવી. એથી તેણે જાણ્યું કે હવે મારૂં મોત પાસે આવ્યું છે. તેણે પોતાના છોકરાઓને પાસે બોલાવી શિખામણ દીધી કે તમે સહુ સંપથી રહેજો ને આ જે મેં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેનો અદેખાઈથી તથા લોભથી નાશ ન કરી નાખશો. તેઓએ શપથ ખાઈ આજ્ઞા પાળવાનું કબુલ કર્યું ને પછી તે મુઓ. (જન્મ ૧૧૬૩માં ને મરણ ૧૨૨૭માં.)

તાતારના જંગલી લોકમાં દરેક પુરૂષ શરો સિપાઈ ને દરેક સ્ત્રી શરી હોય છે; છોકરાઓને બાળપણથી ઘોડા ઉપર સવારી કરતાં, હઠીલા ઘોડાઓને તાબે રાખતાં ને રમતમા પણ લશ્કરી લડાઈ કરતાં શીખવવામા આવે છે. એ લોકમાં ઘણીએક જાત હોય છે ને તે એકમેક સાથે હંમેશ મારામારી કર્યા કરે છે; પણ જ્યારે કોઈ અસાધારણ સામર્થ્યવાળા સરદારની કીર્તિ પોતાની જાતિઓમાં ગવાય છે ત્યારે સઘળી જાતિના લોક તેનું ઉપરીપણું કબુલ કરી તેની સાથે રહે છે. જ્યારે તેઓ કોઈ દેશના ઉપર હુમલો કરવા નીકળે છે ત્યારે જીત કે મોત એ બે સિવાય બીજો કોઈ વચગાળાનો વિચાર તેઓને હોતોજ નથી; કારણ કે જ્યાંથી તે નીકળ્યા હોય ત્યા પોતાનામાંની બીજી જાત આવીને વસી રહી હોય છે એટલે હારે તો પાછા ક્યા આવી રહે? તોપણ હુમલો કરવા નીકળેલા લોક સંકટમાં પોતાની કુમકે આવે તેને માટે કેટલુંક ટોળું પછવાડે રાખી મૂકે છે. એવા લોકના ભયંકર ધસારાની સામા મોટા બળવાળાં રાજ્યોને લડવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે-હારથી તો નુકસાન થાયજ તેમ જીતથી પણ કંઈ ફાયદો નહિ, કેમકે તેઓનો કોઈ સ્થાયી દેશ નથી હોતો ને તેઓની પાસે કંઈ દોલત હોતી નથી, અને જ્યાં સુધી તેઓનો સમૂળો સંહાર ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ પુરા જીતાય પણ નહિ.

રોમન લોકે ૫૦૦ વર્ષમાં જેટલું પોતાનું રાજ્ય કર્યું તેના કરતા વધારે રાજય અરબોએ ૭૦ વર્ષમાં કર્યું; પણ એથી ઓછા કાળમાં મુગલોએ વધારે રાજય મેળવ્યું--એકલા જંઘિસે નાના સરખા મંડળિક રાજારૂપે બહાર પડીને પૂર્વપશ્ચિમ ૭ હજાર માઇલ ને ઉત્તર દક્ષિણ ત્રણ હજાર માઇલ એટલા વિસ્તારવાળું રાજય મેળવ્યું કે જેમાં એશિઆનાં મોટાં બળવાળાં રાજયો દાખલ હતાં. જંઘિસે મહા વિજય કર્યાં, પણ તે વિજય કેવળ ઘોર સંહારજ હતો, એ સંહારથી રાજયો ઉંધાં વળ્યાં, પણ નવાં રાજય મજબુત ને રૂડા પાયા ઉપર સ્થપાયાં નહિ. જંઘિસની જાતમાં પછવાડેથી તૈમુરલંગ થયો તે પણ મોટો સંહાર કરનાર હતો. પછવાડેથી મુગલ વંશના કેટલાએક રાજાઓએ ઇરાનમાં ને હિંદુસ્તાનમાં રાજય ચલાવ્યા તે ડાહ્યા ને પ્રજાનું હિત ઇચ્છનારા હતા.

ચાર્લ્સ પાંચમો-જર્મનિનો, એઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦ની ૨૪મી ફેબ્રુઆરિએ જન્મ્યો હતો. તે વડવા વડિઆઈના વારસ દાખલ ૧૫૧૬માં સ્પેનનો રાજા થયો. થોડી મુદતમાં તેણે કેટલાક પરદેશીના ભમાવ્યાથી પોતાના બુદ્ધિમાન પ્રધાનને કાઢી મૂકયો. સ્પેનના સરદારો તેની સામા ઉઠાવણી કરવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં તેનો દાદો (બાપ તો મરી ગયો હતો) મેકિસમિલિઅન જે જર્મનિનો મહારાજા હતો તે મરણ પામ્યો અને પાંચ મહીના પછી ચાર્લ્સને મહારાજા ઠેરવવામાં આવ્યો-(૧૫૧૯માં) ચાર્લ્સ સ્પેનના લોકની તકરાર ન સાંભળતાં તેઓને નારાજ રાખીને જર્મનિ ગયો.

ફ્રાન્સનો રાજા ફ્રાન્સિસ પહેલો એ પણ જર્મનિના મહારાજાના પદને માટે એક રીતે હક્ક ધરાવતો ને બીજી રીતે ચાર્લ્સનું બળ તોડવાને ઇચ્છતો હતો. ચાર્લ્સે તેની સાથે દોસ્તી દાખો રાખવા માંડયો ને ફ્રાન્સિસે પણ તેવોજ સામો વિવેક રાખ્યો, પણ એ વહેવારમાં કોઈ કોઈથી ઠગાયું નહિ. ચાર્લ્સના મોટા રાજયમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જુદો જુદો વહીવટ હતો; જર્મનિમા લ્યૂથરમત તથા પોપમત એ બેની ધર્મસંબંધી મોટી ભાંજગડ ચાલી રહી હતી અને કેટલાંક અંગભૂત રાજય લ્યૂથરમતનાં હતાં. ઘણાંક રાજય તેની સત્તા વધે તેવું ઇચ્છતાં નહોતાં; સ્પેનમાં તો બખેડો હતોજ; રાજ્યની વસુલ જમાનું કંઈ ઠામઠેકાણું નહોતું ને લશ્કરને પગાર કરવો મુશ્કેલ પડતો;—એ હાલતમાં ફ્રાન્સિસે લડાઈ શરૂ કીધી. ચાર્લ્સે રોમના પોપને અને ઇંગ્લંડના હેન્રિ આઠમાને પોતાની તરફના કરી લીધા. તેમ ફ્રાન્સિસને સ્વીસ તથા વેનિશિઅન એ લોકોની સહાયતા હતી. પછી જુદે જુદે ઠેકાણે પણ એકજ વખતે સામટી લડાઈઓ ચાલી.

ચાર્લ્સની જયાં ત્યાં જીત થવા લ.ગી. પછી પોપ લીઓ મુઓ તેને ઠેકાણે પોતાને અનુકૂળ એવો એક નવો પોપ ત્યાંના લોકની સંમતિથી બેસાડી ચાર્લ્સ ઇગ્લંડ જઈ હેન્રિને મળ્યો ને ત્યાંથી દંગો બેસાડવાને

સ્પેનમાં ઉતર્યો. એટલામાં વળી ફ્રાન્સિસ ચોપાસ દુશ્મનથી ઘેરાઈ ગયો હતો, તોપણ તેણે ઘણેખરે ઠેકાણે ચાર્લ્સનાં લશ્કરને હરાવ્યાં, પણ તેવામાં ફ્રાન્સિસની માના તરફથી બુર્બોનનો એક અમલદાર પોતાનો સગો તથા રાજા જે ફ્રાન્સિસ તેનીજ સામા ઊઠયો. એ સંધિ જોઈ ચાર્લ્સે ફ્રાન્સ ઉપર હલ્લો કર્યો; પણ ફ્રાન્સિસે દુશ્મનના લશ્કરને હરાવી ભગાડી મૂકયું. એ જીતથી ફુલાઈને ફ્રાન્સિસે ઇટાલિમાંના ચાર્લ્સનાં લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો ને પાવિઆને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ પછી પોપ સાથે કોલકરાર કરી તે ઉપર ભરોંસો રાખી તેણે ૭ હજાર માણસ નેપલ્સ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યાં તેથી ઘેરાના લશ્કરમાં ઘટ પડી. એ જોગવાઈ સાધી ચાર્લ્સના સરદારોએ તથા બુર્બોના અમલદારે ધસારો કરી પુરી ફતેહ મેળવી—દસ હજાર માણસ કાપી નાખ્યા ને ફ્રાન્સિસને કેદ કીધો. (૧૧૨૫ની ૨૪મી ફેબ્રુઆરિએ). ચાર્લ્સે તેની પાસે કેટલીક સખ્ત કબુલાત કરાવી લેવાનું કર્યું, પણ જ્યારે તેણે ન માન્યું ત્યારે તેને સ્પેન મોકલી દઈ ત્યાં રાખ્યો. પોપ તો પોતાની પદવીને ન ઘટે તેવી રીતે ચાર્લ્સને શરણ થયો. ફ્રાન્સિસ ૧૩ મહીના કેદ રહી બારીક પેચનો કોલકરાર કરી પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો.

પછી ફ્રાન્સિસ, પોપ, ઇટાલિના કેટલાક સરદારોએ સૌએ એકઠા મળી ચાર્લ્સની સામા લડવાનો વિચાર કીધો અને ઇગ્લંડનો હેન્રિ પણ ચાર્લ્સને છોડી સામા પક્ષમાં ઉતર્યો; પણ તેઓએ પાકી તૈયારી કર્યા વિના ઉતાવળું કામ આરંભ્યું તેથી ચાર્લ્સનું ફાવ્યું. બુર્બોનો અમલદાર જે ચાર્લ્સની તરફથી ઇટાલિમાં સરદારી કરતો હતો તેની પાસે લશ્કરનો પગાર આપવાને નાણું નહોતું તેથી તેના લશ્કરે રોમ લૂટયું. કેટલીક સ્ત્રીઓની આબરૂ લીધી ને ઘણાકને કતલ કર્યા. પોપ એક કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પકડી કેદ કીધો. એ સમાચાર જયારે ચાર્લ્સના જાણવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે શોકનાં કપડાં પહેર્યા, દેવળના ઘંટ વાગતા બંધ રખાવ્યા અને પોપના છુટકારાને સારૂ પ્રાર્થનાઓ કરાવી.

એ જીતથી ચાર્લ્સને ફાયદો ન થયો. યુરોપમાં જેટલા રાજા પોપને ધર્મગુરૂ માનતા તે સઘળા સામા થશે તેને ભયે તેણે મોટો દંડ લઈને પોપને છોડયો. પછી ફ્રાન્સિસ સાથે કોલકરાર કરી લડાઈ બંધ પાડી ચાર્લ્સ સ્પેનથી ઇટાલિમાં આવ્યો. અહીંના રાજ્યો-સંબંધી વ્યવસ્થા કરી તે પાછો જર્મનિમાં ગયો. ત્યાં તે ધર્મસંબંધી ભાંજગડમાં પડયો હતો તેવામાં તેને તુર્ક લોકની સામા જવું પડયું. તુર્ક લોકને પાછા હઠાવી તેણે ઇટાલિમાં જઈ પોપને સમજાવ્યો કે તું રાજાઓની સભા મેળવ કે ધર્મસંબંધી મતવાદી યુરોપમાં ગરબડ ઊઠી રહી છે તેનું સમાધાન થાય, પણ પોપે તેનું ન માન્યું.

પછી ચાર્લ્સે આફ્રિકામાં જઈ બાર્બરી સંસ્થાનના ચાંચીઆઓનું જોર તોડયું ને ટયુનિસના સુલતાનની ગાદી એક બારબોસાએ ખુંચી લીધી હતી માટે એની સાથે લડાઈ કરી એને નસાડી સુલતાનને પાછો ગાદીએ બેસાડયો, પણ એટલામાં ફ્રાન્સિસે ફરીથી લડાઈ ચલાવી ને તે થોડોક ફાવ્યો. ચાર્લ્સે કોલકરારની ખટપટમાં ઘણી વાર સુધી ફ્રાન્સિસને વાહી પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું ને પછી રોમમાં જાહેર સભા ભરી તેની વિરુદ્ધ મોટું ક્રોધભર્યું ભાષણ કીધું. તેના લશ્કરે ફ્રાન્સના ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ ફ્રેંચ લોકોએ જબરો ટકાવ રાખ્યો તેથી ચાર્લ્સને પોતાના લશ્કરના મોટા ભાગનો સંહાર કરાવી પાછું હઠવું પડયું. ફ્રાન્સિસ પણ ફ્લેંડર્ઝ ઉપર હુમલો કરતાં ફાવ્યો નહિ. એ પ્રમાણે બંનેની હાર થએથી લડાઈ બંધ પડી ને બંનેને સલાહ થઈ.

પછી ચાર્લ્સે અલજિર્ઝ ઉપર હુમલો કરવાને વહાણો મોકલ્યાં, પણ લશ્કર કિનારે ઉતરી રહ્યું નહિ એટલામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને વહાણો છુટાં પડી ગયાં. તેમ કિનારે પડેલાં લશ્કરના ઉપર અરબોએ મારો ચલાવ્યો ને ચાર્લ્સ પાછો ફર્યો. એ સંધિ જોઈને ફ્રાન્સિસે સ્પેનમાં ને ફ્લેંડર્ઝમાં લડાઈ ચલાવી. ચાર ભારે લડાઈ થઈ, પણ તેમાં કોઈની ખરેખરી જીત થઈ નહિ ને પાછી સલાહ થઈ.

સને ૧૫૪૫માં તેણે જર્મનિમાં ધર્મસંબંધી ગુંચાડો સમુળગો કહાડવાને ઇરાદે પોપની સાથે વિચાર કર્યો—પછી કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં નવા મતના પક્ષના રાજાઓ હાર્યા ને ચાર્લ્સે નવા મતના ઉપર સખ્તી કરીજ હોત, પણ પોપ તેની રાજયસત્તા વધેલી જોવાને ઇચ્છતો નહોતો તેથી તેણે (પોપે) પોતાનું લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું ને ફ્રાન્સિસ સાથે છુપી ગોઠવણ કીધી. એટલામાં ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને ચાર્લ્સે સેક્સનિના મોરીસને લડાઈમાં હરાવી કેદ કર્યો ને તેના ઉપર સખ્તી ગુજરી. મોરિસે રાજય આપી દેવું કબુલ કર્યું, પણ પોતાનું ધર્મમત મૂકયું નહિ. ચાર્લ્સે ઇચ્છા નહિ તોપણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેને તેનું રાજય સ્વાધીન કીધું.

પછી મોરિસે નવા મત માનનારાં સઘળાં રાજયો

સાથે છુપી ગોઠવણ કરી, ફ્રેંચ રાજા સાથે પણ બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી એક પાસથી એક જાહેરનામું કાઢી બીજી પાસથી લડાઈ ચલાવી. ચાર્લ્સે મોરિસને ફાંદામાં લેવાની બહુ યુક્તિઓ કરી પણ તેનું ન ચાલ્યું ને તેને પાસ્સો આગળ કોલકરાર કરવા પડ્યા, જેથી જર્મનિનાં સંસ્થાનોનું સ્વતંત્રપણું કાયમ રહ્યું ને નવાં મતના ઉપર સખ્તી થતી અટકી. ફ્રેંચ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં પણ ચાર્લ્સ હાર્યો.

એ નિરાશ સ્થિતિમાં તેણે કંટાળીને પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરાને સોંપી પોતે સ્પેનમાંના એક મઠમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તે ધર્માંધપણાની ઘેલછામાં ઘણોક કાળ ક્રિયાપ્રાર્થના વગેરે કરવામાં ગાળતો. તેણે પુરો પરતાવો બતાવવાને પોતાનું મડદું મોટા ઠાઠથી કહ્ડાવ્યું. એ ભયંકર દેખાવથી તેને તાવ આવ્યો ને તે મુઓ–૧૫૫૮માં.

ચાર્લ્સનામા સત્તાનો લોભ અત્યંત આગળ પડતો હતો. તે મોટા વારસાથી મોટો સત્તાધારી હતો તે છતાં તે પોતાની સત્તા વધારી યુરોપમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ બળવાન એકચક્રી રાજા કહેવડાવવાની તૃષ્ણા રાખતો. એ તૃષ્ણા પ્રમાણે તેને અનુકૂળતા નહોતી; ને અનુકૂળતા નહિ તે છતાં તેણે અનેક પ્રપંચ વાપરી ઘણી એક લડાઈઓ લડી ધાર્યાં પ્રમાણે તો નહિ પણ હતી તેથી વિશેષ રાજ્યસત્તા લીધી. એ તેનું મોટું બુદ્ધિબળ હતું. તે જર્મનિનો મહારાજા થયો તેવામાં તેની બુદ્ધિ ઘણી કાચી હતી, પણ પછી તે ધીમે ધીમે પાકી થતી ચાલી ને છેવટે અસાધારણ જેવી થઈ રહી. તે બહુ બારીકીથી ને અંદર પેસીને પોતાની ધારણા બાંધતો, આગ્રહ ધરી ખંતથી સામગ્રી એકઠી કરતો ને પછી મોટું ધોતાળપણું ને સાહસપણું એકદમ બહાર પાડતો. તેણે જર્મનિ, સ્પેન, ઇટાલિ, ફ્લેંડર્ઝ, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, આફ્રિકામા સૌ મળી પચાસેકવાર મુસાફરી કીધી ને ૬૦ લડાઈ કીધી; એ તેની બહારની પ્રવૃત્તિ બતાવે છે તો હવે તેના મનની પ્રવૃત્તિ વિષે તો કહેવુંજ શું ? લોભ ને કાવાદાવા જેનામાં હોય તે સ્વાર્થ સાધવાને શું ન કરે? પોપને કેદ કર્યો ને પછી શોક પાળ્યો તથા પળાવ્યો પણ પોપના ઉપર જે સખ્તી ગુજરતી હતી તેનો તેણે અટકાવ કીધો નહિ. તે પોતાની મતલબ પાર પાડવાને પોપની વિરુદ્ધ, ફ્રાન્સિસની વિરુદ્ધ, પોતાનાજ રાજ્યના લાભની વિરુદ્ધ ઉપાયો કામે લગાડવામાં ચૂક્યો નહોતો.

પીટર મહાપુરુષ ઇ૦ સ૦ ૧૬૭૨માં જન્મ્યો હતો. તેનો વડો ભાઈ થીઓડોર રશિયાનો રાજા ૧૬૮૨માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પોતાની પાછળ પીટરને ગાદી આપવાનું ઠેરવ્યું હતું, પણ તેની બેન સોફાયા લશ્કરની મદદથી પોતાને પ્રતિનિધિ કહેવડાવી રાજ્ય કરવા લાગી. તે પીટરના ઉપર સખ્ત નજરથી જોતી ને તેની કેળવણી ઉપર જરાએ દરકાર રાખતી નહિ. પીટરે સાત વરસ તો ઘણાંજ દુઃખમાં કહાડયાં, પણ પછી તેણે સામું થવા માંડયું. એ ઉપરથી સોફાયાએ તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાની તજવીજ કીધી, પણ અમીર લોકોએ કેટલાંક લશ્કરની મદદથી કુભાંડીઓને મારી નાખ્યા અને સોફાયાને મઠમાં ઘાલી. પીટરને એક બીજો મોટો ભાઈ જોન નામે હતો, પણ તે જન્મમૂર્ખ હતો, ને રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હતો તેથી પીટરજ રશિઆનો રાજા મનાવવા લાગ્યો.

તેણે લશ્કરી વહાણોનો કાફલો તૈયાર કરવા સારૂ પ્રથમ લક્ષ દોડાવ્યો. તેને દરીઆ ઉપર અભાવ હતો તોપણ તેણે વેપારીનાં વહાણોમાં ઘણીક સફરો કરી વહાણ હંકારવા સંબંધી માહીતી મેળવી લીધી. એક બુદ્ધિમાન્ પરદેશીની મદદથી તેણે લશ્કરમાં સુધારો કરવા માંડયો. અમીરોની એક ટુકડી કરી તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની લશ્કરી કેળવણી આપવાની ગોઠવણ કરી ને પોતે પણ તેમાં નોંધાયો. વસુલ જમાનાં ખાતામાં પણ તેણે ફેરફાર કીધો.

તેણે તુર્ક લોક સાથે લડીને આઝોફનું બંદર પોતાના તાબામાં લીધુ ને ત્યારપછી પોતાની પ્રજા બીજા સુધરેલા દેશોની પ્રજા કરતાં કેટલી પછવાડે છે તે જાણી લેવું ઇચ્છયું. તે પોતાની ગેરહાજરીમાં રૂડી રીતે રાજ્ય ચાલ્યાં કરે તેવો બંદોબસ્ત કરી પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો. ૧૬૯૮માં તે હૉલૅન્ડ ગયો ને ત્યાં એક સાધારણ કારીગરની પેઠે ગોદીમાં કામ કરતો ને પોતાના સાથીઓ પાસે કરાવતો. પછી તેણે ઇંગ્લંડ જઈ પદાર્થશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા કેટલાક વિદ્વાનોને અને કળાકુશળ પુરુષોને ખોળી કાઢી પોતાના રાજ્યમાં મોકલ્યા કે તેઓ ત્યાંના લોકને શીખવે. પછી તે વીએના ગયો ને તહીંથી તે ઇટાલિ જાત પણ તેટલામાં તે તરકટીઓને સજા કરવાને પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો.

અહીં ફીતુર કરનારાને દેહાંત કીધા પછી તેણે વહાણ, વેપાર, વસાવવાનાં સંસ્થાન એ સુધારવા વધારવા સંબંધી ઘણો શ્રમ લીધો. લશ્કરની જે ટુકડી તેને વારે વારે સતાવતી હતી તેને તોડી તેમાંના માણસોને જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચી નાખ્યા ને વાહીઓ કેટલીક બાબતમાં સામા થતા હતા તેઓને ધમકી

આપી તાબે રાખ્યા. પછી બૅાલ્ટિક સમુદ્રની પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણવાને તેણે પોલેન્ડ તથા ડેન્માર્ક એ બે રાજ્યોને મળીને સ્વીડનના ચાર્લ્સ ૧૨માની ઉપર ચઢાઈ કરી, એ જુવાને તે બંને સહાયને સપડાવી પીટરના પચાસ હજારને હરાવ્યા પીટર બોલ્યો કે હું જાણુતોજ હતો કે સ્વીડ લોક રશિઅનોને હરાવશેજ, પણ ત્યારેજ રશિઅનો શીખશે ને પછી એઓ સ્વીડનને હરાવશે.

પછી આઠ વર્ષ સુધી અહીં તહીં નાની નાની લડાઈ ચાલ્યાં કીધી. પીટરે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામે શહેર વસાવી તેને રાજધાની કીધું. ૧૭૦૯માં તેણે પલટોવા આગળ ભારે લડાઈ મચાવી. એનું લશ્કર શત્રુના લશ્કરથી તમણું ને પાછલી હારથી ઘડાઈ ઘડાઈને પાકું કેળવાએલું હતું, તોપણ જાણે તે નબળું છે એમ સમજી પીટર બહુ સાવધ રહી કળાથી લડયો ને તેણે ચાર્લ્સને પુરો હરાવ્યો ને ભગાડયો. એ જીતથી રશિઆનું રાજ્યબળ આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત થયું ને તે રાજ્ય મોટું બળવાન ગણાવા લાગ્યું.

ચાર્લ્સે તુર્કને મળી નવી લડાઈ જગાવી. એ લડાઈમાં પીટરની હાર થઈ ને આઝોફ બંદર તેને આપી દેવું પડયુ. એ બંદર ખોયાથી તેને બહુ લાગ્યું, કેમકે તેનો વિચાર કાળા સમુદ્રમા લશ્કરી વહાણનો કાફલો રાખવાનો હતો. એ હાર પછી તેની રાણી કેથેરીને છુપી રીતે પોતાનું કેટલુંક જેવર તુર્કસ્તાનના વજીરને ભેટ મોકલાવ્યું તેથી તેણે ચાર્લ્સનો પક્ષ છોડી દીધો ને રશિઆ સાથે સલાહ કરી.

દક્ષિણમા હાર થઈ તોપણ પીટરે ૧૭૧૪માં ફિન્લેંડ તરફ સ્વીડ લોક ઉપર જીત મેળવી ને તેમાં એક જીત વહાણની લડાઈથી મળી હતી તેથી તે બહુ રાજી થયો, કારણ કે તેણેજ પ્રથમ લશ્કરી વહાણ ઉભાં કર્યાં હતાં. ૧૭૨૧માં રાજ્ય સભાએ પીટરને સઘળા રશિઅનોનો મહારાજા ને પિતા એ ઉપનામ ધારણ કરાવ્યાં. પછી પીટરે કેસ્પિઅન સમુદ્ર તરફ નજર દોડાવી ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું, પણ કંઈ તેનું વળ્યુ નહિ. ૧૭૨૫મા તેણે પોતાની સ્ત્રી કેથેરીનને મહારાણીનો પટ્ટાભિષેક કરાવી પોતે વિરક્ત થયો ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો.

રશિઆ જંગલી લોકનું રાજ્ય હતું તેને પીટરે મોટાં બળવાન સુધરેલા રાજ્યોમાનું એક કીધું. એ કંઈ તેનો જેવો તેવો જય નથી, પોતે રાજા છતે એક સાધારણ માણસ પ્રમાણે વર્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશીઓને ઉંચી સ્થિતિમાં આણ્યા. જે જે મોટાં ભારે કામ ઉઠાવ્યાં તે તે સૌ તેણે નિરંતર લક્ષ શ્રમ રાખી પાર પાડયાં. કેટલી અડચણ ને કેટલી હાર વેઠી! તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવો નવો અનુભવ મેળવી પોતાના શ્રમનો બદલો લેયો; એ ઉપરથી દૈવવાદ ઉદ્યમવાદ આગળ પાણી ભરે છે એમ કેમ ન કહેવાય! તેણે જાત મહેનતથી, જાતે મેળવેલા જ્ઞાનથી ને જાતબુદ્ધિ પરાક્રમથી પોતાના દેશીઓનું માન વધાર્યું. તેણે સ્થિતિ પ્રસંગ પરત્વે કેટલાંક ક્રૂર ને અઘટિત કર્મ કર્યા હશે, પણ તેથી તેને મહાપુરુષરૂપે લેશ પણ કલંક નથી. જે પીટરને તેના લોક પ્રથમ ધિક્કારતા તેનેજ તેમણે વખાણ્યો ને જગત્ વખાણે છે.

ફ્રેડરિક, ઇ૦ સ૦ ૧૭૧૨ના જાન્યુઆરિ મહીનામાં જન્મ્યો હતો. તે ૧૭૪૦માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે પોતાના બાપની પ્રશિઆની રાજગાદીએ બેઠો. ૧૭૪૧ના જાન્યુઆરિમાં તેણે કોલકરાર તોડી એકદમ ધસારો કરી આસ્ટ્રિઆનો સિલિશિઆ પ્રાંત તાબે કરી લીધો. પણ પછી એક લડાઈ થઈ, તેમા તેનું લશ્કર છેવટે જીત્યું, પણ જે ઘોડેસવાર પલટનની તેણે સરદારી કરી હતી તેને નાસવું પડયું હતું ને તે પોતે પણ ગભરાઈને નાઠો હતો. આસ્ટ્રિઆની હાર થયેથી એ રાજ્યના દુશ્મન બીજા રાજાઓ ફ્રેડરિકને મળ્યા ને એણે તેઓની સાથે કોલકરાર કર્યાં. આસ્ટ્રિઆ સાથે બીજી લડાઈ થઈ એમાં પણ તેનું લશ્કર જીત્યુ. એ લડાઈમાં તેણે હિંમત બતાવી થોડુંક શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડયું હતું. પછી આસ્ટ્રિઆવાળી મરાયા થેરિસાએ ઇંગ્લાંડના રાજ્યની ભલામણ ઉપરથી સિલિશિઆ ઉપરથી હાથ ઉઠાવી ફ્રેડરિક સાથે સલાહ કરી અને એણે જે રાજાઓ સાથે કોલકરાર કર્યા હતા તેઓને અઘવચ પડતા મેલ્યા. એ રાજાઓ ઉપર મેરાયા થેરિસાએ ચઢાઈ કરી ને તેઓને હરાવી ઠામઠામ ફતેહ મેળવી.

ફ્રેડરિક ગભરાયો કે આસ્ટ્રિઆએ ફ્રાન્સને હરાવ્યું છે તો તે મારી સાથે કરેલા કોલ તોડી સિલિશિઆ પાછું લેવાને મને સતાવવા કેમ નહિ આવે? પછી તેણે ફ્રાન્સને મદદમા રાખી ૧૭૪૪માં પોતેજ કોલ તોડયો ને મરાયા થેરિસાના કેટલાક મુલક ઉપર હુમલો કીધો. એ રાણીના લશ્કરે તેને ડરાવ્યો ને સિલિશિઆમાથી તેની સત્તા ઓછે તેવું કીધું. ફ્રેડરિક તે લશ્કર સામા ઉભો રહી શકયો નહિ ને પાછો ફર્યો. ૧૭૪૫થી તે ૧૭૪૮માં યુરોપમાં ઘણીક લડાઈઓ ચાલેલી તેમાંની બે ત્રણમાં ફ્રેડરિકે જીત મેળવી એટલુંજ નહિ, પણ લશ્કરી સરદાર દાખલ પણ મોટું

માન મેળવ્યું. સને ૧૭૫૬માં ફ્રાન્સ, આસ્ટ્રિઆ, રશિઆ, સૅકસેનિ, સ્વીડન એ રાજયો ફ્રેડરિકની સામાં એકસંપે થયાં. ફ્રેડરિકે જોયું કે મારૂં રાજય નક્કી કકડા થઈ વહેંચાઈ જવાનું. તે ગભરાયો તો ખરૂ, પણ પછી યાહોમ કરી તેણે રણમા ઝંપલાવ્યું. ઑગસ્ટમા તેણે પ્રથમ તો સૅકસનિની ખબર લીધી ને લડાઈ જીતી તે રાજયને પોતાના તાબાનું હોય તેવું કર્યું ૧૭૫૭મા બોહીમિઆમાં ઉતરી તેણે લડાઈ જીતી પ્રેગ નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ કોલિન આગળ દુશ્મને અતિશયે મારો ચલાવ્યો ને તેના તેર હજાર બહાદુર સિપાઈઓ કતલ થઈ પડ્યા. પછી તે ઘેરો ઉઠાવી મોટી મુશીબતે બોહીમિઆમાથી બહાર નીકળી છૂટયો. તેનું લશ્કર તેની સામા થયુ ને તેની પ્રજા સૌ તેની ઉધ્ધતાઈને નિંદવા લાગી. તેવામાં ફ્રેંચ લોક જર્મનિમા કેટલીક ફતેહ કરી પ્રશિઆ ઉપર ઉતરવાની તજવીજ કરતા હતા. વળી તેટલામાં તેની મા મરી ગઈ. એ સંકટમાં તે ડગતો નહિ. વેળાએ અકળામણમાં રડતો ને દુઃખ તથા અપમાન સહન કર્યાના કરતા ઝેર ખાઈ મરવાનો વિચાર કરતો. તેટલામા નવેંબરમાં રશિઅનોએ તેના રાજયના પૂર્વ તરફના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી; સિલિશિઆમાં આસ્ટ્રિઆનું લશ્કર ફરી વળ્યું; મોટું ફ્રેંચ લશ્કર પણ ધસ્યું અને ક્રોએશિયનોએ પ્રશિઆની રાજધાની બર્લિન શહેર લીધું ને લૂટયું.

ફ્રેડરિકે કેસરીયાં કર્યાં. પ્રથમ તે ફ્રેંચ સામા ગયો. ફ્રેંચનું લશ્કર બમણું હતું પણ કેળવાએલું નહોતુ ને તેનો સરદાર મૂર્ખ હતો. ફ્રેડરિક પોતાના કેળવાએલા સિપાઈઓનાં પરાક્રમથી જીત્યો ને દુશ્મનના સાત હજારને કેદ કીધા. પછી બરોબર એક મહીને તે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે સિલિશિઆ ઉપર ધસ્યો. દુશ્મનના ૬૦ હજાર લોઈથેન આગળ મળ્યા. ફ્રેડરિકે પોતાના મુખ્ય સરદારોની મંડળી મેળવી ભાષણ કરી તેઓને ઉશ્કેર્યા ને કહ્યુ કે તમે તમારાં માણસોને ઉશ્કેરી તૈયાર રાખજો યુદ્ધગીતનાદ સાથે ભારે લડાઈ ચાલી ને પ્રશિઅનો જીત્યા. દુશ્મનમાંથી કપાએલા, ઘાયલ થએલા ને કેદી પકડાએલા થઈને સત્તાવીસ હજાર હતા, પચાસ વાવટા, સો તોપ, ચાર હજાર ગાડાં એ ફ્રેડરિકના હાથમા આવ્યાં. બ્રેસ્લોનો કિલ્લો તાબે થયો ને સિલિશિઆ પાછું તાબે થયું. એ રીતે એક મહીનામા ફ્રેડરિકની સ્થિતિ ફરી ને તેની કીર્તિ યુરોપમાં ગાજી રહી. સને ૧૭૫૮ના વસંતમાં તેણે રશિઅનોને હરાવ્યા.

હારેલા દુશ્મનોએ તેને પાછો સપડાવ્યો ને એવો સપડાવ્યો કે તેનું લશ્કર છેકજ ઘટી ગયું ને તેણે આશા મૂકી. તેણે પોતાના કારભારીઓને બર્લિન લખી જણાવ્યું કે રાજકુટુંબને ખસેડી દેજો ને તમે દુશ્મન સાથે કોલકરાર કરજો. સંધું ગયું છે, હું નિરૂપાય છઉં, હું મારા દેશનો નાશ જોવાને જીવનાર નથી. ૧૭૬૦માં દુશ્મનોએ બર્લિન લીધું ને રાજમહેલ લૂટયો.

બે વર્ષ દુઃખમાં પણ અહીં તહીં લડાઈઓ ચાલુ રાખી હારજીત મેળવવામા કાઢયા, પણ પછી ૧૭૬૩ના ફેબ્રુઆરિમાં સૌ રાજા સાથે કોલકરાર થયા ને સાત વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઈનું છેવટ આવ્યું—ને તેમાં જે સિલિશિઆને માટે આખું યુરોપ સામું થયું હતું તે તેનીજ પાસે રહ્યું. ફ્રેડરિક જયી રાજારૂપે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો. ૧૭૭૨માં તેણે રશિઆ સાથે તથા આસ્ટ્રિઆની સાથે મળી પોલેંડના રાજયની પહેલી વહેંચણીમા ભાગ લીધો ને ૧૭૮૬માં તે મરણ પામ્યો.

ફ્રેડરિકના બાપે પ્રશિઆનું રાજય નવું સ્થાપ્યું હતું ને ફ્રેડરિકે તેટલુંજ પાછું નવું વધાર્યું. તેણે ૨૯,૩૧૩ ચોરસ માઇલ જેટલો મુલક નવો મેળવ્યો એ તેનો જય છે તેણે અનેક મુશીબતો વેઠી ને વેઠતાં નવું નવું જાણી સરદાર દાખલ ને ખટપટી રાજા દાખલ મોટું માન મેળવ્યું અને પ્રશિઆના રાજયને યુરોપમાંના બળવાન રાજયોમા ગણાતું કર્યું. તે લડાઈનાજ કામમા ગુંથાયો રહેતો એમ નહોતુ, પણ તે પોતાના રાજયનો સઘળો કારભાર જાતેજ કરતો. તેનો કોઈના ઉપર ભરોસો નહોતો તેથી તે કોઈની સલાહ લેતો નહિ, પોતેજ સધુ ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવે છે કે નહિ તે ઉપર ખંતથી નીધા રાખતો, તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર અજબ જેવી હતી ને તેની કરકસર મહેલમાં ને રાજયમાં મશહૂર હતી. તે લોકના ઉપર કારભાર નાખવામાં ને લશ્કરના ઉપર સખ્ત કરડા રહેવામાં મોટો જાલમ હતો. તે પોતાની મતલબ થતી હોય ત્યાં કોલ તોડવાને જરા પણ વિલંબ કરતો નહિ. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આગ્રહ ખંત ઉદ્યમથી અનેક વિઘ્ન સંકટ કાપી ધાર્યુ પાર પાડયું એ તેનું સ્તુત્ય પુરુષાર્થ છે.

વોશિંગટન—સને ૧૭૩૨ના ફેબ્રુઆરિની ૨૨મીએ ઉત્તરઅમેરિકાના વર્જિનિઆ સંસ્થાનના વેસ્ટમોર્લૅંડના પરગણામાં જન્મ્યો હતો. સને ૧૬૫૭મા ઇંગ્લાંડનો જોન વોશિંગટન પોતાના ભાઈ સાથે

વર્જિનિઆમાં આવી વસ્યો હતો, તેના દીકરાનો દીકરો ને તેનો દીકરો જોર્જ વોશિંગ્ટન હતો. તેની માએ તેને ઉદ્યોગ, મિતવ્યય ને સદ્ગુણવિષે ઘણો સારો બોધ આપ્યો હતો. તેણે અંગને કસરતથી વાળ્યું હતું, તેણે નિશાળમાં સાધારણ પક્ષની કેળવણી લીધી હતી, તેને અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું-પછવાડેથી તે જુજ ફ્રેંચ શીખ્યો હતો. તેને શુદ્ધ અંગ્રેજી લખતાં આવડતું નહોતું પણ ઘણા અભ્યાસથી ને સારા સારા ગ્રંથકારોના પુસ્તક ધ્યાન દઈને વાંચ્યાથી ને કાગળો લખવામાં ઝીણી કાળજી રાખ્યાથી તે શુદ્ધ સ્પષ્ટ ને સુંદર લખતા શીખ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજી લશ્કરી વહાણમા નોકરી કરવાની ઇચ્છા કરીને તે લીધી હતી, પણ પોતાની માની ઇચ્છા નહિ તેથી તેણે તરત છોડી દીધી હતી.

સોળ પુરાં થતે તે એક શ્રીમંતનું ઇસ્ટેટ માપવાને સર્વેઅર થયો. બે ત્રણ વર્ષ તે કામ કરી વોશિંગ્ટન વર્જિનિઆના એક પ્રાતનો લશ્કરી અમલદાર મેજરની પદવીનો એજુટંટ જનરલ થયો. ૧૭૫૨મા તે સરકારથી ઉત્તર ભાગનો એજુટંટ નિમાયો હતો. ૧૭૫૬માં તેણે વર્જિનિઆનાં બધાં લશ્કરનો સરદાર થઈ શાબાશી મેળવી. ૧૭૫૮મા તેણે નોકરી છોડી પોતાની જમીન મીલકત સુધારવાના ખેતીવાડીના કામમાં મન ઘાલ્યું. ૧૭૫૯મા તે બે છોકરાની મા એવી એક શ્રીમંત વિધવા સાથે પરણ્યો. એ સ્ત્રીએ તેનો ઘરખટલો ઉપાડી લીધો તેથી વોશિંગ્ટન પોતાનું ખેતીવાડીનું ને માલને બીજે દેશ ચડાવવાનું કામ સારી રીતે કરી શકતો. ૧૭૫૭ સુધીમાં તે વાર્જિનિઆની તરફથી રાજસભાસદ નિમાયો હતો ને એ અધિકારીરૂપે તેણે ૧૮ વર્ષ લગી કાયદા બાધવામા ને પોતાના સંસ્થાનના લોકને ફાયદો કરવામા પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય સારૂં દેખડાવ્યું હતું.

ઇંગ્લાડની સરકાર અમેરિકાના પોતાનાં સંસ્થાનો ઉપર કેટલોક કરભાર મૂકતી હતી ને સંસ્થાની લોક તેની સામા થતા હતા ને એ રકઝક આઠ વર્ષ થયા ચાલ્યાં કરતી હતી. વોશિંગ્ટન સંસ્થાનોનાં પક્ષનો હતો, પણ તેના મનમા ઇંગ્લાડ સરકારની સામા ઊઠવાનું નહોતું. સંસ્થાની લોક ઇંગ્લાંડની સામા લડાઈ કરવાને ઉભા થયા-૧૭૭૪ની ૧૪મી જૂને અને ૧૭૭૫ના જૂનમાં તેઓએ વોશિંગ્ટનને પોતાના લશ્કરનો મુખી કીધો.

વોશિંગ્ટને પોતાની બુદ્ધિ તથા ચાતુર્યથી ઉશ્કેરાએલા પણ કેળવાએલા નહિ તેવા લશ્કરને ઇંગ્લાંડ સરકારના લશ્કર સામા ભીડાવ્યું. ઘણી વાર હારજીત થયા પછી તેણે એટલું જોર માર્યું કે ૧૭૭૬ના જુલાઈની ચોથી તારીખે સંસ્થાનોએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું જાહેર કર્યું, લડાઈ ચાલુ રહી, પણ તે ૧૭૮૩ના નવેંબરની ત્રીસમી તારીખે ઇંગ્રેજ લોકે અમેરિકાનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. સંસ્થાનો સ્વતંત્ર તો થયાં, પણ પછી પરસ્પર કલહ જાગ્યો. એ કલહ મટાડવામાં ને સંસ્થાનોને એક રાજ્યસત્તામાં આણી રાખવાને વોશિંગ્ટને ઘણી મહેનત લીધી ને ૧૭૮૭ની બીજી મેએ 'ફેડરલ કન્વેન્શન' નામની રાજસભા સ્થાપવામાં આગેવાની કરી. ૧૭૮૯ની ત્રીસમી એપ્રીલે તે, 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ'નો (એકઠાં મળેલાં સંસ્થાનોનાં પ્રજારાજ્યમાં) સૌથી વડો કારભારી થયો. ચાર વર્ષની મુદ્દત પુરી થએથી તેણે પોતાનો ઓદ્ધો છોડી ઘેર બેસવું ઇચ્છયુ, પણ લોકના આગ્રહથી તેણે બીજાં ચાર વર્ષ વડા કારભારીનું કામ કર્યું, એ વખતમાં ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી ને જોકે વોશિંગ્ટન ફ્રાંસનો જય ઇચ્છતો તોપણ તેણે પોતાના રાજ્યને એકે પક્ષમાં ઉતાર્યું નહોતું. તેના મિત્રોએ ત્રીજી વાર તેને વડો કારભારી રહેવાને બહુ સમજાવ્યું, પણ તેણે નજ માન્યું ને છેલ્લું ભાષણ આપી તે ઘેર બેઠો.

પછી તે પોતાનાં ઘરકામમાં મચ્યો. થોડા વખત પછી અમેરિકાને ફ્રાંસની સામા લડાઈ કરવાને પ્રસંગ આવ્યો. એ સંકટમા રાજસભાએ તેને સેનાપતિ થવાને વિનંતી કરી. તરત તેણે કબુલ કર્યું અને એક પાસથી લશ્કર તૈયાર કરવાની ને બીજી પાસથી કાગળ પત્રો લખી સમાધાની આણવાની ખટપટ કરવા માંડી, પણ પછી ફ્રેંચની તરફથી લડાઈનું માંડી વળાયું અને અમેરિકા તથા ફ્રાન્સ એ વચ્ચે કોલકરાર થતા હતા તેટલામાં વોશિંગ્ટન મરણ પામ્યો. (૧૭૯૯ના ડિસેંબરની ૧૪ મીએ.)

વોશિંગ્ટન ૧૭ વર્ષની વયે સર્વેઅર થયો ત્યારપછી અગિઆર વર્ષે તે ઘેર બેઠો તે દરમિઆનમાં તેણે સારી પેઠે અંગની કસરત કરી હતી અને માત્ર નિશાળમાં રહીને નહિ પણ તે વખતના જે મોટા હોશિયાર સરદારો કહેવાતા તેઓના કરડા ઉપરીપણા તળે રહી જોખમ ભરેલી ને નોકપર આવી રહેલી એવી ભારે લડાઈઓ લડીને લડાઈનાં કામની પાકી માહીતી મેળવી હતી. સને ૧૭૫૯થી તે ૧૭૭૫ સુધીનાં પંદર વર્ષમાં તેણે રાજસભાના મેમ્બર દાખલ ઇન્સાફ કાયદાસંબંધી ને રાજ દરબારી કામસંબંધી પુરતો અનુભવ

મેળવ્યો હતો–તે વખતે જે કામ ચાલતાં તે પુરૂષોનાં મનને પ્રફુલ્લિત ને ઉંચાં કરે તેવાં હતા. યુદ્ધકળા ને રાજ્યનીતિનું જ્ઞાન, કામની હિકમત ને હથોટી, વળી વિવેકી સ્વભાવ એ વડે તે રાજ્યની ઉથલપાથલ કરી નાખનાર લશ્કરની સરદારી કરવે ને પાકા પાયાપર નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં પ્રમુખપણું કરવે સર્વે પ્રકારે યોગ્ય થયો હતો–તેના જેવો તે વેળા બીજો કોઈ નહોતો. સમૃદ્ધિમાન તથા બળવાન રાજ્યોની તરફથી સેનાપતિઓ, કેળવાએલા સરદારોની સહાયતાએ અને દારૂગોળા, ખાવા પીવાનાં વગેરેની સામગ્રીની અનુકૂળતાએ મોટા જય મેળવે છે તેઓની સાથે વોશિંગ્ટનનો મુકાબલો કરવો એ નિરર્થક છે. વોશિંગ્ટનને તો નવું નવું લશ્કર ઉભું કરીને તરતનું તરત તેને કેળવાએલાં લશ્કરની સામા દોરવવાનું હતુ, બંદુક દારૂ ગોળા વગેરે નવાંજ પેદા કરવાનાં હતા; ખોરાકી પુરી પાડવાની હતી ને એ સંધાને માટે તેને કોઈ નાણું ધીરે તેવું નહોતું, તેમ લોકના ઉપર કર નાખવાની તેને સત્તા પણ નહોતી; વળી જુદાં જુદાં સંસ્થાનોના લોક પાસેથી ઉઘરાવીને નાણું ભેગું કરવાનું હતું. એ સઘળું તેણે ઝડપથી કીધું–લડાઈઓ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને અંગ્રેજી રાજ્યની સત્તાથકી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કીધો. એ મહાભારત કામમાં કેટલું વિચક્ષણપણું ને કેટલો વિચાર, કેવો નિશ્ચય ને કેવું ડહાપણ, કેટલું ધૈર્ય ને કેટલું સાહસ તેણે વાપર્યું હશે? હતું તે રાજ્ય ઉંધુ વાળી રૂડા પાયાપર નવું પ્રજારાજ્ય સ્થાપી તેણે જગતમાં નવો શક વર્ત્તાવ્યો છે–યોગ્ય દેશાભિમાન ને યોગ્ય સ્વતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળે છે તે તેણે પોતાના મોટા મનમાં કર્મજ્યથી સ્પષ્ટ દેખાડયું છે. વળી જે સાધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અસત્ય ને કૃત્રિમ નહિજ, એ તેની મોટી ને ધીટ મનશક્તિ હતી. તે બહુ સાદો ને ભલો હતો, પણ તેમ પોતાના કામમાં પાકી યુક્તિવાળો ને પ્રસંગે ઠાવકો કરડો સરદાર હતો, ને ઉતાવળ, નિર્લોભ ને નિવૃત્તિસુખમાં મગ્ન હતો, પણ દેશને અર્થે તે અતિ પ્રવૃત્ત થઈ રહેતો. ખરેખર વોશિંગ્ટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કર્મશક્તિ, ને ઉંચ સદ્‌ગુણ એ વડે સર્વેમ માન્ય મહાપુરૂષ હતો.

નેલ્સન—સને ૧૭૫૮ની ૨૯મી સપ્ટેંબરે જન્મ્યો હતો. તે બારમે વર્ષે પોતાના મામાનાં ૬૪ તોપનાં વહાણમાં રહ્યો હતો. પછી તે વેસ્ટઇંડીઝ ખાતે ને પછી ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ગયો હતો. સને ૧૭૭૭માં તે ધારા પ્રમાણે પરીક્ષા આપીને લોએસ્ટોફ વહાણમા બીજો લેફટેનંટ અને સને ૧૭૮૮મા તે બ્રિસ્ટલ વહાણનો પહેલો લેફટેનંટ થયો હતો. એ વહાણમાં તેણે વેસ્ટઇંડીઝ જઈને મેકિસકોના અખાતમા સાનજુઆનનો કિલ્લો લીધો હતો. તે કામમા તે ઘણો શ્રમિત થયેલો હતો તેથી ને સંગ્રહણીના રોગથી પીડાતો તેથી પાછો ઇંગ્લાંડ આવ્યો હતો.

સને ૧૭૮૧માં કપ્તાન નેલ્સન ઉત્તર તરફ ગયો ને ૧૭૮૨માં તેણે રાજા વિલિયમ ચોથાની ભેટ લીધી. તે ૧૭૮૭મા પરણ્યો ને ૧૭૯૩ સુધી ઇંગ્લાડમાંજ રહ્યો. એ વર્ષમાં તે એગમેમ્નન નામે વહાણ ઉપર હતો ને તેણે ટુલોં, આસ્ટ્રિઆ ને કાલવી એ ત્રણ ઠેકાણે લડીને માન મેળવ્યું. કાલવીના ઘેરામાં તેની એક આંખ ગઈ હતી. ૧૭૯૬માં તે કમાંડર થયો ને પોર્ટોફેરાજો અહીં ગયો. સને ૧૭૯૭મા કેપ સેંટ વિન્સેંટથી દૂર લડાઈ જીત્યો તેથી તેને રીઅર એડ્મિરલનો યોદ્ધા ને નાઈટ આવ્ ધી બાથનો ખિતાબ મળ્યો. મેની ૨૮ મીએ સર હોરેશિઓ નેલ્સને પોતાનો વાવટો થેસ્યૂસ વહાણ ઉપર ઉડાવ્યો ને સાંટાકૃઝ ઉપર હુમલો કર્યો. એ પ્રસંગે તેની જમણી કાણીમા ગોળી વાગેથી તેનો તે હાથ કાપી નાખવો પડયો. પછી તે ઘેર આવ્યો ને ચાકરીના બદલામા તેને પેન્શન મળ્યું.

૧૭૯૮માં તે થોડાંક વહાણ લઈને ટુલોં બંદરે ગયો. ત્યા તોફાન લાગેથી તે ફ્રેંચની સામે થઈ શકયો નહિ, પણ તેણે અબુકરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કર્યો. એ નાઇલનદીની ફતેહમાં પાર્લમેંટે તેને નાઇલનો અને બર્નહામ થાર્પનો બેરન (અમીર) બનાવ્યો. સિસિલિમાં તેણે કેટલુંક કામ કીધું તેથી ત્યાંના રાજાએ તેને બ્રંટનો ડયૂક એ ખિતાબ આપ્યો, ને ત્રીસ હજાર રૂપીઆની જાગીર આપી.

ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાફલાની સરદારી લોર્ડ કીથને મળ્યા પછી નેલ્સન ઇંગ્લાંડ આવ્યો, પણ પછી ઉત્તર સમુદ્રમાં ગયો ને ૧૮૦૨ની ૩૦મી માર્ચે તેણે સાઉન્ડનો રસ્તો ખુલ્લો કીધો. પછી કોપનહેગનની લડાઈમાં તેણે પરાક્રમ દેખાડી ફતેહ મેળવી. પછી તેને કાઉન્ટની પદવી મળી. ૧૮૦૫ના ઓક્ટોબરની ૨૧મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ તથા સ્પેનનાં વહાણોને આવતાં કેપ ટ્રેફેલગર આગળ અટકાવ્યાં. એ પ્રસગે તેણે પોતાનાં વહાણના વાવટા ચઢાવી પોતાના કાફલાનાં સઘળાં વહાણના લશ્કરને ખબર આપી ઉશ્કેર્યું હતું કે "ઇંગ્લાંડ આશા રાખે છે કે દરેક જણ

પોતાની ફરજ બજાવશેજ." તેણે ૧૩૬ તોપના વિકટરી નામના વહાણને આગળ કાઢી લડાઈ મચાવી હતી, પણ તેમા એક ગોળી તેના બરડાના હાડકામાં આરપાર ગએથી તે પડયો હતો તોપણ તે હુકમ આપ્યા કરતો ને પોતાના માણસોને ઉશ્કેર્યા કરતો હતો. પછી તરત તે મરણ પામ્યો હતો.

નેલ્સનમાં હરકોઈ વાત તરત સમજી જવાની શક્તિ હતી. તે ઠરાવમા નિશ્ચય રહેતો ને ધીરા પરાક્રમથી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. તે ફતેહની ઉશ્કેરાએલી હાલતમા પણ દયા કરવી ભૂલતો નહિ. તેનો એક મોટો ઉદ્દેશ હતો કે દેશનું કલ્યાણ કરવું ને તેનો એક મોટો લોભ હતો કે દેશ તેની મહેનતનો બદલો વાળે. ઇગ્લાંડના લશ્કરી વહાણના સરદારોમા નેલ્સન જેવો કોઈ બીજો થયો નથી.

વેલિંગ્ટન—(આર્થર વેલસ્લિ) એ સને ૧૭૬૯ની ૧લી મેએ જન્મ્યો હતો. લશ્કરી કામ શીખવાની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે પ્રથમ ૧૭૮૭માં ૭૩મી રીજમીટમા એનસાન દાખલ રહ્યો એક વર્ષની અંદર તે ૭૬મીના લેફટેનેટ થયો ને પછી ૪૧મી પાયદળ રીજમીટમા ને પછી ૧૨મી ઘોડેસ્વાર પલટનમાં ને પછી ૫૮મી રીજમીટમાં, પછી ૧૮મી ઘોડેસ્વાર પલટનમાં અને ૧૭૯૩મા ૩૩મી રીજમીટનો લેફટેનેંટ કર્નલ થયો હતો. ૧૭૯૦મા તે પોતાનાં કુટુંબની તરફથી ડબ્લિનમા રાજ સભામા એક અધિકારી ગણાયો.

સને ૧૭૯૪ના જૂનમા તે પોતાની ૩૩મી રીજમીટ લઈને આયર્લાડથી હોલાંડ ગયો ને ત્યા ડચને કુમક કરી ફ્રેચને હઠાવ્યા પણ ૧૭૯૫ના જાન્યુઆરિમા દુશ્મનના મારથી અંગ્રેજી લશ્કરને પાછા હઠી ભાગવું પડયું હતુ ને તેમા સોલ્જરોએ બહુ દુઃખ વેઠયુ હતુ. તે પ્રસંગે રાજ્યની તરફથી પુરતો બંદોબસ્ત ન હોવાથી ને સરદારો તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના ન હોવાથી ને સત્તાધારીઓ જ્યારે ત્યારે ભૂલ કર્યા કરતા હતા તેથી તે ઘણો કંટાળી ગયો હતો. તેણે પોતાના મિત્રને લખ્યુ હતુ કે હું હવે લશ્કરમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી માટે બને તો રેવન્યુ કે તિજોરી ખાતામાં મારે માટે વગ કરવી. તેના મિત્રે તજવીજ કરી હતી, પણ સત્તાધારીની તરફથી ના આવેથી વેલસ્લિને લશ્કરમાજ રહેવું પડયુ હતું.

પછી તે ૧૭૯૭ના ફેબ્રુઆરિમા પોતાની રીજમીટ સાથે કલકત્તે આવ્યો. અહીં તેણે ટીપુ સુલતાનની ને સિધીઆની લડાઈમા પરાક્રમ બતાવી મોટું માન મેળવ્યુ ને મેજરજનરલની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ઇગ્લાંડના રાજાએ તેને 'નાઇટ આવ્ ધ બાથ'નો ખિતાબ આપ્યો. ૧૮૦૫ની ૧૦મી માર્ચે તે ઇગ્લાંડ ગયો. ૧૮૦૬માં તે આયર્લંડમા ડયૂક આવ્ રિચ્મંડના હાથ નીચે ચીફ સેક્રેટરિ થયો. થોડા મહીના પછી તેને પાયદળ લશ્કરની એક ટુકડી લઈને કોપનહેગનની સામા લડવા જવું પડયું હતું.

સને ૧૮૦૮ની નવમી ઓગસ્ટે તે ચૌદ હજાર લશ્કર સાથે પોર્ટુગાલના લિસ્બોન આગળ ઉતર્યો ને તેણે પોતાના ઉપરી સરદારના હુકમમા રહી લડાઈઓ કરી ને ૨૧મી તારીખે ફ્રેચને પાછા હઠાવ્યા. તેણે ઉપરી સરદારને કહ્યુ કે દુશ્મનની પછવાડે ધસવામાં ફાયદો છે, પણ એ સલાહ ઉપરીએ માની નહોતી. વેલસ્લિ પાછો આયર્લંડ ગયો.

સને ૧૮૦૯ની ૨૨મી એપ્રિલે તે પાછો લિસ્બોન આવ્યો ને તેણે નામાંકિત ફ્રેંચ સરદારોની સામા મોટી મોટી લડાઈઓ કરી ફતેહ મેળવી ને કેટલાક ખેતાબો મેળવ્યા. ૧૮૧૩ના મે મહીનાની આખરે ઘણાએક દેશના, એકઠા મળેલા બે લાખ કુમકી લશ્કરના સરદાર દાખલ તેણે ફ્રેચની સામા ભારે લડાઈ મચાવી ફ્રેંચને સ્પેનમાથી કાઢયા ને પિરિનીઝ પહાડ તરફ હડસેલ્યા અહી પણ લડાઈઓ થઈ ને વેલિંગ્ટન ફ્રાંસની સરહદ ઉપર આવી રહ્યો. પણ તેટલામાં નેપોલિયન રાજીનામું આપી એલ્બે ગયો એટલે લડાઈનો અંત આવ્યો. દેશદેશના લશ્કર છુટાં પડ્યાં ને વેલિંગ્ટન, ફ્રાંસમા રહીને પારિસ થઈ ઇગ્લાડ ગયો ને જયી યોદ્ધાનું માન પામ્યો (૧૮૧૪-ના જૂનમા) ઓગસ્ટમા તે ઇગ્લાડની તરફથી વકીલ થઈ પારિસમા જઈ રહ્યો અહીં તે પાચ મહીના હતો. તેવામા તે ત્રણ ઇંજનેરને સાથે લઈને નેધર્લાંડની સરહદ જોઈ આવ્યો હતો ને ફરીથી ફ્રેંચ જો ઉઠાવણી કરે તો તેઓની સામા લડવાને તેણે **વોટર્લુની** જગા પસંદ કરી હતી.

સન ૧૮૧૫ની વોટર્લુની નામીચી લડાઈમા તેણે નેપોલિયનને ફરીથી મોઢું ન દેખડાવે તેવો પુરો હરાવ્યો ને મોટો જય કર્યાનુ માન મેળવ્યુ. સને ૧૮૨૨મા યુરોપના રાજ્યોએ સ્પેનના રાજ્યની કંઈ ભાંજગડ પતાવવાને પોતપોતાના વકીલોને મોકલી વેરોનામાં સભા મેળવી હતી તેમા ઇગ્લાડની તરફથી વલિંગ્ટન ગયો હતો. પછી તે રાજદરબારમાં મોટી પદવી પામી ઘણાક કામમા ગુંથાયો. પ્રસંગે રાણી તેની સલાહ લેતી. ૧૮૪૧માં તે કુલ બ્રિટિશ

ફોજનો સૌથી વડો સરદાર થયો. સને ૧૮૫૨ની ૧૪મી ઓગસ્ટ તે મરણ પામ્યો.

આર્થર વેલેસ્લિ—ડ્યૂક આવ્ વેલિંગ્ટન એ પુરુષનામાં અસાધારણ બુદ્ધિ-તર્ક-કર્મશક્તિ એ નહોતાં પણ સ્થિતિ પ્રસંગના જ્ઞાનથી ને અભ્યાસથી તેની સમજસૂઝ બહુજ પાકી ને જબરી હતી; એટલી કે વેળાએ અસાધારણ બુદ્ધિને પણ પાણી ભરાવતી. સ્પેનમાં ત્રણ લાખ ફ્રેંચ હતા ને એકઠાં મળેલાં લશ્કરમાં અંગ્રેજ માત્ર સાઠ હજાર હતા તોપણ સ્પેનની જગાઓની હાલતથી તે સારી પેઠે વાકેફ હતો ને ફ્રેંચ સંકટમાં આવી પડશે તે તે આગળથી જાણતો હતો; ને તેના ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને ગભરાવ્યા. તે પોતાનાં લશ્કરનાં માણસો ઉપર બહુ સખ્ખી રાખતો ને તેથી તેઓ તેને ચાહતા નહિ, તોપણ તેનાં કામ ઉપર તેઓનો પુરો ભરોસો હતો ને તેઓ ફતેહની ઉમેદથી ઉશ્કેરાઈ લડતા.

તે એક વાતનો નિશ્ચય કર્યા પછી લગાર પણ ડગતો નહિ. તે આગ્રહથી ધાર્યું પાર પાડતો--પછી ગમે તેટલું સંકટ તેના માથા પર ઝૂમી રહ્યું હોય તોપણ મારે મારી ફરજ બજાવવીજ જોઈએ એ તેના મનનો સંકલ્પ હતો ને તેટલા માટે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રમાણિકપણે કામ કરતો—પછી તેનું લશ્કર તેને કરડો સરદાર કહે કે લોક તેને હઠીલો કહે તેની તેને જરાએ દરકાર નહોતી. પોતાનોજ કક્કો ખરો એ મમત તેનામાં બહુ હતો ને તેથી રણમાં તેણે યશ મેળવ્યો છે, પણ રાજદરબારી કામમા તે ફાવી શકયો નથી. એ કામને સારૂ તેનામા ઝાઝી પહોંચ નહોતી.

નેપોલિયન—એ કોર્સિકા ટાપુના એજેશિઓ નામે શહેરમાં સને ૧૭૬૯ની ૧૫મી ઓગસ્ટ જન્મ્યો હતો. તે દસ વર્ષની ઉમરે બ્રિએનની લશ્કરી નિશાળમાં દાખલ થયો. અહીં થોડાંક વર્ષ શીખ્યા પછી તેણે પારિસ જઈ ત્યાંની બાદશાહી લશ્કરી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો. તે પરદેશી હતો તેથી બીજા છોકરાઓ તેને ખીજવતા ને તે ગરીબ છતાં મગરૂર હતો તેથી તે પોતે પણ અતડો ને અતડો રહેતો. સોળ વર્ષની ઉમરે તેણે તોપખાનાની રીજમીટમાં લેફ્ટેનેન્ટની સનદ મેળવી અને ૧૭૮૯માં તે કપ્તાનનો દરજ્જો ધરાવતો હતો, પણ કોઈ રીજમીટના સંબંધમાં નહોતો. તે કોર્સિકામાં પેઓલીની સામા લડવા ગયો, પણ એને અંગ્રેજની કુમક હતી તેથી તેને પાછા ફ્રાંસ આવવાની જરૂર પડી. પછી તેને ટુલોંના ઘેરાને સારૂ તોપખાનાનો અમલદાર કરી મોકલ્યો. તેના ઉપરીઓ તેના જે વિચારની સામા હતા તેજ વિચાર પ્રમાણે તેણે કામ પાર પાડયું ને અંગ્રેજોને તે શહેર ખાલી કરવું પડયું. પછી તેને ઇટાલિમાં બટેલિયનનો ઉપરી કરી મોકલ્યો ને ત્યાં તેણે કેટલાંક કામો કર્યાં. તેને હોલાંડમાં તોપખાનાની ટુકડી સોંપવામા આવેલી, પણ તેની પહેલાં તેણે ફ્રાંસમાં રાજસભાને કોપેલી પ્રજાના દ્વેષમાંથી ઉગારી હતી. એના બદલામાં તેને દેશની અંદર વ્યવસ્થા રાખવા સારૂ ઉભા કરેલાં સૈન્યનો સરદાર બનાવવામાં આવ્યો હતો. એ સમા ઉપર ૧૭૯૬ના માર્ચની ૯મીએ તે જોસફૈન નામે એક વિધવા સાથે પરણ્યો હતો. એ બાના વગથી તેને ૨૬ વર્ષની ઉંમરે ઇટાલિના સૈન્યની સરદારી મળી. એક મહીનાની અંદર તેણે ૭ મોટી જીત મેળવી, ઘણાક કિલ્લા સર કર્યા, પીડમોંટનો ફળદ્રુપ ભાગ તાબામા આણ્યો, શત્રુના ૧૫૦૦૦ને કેદી કીધા ને ૧૦૦૦૦ સંહાર્યા અથવા ઘાયલ કર્યા; સાર્ડિનિયાના રાજાનાં વધારે મોટાં લશ્કરનો નાશ કીધો, તેને કોલકરાર કરવાની ફરજ પાડી, અને પોતાના લશ્કરને લોમ્બાર્ડિમા જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. તેણે સામો તોપનો મારો છતા લોદીના પૂલ ઉપર પોતાનું સૈન્ય દોર્યું તેને તોપ ફોડનારાઓની પાસે જઈને તેમને જખમી કીધા. ક્રીમોના ને માચ્યુઆની ફતેહ કરીને લોમ્બાર્ડિ પ્રગણું પુરૂં તાબે કીધું. તેણે તાબે કરેલાં સંસ્થાનો પાસેથી ઘણુંક નાણું લીધું ને જયની નિશાનીમાં કેટલીક સરસ વસ્તુઓ પારિસ મોકલી. આસ્ટ્રિઆના રાજાએ નેપોલિયનનાં લશ્કરથી બમણું લશ્કર મોકલી લડાઈ કરી પણ એ હાર્યું. વળી એક બીજું મોકલ્યું તે પણ હાર્યું—એમ ૭ વખત આસ્ટ્રિઆનું લશ્કર હાર્યું ને નેપોલિયન જીત્યો.

નેપોલિયન-ઇટાલિમા ઘૂમતો હતો તેવામાં તેના એક શત્રુએ પારિસમાં પ્રજાસત્તારાજ્ય ઉંધું વાળી રાજાને બેસાડવાની તજવીજ ચલાવી હતી, પણ તે ઠરકટ ખુલ્લું પડી આવ્યું હતું ને પ્રજાસત્તારાજ્યના કારભારીઓનું પ્રબળ વધ્યું હતું. એઓ નેપોલિયનની કીર્તિની અદેખાઈ કરતા ને એ તેઓના સ્વતંત્રતાના તથા સમાનતાના વિચારને પ્રગટ રીતે હસી કાઢતો. તોપણ, ઇંગ્લાંડના ઉપર ચઢાઈ કરવાને જે લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તેનો તેને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. પણ પછી ઇંગ્લાંડ ઉપર હલ્લો કરવાનું માંડી વાળી નેપોલિયને ઇજિપ્ત ઉપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કીધો.

નેલ્સન પોતાનાં વહાણના કાફલા સાથે ટુલોંના

બંદરમાં હતો, પણ ભારે તોફાન થવાથી તેનાં વહાણ ઘસડાઈ ગયાં હતા. એ સંધિનો લાભ લઈ નેપોલિયન ૨૫૦૦૦ હજાર લશ્કર વહાણમા ચઢાવી ઇજિપ્ત ગયો ને તેણે એલેક્ઝાંડ્રિયા લીધુ. પછી મામેલ્યૂક લોકના લશ્કરને હરાવી કૈરો ને બીજાં શહેર તાબે કર્યા, પણ તેટલામા નેલ્સને આવી આબુકરના ઉપસાગરમા ફ્રેંચ વહાણોના કાફલા ઉપર હલ્લો કીધો ને મોટી ફતેહ મેળવી. એથી નેપોલિયનને ફ્રાન્સ સાથે સંદેશા વહેવારનો માર્ગ બંધ થયો. તોપણ, તેણે સિરિયામા ધસારો કર્યો ને જાફામા મોટી કતલ કીધી. એકર આગળ લડાઈ થઈ ત્યાથી તેને પાછું હઠવું પડ્યું ને પછી તેણે પાછા ઇજિપ્તમા આવી આબુકર આગળ તુર્ક લોકનું લશ્કર ઉતર્યું હતું તેના ઉપર ફતેહ મેળવી. પણ તેટલામાં તેને ફ્રાન્સથી સંદેશો આવ્યો ને તે નેલ્સનના વહાણની ચોકી ચૂકવીને ફ્રાન્સ જઈ પહોચ્યો.

ફ્રાન્સમા રાજ્ય મામલાની ખટપટમા તે ભરાયો ને પાંચસેં જણની જે રાજસભા હતી તેમાના પુરુષોને તેણે બેયોનેટથી મારી નાખવાની ધાસ્તી આપી કાઢી મૂકયા. પછી તે પહેલો કોન્સલ એ પદ ધારણ કરી ફ્રેંચ રાજ્યનો મુખી સત્તાધારી થયો. તરતજ પછી તેણે ઇંગ્લાડ સાથે કોલકરાર કરવાની ભાંજગડ ચલાવી, પણ ઇંગ્લાંડે માન્યું નહિ. નેપોલિયને લશ્કર ઉભું કરી તૈયારી કરવા માડી એ વાતની જાણ આસ્ટ્રિઆને થઈ કે તેણે ઇટાલિમાના ફ્રેંચ સરદારો ઉપર ઉઠાવણી કરી. નેપોલિયને પોતાના લશ્કર સાથે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગ્યો ને જાણે ઉંચેથી વાદળામાથી પડતો હોયની તેવી રીતે તે આસ્ટ્રિઆના લશ્કર ઉપર તુટી પડયો. મેરંગો આગળ લડાઈ થઈ ને તેમાં આસ્ટ્રિઅન લશ્કર પુરૂં હાર્યું નેપોલિયને પુરી ફતેહ મેળવી.

એ જીત કરી તે પારિસ આવ્યો ને લોકે મોટી ઉલટથી તેનો સત્કાર કર્યો, પણ એક પાસથી રાજવંશીઓ ને બીજી પાસથી પ્રજાસત્તાને ઇચ્છનારા તેના દુશ્મન થયા હતા નેપોલિયનનો ઘાટ ઘડી નાખવાની પણ ગોઠવણો થઈ ચૂકી હતી, પણ તેમાંથી તે છટકી ગયો હતો એવામા વળી જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરે ફતેહ મેળવવા માંડી ને નેપોલિયનને કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી પછી કોલકરાર થયા પણ તે પ્રમાણે કોઈ વર્ત્યું નહિ બ્રિટિશ લોકે કેટલાંક ફ્રેંચ સંસ્થાનો લીધા ને નેપોલિયને હેનોવર તાબે કીધુ. પછી તેને મારી નાખવાના કામમા જે સામિલ હતા તેમાંના ૧૯ના તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યા ને બીજાઓને કેદ અથવા દેશનિકાલ કીધા.

૧૮૦૪ના ડિસેંબરની ૨જીએ તેણે મોટા ઠાઠથી ધર્મગુરુ પોપ પાસે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને પછી ઇટાલિમાં જઈ ૧૮૦૫ના મેની ૨૫મીએ લોંબર્ડ રાજાઓનો પ્રાચીન કાળનો લોઢાનો મુગટ ધારણ કીધો. નેપોલિયને પોતાની સત્તા વધારી તેથી રશિઆ સ્વીડન, આસ્ટ્રિઆ ને ઇંગ્લાંડ એ ચાર રાજ્યોએ એકસંપ થઈ ફ્રાન્સનું બળ તોડવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. આસ્ટ્રિઆએ લડાઈ શરૂ કરી, પણ નેપોલિયને ધસારો કીધો. નેપોલિયને રાજનગર વીએના લીધું ને તે ત્યાના બાદશાહી મહેલમાં રહ્યો. આસ્ટ્રિઆ તથા રશિઆ એઓએ લડાઈ જારી રાખી, પણ તેમાં આસ્ટ્રિઆને સલાહ કરવાની ફરજ પડી ને નેપોલિયને પોતાના લશ્કરી સરદારોને તથા રાજકારભારીઓને અમીરની પદવીઓ આપી. તેણે પોતાના ભાઈ લૂઇને હોલાડનો રાજા બનાવ્યો ને ગ્યૂર્ટાટને પણ રાજા કીધો. પોતે હ્રાઈનનાં સંસ્થાનોનો રક્ષક એવો ખિતાબ રાખ્યો કે જેથી તે પશ્ચિમ જર્મનિનો રાજા મનાવા લાગ્યો.

પ્રશિઆના રાજાએ નેપોલિયનની સામા લડાઈ કીધી, પણ જીના આગળ તે હાર્યો. પછી તેણે રશિઆની મદદથી બીજી લડાઈ કરી તેમાં પણ તે હાર્યો, રશિઆનો મહારાજા ગભરાયો ને એણે ફ્રેંચના મહારાજા સાથે કોલકરાર કીધા.

સઘળા દુશ્મન રાજાઓને તાબે કરી નેપોલિયને ઇંગ્લાડનું માનખંડન કરવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે જાહેરનામા કર્યાં કે કોઈ રાજાએ ઇંગ્લાડનાં કારખાનાંનો ને તેના સંસ્થાનનો માલ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવો નહિ. તેણે સ્પેન ને પોર્ટુગલમા પણ પોતાનું રાજ્ય કરવાનું ઠેરવ્યુ. તેના સરદાર જ્યૂનોટે સ્પેનમાં ફરી વળી લિસ્બોન લીધું ને ત્યાનું રાજકુટુંબ અંગ્રેજી વહાણમાં બેસી બ્રઝિલ જતું રહ્યું. નેપોલિયને પોતાના ભાઈ જોસેફને સ્પેનનું રાજ્ય આપ્યું, પણ પછવાડેથી અંગ્રેજી લશ્કરે ફ્રાન્સના લશ્કરને સ્પેનમાંથી કાઢયુ. પછી નેપોલિયન પોતે ત્યા લશ્કર લઈ ગયો, પણ તેવામાં તેને આસ્ટ્રિઆ સાથે લડાઈ કરવા જવા સારૂ પાછું પારિસ ચાલવું પડયું. વળી નેપોલિયને આસ્ટ્રિઅનોને લડાઈમા હરાવ્યા. જોસેફીનને છોકરૂ ન થયેથી નેપોલિયને તેને તલાક આપી આસ્ટ્રિઆના રાજાની દીકરી મરાયા લુઈસા સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કીધા. તેટલામાં વળી તેને પોતાના ભાઈ લૂઇને હોલાંડની ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલવાની જરૂર પડી ને તેણે હોલાડનું રાજ્ય ફ્રાન્સ સાથે જોડી નાખ્યું.

સને ૧૮૧૧માં મરાયા લુઈસાને દીકરો અવતર્યો ને એનું નેપોલિયને રોમનો રાજા કરી થાપ્યો. પછી તેણે પોલાંડના રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવાનું ધાર્યું.

સને ૧૮૧૨માં નેપોલિયન રશિઆ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળ્યો. કેટલીક લડાઈઓ કરી રશિઅનોને પાછા હઠાવ્યા. એઓ મોસ્કો શહેર બાળી નાખીને દૂર થઈ ગયા. નેપોલિયને મોસ્કો લીધું, પણ ખોરાક ન મળવાથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. પાછા આવતાં તેનું લશ્કર બરફથી ને દુશ્મનોનાં લશ્કરથી બહુ બહુ હેરાન થયું ને નાશ પામ્યું, તોપણ નેપોલિયને પારિસ જઈ નવું લશ્કર ઉભું કીધું.

પણ તેટલે પ્રશિઆ ફ્રાન્સની સત્તામાં ન રહેતાં સામે થયું; આસ્ટ્રિઆનો રાજા પણ જમાઈનો પક્ષ મૂકી ઇંગ્લાંડ રશિઆને મળ્યો. લીપ્‌ઝિક આગળ લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયનની હાર થઈ. તેના લશ્કરને જર્મનિમાંથી હાંકી મેલવામા આવ્યું; ડચ લોકે પોતાના આગલા રાજાને ગાદીએ બેસાડયો; અને વેલિંગ્ટન ફ્રાન્સના ઉપર હુમલો કરવાને ટમટમી રહ્યો. ૧૮૧૪ની જાન્યુઆરિની ૧લી તારીખે એકસંપી રાજયોએ હ્રાઈન ઓળંગીને પારિસ તરફ આવવા માંડયું નેપોલિયન ચારેપાસથી ઘેરાઈ ગયો. તેણે લડાઈ કીધી પણ તેમાં તેનું ફાવ્યું નહિ. એકસંપી રાજયોનું લશ્કર પારિસમાં આવ્યું ને ફ્રેંચલોકે નેપોલિયનને રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એલ્બે જઈ રહેવાનું ઠેરવ્યું ને લૂઈ અઢારમાને ફ્રાન્સની ગાદીએ બેસાડયો.

નેપોલિયન એલ્બે જઈ રહ્યો પણ ત્યાં તેને ગોઠયું નહિ. તે લાગ જોઈ ત્યાથી નાઠો ને ફ્રાસમાં આવ્યો. અહીં લશ્કરે તેને કબુલ કર્યો ને અઢારમો લૂઈ નાઠો. સને ૧૮૧૫ના માર્ચની ૨૦મીએ નેપોલિયન પાછો ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

પ્રશિઅન તથા અંગ્રેજ લોકે લડાઈની તૈયારી કરી ને નેપોલિયને સામા જઈ બે ત્રણ લડાઈ જીતી પણ તેટલે વેલિંગ્ટને પોતાનું લશ્કર વોટર્લુ આગળ આણ્યું. તા૦ ૧૮મી જૂને ભારે લડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયન પુરેપુરો હાર્યો. તેનાં ૭૫૦૦૦ લશ્કરમાથી અરધું પણ સલામત ફ્રાંસ પહોચ્યું નહિ.

નેપોલિયન હાર્યો માટે તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ ઊઠી ગએલી ને તેઓએ તેને રાજ્ય ઉપરથી હાથ ઉઠાવાનું કહ્યું. કંઈ ઇલાજ રહ્યો નથી એમ જોઈ તેણે રાજગાદી ઉપરથી હક્ક ઉઠાવ્યો. પછી તેણે અમેરિકા જઈ રહેવું ધાર્યું. પણ સંધિ મળી આવે તો ઝડપી લઉં એવી આશાએ તે થોડીક મુદત લગી પારિસમાં રહ્યો પણ તેટલામાં તો અંગ્રેજી વહાણોએ તેને પકડવાને સંધાં બંદરો ઘેરી લીધાં. તે અમેરિકા જવાને માટે બેલરફોં નામે વહાણના કપ્તાનના ઉપર ભરોંસો રાખીને તે ઉપર ચઢયો પણ પછી તેને કેદી ગણવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજ રાજમંત્રીઓએ ને એકસંપી રાજ્યોએ ઠેરવ્યું કે યુરોપની સ્વસ્થતાના ભંગ કરનારને જીવે ત્યાંલગી કેદ રાખવો, પણ તેને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે સઘળા સુખભોગ આપવા. પછી તેને સેંટ હેલીના નામે ટાપુમાં રાખ્યો હતો. સને ૧૮૨૧ના મે મહીનાની પાંચમી તારીખે તે ત્યાં મરણ પામ્યો.

સાધારણ સ્થિતિના પુરુષનો છોકરો પોતાનું વતન છોડી ઉદ્યમને અર્થે પારિસ ગયો, ત્યાં જઈ લશ્કરી નિશાળમાં ભણ્યો, પછી લશ્કરી નોકરીમાં રહ્યો ને હોશિયાર કહેવાયો એ જાણવામાં કંઈ નવલવિશેષ નથી, પણ તેણે પોતાની છવીસ વર્ષની ઉમરે ઇટાલિ ખાતેનાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એક મહીનામા પોતાનાં થોડાં લશ્કરથી ઘણાં મોટાં કેળવાયલાં ને અનુભવી સરદારોના ઉપરીપણાવાળા લશ્કરોને ઉપરાઉપરી હરાવ્યાં—અસાધારણ મોટી જીત મેળવી એ જાણવાથી આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. તે ઇજિપ્ત તાબે કરી ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજકાજસંબંધી રાજસભામાં નિપુણતા બતાવી અનેક ખટપટ કરી સામે થનારા પ્રજાસત્તા-રાજ્યના કારભારીઓની સભાને વિસર્જન કરી, ફ્રાન્સના રાજ્યનો વડો સત્તાધારી થયો—ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે અને પાંચ વર્ષ પછી તે ફ્રાન્સના બહુ મોટાં રાજ્યનો મહારાજા થયો એ તેનું મોટું અસાધારણ ને અદ્ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે? તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યુરોપનાં એકસંપી થયેલાં શત્રુ રાજયોની સામા લડાઈઓ કીધી ને તેઓને હંફાવ્યાં, કેટલાંક રાજ્યને ફ્રાન્સ સાથે જોડ્યાં, પોતાના મોટાં રાજ્યની વહેંચણ કરી પારિસને જીતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી શણગાર્યું, ફ્રેંચ લોકને માટે કાયદાનો સંગ્રહ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજારૂપે કારકીર્દી છે. બારેક મહીના પદભ્રષ્ટ રહ્યા પછી તે પાછો ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો. તે પોતાનું રાજ્ય સ્થાયી રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મળે એવી ગોઠવણ કરતો હતો ને શત્રુ રાજાઓ સાથે કોલકરાર કરી સમાધાની આણવાની તજવીજ કરતો હતો તેવામાં એકસંપી રાજયોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી. નેપોલિયન લડયો, હાર્યો, ને નાઠો, પણ કેદી થયો ને પાંચ

વર્ષ ૧૦ મહીના ૨૦ દહાડા એકાંતવાસે રહી પોતાની ઉમરના ૫૨ મે વર્ષે મુઓ.

લશ્કરી સરદાર દાખલ તે, સિકંદર, પિહ્રૈસ, હેનિબાલ, સિપિઓ, સીઝર એ સઘળા કરતા વિશેષ બુદ્ધિમાન ને કીર્તિમાન છે. તે સાઠ લડાઈ લડયો-ઇંગ્લાંડ, પ્રશિઆ, રશિઆ, આસ્ટ્રિઆ, તુર્કસ્તાન એટલે યુરોપનાં મહાબળીઆં ને એકસંપી રાજ્યો સામા તે જય પામ્યો. પ્રાચીનકાળમાં જેમ હાનિબાલે પોતાના લશ્કરને દુર્ઘટ આલ્પ્સ પર્વતમાંથી ઇટાલિમાં ઉતાર્યું હતું તેમ નેપોલિયને પણ ઉતાર્યું હતું તેને મોસ્કેથી આવતા ટાઢ બરફ ને શત્રુના મારાથી મોટી હાનિ થઈ, તોપણ તે શત્રુના રાજ્યમાંથી લડતો લડતો પાછો આવ્યો ને પછી થોડી મુદ્દતમા ૩,૫૦,૦૦૦ લશ્કર નવું ઉભું કરી પાછો લડવા નીકળ્યો. તેણે તે કાળમાં ચાલતી યુદ્ધની રીતિથી જુદીજ રીતિ ચલાવી ને અસાધારણ યુદ્ધકુશળતા દેખાડી. તેણે પ્રજાસત્તારાજ્યને ઉંધુ વાળી પોતાને રાજા કહેવડાવી બળીઆં રાજ્યો સાથે કામ પાડી, ઇજિપ્ત તાબે કરી હિંદુસ્તાન આવવું ધારી પ્રપંચી રાજકાજમાં પણ કુશળતા દેખાડી છે.

સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠા, મોટી મોટી જીત ને મોટા મોટાં માનનું ઉત્તેજન એથી વશ થએલા લશ્કરરૂપી સાધન, ફ્રાન્સનાં રાજ્યોની સ્થિતિ ને ફ્રેંચ લોકની સ્વભાવવૃત્તિ એરૂપી પ્રસંગ, પોતાની તરફની અસાધારણ બુદ્ધિ ને તેજ પ્રમાણે વળી કર્મશક્તિ,-એ સૌ તેનામાં સામટાં મળ્યાં હતાં ને એથી તે મહાજય મેળવી શકયો હતો.

જેમ જેમ તે ફાવતો તેમ તેમ તેનામા લોભ વધતો અને જેમ જેમ લોભ વધતો તેમ તેમ તે મોટા કામ કરી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. મહાશક્તિ ને અતિ લોભ એ તેનામાં બહાર પડતાં દેખાયા. મહાશક્તિએ તેને મહાપુરુષ કરી થાપ્યો અને અતિ લોભે તેને અતિ સ્વાર્થી કરીને નિંદાવ્યો ને શત્રુઓએ વિશેષે નિંદ્યો. તત્કાળ સમજી જવું, તત્કાળ નિશ્ચય કરવો ને તત્કાળ કરવું એ શક્તિ તેનામાં હતી એવી કે ગોઠવણ ને કામ કરવામાં જરાએ ભૂલ ન કરતાં તે આબાદ ફતેહ મેળવતો. તેનામા ધૈર્ય કરતાં સાહસ બહાર પડતું હતું-સાહસથીજ જીત મેળવતો-તે લશ્કરને આવો મારી પાછળ એમ કહી તોપના મારા સામા ધસતો. તે પોતાના કામમાં ઘણોજ કાબેલ ને સોનું લોઢું વહાણ માણસ સંબંધી સંધી વાતે વાકેફગાર હતો. તે પોતાના લશ્કરી સરદારોને પદવી આપી ઉત્તેજન આપતો. તેણે સાધારણ સોલ્જરમાંના સત્તરને તેઓનાં પરાક્રમ જોઈ રાજા માર્શલ, ડયૂક, જનરલ કરી થાપ્યા હતા. તે કહેતો કે ઘોળાઘોળ કરતાં એક નિશ્ચય કરી વર્તવું તેજ ખરૂં ડહાપણ છે ને પછી તે પોતાના ઉદ્યોગમાં તન મનબળથી એકદમ મંડી પડતો. તે મોટો આગ્રહી ને ઉદ્યમી હતો હવે તેના દોષ વિષે-ઓસ્ટલિંટ્ઝની લડાઈમાં હારેલા રશિઅન તથા આસ્ટ્રિઅન સોલ્જરો જેઓ પાણી બરફ થઈ ગયેલું એવા એક તળાવમાંથી જતા હતા તેઓને જોઈને નેપોલિયને પોતાનાં લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે બરફના ઉપર ગોળાનો વરસાદ ચલાવો. એમ કરેથી શત્રુના હજારો સોલ્જરો ડૂબી મુઆ હતા. તેણે હરકતો મટાડવાને કેટલેક પ્રસંગે હજારો કેદીને મારી નાખ્યા હતા ને એક પ્રસંગે પોતાના સોલ્જરોમાં મરકી ચાલી ત્યારે તેઓને ઝેર દઈ મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો હતો. તેણે અર્થ સાધવાને જોસેફીન સાથે લગ્ન કીધું ને અર્થ સાધવાને તેને છોડી મરાયા લુઈસા સાથે તે પરણ્યો. તે કહેતો કે પ્રેમ ને મૈત્રી જગતમા છેજ નહિ. જ્યા સુધી મારી ચડતી છે ત્યાં સુધી સૌ મારાં છે એ હું જાણું છઉં. વળી તે કહેતો કે અર્થ ને ભય એ બેથી માણસ ચંચળ થાય છે (પ્રવૃત્તિમાં આવે છે). એ સંધું જોતાં નેપોલિયન મોટો જાલમ ને મોટો શઠ હતો—તેનામાં દયા ને વિવેક એ નહોતાં.

એક સાધારણ માણસ યોગની અનુકૂળતાએ અર્દ્ધવીર પુરુષ થયો, પછી રણવીરરૂપે બુદ્ધિ કર્મ યોજી અનેક વિઘ્ન સંકટ કાપી મહાસમર્થ રાજાઓને જીતી એકચક્રી થયો પણ જયારે ખીજવાએલા રાજાઓ એક સંપી થયા ને તેને પોતાની પ્રજા ચંચળવૃત્તિની ને માત્ર જયતૃષ્ણાજ રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિયને હાર્યા પછી સેંટ હેલીનામાં પણ વાસો કીધો. નેપોલિયનની શક્તિ ને તેનો લોભ, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને શિક્ષણીય છે.

ધર્મપ્રવર્તક, તત્ત્વશોધક, શાસ્ત્રી, ઇ૦.

બુદ્ધ—શાકયમુનિ કયારે જન્મ્યો તે જાણ્યામાં નથી, પણ તેના મરણને વિષે કહેવાય છે કે તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩ અથવા ૪૭૭ વર્ષ ઉપર ગોરખપુરમાં કુશીના ગઢમાં થયું હતું તે કપિલવસ્તુ નગરના શુદ્ધોદન નામે રાજાનો પુત્ર હતો. તેણે પ્રથમ તો સંસા-

રના ભોગવિલાસ કરી લીધા, પણ પછી વિરાગ ઉત્પન્ન થએથી તેણે સાધુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતાએ તેના વિચાર ઉપર અંકોશ રાખવા માંડયો, પણ એક રાત્રિએ તે એક સેવકને લઈને નગરબહાર ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને તરવારવડે માથાના કેશ મુંડી નાખ્યા. પછી તેણે ઘણેક ઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો ને ઘણાક લોકોએ તેનો બોધ સ્વીકાર્યો. રોગ તથા મૃત્યુનું કારણ જન્માંતર છે ને જન્માંતરનું કારણ અવિદ્યા છે માટ અવિદ્યા મટે તો પછી જરા, મૃત્યુ, સંકટ, દુઃખ નડેજ નહિ એવો તેનો બોધ હતો. કપિલ મુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણના વેદધર્મની ને તેઓના મહત્વ—શ્રેષ્ઠપણાની વિરૂદ્ધ ભાષણ કરી સઘળી જાતના પુરૂષસ્ત્રીને એક સરખો બોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહ કષ્ટ કરી મનના વિકાર જીતવાથી ને સત્કર્મ કરવાથી ઘણાક જન્માંતર પછી નિર્માણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. તેનો ધર્મ તેની હયાતીમાં તો ઝાઝો ફેલાયો નહોતો, પણ જયારે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ત્રીજા સૈકામાં અશોક રાજાએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં ને સિલોન, તિબેટ, ચીનમાં સંઘે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધના ધર્મને માનનારા લોક નથી, પણ સિલોન, સિઆમ, આવા, પેગુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, તિબેટ, તાતાર, મંગોલિઆ, સૈબીરિઆ એ મુલકના લોક તે ધર્મને માને છે ને દુનિયામાં એક અબજ માણસ છે એવો અડસટો નીકળ્યો છે તેમાં બુદ્ધ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મબોધે બ્રાહ્મણના આગ્રહવાળા ધર્મને તોડયો ને એટલા બધા લોકનાં મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે મૂળ પુરૂષ પોતાના મહાવિજયવડે સદા સ્મરણીય છેજ.

જરથોશ્ત, એ શુમારે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૦માં તહેરાનની પાસે રએ શહેરમાં જન્મ્યો હતો. ઇરાનમાં માજી નામના ધર્મમતવાદીઓ જે લોકને અનેક પાખંડનો બોધ આપતા તેઓએ રાજ્યમાં પણ મોટી સત્તા મેળવી હતી. જરથોશ્તે પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં પુરૂં જ્ઞાન મેળવીને લોક સાથે વાદ ચલાવ્યો અને મૂર્ત્તિપૂજા તથા જાદુ વગેરે વહેમોની સામે થઈ એક, નિરંજન ઈશ્વરનો ને સદાચારનો ઉપદેશ કીધો. તેને ઘણાક શત્રુ થયા, પણ તે બોધ કરતો બંધ પડયો નહિ; તેણે બલ્ખમાં જઈ કેટલાએકને પોતાના મતના કીધા. ઇરાનના રાજા ગુસ્તાસ્પે મોટી સભા ભરી સઘળા ધર્મમતવાદીઓને એકઠા કર્યા ને જરથોશ્તને પણ બોલાવ્યો. એણે તકરારમાં સૌને હરાવ્યા, પણ પછી કેટલાએકના ભંભેરવાથી ગુસ્તાસ્પે તેને કેદ કીધો. એવું બન્યું કે તે રાજા કોઈ વાતે પીડિત થયો ને ઘણા ઉપાય કીધા પણ તેને કરાર વળ્યો નહિ. જરથોશ્તે કહેવડાવ્યું કે તમે ને દેશના લોક મારો ધર્મ કબુલ કરો તો હું તમને સારા કરૂં. ગુસ્તાસ્પે કબુલ કીધું ને જરથોશ્તે તેના મનનું સમાધાન કરી તેની પીડા મટાડી. એ રીતે જરથોસ્તે ચાલીસ વર્ષની વયે પોતાના દેશીઓને નવો ધર્મ આપ્યો. તે સિત્તોતેર વર્ષની વયે એક શત્રુ રાજાની તરવારના ઘાથી મરણ પામ્યો હતો.

જીજસ ક્રાઈસ્ટ, એ જ્યૂડિયાના જરૂસેલેમ નગરની અગ્નિકોણમાં ૬ માઇલ ઉપર બેથલેહેમ ગામમાં ૨૫મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. એની મા મેરી—મરિયમ કુમારીનો વિવાહ જોસેફ સાથે થયો હતો, પણ તેટલામાં જીજસનો જન્મ થયો તેથી જોસેફ વંકાયો હતો, પણ પછી એણે તેની સાથે સંસાર માંડયો હતો ને જીજસને ઉછેરી મોટો કીધો હતો. હેરોડ રાજાના ત્રાસથી જોસેફ તથા મરિયમ જીજસને લઈને ઇજિપ્ત જઈ રહ્યાં હતા. તે હેરોડના મરણ પછી પાછાં સ્વદેશમાં આવ્યાં હતાં. જોસેફ સુતારનો ધંધો કરતો હતો; ને જીજસ પણ તે કામમાં દાખલ થયો હતો, તોપણ તેનું મન સદા ધર્મસંબંધી વાતોમાં બહુ ગુંથાયલું રહેતુ. તેણે પોતાના દેશના વિદ્વાનો તથા ધર્મ વિષય જાણનારા પુરૂષો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં ઘણાંક વર્ષ ગાળ્યા. પછી ત્રીસમે વર્ષે તેણે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માડયો. શત્રુઓ સામા થયા તેમાં તેના ગામના લોકે તેના ઉપર જુલમ ગુજારવાની આગેવાની કરી. તેઓના નગરમાથી ખસી જઈને તેણે કેપરનોમમાં પોતાનું રહેવાનું રાખ્યું ને અહીંથી તે આસપાસનાં શહેરોમાં જઈ લોકને ઉપદેશ કરતો ને શિષ્યોની સંખ્યા વધારતો, પણ પછી તેના શત્રુ વધ્યા ને તેઓનાં કારસ્તાનથી તેણે બહુ બહુ સહન કીધું. અંતે તેઓએ તેના ઉપર ખોટાં તહોમત મૂકી તેને અપરાધી ઠરાવ્યો ને તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. (ઇ૦ સ૦ ૩૩).

ક્રાઈસ્ટે અનેક દુઃખ વેઠયાં—કમોત હોર્યું પણ ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા ન ઉઠાડી ને સત્યને ન મૂકયું. તે પાપને સદા નિર્ભયપણે ધિક્કારતો ને પાપીઓને માટે અંતઃકરણથી દયાભાવે ક્ષમા ઇચ્છતો. તે કેવળ નિર્લોભ,

ને પરાર્થી ને પરમાર્થી હતો. એ પુરૂષે જે દેશમાં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ વિદ્યા કે વેપાર કે રાજ્યસંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો. તે પોતે સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો, તેમ તેના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા, પણ અજ્ઞ ને રંક માછીઓ હતા. એમ છતાં તે તેનો બાધેલો ધર્મ ચોથા સૈકામાં જગપ્રસિદ્ધ રોમના બહોળા રાજ્યનો રાજમાન્ય ધર્મ થયો હતો અને આજકાલ દુનિયામાં તે ધર્મને માનનારા પચાસ કરોડ લોક હશે. એ જોતાં જીજસના ધર્મનો અદ્ભુત વિજય કીર્તનીય છે.

શંકરાચાર્ય, એ મહાપુરૂષ ઇ૦ સ૦ના ૮મા કે નવમા સૈકામાં હતો. કેરલ દેશમાં વૃષ પર્વતની પાસે પૂર્ણા નદીને તીરે કાલટિકા નામે ગામના શિવગુરુ નામના બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. તેણે વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સંન્યસ્ત દીક્ષા લઈ દેશાટન કરી અનેક ધર્મમતના પંડિતોને જીત્યા હતા અને રાજાઓને તથા લોકને વેદાંતજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો હતો ને લોકમાં શિવપૂજનનો મહિમા વધાર્યો હતો. તેણે દ્વારિકામાં, જગન્નાથમાં, બદ્રિકેદારમાં, કાશીમાં, શંગેરીમાં ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઉપદેશનેમાટે મઠ થાપ્યા હતા. જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ વેદધર્મથી ઉલટા જે અનેક ધર્મ ચાલતા તેઓનું ખંડન કરી પોતાનો સનાતન ધર્મ પાછો લોકમાં પ્રવર્ત્તાવ્યો તેઓમા છેલ્લો ને સમર્થ શંકરાચાર્ય હતો. શંકરે દસ ઉપનિષદ્ ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં છે ને બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથ કર્યા છે.

માર્ટિન લ્યૂથર, એ સેક્સનિમાં ઇસલબેનમાં સને ૧૪૮૩ની ૧૦મી નવેંબરે જન્મ્યો હતો. ૧૫૦૧માં એરફૂર્ટની પાઠશાળામાં દાખલ થઈ તેણે ન્યાય તથા તત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કીધો. વીસ વર્ષની વયે તેણે માસ્ટરની પદવી મેળવી ને પછી માબાપની ઇચ્છા પ્રમાણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડયો તેનો એક મિત્ર પવનના તોફાનમાં મરણ પામ્યો તે ઉપરથી તેને વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તે ઓગસ્ટીનિઅન સાધુઓના એક મઠમા જઈ રહ્યો. અહીં તે ઘણોક વિદ્યાભ્યાસ કરી વિદ્વાનમાં ખપ્યો ને બાઈબલધર્મપુસ્તક જોયુ ત્યારથી તે તેનો અભ્યાસ ખંતથી કરવા લાગ્યો. પછી સેક્સનિના ઇલેક્ટર ફ્રેડરિકે પોતાની સ્થાપેલી નવી પાઠશાળામા તેને તત્વજ્ઞાન તથા ઈશ્વરજ્ઞાન શીખવવાને પ્રોફેસર ઠેરવ્યો.

સને ૧૫૧૭મા રોમનો પોપ ધર્મગુરૂ લીઓ દસમો એણે પોતાના ધર્મના લોકને પાપથી મુક્ત કરવાને 'ક્ષમા પત્રિકાઓ' વેચવા માંડી હતી. લ્યૂથર સામો થયો. તેણે તકરારથી સાબીત કરી આપ્યું કે ધર્મગુરૂને નાણું આપેથી પાપથી મુક્ત થવાતુંજ નથી; પાપથી મુક્ત થવાને માટે બાઈબલમાં જે ઉપાયો કહ્યા છે તેજ ખરા છે. ભારે ચર્ચા ચાલી ને લીઓએ તેને બહુ સપડાવ્યો, પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. સને ૧૫૨૧ના માર્ચમાં વર્મ શહેરમાં રાજસભા ભરાવાની હતી તેમાં તેને હાજર રહેવાનો હુકમ થયો. તેના મિત્રોએ ત્યાં જવાની ના કહી, પણ લ્યૂથરે તેઓને ઉત્તર વાળ્યો કે જ્યારે મને કાયદાને વચમાં રાખી બોલાવ્યો છે ત્યારે મારે ત્યા જવુંજ જોઈએ, પછી ઘરોના ઉપર જેટલાં નળીઆં છે તેટલા દુશ્મનો એકઠા થઈ મારા ઉપર ઉતરી પડશે તોપણ હું તેઓની દરકાર રાખનાર નથી. પછી તે સભામાં ગયો. કેટલાક રાજાઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. તે સભામાં કેટલાકનો વિચાર એવો હતો કે લ્યૂથર પોતાનો મમત ન મૂકે તો તેને ગરદન મારવો. એટલું છતાં તેણે નિર્ભયપણે કહ્યું કે હુ અપરાધી નથી, મારૂં મત સાચું છે તે હું હરગીસ મૂકવાનો નથી.

થોડા દહાડા પછી તેને જર્મનિના મહારાજા ચાર્લ્સે પાખંડી ઠેરવી પતિતમાં ગણ્યો, ને પકડી આણવા સારૂ માણસોને મોકલ્યા. સેક્સનિના ઇલેક્ટરે તેને પોતાના કિલ્લામા રાખી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. જ્યારે તેના મતના લોક ઉપર સખ્તી કરવી સરકારે બંધ રાખી ત્યારે તે છતો પડયો. બાઈબલનું જર્મન ભાષામાં ભાષાંતર કરવા માંડયુ હતું તે ૧૫૨૨મા પુરૂં કર્યુ ને સૌ લોક હોસ ઉમંગથી તે વાંચવા લાગ્યા. સને ૧૫૨૪ સુધી તેણે રોમના ધર્મગુરૂના મતની સામા અનેક વિષયનાં લખાણ કર્યા કીધા. રોમના ધર્મગુરુ ક્લેમેંટ સાતમો એણે એક બંધા પુરુષને ઉભો કરી જાહેર સભામાં લ્યૂથરને તેડાવી તેને અપરાધી ઠેરવવાનો વિચાર કીધો, પણ એમા તે ફાવ્યો નહિ. લ્યૂથર મઠમા રહેનારો સાધુ થયો હતો તોપણ પછવાડેથી તેણે લગ્ન કર્યાં હતાં ને તેથી તેના મિત્રો પણ શત્રુ થયા હતા.

સને ૧૫૨૬માં સેક્સનિનો ઇલેક્ટર મરણ પામ્યો. પણ તેથી કંઈ લ્યૂથરના મતને ધોકો લાગ્યો નહિ. સને ૧૫૨૯માં જર્મનિના કેટલાક સંસ્થાની રાજાઓએ એકઠા મળી પોપના ધર્મમતની સામા કેટલાક રદીઆ મોકલ્યા ને તેઓ લ્યૂથરના મતને જરૂર માનનારા થયા. એ ઉપરથી તેઓ પ્રોટેસ્ટંટ ક્રિશ્ચિયન કહેવાયા. સને ૧૫૪૬મા લ્યૂથર પોતાની ૬૩ વર્ષની વયે પોતાનાજ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

સ્થિરે સત્યને માટે પોતાનો મત ન મૂક્યો, શત્રુઓની સામા નિર્ભયપણે રહી તેઓના વાદનું ખંડન ને પોતાના મતનું મંડન કીધું. પોતાના મતના પ્રસારને માટે અથાક શ્રમ લીધો. કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ સંધું તેણે સમર્થ રાજ્યનું ને ધર્મગુરુનું ને જનમતનું ભય છતાં કીધું એ તેના સદ્ગુણના મોટાને શિખામણ લેવા જેવા જશ છે.

સોક્રેટીસ. એ તત્વજ્ઞાની તથા શાસ્ત્રી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૬૯માં એથેન્સની પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મૂર્તિ પુતળા બનાવનાર-કોતરનારો હતો, ને સોક્રેટીસ પણ તેજ ધંધો કરતો. ગરીબીને લીધે તેનાથી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નહિ, તોપણ તે વિદ્વાનના સંભાષણ ને વાદવિવાદ ખંતથી સાંભળતો ને પોતાના જ્ઞાનમા વધારો કરતો. ક્રીટસ નામના શ્રીમંતે તેની વિચક્ષણતા જોઈ તેના વિદ્યાભ્યાસને માટે થોડી ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી ને સોક્રેટીસે પોતાનો ધંધો છોડી દઈ એથેન્સના પંડિત-શાસ્ત્રીઓની સંગતિમા રહી ઘણું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યુ.

પછી તેણે નગરમા ઠામ ઠામ ઈશ્વર ધર્મનીતિ વિષય સંબંધી વાતો કરવા માડી. કેટલાક ધૂર્ત પંડિતો લોકને આડું અવળું સમજાવતા તેઓની સામા તે ચતુરાઈથી એવા તો દાખલા આપતો કે તેઓ બોલતા બંધ થઈ જતા. તે લોકના સઘળા વર્ગમા ફરતો ને તેઓમાં હળીમળી જઈ વાતો કરતો ને વાતો કરવામા તે ધર્મ અધર્મ, ન્યાય અન્યાય, પુણ્ય પાપ, ઉચ્ચ કર્મ નીચ કર્મ, કાયરપણું ને શૂરાપણું, રાજ્ય, પ્રજા રાજ્ય, રાજકારભારી, ઇત્યાદિ વિષયની ચર્ચા કરતો.

એથેન્સના રાજ્યના ધારા પ્રમાણે તેણે લશ્કરમા પણ કામ કીધું હતું ને યોદ્ધા દાખલ મોટું માન મેળવ્યુ હતું. પ્રથમ તે ૩૮ વર્ષની ઉમરે ને બીજી વાર ૪૬ વર્ષની ઉમરે લડાઈમાં ગયો હતો. એ લડાઈના પ્રસંગ ને બીજા બે એક તે સિવાય તે પોતાની જિંદગીમાં એથેન્સની બહાર ગયોજ નહોતો. તેણે પોતાનો જન્મારો ગરીબી-માજ કાઢ્યો હતો-તે પોતાને પેટ જેટલુ મળતુ તેમાં સંતોષી રહેતો; વળી તે સંસારી હતો; ને તેની સ્ત્રી તામસી ને વઢકણી હતી ને તેને બહુ દુઃખ દેતી એમ કહેવાય છે. સોક્રેટીસ સંધું સહન કરતો, પણ કોઈ દહાડો પોતાની સ્ત્રીનો દોષ કાઢતો નહિ; તે સ્ત્રીનું ઉપરાણું લઈ દીકરાને શિખામણ દેતો. કેટલેક વર્ષે તેજ સ્ત્રી પોતાના ધણી સાથે પ્રેમ ઉમળકાથી વર્ત્તતી થઈ હતી.

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૬મા તે પાંચસેં જનની રાજસભામાંનો એક હતો ને છ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાંનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દ્વેષનો ભય ન રાખતાં દેહાંતશિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યું હતું. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૪માં જ્યારે એથેન્સમાં ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલતું ત્યારે તેઓએ દ્વેષથી એક જણને પકડી આણવાનો હુકમ કર્યો હતો તે પ્રસંગે પણ સોક્રેટીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો. એ ત્રીસ કારભારીઓમાં કેટલાક સોક્રેટીસના કટ્ટા દુશ્મન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે સોક્રેટીસ નગરના છોકરાઓને અનીતિનો બોધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા દેવતાઓને નિંદી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહે છે. સોક્રેટીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતુ તે સંધું નિર્ભયપણે કહ્યુ. પછી મત લેવાયાં તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવા વિષે ૨૭૫ મત આવ્યાં ને કરવા વિષે ૨૮૧ આવ્યાં. તેના શિષ્યો ક્રેટન ને પ્લેટો એઓએ મોટો દંડ ભરવો કબુલ કર્યો, પણ દ્વેષી લોકે ને લાંચીઆ ઇન્સાફદારોએ તે માન્યુ નહિ ને સોક્રેટીસને દેહાત શિક્ષા કરી. તેણે મોટા ધૈર્યથી ઠરાવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી ઊઠતી વેળા તે બોલ્યો કે અસત્ય ન્યાયથી મને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તો તેમાં મારૂં કંઈજ અપમાન નથી, શિક્ષા ઠેરવનારને લજવાવાનું છે; કેમકે હું સારી પેઠે જાણું છઉં કે કોઈને મારાથી નુકસાન થયું નથી, મારા બોધથી કોઈ બગડયું નથી, પણ જેઓ મારી સાથે વાતો કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષીસ લીધા વિના મારી શક્તિ પ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યાં છે-ભૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને ભવિષ્યકાળ આપશેજ. પછી તે હસતે મોઢે ચાલતો થયો ને મિત્રો જે દીલગીર થયા હતા તેમનાં મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે મહીનો એક, કેદખાનામાં રહી ઝેરનો પ્યાલો પીધો. (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૯૯માં).

સોક્રેટીસ કેવળ સાધુ પુરુષ હતો. તેણે પોતાની જિંદગી પોતાના દેશીઓને અધર્મ અન્યાયમાંથી કઢાવાને ઠામ ઠામ ઉપદેશ કરવામાં ગુજારી. તેને સૌ ડાહ્યો જ્ઞાની કહેતા, પણ તે કહેતો કે હું કંઈજ જાણતો નથી. તમે તમારાં મનને—અંતઃકરણને પૂછી માનવું હોય તે માનજો ને વિચાર કર્યા વિના કોઈનું મનાવેલું માનશો નહિ. એવા પુરુષને પણ શત્રુ ને એવા પુરુષને પણ કમોત ! પણ શત્રુના વૃંદમાં પણ ખરા સાધુએ પોતાની વૃત્તિ છોડી નહિ ને કમોતે મરવું પણ કબુલ કર્યું એ તેનો યશ છે ને એથીજ

તેનો સદ્‌ગુણ સર્વકાળના લોકમાં વખણાઈને દૃષ્ટાંતરૂપ મનાય છે.

પ્લેટો, એ ગ્રીકે પોતાના ગુરૂ સોક્રેટીસના મરણ પછી દેશાટન કીધું અને ભૂમિતિ તથા ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો ને પિથેગોરાસ તત્વશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંત જાણી લીધા. તેણે હિંદુસ્તાનમા આવવાનો વિચાર કીધો હતો, પણ તે વેળા એશિઆમાં લડાઈઓ ચાલતી તેથી માંડી વાળ્યું હતું. જ્યારે તેણે સિસિલિના રાજાની આગળ સદ્‌ગુણ તથા સદ્ધર્મ વિષે ભાષણ કર્યું ત્યારે તે રાજાએ ક્રોધે ભરાઈ તેને દેશમાથી જતા રહેવાને કહ્યું. જે વહાણમા તે બેઠો હતો તેના ટંડેલને રાજાએ કહેલુ કે તું તેને મારી નાખજે અથવા ગુલામ દાખલ વેચજે, પણ ટંડેલે તેને મારી તો ન નાખ્યો પણ ગુલામ દાખલ વેચ્યો. ત્યાથી એક વિદ્વાને નાણું આપી તેનો છુટકારો કરાવ્યો હતો. પછી તેણે એથેન્સમા આવી થોડીક જગા વેચાતી લઈ શાળા કાઢી ને ત્યાજ તે મરતા લગી રહ્યો. તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૨૮મા એથેન્સમાં (કેટલાક કહે છે તેની પડોસના એજીના એ ટાપુમાં) જન્મ્યો હતો ને સોક્રેટીસ ૪૦૦મા મુઓ ત્યાર પછી તેણે ૧૨ વર્ષ દેશાટન કર્યું હતું ને પછી ૪૦ વર્ષ એથેન્સમાં રહી પોતાની ૮૧ વર્ષની વયે તે મરણ પામ્યો હતો. તેણે ધર્મનીતિ, રાજયમોક્ષ, ઇત્યાદિ વિષયસંબંધી સમર્થ પુસ્તકો લખ્યાં છે ને ગદ્ય ભાષામા લખ્યા છે તોપણ તેની શૈલી કવિતારૂપ છે.

હિંદુસ્તાનમા વેદની સત્તા માન્ય રાખી વ્યાસે વેદાન્તશાસ્ત્ર ને ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર રચી તત્વશોધનમાં સિદ્ધાત દેખાડ્યા છે અને ગ્રીસમા પ્લેટોએ વસ્તુબનાવોના અવલોકન ઉપરથી સંબંધીભાવને વિવિક્ત કરી સામાન્ય માનસિક મૂર્તિઓ, બહુવ્યાસ પ્રમિત વચનો અને સર્વમાન્ય નિયમો એઓનું શોધન કરી સિદ્ધાંત જણાવ્યા છે.

તે કહેછે કે નિત્ય ને સ્વયંભૂ તે શું છે? જે નિત્ય હોય તે સદાકાળ તેવું ને તેવુંજ હોવું જોઈએ; સંસારમાં જોઈએ છૈએ તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એમ થયાંજ કરે છે; ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઈએ; માટે જેનાં રૂપાન્તર થયા કરે છે તેને પોતાનું ખરૂ અસ્તિત્વ નથી. કોઈ અનાદિ સિદ્ધકારણ—સર્વ વસ્તુનો કર્ત્તા પિતા જે સૌનું સારૂં કરનાર, સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે તેનાથીજ જગત ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. એ અનાદ્યંત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો ધારી આ જગત બનાવ્યું છે ને આત્મા વિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ સુંદર નથી એમ વિચારી તેણે જગતને સજીવ કર્યું છે-તેના સઘળા જડ અવયવોને ઈશ્વરી ચૈતન્યથી સતેજ કર્યાં છે. આત્મા દેહથી જુદો છે, અમર છે ને ઈશ્વરે પોતાનું જે ચૈતન્ય સકળ જડમાં વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે તેનો અંશ છે એમ તે સમજતો. તે કહેતો કે માણસનામા ત્રણ આત્મા છે-એક અમર જે શરીર પડયા પછી પણ રહે છે તે, ને બીજો માનસિક એટલે મનશક્તિઓ જે પશુઓમા પણ થોડી ઘણી હોય છે તે, અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે ઉદ્‌ભિજ ને પશુપક્ષ્યાદિમાં પણ હોય છે. નીતિવિષયમાં તે પોતાના ગુરૂ સોક્રેટીસની પેઠે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખવું, ન્યાયથી વર્ત્તવું ને રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એવો ઉપદેશ આપતો. તેણે સ્ત્રી વિષયમાં છકેલ થએલા પોતાના દેશીઓને સુધારવાને માટે સૌંદર્ય ને પ્રેમ વિષે વિચારો જણાવ્યા છે-તે કહે છે કે ખૂબસુરતી ચહેરામાં નથી પણ તે (ખૂબસુરતી) આપણા સુદર આત્માનું સામા ચહેરામા પ્રતિબિંબ છે; સદ્‌ગુણ વૃત્તિથી તેને સંભાળી રાખવું જોઈએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં રહેવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને દોષ રહિત કરી ગુણથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આનંદ માનવો જોઈએ કે જેથી સદાકાળ નીભે તેવો સ્નેહ બંધાય. પદાર્થવિજ્ઞાનમા પરમાણુ શાસ્ત્રને માનતો.

જેમ સિકદર ને સીઝર રણવિજયી મહાપુરુષો હતા તેમ તત્વશાસ્ત્ર વિષયમાં પ્લેટો ને એરિસ્ટોટલ એ બે મોટા આચાર્ય મનાયા છે.

એરિસ્ટોટલ-એ મેસીડોનની સરહદ ઉપરના સ્ટાજિરા નામે ગામમા ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૮૩માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ મેસીડોનના રાજાના વૈદ્યોમાંનો એક હતો. એરિસ્ટોટલ સત્તર વર્ષની વયે પ્લેટોની એકેડેમી-શાળામા દાખલ થયો. પ્લેટો તેને "શાળાની બુદ્ધિ" કહેતો. તેણે વીસ વર્ષ અભ્યાસ કરી ૩૪૭મા પ્લેટો મુઆ પછી એથેન્સ છોડયું પછી તે પોતાના ગુરૂભાઈ જે મિસિઆના બે નગરનો રાજા થયો હતો તેની પાસે જઈ રહ્યો. પણ જ્યારે તે રાજાને ઇરાની સરદારોએ પકડી ફાસી દીધો ત્યારે એરિસ્ટોટલ ત્યાથી નાસી લિસ્બોસના ટાપુમા મિટિલીનીમા જઈ રહ્યો. અહીં તેની સ્ત્રી એક બાળક છોકરી મૂકીને મરણ પામી. ૩૪૨માં તે મેસીડોનના રાજાના તેડાવવા ઉપરથી સિકંદરના અભ્યાસનું ઉપરીપણું રાખવાને ત્યાં ગયો. તે સાત

વર્ષ મેસીડોનમાં રહ્યો ને જ્યારે ૩૩૫માં સિકંદર ગાદીએ બેઠો ત્યારે પાછો એથેન્સમાં આવી રહ્યો. અહીં તેણે શાળા કાઢીને પછી તેર વર્ષ લગી ભાષણો આપ્યાં. તે દર રોજ સવારે ને પાછલે પહોરે ભાષણો આપતો–સવારે માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપર અને પાછલે પહોરે અલંકાર-શાસ્ત્ર, રાજનીતિ ને બીજા પરચુરણ વિષય ઉપર;–એ તેર વર્ષમાં તેણે ઘણાંએક પુસ્તકો લખ્યાં. સિકંદરે તેને માટે દેશદેશની નવીન વસ્તુઓનો ને પશુ-પક્ષ્યાદિ પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને એ સહા યતાવડે એરિસ્ટોટલે પ્રાણીઓનો સ્વર્ગ ઇતિહાસ લખ્યો છે. સિકંદરના મરણ પછી એથેન્સના લોકને તેને વિષે શક ઉત્પન્ન થયો કે તે મેસીડોનના રાજ્યનો પક્ષકાર છે, પણ એ તોહમત મૂકવું સહેલું નહોતુ તેથી તેઓએ તેના ઉપર ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્યાનું તોહ-મત મૂક્યું પણ તે બાબતની સરકારમાં તપાસ ચાલ-વાની હતી તેટલામાં ૩૨૨ના આરંભમા તે એથેન્સ છોડી યૂબીઆમાં કાલ્ક્સિસ છે ત્યાં જઈ રહ્યો–ને તેજ વર્ષમા તે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

જેમ હિંદુસ્થાનમાં કપિલે સાખ્યશાસ્ત્ર ને કણાદે પર-માણુશાસ્ત્ર રચી સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે તેમ ગ્રીસમાં એરિસ્ટોટલે પોતાના બતાવ્યા છે, ને વળી ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, રાજનીતિ ઇત્યાદિમાં તેણે પોતાની શાસ્ત્રીય બુદ્ધિનો મોટો ને રૂડો પ્રકાશ કર્યો છે. તેનું ન્યાયશાસ્ત્ર તો હાલના પંડિ-તોને પણ માન્ય છે.

એરિસ્ટોટલ કહે છે કે કેટલીક મનની મૂર્તિઓ વિષે પદાર્થવિષયના કોઈ પણ રીતના જ્ઞાનથી વિચાર અપાઈ શકે તેમ નથી પણ તેવી સામાન્ય મૂર્તિઓ ઉપ-રથી પ્લેટોની પેઠે મૂળ કારણનો શોધ ન કરતાં વર્ગી-કરણથી મનની મૂર્તિઓને અનુભવમા આણવાનો શોધ કરે છે. તે સત્યના ત્રણ વર્ગ કરે છે. "અનુમિત એટલે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરેલા; સામાન્ય એટલે બુદ્ધિ-થીજ સ્પષ્ટ જણાતા ને વિશેષ એટલે ઇંદ્રિયજન્મ અનુ-ભવના. ઇંદ્રિયજન્મ અનુભવ, અહીંનું, તહીંનું, આમ તેમ બતાવે છે પણ તે દરેક ઠેકાણાનું ને સર્વકાળનું બતાવી શકતું નથી; મૂળ તત્વ–સત્ય એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તે માનીએજ છૈયે. વર્ગીકરણથી બહુ વ્યાપ્ત સામાન્ય હોય તે નક્કી કરી તે ઘણાને લાગુ પડ્યાથી અનુમિત સત્ય શોધાય છે." પ્લેટોએ યુક્તિ-પ્રયુક્તિના વાદથી વિશેષ વિશેષનું ખંડન કરીને સા-માન્ય ને પછી એક બીજ દેખડાવ્યું ને પછી પાછાં એક-માંથી ઘણાં દેખડાવ્યાં. એરિસ્ટોટલે શુદ્ધ વાદન્યા-યથી, વિભાગથી ને વ્યાખ્યાથી એકને થાપી તેમાં ઘણાં છે એવું અને ઘણામાં એક છે એવું સિદ્ધ કીધું. તેણે તર્કસૂત્ર બાંધવાની શાસ્ત્રીય રીત આપીને વાદ વિદ્યાનો જય દેખડાવ્યો છે. ઈશ્વર એક છે કે ઘણા છે એ વિષે લાંબો વાદ થાય. પણ એરિસ્ટોટલ એક તર્ક સૂત્રમાં ઈશ્વર એક છે એમ સિદ્ધ કરે છે–તે કહે છે કે ઈશ્વર સ્વ-યંભૂ છે એ જો સત્ય છે અને જે સ્વયંભૂ છે તે એકજ છે એ જો સત્ય છે તો ઈશ્વર એકજ છે એ પણ સત્ય છે.

હવે એના સિદ્ધાંત વિષે જગતને કોઈ આદિ કારણ છે ને તે જડ નહિ પણ ચૈતન્ય–જ્ઞાનરૂપ છે ને તે પોતા-નેજ જાણે છે—જગતના સંબંધમાં નથી એમ તે મા-નતો. આત્મા શરીરથી જુદો પણ છૂટો ને પડી શકે તેવો છે. આત્મા અમર છે પણ સ્મરણશક્તિ રહિત છે. ઉદારતા વિષે તે કહેતો કે તે તો હોય તેની વધારે દેખડાવવાની વૃત્તિ છે, ગુલામો વિષે કહેતો કે તે સજીવ ઓજારો છે. સ્ત્રીઓને તે ગુલામ કરતાં થોડીકજ ઉંચે દરજ્જે સમજતો. રસશાસ્ત્રમાં તેનો વિચાર ઉપલકીઆ હતો–તે કહેતો કે કળા હુન્નર તે કુદરતની માત્ર નકલ છે. નીતિ પ્રકરણમાં પ્લેટોનું મત જોસ્સાઓને અંકોશે દા-બવા એવું હતું ને એરિસ્ટોટલનું મત આ કે તેઓને નિયમિત રાખવા–અતિ ઉપર ન જવું. રાજનીતિ વિષ-યમા પ્લેટોના વિચાર ઘણાજ ઉંચા છે, પણ અનુભ-વમાં આવે તેવા થોડા છે ને એરિસ્ટોટલના કેટલાક અનુભવમાં આવે તેવા છે ને ઘણાક વાધા ભરેલા છે.

એરિસ્ટોટલ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રી ને પદાર્થનો શાસ્ત્રીય રીતે ઇતિહાસ લખનારો હતો. પ્લેટો રસિક હતો ને એરિસ્ટોટલ આર્થિક હતો. તે માનનો અતિ લોભી હતો ને તેથી તેણે થઈ ગએલા પંડિતોના મતને અધુરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેનાં ખંડન કર્યાં છે. મારા સરખો બીજો કોઈ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો. તે અદેખો પણ હતો તોપણ, તેનું ચાંચલ્ય, તેનો શોધ, તેનો અથાગ અભ્યાસ ને તેની સકળ વિષયમાં જાણ એ તેની મહાપંડિતાઈને કાંતિમાન ને કીર્ત્તનીય કરે છે.

ફ્રાન્સિસ બેકન, સને ૧૫૬૧ના જાન્યુઆરિની ૨૨ મીએ લંડનમાં જન્મ્યો હતો, એનો બાપ નિકોલસ બેકન રાણી એલિઝાબેથની સીલ–મહોર રાખનારો હતો. તેર વર્ષની ઉંમરે તેને કેંબ્રિજની ટ્રિનિટી કોલે-જમા ભણવા મૂકયો હતો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેને પેરિસ મોકલવામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં તેણે રા-

ણીના વકીલની સંભાળમાં રહીને રાજકીય કામમા માહીતી મેળવી હતી. બાપનું મરણ સાંભળી તે પાછો ઇગ્લાંડ આવ્યો હતો. એ વેળા તેની ઉમર વીસ વર્ષની હતી, તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરતાં સઘળું ન્યાયશાસ્ત્ર જોઈ લીધુ હતું. ત્રીસ વર્ષની ઉમરે તેણે રાણીનો વકીલ એ ઉપનામ જે આગળ કોઈને આપવામાં આવ્યું નહોઈ તે ધારણ કર્યું. રાણીનો મુખ્ય પ્રધાન બર્લે હતો ને તે બેકનનો સગો થતો; પણ એ તેના સામાવાળા એસેકસની તરફનો હતો તેથી બર્લેએ બેકનને સૉલિસિટર જનરલની પદવી મળવા દીધી નહિ.

સ ડત્રીસ વર્ષની ઉમરે તેણે ધર્મ વિષયમાં નિબધોનું એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. સને ૧૬૦૩માં જેમ્સ રાજાએ તેને નાઇટનો ખિતાબ આપ્યો. પછી તેણે વિદ્યાનું વર્દ્ધન એ નામનું પુકતક કાઢ્યું. એ પુસ્તકમાં તે કાળે જે જે વિદ્યાઓ ભણવા ભણાવવામાં આવતી તે સૌનું શાસ્ત્રીય રીતે કથન કર્યું છે અને શાસ્ત્રવિદ્યાના જે વિષયનો શોધ નહોતો થયો તેનાં નામ આપેલાં છે. પછી તેણે આયર્લાડની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી મહેનત લીધી, ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડને જોડી નાખવાના વિચારને પુષ્ટિ કરી અને ધર્મસંબંધી ખાતામાં સુધારો કરવાના કામમાં સહાયતા આપી. પછી તેને સોલિસિટર જનરલની ને પછી એટર્ની જનરલની પદવી મળી. સને ૧૬૧૬-૧૭માં તેની ૫૭ વર્ષની ઉમરે બેકન ઇંગ્લાંડનો લૉર્ડ ચેન્સેલર થયો-કાયદામાં પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર વકીલ, ન્યાયાધીશ, રાજકારભારી ને ધર્મોપદેશકોની વ્યવસ્થા રાખનારો એ ચાર પદવીનું તે કામ કરતો. સને ૧૬૨૮માં તે વેરૂલમનો બેરન થયો. પછી રાજાએ તેને એલીએનેશનનું કામ સોંપી નાણાં મળે તેમ કીધું ને પછી તેને સેંટ આલ્બનનો વાઈ કાઉન્ટ કીધો.

એ પ્રમાણે ૬૦ વર્ષની ઉમરનો થયો ત્યાંસુધી બેકને ઉત્તરોત્તર માન મેળવ્યું. પણ પછી ૧૬૨૦માં તેના ઉપર ન્યાયાધીશ થઈને લાચ ખાધી એવું તોહમત આવ્યું. પ્રથમ તો બેકને તોહમત મૂકનારાને ધિક્કારી કાઢ્યા, પણ જ્યારે તેઓની સંખ્યા વધી ત્યારે તે ગભરાયો. તેણે પોતાનો બચાવ કરવાની અમીરની સભા પાસે મુદત માગી એ દરમિઆનમાં તે રાજાને મળ્યો ને લાંચ નથી ખાધી તે સંબંધી તેણે સોગનો ખાધા, પણ રાજાએ તેને ઉત્તર વાળ્યો કે જે કહેવું હોય તે સભાને કહેવું. રાજા વચમાં પડ્યા નહિ. અમીરના સભાએ ઠેરવ્યુ કે બેકન ચાલીસ હજાર પૌંડ દંડ આપે ને રાજાની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી કેદમાં રહે; વળી તે, રાજ્યમા કોઈ પણ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ. બેકને બે દહાડા કેદ ભોગવી ને પછી રાજાએ તેને છોડયો ને દંડ માફ કરાવ્યો. પછી તેણે વિદ્યા વિષયમાં પોતાનો શ્રમ ચલાવ્યો. ૧૬૨૫માં તેને પાર્લમેંટમાં બેસવાનું તેડું આવ્યું, પણ તે શરીરે અશક્તિને લીધે ત્યાં જઈ શકયો નહિ. એજ વર્ષમાં તેણે કેટલાંક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યાં ને સને ૧૬૨૬ના એપ્રિલની નવમી તારીખે ૬૬ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશ દાખલ તે લાંચીઓ ઠરીને અપકીર્ત્તિ પામ્યો છે ને રાજકારભારી દાખલ તે ડાહ્યો ને રાજભક્ત હતો, ને તેની અમર કીર્ત્તિ તો તેના તત્વશોધન શાસ્ત્રમાં પુસ્તકો ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્રાચીનકાળના પંડિતો બનાવોનાં અવલોકન કરતા, પણ તેઓ બુદ્ધિવિચારને બળે વિશેષ ઉપરથી એકદમ સામાન્ય ઉપર જઈ સિદ્ધાંત કરતા. બેકને વિચાર આપ્યો કે અનેકા વિષયનું અવલોકન કરી તેમાથી જેટલું સત્ય શોધાય તેટલુંજ સત્ય માનવું (વધારે નહિ), પછી એવાં એવાં સત્ય હોય તેમાંથી નવું એક સામાન્ય સત્ય શોધવું ને તેટલું વધારે માનવું એમ કર્યા કરવું, પણ એકદમ છેલ્લો સિદ્ધાંત ન કરી દેવો. તે કહેતો કે જુના પુસ્તકો વારેવારે વાંચવાથી કંઈ નવું જાણવામાં આવનાર નથી, તમારે પોતે પ્રયોગ કરી જોઈ ખાતરી કરી લેવી જઈએ. એમ કરેથી વસ્તુ ખરેખરી કેવી છે તે જાણવામાં આવશે ને મનુષ્ય જાતનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધતું જશે. બેકનની પહેલાંના વિદ્વાનો પદાર્થશાસ્ત્રમાં ઉપલક જાણતા; ખોટા ખોટા વિચાર કરતા ને જેઓ નવું કહેતા, તેઓને હસી કાઢતા તથા તેઓના ઉપર જુલમ ગુજારતા, પણ બેકને પુસ્તકો લખી વિદ્વાનોની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ બદલાવી ને પદાર્થવિજ્ઞાનના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી તેણે નવા સત્ય શોધવાનો નવો માર્ગ બતાવ્યો ને વિદ્વાનોએ તે પ્રમાણે વર્ત્તવા માંડયુ. કોઈ ખગોળવિદ્યામાં, કોઈ રસાયનશાસ્ત્રમાં, કોઈ શરીરવિદ્યામા, કોઈ યંત્રશાસ્ત્રમા, કોઈ દેશ શોધવામાં એમ સૌ મંડી પડ્યા. ઇ૦ સ૦ના સત્તરમા સૈકામાં બે મહાપુરૂષે પોતપોતાના નવી પદ્ધતિના વિચાર આપી વિદ્યા વૃદ્ધિ કરી તેમા બેકન પદાર્થવિજ્ઞાનનો ને ફ્રેંચ ડેકાર્ટ મનવિજ્ઞાનનો પ્રથમ ગુરુ મનાય છે; ડેકાર્ટ સને ૧૫૯૬માં જન્મ્યો ને ૧૬૫૦માં મરણ પામ્યો હતો.

ગૅલિલીઓ, એ ઇટાલિ દેશના પીસામાં સને ૧૫૬૪ની ૨૫મી ફેબ્રુઆરિએ જન્મ્યો હતો. ચોવીસ

વર્ષની વયે તે પીસાની પાઠશાળામાં વૈદકશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર નિમાયો હતો. અહીં તેણે પ્રયોગો કરી દેખાડ્યું કે પડતી વસ્તુ ઉપર વજન-ભારની કંઈ અસર નથી. એ ઉપરથી જુના મતના (એરિસ્ટોટલના મતના) વિદ્વાનો સામા થયા ને તેને બે વર્ષ પછી નોકરી મૂકવી પડી. પછી તેણે ૧૫૯૨માં પેડૂઆમાં ગણિતશાસ્ત્રીના પ્રોફેસરની જગા લીધી. અહીં તે ભાષણો કરતો ને તે સાંભળવાને દેશાંતરથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા. તે શિરસ્તા પ્રમાણે લાટિનમાં નહિ પણ દેશી ઇટાલિઅન ભાષામાં ભાષણ આપતો તેથી પણ વિદ્વાનો તેની નિંદા કરતા થયા. પેડૂઆમાં અઢાર વર્ષ રહ્યો તેમાં તેણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ઘણાક શોધ કર્યા. સને ૧૬૦૯માં તેણે સાંભળ્યું કે કોઈ વલંદાએ દુરબીન બનાવી છે તે ઉપરથી તેણે તે કેમ બની હશે તેના નિયમો વિષે વિચાર કીધો ને પછી વલંદાની દુરબીન કરતાં ઘણી સારી દુરબીન બનાવી. તેણે દુરબીનથી આકાશમાં જોઈ સૌને કહ્યું કે ચંદ્ર ખરબચડી સપાટીનો પદાર્થ છે, સૂર્યમાં અહીં તહીં ડાઘ જેવું છે, આકાશગંગા તે ઝીણા ઝીણા તારાઓનો સમુદાય છે, શુક્ર પણ ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ ને ક્ષય પામે છે, શનિની બાજુએ પાંખો જેવું કંઈ છે (પછવાડેથી તે કુંડાળું ઠર્યું છે) ને બૃહસ્પતિની આસપાસ ચાર ઉપગ્રહો છે. સને ૧૬૧૧માં ટસ્કનિના મોટા ડ્યૂકે તેને પાછો પીસામા તેડાવ્યો. અહીં તેણે એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું કે કોપર્નિકસે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એમ કહ્યું હતું તે મેં મારા બહુ બહુ પ્રકારના શોધથી નક્કી કર્યું છે. એ ઉપરથી પાદરીઓએ ને બીજા જુના મતના પંડિતોએ તેને ધર્મભ્રષ્ટ ગણ્યો. ૧૬૧૫માં તે બાબતની તપાસ ચાલી ને ગેલિલીઓને કબુલાત આપવાની ફરજ પડી કે હવેથી નવાં મત પ્રગટ નહિ કરૂં. પછી થોડાં વર્ષ તેણે પોતાનું મત જાહેરમાં ન ચર્ચાવ્યું, પણ તેણે ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ ચલાવ્યા કીધો. પણ પૃથ્વી ફરે છે એ વાતની તેના એટલી તો ખાતરી થઈ હતી ને તેથી તે લોકમાં જણાવવાને એટલો આતુર થયો હતો કે તેણે વાદી પ્રતિવાદી ને ન્યાય કરનાર એવા ત્રણ પુરુષોના સંભાષણનું એક પુસ્તક રચ્યું. એ પુસ્તક તેણે ૬૩ વર્ષની વયે ૧૬૩૦મા રોમ જઈને છપાવ્યું. આમ કરીને તે બહાર પડ્યું કે પોપે પાદરીઓ, સાધુઓ, ને એરિસ્ટોટલના મતના પંડિતોની એક સભા કરી. એ સભાએ તે પુસ્તકને ધર્મવિરુદ્ધ ઠરાવ્યું ને ગેલિલીઓને ૧૬૩૩માં રોમ જવું પડયું. અહીં તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. કેટલાક મહીના પછી ન્યાયાધીશોએ તેને બોલાવી ફરમાવ્યું કે તું બાઈબલ ઉપર હાથ મૂકી બોલ કે "હું મારા પાપિષ્ઠ ને ધિક્કારપાત્ર ભૂલભરેલા વિચાર ને પાખંડમતને છોડી દઉં છઉં." એ પ્રમાણે ગેલિલીઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ તરતજ તે ક્રોધે ભરાઈ પગ પછાડી બોલી ઊઠ્યો કે ગમે તેમ છે પણ પૃથ્વી તો ફરેજ છે. એ ઉપરથી તેને જન્મ કેદની સજા થઈ, પણ પછવાડેથી તેને ફ્લોરેન્સની પાસે એક જગામાં મરતાં સુધી રહેવાને ઠેરવ્યું હતું. અહીં તે કેટલાંક વર્ષ રહ્યો ને તેણે પદાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાં કીધો. તેની એક આંખ તદન આંધળી થઈ હતી ને બીજી પણ નિરુપયોગી જેવી હતી, તેવામાં તેણે ચંદ્રનું 'લાઈબ્રેશન' શોધી કાઢ્યું. અંધાપો, બહેરાપણું, નહિ ઊંઘ ને સાંધામાં દુઃખ એ સંધાંથી તે ઘડપણમાં રિબાઈને ૭૮ વર્ષની વયે ૧૬૪૨ના જાન્યુઆરિની ૧લી તારીખે મરણ પામ્યો.

પૃથ્વી ફરે છે એ મતની પોતાની ખાતરી થઈ કે તેણે ઇચ્છ્યું કે તે લોકની ક્યારે થાય ને પછી તે સંબંધી હોંસ તથા ખંતમાં તેણે દુઃખ ભોગવ્યું તોપણ તેણે પોતાનું મત સાચું છે એમ દુશ્મનોની જાહેર સભામાં કહ્યું એ તેનું શિક્ષણીય વીરલાપણું છે. તે વિદ્વાન હતો ને તેણે શોધ કીધા ને લોકને જણાવ્યા એ તેનાં માન ગૌરવ ને પરાર્થબુદ્ધિ છે.

ન્યૂટન, એ ઇંગ્લાંડના લિન્કનશાયરમાં વુલસ્ટર્વર્થ નામની જગામા સને ૧૬૪૨ની ૨૫મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે તે નિશાળે બેઠો. અહીં જયારે બીજા છોકરા રમવા જતા ત્યારે તે લાકડાની ઘણીક તરેહની વસ્તુઓ બનાવવામાં કાળ ગાળતો. નિશાળેથી ઊઠ્યા પછી તે પોતાના બાપના ખેતીના ધંધામા પડવાનો હતો, પણ તેમ ન થયું—તે ઢોરની ચોકી રાખવાને ને કામ કરનારાઓનું ઉપરીપણું કરવાને ખેતરમાં જતો, પણ ત્યાં તે ઝાડ તળે બેસીને પોતાનું વાંચ્યા કરતો; જયારે તે માલ વેચવાને બજારમાં જતો ત્યારે તે પોતાના નોકરને તે કામ સોંપી પોતે ગંજીમાં ભરાઈ ગણિત સિદ્ધાંતના દાખલા ગણતો. દીકરાની તેવી વૃત્તિ જોઈને માએ ફરીથી તેને નિશાળે મૂક્યો. તે ૧૬૬૦ના જૂનની પાંચમીએ કેંબ્રિજની પાઠશાળામાં દાખલ થયો. ૧૬૬૫માં તેણે આકર્ષણ ને ગુરુત્વાકર્ષણનો શોધ કીધો કે જેથી ખગોળવિદ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ. ૧૬૬૬માં તેણે શોધી નક્કી કર્યું કે પરમાણુરૂપ વીખરાઈ જાય તેવાં કિરણો એકઠાં મળેથી રોશની પેદા થાય છે; સફેદ રોશનીનાં કિરણમાં સાત રંગ છેઃ—રાતો, નારંગી, પીળો, લીલો, ભુરો, આસમાની,

ગળીનો ને જાંબુડીઓ; એ શોધથી દષ્ટિવિદ્યાનું બીજ રોપાયું. ૧૬૬૭માં તે પાઠશાળાનો ફેલો ને બે વર્ષ પછી ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર થયો. ૧૬૭૧માં રોયલ સોસાઇટિનો ફેલો થયો. ૧૬૮૩માં તેણે 'પ્રિન્સપિઆ' (પદાર્થવિજ્ઞાનનાં ગણિતસંબંધી મૂળતત્ત્વો) એ નામનું પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. ન્યૂટને શોધના જયથી મોટું માન મેળવ્યું, પણ કેટલાક વિદ્વાનો તેના દ્વેષી થયા. સને ૧૬૯૯માં તે ટંકશાળમાસ્તર થયો. ૧૭૦૫માં એન રાણીએ તેને નાઇટનો ખિતાબ આપ્યો. સને ૧૭૧૪મા તેને ને લીબનિઝ શાસ્ત્રીને એક શોધના માનને માટે વાદ ચાલ્યો. તે ૧૭૨૭ના માર્ચની ૧૮મીએ ૮૪ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

જે પુરુષે નવા ને અગત્યના ને કીમતી શોધ કર્યા અને જગતને નવું નવું જ્ઞાન આપ્યુ તે મહાપુરુષ કેવો નમ્ર હતો! તે કહેતો કે સૌ મને પંડિત કહે છે, પણ હું જાણે બાળક છોકરાની પેઠે દરીઆના કિનારા પર કાંકરા ઉચકતો હોઉં તેવો છઉં ને સત્યના સમુદ્રનો શોધ કરવો તો હજી બાકી રહેલો છે. જયારે તેની ગેરહાજરીમાં તેના કુતરાએ ટેબલ ઉપરની સળગતી મીણબત્તી ઉંધી વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળ બળી ગયા ત્યારે તેણે તેને કહ્યું રે ડાયમંડ! ડાયમંડ! (કુતરાનું નામ) તું નથી જાણતો કે તેં શી ખરાબી કીધી છે!

જેમ્સ વોટ, એ સને ૧૭૩૬ના જાન્યુઆરિની ૧૯મીએ સ્કાટ્લંડના ગ્રીનોકમાં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ વહાણને જોઈતા સામાનનો ધંધો કરતો. નિશાળમાં થોડુંક શીખ્યા પછી અઢાર વર્ષની ઉમરે વોટ લંડન ગયો ને ત્યાં ગણિતયંત્ર ઘડનારા એક જણને ત્યા કામ શીખવા રહેલો. વર્ષ પછી તે પાછો સ્કોટ્લંડ ગયો, ને ત્યાં ગ્લાસગો શહેરમા ગણિતયંત્ર ઘડવાનો ધંધો કરવા માડયો, પણ તે ધંધાવાળા બીજા જે હતા તેઓ સામા થએથી તેનું ગાડું ચાલ્યું નહિ. તોપણ પછી સને ૧૭૫૭મા તેને ત્યાંની પાઠશાળાને માટે યંત્રો ઘડવાનું કામ મળ્યું એ સંબંધથી તેને કેટલાક વિદ્વાનો સાથે સમાગમ થયો. છ વર્ષ પછી તેણે 'જનરલ ઇંજનેર' એ નામે નહેર, બંદર, પૂલ ને તેવાં બીજાં કામોના નકશા તથા એસ્ટિમેટ કરી આપવાનો ધંધો કરવો શરૂ કીધો. એ સઘળા વખતમાં તેનું મન વરાળયંત્રમા સુધારો કરવાની યુક્તિઓ ગોતવામાં વિશેષ રહેતુ. પ્રયોગ કરવાને તેની પોતાની પાસે નાણું નહોતું ને તે કામને માટે નાણું આપે તેવો કોઈ મિત્ર નહોતો. અંતે એક જણે બે ભાગ નફો લેવાની શરતે નાણું આપ્યું ને વોટે નવી યુક્તિનો યંત્ર બનાવ્યો ને સરકારથી સનદ મેળવી. થોડોક કાળ ગયો એટલે વળી તે સહાયવિનાનો થયો તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે સને ૧૭૭૫માં એક ભાગીદાર રાખીને વરાળયંત્રો બનાવવાનો ધંધો કરવા માંડયો. વરાળયંત્રસંબંધી શોધ દેશને ઘણો ઉપયોગી જાણી પાર્લમેંટ સભાએ તેને આપેલી સનદની મુદ્દત બીજાં પચીસ વર્ષની વધારી. એ મુદતમા વોટે શરીર સારૂ નહોતું રહેતું ને માથું દુખ્યાં કરતું તોપણ ખંતથી મહેનત લઈ લઈને નવા નવા સુધારા કરી વરાળયંત્રને ઘણાક ઉપયોગમાં આણતો કર્યો. સને ૧૭૮૫માં તેને રોયલ સોસાઇટિનો ફેલો કરવામા આવ્યો; ગ્લાસગોની પાઠશાળાએ તેને 'ડાકટર આવ્ લોઝ'નો ખિતાબ આપ્યો અને ૧૮૦૮માં તેને ફ્રેંચ ઈન્સ્ટિટયૂટનો મેમ્બર કરવામાં આવ્યો હતો. વોટ, ચોર્યાશી વર્ષની ઉમરે ૧૮૧૯ના ઓગસ્ટની ૨૫મીએ મરણ પામ્યો.

વરાળયંત્રનો પ્રથમ શોધ વોટે નથી કર્યો, પણ તેણે તેમાં જે મોટો સુધારો કર્યો છે ને તેને જે અનેક ઉપયોગમા આણતો કર્યો છે તે જોતાં વરાળયંત્રનાં ખરેખરા શોધનું માન વોટનેજ ઘટે છે. વોટના સુધારેલા વરાળયંત્રે વેપાર હુન્નરમા મોટો ફેરફાર કરી નાખી મોટો જય મેળવ્યો છે અને લોકનાં સમૃદ્ધિ સુખમાં મોટો વધારો કર્યો છે. રૂ કાપડના સાંચા, આગબોટ, આગગાડીના સાચા, છાપવાના સાંચા, ને વરાળને યોગે ચાલતા બીજા સાચા એ સૌમા યંત્રશાસ્ત્રી વોટના શોધનો જય દીપી રહેલો છે.

દેશશોધક

કોલમ્બસ, સને ૧૪૩૬માં જીનોવામાં ગરીબ માબાપને ઘેર જન્મ્યો હતો. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને નાણાનું સાધન નહોતું તોપણ તેણે પોતાના ખંતીલા અભ્યાસથી ગણિતમા ને ભૂગાળવિદ્યામાં ને પેડૂઆની કાલેજમા થોડી વાર રહી ખગોળવિદ્યામા થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. ચૌદ વર્ષની ઉમરે તે એક વહાણમાં ખલાસી થયો ને પછી કેટલેક વર્ષે એક વહાણનો સરંગ થયો. ચોત્રીસ વર્ષની ઉમરે તે લિસ્બોન ગયો ને ત્યાં પોતાનો એક દેશી જેણે કેટલીક સફરો કરી હતી તેની છોકરી સાથે પરણ્યો. સસરાની પાસેથી સફરની હકીકતો ને નકશાઓ લઈ તે ઉપર કોલંબસે વિચાર કીધો, તેમ પોર્ટુગીઝ લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે જે શોધ

કર્યાં હતા તે સંબંધી પૂછપાછથી માહીતી મેળવી. તે વખતના શોધક વહાણવટીઓએ નક્કી કર્યું હતું કે એટ્લાંટિક મહાસાગરનો છેડો નથી અથવા જાપાન, હિંદુસ્તાન અને એશિઆના કોઈ ભાગ એ તેની સીમા હશે. કોલમ્બસે પૃથ્વીની ગોળાકૃતિ ઉપર વિચાર કરી અટકળો કરી મનમાં નક્કી કર્યું કે એટ્લાંટિક સાગરમાં પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકાર્યાથી કોઈ પણ ટાપુઓ હાથ લાગશે અથવા તે રસ્તે હિંદુસ્તાન વહેલું પહોચાશે. કોલંબસ ગિની ને કૅનેરી ટાપુઓની સફર કરી વહાણ ખેડવાના કામમા પાકો જાણીતો થયો.

એટ્લાંટિક મહાસાગરની સીમા નક્કી કરવાની ખંતથી સાધનને માટે તેણે પોર્ટુગાલના રાજાને અરજ કરી પણ એણે કંઈ લેખવ્યું નહિ. સને ૧૪૮૫મા કોલમ્બસ પોતાના છોકરાને લઇને (તેની સ્ત્રી મરી ગઈ હતી) છેક્જ ગરીબી હાલતમા સ્પેન ગયો ને ત્યા ઘણા મહીના અથડાયા પછી એક મિત્રના વગથી તેણે રાજારાણીને પોતાના સાહસિક વિચાર જણાવ્યો. એઓએ કોલમ્બસનો વિચાર પાર પડે તેવો છે કે નહિ તે સંબંધી નક્કી કરવાને કેટલાક વિદ્વાનોને પૂછ્યું ને તેઓએ તેના વિચારને હસી કાઢયો ને કહ્યુ કે તે ધર્મથી ઉલટો છે. સ્પેનમા ન ફાવ્યો ત્યાર તે ફ્રાન્સ ગયો ને અહીં પણ તેનું વળ્યુ નહિ એવું બન્યુ કે તેનો જુનો મિત્ર પિરેઝ દરબાર કરી સ્પેનની રાણીને મળ્યો ને તેણે કોલમ્બસનો મોટો વિચાર ને તે પાર પડેથી દેશને થવાનો લાભ ને રાજારાણીનું વધવાનુ માન એ સંબંધી યથાસ્થિત જણાવ્યુ. રાણીનું મન પીગળ્યું ને એણે આશ્રય આપવો કબુલ કર્યો.

પછી કોલમ્બસની અને રાજારાણીની વચ્ચે ૧૪૯૨ના એપ્રિલની ૧૭મીએ કોલકરાર થયા. તેણે ત્રણ મહીનામાં વહાણ ને તેમાં રાખવાનો ખોરાક તૈયાર કર્યા, પણ મોટી સફરને સારૂ ખલાસીઓ મેળવવાને તેને કેટલાક દહાડા ખોટી રહેવું પડયું. પછી ૩જી ઓગસ્ટે સવારે કોલમ્બસે પ્રયાણ કીધુ. ૧૧ મી ઓક્ટોબરે તેઓએ એક ટાપુ જોયો ને તેનું 'સાન સેલવેડોર' એ નામ પાડયું ને પછી બીજા ટાપુઓ જોયા તેમાં એક હાલ જે 'કયૂબા' કહેવાય છે તે હતો. ૫મી ડિસેંબરે 'સેંટ ડોમિંગો' શોધ્યો; પછી સાથીઓની જીદથી કોલમ્બસે આગળ ન વધતાં સ્પેન આવવાને વહાણ પાછાં ફેરવ્યાં. ૧૪૯૩ની ચોથી માર્ચે તેણે લિસ્બોન આગળ ને ૧૫મી માર્ચે સ્પેનના પેલોસ બંદરમાં આવી વહાણ નાગર્યાં. પછી કોલમ્બસે નવી દુનિયાના માણસો ને ત્યાંની વસ્તુઓ દરબારને ભેટ કરી મોટું ભાષણ કર્યું. રાજારાણી બહુ પ્રસન્ન થયાં ને તેઓએ કોલમ્બસને મોટું માન આપ્યું; તેમ દેશમાં ઠામ ઠામ નવી દુનિયાના અદ્ભુત શોધની વાર્તા ચાલી રહી.

સને ૧૪૯૩ની ૨૫મી સપ્ટેંબરે તે બીજી વાર નવા શોધને નીકળ્યો ને કેટલીક જગા શોધી, પણ કેટલાક નારાજ થએલા ને અદેખા સાથીઓએ તેની ઘણીક ગીબત કરેલી તેમાથી છૂટા થવાને ને થએલા નુકસાનનો બદલો મેળવવાને તે પાછો સ્પેન આવ્યો.

સને ૧૪૯૮ના મે મહીનામાં તે ત્રીજી વાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકામા પારિઆના કિનારા પર ઉતર્યો. પછવાડેથી તેના દુશ્મનોએ દરબારમાં ખટપટ કરી કોલમ્બસના પાસેથી અધિકાર લઈ લેવાને એક અમલદાર મોકલ્યો. આણે કોલમ્બસનું તથા તેના ભાઈઓનું અપમાન કરી તેઓને બેડી ઘાલી સ્પેન મોકલ્યા. એ વાતની ખબર પડી કે લોકમા હોહો થઈ રહી ને રાજારાણીએ તેઓને બેડીથી છુટા કરી ઘટતું માન આપ્યું. ૧૫૦૨મા તે ચોથી વાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક ભાગ તેણે જોયા, પણ વહાણો જુના ખોખા થઈ ગયા હતા તેથી આગળ નવા શોધ તે કરી શકયો નહિ. પછી તે પાછો સ્પેન આવ્યો. અહીં તેને આશ્રય આપનારી ઇસાબેલા રાણી મરણ પામી હતી તેથી ને ફર્દિનાડ રાજા અદેખો ને કૃતઘ્ની હતો તેથી તે છેક્જ નિરાશ થઈ ગયો. તેને કોઈએ લેખવ્યો નહિ ને તે છેક્જ ગરીબી હાલતમાં આવી પડયો. તે ૧૫૦૬ના મેની ૨૦મીએ મરણ પામ્યો.

જીનોવાનો ખલાસી જેને લોક મૂર્ખ જાણી હસી કાઢતા ને વિદ્વાનો પાખંડી કહેતા તેણે ઘણાંક વર્ષ ગરીબી હાલતમા છતે ખંતી ઉદ્યોગ કરતાં ને જ્યારે ત્યારે નિરાશ થતાં આખરે પણ એટ્લાંટિકની પેલી પાસ જમીન છે એમ જગતને દેખડાવ્યું-અમેરિકાખંડનો શોધ કર્યો એ તેનો સ્તુતિપાત્ર જય છે. આક્ષેપ, સાહસ, બીજવાએલા ખલાસી ને અદેખા સાથી એઓની સામા ધીરપણું ને ધીટપણું એ તેના સદ્ગુણો છે; તેને પોતાના શ્રમનો બદલો ન મળ્યો ને તે ગરીબીમાં રિબાયો તોપણ તે ઉદાર મનથી ને સંતોષે મુઓ એ તેની વૃત્તિ શિક્ષણીય છે.

કાયદા બાંધનાર.

મોઝીઝ—ઇજિપ્ત દેશમાં જઈ રહેલા યાહુદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગએથી ત્યાંના ફેરો રાજાએ તે લોકનું

બળ ઘટાડવાને હુકમ કરેલો કે યાહુદાઓને પેટે છોકરા અવતરે તેમને મારી નાખવા. મોઝીઝને એની માએ ત્રણ મહીના તો છુપો રાખ્યો, પણ પછી વાત ચર્ચાયાથી તે પોતાના બાળકને નાઇલ નદીને તીરે મૂકી ગઈ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૭૧મા). અહીં તે રાજપુત્રીને નજરે પડયો ને એણે તેને પોતાના પુત્રની પેઠે ઉછેરી મોટો કીધો ને ભણાવ્યો. એક ઇજિપ્તનો વતની એક યાહુદીને બહુ સતાવતો હતો તે ઉપરથી મોઝીઝ તેને મારી નાખી રાજાના ભયથી નાઠો ને રાતા સમુદ્રની પાસે પરરાજ્યમાં જઈ રહ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૩૧). અહીં તે પોતાના સસરાના ઘેટાં બોકડાં ચારતો. ચાલીસ વર્ષ પછી તેણે પાછા ઇજિપ્ત જઈ રાજાને કહ્યું કે મને ઈશ્વરની આજ્ઞા થઈ છે કે મારે સર્વ યાહુદીઓને જ્યૂડિયા લઈ જવા. માટે આપ અટકાવ ન કરતાં રાજી થઈ રજા આપશો. રાજાએ તે ન માન્યું ને યાહુદીઓ ઉપર વધારે વધારે સખ્તી ગુજારી. તોપણ, મોઝીઝના સમજાવ્યાથી યાહુદીઓ નીકળ્યા-(૧૪૯૧માં). રાજાએ પછવાડેથી લશ્કર મોકલ્યું, પણ તે ઈશ્વરી સત્તાથી નાશ પામ્યું ને યાહુદીઓ ચાલીસ વર્ષ જંગલમાં ભટકતા ભટકતા અંતે જ્યૂડિયામાં આવી વસ્યા. એ સઘળો વખત મોઝીઝ તેમના સાથે હતો ને અનેક અદ્ભુત કર્મોથી ઈશ્વરી ચમત્કારથી તેઓના દુ:ખો ટાળી તેમનો વિશ્વાસ મેળવી ઈશ્વરનો માનીતો છે એમ મનાતો હતો. જ્યૂડિયા આવ્યા પછી મોઝીઝે લોકને અર્થે શાસ્ત્ર રચ્યું અને પછી તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૫૧મા મરણ પામ્યો.

મોઝીઝ મોટો સમર્થ વિદ્વાન હતો-વૃત્તાંતજ્ઞ, કવિ અને રાજનીતિજ્ઞ હતો. જે કાળમાં ધર્મશાસ્ત્ર-કાયદા જેવું કંઈ નહોતું ને કોઈ જાણતું નહોતું તે કાળમા જેમ મનુએ હિંદુઓને માટે ધર્મશાસ્ત્ર કર્યુ છે તેમ મોઝીઝે ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, શુદ્ધ રાજનીતિ એ પાચ વિષયસંબંધી કાયદા બા ી આપ્યા છે. ગ્રીસમા લાઇકર્ગસ, સોલન એઓએ ને રોમમા ન્યુમાએ કાયદા બાંધ્યા હતા, પણ તે આજ નથી, પણ મોઝીઝના કાયદા હજી આજ પણ છે એ તેનો જય છે. તેણે પોતાના દેશીઓને પરરાજ્યની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવ્યા અને તેમના હિતને અર્થે કાયદા કર્યા એ તેનો મોટો પરમાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે?

કવિ.

હોમર—એ ગ્રીક કવીન્દ્ર ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૫૦ વર્ષ ઉપર હતો. તે એશિઆમા હાલ જે શહેર સ્મર્ના એ નામથી ઓળખાય છે ત્યાંનો હતો એમ મનાય છે. તે અનૌરસ હતો. તેની માએ સ્મર્નાની નિશાળના મહેતાજી સાથે લગ્ન કર્યાં ને એણે હોમરને ઉછેરી ભણાવ્યો. હોમર મોટો થયો તેટલે તેની મા તથા તેનો પાળક બાપ બંને મરણ પામ્યાં ને તેણે નિશાળ ભણાવવાનું કામ ઉઠાવી લીધુ. તેણે નગરના લોકની ને બહારના વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી. પછી એક જણની સલાહથી તેણે નિશાળ ભણાવવી છોડી દીધી ને દેશાટન કીધું. પ્રવાસમાં તે ઠામ ઠામના લોકને પોતાની કવિતા ગાઈ આનંદ પમાડી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો. કીઓસ નગરમા તેણે કવિતાની નિશાળ કાઢી થોડીક પુંજી કરીને તે પરણ્યો. તેને બે દીકરી થઈ તેમાં એક તો બાળકજ મરી ગએલી ને બીજી મોટી થઈ પરણી હતી. હોમર એક વાર તો એથેન્સ ગયો હતો, પણ બીજી વાર જતો હતો તેવામાં વહાણ આડું નીકળી ગયું ને ઈઓસ ટાપુના બંદરમાં નાગર્યું, અહીં તે માંદો પડયો ને મરણ પામ્યો.

હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે એ તેનો વિજય છે. જ્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યાંતરનું નિર્મળ ને સતેજ પ્રતિબિંબ દર્શાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે ત્યારે જે કવિતાનો વિષય મોટો—જેમા ઘણી ઘણી વાતો ને ઘણા ઘણા માણસનાં ગુણકર્મો ખરેખરા પણ અસાધારણ તર્કશક્તિથી, અસાધારણ વાણીથી, અસાધારણ રસથી દર્શનીય કર્યા હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઈએ, ને તે કવિતાનો કર્તા કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઈએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહિ પણ સર્વ દેશના ને સર્વ કાળના મનુષ્યો રસમા આવે ને આનંદ માને તે કવિતાઓના કર્તા વિરલાજ હોય છે. તે પોતાની મોહક શક્તિથી મનુષ્યનું મન હરી લઈ તેને આનંદ પમાડે છે ને અંદરથી સુબોધ આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મપ્રવર્તકના ને તત્વદર્શીના ને શાસ્ત્રીઓના જય વિજય છે તેમ કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સંહારથી મેળવેલા નહિ, કોમળ ભક્તિભાવ અથવા શઠજ્ઞાન એનાજ બોધથી મેળવેલા નહિ, પણ જેને જે ગમતો હોય તેને તે આનંદ આપી મેળવેલા હોય છે. હોમરે ઇલિયડ લખી યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓને ચીતર્યા છે ને ઓડીસી લખી સંસાર કુટુંબનાં દુ:ખસુખ ચીતર્યાં છે. જગતનો આદિ કવીશ્વર વાલ્મીક ને શુદ્ધ વીરરસ કવિતા લખનારો વિજયી કવીન્દ્ર તે હોમર.

એ પ્રમાણે થોડાક મહાપુરુષોનાં જયસ્મરણ છે. મહાપુરુષનામાં મહાશક્તિ આવશ્યક છે ને જે મહા-

પુરુષ લોકને અર્થે મહાશક્તિ વડે મહત્કર્મ કરે છે તે સર્વોત્તમ પુરુષ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ દેશમાં જાતિબંધન ને કુળબંધન છે, જ્યાંસુધી લોક પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળમાં નાના નાના આનંદને માટે મથન કરે છે. જ્યાં સુધી દેશના પુરુષો કોઈ પણ જ્ઞાતિના ને કોઈ પણ કુળના છતે બંધનમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે યથેચ્છ ધંધો ને યથેચ્છ આનંદ એને માટે ઉદ્યમ નહિ કરે તેવા ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાં સુધી દેશમાં મહાપુરુષો થનાર નથી ને મહાપુરુષો વિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

૨૩. મેવાડની હકીકત.

"રજપુતસ્થાન એ મુસલમાનોએ માળવા ને ગુજરાત લીધાં તેની અગાઉ મોટા વિસ્તારવાળું હતું-ઉત્તરે સતલજ નદીની દક્ષિણનું રેતીનું રણ, દક્ષિણે વિંધ્યાચળ પર્વત, પૂર્વે બુંદેલખંડ અને પશ્ચિમે સિંધુ નદીના કાંઠાનો દેશ એવું તે ૩,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારવાળું હતું." હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખનાર હેમિલ્ટન કહે છે કે એની "ઉત્તરે મુલતાન, લાહોર, દિલ્હી છે; દક્ષિણે ગુજરાત ને માળવા છે; પૂર્વે દિલ્હી ને આગ્રા અને પશ્ચિમે મુલતાન છે. લંબાઈ ૩૫૦ માઇલ ને પહોળાઈ ૨૦૦ મળીને ૭૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે." "એમાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્ય આ છે-મેવાડ અથવા ઉદેપુરનું રાજ્ય, મારવાડ અથવા જોધપુરનું રાજ્ય, બિકાનેર ને કિશનઘડ, કોટા તથા બુંદી, જેપુરનું રાજ્ય, જેસલમેરનું રાજ્ય અને રણ."

મેવાડની ચતુઃસીમા આ પ્રમાણે:—"ઉત્તરે અજમેર, પૂર્વે કોટા બુંદી તથા થોડોક સિંધીઆનો મુલક, દક્ષિણમાં માળવા તથા ગુજરાત અને પશ્ચિમે શિરોહી તથા જોધપુરનું રાજ્ય. એનું ક્ષેત્રફળ ૭,૩૦૦ ચોરસ માઇલ અને એની જમીનની આમદાની ૧૨,૫૦,૦૦૦ની છે અને એમાં શેરડી, તંબાકુ, અફીણ, બાજરો, ગળી, ચોખા, જવ, ઇત્યાદિની ઉપજ છે. એમા ગંધક અને લોઢાની ખાણો છે. એની રાજધાની પ્રથમ ચિતોડ ને ને હાલ ઉદેપુર છે. ઉદેપુરથી બાવીસ માઇલ ઈશાન દિશા બનાસ નદીને ડાબે કિનારે શ્રીનાથબાવાનું મોટું તીર્થ છે."

૧. રામના પુત્ર લવે લવકોટમાં (લાહોર) રાજ્ય સ્થાપ્યું ને તેના ૬૩મા વંશજ કનકસેન એણે સૌરાષ્ટ્રમાં (સોરઠ) આવી કોઈ પ્રમારકુળના રજપુત પાસેથી ગાદી છીનવી લઈને તે ઉપર પોતે બેઠો ને વડનગર વસાવી તેને પોતાની રાજધાની કરી-સંવત ૨૦૦ અથવા ઇ૦ સ૦ ૧૪૪માં કનકસેનથી ચોથી પહેડીએ વિજયસેને સોરઠમાં વિજાપુર અથવા વરતગઢ (જ્યાં હાલ ધોળકા છે ત્યાં) વસાવ્યું અને એણેજ વલ્લભીપુર (વળા-ભાવનગરની વાયવ્યદિશાએ ૧૮ માઇલ ઉપર) વસાવી વલ્લભી શક સંવત્ ૩૭૫ અથવા ઇ૦ સ૦ ૩૧૯થી ચલાવ્યો હશે એમ પણ કહેવાઈ શકાય છે. એ વિજયસેનથી ૭ મી પહેડીએ શિલાદિત્ય નામના રાજાના વખતમાં યવનોએ (પાર્થિઅન અથવા હૂન જાતના સિથિયન હશે) વલ્લભીપુર લૂંટ્યુ ને રાજાને મારી રાજ્યનો અંત આણ્યો—ઇ૦ સ૦ ૫૨૪માં,

૨. એ સમે ગર્ભવતી પુષ્પાવતી રાણી જે ચંદ્રાવતી નગરીના પ્રમાર રાજાની દીકરી હતી તે અંબાભવાનીની યાત્રા ગઈ હતી તેથી તે બચી. એને ઉપલી માઠી ખબર પહોચેથી તે શોક કરી ઉચે જીવે માળીઆના પહાડની અંદર છુપાઈ રહી અને અહીં તેણે પુત્ર પ્રસવ્યો. પછી બાળકને વડનગરની કોઈ બ્રાહ્મણની સ્ત્રી કમળાવતીને ઉછેરવાનું સોંપ્યું ને કહ્યુ કે એને બ્રાહ્મણની વિદ્યા ભણાવજે, પણ પરણાવજે રજપુતાણીને; પછી પુષ્પાવતી પોતાના ભરથારને મળવાને સતી થઈ.

૩. એ કમળાવતીએ બાળકનું નામ ગોહા (ગુહાજ--ગુફામા જન્મેલો) રાખ્યું. ગોહા બાળપણમાંથીજ પોતાના કુળના ગુણ દેખાડવા લાગ્યો. એણે રજપુતના છોકરાઓ સાથે રમવા માંડયું, પક્ષીઓ મારવા માંડ્યાં અને જંગલી જનાવરોના શિકાર કરવા માંડ્યા એવી દંતકથા છે.

૪. મોટપણે ગોહાએ ઈડરના ભીલો સાથે જંગલોમાં ભમવા માંડયું ને તેમની સાથે તે ઘણોજ હળી ગયો. એક વખત ભીલોએ વાત કરતાં વિચાર કરી ઠેરવ્યુ કે આપણામાંથી એક જણને આપણે રાજા કરીએ ને પછી સૌએ ગોહાની સામું જોયું; એટલામાં એક ભીલે પોતાની આગળી કાપી લોહીવડે ગોહાને કપાળે ટીકો કીધો. એ બધુ જે જે થયું તે તે જંગલના આગલા મુખી ભીલે કબુલ રાખ્યું. એ રીતે સૂર્યવંશી શિલાદિત્યનો પુત્ર ઈડરના ભીલ રાજાની ગાદીએ બેઠો ને પછી એના વંશજો ઘેલોટ કહેવાવા લાગ્યા.

૫. આઠ પહેડી લગી ગોહાના વંશજ ઈડર તથા તેના પહાડોમાં રહ્યા; પણ પછી ભીલ લોકને પરરાજ્ય પરવડ્યું નહિ તેથી તેઓએ આઠમી પહેડીનો નાગાદિત્ય રાજા શિકાર કરવા જતો હતો તેને મારી નાખ્યો અને ઈડરનું રાજ્ય પોતાના તાબામાં લીધું.

૬. કમળાવતીના વંશજ (ગોહાએ ઈડરમા રાજ્ય કરવા માંડ્યું ત્યારથી) ઈડરમાજ રહ્યા હતા તેમાના એક જણે નાગાદિત્યનો ત્રણ વર્ષનો દીકરો જેને સૌ બાપા બાપા કહીને બોલાવતા ને જે એ નામથીજ પછવાડેથી રાજારૂપે ઓળખાયો છે તેને ઈડરમાંથીજ છુપી રીતે ભાંડીરના કિલ્લામાં (ઝારોલની નૈર્ઋત્યે ૧ માઇલ ઉપર) લઈ જઈ એક યદુવંશી ભીલને ત્યાં રાખ્યો હતો-ત્યાથી પછી તેને પારાશરના રાનમાં લઈ જઈ રાખ્યો હતો. અહીં નાગેંદ્રની (નાગદા ગામ જે ઉદેપુરની ઉત્તરે ૧૦ માઇલ ઉપર છે તેની) આસપાસનાં એકાંત રાનોમાં બાપાએ પોતાનું બાળપણું ગાળ્યું.

એ બાપા વિષે બહુ બહુ દંતકથા છે, પણ તેમાની એક આ છે કે નાગદાના સોલંકી રાજાની બેટી સાથે તે છુપો પરણ્યો હતો તેથી રાજાને ક્રોધ ચઢ્યો હતો અને તેથી બાપાને પોતાના બે ભીલો સાથે નાસી જઈ પહાડોમા ભરાઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ બે ભીલો એટલા તો વિશ્વાસુ અને વહાલા હતા કે જ્યારે તે ચિતોડનો રાજા થયો ત્યારે એમાનો એક જેનું નામ બાલિયો હતું તેણે પોતાના લોહીએ બાપાને કપાળે ટીકો કર્યો હતો.

એક વખત માએ કહેલું કે ચિતોડના રાજાનો તું ભાણેજ*છે તે સાંભળીને ૧૫ વર્ષનો પણ ઉછળતા લોહીનો બાપો ભરવાડનું સુસ્ત કામ કરવું છોડી દઈ ખુણામાંથી પોતાના સાથીઓને લઈ મેદાનમા ઉતરી પડ્યો.

એ વખત ચિતોડમાં પરમાર કુળનો મોરી વંશનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે બાપાને આદરસત્કારથી પોતાના રાજ્યમાં પોતાના એક સામંત (સરદાર) દાખલ કરી થાપ્યો.

બાપાનું માન વધી જવાથી અને રાજાનો લક્ષ તે ઉપર ઠરેથી જુના સરદારો ખીજવાઈ ગયા-એવું બન્યુ કે કોઈ એક બહારનો શત્રુ સતાવવા લાગ્યો ને તે પ્રસંગને માટે તૈયારી કરવાને રાજાએ સરદારોને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે નથી આવતા-તમારા બાપાને લઈ જાઓ અને તેઓએ પોતાની જાગીરો રાજાને પાછી અ પી દીધી.

બાપો એકલો તૈયાર થયો અને સેન આગળ ચાલ્યું-સરદારો જેઓ જાગીર વિનાના થયા હતા તેઓ પણ શરમના માર્યા તેની સાથે ચાલ્યા. બાપાએ શત્રુને હરાવી હાંકી કાઢ્યો, પણ પછી તે પાછો ચિતોડ ન આવતાં પોતાના કુટુંબનું મૂળ વતન જે ગાજનીને નામે ઓળખાતું ત્યાં ગયો અને અહીં કોઈ સીલીમ નામનો યવન ભરાયો હતો તેને કહાડી મૂકી તેની ગાદીએ ચાવડા કુળના એક સરદારને બેસાડ્યો. એ બે પ્રસંગે મોરી રાજાના સરદારો તેની સાથે હતા તે બાપાની સાથે સ્વરાજ્ય લગી તો આવ્યા, પણ ચિતોડમાં ન પેસતાં બીજી જગાએ જઈ રહ્યા. મોરી રાજાએ પોતાના એક ભાઈને તથા ગુરુને તે સરદારોને મનાવી આણવાને મોકલ્યા, પણ એઓએ ઉત્તર વાળ્યો કે અમે રાજાનું લૂણ ખાધું છે માટે બાર મહીના તો અમે સામા થનાર નથી બાપાની ભલી વર્તણુક જોઈ સરદારોએ તેને મોટેરો માન્યો ને તેની સેવામાં રહેવા માંડ્યું. બાપાને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ થયો ને તેની પણ બુદ્ધિ ફરી બાપો સરદારોની મદદથી મોરી રાજા કનેથી ચિતોડની ગાદી છીનવી લઈ પોતે રાજા થયો અને હિંદુસૂરજ, રાજગુરુ, ચક્રવર્તી એ ઉપનામ તેણે ધારણ કર્યા-ઇ૦ સ૦ ૭૨૮મા પછી તે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૬૪મા ઇરાન તરફ જીત કરવા નીકળી ગયો.

૭ બાપાની પછી તેનો દીકરો અપરાજીત ચિતોડનો રાજા થયો. એની પછી એનો દીકરો કાળભોજ થયો ને પછી ઇ૦ સ૦ ૮૧૨માં ખુમાણ થયો. એના વખતમાં જાબુલિસ્તાનના મુસલમાનોએ ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો, પણ ખુમાણે તેઓને હરાવી નસાડ્યા હતા ને તેઓના મહમૂદ નામના સરદારને કેદ રાખ્યો હતો. ખુમાણ ૮૩૬મા મરણ પામ્યો. તે પરાક્રમી રાજા હતો ને તેનો રાસડો લખાએલો છે. ખુમાણ પછીના રાજાઓ સંબંધી હકીકત જાણવા જેવી નથી.

---

૧. સમરસિંહ સંવત્ ૧૨૦૬-સને ૧૧૫૦માં જન્મ્યો હતો ને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજની બેન સાથે પરણ્યો હતો. તે સને ૧૧૯૨ની કાગર નદી ઉપરની લડાઈમા પૃથ્વીરાજની તરફના સઘળા લશ્કરનો વડો સરદાર હતો. તે શૂરો, ધીરો ને ચતુર યોદ્ધો હતો, અને બુદ્ધિમાન, વિવેકી સુવક્તા રાજા હતો. તેના ઉપર તેની પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ તો હતોજ, પણ પૃથ્વીરાજના મંડ ળીક ચોહાણો પણ તેના ઉપર પ્રેમથી જોતા ને તેનો વિચાર પૂછી કામ કરતા. સમરસિંહ લડાઈમાં ત્રીજે દહાડે કપાઈ પડ્યો હતો. સમરસિંહને

*બાપાની મા પરમાર હતી ને ચિતોડનો મોરી રાજ પરમાર હતો-એટલાજ સંબંધે ભાણેજ—ખરો ભાણેજ નહિ.

ચાર દીકરા હતા તેમાં એક બાપની સાથે લડતાં મરી ગયો, એક બીડર જઈ રહ્યો, એકે ગુર્ખાઓનો વંશ ચલાવ્યો ને ચોથો કરણ નામનો બાળક હતો. સમરસિંહ પછી તેની રાણી કરમદેવીએ પોતાના બાળક કરણની આણ ફેરવાવી તેની વતીનો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. જ્યારે કુતુબુદ્દીન લડવા આવ્યો ત્યારે તે તેની સામા લશ્કર લઈ જઈ અંબર આગળ લડી હતી ને તેણે દુશ્મનને જખમી કરી હરાવ્યો હતો.

૨. કરણનો દીકરો મહપ પોતાના મોસાળમાજ રહેતો તેથી કરણના મરણ પછી તેના જમાઈ ઝાલોરના રાજાએ ચિતોડના સરદારોને મારી નાખી પોતાના બાળકને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો. કરણનો ભત્રીજો રહપ જે સિંધમાં રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો હતો તેણે આવી પાછું ચિતોડ લીધું-૧૨૦૧માં. પછી તેણે મુસલમાન સામા કેટલીક લડાઈઓ કરી. તેણે પોતાની કુળ શાખા ઘેલોટ નામથી ઓળખાતી તે બદલી સિસોદીઆ એ નામથી ઓળખાતી કરી અને રાજાઓ રાવળ કહેવાતા તે રાણા કહેવાતા થયા. તે ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

૩. પછી છત્રીસ વર્ષમાં નવ રાજા થયા તેમાં છ રાજા, પ્રયાગ ને બીજાં પવિત્ર સ્થળોમાંથી મુસલમાનને કાઢતાં લડાઈમાં કપાઈ મુઆ હતા. રાજ્યમાં પણ કુટુંબકલહ હતા ને અવ્યવસ્થિત કારભાર ચાલતા.

૪. સને ૧૨૭૫માં લખમસી ગાદીએ બેઠો. એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બે વાર ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. પહેલી વખત તો શૂરા રજપુતોએ સામી લડાઈ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, પણ બીજી વારના હલ્લાની સામા તેઓ ટકી શક્યા નહિ ને ચિતોડ મુસલમાનને તાબે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઈ કરવાને લલચાયો તેનું કારણ આ હતું કે લખમસીને ભીમસી કરીને કાકો હતો ને તેની સ્ત્રી ઘણીજ ખૂબસુરત પદ્મિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપુતાણીને લેવા સારૂ બહુ મથ્યો, પણ જ્યારે તેનું કંઈ ન ફાવ્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યુ કે મને આયનાની મારફતે પણ તેનું મોઢું જોવા દેવું. પછી તેણે થોડાં માણસો સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુરાદ હાંસલ કીધી, પણ ત્યાંથી પાછા પોતાની છાવણીમાં આવતાં તેણે ભીમસીને કેદ કીધો ને કહ્યું કે પદ્મિનીને આપે તો છોડું.

ભીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો. તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સગાને તેડાવી યુક્તિ ખોળી ને પછી રજપુત સરદારોએ અલાઉદ્દીનને કહેવાડયું કે જે દહાડે તમારી છાવણી ઊઠશે તે દહાડે પદ્મિની પણ આવશે; તેને ઠેઠસુધી વળાવવાને શહેરની ઘણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે માટે જનાનાને કોઈ રીતે હરકત ન પડે તેવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. અલાઉદ્દીને કબુલ કીધું. પછી ૭૦૦ મીઆના તૈયાર થયા—અકેકમા અકેકો રજપુત સરદાર બેઠો હતો ને અકેકને ઉંચકનાર છ છ હથિયારબંધ સિપાઈઓ હતા. તે મીઆના છાવણીમાં આવ્યા એટલે કનાતના પડદા કર્યા. ભીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અડધો કલાક છૂટ મળી. ભીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી ઘોડે બેસી ચિતોડમાં દાખલ થઈ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમા પડયો કે હજી ભીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તજવીજ કરાવી તો ભીમસી ને પદ્મિની કોઈ મળે નહિ. પછી સંધા રજપુત સરદારો મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પડયા ને અલાઉદ્દીનની છાવણીમાંનાં લશ્કરની કતલ કરતાં પોતે કપાઈ મુઆ. ચિતોડના દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામા પણ રજપુતો લડયા. અલાઉદ્દીનનું ઘણુંક લશ્કર કપાઈ ગયાથી તે નિરાશ થઈ દિલ્હી ગયો.

સને ૧૨૯૦ અથવા ૧૩૦૩માં તે મોટું લશ્કર લઈ પાછો આવ્યો. લડાઈ ચાલી તેમાં રાણાના અગિઆર દીકરા તો પડયા. પછી રાણાના આગ્રહથી અજયસિંહ થોડાક લશ્કર સાથે દુશ્મનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી કેલવાડે જઈ રહ્યો. શહેર બહાર લડાઈ ચાલે છે તેવામાં હજારો રજપુતાણીઓ બે આબરૂ થવાની ધાસ્તીથી મહેલના ભોંયરામા હારદોર ચિતા ખડકી બળી મુઈઓ. રાણો લડાઈમાં કપાઈ મુઓ. પછી અલાઉદ્દીન ઉજ્જડ ને ભયંકર દેખાતા ચિતોડમાં દાખલ થયો.

૧. અજયસિંહ કેલવાડામાં હતો તેને કોઈ મુંજ નામના શત્રુ સાથે લડાઈ કરવી પડી. રાણાએ પોતાના માથામાં એક જખમ તો લીધું, પણ તેને હરાવી કાઢયો. પછી તેણે પોતાના બે દીકરાને કહ્યું કે મુંજનું શિર લઈ આવો. તેઓ લાવી શક્યા નહિ, પણ તેનો ભત્રીજો હમીર નામનો હતો તે લઈ આવ્યો. રાણાએ પોતાના બંને દીકરાનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એક તો મરી ગયો ને બીજો સુજનસિંહ+ હતો તે દક્ષિણમાં જતો રહ્યો.

૨. સને ૧૩૧૦માં હમીર કેલવાડામાં ગાદીએ

+એ થકી ૧૧મી પહેડીએ શિવાજી (મરાઠાનું રાજ્ય સ્થાપનાર) થયો.

બેઠો. ચિતોડમાં દિલ્હીના બાદશાહની તરફથી માલદેવરાવ સુબો હતો તેણે પોતાની દીકરી હમીરને આપવાનો વિચાર કરી નાળિએર મોકલ્યું. હમીર પ્રથમ તો કંઈ તર્કટ હશે એમ સમજ્યો, પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે રજપુતને કર્મે આફત તો લખેલીજ છે. વળી જે ખડકોમા મારા બાપદાદા ફર્યા છે તે ખડકો ઉપર મારાં પણ પગલા પડશે એ નસીબ હયાથી માટે જવું તો ખરૂં. પછી તે પાચસે ઘોડા લઈ ચિતોડ જઈ પહોચ્યો. માલદેવે પોતાના મકાનમા હમીરને તેડી સત્કાર કર્યો અને પછી દીકરીને બોલાવી થોડાક રજપુતોની સમક્ષ વરવહુનાં વસ્ત્ર છેડાની ગાઠ બાંધી ને બંનેના હાથ મેળવી દીધા ને હમીરને પગે પડ્યો એ રીતે લગ્ન કર્યાં તેથી હમીર નારાજ તો બહુ થયો, પણ પછી ખામોશ ખાઈ જઈ તે એકાતમા ગયો. અહી તેની સ્ત્રીએ કહ્યુ કે હુ બાળક હતી ત્યારે પરણી હતી, પણ તે મરી જવાથી આ બીજીવાર લગ્ન થયું છે; એ સાંભળી તમે દુઃખી થશો, પણ હું તમને તમારૂં ચિતોડ પાછુ અપાવીશ. એ ઉપરથી હમીરે માલદેવરાવ પાસે મહેતા કુળનો જાલ નામનો ચિતોડનો એક કામદાર હતો, તેને માગી લીધો. પછી હમીર પોતાની સ્ત્રી તથા જાલ એ બેને લઈને પંદર દાહાડામા પાછો કેલવાડે આવ્યો. અહીં હમીરને એક દીકરો થયો એ પ્રસંગે માલદેવે હમીરને કેટલીએક તળેટીઓ બક્ષીસ આપી.

એ દીકરો કેતસિહ વર્ષ દહાડાનો થયો ત્યારે તેની માએ પોતાના બાપને લખ્યુ કે બાધા મૂકવાને મારે ચિતોડ આવવું છે એ ઉપરથી ચિતોડથી થોડું લશ્કર આવ્યુ ને એની સાથે તે જાલને લઈને ચિતોડ ગઈ. અહીં જાલે ચિતોડનું લશ્કર ફોડ્યુ એ વખત માલદેવરાવ તો પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને લઈ માડરિયાના મેર લોકની સાથે લડવા ગયો હતો બાગોર આગળ હમીરને ખબર મળી કે સઘળી તૈયારી છે ને પછી તેણે ચિતોડ તરફ વધવા માડયું. વચમા ઘણાક સામાવાળાઓએ હમીરનુ ફાવવા દીધુ નહિ, પણ પછી હમીરે એવો ઘસારો કર્યો કે સામાવાળા વીખરાઈ ગયા અને તેના બાપ દાદાના મહેલમાથી તેની આણ વર્ત્તી હમીર ચિતોડમાં ગયા એટલે કેલવાડાના અને કોમલમેર જ્યા હમીરે રાજધાની કરી હતી ત્યાના રજપુતો પાછા ચિતોડમા આવી વસ્યા—એઓ એટલા તો ઉમંગમા આવી ગયા હતા કે ખિલજી વંશનો મહમદ જે અલાઉદીનની પછી દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો હતો ને જે માલદેવની મારફતે ખબર મળેથી ચિતોડ લેવાને આવતો હતો તેની સામા ધસ્યા. સિગોલી આગળ હમીરે મહમૂદને હરાવ્યો ને પકડી કેદ કીધો; તેમ વનવીરનો ભાઈ જે હરિસિહ તેની સાથે એકલા એકલી લડતાં તેને કાપી નાખ્યો. મહમૂદ ચિતોડમાં ત્રણ મહીના કેદ રહ્યો અને જ્યારે એણે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર અને સુઇસોપુર પાછાં આપ્યાં અને વળી ૫૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆ અને ૧૦૦ હાથી આપ્યા ત્યારે હમીરે તેને છોડયો; માલદેવના છોકરા વનવીરે હમીરની ચાકરીમાં રહેવાનું કબુલ કર્યું ને પછી હમીરે તેને સારી જાગીરો આપી અને કહ્યું કે ચોખ્ખી ચાકરી કરો અને વિશ્વાસુ રહો; તમે આગળ તુર્કના ચાકર હતા પણ હવે હિંદુ જાતભાઈના છો. હમીરની વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં એજ માત્ર મોટો રાજા હતો—સઘળાં પ્રાચીન રાજ્યો તો કચરાઈ ગયા હતાં. મારવાડ, જેપુર, બુંદી, ગ્વાલિયર, ચંદેરી, રાયસીન, સિકરી, કાલપી વગેરેના રાજાઓ ચિતોડને માન આપતા અને તેના બોલાવ્યા આવતા. યશસ્વી હમીર ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૫માં મરણ પામ્યા. એ મેવાડના ડાહ્યામા ડાહ્યા અને બહાદુર રાજામાનો એક ગણાય છે. એણે પોતાને પરાક્રમે ગયેલુ રાજ્ય પાછુ મેળવ્યુ હતું અને ઘણું વધારી તેની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી.

૩. ખેતસી બાપના જેવોજ પરાક્રમી નીકળ્યો. તેણે લીલા પઠાણ પાસથી અજમેર અને જિહાજપુર લીધા અને માંડલઘડ, દસોર અને સઘળું છપ્પન એ મેવાડ સાથે જોડી નાખ્યા. તેણે બાકરોળ આગળ દિલ્હીના હુમાયુ સાથે લડીને જીત મેળવી, પણ કમનસીબથી બુંદીના હાડા રાજા જેની દીકરી સાથે તે પરણવાનો હતો તે રાજાની સાથે ખટપટમા પડ્યાથી તેને કોઈએ મારી નાખ્યો.

૪. ઇ૦ સ૦ ૧૩૭૩માં લખો રાણો ગાદીએ બેઠો. તેણે પ્રથમ તો મેવાડનો સઘળો પહાડી મુલક તાબે કર્યો ને ત્યાનો વેરાટઘડનો કિલ્લો તોડી પાડી તેની પાસે બેદરનો નવો કિલ્લો બાધ્યો. તેના વખતમાં જવાહીરોની, કલાઈની, ને રૂપાની ખાણો જડી તેથી દેશ ઘણો આબાદ થયો—એ પેદાશથી અલાઉદીને જે દહેરાં ને મહેલો તોડી નાખ્યા હતા તે પાછાં બંધાયાં.

લખા રાણાના ઘડપણમાં તેના વારસ ચંદને સારૂ મારવાડના રાજા રણમલને ત્યાંથી નાળિએર આવ્યું. એ વખત ચંદ ઘરમા નહોતો. રાણાએ ભર્યાં દરબારમાં ગોરને બેસાડયો ને કહ્યું કે ચંદ હમણા આવીને નાળિએર લેશે. એ દરમિઆનમા રાણો મૂછપર તાલ દઈ બોલ્યો હતો કે હું નથી ધારતો કે તમે આવાં રમકડાંઓ મારા જેવાની ઘરડી સફેત દાઢીને માટે લાવ્યા.

હશે. આ મજાકનું બોલવું કચેરીમાં સૌએ વખાણ્યું હતું, પણ ચંદે બહારથી આવી તે વાત જાણી ત્યારે તેને માઠું લાગ્યું હતું. બાપજીના મનમાં તેને પરણવાનું હશે માટે તેણે એવી મજાક કરી એમ કહી ચંદે નાળિએર ન લીધું. હવે નાળિએર પાછું તો મોકલાય નહિ, પાછું મોકલેથી રણમલને દુઃખ લાગે, માટે ઘરડો રાણો ચંદની હઠિલાઈથી ખીજવાઈને બોલ્યો કે ચંદ રાજગાદીનો હક છોડી દે અને મારી પછી બેસનારને હરકત ન કરે તો હું નાળિએર રાખું છઉં. ચંદે એકલિંગ મહાદેવના સોગન ખાઈને પોતાનો હક્ક છોડી દીધો અને ઘરડો રાણો પરણ્યો.

એ લગનથી જે દીકરો થયો એનું નામ મોકલ હતું. એ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે રાણો તેને ગાદી સોંપીને પ્રયાગ તીર્થે જઈ રહેવા નીકળ્યો. એ વખત રાણાએ ફરીથી ચંદને પૂછ્યું કે મોકલને માટે શી જાગીર કરી જાઉં ? ચંદે ઉત્તર દીધો કે ચિતોડની ગાદી; અને તમને વહેમ આવતો હોય તો હું કહું છું કે તમે મોકલનો અભિષેક કરીનેજ જાઓ. પછી અભિષેક થયો અને પહેલવહેલા ચંદેજ સોગન ખાધા કે હું મોકલ રાજાનો આજ્ઞાંકિત અને ખરો વિશ્વાસુ છઉં. ચંદે પોતાનો હક્ક છોડયો તેના બદલામાં રાણાએ ઠેરવ્યુ કે દરબારમા પહેલી પદવી ચંદની છે અને રાજ્યની તરફથકી જે જે જાગીરો આપવામાં આવે તે સનદ ઉપર રાણાની સહીની સાથે ચંદના અને તેના વંશજોના ભાલાની નિશાની જોડાય.

---

૧. મોકલ બાળક પડયો તેથી સઘળો રાજ્યકારભાર બહાદુર ને ડાહ્યો ચંદ કરતો હતો, પણ મોકલની માને હાથ કારભાર ન રહેથી તે અકળાતી—વળી એવો વહેમ પણ ખરો કે ચંદ કોઈ દહાડો પોતે રાજા થઈ બેસશે. એ વાત ચંદને માલમ પડ્યાથી એણે રાણીને સમજાવી કે મારા દીલમાં તો કંઈજ કપટ નથી, પણ તું જે આવા ખોટા વહેમ આણે છે એ કંઈ તને ઘટતું નથી–હું તો મારે જઉં છઉં, પણ એટલું માગી લઉ કે તું સિસોદીઆના હક્કનું રક્ષણ કરજે. પછી તે પોતાનું રાજય મૂકી માંડુના રાજ્યમાં ગયો.

ચંદ ગયો એટલે રાણીની તરફના સગાઓ મંડોરથી ચિતોડમાં આવ્યા. એક દહાડો મોકલનો આજો રણમલરાવ જે મોકલને ખોળામાં લઈ ગાદી પર બેઠો હતો તેણે તેને ત્યાંથી છુટો રમવાને મૂકયો–એટલે છત્ર ચાંમરાદિક રણમલના ઉપર આવી રહ્યાં—એ બનાવ દાસીથી સહન થયો નહિ—એણે તરત રાણીને જઈને કહ્યું કે તમારા બાપનો આટલો અખત્યાર નથી કે ગાદીએ બેસે—રજપુત ગાદી મેળવવાને શું નહિ કરે? શું તમારા બાપનો વિચાર દીકરાનો હક્ક ખુંચી લેવાનો છે ? રાણીએ બાપને કહ્યુ કે આમ કરવાથકી રાજયને નુકસાન પહોચશે અને દીકરાને જોખમ થશે. થોડા દહાડા પછી ચંદનો ભાઈ રઘુદેવ જે કેલવાડાની ગાદીપર હતો ને જે પોતાના સદ્‌ગુણને લીધે રજપુતોનો માનીતો હતો તેનું એકાએક ખૂન થયું.

એ બધી ગડબડથી રાણીએ ગભરાઈને ચંદને બોલાવ્યો ને કહ્યુ કે રાજયમાં મારાં સગાઓએ સઘળો કારભાર લઈ લીધો છે ને તેઓ થોડે દહાડે ધણીઆતા થઈ પડશે. ચંદે યુક્તિ બતાવી કે તમારે મોકલને થોડા લશ્કર સાથે આસપાસ ગામડાઓમાં જમણવાર કરવાને મોકલ્યા કરવો અને તેમાં દિવાળીને દહાડે તો ખસુસ ઘસુંડામાં ગોઠ કરવી. એ સલાહ પ્રમાણે રાણીએ દિવાળીમા ગોઠ કરી ને સૌ જમ્યા. રાત પડી પણ ચંદ દેખાયો નહિ અને સમજાવેલું લશ્કર પણ નિરાશ થઈ પાછું ચિતોડ તરફ વળ્યુ; પણ એટલામાં ૪૦ સવાર દોડતા આવ્યા તેમા ચંદે જુઠો વેશ રાખ્યો હતો. તેણે તજવીજથી છુપી રીતે પોતાના નાના ભાઈ મોકલ રાજાને જુહાર કીધા. રામપોળ સુધી તો કોઈએ હરકત કરી નહિ. અહીંઆં જયારે પૂછપાછ થઈ ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે તો પાસેના ગામડાના સરદારો છૈએ અને ઘસુંડામાં મોટું જમણ થયું તે સાંભળીને રાજાને પહોંચાડવાને આવ્યા છૈએ. એટલામાં પાછળથી ઘણું લશ્કર આવી પહોંચ્યુ એટલે કરામત ખુલ્લી પડી ગઈ. તરતજ ચંદે મ્યાનમાથી તરવાર કાઢી અને તેનો સાદ સાંભળીને સઘળા સરદારો કતલ કરવા મંડી પડયા. ભાટીના રાજાએ ચંદની તરફ ભાલો ફેંકયો ને તેને જખમી કીધો, પણ એમ કરતા તે પોતેજ કપાઈ ગયો અને એની સાથે દરવાજા આગળના પહેરેગીરો પણ કપાઈ મુઆ.

એ વખત મોકલનો આજો રાવ રણમલ જે મહેલની એક ચાકરડી સાથે લાગ્યો હતો તે તેની સાથે અફીણ દારૂ અને પ્યારની મસ્તીની અંદર ગુલતાન હતો તેથી તેને દરવાજા બહાર શું થાય છે તેની કંઈ ખબર નહોતી. એ દાસીએ પેલાને તેની ગાફેલીઅતમાં તેનીજ પાઘડીથી બાધી રાખ્યો હતો. એટલામાં તો ચંદ ને મોકલ મહેલમાં આવી પહોંચ્યા. રણમલ શુદ્ધિમા આવ્યો, પણ તેના હાથ પગ બાધેલા હતા તેથી તે ઘણી મુશ્કેલીએ ઉભો થયો ને પાસે નહાવાનું પિત્તળનું એક વાસણ પડયું હતું તેણેવતી ઘણાએક જમીન-

દોસ્ત કીધા. પણ એટલામાં એક ગોળી વાગેથી તે મૂર્ચ્છા પામી મરી ગયો. એ રીતે ચિતોડમાંથી હરામીઓને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા.

---

૧. ઇ૦ સ૦ ૧૪૧૯માં મોકલનું ખૂન થયુ અને તેનો છોકરો કુંભો ગાદીએ બેઠો. કુંભાના વખતમાં મેવાડ આબાદ હતું. એ આબાદીને ખલેલ પહોંચાડવાને ગુજરાત અને માળવા એ બે જણે સંપ બાંધીને ૧૪૪૦ના વર્ષમાં મોટા લશ્કર સાથે મેવાડ ઉપર હલ્લો કરવાને આવ્યા. કુંભાએ મેવાડની સરહદ ઉપર માળવાના મેદાનમાં ૧,૦૦,૦૦૦ માણસની સરદારી કરીને દુશ્મનોને હરાવ્યા અને માળવાના મહમૂદને ચિતોડમાં કેદ રાખ્યો. ૭ મહીના પછી તેને પાછો માન સાથે વિદાય કીધો. મેવાડને ૮૪ કિલ્લા તેમા ૩૨ કુંભાએ બાંધ્યા હતા. કુંભો રાણો જેવો શૂરવીર હતો તેવો પ્રીતબાજીમાં પણ પુરો હતો. એ ઝાલાવાડના રાજાની દીકરી જેનો મંડોરના રાજા સાથે વિવાહ થયો હતો તેને ચિતોડમાં લઈ આવ્યો હતો ને એથી રાઠોડોએ લડાઈ કીધી હતી તેમા તેણે તેઓનું ફાવવા દીધુ નહોતુ. કુંભાએ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કીધુ, તેમાં તેણે પોતાના રજપુત શત્રુઓનો પરાભવ કર્યો અને કિલ્લાઓ તથા દહેરાંઓ બાંધી દેશને શણગાર્યો. તે કવિ પણ હતો. તેણે અષ્ટપદીની મેવાડી ભાષામા ટીકા કીધી છે. પ્રખ્યાત મીરાંબાઈ તેની સાથે પરણી હતી તેને ઇ૦ સ૦ ૧૪૬૦મા તેના દીકરા ઉદાએ ગાદીના લાલચે મારી નાખ્યો.

૨. ઉદાથી રાજ્ય ભોગવાયુ નહિ. સૌ તેને હત્યારો કહી ધિક્કારતા. તેણે કારભારીઓને બહુ બહુ રૂશ્વત આપી પણ કંઈ ફાવ્યુ નહિ આખરે તે દિલ્હી જઈ બાદશાહને પગે પડયો, ને બોલ્યો કે ચિતોડમા મને સૌ કબુલ રાખે એવું જો કરી આપો તો હું મારી બેટી તમને શાદીમા આપું દિવાનખાનામાથી બહાર આવે છે એટલામા તેના ઉપર વીજળી પડી ને તે મરી ગયો.

૩. ઇ૦ સ૦ ૧૪૭૪મા રેમલ જેને કુંભાએ તેની ઉદ્ધતાઈને લીધે કાઢી મૂકયો હતો તે ઉદા સાથે લડીને ગાદીએ બેઠો હતો એણે દિલ્હીના બાદશાહ સાથે ને માળવાના ગ્યાસુદીન સાથે ઘણીવાર લડાઈઓ કરીને તેમા તેઓનો પરાભવ કર્યો.

રેમલને ત્રણ દીકરા હતા--સાંગો, પૃથ્વીરાજ અને જેમલ. સાગામા શૌર્યની સાથે વિવેક હતો, પણ પૃથ્વીરાજનામા માત્ર લડાઈનોજ જોસ્સો હતો. એક દહાડો ત્રણ ભાઈ ને તેનો કાકો સુરજમલ વાતો કરતા હતા ત્યાં સાગાએ કહ્યુ કે ચારણી દેવી કહે તો હું મારો રાજયનો સઘળો હક્ક પૃથ્વીરાજને આપી દઉં છઉં. પછી તેઓ ચારણીદેવી પાસે ગયા. ચારણીદેવીએ શુકન જોઈને કહ્યું કે સાગાને રાજય મળે એવું જણાય છે. એ સાંભળી પૃથ્વીરાજ તરવાર કાઢીને સાંગાને મારવા જતો હતો એટલામાં સુરજમલ વચમાં પડયો. એ બખેડામા સુરજમલ ને પૃથ્વીરાજ ઘણા જખમાયા અને સાંગો તરવારના પાંચ ઝટકા ખાઈને અને તીરથી એક આંખ ખોઈને નાસી ગયો. પૃથ્વીરાજના જખમ રૂઝાયા પછી સાંગો તેનાથી ઘણોજ બીતો રહેતો ને એ કારણથી તે બહારનો બહાર ભરવાડોમાં ભટકયાં કરતો. રેમલને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૃથ્વીરાજને તું તારી બહાદુરી ઉપરજ જીવ, એમ કહીને કાઢી મૂક્યો. થોડે વર્ષે પૃથ્વીરાજને તેના સાળાએ ઝેર પાયું; ને પૃથ્વીરાજ મુઆ પછી તેનો બાપ રેમલ રાણો મુઓ.

૪. ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૯મા સાંગો* રાણો ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમા ચિતોડ આબાદીની ટોચે ચઢયું. માળવાનો ને ગુજરાતનો એ રાજા મેવાડ ઉપર ચઢી આવતા, પણ સાંગાની આગળ તેઓનું કંઈ ચાલતું નહિ. સાગો લડવા જતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦,૦૦૦ ઘોડા, ઉચી પદવીના ૭ રાજા, ૯ રાવ, રાવળ તથા રાવત ઉપનામના ૧૦૪ સરદાર અને ૫૦૦ હાથી એટલો રસાલો રહેતો હતો. એણે બાબરની સામા લડાઈ કીધી તેની અગાઉ દિલ્હીના અને માળવાના રાજાઓની સામે મોટી મોટી ૧૮ લડાઈમાં ફતેહ મેળવી હતી.

બાબર ગાદી ઉપર બેઠા પછી બીજે વર્ષે તે ચિતોડના રાણા સાંગાની સામે ધસ્યો, ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૮. કનુવા આગળ સાંગાએ બાબરની ૧૫૦૦ માણસની હરોળને કાપી નાખી. બાબરે બીજી વાર ફોજ મોકલી તે પણ હારી અને સાંગાએ છેક બાબરની છાવણી સુધી ધસારો કર્યો એ વખત બાબરે પોતાના સરદારોને ભાષણો કરી સમજાવ્યા કે હવે જો હાર્યા તો સઘળું મિથ્યા છે. સૈનનો નિશ્ચય જોવાને બાબરે કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા ને પછી છાવણી ઉઠાવીને તે બે માઇલસુધી ધસી આવ્યો. સાગો વિચારમાં પડયો કે હારેલા શત્રુ પાછા આટલી ઝડપથી કેમ આવી પહોંચ્યા; તોપણ એ સોળમી માર્ચની લડાઈમાં રજપુતો લડતા હઠયા નહિ; પણ જ્યારે તુવાર વંશનો રાયસીનનો રાજા બાબરને મળી ગયો ત્યારે સાંગાને પાછું હઠવું પડયું. એ વેળા સાગો જખમી થયો હતો ને તેના મોટા મોટા સરદારો કપાઈ મુઆ હતા.--ડુંગર-

* સંગ્રામસિંહ.

પુરનો ઉદેસિંહ રાવળ ૨૦૦ સગા સાથે, સલુંબરનો રત્નો પોતાના ૩૦૦ ચંદાવટ સગા સાથે, મારવાડના રાજાનો દીકરો રાયમલ રાઠોડ, સોનગઢનો રાવ રામદાસ, ઊજો ઝાલો, ગોકળદાસ પ્રમાર અને માણેકચંદ તથા ચંદ્રભાણ જેઓ મેવાડમાં પહેલી પદવીના ચોહાણ સરદારો હતા તે આદિ ઘણાએક કપાઈ મુઆ.

એ હારથી સાંગો મેવાડની ડુંગરી તરફ હઠયો ને તેણે પણ લીધું કે ફતેહ કરૂં તોજ ચિતોડમાં પગ મુકું. પણ એ વચન પુરૂં પડતા પહેલાં તે બસવામાં મરી ગયો—કોઈ કહે છે કે વજીરોની સાંસણીથી કોઈએ ઝેર પાયું તેથી તે મુઓ. સાંગો ઘણો જોરાવર હતો તેમ ઘણો દેખાવડો હતો. તેણે એક આંખ તો ભાઈની સાથે લડવામાં ખોઈ હતી. દિલ્હીના લોદી વંશના રાજા સાથે લડતાં એક હાથ ખોયો હતો. એક ગોળો લાગ્યાથી તે લંગડો થયો હતો અને તેના શરીર ઉપર ભાલા તથા તરવાર એ બેના મળીને ૮૦ જખમ ગણાતા હતા. તેણે માળવાના રાજા મુજફરને કેદ કીધો હતો અને રણથંભોરનો જબરો કિલ્લો લીધો હતો. સાંગો દુઃખમાં ઘડાયલો, બહાદુર ને તુરંગી હતો તેમ પાછો ડાહ્યો પણ હતો.

૫. સાગાની પછવાડે રત્નો આવ્યો. એણે બાપની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી કે રણક્ષેત્રજ મારી રાજધાની છે ને હુકમ કીધો કે ચિતોડના દરવાજા કદી બંધ ન કરવા,— જોઈએ મુગલ શું કરે છે? એ રત્નો બુંદીના સુરજમલ સાથે લડતાં મરી ગયો. તેના વખત સુધી તો રજપુતોએ મેવાડનું એક વીંધુ પણ ખોયું નહોતું.

૬. ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૫માં વિક્રમાજીત આવ્યો તે ચીઢીઓ ને ખારીલો હતો. તેણે પોતાનો ઘણો વખત તાલેમખાનેમાં કાઢયો હતો તેથી પોતાના પાયદલ સિપાઈઓને ઘણા વધારી દીધા, જેથી ઘોડેસવાર રજપુતો નાખુશ થયા હતા. ગુજરાતનો બહાદુર રાણાની સામા લડવા આવ્યો ત્યારે વિક્રમાજીત તેને મળ્યો, પણ એના પાયદળનું જોર નબળું પડયું, કારણ કે તેના સગા ને અમીરો આઘા આઘા રહેતા. તોપણ પોતાના ચિતોડને બચાવવાને તેઓ બહુ લડ્યા પણ આખરે હાર્યા.

હુમાયુ વિક્રમાજીતની મદદે આવ્યો અને તેણે ચિતોડમાંથી ગુજરાતના બહાદુરને કાઢયો. વિક્રમાજીતે ફરીથી ગાદીએ બેઠા પછી પણ સરદારોનું મન દુખવવાની પોતાની ટેવ છોડી નહિ ને એ કારણથી તેઓએ જોરજુલમથી તેની પાસથી ગાદી છીનવી લીધી.

વિક્રમાજીતની ચાલથી અમીરો તેની તરફ બેદરકાર થઈને રાણા સાંગાના મુઆ પછી અવતરેલો તેનો દીકરો ઉદેસિંહ જે બાળક હતો તેને ગાદી આપવાના વિચારમાં હતા; પણ એ વખત હુમલો કરવા આવેલા મુસલમાનોથી ચિતોડને દીઓલાના રાજા સુરજમલના દીકરા વાઘજીએ બચાવ્યું હતું તેથી તેના ઉપર છત્રચામર થવા માંડ્યા હતાં. થોડી વાર પછી તે વાઘજી લશ્કરમાં કપાઈ ગયો હતો. હુમાયુની મદદથી વિક્રમાજીત ચિતોડની ગાદીએ પાછો બેઠો ત્યારે અમીરો સાંગાનો ભાઈ જે પૃથ્વીરાજ ને એની રાખેલીનો છોકરો વનવીર* તેને ગાદી આપવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. વનવીરે પ્રથમ તો ના કહી, પણ જ્યારે સરદારોએ તેને સમજાવ્યો કે આ વખતમાં મેવાડના રાણાને સરદારનો વિશ્વાસ નથી તેથી દેશને ઘણું નુકસાન થશે ત્યારે તેણે તે વાત કબુલ કરી હતી. તેવામાં મહેલમાં બૂમ પડી કે વિક્રમાજીત મરી ગયો.

વનવીરે વિચાર કીધો કે ઉદેસિંહ મોટો થશે એટલે મારા હાથમાંથી કારભાર જશે પછી તે રાત્રે તરવાર લઈને ઉદેસિંહને મારી નાખવા ગયો. છ વર્ષનો ઉદેસિંહ વાળુ કરીને પારણામાં સૂતો હતો તેવામાં તેની દાઈ જનાનામા હોકારો સાંભળીને ચોંકી ઊઠી ને એણે ખબર કાઢી તો વિક્રમાજીતનું ખૂન થએલું. દાઈએ વિચાર્યું કે એ ખૂનની સાથે બીજું ખૂન થશે ને એ વિચારથી તેણે ઉદેસિંહને મેવાની ટોપલીમાં ઘાલી તે ઉપર પાતરાં ઢાંકી પોતાના ભરોસાદાર નાઈને કહ્યું કે એને કિલ્લામાથી બહાર લઈ જા. આમ કરીને તે ગયો કે પેલીએ તરતજ પોતાનું બાળક પારણામાં સુવાડી દીધુ. એટલામાં વનવીર આવી પહોંચ્યો અને એણે પૂછ્યું કે કયા છે ઉદેસિહ? પેલી દાઈ કંઈ બોલી નહિ, પણ તેણે દૂરથી આંગળી કરી પારણું બતાવ્યું કે તરતજ વનવીરે તે તરફ ધસી બાળક ઉપર ઘા કર્યો. બાળકની ક્રિયા થયા પછી તે દાઈ બેરીસ નદીના ભાઠામાં જ્યાં પેલો વિશ્વાસુ નાઈ વાટ જોઈ રહેલો હતો ત્યાં જઈ તેને મળી. અહીંથી તેઓ ડુંગરપુર ગયાં; પણ ત્યાંના રાવળે કહ્યું કે હું રાખવાને તૈયાર છઉં, પણ માલમ પડશે તો આ રાજ્યને પણ નુકસાન થશે. પછી તેઓ ત્યાંથી ભોમીઆ ભીલોની સાથે ઈડરને રસ્તે થઈ અરવલી પર્વતની ખિણોમાં થઈને કોમલમેર ગયાં. ત્યાંનો અમલદાર જે જૈનધર્મનો હતો તેના ખોળામાં દાઈએ ઉદેસિહને મૂકયો ને કહ્યું કે આ તારા રાજ્યનું રક્ષણ કરશે. એ અમલદાર ગભરાયો પણ તેની માએ

* ઉદેસિહ બાળક પડયો ને હંગામના વખતમાં બાળક રાજા નિરૂપયોગી પડે માટે વનવીરને ગાદીએ બેસાડયો.

કહ્યું કે આનાકાની શું કરે છે? વફાદાર થઈને આફતની સામા જોતો નથી? પછી પેલી દાઈ કોમલમેરથી બહાર નીકળી ગઈ. કારણ કે કદાચ લોકને વહેમ પડે કે શ્રાવકના દીકરાને ને રજપુતાણીને શો સંબંધ?

એક વખત સોનગઢનો રાવ કોમલમેરનો અમલદાર જેનું નામ આશાશાહ હતુ તેને મળવાને આવ્યો. એ પ્રસંગે આશાશાહે ઉદાને સામો લેવા મોકલ્યો. એ ઉદો સોનગઢવાળા સાથે એવી રીતે વર્ત્યો કે એણે જાણ્યું કે આ કોઈ શ્રાવક નથી, ને પછી એ વાત ફેલાઈ. પેલી દાઈએ પણ સઘળી હકીકત અમારોને કહી. એ ઉપરથી મેવાડના મોટમોટા અમીરોએ કોમલમેર જઈને ઉદેસિંહને ટીકો કીધો ને તેની આણ ચાલી. એ સાભળી વનવીરે સામા થવાની તજવીજ કીધી, પણ કંઈ તેનું ફાવ્યું નહિ ને આખરે તેને દક્ષિણમા નાસી જવું પડયું.

૭ રાણો ઉદેસિંહ ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૧-૪૨માં ગાદીએ બેઠો. આનામાં રાજગુણ એકે નહોતો-શૂરપણું તો મૂળગુંજ નહોતું.

એના વખતમા અકબરે ચિતોડ ઉપર હલ્લા કર્યા. પહેલી વખત તો રાણાની રાખેલી રાણીની મર્દાની હિંમતથી અકબરને પાછું હઠવું પડયું હતુ, પણ બીજી વાર જ્યારે અકબર ચિતોડ આગળ આવ્યો ત્યારે રાણો ગભરાયો ને એણે તો ચિતોડ છોડી દેવું ધાર્યું. તોપણ એ પ્રસંગે પણ દેશાભિમાની રજપુતો બહાર આવ્યા. ઘણા સરદારો પડ્યા, પણ તેમાં બેદરનો જેમલ ને કેલવાનો ફત્તો એ બે જણે ખરી બહાદુરીથી લડી પોતાના નામ તવારીખમાં અમર રાખ્યા જ્યારે સલંબુરનો સરદાર ચિતોડ આગળ પડયો ત્યારે સેનની સરદારી કેલવાના ફત્તાને મળી. એ ૧૬ વર્ષના ફત્તાને તેની માએ કેસરીઆ કરાવ્યા (બાપ તો પહેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો) અને તેની બાળક વહુને ભાલો આપીને પોતે પણ તેની સાથે ખડક ઉપરથી નીચે લડવા ઉતરી પડી. એ જોઈ રજપુતોએ મરણીઆ થઈને ઘણી વાર સુધી ટકાવ રાખ્યો; પણ પછી એક ગોળી જેમલને વાગી એણે વિચાર્યું કે દૂરથી આવેલી ગોળીથી મરવું એમા કંઈ કીર્તિ નથી ને પાછો રજપુતોને બોલાવી ધસારો કરવાનો મનસુબો કીધો--તરતજ ૮૦૦૦ રજપુતોએ કેસરીઆ કર્યા. દરવાજા ખુલ્લા મૂકી એકદમ ધસારો કર્યો ને સઘળા કપાઈ ગયા.

એ પ્રમાણે રજપુતોની હાર થઈ ને અકબર ચિતોડમા પેઠો. સંવત્ ૧૬૨૪ની ચૈત્ર સુદી ૧૧ ને વાર રવિ-ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૮ના મે મહીનામા, નવ રાણી, પાંચ રાજકુંવરી, બે બાળક કુંવર અને સરદારોનાં કુટુંબ એ સૌ અકબરને ચિતોડમા પેઠો જાણી બળી મુઆં; તેમ શહેરના ૩૦,૦૦૦ માણસો અકબરના લશ્કરથી કપાઈ પડ્યાં.

ઉદેસિંહે ચિતોડથી નાસીને થોડોક કાળ રાજપીપળાના જંગલોમા ગાળ્યો ને ત્યાથી પછી તે અરવલ્લીની તળેટીમા જઈ રહ્યો. અહીં તેણે શહેર વસાવ્યું, જે ઉદેપુર એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચિતોડ ખોયા પછી ઉદેસિંહ ૪૦ વર્ષ જીવીને પોતાની ૪૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એને પણિયત રાણીથી ૨૫ દીકરા થયા હતા તેમાંનો જગમલ બાપની ઇચ્છા પ્રમાણે ગાદીએ બેઠો; પણ આમ કરીને રણશીંગડાં ફુંકાય છે ને નેકી પુકરાય છે એટલામાં કેટલાક સરદારો માહોમાંહે મસલત કરવા મંડી પડયા-ઉદેસિંહની રાણીઓમા એક જે સોનગઢવાળી હતી તેનો ભાઈ પોતાના ભાણેજ પ્રતાપને ગાદીએ બેસાડવા ઇચ્છતો હતો અને તેણે ચંદાવટના મુખીને પૂછ્યું કે જગમલને શેની ગાદી આપો છો? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે "મરવા પડેલો દૂધ માગે તો તેને શું ના કહીએ? સબુર કર, પ્રતાપજ ગાદીએ બેસશે." પ્રતાપ જવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામા ચંદાવટનો મુખી અને એક બીજો સરદાર દરબારમા ગયા અને અક્કેક જણે જગમલનો અક્કેકો હાથ પકડી ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી નીચે બેસાડયો ને પછી ચંદાવટે કહ્યું કે મહારાજ તમે ભૂલી ગયા, એ ગાદી તો તમારા ભાઈને માટે છે, અને પછી પ્રતાપને તરવાર બાંધીને ત્રણવાર નીચા વળી સલામ કરી તેની આણ વર્તાવી.

પ્રતાપ રાણો ગાદીએ તો બેઠો ખરો, પણ નહિ રાજધાનીના ઠેકાણા ને નહિ રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનાં સાધનોનાં ઠેકાણા તેના સગાંસાથી સૌ પડતી હાલતને લીધે નિરાશ થઈ ગયેલાં હતા, તોપણ પોતાના કુલીનપણાના અને દેશાભિમાનના જોસ્સાથી છડે હાથે પણ તેણે પોતાના બાપદાદાનું ચિતોડ મુગલ પાસેથી પાછુ લેવાનો નિશ્ચય કીધો. પોતાના વડીલોનાં પરાક્રમ વાચીને અને ચિતોડમા શત્રુઓને કેદ કર્યાં હતા તે સંભારીને અને સઘળા દહાડા કંઈ સરખા જતા નથી એમ વિચારીને અને મહેનતનું ફળ મળશેજ એમ સમજીને તેણે પોતાના સાહિત્યની અનુકૂળતાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના જોરાવર દુશ્મનોની સામે મથવાનો આરંભ કીધો.

પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ, વિવેકી અને અનુભવી

સરદારોની સહાયતાથી પ્રતાપે કોમલમેરને રાજધાની કરી પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કીધો. કોમલમેર ગગુડા વગેરે કિલ્લા મજબુત કર્યા અને પોતે મેવાડના મેદાનમાં લડવાને અશક્ત હતો તેથી તેણે પોતાની રૈયતને પહાડોમાં રહેવાને હુકમ કીધો. એથી પહેલું આ થયું કે યુરોપનો માલ સુરતથી મેવાડમાં થઈ મુગલરાજ તરફ જતો તે તેણે લૂટ્યો.

જેમ પ્રતાપને ચિતોડ પાછું લેવાનો આગ્રહ હતો તેમ અકબરને મેવાડ જેર કરવાનો હતો; ને જ્યારે મારવાડ, અંબર, બિકાનેર વગેરે રજપુત સંસ્થાનો અકબરની તહેનાતમાં આવ્યાં હતાં ને માત્ર મેવાડજ આવવું બાકી રહ્યું હતુ ત્યારે બાદશાહે વધારે આગ્રહ કર્યો હતો. અકબરે જ્યારે અજમેરમાં છાવણી નાખી ત્યારે પ્રતાપ બહુ ગભરાયો ને ગભરાવાનું મોટું કારણ તો આ હતું કે પોતાનાં સંબંધી રાજ્યો અને પોતાના બે ભાઈઓ પણ શત્રુના સહાયી થયા હતા.

જ્યારે અકબરનું મોટું લશ્કર તેના વડા દીકરા સલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર તૂટી પડયુ ત્યારે પ્રતાપ પોતાની દેશી ટુકડીઓને ભરોસે ૨૨,૦૦૦ રજપુતોને લેઈને અરવલ્લી પર્વતના હલદીઘાટના મેદાનમાં સામો લડવાને ઉભો રહ્યો. એ ઠેકાણે ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬ના જુલાઈમાં-સંવત ૧૬૩૨ના શ્રાવણ સુદ ૭ મે મોટી લડાઈ થઈ. પ્રતાપે અંબરનો રાજા માન જે અકબરની તરફથી લડવા આવ્યો હતો તેને મારવાની ઘણી ઘણી તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તો તેનું ન ફાવ્યું તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે સલીમની પાસે ઉભેલા રક્ષણ કરનારાઓને તેણે કાપી નાખ્યા હતા; અને જો કદાચ સલીમના હોદ્દાને લોઢાનાં પતરા ન હોત તો તેને પણ પોતાના ભાલાથી ઘા કરી પાડયો હોત. એ ઠેકાણે યુદ્ધ ખૂબ મચ્યું મુગલનું લશ્કર સલીમને બચાવવાને મથે અને મેવાડનો પ્રતાપ જેને એ વખત ત્રણ ભાલાથી, એક ગોળીથી ને ત્રણ તરવારથી જખમો લાગ્યા હતા તેને બચાવવાને રજપુતો મથે. પ્રતાપ ત્રણ વાર પડતો બચ્યો હતો ને ચોથીવાર પડતો હતો તેટલામા ઝાલાના રાજાએ પ્રતાપના ઉપરનું છત્ર પોતાને માથે ધરી લઈને આગળ ધસારો કર્યો, જેથી તે પ્રતાપ છે એમ જાણી રજપુત સૈન્ય પણ તેની સાથે ધસ્યુ ને એથી પ્રતાપ પાછળ રહ્યો ને બચ્યો. એ સઘળું કરવા છતા મુગલની આગળ રજપુતનું ચાલ્યું નહિ-ઝાલો પડયો અને જે ૨૨,૦૦૦ હલદીઘાટને બચાવવાને એકઠા થયા હતા તેમાંથી માત્ર ૮,૦૦૦ જીવતા પાછાવળ્યા.

પ્રતાપ એકલો પોતાના બહાદુર ચેતક નામના ઘોડા ઉપર નાઠો. તેની પાછળ બે બે મુગલ સરદારો દોડયા હતા. એ વખત એક નાની નદી ઓળંગતાં ઘોડાએ પ્રતાપને પડી જતો બચાવ્યો હતો. પ્રતાપે પાછળ જોયું તો પોતાનો ભાઈ સકતો જે દુશ્મનાઈ રાખતો તે હતો. પ્રતાપે જાણ્યું કે દુશ્મનની તરફથી મને પકડવાને આવે છે, પણ પ્રતાપની હાર જોઈને સક્તાના હૈયામાંથી વેરભાવ જતો રહ્યો હતો ને પ્રતાપને બચાવવાનું તેને વહાલ ઉપજ્યું હતું. પછી બે ભાઈઓ મળ્યા પણ અહીં આમ કરીને રાણો પોતાના જખમી થયેલા ને થાકેલા ચેતક ઉપરથી ખોગીર કાઢીને ભાઈના ઘોડા ઉપર મૂકે છે તેટલામાં ચેતક* પડ્યો ને મુઓ. સક્તાએ પ્રતાપને ઘોડો આપી વિદાય કર્યો ને પોતે બીજા ઘોડા ઉપર બેસીને સલીમ પાસે ગયો. સલીમે પૂછ્યુ કે તારો ઘોડો કયા ગયો કે તારે આ ખોરાસાની ઉપર આવવું પડયું? સક્તાએ જવાબ દીધો કે પ્રતાપે પાછળ લાગેલાઓને કાપી નાખ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ મારા ઘોડાને કાપી નાખ્યો જેથી મારે ખોરાસાની ઉપર આવવું પડયું; પણ જ્યારે સલીમે કહ્યું કે સાચું બોલ, ગુનો માફ છે ત્યારે સક્તાએ જવાબ દીધો કે રાજનો ભાર મારા ભાઈના ખભા ઉપર છે ને તે સંકટમાં આવી પડયો તેથી મારાથી તેને મદદ કર્યા વિના રહેવાયું નહિ. સલીમે પોતાનો બોલ પાળ્યો, પણ પછી સક્તાને રજા આપી. સકતો ઉદેપુર આવી પ્રતાપને મળ્યો.

હલદીઘાટની ફતેહથી સલીમે ડુંગરીઓ છોડી. પણ પાછો વસંતઋતુ આવ્યો એટલે તેણે કોમલમેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઠેકાણે પણ પ્રતાપે પોતાની બહાદુરીથી ઘણો ટકાવ કીધો, પણ જે કુવાનું પાણી તેના પીવામાં આવતુ તેમા કીડા થયા ત્યારે તે ત્યાંથી ખસ્યો. કોમલમેરની લડાઈ જે સંવત્ ૧૬૩૩ના માઘ સુદ ૭ ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૭માં થઈ તેમાં પણ મોટ મોટા રજપુત સરદારો પડ્યા. મુગલ લશ્કરે એ લડાઈ જીત્યા પછી તેના એક સરદાર રાજા માનના હાથ નીચે ધરમેતી અને ગગુંડાના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલ્યા. મહોબતખાને ઉદેપુર લીધુ ને એક સરદાર ચંદ જ્યાં પ્રતાપ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ બારીક વખતમાં પણ પ્રતાપ છુપે છુપે ઠેકાણે ભરાઈ ભરાઈને પોતાની ઇશારતથી

* તેનો ચબુતરો બંધાવ્યો છે. એનો એક પગ સલીમના હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર ને પ્રતાપે પોતાનો ભાલો સલીમની સામા ઉગામેલો એવું ચિત્ર મેવાડમાં હજી પણ ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે.

પોતાનાં માણુસ એકઠાં કરી કદી વચમાં વચમાં પોતાના દુશ્મનના લશ્કર ઉપર તૂટી પડતો હતો. એક ફેરીદ નામે મુગલ સરદાર જેણે પણ લીધું કે પ્રતાપને પકડું તોજ જીવું તેના તમામ લશ્કરને પ્રતાપે કાપી નાખ્યું. ઘણું ઘણું કરતાં પણ પ્રતાપ તો નથીજ પકડાતો એવું જોઈને અને ચોમાસાથી નદીનાળાના પૂર મજલમાં બહુ નડશે એમ વિચારી મુગલ લોકોએ કંટાળીને લડાઈ બંધ રાખી.

જેમ જેમ વર્ષ જતાં ગયાં તેમ તેમ પ્રતાપના સાહિત્યની અનુકૂળતા ઘટતી ગઈ. રખેને મારૂં કુટુંબ બંદીખાને પડે એની તેને ઘણી કાળજી હતી; ને તેના વિશ્વાસુ ભીલોએ તેના પરિવારને ટોપલામાં ઘાલી જવારની કલાઈની ખાણોમાં લઈ જઈ સંતાડયો ન હોત તો તે શત્રુના હાથમાંથી બચ્યો ન હોત. એ ભીલો તે પરિવારને ખવરાવતાં ને તેની રખેવાળી કર્યાં કરતાં. એ સઘળા દુઃખની અંદર પણ પ્રતાપે પોતાની ધીરજ અને કુલીનપણાની રીતભાત મૂકયાં નહોતાં. એક વખત અકબરના ફરમાવ્યાથી એક જાસુસે પ્રતાપની હાલત જોઇ આવી આ રીતે બ્યાન કર્યું હતુ કે તે પોતાના થોડા સરદારોને લઈને સાથે જમવા બેસે છે ને તેમાં તેઓને તેઓના દરજા પ્રમાણે એક પછી એકને પ્રતાપ જમી રહ્યા પછી મેવાનું લહાણું કરે છે ને તેઓ મોટા માન સાથે લે છે. એ સાભળી અકબરને બહુ લાગ્યું હતુ અને રજવાડાના દરેક રાજાના મોઢામાંથી 'ધન્ય છે પ્રતાપને' એમ નીકળ્યું હતું. પ્રતાપના પરાક્રમ અને તેની ખંત એ વિષે ખાનખાનાન લખી ગયો છે કે "આ દુનિયામાં કોઈ ચીજ હંમેશાની નથી; જમીન ને દોલત જતાં રહે છે, પણ મોટા નામની નેકી હંમેશ રહે છેઃ — પ્રતાપે દોલત ને જમીન ખોયા, પણ પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું નથી. ફક્ત એજ રાજાએ પોતાના ખાનદાનની આબરૂ રાખી છે."

એ ઉપલી હકીકત તો કંઈજ નહિ, પણ હવે એવી તંગીની હાલત આવી પડી કે જે હાલતમાં પોતાના પ્રાણથી વહાલા માણસોને જોઈને પ્રતાપ દિવાના સરખો થઈ રહ્યો. તેની વહાલી સ્ત્રી ખડકમાં અથવા ગુફામાં પણ ધાસ્તીમાંની ધાસ્તીમાં રહેતી ને ત્યાં ભૂખથી ટળવળતાં બાળકો તેની આસપાસ વીંટલાઈને રડ્યા કરતાં હતાં; મુગલની ધાસ્તીથી તેઓને ઘણીકવાર પીરસેલા ભાણાં ઉપરથી ઊઠી જવું પડતું હતું એક વખત રાણી અને દીકરાની વહુએ ઘાસના મૂળીઆંના લોટની અંગાખરીઓ કરીને સૌને અક્કેકી વહેંચી આપી હતી તે વેળા તેઓની પાસે પ્રતાપ સૂતો સૂતો પોતાના દુઃખનો વિચાર કર્યા કરતો હતો; તેટલામાં બાળક દીકરીને માટે ઢાંકેલી અડધી અંગાખરી બિલાડી આવીને ખાઈ ગઈ તેથી તેણે રોઈ રોઈને ખળિયાણ કરી મૂકયું એ જોઈને પ્રતાપ છેકજ નિરાશ થઈ ગયો.—તેણે પોતાના દીકરાઓને અને સગાઓને રણમા કપાતા જોયા હતા તે વેળા તેને આટલું લાગ્યું નહોતુ, કેમકે તેમ લડી કપાવવાને તેઓ જન્મ્યા હતા, પણ તેનાં બાળક ભૂખે ટળવળતાં હતા તે તેનાથી જોવાતુ નહોતું. એ હાલતમાં પ્રતાપે પોતાના રાજપદને ધિક્કાર્યું અને અકબરને કાગળ લખી જણાવ્યુ કે મારા દુઃખમાં સહાય થા.

પ્રતાપ નમ્યો એ જોઈને અકબરે પોતાના રાજ્યમાં ઓચ્છવ કર્યો ને પ્રતાપનો કાગળ સઘળા રજપુત રાજાઓને દેખડાવ્યો. એ રજપુતમા એક પૃથ્વીરાજ નામે બિકાનેરવાળાનો ભાઈ હતો. તેણે અકબરને કહ્યુ કે હું પ્રતાપને સારી પેઠે ઓળખું છું-તમે તમારૂં આખું રાજ્ય આપી દેશો તોપણ તે તમને નમે એવો નથી ને આ કાગળ તો કોઈ એના દુશ્મને લખ્યો હશે. એણે રાજાને અરજ કીધી કે તમારો હુકમ હોય તો હું પ્રતાપને લખી જવાબ મંગાવું કે તું તાબે થયો છે ? અકબરે હા કહી ને પછી એ બહાને પૃથ્વીરાજે* પ્રતાપને લખ્યું કે હિંદુની આશા હિંદુ ઉપરજ છે તોપણ શું તે રાણો મૂકી દે છે ? આપણા રાજાઓએ પોતાની બહાદુરી અને આપણી સ્ત્રીઓએ પોતાની આબરૂ ખોઈ છે; હવે પ્રતાપ તાબે થયો એટલે અકબર સઘળાઓને સરખાજ હલકા ગણશે. આપણા લોકના બજારમાં અકબર દલાલ છે. તેણે સઘળાઓને ખરીદ કીધા છે, પણ હજી એક ઉદાનો દીકરો બાકી રહ્યો છે. સૌએ તો ક્ષત્રીનું નામ બોળ્યું છે, પણ હવે એ બજારમાં* ચિતોડ પણ આવ્યું શું ?

*એ ઘણો શૂરો હતો ને કવિતા પણ સારી કરતો. એણે પ્રતાપને કવિતામા કાગળ લખીને ઉશ્કેર્યો હતો. એ પ્રતાપના નામને પૂજતો હતો.

*અકબરે દરમહીનાને નવમે દહાડે પોતાની દરબારના ચોકમાં બજાર ભરવાનું ઠેરવ્યું હતું-બાદશાહ પુરુષનું દરબાર ભરતો ને બેગમ સ્ત્રીઓનું દરબાર ભરતી એ સ્ત્રીઓના દરબારમાં વેપારીઓની સ્ત્રીઓ માલ વેચવા બેસતી ને અમીર ઉમરાવની સ્ત્રીઓ તે ખરીદ કરતી એ બજારમાં અકબર પણ ઓરતને વેશે ફરતો ને પોતાના વિષે શું બોલાય છે તે સાભળતો. એ પ્રસંગથી ઘણીક રજપુતાણીઓની હુરમત લેવામા આવી હતી. ઉપલી પૃથ્વીરાજની સ્ત્રી જે મેવાડના રાણાની બેટી હતી તેને જ્યારે અકબરે સપડાવી ત્યારે તેણે તરત જમીઆ કહાડી અકબર ઉપર ઉગામ્યો હતો ને હવેથી એ રીતે રજપુતાણીના હુરમત નહિ લઉં એવું વારે વારે તેણે અકબર પાસે વચન લીધું હતું.

છેકજ નિરાશ થઈ ગયેથી રજપુતોને આ બજારમાં આવી પોતાની બૈરીઓની હુરમત લેવાતી જોવી પડી, પણ એ બેઆબરૂમાંથી હજી અમીરનો વંશજ ફક્ત બચ્યો છે. દુનિયા પૂછે કે એ બેઆબરૂમાંથી પ્રતાપ કેમ બચે છે? તેની મર્દાઈ અને તેની તરવાર એ સિવાય બીજું કંઈ નથી-એથીજ એણે ક્ષત્રીનો ટેક રાખ્યો છે. એ દલાલનું પણ એક દહાડો આવી પહોચશે-એ કઈ હંમેશ જીવવાનો નથી અને પછી આપણા રજપુતો પ્રતાપની પાસે આવશે. વેરાન થઈ ગએલી જમીનમાં રજપુતનું બી રોપવાને સઘળા આશા રાખે છે કે રજપુતનું બી પ્રતાપ શુદ્ધ રાખે અને તે શુદ્ધપણું પાછું ચળકશે. પૃથ્વીરાજ રાઠોડના એ કાગળથી પ્રતાપને શૂર ચડયુ અને તેણે અકબરને તાબે થવાનું માંડી વાળ્યું.

ઘણું મથતાં પણ પોતાનું ફાવતું નથી એમ જોઈને પછી પ્રતાપે પોતાનો દેશ છોડવાને નક્કી કીધું. કુટુંબ કબીલો અને સરદાર તથા સાથી જેઓ પણ હલકા પડવાના કરતાં દેશની બહાર નીકળી પડવું વધારે સારૂં ધારતા તેઓને સાથે લઈને પ્રતાપ અરવલ્લી પર્વત ઉતર્યો અને રણની લગભગ આવી પહોચ્યો. પણ એવામાં તેના વજીર ભામાશાહે પોતાના બાપદાદાની દોલત પ્રતાપની આગળ મૂકી કહ્યું કે આથી ૨૫,૦૦૦ માણસનો ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે-તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી ઉશ્કેરાઈને પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકઠા કર્યા ને દુશ્મન એવા ખ્યાલમાં હતા કે પ્રતાપ પાછો હઠે છે એટલામાં તેણે દેવરને ઘેરો ઘાલ્યો અને ત્યાના મુગલ લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી પ્રતાપે કોમલમેર ને બીજા ૩૨ કિલ્લા લીધા (ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૦),-ચિતોડ અજમેર ને મેડલગઢ એ ત્રણ સિવાય બાકી સઘળું મેવાડ હસ્તગત કરી લીધું. મરતી વખત તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પાસે હતા ને પ્રતાપે મોટો નિસાસો મૂકયો તે જોઈને સલુંબરના અમીરે પૂછ્યું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુખાય છે? ત્યારે પ્રતાપ બોલ્યો કે મારો દેશ તાર્તર લોકના હાથમાં ન જાય એવી તમે મને ખાતરી આપો. મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા જાળવવાના નથી. હું જાણું છઉં કે મારી પેઠે હવે કોઈ ઝુપડાંમાં *રહેનાર નથી. એ સાંભળી સરદારોએ બાપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાઈને કહ્યું કે જયા સુધી અમે મેવાડને સ્વતંત્ર નહિ કરીએ ત્યા સુધી મહેલ હવેલી નહિ બાધીએ. એ વચનથી સંતોષ માની પ્રતાપે દેહ મૂકી, ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૭.

૨. પ્રતાપને સત્તર દીકરા તેમાંથી અમરસિંહ જે સૌથી મોટા તે મેવાડનો રાણો થયો. થોડાં વર્ષ તો મુગલરાજયની તરફથી સતાવણી ન થઈ ને તેથી અમર સાવચેતીમા ન રહેતાં મોજશોખમાં પડયો. એણે બાપનો હુકમ તોડી સરોવરને કાઠે એક નાનો પણ સુંદર મહેલ બંધાવ્યો.

અકબરને મુઆને ચાર વર્ષ થયા કે બાદશાહી સત્તા કબુલ કરાવવાને જહાંગીરે રાણાને કહેવડાવ્યું. જયારે સઘળા સરદારો અમરસિંહને કહેવા ગયા કે ઊઠો તૈયારી કરો ત્યારે અમર રાણાની મરજી કંઈ દેખાઈ નહિ. ચંદાવટવાળો બોલ્યો કે પિતા શું કહી ગયા છે? તેના દાખલા જોઈ આપણે હિંમત ન હારવી જોઈએ. ઘણું સમજાવ્યો, તોપણ રાણાએ મરજી ન કરી ત્યારે ચંદાવટવાળો સલુંબરનો સરદાર રાણાનો હાથ ઝાલી તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મહેલી બૂમ પાડી બોલ્યો કે સરદારો સવાર થાઓ અને પ્રતાપના દીકરાને અપયશમાંથી બચાવો. એ વેળા દરબારમાં કેટલોએક બડબડાટ ચાલ્યો, પણ પછી મોટા સરદારોએ સલુંબરવાળાને ટેકો આપ્યો તેથી અમર ગુસ્સામાંનો ગુસ્સામાં પોતાના લશ્કરને લઈને જગન્નાથ લગી આવ્યો; અહીં આવ્યા પછી એનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો ને પછી આંખમાં ઝળઝળીયા આણતા બંધ કરી મૂછ પર હાથ મૂકી તેણે બધા સરદારોને કાલાવાલા કીધા કે મેં જે તમારૂં અપમાન કીધુ છે તે માફ કરજો ને પેલા સલુંબરના સરદારને કહ્યું કે ભાઈ આગળ ચાલો, બાપના નામને બટ્ટો લાગશે તેવું નહિ થાય. પછી તેઓ ઉદારતા ને શૌર્યના વિચારથી દેવર આગળ પહોંચ્યા. અહીં ખાનખાનાનના ભાઈની સરદારીવાળા બાદશાહી લશ્કરની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રાણાના કાકાએ મુગલને હરાવ્યા, ઇ૦ સ૦ ૧૬૦૮. એ લડાઈ પછી તહ થયો, પણ તે થોડીવાર ચાલ્યો ને ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૦માં રાનપુર આગળ બીજી લડાઈ થઈ તેમાં પણ રજપુત જીત્યા.

એ ઉપરાઉપરી હારથી ચોંકીને જહાંગીરે ચિતોડમાં એક નવા રાણાની ગાદી કરવાનું ઠરાવ્યું. એવી મતલબથી કે અમરસિંહના મળતીઆમાંના ઘણાક ખસી

* એ આજ્ઞા તો પછવાડેથી પળાઈ નથી, પણ બીજીઓની કેટલીક નિશાનીઓ હજી પણ છે-નગારાં લડાઈમા અથવા સવારીમાં પ્રતાપ પાછળ રાખતો તે આજ પણ તેમજ રાખવામાં આવે છે; પ્રતાપ પત્રાવળીમા જમતો તેની નિશાનીમાં હાલના રાણાઓ સોના રૂપાની થાળી નીચે એક પાતરૂં મૂકે છે; પ્રતાપ ઘાસ ઉપર સુતો તેની નિશાનીમાં હાલના રાણાઓ પથારી તળે એક ઘાસનું તરણું મૂકે છે; મોરપીછનાં ચમર સાથે એક તાડછું પણ રાખે છે.

જાય; પણ રજપુતના સંપે જહાગીરનું ફાવવા નજ દીધુ. ચિતોડની ગાદીને માટે જે રજપુતને મોકલ્યો હતો તેને પોતાના બાપદાદાના મોટા પરાક્રમ સાભરી આવેથી અને દેશભક્તિ વણુસાડ્યાનો પશ્ચાતાપ થયેથી પોતાના ભત્રીજા અમરસિંહને ચિતોડની ગાદી સોંપીને પોતે * જતો રહ્યો. એ રીતે ચિતોડ અમરસિંહના હાથમાં આવ્યું, પણ કિલ્લા કોટ બાધવાને તેની પાસે પૈસા નહોતા તેથી ઘણો ફાયદો થયો નહિ. તોપણ મેવાડના મોટા શહેરો ને કિલ્લાઓ મળી એંસીએક જગા પાછી તેના તાબામાં આવી.

જહાગીર ઘણો ગભરાયો, પણ પછી મોટું લશ્કર પોતાના દીકરા પરવેઝની સરદારી તળે રાણા સાથે લડવાને મોકલ્યું, પણ એમ સમજાવીને કે રાણો અથવા તેનો મોટો દીકરો તારી પાસે આવે તો તેનો યોગ્ય રીતે સત્કાર કરવો ને દેશને કંઈ નુકસાન કરવું નહિ,

રાણાએ ખાનનોર આગળ ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૧માં લડાઈ આપી તેમાં બાદશાહી લશ્કર બેહુરમત થઈ માર્યું ગયું. એ વખત પરવેઝ પહાડી રસ્તાઓમાં ગુંચવાઈ ગયો; છાવણીમા ટંટા ફીતુર થવા માડયા; ખોરાકી બંધ થઈ ને ઘણાં માણસો કપાઈ ગયા. પછી જહાગીરે પરવેઝના દીકરાને મોકલ્યો, પણ તેની પણ હાર થઈ ને તે કપાઈ મુઓ.

પ્રતાપ મુઆ પછી અમરસિંહે મુગલ સાથે સત્તર મોટી લડાઈ કીધો, પણ એથી મોટા મોટા જુના સરદારો મરી ગયા તેથી અને દ્રવ્યાદિક સાધન એકઠાં કરવાની તેને નિરાત નહોતી તેથી અને પોતાના જુવાન સરદારોને તરબીયત કરવાની ફુરસદ નહોતી તેથી જ્યારે જહાંગીરે મોટું લશ્કર શાહજહાની સરદારી તળે મોકલ્યું ત્યારે અમરનું કંઈ ફાવ્યુ નહિ. રાણાના મોટા મોટા સરદારો ને બૈરાઓ પકડાયાં તેથી રાણો છેક નાઉમેદ થઈ ગયો ને તેણે વિચાર કીધો કે જો હું હજુર સામો થઈશ તો મારે કેદ અથવા દેશબહાર રહેવું પડશે. એમ વિચારી અમરસિંહે પોતાના બે સરદાર શાહજહાં પાસે મોકલી કહેવાડયુ કે બાદશાહ જો મને માફ કરી મારો હાથ ઝાલે તો હુ તેન તાબે રહેવા તૈયાર છઉં, અને જેમ બીજા રજપુત રાજા તહેનાતમા છે તેમ હું મારા કરણને પણ રાખીશ. હુંતો હવે ઘરડો થવા આવ્યો છઉં માટે મારાથી તો આવી શકાશે નહિ.

બાદશાહે ખુશી થઈને રાણાને લખ્યું કે હું તને માફ કરૂં છઉં ને પછી દોસ્તદાવે લખતો હોય તેવું એક ફરમાન મોકલ્યું કે તું ગભરાઈશ નહિ. હું તારૂં રક્ષણ કરીશ, અને પોતાના દીકરા શાહજહાંને લખ્યું કે રાણાની ઇચ્છા ઉપરાંત વર્તીશ નહિ. એ રીતે મેવાડે છેકજ લાચાર હાલતમાં આવી જઈ દિલ્હીની મુગલાઈનું ઉપરીપણું કબુલ કીધુ. ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૬.

૧. ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૧મા અમરસિંહ મરણ પામ્યો ને તેના દીકરા કરણની આણ ફરી. તે શોર્ય તથા વર્તણુકમાં ઓછો ન હતો. પોતાના બાપની વખતની નાણાની તંગીમાથી છુટવાને તે પોતાના દુશ્મનોના મુલકમાંથી ન મનાય તેવી ઝડપથી પસાર થઈને સુરત લુટી ગયો હતો, અને યુદ્ધ પરાક્રમ બતાવવાનો પ્રસંગ ન હતો તેથી તેણે કિલ્લાકોટ મજબુત કર્યા ને દેશને શણગાર્યો-તેણે રાવળા નામનો મહેલ બંધાવ્યો છે.

૨. કરણની પછી તેનો દીકરો જગતસિંહ આવ્યો. તેણે જહાંગીરના મરણની ખબર ખરૂમને ઇરાન લખી હતી ને જયારે એ સુરત આવ્યો, ત્યારે એને તેડવાને પોતાના રજપુતો મોકલ્યા હતા. ખરૂમ ઉદેપુરમાં આવી શાહજહાંન નામ ધરાવી બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે શાહજહાંને પાંચ પરગણાં ને એક અમૂલ્ય લાલ રાણાને બક્ષીસ આપ્યાં ને ચિતોડનો કિલ્લા બાંધવાની રજા આપી. જગતસિંહે ૨૬ વર્ષ સ્વસ્થતામા રાજય કર્યું. તેણે જગનિવાસ નામનો આરસપહાણનો મહેલ બંધાવ્યો છે. જગતસિંહ પોતાની પદવીના ભારેખમપણાથી, પરોપકાર બુદ્ધિના બોલબા લખવાથી અને પોતાની કુલીન રજપુતાઈથી રજવાડામાં સંઘેથી માન પામ્યો છે.

૩. ઇ૦ સ૦ ૧૬૫૪માં રાજસિંહ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં શાહજહાંની ગાદીને માટે તેના ચાર દીકરા જે પોતપોતાને માટે મહેનત કરતા હતા તે દરેકે રાણાની મદદ માગી હતી, પણ રાણાએ ખરો વારસ જે દારા તેની તરફેણ ખેંચી હતી ને બીજાં રજપુત રાજયોએ પણ તેમજ કર્યું હતું. પણ ફતેહાબાદની લડાઈથી ઔરંગજેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રજપુતોનાં માન બાદશાહી દરબારમાં ઘટયાં. ઔરંગજેબે દ્વેષથી ને મુર્ખાઈથી રજપુત ઉપર જુલમ ગુજારવા માંડયો.

ઔરગજેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રાણાએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માંડયું. પ્રથમ ઝગડો તો આ થયો કે ઔરંગજેબે મારવાડના રૂપનગઢવાળાની બેટીનો હાથ માગ્યો ત્યારે તે કુંવરીએ રાણાને કાગળ લખ્યો હતો. શું હંસી કાગડાની માદા થશે? શું શુદ્ધ

*એનું નામ સકતો હતું-જેણે પ્રતાપને બચાવ્યો હતો તે ભત્રીજાને ગાદી આપીને બાદશાહી દરબારમા ગયો. અહીં જ્યારે જહાગીરે ઠપકો આપ્યો ત્યારે તે તરતજ કટાર કહાડી પોતાના પેટમાં મારી મરી ગયો.

સોઢીની રજપુતાણી વાનરમુખા યવનની સ્ત્રી થશે? વળી લખ્યું હતું કે મારી હુરમત બચાવવાને હું રજપુતમાંના સૌથી શ્રેષ્ઠને શરણ થાઉં છઉં; ને તેના બદલામાં મારી જાત તેને આપું છઉં; તું જો મારૂં રક્ષણ નહિ કરે તો હું આપઘાત કરીશ. એ ઉપરથી રાણો વીણી કાઢેલા સવારો લઈને રૂપનગઢ ગયો ને ત્યાં પડેલી મુગલફોજની કતલ કરીને પેલીને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવ્યો.

ઔરંગજેબે મારવાડનો જસવતસિંહ જેને હસ્તક કાબુલનો સુબો હતો તેને ઝેર દેવડાવી મારી નંખાવ્યો હતો ને તેનાં કુટુંબને કેદમાં નાખવાની તજવીજ કરતો હતો, પણ એક ખીણના નાકા આગળ ૨૫૦ રજપુતોએ બાદશાહનાં ૫,૦૦૦ માણસની સામા ટકાવ કરીને તે કુટુંબને સલામત નસાડી મૂક્યું હતું. એ જસવતસિંહનો બાળક-મારવાડની ગાદીનો વારસ અજિતસિંહ તેની મા જે મેવાડના રાણાની બેટી હતી તે રાણાની પાસે જઈ પગે પડી ને બોલી કે આ બાળક નાનો છે ત્યાં સુધી એનું તું રક્ષણ કરજે ને હું જે એની વતીનો કારભાર ચલાવું છઉં તેમાં તું સહાય રહેજે. એ ઉપરથી રાણાએ અજિતને કેલવાડામાં દુર્ગાદાસ નામે બહાદુર સરદારની સંભાળમાં રાખ્યો.

બાદશાહે જજીયો કાઢયો ત્યારે રાણાએ તેને રજપુત લોક તરફથી ઠપકાનો કાગળ લાંબો લખી મોકલ્યો હતો. એ કાગળમાં પોતે સ્વતંત્ર છે એવું પણ મર્મમાં લખ્યું હતું.

ઉપર લખેલાં ત્રણ મોટાં કારણોથી બાદશાહ બહુ ચિડાઈ ગયો; ને પછી ચારે પાસેથી ફોજ એકઠી કરીને મેવાડ ઉપર તૂટી પડયો. તેણે બંગાળેથી અકબરને, કાબુલથી અજીમને અને દક્ષિણમાંથી મોઅજજીમને એ પ્રસંગ ઉપર તેડાવ્યા. ચિતોડ, મેંડળગઢ મંદુસર વગેરે કિલ્લા તો મુગલે લડીને લીધા, પણ પછી જયારે રાણો પહાડોમાંથી મોટું સેન લઈને પોતાના બે દીકરા સાથે ઉતરી પડયો ત્યારે મુગલ ફોજની ઠેકાણે ઠેકાણે ખરાબી થઈ ગઈ. ડોબારી આગળ ૧૬૮૦—૮૧માં મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ઔરંગજેબ હાર્યો અને બાદશાહી વાવટા, હાથીઓ વગેરે ઘણોક માલ રાણાના હાથમાં આવ્યો.

ઔરંગજેબ ઉપલી હારથી શરમાઈને પોતાના દીકરા અજીમ તથા અકબરને લડવાનું કહી પોતે મેવાડ છોડી અજમેર જઈ રહ્યો. અહીંથી એણે ખાન રોહિલાને ૧૨,૦૦૦ માણસ સાથે સામળદાસ રાઠોડની સામા લડવાને મોકલ્યો. એ રાઠોડે મારવાડના લશ્કર સાથે પૂરમંડળ આગળ લડાઈ આપી અને દુશ્મનને હરાવી અજમેર તરફ હાંકી મૂકયા.

જેમ રાણો તેનો પાટવી પુત્ર અને તેના સહાયકારી રાઠોડ એઓએ યશ મેળવ્યા હતા તેમ રાણાના બીજા દીકરા ભીમે પણ ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી ઈડર લીધું હતું અને ત્યાંના મુસલમાનોને હાંકી કહાડયા હતા; વળી વડનગર થઈને પાટણ જ્યાં છત્રપ રહેતો તેને લૂટયુ હતું ને સુરતને લૂટવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં નાસનારાઓનાં દુઃખ જોઈને રાણાને દયા આવી ને એણે ભીમને પાછો બોલાવી લીધો હતો.

દયાળશાહ નામે દિવાન જે ઘણો હિંમતવાન અને ચાલાક હતો તેણે થોડુંક લશ્કર લઈને માંડુ, ઉજ્જન, ચંદેરી વગેરે શહેરો લૂટયાં અને ત્યાંના લશ્કરને કાપી નાખ્યું. પછી દયાળની ટુકડી અને રાઠોડ તથા બીજી સહાયકારીઓની ટુકડીઓ મેવાડના પાટવીનું લશ્કર જે ચિતોડ આગળ અજીમ સાથે લડતું હતું તેને મળી. એમ થતામાં તો અજીમ છેકજ હાર્યો ને નાઠો એ પ્રસંગે રજપુતોએ બાપદાદાની બહાદુરી બતાવી હતી.

એ બધી ધામધૂમથી રાણો જખમના મંદવાડથી મરણ પામ્યો.

૪. ઇ૦ સન ૧૬૮૧માં રાણો જયસિંહ ગાદીએ બેઠો. એણે ઔરગજેબ સાથે પોતાનો ટેક રાખી કોલકરાર કર્યા. એ રાણાએ બાપની વખતમાં ઔરંગજેબની સાથે લડીને પરાક્રમ દેખાડયું હતું પણ ગાદીએ બેઠા પછી આળસુ ને મોજીલો થઈ ગયો હતો. તે પોતાના દીકરા અમરને પ્રધાનને સોંપી રાજધાનીથી દૂર રહ્યો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે અમરે એક ગાંડા હાથીને શહેરમાં છૂટો મૂકયો તે વેળા પ્રધાને તેને ઠપકો આપ્યો હતો. એ બનાવથી દરબારમાં પાટવી અને પ્રધાન વચ્ચે વાંધો પડવા માંડયો તેનું સમાધાન કરવાને જયસિંહ ઉદેપુર આવ્યો. બાપનું આવવું જાણી અમર બુંદી નાસી ગયો, ને ત્યાથી પછી પોતાની માની તરફના હાડા સરદારોને લઈને ૧૦,૦૦૦ માણસની સરદારી કરી પાછો આવ્યો. માહોમાંહે લડાઈ ન થાય એટલા સારૂ રાણો ગોડવાડ તરફ હઠયો ને ત્યાંથી એક સરદારને પોતાના દીકરાને સમજાવવાને મોકલ્યો; પણ અમર ન સમજતાં ખજાનો સંભાળવાને કોમલમેર ગયો, પણ એમાં તેનું ફાવ્યું નહિ, કેમકે રાણાની તરફના સરદારો જોરાવર હતા. પછી એકલિંગના દેવળમાં એવું ઠર્યું કે રાણો પોતાની રાજધાનીમાં આવે ને દીકરો બાપની હયાતી સુધી બહારનો બહાર રહે. એ રીતે જયસિંહ પાછો ઉદેપુરમાં આવી રહ્યો.

૫. ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૦માં અમરસિંહ બીજો ગાદીએ બેઠો. એ બહાદુર ને ચાલાક હતો. ઔરંગજેબના દીકરાઓની વચમાં ટંટો થયો તેનો લાભ લઈને તેણે શાહ આલમ સાથે ખાનગી કોલકરાર કર્યા હતા તેણે જજીઓ કાઢી નાખવાનું બાદશાહને લખ્યું હતુ. તેણે પોતાના દેશનો મોભ્ભો વધાર્યો હતો અને ખેતીવાડી તથા કારખાનાઓને ઉત્તેજન આપ્યું હતુ.

૬. ઇ૦ સ૦ ૧૭૧૬માં રાણો સંગ્રામ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં મુગલ બાદશાહનો હુકમ ન ચાલતાં ઘણાંક સ્વતંત્ર રાજયો ઉભાં થયાં હતાં અને એક મેવાડ સિવાય સઘળાં રજપુત રાજયોએ પોતાની સત્તા વધારી દીધી હતી. મુગલાઈ સાથે જોડાયાથી તથા પરરાજયના લોક સાથે મળી જવાથી કુલીનતા તથા અસલી રીતભાત વણસશે એ ધાસ્તીથી મેવાડ રાજયોની ધાધલથી દૂરનું દૂર રહેતુ; મેવાડ પોતાનો ટેક મૂકવા કરતા નાના રાજયને વધારે પસંદ કરતુ: વળી તેના અમીરોમાં પણ એકમેકને ટંટા હતા-એ કારણોથી મેવાડ પોતાની સત્તા વધારી શકયુ નહિ-તોપણ એણે ગુમાવેલા ડુંગરપુર, વાંસવાડા વગેરે પાછાં મેળવ્યાં બાપા રાવળની ગાદીનો દરજ્જો રાખનારાઓમાના છેલ્લો સંગ્રામસિંહ હતો. તેની પછી મરેઠાઓએ રાણાઓ પાસે પોતાનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવ્યુ એ રાણો મુઓ ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૪મા.

૭. જગતસિંહ (બીજો) ગાદીએ બેઠો તેને બીજે વર્ષે બાજીરાવ મેવાડ આવ્યો અને રાણાએ ૧,૬૦,૦૦૦ *રૂપીઆ વર્ષ દહાડે આપવા એવો તેણે લેખ કરાવ્યો. મેવાડના રાણાએ આવી રીતનું લખાણ પહેલવહેલુંજ બાજીરાવને કરી આપ્યુ.

પછી ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૩મા જેપુરનો રાજા જેસિંહ મુઓ ત્યારે રજવાડાઓમા માહોમાહે લડાઈ ચાલી જેસિંહનો દીકરો ઈશ્વરસિંહ રાજા કહેવાવા લાગ્યો, પણ કેટલીક જબરી ટોળીએ રાણાના ભત્રીજા માધુસિંહને જેપુરનો રાજા માન્યો. રાણો ને માધુસિંહ, ઈશ્વરસિંહ ને તેના સહાયકારી મરાઠા એઓ સાથે રાજમહાલ આગળ લડ્યા પણ હાર્યા. પછી ઈશ્વરસિંહ ફુલાઈને સિંધીઆને સાથે રાખી બુંદીકોટાના હાડાઓ સામો લડવા ગયો; તેમાં હાડા હાર્યા પછી રાણાએ પોતાને સહાય કરવા હોલ્કરને તેડયો એવી રીતે કે હોલ્કર ઈશ્વરસિંહને ઉઠાડી મૂકે તો રાણો તેને ૮૦ લાખ રૂપીઆ આપે. એવામાં ઈશ્વરસિંહે અપમાનના ભયથી ઝેર ખાધું ને માધુસિંહને ગાદી મળી. એ પ્રમાણે મરાઠાઓ મેવાડમાં ધૂસ્યા.

ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૨માં જગતસિંહ (બીજો) મુઓ. તે મોજશોખમાં પોતાનો વખત કાઢતો. તેણે મહેલ સમરાવ્યો અને ૨૫ લાખ રૂપીઆ પેશોલા તરફનો પ્રદેશ શોભાયમાન કરવામાં ખરચ્યા.

૮. પછી પ્રતાપ (બીજો) આવ્યો તે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી મુઓ. તેની પછી રાજસિંહ (બીજો) થયો એણે સાત વર્ષ રાજય કીધુ. એ બંને રાજયમાં મરેઠાઓ મેવાડ ઉપર હુમલા કરતા અને કબુલેલા નાણાની ભાંજગડ ચાલતી.

૯. ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૨માં રાણો ઉદેસિંહ ગાદીએ બેઠો. માંહોમાંહેના કજીઆના સમાધાનને સારૂ હોલ્કરને વચમા નાખવો પડયો હતો. વળી મરાઠાઓની તરફથી ચોથ ઉઘરાવનારો પણ તેજ હતો તેથી તેણે નાણાની ઉઘરાણી કરીને ઉદેપુર પર ચડાઈ કરવાની ધમકી બતાવી. એથી મેવાડના ખજાનામાંથી ૬૦ લાખ ગયા.

વળી ૧૭૭૦મા સિંધીઆએ ઉદેપુરને ઘેરો ઘાલ્યો તેથી મેવાડની ઘણીએક ફળદ્રુપ જમીન રાણાને ગીરો મૂકવી પડી.

૧૦ ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૨માં ઉદેસિંહ મુઓ ને હમીર ઉદેપુરનો રાણો થયો. એના મરણ પછી ૧૭૭૮માં તેનો ભાઈ ભીમસિંહ આવ્યો. એના વખતમાં સિંધીઆ તથા હોલ્કરને લડાઈ ચાલી ને એ ઇંદોરની લડાઈમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૨માં સિંધીઓ જીત્યો ને એણે મેવાડને પોતાનું ખંડણી રાજય ગણ્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૧માં બાપુ સિંધીઓ સુબેદાર નામ ધારણ કરીને આવ્યો. તેણે મેવાડને છેકજ પાયમાલ કરી નાખ્યું; સરદારો, વેપારીઓ, ખેડુતો, વગેરેને અજમેરના કિલ્લામાં બંદીખાને નાખ્યાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ની જાનેવારીની ૧૬મીએ દયામણા થઈ ગએલા રાણાએ અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર કર્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧લી કલમ-અંગ્રેજ સરકારે ને મેવાડના રાજે ઓલાદ દર ઓલાદ હંમેશ દોસ્તી રાખી ફાયદાની વાતમાં મિલાપી રહેવુ. એકના જે દોસ્ત દુસ્મન તે બીજાના પણ ખરા.

૨જી કલમ--અંગ્રેજ સરકાર ઉદેપુરના રાજયનું રક્ષણ કરવાની કબુલાત આપે છે.

---

* એના સરખે ભાગે હિસ્સેદાર સિંધીઆ, હોલ્કર ને પુવાર એ ત્રણ હતા. ૧૦ વર્ષ એ શરત ચાલી પછી એ ત્રણ હિસ્સેદારમાના એકે એ બધી રકમ પોતે લેવી ધારી તેથી એ શરત પછી અમલમા આવી નહિ.

૩જી કલમ-ઉદેપુરના મહારાણાએ અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું માની તેની સાથે મળીને વર્તવું અને બીજાં રાજ્યો અથવા સરદારો સાથે કોઈ પણ રીતનો સંબંધ રાખવો નહિ.

૪થી કલમ-ઉદેપુરના મહારાણાએ કોઈના ઉપર હુમલા કરવા નહિ; અને જો કદાપિ કોઈ સાથે ભાંજગડ થાય તો તે કામમાં અંગ્રેજ સરકારને વચમા નાખી તે જે ઠરાવ કરે તે અમલમાં આણવો.

૫મી કલમ-ઉદેપુરના મહારાણાએ હરકોઈ રાજ્ય અથવા સરદાર સાથે અંગ્રેજ સરકારને જણાવી તેની મંજુરી વગર કોઈ પણ કોલકરાર કરવા નહિ પણ સ્નેહી ને સગાં સાથે સ્નેહરૂપ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યા કરવામાં બાધ નથી.

૬ઠ્ઠી કલમ-ઉદેપુરનાં ખરેખરાં રાજ્યની વસુલમાથી દરવર્ષે અંગ્રેજ સરકારને પાચ વર્ષ સુધી મહારાણાએ ચોથાઈ આપ્યા કરવી અને પછી હંમેશ રૂપીએ ૬ આના લેખે આપ્યાં કરવી. મહારાણાએ ખંડણીની બાબતમાં કોઈ બીજા રાજા સાથે સંબંધ રાખવો નહિ અને કોઈ બીજું રાજયનો દાવો કરે તો તેનો જવાબ આપવાને અંગ્રેજ સરકાર કબુલ થાય છે.

૭મી કલમ-મહારાણો કહે છે કે ઉદેપુરના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ અણઘટતી રીતે બીજાઓના હાથમા ગએલો છે તે પાછો તેને હવાલે થાય તેવું સરકારે કરી આપવું. અંગ્રેજ સરકાર ખરેખરી હકીકતથી વાકેફ નથી માટે તે એ બાબતમાં કોઈ રીતની કબુલાત આપી શકતી નથી; પણ ઉદેપુરના રાજ્યની ફરીથી આબાદી કરવા તરફ સરકાર પોતાની નજર હંમેશ રાખ્યાં કરશે; અને એકેકી બાબતની કેફિયત જાણી લીધા પછી રાણાની ઉમેદ પાર પાડવામા જે જે જોગવાઈએ મહેનત કરવી ઘટતી હશે તે તે જોગવાઈએ સારી પેઠે મહેનત લેશે. અંગ્રેજ સરકારની મદદથી જે જે જગાઓ રાણાને પાછી મળશે તે તે જગાની વસુલમાંથી પણ રૂપીએ છ આના હંમેશ અંગ્રેજ સરકાર લેશે.

૮મી કલમ-અંગ્રેજ સરકારની માગણી થાય ત્યારે ઉદેપુરનાં રાજ્યે સત્તા પ્રમાણે લશ્કર પુરૂં પાડવું.

૯મી કલમ-ઉદેપુરનો મહારાણો હંમેશ પોતાનાં રાજયનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી રહેશે અને તે રાજયમાં અંગ્રેજ સરકારના કાયદા દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૧૦મી કલમ-આ ૧૦ કલમના કોલકરાર દિલ્હીમાં થયા અને એ ઉપર અંગ્રેજ સરકારની તરફથી મિ૦ ચાર્લસ થીઓફાઇલ્સ મેટકોફે અને મહારાણાની તરફથી ઠાકોર અજીતસિંહ બહાદુરે પોતપોતાની સહી ને મહોર કરી છે—એ ઉપર ધ મોસ્ટ નોબલ ધ ગવર્નર જનરલની (માર્કિવસ આવ હેસ્ટિંગ્સની) અને મહારાણા ભીમસિંહની મંજુરી આજની તારીખથી મહીનાની અંદર એક બીજાને આપવામાં આવશે.

(સહી) **સી. ટી. મેટકોફ** (એલ. એસ.)

ઠાકોર અજીતસિંહ, (એલ. એસ.)

દિલ્હીમાં થયો તા. ૧૩મી જાન્યુઆરિ સને ૧૮૧૮.

હવે મેવાડના રજપુતો વિષે થોડુંક.

૧. **રાજભક્તિ** વિષે તો પૂછવુંજ શું? **સલીમની** સાથે લડતાં પ્રતાપ રાણાને બચાવવાને ઝાલાવાળાએ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, ને જોકે તે છેકજ પડતી હાલતમાં આવી પડયો હતો તોપણ તેના સરદારો તેને વળગી રહ્યા ને ભામાશા પ્રધાને પ્રતાપ મેવાડ ન છોડે તેને સારૂ પોતાની બાપદાદાની દોલત તેને નજર કરી. અમર રાણાથી ઉપરાઉપરી હાર પામેથી જહાંગીરે મેવાડીઓનો ચિતોડ ઉપર પ્રેમ જોઈ રાણાના એક સગાને રાણા ઉપનામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડયો—આવી મતલબથી કે અમરસિંહના વળામાંના ઘણાએક તેને મૂકી ચિતોડવાળાને માન આપે; પણ ધન્ય છે રજપુતમે કે તેઓએ નવા રાણાને નજ માન્યો! મારવાડનો અજીતસિંહ જે પોતાના બચપણમાં છુપો ને છુપો રહેતો ને જેને તેની પ્રજામાંના વીસ જણે પણ નહિ જોયો હોય તે અજિતના નામનીજ ભક્તિથી તેની તમામ પ્રજા સંપમાં રહીને ઔરંગઝેબનું ફાવવા દેતી નહિ; ને આમ કરીને તે હથિયાર લેવાને શક્તિમાન થયો એટલે તરતજ તેની સરદારી નીચે રજપુતોએ ઝુંડમાં મળી ઔરંગઝેબ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ટક્કર લીધા કીધી. જ્યારે ભીલોએ ઈડરના નાગાદિત્યને મારી નાખ્યો હતો ત્યારે તેના વંશમાના બાળકને એક બ્રાહ્મણે ભાંડીરના કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યો હતો. એક ભાટે, જયારે ચોહાણે ચિતોડની ગાદી ખુંચી લેવાનું કીધું ત્યારે સિંધ જઈ રહપને આણ્યો હતો; અને એક દાઈએ ખૂની વનવીરથી બચાવવાને બાળક ઉદેસિંહને એક નાઈની સાથે ગામ બહાર મોકલાવી દઈને તેને બદલે પોતાના કુમળા બાળકને મરાવ્યું હતું.

૨. દેશભક્તિ—જયારે અમીરે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું, ત્યારે કોમલમેર જયાં તે હતો ત્યાંથી સઘળા રજપુત લોક ઉમંગભેર પાછા ચિતોડ આવ્યા ને મોટા શૌર્યથી મહમ્મદને તોબા પોકરાવી. પ્રતાપના પણની શી વાત—કે ચિતોડ પાછું આવે તોજ મહેલ બાંધવા ને

રાજસાહેબી ભોગવવી. એ પણ પ્રમાણે તે ઝુંપડીમાં રહેતો, પત્રાવળીમાં જમતો, પેંડા ઉપર સુતો વગેરે, ને એજ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના સરદારો પાસે પળાવવાનું વચન લીધું ને ત્યારેજ તેનો સંતોષે પ્રાણ ગયો ! જેવું મેવાડ વિષે ત્યાંના રજપુતોનું અભિમાન તેવુંજ બીજાં સંસ્થાનો વિષે લોકનું પણ સમજવું. દેશ ઉપર આફત એ શબ્દોની ધ્વનિ દરેક રજપુતના લોહીને ઉકાળાવી નાંખતી. રજપુતનો ઘોડો, રજપુતની સ્ત્રી, રજપુતની તરવાર ને રજપુતનો દેશ એ વિષે અપમાન લાયક શબ્દ રજપુત આગળ બોલાય ને તરવાર ન નીકળે એવું તો ક્વચિતજ બનતું.

૩. **શૌર્યપરાક્રમ** વિષે–બાપા, ખુમાણ, સમરસિંહ, હમીર, કુંભો, સાંગો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડના રાજા, રાઠોડો, હાડાઓ ને ટુંકામાં રજપુતસ્થાનના રાજાઓ, સરદારો ને સેના દુનિયાની તવારીખમાં ઉંચી પ્રતિના દાખલા દર્શાવે છે. રે કરમદેવી ને કૃત્તાની મા જેવી સ્ત્રીઓ રણસંગ્રામમાં જાતે જઈ બહાદુરીથી ઘુમી છે ! રાણીઓએ રાજયકારભાર કર્યાના દાખલા તો રજવાડામાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. ટાડ ગ્રંથકાર કહે છે કે "રજપુતસ્થાનમાંનું એક પણ નાનું રાજય દેહની સ્વતંત્રતાને સારૂ થર્મોપિલીના જેવી લડાઈ ન લડયું હોય તેવું નથી. એક પણ શહેર એવું નથી કે જેણે થર્મોપિલીની લડાઈ લડનાર લીઓનિડાસના જેવા પ્રતાપી જોદ્ધાને જન્મ નથી આપ્યો. જે લડાઈમાં અંગ્રેજ સરકારનું ફાવતું નહોતું ને જે લડાઈના છેવટને સારૂ ઇંગ્લાંડમાં પણ મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો તે લડાઈ જેપુરના રાજા માનસિંહે જીતી આસામ, આરાકાન, ઓઢીઆ એ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને અપાવ્યા હતા."

૪. **કુલીનતા**§—રામના પુત્રના વંશજ છૈયે એ વાતની જાણથી અભિમાન છે તેથી અને ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી રાજાના ધણીઆતા છે તેથી અને આટલાં આટલાં વર્ષ થયાં છતાં નીચી વર્ત્તણુક દેખાતી નથી તેથી કુલીનતા ઉંચી પ્રતિનીજ છે. જો કે રજપુતોએ પોતાની આગલી સત્તા ને આગલી પદવી ને આગલો દોર એ ખોયાં છે, તો પણ તેઓએ હજી પોતાનું ઉંચ કુળનું પ્રૌઢત્વ ને અભિમાન મૂકી દીધું નથી. ગરીબમાં ગરીબ રજપુત પણ પોતાના બાપદાદાને વિષે અભિમાનથી બોલે છે. તે ખેતીવાડી કરવાને અને ઘોડેસ્વાર થયા વિના ભાલો વાપરવાને નીચું સમજે છે ને એ કુલીનપણાના વિચાર પ્રમાણે નીચી પદવીવાળો ઉંચી પદવીવાળાને માન આપે છે ને ઉંચી પદવીવાળો નીચી પદવીવાળાનો સારો સત્કાર કરે છે. હું મારૂં માથું મુગલને નહિ નમાવું એવા પણમાં પ્રતાપે પોતાની દુર્દશા આણી ને એ દુર્દશામાં પણ તે અને તેના સરદારો પરસ્પર એક બીજા સાથે ટેક અને યોગ્યતાથી વર્ત્તતા. અમરરાણાએ જહાંગીરને લખી મોકલ્યું કે હું તો હવે ઘરડો થયો માટે મારાથી તો તમારી પાસે જાતે આવવું નહિ બને. એ કુલીનપણાને અને તેને લગતી અસલી રીતભાતોને વળગી રહેવાના અત્યાગ્રહની ઘેલાઈમાજ ઉદેપુરે * જોધપુરના રાજયોની પેઠે સત્તા ન વધારતાં પોતાનું રાજય નાનું કરી નાખ્યું. મેવાડની કુલીનતા બીજાં રજપુત રાજયો કરતાં ઉંચી મનાય છે તેનાં કારણમા એક આ પણ છે કે તેણે બીજાં રાજયોની પેઠે પોતાની દીકરી મુગલને નથી દીધી. મેવાડના સિસોદીઆ રજપુતો, મારવાડના §રાઠોડો અને જેપુરના +કચ્છવા એ પણ કુલીન રજપુતો છે. જાતિભેદને લીધે નીચ જાતના લોક, ઉંચા લોહીના રજપુત સાથે ભળી શકતા નથી. શુદ્ધ લોહીના હોય છે તેજ માત્ર જાગીરના હકદાર થાય છે. જુજ જમીનવાળા ગરીબની સાથે પણ ઉંચી પદવીવાળો પોતાની દીકરી પરણાવે છે-પણ ઉંચ કુળનો હોવો જોઈએ.

૫. કૃતજ્ઞતા, ઉદારતા, પરોણાની સેવા ને સભ્યતા એ જે કુલીનતાનાં ભૂષણ તે પણ રજપુતાઈનાં ઉંચાં અંગ છે. રાજયોમાં ઘણા ઘણા ફેરફાર થયા ને તેને લીધે તેઓની દશામા પણ ઘણા ઘણા ફેરફાર થયા, તો પણ રજપુતો આજ પણ તે રૂડી વર્ત્તણુકો રાખી રહ્યા છે. કોઈ પણ રજપુતને પૂછીએ કે તમારામાં મોટો ગુનો કીઓ ? તો તરત કહેશે કે ગુણચોરી–કૃતઘ્નતા–નિમકહરામી, જેનું ખાધું તેનું ભુંડું ન ઇચ્છવું એ મોટી નીતિ છે–ને એથીજ રાજયભક્તિ ને દેશભક્તિના વિચાર દઢીભૂત થાય છે. જો કે મેવાડ, મારવાડ,

§ સિંધીઆ, હોલ્કર ને ગાયકવાડ એ ત્રણે પોતાના કુળનું અભિમાન કરી શકે તેમ નથી. સિંધીઆનો મૂળપુરુષ ખેડુત, હોલ્કરનો ભરવાડ અને ગાયકવાડનો કણબી હતો—જે રાજકુળનો મૂળપુરુષ શસ્ત્રથી અને સદ્‌ગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય તે રાજકુળ ઉંચું કહેવાય.

* આખા રજપુતસ્થાનમા સૌથી જુનું રાજય મેવાડનું–એ જયારે આબાદ હતું ત્યારે જોધપુર ને જેપુરનાં રાજયો નવાં મંડાતાં હતાં.

§ કનોજ રાજ્ય ભાગ્યા પછી ત્યાંનાં રાજકુળની શાખા મારવાડમાં સ્થપાઈ.

+ કચ્છવા એ રામચંદ્રના વંશના કહેવાય છે. એ કુલમાં નૈષધ દેશનો નળ રાજા ૪૦ સ૦ના ૩જા સૈકામાં થઈ ગયો છે.

વગેરે કેટલાંક મોટાં રાજયો ઔરંગઝેબની સામાં હતાં, તોપણ તેઓ બાદશાહના દુશ્મન મરાઠાઓને નહોતાં મળ્યાં.

ઉપર લખેલા સદ્‌ગુણો છતાં રજપુતોની પડતી થવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧. મત્સર ને કુસંપ એ પ્રથમથી જોવામા આવે છે. કનોજના જેચંદથી અને અનહિલવાડના ભોળાભીમથી દિલ્હીના પૃથ્વીરાજની મોટાઈ ન સંખાયાથી તેઓએ પોતાનું તેની સામે ચાલવું નથી એમ જોઈ દ્વેષથી શાહબુદ્દીન ઘોરીને તેડાવ્યો—ને એ જયારે દિલ્હી ઉપર ઉતરી આવ્યો ત્યારે કનોજ ને અનહિલવાડ એ સિવાય બીજાં રાજયોએ જો કે દિલ્હીના રાજયને સહાય કરી તોપણ અંતે એ સૌ હાર્યાં ને મુસલમાનોએ આ દેશમાં પોતાની સત્તા કીધી. ઘણાંક રજપુત રાજયો પાયમાલ થઈ ગયાં-તેમાં કનોજ ને અનહિલવાડ જેણે પેટનાં બાળ્યાં ગામ બાળ્યું તેઓ પણ નાબુદ થઈ ગયાં-દિલ્હી કનોજ ને અનહિલવાડ એ ત્રણે મોટાં રાજયો ઉંચાં વળ્યાં. એ રીતે રજપુતની પહેલી ને મોટી પડતી થઈ. ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૩ પછી, રહેલા રાજયોમાં ચિતોડનું રાજય જે ઇ૦ સ૦ ૭૨૮થી મંડાયું હતું તે માત્ર મોટું રહ્યું. અને અલાઉદ્દીને ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૩-માં તારાજ કીધું; પછી પાછું તે હમીરથી ચઢવા માંડયું ને સંગરામ (સાંગા) રાણાના વખતમાં આબાદાનીની ટોચે પહોંચ્યું. અકબરના વખતમાં પાછી પડતી થઈ ને મેવાડના ઉદેસિંહને ચિતોડ છોડી દેવું પડયું; અને અમર રાણાએ ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૬માં જહાગીરનું ઉપરીપણું કબુલ કર્યું. એ પડતી આણવામાં પણ બીજાં રજપુત રાજયો, મેવાડની ઉપર અદેખાઈ તેથી, મુગલબાદશાહની મદદમાં હતાં.

૨. મુસલમાન બાદશાહોનું બેદરકારીપણું, તેઓનો જુલમ અને તેઓનું ધર્મસંબંધી વાતમાં વચમાં પડવું એ, અને ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૬થી તે ૧૭૭૮ સુધી ચાલેલી મરાઠાઓની લુંટફાટ એ, રજપુતની પડતીનાં મુખ્ય કારણો છે.

જેપુર ને જોધપુરનાં રાજયો મુગલાઈના કકડા થયા ત્યારથી પોતાની હદ વધારવાના ઉદ્યોગમાં પડયાં ને મરાઠાઓથી ઘણું કરીને આઘાં રહેતાં તેથી તેઓ નબળાં ન પડયાં, પણ મેવાડ, પોતાના ઉંચ કુળના અભિમાનમાં દેશકાળ પ્રમાણે ન વર્ત્તવાથી, ઘણી રાણીથી તથા કુટુંબકલેશથી અને રાજકારભારને લાયક નહિ તેવા રાજાઓથી થતી અન્ધાધુન્ધિથી અને મરાઠાઓના વચમાં પડવાથી અને ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૪માં મોટો દુકાળ પડયો તેથી છેકજ પાયમાલ થઈ ગયું.

જો કે એ ત્રણ રાજ્ય હાલ સારી હાલતમાં છે તોપણ રજપુતો જેવા આગળ હતા તેવા નથી. રજપુતને હાલ પોતાને અનુકૂળ ઉદ્યોગ નથી તેથી તેઓ નીશો ને ઇશકબાજીમાં ગુલતાન થઈ પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે, પણ તેથી તેઓને ફરીથી ઉંચો થવાનો દહાડો આવનાર નથી માટે એઓએ ફરીથી પોતાનો રૂડો દહાડો આણવાને નીચે લખેલી ભલામણ પ્રમાણે વર્ત્તવું જોઈએ અને વર્ત્તાય તેવું છે, કારણ કે હાલમાં ચક્રવર્તી અંગ્રેજી રાજ્યના પ્રતાપથી દેશમાં સ્વસ્થતા છે.

૧. પોતાની જન્મભાષાની સાથે જેમ મુગલાઈ વખતમાં ફારસી ભણતું તેમ આ વખતમાં અંગ્રેજી ભણવા તરફ દરબારના બેસનારાઓનો લક્ષ થવો જોઈએ. કે જે રાજનીતિથી અંગ્રેજો આટલા ચડેલા છે તે જાણવામા આવે; અંગ્રેજ સાથે પોતાના વ્યવહારમાં ગાફેલિયત ન થાય અને પોતાના અંગ્રેજ સરકાર પ્રતિ ને અંગ્રેજ સરકારના દેશી રાજ્ય પ્રતિ શા શા ધર્મ છે તે જાણવામાં આવે.

૨. અંગ્રેજના રાજ્યની સુધરાવટ જોઈને તે પોતાનાં રાજ્યમાં દાખલ કરવી.

૩. પ્રજાને સંતોષ પમાડવાને-કે જેથી આગલી દેશભક્તિ ને રાજયભક્તિ જાગૃત થાય તેવા ઉપાયો દરબાર તરફથી અમલમાં આવવા જોઈએ; મુખ્ય ઉપાય એ છે-જમીનના ગણોતમાં ઘટાડો અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાય.

૪. રાજાઓએ વિષયાસક્તિ અને અફીણ દારૂનાં વ્યસન એથી દૂર રહી પોતાની પ્રજા તેથી દૂર રહે તેવી તજવીજ રાખવી.

૫. ખેતીવાડીની સુધરાવટથી, વેપારથી અને યંત્રાદિકથી બીજા ઉદ્યોગ વધારી પોતાના દેશની દોલત વધારવી—ટુંકામાં તનમાં કૌવત, બુદ્ધિ અને દ્રવ્ય રાજ્યમાં વધારવાં.

૬. લશ્કર રાજ્યથી કંટાળે નહિ એના ઉપાયો અને તેઓને અંગ્રેજી કવાયત શીખવવાની તજવીજો એ દેશી દરબારોએ કામે લગાડવાં જોઈએ.

૨૪. સુરતની મુખતેસર હકીકત.

બાબ ૧;-જગાનું બ્યાન.

તાપી નદી સાતપુડા પર્વતની ઇંજરડી ડુંગરીની તળેટીના ગંડવાના પ્રાંતના બટૂલ ગામ પાસેથી અથવા નાગપુરની ઉત્તરે માલટૈ ગામ છે ત્યાંથી નીકળીને ખાનદેશમાં થઈને સર્પાકૃતિએ વહેતી સુરતથી આશરે ૯ ગાઉ ઉપર ખંભાતના અખાતને મળે છે. એની લંબાઈ ૪૬૦-૫૦૦ માઇલની અને એનો પટ સુરતના કિલ્લા આગળથી તે સામે પાર સુધી ૦ાા માઇલનો છે. એની ઉત્તર તીરે રાંદેર નામે કસ્બો (જે અસલ મોટું શહેર કહેવાતું તે) છે; અને દક્ષિણ તીરે (રાંદેરથી તાપીના પટ સાથે ૨ાા માઇલ અંતરે) હાલનું સુરત શહેર છે. સુરતના અક્ષાંશ (ઉત્તર) ૨૧° ૪' અને રેખાંશ (પૂર્વ)૭૨° ૫૧' છે.

૨. સુરતને બે કોટ હતા-એક માંહેનો ને એક બહારનો. પહેલો, શહેરપનાહ* અને બીજો આલપનાહને* નામે ફારસીમાં લખાતો.

૩. માંહેના કોટને લગતી ૧૨ ભાગળો છે તે આ પ્રમાણે-ઉત્તર દિશાએ, (૧) વરિઆવી ભાગળ; પૂર્વ દિશાએ, (૨) સૈયદપુરી ભાગળ તથા (૩) બરાનપુરી ભાગળ, દક્ષિણ દિશાએ, (૪) નવસારી ભાગળ તથા (૫) મજુરા ભાગળ; પશ્ચિમ દિશાએ, (૬) મક્કાઈ ભાગળ, (૭) બાદશાહી ભાગળ, (૮) ડક્કાની ભાગળ, (૯) રાજાઓવારાની ભાગળ (૧૦) મીરબહેરની ભાગળ (૧૧) મુલ્લાંખડકીની ભાગળ અને (૧૨) લક્કડકોટની ભાગળ.—એ પશ્ચિમ દિશાની ભાગળો તાપીના કિનારા ઉપર પાસે પાસે રાખેલી તે આટલા માટે કે એણી તરફ બંદર પડયું અને શહેરના લોકોને નહાવા ધોવાને તથા પાણી ભરવાને સુગમ પડે

૪. બહારના કોટને બાર દરવાજા તે આ પ્રમાણે-ઉત્તર દિશાએ. (૧) ફાટકનો દરવાજો, (૨) વરિઆવી દરવાજો અને (૩) કતારગામનો દરવાજો, (એ બહારના કોટનો એક છેડો, ફાટકના દરવાજા બહાર એક મોટા બુરજ જેને રફીબુરજ કહે છે તેની સાથે સંધાએલો છે. વરિઆવી દરવાજેથી ઉત્તર દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તા પર ઉતરાય છે). પૂર્વ દિશાએ (૪) લાલ દરવાજો,* (૫) દિલ્હી દરવાજો,* (૬) સરાહનો દરવાજો અને (૭) સલાબત (સલાટ) પરાનો દરવાજો. પાછલા બે પૂર્વ દિશામા જવાના મોટા માર્ગ છે). દક્ષિણ દિશાએ, (૮) માનનો દરવાજો,' (૯) નવસારી દરવાજો અને (૧૦) જાફરઅલ્લીનો દરવાજો (એ મધ્યે નવસારી દરવાજેથી દક્ષિણ દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તા પર ઉતરાય છે.-પશ્ચિમ દિશાએ; (૧૧) મજુરા દરવાજો અને (૧૨) અઠવાનો દરવાજો; (મજુરા દરવાજાની બહાર ઘોડદોડની શરતનું મેદાન અને અઠવાના દરવાજાની બહાર લશ્કરની છાવણી છે. એ બંને દરવાજાની બહારની ખાડી ઉત્તર દિશાએ થઈને તાપીને મળે છે. ત્યાંસુધી એ બહારના કોટનો છેડો પહોચી અટકેલો છે. એ છેડાથી તે ઉત્તર દિશામા રફીબુરજ સુધી તાપી નદીનો વાક આવ્યાથી એ શહેર ચંદ્રાકારે દેખાય છે).

૫. કિલ્લો,* ઉપર કહેલા બે છેડાને સાંધનારી

*શાહેરનો કચરો જ્યાં ઠરતો હોય તે જગા એટલે ખાડી અને એ ખાડીને લગતો જે કોટ તે. (એ કોટ માંહેનો) ઇ૦ સ૦ ૧૬૬૨માં ગ્યાસુદ્દીન રૂમી નવાબની હકુમતમા બંધાયો હતો-એ બંધાવાની રજા લેવાને જહાનબેગ તથા વીરજી વહોરા ઓરંગજેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા. એ જહાનબેગ ઘણો નેક ને હિમતવાન હતો અને વીરજી વહોરો પણ ઘણો ધનવાન અને ધર્માત્મા વાણીઓ હતો.

*દુનિયાનો કચરો એ કોટ (બહારનો) ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૮માં બાદશાહ ફરૂખશીરના વખતમાં હૈદર કુલીખાન નવાબની હકુમત તળે ગોપીતળાવના પથ્થરો ખોદી લઈ જઈ તેવડે બાધ્યો હતો. એ બાધવામાં અમાનતખાન ઉર્ફે શાહમતખાન દારોગો હતો. એ કોટ થોડોક બાકી રહી ગયો તે પછી લાકડાનો થયો તે હજી લક્કડકોટ કહેવાય છે. હૈદર કુલીખાનને તથા અમાનતખાનને રાંદેરના નવાયતાની ખરાબી યાદ આવી તેથી કોટ પુરો કરવો બંધ રાખ્યો હતો. (રાંદેરની હકીકત જોવી).

*એ નામ દરવાજા બહાર લાલદાસ નામે સાધુ રહેતો તેના નામ ઉપરથી પડયુ છે. તેનો મઠ હજી પણ છે.

*દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન એ દરવાજેથી આવતો તે ઉપરથી. એમ કહેવાય છે કે અસલના વખતમા બાદશાહી ફરમાનને માન આપવા સારૂ નવાબો સામે જતા અને પછી દરવાજા આગળ કેટલીક વિધિ કરી બડી ધામધૂમથી તે ફરમાનને પોતાના મહેલમા લઈ જતાં.—એ પ્રમાણે અમદાબાદ, હૈદ્રાબાદ, ઓરંગાબાદ વગેરે મોટા શહેરોમાં દિલ્હી દરવાજા કહેવાય છે.

*એ કિલ્લા ઉપર ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૩થી ફક્ત મુગલ બાદશાહનો એક લાલ વાવટો ચઢતો, પણ ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૯થી બે વાવટા ચઢતા હતા-તેમા અગ્નિકોણ (દક્ષિણ પૂર્વ) તરફના બુરજની કાઠી ઉપર મુગલનો ને નૈર્ઋત્ય કોણ (દક્ષિણ પશ્ચિમ) તરફની કાઠી ઉપર અંગ્રેજનો. હાલ અંગ્રેજનો વાવટો પણ નથુ ઊડતો નથી; પ્રસંગે જોવામાં આવે છે.

બીટીના મધ્યબિંદુમાં આવે છે. એનો આકાર ચોરસને મળતો છે પણ સમચોરસ નથી. એની સૌથી નાની બાજુ (પશ્ચિમ તરફની) અને એક બીજી વાંકી બાજુ (ઉત્તર પશ્ચિમ તરફની) એ બે તાપીનાં પાણીની લગોલગ છે. એને અક્કેકે ખુણે અક્કેકો મોટો ગોળ બુરજ છે ને જે દિવાલ તે બુરજોને જોડે છે તે બુરજ જેટલી ઉંચી છે. બુરજનું મથાળું જમીનથી આશરે ૭૫ ફુટનું હતું, પણ હાલ એક તબક ઉતારી પાડયું છે.

૬. ઉત્તરે વરિઆવી દરવાજાથી તે દક્ષિણે નવસારી દરવાજા સુધી અને પૂર્વે સરાહના દરવાજાથી તે પશ્ચિમે અઠવાના દરવાજા સુધી મધ્ય રેખાએ માપીએ તો હરેક રેખા આશરે ચાર માઇલ થાય. તેમ શહેરની જમીન (પરાં મળીને) આશરે ૩૧૦૦ વીઘાં છે. શહેરના બહારના કોટનો *ઘેરાવો ૭ માઇલ છે એમ મિ० ફાર્બસ લખે છે.

૭. માંહેનો કોટ ને બહારનો કોટ એ બેની વચમાંની જગા પરાંઓમાં વહેંચાયલી છે. શહેરની વસ્તી વધી ગયેથી આજુબાજુનાં કેટલાક ગામની + જમીનો શહેર સાથે જોડી નાખવામાં આવી છે, પણ તે શહેર પનાહની બહાર આવેલી તેથી તેનાં નામ પુરાં—પરાં પડ્યાં છે; ને પછી આમલ પનાહથી સુરતની હદ બંધાઈ. એ પરાંઓનાં નામ કેટલાંએક તો પ્રખ્યાત પુરૂષો જેણે ત્યાં વાસો કરી વસાવ્યાં તે ઉપરથી અને કેટલાંએક તો જે જે જમીનદારોની જમીન (ગામોની) શહેરમાં દાખલ થઈ તે તે જમીનદારોનાં નામ ઉપરથી પડ્યાં છે.

૮. પરાંઓ. $ (૧) નાનપરૂં (એમાં મોજે અડવાની જમીન આવી છે), (૨) રેહમતપરૂં (એમા મોજે મજુરાની જમીન), (૩) સવરામ (સગરામ) પરૂં (એમાં મોજે ખટોદરાની), (૪) રૂસ્તમપરૂં (એમાં મોજે ખટોદરાની), (૫) સલાબતપરૂં (એમાં મોજે ઉમરવાડાની), (૬) બેગમપરૂં (એમાં મોજે ઉમરવાડાની), (૭) મહીધરપરૂં (એમા મોજે નવા ગામની) (૮) હૈદરપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા નવા ગામની), (૯) રામપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા ફુંકીની), (૧૦) રઘનાથપરૂં (એમાં મોજે કતારગાગની), (૧૧) સૈયદપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા ફુંકીની), (૧૨) હરિપરૂં (એમાં મોજે કતારગામ તથા ફુંકીની), (૧૩) ખંડેરાવપરૂં, (૧૪) સામપરૂં, (૧૫) રૂદરપરૂં, (૧૬) ઈંદરપરૂં, (૧૭) નવુંપરૂં, (૧૮) મનચરપરૂં અને (૧૯) ઘાસ્તીપરૂં.

૯. શહેરમા જોવા જેવા જાહેર મકાનો (હાલમાં).

૧ રેલવે સ્ટેશન તથા તેની સામેનાં મકાનો, ધર્મશાળા વગેરે.
૨ ડિસ્પેન્સરી (ફરદુનજી પારેખના નામની).
૩ ઘડિઆલ ને મિનારો (મેરવાનજી ફ્રેજરના નામનો).
૪ સોદાગરવાડાનાં જુનાં મકાનો તથા મસ્જીદો.
૫ આર્મીનિયનનું દેવળ તથા ફિરંગીની વાડી.
૬ મુગલીસરાનાં જુના મકાનો.
૭ સૈયદ એદ્રુસનો મિનારો—એમાં સત્તાવન પાયરી છે ને તે ૮૦ ફુટ ઉંચો છે.
૮ અંગ્રેજ લોકને દાટવાનું ઠેકાણું (કતારગામ જવાના દરવાજા બહાર).
૯ જુની ઇસ્પિતાલને નામે ઓળખાતું મકાન તેમા અંગ્રેજોની કોઠી હતી (નદીને ઓવારે જતાં).
૧૦ આઈરિશ મિશનનું દેવળ ને છાપખાનું.
૧૧ મ્યુનિસિપાલ હોલ ઑફિસ—એ મકાન મુસાફરખાનાને નામે ઓળખાતું તે દિલ્હીના શાહજહાન બાદશાહના રાજ્યમાં કોઈ ઇશ્ક બેગ યેજદી નામે સખી દીલના મુસલમાને લાચાર મુસાફરોને સારૂ હિજરી સને ૧૫૦૪માં બંધાવ્યું હતું.
૧૨ દરીઆમહેલ તથા અસલ ફુરજાનું મકાન.
૧૩ અંગ્રેજોનું દેવળ.
૧૪ હાઇસ્કૂલનું મકાન (સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈના નામનું અને તેની પાછળ એંદ્રુસ લાઇબ્રેરિનું મકાન).
૧૫ ઇસ્પિતાલ (કાવસજી જહાંગીર રેડીમનીના નામની).
૧૬ કિલ્લો—એમાં કલેકટર તથા માજિસ્ટ્રેટના તાબાની ઓફિસો છે.

* એ કોટ ને માહેનો કોટ હાલમાં ઘણેખરે ઠેકાણે તોડી પાડ્યા છે.

+ ચોર્યાસી પ્રગણાનાં ગામ હનકીલે ને બલદા એની તો સઘળીજ જમીન શહેરની વસ્તીમાં આવી ગઈ છે.

$ એમાં સલાબતપરૂં તે નવાબ સલાબતખાન ઉપરથી, હૈદરપરૂં તે નવાબ હૈદરકુલીખાન ઉપરથી, બેગમપરૂં તે તે ઔરંગઝેબ બાદશાહની બેહેન જે સુરતમાં રહી હતી તે ઉપરથી અને મહીધરપરૂં, રૂઘનાથપરૂ, રામપરૂં, સામપરૂં, એ મહીધર, રૂઘનાથ, રામ, સામ એ મોટા અનાવલા દેસાઈઓનાં નામ ઉપરથી છે.

૧૭ ડક્કો—અહીંથી માલ વહાણ ઉપર ચઢે છે.
૧૮ જાહેર બાગ—એમાં બે ફુવારા છે.
૧૯ મક્કે ભાગળનો પૂલ, અહીં શહેરમાં આવતી રેલને અટકાવવા સારૂ કરેલાં બાંધકામ છે.
૨૦ વલંદાનું બંદર, અહીં વલંદાઓની કોઠી હતી, અસલ કિનારા તરફ છોની દિવાલ હતી, પણ રેલના જોરથી તે પડી ગયેથી સરકારે લાકડાંનો કોટ કરાવ્યો છે, પણ એમાની અસલની ઇમારત ભાંગી તોડી નાખી છે. સને ૧૮૨૨માં જ્યારે વલંદાઓ પોતાની કોઠી ઉપાડી પોતાને દેશ ગયા ત્યારે કંપનિએ તે બંદર તેઓની પાસેથી વેચાતું લીધું હતુ, એ બંદરમા પોસ્ટ ઓફિસ અને અંગ્રેજ મુસાફરોને સારૂ બાંધેલું મકાન છે.
૨૧ જેલ-તુરંગ.
૨૨ અદાલતનો બંગલો.
૨૩ ફ્રાંસીસની વાડી-લેનના દરવાજામાં પેસતાંજ જમણી બાજુએ--અહીં ફ્રેંચ લોકની કોઠી હતી; એ હજી પોંડીચરીની સરકારના હવાલામાં છે.
૨૪ લેન અહીં લશ્કરની છાવણી છે. (પાછાં ફરી દરવાજે આવ્યા પછી).
૨૫ ઘોડદોડ-માનને દરવાજે.
૨૬ પુતળા વાડી.
૨૭ પાંજરાપોળ સગરામપરામાં.
૨૮ ગોપીતળાવ ને નવ સૈયદની દરઘા.
૨૯ મુલ્લાજીનું મકાન, મસીદ (ઝાંપા ઉપર)
૩૦ સખદલ બાગ.
૩૧ નવાબનો મહેલ-સરાહને મોરચે.
૩૨ રૂનો સાચો.

એ સિવાય ગોશ વેચવાની બીજી મારકીટો છે.

૧૦. શહેરમા પારસીઓની ચાર અગિઆરી છે-એક માછલી પીઠમા ને એક રૂસ્તમપરામા. તેમ હિંદુઓના દહેરાંમા બાલાજીનું દહેરૂં, અંબાજીનું દહેરૂં, ગોસાંઈજી મહારાજનું મોટું મંદિર અને સ્વામિનારાયણનું મંદિર એ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧. આસપાસનાં ગામોમાં હિંદુઓનાં જાત્રાનાં સ્થળોમા મુખ્ય આ છે-અશ્વિની કુમાર, આચારજીની બેઠક, ગુપ્તેશ્વર એ ત્રણ તાપી નદીને કાઠે છે-એ કાઠો ઘણોજ પવિત્ર ગણાય છે-એજ ઠેકાણે હિંદુઓ પોતાનાં મુડદાં બાળે છે કંતારેશ્વર-કતારગામમા; બહુચરાજી-વરિઆવી દરવાજા બહાર; ભીડભંજન—નવસારી ભાગળના અથવા ઊધનાના દરવાજા બહાર; રામનાથ ઘેલા-અઠવાના દરવાજા બહાર ઉમરાગામમાં; ભીમપોર, અઠવાના દરવાજા બહાર ઘણે દૂર; કુમાળના હનુમાન (સરાહના દરવાજા બહાર).

૧૨. લેનને દરવાજેથી જતાં દસ માઇલ ઉપર ડુમસ કરીને ગામ છે તે સચીનના નવાબને તાબે છે. ત્યાંની હવા દરીઆ પાસે આવ્યાથી શરીરને ઘણી સુખાકારી છે. એ પરરાજ્યને તાબે હોવાથી શહેરમાંનાં દેણદારો નાસીને ત્યાં ભરાય છે. એ ડુમસને સંસ્કૃત ગ્રંથકારો દુર્વાસાક્ષેત્ર કરીને કહે છે. એથી થોડેક દૂર ભીમપોર કરીને ગામ છે ત્યાં શ્રાવણ મહીનામાં હનુમાનની મોટી જાત્રા ભરાય છે.

વોકસની કબર-બારકસનો હજીરો એ ડુમસને સામે પાર છે. અહીં દિવાદાંડી છે. એક ધર્મશાળા મુંબઈના પારસી ફરદુનજી પારેખે બંધાવી છે. અહીં બે કુવા છે તેમા એકનું પાણી ઘણુંજ સારૂં છે; એ કુવા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

"ધરમ મોખ અરથે અંધારૂ રૂસ્તમજી માણેકજીએ આ કુવો બંધાવો છે, સંવત્ ૧૭૫૫ના સરાવણ સુદ ૩." ખબર કહાડતાં માલમ પડે છે કે એ રૂસ્તમજી વલંદાનો તથા અંગ્રેજનો મોટો દલાલ હતો અને નવાબની દરબારમાં પણ સારો વગ ધરાવતો અને તેની પાસે ઘણી દોલત હતી. રૂસ્તમબાગ તેણે બંધાવ્યો છે અને શહેરમા જે પરાનું નામ રૂસ્તમપરૂં પડયું છે તે તેના નામ ઉપરથી.

લોક હવા ફેરબદલ કરવાને હજીરે જાય છે. એ ઠેકાણાને બારૂં પણ કહે છે એટલે અહીં તાપી નદી દરીઆને મળે છે. હજીરાવાળા કાંઠા ઉપર આણીગમ સિકોતરી માતા છે. સિકોતરી એટલે સંગમોત્તરી તાપીનો ને સમુદ્રનો સંગમ બતાવે છે. અહીંથી અઢી માઇલ ઉપર મોરા સુંવાળી નામે ગામ છે;-જ્યાં અસલ મોટાં ઝાઝા નંગરાતાં ને જ્યાં ટોપીવાળાઓ વચ્ચે માંહોમાંહે લડાઈઓ થતી.

૧૩. સુરત શહેરની (પરાં સુદ્ધાંની) વસ્તી સને ૧૭૯૬માં આઠ લાખની કહેવાતી; હાલ ૧ લાખ ૭ હજારની છે. દેશી વસ્તીનો મોટો ભાગ વાણીઆ, બ્રાહ્મણ, શ્રાવક, ભાટીઆ, કણબી, કાછીઆ, ભાટેલા, મુસલમાન, વોરા ને પારસીનો છે.

રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી જેવી સુઘડ છે તેવી બીજી કોઈ ગુજરાતમાં નથી. સ્રીપુરૂષોને પોશાક હલકો ને શોભતો છે તેમ તેઓની ઘરેણાં પહેરવાની

રીત પણ યુક્તિસર છે. સુરતના લોકોનું બોલવું પણ કુમળું ને મધુર છે. મુફલસીમાં છે, તોપણ તેઓ શહેરના રહેનાર, સુઘડ ને ચતુર છે એમ પોતાના ચહેરા ઉપરથી બતાવે છે. સુરતના લોક તરત ઓળખાઈ આવે છે.

કિનખાબ, કસબ, કિનારી, એલાએચો, બરફી, ઠાચુ ઘી, ગોળ, શેરડી, કેટલોક લીલો મેવો, શાકભાજી વગેરે જણસ સુરતમાં સારી થાય છે.

બાબ ૧લો;--રાંદેરની હકીકત.

૧. રાંદેર પ્રથમ ક્યારે વસ્યું તે કંઈ નક્કી જણાતું નથી; સૌ કહે છે કે તે ઘણુંજ જુનું શહેર છે. શેવડાઓના ગ્રંથો ઉપરથી આટલું મારા જાણ્યામાં આવ્યું છે કે વિક્રમની પહેલાં મહાવીરનો* શક ચાલતો ને એ શક ૪૯૩ વર્ષ ચાલ્યો ને એ શકનાં ૨૭૧ વર્ષ થયા પછી કોઈ સંપત્તિ નામે રાજા હતો તેના વખતમાં રાંદેરમાં ચાર દહેરાં બંધાયાં હતાં. એ ઉપરથી જોતાં આજથી ૨૨૦૦--૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર રાંદેર શહેર આબાદ હતું. વળી પાટણમાં સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેણે ૧૦૯૧-૧૧૪૧ સુધી રાજ કીધું તેણે ભરૂચ બંદર વસાવ્યું એવા લેખ છે; ત્યારે રાંદેર જે ભરૂચથી વીસેક કોશ દૂર છે ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા કેમ નહિ કીધી હોય ? વળી ઓરપાડમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરૂં છે તે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે; ને રાંદેર ઓરપાડમાં ગણાય છે. અર્થાત્ રાંદેરમાં પ્રથમ હિંદુઓની સત્તા હતી.--મુસલમાનની થઈ તે આ રીતેઃ--

૨. મુસલમાનના પેગંબર મહમ્મદની પછી તેની ગાદી ચલાવનારા જે થયા તેને ખલીફા કહે છે; તેમાં ઇ૦ સ૦ ૭૫૦માં એક અબુલ આબાદ સોફા નામનો ખલીફ થઈ બયો તેણે વળી પોતાનું એક નવું ટોળું કર્યું હતું જે આબાસી ખલીફાનું કહેવાતું-એ ટોળાંના, કુફા શહેરના (એ સહેર અરબસ્તાનમાં છે) કેટલાક લોક જેઓ મયેક મોમીન કહેવાતા, ને જેઓ વહાણ ચલાવવાના કામમાં હોશિયાર હતા-તેઓના ઉપર દીન ચલાવનારાઓની તરફથી કેટલીક સખ્તી થવા માંડી હતી-એ સખ્તી તેઓથી ન સંખાયાને લીધે તેઓ સોદાગરને નામે તથા ધંધે રાંદેર આવી વસ્યા હતા. અહીં તેઓ નવાયતા* અથવા નાયતાને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ ક્યારે આવ્યા તે કંઈ જણાતું નથી; પણ આવ્યા પછી થોડે ઘણે વર્ષે તેઓના ઉપર પાછી જૈન તરફથી સખ્તી થવા માંડી. એ મોમના મોટા તવંગર અને જોસ્સાવાળા લોકો હતા તેથી તેઓએ દીન જગાડયું; અને રાંદેરમાં મોટી ખૂનરેજી ચાલી. આખરે મુસલમાનોનું ફાવ્યું-તેઓએ રાજ્યસત્તા હિંદુ પાસેથી છીનવી લીધી અને દહેરાંઓ ભાંગી મસીદો† બનાવી.-સને હિજરી ૬૪૧‡ ઇ૦ સ૦ ૧૨૨૫.

૩. સને ૧૫૦૦ના નવાયતા વિષે જાણવા જોગ આ છે કે સુરત શહેર નામ પાડયું છે તે તેની રાખેલી રામજની સુરજ નામની હતી તે ઉપરથી; અને સને ૧૬૦૦ના નવાયતા વિષે આમ કહેવાય છે કે નવાયતાની દોલત અને તેની સાહેબીની વાત દિલ્હીના જહાંગીરશાહને કાને પડી ત્યારે તે તે જોવાને સારૂ આ પ્રાંતમાં આવ્યો. પ્રથમ તો રાંદેરથી થોડેક દૂર તેણે મુકામ કર્યો. એક દહાડો વહાણાના પહોરમાં તે ત્યાંથી સામે પાર વેડ કરીને ગામ છે ત્યાં શિકારને સારૂ એકલોજ ઘોડા પર સવાર થઈને જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક ડેડાઓ મળ્યા તેને તેણે પૂછયું કે દિલ્હીના જહાંગીરશાહને તમે ઓળખો છો ? તેઓએ કહ્યું કે તે તો તમેજ છો. બાદશાહ અજબ થઈ બોલ્યો કે હું જહાંગીરશાહ નથી.

---

† મહાવીર જૈન શ્રાવકોનો છેલ્લો ચોવીસમો તીર્થંકર પાટણના કુમારપાળ પહેલાં ૧૬૬૯ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો ને કુમારપાળ ઇ૦ સ૦ ૧૧૭૨માં મરી ગયો તો તે (મહાવીર) ઇ૦ સ૦ની પહેલાં ૪૯૭ વર્ષ ઉપર હતો. કેટલાક ઇ૦ સ૦ની પહેલાં ૬૩૬નું વર્ષ આપે છે.

* નવી જાતના લોક નવા આવી વસેલા માટે નવાયતા. નવા આવેલાનું મુસલમાનોએ નવાયતા કહેલું લાગે છે; અને નવાયતા ઉપરથી પાછું નાયતા થયેલું. એમાંના એકને ત્યાં 'છપ્પન ઉપર ભુંગળ વાગતી' એમ કહેવાય છે. તેના ખજાનામાં છપ્પન કરોડ રૂપીઆ રોકડા ને લાખો રૂપીઆની બીજી મિલકત હતી તે તો જુદી. લોકમાં મનાય છે કે જે ખજાનામાં એટલી દોલત હોય તે ખજાનામાંથી ગેબી અવાજ નીકળ્યાં કરે છે-લક્ષ્મી સાક્ષાત્ બિરાજે છે.

† કેટલાક આરસ પહાણના પથરા (કેટલાક થોડી થોડી નકશીવાળા પણ) શ્રાવકના દહેરામાં પણ હોય છે તેવા મસીદનાં પગથીઆમા ચણી લીધા છે ને રાંદેરના મુસલમાનો કહે છે કે મૂર્ત્તિઓને અને લેખના પથરાઓને ઉંધા નાખી ઓટલાનાં અને સંડાસના પગથીઆં બનાવ્યાં છે. કુંડ વધારી હોજ કરેલા તે અને દહેરાંની મોટી મૂર્ત્તિના ગોખલાઓ જે મુસલમાનોએ રહેવા દીધેલા તે હજી છે. લેખના પથરા ચણી લેવામાં આવેલા એટલે દહેરાં બંધાયાનાં વર્ષ ક્યાંથી જાણ્યામાં આવે ?

‡ એ વર્ષ મસીદના પથરા ઉપરના લેખ ઉપરથી જાણ્યામાં આવ્યું છે.

ટંડાઓએ કહ્યું કે છાહેબ તમેજ છો. બાદશાહે કહ્યું કે તમે કેમ જાણ્યું? ટંડાઓએ કહ્યું કે અમને કોઈએ કહ્યુ નથી પણ તે તમેજ છો. એ ઉપરથી બાદશાહે કયાસ કીધો કે ટંડા આટલા સમજુક છે તો ઉંચી કિસમના લોક કેમ નહિ શાહાણા હોય? પછી બાદશાહે ટંડાઓને પૂછયું કે પેલા નવાયતાની શી વાત છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેઓની દોલત ને છાહેબીમા શું પૂછવું જાહેબ? પછી બાદશાહ ટંડાઓને કેટલાક પસાયતાં કરી આપવાનું કહીને પાછો પોતાને મુકામે ગયો. હજી વેડના ટંડાઓને પસાયતા છે ખરા.

૪. એ બાદશાહની બેગમ વગેરે રાંદેરમાં જ્યાં ઉતર્યાં હતા તે ઠેકાણું જહાંગીરાબાદને નામે અને જે ઠેકાણે પોતે ને પોતાનું લશ્કર હતું તે ઠેકાણું જહાંગીરપરાંને નામે હજી ઓળખાય છે. એમ કહેવાય છે કે જે દહાડે બાદશાહ વગેરેને નવાયતાએ ખાણું આપ્યુ હતું તે દહાડે નવાયતાની હવેલી આગળથી તે એક તરફ જહાંગીરાબાદલગી અને બાજી તરફ જહાગીરપરાલગી આવતી વખત ને જતી વખત કિનખાબના ગાલીચા પાથરવામાં આવ્યા હતા ને પછવાડેથી લુંટાવી દેવામા આવ્યા હતા. સૌનેજ રૂપાની થાળી અને સોનાના વાડકામાં જમાડથા હતા ને પછી તે તે સૌને બક્ષીસ કરી દીધાં હતા. બાદશાહને મોટા મોટા નજરાણાં કીધેલાં તે તો જુદાં. બાદશાહ ખૂબ રાજી થયો ને પછી નવાયતાને કહ્યુ કે હવે તમે કંઈ મરજી બતાવો. નવાયતો બોલ્યો કે ખોદાનું આપેલું મારી પાસે બહુ છે,--મારે કાંઈ વાતની કમા નથી બાદશાહ બોલ્યો કે કંઈ પણ બોલો. નવાયતા બોલ્યા કે મને ઘણા દહાડા થયાં હાથી હાથણાની સોબત જોવાનો હવસ છે તે પુરો પાડો. બાદશાહે દીલગીર થઈને કહ્યુ કે ઠીક છે. ને પછી મહાવતોને હુકમ કર્યો કે અમારી સવારી નર્મદા પર પહોંચે એટલે તમારે નવાયતાની મરજી પૂરી પાડવી. એમ કહેવાય છે કે એ દહાડા પછી નવાયતાની પડતી આવવા લાગી. કોઈ દહાડો વહાણ ભાગ્યાના સમાચાર આવે તો કોઈ દહાડા ઘરનું માણસ મરે એમ થવા લાગ્યુ થોડા વર્ષમાં નવાયતાનો વંશ ખરાબ હાલ થઈ મૂળથી ઉપડી જવા લાગ્યો ને આજ નવાયતાના વંશમા સમ ખાવાને એકજ ઓલાદ વગરનો ઘરડો ને બહેરો ડોસો છે. *

* એ ડોસો જેનું નામ ડોસા મીઆ તેને મેં જોયો અને નવાયતાની હવેલીની ભોથો પણ જોઈ છે. એ ડોસો પોતાના બાપદાદા નવાયતા જે ધંધો કરતા તેજ (વહાણ ફેરવવાનો) માલમનો ધંધો કરતો.

૫. જે દહાડાથી સુરત મુગલના હાથમાં ગયું તે દહાડેથી રાંદેરની હાકમી પણ સુરતના નવાબો કરવા લાગ્યા. રાંદેરમાં ફિરંગીઓ ગયાજ નથી. રાંદેર શહેર આજકાલ એક મોટું પણ પડતી હાલતમાં આવેલું ગામ માલમ પડે છે.

બાબ ૩જો;--સુરત માછીવાડો.

૧. રાંદેરના સોદાગરોના મોટાં ઝાઝ આ કાંઠે સુરતવાળે) લંગરવાર થતાં. એ કાંઠાની જગામાં માછી, ખારવા અને એવાજ બીજા લોક રહેતા ને તેથી તે માછીવાડાને નામે ઓળખાતી. એમાં એક ગઢી એટલે બુરજ ઘાટની નાની સરખી ઇમારત બાંધી હતી જયા રાંદેરની સરકાર ચાંચીઆઓને બાંધી મારી કેદ રાખતી હતી.

૨ સોદાગરોનાં ઝાઝને આ દેશી ચાંચીઆથી ઝાઝી ધારતી જેવું નહોતું, પણ જયારથી ફિરંગીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ને એઓએ ગુજરાત કાંઠે ફરતાં વહાણોને લૂટવા માંડયાં ત્યારથી સોદાગરોને ઘણીજ દહેશત લાગવા માડી. એ ફિરંગીઓ પછવાડેથી સુરતમાં મોટા વેપારી થઈ પડયા હતા ને નવાબની સાથે ઘણો વગ ધરાવી અંગ્રેજોને કોઠી ઘાલવા દેતા નહોતા. એ ફિરંગીઓનું પ્રથમ હિંદુસ્તાન તરફ આવવું થયું તે આ રીતે:--

૩ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર ચલાવી ત્યાંની દોલત પોતાને દેશ ઘસડી લઈ જવાની યુરોપખંડના લોકની ઘણા દહાડા થયા દાઢ હતી અને એને સારૂ તેણી તરફના લોકનું મન હિંદુસ્તાન સહેલથી જવાય તેવો દરીઆનો રસ્તો શોધવા તરફ સારીપેઠે લાગ્યું હતું. એ ખતમા એક કોલમ્બસ નામે જીનોઆ શહેરના રહેનારે મોટો દરીઓ ખેડયો હતો. પણ તેના શ્રમના બદલામાં તેને હિંદુસ્તાન તો નહિ પણ અમેરિકાખંડ જડયો હતો, (૧૪૯૨) તેમ પોર્ટુગાલના પોર્ટુગીઝ લોક જે આ દેશમા ફિરંગીને નામે ઓળખાય છે તેઓ આફ્રિકા ખંડના કિનારાનો શોધ કરતા હતા. તેમાંના કેટલાએક કોલમ્બસનું જોઈને વધારે છાતી ચલાવી આફ્રિકાખંડની દક્ષિણે થઈને હિંદુસ્તાન તરફ આવવાનો રસ્તો શોધ્યો;-ને એક વાસકો ડી ગામા નામે વહાણવટી ૧૪૯૮ના વર્ષમાં આ દેશના મલબાર કોસ્ટા ઉપર કાલીકટ શહેર છે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ રીતે પ્રથમ ફિરંગીઓનું આ દેશમાં આવવું થયું. એ ફિરંગી વેપારીઓએ વેપારની સાથે લડાઈનું કામ પણ જારી રાખ્યું ને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા

વધારી ગોવાને પોતાનું મુખ્ય ઠેકાણું કીધું. (ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૦માં.)

નામ પડ્યું—દંતકથા—ખરાખોટા લેખ.

ઉપર કહેલા માછીવાડાનું મોટું ગામ ને પછી મોટું શહેર કેમ થયું ને સુરત એ નામ કેમ પડયું એ વિષે દંતકથા એક નહિ પણ ઘણીએક ચાલે છે. ઘણાખરા લોક તો આમજ કહે કે "સુરત શહેર કોઈ રામજનીએ વસાવેલું છે," પણ એ વિષે કેટલાએક જણ વીગતવાર હકીકત નીચે પ્રમાણે આપે છેઃ—

૧. કોઈ "નાગર જમીનદારની વિધવા પોતાના નાની વયના દીકરા ગોપીને લઈને કોઈ કારણથી આ પ્રાંતમાં આવી માછીવાડાની આસપાસ* રહી ઉદર પોષણ કરતી. તે દિવસમાં કંચની સુરજ રાંદેરના નવાથતાની ઈત્તરાજીથી હજ કરવાના વિચારથી ઓઝ ઉપડતાં સુધી ઉપલા માછીવાડામાં રહી. તેને ગોપીની માએ ચાકરી કરી રાજી કરી. કંચની સુરજે જતીવેળા પોતાનું લાખો રૂપીઆનું જવાહીર ગોપીની માને અનામત સોપ્યું હતું, તે પાછી આવ્યા પછી ગોપીની માએ તેને તેનો માલ પાછો આપવા માંડયો, પણ તે ઘણી ક્ષયલી હતી તેથી તેણે તે લીધો નહિ. સુરજે મરતી વખત પોતાનો તમામ માલ ગોપીની માને બક્ષીસ કીધો ને કહ્યું કે મારી નામદારી વધે તેવું કંઈ કરજે."

"ગોપીએ + તે દ્રવ્યવડે મોટી હવેલી તથા વાડી બાંધી અને રાંદેરના સોદાગરો સાથે વેપાર ચાલુ કર્યો. આસપાસના પ્રાંતના લોક વેપારધંધાને અર્થે આવવા માંડયા અમે ઠરીઠામ વાસો કરી રહેવા લાગ્યા. હિંદુઓએ દહેરાં બાંધ્યાં ને મુસલમાનોએ મસીદ બનાવી. બે ત્રણ વર્ષમાં વસ્તી વધી ગઈ ને મોટી મોટી હવેલીઓ તથા શોભીતી વાડીઓ થઈ. એ હકીકતની જાણ ગુજરાતના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાના દીકરા ખલીલખાન અલકાબ સુલતાન મુજફરશાહ એને થઈ. તેણે ખુશ થઈ ગોપીને નાયકનો ખિતાબ આપ્યો અને વસ્તી વધારવાના કામમાં મદદ કરવાનું જણાવ્યું. એ બાદશાહના હુકમની ખબર રાંદેરના શેઠીઓ તથા સોદાગરોને પહોચી એટલે તેઓ ગોપીને મળ્યા ને ગોપીએ તેઓને આ તરફ આવવાની સલાહ આપી. જેને ફાવ્યું તે આવ્યા ને ઘરો બાંધી રહ્યા. દિનપરદિન વસ્તી તથા વેપારની વૃદ્ધિનો હોકારો ચોતરફ ચાલ્યો—દૂર દેશાવરથી લોક ધંધાને સારૂ અહીં આવી વસવા લાગ્યા. એ રીતે વસ્તીનો દેખાવ વિશાળ તથા શોભાયમાન થયો."

"રાંદેરના મુસલમાન સોદાગરોએ વકીલ મોકલી

---

* એ મહોલ્લાને કોઈ કેસુરબેગ, કોઈ કરામીર ને કોઈ આસુરબેગ કહે છે.

+ એ ગોપી વિષે બીજી દંતકથા આ ચાલે છે કે તે એક સુરતના રહેનાર વડનગરા ગૃહસ્થની વિધવાનો છોકરો હતો. તેણે ફારસીમાં કાબેલીયત મેળવી હતી, પણ તે કંઈ રોજગારે વળગ્યો નહોતો. રોજગારને સારૂ તે પોતાની માની સાથે દિલ્હી ગયો હતો. દિલ્હી જતાં રસ્તામાં એક દહાડો તેની મા ખીચડી રાંધવા બેઠી ને ગોપી કંઈ શાક લેવા ગયો. ગોપીને આવતાં વાર લાગી ને ખીચડી તો તૈયાર થઈ હતી. એવું બન્યું કે એક દુર્ગાચિહ્નીએ પેલી ખીચડીમાંથી એક દાણો ખાધો તે એક બેડુતે દીઠું. પછી તેણે પેલી ડોસીને કહ્યું કે આ ખીચડી મને આપ ને તું કહે તે એની કિંમત આપું—ડોસીએ ના કહી પણ પછી તેમ પૂછ્યું કે ભાઈ ખીચડીમાં એવું તે શું છે?—ત્યારે તેણે કહ્યું કે દુર્ગાચિહ્નીનું ખાધેલું ખાય તેનું ભાગ્ય ઉઘડી જાય; તારો છોકરો આ ખીચડી ખાધાથી ઘણો ભાગ્યશાળી થશે, પણ મેં તને કહ્યું છે માટે મને કંઈ આપજે. પેલીએ હા કહી. પછી પેલો છોકરો આવ્યો ને તેણે ખીચડી ખાધી. પછી મા દીકરો બંને જણ દિલ્હી ગયાં. ગોપીએ બાદશાહની કચેરીમાં જવા માંડયું, પણ ત્યાં તેની ઘણા દહાડા સુધી દાદ લાગી નહિ. એક વખત એવું બન્યું કે કચેરી બરખાસ્ત થઈ, પણ ગોપીને ઊંઘ આવી ગયેલી તેથી તે ત્યાંજ સૂઈ રહેલો; એવામાં કોઈ જરૂરનું ખત આવ્યું—બાદશાહે કહ્યું કે મુનશીને બોલાવો—એક કારભારીએ કહ્યું કે મુનશી તો ઘેર ગયા છે, પણ એક છોકરો કચેરીમાં છે તે ઘણો કાબેલ છે. જો હુકમ આપો તો બોલાવું. પછી બાદશાહે દીવાની જોતથી કાગળ પ્રથમ પોતે વાંચી લઈ ગોપીને કહ્યું કે વાંચ. તે કાગળ ઝીણો હતો તે જ્યારે બાદશાહ વાંચતો ત્યારે ગોપી જોયાં કરતો હતો—ઊંધા દસ્કત ઉપરથી પણ મતલબ ગોપી સમજ્યો હતો. ગોપી કહે કે મેં તે વાંચ્યો. બાદશાહે કહ્યું કે શું વાંચ્યું? ત્યારે તેણે મતલબ કહી દીધી. રાજાએ ખૂશ થઈને પછી તેને કેટલીક જાગીરો આપી વિદાય કીધો. પછી તે ગોપીએ સુરતમાં આવી હવેલી, વાડી, વજીફા, તળાવ વગેરે બંધાવ્યાં ને શહેરને શોભીતું કીધું.

વળી એક બીજી દંતકથા ચાલે છે કે તે અકબર બાદશાહનો કારભારી હતો. અકબરનો વખત તો ૧૫૫૬થી તે ૧૬૦૫નો છે ને જે દંતકથાની ગોપી વિષે લાંબી ટીપ છે તેમાં ગોપીનો વખત ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૬-૧૫૨૧નો આપેલો છે.

કેટલાએક કહે છે કે ગોપીનાથ નાગર હતો ને કેટલાએક કહે છે કે ગોપીનાયક અનાવલો હતો. અનાવલામાં નાયક ને વસી એવી અટક હોય છે.

અમદાવાદના મુજફ્ફરશાહને પોતાનો અહેવાલ જાહેર કીધો કે ફિરંગી લોક પોતાનાં ગ્રાબમાં આવી તોપનો માર ચલાવી અમારા ગ્રાબમાંથી વેપારનો માલ તથા વસ્તીમાંથી લોકનો માલ લુટી જાય છે ને અમને બહુ દુઃખ દે છે; માટે તે લોક બંદરમાંથી જાય તેવો ઉપાય કરવો. મુજફ્ફરશાહે પોતાના ગુલામ સંગરાકને રૂમીખાન તથા ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપી ઘણું ધન હવાલે કરી રવાને કર્યો કે તે તાપી કાંઠે કિલ્લો બાંધે.

એ કામમાં ફિરંગીઓએ હરકત કરી પણ તેઓનું ફાવ્યું નહિ. કિલ્લો બાંધ્યાની તારીખ હીજરી સને* ૯૩૧ એટલે ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૫."

"પછી પાછાં છ વર્ષમાં સેંકડો ઘરો બંધાયાં. ચૌટાં બજારો મંડાયાં અને શેરીઓ, પોળો, મહોલ્લાઓનાં નામો પાડવામાં આવ્યાં. ગોપીના ઘરની આસપાસની વસ્તીનું નામ 'ગોપીપરૂં' પડયું. સોદાગરો વસ્યા તે 'સોદાગરવાડો,' નાણાવટીઓ વસ્યા તે 'નાણાવટ' એ રીતે નામ અપાયાં. વળી ગોપીએ પોતાની નામના તથા લોકની સુખાકારીને માટે એક મોટું તળાવ ખોદાવી બંધાવ્યું—ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૬." તે તળાવ હાલ ખેતરવાડી દાખલ સુંદર બન્યું છે; ને ત્યાં એક અસલના વખતમાં બંધાયલી વાવ છે.

"વસ્તીનો વિસ્તાર જોઈ ગોપીએ જોષી પંડિતોને બોલાવી કહ્યું કે મારો ઉદય રામજની સુરજથી થયો છે માટે તેની નામના રહે એવું નામ ઠેરવવું જોઈએ. જોષી પંડિતે કહ્યું કે સૂર્યપુર—સુરજપુર—સુરજ એ નામ ઉત્તમ છે. પછી ગોપીએ ગુજરાતના બાદશાહને અરજ કરી કે 'તમારા નસીબને જોરે આ વસ્તી વધી છે. પણ કારણ તો સુરજ છે માટે એ રામજનીનું નામ કાયમ રાખવા સારૂ શહેરનું નામ સુરજ ઠરાવવું જોઈએ.' રામજનીને નામે શહેરનું નામ રાખવું એ હલકું છે એમ જાણી બાદશાહે જકારને બદલે તકાર કરી સુરત એવું નામ રાખવાનો હુકમ કીધો. એ પ્રમાણે સુરત એ નામથી આ શહેર પ્રસિદ્ધ થયું. ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૧માં"

૨. "રાંદેરના કોઈ જમીનદારની 'સુરજ' નામની છોકરીનું પેટ વધવાથી તેના સગાંએ નાત જાતમાં લાજ ન જાય તેને સારૂ કોઈ બહાને તેને તાપીને આ પાર માછીવાડા પછવાડે રાખી. ત્યાં તેને એક છોકરો થયો જેનું નામ તેણે 'ગોપી' પાડયું. પછી તેણે પોતાના ઘરનાં માણસોની મારફતે વેપાર ચલાવવા માંડયો. એ વેપારથી વસ્તી વધી અને પેલી સુરજ બાઈના નામ ઉપરથી શહેરનું સુરત એવું નામ પડયું."

૩. "રૂમશામના (યુરોપના તુર્કસ્તાનની રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલ) બાદશાહની એક સુરતા કરીને રામજની હતી. એક વખત એ સુરતા ઉપર બાદશાહની ઈતરાજી થઈ તેથી એણે તેને દૂર કરી હતી. પછવાડેથી એવું બન્યું કે તેજ શહેરના કોઈ રૂમી નામના સોદાગરે તેને રાખી. એ વાતની બાદશાહને ખબર પડતાંજ તેણે તે બંને જણને દેશનિકાલનો હુકમ ફરમાવ્યો. રૂમી પોતાની પ્યારી અને પોતાનો પૈસો માલમિલ્કત લઈ મોટાં બારકસો ભરી આણી તરફ આવ્યો. એ રૂમીને આ કાંઠો સારો લાગ્યો તેથી અહીં ઉતર્યો અને પછી કોઠી કરી વેપારનું કામ જારી કર્યું. એ ખબર મુલકે મુલક થઈ ત્યારે સેંકડો વેપારીઓએ આવી વેપાર કરવા માંડયો અને દિનપરદિન વસ્તી વધવા લાગી. એ વાતની ખબર ગુજરાતના બાદશાહને થઈ ત્યારે તેણે તેને ખિતાબ મોકલ્યો અને એ દહાડાથી તથા એ સુરતા રામજનીના નામ ઉપરથી સુરત શહેર જાણીતું થયું."

૪. "આ શહેરની જગા તો અહીંથી આઠેક ગાઉ ઉપર હાલમાં કામળેજ ગામ છે (જે મોટી નગરી કહેવાતી) ત્યાંના કોઈ હિંદુરાજાની ચૌદસેં વીઘાંની વાડી હતી. એમાં ચૌદ તો મોટા કુવા+ હતા. એ

* હીજરી સન ઇ૦ સ૦ ૬૨૨થી ચાલુ થયો, પણ હાલમાં હીજરી ને ઇસ્વીસનમાં ૫૮૪નું અંતર છે. મુસલમાની મહીનાના દહાડા પુરેપુરા ત્રીસ હોતા નથી માટે ઉપર જે ઇસ્વીસન છે તે આશરે સમજવા.

+ એ અસલ કુવાઓમાંના કેટલાક હાલ છે. એ કુવા કયાં કયાં હતા તે સઘળાનાં નામમાથી આઠ ઠેકાણાનાં નામ મારા જાણવામા આવ્યાં છે ને ખરેખર તે અસલ કુવા છેજ.—૧ સૈયદ ઈદ્રિસ આગળનો; ૨ બાગાતળાવનો; ૩ પાણીની ભીંતનો; ૪ મજુરા ભાગળનો; ૫ ગોપીપરાનો; ૬ રાણીતળાવનો; ૭ ખાજે દિવાન આગળનો; ૮ વાડી- ફળીઆનો (હાલ પુરી નાખવામાં આવ્યો છે), અને ૯ ડક્કા ઓવારાનો એ છેલ્લો કુવો ડક્કા ઓવારાથી ૩૫ ફુટ દૂર છે એવું રાંદેરના એક બુઢા મુસલમાને મને કહ્યું છે. કિલ્લો બંધાતાં પાણીના જોરને લીધે ઘણાં વર્ષ થયાં હશે એમ મેં કહ્યું હતું તે ઉપરથી તે બોલ્યો હતો કે તે વેળા પાણીનું જોર નહોતું; કિલ્લા આગળ રસ્તો હતો અને ડક્કાને ઓવારે અસલ મોટો કુવો હતો. લક્કડકોટથી તે અઠવે આડાં જતાં ને તાપી કિલ્લાથી દૂર હતી એવી વાત ઘરડાઓમાં ચાલે છે.

વાડીનું નામ સુરજવાડી હતું ને એ ઉપરથી સુરત એ નામ પડયું છે."

૫. જે વખત શહેર પુરૂં વસેલું નહિ તે વખત પહેલી દંતકથામાંના જે રૂમીખાને કિલ્લો બાંધ્યો તેણે પોતાની કોઈ પ્યારીના નામ ઉપરથી અથવા તેની ખૂબસુરતી ઉપરથી શહેરનું નામ સુરત કાં ન પાડયું હોય? એમ પણ કેટલાક તર્ક કરે છે.

૬. નામીચો તવારીખ લખનાર જેમ્સ મિલ્લ અને મુંબઈનો ગવર્નર ડંકન લખે છે કે હાલમાં જે કિલ્લો* છે તે ઇ૦ સન ૧૫૪૩માં સુલતાન મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયો છે. હાફતઈ કિલમ નામની અરબી કિતાબમાં લખ્યું છે કે હીજરી ૯૪૭માં એટલે ઇ૦ સન ૧૫૩૧માં બંધાયો છે. મરે નામનો ગ્રંથકાર કહે છે કે ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૬માં ફિરંગીઓએ દીવ લીધુ ને ત્યાંથી પછી તેઓને ખંભાત અને ગુજરાતના બીજાં બંદરો તરફ જવાનું સહેલ પડવા લાગ્યું. ૧લી દંતકથામાં કિલ્લો બાંધવાનું વર્ષ ૧૫૧૫ આપ્યુ છે-હવે નક્કી કયું? ૧૫૧૫ને ૧૫૪૩ એમાં અંતર ૨૮ વર્ષનો છે તે કંઈ ઝાઝો નથી. ૧૫૧૫માં ફિરંગીઓ સુરત તરફ આવ્યા હતા એમ ૧લી દંતકથામાં છે તો બ્રિગ્સના લખ્યા પ્રમાણે કે ૧૫૧૨માં ફિરંગીઓએ સુરત લૂટયું હતું તે ખરૂં ઠરે છે; મતલબ કે એમજ નક્કી રાખવું કે કિલ્લો કાચો ઇસ્વી ૧૫૧૫માં મુજફ્‌ફરશાહના વખતમાં અને પાકો ૧૫૪૩માં મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાએલો.

૭. ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૫થી તે ૧૫૪૩ સુધી સુરત સ્વતંત્ર હતું. માત્ર નામનું ગુજરાતના બાદશાહના અમલ તળે કહેવાતું. એ બાદશાહો પોતાના મુસલમાનોને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવાને સુરતના કિલ્લાની કાળજી રાખતા; બાકી લોકને પોતાની ખરી રૈયત દાખલ ગણતા એવું કંઈ નહોતું.

બાબ ૫મો;--તવારીખ ૧૫૪૩-૧૫૭૩

૧. ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૩ પછી ગુજરાતના બાદશાહોની તરફથી સુરતમાં નાજીમો આવી હાકમી કરતા.

૨. ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૪માં કોન્સ્ટંટિનોપલના બાદશાહ પહેલા સુલીમાને તુર્કસ્તાનની કારીગીરીની એક તોપ સુરત ખાતે મોકલી હતી; જેને અકબરે આગ્રે લઈ જવાનું ધાર્યું હતું, પણ લઈ જવી મુશ્કેલ પડી તેથી તેને અહીંજ રાખી હતી. એ તોપ સુલેમાની એ નામથી ઓળખાતી.

૩. જયારે ગુજરાતમાં ત્રીજો મુજફ્‌ફર ગાદીએ બેઠો (૧૫૬૧) ત્યારે અમીર ઉમરાવોએ દંગા ઝંડો ઉઠાવ્યાં હતાં. કેટલાએકોએ ગુજરાતને પોતપોતાનામાં વહેંચી લીધુ હતું તેમાં સુરત ભરૂચ ઝંઘીસખાને લીધાં હતાં. એ વેળા અકબરના ત્રાસથી કોઈ સુલતાન મીરજાં નામના સરદારના મહમ્મદ હુસેન મીરજાં મસાઉદ, હુસેન મીરજાં અને અલ્લી હુસેન મીરજાં એઓ ગુજરાતમાં નાસી આવી ઝંઘીસખાન સાથે રહ્યા હતા. વળી એ વખત ઐતયાદખાન જેણે અમદાવાદ લીધુ હતું તેની અને ઝંઘીસખાનની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. એમાં ઝંઘીસખાન માર્યો ગયાથી પેલા મીરજાંઓએ સુરત ભરૂચ પોતાનાં કરી લીધાં. એવામાં પાટણવાળા શેરખાં ફોલાદીની મદદથી ત્રીજા મુજફ્‌ફરે અમદાવાદના ઐતયાદખાન ઉપર ચઢાઈ કરી. એ ગભરાટથી ઐતયાદ મીરજાંઓને મળી ગયો, પણ તેજ વખત તેથી અકબરને ગુજરાત આવવાને લખી મોકલ્યું.

૪. અકબરના ત્રાસથી ગુજરાતમાં હુલ્લડ સમ્યું અને તેનો વાવટો ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૨ના નવેમ્બરની ૧૮મીએ (કોઈ સપ્ટેમ્બર કહે છે) અમદાવાદના કિલ્લા ઉપર ચઢયો. પણ મીરજાંઓ પોતાના તાબાના સુરત ભરૂચ વગેરેના કિલ્લા આપતા નહોતા માટે તેઓને કાઢવા સારૂ અકબરે ૧૫૭૩ની ૧૯મી જાન્યુઆરિએ સુરતમાં ગોપીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાણ્યા.

૫. અલ્લી હુસેન મીરજાં જે સુરતમાં હતો તેણે પોતાનો ખજાનો એક હાથી ઉપર ભરીને કોઈ રામદેવ નામના એક જાગીરદારને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પણ વાટમાં અકબરનું થોડુંક વેરાતું લશ્કર જે અહીં તહીં લૂટફાટ કરતું હતું તેના હાથમાં તે આવ્યો. એ ખજાનો અકબરે પોતે ન રાખતાં લાવનાર સિપાઈઓને વહેંચી આપ્યો. મીરજાંઓએ પોતાનું જોર કમ જોઈને ગોવાના ફિરંગીઓને તેડાવ્યા. એવું લખીને કે જો અકબર જીતાશે તો કિલેદારી તમારે હવાલે કરીશું. હવે ફિરંગીઓ અકબરથી તો બહુ બીતા, તોપણ તેઓના રાજાએ કિલ્લાની લાલચે કેટલાક માણસો મોકલ્યાં ખરાં. એવું ભણાવીને કે કિલેદારી મળે તેવો જોગ ન હોય તો અકબર પાસે જઈને કહેવું કે અમારા રાજાએ તમને નજરાણું આપવાને મોકલ્યા છે. ફિરંગીઓએ સુરત આવી અકબરનું લશ્કર જોયું કે તરત તેઓના હોશ ઊડી ગયા, ને પછી તેઓએ અકબરની મહેરબાની મેળવવાની તજવીજ કીધી.

---

* ફિરગીઓના અને ઘોઘા તરફના તથા આંગરીઆના મુલક તરફના ચાંચીઆઓના હુમલાઓને અટકાવવા સારૂ એ બહાદુરશાહ કોઈ વખત સુરતમાં આવ્યો હોય એવું જણાતું નથી.

૯. કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવામાં એક મહીનો ને સત્તર દહાડા લાગ્યા. એ દરમિઆનમાં બહારથી તે અંદર લગી સુરંગ ખોદી હતી. કિલ્લો ફોડવાની તૈયારી હતી તેટલામાં અલી હુસેન સુરત છોડી ભરૂચ તરફ જતો રહ્યો અને કિલેદાર હમજખાને અકબરને કહેવડાવ્યું કે જો તમે મને જીવતો મૂકો તો આ ઘડીએ કિલ્લો તમારે તાબે કરૂં. એ અરજ બાદશાહે કબુલ રાખી. હમજખાન અકબરની હજુર આવી ઉભો રહ્યો, પણ તે ઘણો બેઅદબ અને ભરભડીઓ માલમ પડયો તેથી તેની જીભ કાપી નાખવાનો બાદશાહે હુકમ કર્યો. બીજી સવારે એટલે તા૦ ૬ઠી માર્ચ સને ૧૭૫૩ [*] ને રોજ સુરતને કિલ્લે અકબરે લાલ નિશાન ઉડાવ્યું.

બાબ ૬ઠ્ઠો તવારીખ ૧૫૭૩-૧૬૧૨.

૧. સુરતનો કારભાર ચલાવવાને ખલીજખાનને મુકરર કરી અકબર આગ્રે ગયો ને ત્યાંથી સુરતની કામદારીની વહેંચણ આ રીતે કરી-એકને શહેરની હાકમી સોંપી ને બીજાને કિલ્લાનું તથા દરિઆઈ લશ્કરનું ઉપરીપણું સોંપ્યું. એકનો નિભાવ જમીનોની ઉપજ તથા મહેસુલ જગાતમાંથી અને બીજાનો કેટલીક ઠેરવી આપેલી જાગીરો તથા કેટલીક બીજી વસુલાતમાંથી થયાં કરે તેવું કરાવ્યું. એક હાકેમ અથવા નવાબ ને બીજો કિલેદાર કહેવાયો.

૨. પછી બાદશાહે રાજા તોડરમલને ગુજરાતના પ્રગણાંઓ મુકરર કરવાને મોકલ્યો. એ તોડરમલે અમદાવાદ વડોદરે થઈને સુરત આવી પ્રગણાં તથા તાલુકાઓ નીમી આપ્યા. તેમ, ફુરજો, ખુશકી, ફોજદારી, ટંકશાળ, ગલ્લેમંડી (અનાજનાં બજાર), કસાબી (ખાટકીવાડા), મહોતસીબી (કોઈ કોઈની જમીન ન દબાવે, ઓછું વધતું ન તોળે એવી એવી વાતની ચોકશી રાખવાનું કામ), સવાને નિધારી (કામદારોની હકીકતની ચોકશી રાખવાનું કામ), વકાયે નિધારી કામ (મુલકોની હકીકત રાખવાનું કામ), ઝવેર ખાતું, નીરખખાતું (વેચવાની જણસોના ભાવ મુકરર કરી આપવાનું કામ), કોટવાળી, ચબુતરા, નખાસ, મઝકી (બાદશાહોની તરફથી બક્ષીસ ધર્માદા આપવાનો કોઠાર), તેહેવીલદારી (નવારસા માલની હકીકત રાખવાનું કામ), વગેરે મુકરર થયાં ને શહેર આબાદ થવા લાગ્યું.

૩. જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં ઇગ્લંડમાં ઉભી થયેલી ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિ [*] વેપારીનું વહાણ નામે હેકટર, વિલિયમ હોકિન્સ કપ્તાનવાળું વિલાયતથી ઉપડેલું સુરતને બારે મોરાસુંવાળી આગળ તા૦ ૨૦ ઓગસ્ટ સને ૧૬૦૮માં લંગરવાર થયું-એજ વહાણથી અંગ્રેજોનું પહેલું આવવું હિંદુસ્તાનમાં થયું. એ વહાણમાં જહાંગીર બાદશાહ ઉપરના બે કાગળો આવ્યા હતા-એક તો કંપનિએજ લખ્યો હતો ને બીજો ઇંગ્લંડના રાજા પહેલા જેમ્સે લખ્યો હતો. એ બંનેની મતલબ આ હતી કે જહાંગીરશાહે મહેરબાનીની રાહે પોતાના મુલકમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની રજા આપવી.

૪. એ વખતે ફિરંગીઓનું દરિઆઈ જોર એટલું હતું કે જે વહાણોને ફિરંગીનો પરવાનો ન હોય તેને તેઓ લૂટી લેતા. હવે મુગલ જો અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છુટ આપે તો ફિરંગીઓ ચીડાઈ જાય અને ખાર રાખી હિંદુસ્તાનથી ઇરાન અરબસ્તાન જતાં વહાણોને લૂટી લે એ સબબથી મુગલો મોટા વિચારમાં પડયા હતા. અંગ્રેજની કોઠી ન થાય માટે ફિરંગીઓ, સુરતના કારભારીઓને લાચરૂશ્વતથી તથા વગવશીલાથી સમજાવ્યાં કરતા હતા:—ને એમાં તેઓ ચાર વર્ષ તો સારી પેઠે ફાવ્યા, પણ સને ૧૬૧૨ની ૧૧મી જાન્યુરિએ જ્યારે કપ્તાન બેસ્ટે જહાંગીર બાદશાહ પાસે સનદ લખાવી લીધી ત્યારે ફિરંગીઓ હાથ ઘસતા રહ્યા. એ સનદની મતલબ આ કે ઇગ્લાંડનો એક એલચી (વકીલ) મુગલના દરબારમાં રહે; અને અંગ્રેજોને કોઈ દુ:ખ દે અથવા તેઓનો હક ડૂબાડે તો તેવા કામનો ફેંસલો થોડે ખર્ચે પહેલો થાય; અંગ્રેજો પોતાના માલની જકાત સેંકડે ૩॥ ટકા લેખે મુગલ સરકારને આપે; વળી સુરતના નવાબ ઉપર એવો ફરમાન લખાયો કે તેણે શહેરના જે લોકોએ અંગ્રેજ સાથે વેપાર કરવો હોય તેઓ બેલાશક કરે ને તેઓનો માલ ચોરાઈ લૂટાઈ ન જાય માટે તેઓને કોઠી કરવા દેવી.

બાબ ૭મો;--તવારીખ ૧૬૧૨-૧૬૫૮

એ સનદ મળ્યા પછી તે ૧૬૫૮માં શાહજહાં

---

[*] સુરતનો કિલ્લો લીધાનું વર્ષ કોઈ ૧૫૫૪ પણ કહે છે.

[*] એ મંડળી-કંપનિ તે હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરનારી અંગ્રેજ વેપારીઓની મંડળી એને એલિઝાબેથ રાણીની, ૧૫૯૯ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે સનદ મળી હતી. ૧૬૯૩માં એક બીજી કંપનિને સનદ મળી. થોડીવાર તો એ બેને બન્યું નહિ, પણ પછવાડેથી બંને કંપનિઓ યુનાઇટેડ ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિને નામે ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૨ના ૨૨મી જુલાઈએ જોડાઈ ગઈ હતી.

બાદશાહ મરણ પામ્યો ત્યાં સુધીની જાણવા જોગ બીના આ પ્રમાણે છે:—

૧. અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે સુરતને બારે લડાઈ થઈ તેમાં ફિરંગીઓનાં ૩૫૦ માણસો માર્યા ગયાં—સને ૧૬૧૪ના જાન્યુઆરિમાં.

૨. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ રાજાની તરફથી સર ટામસ રો નામે પહેલવહેલોજ એલચી મુગલ દરબારમાં આવી બેઠો. એણે વિલાયત લખી જણાવ્યું કે થોડુંએક થયું વલંદાઓ થોડોક માલ ને થોડીક નગદી લઈને સુરત આવ્યા છે; તેઓને બેઆબરૂ કરી નાખવાની મેં સારી પેઠે તજવીજ કરી છે, પણ આગળ વેર વધી પડવાની ધાસ્તીથી હું તેઓને સુરતમાંથી સમૂળા કહાડી શકયો નથી.

૩. સને ૧૬૧૬માં વલંદાઓ નગદી ખૂબ લાવ્યા હતા તેથી તેઓને થોડા દહાડામાં ઘણો લાભ થયો ને એથી ઉશ્કેરાઈને તેઓએ પણ જહાંગીર બાદશાહની રજા લઈને સુરતમાં કોઠી ઘાલી. ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૭માં.

૪. સને ૧૬૨૨માં એક વાર સુરતને બારે વલંદાઓ, અંગ્રેજની તરફના કેટલાક વેપારીઓનાં વહાણોમાંથી ઉઘાડેછોક માલ લૂટી લઈ ગયા. જુદા જુદા ટોપી-વાળાનાં વહાણો ઉપર જુદા જુદા વાવટા હોય છે એ વાત નવાબ સરકારના જાણ્યામાં નહિ તેથી વલંદાને બદલે કેટલાક અંગ્રેજને પકડ્યા. સુરત, અમદાવાદ વગેરે જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજની કોઠી હતી ત્યાં ત્યાંનો સઘળો માલ મુગલ સરકારે કબજે કર્યો અને કોઠીને લગતાં માણસોને પણ કેદ રાખ્યાં. જ્યારે ગુનેગાર વલંદાઓ પકડાયા ત્યારે પણ પછી ઘણી ઘણી મુશીબતે અને ઘણું ઘણું આપતે છેક સાત મહીને અંગ્રેજોનો છુટકારો થયો-માણસો છૂટ્યા ને માલ પાછો મળ્યો.

૫. ૧૬૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે મોરાસુંઆળી આગળ ફરીથી લડાઈ થઈ. એ વખતે ફિરંગી પાસે નવ વહાણ અને બે હજાર લડવૈયા ડાન ફ્રાંસિસ્કો કાંતિનહોના અધિકાર નીચે હતા. પોતાની પાસે મોટું લશ્કર છે એમ જોઈને ફિરંગીએ સુરતના હાકેમ પાસે ઘણા પૈસા માગ્યા અને અંગ્રેજ તથા વલંદાનું મૂળ સુરતમાંથી કહાડી નંખાવવાની જેટલી બની તેટલી તજવીજ કરી. એ વખત નવાબ પણ ઘણો ગભરાયો હતો.

૬. એક વખત અંગ્રેજનો માલ ગાડાંમાં ભરાઈ ખુશકીએ શહેરમાં જતો હતો. તે ઉપર ત્રણ હજાર ફિરંગીઓ તૂટી પડ્યા; વળી નાની નાની મારામારીઓ તો જુદા જુદા ટોપીવાળાઓમાં રોજ થતી. એક વખત એ સઘળું અંગ્રેજ અમલદારોથી ખમાયું નહિ, તેથી તેઓએ ઠરાવ કર્યો કે 'આપણે ૮૦૦ લડવૈયા જમીન ઉપર ઉતારવા અને તક જોઈ એકદમ ફિરંગીઓ ઉપર તૂટી પડી તેઓને ઠાર કરવા અને વહાણ-માં રહેલા લશ્કરે પોતાથી થોડે દૂર દુશ્મનનું જે મોટું વહાણ છે તેનું છાનામાના લંગર કાપી નાખવું. બીજે દહાડે ઠરાવ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ સામાવાળા તૈયાર ન થયા એટલામાં તેઓને ગભરાવી નાખી ઠાર કર્યા. એક મોટા વહાણનું લંગર ભરતીની વખતે કાપી નાખ્યું તેથી તે બારકસ બીજાં વહાણો સાથે અથડાયું અને એમ ઘણાંક વહાણો ભાગી ડૂબી ગયા. અંગ્રેજો દુશ્મનની પાછળ એક માઇલ દોડ્યા અને ફિરંગીઓને ઘણું ઘણું નુકસાન કર્યું. એ લડાઈથી અંગ્રેજના ૨૦ અને ફિરંગીઓના ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા. એ ફતેહથી અંગ્રેજનું વજન શહેરમાં ઘણું વધી પડયું.

૭. ઇ૦ સ૦ ૧૬૩૬માં અંગ્રેજ કંપનિ ઘણી ગભ-રાટમાં આવી પડી. એક તો કોઈ અંગ્રેજ વહાણવટીએ મુગલની બે અરમાર લૂટી તેથી કંપનિનો માલ તથા રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦નો ખજાનો મુગલ સરકારે જપ્ત કરી કોઠીવાળાઓને પરહેજ કર્યા ને કહ્યું કે વહાણ લૂટવાનું ખરૂં કારણ નહિ બતાવો ત્યાં સુધી તમારો છુટકારો કરવામાં નહિ આવે; બીજું આ કે કંપનિના અમલદારો-એ વણકર વગેરે કારીગરોને કાપડ તૈયાર કરવાને આગલથી રૂપીઆ ધીર્યા હતા ને ત્રીજું આ કે સુરતમાં તે વખત દુકાળ પડયો હતો.

૮. ૧૬૪૯માં કંપનિને સુરતના વેપારીઓનું ઘણું દેવું થઈ ગયુ હતું તે તેઓએ રોકડે રોકડા ચુકાવી આપ્યું તેથી તેઓની શાખ ઘણી વધી ગઈ. થોડી વાર પછી આગ્રામાં ગળીની ખરીદી ઘણી ચાલી તેથી હાથ પાછો ભીડમાં આવ્યો. એ વખતે સુરતના એક શરાફે એકદમ એક લાખ રૂપીઆ ધીર્યા હતા.

બાબ ૮મો; તવારીખ ૧૬૫૮-૧૭૦૭.

૧. ઓરંગજેબના વખતમાં ૧૬૬૧માં કંપનિને માથે શાહુકારોનું દેવું ઘણું વધી ગયું હતું તેથી સુરતના હાકેમે એવું કહેવડાવ્યું કે જ્યા સુધી તમે રૈયતનું મન નહિ મનાવો ત્યાં સુધી તમારાથી કોઠી બહાર નીકળાશે નહિ ને ઘણી વાર લગાડશો તો સઘળાને સખત મજુરી સાથે કેદ કરવામાં આવશે.

૨. કંપનિને નુકસાન પહોંચાડતા એવા કેટલાએક ખાનગી અંગ્રેજો સુરતના લોક સાથે ખાનગી રીતે વેપાર કરતા હતા તેનો અટકાવ કરવાને સુરતમાં એક વડો

અધિકારી કંપનિની તરફથી ફેરવવામાં આવ્યો.—તા૦ ૧૯ માર્ચ ૧૬૬૨.

૩. એજ વર્ષમાં શહેરપનાહ એટલે માંહેનો કોટ ગ્યાસુદ્દીનરૂમી નવાબની હકુમતમાં બંધાયો. એ બાંધવાની રજા લેવાને જહાન બેગ તથા વીરજી વોરા ઔરંગઝેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા.

૪. એ કાળે સુરતની સંપત્તિનું શું પૂછવું ? એ વિષે ખબર કાઢવાને શિવાજી મરાઠાએ પોતાનો એક બહિરજી નામનો જાસુસ સુરત મોકલ્યો હતો. એથી વાકિફ થઈને સુરતની તવંગરીથી લલચાઈને નાશકનું બહાનું બતાવી શિવાજી ૪,૦૦૦ સવાર સાથે અચાનક તા૦ ૫ જાન્યુઆરિ સને ૧૬૬૪માં સુરત આવી પહોંચ્યો. એ વાત સાંભળતાંજ હાકેમ તો કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. શહેરના લોક જીવ લઈ નાઠા. થોડાએક શાહુકારોએ અંગ્રેજની કોઠી આગળ આવી પોતાના જાનમાલ બચાવવાની વિનંતી કરી તેથી તેઓ બચ્યા. એ વર્ષમાં કંપનિની કોઠીમાં ૮૭ લાખનો માલ હતો. સમીસાંજ સુધીમાં તો મરાઠાનું સૈન્ય સુરતની ચોમેર ફરી વળ્યું. કેટલાક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ત્યાં કંઈ તેઓનું ફાવ્યું નહિ. ઘણાએકે તો છ દહાડા ને છ રાત નિરાંતે શહેરને લૂટ્યાં કીધું, ને બાળ્યાં કીધું. અંગ્રેજ ને વલંદા સામે થયા ને તેઓએ પોતાનું કોઠીબાર લેવા દીધું નહિ. તેમા અંગ્રેજો તો એટલી બહાદુરીથી ઉભા રહ્યા કે તેઓએ પોતાનો તો હોયજ પણ કેટલાક વેપારીઓનો પણ માલ મરાઠાને હાથ જવા દીધો નહિ. એ વેળા અંગ્રેજનો કોઠીદાર સર જ્યોર્જ ઓકસનડન હતો. એ વખતે શિવાજી સુરતમાંથી ફક્ત સોનું, રૂપું ને જવાહીર ત્રીસ કોડનું લઈ ગયો. એને જો અંગ્રેજની ને વલંદાની કોઠી હાથ લાગી હોત તો તેને અનર્ગળ દોલત મળી હોત. જ્યારે એ લૂટ ચાલતી હતી ત્યારે શિવાજી ભાગળ બહાર હતો. એક સ્મિથ નામનો અંગ્રેજ જેને બંધવો કરી શિવાજી કને લઈ ગયા હતા તેણે છુટયા પછી કહ્યુ કે શિવાજી તંબુમાં બેઠો હતો ને પોતાના માણસોને હુકમ આપ્યાં કરતો હતો કે જે લોક પોતાની દોલત છુપાવતા હોય તેઓના હાથ ને માથાં કાપી નાખવાં. સ્મિથ લખી ગયો છે કે તે વખત સુરતનો કોટ ⊛ માટીનો હતો, ને ઈટનો બનાવવાનો નવાબને હુકમ મળ્યો હતો. ૧૬૬૭મા બંધાતો હતો એમ વળી એક જણ કહે છે.

⊛ એ કોટ, માંહેનો શહેરપનાહ સમજવો. ૩ કલમમાં ૧૬૬૨નું વર્ષ છે તે એ કિલ્લો બાંધી રહ્યાનું હોય અથવા રજા મળ્યાનું હોય.

૫. અંગ્રેજે સહેરના કેટલાક શાહુકારોને શિવાજીની લૂટથી બચાવ્યા હતા માટે તેઓની તારીફ નવાબે બાદશાહને લખી ને તે ઉપરથી કંપનિ પાસેથી ૩॥ ટકા જકાત લેવાને બદલે ૧ ટકો લેવાનો ઠરાવ થયો.

૬. સને ૧૬૭૦ની ૩જી અક્ટોબરે વળી પાછો બીજી વાર શિવાજી ૧૫,૦૦૦ ફોજ લઈને સુરત આવ્યો. એ વેળા શિવાજીનું ફાવત નહિ એવો ફોજ વગેરેનો બંદોબસ્ત હતો, પણ સપ્ટેમ્બરમાં શાહેરનો હાકેમ મરી ગયેથી તેની જગો ખાલી પડી હતી અને કિલ્લામાંના સારા લડવૈયા બીજે ઠેકાણે ગયા હતા. રૈયતને તો શું પણ કિલ્લાને બચાવી શકે એટલાં આદમી પણ તે સમે હાજર નહોતાં. શિવાજીએ ત્રણ દહાડા શહેર લૂટ્યું અને જતી વખત તે કાગળ નાખતો ગયો કે શહેરના લોક જો દરવર્ષે ૧૨ લાખ રૂપીઆ આપ્યાં કરશે તો ફરીથી તેઓને લૂટવામાં નહિ આવે. એ વખત પણ અંગ્રેજે પોતાનો બચાવ સારી રીતે કીધો હતો. વલંદાની કોઠી તો દૂર ખુણામા હતી એટલે ત્યાં તો મરાઠા ગયાજ નહિ. પણ ફ્રાસિસે * મરાઠાઓને પોતાની લાતીમાંથી જવા દીધા તેથી એક તાતાર દેશનો તવંગર સારી પેઠે લુટાયો.

૭. કોઈ મિસ્તર ફૂકે મુગલોનું મક્કે જતું એક વહાણ પકડ્યું હતુ, તેની જ્યારે ખબર પડી તે વારે મુગલ સરકાર ઘણી ગુસ્સે થઈ ગઈ. સને ૧૬૮૦માં બાદશાહે હુકમ લખી મોકલ્યો કે કંપનિ પાસે સેંકડે ૧ ટકો જકાત લેવાનું ઠર્યું છે તે પાછા ૩॥ ટકા લેવા. એટલી બધી જકાત ભરતાં કંપનિને નફો થોડો થવા માંડયો. અંગ્રેજોએ હજારો રૂપીઆ નવાબને ભેટ આપવાની ને પછી ૧ ટકો જકાત કરાવવાની તજવીજ કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એ વખતે અંગ્રેજ કંપનિને સારૂ રૂ. ૩૦ લાખની ખરીદી તો સુરતમાંજ ચાલતી. એવામાં ૧૬૮૧માં ૬ વહાણો રૂ. ૧૭ લાખની માલમતા-નગદી લઈને આવી પહોંચ્યાં; તે માલનું વેચાણ સઘળું સુરતમાંજ ચાલ્યું.

૮. એજ વર્ષમાં કંપનિના આદમીઓને ભરોંસાદાર જાણી ટંકશાળમા રૂપીઆ પાડવાનો તેમને બાદશાહે ફરમાન આપ્યો.

* ફ્રાન્સિસ એટલે ફ્રાસ દેશના લોક. ૧૬૭૦માં તેઓની લાતી હતી, એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ ૧૬૬૪ ને ૧૬૭૦ની વચમાં આવેલા, પણ એલ્ફિન્સ્ટન ગ્રંથકાર ફ્રાન્સિસની લાતી ઘાલ્યાનું વર્ષ ૧૬૮૫ લખે છે. મિલ્લ કહે છે કે ૧૬૭૧-૭૨માં ફ્રાન્સિસ પહેલવહેલા સુરતમા આવ્યા હશે

૯. ૧૬૮૭માં મુંબઈ * એ કંપનિનું સ્વસત્તાનું મુખ્ય ઠેકાણું થયું ને તે મોટું બંદર પડયું તેથી સુરત ખાતેનો વહીવટ ઓછો થવા લાગ્યો.

૧૦. એજ વર્ષમાં વલંદાઓએ પોતાના વહાણ પર અંગ્રેજી વાવટા ચઢાવી અરબી સમુદ્રમાં સુરતનાં સફરી વહાણો લૂટયાં, તેનું આળ અંગ્રેજને માથે આવ્યું.

૧૧. કોઈ સર જાન ચાઇલ્ડે સુરતના વેપારીઓ પાસે કંપનિની સાખ ઉપર હજારો રૂપીઆની ખરીદી કરી પોતાના તથા સુરતના વેપારીઓનાં વહાણો મંડાવી વિલાયત હંકરાવ્યા. થોડા દહાડા પછી તે વાંકું બોલ્યો કે મારે તો કોઈની એક પાઈ દેવી નથી. તેથી નવાબે સને ૧૬૮૮માં મિ૦ હારિસ તથા મિ૦ ગ્લેસ-મનને તુરંગમાં નાખી સઘળો માલ હરાજ કરવાનો અને ખજાનો સરકાર તિજોરી ખાતે નાખવાનો હુકમ કર્યો. એ વખત ઓરંગઝેબ અંગ્રેજ ઉપર ખૂબ ચીડાઈ ગયો હતો. તેણે જંજીરાવાળા સીદીને મુંબઈને ઘેરો ઘાલવાને રવાને કર્યો ને શહેરમાં દાંડી ફેરવાવી કે સર જોન ચાઇલ્ડને જે કોઈ જીવતો અથવા મુઓ લાવશે તેને સારી પેઠે ઇનામ આપવામાં આવશે. એ શખ્સ છુપી રીતે મુંબઈ નાસી ગયો. મુંબઈ જતાં તેણે મુગલના વળાવાની મદદથી સુરતનાં ૪૦ બારકસોને પકડી મુંબઈના બારામાં ઘાલવાની તજવીજ કીધી, એ ખબર સાંભળી સુરતમાં જેટલા અંગ્રેજ હતા તેઓને હાથે પગે બેડી ઘાલી સખ્ત મજુરી કરવાનો નવાબે હુકમ કીધો. આખા શહેરમાં તેઓ દગાખોર કહેવાવા લાગ્યા ને ફજેત ફજેત થઈ ગયા.

૧૨. એ વખતે કંપનિને ૨૦ લાખનું દેવું તો હતુંજ. તેમાં વળી ૧ લાખ ૨૦ હજાર કાપડ વણાવવાને કાઢવા પડયા એટલુંજ નહિ, પણ એક લાખની ગળી તથા છીંટ લેવાનો વિલાયતથી હુકમ આવ્યો હતો માટે તે પણ લેવી પડી. એ ગભરાટમાં અંગ્રેજની એક નવી કંપનિનું આવવું થયું, એટલામાં એક જાફર અબદુલ વેપારીના વહાણને ૧૬૯૫મા અંગ્રેજોએ લૂટયું. વળી મક્કે હજ કરવા જતા મુસલમાનોનું એક વહાણ અંગ્રેજ ચાંચીઆઓએ મુંબઈ અને દમણ વચ્ચે લૂટયું. એ સઘળી વાતથી વેપારીઓ અને મુસલમાનો જે અગાઉનાજ ખારીલા થઈ રહ્યા હતા, તેમાં વળી જાત્રે જતુ વહાણ લૂટયું તેથી તેઓ સઘળાજ અંગ્રેજ ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયા. જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજોની કોઠી હતી ત્યાં ત્યાં મુગલ સરકારની જપ્તી બેઠી. કેટલાક મોટા વેપારીઓએ તો બીજી ટોળીને મળી જઈ અંગ્રેજનો ટાંટીઓ સુરતમાંથી સહાબડો કાઢવાનો ઠરાવ કીધો. ઘણી આજીજી કરવાથી તથા પૈસા વેરવાથી કેદમાંથી તો તેઓ છૂટયા, પણ ત્રણ શરત તેઓને કબુલ કરવી પડી– કંપનિના અમલદાર બહાર નીકળતા ત્યારે નાના નાના વાવટા રાખતા તે તેઓએ રાખવા નહિ; તેઓએ હથિયારબંધ ફરવું નહિ; અને પાલખીમાં બેસવું નહિ. એ શરતથી અંગ્રેજોએ પોતાનું વજન ખોઈ નાખ્યું.

૧૩. વળી ફરીથી બંગાળેથી સુરત આવતા એક વહાણને અંગ્રેજોએ કન્યાકુમારી આગળ પકડયું ને માલ ઉતારી લીધો. તેણે ફરીને અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને વલંદાની કોઠી ઉપર નવાબની જપ્તી બેઠી અને જે રૈયત ટોપીવાળાઓની ચાકરીમાં રહેશે તેઓનાં ઘરબાર છૈયાં છોકરાં લૂટી લેવામાં આવશે એવો હુકમ કર્યો. એવા સખ્ત હુકમથી ત્રણે ટોપીવાળા અકળાઈ ગયા. કેટલાક લોક વચમાં પડયા તેથી આવું કર્યું કે ત્રણ જણ મળી રૂ. ૪૦ લાખ વહાણ લૂટવાના બદલામાં આપે. વલંદાઓએ જામીન આપી પોતાના માલ ઉપરથી જપ્તી ખસેડી અને દેવું અદા કરવાને આઠ દહાડાની મહેતલ માગી. એ આઠ દહાડામાં વલંદાઓએ તો ચૂકતે હિસાબે શાહુકારોને ચૂકવી આપ્યું.

બાબ ૯મો;-તવારીખ ૧૭૦૮–૧૭૫૯.

૧. ફરૂકશીર બાદશાહ તખ્તે બેઠા પછી સુરતના નવાબ હેદરકુલીખાને ગોપીતળાવના પત્થરો ખોદી લઈ તે વડે બહારનો કોટ બાંધ્યો, ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૭–૧૭૦૮. એ કોટ બાંધવામાં દારોગો અમાનતખાન ઉર્ફે શાહમતખાન હતો.

૨. દિલ્હીના મહમ્મદશાહના વખતમાં (૧૭૧૯–૧૭૪૮) જ્યારે સુરતમાં રૂસ્તમખાન નવાબ હતો ત્યારે મરાઠાઓની દોડાદોડ તથા લૂટફાટથી અને તેઓની સત્તા વધી જવાથી સુરતના મહાલોનું વસૂલ ઘણું ઓછું થઈ ગયું હતું. એ મરાઠાઓએ ૧૭૩૪માં સુરત સિવાય તેના તાબાનો ઘણો ખરો મહાલ પોતાનો કરી લીધો હતો અને પેશ્વા તથા ગાયકવાડ એઓએ ચોથ+

* મુંબઈ અસલ તો ફિરંગીનું, પણ જ્યારે ૧૬૬૨માં ઇંગ્લાંડનો બીજો ચાર્લ્સ પોર્ટુગાલના રાજાની છોકરી કાથેરાઇન સાથે પરણ્યો ત્યારે એની પહેરામણીમાં અંગ્રેજ રાજાને મુંબઈ પણ મળ્યું હતું. એ ચાર્લ્સે ૧૬૬૮માં કેટલુંક નાણું વર્ષે વર્ષે લેવાની શરતે મુંબઈ અને તેનો અમલ કંપનિને હવાલે કર્યો હતાં.

+સને ૧૭૬૯ની ચોથ ખાતે માધવરાવ પેશ્વા અને ફતેહસિંહ ગાયકવાડ એ બેની તરફથી ચોથ ઉઘરાવનારાઓએ ઓફિસ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટનો ખર્ચ રૂ. ૧૦,૦૦૦ બાદ કરતાં એકેક જણે પચાસ પચાસ હજાર રૂપીઆ વહેંચી લીધા હતા.

વગેરેનો લાગો ઉઘરાવવાને પોતપોતાની તરફના માણસો રાખ્યા હતાં–એક દંતકથા* જણાવે છે કે સુરતમા પેશ્વાની ચોથ ઘલાવનારો એક જગન્નાથ નામનો સુરતનોજ શેઠીઓ હતો.

૩. એ મહમ્મદશાહે નિજામઉલમુલ્ક પાસેથી માળવા તથા ગુજરાત લઈ લીધા પછી માળવાનો સુબો રાજા ગિરિધર બહાદુર+ નામે નાગરને અને ગુજરાતનો સુબો સર બુલંદખાનને રાખ્યો હતો. એ સર બુલંદખાન જયારે પોતાનો અધિકાર લેવાને ગુજરાત આવ્યો ત્યારે ત્યાનો વહીવટ કરનાર હમીદખાન જે નિજામનો ભત્રીજો થતો તે સામો થયો; પણ એણે પોતાનો કમજોર જોઈને શાહુરાજાનો કોઈ સરદાર નામે કાતાજી કદમ બાંડે જે દાહોદમા રહેતો તેની મદદ માગીને ગુજરાતની ચોથ આપવાનું કબુલ કર્યું એની મદદથી હમીદખાન જીત્યો અને પછી એણે સર બુલંદખાનના હાથ નીચેના સુજાયતખાનને મારી નાખ્યો એનું અને ઇબ્રાહિમ કુલિખાન નામના નાના ભાઈને પણ માર્યો હતો તેનુ વેર લેવાને વચલો ભાઈ રૂસ્તમઅલીખાન જે સુરતનો નવાબ હતો તે પિલાજી ગાયકવાડની સાથે બંદોબસ્ત કરી તેની મદદથી હમીદખાનની સામે લડવા ઉભો રહ્યો. એ વખત હમીદખાનને મદદ કરવાને નિજામનો પિલાજી ઉપર કાગળ આવ્યો હતો. પિલાજીએ મનમાં એવું પાપ રાખ્યું કે જેની સબળી બાજી થશે તેની તરફ થઈ જઈશું પછી મહી નદીને પેલે તીર અડાસ ગામમાં લડાઈ થઈ તેમાં પિલાજી પાસે પંદર હજાર ફોજ અને સુરતવાળા પાસે ઘણી સારી તોપો હતી. અઢાર દહાડા લડાઈ ચાલી, પણ તેમાં રૂસ્તમઅલીનુ ફાવ્યુ નહિ. ઓગણીસમે દહાડે એણે પોતાના સરદારોને પાસે બોલાવી કહ્યું કે ‘જેઓની ઇચ્છા કુટુંબ પરિવારથી સુખ ભોગવવાની હોય તેઓએ સુખેથી ઘેર જવું અને મરવું હોય તેઓએ મારી સાથે રહેવું.’ એ બોલવું સાંભળીને કોઈ કીરપાશંકર નામનો નાગર હતો તે સલામ કરી બોલ્યો કે સાહેબ આજ અમે કેવા લડીએ છૈએ તે જોજો. પછી રૂસ્તમઅલીના સરદારો મરણીઆ થઈ લડયા ને દુશ્મનની ફોજ મારી હઠાવી. પછી પિલાજીએ રૂસ્તમઅલીખાનને કહ્યુ કે તું દુશ્મનની પછવાડે દોડ. હું તોપો સંભાળું છઊં. જેવો રૂસ્તમ, હમીદખાનની પછવાડે દોડયો કે પિલાજીએ તોપનાં મોઢા ફેરવીને હમીદખાનની તરફેન કરી, સુરતવાળા ઉપર હમીદખાનનું અને ગાયકવાડનું એમ બંને લશ્કર તૂટી પડયાં. રૂસ્તમઅલીએ મોટી બહાદુરીથી પોતાનો ટકાવ કીધો, પણ પોતાનાં ઘણાં માણસ મુઆ તેથી તે એકલો પડી ગયો. આખરે નસાય તેવું નથી એમ જોઈને અને પકડાઈશ તો દુશ્મન મારા ઘણાજ બુરા હાલ કરશે એમ વિચારીને તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાનો અંત આણ્યો–ઇ૦ સ૦ ૧૭૨૫

૪ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર જે મુલકો મુગલના રાજ્યમા ગણાતા હતા તેઓના રક્ષણને માટે સુરતને બારે મુગલોએ અરમારો રાખી હતી. એ લશ્કરી અરમારનું ઉપરીપણું ઔરંગઝેબના વખતથી રાજપોરના (જંજીરાના) સીદીને મળ્યુ હતુ અને એનો ખર્ચ જે ત્રણ લાખનો હતો તે સુરતના તાબાનાં પ્રગણાંઓની ઉપજમાથી ચાલ્યા કરતો, પણ મરાઠાઓના ધૃસવાથી અને તેઓથી થએલી ખરાબીથી સુરતની પેદાસ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તેથી સીદીનો ખર્ચ નવાબથી આપી શકાતો નહોતો. એવી વખતમાં એકવાર સીદીએ પોતાનુ લશ્કર લાવી બારાને ઘેરો ઘાલ્યો ને સઘળા વેપારીઓના વહાણોને અટકાવ્યાં. વેપારીઓ નવાબ પાસે ફર્યાદ ગયા. થોડું ઘણું આપી સીદીનું મન મનાવવુ તો જોઈએ માટે ૧૭૩૫મા નવાબ તેગબેગખાને બલેશ્વર પ્રગણું તેને તાબે કીધુ અને રૂ, સુતર, ગોળ; તંબાકુ વગેરે કેટલીક ચીજો ઉપર મુકાત

*નવાબ અચ્ચનના વખતમા સુરતમા એક જગન્નાથ કરીને શેઠીઓ હતો, તે એક વખત નવાબને મળવા ગયો ત્યારે નવાબે મશ્કરીમાં તેને કહ્યું કે તને કદાચ હું હમણાં પકડી મારી નખાવું તો તારૂ આ જગાએ શુ ચાલે? તે વખતે જગન્નાથે પોતાની કમરમાથી એક પિસ્તોલની જોડ કહાડી બતાવીને કહ્યુ કે મારી પાસે આ ગોળી ભરેલા બે હથિયાર છે તેથી એવી વખતે મારનારને એકવાર મારૂ પછી હું મરૂં. નવાબે એ વાત મનમા રાખી મૂકી અને હસીને બીજી વાતો કરવા માંડી. જયારે જગન્નાથ ઊઠયો ત્યારે પછવાડેથી નવાબે અરબો પાસે તેને પકડાવીને વહાણમાં ચડાવી દીધો. તે વેળા જગન્નાથની સાથે એક મેઘો કરીને તેનો ચાકર હતો તેના હાથની રૂપીઆ ૨૦૦ની વીંટી વહાણમા અરબોને તેણે ઊતારી આપીને બંને જણ છુટા થઈ તાપીમાં પડી તરતા તરતા પેલે પાર નીકળ્યા અને સુઆળીમા એક વેરાગીને ત્યા સંતાયા. પછી તેઓ ત્યાથી વડોદરે જઈ રહ્યા. જયારે નવાબને ખબર પડી કે જગન્નાથ વડોદરે છે ત્યારે ત્યાથી પકડી મંગાવવાની તેણે તદબીર કરી જગન્નાથ પુણે જઈ પેશ્વાને મળ્યા અને પછી તેની સુરતમા ચોથ ઘલાવી. પુણેથી દયારામ ચોથીઓ સુરતમા આવ્યો ને હાલ જે દયારામ ઝવેરીની હવેલી કહેવાય છે તે તેણે બનાવી છે.

+ એનો કાકો દયા બહાદુર ૧૭૨૪માં માળવામાં મરાઠા સાથે લડયો હતો.

કરી આપી; વળી ઢોર ઉપરના વેરામાથી કંઈ આપવું કર્યું અને ટંકશાળની તથા ફુરજાની ઉપર કેટલીક લાગો કરી આપ્યો.

૫. તેગબેગખાન ૧૭૪૬માં મુઓ ને તેના પછી નવાબની ગાદીએ તેનો દીકરો સફદરખાન બેઠો અને કિલ્લેદારી પર સફદરખાનનો દીકરો વકરખાન થયો એ બંનેથી ઘણાં વર્ષ હાકમી ભોગવાઈ નહિ ૧૭૪૮મા આવું બન્યુ કે એક સૈયદ મીઆ અચ્ચન જે પછવાડેથી મોઈનુદ્દીનખાનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો ને જે તેગબેગખાનના ભાઈ બેગબરખાનની એક છોકરી સાથે પરણ્યો હતો તેણે, બેગમ તથા માજી નવાબની ધણિઆણી અને પોતાના એક સગા અલીનવાજખાનની મદદથી, વકરખાન પાસેથી કિલ્લેદારી લઈ લીધી. પછી સુરતની ઉપજની ચોથ અને બે મોરચાની મુકાત આપવાની શરતથી દામાજી ગાયકવાડની મદદ લઈ અને વળી અંગ્રેજ કંપનિની મદદ લઈ તેણે સુરતની નવાબી ઉપરથી સફદરખાનને ઉઠાડી મેલ્યો ને પોતે નવાબી ઉપર બેઠો.

૬. ૧૭૪૮થી તે ૧૭૫૨ સુધી મીઆ અચ્ચને નવાબી ભોગવી. પણ એવામાં પછી વકરખાને અચ્ચન ઉપર ચઢાઈ કરી તેથી અચ્ચનને કિલ્લામા ભરાઈ રહેવું પડયુ–પણ એ બધી ગરબડાટમાં રાજાપોરના સીદીઓમાનો એક મસાઉદ સીદી હતો તેણે કિલ્લો પોતાને કબજે કરી લીધો.

૭. વકરખાન અને અચ્ચનનો ટંટો ચાલતો તેમાં વકરખાને દામાજીને સુરતની અડધી ઉપજ આપવાનું કબુલ કરીને તેની મદદ માગી હતી; પણ કામ થઈ રહ્યા પછી અને એનો બાપ સફદરખાન જે ૧૭૪૮મા મીઆ અચ્ચનની જબરીને લીધે ઠઠ્ઠે જતો રહ્યો હતો તે પાછો આવ્યા પછી વકરખાને દામાજીને ઠેરવેલું અડધુ આપવાની ના કહી, પણ પછી આખરે આવું ઠર્યુ કે મુકાત અને બીજી પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો આપવો. ૧૭૫૨-૫૩માં દામાજીએ કેટલુક પેશ્વાને આપ્યુ તેમાં સુરતની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો જે પોતાને મળતો તેમાંથી પણ અડધું આપ્યું

૮. હવે સફદરખાનને પાછો બેસાડયો તેના અવેજમાં સીદીને ગલેમંડીની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો અને ઈન્સાફની અદાલતોની પેદાશમાથી પણ ત્રીજો હિસ્સો મળ્યા. પણ થોડા દહાડા પછી એક તરફ સફદરખાન તથા તેનો સગો અલીનવાજખાન અને બીજી તરફ સીદી એ બે વચ્ચે ટંટો ચાલ્યો–તે વખતમાં એટલે ૧૭૫૭ના જાન્યુઆરિમાં તે બે અને કંપનિના અધિકારી એલીસ વચ્ચે સીદીને કાઢી મુકવાના કોલ-કરાર થયા–આ રીતે કે કિલ્લો નવાબને મળે અને લશ્કરી અરમારો કંપનિને મળે ને એના ખર્ચને માટે નવાબ દર વર્ષે લાખ રૂપીઆ આપ્યાં કરે. પણ પછી કેટલાક કારણોને લીધે તે ઠરાવ અમલમાં આણવો કંપનિની તરફથી બંધ રહ્યો હતો એવામાં નવાબ અને અલીનવાજ વચ્ચે કંઈ વાધો પડયો અને અલીનવાજે નવાબી મેળવવી ધારી એ ખટપટમા સીદી અને વલંદા તેની મદદે થયા હતા. વળી અલીનવાજની સામા ફારિસખાન ઉભો થયો હતો અને એને સફદરખાન તથા મરાઠા એઓ મદદ કરતા હતા. એટલામા સફદરખાન એકાએક મરી ગયો (કોઈ કહે છે કે અલીનવાજે ઝેર ખવાડયુ તેથી) ૧૭૫૮ના જાન્યુઆરિમા સફદરખાન પછી અલીનવાજ ગાદીએ બેઠો. તેમ, મસાઉદ સીદી જે ૧૭૫૬મા મરી ગયો હતો તેના વારસ દાખલ સીદી હમેદખાન કિલ્લેદારી લઈ બેઠો હતો.

૯. એ વખત સુરતના લોક અલીનવાજ તથા સીદીના જુલમથી એટલા તો નારાજ થયા હતા કે તેઓએ અલીનવાજ નવાબી પર બેઠો તેજ મહીનામા એલીસને કહ્યું કે કંપનિ જો કિલ્લો અને દરિઆઈ લશ્કર પોતાને તાબે રાખે તો તેના ખર્ચને વાસ્તે બે લાખ રૂપીઆ ઉપજમાથી આપીએ ને તેટલામાં જો કંઈ ઓછું પડે તો તે અમે અમારી ગાંઠથી પાંચ વર્ષ સુધી આપ્યાં કરીએ, પણ મરાઠાની ધાસ્તીથી એલીસે તે વાત ઝાઝી મન ઉપર લીધી નહિ. મરાઠાની ધાસ્તી આટલા સારૂ કે તેઓએ પણ સુરત પોતાને તાબે કરી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

૧૦ કંપનિની તરફથી ઢીલ થવાથી મોઈનુદ્દીનખાન જે ૧૭૫૨માં વકરખાનથી હારીને મુંબઈ જતો રહ્યો હતો તેણે ઘણી ખરી તો જાત મહેનતથી થોડીઘણી સીદી હમેદ કિલ્લેદારની મદદથી અને પોતાના સાસરીઆની વગથી ૧૭૫૮ના ડિસેમ્બરમા અલીનવાજને નવાબી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો ને પોતે બેઠો.

૧૧. ૧૭૫૮માં ફારિસખાનને મદદ આપવાને કંપનિએ કબુલ કીધું હતું ત્યારથી તે મોઈનુદ્દીન પાછો નવાબી ઉપર બેઠો ત્યાં સુધીના દરમિઆનમા સીદીઓએ અંગ્રેજ ઉપર કેટલીક જુલમ ગુજાર્યાં હતો, પણ તેની દાદ કિલ્લેદાર સીદી અને નવાબ કાન ઉપર લેતાજ નહિ; તેથી કંપનિએ ૧૭૫૯ની શરૂઆતમા ફારિસખાનને ગાદી આપવાનો અને પોતે કિલ્લેદારી

તથા લશ્કરનું ઉપરીપણું લેવાનો જે આગળનો કરાર તે પાછો તાજો કર્યો-વધારે આ કે એમ કરતા અગર ફારિસખાનને નવાબી ન મળે તોપણ તેને નાયબ નવાબ તો કરવોજ કરવો. એ છેલ્લી વાતને સીદી જાફર તથા વલ્લી અલ્લીએ અને કેટલાએક ફારિસખાનના દોસ્તોએ ઉત્તેજન આપ્યું ને લડાઈની તૈયારી થઈ. અંગ્રેજો સુરતને બારે ગયા અને મરાઠા સામા ન થાય તથા સીદીને મદદ ન આપે માટે તેઓએ નાના પેશ્વા તથા દામાજી ગાયકવાડ અને મરાઠાની અસ્મારના ઉપરી નારોપંત એઓને કાગળો લખ્યા કે સુરતસંબંધી તમારા જે વાજબી હક્ક તથા ફાયદા છે તેમા અમે કશોએ હાથ ઘાલવાના નથી માટે તમારે આ અમારી ખટપટથી દૂર રહેવું.

૧૨. એ ગભરાટમા મોઈનુદ્દીન કંપનિવાળા એર સ્કિનને જઈ મળ્યો કે તમે જો હંમેશાને માટે મને નવાબી ઉપર કાયમ રાખો તો હું સીદીની સામા તમને સારી રીતે મદદ કરૂં પછી તરતજ મુંબઈથી ૮૦૦ ગોરૂં પાયદળ, ૧૫૦૦ કાળું પાયદળ અને તોપદારૂ-ગોળાવાળાની એક ટુકડી એ સાં ૧૫મી ફેબ્રુઆરિએ આવી પહોચ્યું.

૧૩ પછી તા૦ ૪ માર્ચ ૧૭૫૯ને રોજ સઘળાએ મળીને ઠેરવ્યુ કે કંપનિ બડી ધામધૂમથી મોઈનુદ્દીનને નવાબની ગાદી પર બેસાડે અને ફારિસખાન નાયબ નવાબ થાય. પછી કંઈ લડાઈ થઈ નહિ-સીદી નરમ પડી ગયો, અને એણે દરિઆઈ લશ્કર તથા કિલ્લો એ કંપનિને આપી દીધા અને મોઈનુદ્દીનખાન નવાબ થયો

૧૪. તા૦ ૪થી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હીના પાદશાહે કંપનિને કિલેદારીનો અને દરિઆઈ ઝાઝોના ઉપરી-પણાનો અને તેના ખર્ચમાં મોઈનુદ્દીન બે લાખ રૂપીઆ આપ્યા કરે એવો ફરમાન મોકલ્યો. એ દહાડેથી સુરતના કિલ્લા પર બે વાવટા ચઢવા લાગ્યા-એક મુગલ સરકારનો ને બીજો કંપનિ સરકારનો.

બાબ ૧૦મો;-તવારીખ ૧૭૫૯-૧૮૦૦.

૧ મોઈનુદ્દીનખાન ૧૭૬૩ની ૨૭મી ફેબ્રુઆરિએ મુઓ. ત્યાર પછી તેની ગાદીને માટે ચાર જણ ઉભા થયા —મોઈનુદ્દીનનો દીકરો, ફારિસખાન નાયબ, આગળનો નવાબ અલીનવાજખાન અને એક નુરૂદ્દીન અલીખાન. મોઈનુદ્દીનનો દીકરો સારા સ્વભાવનો હતો, પણ તેના મસલતીઆ નઠારા હતા; અને એમાના એક અમીરૂદ્દીન બક્ષી ઘણો તામસી ને હુલ્લડીઓ હતો. એ વેળા કિલેદારી તો કંપનિના હાથમા હતીજ મોઈનુદ્દીનને નવાબ તથા ફારિસખાનને નાયબ નવાબ કંપનિએજ ઠેરવ્યા હતા એટલે કંપનિ સરકાર તો ખટપટમાં હતીજ. નવાબના લશ્કરમા ટુકડીઓ બંધાઈ હતી અને અંગ્રેજી લશ્કર તો ટાંપી રહ્યુ હતું કે કયારે બંગાળાની સરકારના હુકમ આવે કે હુલ્લડ સમાવીએ. ઘણા દહાડા ઘોળાઘોળ થયા પછી વડી સરકારનો હુકમ આવ્યો કે માજી નવાબ મોઈનુદ્દીનના દીકરાને ગાદીએ બેસાડવામાં આપણને ફાયદો છે માટે એને ગાદીએ બેસાડવો અને બીજા સામા થાય તો તેઓની સામે લડવામાં આપણા લશ્કરે મદદ કરવી. એ હુકમ મુજબ દિલ્હી સરકારની સનદની વાટ ન જોતાં કંપનિએ માજી નવાબના દીકરા મીર કુતુબુદ્દીનને મીર હફીજુદ્દીન હમીદખાન બહાદુરનો ખિતાબ આપી ગાદીએ બેસાડયો-તા૦ ૧૪મી માર્ચ ૧૭૬૩. એ નવાબ, કાયમુદ્દોલાના નામથી ઓળખાતો. દિલ્હીની સનદની વાટ ન જોવાનું કારણ આ કે તે વખત ત્યાંના બાદશાહની સત્તા નબળી થઇ ગઈ હતી, ને તેઓની તરફથી એક વકીલ ‡ જે સુરતમાં મોકલવામા આવતો હતો તે પણ મોકલવો બંધ કરવામા આવ્યો હતો

૨. હફીજુદ્દીનખાનની હકુમતમા ફારિસખાન નવાબ ૧૭૭૦ની ૭મી નવેમ્બરે મરી ગયો તેની જગાએ તેના છોકરા લાયક નથી એમ જાણીને અને અમીરૂદ્દીન બક્ષી તો નવાબનો ભાઈ છે તેથી વખતે ગડબડ કરે; માટે અલીનવાજખાન જે એક વખત આગળ નવાબ થયો હતો તેને કંપનિએ નવાબ ઠેરવ્યો. ૧૭૭૭માં એ અલીનવાજ પણ મરી ગયો. એના પછી નાયબની જગાની જરૂર નથી ને બે લાખ રૂપીઆ નકામા જાય છે એવે બહાને તે જગા કંપનિએ કાઢી નખાવી.

૩. ગણેશપંત નામે એક મરાઠો સરદાર જેને તાબે કોકણ હતુ તેણે ત્યાંથી નીકળી આવી સુરત અઠ્ઠાવીસીનાં ઘણાંક પ્રગણા લુટયા અને સુરતની લગભગ આવી લુટફાટ કરવા માંડી, પણ લેફટેનન્ટ વેલ્સે થોડાક ઘોડે-સવાર લઈને તેની સામા જઈ સને ૧૭૭૮ની તા૦ ૨૨મી એપ્રિલે સાંજરે ચાર વાગતે તેનું લશ્કર વીખેરી નાખ્યુ ને સૌ કરતાં વધારે મરાઠાઓને મારી કાઢયા. એ વખતે ગણેશપંત પોતે પણ જખમી થયો. વેલ્સે તેની ત્રણ તોપો સુદ્ધાં સઘળો સામાન લઈ લીધો. પછી એ દક્ષિણ તરફ વળ્યો, અને પારનેરા,

---

‡ એ એલચી અથવા બાદશાહની તરફનો દિવાન સુરતમા રહેતો. નવાબ તથા કારભારીથી [illegible] તે બાદશાહને લખતો-પછી કોઈ ફર્યાદ હોય કે ન હોય. બાદશાહી ફરમાનો, એ એલચીની મારફતે નવાબને પહોચતા.

બગવાડા, તથા ઈંદરગઢ એ ત્રણ કિલ્લા જે દમણ પાસે હતા તે એણે જીતી લીધા.

૪. એ નવાબના વખતમાં વડી સરકારનો કંપનિ ઉપર આવો હુકમ આવ્યો કે નવાબની પેદાશ કેટલી છે તે બરાબર જાણી લઈને આપણા દફતરમા નોંધી રાખવી, અને નવાબ નવા કર મૂકવા ધારે તો તે મૂકવા દેવા નહિ. તેમ, જે છે તેમાં કંપનિની સલાહ વિના તેને કંઈ ફેરફાર પણ કરવા દેવો નહિ.

૫. એ વખત, કંપનિની પેદાશ ઘણી વધી ગઈ હતી. ને વેપાર પણ સારો ચાલી રહ્યો હતો; પણ નવાબનું જોર છેક નબળું પડી ગયુ હતું.

૬. સને ૧૭૯૦ના માર્ચમાં મીર હફીજુદ્દીન મરણ પામ્યો. એને બે છોકરા હતા. મોટો મીર નિઝામુદ્દીન ૩૫ વર્ષનો અને નાનો મીર નસીરૂદ્દીન ૩૦ વર્ષનો હતો એ વખતે કંપનિએ બંગાળાની સરકારને લખ્યુ કે હવે કોઈને નવાબ કરવો નહિ અથવા જો કરવો તો શહેર તથા અંદરની સંભાળ જે આપણાં લશ્કર તથા દરિઆઈ ફોજથી થાય છે તેનો અડધોઅડધ ખર્ચ સાડાત્રણ લાખ નવાબ આપે એવું ઠેરવવું અને રેલથી તથા નુકસાનને અટકાવવાનો ખાઈ વગેરે ખોદાવવાનો ખર્ચ સાઠેક લાખ થશે તે તે આપે. બંગાળાની સરકારને એવો જવાબ વાળ્યો કે નવાબને ગાદીએ બેસાડવાને બીજી કબુલાતો હાલ કરાવવી નહિ.

૭ વળી પ્રથમ તો આવું જરૂરનું વિચારમાં આવ્યુ હતુ કે સિંધીઆની મારફતે દિલ્હીના બાદશાહના ફરમાનથી નવાબને ગાદીએ બેસાડવો—ને સિંધીઆને નવાબે ૨૦ હજાર રૂપીઆ નજરાણામા આપવા. એ રૂપીઆ તો નવાબે નાખુશીથી ૧૭૯૦ના સપ્ટેમ્બરમા આપવા કાઢયા. પણ સિંધીઆને વધારે જોઈતા હતા અને તેથી દિલ્હીથી સનદ મળતા વાર લાગે તેવું છે એવું જોઈને બંગાળાની સરકારે લખી મોકલ્યુ કે કંપનિ સરકારની તરફથી નિઝામુદ્દીનને નવાબી પર બેસાડવો—ને એ રીતે ૧૭૯૨ની ૨૯મી ડિસેમ્બરે નિઝામુદ્દીન ગાદીએ બેઠો.

૮. નિઝામુદ્દીન નવાબ ઘણો રોગી હતો. તેણે ખાટલામા સૂતાં કારભારીઓને વશ પડી હકુમત કીધી. ચાડીઆ લોક ફાવી ગયા. નવાબે તેઓની જુઠી ખબરો ઉપરથી લોકને દંડવા માંડ્યા ને એથી વેપારીઓના મન ઘણા દુખાયા. કેટલાક સોદાગરો ખસી ગયા. વેપારવધો ઓછો થવા લાગ્યો. ખુશકી તુરજાની આમદાની નવાબના કારભારીઓએ તથા સગાંઓએ ઉચાપત કરી લઈને સરકાર ખજાને ખોટ દેખાડવા માંડી.

૯. સંવત્ ૧૮૪૭ સને ૧૭૯૧મા મોટો દુકાળ પડયો હતો, જે સુડતાળાને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. સને ૧૭૯૭માં તાપીમા ઘણીજ મોટી રેલ આવી હતી.

૧૧. એ નવાબના વખતમાં સ્વીડન દેશના કેટલાક વેપારીઓ સુરતમા વેપારની કોઠી ઘાલવાને આવ્યા હતા, પણ તેઓનુ કંઈ ફાવ્યું નહિ તેથી તેઓ થોડાં વર્ષ રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૨. વળી જર્મનિના શહેનશાહે પણ મિ૦ વિલીઅમ બોટ્સને કેટલાક વહાણ આપી સુરત મોકલ્યો હતો—એઓ પણ થોડા વર્ષ ભાડાનાં ઘરમા રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૩. અંધાધુધીનો કારભાર અને દુકાળ વગેરેથી આવેલી મુફલસીને લીધે શહેરની આમદાની ઘટી ગઈ હતી ને નવાબને કરજ કરવું પડયુ હતુ, તેમ કિલેદારીનો ખર્ચ ઘણો થઈ ગયેલો ને નવાબથી તો હપ્તો ભરાય નહિ તેથી કંપનિ ઘણી ચીઢાઈ ગઈ હતી. આખરે ૧૭૯૭મા કંપનિએ નવાબને એ વાતની તાકીદ કરી કે અંધાધુંધીનો કારભાર ન ચાલવા દેતા પોતાનું તથા રૈયતનું ભલુ થાય તેમ તેણે કરવું અને બીજું આ કે જયા લગી નવાબ કંપનિનુ કરજ અદા કરી રહે ત્યાં લગી તેણે દર હફ્તે વધારે વધારે રકમ ભર્યા કરવી; તેમ ખર્ચ ઓછો કરી નાખવામાં કંપનિએ નવાબને થોડું લશ્કર ઓછુ કરી નાખવાનુ લખ્યુ. એ શરતો નવાબે કબુલ ન રાખતાં પાછુ લખ્યુ કે 'તમારે અમારી હકુમતમા હાથ ઘાલવાની જરૂર નહિ.' પછી જેમ સીદી નવાબને સતાવતો હતો તેમ કંપનિએ સતાવવા માંડયો ને આખરે દર વર્ષે લાખ રૂપીઆ અને બીજા ત્રીસ હજાર આપવાનું કંપનિએ નવાબ પાસે કબુલ કરાવ્યુ, પણ એ બાબતના કોલકરાર થતા હતા તેટલામા ૬૦ સ૦ ૧૭૯૯ની ૮મી જાન્યુઆરિએ નિઝામુદ્દીન અકાએક પાણી જેવું ઓકીને મરી ગયો. એ નવાબ બક્ષીની છોકરી હાફીઝા બેગમ સાથે પરણ્યો હતો અને એના પેટનો તેને એક છોકરો થયો હતો; તે પણ થોડા દહાડાનોજ થઈને મરી ગયો હવે મરનારનો ભાઈ જે નસીરૂદ્દીન તે નવાબીનો દાવો કરવા લાગ્યો.

૧૪. એ વખતે કંપનિની સત્તા એટલી તો વધી ગઈ હતી કે તેઓની હા થયા વિના નવાબ થવાની આશા રાખવી ફોકટ હતી. મીર નસીરૂદ્દીને ગવર્નર ડંકનને લખ્યુ કે મારા ઘરડાઓએ પોતાના કુટુંબ કબીલા કંપનિની સંભાળમાં સોપ્યાં છે માટે કંપનિએ મને

ખરા વારસ દાખલ નવાબી ઉપર કાયમ રહેવાની મંજુરિઆત આપવી (તા. ૯મી જાન્યુઆરિ ૧૭૯૯.)

૧૫. એના જવાબમા ડંકને લખ્યુ કે કંપનિનો વડો (સુરતમા) મિ૦ સીટન છે તે તમને સઘળું કહેશે.

૧૬. ફેબ્રુઆરિની ૯મીએ ડંકને સીટનને લખ્યું કે 'નવાબ, કંપનિની મંજુરિઆત મેળવવાને કેટલે લગી ચાલ્યો આવવાને ખુશી છે? ખબરદાર, જ્યાં સુધી આપણી સઘળી શરતો કબુલ ન કરે ત્યાં સુધી નસીરુદ્દીનને નવાબનું માન ન આપવું; શાહેરના ઇન્સાફના ખાતામા પણ જરૂર જાણીએ તો વચમા પડીએ; તેણે જલદીથી હપ્તા ભરવા માંડ્યા નહિ તો ૯ની રીજમીટ ઉભી થાય છે તેને આપવાને કંપનિ પાસે ફંડ નથી'.

૧૭. માર્ચની ૧૮મીએ સીટનને લખ્યુ કે હવે થોડા દહાડામા.

૧૮. માર્ચની ૧૯મીએ ડંકને સીટનને લખ્યુ કે નસીરૂદ્દીન ફક્ત પોતાના બાપે જે આપવાનુ કબુલ કર્યુ છે તેટલુજ આપે છે એ કંઈ તેની પોતાની તરફનું ન કહેવાય, અને આપણે વધારે માગવાનો હક છે ઇન્સાફના કામમા પણ કેટલોક હક આપણને મળે.

૧૯. એપ્રિલની ૧લીએ સીટને ડંકનને લખ્યું કે નસીરૂદીન હમણાં બદલાઈ ગયેલો માલમ પડે છે—આગળ તે નરમ અને આપણા પર આધાર રાખતો હોય તેવો દેખાતો, પણ હાલ તો તે પોતાના દરજ્જાને પોતાનો હક સમજે છે; ને એના કાગળની ઈબારત ઉપરથી મને લાગે છે કે એને તો કોઈ છુપા મસલતીઆ મળ્યા છે. બીજી સઘળી વાતમા મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને ખુશી છે, પણ નાણાની વાતમા તે કંઈજ કબુલ કરતો નથી. મેં તેને એટલે લગી કહ્યુ કે 'નસીરૂદ્દીન અમે જે માગીએ છૈયે તે જો તમે નહિ આપો તો અમે ઘણા નાખુશ થઈશુ, ભરૂચના નવાબનો છોકરો કેવે હાલે સુરતમા ફરે છે તે જોયુ?'

૨૦ એપ્રિલની ૧૮મીએ ડંકને સીટનને લખ્યુ કે નસીરૂદ્દીનને નવાબની ગાદીએ બેસવું હોય તો તેને આટલા રૂપીઆ આપવાની ફરજ છેજ.

૨૧. ઑગસ્ટની ૧૮મીએ સીટને ડંકનને લખ્યું કે—'મેં માજી નવાબના ભાઈ પાસેથી એક લાખ કરતા વધારે રૂપીઆ કઢાવવાની મહેનત લેવામા કંઈ કસર રાખી નથી મારી ખાતરી થઈ છે કે તેની પાસે પુંજી નથી-હોય તો તે આપ્યા વગર રહે નહિ. હું જીવને સટ્ટે ખાતરીથી કહુ છઉં કે એક લાખ રૂપીઆ કરતા વધારે મળનાર નથી—પછી જો લશ્કર લાવી જોરજુલમથી લો તો મુખત્યાર છો. નવાબના વંશ પાસેથી નવાબી લઈ લેવી અને તેને કંઈ પેન્શન દાખલ આપવું એ વાત મારા વિચાર પ્રમાણે તો ભરોસો તોડવા જેવી છે. હું નથી ધારતો કે પેન્શન આપ્યાથી અને રાજ દરબાર વધારવાથી કંપનિને હાલના કરતાં કંઈ પણ વત્તારે ફાયદો થાય. કંપનિ સરકારની કિલેદાર થવાની શુ મતલબ હતી? ગમે તે મતલબ હોય, તો પણ તે હમણા તેજ છે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર નથી નવાબના ભાઈ નસીરૂદ્દીન વર્ષે જે એક લાખ રૂપીઆ કંપનિ સાથે કોઈ પણ શરત કર્યા વિના આપવા કબુલ કરે છે તે ઠીક છે; કેમકે તેમા કિલેદારી વગેરેની ઉપજ કરતાં દર વર્ષે રૂપીઆ ૨૫૦૦૦નો વધારો છે. એટલું છતા પણ હજી સરકાર સંતોષ પામતી નથી, અને વત્તારે લોભ કરીને લેવા ચહાય છે. રૈયત હમણાં એટલી તો ગરીબ થઈ ગઈ છે કે નવાબ જો કંપનિને વધારે આપવું કબુલ કરે તો તેમાં રૈયત છેકજ નિચોવાઈ જાય.

૨૨. સને ૧૮૦૦ની ૧૦મી માર્ચે ગવર્નર જનરલ લોર્ડ માર્નિંગટન ઉર્ફે માર્કિવસ આવ્ વેલ્સલી એણે મુંબઈના ગવર્નર ડંકનને લખી મોકલ્યુ કે 'નવાબને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવો અને હાકમી તથા વસુલાતનો તમામ કારભાર અંગ્રેજે કરવો.' એ હુકમની સાથે કેટલાંક કારણો બતાવ્યા હતા કે '૧૭૫૯મા મોઈનુદ્દીન સાથે કરાર થયા છે તે કરાર તો ફક્ત મોઈનુદ્દીન વાસ્તે હતા, તેના વારસોને વાસ્તે નહિ, ને જ્યારે અંગ્રેજ કોઈ ચોકસ કોલકરારથી બંધાએલા નથી ત્યારે નવાબની ગાદી કાઢી નાખવાને અંગ્રેજ સરકાર મુખત્યાર છે શાહેરને બહારના દુશ્મનોથી બચાવવાના નવાબ પાસે સાધન નથી હાલમા દંગા થાય છે, જુલમથી લોકોના નાણાં લેવામાં આવે છે, વસુલાતના કામમા ઘણુ અંધેર ચાલે છે, ઇન્સાફના કામમા લાંચ રૂશ્વત તરફદારી થાય છે અને ફોજદારી પોલિસનું પણ ઠેકાણુ નથી તેથી રૈયતની ખરાબી થાય છે; અને એ ખરાબીના અટકાવ તથા રૈયતની સુખાકારી શાહેરનું ઈન્સાફ ખાતું ને લશ્કરીખાતુ અંગ્રેજ સરકારને હાથ આવેથીજ થશે, માટે નવાબ પાસેથી હાકમી છીનવી લેવાને અંગ્રેજ સરકારનો હક તથા તેની ફરજ છે. સુરતનો નવાબ કંઈ ખુદ રાજા નથી, પણ મુગલ સરકારની વતીનો છે. હાલ કંપનિના અમલદારોએ આણી તરફ મુગલનું સઘળું રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લીધુ છે ને તે મુગલ સરકારની માફક રાજ્ય ચલાવે છે, તેથી તેઓનો પણ સુરતની હાકેમી ઉપર મુગલ સરકાર જેટલોજ હક છે.

૨૩ તા૦ ૨૭ મેએ ગવર્નર ડંકન સુરત આવ્યો

ને પછી તરતજ તેણે બક્ષી, નવાબનો દિવાન કીરપારામ અને રાજકાજમા સત્તા ધરાવતા એવા બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોને પોતાની તરફના કરી લઈ તા૦ ૯મીએ નવાબને તેડાવ્યો અને પોતાનું આવવાનું કારણ કહી સંભળાવી તાકીદથી જવાબ માગ્યો.

૨૪ ત્રણ ચાર દહાડા ડંકને નવાબ, બક્ષી અને કીરપારામ સાથે ઘણીએક ખટપટ કરી. તેમાં એક વખત નવાબે કહ્યું કે હાકમી આપી દેવાની વાત મારાથી કબુલ થાય તેવી નથી, કેમકે મારા તમામ જાતભાઈઓ આ શહેરને બાબુલમક્કા (મક્કાના દરવાજો) કહે છે તે બીજા ધર્મના હાથમા ગયેથી હું બેઆબરૂ થઈ જાઉં. પણ અંતે બિચારા નસીરૂદીને જોયુ કે મારાથી સામુ થવાય તેવું તો છે નહિ ને કંપનિ તો છાતી ઉપર ચઢી આવી છે માટે હા કહેવી એજ સારી વાત છે નવાબે ડંકનને ખોળે માથું મૂકીને કહ્યુ કે કહેશો તેમ મારે કબુલ છે, પણ જોજો તમને હું મારા પોતાના સમજું છઉં.

૨૫ પછી તા૦ ૧૩મીએ સામસામા કોલકરાર થયા. તેમાં મોટો છકર આટલો કે નવાબ શહેરની તમામ હાકમી કંપનિને આપી દે અને કંપનિ નવાબને તથા તેના વારસોને નામના ગાદી ઉપર બેસાડી વર્ષે દહાડે લાખ રૂપીઆ આપ્યા કરે; વળી વસુલમાંથી ખર્ચ બાદ કરતા અને મરાઠાઓને ચોથ આપવી પડતી તે બાદ કરતા જે બાકી રહે તેનો પાચમો ભાગ પણ કંપનિ નવાબને આપે

૨૬. કરારનામા મુજબ ગવર્નર ડંકને મીર નસીરૂદીનખાનને તા૦ ૧૪મીએ શિરસ્તાના ઠાઠમાઠથી ગાદીએ બેસાડયો અને ૧૫મીએ પોતાની તરફનુ જાહેરનામુ ફારસી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામા કાઢ્યુ.

૨૭. જાહેરનામાની મતલબ—૧. ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૦ને તા૦ ૧૩મી મેને રોજ નવાબ મીર નસીરૂદીનખાન અને કંપનિ સરકાર વચ્ચે જે કોલકરાર થયા છે તેમા નવાબે કબુલ કર્યુ છે કે મે સુરત શહેર અને તેના તાબાના મુલકની હાકમી તથા ઉપજ હમેશને સારૂ કંપનિ સરકારના અખત્યારમા આપી છે; ને તમામ વસુલાતનો, દિવાની ફોજદારીનો અને લશ્કરના કુલ કારભાર હવેથી તે ચલાવશે માટે, શહેરના અને શહેર તાબાના પ્રગણાના સઘળા લોકોને ખબર આપવામા આવે છે કે તા૦ ૧૫ મે ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૦ તા૦ ૨૨મી માહે જિલ્હેજ સને હિજરી ૧૨૧૪ને વાર ગુરૂ એ દિવસથી શહેર અને શહેર તાબાના પ્રગણાઓમા ફક્ત એકલી કંપનિ સરકારનુંજ રાજ્ય ચાલશે. ૨ અટવડે ચ[illegible] [illegible] પગણાના મુસ્ત તથા મુગલાઈના કલેક્ટર નીમવામા આવ્યો છે, અને અલેક ઝાંડર રામ્સે એને શહેરના જડજ અને મેજીસ્ટ્રેટ નીમવામા આવ્યો છે; એ બે ખાતામા જે જે માણસો છે તેઓએ નવા ઠરાવ થયા સુધી ઉપર લખેલા ઉપરીઓના હુકમ તરે કામ કર્યાં કરવું. સુરતનો તમામ કારભાર લઈ લેવાની કંપનિ સરકારની મતલબ આટલીજ છે કે જાનમાલની સારી સંભાળ માટે રૈયતને અદલ ઇન્સાફ મળે—તા૦ ૧૫ મે સને ૧૮૦૦.

૨૮ એ રીતે સુરતનો રાજકારભાર કંપનિ સરકાર કરવા લાગી તોપણ નવાબ મોટા જાગીરદાર દાખલ શહેરમા મોટો ગણાતો એ નસીરૂદીનખાન સને ૧૮૨૧ના સપ્ટેમ્બરમા મુઓ ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો મીર અફઝુલુદીનખાન બેઠો એ નવાબ સને ૧૮૦૨ના ઓગસ્ટની ૮મીએ મુઓ અને એને છોકરો ન હોવાથી નવાબની * ગાદી પરવારી.

બાબ ૧૯મો;—૧૫૭૩થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં થયેલા નવાબો:

૧. મીરઝા એ અરબ ૨ મુસ્તફાખાન. ૩. ઈનાએતખાન. ૪. ગ્યાસુદીનખાન. ૫ ઝેનુલઆબેદીન. ૬ મીરઅરાબન અમીર. ૭. સેફુલ્લાખાન.

* અફઝુલુદ્દાનને બખતીયારૂ નીસા બેગમ નામની જે એકજ દીકરી તેણે એક લાખ અને સુરત શહેર તથા તેના તાબાના પ્રગણાની (ખર્ચ બાદ કરતે) રહેતી આમદાનીનો ⅕ ને બદલે પછવાડેથી પચાસ હજાર, નક્કી કર્યા હતા તેનો દાવો કીધો, પણ સરકારે ઠેરવ્યું કે નવાબ મરી ગયો તેને બીજે દહાડેથી બેગમને બે હજાર, બેગમના ધણી જાફરઅલીખાનને એક હજાર અને બે છોકરી તેમા એકેકને પાંચસે પાચસે રૂપીઆ દર મહીને પેન્શન આપ્યા કરવું. એ બેગમ મરી ગઈ. સને ૧૮૪૫ની ૯મી જાન્યુઆરિએ.

ફેબ્રાચ યાદી હતી તેમા એક જે ઉપર મને ભરોસો પડયો તેમાં ૩૩ નવાબના નામ આપી પછી લખ્યું હતુ કે ગ્યાસુદીનખાન, અમાનતખાન, અબદુલ હમીદખાન, હૈદર કુલીખાન, તેગબેગખાન ને શોરાબખાન એ બબે વાર નવાબ થયા હતા; બીજી યાદીના અનુક્રમમા હૈદર કુલીખાન ને તેગબેખાન બીજી વાર જોવામાં આવતા નથી માટે તે બેને એક વારજ લખ્યા છે. સઘળી યાદીમાં સોરાબખાનને બે વાર કહે છે ને સફદરખાનને એક વાર, પણ અંગ્રેજી દફતરોથી સફદરખાન બે વાર આવ્યો જણાય છે. વળી એક અંગ્રેજી ચોપડીમાં લખ્યુ છે કે ૧૬૧૩મા કોઈ મોકિબખાન નવાબ હતો ને એ નવાબનું નામ તો ઉપલી યાદીમાં દેખાયુજ નહિ.

બ્યાસુદીનખાન (બીજી વાર). ૯ સુજાઅતખાન ૧૦. સલાબતખાન ૧૧. મુખતારખાન. ૧૨. મોઅતમદખાન. ૧૩. એતેયાદખાન. ૧૪. અમાનતખાન ૧૫. દયાનતખાન. ૧૬. એતેબારખાન. ૧૭. નજાબતખાન. ૧૮. અમાનતખાન (બીજી વાર). ૧૯. દીલાવરખાન. ૨૦. અબદુલ્લ હમીદખાન. ૨૧. મહોબતબેગખાન. ૨૨. અસાલતખાન. ૨૩ મોતરમખાન. ૨૪ અબદુલ્લ-હમીદખાન. (બીજી વાર). ૨૫. મોમિનખાન. ૨૬. શેખઈસ્માઇલખાન. ૨૭. હેદરકુલીખાન. ૨૮ તહવુરખાન. ૨૯. રૂસ્તમઅલીખાન (૧૭૨૫માં મુઓ) ૩૦. સોરાબખાન. ૩૧. તેગબેગખાન. (૧૭૪૬માં મુઓ) ૩૨. સફદરખાન (૧૭૪૮ લગી). ૩૩. મીઆ અચ્ચન સૈયદ (૧૭૪૮–૧૭૫૧). ૩૪. સફદરખાન (બીજી વાર ૧૭૫૧–૧૭૫૮) ૩૫. અલીનવાજખાન (૧૭૫૮).

દિલ્હીના બાદશાહથી સ્વતંત્ર થયેલા સૈયદ નવાબો.

૧ મોઈનુદ્દીનખાન (મીઆ અચ્ચન) (૧૭૫૯–૧૭૬૩) ૨. હફિઝુદ્દીનખાન (૧૭૬૩-૧૭૯૦). ૩. નિજામુદ્દીનખાન (૧૭૯૦–૧૭૯૯). ૪. નસીરૂદ્દીનખાન (૧૭૯૯–૧૮૦૦).

પેન્શન ખાતા નામના નવાબો.

૧. નસીરૂદ્દીનખાન (૧૮૦૦-૧૮૨૧) ૨ અફઝુલુદ્દીનખાન (૧૮૨૧-૧૮૪૨).

બાબ ૧૨મો;–૧૮૦૦–૧૮૬૫.

૧. કંપનિ સરકારે સુરતની હાકેમી લઈ લીધા પછી મરાઠાઓને ચોથ આપવાની ખટપટમાથી છુટા થવાનું ધાર્યું. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ જે પોતાના રક્ષણને માટે કંપનિની ચોથ ચહાતો હતો તેણે તો પોતાનો હિસ્સો મૂકી દીધો ને ચોર્‍યાશી પ્રગણું આપ્યુ પણ પેશ્વાની ચોથનો નિકાલ થતા જરા વાર લાગી

૨. દરિઆઈ લશ્કરને મુંબઈ મોકલી દીધુ

૩ સને ૧૮૦૨મા પેશ્વા અને કંપનિ વચ્ચે સલાહ થઈ ને વસઈમા કાલકરાર થયા તેથી શહેરના બે દરવાજાની મુકાત તથા કેટલાક પ્રગણાં અંગ્રેજને મળ્યા ને નવાબને જે. ચોથ આપવી પડતી તે બંધ થઈ. (પછી જે જે પ્રગણાંઓ મળ્યા તે વિષે સુરત અઠ્ઠાવીસ પ્રકરણમાં જોવું)

૪. સને ૧૮૦૪મા મોટો દુકાળ પડયો હતો જે સાઠોકાળ (સંવત ૧૮૬૦) કહેવાયો છે. એ સુડતાળાકાળ જેવો નહોતો, તોપણ મોંધવારી ઘણીજ હતી. કણપીઠમાં હુલ્લડો થતાં. એ વખતે સુરતના જડજ તથા મેજીસ્ટ્રેટ મિ૦ ક્રો અને કોટવાલ મીરજાં અમાની એઓએ અનાજના વેપારીઓને સમજાવી તથા ધમકી આપી બજાર બંધ પડવા દીધું નહિ ને ચોમાસું આવતાં લગી દિવસે પણ શહેરમાં રોન ફેરવી સમાધાની રાખી–એ દુકાળમાં ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાથજી, ભણસાળીજી, નહાલચંદ કાકા વગેરે શાહુકારોએ ઘણો ધર્મ કરી ગરીબોને જીવાડ્યા.

૫. ૧૮૦૫માં અપીલ કોર્ટ ભરૂચથી ઊઠીને સુરતમાં થઈ.

૬ ૧૮૦૯મા ગોરૂં લશ્કર અહીંથી ઊડયું.

૭. માડવી પ્રગણાના મોજે બહુધાનમાં એક ગામડીઆ હોરાએ મીર અબદુલ રહેમાન સાહેબ એ નામ ધારણ કરીને પોતાની યુક્તિથી તથા વાચાળપણાથી હજારો હોરા તથા મુસલમાનને પોતાના મતના કીધા હતા–એ હોરા તથા મુસલમાનોએ બળવો કરીને માડવીના *હિંદુરાજા પાસેથી રાજ્ય છીનવી લઈને તેને કેદ કર્યો ને તેના પ્રધાન સુખાનંદને જીવથી મારી નાખ્યો–તા૦ ૧૦મી જાન્યુઆરિ ૧૮૧૦. લાગ જોઈને બાકીના અમલદારો તથા સિપાઈઓ જીવ લઈ સુરતમાં નાસી આવી કંપનિ સરકારને શરણ થયા. ૧૧મી મેએ તે ફકીરે માડવીનું રાજ્ય પોતાને તાબે કરી લઈ મી૦ ક્રો ઉપર કાગળ લખ્યો કે આ કાગળ લાવનાર મારો આદમી સુલેમાન વડોદરે જાય છે તેને (રૂ. ૩૦૦) રોકડા આપવા, નહિ તો આજનું આજજ સુરત છોડવું’. એ સુલેમાને કાગળ જાતે આપવા ન જતા એક કોળીને મોકલ્યો. કોળીએ સુરત જઈ મી૦ ક્રોને હાથોહાથ કાગળ આપ્યો મી૦ ક્રોએ તરતજ કોળીને કેદ કરાવ્યો. પણ એ દરમિઆનમા તમામ મુસલમાનો હુલ્લડ કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા તેમાના કેટલાકે ગરીબ હિંદુઓને વટલાવ્યા.

તા૦ ૧૫મીએ ઈદને દહાડે બહુધાનનો એક સૈયદ પીરમ નામનો ફકીર તથા આ શહેરના ત્રણ મુસલમાન એઓને લોકમા દીન મનાવવાનો જુલમ કરતા સરકારે પકડ્યા. ફકીરે જુબાની આપી કે બહુધાનમાં અબદુલ રહેમાને અદાલતવાળા સૈયદ હાદા ઉપર એક કાગળ લખ્યો છે ને મારી સાથે તેણે કહાવ્યું છે કે કોરાનમાં આદમનું નામ લખ્યુ છે તે મારૂં છે માટે આજથી તારે મને માનવો, નહિ તો સુરતમાથી જતું રહેવું.’

---

*એ રાજા અસલથી સુરતના નવાબને માન આપનારો પણ સ્વતંત્ર હતો.

તા૦ ૧૭મીએ બહુધાનથી સુરતમાં જાહેરનામું આવ્યું જેની એક નકલ સુરતમાં કાજીએ મિ૦ ક્રો ઉપર મોકલી–તે જાહેરનામાની મતલબ આ હતી કે 'દુનિયાની આખેરીનો ઈમાઉ મુલહન ઈયા ઈમામ મેહેદી હમણાં જાહેર થયો છે. એ દરવેશનું નામ આદમ કરીને છે. શહેરના સઘળા લોકોએ મુસલમાની ધર્મ કબુલ કરવો ને તેમ નહિ બને તો શહેર ખાલી કરવું અથવા સામે લડવાને તૈયાર થવું. એ દરવેશ ચોથા આસમાનમાંથી આવેલો છે અને તેણે ચાર વેશ ધર્યા છે — આદમ, ઈસા, મરીઅમનો દીકરો અને આમદ એ ચારે એક ઠેકાણે આવેલા છે–તેઓની પાસે તોપ બંદૂક નથી પણ એક લાકડી ને રૂમાલ છે–તમે તૈયાર રહેજો!'

તા૦ ૨૦મીએ મિ૦ ક્રોએ રાયલ ડ્રૂગનની બે ટુકડીઓને કરોલના ઉપરીપણા નીચે બહુધાન રવાને કીધી ને તેની પાછળ દેશી ૫૬મી પલટન મોકલી. નવો ધર્મ ચલાવનાર હુલ્લડીઓ ફકીર જે બહુધાનથી મસીદમાં ૭૫ આરબ સાથે પડયો હતો અને જેણે બીજા ૨૦૦ લડવૈયાને આસપાસના ગામમાં તૈયાર રાખ્યા હતા તેને સમજાવવાને મિ૦ ક્રોએ ધનજીશાહ બહેરામશાને મોકલ્યો. ધનજીશાએ તે ફકીરને ઇઝત છોડી દઈ કંપનિ સરકારને આધીન થવાને ઘણું સમજાવ્યું, પણ તેણે ન માન્યું ને તેના સાગ્રીદોએ તરવારથી ધનજીશાને, રાજાના વકીલને અને બીજા ચાર આદમીઓને * કતલ કરી નાખ્યા.

એ બનાવ જોઈ કરોલ એકદમ તૂટી પડયો. હોરા ને મુસલમાનો સામે લડયા, કંઈ ચાલ્યુ નહિ ને ૨૦૦ આદમીઓ જોતાં જોતાંમાં કપાઈ ગયા. એ કતલ પુરી થવા આવી કે લશ્કરે બહુધાનમા આગ લગાડી પાછું ફરવું ધાર્યુ. એટલામા કપ્તાન કનિગહામ થોડું પાયદળ લઈને આવ્યો. એ લશ્કરે પણ કેટલાક મુસલમાનોને ઠાર કર્યા અને અબદુલ રહેમાનને ઘણા જખમ કર્યા–એ નાસીને એક લુહારની ઝુંપડીમાં ભરાઈ ગયો, પણ ત્યાંથી તે પકડાયો ને માર્યો ગયો.

એ ફકીર માર્યો ગયાથી સુરતના હિંદુઓની વટલવાની ને લુટાવાની ને મરવાની ધાસ્તી જતી રહી.

તા૦ ૨૮ એપ્રિલે માંડવીના રાજાને તેનું રાજય પાછું સોંપ્યું.

* એ ચારમાં એક વાડીફળીઆનો ખીજલાલ નામનો ભાટેલો વકીલ પણ હતો. તેની ડાહી નામની બૈરીએ સરકારમાં મોઢથી જવાબ સવાલથી લડીને પોતાને માટે પેન્શન કરાવ્યું હતુ. એ ડાહી વકીલેણના નામથી ઓળખાતી.

૮. સને ૧૮૧૮મા ફિરંગી લોકોએ સુરતમાથી રૂકસત લીધી.

૯. સને ૧૮૨૧ની ૧લી જાન્યુઆરિથી સદર અદાલત ગવર્નર કૌન્સિલથી જુદી પડીને સુરતમા થઈ.

૧૦. સને ૧૮૨૧ના સપ્ટેંબરમાં નવાબ નસીરૂદ્દીનખાન મરણ પામ્યો.

૧૧. સને ૧૮૨૨માં (સંવત્ ૧૮૭૮માં) શ્રાવણ ઉતરતે રેલ આવેથી લોકના જાન માલની બહુ ખરાબી થઈ–માણસો ડૂબી ગયા: ઘરો તૂટી પડયાં અને પશુ માલ મિલ્કતની મોટી હાણ થઈ. એ રેલનું પાણી, સને ૧૭૭૬ની મોટી રેલના કરતા ૩ ગજ વધારે ઉંચું ચઢયું હતું. એ રેલના જોરથી ચોડીયા કૂઈનો કોટ પડયો તે સરકારે નવો બનાવ્યો છે, પણ તે અસલ કોટથી નવા ડોળનો છે.

૧૨. એજ વર્ષમા શહેરનો મોટો શાહુકાર ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન મરી ગયો.

૧૩. સને ૧૮૨૪માં સુરતના જડજ તથા ક્રિમિનલ જડજ જોર્જ વિલ્યમ એંડર્સનના વખતમાં શહેરની માંહેનો કોટ ખોદી નાખવાનો હુકમ આવ્યો. એ કોટનાં છારાંથી શહેરના રસ્તા બંધાવા લાગ્યા.

૧૪. સને ૧૮૨૪માં દાકટર કારની ઉશ્કેરણીથી અને મીર જાફરઅલીખાન બહાદુર તથા અરદેશર ધનજીશાહ બહાદુરની મદદથી એક અંગ્રેજી પુસ્તકખાનું વર્લદાના બંદરમાં કાઢવામા આવ્યું જે હાલ એંડ્રુસ લાયબ્રેરી સાથે જોડાઈ ગયું છે.

૧૫. સને ૧૮૨૮મા દિલ્હીના બાદશાહનો ભાઈ મીરજાં મહમ્મદબહેરામ મક્કે જવાને સુરતમા આવ્યો હતો.

૧૬. સને ૧૮૨૯મા ૧૪મી માર્ચે સુરતમાંથી સદર અદાલત ઊઠીને મુંબઈ ગઈ.

૧૭. સને ૧૮૩૭ના એપ્રિલની ૨૪મીએ (સંવત્ ૧૮૯૩ના ચૈતર વદ ૪) પાછલે પહોરે ૪ વાગતે માછલી પીઠમા એક પારસીને ત્યાંથી આગ લાગી; તે આગે તરત દીનશાની મોટી હવેલી પકડી ને ત્યાંથી તે આખા શહેરમા ફેલાઈ. એ આગ ૨૬મીએ હોલાઈ. ખરેખર એ આગે સુરત શહેરનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું. એક ગ્રંથકાર લખે છે કે એ આગથી ૬ હજાર મકાનો બળ્યા, ૫૦૦ માણસો તથા ઘણાએક ઢોર બળી મુઆં, ૭૦ હજાર લોક મુફલસીમાં આવી ગયા ને કરોડ રૂપરનું લોકોને નુકસાન થયું.

૧૮. સને ૧૮૪૨મા અંગ્રેજી નિશાળ મંડાઈ.

૧૯. સને ૧૮૪૨ની ૮મી ઓગસ્ટે નવાબ અફઝુલદ્દીનખાન મરણ પામ્યો.

૨૦. સને ૧૮૪૩માં મીઠા ઉપર મહેસુલ કરવા માંડયું હતું તે ઉપરથી રૈયતે હડતાલ પાડી હુલ્લડ કર્યું. લોકોએ કિલ્લાનો દરવાજો ભાંગ્યો. અદાલત વગેરે કેટલીક કચેરીના કઠેરા ભાંગ્યા અને કેટલીએક તોપના વેહ બંધ કીધા. કેટલાક મુસલમાનો તો લાકડીઓ લઈને કિલ્લા આગળ એકઠા થયા. સરકારે એક પલટણ મુકીને ખાલી બંદુક ફોડવાની રજા આપી, એ વખતે થોડીક મારામારી પણ ચાલી. આખરે રૈયતના બોલ રાખવાને સરકારે ધાર્યાં કરતાં ઓછું મહેસુલ કીધું

૨૧. સને ૧૮૪૫માં આગબોટ પહેલવહેલી સુરતમાં આવી.

૨૨. સને ૧૮૪૭માં સરકારે બંગાળી તોલ ચલાવવાનું કર્યું, તે વખતે પણ રૈયતે હડતાલ પાડીને તોફાન કરવા માંડયું હતું—આખરે એ તોલ ચલાવવું સરકારે બંધ રાખ્યું.

૨૩. સને ૧૮૫૦માં એંડ્રુસ લાયબ્રેરિ સ્થાપવામાં આવી

૨૪. સને ૧૮૫૧માં ગણપતરાવ ગાયકવાડ જ્યારે જેજુરી ગામમાં (પુનેથી સતારે જતાં આવે છે) ખંડોબાની જાત્રા કરવા ગયો હતો ત્યારે સુરતમાં આવી તેણે ઘણું ધર્મદાન કર્યું હતું.

૨૫. સને ૧૮૫૨ની ૨૫મી મેએ મ્યુનિસિપાલ કમિટિ થઈ.

૨૬ સને ૧૮૫૬ની ૧લી મેથી અમરોલીમાં રેલવે બંધાવાનું કામ ચાલ્યું

૨૭. સને ૧૮૫૭માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોટું બંડ થયું હતું તેથી શહેરમાં લશ્કરની આવજા બહુ થઈ હતી

૨૮ સને ૧૮૫૮ના નવેંબરની ૧લીએ કંપનિનું રાજ્ય ટળી રાણીનું થયું.

૨૯. સને ૧૮૬૪ની ૧લી નવેંબરથી સુરતથી તે મુંબઈ સુધીની આગગાડી ચાલુ થઈ.

૩૦ સને ૧૮૬૫માં શહેરમાં શેરની ચેલાઈ ચાલી અને લોકો પૈસાદાર ને ગરીબ સૌએ પાયમાલ થઈ ગયા—તેમાં આત્મારામ ભુખણવાળા શાહુકાર ફરી ન ઊઠે તેવી રીતે તૂટી ગયા

બાબ ૨૩મો; સુરતની ચડતી પડતી.

૧ ચડે તો પડે એ તો [illegible]જ છે. મોટાં રાજ્ય વેરાન થઇ ગયાં છે તો [illegible] ડતી થઈ તેમાં કંઈ તાજુબ જેવું નથીઃ તોપણ ફક્ત પોણીત્રણસે વર્ષ દરમિઆનમાં જે માછીવાડાએ નાબુદ ન થાય તેવું નામ દુનિયામાં રોશન રાખ્યું છે, જેણે જોતાં જોતાંમાં કંગાલીઅત જોઈ છે, જેણે પોતાની ચડતી પડતીમાં આહા કયા કયાના, કેવા કેવા ને કેટલા કેટલા રંગો દર્શાવ્યા છે !, ટુંકામાં, જેની જમીન ઉપર પ્રથમ પગલાં કરી અંગ્રેજ લોકોએ આખા હિંદુસ્તાનની ચક્રવર્તી સત્તા મેળવી છે,—તે માછીવાડાની જુદી જુદી હાલતના જુદા જુદા ચહેરા જોઈને અજબ ગજબ કોણ નહિ કહે ?

૨. પ્રથમ તો એ કાંઠા ઉપર માછીઓનાં થોડાંક ઝુંપડાં હતાં—તોપણ જેનો કાંઠો કહેવાય તે નદી તો પોતાની છાતી ઉપર રાંદેરના સોદાગરોનાં અનર્ગળ દોલતના મોટા ઝાઝને ઝીલી તરાવતી. એ ઠેકાણે પછવાડેથી ઘોઘા તરફના ને આગરિયાના મુલક તરફના ચાંચીઆઓએ વહાણોમાંથી ચોરવાનું ને લુટવાનું જારી કર્યું હતું ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૨માં હૈપલા ચાંચીઆઓને ખરેડી ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચવાને રાંદેરના સોદાગર લોકોએ ગુજરાતના મુજફરશાહને અરજ કરી તે ઉપરથી બાદશાહના હુકમથી તેના એક કારભારી રૂમીખાંએ કિલ્લો બાંધ્યો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૬).

૩. દંતકથામાં કહ્યા પ્રમાણે સુરજ રામજીની દોલતે અને ગોપીની મહેનતે માછીવાડાની વસ્તી સારી પેઠે વધી અને સુરજના નામ ઉપરથી ગુજરાતના બાદશાહે તે + વસ્તીનું નામ સુરત શહેર પાડયું. ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૧–૧૫૪૩માં ગુજરાતના મહમદશાહ બીજાના વખતમાં કિલ્લો પાકો બંધાયો.

૪ ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૧થી તે ૧૫૪૩ સુધી સુરત શહેર ગુજરાતના બાદશાહોનું કહેવાતું, પણ એઓ ચોકસ કાયદાથી બીજાં ઠેકાણાંની પેઠે કારભારી મોકલી રૈયત ઉપર અમલ ચલાવતા હોય એવું કંઈ નહોતું કિલ્લો બાંધવાનું કામ ચાલતું તેને માટે તથા મોજ શોખને માટે ગુજરાતથી અમીરો આવ્યાં કરતા અને સુરતની વસ્તીની સંભાળ સારૂ તથા સુરતના ને રાંદેરના સોદાગરોના ઝાઝને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવા સારૂ પેલા અમીરોના હાથ તળે થોડાઘણા સિપાઈઓ હતા એ વેળા વસ્તી થોડી પણ ઉદ્યમી, સુખી ને રાજકીય સંબંધમાં સ્વતંત્ર જેવી હતી

૫. ૧૫૪૩ તે ૧૫૭૩ સુધી અથવા અકબરે લીધું ત્યાં સુધી સુરતમાં ગુજરાતના બાદશાહોની તરફથી નાજમો નીમાતા એઓ શહેરની વસ્તીને રૈયત જેવી ગણી તે ઉપર હાકેમના જેવી સત્તા ચલાવતા. એ

+ રાંદેર, અમદાવાદ અને ચાંપાનેર એ ત્રણની થોડી ઘણી વસ્તીથી સુરતની મૂળ વસ્તીમાં ઉમેરો થયો હતો.

દરમિઆનમાં શહેર વસ્તી રોજગારમાં વધતું જતું. પૂર્વે જે વસ્તી નામની રૈયત દાખલ ને સ્વતંત્ર હતી તે વસ્તી હવે ખરી રૈયત દાખલ નાજીમના હુકમ તળે પરતંત્ર થઈ હતી.-પણ તે સુખી હતી.

૬. મુગલાઈ થઈ ત્યારથી સુરતની સુરત ઉપર જોબન ઝળકવા લાગ્યું. અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ ને ફરૂકશીર એઓના વખતમા (૧૫૭૩-૧૭૧૯ સુધીના દરમિઆનમાં) શહેર આબાદાનીની ટોચે ચડયું વેપારને માટે મુલક મુલકના લોક શહેરમા આવી ઠરીઠામ રહ્યા હતા. મુગલની તમામ બાદશાહીમાં સુરત જેવું કોઈ બંદર નહોતું. સઘળા યુરોપીયનો હિંદુસ્તાનનો માલ સુરતમાંજ ખરીદ કરતા. મક્કાની જાત્રાએ જનારા સેકડો મુગલ ને મુસલમાનો અહીં થઈને જતા, અને અહીઆં તેઓ ઘણા માલની ખરીદી કરતા. અહીં લોકને રોજગાર અને સુખ સારા હતાં. શહેરની શોભામાં કંઈજ કસર નહોતી—ફિરંગી, અંગ્રેજ, વલંદા ને ફ્રાંસિસ પોતપોતાના દેશના વાવટા ઉડાવતા— મુસલમાન, ઇરાની; યાહુદી, તુર્ક, આર્મિનીયન, અરબ, યુનાની, ચીના, મલાઈ વગેરે પરદેશી અને બીજા આ દેશી લોક પોતાના જુદા જુદા લેબાસ ને પોતાની જુદી જુદી રીતભાતથી શહેરને શણગારી રહ્યા હતા-બંદર ને બજારોમાં તરેહતરેહવાર માલ સામાન તકતકતા હતા.

પરદેશી માલની આવક આ પ્રમાણે હતી'—સીસું, લોઢું તથા લોઢાના તૈયાર સામાન (ચપ્પુ, કાતર, તરવાર વગેરે) ઇંગ્લાડથી;—બિલોરી સામાન ને રેશમ ચીનથી;—મસાલા સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓથી;-તાંબું, મોતી, ગલીચા, મેવા ઇરાનથી; અને અત્તર વગેરે અરબસ્તાનથી આવતા.—વળી સોનું, રૂપું, રાળ વગેરે નગદી પણ યુરોપીયનો ઘણી લાવતા. તેમ, આ દેશી ઊનનાં વણેલાં કપડાં મલબારથી;—રેશમ, ખાંડ બંગાળેથી;—અને અફીણ માળવાથી આવતાં. સુરતથી તરેહતરેહવાર સુતરાઉ કપડાં, કિનખાબ, મશરૂ, એલાયચો, કિનારી, કસબ, કારચોબ, લપ્પો, ગળી, સુરોખાર, કાશ્મીરીશાલ, મસાલો, હીરા, મોતી, જડાવ ને મિનાકારી દાગીના, અનાજ, સુખડીઆનો સામાન (બરફી, રેવડી, રમકડાં) વગેરે બીજે દેશ જતા. ખરેખર સુરત એ પૃથ્વીનાં મોટાં બજારોમાંનુ એક બજાર થઈ રહ્યું હતુ. એક સુરતવડે મોટો ધંધો ચાલી રહ્યો હતો. પ્રગણાંઓમાંથી જે રૂ આવતું તેનું સુતર કંતાતુ ને તેનાં કપડાં થતા. ગરીબગરબા એક આંટી (નવ-ટાંક રૂ વજનમાં) વણે તો તેને ત્રણ આના મળતા ને તેથી તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં. વણકરોને પણ પેદાસ સારી હતી. વેપારીઓ તેઓને આગળથી રૂપીઆ આપી તેઓ પાસે કાપડ વણાવતા. સુરતના બંદરમાં ૧૦૦૦-૧૨૦૦ ટનનાં તો વહાણો હતાં અને બંદરની સંભાળને સારૂ મુગલ સરકારની તરફથી લશ્કરી મનવાર પણ હતી. એમ કહેવાય છે કે ફક્ત તળ સુરતના બજારમાં વીસ લાખની રોજ ઉથલપાથલ થતી તેમ, ફક્ત ફુરજાની પેદાશ સાત લાખની હતી ને જકાત ભાડું વગેરેથી બીજી તેર લાખ હતી. સુરત તાબેનાં પ્રગણાંની ઉપજ પણ વીસ લાખની ગણાઈ છે.

જો કે એ દરમિઆનમા શહેરમાથી ઘણીક દોલત સિવાજી બે વાર લૂટી ગયો અને નામજાદા લુચ્ચો જોન ચાઈલ્ડ નામનો અંગ્રેજ સુરતના વેપારીઓને છેતરી ગયો હતો તે છતાં, વળી ટોપીવાળાઓમાં માંહોમાહે સંપ નહોતો તે છતાં, અને તેમાના કેટલાએક મુગલ સરકારને તથા રૈયતને ચાંચીઆ રૂપે લૂટી લઈ નુકસાન પહોચાડતા હતા તે છતાં, શહેરની આબાદાની જેવી જોઈએ તેવી હતી સુરતમાં ઘણા મોટા શાહુકારો હતા.

૭ દિલ્હીના બાદશાહની પડતીની સાથે સુરતની પડતી આવવા લાગી. નવાબ રૂસ્તમ અલીખાન બહાદુર ૧૭૨૫માં મુએો ત્યારપછી મરાઠાઓએ દોડાદોડીથી સુરત પ્રગણાનું સત્યાનાશ વાળી મૂક્યું હતું અને એઓએ ૧૭૩૪ લગીમાં સુરત સિવાય તેના તાબાનો ઘણોખરો મહાલ પોતાનો કર્યો હતો ને પેશ્વા તથા ગાયકવાડે ચોથ લેવા માંડી હતી.

૮. ૧૭૩૪થી તે ૧૭૫૯ સુધીના દરમિઆનમાં શહેરનો કારોબાર ઘણીક ખટપટનો હતો. કામ સહેલથી સારૂં થઈ ફાયદો કરે અને એકને હાથ બે મોટાં કામ રાખ્યાથી માણસ છકી જઈ વખતે તે પોતાના ઉપરીની સામો થાય એ બે વાતના વિચારથી અકબરે શહેરની હાકેમી એકને ને કિલેદારી બીજાને સોંપી હશે. જ્યાસુધી માથે ધણી સબધા હતા ને શહેર આબાદ હતુ ત્યા સુધી તો બે કારભારીએ સલાહસંપથી રહ્યા ને તેઓએ પોતપોતાનું કામ સારૂ બજાવ્યું. વચમાં વળી બેના ત્રણ કારભારી થયા હતા-નવાબ, કિલેદાર ને લશ્કરી અરમારનો ઉપરી. આમ કરીને દિલ્હીના બાદશાહની પડતી આવવા લાગી ને મરાઠાઓના ધૂસવાથી શહેર ખજાને ખોટ આવી એટલે ને તેમાં વળી પડતીમાં આવેલો ધણી દૂર પડેલો છે એમ જાણી અરમારના ઉપરીપણાનો ખર્ચ જે શહેરની ઉપજમાથી ચાલતો તે તે ઉપરીને નવાબ પાસથી ન મળવા લાગ્યો

ને તે વળી મતલબીઆ, જુલમગાર ને તોફાની સીદી જેવાને; ને વાત પણ ખરી કે સીદીને જોઈએ તો ખરેજ ત્યારે ભૂખે મરતા સીદીએ નવાબોને સતાવવા માંડયા. કંઈ ખજાનો ખાલી થયાના સબબથી, કંઈ સીદીનું જોર નરમ પડવાના સબબથી નવાબો ન આપે ને સીસ બતાવ્યાં કરે-એ રીતે કુસંપ પેઠો. મરાઠાઓના જોરથી નવાબ નરમ થએલા ને સીદી પાસ લશ્કર મોટું. નવાબને સીદીની, મરાઠાઓની ને અંગ્રેજ જે રાજ્યખટપટમાં ભરાતા તેની બીક એટલે તે છેકજ નબળો હતો ને પાસે ખજાનો નહિ ત્યારે જોઈતું લશ્કર તે પણ કયાથી! એટલું સારૂં હતું કે થોડાં વર્ષ થયાં કિલેદાર નવાબના સગામાંનોજ હતો, ને એમાં કોઈને ઈર્ષા નહોતી, પણ રે રાજ મામલામાં સગપણ કેવું ને વાત કેવી! સીદીએ તેગબેગખાનના વખતમાં બારાને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ પછી નવાબે થોડું ઘણું આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેગબેગખાનની પછી જ્યારે સફદરખાન ગાદીએ બેઠો ને કિલેદારી પર તેનો છોકરો વકારખાન થયો ત્યારે આગલા કિલેદાર બિગલરખાનનો એક જમાઈ જે સૈયદ મીઆં અચ્ચનને નામે ઓળખાતો તેણે પોતાનો વગ લડાવી વકારખાન પાસેથી કિલેદારી લઈ લીધી.

૯. મીઆં અચ્ચને નવાબી ભોગવી નહિ. પછી ખટપટ જારી થઈ; ને એમાં એ નવાબ વકારખાન, અલી નવાજખાન અને ફારીસખાન બહાર પડેલા સામસામા એક બીજાના હરીફો હતા—ને અંદરખાનેથી સીદી, પેશ્વા, ગાયકવાડ, વલંદા ને અંગ્રેજ ટાપી રહ્યા હતા કે કયારે લાગ આવે કે ધણીઆતા થઈ બેસીએ.

૧૦. સને ૧૭૫૯માં એ ટંટાનું છેવટ આ આવ્યું કે મીઆં અચ્ચન ઓલાદ દર ઓલાદ નવાબી ભોગવે ને અંગ્રેજ કિલેદાર તથા લશ્કરી અરમારના ઉપરી થાય ને એનો ખર્ચ રૂપીઆ બે લાખ દર વર્ષ નવાબ આપ્યા કરે. એ રીતે કિલ્લા ઉપર બે વાવટા* ચઢતા થયા—દિલ્હીના બાદશાહનો તો હતોજ ને અંગ્રેજનો ચઢયો. એ ખટપટમાં નવાબી બાબત ને કિલેદારી તથા લશ્કરી અરમાર બાબત ખરો હક્કદાર કોણ હતો તે પુરતાં કાગળીઆ હાથ ન લાગ્યાથી જણાતું નથી, તોપણ જ્યાં બળીઆના બે ભાગ જેવું હતું ત્યા તેજ હક્કદાર માની લેવો. આટલું સારૂં થયું કે ડરામણો સીદી ખસ્યો ને અંગ્રેજની બાહેંધરીથી નવાબને બીજા કોઈની તરફની ધાસ્તી રહી નહિ.

૧૧. મીઆં અચ્ચન ઉર્ફે મોઈનુદ્દિનખાન મુઆ પછી ખટપટ ચાલી તે આવી કે તેનો છોકરો ગાદી પર બેઠો છે ખરો, પણ તેને દિલ્હીથી સનદ મળતાં ઢીલ થતી હતી તેવામાં અંગ્રેજે સંમતિ આપી તેને નવાબ પોકાર્યો. એ કાયમુદ્દોલા નવાબના વખતમાં અંગ્રેજોનું જોર મોટું હતું. મરાઠા ને વલંદા છેક નરમ પડી ગયા હતા. એ નવાબ જીવ્યો ત્યાંસુધી શહેર, જો કે સળો પેઠો હતો તો પણ, આબાદ દેખાતું.

૧૨. નિઝામુદ્દીનના વખતમાં રાજ્યકારભારમાં ઘણું અંધેર ચાલ્યું. કારભારીઓ લુચ્ચા ને જુલમી થયા. તેમાં વળી મોટા દુકાળથી ને મોટી રેલથી લોકો મુશ્કેલીમાં આવી ગયા. એ ટાણે સુરતના અંગ્રેજોએ નવાબ પાસે સાડાત્રણ લાખ રૂપીઆ માગ્યા—આવી રીતે દાવો કરીને કે શહેરની સંભાળ રૈયતની સુખાકારી અમવડે છે, પણ બંગાળાવાળાએ તેમ માગવાની ના લખી. થોડા દહાડા પછી કંપનિએ નવાબને ફરીથી લખ્યું કે તમારે એક લાખ તો આપવાજ જોઈએ. ઘણી ભાજઘડ ચાલ્યા પછી નવાબને તે વાત કબુલ કરવી પડી હતી પણ તેટલામાં તે મરી ગયો અને તેની પછવાડે તેનો થોડા દહાડા થયાં અવતરેલો છોકરો પણ મરણ પામ્યો.

૧૩. પછી એનો ભાઈ નસીરૂદ્દીન નવાબની ગાદીનો દાવો કરવા લાગ્યો. તેણે જુના કારભારીઓનો અણવિશ્વાસ કરીને નવા કર્યા—એઓએ નવા કર ચલાવવાની યુક્તિ કીધી તેમાં તેની ફજેતી થઈ. એ વખત સુરતના સીટને મુંબઈના ગવર્નર ડંકનના હુકમથી નવાબને લખ્યું કે તમારા બાપના કબુલ કરેલા રૂપીઆ આપ્યા વિના અમે તમને નવાબી ઉપર કાયમ રાખનાર નથી. પછી જ્યારે તેઓ શહેરની મુશ્કેલીથી સારી પેઠે વાકેફ થયા ત્યારે તેઓને દયા આવી ને તેઓ નવાબની તરફેણ ખેંચતા હતા, પણ એટલામાં બંગાળાની સરકારે લખ્યું કે નસીરૂદ્દીનનો હક્ક નથી માટે તેની પાસેથી ગાદી છીનવી લેવી ને એ હુકમ આવ્યો કે તરતજ સીટન ને ડંકન એઓ નસીરૂદ્દીન ઉપર તૂટી પડ્યા. એ બાબતસર ભાંજઘડ ચાલી. આખરે સને ૧૮૦૦મા અંગ્રેજ સરકારે સુરતની હાકેમી પોતાને હાથ લીધી અને નસીરૂદ્દીનને ઓલાદ દર ઓલાદ એક લાખ રૂપીઆ પેન્શન આપવાની કબુલાત આપી.

૧૪. સને ૧૭૨૦ પછી મરાઠાઓના ઘુસવાથી અને માહોમાંહેની ખટપટથી સુરતની આબાદાનીએ સળવા માંડયું હતું, પણ તે સળો જલદીથી વધી ગયો, તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—

* નવાબનો વાવટો તેના મહેલ પર ને દરબાર ઉપર ચઢતો.

કાયમુદ્દોલાની હાકેમીની આખેરીના વખતથી અંધેર* ચાલવા લાગ્યું. નવાબ બેદરકાર ને તેના સગા તથા કારભારીઓ જુલમી થતા ગયા. મુગલ નવાબોમા પાછલા નવાબો જુલમી હતા-પણ સૈયદ વંશના નિજામુદ્દીન ને નસીરૂદ્દીન તો તેઓના માથાના નીકળ્યા. એ બેની વખતમાં સુરતની રૈયતની પુરેપુરી ખરાબી થઈ હતી-એ વિષે થોડુંકઃ—રૈયત ધાસકામાંની ધાસકામાં રહેતી; કોઈ શખ્સ તવંગર છે એવો વહેમ આવતો કે નવાબ તેને લૂટી લેતા; નવાબના કારભારી તથા માનીતાઓ લોકને જેમ સતાવાય તેમ સતાવતા; નવાબ દાદ સાંભળે નહિ ને અગર સાંભળે તો આસપાસના આડુંઅવળું સમજાવી પોતાનું ધાર્યું નવાબ પાસે કરાવતા; ઈન્સાફનું નામ નહિ-નજરાણું કરે તેને ઈન્સાફ મળતો, કારભારીઓ ગુના કરે તો પછી હલકી રૈયત કેમ ન કરે? ચોર, લુચ્ચા, હરામખોરનું કેમ ન ફાવે? લોકોને પોતાનું ધન સુખે ભોગવવાનો દહાડો આવતો નહિ.—તેઓ પોળ-ખડકીમાં રહેતા;-સરીઆમ રસ્તા પર હોય તો તેઓ દરબારની આંખે આવે. કુરજામાં ખૂબ ચોરી થતી ને તેથી વેપારીઓ બહુ ચીડાતા; ટુંકામા, લોકને પોતાના જાનમાલની મોટી ધાસ્તી રહેતી.

સને ૧૭૯૧ના મોટા સુડતાળા+ કાળે, સને ૧૮૨૨ની ઈકોતેરી મોટી તથા બીજી રેલોએ અને સને ૧૮૩૭ની ત્રાણુની $ મોટી તથા બીજી ઘણીએક આગોએ શહેરને પાયમાલ કરી નાખ્યું.

વિલાયતમાં કાપડ વણવાના સાંચા વધવાથી અહીંના

---

*૧. ૧૭૮૨ના વાવાઝરડામાં ઘર, ઝાડ પડી ગયાં હતાં ને બરાનપુરી ભાગળની કમાન થોડી એક પડી ગઈ હતી. એ કમાનને દુરસ્ત કરાવવાને તે આગળ ઉપર એક લુહાણો ભાટીઓ તમાકુનો વેપારી હતો તેને નવાબે બીન-તકસીર ૧૦ હજાર રૂપીઆ દંડ કીધો હતો.

૨. આશરે ૧૭૮૮માં દેવદિવાળીને દહાડે રઘનાથપરામા તુલસી પરણ્યાનો લાલાજીનો વરઘોડો નીકળ્યો તેની ગડબડમાં મુસલમાન લોકોએ હુલ્લડ કર્યું ને દીન દીન પોકારી થોડુંક રઘનાથપરૂં લૂટી લીધું, પણ નવાબે કોઈની દાદ સાંભળી નહિ.

૩. ૧૭૯૫માં એક આદિતરામ લક્ષ્મીદત્ત કરીને બ્રાહ્મણ હિંગપોળમાં રહેતો તેના ઘરની પાસે મસીદ હતી તેમાનો એક ફકીર રાતે મસીદની દિવાલ ઉપર ચઢી પેલા બ્રાહ્મણના ઘરમા ચોરી કરવાને પેઠો. તે બ્રાહ્મણ જાગતો હતો તેથી તેણે તે ફકીરને અચ્છી તરેહથી માર્યો. બીજે દહાડે ફકીરે નવાબને જાહેર કીધું કે મસીદમાં રાતે અમે જયારે બાગ પોકારીએ છૈએ ત્યારે પેલો બ્રાહ્મણ અમને ઘણી ગાળો દે છે ને કાલે રાત્રે તો મને ઘણોજ માર્યો. નવાબે હુકમ કર્યો કે તેનું ઘરબાર લુટી લો. મુસલમાનોએ એકઠા થઈ આદિતરામનું ઘર, હિંગપોળ અને બરાનપુરી ભાગળનું આખું બજાર એ લૂટયાં હતા.

+એ દુકાળ એવો તો ભારી હતો કે વરસાદ મુળગો વરસ્યો નહિ ને અનાજ પાકયું નહિ-ઘણી મોંઘવારી ચાલી-એક રૂપીઆનું આઠ શેર અનાજ મળતું ને તે પણ સો પચાસ રૂપીઆનું સામટું જોઈએ તે ન મળે. જેની દુકાનમા અનાજ હતું તે પણ વેચી શકતા નહિ કેમકે ગરીબ લોકો ભૂખે મરવાને લીધે લૂટફાટ કરતા: બે ચાર દહાડા વધારે પહોંચે એટલું અનાજ તો કયાંથી મળે? બંગાળી ચોખાની ગાંસડીઓ પુરી પડતી નહિ, કેમકે વહાણની ખેપ વર્ષમા એક બે વાર થતી. શાહુકારો ખજુર ને ધાણી ચણા વહેંચતાં તે ખાઈ પાણી પી ગરીબગરબાં સૂઈ રહેતા. કેટલાંક બાપડાં, ઢોરને ખાવાની કુસકી ખાઈ રહેતાં. કેટલાંક ગરીબો મહોલ્લે મહોલ્લે ફરીને ઓસામણ માગી પીતાં. કેટલાક આબરૂદાર લોકો ભૂખે મરવાથી કુવો ટાકું કરતા છોકરાઓને ભૂખથી ટટળતા જોઈને તેઓનાં માબાપો તેઓને અશ્વિનીકુમાર લઈ જઈ તાપીમાં ઝંપલાવતા. કેટલાંક નિર્દય ઘાતકીઓ, પોતાનાં છોકરાંને મારી નાખી તેનું માસ ખાતા. સોના રૂપાની જણસો સસ્તે ભાવે લોકો વેચવા કાઢતા તોપણ તેના લેનાર મળતા નહોતા. તડકો અતિશે પડતો; મરકી પણ ખૂબ ચાલતી-એટલા તો લોક મરતા કે સરાહના દરવાજા બહાર અને નવસારી દરવાજા બહાર નવાબે બે મોટા ખાડા ખોદાવ્યા હતા તેમાં મુરદાં નખાતાં. ગરીબગરબાનાં તથા કેટલાક કોળી દુબળાનાં મુડદાં તો રસ્તે રઝળતાં. એ દુકાળ વર્ષ દહાડો રહ્યો. સને ૧૮૦૪માં સાઠો દુકાળ પડયો હતો તે પણ દુઃખ દેવામાં સુડતાળાથી થોડો ઓછો હતો.

$૨૪મી એપ્રિલ ૧૮૩૭ સંવત્ ૧૮૯૩ના ચૈત્ર વદ ૪ને સોમવારે પાછલે પહોરે ચાર વાગતે માછલીપીઠમાં દીનશાની હવેલીની પાસેની પોળમાં આગ લાગી. બંબા આવ્યા પણ પાણી વગર ખાલી ઉભા થઈ રહ્યા. પવનનું જોર એટલું તો હતું કે આગ ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ માછલીપીઠમાંથી પશ્ચિમ તરફ નાણાવટનો જિલ્લો, હરમાનની પોળ, સોનીફળીયું;-તેમ દક્ષિણ તરફ ચૌટું, કેળાંપીઠ, બાલાજીનો ચકલો અને આત્મારામ ભૂખણનો મહોલ્લો જોતાં જોતાંમાં લાગી ઊઠયાં. કોઈ બળતા ઘરમાંથી એકાદું બળતું પાટીયું કે એવું કંઈ ઊડી બીજાં ઘરોપર પડતું તો તે સળગતા—એ પ્રમાણે એક મહોલ્લાએ બીજો મહોલ્લો લીધો કે ત્રીજાએ ચોથો એમ સઘળે આગ ફેલાઈ ગઈ. લોકોએ ઘરબાર, માલમિલ્કત મૂકી નાસવા માડયું ગભરામણનું તો પૂછવુંજ શું ? મોટું બૂમરાણ થઈ રહ્યું. લોકો ઉતાવળમાં જેટલું હાથ આવે તેટલું લઈ ઘરમાથી બહાર નીકળી પડતા; ઘરનું કોઈ માણસ ક્યા ને કોઈ કયા બૂમ પાડતું ને પછી રઝળી રખડી મોટી ગીરદીમાં રખડી અટવાઈ જતું. કેટલાંકની તો ભાળ લાગનીજ નહિ ને કેટલાકની ચોથે પાંચમે દહાડે

કાપડનો રોજગાર બંધ થયો. અમેરિકાનું રૂ જવાથી અહીંનું રૂ ઓછું જવા માડયું-તેમ મુંબઈ મુખ્ય રાજધાની ને મુખ્ય બંદર થયું તેથી લોકો રોજગારને સારૂ ત્યાં જઈ વસ્યા.

૧૫. એ પ્રમાણે વખતના દૈવે શહેરની આબાદીનો લીલો કુંજાર જેવો બાગ બાળી નાખ્યો-રે અશોકવાડી જેવું શોભતું સુરત શહેર સહજ સહજમા સ્મશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાબની ગાદી જે પોતાની જૈફીની કરચલીવાળી હાલતમા પણ આથમતા આફતાબના તેજ જેવી દીપતી તે પણ કયા છે! ઈદમાં નીકળતી નવાબોની સવારી શહેરને જેબ આપતી તે કયાં જતી રહી? વખત તુ કેટલો કીનાખોર ને કેવો ઘાતકી છે? ચાળીસ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના છેલ્લાનું મુડદું અવલમંજલે પહોંચાડવાને તેના જમાઈને પોતાના શાહુકાર પાસેથી પાંચસેં રૂપીઆ ઉછીના લેવા પડ્યા! અરેરે ખીલેલા કમળ સરખું તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા ઓપતા તે ઓવારા, માણેકના ચોક જેવી તે મુગલીસરાહ ને નગમાળ જેવું તે નાણાવટ, ચાદ જેવું તે ચૌટું, રસે રાતો કસુબા જેવો તે રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાદના રંગ જેવી તે બરહાનપુરી ભાગળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપીપરૂં કયાં કયાં ઊડી ગયાં?! અરે ઓ પ્યારી સુરત હવે તો અમારે નસીબે તારાં ખંડિએર ઉપર પડતા તીત તડકાના અદ્ધર તરતા તેજને ઉદાસીન મોઢે બેઠાં બેઠા જોયા કરવાનુંજ રહ્યુ છે!-અફસોસ!

બાબ ૧૪મો;--સુરતના નામાંકિત ગૃહસ્થો (મરી ગયેલા.)

૧. સરદારો

મીર નુજમુદ્દીન પહેલો બક્ષી (૧૮૧૫)

મીર સદ્રુદ્દીન બીજો બક્ષી (નીઝામુદ્દીન તથા નસીરૂદ્દીન નવાબોની બેન લાલબેગમ સાથે પરણ્યો હતો-મુઓ ૧૮૨૪).

મીર મોઈદ્દીન ત્રીજો બક્ષી (મુઓ ૧૮૬૧)

જાફરયાબખાન—એ પ્રથમ, નવાબ તેગબેગખાનનો ભાઈ બેગલરખાન જે પણ નવાબ કહેવાતો તેનો ચેલો હતો. એ જાફરયાબખાન (ખાસાહેબ) ઘરડો, હકુમતના ધારા જાણનારો, અને ચોરલુચ્ચાને ઓળખનારો હતો. નવાબો તેને કાકો કહેતા અને તેનું બહુ માન રાખતા. શહેરના દરવાજા, કોટ, કુરજો, બજાર વગેરેની તે ચોકસી રાખતો. વસ્તીની સુખાકારીને માટે ચાર પાચ વર્ષે માહેના કોટની ખાડીઓ સાફ તથા ઉંડી કરાવતો તેમ બીજી દુર્ગંધી ભરેલી મટોડી ખોદાવી જંગલમાં મોકલી દેતો. નવાબ તથા બક્ષી તેને જેમ સારૂ લાગે તેમ કરતા, ને તે પણ તેઓની મરજી સંભાળતો. જાફરયાબખાન અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી મરણ પામ્યો.

મુલ્લાં કુતુબુદ્દીન ભટારવાળો એ પ્રથમ સોદાગર પણ પછવાડેથી જાગીરદાર સરદાર ગણાયામાં આવ્યો હતો.

મીરજાફરઅલીખાન બહાદુર (વડોદરાવાળા મીર સરફરાજઅલીનો દીકરો ને અફજુલુદ્દીનખાન નવાબનો જમાઈ) મોટા અમીરી દબદબાથી રહેતો હતો. તે બે વાર ઇગ્લાંડ જઈ આવ્યો હતો. તેણે આ શહેરના લોકનું ભલુ થાય તેને માટે ઘણાક કામ ઉઠાવવાનો વિચાર કીધો હતો. જાફરઅલી સ્પિનિંગ ઍંડ વીવિંગ કંપનિ તે મશહુરજ છે. એ સરદાર સને ૧૮૬૪ની ૧૧મી ઑગસ્ટે ૪૬ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

૨. દીવાન.

ભગવાનદાસ—કાએચ.

માણેકચંદ—કાએચ (આશરે સવાસો દોઢસો વર્ષ ઉપર.)

રઘનાથદાસ—કાએચ.

મનોહરદાસ—કાએચ.

ભિખારીદાસ—કાએચ.

રૂપરામ—બ્રહ્મક્ષત્રી.

મયારામ—નાગર. (કીરપારામનો બાપ ને તેગબેગખાન નવાબનો દીવાન)

કીરપારામ-એ વડનગરો બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ સુરતમાં ઇ૦ સ૦ ૧૭૩૫મા યા હિજરી ૧૧૫૧મા જન્મ્યો હતો. એના બાપનુ નામ મયારામ અને દાદાનું નામ દયારામ હતુ દયારામ મુગલ વેપારીઓનો દલાલ હતો. એણે મયારામને ફારસી સારૂ શીખવ્યુ હતુ. એ વખતમા સુરતના કિલેદાર બેગલરખાનનો ભાઈ તેગબેગખાન જેને ફારસી ઘણું સારૂ આવડતુ તેની સાથે

લોથ જડતી. સામાન ભરવાના ગાડાઓનું એક ફેરાનું ભાડું પાચથી તે પંચોતર રૂપીઆ સુધી અપાતું લેવાતું; અન્યત્ર ગાડાંવાળાઓ એકને છોડી બીજાને વધારે ભાડું આપતા જોઈ આગલાનો સામાન રસ્તામા રઝળતો રાખી બીજાનો ભરી જતા ને પેલા બિચારાનો સામાન લુટાઈ જતો લોકને પોતાની માલમિલ્કતના અને માણસોની જાતનાં પણ ભાન ન રહેતા, પણ તેઓ બહાવરા બહાવરા થઈ આમ તેમ દિવાના જેવા ભટકતા. એ આગ તા૦ ૨૯મીએ હોલાઈ. એ આગની ગરમી કવિતાસંગ્રહ નામની ચોપડીમા છે એ આગની પછી શ્રાવણમાં રેલ આવી-એ રેલ ન આવી હોત તો છારૂ ધોવાત નહિ તોપણ રેલથી નુકસાન કંઈ થોડું થયું નહિ.

મયારામને ઓળખાણુ થયું. તેગબેગખાને મયારામને પોતાનો મુન્શી બનાવી પોતાના ઘરનો તમામ કારભાર સોંપ્યો. સને હિજરી ૧૧૩૯માં જ્યારે તેગબેગખાન નવાબ થયો ત્યારે તેણે મયારામને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો ને એ રીતે નવાબની મહેરબાની તથા તેના ભરોસાને લીધે સરકારી તથા ખાનગી તમામ કામકાજ મયારામ કરતો. એ મયારામે તેગબેગખાનની દિવાનગીરી ૧૭ વર્ષ કરી. એ મયારામ ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૬માં પોતાના બે છોકરા કીરપારામ તથા કાશીરામને મૂકી ગુજરી ગયો. એ વખત કીરપારામ ૫ વર્ષનો અને કાશીરામ ૩ વર્ષનો હતો. મયારામના મુઆ પછી તેના ઘર આગળ નવાબની ચોકી આવી ને એણે ઘરબાર લુટી લીધાં. એ વખત કીરપારામની મા પોતાના બે છોકરાને લઈને પોતાને પિએર ઓરપાડ જઈ રહી ને અહીં એણે પોતાની ખાનગી પુંજી જે ઘરમાંથી નીકળતી વખતે સાથે લીધી હતી તેમાંથી ખર્ચ કરીને કીરપારામને કોઈ સારા ફારસી શીખવનારા ઉસ્તાદ પાસે ફારસી ભણાવ્યો. કીરપારામ પોતાની ૧૪ વર્ષની ઉમરે સુરતમાં આવ્યો. એ વખતે સુરતનો નવાબ સફદરખાન હતો. એની રૂબરૂ કીરપારામે સારી ફારસી બેતો બનાવી વાંચી સંભળાવી તે ઉપરથી તે નવાબ ઘણો મહેરબાન થયો ને રૂ. ૧૦ના પગારની તેને નોકરી આપી. કેટલાંક વર્ષ પછી કીરપારામને સુરતની ટંકશાળમાં જાસ્તી પગારની નોકરી મળી. ત્યાં તેની સારી હોશિઆરી માલમ પડ્યાથી નવાબ કાયમુદ્દોલાએ તેને પોતાનો દિવાન કરી મુકાતો વગેરેનો કુલ કારભાર સોંપ્યો. એ કીરપારામે કાયમુદ્દોલાના વખતથી તે સને ૧૮૦૦માં સુરતની હકુમત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી ત્યાંસુધીમાં જે જે નવાબો થયા તેઓની ચાકરી કરી. અંગ્રેજ સરકાર અને નવાબ વચ્ચે જે કોલકરારો થયા તે સઘળા કીરપારામની મારફત થયા; અને ગવર્નર ડંકને રૂ. ૩૦૦)નું વંશપરંપરાનું વર્ષાસન કરી આપ્યું તે હજી તેના વંશમાં ચાલે છે.

મીઠારામ (કાએચ) એણે અફઝુલુદ્દીનખાન નવાબનો થોડી વાર કંઈ કારભાર કર્યો હતો.

અભેરામ–બક્ષીનો દિવાન. એ ગરીબોને વર્ષાસન કરી અપાવતો. એણે અશ્વિનીકુમાર તથા મોળેશ્વરનાં દહેરાં સમરાવી બંધાવ્યાં છે. એ પાલખીનશીન શાહુકાર સંવત્ ૧૮૧૭ના કાર્તક વદ ૬ને દિને મરણ પામ્યો.

૩. કામદાર (અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી).

મીરજાં અમાની–ચોર શાહને ઓળખનાર, ખરાં ખોટાંને પારખનાર, નીતિઓ જાણનાર, ભલું ચહાનાર, દયાળુ અને ઉંચા ખાનદાનનો હતો.

પીરોજશાહ અરદેશરનો મોટો ભાઈ તેને પાંચ ગામ બક્ષીસ મળ્યા હતા.

અરદેશર–એ ધનજીશાહ બહેરામશાહનો બીજો દીકરો ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૭ના વર્ષમાં સુરતમાં જન્મ્યો હતો. એના એક નેક બખ્તખાન નામના વડવાને દિલ્હીના બાદશાહના એક મોરાદશાહ નામના માનીતા વજીર સાથે દોસ્તી બંધાઈ હતી અને તેથી તેને બાદશાહે ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૦મા કેટલીક જાગીરો કરી આપી સુરતની આમદાનીમાથી; તથા ખર્ચની તપાસનું કામ સોંપ્યું હતુ. એજ શખ્સની મારફતે અંગ્રેજોને મુગલ સરકારથી કીમતી ફરમાનો મળ્યાં હતાં. નવાબ મીઆં અચ્ચન સાથે અંગ્રેજને દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન મળ્યો તે બધી ખટપટમાં આગેવાની કરનાર નેકબખ્તખાન હતો. એના કુટુંબમાનો એક બરજોરજી જે યંત્રકળામાં પ્રવીણ હતો તેને નવાબે આગ્રે મોકલ્યો હતો ને ત્યાં તેણે ઘડિઆળ વગેરે યંત્રો જે ઘણા દહાડા થયાં બંધ પડ્યાં હતાં તેને ચલાવી આપ્યાં; તે ઉપરથી બાદશાહે તેને સુરત તાબેનાં પ્રગણાંમાં કેટલીક જાગીરો કરી આપી ને ખાનનો કિતાબ આપ્યો.

ધનજીશાહ વિષે આટલુંજ જાણ્યામાં આવ્યું છે કે સને ૧૮૧૦માં બહુધાનમાં જ્યારે મોટું તોફાન મચ્યું હતું તે વખત અંગ્રેજ સરકારના એજંટ દાખલ ફકીરને સમજાવવાને તેને મોકલ્યો હતો. ત્યાં તેણે પોતાનો જાન ખોયો. ધનજીશાહની નોકરીની કદર બુજીને અંગ્રેજ સરકારે તેની વિધવાને દર વર્ષે ત્રણ હજાર રૂપીઆનું પેન્શન કરી આપ્યું હતું.

અરદેશરના સગીરપણાના વખતની હકીકત જાણ્યામાં આવી નથી. પણ આટલું તો ખાતરીથી માલમ પડ્યું છે કે તેણે પોતાની ઊગતી જુવાનીની સાથે સરકારી નોકરીમાં પણ ઊગવા માંડ્યું. પહેલે તો તેને ડેપ્યુટિ કોટવાલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. પછી તે અમીન થયો. સને ૧૮૨૫ના નવેંબરમાં સરકારે મોટી દરબાર ભરી તેને મોટો શિરપાવ આપ્યો ને પાંચ હજાર રૂપીઆ બક્ષીસ કર્યાં–એ વેળા સુરતના સારા સારા ૮૦૦ ગ્રહસ્થોએ સરકારના એજંટને લખી જણાવ્યું કે રૈયતની સંભાળ તથા સુખાકારીને માટે અરદેશરે ઘણી ઘણી મહેનત લીધી છે તેથી અમે ઘણા ખુશી ને તેના આભારી છૈયે.

સને ૧૮૨૮માં સરકારની ખાયશ ઉપરથી અરદેશરે દિલ્હીના બાદશાહનો ભાઈ મિરઝાં મહમ્મદ બેહેરામ

જે મક્કે જવા સારૂ સુરત આવ્યો હતો તેને દિતારો આપી તેની સારી પરોણાચાકરી કરી હતી. એ બહેરામે જતી વખત એક શિરપેચ ને એક તરવાર બક્ષીસ કર્યા હતાં કે જે પછવાડેથી સરકારે અરદેશરને રાખવા દીધાં હતાં.

સને ૧૮૨૫ની ૨૨મી ડિસેંબરે જ્યારે મુંબઈના ગવર્નર સર જાન માલકમ સુરતમાં હતો ત્યારે એણે અરદેશરની વખાણવાજોગ મહેનતની કદર કરી ભરી દરબારમાં મોટા માનસર અરદેશરને પોશાક ને બહાદુરનો ખિતાબ બક્ષ્યો એટલુજ નહિ, પણ તેની સાથે કીમતી સાજનો એક ઘોડો આપ્યો અને ભેસ્તાન, સીનારી (ચોર્યાશી પ્રગણામા) અને કંબાડા ને બોરિયાજ (ચીખલીમા) એ ચાર ગામો આપી વર્ષ દહાડે ત્રણ હજારની જાગીર કરી આપી ને વળી કહ્યુ કે સોનાનો ચાંદ પછવાડેથી આપવામાં આવશે—એ વખતે ૧૦ હજારથી વધારે ગૃહસ્થોની ઠઠ મળી હતી ને અંગ્રેજી લશ્કરની પલટનોની શોભામા ગાજતે વાજતે અરદેશર પોતાની વાડીએ વિદાય થયો હતો.

સને ૧૮૩૦ની ૧૪મી ડિસેંબરે મિ૦ જેમ્સ સધર્લેંડે સરકારની તરફથી મોટી દરબાર ભરી તેની કીમતી નોકરી બાબત હિંદુસ્તાનીમા લાંબું ભાષણ કરી અરદેશરને સોનાનો ચાંદ આપ્યો એ ચાંદની બંને બાજુએ અંગ્રેજી ગુજરાતીમાં આવું કોતર્યુ હતું કે પોલિસનાં અને બીજાં લશ્કરી કામોમાં મહેનત અને વિશ્વાસુપણુ બતાવ્યું છે તેની કદર મુંબઈ સરકારે સારી પેઠે બુજી છે ને તેની નિશાનીમાં તે, અરદેશર બહાદુર સુરતના કોટવાલને આ ચાંદ આપે છે—૧લી જાન્યુઆરિ ૧૮૩૦.

અરદેશર પ્રથમ તો પરાનો કોટવાલ (શહેરનો મીરજાં અમાની હતો), પછી અમીન, પછી શહેર તથા પરાનો કોટવાલ પછી સદર અમીન ને છેલ્લે પ્રિન્સિપલ સદર અમીન હતો. તે સરદારીનુ કામ કરતો એટલે સચીન ધરમપુર વગેરેના રાજ્યનો અગ્રજ સરકાર સાથે જે સબંધ તે ખાતાનો નેટિવ એજંટ દાખલ હતો. તે બજારમારતરવુ તથા રસ્તા સુધારવાનું કામ કરતો અને દરેક સરકારી કામમા તે ઉપરીઓને મસલત આપતો. ચોરીઆઓ વહાણમાથી માલ ચોરી જતા ને જે નહોતા પકડાતા તેમને અરદેશરેજ પકડી આપ્યા એ અમલદાર સંવત્ ૧૯૧૩ના પોસ મહીનામા (ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૭મા) મરણ પામ્યો.

અરદેશરની તકરારી ને ખાનગી બાબતો વિષે વીગતવાર લખવાનું એટલુ બધુ છે કે મોટો ગ્રંથ થાય. સારૂ ને માઠુ ઘણુંએક અંગ્રેજીમા તો લખાઈ ચૂકયુ છે. આ ગ્રંથમાં તે સઘળું શોભે નહિ. એને માટે તો જુદોજ ગ્રંથ થવો જોઈએ. ખરેખર એનું જન્મચરિત્ર સારી ઈબારતથી લખાય તો આપણી ભાષામાં એક મોટું કીમતી પુસ્તક થઈ પડે.

---

૪. શાહુકાર.

ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાથજી—એ નાગર બ્રાહ્મણ ત્રવાડી ઉપનામનો નાનપણમાં સુરત આવ્યો હતો. એના બાપદાદા અસલ રાધનપુરના વતની હતા (કોઈ કહે છે કે કાશીના) પણ વેપારને અર્થે સુરત આવેલા—એના બાપ અર્જુનજીએ શાહુકારી પેઢી કાઢી હતી જે અર્જુનજી નાથજીની કહેવાતી. એમ કહેવાય છે કે અસલ સુરતમા મારવાડી વેપારીઓ ઘણા તવંગર હતા ન તેઓની સાથે અર્જુનજીનો ઘણો વહીવટ હતો. સને ૧૮૦૪માં હોલ્કર ને અંગ્રેજની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેવામા એક વખત હોલ્કર ભરતપુરના રાજાને શરણે જઈ રહ્યો હતો ને એની પછી સને ૧૮૦૫માં ભરતપુરવાળાને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી. એ મોટી અને બીજી લડાઈથી અંગ્રેજ સરકારને ખર્ચ ઘણો થઈ ગયો હતો ને કોઈ શાહુકાર કરજે પણ નાણું આપતો નહોતો. મુંબઈના ગવર્નર ડંકને સુરતના એજંટને લખ્યુ કે લશ્કરમાં લોક ભૂખે મરે છે ને નાણાંની ઘણી તગી છે માટે કોઈ શાહુકાર વ્યાજે નાણાં ધીરે તેવો છે ? કોઈ નીકળ્યો નહિ, પણ ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણે સુરતનું નામ જશે એવું ધારી સરકારને કહેવાડયું કે જેટલુ નાણું જોઈશે તેટલું હું આપીશ ને પછી વગર વ્યાજે અને કોઈપણ રીતનો બંદોબસ્ત કીધા વગર તેણે સરકારને નાણા ધીર્યા—એમ કહેવાય છે કે બાલાજીના ચકલામા જ્યા એનુ ઘર હતું ત્યાંથી તે નવસારી મોરચા સુધી રૂપીઆના ગાડા હારબંધ ભરી વિદાય કરવામા આવ્યા હતાં (કોઈ કહે છે કે ૩૨ લાખ ધીર્યા હતા). ત્રવાડીની એ દોલત ને એનું એ મન જોઈને બંગાળાની સરકારને ઘણું તાજુબ લાગ્યું ને તેણીએ તેને ઘણીજ શાબાશી આપીને તેનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો સરકારે પછી તેને કલકત્તાની કૌન્સિલનો મેમ્બર ઠેરવ્યો ને તે કંપનિનો શરાફ કહેવાયો. કલકત્તાની સરકારે મોટા મોટા શિરપાવ, બક્ષીસ, ચાંદ વગેરે આપ્યા ને વિલાયતની સરકારને મોટી મોટી મિનિટો લખી મોકલી. ૧૮૧૩મા નેપાળ સાથે લડાઈ ચાલી તે સમે પણ ત્રવાડીએ સરકારને મદદ કરી હતી.

એક વખત ગાયકવાડને રૂપીઆ ધીર્યા હતા (કોઈ, કહે છે કે ૨૪ લાખ) તે ઉપરથી એણે તેને સેવની ગામ

બક્ષીસ કર્યું કે જે ત્રવાડીએ બાલાજીની સેવાપૂજાના ખર્ચ સારૂ રાખ્યું.

વાડીફળીઆનો રહેનાર કણબી નામે સૂરજી પટેલ ત્રવાડીના ઘરનો હાંડીઘોયો હતો તે પછવાડેથી તેનો મોટો કારભારી થઈ પડયો હતો. જેટલું તે પાણી પાતો તેટલું ત્રવાડી પીતો. એકાદ કારણસર ત્રવાડીની ત્રીજી વારની (બંને વારની તો મરી ગઈ હતી) ધણીઆણી રાણી વહુ ને સૂરજી પટેલ એ બેને અણબનાવ થયો હતો-તેમાં સૂરજીએ ત્રવાડીના એટલા તો કાન ભંભેર્યા હતા કે રાણીવહુને તથા ત્રવાડીનાં ભાઈ બેનને નજરકેદ રખાવ્યાં હતાં. શહેરના તમામ લોકો સૂરજીને નામે હાય હાય કરતા કે એ માણસ ત્રવાડીના ઘરને ખરાબ કરી નાખે છે. એક વસંત પચમીને દહાડે ત્રવાડીને બારણે મોટું હુલ્લડ થયું તેમાં સૂરજીનો ઘાટ ઘડી નાખવાનું કેટલાએક ધાર્યું, પણ તેમાં તેઓ ન ફાવતાં ઉલટા પકડાયા વૈશાખ મહીનામાં એક રાત્રે સૂરજી ઓખાહરણ સાંભળી ઘેર જતો હતો એવામા એક ફકીરભટ નામનો બ્રાહ્મણ તેની પાછળ દોડયો. (એ ભટ રોજ રાત્રે અંબાજીમા પાઠ કરતો ને સૂરજી જયારે માતાનાં દર્શન કરીને ઘેર જતો ત્યારે તેને ગાળો દેતો-કહેતો કે મારી માને-ત્રવાડીની ધણીઆણીને કેમ દુઃખ દે છે-તારૂ સત્યાનાશ જજો, વગેરે). સૂરજી પોતાને ઘેરથી તરવાર લઈને ભટ પાછળ દોડયો ને ભટને ત્રણ જખમો કીધા, એ ઉપરથી વૈશાખ વદ ૧૪ને દિને સૂરજીને સરકારે કેદ કીધો ને સેશન્સમાં તેને બાર વર્ષની કેદની સજા થઈ. દશ વર્ષ કેદ ભોગવ્યા પછી તે કેદમાં ને કેદમાં મરી ગયો. એમ કહેવાય છે કે તેની ધણીઆણીએ ઝેરના લાડુ ખવડાવ્યા તેથી.

એક વખત ત્રવાડીના ઘરમાં જેરામ નામના ચાકરનું ખૂન થયું તે ઉપરથી ત્રવાડીના ઉપર કામ ચાલ્યુ ને ત્રવાડીને પાંજરામા ઉભું રહેવું પડયું. આખરે અંગરખાની બાંય કાપી નાખવી એટલીજ સજા થઈ.

ત્રવાડીની દોલત ને સાહેબી વિષે હજીએ લોકમા ઘણી ઘણી વાત ચાલે છે—ભોયરાં ને ભોયરાં દ્રવ્યથી ભરેલાં હતાં. કાટ ન ચઢે માટે મીઠુ નંખાતાં છોકરાઓ પાસે રૂપીઆ ખુંદાવવામાં આવતા. તેણે ત્રણ લાખ ખર્ચી બાલાજીનું દહેરૂ બંધાવ્યું ને મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી તે દહાડે તેની ધણીઆણીએ મુઠે મુઠા ભરી મોતીઓ ઉછાળી લુટાવ્યાં હતાં; સુરતના નાગર બ્રાહ્મણોને તે મોટો થંભ હતો.

ત્રવાડી શરીરે વહરવો પણ ઓરો હતો. તેને પગે પદ્મરેખા હતી-જે દોલત સાહેબીનું ચિહ્ન કહેવાય છે. ભણતાં લખતાં તો કંઈજ આવડતું નહિ, પણ તે નસીબદાર જબરો હતો. તે અંબાજીની યાત્રા ગયો ત્યારે ઠેકાણે ઠેકાણેથી અંગ્રેજ સરકારની તરફથી તોપો ફૂટી ને તેને સલામતી મળી હતી. તેને ગંજીફા ને સોગઠે રમવાની ઘણી ટેવ હતી. તેને કાન ઘણા હતા—જેમ કોઈ સમજાવતુ તેમ તે કરતો, પછી સારૂં કે માઠું–નીચ કુળના અને છેક હલકા ચાકરને પોતાનો ખવાસ કર્યો તેથી તે દૂધ પીને ઉછરેલા સાપે ત્રવાડીની આબરૂને ડંખ દીધો. ત્રવાડી સંવત્ ૧૮૭૮ના ચૈત્ર વદ ૪ને દિવસે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૨માં ૭૨-૭૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

આત્મારામ ભૂખણવાળા, ભણસાળીજીવાળા, નગરશેઠવાળા વગેરે ઘણાએક શાહુકારો હતા.

બાબ ૧૫મો;--સુરત અઠ્ઠાવીશી.

૧. અસલ સુરતના નવાબના તાબામા આસપાસનાં ૨૮ પ્રગણાં હતાં તે ઉપરથી તે અઠ્ઠાવીસને સુરત અઠ્ઠાવીશી એવું નામ આપ્યું છે; અને જો કંઈ એમાં ઘટાડો વધારો થયાં કરતો તોપણ તે અઠ્ઠાવીશીજ કહેવાતી.

૨. જયારે એ પ્રગણાં ઉપરથી સુરતના નવાબની સત્તા ઊઠી ને તે ઉપર પેશ્વાની તથા ગાયકવાડની થઈ ત્યારે એઓ વચ્ચે વાંધો પડયો. પણ પછી સંવત્ ૧૮૦૭ સને ૧૭૫૧માં એઓએ પ્રગણે કુરેલનું ગામ મોજે તરસાડીને મુકામે સુરત અઠ્ઠાવીશીની વહેંચણ કરી લીધી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—એ વહેંચણ પેશ્વા સદાશિવ ભાઉ તથા દામાજીરાવ ગાયકવાડ વચ્ચે થઈ હતી. એ વખતે ગાયકવાડે પેશ્વાના દિવાન સખારામ બાપુને પ્રગણે ચોર્યાશીમાંથી ગામ ૧૭ શિરપાવમાં આપ્યાં હતાં; પછી એનું થાણું મોજે સચીનમાં હતું.

પેશ્વાનાં.

તાપી ઉત્તર તીર.

૧ પ્રગણે	અંકલેશ્વરનાં	ગામ	[illegible].
૨ પ્ર૦	હાસોટનાં	ગા૦	૫૧.
૩ પ્ર૦	ઓરપાડનાં	ગા૦	૧૪૧.

તાપી દક્ષિણ તીર.

૪ પ્ર૦	સરભોણના	ગા૦	૩૩.
૫ પ્ર૦	વાલોડનાં	ગા૦	૧૧.
૬ પ્ર૦	સુપાનાં	ગા૦	૪૮.
૭ પ્ર૦	બુહારીનાં	ગા૦	૧૨.

૮ પ્ર૦ પારચોળનાં ગા૦ ૩૮.
૯ પ્ર૦ વલસાડનાં ગા૦ ૫૨.
૧૦ પ્ર૦ પારનેરાનાં ગા૦ ૨૪.
૧૧ પ્ર૦ ભૂતસરનાં ગા૦ ૧૨.
૧ કસ્બે બારડોલી.

ગાયકવાડનાં

તાપી ઉત્તર તીર.

૧ પ્ર૦ વસરાવીનાં ગા૦ ૧૧૨.
૨ પ્ર૦ તડકેશ્વરનાં ગા૦ ૧૨.
૩ પ્ર૦ ગાલાનાં ગા૦ ૨૫.

તાપી દક્ષિણ તીર.

૪ પ્ર૦ ચોર્યાશીનાં ગા૦ ૮૪.
૫ પ્ર૦ કામળેજનાં ગા૦ ૪૨.
૬ પ્ર૦ ટીંબાનાં ગા૦ ૩૩.
૭ પ્ર૦ બલેશ્વરનાં ગા૦ ૮૯.
૮ પ્ર૦ કડોદનાં ગા૦ ૨૯.
૯ પ્ર૦ મરોલીનાં ગા૦ ૨૪.
૧૦ પ્ર૦ તેલાડીનાં ગા૦ ૩૬.
૧૧ પ્ર૦ મહુવાનાં ગા૦ ૫૨.
૧૨ પ્ર૦ વીસનપોરનાં ગા૦ ૩૯.
૧૩ પ્ર૦ અંતાપુરનાં ગા૦ ૫૨.
૧૪ પ્ર૦ વલવાડાનાં ગા૦ ૧૬.
૧૫ પ્ર૦ અનાવલનાં ગા૦ ૧૮.
૧૬ પ્ર૦ ચીખલીનાં ગા૦ ૭૨.
૧૭ પ્ર૦ ગણદેવીનાં ગા૦ ૩૦.

કસ્બા.

૧ કસ્બે વરિઆવ ગા૦ ૧.
૨ કસ્બે સોતા ગા૦ ૧.
૩ કસ્બે નવસારી ગા૦ ૧.

૩. મરાઠાઓ પ્રસર્યા તેની અગાઉના મુગલાઈ વખતમાં એ મહાલોની ઉપજ વીસ લાખની હતી.

૪. સને ૧૮૦૨થી પેશ્વા તથા ગાયકવાડના જે જે મહાલો, કસ્બા, વગેરે કંપનિ સરકારને મળતા ગયા તેની વીગત.

મહાલ ને કસ્બા.

	સરકારી	ગામ.	જાગીર	ગામ.	એકંદર.	કયા વર્ષથી.
પ્ર૦ ચોર્યાશી	ગાય૦	૫૪	૩૦		૮૪	૭ જાન્યુઆરિ ૧૮૦૨.
સરકારી તાબામાં...૫૧						
જાગીરદારો પાસે...૧૩						
નવાબનાં.........૧૭						
કરતારગામ......૧ } કુલપાડું ......૧ } કુંભારિયું ......૧ }	પેરા૦......					...૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ ચીખલી	ગાય૦	૬૪	૯		૭૩	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.
કસ્બે બારડોલી	પેરા૦	૧	૦		૧	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ ભૂતસર	”	૧૨	૦		૧૨	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ બુહારી		૧૩	૦		૧૩	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ વલસાડ	”	૫૯	૦		૫૯	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ ઓરપાડ	”	૧૪૦	૪		૧૪૪	૨૮ નવેમ્બરે ૧૮૧૭.
તાલુકે કુડસદ.........૬૪.						
તાલુકે ઓરપાડ......૭૬.						
પ્ર૦ પારચોળ	”	૩૫	૩		૩૮	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ સુપા	”	૪૫	૮		૫૩	૩૧ ડિસેમ્બરે ૧૮૦૨.
પ્ર૦ પારનેરા	”	૨૫	૦		૨૫	૧૪ જૂન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ સરભોણ	”	૩૨	૦		૩૨	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ વાલોડ	”	૬૨	૦		૬૨	૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ કડોદ	ગાય૦	૨૮	૦		૨૮	૫ જૂન ૧૮૧૬.

પ્ર૦ તડકેશ્વર	ગાય૦	૯	૦	૯	૬ જૂન	૧૮૧૭.
કસ્બે મોતા	”	૧	૦	૧	૬ જૂન	૧૮૧૭.
પ્ર૦ બગવાડા	પેશ૦	૭૫	૬	૮૧	૬ જૂન	૧૮૧૭.
નીમે મગદલ્લા તથા પીપળોદ		૧॥	૦॥	૨	૬ જૂન	૧૮૧૭.
વેસુ અને ખજોદ		૨	૦	૨		
કસ્બે રાંદેર		૧	૦	૧	૧૩ મે	૧૮૦૦.
		૬૫૯॥	૬૦॥	૭૨૦		

એણી વિગતે પેશ્વાનાં ૧૦ ને ગાયકવાડના ૪ મળીને પ્રગણાં ૧૪, કસ્બા ૩, વેસુ તથા ખજોદ મળીને ૨ અને મગદલ્લા તથા પીપળોદ નીમે કંપનિ સરકારના તાબામાં આવ્યાં–કુલે ગામ ૭૨૦માં ૬૫૯॥ તે ખાસ સરકારી અને ૬૦॥ તે જાગીરનાં

૫. હાલમાં સરકારે પોતાના તાબામાં સુરત અઠ્ઠાવીશીનાં પ્રગણાંના આઠ મહાલ કર્યાં છે તે સંબંધી હકીકત સંવત્ ૧૯૨૦ની દિવાળી આખર સન ૧૮૬૪–૬૫માં થયેલી માપણી પ્રમાણે શુમારે આ પ્રમાણે હતી.

મહાલ.	ગામ.	એકર*	વસ્તી.
૧ ઓરપાડ	૧૪૨	૨૦૭૨૦૦	૯૯૪૦૦
(ઓરપાડ, કુડસદ).			
૨ ચોર્યાશી	૬૩	૪૪૯૪૦	૨૪૪૭૫
૩ બારડોલી	૧૩૮	૧૨૭૦૪૦	૬૦૧૦૦
(સરભોણ, કડોદ, વાલોડ).			
૪ સુપા	૭૮	૧૦૧૦૨૦	૫૬૫૦૦
(સુપા, જલાલપોર, પારચોળ).			
૫ ચીખલી	૬૮	૧૦૫૮૧૦	૫૦૬૦૦
૬ વલસાડ	૧૭૩	૧૮૪૩૦૦	૧૧૩૭૮૦
(વલસાડ, બગવાડા, પારનેરા).			
૭ માંડવી	૧૫૩	૧૧૯૬૮૦	૩૪૧૨૩
૮ અંકલેશ્વર	૧૦૨	૨૨૪૧૯૦	૫૮૨૯૦
(અંકલેશ્વર, હાંસોટ).			
	૯૧૭	૧૧૧૪૧૮૦	૪૯૭૫૬૮

ઉપજના રૂપીઆ.

કુલ સરકારી ખાલસાના	રૂ. ૨૪૧૧૦૦૦
ઈનામી બારખલીના	રૂ. ૫૩૭૫૦૦
સાએર	રૂ. ૨૮૨૫૦૦
કુલે	રૂ. ૩૨૩૧૦૦૦

૬. હાલમાં સુરત અઠ્ઠાવીશીમાં ગાયકવાડના ૧૪ મહાલ છે તે આ–૧ વસરાવી, ૨ ધરાં, ૩ કામળેજ. ૪ ટીંબા, ૫ બલેશ્વરી, ૬ તેલાડી, ૭ ગણદેવી, ૮ મરોલી, ૯ વીહારા, ૧૦ સોનગઢ, ૧૧ મહુવા, ૧૨ અનાવળ, ૧૩ અંતાપુર, ૧૪ વસતપુર, વરિઆવ ને નવસારી એ બે કસ્બા છે. બ્રિગ્સ લખે છે કે એ અઠ્ઠાવીશીની લંબાઈ ૬૫ માઇલ ને પહોળાઈ ૪૮ માઇલ છે; વસ્તી ૩,૫૦,૦૦૦ની છે અને ઉપજ ૯ લાખ રૂપીઆની છે.

સંવત્ ૧૯૧૨–૧૮૫૬માં પેદાશ ૯ લાખની હતી; સંવત્ ૧૯૨૦મા ૩૨ લાખની હતી, એમાં ૨૫ લાખ જમાબંદીના અને ૭ લાખ સવારીનો વેરો. સંવત્ ૧૯૨૧માં ૨૬॥ લાખ જમાબંદીના ને ૩॥ લાખ માપણીનો ખર્ચ મળીને ૩૦ લાખની પેદાશ હતી.*

૭. ગણદેવીમાં ગોળ ઘણોજ થાય છે; ફણસ ને અનનાસ તો અહીંના જેવા બીજે કોઈ ઠેકાણે ગુજરાતમાં થતાં નથી. ગણદેવી પ્રગણા જેવી બાગાયત જમીન ગુજરાતમાં નથી.

૨ ચીખલીમાં ભાત ઘણુંજ પાકે છે.
૩ મહુઆમાં તુવેર, ભાત પાકે છે.
૪ ઓરપાડમાં ઘઉં, કપાસ, બાજરી વિશેષે પાકે છે.
૫ હાંસોટમાં ઘઉં.

* સુરત જિલ્લામા ૩૪ વસાનો, ભરૂચ જિલ્લામા ૩૮ વસાનો એક એકર થાય છે.

* વરિઆવ જઈને ત્યાંના એક ઘણા વર્ષના ઈજારાના ભોગવટાવાળા દેસાઈને પૂછ્યું કે સુરત અઠ્ઠાવીશીમાં ગાયકવાડી જમીનને તેની વસ્તી કેટલી છે? તેણે જવાબ દીધો કે એ રાજ્યની વાત પૂછવીજ નહિ. હજી જમીન મપાઈ નથી ને રાન મપાય તેવાં પણ નથી ને થોડા પગાર એટલે મોજણીદાર બરોબર માપતા પણ નથી. વસ્તીપત્રક થયુંજ નથી ને ઉપજને માટે તો આવું છે કે ત્રણ વીધાં જમીન હોય તોપણ પાંચ વીઘાં પ્રમાણે ખેડુત પાસે લેવામાં આવે છે. ગાયકવાડની રૈયત ઘણી કંગાલ છે, માત્ર કારભારીઓ તાજા છે. સરકારના કારભારીઓ ઈજારદારોને લૂટે ત્યારે એઓ રૈયતને ન લૂટે?

૬ તડકેસ્વરમાં કપાસ.

૭. ચોર્યાશી } જુવાર
૮ બલેશ્વર }

૯ સુપા પારચોળમાં ગોળ.

૮. કતારગામ, વરિઆવ, અડાજણમાં તંબાકુ થાય છે. તંબાકુ મૂળ ચરોતરમાંજ, પણ પચાસેક વર્ષ થયાં સુરત જિલ્લામાં પાકવા માંડયો છે ને દસ વર્ષમાં તો ઘણોજ પાકયો છે-જેવો કતારગામમાં થાય છે તેવો ચરોતરમાં પણ થતો નથી.-કતારગામમાં પાણી પાવાની જરૂર પડતી નથી.

૯. ચોર્યાશીનાં ગામ, કતારગામ, વેડ, સીંગણપોર વગેરેની જરાએત જમીન, ગુજરાતની સારામાં સારી જમીન કરતાં ઉતરતી નથી. ચરોતરમાં સરસમાં સરસ જમીનનો દર ૪।।-૫ નો છે, પણ ચોર્યાશીનાં ઉપર કહ્યાં તે ગામોમાંની કેટલીક જમીનનો દર ૭ાનો છે.

૧૦. સુરત જિલ્લાને લગતો એક સુરત ઇલાકો કહેવાય છે તેમાં સચીન, વાંસદા, ને ધરમપુર એવાં ત્રણ સંસ્થાન છે. એ ત્રણેને સુરતના કલેકટરની નજર તળે મૂક્યાં છે. સચીનનો નવાબ ને વાંસદા તથા ધરમપુરના રાજા કહેવાય છે.

૧. સચીન સંસ્થાનમાં ૧૭ ગામ (ચોર્યાશી પ્રગણામાં) ને ૧૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. નવાબના બાપદાદા જંજીરામાં રહેતા, પણ હાલના નવાબનો દાદો બાલુમીઆં તે જંજીરા છોડીને પોતાને અંગ્રેજ સરકારે આપેલા ગામમાં આવી રહયો. જમીનની ઉપજ જુવાર તથા કપાસ છે.

૨. વાંસદા સંસ્થાનમાં ડુંગરા તથા રાન ઘણાં છેઃ-વસ્તી ૧૯,૯૦૦ની છે, ને ઉપજ નાગલી, કોદરા, મહુડાં, ખજુરાંની છે.

૩. ધરમપુર સંસ્થાનમાં પણ ડુંગર તથા રાન ઘણાં છે-એની લંબાઈ ૨૪ ને પહોળાઈ ૧૫ માઇલ છે-વસ્તી ૩૦,૦૦૦ની છે, અને ઉપજ ભાત, નાગલી વગેરે અનાજની ને સાગનાં લાકડાંની છે. ડુંગરની તળેટીમાં પાણી પાયા વિના શેરડીઓ થાય છે.

પૂરવણી.

અબુલ ફજલ લખે છે કે 'સુરતની સરકારના ૩૧ મહાલ છે-વીઘાં ૧૩ ૧૨ ૧૩૫; મહેસુલ ૧૯૦ ૩૫૧ ૭૭ દામ (આશરે રૂ. ૩,૮૦,૭૦૨) તે સાથે ૧૮ ૧૨ ૭૦ દામ ધર્મખાતાંની જાગીરના એકઠા થાય છે. એ સરકાર ૨,૦૦૦ ઘોડા ને ૫,૫૦૦ પેદલ લશ્કર રાખે છે.'

સુરત શહેરનો વેપાર. સને ૧૮૦૨-૪માં આવકમાં માલની કિંમતના ૪૩૩૨૬૭૭ ને નગદી ૧૧૬૪૭૯૪ કુલે રૂ. ૫૪,૯૭,૪૭૧ એટલા હતા ને જાવકમાં માલની કિંમતના ૫૧૦૨૫૦૫ ને નગદીના ૨૫૭૫૧૯ કુલે રૂ. ૫૩,૬૦,૦૨૪ હતા. સને ૧૮૧૫-૧૬માં આવકમાં માલની કિંમતના ૪૧૬૬૫૨૩ ને નગદી ૨૨૦૫૩૭૭ કુલે રૂ. ૬૩૭૧૯૦૦ હતા ને જાવકમાં માલની કિંમતના ૫૧૭૧૭૧૯ ને નગદી ૯૮૭૪૯૫ કુલે રૂ. ૬૧૫૯૨૧૪ હતા. સને ૧૮૪૯-૫૦માં આવક ખાતે કુલે રૂ. ૩૧,૨૭,૯૧૩ હતા ને જાવક ખાતે ૩૯૫૬૭૩૪ હતા.

મહમ્મદ ઘોરીની તુકમના પાદશાહના અમલ તળે સુરત દિલ્હીને તાબે હતું તે ૧૪૧૩ સુધી. પછી સુરતમાં જે હાકેમ હતો તે આપ અખત્યાર હતો.

બાદશાહી વખતમાં થાણદાર, ફોજદાર અને બાંધ-ધર વીહારા સુધી સુરતથી નિમાતા. ભરૂચના ફુરજા ઉપર પણ દરોગો સુરતથી જતો. ભરૂચના હાકેમ અબદુલા બેગ સુરતના નવાબને વર્ષોવર્ષ રૂ. ૨,૦૦૦ આપતો.

તેગબેગખાન ઘણો જુલમી હતો. તેણે મરાઠાઓને મળી રૈયતની ખરાબી કરી.

અફઝુલુદ્દીન પાસે ૧૬૦૦ વીઘાં ભોંય, ૩૦૦ ખેડુત, ૨૦૦ હથિઆરબંધ સિપાઈ અને ૨૦૦ ચાકરનફર હતા. તેને એક લાખ ને પચાસ હજારનું પેન્શન મળતું ને ખાનગી જાગીર વાડી વજીફાની ઉપર ચોવીસ હજારની હતી. એ અને એના બાપદાદાઓ દાઢી નહોતા રખાવતા.